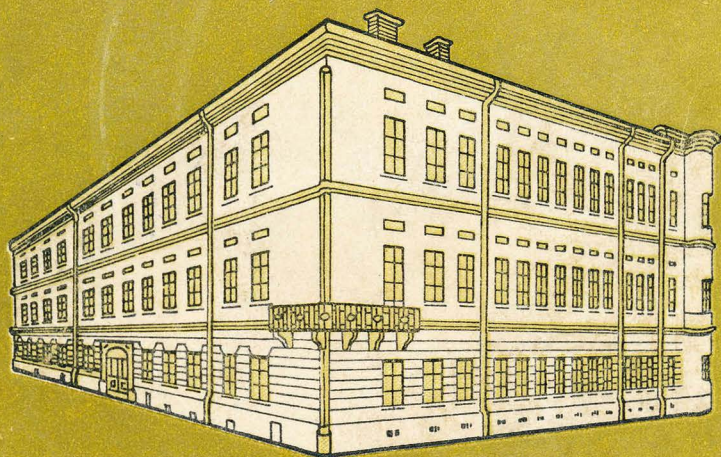

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XX

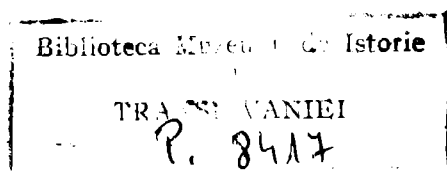

1983

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE COMITETUL NAȚIONAL
SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ ICOM

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA MVSEI NAPOCENSIS XX

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA (secretar de redacție); H. DAICOVICIU (redactor responsabil);
N. CORDOȘ; ȘT. FERENCZI; I. GLODARIU; I. KOVÁCS; GR. MARIAN;
I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU; C. POP; G. A. PROTOPOPESCU;
L. VAJDA; N. VLASSA

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Publicația Muzeului de istorie
al Transilvaniei

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca,
str. Emil Isac nr. 2
Tel.: 1.86.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Publication du Musée d'Histoire
de la Transylvanie.

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj-Napoca (România),
str. Emil Isac nr. 2

C U P R I N S

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

G. PROTOPODESCU, Împlinirea marelui ideal: Alba Iulia, 1 Decembrie 1918	XI
---	----

STUDII

GHEORGHE LAZAROVICI, Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România	3
<i>Die Hauptfragen der Tiszapolgár-Kultur in Rumänien</i>	20
VALENTIN VASILIEV, Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania	33
<i>Einige Probleme der Hallstattzeit—Chronologie in Siebenbürgen</i>	55
I. GLODARIU, Cetatea de la Căpîlna în sistemul defensiv al statului dac	59
<i>La forteresse dace de Căpîlna dans le système défensif de l'état dace</i>	64
IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, Die Klientel-Bevölkerung in Muntenien	67
DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONEȘCU — CORIOLAN OPREANU, <i>Principia</i> castrului de la Gilău	85
<i>The principia of the roman fort at Gilău</i>	99
IOAN PISO, <i>Epigraphica</i> (XIV)	103
<i>Epigraphica</i> (XIV)	111
ISTVÁN FERENCZI — MIHAI PETICĂ, Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș (II)	113
<i>Research of archaeological topography in the Mureș county (II)</i>	122
PETRE IAMBOR — ȘTEFAN MATEI, Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur	131
IOAN AUREL POP, Despre existența voievozilor și a instituției voievodale în Țara Hațegului până în veacul al XV-lea	147
<i>Sur l'existence des voïvodes et de l'institution voïvodale au Pays de Hațeg jusqu'au XV-ème siècle</i>	154
ADRIAN ANDREI RUSU, Un formular al cancelariei regale, din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania	155
<i>Un formulaire de la chancellerie royale de l'époque de Jean de Hunedoara, à l'intention des nobles roumains de Transylvanie</i>	169
LUDOVIC VAJDA, Din istoricul minei Bălan	173
<i>Les commencements de la mine de Bălan</i>	185
NICOLAE CORDOȘ, Din istoricul elaborării și tipăririi „Replicii”	187
<i>Zur Geschichte der Entstehung und Drucklegung der „Replie”</i>	211

LAJOS KAKUCS, Învățămintul agricol din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea	213
<i>Das landwirtschaftliche Unterrichtswesen im Banat, in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.</i>	229
EUGENIA GLODARIU, Unele considerații privind mișcarea feministă din Transilvania (a doua jumătate a sec. al XIX-lea — începutul sec. al XX-lea)	231
<i>Einige Betrachtungen über die Frauenbewegung in Siebenbürgen (zweite Hälfte des XIX. Jh. — Anfang des XX. Jh.)</i>	240
IOAN LEICU, C. Dobrogeanu-Gherea — teoretician ^e și strateg marxist al social-democrației române	241
<i>C. Dobrogeanu-Gherea, théoricien et stratège marxiste de la social-démocratie</i>	256
CONSTANTIN I. STAN, Participarea studenților bucureșteni la mișcarea memorandistă	257
<i>La participation des étudiants bucarestois au mouvement mémorandiste</i>	271
LIVIU BOTEZAN, Contribuții la problema recrutării de voluntari dintre românii transilvăneni ajunși prizonieri în Rusia în primul război mondial	273
<i>Beiträge zum Problem der Freiwilligenanwerbung bei den Rumänen aus Transsilvanien und Bukowina, die während des ersten Weltkrieges in russischer Gefangenschaft gerieten</i>	291
LUDOVIC BÁTHORY, Muncitorii din întreprinderile Societății „Titan—Nădrag—Călan” în luptă pentru drepturi politice, pentru ameliorarea situației lor social-economice (1919—1940) (I)	293
<i>Workers in the enterprises of the „Titan—Nădrag—Călan Works Ltd.” struggling for their political rights and the improvement of their social and economic condition (1919—1940) (I)</i>	310
GHEORGHE I. BODEA, Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat. 1921—1923 (II)	313
VASILE T. CIUBĂNCAN, Apărarea învățămintului în limba română, obiectiv al rezistenței antihorthyste în nord-vestul Transilvaniei	335
<i>Die Verteidigung des Unterrichtes in rumänischer Sprache — Ziel des anti-horthystischen Widerstandes im Nord—Westen Transsilvaniens</i>	356

NOTE ȘI DISCUȚII

ZOIA KALMAR, Descoperiri neolitice la Țaga	359
<i>Jurgsteinzeitliche Entdeckungen in Țaga (Kreis Cluj).</i>	363
EUGEN IAROSLAVSCHI, Inventarul sanctuarului A de la Sarmizegetusa Regia	371
<i>L'inventaire du Sanctuaire A de Sarmizegetusa Regia</i>	378

VASILE MOGA, Sur la religion gréco-romaine, telle qu'elle se reflète dans la sculpture d'Apulum	383
DORIN ALICU, Elemente de echipament militar descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa I (I)	391
<i>Elementi di divisa militare scoperti ad Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I).</i>	395
RADU ARDEVAN, Mercurius de la Gherla	397
<i>Merkur aus Gherla</i>	401
PETRU BONA — RICHARD PETROVSZKY — MARIA PETROVSZKY, <i>Tibiscum</i> — cercetări arheologice (II) (1976—1979)	405
<i>Tibiscum — recherches archéologiques (II) (1976—1979)</i>	420
SORIN COCIȘ — EMIL NEMEȘ, Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	433
<i>Fibules romaines d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	441
LIVIU PETCULESCU, Prinzătoare de teacă romane din Dacia	451
<i>Béliers romaines de Dacie</i>	460
CONSTANTIN POP, Bronzuri figurate romane în Muzeul de istorie al Transilvaniei	467
<i>Bronzes figurés romains au Musée d'Histoire de la Transylvanie</i>	484
DANA BĂLĂNESCU — NICOLAE GUDEA, Tezaurul monetar de la Răcășdia (III)	485
<i>The coin-hoard from Răcășdia (III)</i>	488
ADRIAN BEJAN, Necropola de înmormântare de sec. VIII—IX e.n. de la Timișoara — Podul Madoș	489
<i>Die Nekropole aus dem VIII. — IX. Jahrhundert u. Z. bei Temeswar — Madoscher Brücke</i>	496
PETRE IAMBOR, Cîteva observații privind cercetarea arheologică a așezărilor rurale din Transilvania din perioada feudalismului timpuriu	499
ILIE UZUM, Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviște (comuna Ciuchici, județul Caraș-Severin)	509
<i>Un trésor de parures médiévales découvert à Macoviște (comm. Ciuchici, dép. Caraș-Severin)</i>	518
PAUL GYULAI — FRANCISC PAP — ATTILA PALKÓ, Atelier de falsuri monetare în cetatea Lita	521
<i>Un atelier de faux-monnayage dans la forteresse de Lita</i>	525
GHEORGHE MÂNDRESCU, Grigorie Roșca. Contribuții privind participarea sa la realizarea programului de construcții din epoca domniilor lui Petru Rareș și Alexandru Lăpușneanu	527
<i>Grigorie Roșca. Sa contribution à la réalisation du programme de constructions à l'époque de Petru Rareș et Alexandru Lăpușneanu.</i>	530

FRANCISC PAP, Obiecte de uz casnic și personal în importul clujean (prima jumătate a sec. XVII)	531
<i>Ustensiles et objets d'utilisation personnelle dans l'importation à Cluj (1re moitié du XVIIe siècle)</i>	536
VIORICA POP, Breasla tâmplarilor din Cluj în secolul al XVII-lea (II)	537
<i>La corporation des menuisiers de Cluj au XVIIe-ème siècle (II)</i>	540
ANTON E. DÖRNER, Epidemia de ciumă în scaunul Orăștiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	541
<i>Die Pestepidemie im Brooser Stuhl aus der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts</i>	549
VALERIU ACHIM, Reflectarea conștiinței naționale a românilor în presa din nord-vestul țării (1848—1918)	551
<i>La conscience nationale des Roumains dans la presse du nord-ouest du pays (1848—1918)</i>	559
IOANA BOTEZAN — IOAN DANI, Documente privind întărirea legăturilor culturale dintre românii transilvăneni și bucovineni în anii absolutismului restaurat	561
<i>Documents concerning the strengthening of cultural ties between the Romanians in Transylvania and in Bukovina in the years of absolutist restauration</i>	571
ELENA BORUGĂ, Legăturile asociației „Astra” cu Banatul în perioada 1861—1895	575
I. POPA — V. ZABERCA, Despre începuturile fanfarei muncitorești din Anina	585
<i>Sur les commencements de la fanfare ouvrière d'Anina</i>	588
LIVIU GROZA, Mărturii documentare privind colaborarea dintre Gheorghe Barițiu și generalul Mihail Trapșa	593
<i>Preuves documentaires concernant la collaboration entre Gheorghe Barițiu et le général Mihail Trapșa</i>	598
GEORGE PROTOPOPESCU, Importanța istorică a creării Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din România, acum 90 de ani	599
<i>L'importance historique de la création du Parti Social-Démocrate des Ouvriers de Roumanie, il y a 90 ans</i>	606
VIOREL FAUR, Manifestările românilor bihoreni din anul 1905 — expresie a revirimentului luptei lor pentru drepturi și libertate națională	607
IOAN CIUPEA, Țara Făgărașului în timpul campaniei armatei române în Transilvania, august — septembrie 1916	615
GHEORGHE IANCU, Contribuții la istoricul asigurărilor muncitorești din România (1918—1920)	639
<i>Contributions à l'histoire des assurances ouvrières de Roumanie (1918—1920)</i>	646

DANIELA COMȘA — RADU ARDEVAN, Senatul Național Român din Ardeal (I)	647
<i>Le Sénat National Roumain de Transylvanie (I)</i>	661
NICOLAE ȘTEIU, Frământări țărănești oglindite în publicațiile „Huedinul” și „Revista Glasul Moșilor” (1925—1927)	663
P. BUNTA — A. M. ARDOS , Proccesele antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii) (II)	669
ELISABETA IONIȚĂ, Din activitatea progresistă, democratică, antifascistă a femeilor universitare în perioada interbelică. Prezența activă a universităților clujene	695
STELIAN MÎNDRUȚ, C. Daicoviciu, bursier la Roma	701
<i>C. Daicoviciu, allo studio a Roma</i>	704
HADRIAN DAICOVICIU, Un manuscris inedit al lui Constantin Daicoviciu	705
<i>Un manuscrit inédit de Constantin Daicoviciu</i>	708

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE.

OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

GÉZA FERENCZI, Încercări de înființare a unui muzeu local la Odorheiu Secuiesc	711
<i>Versuche in Bezug auf die Gründung eines Museums in Odorheiu Secuiesc</i>	723
ANNA MÁRIA ARDOS — MARIA MIREL, Preocupări ale Muzeului ardelean pentru conservarea și restaurarea bunurilor muzeale	725
<i>Bestrebungen des Siebenbürger Museums für die Konservierung und Restaurierung der Museumsgüter</i>	734
IOAN OPRÎȘ, Dezbateri pe marginea unei legi a muzeelor (1931—1943)	735
<i>Debates on a law of the museums</i>	742
RADU FLORESCU, Cercetarea științifică în muzeu	743
GH. SEBESTYÉN, Aspecte ale eficienței turismului axat pe valorificarea monumentelor istorice	751
<i>Some aspects of the efficiency of the tourism based on historical monuments</i>	754
IOANA HICA-CÎMPEANU, Din colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei — Donația Torma Károly — O mască de lut din zona Ilișua — Cristeștii Ciceului	755
<i>Un masque en argile découvert dans la région d'Ilișua — Cristeștii Ciceului (dép. Bistrița-Năsăud)</i>	762
MARIUS PORUMB, Vechi inscripții românești din Transilvania	763

GRAȚIANA ALICU, Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VI)	771
AVRAM ANDEA — SUSANA ANDEA, Date despre cartea românească veche din Maramureș	783
<i>Données concernant le livre roumain ancien du département de Maramureș</i>	802
DAN RÂPĂ-BUICLIU, Tipărituri timișorene. I. (1762 — 1830). Contribuții la Bibliografia națională veche	803
TITUS FURDUI, Două tipărituri în limba germană despre evenimente din 1784—1785 din Transilvania	815
<i>Deux publications en langue allemande sur les événements de 1784—1785 en Transylvanie, imprimées en 1785</i>	818
CORNEL TATAI-BALTĂ, Xilogravurile lui Vlaicu de la Blaj (1751—1752)	823
<i>Les gravures sur bois de Vlaicu de Blaj (1751—1752)</i>	834
M. M. JUDE, Sigilii sătești din comitatul Cluj (sec. XIX)	843
<i>Sceaux communales du comitat de Cluj (XIXe siècle)</i>	845
ALEXANDRU IARDOS, Un vechi instrument de calcul	849
<i>Ein altes Rechengerät</i>	851
AURELIA IGNA, Investigațiile biologice în serviciul cercetării arheologice (IV)	853
GEORGETA TRÎNCĂ, Analiza faunistică a materialului din așezarea Coțofeni de la Bocșa — „Colțan” (județul Caraș-Severin)	859
<i>L'analyse faunique du matériel de l'établissement Coțofeni de Bocșa — „Colțan” (dép. Caraș-Severin)</i>	865
AUGUSTIN PETRUȘAN, Restaurarea și conservarea unei teci de sabie celtică de la Apahida (județul Cluj)	867
<i>Die Restaurierung und Konservierung einer keltischen Schwertscheide aus Apahida (Kreis Cluj)</i>	870
ȘTEFAN CĂDARIU — FLORICA CĂDARIU, Curățirea podobelor de argint din tezaurul de la Macoviște (județul Caraș-Severin)	873
<i>Reinigung des Silberschmucks aus dem Schatz von Macoviște (Kreis Caraș-Severin)</i>	875
AURELIA IGNA — ROLAND TĂMAȘ — ELENA STĂNESCU, Influența unor produse chimice asupra insectelor implicate în deteriorarea textilelor de muzeu	881
<i>The efficacy of some insecticides used for museum objects treatment</i>	887

RECENZII

HADRIAN DAICOVICIU, Eugen Cizek, <i>Néron</i>	891
RADU ARDEVAN, François Wibl�, <i>Forum Claudii Vallensium. La ville romaine de Martigny</i>	895
RADU ARDEVAN, Gerold Walser, <i>R�mische Inschriften in der Schweiz</i>	897
RADU ARDEVAN, Felipe Arias Vilas, Patrick Le Roux, Alain Trano�, <i>Inscriptions romaines de la province de Lugo</i> . . .	899
NICOLAE GUDEA, C�teva observa�ii �i note critice cu specială privire la partea istorică a monografiei <i>Etnogeneza � românilor</i> de I. I. Russu	903
RUDOLF WOLF, Binder Pál, <i>K�z�s multunk. Románok, magyarok, n�metek �s d�lszl�vok feudalizmus kori falusi �s városi egy�tt�l�s�r�l</i>	917
RUDOLF WOLF, Petru Bunta, <i>Gabriel Bethlen (1613–1629)</i> .	920
ANTON E. D�RNER, <i>R�tyi P�ter napl�ja</i>	923
GHEORGHE M�NDRESCU, Corina Popa, <i>Biserici sal� gotice din nordul Transilvaniei</i>	925
MARIUS PORUMB, Anca Pop-Bratu, <i>Pictura mural� maramure�ean�. Me�teri zugravi �i interferen�e stilistice</i>	927
ST. M�NDRU�, Mihai D. Drecin, <i>Banca „Albina” din Sibiu. Institu�ie na�ional� a rom�nilor transilv�neni (1871–1918)</i> .	929
ST. M�NDRU�, Teodor Pavel, <i>Mișcarea românilor pentru unitate națională �i diploma�ia Puterilor Centrale (1894–1914)</i> .	930
ST. M�NDRU�, �d�m Magda, <i>A Kisantant (1920–1938)</i> . . .	932
RADU ARDEVAN, <i>Al VIII-lea Congres internațional de epigrafie greacă �i latină</i>	937
DOINA BENE�, Bogdan Soultov (<i>necrolog</i>)	941
EUGENIA GLODARIU, Anna M�ria Ardos (<i>necrolog</i>)	943
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABR�VIA�IONS BIBLIOGRAPHIQUES	945

*

ELENA BERCEA, EVA CORDOȘ, STELIAN M NDRU , Acta Musei Napocensis. Bibliografie I/1964 — XX/1983 — ANEXĂ

ÎMPLINIREA MARELUI IDEAL: ALBA IULIA, 1 DECEMBRIE 1918

În optica justă a partidului și statului nostru, a secretarului general al Partidului Comunist Român, președintele Republicii noastre — tovarășul Nicolae Ceaușescu, dezvoltarea României contemporane este fundamentată pe temeinica bază de granit a istoriei multiseculare a patriei cu bogatele ei tradiții progresiste de lupte și strădanii pentru independență, unitate națională și dreptate socială.

Tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta: „În educarea socialistă a maseilor, cunoașterea istoriei proprii constituie un factor important al dezvoltării conștiinței de sine a poporului, al cunoașterii a ceea ce a fost înaintat, cu adevărat revoluționar în trecutul său, precum și a ceea ce a fost retrograd și trebuie combătut”¹.

În asemenea context, istoria națională înscrie la loc de frunte marile evenimente petrecut acum 65 de ani la Alba Iulia în ziua de 1 decembrie 1918.

În Transilvania, pe acest străvechi pământ românesc, cu oameni dirzi și hotărâți care de-a lungul veacurilor și-au apărât cu eroism deosebit ființa națională, drepturile străvechi, limba, cultura și tradițiile, întâlnești la tot pasul vestigiile acestei lupte comune, a românilor și a celorlalte naționalități — maghiari, germani, sârbi etc. — pe care istoria le-a așezat alături de români, pentru independență și dreptate socială. Așa a fost în 1437 pe dealul de la Bobilna; așa a fost în războiul țărănesc, antifeudal, condus de Gheorghe Doja, din 1514; așa a fost în vremile cînd Ștefan învingea oștile semilunii, la Vaslui (1475) sau în vara anului următor (1476); așa a fost în marea luptă pentru unitate cînd Viteazul a realizat în 1600 prima unire a țărilor române; în puternica ridicare revoluționară de la 1848 sau în 1918, cînd s-a realizat unirea cea mare.

Transilvania păstrează vestigiile acestui viforos trecut, demonstrînd astfel că veacurile de istorie și-au pus definitiv pecetea unității pe întregul proces care s-a desfășurat în spațiul carpato-danubiano-pontic de-a lungul veacurilor, propulsînd astfel lupta pentru independență și unitate a românilor în prim planul bătrînului continent european.

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la activitatea politico-ideologică și cultural-educativă de formare a omului nou, constructor conștient și devotat al societății socialiste multilateral dezvoltate, al comunismului în România*, prezentată la *Congresul educației politice și al culturii socialiste*, 2 iunie 1976, București, Edit. Politică, p. 47.

Începînd cu deceniul al doilea al veacului al XIX-lea, în marea majoritate a țărilor europene popoarele s-au ridicat la puternice acțiuni revoluționare care aveau un pregnant caracter burghezo-democratic, printre ele revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (1821) din Țara Românească, cu puternice ecouri și în celelalte țări românești. Apogeul acestor mișcări revoluționare va fi atins în anul 1848, cînd întreaga Europă va fi în flăcări, inclusiv țările române.

În acest context general european, revoluțiile românilor de la 1848, așa cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu, erau: „Plămădite în condiții asemănătoare, desfășurîndu-se în aceeași perioadă, proclamînd țeluri comune, ... au avut un caracter unitar în toate țările române; în centrul lor se aflau pretutindeni: desființarea servitutiilor feudale și eliberarea țăranimii iobage, introducerea libertăților democratice burgheze, scuturarea dominației străine și realizarea unității și independenței naționale...”²

Pornind de la faptul că toate țările române se găseau sub jugul asupririi străine, un loc central în revoluțiile românilor de la 1848 l-a avut lupta pentru eliberarea de sub dominația marilor puteri vecine, realizarea unității naționale.

Intervenția militară a imperiilor otoman, habsburgic și țarist a dus la înfrîngerea militară a revoluțiilor românilor, dar nu și la stingerea ideilor și acțiunilor maselor largi populare pentru unitatea și independența patriei. Eludînd hotărîrile principalelor puteri europene luate la Conferința de la Paris (1856), românii reușesc să realizeze dubla alegere, la 5 ianuarie 1859 în Moldova și la 24 ianuarie 1859 în Țara Românească, a lui Alexandru Ioan Cuza, ca domn al Principatelor unite.

Unirea de la 1859 a marcat intrarea noii țări într-o etapă superioară a dezvoltării sale capitaliste. Unul dintre procesele sociale cele mai importante care marchează evoluția societății românești în a doua jumătate a veacului al XIX-lea este dezvoltarea și intrarea fermă în arena vieții politice a tinerei clase a proletariatului industrial, clasa cea mai înaintată a țării, care devine cu tot mai multă pregnanță stegarul celor mai revoluționare idei ale societății, exponentul aspirațiilor vitale ale întregului popor muncitor spre dezvoltarea patriei pe calea progresului, spre o viață liberă și demnă, spre făurirea unității naționale și cucerirea deplinei independențe de stat.

Așadar, după unirea din 1859 procesul istoric românesc evidențiază cu deosebită pregnanță faptul că progresele înregistrate în toate domeniile de activitate de către tînărul stat român deveniseră incompatibile cu anacronismul suzeranității otomane și protectoratul puterilor europene, că se maturizaseră toate condițiile pentru obținerea neatîrnării țării.

În asemenea context istoric, țara noastră va participa alături de Rusia la războiul ruso-româno-turc din anii 1877—1878, obținîndu-și independența de stat deplină. Concluzionînd asupra acestui măreț act al poporului român, Programul P.C.R. arată: „Rezultat al luptei eroice a

² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 8, Ed. Politică, București, 1973, p. 392.

armatei române împotriva imperiului otoman, al voinței ferme de libertate și neatîrnare a poporului nostru, care și-a dovedit încă odată marea capacitate de luptă — dobîndirea independenței naționale a dat un nou și puternic îmbold dezvoltării economice și sociale a țării, a exercitat o profundă înfrîurire asupra întregii evoluții istorice a României pe drumul progresului social, a permis afirmarea tot mai viguroasă a poporului nostru ca națiune de sine stătătoare³.

Apreciind la superlativ acest eveniment cardinal al istoriei moderne a României, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta următoarele: „Putem spune acum că fără cucerirea independenței din 1877 nu ar fi fost posibilă nici realizarea statului național unitar din 1918; așa cum nu ar fi fost posibile evenimentele următoare care au asigurat victoria socialismului în România”⁴.

În noile condiții, ascensiunea — desigur, pe calea capitalistă — a statului român independent este asigurată. Pentru temeinicia ei, România va încheia, în 1883, tratate secrete cu Germania și Austro-Ungaria. Dar rezolvarea incompletă a problemei țărănești atît prin reformele lui Cuza, cît și în perioada domniei lui Carol I a generat seismul puternicelor răscoale țărănești din anul 1907, sîngeros reprimat de clasele dominante din România cu moartea a 11.000 de țărani. În aceeași perioadă, ca urmare a procesului de radicalizare a maselor muncitoare, se constituie primul partid politic al clasei muncitoare din România, Partidul social-democrat al muncitorilor din România (1893). De acum, în peisajul politic românesc acționează o forță revoluționară a cărei prezență activă se va simți în toate evenimentele istorice ce au urmat.

La finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea situația Europei prezenta simptome economice, politice și sociale îngrijorătoare. Marile puteri imperialiste își afirmau pe față tendințele de împărțire și reîmpărțire a sferelor de dominație, de acaparare a noi teritorii.

Peste capul și împotriva tendințelor pașnice ale popoarelor, guvernele, după calcule amănunțite, scindează marile puteri europene, în funcție de interesele economice și politice, în două grupări imperialiste: Puterile Centrale sau Tripla Alianță (constituită în urma aderării Italiei, în mai 1882, la tratatul secret dintre Germania și Austro-Ungaria din 1879) și Antanta sau Tripla Înțelegere (Franța, Anglia și Rusia țaristă din 1907).

Pornind de la un fapt nesemnificativ ca dimensiuni politice — asasinarea arhiduceului Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei și a soției sale Sofia Chotek, la Sarajevo, de către Gavril Princip, membru al unei organizații naționale sîrbe —, marile contradicții existente între puterile europene irump cu deosebită violență la finele lunii iulie — începutul lunii august 1914, printr-o suită de declarații de răz-

³ Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, Ed. Politică, București, 1975, p. 34.

⁴ Nicolae Ceaușescu, *Expunere prezentată la Sesiunea solemnă comună a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, Marii Adunări Naționale și activului central de partid și de stat consacrată sărbătoririi centenarului independenței de stat a României*, 9 mai 1977, Ed. Politică, București, 1977, p. 25.

boi reciproce. Prin intrarea ulterioară în război și a altor țări, printre care Japonia, S.U.A., etc., acesta va lua un caracter mondial. Început la 28 iulie 1914 prin atacarea Serbiei de către Austro-Ungaria, războiul a angajat, timp de 4 ani, 33 de state cu o populație de peste un miliard de locuitori, provocând moartea a zece milioane de oameni și rănirea sau invalidarea altor douăzeci de milioane de oameni provocând de asemenea umanității pagube de peste 278 miliarde de dolari⁵.

În acest context istoric, peste țările mici și mijlocii, dintre care multe cu o dezvoltare economică slabă, plutea amenințarea coterpii sau a aderării, în urma presiunilor, la o tabără sau alta. De asemenea, multe dintre aceste țări, subjugate sau pe punctul de a fi acaparate de marile puteri, năzuiau fie la cucerirea sau consolidarea independenței reale, fie la realizarea de state naționale unitare.

România era atunci un stat mic ale cărui realități social-economice îl defineau ca agrar, cu o industrie aflată în curs de dezvoltare, al cărui ansamblu economic era dominat de relații capitaliste ce se împleteau în ce privește agricultura cu rămășițe feudale încă puternice. În fața României de atunci se ridicau spre soluționare probleme majore în ce privește necesitatea obiectiv-istorică de a-și desăvârși procesul de înfăptuire a statului național unitar, consolidarea independenței și suveranității, realizarea unui regim profund democratic, rezolvarea acutei probleme a numeroasei țărâni lipsite de pământ, a maselor largi exploatate de moșierime și de marea burghezie, ridicarea în special a potențialului industrial și în general a celui economic⁶.

Problema cardinală a acelei epoci istorice, așa cum subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu, „era făurirea statului național-unitar — aspirație seculară a poporului român, necesitate legică a dezvoltării societății românești”⁷. Nefiind încă pregătită din punct de vedere tehnic pentru un astfel de război, urmărind să cruțe cât mai mult sînge, dar, în același timp, manevrînd cu abilitate pe cale diplomatică pentru recunoașterea drepturilor sale istorice, România a adoptat la 3 august 1914 poziția de neutralitate. Unanim, poporul român a apreciat poziția guvernului condus de Ion I. C. Brătianu. În această concepție s-a înscris și Partidul Social-Democrat, al cărui Congres extraordinar, ținut la 10 august 1914, și-a dat acordul pentru poziția de neutralitate și de apărare a integrității teritoriale.

Amenințată continuu de flăcările uriașei conflagrații care se întinseseră peste cea mai mare parte a Europei și a altor continente, România se găsea în situația gravă de a deveni teatrul unui război pustiitor și de a fi invadată de armatele statelor imperialiste. Mai mult, Puterile Centrale, încă din 1915, se pregăteau deja pe plan militar, concentrîndu-și forțe în sudul Transilvaniei pentru invadarea României, atrase în special de mirajul petrolului și grînelor românești.

⁵ Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1983, p. 432—435.

⁶ George Protopopescu, *Artă militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, Cluj, 1973, p. 3—5.

⁷ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Ed. Politică, București, 1966, p. 21.

În același timp, începînd cu primăvara și mai ales cu vara anului 1916, Antanta a trecut la puternice presiuni asupra țării noastre, chiar cu caracter ultimativ, în special pentru ca România, dezlănțuind o ofensivă de amploare împotriva Puterilor Centrale în Transilvania, să producă o diminuare substanțială a presiunii acestora pe frontul vest-european, mai ales în regiunea Verdun și pe riul Somme.

Cu toată presiunea externă exercitată de ambele grupări beligerante, conjugată cu o presiune internă a acelor forțe politico-sociale care vedeau realizarea unității naționale prin intrarea României în război alături de Antantă, guvernul român, apreciind just că nu există încă condiții favorabile pentru angajarea țării în marea conflagrație în vederea înfăptuirii unității naționale, a reușit să navigheze vreme de doi ani pe talazurile mării atît de furtunoase a războiului.

Opinia publică din România acționa însă consecvent și convergent în vederea angajării țării pentru realizarea unității naționale. Astfel, în februarie 1915 s-a constituit la București „Legiunea ardeleană” condusă de poetul Octavian Goga. „Legiunea” se adresa cu predilecție românilor de peste munți. Steagul ei era tricolorul românesc, avînd culorile așezate transversal. Pe el figurau, alături de un vultur, portretele încărcate de simbol ale lui Horea, Cloșca, Crișan și Avram Iancu. Numărul membrilor acestei „Legiuni” a crescut repede cu mulți foști soldați din armata austro-ungară, trecuți dincoace de munți. În septembrie 1915 avea 800 de membri, în noiembrie, aproape 3.000 de persoane înscrise. În octombrie „Legiunea” scotea gazeta „Ardealul”, organul său de propagandă. Într-o moțiune, adoptată la 22 octombrie, membrii organizației jurau sub faldurile steagului: „Vom muri sau vom învinge alături de brava armată a României”.

Paralel cu activitatea desfășurată de asociația „Acțiunea națională”, constituită în octombrie 1914 sub președinția Dr. Ion Cantacuzino și care se pronunțase deschis pentru intrarea în război alături de Antantă, în primăvara anului 1915 se înființează organizația „Acțiunea patriotică”, avînd ca președinte pe Victor Ionescu, care a inițiat marele miting de la Arenele romane, la 14 iunie 1915. Aici au vorbit: Dr. Vasile Lucaciu, Octavian Goga, Dr. Ion Cantacuzino, ultimul afirmînd răspicat: „Nu uitați că atît în țara lui Tudor Vladimirescu, cît și în țara lui Horea nu există putere guvernamentală, oricare ar fi ea, care ar putea întîrzia la infinit, fără riscul de a se prăbuși, realizarea fatală a aspirațiilor noastre naționale”.

Sub presiunea opiniei publice, partidele și grupările politice se declarau tot mai deschise pentru o acțiune largă și urgentă în sprijinul unității naționale.

Activitatea propagandistică a „Acțiunii Naționale”, precum și a „Acțiunii patriotice” a avut o mare audiență în mase; lozincile lansate de ele: „Să trecem Carpații!”, „A sunat ora eliberării, fraților!”, erau adoptate cu entuziasm de opinia publică românească. La rîndul ei, presa a desfășurat o activitate susținută în favoarea intrării României în război împotriva Puterilor Centrale, pentru eliberarea Transilvaniei și Banatului. Liderii mișcării naționale unioniste ardeleni, în frunte cu Octavian Goga, Vasile Lucaciu, Onisifor Ghibu, care trecuseră Carpații în România încă din 1914, în colaborare cu asociațiile arătate și alte orga-

nizații politice, susțineau o activă propagandă în vederea întregirii țării. La București a fost reeditată „Tribuna” (de la Sibiu), ca revistă săptămînală „politică și culturală”, unde activau și românii ardeleni. Acestora, li se adaugă vechea „Ligă culturală”, care, de la Congresul extraordinar ținut la București în 14/26 decembrie 1914, la propunerea lui Barbu Ștefănescu Delavrancea și-a schimbat denumirea în „Liga pentru unitatea națională a românilor”, alegîndu-și un nou Comitet de conducere din care făceau parte: Dr. Vasile Lucaciu (președinte), B. Ș. Delavrancea (vicepreședinte), N. Iorga (secretar), Simion Mindrescu (casier central), N. Filipescu, Take Ionescu, dr. C. Istrati, I. Grădișteanu, O. Goga membri. De asemenea, s-a aprobat noul program al „Ligii”, ce-și propunea să acționeze pentru a grăbi ceasul eliberării românilor, hotărîndu-se crearea unui ziar, „Unitatea Națională”, și a unui fond special provenit din subscripții.

Un alt aspect al solidarității tuturor românilor în lupta pentru unitatea națională l-a constituit împotrivirea, în diferite forme, a românilor încorporați în armata austro-ungară. Astfel, de pe fronturile din Rusia, Italia, Serbia au dezertat zeci de mii de soldați români și de alte naționalități. Rapoartele și informările confidentiale dezvăluiau o stare „îngrijorătoare” pe front pentru cauza Imperiului habsburgic.

Idealul unității naționale antrenase toate clasele și partidele politice. Chiar și membrii clubului de studii al Partidului Conservator, întrunit în București sub președinția lui Ion Lahovari, au cerut intrarea imediată în acțiune, trecîndu-se peste deosebirile de vederi.

Larga mișcare pentru unitate națională, poziția hotărîtă a opiniei publice românești în favoarea luptei împotriva dualismului austro-ungar se reflectă și în dezbaterile parlamentare. Așa de exemplu, în ziua deschiderii Parlamentului, la 15 noiembrie 1915, mesajul tronului a fost întîmpinat cu strigătele „Vrem Ardealul!”. În cuvîntul lor, oameni de seamă ai vieții politice dezvăluiau abuzurile săvîrșite în Transilvania de autoritățile ungare ale guvernului condus de István Tisza. Astfel, N. Filipescu în Cameră și N. Iorga în Senat au dat la iveală un mare număr de cazuri de brutalități și violențe exercitate asupra românilor din Transilvania.

Punctele de vedere ale guvernului român pentru alăturarea țării la Antantă au fost formulate pe cale diplomatică sau prin interviuri acordate unor ziare de mare tiraj, de către premierul român Ion I. C. Brătianu. De asemenea, în ianuarie 1916, diplomatul român Victor Antonescu și colonelul Rudeanu, trimiși în misiune specială la Paris, au făcut cunoscute guvernului francez condițiile în care România ar intra în război. Ca urmare, în aprilie 1916, Armata, determinată de împrejurările strategice militare, a dat indicații reprezentanților săi la București să înceapă negocieri cu guvernul român. Asigurîndu-se o discreție desăvîrșită, se încheia, la 4/17 august 1916, între România și cele patru puteri ale Antantei (Anglia, Franța, Rusia și Italia) un tratat de alianță și o convenție militară, prin care țara se obliga să intre în război împotriva Austro-Ungariei, nu mai tîrziu de 15/28 august 1916, cu scopul explicit de a readuce la patria-mamă provinciile românești de dincolo de Carpați. Iar convenția militară prevedea o dublă ofensivă premergătoare cu 8 zile intrării României în război, și anume: la sud, a

forțelor engleze (debarcate între 30 septembrie—5 oct. 1915 în zona Sălonic) și la nord, a forțelor ruse în Bucovina. De asemenea, o cooperare româno-rusă pentru apărarea Dobrogei și o aprovizionare a armatei române în flux continuu cu muniții, artilerie grea, armament automat, avioane, material sanitar, de minimum 300 tone zilnic. Consiliul de coroană de la Cotroceni din ziua de 14/27 august 1916 a aprobat tratatele încheiate, cu o singură excepție, vechiul filogerman P. P. Carp.

La 14/27 august 1916, ora 20,45, ambasadorul României la Viena, Edgar Mavrocordat, remitea guvernului Austro-Ungariei declarația de război a României, concomitent cu începerea trecerii Carpaților de către trupele române.

Deci, intrînd în război de partea unei grupări imperialiste, dar numai după ce prin tratatul încheiat își asigurase dezideratul multiseclar al realizării statului național unitar, România se angaja în războiul popular și național pentru reîntregirea țării.

Ca urmare a faptului că aliații nu și-au respectat angajamentele formale luate prin tratatul și convenția militară încheiate cu România, s-a creat posibilitatea concentrării de forțe numeroase (peste 40 de divizii) și dotate cu cea mai modernă tehnică de luptă ale armatelor Puterilor Centrale în sudul Transilvaniei și în Dobrogea, inamicul, cu tot eroismul armatei române, cîștigînd campania anului 1916 și ocupînd la 6 decembrie 1916 Bucureștiul — Capitala României.

Cu toate că armata română a fost înfrîntă și a suferit pierderi mari (cca. 250.000 de oameni), ea nu a putut fi nimicită, retrăgîndu-se în ultimul colț de pămînt liber, Moldova lui Ștefan, unde, cu sprijinul aliaților ruși și al misiunii militare franceze conduse de generalul Berthelot, au oprit înaintarea dușmană.

Cu sprijinul material al aliaților, cu toate vicisitudinile iernii 1916/1917 (boli molipsitoare — tifosul, dizenteria; gerul și marile cantități de zăpadă căzute), armata română s-a refăcut și reorganizat pe baza experienței de război.

La 11 iulie 1917, Armata a 2-a română, comandant generalul Alexandru Averescu, dezlănțuie o puternică ofensivă, pătrunzînd 20 km în dispozitivul inamic pe o lărgime de 30 km; numai retragerea trupelor ruse în Bucovina a determinat oprirea ofensivei românești. La începutul lunii august 1917, Mackensen dezlănțuie o puternică ofensivă în zona Mărășești. Luptînd cu un eroism deosebit, Armata 1-a română, comandant general Eremia Grigorescu, a obținut acea strălucită victorie, oprind după lupte grele armata germană la 9 august 1917. Pentru a opri încercările de pătrundere dușmane pe valea Trotușului, ambele armate române au dat bătălia de la Oituz, în care au avut o strălucire deosebită luptele de un eroism legendar de la Coșna și Cireșoaia, unde a căzut la 3 septembrie 1917, în atacul de pe dealul Secului, eroina poporului român, sublocotenentul Ecaterina Teodoroiu, în fruntea plutonului său din regimentul 43/59 infanterie. Acest mănunchi de nume glorioase: Mărăști, Mărășești, Oituz, formează bătălia de la porțile Moldovei, prin care a fost oprită înaintarea trupelor Puterilor Centrale, provocîndu-le mari pierderi, o înfrîngere categorică, ce a răscolit întreaga opinie

publică mondială, provocând un puternic curent în favoarea dezideratelor de unitate și independență națională pentru care luptase de veacuri poporul român.

În anul 1917 au loc evenimente cardinale revoluționare în Rusia; în februarie 1917, țarismul, anacronicul sistem de conducere și social, este înlocuit, iar la 25 octombrie/7 noiembrie 1917 Marea Revoluție Socialistă victorioasă preia puterea politică în marele stat de la răsărit. Decretul asupra păcii dat de noua putere sovietică orientează statul rus spre încheierea păcii cu Puterile Centrale. Astfel, la 20 noiembrie/3 decembrie 1917 este semnat armistițiul de la Brest-Litovsk, iar în urma unor ample tratative va fi semnată la 9 februarie/3 martie 1918 pacea de la Brest-Litovsk.

În atare situație militară, România se vede obligată să încheie la 26 noiembrie/9 decembrie 1917 armistițiul de la Focșani cu Puterile Centrale.

Ca urmare a complexelor dezbateri ce au avut loc în cadrul Consiliilor de coroană ținute la Iași în zilele de 17, 18 și 19 februarie 1918, a fost adus la conducerea țării un guvern prezidat de către Alexandru Marghiloman, șeful partidului conservator, la 14 martie 1918, după ce guvernul condus de generalul Al. Averescu semnase la 20 februarie 1918 preliminarile de pace la Buftea, prin Constantin Argetoianu.

Cu toate încercările diplomației românești de a ieși din cleștele de oțel al Puterilor Centrale, au urmat negocierile pentru încheierea păcii, desfășurate la Palatul Cotroceni din București, unde s-a semnat la 24 aprilie/7 mai 1918 tratatul de pace. Cele 31 articole, repartizate în 8 capitole, reprezentau tot atâtea mijloace de sugrumare a țării. Erau prevăzute cesiuni teritoriale românești: întreaga Dobroge și Munții Carpați, precum și oneroase privilegii pentru Puterile Centrale: petrolul concesionat pe 30 de ani cu drept de prelungire încă de 2 ori, monopolul produselor agricole, concesionarea pădurilor etc.; precum și o datorie de 31 miliarde lei aur (echivalente azi la 700 miliarde lei) etc.

Fără îndoială, răspunsul la întrebarea dacă această „pace punică” a fost un act de „tradare națională” este negativ. A fost un act de salvare națională care a permis reluarea ofensivei militare a României câteva luni mai târziu, printr-un consens general, contra Puterilor Centrale, pentru același scop care dictase și intrarea în război în august 1916, reîntregirea național-statală.

În aceste condiții deosebit de grele, poporul român nu a încetat lupta pentru realizarea idealului național de unitate și independență deplină. Pacea nedreaptă de la Buftea—București impusă României de Puterile Centrale a fost primită de toți românii cu ură și dispreț.

Statele Unite, Marea Britanie, Franța și Italia au precizat, în perioada imediat următoare, punctul lor de vedere despre această „pace”, consemnând caracterul ei de „dictat” și situația de totală izolare a României. Dealtfel, nici parlamentul român nu a ratificat tratatul și nici șeful statului nu l-a sancționat.

În anii 1917—1918, românii aflați în străinătate au intensificat, prin mijlocirea presei, lupta pentru unitatea națională. Astfel în Franța, la 17 ianuarie 1918, a apărut ziarul „La Roumanie”, sub conducerea, la început a lui Pavel Brătășeanu, C. Banu, Const. Mille și Emil Fa-

gure; în Rusia „L'Entente“ la Petrograd (N. D. Cocea), „România mare“ la Kiev, „Foaia voluntarilor români din Austro-Ungaria“, mutată apoi, în 1919, în Franța, „Depeșa“ la Odesa și tot acolo „Vestitorul“ (redactor E. Nicolau), „Ardealul“ („Transilvania“, apoi „România nouă“) la Chișinău (redactor Onisifor Chibuc) ș.a.; în Italia „Frăția“; în S.U.A. „Roumania“ la Chicago, „Libertatea“ la Cleveland, în Franța, la Paris „Românul“ și „La Transylvanie“ etc.

În a doua parte a anului 1918, victoria începe să încline de partea Antantei. La 6 noiembrie 1918, regele a cerut demisia guvernului Marghiloman, numind un nou guvern condus de generalul Constantin Coandă. La 9 noiembrie 1918, România reintră în luptă alături de Antantă. Așadar, când s-a încheiat armistițiul de la Rhétondes cu Germania, la 11 noiembrie 1918, ca și cel cu Ungaria la 13 noiembrie 1918, România lupta din nou cu toate forțele sale alături de Puterile Aliate și Asociate, împotriva Germaniei și Austro-Ungariei pentru eliberarea tuturor teritoriilor locuite de români.

În acest cadru internațional poporul român a reușit cu grele sacrificii materiale și umane să-și realizeze dezideratul multisecular al unității naționale și de stat.

O contribuție de seamă la realizarea unității naționale au avut-o zecile de mii de români din Transilvania, Banat și Bucovina, aflați prizonieri în Rusia, care au cerut în mod voluntar să intre în armata română pentru a lupta împotriva Puterilor Centrale.

Pe fondul situației create de lupta revoluționară a maselor, care înlătura de pe scena istoriei dominația Imperiului austro-ungar, lupta națională a românilor din Transilvania a pornit pe făgașul reorganizării ei politice sub conducerea Partidului Național Român și a Partidului Social-Democrat, acțiunea lor situându-se, începînd cu finele lunii octombrie 1918, pe o platformă politică comună.

Din orașul Arad, care de ani de zile era un veritabil centru politic al românilor, Consiliul Național Român Central, constituit la 18/31 octombrie 1918, a dirijat întreaga acțiune de „organizare a vieții politice pe teritoriul Transilvaniei“, ceea ce s-a realizat prin crearea consiliilor naționale comitatense la nivelul comitatelor. La rîndul lor, aceste consilii au îndrumat în mod direct crearea consiliilor naționale locale în toate orașele și comunele Transilvaniei. Concomitent cu această acțiune au fost organizate gărzile naționale militare și civile, aflate sub îndrumarea directă a consiliilor naționale, toate desfășurîndu-și activitatea în conformitate cu indicațiile Comitetului Național Român Central, constituit din 6 reprezentanți ai P.N.R. (Vasile Goldiș, Aurel Lazăr, Teodor Mihali, Ștefan Ciceo-Pop, Al. Vaida-Voievod și Aurel Vlad) și 6 reprezentanți ai P.S.D. (Tiron Albani, Ion Flueraș, Enea Grapini, Iosif Jumanca, Iosif Renoiu, Basiliu Surdu).

Voința de unitate națională și statală grăbea marele plebiscit național de la Alba Iulia.

La Alba Iulia au sosit 1.228 de delegați, aleși atît în circumscripțiile electorale din toate județele Transilvaniei, cît și delegați ai tuturor organizațiilor politice, economice, culturale, religioase, militare și sportive românești, de pe întreg teritoriul Transilvaniei. Erau prezenți numeroși oameni politici, fruntași ai mișcării naționale, ca Gheorghe Pop de Bă-

sești, Ștefan Ciceo-Pop, Vasile Goldiș, Iuliu Maniu, Al. Vaida-Voievod, Aurel Lazăr, Ioan Suciu, dr. Petru Groza, Emil Petrovici, Ioan Vidu, Emil Bologa ș.a.

De asemenea, au fost prezenți 150 de delegați ai social-democrației, reprezentând peste 70.000 muncitori organizați, printre care Ion Flueraș, Ion Mihuț, Tiron Albani, Iosif Jumanca, Enea Grapini, Emil Isac, Basiliu Surdu, Iosif Renoiu, Zaharia Pop, Victor Tafleu, I. Munteanu, Iosif Ilie, Constantin Felec, dr. Valeriu Roman ș.a.

Din toate localitățile Transilvaniei și Banatului au venit un număr de peste 100.000 de oameni, cărora li s-au alăturat alți 15.000 de muncitori, trimiși de sindicatele muncitorești din toate orașele și centrele industriale și miniere ale Transilvaniei.

În ziua de 1 decembrie 1918, Marea Adunare constituantă a românilor din Transilvania, Banat și din părțile ungurene, de sub președinția lui Gheorghe Pop de Băsești, după ce a ascultat strălucita expunere cu ample referiri istorice a lui Vasile Goldiș, votează în unanimitate Unirea Transilvaniei cu România. Așadar, prin forma de organizare, prin participarea largă a maselor, a delegaților aleși prin votul unanim al populației din întreaga Transilvanie, Adunarea Națională de la Alba Iulia a căpătat un profund caracter plebiscitar, democratic, reprezentând populația românească majoritară dintotdeauna pe aceste meleaguri, care era singură în drept să hotărască asupra soartei sale.

Istorică Declarație de Unire cu Țara este un adevărat model de democratism, un model pentru crearea tuturor premiselor de bună conviețuire a românilor cu toate naționalitățile așezate alături de români de-a lungul zbuciumatei noastre istorii. Dealtfel, populația săsească, în adunarea de la 8 ianuarie 1919 de la Mediaș, cea șvăbească în adunarea de la 10 august 1919 de la Timișoara, iar cea maghiară prin adunările Consiliilor Naționale Maghiare din majoritatea centrelor urbane transilvănene, și-au dat adeziunea la mărețul act al Unirii⁸.

Tratatele de pace încheiate la Paris nu au făcut altceva, decît să recunoască în final ceea ce hotărîseră masele largi populare în acel an de neuitat 1918.

Adevărata realizare a tuturor marilor deziderate și-a găsit oglindirea în actele procesului revoluționar ce a urmat momentului crucial din augustul fierbinte al anului 1944 și ea se datorește curajului, justeței și orientării politice a Partidului Comunist Român.

Aniversînd cei 65 de ani care au trecut de la marele moment Alba Iulia, națiunea noastră socialistă, strîns unită în jurul și sub conducerea P.C.R. în frunte cu secretarul său general — tovarășul Nicolae Ceaușescu, inspirîndu-se din bogata arie de evenimente a istoriei naționale, luptă hotărît, trecînd peste toate greutățile lumii contemporane, pentru civilizație și progres, pentru pace și dezvoltare, pentru România comunistă.

GEORGE PROTOPOPESCU

⁸ Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 436—607; 612—617; 626—644; v. și George Protopopescu, *op. cit.*, p. 63—76.

STUDII

PRINCIPALELE PROBLEME ALE CULTURII TISZAPOLGÁR ÎN ROMÂNIA

Cultura Tiszapolgár face parte din marile civilizații ale epocii cuprului (Kupferzeit), din perioada mijlocie a epocii eneolitice.

Termenii sub care a fost cunoscută această civilizație, dacă ne referim numai la România, sînt numeroși: Tisa II¹, Tisa II², Tisa tîrzie³, Românești⁴ și alții. Folosirea acestor termeni, ca de exemplu Tisa II, a dus la numeroase erori, care au îngreunat înțelegerea evoluției; din acest motiv de multe ori arheologii nu vorbeau aceeași limbă. În Ungaria, Crișana și nordul Transilvaniei sub termenul de Tisa II se includeau descoperiri din neoliticul tîrziu⁵. Nici termenul de cultura Românești, pe care preferă să-l folosească P. Roman și alți colegi⁶, nu acoperă în întregime evoluția acestei civilizații. Dacă ar fi vorba doar de un nume convențional, ar fi explicabil. Descoperirile de la Românești sînt în cea mai mare parte fortuite, fără observații stratigrafice, fără posibilități de a preciza exact evoluția. Un nume inspirat de săpăturile sistematice de la Dăbica, Gilău sau Parța, poate ar acoperi mai bine sensul decît termenul de Românești, dar socotim că nici acestea nu cuprind întreaga evoluție sau problematică a acestei civilizații, așa încît socotim că termenul de cultura Tiszapolgár rămîne cel mai potrivit.

Această civilizație acoperă un spațiu cu mult mai larg decît unele părți ale României, cuprinzînd zone din Ungaria⁷, Jugoslavia⁸ și Slova-

¹ Berciu 1960, 52; de la Berciu au preluat termenul: Mărghitan 1971, p. 143; Florescu 1973, 134.

² Rusu 1971, 80—81; Ignat 1976, 13.

³ Vlassa 1969, 27 și urm; Vlassa 1976, 143 și urm. Același termen este preluat de către D. Radu și N. Moiş 1973, 466.

⁴ P. Roman, comunicare la Colocviul de la Băile Herculane 1980. Idee preluată de către Adriana Oprinescu pe baza manuscriselor lui P. Roman pentru volumul I din noul tratat de Istoria României. A. Oprinescu în *Banatica*, VI, 1981; comunicare la Băile Herculane 1980.

⁵ Ignat 1972, p. 164; Ignat 1973, 19; Vlassa 1976, 131; Popescu 1956, 65.

⁶ Comentariu pe larg privind încadrările în Tisa II vezi: Lazarovici-Kalmar 1982, 223 și urm. Folosește acest termen curent Roman 1971, 31 și urm; Roman 1973, 57 și urm.; Roman 1980, 13 și urm.

⁷ Korek-Patay 1956, 41; Kalicz 1966, 3; Kutzián 1972, harta și lista; Goldmann 1977, 233—234; Patay 1978, 58.

⁸ Todorović 1968, 195—197; Brukner 1973, 322—323; Brukner 1974, 27—28; 1976, 28.

cia⁹. În România este răspîdită în Banat¹⁰, Crișana¹¹, Sălaj¹², Maramureș¹³ și Transilvania¹⁴ fără a cuprinde totalitatea acestor provincii.

În Banat, în zonele de sud-est, în culoarul Timiș—Cerna, nu se răspîndește decît în etapele tirzii, în acele zone fiind cunoscută cultura Sălcuța (fazele timpurii), cu care va intra în contact¹⁵.

În Transilvania, în partea de sud și sud-est se răspîndește de asemenea tirziu, în etapa trecerii spre cultura Bodroghkeresztúr¹⁶.

Originea. Atît în întreaga arie, cît și pe teritoriul Banatului, formarea acestei civilizații este rezultatul unui proces evolutiv îndelungat, care a dus la transformarea modului de viață neolitic, transformare începută în eneoliticul timpuriu¹⁷, procesul nefiind sesizabil de fiecare dată direct, avînd loc un proces de „topire”. În unele telluri, cazul situației de la Bucovăț și Parța, procesul nu este prea evident, elementele vechi se păstrează.

Factorii care au determinat aceste schimbări sînt multipli, iar fondul este ușor diferit în fiecare zonă în parte, de unde și existența numeroaselor grupe, aspecte sau faciesuri din perioadele de trecere sau din fazele timpurii¹⁸.

Metalurgia aramei, petrecută în eneoliticul timpuriu, în primul rînd în zonele culturii Vinča-Turdaș¹⁹, Sălcuța²⁰ și Gumelnița²¹, a dus la schimbări economice și sociale, care socotim că au fost factorul esențial. Creșterea animalelor și vînătoarea încep a avea o pondere tot mai mare; sînt ocupații care oferă posibilitatea unei mai mari mobilități — schimbări sesizate de colegii maghiari²². Un asemenea proces a fost observat și la noi, fiind chiar demonstrat prin unele analize pedologice și chimice, la Parța și Bucovăț, în straturile tellurilor ce suprapun orizonturile Bu-

⁹ Šiška 1968, 157; 1969, 418; 1974, 11—12; Kutzián 1972, 112 și urm.; Ecsedy 1977, 11, 24, 32, 38.

¹⁰ Comșa 1969, 37; Rusu 1971, 80; Lazarovici 1971, 30; 1972, 24, pl. X; 1973, 465; 1975 lista 1; 1976 Liste 1; 1979, 185; Pădureanu 1971, 401; 1978, 33 și urm.; Medeleț-Bugilan 1974, 82 și urm.; M. și N. Gumă 1975, 50; Gumă-Petrovsky 1978, 97—99; Petrovsky 1980, 234—236, 249, 255—256.

¹¹ Rusu 1971, 80; Dumitrașcu 1971, 47 și urm.; 1975, 28; Kutzián 1972, 84—86, 108, 113, 131, 135, 188—189, 248 ș.a.; Ignat 1972, 162; 1973, 10; 1976, 13; 1977, 18.

¹² Lakó 1980, 32; 1981, 63, 64, 65, 78, nr. 66b, 67b, 67f, 1001; Lazarovici-Lakó 1981, 13—14, 26.

¹³ Popescu 1964, 452; Comșa-Kacsó 1973, 48 și urm.

¹⁴ Berciu 1960, 52/53; Rusu 1971, 80; Vlăsa 1961; 1969; Florescu 1972; G. și I. Ferenczi 1973, 336; Ignat 1977, 17; Lakó 1981, 63—65, 78; 1980, 32; Lazarovici-Lakó 1981, 13—14, 26.

¹⁵ Gumă-Petrovsky 1978, 113—114; Lazarovici 1982, 221; Lazarovici-Munteanu 1982, 121 și urm.

¹⁶ Roman 1978, 219.

¹⁷ Kutzián 1963, 506 și urm.; 1972, 212—222; Roman 1967, 7; Tasić 1979, 64, 80.

¹⁸ Vezi notele de mai jos nr. 25—26, 28, 30, 35, 40, 44, 45, 54, 61, 71.

¹⁹ Kutzián 1966, 268; Garașanin 1951; Kutzián 1966, 268; 1973; Jovanović 1971, 51—53, 107 și urm.; Brukner 1974, 27; Comșa 1974, 73 și urm.

²⁰ Berciu 1951, 236; 1960, 58—59; 1966, 117, 8/5; Roman 1971, V/4—6, 17/7, 11; 1978, 215—217; Vulpe 1975; Cuptoare — Sfioea, săpături Gh. Lazarovici (în 1980 o sulă de cupru); Bozu-Oprinescu, săpături 1981 (mai multe fragmente de obiecte de cupru).

²¹ Comșa 1974, 74—75.

²² Comșa 1972, 160 și urm.; Ecsedy 1977, 94.

covăț tîrzii și Vinča C. Creșterea bruscă a procentului de fosfor a fost sesizată la Parța în nivelele IVA—IVc (nivele Tiszapolgár), în tellul 1, 2, așezarea 3, așezarea 5, iar la Bucovăț, în nivelul III, mai ales în IIIb²³; este un fenomen care se datorează bălegarului, implicit creșterii vitelor.

În toate straturile și zonele au fost constatate locuiri Tiszapolgár sau o evoluție spre Tiszapolgár, care se încheie cu locuiri Tiszapolgár evoluat. În sud, în Bačka, la Gomolava, în stratul de humus eneolitic²⁴ de la Gospodijnci și Širig a fost observată o dezvoltare deosebită, în evoluție spre Tiszapolgár, cunoscută sub termenii: Prototiszapolgár²⁵ sau grupul Gospodijnci²⁶. La acest fenomen participă — după părerile lui Brukner — elemente eneolitice timpurii de natură Vinča C (Vinča-Pločnik) tip Beletinci-Kormadin²⁷, lengyeloide (Sopot-Lengyel III)²⁸ și tisoide (tip Lebő și Csőszhalom-Oborin)²⁹.

Un proces asemănător se petrece în sudul Alföldului, în așezările Tisa tîrzii de tip Lebő și Gorzsa, ceea ce unii colegi maghiari au definit sub termenul de „Buckelkeramik”³⁰. Schimbări similare au fost sesizate în stațiunile de la Tápé Lebő-Asóthalom și -Felsőhalom, Hódmezővásárhely-Gorzsa și -Csukor major, Battonya-Gödörösok și altele³¹, unde apar elemente sudice (vinčiene, de orizont Vinča-Pločnik³²), liniare tîrzii (Szil-meg și Zselis³³) și lengyeloide (la Szeghalom-Kovacsshalom³⁴), precum și Herpály-Csőszhalom-Oborin³⁵.

În grupul Herpály, un grup al culturii Tisa, la unii Tisa II — Herpály, se petrece un fenomen asemănător³⁶.

Spre est, elementele de origine sudică, vinčiene, sînt înlocuite de cele transilvănene de aspect Lumea Nouă — fază tîrzie, Tăulaș, Turdaș tîrziu, grup Iclod II (fig. 1/1—7, 9, 11—15)³⁷. În această din urmă zonă și în Crișana sînt și alte elemente, nord-vestice de tip Tiszapolgár-Csőszhalom-Oborin³⁸, observate la Herpály și Bodrogkeresztúr³⁹, precum și elemente vestice și nord-vestice, Lengyel tîrzii⁴⁰.

Mai departe spre nord, în cotul Tisei și în Slovacia de est, grupul Tiszapolgár-Csőszhalom-Oborin (la Tibava-așezare, Oborin)⁴¹ evoluează

²³ Dogaru 1981 pentru Parța; Ghergen 1982; Dogaru-Ghergen, (1982) inf. O. Dogaru, pentru Bucovăț.

²⁴ Šiška 1969, 156; Brukner 1973, 322; Tasić 1979, 61.

²⁵ Brukner 1966, 68—69; 1973, 322—323; 1974, 27, 39; Tasić 1979, 61—64.

²⁶ Šiška 1969, 415; Brukner 1979, 319—320; 1974, 39.

²⁷ Brukner 1974, 39.

²⁸ Šiška 1968, 156—157; Brukner 1969, 69; 1973, 319—320; Tasić 1979, 61.

²⁹ Šiška 1968, 156—157; 1969, 415; Lazarovici 1979, 170; Tasić 1979, 62.

³⁰ Gazdapusztai 1969, 125—138.

³¹ Kutzián 1966, 266—268, 4/4, 4/12; Gazdapusztai 1969, 131, 137, 1/12, 2/3—4, 15, 17; Ignat 1973, 19 (Sinnicolau de Beiuș).

³² Gazdapusztai 1969, 135.

³³ Gazdapusztai 1969, 132.

³⁴ Šiška 1969, 426.

³⁵ Gazdapusztai 1969, 132.

³⁶ Supra notele 28—35; Kalicz 1959, 18—20; Dombai 1960, 13; Vlassa 1976, 135.

³⁷ Lazarovici 1977a, 223—225; 1977b, 25. Lazarovici-Kalmar 1982.

³⁸ Kalicz 1958, 186; 1959, 18; 1968, 185, 4/5, 7, 2/1; 1970, 18, 22, n. 44; 1971, 155—156; 1976, 35; Kalicz-Makkay 1977, 101, 104; Kutzián 1966, 276; cu Lengyel (Kalicz 1976, fig. 2/14); Šiška 1968, 156, fig. 5/6, 9, 12, 14; 1969, 1/1—10.

³⁹ Korek-Patay 1956, 42, 4/5; Brukner 1968, 79.

⁴⁰ Rusu 1971, 79—80; Kalicz 1965, 39; 1968, 188.

⁴¹ Šiška 1969, 417, 1/1—5, 6—10.

spre un grup Prototiszapolgár (la Zemplín, Lučky, Tibava-așezare, Vel'ké Raškovce)⁴², care poate fi considerat ca o etapă de trecere în care sînt multe elemente Tiszapolgár. Și aici se constată aceleași elemente ca la Lebő și Herpály⁴³, dar în același timp se leagă de descoperirile lengye-loide din Slovacia, de tip Brodžany-Nitra⁴⁴.

În Transilvania și Crișana, cercetările de la Iclod, Cluj — în mai multe puncte ale orașului⁴⁵ —, Zăuan⁴⁶, Suplacul de Barcău⁴⁷ și poate altele au definit noi grupe culturale de la sfîrșitul neoliticului, înrudite sau derivînd din „Lumea Nouă“, grupe care preced cultura Tiszapolgár și în care au apărut elemente — mai ales forme ceramice (fig. 1/1—7, 9, 11—15) — care se vor dezvolta apoi în cultura Tiszapolgár.

În faza a treia a grupului Iclod — cel mai tîrziu orizont neolitic —, pictura cu alb și negru din faza a II-a a aceluiași grup a dispărut. Printre formele de vase, cupa cu picior înalt și gol în interior, cu gura largă și evazată, cu o perforație triunghiulară (fig. 1/6) amintește deja de formele întîlnite în orizonturile anterioare⁴⁸ și în cultura Tiszapolgár. Ornamentele în relief, în special proeminențele mici, sferice, formînd motive în cruce (fig. 1/11) de la Iclod amintesc de cele din orizontul Prototiszapolgár și din grupul Lucska⁴⁹, cu care socotim că sînt contemporane. De altfel, în orizontul Iclod II, dar mai ales în Iclod III, au fost sesizate și elemente Lengyel în formele de vase (fig. 1/7) și prin caracteristicile linguri, căuce-biberon⁵⁰ (de la Iclod și Plăești), atît de răspîndite în cultura Lengyel⁵¹. Anumite descoperiri din nordul Transilvaniei, de pe Someșul Mare, au fost puse în legătură cu cultura Lengyel⁵², răspîndită pînă în zonele învecinate din Polonia⁵³.

La Suplacul de Barcău, în ultimele orizonturi, formele de vase strîns înrudite cu cele de la Iclod sînt mai tîrzii decît descoperirile de la Oradea-Salca și Peștiș, precum și decît cele din cultura Herpály, ele încadrîndu-se într-o etapă care face trecerea spre cultura Tiszapolgár⁵⁴. În această zonă, între Vadul Crișului, și Cluj — Sf. Ion⁵⁵, în trecătorile naturale se constată strînse legături și contacte între fazele tîrzii ale culturii Herpály și grupul Iclod⁵⁶. Fondul neolitic tîrziu, anterior, cu ele-

⁴² Šiška 1968; 1969, 417 și urm.; 1974; Brukner 1974, 27.

⁴³ Šiška 1968, 156; 1969, 426.

⁴⁴ Kalicz 1973, 334.

⁴⁵ Šiška 1969, 426.

⁴⁶ Lazarovici-Lakó 1981, 26 și urm.

⁴⁷ Ignat 1977, 17; 1979, 45, 54; 1980, 13; Lazarovici 1977a, 215, și urm, 3/2, 4/1—5, 7/3—4.

⁴⁸ Gazdapusztai 1969, 136.

⁴⁹ Šiška 1969, 73, 5/7, 6/5, 9, 9/6, 9, VI/15—20, VII/9; Kutzián 1972, 1976, fig. 32.

⁵⁰ Šiška 1968, 79, 9/6, 9, 13—14, 11/25, 6/10, 5/6, 9, 12, 14, 7/4, 13, 7/3, 11/7.

⁵¹ Tompa 1929, XXIII/8—9; Makkay 1970, 35(31), 23/8.

⁵² Lazarovici-Kalmar 1982.

⁵³ Kamienska 1978, 139 și urm.; Kulczycka-Lacijewiczowa 1978, 105 și urm.

⁵⁴ Ignat 1977, 18.

⁵⁵ Ignat 1979, 54.

⁵⁶ Lazarovici-Kalmar 1982, 4/4, 7—8, 2/2—3, III, notele 90—93. Vadul Crișului (materiale în MIT III 8671, 8570, 8572a, 8571a); fragmente Herpály (Lazarovici-Kalmar 1982, 240 și urm.); Lazarovici 1977a, 223, notele 46—50.

mente ale grupelor Lumea Nouă, (Peștera Devent⁵⁷), Pișcolt etapă târzie, elemente Herpály-Salca și poate altele vor contribui la formarea culturii Tiszapolgár.

Descoperirile Tiszapolgár din vestul Transilvaniei (Dăbica⁵⁸, Gilău⁵⁹ și Dragu — inedite), socotite pe bună dreptate timpurii, s-ar explica prin formarea lor locală, în aceste zone.

În sud-vestul Transilvaniei există descoperiri Tiszapolgár de fază târzie (Deva⁶⁰), târzii fiind și cele din zona de contact Tiszapolgár—Petrești—Ariușd din sud-est⁶¹. Lipsa unor descoperiri sigure de fază timpurie trebuie explicată prin dezvoltarea în această zonă a culturii Petrești, faza B⁶². Influența culturii Petrești se manifestă deci în afara ariei sale, în mediu tisoid⁶³.

Cercetările de la Parța și din zona Timișoarei⁶⁴ au adus observații stratigrafice noi, care permit câteva precizări în legătură cu neoliticul final, eneoliticul timpuriu și formarea culturii Tiszapolgár. După un proces de retardare, de orizont Vinča B₂/C, Bucovăț IIIa, se constată un nou impuls sudic (este greu de precizat din ce zonă provine) de factură Vinča C, sesizat printr-un strat de cultură gros de 2 m, în tellul II de la Parța⁶⁵. În partea superioară a acestui strat, în poziții secundare, s-au găsit fragmente ceramice Petrești AB urmate de locuiri Tiszapolgár timpurii (faza II după noi⁶⁶).

În afară de „șocul” Vinča C₁ (Vinča Pločnik I) din tellul II de la Parța, se constată în zonă un nou impuls cu o ceramică neagră, lustruită, la Foeni — *Cimitirul catolic*⁶⁷, asociată cu o ceramică pictată de tip Petrești. De la Șag (în apropiere de Parța) provine o ceramică neagră, din păcate din descoperiri fortuite, împreună cu un vas de orizont Vinča C/D⁶⁸. Un fragment ceramic de tip Petrești a apărut și la Chișoda, cei drept, după cât se pare, într-un orizont timpuriu⁶⁹. Toate acestea ne arată prezența în zona Timișului mijlociu a cel puțin două șocuri sudice, foarte apropiate în timp, precum și penetrații Petrești din nord-est, peste un fond Tisa târziu (Chișoda III)⁷⁰ și Bucovăț III (Parța — *tell I*,

⁵⁷ Vlassa 1961, 19—20, 22; 1976, 22; Lazarovici-Kalmar 1982, 221 și urm.; Vlahu — *sat* (Inf. P. Gyulai).

⁵⁸ Vlassa 1969.

⁵⁹ Kalmar 1980; 1981a; 1981b.

⁶⁰ Floca 1951; 1968, 9; Berciu 1960, 52/53; 1961, 84/85; Horedt 1968, 108; Vulpe 1975, 6.

⁶¹ Dumitrescu 1968, 42, 46; Alexandrescu 1973, 243; Roman 1973, 64, 67; 1978, 219; Vulpe 1975, 36—37.

⁶² Rusu 1971, 80—81; Kutzián 1972, 208; Roman 1973, 62, 63.

⁶³ În Muzeul Țării Crișurilor, în colecția veche, sînt două fragmente care par a aparține culturii Petrești. Colegul N. Kalicz socotea că are câteva asemenea fragmente ce ar putea fi de import, aflate în estul Ungariei la Herpály; Vlassa 1969, 32, n. 6; 1976, 147.

⁶⁴ Berciu 1961, 84/85; Moga—Radu 1977, 231—239; Materiale inedite în colecția A. Agotha din Timișoara: inv. 20, 873—912; 924—942, 501—502, 1151 și altele; Lazarovici 1972, 24, pl. X; 1976, 78, 1981; 1982b.

⁶⁵ Lazarovici 1976, 78; 1979, cat. 64b.

⁶⁶ Pentru Petrești; Lazarovici 1975, 10; 1976b, 222, fig. 1/5—8 (fără text); 1979, 166—168, pl. XXVI/C 1—19; 1982b, 39, fig. 24.

⁶⁷ Lazarovici 1979, 167, 183, 196, 210.

⁶⁸ Lazarovici 1979, 183, 210.

⁶⁹ Informații O. Radu.

⁷⁰ Informații amabile O. Radu. Materiale inedite în MBT.

nivel 5b și Bucovăț IIIa⁷¹). Aceste elemente au determinat, socotim noi, nașterea unui „fenomen”⁷² din a cărui finalizare s-a năcut cultura Tiszapolgár.

În nivelul IIIb de la Bucovăț sînt forme de vase (fig. 3/23—24, 4/5, 7, 22, 9/2) frecvente în cultura Tiszapolgár fără ca acestea să fie întru totul Tiszapolgár, ele marcînd o etapă de trecere. Acest nivel, în care mai apar și elemente neolitice tîrzii, Tisa sau Bucovăț, este tăiat de gropi cu ceramică Tiszapolgár pe deplin formată (fig. 8/2, 9, 12, 14).

Evoluția și cronologia. Nu este în intenția noastră a insista asupra unor descrieri amănunțite de materiale, deși ar fi necesare, dar o concentrare și sistematizare a principalelor materiale este necesară unui specialist. Ceramica uzuală cunoaște aproape toate categoriile ceramice întîlnite în neoliticul tîrziu. Diferențierile față de grupurile anterioare (Tisa, tisoide, Bucovăț, Iclod III și altele) sînt minime și neesențiale. Unele categorii din ceramica fină predomină, fiind și specifice. Din păcate nu există date statistice, decît pentru Parța și Gilău, privind evoluția categoriilor ceramice⁷³. Atunci cînd există deosebiri esențiale, ele marchează, de cele mai multe ori, etape cronologice sau contacte culturale. Din acest punct de vedere încadrarea ei în etapele culturii Tisa — așa cum a făcut-o M. Rusu — este perfect justificată.

Ornamentația este săracă și foarte rigidă. Ornamentele plastice și cîteva impresiuni (fig. 10), comune pentru întreg spațiul românesc, formează întreg repertoriul ornamental. Proeminențele-cioc dispuse pe mai multe rînduri suplinesc ornamentația. Mărirea și dispunerea proeminențelor, o lustruire adecvată, pasta bună, lucitoare, cenușie sau gălbuie, crează efecte coloristice care dau un aspect metalic. Ornamentele înțizate apar în faza a III-a a acestei civilizații, ele avînd o motivistică ce se dezvoltă pe mai departe în cultura Bodrogkeresztúr. Benzile hașurate apar în special în zonele sudice, fiind întîlnite la Parța, Cornești, Deva, Buziaș și altele⁷⁴.

Formele de vase au o evoluție mai dinamică, care cu greu poate fi cuprinsă într-o anumită categorie tipologică, evoluția fiind cu mult mai dinamică în așezări decît în cimitire. Pe cît s-a putut, am respectat tipologia folosită în zonele învecinate. Aceasta arată o mare unitate a civilizației, din Banat pînă în nordul Crișanei și mai departe spre sud-estul sau estul Transilvaniei. Se întîlnesc următoarele tipuri de vase: *pahare-capac* sau *pahare* cu proeminențe-cioc, proeminențe-urechi, dispuse pe corp, fund sau creștetul capacului (fig. 2/1—15) — tipurile Alb, A2a, A2b, L5 (după tipologia I. Kutzián⁷⁵), dar mai există unele care nu se pot încadra în vreunul din tipurile mai sus menționate, avînd o evoluție aparte (fig. 2/14); *străchinile tronconice* (fig. 3, tipul K1a, K1b, K12, K3a, K3b) sînt o altă grupă, care, în funcție de evoluția adîncimii, pot fi socotite castroane (fig. 3/16—24), iar în raport de mărime pot fi socotite *cupe fără picior* (fig. 3/8—12). O grupă are corpul profilat, iar buza evazată (fig. 4, tipurile L3a). Dintre ele, unele, în funcție de mărime și func-

⁷¹ Lazarovici 1979, 151—152, 155.

⁷² Lazarovici 1979, 170.

⁷³ Kalmar 1981, 311, fig. 4.

⁷⁴ Floca 1951; 1968, 2/4—7; Cornești (Lazarovici 1975, 4/9, 11; 1976, 14/9, 11).

⁷⁵ Kutzián 1963, CXXIII—CXXXIX; 1972, 120, 22—25.

ționalitate, pot fi considerate drept *boluri* (fig. 5/8—10), iar după adîncime — *castroane* (fig. 5/1, 3—5, tipul C, C3c). Mai există o categorie de străchini cu buza evazată și umărul carenat, cu sau fără picior înalt, gol, perforat (fig. 5/8—15). În funcție de adîncime, unele fac trecerea spre tipul *borcan* (tipurile Gc, fig. 5/6, 7/21; F2a — 6/10; F2c — fig. 6/13—14, 17; F2d — fig. 6/7—8). *Vasele de gătit*, vasele de provizii sau oalele formează o altă categorie a cărei tipologie este foarte dificilă, dată fiind marea varietate și seria mică (fig. 6/7). Unele ar putea fi încadrate în seria *borcanelor* (tip Gc — fig. 6/13—14; E2c — fig. 6/17—18), altele intră în categoria amforelor (tip D1a — fig. 6/2, 9; D3b — fig. 7/8, 22; E1d — fig. 6/11, 7/9; E1f — fig. 7/17). *Vasele cu picioare*, desemnate adeseori în mod eronat, prin termenul de cupe, aparțin mai multor categorii: *fructierele* (fig. 8/1—9, 15, 9/22), *străchinile cu picior* (tip H1d — H42, I1 — fig. 8/11, 2/18), mai puțin păstrate întregi în așezări decît în cimitire și *cupele cu picior* a căror evoluție din perioadele anterioare este perfect observabilă (fig. 1) și care au acum piciorul perforat (tip I1a — fig. 8/10, 9/12—13; H1b — fig. 8/17—20; H1c — fig. 2/18; H3b — Reci). Un număr mare de picioare perforate completează varietatea înălțimii, profilajei sau pe cea a categoriilor de vase cu picioare.

Evoluția formelor de vase arată marea unitate a acestei civilizații pe teritoriul țării, procesul dinamic al ei și mobilitatea mare a triburilor.

Pe baza studiului ceramicii, pentru Banat a fost precizată o anumită evoluție cronologică. Descoperiri timpurii ni se par cele de la Sacoșul Mare, care nu sînt însă suficient de clare. Aici se păstrează caracterul neolitic, „tisoid“ al ceramicii. La Bucovăț sînt doar „elemente“, lipsind forme tipice Tiszapolgár formate, care apar mai apoi în gropi. Descoperirile de la Bucovăț presupun, cum este și firesc, și participarea fazelor tîrzii ale acestui grup la formarea culturii Tiszapolgár. Grupul Bucovăț faza a III-a are o dezvoltare paralelă cu Tisa I. În aceste zone apare un număr mare de străchini cu picior înalt, gol, perforat, cu umărul profilat și buza evazată (fig. 5/18, 8/14), pe o pastă cenușie, lustruită, arsă cu flecuri; ele cu greu pot fi separate, după aspectul pastei, de cele vinčiene sau Bucovăț din nivelele superioare de la Parța. Asemenea forme sînt rezultatul influenței fazei Vinča C₂—D₁ unde asemenea forme sînt des întîlnite⁷⁶. La Cornești — *Jugosloveni*, în săpăturile lui M. Moga din anul 1945, la adîncimea de 0,40 m a apărut o ceramică Tiszapolgár care suprapune un nivel Vinča C/D, în care o serie din elementele din straturile inferioare se transmit nivelului superior⁷⁷. Forme de vase de același tip mai apar în grupul Deszk la Hódmezővásárhely — *Népkert*⁷⁸, — *Szakkálhát*⁷⁹ și — *Kotocpart*⁸⁰ precum și în alte stațiuni⁸¹. În România asemenea forme sînt întîlnite la Dăbica, Gilău și Așchileul Mic (fig. 5/8—13), în stațiuni care aparțin unei faze timpurii⁸². Aceste forme corespund

⁷⁶ Lazarovici 1974, 202 și urm. tip Ib2, Ib1, I1b2, I1b3, vezi și notele 8, 40—47.

⁷⁷ Materiale inedite în MBT. Inf. M. Moga, căruia îi mulțumim pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție materialele pentru studiu. Cornești—Ferma Reiter 0,70—1,10 (Lazarovici 1970, 193, XXIVH 17—29).

⁷⁸ Kutzián 1972, XX/5.

⁷⁹ Kutzián 1972, XLIV/1.

⁸⁰ Kutzián 1972, XLI/1.

⁸¹ Kutzián 1972, XXXI/4.

⁸² Vlassa 1969, 34, 9/6—7; Rusu 1979, 3/10; Kalmar 1980, 5/5, 7—8; 1981a.

cu ceea ce am definit în Banat ca fiind caracteristice pentru faza a II-a⁸³, socotind faza I-a mai mult ca o etapă de formare.

Unei etape timpurii, poate chiar fazei de formare, îi aparțin descoperirile de la Tăuț⁸⁴, din nordul Banatului. Dacă reconstituirea formelor de vase publicate de către E. Pădureanu este corectă, atunci aici există o fază timpurie; dacă nu, atunci sînt două nivele: unul neolitic tîrziu, altul eneolitic mijlociu. Materialele existente, așa cum sînt publicate, au numeroase legături cu grupul Deszk, prin unele forme de vase (fig. 2/8—19; 6/1—3, 7/9)⁸⁵. Acestea nu sînt însă forme directe, fiind cunoscute și în grupul Basatania⁸⁶.

Descoperirile de la Nandru — *Peștera Spurcată* și *-Peștera Curată* sînt într-o zonă care se află în aria de răspîndire a culturii Petrești. Între descoperirile din cele două peșteri, din săpăturile anului 1956⁸⁷, există o categorie ceramică foarte fină, roșie, bine arsă, pastă cu amestec fin. Această categorie este asociată cu una de aceeași factură, cenușie, cu caracteristicile toarte-cioc⁸⁸. Factura acestei categorii ceramice ne lasă impresia unui contact Tiszapolgár—Petrești B, lucru care s-a putut petrece în faza a doua, clasică, a culturii Tiszapolgár⁸⁹. În această vreme sînt în zonă și alte descoperiri aparținînd culturii Tiszapolgár (Hătăgel⁹⁰, Hunedoara⁹¹, fig. 2/7; Răhău⁹²), în care apar cunoscutele capace-pahar.

Descoperirile din sud-estul Transilvaniei sînt tîrzii, din perioada de trecere spre Bodroghkeresztúr sau aparțin deja acestui grup⁹³.

La nord de Arieș, în bazinul someșean, există un număr mare de stațiuni, din păcate rămase necercetate⁹⁴. Săpăturile de la Dăbica⁹⁵ și Gilău⁹⁶ au dus la descoperirea unor materiale bogate, dar puțin variate. Acestea aparțin unui orizont cronologic contemporan cu Tiszapolgár AB.

⁸³ Lazarovici 1975, 10; 1979, 171; Gumă 1978, 112—113.

⁸⁴ Pădureanu 1978.

⁸⁵ Fig. 2/8 la noi cu Hodmezővásárhely — *Szakálhát* (Kutzián 1972, XLIII/5); Oszentiván — *Vedresháza* (Kutzián 1972, LIX/6); Lazarovici 1979, cat. 640; Tasić 1979, 73, 2/4.

⁸⁶ Dăbica, fig. 5/4; Hodmezővásárhely — *Szakálhát*, gr. 7 (Kutzián 1972, XLIII/8), Tăuț (Pădureanu 1978, 4/8) la noi 3/17 = analogii la Debrecen — *Nyulas* (*Ibidem*, XI/16) și *Szakálhát* (*Ibidem*, XLIII/2).

⁸⁷ Capacele de vase, socotite în mod eronat a fi Criș (Nicolăescu-Plopșor 1957, 36, 8/1—2), aparțin culturii Tiszapolgár, aparținînd tipului A2b la Kutzián 1963, XCH.

⁸⁸ În secțiunea II, caroul 3, — 0,40 inv. = 68; secțiunea I — 0,20.

⁸⁹ În acest orizont ar intra și descoperirile de la Vultureni, din aria nordică a culturii Petrești, unde s-ar petrece aceeași situație; vezi Roman 1973, 62; Vlăsa 1976, 147 b; Vulpe (1975, 36—37), pe baza topoarelor de tip Ariusd, paralizează cu Petrești A, ceea ce ni se pare prea timpuriu, date infirmate de observațiile stratigrafice din Banat. Aceleași opinii la: Šiška 1968, 156, 162; Rusu 1971, 80—81; Kutzián 1972, 208.

⁹⁰ Hătăgel — *lingă Gostat*, informații Z. Kalmar.

⁹¹ Materiale în MIT inv. II 1545.

⁹² Kutzián 1972, 111, nr. 249.

⁹³ Supra notele 61—62; în plus: Popescu 1965, 137—138; Roman 1967, 13; Horedt 1968, 108.

⁹⁴ În Bihor sînt peste 15 puncte, vezi: Rusu 1971, 80; Dumitrașcu 1975; Ignat 1976; 13; 1977, 18. Pentru Sălaj vezi Lakó 1981, 16 și urm.; Lazarovici—Lakó 1981, 13—14; Pentru jud. Satu Mare sînt cca. 20 de puncte, inf. I. Némethi.

⁹⁵ Vlăsa 1969; Horedt 1968, 108.

⁹⁶ Rusu 1971, 79—80; 1979, 164, fig. 3; Kalmar 1980; 1981a; 1981b.

Între Cluj-Napoca și Oradea, pe Someș, Nadăș, Crișul Repede și Barcău (Beretău), cu epicentre în jurul Munților Apuseni, există o puternică zonă genetică. În aceste zone are loc un proces de hibridizare a mai multor grupe și civilizații. Aici este cunoscută o fază timpurie, incipientă, în zona Dragu — Cluj — Iclod, la Oradea—*Salca*, Vadul Crișului, Suplacul de Barcău⁹⁷ și altele.

Lipsa unor etape timpurii în interiorul arcului carpatic, prezența unor așezări timpurii la extremele de sud-vest⁹⁸, sud-est⁹⁹ și nord-vest (Slovacia și nordul Ungariei)¹⁰⁰ ne determină să presupunem existența unui factor extern care a determinat aceste schimbări. La sfârșitul evoluției culturii Tiszapolgár și formarea culturii Bodrogkeresztúr, în podișul și Cimpia Transilvaniei se formează grupul Decea Mureșului, strâns înrudit cu Tiszapolgár, dar totuși diferit¹⁰¹. Singura explicație pe care o putem da acestor fenomene este presiunea pe care o exercită triburile răsăritene din stepele nord-pontice¹⁰². Aceste presiuni au fost, după cât se pare, numeroase și succesive. Un prim moment îl reprezintă fenomenul Cucuteni C, a cărui penetrație se petrece, încă din Cucuteni A final, la Fedeleșeni¹⁰³, moment de la care ne putem aștepta la modificări similare în Transilvania. Care a fost momentul acestor modificări în Transilvania și mai ales care anume elemente stepice se impun, este încă greu de precizat datorită caracterului lacunar al cercetărilor din zonele intracarpatiche. Prezența elementelor răsăritene din cimitirul de la Decea Mureșului este sigură¹⁰⁴. Asemenea probleme ridică și topoarele de piatră perforate cu ceafă lungă și măciucile-sceptre lobate¹⁰⁵.

O penetrație răsăriteană, la nivelul culturii Jamnaia¹⁰⁶, datată recent mai târziu, nu exclude o penetrație mai timpurie a elementelor răsăritene, semnalate de Ecsedi în mormîntul de la Csongrád. Aceste penetrații fac parte dintr-un proces mai larg semnalat în sudul țării în Muntenia, Oltenia, sud-estul Banatului, în Banatul de vest și nordul Serbiei, fapte precizate pe larg de către P. Roman și mai recent de A. Dodd-Oprîțescu¹⁰⁷.

Ca o reacție poate la acestea, dar și ca rezultat al impulsurilor diferite, mai ales sudice, se formează cultura Bodrogkeresztúr. Cercetările recente¹⁰⁸ din nordul Banatului și din jurul Aradului au dus la descope-

⁹⁷ Ignat 1977, 18; Lazarovici—Kalmar 1982.

⁹⁸ Răhău, Deva, Cornești, Cenad — vezi supra nota 60 precum și Lazarovici 1975, 10; 1979, 171; Tasić 1979, 58—60 (la Senta, Subotica, Belegiš, Vrșac și altele).

⁹⁹ Unele așezări sînt atribuite culturii Bodrogkeresztúr, vezi: Székely 1964, 126—128; Popescu 1965, 137—138.

¹⁰⁰ Kutzián 1972, 189—197, fig. 35—36.

¹⁰¹ Vlassa 1964; Popescu 1965, 139; Horedt 1968, 110; Rusu 1971, 80; Roman 1973, 65—66; Vulpe 1975, 7.

¹⁰² Popescu 1965, 139; Horedt 1968, 110; Roman 1973, 65; Ecsedi 1977.

¹⁰³ Roman 1973, 1, 65, 73—74; Comșa 1976a, 273 (s.v. sceptru).

¹⁰⁴ Garașanin 1959, 33—34; Gimbutas 1963, 818; Roman 1965, 138; Jovanović 1976, 61.

¹⁰⁵ Kovacs 1932, 95, fig. 11; Horedt 1968, 110; Dănilă—Marinescu 1974, 40, pl. XI/1—3, XIX/5, XXI/1—4.

¹⁰⁶ Ecsedi 1976.

¹⁰⁷ Oprîțescu 1978; Roman 1971, și bibl.; 1973.

¹⁰⁸ Pecica — *Forgaci* (Pădureanu), același pentru Zăbrani. Curtici (materiale inedite în Muzeul din Arad, inf. T. Soroceanu). Buziaș, sat Silagiu — *Pirpora 1* (inf. O. Sfetcu).

rirea a noi așezări aparținând culturii Bodrogkeresztúr (Pecica-*Forgaci* și Zăbrani), care se adaugă altor descoperiri mai vechi¹⁰⁹.

Nașterea culturii Bodrogkeresztúr, ca rezultat al contactului Tiszapolgár-Sălcuța, presupusă de P. Roman, și-a găsit confirmarea în descoperiri noi din culoarul Timiș-Cerna: la Slatina Timiș¹¹⁰, Băile Herculane-*Peștera Hoților* și Ostrovu Corbului¹¹¹.

La Slatina Timiș, într-o bogată stațiune, se constată un proces de sinteză între Tiszapolgár și Sălcuța, petrecut în culoarul Timiș-Cerna. În nivel Sălcuța IIc s-au găsit importuri Tiszapolgár¹¹². Mai mult, evoluția ultimului nivel de aici se întrerupe în aceste momente, fără a se putea preciza dacă este vorba de o civilizație Bodrogkeresztúr sau o evoluție în această direcție.

La Cuptoare-*Sfoge*, stațiune sălcuțană aflată la jumătatea distanței între Slatina Timiș și Dunăre¹¹³, au fost constatate importuri Tiszapolgár în nivel Sălcuța IIc¹¹⁴. Și aici evoluția se oprește în acest moment.

Prelucrarea aramei în cadrul culturii Tiszapolgár este un fapt bine cunoscut atât pe teritoriul României¹¹⁵, cât și în Ungaria¹¹⁶, Slovacia¹¹⁷ și Jugoslavia¹¹⁸. Într-o serie de stațiuni sau localități în care s-au găsit materiale Tiszapolgár s-au găsit topoare de aramă, de diferite tipuri, din care unele par a-și începe evoluția mai de timpuriu decât Tiszapolgár — cum este cazul descoperirilor de la Lipova¹¹⁹, Răstolț¹²⁰ și Iclod — deși nu sînt dovezi stratigrafice clare. La Iclod sînt cunoscute două topoare de aramă: unul de tip Jászladány, varianta Bradu¹²¹ și altul de tip Mezőkeresztes¹²². În cei 10 ani de cercetări recente la Iclod, cât și din descoperirile mai vechi, nu au fost descoperite materiale mai tîrzii decât grupul Iclod, faza III. Rămîne viitorului a preciza dacă nu cumva sînt și alte descoperiri mai tîrzii care ar putea corespunde topoarelor menționate, deoarece cele mai tîrzii materiale de tip Iclod sînt mai timpurii decât Tiszapolgár și cu atât mai mult decât Bodrogkeresztúr.

¹⁰⁹ Popescu 1965, 138; Dörner 1970, 415; Rusu 1971, 80—81; Roman 1971, 92; 1973, 60, 63; Vulpe 1975, 5; Lazarovici 1975, 14—17, 24, 25, pl. V/C 1, D 1—4.

¹¹⁰ Lazarovici—Munteanu 1982, 121—135.

¹¹¹ Roman 1978, 219—220; Comunicare A. Dodd—Oprițescu la Vrdnik—Novi Sad, 1982.

¹¹² Lazarovici—Munteanu 1982, fig. 4—7.

¹¹³ Lazarovici 1979, 194, 174—175.

¹¹⁴ Lazarovici 1982a, 35—41.

¹¹⁵ Berciu 1960, 53; Rusu 1962, 163; 1971, 80—81; Vulpe 1975; Comșa 1976b, nr. 276, 368, 558, 584, 955, 971, 1054, 1055, 1233, 1543. Ignat 1977, 19—20; Roman 1978, 215.

¹¹⁶ Kutzián 1963, 331—333; Kutzián 1972.

¹¹⁷ Šiška 1968, 159—160; Vulpe 1975, 13, 20.

¹¹⁸ Brukner 1974, 39; Jovanović 1971.

¹¹⁹ Cele mai timpurii materiale aparțin unui orizont Vinča B₂/C — Tisa I, vezi Gh. Lazarovici 1979, 80, 83, 85, 136, 153, 157, 159, 200, 229 și altele; Vulpe 1975, cat. 16.

¹²⁰ Kutzián 1972, 59; Vulpe 1975, cat. 18, p. 20. Cele mai timpurii materiale de la Răstolț aparțin fazei Tiszapolgár (Lakó 1981, 63—68); Lazarovici—Kalmar 1982, 233.

¹²¹ Roska 1942, 193; Vulpe 1975, cat. 190B.

¹²² Roska 1942, 46, nr. 125; Vulpe 1975, cat. 58.

Numeroasele variante ale topoarelor de aramă de tipurile: Cotlightet (la Bucium și Voivodeni¹²³), Codor (la Viștea¹²⁴), Jászladány — cu variantele: Șincai (Archiud și Tarcea¹²⁵), Orșova (Cubulcut¹²⁶), Petrești (la Tarcea și Săcuieni¹²⁷), Tirnăveni (la Supurul de Jos și Zăuan¹²⁸) —, tip Iara (la Oradea și Săcuieni¹²⁹), tip Mezőkeresztes (la Tarcea¹³⁰), tip Halič (la Oradea¹³¹), tip Székely și Nádudvár (la Săcuieni, Cluj? și Sălacea¹³²) au fost găsite în așezări sau în zona așezărilor în care au fost descoperite materiale ceramice aparținând unor faze timpurii, clasice sau târzii ale culturii Tiszapolgár. Din păcate foarte puține descoperiri beneficiază de caracterul de „complex închis”. Lipsa unor săpături sistematice recente în așezări Tiszapolgár și mai ales în complexe închise nu permite precizări suplimentare. Aceleași carențe pentru cimitirele Tiszapolgár îngreunează, de asemenea, formarea unor imagini clare asupra evoluției culturii Tiszapolgár și mai ales stabilirea apartenenței culturale a topoarelor de aramă. De altfel, semne de întrebare ridică și numeroasele topoare de tip Mezőkeresztes atribuite culturii Bodrogkeresztúr, deoarece descoperiri Bodrogkeresztúr sînt puține la număr în Transilvania, raportate la topoare. Numai săpături noi în cimitire vor îngădui formarea unei imagini clare asupra evoluției eneoliticului dezvoltat și târziu, asupra culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr și asupra legăturilor lor.

GHEORGHE LAZAROVICI

ANEXA 1

LISTA DESCOPERIRILOR CU CERAMICĂ TISZAPOLGÁR ȘI A TOPOARELOR DE ARAMĂ DIN ARIA CULTURII TISZAPOLGÁR

1. Adoni (Bihor), topor tip Jászladány, varianta Tirnăvița (Vulpe 1975, p. 38, cat. 101; Ignat 1977, 19).
2. Aiton — *Între pîraie*, (Cluj); ceramică (Moțu 1981, 294, II/1).
3. Arad — *Gai* (Arad), (Rusu 1971, 80).
4. Județul Arad, topor de tip Jászladány, varianta Șincai (Vulpe 1975, 41, cat. 142).
5. Archiud (Bistrița-Năsăud), ceramică (în MIT, Kalmar 1981b, 56) și topor tip Jászladány, varianta Șincai (Vulpe 1975, 40, cat. 135).

¹²³ Vulpe 1975, cat. 19, 21.

¹²⁴ Berciu 1960, 52—53; 1961, 84/85; Ferenczi 1971, 103; Rusu 1971, 80—81; Kutzián 1972, 143; Vulpe 1975, cat. 29, p. 23; Kalmar 1981b, 59.

¹²⁵ Vulpe 1975, 40, cat. 135, 146—147, 161; Kalmar 1981b, 56; Ignat 1977, 18—19.

¹²⁶ Vulpe 1975, cat. 109B.

¹²⁷ Vezi planșele 2/13, 4/14; Vulpe 1975, cat. 147, 161A.

¹²⁸ Vulpe 1975, cat. 99A; Lakó 1981, pl. XXVIII/8; Lazarovici—Lakó 1981, 26, n. 27; Pentru Sătmár inf. I. Némethi.

¹²⁹ Oradea pl. 1/8, 10, 2/22, 4/21, 8/16—20, 9/10; Colecția E. Gojdu 2/21, 5/12; col. Tokacs (MIT) 2/15; Rusu 1971, 80; Vulpe 1975, cat. 75A, 75; Ignat 1976, 13, IV/6, V—VI; 1977, 18.

¹³⁰ Vulpe 1975, cat. 65—66.

¹³¹ Vulpe 1975, cat. 38.

¹³² Rusu 1971, 80; Vulpe 1975, cat. 39, 42A, 45, 46, 51.

6. Așchileu Mic — *Groapa Popii* (Cluj), așezare fortificată — fig. 5/13, 7/17—18 — (Kalmar 1981b, materiale aduse de Gh. Lazarovici și Șt. Matei, MIT).
7. Băile Herculanene — *Peștera Hoșilor* (Caraș-Severin), importuri în mediu Sălcița II (referiri Berciu 1960, 52—53; 1961, 84/85; Roman 1967, 7).
8. Balta Sărată — *Cîmpul lui Andrei* (Caraș-Severin), (Gumă-Petrovsky 1978, 97—99; Petrovsky 1975, 365—367; Lazarovici 1979, 185, 3c).
9. Balta Sărată — *Cîmpul lui Poșta* (Caraș-Severin), (Gumă-Petrovsky 1978, 97—99).
10. Bancu (Harghita), topor tip B (Kutzián 1972, 144, fig. 28b).
11. Batiz (Hunedoara), topor tip Jászladány, varianta Șincai (Vulpe 1975, 41, cat. 145).
12. Beba Veche (Timiș), (Kutzián 1972, n. 221; Lazarovici 1975a, lista 1; 1976, 85, 80/91, Liste 1).
13. Bencecul de Jos (Timiș), topor-tîrnăcop tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, 39, cat. 107).
14. Berea-Ciumești (Satu Mare), (Kacsó 1961, 49 și urm.).
15. Berzovia — sat (Caraș-Severin), (Lazarovici 1975, 78, 85, lista 1; 1979, cat. 7).
16. Beșenova — *Movila Mare* (Timiș), (Kutzián 1972, 114, nr. 221; Lazarovici 1979, 187, cat. 8c).
17. Biharea (Bihor), (Rusu 1971, 80).
18. Blandiana (Alba), (Kutzián 1972, 224).
19. Breveni (Sălaj), (inf. Ioan Némethi).
20. Buciumi (Sălaj), (Lakó 1981, 16—17, III/11—13, IV/1—4; topor tip Cotlightet, Vulpe 1975, 31, 3/19).
21. Bucovăț — *Cremenish* (Timiș) — fig. 2/2, 3/23—24, 4/5, 7, 19, 22, 5/7, 6/7, 15, 18, 7/14, 8/2, 9, 12, 14, 9/2 (Lazarovici 1975, 78, n. 14).
22. Buziaș — *Dealul Silagiului* (Timiș), (inf. Fl. Medeleț și I. Sfetcu).
23. Carașova — *Peștera Liliacilor* (Caraș-Severin), (inf. R. Petrovsky).
24. Carei (Satu Mare), ceramică în punctele: *Bobalt III* (inf. I. Némethi), *Bobalt V* (*Ibidem*), *Bobalt VII* (*Ibidem*); topor de tip Székely și Nádudvár (Vulpe 1975, 27, cat. 42A).
25. Ceica (Bihor), topor de tip Jászladány, varianta Tîrnăvița (Vulpe 1975, 38, cat. 99B).
26. Cenad — *Belo Brdo* (Timiș), (Lazarovici 1975, 78; 1979, cat. 18).
27. Cermei (Bihor), topor Jászladány, varianta Bradu (Vulpe 1975, cat. 191).
28. Cheile Nerei — *Peștera Porcului* (Caraș-Severin), (Petrovsky 1981, 234—236).
29. Cherestur (Timiș), (Lazarovici 1979, 190, cat. 20).
30. Ciubanca (Cluj), topor tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, 40, cat. 124), tip Mezökereztet (*Ibidem*, 30, cat. 167).
31. Ciufud — *Căstău* (Mureș), materiale în MIT (inv. 1388, 1391).
- 32—34. Cluj — *Strada Mecanicilor*, materiale inedite în MIT (Kalmar 1981, 57), — *Mănăstur Nord* (materiale inedite în MIT), topor de tip Székely și Nádudvár (Vulpe 1975, cat. 45—46).
35. Codor (Cluj), topor-ciocan tip Codor (Vulpe 1975, 23, cat. 28).
36. Coldău (Bistrița-Năsăud), topor de tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, 39, cat. 123).
- 37—38. Cornești — *Jugosloveni* (Timiș), (Lazarovici 1975, 78, 85, lista 1; 1979, 196, cat. 26); — *Cornet* (*Ibidem*, 193, cat. 26c).

39. Cornești (Cluj), topor-ciocan tip Cornești (Vulpe 1975, 32, cat. 78).
40. Cotlightet (Bihor), topor-ciocan tip Cotlightet (Vulpe 1975, 21, cat. 20).
41. Crasna — *Dirica* (Sălaj) — fig. 3/13, 4/17 — (Kalmar 1981b, 57).
42. Crișeni — *Măzăriște* (Bistrița-Năsăud), (Kalmar 1981b, 57).
43. Curtuișeni (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
44. Cubulcut (Satu Mare), materiale în Muzeul din Săcuieni (inf. I. Wilhelm și Z. Nánási), fig. 2/6, 11—12, 3/11, 19—21, 5/6, 8/7; topor de tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, 39, cat. 109B).
45. Cuptoare — *Sfozea* (Caraș-Severin) — fig. 2/19, 3/7, 9/1, 5—6 — (Lazarovici 1979, 170—172).
46. *Cornea* (Lazarovici-Munteanu 1982, 124).
47. Dăbica — *Cetate* (Cluj) — fig. 2/4, 3/8, 10, 4/4, 6, 5/4, 12, 6/5, 17, 7/6, 10, 21, 8/15, 9/4, 16, 22 — (Vlassa 1969; Rusu 1968, 158).
48. Dedrad (Bistrița-Năsăud), (Vlassa 1969, 32, n. 6).
49. Deta (Timiș), (inf. Fl. Medeleț).
50. Deva — *Ceangăi* (Hunedoara), (Floca 1950; 1968; Berciu 1960, 52—53; 1961, 84/85).
51. Dindești — *Cetate* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
52. Dorolțu — *Castel* (Cluj), (Kalmar 1981b, 57).
53. Dragomirești — *Cremenish* (Timiș), (Lazarovici 1975, 78, 85, lista 1; 1979, 185, cat. 35).
54. Dragu (Sălaj), (inf. N. Vlassa).
55. Foeni — *Movilă* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
56. Galoșpetreu — *Ritul Morii* (Bihor), (inf. I. Némethi).
57. Gherla (Cluj), (Kalmar 1981b, 57).
58. Gilău — *Castel* (Cluj) — fig. 2/14, 4/11, 15, 8/2, 8—9, 11, 7/5, 8, 12, 19, 22, 8/3, 9/3, 17—18 (Rusu 1971, 79—80; 1979, 164, fig. 3; Kalmar 1980; 1981a; 1981b, 54 și urm.; 1982).
- 59—60. Gîrbău — *Bobara* (Cluj), (Ferenczi 1974, 27); — *Labul Ciorotului* — fig. 2/20, 4/2—3, 16, 18, 7/3—4, 16 — (Kalmar 1981b, 58).
61. Hărman (Brașov), sinteză Tisa-Arieș (Alexandrescu 1973, 243).
62. Homorodul de Sus — *Valea Medişa* (Satu Mare), (inf. T. Bader).
63. Hățăgel — *Lîngă Gostat* (Hunedoara), (inf. Z. Kalmar).
64. Hotoan — *Lîngă CAP* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
65. Hunedoara (materiale în MIT).
66. Iara (Cluj), topor-ciocan tip Iara (Vulpe 1975, 32, cat. 74).
67. Iclod — *Pămîntul Vlădicii* (Cluj), elemente genetice pentru Tiszapolgár (Lazarovici 1977), topoare de tip Mezőkeresztes și Jászladány, varianta Bradu (Vulpe 1975, 7/58, 26/190B; Roska 1942, 193).
68. Ilîșua (Cluj), topor-ciocan tip Crestur (Vulpe 1975, 32, cat. 74).
69. Ip — *Sat* (Sălaj), ceramică în MIT și MIAZ (Lazarovici-Lakó 1981, 13—14; Lakó 1981, 57 punct c; MIT inv. P. 76942—945, 953—955); topor de tip Mezőkeresztes, tip Agnita (Vulpe 1975, cat. 57; Lakó 1981, 57, punct c; Roska 1942, 112, fig. 134).
70. Josani (Bihor), depozit de bronzuri de tip Jászladány, varianta Șincal (Vulpe 1975, 41), varianta Tîrnăvița (Ibidem, cat. 96—98), varianta Petrești (Ibidem, cat. 160).
71. Jupa — *Sud* (Caraș-Severin). Descoperiri din 1981 R. Petrovsky și I. Munteanu (Petrovsky-Munteanu 1982, 325), sondaj Gh. Lazarovici 1982 (materiale inedite în muzeul din Caransebeș).

72. Laeu (Cluj), topor tip Jászladány, varianta Petrești (Vulpe 1975, 42, cat. 171).
73. Lelei — *Movilă* (Satu Mare), (Inf. I. Némethi).
74. Lucăceni — *pe Crasna* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
75. Lugoș — *Gomilă* (Timiș), (informații I. Stratan, M. Moroz).
76. Măureni (Timiș), (Lazarovici 1979, 201, cat. 53).
77. Mehădia (Caraș-Severin), (Informații R. Petrovsky).
78. Mera (Cluj), (Kalmar 1981b, 58).
79. Mihai Bravu (Bihor), (Ignat 1973, 10).
80. Moșnița (Timiș), (Lazarovici 1979, 208, cat. 58).
81. Mugeni (Brașov) — fig. 2/16 — (socotite Ariușd de Ferenczi 1971, 98, 103—103; 1973, 336); topor-tîrnăcop, variantă între tipul Ariușd și Vidra (Vulpe 1975, 33, cat. 81; Rusu 1971, 80—81).
- 82—83. Nandru (Hunedoara) — *Peștera Spurcată* — fig. 3/2, 7/1 — (materiale inedite la Institutul de arheologie din București); — *Peștera Curată* — fig. 4/9, 7/2, 7 — (Nicolăescu-Plopșor 1957, 36, 8/1—2, le socotește, cronat, Criș).
84. Nerău (Timiș), (Kutzián 1972, 114, nr. 230, n. 598; Muzeul din Arad inv. 12564; Lazarovici 1976a, 85, Liste 1; 1979, cat. 59, 202).
85. Oarța de Sus — *Măgura* (Maramureș), (Comșa-Kacsó 1973, 48—51; Kalmar 1981b, 52).
- 86—87. Oradea (Bihor) — *Salca I* — fig. 1/8, 10, 2/22, 4/1, 8/16—20, 9/10 — (Berciu 1961, 84/85; Rusu 1971, 80, Ignat 1976, 13, IV/6, V—VI; 1977, 18; 1981, 48); *Salca II* (Ignat 1971, 18; 1981, 49); colecția Tokacs — fig. 2/15 — (MIT IV 9778), colecția Liceului E. Gojdu (Dumitrașcu 1979, 802 și urm., 1/3, 5/12); topor de tip Iara (Vulpe 1975, 75, cat. 32; Berciu 1960, 52—53).
88. Ostrovu Corbului *Botul Cliciului* (Mehedinți), (Roman 1978, 219).
89. Panic (Sălaj) — fig. 3/16 — (materiale inedite în MIAZ).
- 90—93. Parța (Timiș), *Tell 1* — fig. 2/1, 3, 5, 17, 3/5—6, 4/8, 12—13, 5/3, 14—15, 7/11, 15, 20, 9/7—8, 19 — (Moga 1964, 295; Lazarovici 1971, 30; 1972/1973, 12, 24, IX/1—9; X; 1974, 63, fig. 13; 1975, 10, 3/4—10; 1979, 204); *Tell 2* (Lazarovici 1975, 22, nr. 27; 1979, 204); *Așezarea 3* (Lazarovici 1975, 22, nr. 27; Lazarovici-Munteanu 1982, 185, n. 27); *Așezarea 5* (*Ibidem*); — *Peste riu de tell 1 și altele*.
94. Periam — *Port* (Arad), (Lazarovici 1975, 24, 5/A 1; 1979, cat. 39).
95. Petreu (Bihor), (două topoare de tip Mezőkeresztes (Vulpe 1975, 8/59A, 59B).
96. Pișcolt — *Lutărie* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
97. Pir — *Vorgancs* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
98. Răhău (Alba), (Kutzián 1973, 111, nr. 249).
99. Răstolțu Deșert (Sălaj), (Kutzián 1973, 58; Lakó 1981, 63, 66b).
- 100—101. Răstolțu Mare — *Capu Dealului* (Sălaj), (Kutzián 1973, 59; Lakó 1981, 63, nr. 67b); *Calea Oilor*, topor tip Pločnik (Kutzián 1973, 59; Vulpe 1975, 20, cat. 18; Lakó 1981, 65, nr. 67f).
102. Reci (Covasna) — fig. 8/1 — (Berciu 1960, 52—53; 1961, 84/85; Székely 1964, 121, 2/1—3; Roman 1973, 64, 67; 1978, 219), topor de tip Vidra (Kutzián 1973, 142—143; Vulpe 1975, 22, cat. 24).
103. Peștera Românești (Timiș), (Mogoșanu-Stratan 1966, 335; Kutzián 1973, 237—238, n. 323; Lazarovici 1975, 78, 85; 1979, cat. 73b; Vulpe 1975, 5).
104. Romita (Sălaj), topor de tip Mezőkeresztes (Vulpe 1975, 30, cat. 71).
105. Sacoșu Mare (Timiș) — fig. 3/3, 14, 18, 6/8—9, 8/3 — (Moroz 1979, cat. 75, Lazarovici 1979, cat. 75).

106. Sarimizegetusa (Hunedoara), topor cu brațele în cruce tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, cat. 109).
107. Sanislău — *Curtea CAP* (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
108. Sântăul Mic (Bihor), (Ignat 1977, 18).
109. Satu Mare (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
110. Săcuieni (Satu Mare), — fig. 5/5, 6/11 — (Ignat 1977, 18), topoare de tip Jászladány, varianta Petrești (Vulpe 1975, cat. 161A) și varianta Iara (*Ibidem* 32, cat. 75), topor de tip Nádudvár (*Ibidem*, cat. 39).
111. Sălacea (Bihor), (Rusu 1971, 80; Ignat 1977, 18); inf. I. Némethi pentru punctul Dealu, topor de aramă tip Nádudvár (Vulpe 1975, 27, cat. 48B).
112. Sălard (Bihor) topor de aramă de tip Ariușd (Vulpe 1975, 36, cat. 89).
113. Sărvăzel (Bihor) topor de aramă de tip Nádudvár (Vulpe 1975, 27, cat. 48A).
114. Sfirnaș (Bihor) topor de tip Jászladány (Vulpe 1975, 44, cat. 193) și două topoare de tip Mezőkeresztes (*Ibidem*, cat. 60—61).
115. Sic (Cluj) topor-ciocan tip Székely și Nádudvár (Vulpe 1975, cat. 51).
116. Sincraiu Silvaniei (Sălaj), (Materiale în MIT).
117. Siniob (Bihor) topor de tip Jászladány, varianta Tîrnăvița (Vulpe 1975, cat. 99).
118. Sinnicolau Mare (Timiș), (Lazarovici 1979, 207, cat. 83).
119. Sinnicolau Român (Bihor) topor-ciocan, tip Agnita (Vulpe 1975, cat. 55) și tip Halič (*Ibidem*, cat. 38).
120. Sintana (Arad), (Dumitrașcu 1975, 25).
121. Sîrbî (Bihor) topor-ciocan tip Székely și Nádudvár (Vulpe 1975, 27, cat. 40).
122. Slatina Timiș — *Podul Ilovei* (Caraș-Severin), (Lazarovici 1979, 110, cat. 102; Lazarovici-Munteanu 1982).
123. Șag II (Timiș), (inf. Fr. Resch). În hotarul cu Freidorf.
124. Șilindia (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
125. Șintereag (Bihor), (Kutzián 1973, 115, n. 232 gr. Basatanya, Ignat 1977, 18).
126. Șimian (Bihor) — fig. 2/10, 3/15, 8/10 — (Kutzián 1973, 115, n. 232 gr. Basatanya; Ignat 1977, 18).
- 127—128. Șimleu Silvaniei — *Măgura* (Sălaj), (Kalmar 1981, 59; *Gară* (inf. S. Luca).
129. Șisterea (Bihor) topor de tip Jászladány, varianta Șincai (Vulpe 1975, 41, cat. 143).
130. Șimand (Bihor). (Kutzián 1975, 111, 189).
131. Șoșdea (Timiș), (Lazarovici 1976, 85, lista 1; 1979, cat. 190).
132. Suplacu de Barcău — *Lapiș II* (Bihor), (Ignat 1977, 18).
133. Supurul de Jos — *Dealul Sentiului* (Satu Mare) ceramică (inf. I. Némethi), topor de tip Jászladány (Vulpe 1975, 38, cat. 99A).
134. Tarcea (Bihor) topor cu brațe în cruce tip Jászladány, varianta Șincai (Vulpe 1975, cat. 146—147) și varianta Petrești (*Ibidem*, cat. 161; Ignat 1977, 18—19) și topor-tîrnăcop tip Mezőkeresztes (Vulpe 1975, cat. 65—66).
135. Tăuteu (Bihor) depozit de topoare de tip Pločnik (Vulpe 1975, 120, cat. 13—15; Kutzián 1973, 142, tip A II2), topor de tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, cat. 109A).
136. Tăuț — *Deluț* (Arad) — fig. 2/8—9, 18, 3/1, 4, 12, 17, 4/10, 6/1—4, 13, 7/9, 8/4, 5, 9/9, 11, 15 (Pădurcanu 1978).
137. Timișoara (Timiș), (Medeleț-Bugilan 1974, 86, nr. 4).

138. Tiream (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
139. Tîrnăvița (Hunedoara) topor-tîrnăcop tip Jászladány, varianta Tîrnăvița (Vulpe 1975, 38, cat. 94).
140. Ugruțiu (Cluj) topor-tîrnăcop tip Mezőkeresztes (Vulpe 1975, 7/59; Lakó 1981, 75, punctul b și c, pl. XXII/3, p. 113).
141. Uileacu Șimleului (Sălaj) topor de aramă de formă neprecizată (Vulpe 1975, 53—54; Lakó 1981, 75).
142. Unimăt (Satu Mare), (Kalmar 1981b, 59).
143. Vadu Crișului (Bihor), (comunicare D. Ignat, mai 1981 Arad; Materiale inedite în MIT. III — 8571a, 8570a, 8572a).
144. Valca lui Mihai (Bihor) — fig. 6/10, 8/11 — (Ignat 1977, 18) topor de aramă (*Ibidem*, 19).
145. Valca Timișului — Rovină (Caraș-Severin) — fig. 8/8 — Gumă-Petrovszky 1975, 99; M. și N. Gumă 1975, 50; Lazarovici 1979, cat. 104, 210—211, fig. 40).
146. Vădurele — Lacu Cusăturii (Sălaj) topor-tîrnăcop tip Jászladány (Lakó 1981, XXII/5).
147. Vârșand (Arad), (Kutzián 1973, 111, nr. 188).
148. Vășad (Satu Mare), (inf. I. Némethi).
149. Vișoara (Bistrița-Năsăud) topor-ciocan tip Pločnik (Vulpe 1975, 20, cat. 19).
150. Viștea (Cluj) topor-ciocan tip Codor (Vulpe 1975, cat. 29; Rusu 1971, 80—81; Ferenczi 1971, 103; Kutzián 1973, 143; Berciu 1960, 52—53; 1961, 84/85).
151. Voivodeni (Cluj) ceramică (inf. N. Vlăssă și I. Mitrofan), topor tip Cotlight (Vulpe 1975, 21, cat. 20; Lakó 1981, 77, XXII/6).
152. Zalău — Valea Miții (Sălaj), (Lakó 1980, 32; 1981, 68, nr. 1001).
153. Zăbrani (Arad) topor-tîrnăcop, tip Jászladány, varianta Orșova (Vulpe 1975, 39, cat. 106).
- 154—155. Zăuan (Sălaj) — *Dimbul Spînzuraților* — fig. 2/13, 4/14 — (Lazarovici-Lakó 1981, 26, n. 27), — *Sat la Csutak Ioan* (Lakó 1981, 119) topor Jászladány, varianta Tîrnăvița (*Ibidem*, 119, XXVIII/8).

LISTA ABREVIERILOR

Alexandrescu, A.D. 1973	— <i>Materiale</i> , X, 234—244.
Berciu, D. 1951	— <i>SCIV</i> , II, 1, 229—248.
1960	— <i>IstRom</i> . București, 29—40, 42—60, 671—82.
1961	— <i>Contribuții la problemele neoliticului în România</i> , București.
1966	— <i>Zorile civilizației în Carpați și la Dunăre</i> , București.
Bruckner, B. 1968	— <i>Neolit u Vojvodini</i> , Belgrad—Novi Sad.
1969.	— <i>ŠtZvesti</i> , 17, 61—71.
1973	— <i>Actes VIII CISPP</i> , Belgrad, 317—324.
1974	— <i>Istraživanja</i> , 3, 25—40.
1976	— <i>Istraživanja</i> , 5, 27—31.
Comșa, E. 1969	— <i>MFMĚvk</i> , 2, 29—38.
1974	— <i>In Memoriam Constantini Daicoviciu</i> , Cluj, 73—84.
1976a	— <i>Dicționar de istoria veche a României</i> , București.
1976b	— <i>Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României</i> , București.
Comșa, E. — Kacsó K. 1973	— <i>Materiale</i> , X, 47—51.
Dănilă, Șt. — Marinescu G. 1974	— <i>File de istorie</i> , III, (Bistrița), 11—55.
Dogaru, O. — Gergen I. 1981	— <i>Determinarea întinderii zonei arheologice la Parța cu ajutorul parametrilor fizico-chimici</i> , Timișoara.
Dombaj, J. 1960	— <i>Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony</i> , Bonn.
Dörner, E. 1970	— <i>Materiale</i> , IX, 451—455

- Dumitraşcu, S. 1975 — *Banatica*, II, 25—32.
1979 — *Crisia*, 807—822.
- Dumitraşcu, S. — Tăutu, N. 1971 — *Crisia*, I, 47—53.
- Dumitrescu, Vl. 1968 — *Apulum*, VII, 35—53.
- Ecsedy, I. 1975, — *ActaArchBp*, XV, 159—162.
1977 — *FolArch*, XXVIII, 13—37.
- Ferenczi, St. şi G. 1971 — *Sesiunea muzeelor de istorie — 1964*, Bucureşti, 97—116.
1973 — *Materiale*, X, 335—351.
1974 — *ActaMN*, XI, 23 şi urm.
- Floca, O. 1950 — *SCIV*, I, 1, 220—240.
1968 — *Sargetia*, VI, 8, şi urm.
- Florescu, R., 1972 — *RevMuz*, Bucureşti, 2, 134 şi urm.
- Garašanin M. 1951 — *Arheološki Vestnik*, II, 1, 8 şi urm.
- Gazdapusztay Gy. 1969 — *StZvesti*, 17, 125—138.
- Gergen, I. Dogaru, O. 1981 — *Distribuirea elementelor indicatoare geochimice în strati-grafia aşezării neolitice de la Parţa, Timişoara*.
— *American Antropologist*, 65, 4, 815—835.
- Gimbutas, M. 1963 — *ArchErt*, 104, 221—234.
- Goldmann, G. 1977 — *Starinar*, IX—X,
- Grbić, M. 1959 — *Banatica*, IV, 45—67.
- Gumă, M. şi N. 1975 — *Tibiscus*, V, 97—114.
- Horedt, K. 1968 — *Apulum*, VII, 1, 103—116.
- Ignat, D. 1972 — *CMO*, 161—164.
1973 — *Crisia*, 7—20.
1976 — *Crisia*, II, 7 şi urm.
1979 — *Materiale şi cercetări arheologice*, Oradea, 45—54.
1981 — *Crisia*, XI, 41—58.
- Jovanović, B. 1971 — *Metalurgia eneolitiskog perioda Jugoslave*, Belgrad.
1976 — *Istraživanja*, 5, 41—58.
- Kalicz, N. 1959 — *Józsa Andráş Múzeum Évkönyve*, II, 15—17.
1965 — *Acta Archaeologica et Antiqua*, VIII, 37—39.
1966 — *ArchErt*, 19, 3—19.
1968 — *StZvesti*, 17, 1969, 177—205.
1970 — *ActaArchBp*, 22, 12—23.
1971 — *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*, Berlin.
1973 — *Actes VIII CISPP*, II, 328—339.
1976 — *Mitteilungen des Archaeologischen Instituts*, V, 33—39.
- Kalicz, N. — Makkay, J. 1977 — *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tief-ebene*, Budapest.
— *St Com. Salu Mare*.
— *ActaMN*, XVII, 393—416.
— *ActaMN*, XVIII, 305—320.
- Kacsó, C. 1971 — *Epoca neolitică şi eneolitică în Bazinul Someşan*, lucrare de licenţă, Cluj. ms.
- Kalmar, Z. 1980 — *ActaMN*, XIX, 247—252.
1981a — *Godišnjak*, XVI, 14, 139—145.
1981b — *FolArch*, VIII, 23—42.
- Kamienska, A. 1978 — *Anuarul institutului de studii clasice*, Cluj, 606 ✓
- Korek, J. — Patay, P. 1956 — *Godišnjak*, XVI, 14, 1978, 103—138.
- Kovacs, St. 1928 — *FolArch*, VIII, 23—42.
- Kulczyńska — Leciejwiczowa 1978 — *The Copper Age Cemetery Tiszapolgár — Basatanya*, Budapest.
1966 — *ArchAustr*, 40, 249—280.
1972 — *The Early Copper Age Culture in the Carpathian Basin*, Budapest.
1973 — *JahrMittVorg*, 60, 1976, 117—127 (Halle/Saale).
- Lakó, E. 1980 — *ActaMP*, IV, 31—34.
1981 — *ActaMP*, V, 31—117.
- Lazarovici, Gh. 1971 — *Banatica*, I, 17—60.
1972 — *Tibiscus*, II, 3—25.
1973 — *Actes VIII CISPP*, II, Belgrad, 461—466.
1974a — *Tibiscus*, III, 45—64.
1974b — *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 201 şi urm.

- 1975 — *Tibiscus*, IV, 9—31.
 1976a — *Istraživanja*, 5, 77—90.
 1976b — *Festschrift für Richard Pittioni*, Wien.
 1977a — *Studii și comunicări — Caransebeș*, II, 211—220.
 1977b — *ActaMN*, XIV, 23—28.
 1979 — *Neoliticul Banatului*, Cluj.
 1980 — *ActaMN*, XVII, 17—30.
 1981 — *Das neolithische Heiligtum von Parța*, Xanthi.
 1982a — *Banatica*, VI, (1981), 35—41.
 1982b — *Buletinul comisiei monumentelor istorice*, 1, 31—39
 — *ActaMN*, XIX, 221—245
 — *ActaMN*, XVIII, 13—44
 — *Studii și comunicări — Caransebeș*, IV, 121—125
 — *FüzMT*, I, Székesfehérvár, 9—52.
 Lazarovici -- Kalmar 1982 — *Tibiscus*, III, 81—92.
 Lazarovici -- Lakó 1981 — *Revista Muzeelor*, 295—296.
 Lazarovici -- Munteanu 1982 — *SCIV*, 17, 2, 335—343.
 Makkay, J. 1970 — *Banatica*, V, 541—546.
 Medeleț, Fl. — Bugilan, I. 1974 — *ActaMP*, V, 293—298.
 Moga, M. 1964 — *Materiale*, III, 29—40
 — *FolArch*, XXXIX, 21—57, (58).
 Mogoșanu, M. — Stratan, I. 1966 — *Banatica*, II, 395—402.
 Moroz, M. 1979 — *Ziridava*, X, 33—44.
 Moțu, I. 1981 — *Crisia*, XII, 1982, 29—60
 — *Materiale*, II, 43—250.
 Nicolăescu-Plopșor, C.S. 1957 — *SCIV*, 15, 451—456.
 Patay, P. 1978 — *SCIV*, 16, 1,
 Pădureanu, E. 1973 — *Banatica*, III, p. 365—378.
 1978 — *Studii și comunicări — Caransebeș*, III, 229—261.
 1982 — *ActaMN*, X, 465—475.
 Popescu, D. 1956 — *Comunicări*, Craiova, I, 1 și urm.
 1964 — *Dacia*, XV, 31—170.
 1965 — *Banatica*, III, 52—77.
 Petrovsky, R. 1975 — *SCIVA*, 29, 2, 215—221.
 1980 — *Acta Hargitensis*, 1, Miercurca Ciuc, 13—21.
 Radu, D. — Mois, N. 1973 — *Közl*, 2, (46).
 Roman, P. 1967 — *Banatica*, I, 77—83.
 1971 — *Germania*, 23, 274—295.
 1973 — *SCIV*, XV, 1, 121—126.
 1978 — *AR*, XXVI, 1, 3—14.
 1980 — *SlovArch*, XVI, 1, 153—164.
 Roska, M. 1942 — *ŠtZvesti*, 17, 415—434.
 Rusu, M. 1971 — *Epoque PPY*, Belgrad, 281—292.
 Schubert, Fr. 1965 — *Comori arheologice la Porțile de Fier*, București.
 Székely, Z. 1964 — *Preistorija jugoslovenskih Zemalja*, Belgrad.
 Šiška, S. 1968 — *Cronokalačka Bara*, Diss., VII, Belgrad.
 1969 — *Starinar*, AVIII, 1967, 199—200.
 1974 — *Die Bandkeramik in Ungarn*, Budapest.
 Tasić, N. 1971 — *Äxte und Beile in Rumänien II, Prähistorische Bronzefunde*, München.
 1978 — *SCIV*, XII, 1, 17—24.
 1979 — *SCIV*, XV, 3, 351—367.
 Tasić N. — Tomić, E. 1969 — *ActaMN*, VI, 27—46.
 Todorović, J. 1968 — *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca.
 Tompa, Fr. 1929
 Vulpe, Al. 1975
 Vlăssă, N. 1961
 1964
 1969
 1976

DIE HAUPTFRAGEN DER TISZAPOLGÁR-KULTUR IN RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

Die Arbeit analysiert nur einige Probleme der Tiszapolgár Kultur in Rumänien. Die Benennung unter welcher diese Kultur noch bekannt ist — Românești-Kultur — schließt durch die Charakteristiken des Materials und die stratigraphische Lage

nicht die ganze chronologische und geistig materielle Entwicklung dieser Zivilisation ein, so dass wir sie nicht passend finden.

Andere neue Funde (Dăbica, Gilău oder Parța) würden vielleicht durch ihre Benennung die Entwicklung dieser Kultur besser umreißen.

Herkunft. Die neueren Forschungen aus dem Banat, Crişana und Siebenbürgen zeugen von der Existenz eines frühen Materials in dieser Gegend, was eine lokale Entwicklung aus der späten Jungsteinzeit und aus dem frühen Äneolithikum (Kupferzeit) voraus setzt, welche die Grundlage der Herkunft der Tiszapolgár-Kultur darstellt.

Entwicklung. Das Vorhandensein mehrerer Entstehungsplätze dieser Zivilisation erklärt das Vorhandensein mehrerer örtlichen Gruppen derselben Zivilisation. Frühe Materiale (oder Tiszapolgár Elemente) sind in Bucovăţ und Săcoşu Mare im Banat erschienen, in Suplacu de Barcău in der Crişana, in Iclod, Cluj und Zau de Cîmpie in Siebenbürgen. Die fortgeschrittenen Phasen dieser Zivilisation sind wohlbekannt durch die Funde aus Parța, Româneşti Höhle, Valea lui Mihai, Şimian in der Crişana und Dăbica, Gilău in Siebenbürgen. Die späten Etappen dieser Zivilisation sind durch die Funde von Deva—Ceangăi in Siebenbürgen, Parța, Corneşti und Slatina Timişului im Banat besser bekannt. Dieses Material zeugt von einer direkten Entwicklung aus Tiszapolgár — zur Bodrogkeresztúr-Kultur und bringt neue Beweise im Hinblick auf die Entstehung und Chronologie der Bodrogkeresztúr-Kultur, in welcher die Sălcuţa Kultur und die Banater Gegenden eine wichtige Rolle spielen.

Neue Daten in Zusammenhang zwischen Tiszapolgár und Sălcuţa wurden als Folge der Forschungen bei Cuptoare—Sfogeş und Slatina Timiş präzisiert. Die Kontakte finden nach der Phase Sălcuţa IIb statt, ohne aber genau festlegen zu können, wie lang danach.

Die chronologischen Verbindungen mit der Petreşti—Kultur wurden die Forschungen von Parța—Teil II, Iclod, Cluj und Zau de Cîmpie erbracht. Diese Verbindungen zeigen das Erscheinen der Tiszapolgár—Kultur als eine schon klar umrissene Zivilisation, als nachfolgend der Phase Petreşti AB, wobei die Verbindung Petreşti B — Tiszapolgár noch unklar ist.

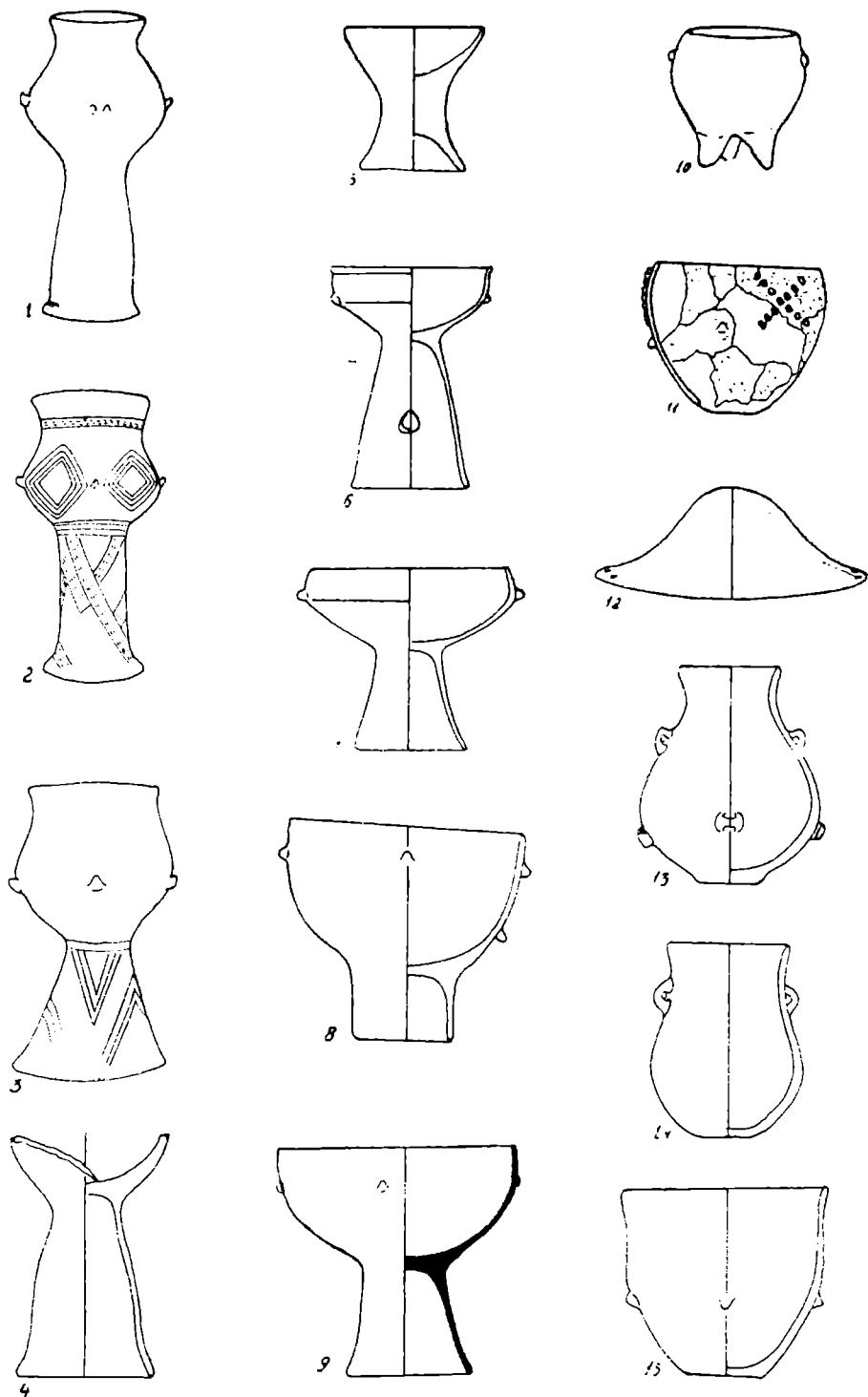

Fig. 1. — Iclod (1–7, 9, 11–15), Oradea — Salca (8, 10).

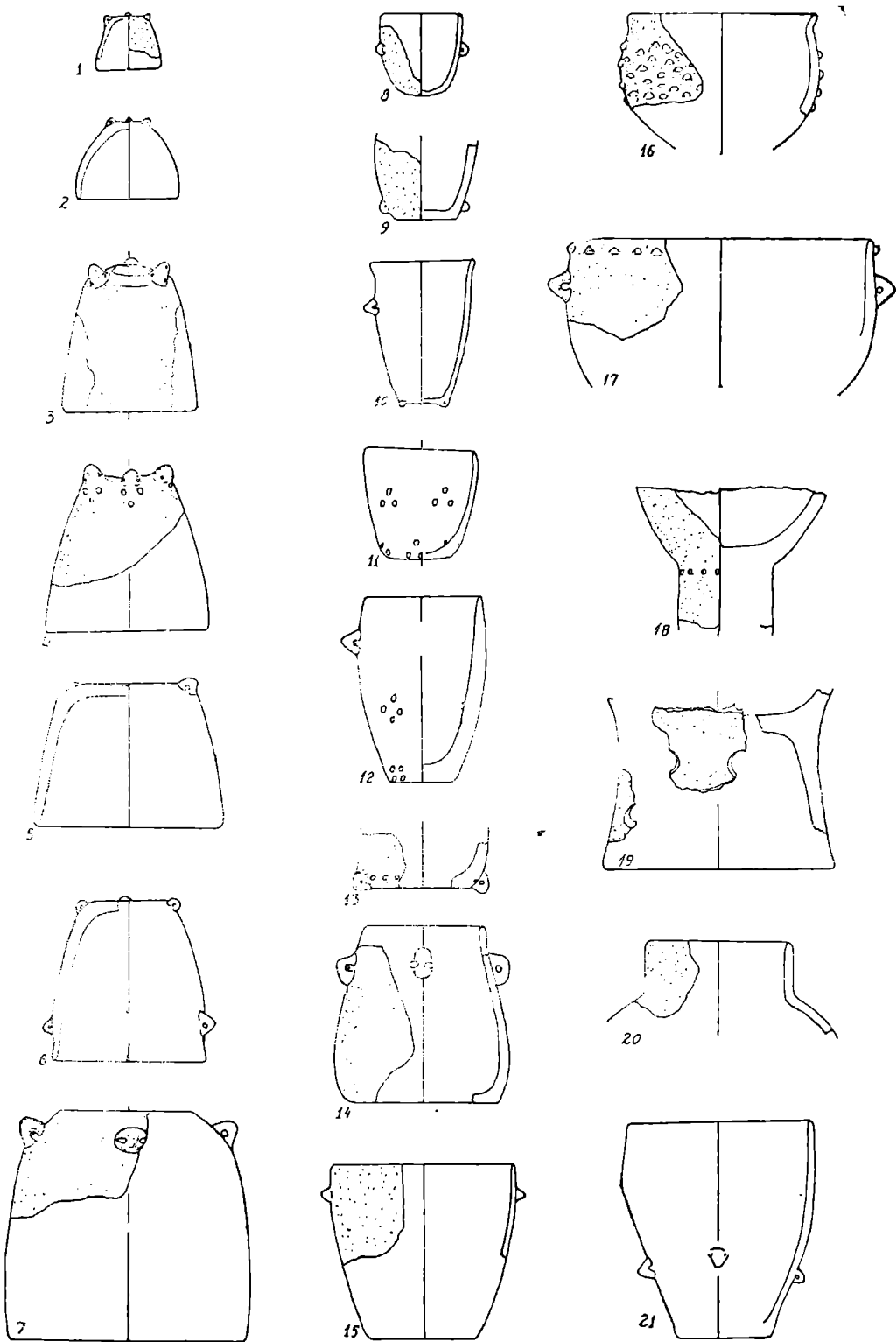

Fig. 2. — Parța (1, 3, 5, 17), Bucovăț (2), Dăbica (4), Cubulcut (6, 11–12), Hunedoara (7), Tăuț (8–9, 18), Șimian (10), Zăuan, (13), Gilău, (14) Oradea (15, 21), Mugeni (16), Cuptoare (19). Gîrbău (20).

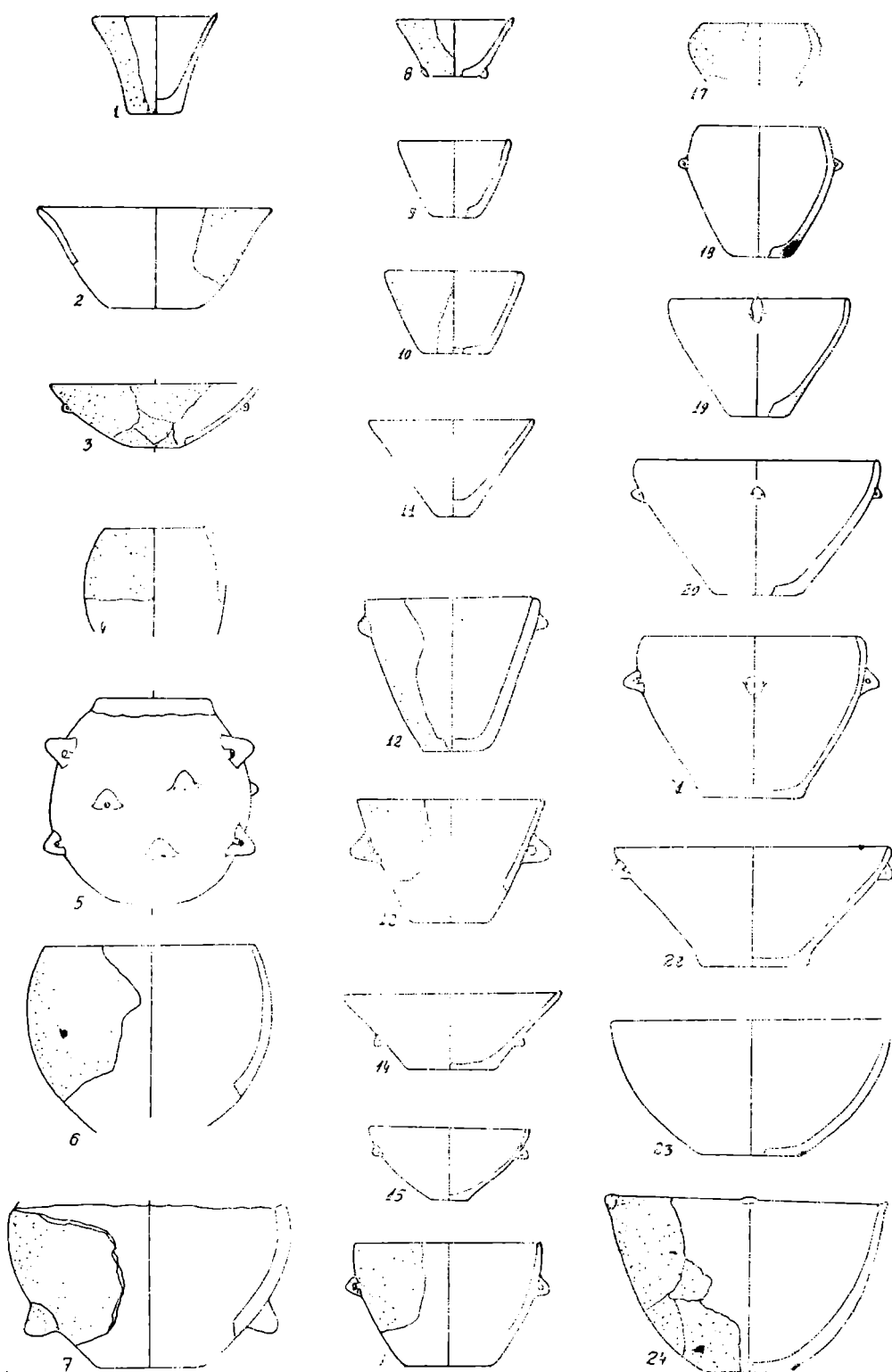

Fig. 3. — Tăuț (1, 4, 12, 17), Nandru (2), Sacoșu Mare (3, 9, 14, 18), Parța (5–6), Cup-
toare (7), Dăbica (8, 10), Cubulcut (11, 19–21), Crasna (13), Șimian (15), Panic (16), Oradea-
Salca (22), Bucovăț IIIb (23–24).

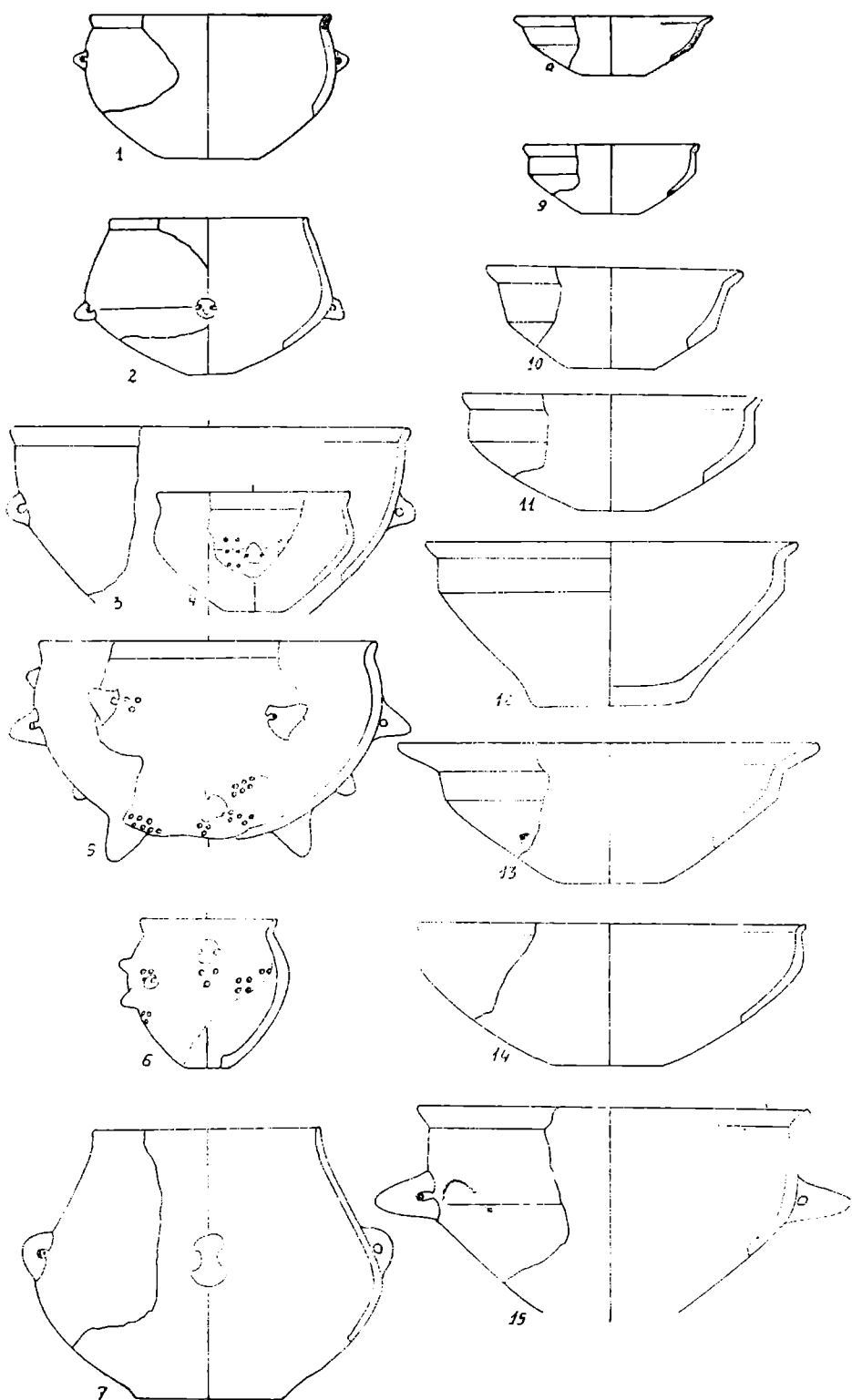

Fig. 4 — Răstolțu Mare (1), Gîrbău (2—3, 16, 18), Dăbica (4, 6), Bucovăț (5, 7, 19, 22), Parța (8, 12—13), Nandru — Peștera Curală (9), Tăuț (10), Gîrbău (11, 15), Zăuan (14), Crasna (17), Românești (20), Oradea — Salca (21).

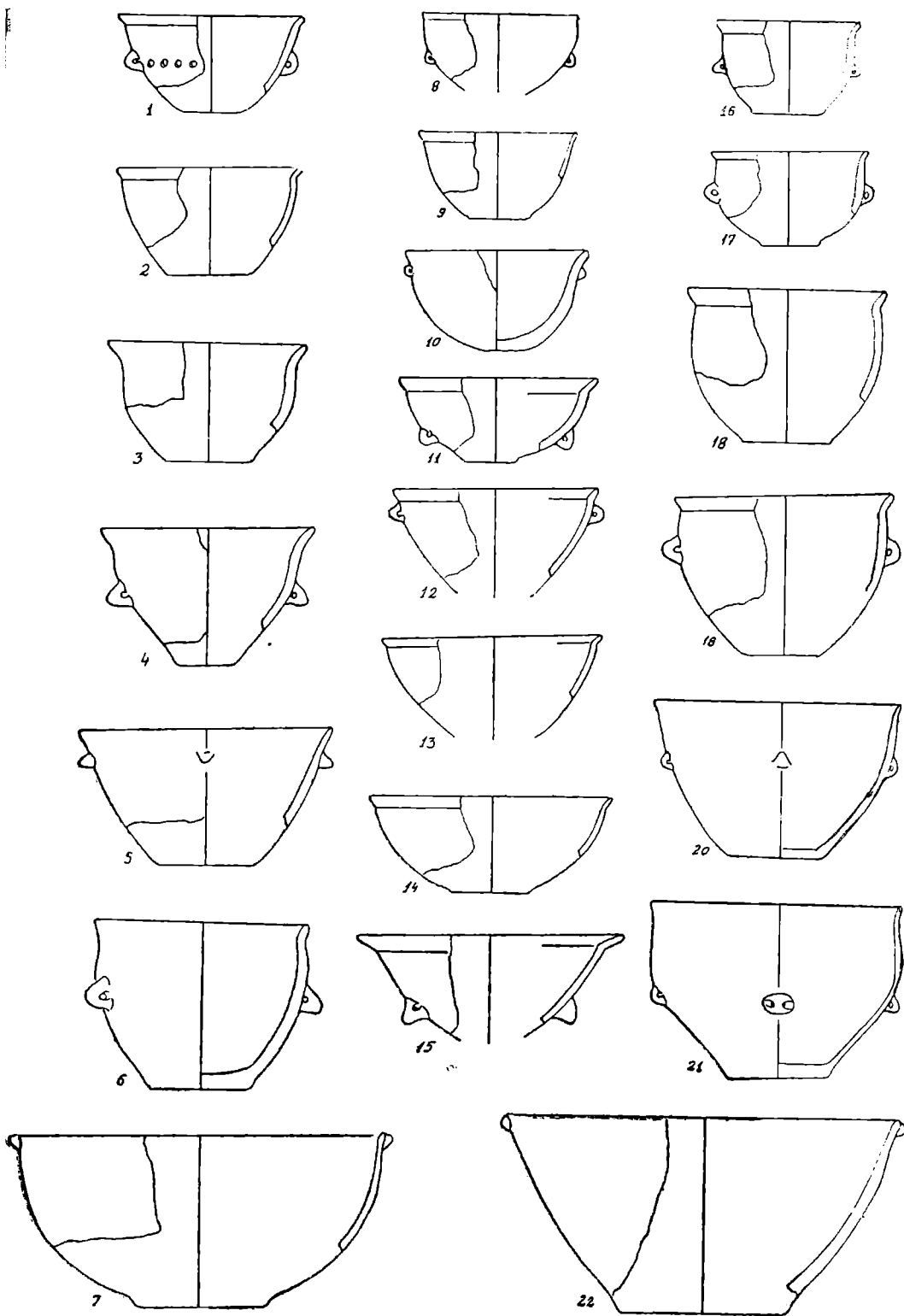

Fig. 5 — Cuptoare (1), Gilău (2, 8—9, 11), Pața (3, 14—15), Dăbica (4, 12), Săcuieni (5), Cubulcut (6), Bucovăț (7), Așchileu Mic (13).

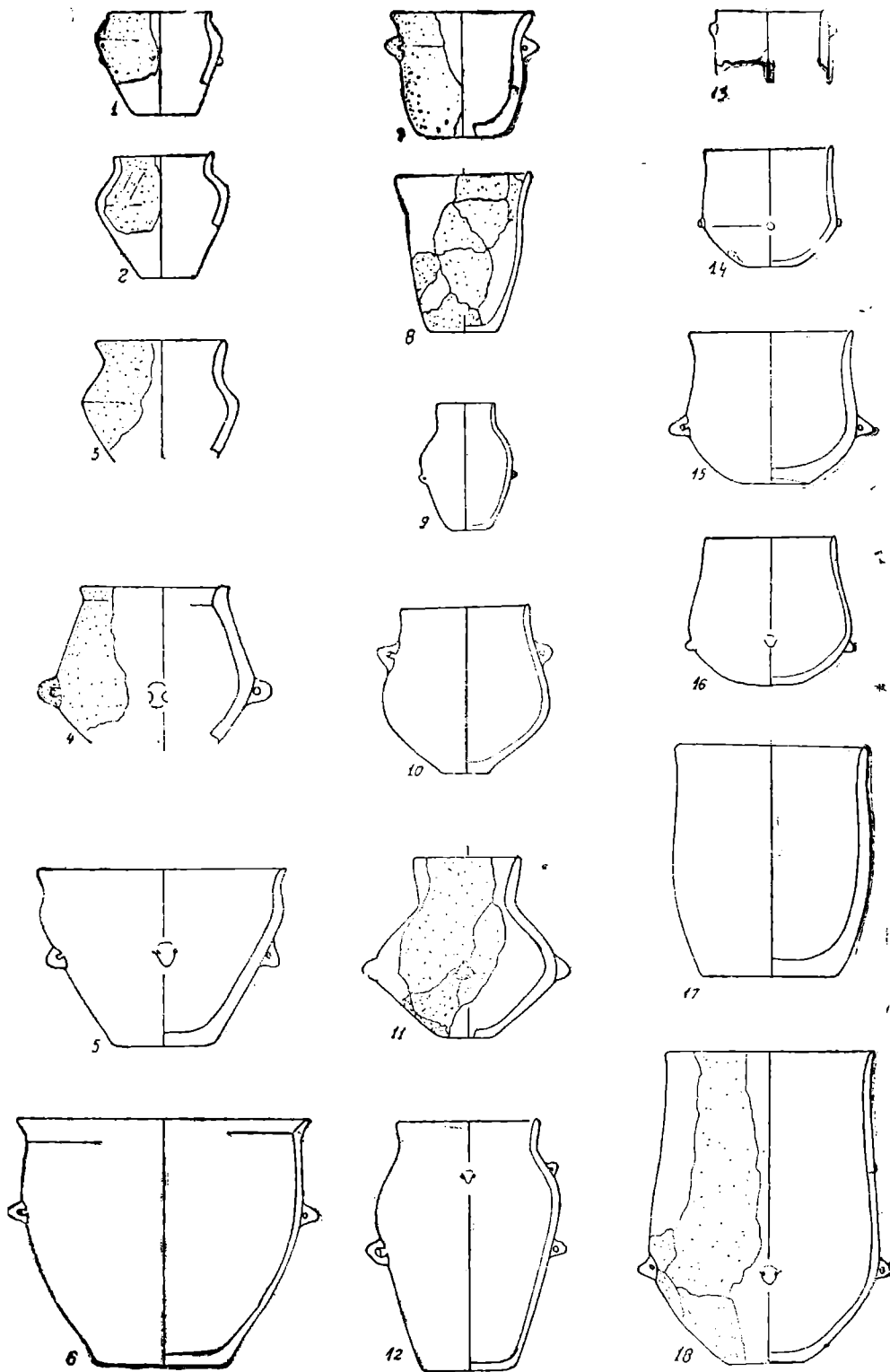

Fig. 6 — Tăuț (1—4, 13), Dăbica (5, 17), Cenad (6, 14—16), Bucovăț (7, 15, 18), Sacoșu Mare (8—9), Valea lui Mihai (10), Săcuieni (11), Oradea (12).

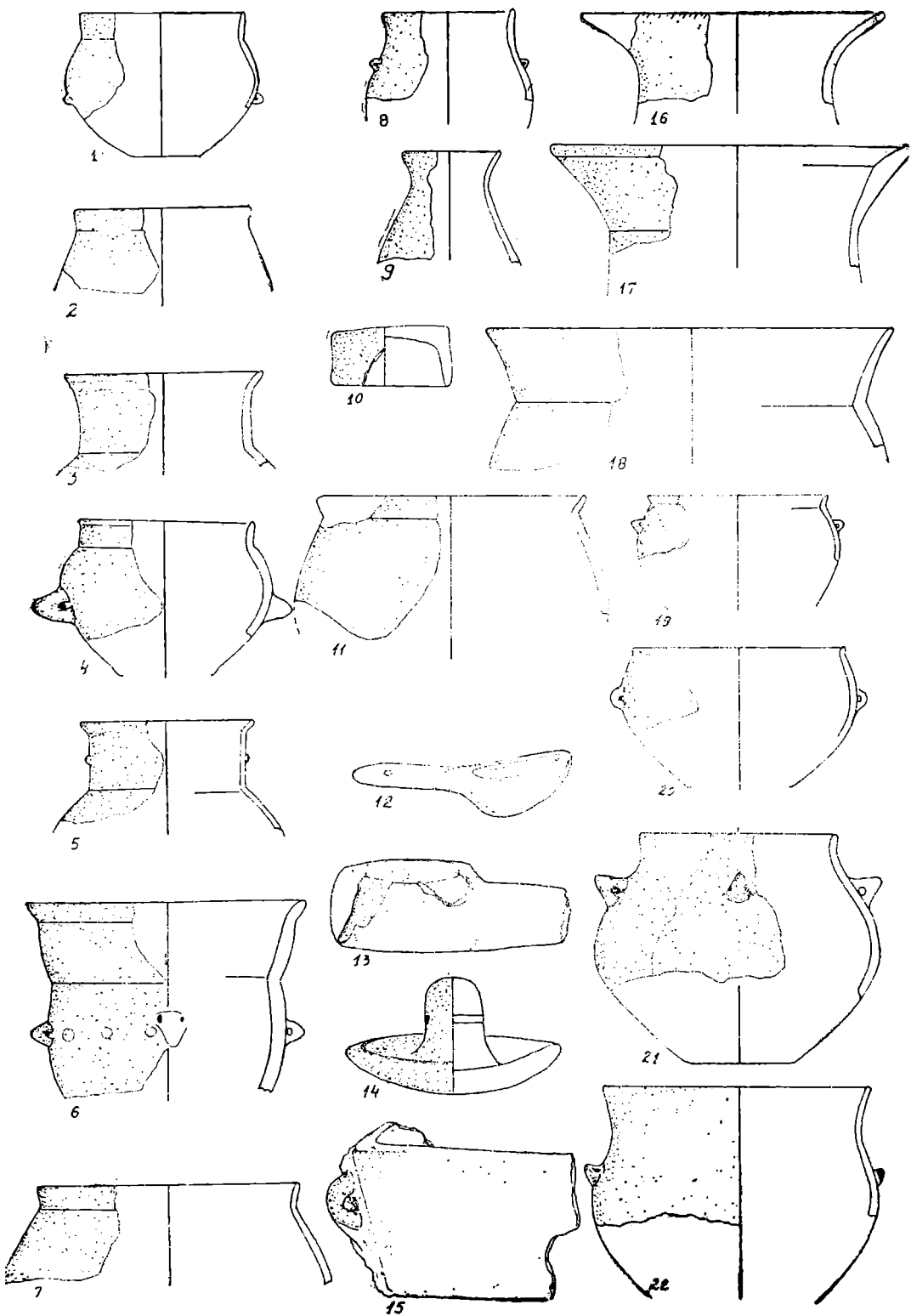

Fig. 7. — Nandru — Peștera Spurcată (1), — Peștera Curată (2, 7), Gilău (5, 8, 12, 19, 22), Gîrbău (3—4, 16), Dăbica, (6, 10, 21), Tăuș (9), Parța (11, 15, 20), Bucovăț (14), Așchileu Mic (13, 17),

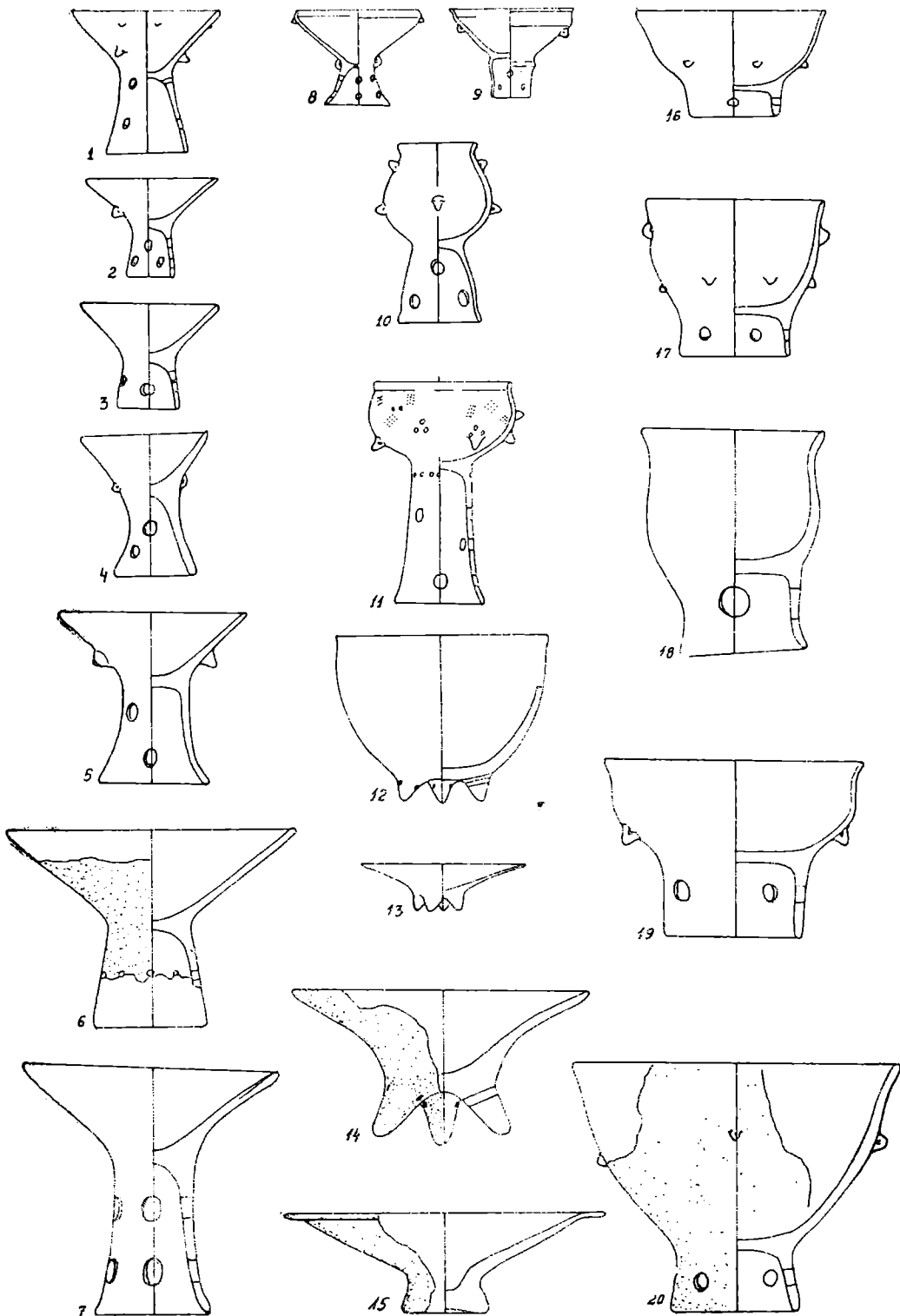

Fig. 8 — Reci (1), Bucovăț (2, 9, 12, 14), Sacoșu Mare (3), Tăuț (4–5), Periam (6), Căbulcut (7), Valea Timișului (8), Șimian (10), Valea lui Mihai (11), Gilău (13), Dăbica (15), Oradea (16–20).

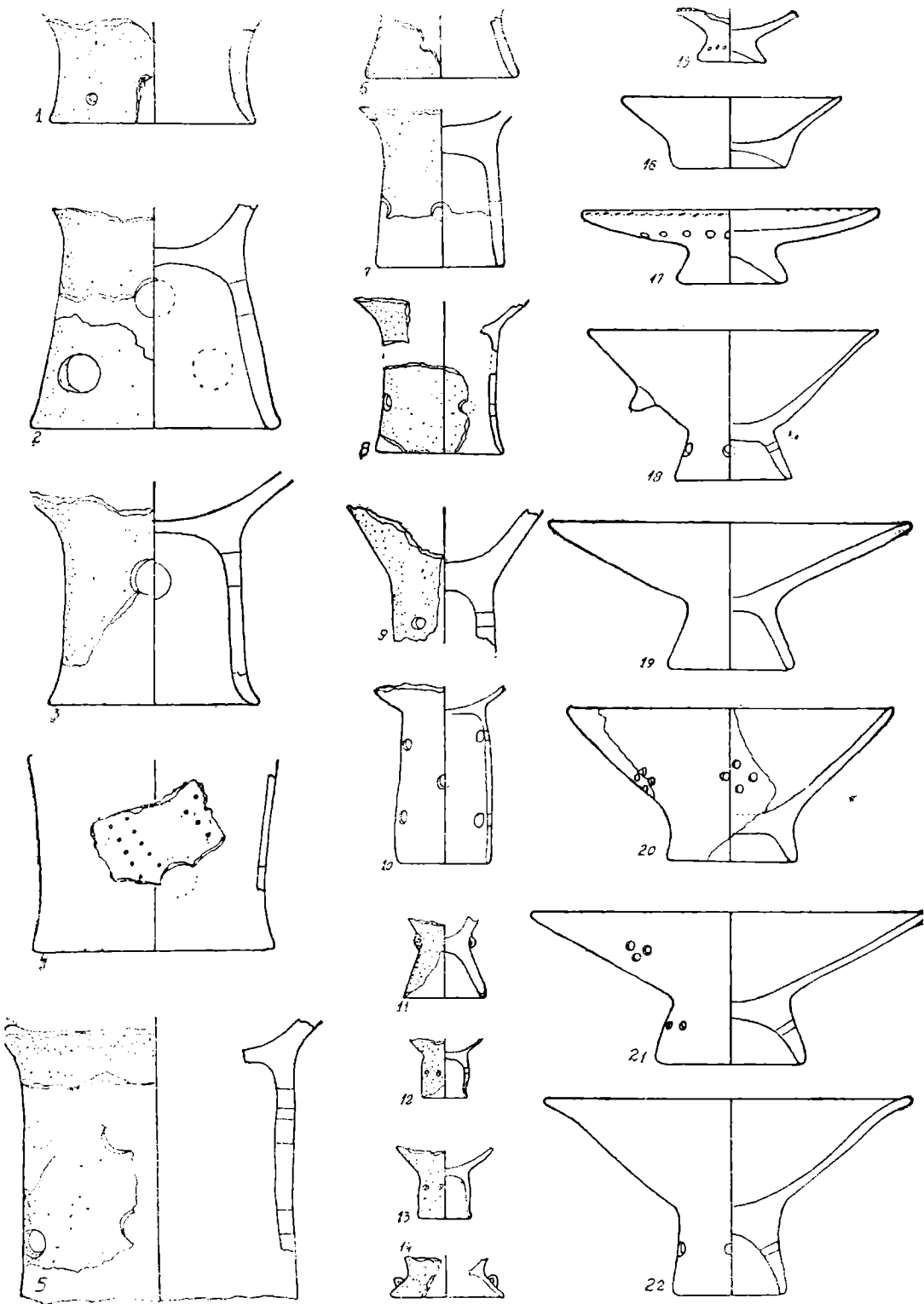

Fig. 9. — Cuptoare (1, 5–6), Bucovăț (2), Gilău (3, 17–18), Dăbica (4, 16, 22), Parța (7–8, 19), Tăuț (9, 11, 15), Oradea — Salca (10), Săcuieni (20–21).

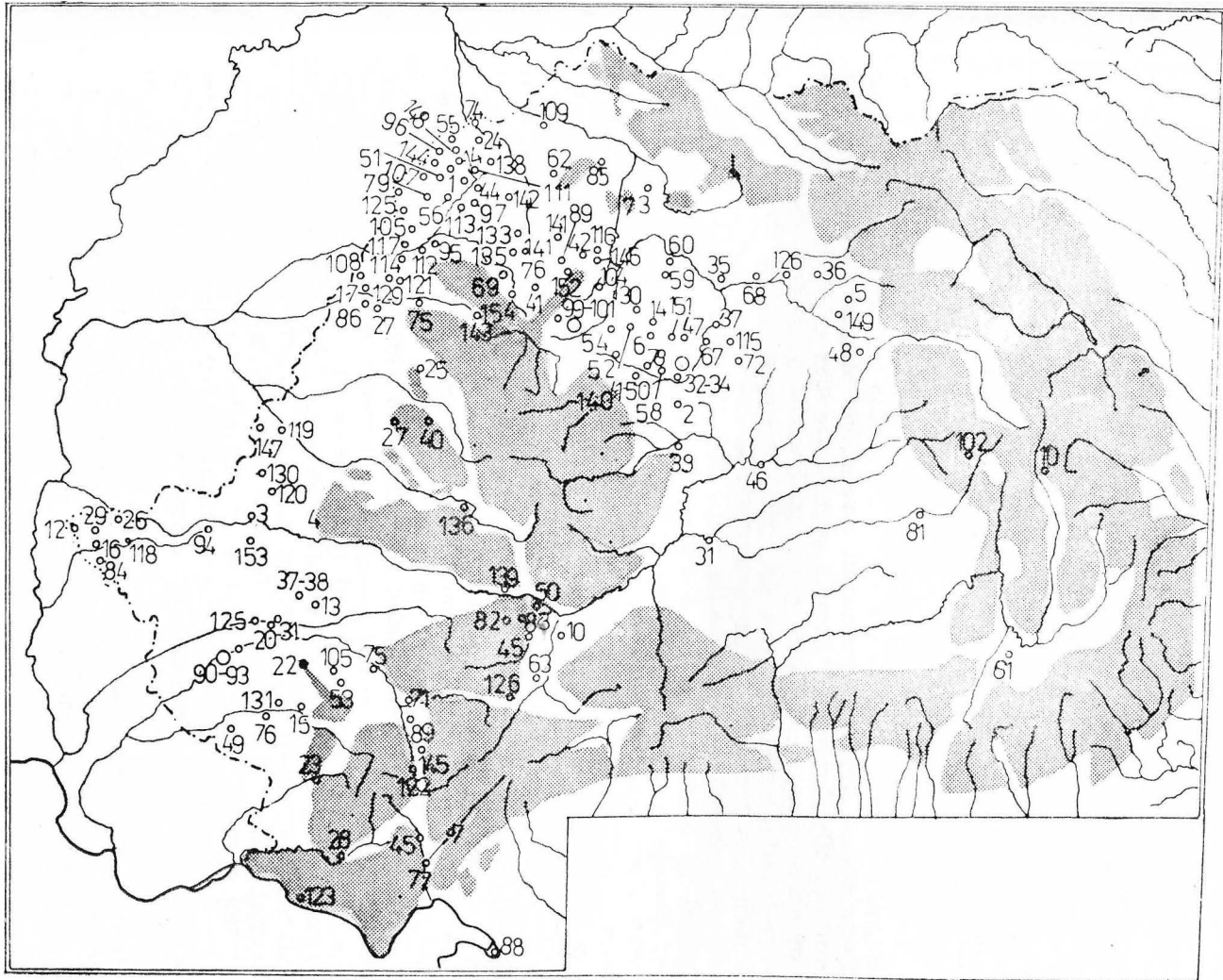

Fig. 10. — Harta descoperirilor cu ceramică Tiszapolgár și topoarelor de aramă din aria culturii Tiszapolgár.

PROBLEME ALE CRONOLOGIEI HALLSTATTULUI ÎN TRANSILVANIA

Prima epocă a fierului, cu cele șapte secole cât se consideră că durează (cca. 1150—450 î.e.n.) și prin diversitatea fenomenelor ce-i sînt caracteristice, ridică probleme deosebite în fața cercetării. Deoarece primele știri din izvoarele literare antice se referă la perioada tîrzie a acestei epoci (Ha.D), pentru etapele ei anterioare documentarea arheologică rămîne singura sursă de cunoaștere. Importanța studierii acestei epoci rezidă în faptul că ea reprezintă etapa istorică în care triburile din aria carpato-dunăreană încep să-și cristalizeze o identitate proprie de ansamblu, ce le diferențiază treptat și global din punct de vedere cultural-istoric de lumea sud-tracică sau de celelalte populații din jur (illiri, cimrieri, mai tîrziu de sciți ș.a.). Sub aspect arheologic, acest fenomen devine, sesizabil prin începutul de uniformizare a culturii materiale pe întreg spațiul amintit, uniformizare ce devine tot mai vizibilă și pregnantă cu cît ne apropiem de limita finală a primei epoci a fierului. Pentru ilustrarea acestui fenomen, al uniformizării aspectelor esențiale ale culturii materiale în prima epocă a fierului, față de epoca precedentă, cea a bronzului, arheologia oferă date a căror valoare nu poate fi nici un moment pusă la îndoială. Astfel, pe parcursul epocii bronzului dezvoltat și tîrziu, pe teritoriul Transilvaniei (inclusiv Crișana și Maramureș) evoluează paralel patru culturi avînd caracteristici proprii (toate considerate din punct de vedere etnic drept tracice) și anume culturile Wietenberg, Otomani, Periam—Pecica (Mureș) și Suciul de Sus, la care se adaugă o a cincea, Noua — apărută aici numai în bronzul tîrziu — fără să mai amintim diferitele pătrunderi sau influențe din sudul Carpaților, datorate mai ales culturilor Tei și Monteoru. În schimb, în fazele timpurii ale epocii fierului se disting, și avem în vedere aici numai teritoriul României, două grupe mari sau complexe culturale principale: unul, nordic, caracterizat prin ceramică neagră canelată — în care se include și întreaga Transilvanie — și unul sudic, cu ceramică ornamentată prin imprimare¹. Firește, rămîne încă de stabilit locul culturii Basarabi, pe care, în faza mijlocie a primei epoci a fierului, o găsim răspîndită într-o arie destul de întinsă².

Treptat, uniformizarea culturală se accentuează, pentru ca la sfîrșitul primei epoci a fierului (Ha.D) să avem, practic, o cultură autohtonă uniformă în trăsăturile ei generale. Procesul de uniformizare treptată a

¹ S. Morintz, în *RevIst*, 30, 8, 1977, p. 1481. Foarte probabil aceste două complexe reprezintă varianta getică (din sud) și cea dacică (din nord) a viitoarei culturi unice daco-getice.

² Pentru considerații recente asupra culturii Basarabi, vezi M. Gumă, în *SCIVA*, 32, 1, 1981, p. 43—66.

culturii pe parcursul primei epoci a fierului este un fenomen foarte important și sugestiv, el constituind, de fapt, mărturia materială a formării unei civilizații unitare în spațiul la care ne referim, civilizație ce aparține geto-dacilor timpurii³. Dar, ca și în alte arii (de exemplu sud-tracică, illiră), închegarea unei culturi materiale unitare — sub aspectele ei esențiale — nu duce, încă, în prima epocă a fierului, nici în spațiul carpato-norddunărean-pontic la o unificare politică. Pe teritoriul Transilvaniei, pe care îl avem în vedere acum, acest aspect al unificării culturii materiale este evidențiat de existența unui apreciabil număr de așezări întărite, cu o cultură identică, așezări care, după răspîndirea lor în diferite zone și prin evoluția pe care o cunosc, ca întindere și sistem de fortificație, ne apar ca centre ale unor triburi și, mai apoi (unele din ele), ale unor uniuni tribale.

Pentru a ilustra stadiul cercetărilor și, respectiv, cunoașterea fenomenelor caracteristice primei epoci a fierului, considerăm că este necesar a reliefa următoarele.

Practic, aproape că nu există investigații arheologice care, indiferent de obiectivele urmărite, să nu pună în evidență și vestigii din prima epocă a fierului. Numeroase materiale provin din descoperiri incidentale (ceramică, depozite de bronzuri, obiecte izolate din bronz și uneori din fier). Nu sînt foarte reduse numeric nici cercetările efectuate în obiective din această epocă. S-ar părea deci, la prima vedere, că cercetătorii acestei epoci au la îndemină un vast material de studiu. Pentru a avea însă o imagine reală, trebuie reținut faptul că cea mai mare parte din acest material, tocmai pentru că provine din descoperiri incidentale, cercetări de suprafață, sondaje sau cercetări de redusă amploare, nu mai poate oferi astăzi o bază suficientă de studiu și comparație. Stadiul și cerințele actuale ale cercetării (pentru a depăși etapa ipotezelor adeseori infirmate) impun și pretind analize detaliate, în profunzime, asupra problemelor de esență (amintim aici numai necesitatea stabilirii exacte a evoluției tutu-

³ Considerăm că în Ha.D și chiar în Ha.C, procesul de uniformizare a culturii materiale autohtone pe teritoriul României era într-o fază avansată, pentru a justifica folosirea termenului de cultură geto-dacică timpurie. În ceea ce privește denumirile de geți și daci, foarte probabil ele sînt sensibil mai vechi, designînd triburi mai mari (sau mai puternice), denumiri care, ulterior, au fost extinse treptat asupra întregii populații cunoscută apoi sub numele de geto-daci. Dealtfel, prima mențiune mai consistentă despre geți, cea a lui Herodot, ni-i arată pe aceștia ca pe un trib, mai probabil uniune tribală, suficient de conștientă de puterea sa pentru a îndrăzni să se opună lui Darius I. Cf. C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 258. În legătură cu această problemă, considerăm necesar a menționa și alte puncte de vedere exprimate. Astfel, S. Morintz (*Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București, 1978, p. 13 și urm.; în continuare se va cita *Contribuții*) rămîne încă la termenul de traci pentru locuitorii spațiului carpato-dunărean din prima epocă a fierului. Total diferită este ideea exprimată de Al. Vulpe (în *RevIst*, 32, 12, 1979, p. 2270), care propune denumirea de „geto-daci vechi” pentru locuitorii spațiului carpato-dunărean, de la sfîrșitul epocii bronzului pînă la Hallstattul mijlociu. H. Daicoviciu (în *RevIst*, 33, 3, 1980, p. 422—423) îi consideră „traci pe creatorii culturilor epocii bronzului dezvoltat și tîrziu din aria geografică traco-dacică” și drept „daco-getice, diversele aspecte autohtone ale civilizației hallstattiene de pe teritoriul României...”. Pentru C. Preda și Florentina Preda (în *RevIst*, 33, 7—8, 1980, p. 1262—1263) „Faza finală a primei epoci a fierului... coincide... cu momentul individualizării geto-dacilor ca ramură nordică a marelui neam al tracilor”. Punctul nostru de vedere este deci identic sau foarte asemănător cu cel exprimat de H. Daicoviciu și de Constantin și Florentina Preda.

ror categoriilor de cultură materială, care să ne ofere posibilitatea unei eşalonări cronologice fără dubii a întregii dezvoltări a societăţii geto-dacice timpurii). Toate acestea fac necesare cercetări arheologice de amploare, exhaustive chiar, în cât mai multe din obiectivele importante ale acestei epoci, anume în marile aşezări şi necropole. Pe lângă rezultatele directe pe care le vor aduce astfel de investigaţii, se adaugă şi faptul că numai ele mai pot oferi temeiuri noi pentru interpretarea şi încadrarea riguroasă a descoperirilor mai vechi, indiferent de natura lor.

Inconvenientul pe care-l prezintă numărul încă redus al cercetărilor de amploare cu privire la această epocă trebuie căutat pe de o parte în deficienţele de planificare, organizare şi înţelegere a importanţei unor cercetări de anvergură, dar ele se datorează şi unui aspect obiectiv, ce nu poate fi neglijat şi subestimat. Aşezări din această epocă, cum sînt spre exemplu cele de la Stînceşti din Moldova, Babadag şi Beidaud din Dobrogea, Mediaş, Teleac, Şeica Mică sau Ciceu—Corabia din Transilvania, unele din ele ocupînd o suprafaţă de pînă la 35 ha, cer un efort material, dar mai ales o enormă cantitate de muncă ştiinţifică (de la observaţii stratigrafice minuţioase, la cercetarea şi prelucrarea unui vast material), desfăşurată pe parcursul mai multor ani. Toate acestea nu sînt de natură să provoace un entuziasm deosebit pentru cercetarea întinselor aşezări hallstattiene.

S-a subliniat adesea, pe bună dreptate, că geneza epocii fierului este un fenomen deosebit de complex, a cărui cunoaştere este nemijlocit condiţionată şi de răspunsul ce se poate da referitor la evoluţia şi manifestările finale ale epocii bronzului. Se consideră că elemente importante ar putea oferi aşezările despre care se afirmă că datează de la sfîrşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului⁴. Săpăturile arheologice, cu totul reduse în astfel de aşezări, au adus însă prea puţine elemente noi, de natură să contribuie hotărîtor la precizarea cronologiei acestor aşezări şi, implicit, la elucidarea genezei Hallstattului. Din acest motiv cercetarea se vede în continuare constrînsă la încercări de evaluare cronologică şi sincronizare între staţiuni insuficient cercetate sau materiale în bună parte disperate, a căror presupusă legătură sau derivare fie că nu e pe deplin convingătoare, fie că este adesea infirmată de noile descoperiri.

Cunoaşterea modului în care a apărut cultura hallstattiană depinde de elucidarea cîtorva probleme esenţiale şi anume: a) pînă cînd durează culturile caracteristice bronzului transilvănean — respectiv cultura Wietenberg pentru aria intracarpatică; b) stabilirea „statutului” real al culturii Noua în Transilvania şi raportul ei (inclusiv cronologic) atît cu faza finală a culturii Wietenberg, cît şi cu primele manifestări hallstattiene; c) rolul aşa numitei culturi Gáva, cunoscută fiind tendinţa actuală de a lega procesul de hallstattizare în aria intracarpatică, exclusiv de apariţia, evoluţia şi răspîndirea (penetraţia) acestei culturi — după unele păreri —

⁴ Pentru aşezări de la sfîrşitul epocii bronzului, considerate că îşi continuă existenţa şi la începutul epocii fierului, vezi K. Horedt, în *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa* (Smolenice, 1970), Bratslava, 1974 (în continuare se va cita *Symposium*), p. 222, nr. 8, p. 223, nr. 16, p. 224, nr. 19. Idem, *Aşezarea fortificată din perioada tîrzie a bronzului de la Sighetul Marmăţiei, Baia Mare, 1966*, p. 3 şi urm.

în zone foarte largi; d) stabilirea cronologiei exacte a aşezărilor hallstattiene, inclusiv începutul aşezării de la Reci, considerată în prezent cel mai vechi *situs* hallstattian intracarpatic cu ceramică neagră canelată.

Desigur, răspunsul la aceste probleme majore depinde de o multitudine de aspecte încă neelucidate. Şi faptul că ele se condiţionează reciproc (adică lămurirea unora este în funcţie de stadiul de cunoaştere al celorlalte), îngreunează mult cercetarea şi răspunsurile. După cum se ştie, fiecare din problemele enunţate a constituit obiectul a numeroase discuţii şi, evident, au fost emise multe păreri, care, adesea, se deosebesc substanţial unele de altele. De la început facem precizarea că intenţia noastră nu este de a prezenta aici punctele de vedere exprimate (care, dealtfel, sînt cunoscute specialiştirilor), ci de a aborda cîteva din aspectele mai puţin aprofundate şi, totodată, de a introduce în discuţie unele descoperiri recente, care, după părerea noastră, contribuie la mai buna cunoaştere a problemelor ce interesează aici.

Este cunoscut faptul că în deceniile trecute s-a susţinut (fără însă să fi existat atunci dovezi concludente) evoluţia culturii Wietenberg şi în bronzul tîrziu (Br.D)⁵, dar ideea n-a fost acceptată de unii cercetători⁶. Descoperirile recente făcute în necropola de la Dumbrăviţa, jud. Bistriţa-Năsăud, evidenţiază însă existenţa unui aspect al culturii Wietenberg care, în mod cert, se încadrează într-o etapă mai tîrzie decît materialele fazei Wietenberg III (Br.C). Dealtfel, în cadrul ceramicii de la Dumbrăviţa se prefigurează unele elemente (de exemplu canelarea, culoarea neagră lustruită) care, mai tîrziu şi într-o formă evoluată, devin caracteristice ceramicii hallstattiene. Necropola de la Dumbrăviţa pune deci în evidenţă prelungirea culturii Wietenberg şi în Br.D⁷. Materialele de la Dumbrăviţa s-ar încadra astfel (cel puţin o parte din ele) în ceea ce D. Berciu a numit faza finală, IV, a culturii Wietenberg⁸. Pentru existenţa unei faze tîrzii IV, a culturii Wietenberg, datată în Br.D, se pronunţă şi alţi cercetători ai epocii bronzului⁹. O altă descoperire importantă pentru această problemă o constituie depozitul de bronzuri de la Perişor (jud. Bistriţa-Năsăud). Ținînd de seria Uriu-Domăneşti, deci datat în Br.D, acest depozit a fost aflat într-un vas aparţinînd culturii Wietenberg¹⁰. Referitor la depozitul de la Uriu, care a dat numele seriei caracteristice pentru Br.D, se ştie că M. Rusu a propus sincronizarea

⁵ K. Horedt, în *Materiale*, 1, 1953, p. 807—808; idem, în *StCom*, 13, Sibiu, 1967, p. 140—141. M. Rusu, în *ArhMold* 2—3, 1964, p. 246—247. N. Vlăsia, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 17—19. T. Soroceanu, M. Istrate, în *StCom*, 19, 1975, p. 24 şi urm.

⁶ Vezi I. Nestor, în *IstRom*, I, 1960, p. 113, pe care greşit îl citam (în *ActaMN*, 17, 1980, p. 61, n. 32) printre cei ce au susţinut prelungirea culturii Wietenberg în bronzului tîrziu.

⁷ T. Soroceanu, Al. Retegan, în *Dacia*, N.S., 25, 1981, p. 195 şi urm., mai ales p. 205—207, n. 55—58.

⁸ D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 193.

⁹ De exemplu N. Chidioşan, *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980, p. 7 şi urm., mai ales p. 81—84. Pentru istoricul cercetărilor şi părerile referitoare la existenţa unei faze Wietenberg tîrzii, databilă în Br. D, vezi şi p. 7—10. I. Andriţoiu, în *SCIVA*, 32, 4, 1981, p. 558—559. A. Hochstetter, în *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, B₁, Berlin, 1982, p. 110 şi 114.

¹⁰ T. Soroceanu, Al. Retegan, *op. cit.*, p. 207 şi urm., mai ales 211. Autorii consideră că aceasta este prima dovadă de asociere a unui depozit de Br.D cu ceramică Wietenberg.

lui cu faza tîrzie a culturii Wietenberg¹¹. N. Vlassa, care a efectuat o periegheză în marea aşezare din epoca bronzului de la Uriu, ne-a informat că, după materialul ceramic, ea nu poate fi atribuită decît fazei tîrzii a culturii Wietenberg¹². Descoperirile menţionate pun deci în evidenţă, cu argumente de ordin material, existenţa unei faze tîrzii a culturii Wietenberg, care se datează în Br. D, fapt acceptat şi susţinut acum de numeroşi cercetători.

Despre originea şi locul de formare a culturii Noua, discuţiile nu par a fi încheiate¹³. Se poate considera însă că în Transilvania ea pătrunde gata formată¹⁴, deci mai tîrziu. Această etapă a culturii, cînd ea e pe deplin constituită (denumită Noua II), a fost datată de M. Petrescu-Dîmboviţa şi A. C. Florescu în secolele XIII—XII î.e.n.¹⁵. Ulterior, A. C. Florescu şi-a nuanţat punctul de vedere, afirmînd că sfîrşitul culturii Noua în Transilvania ar putea fi plasat la limita dintre secolele XII—XI î.e.n. (deci la sfîrşitul Ha.A₁). De reţinut şi opinia lui E. A. Balaguri, care apreciază că vestigiile Noua din zona subcarpatică se datează în secole XIII—XI î.e.n. (=Br.D—Ha.A₂)¹⁶. După cum se ştie, există descoperiri prin care se afirmă o întrepătrundere (sau convieţuire) între culturile Wietenberg (faza tîrzie) şi Noua¹⁷. Fireşte, detaliile unui astfel de fenomen rămîn de precizat prin descoperiri şi cercetări viitoare. Ceea ce interesează mai mult aici este însă aspectul cronologic, mai exact zis durata culturii Noua în Transilvania, deoarece descoperirile care atestă existenţa unui facies tîrziu al culturii Wietenberg, ţinînd de Br.D, repun ele însele în discuţie datarea culturii Noua în aria intracarpatică. Apare deci în mod firesc întrebarea, dacă cultura Noua — care prin numărul mare de descoperiri se dovedeşte viguroasă în Transilvania¹⁸ — mai poate fi limitată cronologic (chiar şi în cazul unei întrepătrunderi cu faciesul Wietenberg tîrziu) numai la faza finală a epocii bronzului, sau dacă nu cumva trebuie revenit la ideea mai veche a prelungirii existenţei ei şi la începutul epocii hallstattiene¹⁹. Indicii preţioase în acest sens

¹¹ M. Rusu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 246—247.

¹² Cf. N. Vlassa, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 19 şi în *Apulum*, 20, 1962, p. 72.

¹³ Pentru discuţiile mai vechi şi bibliografia vezi A. C. Florescu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 143—203; idem, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 59 şi urm. S. Morintz, *Contribuţii* p. 152—160.

¹⁴ Vezi K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 140. M. Rusu, *op. cit.*, p. 247; S. Morintz (*Contribuţii*, p. 159) nu exclude însă posibilitatea ca prin contactul Wietenberg—Noua, să fi apărut ulterior elemente hibride care să fi dat o anumită coloratură culturii Noua în Transilvania.

¹⁵ Vezi A. C. Florescu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 200, 202. M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, p. 30 şi nota 178 cu bibliografia (în continuare se va cita *Depozitele*). S. Morintz, *loc. cit.*

¹⁶ Pentru toate acestea vezi A. C. Florescu, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 93 şi nota 143.

¹⁷ Z. Székely, în *SCIV*, 22, 3, 1971, p. 398—399. K. Horedt, *op. cit.*, p. 140—142. T. Soroceanu, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 495 şi urm. G. Marinescu, în *Apulum*, 17, 1979, p. 96—97 şi notele 21, 24. N. Chidioşan, *op. cit.*, p. 81—84. La Băcăintî (jud. Alba) a fost aflată o urnă Wietenberg cu patru torţi prevăzute cu butoni de tip Noua. Informaţii amabile J. Andriţoiu.

¹⁸ Pentru descoperirile Noua din Transilvania, vezi catalogul (cu 56 localităţi) dat de T. Soroceanu, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 498—500. G. Marinescu, în *Apulum*, 17, 1979, p. 96—97 (n. 21, 24) completează lista descoperirilor Noua din jud. Bistriţa-Năsăud. Vezi şi I. Andriţoiu, *op. cit.*

¹⁹ Vezi K. Horedt, *loc. cit.*

oferă depozitul de bronzuri descoperit la Vilcele (jud. Cluj), cuprinzând piese de Br.D și Ha.A₁, aflate într-un vas considerat ca ținând de cultura Noua, vas care „ar putea indica legături între purtătorii acestei culturi și metalurgia Hallstattului A”²⁰. De curind în stratul Noua al așezării (din punctul Băluș) de la Șercaia (jud. Brașov) a fost aflat un pumnal de bronz cu nervură mediană, pumnal ce-și află cele mai bune analogii în cadrul depozitului de la Aiud, din seria Cincu—Suseni (Ha.A₁)²¹. Un depozit de bronzuri, cu piese de Br.D—Ha.A₁ a fost aflat în așezarea Noua de la Țigău, com. Lechința, jud. Bistrița-Năsăud²². Deși încă puține la număr, descoperirile menționate sugerează totuși destul de insistent faptul că în Transilvania cultura Noua se prelungește și în epoca hallstattiană (Ha.A). Dar, pentru a avea confirmarea deplină și mai ales pentru a se putea mai îndeaproape preciza cât anume se prelungește această cultură în Ha.A, trebuie să așteptăm noi descoperiri.

O descoperire importantă, care nu poate fi exclusă din discuția privind cronologia de ansamblu a culturii Noua, a fost făcută la Kastanas, în nordul Greciei. Este vorba de un ac de os cu patru protuberanțe, asemănător unuia din tipurile caracteristice culturii Noua, piesă ce se datează în heladicul târziu III C, respectiv în prima jumătate a secolului XII î.e.n., adică la sfârșitul Br.D²³. Datarea relativ exactă a piesei de la Kastanas oferă, fără îndoială, un prețios reper cronologic, în raport cu care s-ar putea discuta despre momentele de început și sfârșit ale culturii Noua. În acest sens e de remarcat faptul că acul de la Kastanas se plasează în limitele pînă acum atribuite culturii Noua, anume în a doua parte a fazei Noua II, fază pe care M. Petrescu-Dîmbovița și A. C. Florescu o datează în secolele XIII—XII î.e.n. (vezi n. 15—16). Din păcate însă, pe baza acestor piese nu se poate fixa limita finală a culturii Noua în aria carpatică. Desigur, stabilirea momentului în care încetează cultura Noua în Transilvania este în funcție și de datarea ce se atribuie apariției aici a culturii hallstattiene (caracterizată prin ceramică neagră canelată), apariție pusă pe seama penetrației dinspre NV a culturii Gáva, fenomen care, după unii cercetători, s-ar fi petrecut în secolul XII î.e.n.²⁴. Din ideile aflate astăzi în circulație rezultă deci faptul că în secolul XII î.e.n., inclusiv pe parcursul celei de a doua jumătăți, adică în Ha.A₁, pe lângă cultura Noua (ce continuă din epoca bronzului târziu), în aria intracarpatică ar fi fost de acum prezentă și cultura Gáva, pătrunsă dinspre NV. Dar, pentru că în aria intracarpatică nu există nici o dovadă clară a coexistenței celor două culturi, apare în mod firesc întrebarea dacă ele au fost intrade-

²⁰ T. Soroceanu, în *PZ*, 56, 2, 1981, p. 249—261, mai ales 260—261.

²¹ În punctul amintit stratigrafia este următoarea: foarte puține urme Schneckenberg, apoi strat Noua, peste care este o așezare dacică de fază clasică și apoi urme de sec. IV e.n. O piesă apropiată de pumnalul aflat la Șercaia se află în depozitul de la Iara (I), datat în Br.D, dar cele mai bune analogii le oferă, cum am menționat, pumnalele din depozitul de la Aiud, datat în Ha.A₁ (pentru piesele citate ca analogii, vezi M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, p. 61, fig. 50/2 și, respectiv, p. 81, pl. 106/16—17). Informațiile le deținem de la colegii I. Glodariu și Fl. Costea, cărora le mulțumim pentru amabilitate.

²² G. Marinescu, în *Marisia*, 9, 1979, p. 39—42.

²³ Alix Hochstetter, în *Germania*, 59, 1981, 2, p. 239—259, mai ales p. 254—256.

²⁴ Vezi A. C. Florescu, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 93 și nota 143; S. Morintz, în *RevIst*, 30, 8, 1977, p. 1481; idem, *Contribuții*, p. 155.

văr în contact, fie și numai în răstimpul citorva decenii din secolul XII î.e.n. Rezultă deci că, fie ideea prelungirii culturii Noua în Ha.A₁, ca și descoperirile ce o susțin nu sînt viabile, fie preconizata pătrundere a culturii Gáva în aria intracarpatică, încă în secolul XII î.e.n. nu se verifică. Cîteva considerații referitoare la cultura Gáva devin deci necesare.

Enunțată inițial pe baza unui extrem de redus număr de materiale (și în prezent — chiar și pentru aria ei de origine — numărul materialelor publicate, cu care se operează, este foarte redus), noțiunea de cultură Gáva²⁵ este astăzi larg utilizată în literatura de specialitate, deși caracteristicile, evoluția și durata ei sînt încă departe de a fi fost schițate. Numeroasele discuții n-au rezolvat nici problema originii ei, despre care nu există practic două păreri identice²⁶. Cu toate acestea, s-au emis numeroase idei sau ipoteze, fără „să fi fost întotdeauna însoțite de argumentația științifică cuvenită”²⁷, existînd adesea și tendința ca orice descoperire din aria intracarpatică, ținînd de Hallstattul timpuriu (sau chiar mijlociu) să fie automat atribuită acestei culturi, despre care, totuși, se cunosc atît de puține lucruri exacte.

În genere se apreciază că la geneza culturii Gáva au contribuit, printre altele, și două culturi caracteristice epocii bronzului din NV României, respectiv culturile Otomani și Suciul de Sus, ambele, după opinia unor cercetători, evoluînd și în bronzul final, eventual și la începutul Hallstattului²⁸. Cultura Otomani folosește un sistem de canelare sau fațetare a vaselor și proeminente, iar în faza tîrzie începe să devină predominant ritul incinerăției. Totuși, o descoperire (așezare sau necropolă) care să indice clar trecerea culturii Otomani (III) spre ceea ce se consideră a fi cultura Gáva, nu cunoaștem. Mai mult, unele descoperiri recente încep să contureze în NV României (mai exact în Bihor și Sătmăru de vest) un orizont cultural post Otomani și ante-Gáva, pe care cercetătorii ce-l semnalează îl datează la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii hallstattiene, plasîndu-l între culturile Otomani și Gáva²⁹. Desigur, trebuie așteptate noi cercetări care să precizeze mai exact originea acestui orizont, evoluția și relația lui reală cu ceea ce se definește a fi cultura Gáva. Totuși, de pe acum se poate afirma faptul că, după caracteristicile pe care le evidențiază, o mare parte din materialele acestui orizont țin deja de epoca hallstattiană (ritul, pe cît se pare exclusiv de incinerăție, le leagă și el de epoca fierului). Așadar — chiar și în cazul în care se va dovedi că cultura Otomani nu a evoluat pînă la sfîrșitul epocii bronzului — existența acestui orizont cultural între culturile Otomani și Gáva, deși pare să complice situația, reprezintă totuși un fapt care, oricum am lua lucrurile, nu este de natură să sprijine atribuirea unei datări atît de timpurii (cum preconizează unii cercetători) pentru începutul culturii

²⁵ A. Mozsolics, în *ActaArchHung*, 8, 1957, p. 121 și urm.

²⁶ Pentru toate acestea vezi foarte documentata lucrare a lui A. László, în *SCIV*, 24, 4, 1973, p. 575—605, mai ales p. 595 și urm.

²⁷ A. László, *op. cit.*, p. 575. Cf. V. Vasiliev, în *ActaMN*, 17, 1980, p. 62.

²⁸ Vezi K. Horedt, în *StCom*, 13, 1967, p. 144 și urm. A. László, *op. cit.*, p. 595—598, cu bibliografia.

²⁹ Vezi S. Dumitrașcu, I. Emödi, în *ActaMP*, 4, 1980, p. 47 și urm., mai ales p. 53—55. I. Emödi, în *SCIVA*, 31, 2, 1980, p. 229 și urm. Materiale de tip Igrîța au fost reperate la Deva și Hunedoara. Informație amabilă I. Andrișoiu.

Gáva în NV României, adică tocmai într-o zonă considerată că se înscrie în perimetrul ei de formare.

Elemente mai clare asupra evoluției procesului de hallstattizare aflăm în aria culturii Suciului de Sus. Aici, cercetarea parțială a necropolei tumulare de la Lăpuș a arătat existența a două faze: prima ținând încă de cultura Suciului de Sus (faza tirzie), a doua evidențiind apariția unui aspect nou, în cadrul căruia se sesizează evoluția ceramicii spre caracteristici hallstattiene³⁰. După ultima părere exprimată de C. Kacsó, faza Lăpuș I s-ar data în Br.D, până spre, sau chiar până la sfârșitul acestei perioade (notăm deci că se acceptă evoluția culturii Suciului — cel puțin în cadrul grupului Lăpuș — și în Reinecke Br.D), iar începutul fazei Lăpuș II s-ar plasa „la sfârșitul perioadei Br.D, eventual la începutul perioadei Ha.A, și că această fază se extinde pe parcursul perioadei Ha.A”³¹.

Desigur, încadrarea cronologică a necropolei de la Lăpuș nu este ușoară și nici definitiv rezolvată, pentru unele aspecte existând și alte puncte de vedere. De exemplu, părerea că celțul de fier din tumulul nr. 1, ținând de faza a I-a, s-ar data în Br.D, nu întrunește adeziunea altor cercetători, care consideră că etapa cea mai timpurie ce poate fi propusă pentru el este Ha.A₁³², fapt ce are repercusiuni asupra datării întregii necropole de la Lăpuș. Dealtfel, chiar analogia (piesa de la Coldău) invocată pentru a justifica datarea atât de timpurie a celțului de la Lăpuș³³ se dovedește fără valoare, deoarece respectiva piesă (de la Coldău) este mult mai tirzie³⁴. În legătură cu datarea celțului de la Lăpuș în Br.D, e de remarcat și faptul că acesta este unicul exemplar de fier din aria carpatică și Europa Centrală în general, pentru care se propune o încadrare cronologică așa de timpurie, celelalte piese cunoscute până acum în Transilvania datînd din Ha.C—D, iar cele mai timpurii culturi de fier din zona alpină, respectiv acelea din necropola de la Hallstatt (Austria), datează din secolul VIII î.e.n.³⁵.

Revenind la datarea în Ha.A₁ (de către M. Rusu și A. László; vezi n. 32) a celțului de la Lăpuș, remarcăm că ea poate fi totuși, pînă la urmă, pusă de acord cu o observație a lui C. Kacsó și anume că „Piese

³⁰ C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș (Rezumatul tezei de doctorat)*, Cluj-Napoca, 1981, p. 18 și urm. (în continuare se va cita *Lăpuș. Rezumatul tezei*).

³¹ C. Kacsó, *op. cit.*, p. 15.

³² Vezi de exemplu M. Rusu, *Metalurgia bronzului în Transilvania la începutul Hallstattului* (Rezumatul tezei de doctorat), Iași, 1972, p. 16 (în continuare se va cita *Metalurgia. Rezumatul tezei*); idem, în *IMCD*, p. 350. A. László, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p. 26—28.

³³ C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș. Teză de doctorat*, p. 78, n. 102 (în continuare se va cita *Lăpuș. Teză de doctorat*).

³⁴ Vezi N. Vlăssă, în *Aplum*, 20, 1982, p. 65—73, mai ales p. 72.

³⁵ Pentru datarea culturilor de fier din Transilvania, vezi A. László, *loc. cit.* Pentru exemplarele din necropola de la Hallstatt vezi K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, vol. I, Textband, Firenze, 1959, p. 13 și urm. Există și alte aspecte care fac ca asupra datării în Br.D a celțului de la Lăpuș să planeze o anumită incertitudine. Astfel, numeroasele gropi, în unele cazuri peste 20, care străpung mantaua și uneori vatra de depunere a unor tumuli, precum și mormintele secundare, depuse „într-o etapă ulterioară... cu gropi ce n-au putut fi însă observate” (vezi C. Kacsó, *Lăpuș. Teză de doctorat*, p. 21, dar și p. 12—15), arată că nu este întrutotul exclusă posibilitatea ca, în ciuda minuțioaselor observații efectuate, și celțul de fier să țină, totuși, de o „intervenție” ulterioară în tumulul în care a fost aflat.

de bronz din grupările II—III sînt caracteristice atît perioadei Reinecke Br.D, cît și perioadei Ha.A, unele dintre ele depășind chiar limitele acestei perioade³⁶. Faptul că perioada de circulație a unor piese de bronz depășește substanțial (cum o afirmă chiar C.K.) limita acordată necropolei, arată că o ușoară reconsiderare a cronologiei acestei necropole — în sensul că faza I ar trebui datată spre sfîrșitul Br.D și în prima parte a Ha.A₁, iar faza a II-a în a doua parte a Ha.A₁, ea extinzîndu-se și în Ha.A₂ — este nu numai plauzibilă, ci necesară și justificată. De fapt, această datare a necropolei, cu cîteva decenii mai tîrziu, ar rezolva nu numai unele inadvertențe și contradicții, ci, credem, ar plasa mai aproape de realitate însăși cronologia acestui foarte important obiectiv arheologic.

Cîteva referiri sînt necesare și în legătură cu alte aspecte ce rezultă din cercetarea necropolei de la Lăpuș și ne oprim în primul rînd la constatarea că ornamentarea ceramicii prin incizie-excizie, deși își pierde importanța, se întîlnește totuși și în faza a doua a necropolei³⁷. Semnificația acestui aspect nu poate scăpa, deoarece el arată că, cel puțin în cadrul grupului Lăpuș, elementele specifice culturii Suciului se prelungesc (se conservă) și la începutul Hallstattului (Ha.A). Nu lipsită de importanță, în acest context, este și afirmația că „... deosebirile dintre ceramica Gáva și cea de la Lăpuș sînt mai accentuate decît apropiierile³⁸. Cu alte cuvinte, caracteristicile ceramicii fazei Lăpuș II, unde mai apar elemente Suciului, arată faptul că tradiția Suciului din epoca bronzului persistă și în Ha.A (sigur în prima lui parte) și că tot acum, și cel puțin în aria grupului Lăpuș, cultura hallstattiană se află abia în faza de început a formării sale. Rezultă deci faptul că pe parcursul fazei Lăpuș II, datată oricum în Ha.A, chiar și în NV României (mai exact în aria ocupată de grupul Lăpuș, ca și în fosta arie a culturii Otomani) nu se poate vorbi încă de prezența efectivă a culturii Gáva³⁹. Astfel, ideea susținută de unii cercetători și anume că penetrația culturii Gáva în zone foarte largi ar fi avut loc încă în secolul XII î.e.n., adică în Ha.A₁, nu se verifică nici măcar pentru nord-vestul României (zonă considerată ca fiind nemijlocit legată de aria de formare a fenomenului Gáva), chiar și atunci cînd admitem cronologia propusă de C. Kacsó. Firește, dacă avem în vedere o datare mai tîrzie cu cîteva decenii a necropolei de la Lăpuș, cum s-a arătat mai sus (idee pe care n-o exclude de fapt nici C.K.), atunci presupusa penetrație a culturii Gáva în această zonă trebuie plasată cel mai devreme pe la mijlocul Ha.A₂, adică pe la mijlocul secolului XI î.e.n.

În ceea ce privește aria intracarpatică, descoperirile hallstattiene de aici, anume cele considerate mai vechi, prezintă o ceramică (neagră cancellată) cu un aspect, în orice caz, mai evoluat decît faza Lăpuș II. Este deci evident faptul că ceea ce cercetătorii consideră a fi cele mai vechi

³⁶ C. Kacsó, *Lăpuș. Teză de doctorat*, p. 96. Cf. *Lăpuș. Rezumatul tezei*, p. 15, unde pentru datarea fazei II se ia în considerare Ha.A în întregime, chiar dacă se optează pentru prima lui parte.

³⁷ C. Kacsó, *Lăpuș. Rezumatul tezei*, p. 17, 19.

³⁸ Idem, *op. cit.*, p. 20—21.

³⁹ De altfel, C. Kacsó face distincție între Lăpuș II și faza incipientă a culturii Gáva, pe care o consideră că evoluează paralel, dar la nord și nord-vest de grupul Lăpuș; vezi *op. cit.*, p. 20—21.

descoperiri hallstattiene intracarpatică, se situează într-o etapă sensibil mai târzie decât faza Lăpuș II.

După cum se știe, unele așezări hallstattiene din aria intracarpatică au fost datate, sau se apreciază că își încep evoluția, încă din faza inițială (Ha.A₁) a acestei epoci. Mai des amintită — și considerată într-un fel drept obiectivul etalon pentru cea mai timpurie fază a Hallstattului intracarpatic cu ceramică neagră canelată — este așezarea de la Reci⁴⁰. Dar și alte așezări au fost sau continuă să fie datate, de unii cercetători, în Ha.A (chiar Ha.A₁). Ca exemple amintim aici așezările de la Ciceu—Corabia⁴¹, Mediaș⁴², Sărățel⁴³, Subcetate⁴⁴, acestea pentru aria intracarpatică, precum și pe cea de pe Insula Banului, din sud-vestul României⁴⁵.

Din numeroasele aspecte de luat în considerare pentru cronologia așezărilor hallstattiene, ne vom opri asupra câtorva și vom începe cu indiciile pe care le oferă studiul depozitelor de bronzuri. Specialiștii consideră că etapa de maximă dezvoltare a metalurgiei bronzului în aria intracarpatică se plasează în Ha.A, cu precădere în Ha.A₁, deoarece din această etapă datează marea majoritate a depozitelor descoperite⁴⁶. După M. Petrescu-Dimbovița, depozitele de bronzuri din Ha. timpuriu se repartizează astfel: Ha.A₁ = 90, Ha.A₂ = 15, Ha.B₁ = 40, Ha.B₂ = 22, Ha.B₃ = 9⁴⁷. După M. Rusu, din cele 22.900 piese de bronz cuprinse în depozitele de Br.D—Ha.C (cunoscute până în 1971, dar descoperirile ulterioare nu schimbă proporția), 1075 aparțin Br.D, 20.100 Ha.A, 1200 Ha.B și 200 Ha.C (cca 300 neprecizate)⁴⁸. Rezultă deci faptul că în compa-

⁴⁰ Vezi Z. Székely, *Așezări din prima vîrstă a fierului din sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1966, p. 5 și urm., mai ales 14—16, 37 (în continuare se va cita *Așezări*). E. Zaharia, S. Morintz, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 454—455, plasează așezarea de la Reci la începutul celei de a doua etape, B, din evoluția Hallstattului, considerînd că ea „înfățișează cea mai veche etapă... a Hallstattului timpuriu din centrul și estul Transilvaniei”. Ulterior S. Morintz, în *Revist*, 30, nr. 8, 1977, p. 1481, distinge trei faze în evoluția complexului cultural cu ceramică canelată: Gáva—Lăpuș, Gáva—Reci și Gáva—Mediaș. Deoarece ultima fază, Gáva—Mediaș, o raportează la sec. XI—VIII î.e.n., rezultă că faza Gáva—Reci o datează în secolul XII î.e.n. (=Ha.A₁). Dealtfel, această datare rezultă și din faptul că, după S. Morintz, „cultura... Gáva s-a extins treptat în cursul secolului XII, poate și XI î.e.n., pînă la Nistru”. Pentru G. Smirnova (vezi *SCIVA*, 25, 3, 1974, p. 359 și urm., mai ales p. 371), faza I-a de la Reci se datează la începutul Hallstattului. B. Hänsel (vezi *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, I, Bonn, 1976, p. 94) datează și el așezarea de la Reci în Ha.A₁.

⁴¹ K. Horedt, în *Symposium*, p. 221, nr. 7. Șt. Ferenczi, în *FI*, 1, 1971, p. 77—80.

⁴² K. Horedt, *Symposium*, p. 223, nr. 13, E. Zaharia, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 102, plasează însă fazele I—II de la Mediaș în Ha.B. Cf. E. Zaharia S. Morintz, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 454.

⁴³ K. Horedt, *op. cit.*, p. 223, nr. 17. Cf. N. Vlăsa, Șt. Dănilă, în *Materiale*, 8, 1962, p. 341—347, unde se optează pentru o datare în orice caz mai târzie decât Ha.A.

⁴⁴ K. Horedt, *op. cit.*, p. 225, nr. 21.

⁴⁵ S. Morintz, P. Roman, în *SCIV*, 20, 3, 1969, p. 393 și urm., mai ales p. 420—422.

⁴⁶ M. Rusu, *Metalurgia bronzului în Transilvania la începutul Hallstattului. Teză de doctorat*, Iași, 1972, p. 1 și urm. (în continuare se va cita *Metalurgia. Teză de doctorat*). M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 18—19, 23.

⁴⁷ M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 23—26.

⁴⁸ M. Rusu, *Metalurgia. Teză de doctorat*, p. 345—346.

rație cu Ha.B, numărul depozitelor de bronzuri din Ha.A este net superior și, ceea ce e și mai important, numărul de piese pe care le conțin depozitele de Ha.A este de 17 ori mai mare, deși Ha.A. se întinde pe o perioadă de două ori mai scurtă decât Ha.B. Demnă de reținut este și o altă cifră citată de M. Rusu (*op. cit.*, p. 128): numărul celturilor de bronz din Ha.A, 1291, este mai mare decât al tuturor obiectelor de bronz din Ha.B. Plecînd de la aceste date statistice, ce justifică din plin aprecierea că Ha.A (și mai ales Ha.A₁) reprezintă etapa în care metalurgia bronzului atinge apogeul dezvoltării sale, este întrutotul firesc să ne așteptăm ca această maximă proliferare a metalurgiei și obiectelor de bronz ar trebui să se reflecte, cît de cît, și în descoperirile din cadrul acelor așezări din aria intracarpatică, ce sînt considerate că datează din faza cea mai timpurie a Hallstattului. Dar să urmărim cum se prezintă, de fapt, situația. Din așezarea de la Reci provin două celturi: unul aflat incidental, dar despre care Z. Székely afirmă că se potrivește exact în valva de turnat găsită lângă vatra bordeiului nr. 2, al doilea descoperit în stratul hallstattian din S₁₁⁴⁹. După Z. Székely, autorul săpăturilor, ar exista însă o „neconcordanță cronologică... între aspectul ceramicii (pe care o consideră mai veche, n.n.) și tipurile de celturi descoperite“, pe care le încadrează în grupa Moigrad—Tăuteu, deci în Ha.B₁⁵⁰. După M. Rușu, celturile de la Reci se încadrează în seria Fizeșu Gherlii—Sîngeorgiu de Pădure, adică în Ha.B₂⁵¹, încadrare pe care o găsim și la M. Petrescu-Dîmbovița⁵². În aceste condiții, chiar admitînd explicația încercată de Z. Székely, și anume că celturile ar ține de un presupus nivel doi, mai tîrziu (nivel despre care însuși Z.S. spune că „stratigrafic nu e încă suficient dovedit... dar pe baza celturilor trebuie să acceptăm mai multe nivele de dezvoltare, care duc spre o etapă mai tîrzie...“⁵³), nu se poate face totuși abstracție de faptul că în cea mai timpurie așezare hallstattiană intracarpatică, cum e apreciată a fi cea de la Reci, cele două celturi descoperite se datează în Ha.B₁, după Z. Székely sau, mai degrabă, în Ha.B₂, după M. Rusu și M. Petrescu-Dîmbovița. Pentru a nu scăpa din vedere nici un element, menționăm că grosimea stratului de cultură hallstattian de la Reci variază între 30—50 cm, indicînd astfel — comparativ cu alte așezări — că locuirea a fost destul de limitată în timp. Aceasta fiind situația, rezultă deci faptul că, fie datarea preconizată pentru celturi (Ha.B₁ sau B₂), fie cea pentru ceramică (Ha.A, după unii chiar A₁) nu este reală. Avînd în vedere faptul că (în comparație cu ceramica hallstattiană) diferitele categorii de bronzuri (sau orizonturi de depozite) sînt mult mai bine studiate, iar datările preconizate sînt unanim acceptate și utilizate, nu putem face abstracție de indiciile cronologice ce le oferă celturile de la Reci. Dar să urmărim care este situația și în alte așezări. Astfel, din cele șase celturi (unul cu gura concavă)

⁴⁹ Z. Székely, *Așezări*, p. 12—13, 15.

⁵⁰ Idem, *op. cit.*, p. 14—15.

⁵¹ M. Rusu, în *Dacia*, N.S., 7, 1963, p. 195.

⁵² *Vezi Depozitele*, p. 31.

⁵³ Z. Székely, *Așezări*, p. 16. Notăm că la p. 15 a lucrării citate, pentru vatra bordeiului nr. 2 și tiparul (valva) de celt se dă adîncimea de 0,70 m, pe cînd în *Materiale*, 6, 1969, p. 197, se menționează adîncimea de 0,90 m, ceea ce pune și mai mult sub semnul întrebării existența celor două nivele de la Reci.

aflăte la Porumbenii Mari⁵⁴, despre care Z. Székely presupune că ar proveni (eventual o parte din ele) din aşezarea hallstattiană⁵⁵, nici unul nu se datează anterior Ha.B₁⁵⁶. Depozitul de bronzuri descoperit la Ciceu—Corabia⁵⁷ se datează şi el, prin piesele majore (celturile), în Ha.B₁—B₂⁵⁸. Ultima aşezare care interesează sub acest aspect (deşi e plasată în altă zonă a României) este cea de pe Insula Banului. Considerată că datează chiar de la începutul Hallstattului (vezi n. 45), ea a fost sincronizată cu depozitele de bronzuri din Banat, aparţinând seriilor Cincu — Suseni (Ha.A₁) şi Jupalnic — Turia (Ha.A₂)⁵⁹. Sincronizarea este însă ipotetică, deoarece nici aici nu s-a aflat vreo piesă de bronz databilă în Ha.A (asupra indiciilor cronologice pe care le oferă toporul plat cu aripioare, din fier, şi acul de bronz, vom reveni mai jos).

Obiectele de bronz descoperite în aşezările menţionate reliefează deci două aspecte care, după părerea noastră, nu pot fi trecute cu vederea. În primul rând constatăm că numărul pieselor de bronz provenind din aşezările hallstattiene este foarte redus, inclusiv în cele considerate că datează din prima fază a Hallstattului cind, după părerea specialiştirilor, metalurgia bronzului atinge apogeul, respectiv producţia de vîrf. Am menţionat mai sus că numai cele 1291 celturi de Ha.A reprezintă un număr mai mare decît al tuturor obiectelor de bronz aparţinînd Ha.B. Nici unul însă din aceste 1291 celturi de Ha.A (ce provin din 194 localităţi)⁶⁰ nu a fost aflat într-o aşezare cu ceramică neagră canelată din aria intracarpatică. Se naşte deci, involuntar, întrebarea: dacă metalurgia bronzului a cunoscut într-adevăr maxima ei dezvoltare în Ha.A (cu precădere în Ha.A₁), cum de acest fenomen nu este reflectat şi în aşezările intracarpatică (cu ceramică neagră canelată) apreciate de unii cercetători că datează din această fază? Situaţia se prezintă deci ca şi cum cele două fenomene ar fi evoluat paralel, dar total separat şi fără nici o legătură unul cu altul. Inadvertenţa constatată se accentuează şi mai mult, dacă avem în vedere al doilea aspect şi anume faptul că nici una din piesele majore de bronz cu cronologie bine stabilită, descoperite în aşezările hallstattiene, nu se datează anterior Ha.B₁.

Desigur, nu scăpăm nici un moment din vedere faptul că tabloul actual al descoperirilor rezultă dintr-un număr redus de cercetări, iar în această situaţie nu poate fi total exclus factorul întîmplare. Dar şi în aceste condiţii, se poate oare susţine sau măcar presupune că tipologia şi cronologia atribuită categoriilor de bronzuri nu este bună, sau că este total irelevantă şi nesemnificativă pentru datarea aşezărilor în care

⁵⁴ M. Rusu, în *Dacia*, N.S., 7, 1963, p. 209. M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele*, p. 133.

⁵⁵ Vezi *Aşezări*, p. 34—35.

⁵⁶ Precizăm însă că celturi cu gura concavă (şi cioc), identice, apar şi în depozite de Ha.B₂ (Tg. Mureş) şi B₃ (Crizbav; vezi M. Petrescu-Dîmboviţa, *op. cit.*, p. 144, pl. 354/6 şi p. 145, pl. 358/1).

⁵⁷ Înainte de executarea cercetărilor arheologice, se considera că aşezarea de aici datează în Ha.A (vezi n. 41). Săpăturile au arătat însă că ea datează sensibil mai tîrziu; vezi V. Vasiliev, C. Gaiu, în *ActaMN*, 17, 1980, p. 32 şi urm.

⁵⁸ G. Marinescu, în *ActaMP*, 3, 1979, p. 51—56. Cf. V. Vasiliev, C. Gaiu, *op. cit.*, p. 32 şi urm., mai ales 60—61.

⁵⁹ M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele*, p. 32.

⁶⁰ M. Rusu, *Metalurgia. Teză de doctorat*, p. 125.

apar? O observație în acest sens ni se pare nimerită. După cum se știe, așezarea de la Teleac a fost sincronizată (perfect justificat, după părerea noastră, pentru ultima sa fază de evoluție) cu depozitele ținând de orizontul Vințu de Jos — Bîlvănești⁶¹. În compoziția acestor depozite, caracteristice pentru seria respectivă, găsim pe lângă obiecte din fier — celt, topor plat cu aripioare, topor bipen — numai piese de podoabă din bronz. Menționăm că descoperirile de la Teleac au scos în evidență, pînă acum, aceleași tipuri de obiecte din fier, precum și numai piese de podoabă din bronz. Rezultă deci faptul că, cel puțin în cazul depozitelor de Ha.C (sec. VII î.e.n.), de tip Vințu — Bîlvănești — Coldău, compoziția și cronologia lor se reflectă și se verifică și prin descoperirile dintr-o așezare contemporană, cum e cea de la Teleac, care cunoaște maxima ei dezvoltare tocmai în această fază a Hallstattului. Oricum am lua lucrurile, nu se poate face abstracție de faptul că, deocamdată, în nici o așezare hallstattiană, inclusiv în cea de la Reci, piesele de bronz cu cronologie unanim acceptată nu se datează anterior Ha.B₁. Rezultă deci faptul că proliferarea metalurgiei bronzului din Ha.A este un fenomen anterior apariției așezărilor cu ceramică neagră canelată din aria intracarpatică.

Dacă se acceptă cronologia stabilită pentru depozitele — sau diferitele categorii — de bronzuri, din cele discutate rezultă cîteva aspecte ce se cer subliniate. Admițîndu-se, ipotetic, chiar și două nivele la Reci (într-un strat hallstattian a cărui grosime maximă este doar de 50 cm)⁶², precum și încadrarea cea mai timpurie pentru culturi (Ha.B₁) propusă de Z. Székely, începutul așezării nu poate fi mai vechi de Ha.A₂ final. Dacă avem în vedere însă datarea culturilor în Ha.B₂, așa cum consideră M. Rusu și M. Petrescu-Dîmbovița, atunci începutul așezării nu poate fi, în nici un caz, anterior Hallstattului B₁. Dealtfel, pentru M. Rusu cele două culturi arată că așezarea de la Reci datează în Ha.B₂⁶³. E. Zaharia și S. Morintz afirmă și ei, acum un deceniu și jumătate că „... nivelul locuirii de la Reci, după care urmează nivelul de locuire de la Mediaș... se pot paraleliza în linii mari cu ceea ce marchează Ha.B pentru Europa Centrală... — deși — așezarea de la Reci înfățișează cea mai veche etapă cunoscută azi a Hallstattului timpuriu din centrul și estul Transilvaniei”⁶⁴. În fine și foarte de curînd, datarea presupusei faze II de la Reci în Ha.B₂ a fost neobișnuit de tranșant exprimată de M. Petrescu-Dîmbovița⁶⁵.

Cîteva considerații se cuvin și asupra ceramicii de la Reci. Despre vasele mari, prevăzute în zona diametrului maxim cu un briu puternic reliefat și canelat, se presupune că ar putea deriva din cultura Monteoru⁶⁶. Menționăm că un vas apropiat tipologic⁶⁷ a fost aflat într-o locuință ținînd de nivelul doi de la Teleac, datat la sfîrșitul Ha. timpuriu

⁶¹ Vezi Al. Popa, I. Berciu, în *Dacia*, N.S., 8, 1964, p. 100. M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, p. 36.

⁶² Menționăm aici faptul că, deși presupunerea a două nivele la Reci, pe baza culturilor, nu este confirmată concludent și stratigrafic (vezi Z. Székely, *Așezări*, p. 16), în literatura de specialitate ele sînt adesea menționate ca un fapt absolut cert.

⁶³ Vezi în *Dacia*, N.S., 7, 1963, p. 195.

⁶⁴ E. Zaharia, S. Morintz, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 454—455.

⁶⁵ Vezi *Depozitele*, p. 31.

⁶⁶ Z. Székely, *Așezări*, p. 13, pl. IV/1—2.

⁶⁷ Vezi D. Ciugudean, în *Apulum*, 19, 1981, p. 447, fig. 2/1 și 3/4.

(Ha.B₃). Deoarece prin bunăvoința lui Z. Székely am avut ocazia să vedem ceramica de la Reci, menționăm că există și fragmente de străchini invazate cu caneluri oblice pe buză, fie simple fără caneluri, tipuri care se perpetuează pînă în Ha. tirziu. În ceea ce privește vasele sac, ele nu pot fi apreciate ca un element strict arhaic, care impune neapărat o datare foarte timpurie, deoarece existența lor se prelungește de-a lungul întregului mileniu I î.e.n. Rezultă deci că presupusa neconcordanță cronologică între culturi și ceramica de la Reci este iluzorie și se datorează, în primul rînd, lacunelor actuale în cunoașterea ceramicii hallstattiene (și a procesului de hallstattizare), dar și faptului că, adesea, se cedează prea ușor tentației de a data ceramica hallstattiană neagră canelată, pe deplin constituită, chiar în faza de debut a acestei perioade istorice.

În continuare vom încerca să vedem în ce măsură precizarea limitelor cronologice ale unor categorii de obiecte — din fier sau bronz — poate contribui la încadrarea mai exactă în timp a așezărilor hallstattiene.

În așezarea de la Cernatu de Sus, datată într-o „etapă înaintată de dezvoltare a Hallstattului timpuriu”⁶⁸, au fost aflate numeroase piese din fier (între care un topor plat cu aripioare, un topor bipen, 12 bare), precum și patru obiecte de bronz (lance, fragment de ac cu cap conic, două fibule de tip Peschiera)⁶⁹. În legătură cu toporul plat cu aripioare și cel bipen se afirmă că ambele tipuri ar fi cunoscute încă din epoca bronzului⁷⁰.

Referitor la toporul plat cu aripioare, afirmația este valabilă, dar numai pentru Orient, zonă în care apare categoria respectivă în bronz (răspîndită mai ales în Asia Mică, Caucaz și coasta siro-palestiniană) și unde perioada sa de maximă proliferare se situează între a doua jumătate a mileniului II și primele secole ale mileniului I î.e.n. Deoarece problemele referitoare la apariția și răspîndirea topoarelor plate cu aripioare, din bronz, au fost în ansamblu și competent tratate de J. Deshayes⁷¹, în cele ce urmează ne vom referi doar la aspectele care interesează în mod special. Reținem astfel constatarea că topoarele plate cu aripioare din Orient sînt executate din bronz, inclusiv cele date în primele secole ale mileniului I î.e.n.⁷², și că din cele 7 tipuri (A—G) cunoscute în Orient, unul singur, anume tipul tirziu E în clasificarea lui J. Deshayes⁷³, va depăși spre vest aria orientală (de baștină a acestei categorii) și va pătrunde — în bronz — în Europa, mai întîi în zona egeică⁷⁴ și Grecia sudică⁷⁵, de unde se va răspîndi spre zonele apusene ale Mediteranei⁷⁶.

⁶⁸ Z. Székely, *Așezări*, p. 25, 27.

⁶⁹ Idem, *op. cit.*, p. 20—25, pl. VIII/5; IX.

⁷⁰ Idem, *op. cit.*, p. 26.

⁷¹ J. Deshayes, *Les outils de bronze, de l'Indus au Danube*, vol. I, Paris, 1960, p. 113—131, 431—435; vol. II, Paris, 1960, p. 54—60 (tabelele cronologice), pl. XIII—XV, LV și harta VII. Cf. D. Berciu, în *SCIV*, 19, 2, 1963, p. 395—401.

⁷² Cu excepția unui exemplar din fier, aflat la Boğazköi și datat în secolul XIII î.e.n. Vezi *op. cit.*, vol. I, p. 131, n. 1.

⁷³ Răspîndit în Caucaz, dar atestat printr-un exemplar, tot din bronz, la Troia în nivelul VII; vezi J. Deshayes, *op. cit.*, vol. II, p. 58, nr. 1133.

⁷⁴ Piesa de la Lindos, datată în sec. XIV—XII (J. Deshayes, *op. cit.*, p. 58, nr. 1131).

⁷⁵ Piese de la Asinè și Anthedon, date tot în sec. XIV—XII (*ibidem*, nr. 1130 și 1132) și piesa de la Karphi (Creta), datată 1100—900 (*ibidem*, nr. 1134).

Mai târziu, spune J. Deshayes, în plină epocă hallstattiană și transpus în fier, acest tip de topor va pătrunde treptat spre interiorul continentului, fiind cunoscut și în insulele britanice, printre centrele de producție figurind și Europa Centrală⁷⁷.

Dacă datarea preconizată pentru cele mai timpurii piese de bronz din zona egeică și Grecia sudică arată că momentul pătrunderii lor în Europa (adică a prototipurilor de bronz) se situează între secolele XIV—XII î.e.n., exemplare, *tot din bronz*, cum sint cele iberice de la Campotejar (datat după 1000 î.e.n.; vezi n. 76) și mai ales de la Coruna del Conde și Elche sau din depozitul sard de la Sa Idda, datat în secolul VIII î.e.n.⁷⁸, arată că în zona mediteraneană a Europei exemplarele în bronz se mențin „în circulație” relativ târziu, când erau deja în uz cele din fier⁷⁹. Filiera evolutivă, de la bronz la fier, este deci evidentă în lumea insulară și peninsulară din sudul și sud-vestul Europei.

Situația este însă sensibil diferită în interiorul continentului. Astfel, pe teritoriul României și în general în spațiul carpatic, ca de altfel și în Europa Centrală⁸⁰, nu s-a aflat (izolat sau în cadrul depozitelor de bronzuri, inclusiv în cele din prima vîrstă a fierului) nici un topor plat cu aripioare, *de bronz*, piesele descoperite pînă acum fiind din fier. Avînd în vedere *situația actuală* a descoperirilor (și, firește, sub rezerva posibilității apariției ulterioare a unor exemplare de bronz aici), se poate deci presupune că în aria carpatică și central-europeană toporul plat cu aripioare, executat din fier, a apărut într-o etapă avansată a Hallstattului, anume cînd metalurgia bronzului era în desuetudine, iar metalurgia fierului se afla într-un stadiu suficient de dezvoltat, fapt care a favorizat executarea acestei categorii direct în fier. Spre aceeași concluzie duc și descoperirile din marea necropolă de la Hallstatt (Austria), unde s-au aflat 20 topoare plate cu aripioare din fier și nici unul din bronz.

Rămîne deci să vedem în ce măsură poate fi precizată faza în care apar topoarele plate cu aripioare din fier în aria carpatică și centrală a Europei. În acest sens considerăm că un temeinic reper cronologic (mai

⁷⁶ Piesa de la Campotejar din Spania, datînd se pare după 1000 î.e.n. (idem, *op. cit.*, p. 59, nr. 1148; pentru datarea mai tîrzie a acestei piese vezi discuția la J. Deshayes, *op. cit.*, vol. I, p. 123).

⁷⁷ Idem, *op. cit.*, vol. I, p. 120—123, 130—131.

⁷⁸ Vezi M. Almagro, în *Ampurias*, II, Barcelona, 1940, p. 112—114, fig. 32 și 33. De reținut și faptul că M. Almagro combate aici tendința lui Bosch-Gimpera (exprimată în *Etnologia de la Peninsula Iberica*, Barcelona, 1932, p. 234 și urm.) de a data exemplarele de fier, și în general dezvoltarea metalurgiei fierului în Iberia, înainte de 1000 î.e.n.

⁷⁹ Pentru poziția cronologică a pieselor italice de fier din zona Picenum, vezi V. Dumitrescu, *L'età del ferro nel Piceno*, Bucurest, 1929, p. 37. Cf. H. Müller-Karpe, în volumul *Civiltà del ferro*, Bologna, 1960, p. 456, tabelul cronologic 1, coloana a treia — Campania, *Cumae* — unde piese de acest tip apar în secvența cronologică 800—700 î.e.n., deci în Ha.B₃. A se vedea și tabelul 2 (p. 459), col. 1—2 (Italia de nord și zona est-alpină), unde pînă la nivel de Ha.B₃ astfel de piese nu se semnalează. Vezi de asemenea și M. Almagro, *loc. cit.*

⁸⁰ Vezi de exemplu H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 459, tabelul cronologic 2, col. 2—4 (Ostalpen, Nordtirol, Südbayern), unde nu apar topoare plate cu aripioare, de bronz. De reținut că tabelul respectiv înfățișează perioada între 1400—700 î.e.n. G. Kossack, *Südbayern während der Hallstattzeit*, în seria RGF, Band 24, Berlin, 1959, Tafeln. W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Text, Tafeln, Berlin, 1968. H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie...* Text, Tafeln, Berlin, 1959.

ales pentru Europa Centrală) îl oferă tot necropola de la Hallstatt, unde cele mai timpurii exemplare apar în faza veche, datată 800/750—600 î.e.n., dar categoria este bine reprezentată și în mormintele fazei mijlocii, date între 600—500 î.e.n.⁸¹ Pentru aria intracarpatică, indicii de datare mai sigure (inclusiv referitor la momentul în care apare aici această categorie) oferă așezarea de la Teleac, unde au fost descoperite patru topoare plate cu aripioare, toate din fier, unul în 1960⁸², celelalte trei (inedite) provenind din săpăturile recente. Referitor la aceste patru exemplare menționăm că toate provin din nivelul al III-lea (cel mai târziu) al așezării, datat cert în Ha.C. Deci, datarea de către prof. M. Petrescu-Dîmbovița a pieselor din depozitul de la Birlad în Ha.B₂⁸³, cu emendarea recentă „dacă nu chiar puțin mai târziu”⁸⁴ — deci în Ha.B₃ — ni se pare, deocamdată (ținând cont de tabloul general al descoperirilor), ca fiind faza hallstattiană cea mai timpurie de avut în vedere la aprecierea cronologiei topoarelor plate cu aripioare, din fier, descoperite pe teritoriul României⁸⁵.

Pentru a avea însă o imagine reală, în stabilirea cronologiei trebuie neapărat să se țină cont și de faptul că pe teritoriul României existența acestui tip de topor nu se oprește în Hallstattul mijlociu⁸⁶ sau târziu⁸⁷ cum se considera până foarte curînd ci, așa cum o arată descoperirile, ele apar și în La Tène-ul timpuriu⁸⁸. Dealtfel, topoare plate cu aripioare, datate aproximativ tot atît de târziu, s-au aflat și în zona alpină⁸⁹. Descoperirea unor topoare plate cu aripioare în La Tène-ul timpuriu (situație ce modifică în bună parte tabloul cunoscut pînă acum), impune deci o mai mare prudență în interpretările cronologice. Cu alte cuvinte, în stabilirea datării pieselor de acest fel nu trebuie scăpată din vedere

⁸¹ K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, vol. I, Textband, Firenze, 1959, p. 23—25, și vol. II, Tafelband. Notăm că după R. Pittioni, necropola de la Hallstatt (faza veche) începe la 750 î.e.n.

⁸² I. Berciu, Al. Popa, în *Celticum*, VI, 1962, p. 16.

⁸³ Vezi *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 59—67.

⁸⁴ Vezi *Depozitele*, p. 26.

⁸⁵ Desigur, reținem presupunerea lui Z. Székely (vezi *Dacia*, N.S., 10, 1966, p. 215—216; cf. A. László, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p. 29) că toporul de la Cernatu ar reprezenta, după formă, o variantă mai veche. Dar, avînd în vedere faptul că în această etapă a metalurgiei fierului, unica metodă de prelucrare era forjarea (vezi J. Deshayes, *op. cit.*, vol. I, p. 131, 431—435), interpretarea cronologică numai după criteriul formei uneia sau alteia din piese ni se pare, dacă nu riscantă, cel puțin neconcludentă.

⁸⁶ Cum afirmă Z. Székely, *Așezări*, p. 26.

⁸⁷ A. László, *loc. cit.* Pentru Ha.D vezi de exemplu piesa de la Ferigile (Al. Vulpe, *Ferigile*, București, 1967, p. 64, pl. XIX/16), alte exemplare fiind cunoscute în nordul Pontului, inclusiv în morminte scitice (V. A. Ilinskaia, Скифы днепровского лесостепного левобережья, Kiev, 1968, p. 161, pl. III/10, XLVI/9. B. A. Šramko, în *SA*, 1, 1961, p. 86 și urm.) sau în zona illiră (vezi F. Prendi, în *Iliria*, 3, Tirana, 1974, p. 118, pl. III/5—6, piese date în sec. VI—V î.e.n.).

⁸⁸ Un exemplar, datat în sec. IV—III î.e.n., provine din fortificația de la Cotnari—Cătălina (vezi Catalogul *Iliri și daci — Illyriens et Daces*, Cluj—București, 1972, p. 155, 251—252/D₄₆). Alt exemplar, cu datare identică, a fost aflat în fortificația dacică de pe „Dealul Bobului” de la Bunești—Averești (V. Pazarciuc, *Fortificația dacică de sec. IV—III î.e.n. de la Bunești—Averești „Dealul Bobului”, jud. Vaslui*, comunicare susținută la sesiunea anuală de rapoarte asupra cercetărilor arheologice, Brașov, 27 III 1981).

⁸⁹ Vezi Giulia Fogolari, în *Civiltà del ferro*, Bologna, 1960, p. 276, nr. 89, p. 304, pl. V/1—2.

întreaga perioadă de existență a categoriei, deoarece tendința (adesea manifestată) de raportare numai la etapa ei de început, poate duce, pînă la urmă, la forțarea acestei limite și, implicit, la acreditarea unor imagini cronologice nereale, atît pentru categoria în discuție, cît și pentru complexe în care ea apare.

Referitor la tipologie, considerăm necesare următoarele observații. Din cele patru piese de la Teleac, amintite mai sus, două au capătul superior semilunar. În necropola de la Hallstatt (Austria), toate cele 20 exemplare descoperite prezintă această particularitate (vezi n. 81), pe care o regăsim și la piesele tirzii (La Tène) din zona alpină (vezi n. 89), dar și la unul din exemplarele citate din lumea illiră și datat în Ha.D (vezi n. 87). Astfel, o influență dinspre grupul de la Hallstatt (reprezentat prin necropola eponimă), în ceea ce privește apariția acestei variante în aria carpatică, ni se pare că trebuie luată în considerare. Referitor la toporul de la Cernatu și cele de la Birlad, care au partea superioară dreaptă, ele aparțin unui tip larg răspîndit, caracteristic și Europei răsăritene⁹⁰.

Cîteva scurte considerații se impun și despre topoarele bipene. Apărut în bronz, la începutul mileniului II î.e.n., în Creta și aria sud-egică, bine reprezentat în epoca miceniană, cunoscut prin cîteva exemplare, *tot de bronz*, în Asia, mai ales Anatolia (inclusiv la Troia) și coasta siropalestiniană, acest tip de topor se va răspîndi apoi, la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului, în aria central și vest-mediteraneană a Europei, dar și spre interiorul peninsulei balcanice, așa cum o arată exemplarele *de bronz* descoperite în Bulgaria la Kus-Tepc, Semerdjevo (acesta datat pe la 1000 î.e.n.) și Kalugerovo⁹¹. Pînă în prezent, exemplare din bronz nu cunoaștem pe teritoriul României⁹². Piesele de bronz din sudul Dunării, amintite mai sus, pot fi, în acest caz, interpretate ca etape intermediare — în timp și spațiu — în răspîndirea acestei categorii din zona egeică spre aria carpatică. Se poate deci presupune că în aria carpatică și toporul bipen apare transpus direct în fier, ca și toporul plat cu aripioare, cu care se asociază adeseori. Pe teritoriul României, cele mai multe exemplare, 21, s-au aflat în necropola de la Ferigile, datată în Ha. tirziu⁹³. Tot din Ha. tirziu datează și cele două exemplare aflate în necropola de caracter scitic de la Aiud⁹⁴. La Teleac, am-

⁹⁰ Vezi A. I. Terenožkin, Киммерийцы, Kiev, 1976, p. 92, fig. 55/I. Cît despre rolul acestor piese — arme sau unelte — părerile sînt împărțite. În unele studii sînt considerate unelte (vezi studiul lui B. A. Šramko citat în n. 87). Apariția lor în necropola de la Hallstatt numai în morminte de luptători (în morminte de luptători apar și în lumea scitică nord-pontică; vezi lucrarea cercetătoare V. A. Ilinskaia, citată în n. 87), sugerează mai curînd utilizarea lor ca arme.

⁹¹ Vezi J. Deshayes, *op. cit.*, vol. I, p. 255—261; vol. II, p. 105—108 (tabelele cronologice). Pentru piesele de la Kalugerovo, dateate cu aproximație în sec. XIV—XII î.e.n., vezi T. Gerasimov, în *BIAB*, 20, Sofia, 1955, p. 593—594, fig. 1.

⁹² Menționăm de asemenea și faptul că tipul de topor bipen nu apare în necropola de la Hallstatt.

⁹³ Vezi A. Vulpe, *Ferigile*, p. 62—63, pl. XIX. Precizăm că la Ferigile acest tip de topor a fost atestat în toate zonele necropolei, așa că, oricîte inversări ar suferi fazele acestei necropole, datarea lui este asigurată pe parcursul Ha.D.

⁹⁴ K. Herepei, în *ArchErt*, 17, 1897, p. 64, fig. 3/2—3. Idem, în *ArchErt*, 18, 1898, p. 269, fig. 13/1a—b. V. Vasiliev, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 90.

bele topoare bipene descoperite (unul inedit) provin din ultimul nivel (III), datat în secolul VII î.e.n., ca și cele din mai sus amintitul depozit de la Bîlvănești⁹⁵.

Presupunerea că toporul de la Cernatu ar reprezenta o variantă tipologic mai veche, ce s-ar data în a doua jumătate a Ha. timpuriu⁹⁶, adică undeva pe parcursul Ha.B, rămîne încă de verificat, deoarece, cum s-a observat prin descoperiri bine datate, toporul bipen de fier evoluează totuși — pe teritoriul României — în Ha.C și D, în ultima din aceste faze (Ha.D) fiind și cel mai bine reprezentat numeric. Dealtfel, dacă unul din cele două fragmente de fier din depozitul de la Șomartin provine dintr-un topor bipen⁹⁷, analog celui de la Cernatu, cum presupune A. László⁹⁸, atunci, prin cronologia depozitului de la Șomartin, piesa de la Cernatu s-ar data nu undeva în a doua jumătate a Ha. timpuriu, ci chiar la sfîrșitul acestei perioade, adică în Ha.B₃.

Pentru precizarea cronologiei așezării de la Cernatu, elemente prețioase oferă și cele două fibule descoperite⁹⁹. Ele țin de tipul Unter—Radl al categoriei cunoscută mai ales sub numele Peschiera sau Violinbogenfibeln. Apărut se pare în Europa Centrală, la sfîrșitul epocii bronzului, tipul Unter—Radl evoluează însă pe o arie vastă și o perioadă destul de lungă¹⁰⁰. Pe teritoriul Transilvaniei, un exemplar identic cu piesa mai bine păstrată de la Cernatu e cunoscut în depozitul de bronzuri de la Ghirișu Român (jud. Cluj), depozit ținînd de orizontul Șomartin—Vetiș datat în Ha.B₃ (sec. VIII î.e.n.)¹⁰¹, dar un exemplar asemănător, fragmentar, descoperit în nivelul de la Teleac, arată că acest tip mai există, sau măcar prinde și începutul Ha.C¹⁰².

Analiza elementelor care pot contribui — în stadiul actual al cunoștințelor — la fixarea cronologiei așezării de la Cernatu arată deci că această așezare nu poate fi mai timpurie de faza finală a Ha. timpuriu, adică Ha.B₃. După părerea noastră însă, ea se plasează la sfîrșitul fazei Ha.B₃ și începutul Ha.C. Dealtfel, numărul impresionant de 16 piese (12 bare-lingou și patru obiecte finite) de fier descoperite la Cernatu, ca și mărimea lor, sugerează că această așezare (menționăm că stratul de cultură hallstattian, gros de maximum 50 cm, nu indică nici aici o locuire îndelungată) se plasează mai curînd în Ha.C, decît fie și la sfîrșitul Ha.B. În acest sens, credem că nu e deloc lipsit de semnificație faptul că la Teleac toate obiectele majore din fier descoperite pînă acum (două topoare bipene, un celt, un cuțit masiv, curb și patru topoare plate cu aripioare) aparțin nivelului III de locuire, datînd din Ha. mijlociu (C).

⁹⁵ Vezi M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, p. 164.

⁹⁶ Z. Székely, în *Dacia*, N.S., 10, 1966, p. 216. A. László, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p. 29.

⁹⁷ K. Horcđt, în *Dacia*, 11—12, 1945—1947 (1948), p. 9, 12, fig. 4/a—b.

⁹⁸ Vezi *SCIVA*, 26, 1, 1975, p. 29.

⁹⁹ Z. Székely, *Așezări*, p. 20, 23—24, pl. IX/2, 4.

¹⁰⁰ Vezi P. Betzler, în *PBF*, XIV/3, München, 1974, p. 16—21, pl. 1/9 și 90/8—9.

¹⁰¹ M. Rusu, E. Dörner, V. Pinte, T. Bader, *InventArh*, 1977, R. 47. M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, p. 145, pl. 359/8.

¹⁰² Cu titlu informativ menționăm că într-o locuință ținînd de nivelul III de la Teleac (= Ha.C) a fost aflat și un ac de bronz cu cap conic, identic cu cel de la Cernatu (pentru acul de la Cernatu vezi Z. Székely, *op. cit.*, pl. VIII/5).

Am menționat mai sus că așezarea de pe Insula Banului a fost și ea datată în faza cea mai veche a Hallstattului (Ha.A; vezi n. 45), considerent pentru care a fost (teoretic) sincronizată cu depozitele de bronzuri de Ha.A₁ (Cincu—Suseni) și Ha.A₂ (Jupalnic—Turia, vezi n. 59), deși nu a fost aflată nici o piesă de bronz databilă în Ha.A₁—A₂. Relativ recent, Al. Vulpe, apreciind că datarea preconizată este prea timpurie, propune încadrarea acestei așezări în secolul VIII î.e.n., „cel mult a doua jumătate a secolului al IX-lea”¹⁰³. După A. László, toporul plat cu aripioare, din fier, aflat în această așezare „reprezintă un tip mai evoluat, transmis și Hallstattului mijlociu”¹⁰⁴. În ce ne privește, am arătat mai sus (și nu mai revenim) de ce Ha.B₂, și poate mai degrabă Ha.B₃, reprezintă deocamdată (în stadiul actual al cunoștințelor) faza hallstattiană cea mai veche de la care trebuie pornit în aprecierea cronologiei topoarelor plate cu aripioare, de fier, din aria carpatică. În sectorul B al așezării de pe Insula Banului, unde s-a descoperit toporul plat cu aripioare, a fost găsit și un ac de cusut din bronz¹⁰⁵. Menționăm că două ace identice, asociate tot cu un topor plat cu aripioare, au fost descoperite în locuința nr. 22 de la Teleac, cercetată în 1980, locuință ce ține de ultimul nivel al așezării, ce datează din secolul VII î.e.n. Considerăm deci că există suficiente elemente care arată că datarea preconizată inițial pentru așezarea de pe Insula Banului este sensibil mai timpurie (am zice chiar mult prea timpurie) decât cea reală (fapt ce explică și în acest caz lipsa pieselor majore de bronz databile în Ha.A).

Deși pe parcursul expunerii am făcut adesea referiri la așezarea de la Teleac, câteva succinte precizări de ansamblu, asupra principalelor rezultate obținute în cursul cercetărilor actuale din această așezare — efectuate în colaborare cu I. Al. Aldea și H. Ciugudean — sînt totuși necesare. Cercetările efectuate pînă acum în zona de nord-est a așezării au identificat trei nivele de locuire (I—III) și două faze în construcția valului de apărare, faze ce corespund nivelelor de locuire II și III (după toate probabilitățile, în faza a I-a, cea mai veche, așezarea n-a fost fortificată). Deoarece cercetările sînt în curs, e greu de dat acum o schemă evolutivă, de la fază la fază, asupra ceramicii. Totuși, la unele forme evoluția este clar sesizabilă, dacă avem în vedere nivelele prim și ultim. Iată câteva exemple. Dacă în locuințele 6 și 9, ținînd de nivelul I, ceramica este, cvasi în totalitate, neagră lustruită cu caneluri, în nivelul superior predomină net ceramica cenușie sau cărămidie. Străchinile din locuințele primului nivel sînt prevăzute la interior cu caneluri verticale, pe cînd cele din ultimul nivel sînt fie cu suprafața netedă, fie cu buza fațetată. În ultimul nivel se găsesc și străchini cu butoni și străchini evazate. Tot în ultimul nivel apar vasele bitronconice cu butoni sub diametrul maxim și ceștile tronconice, ce devin caracteristice în Ha.D. Piese majore din fier (topoare plate cu aripioare, fragment de celt, topoare bipene), descoperite pînă acum, provin din ultimul nivel (III) de locuire. Descoperirea unui fragment de străchină Basarabi în mantaua fazei a doua a valului și a altor citorva vase fragmentare, caracteristice acestei culturi, în câteva locuințe ce țin de nivelul ultim al așezării, arată

¹⁰³ A. Vulpe, în *RevIst*, 32, 12, 1979, p. 2388—2389.

¹⁰⁴ A. László, *loc. cit.*

¹⁰⁵ S. Morintz, P. Roman, *op. cit.*, p. 416, fig. 7/3.

că acest nivel, ca și faza a II-a a valului, se datează în Ha.C, existența lor putînd fi prelungită pînă în pragul Ha.D (debutul secolului VI î.e.n.)¹⁰⁶. Incendiul ce se constată în faza a II-a a fortificației arată că așezarea și-a încheiat brusc existența. Mai greu de precizat este momentul de început al așezării, dar, deocamdată, nu există nici un element care să-l plaseze anterior Ha.B₂.

Referitor la ceramica Basarabi se impune următoarea precizare. Față de enorma cantitate de ceramică recoltată la Teleac, cele câteva fragmente de tip Basarabi aflate pînă acum în această așezare (denotînd o prezență cu totul sporadică a acestei categorii) trebuie interpretate ca reprezentînd aici doar un fenomen de influență sau import, cu atît mai mult cu cît e neîndoielnic faptul că așezarea își continuă existența și pe parcursul secolului VII î.e.n., cînd cunoaște maxima ei dezvoltare. Evident, descoperirile de la Teleac repun în discuție caracterul culturii Basarabi în Transilvania, deoarece ele arată că această cultură nu a pătruns masiv în zonele de la nord de Mureșul mijlociu, și mai ales acolo unde existau mari așezări hallstattiene, ce-și încep existența anterior datării ce se poate atribui descoperirilor sau materialelor Basarabi din aria intracarpatică, dar continuă să evolueze și în Ha.C, cum e cazul așezării de la Teleac. Dealtfel, acest fenomen e clar sesizabil și în alte așezări fortificate din Transilvania care evoluează și pe parcursul Ha.C, spre exemplu Șeica Mică¹⁰⁷.

În fine, cîteva scurte considerații se cuvin a fi făcute și în legătură cu așezarea fortificată de la Subcetate. Dacă pe baza primelor sondaje ea a fost încadrată larg în epoca hallstattiiană¹⁰⁸, ulterior s-a apreciat că datează la începutul acestei epoci (vezi n. 44). Cercetările recente, efectuate împreună cu colegul I. Andrițoiu, au evidențiat aspecte referitoare și la încadrarea cronologică, care interesează în primul rînd aici. Astfel, ceramica descoperită în două campanii (a fost secționat valul, s-au făcut sondaje în interiorul așezării, identificîndu-se trei locuințe, din care una a fost dezvelită integral) arată că așezarea se datează în Ha.C, dar se extinde și în Ha.D. Pentru stabilirea cît mai exactă a cronologiei se impune continuarea cercetărilor. Oricum însă, e de pe acum cît se poate de clar faptul că plasarea ei chiar la începutul epocii hallstattiene nu este justificată. De reținut și faptul că, spre deosebire de așezarea fortificată de la Teleac, care a fost intens locuită, la Subcetate avem de-a face cu o fortificație construită pentru a fi utilizată mai ales ca loc de refugiu și apărare în momente de pericol.

Deși ne-am referit numai la unele așezări hallstattiene din Transilvania, considerăm totuși că din aspectele discutate rezultă clar faptul că datările ce au fost atribuite adeseori acestor așezări sînt (cu foarte puține

¹⁰⁶ Păreră exprimată de A. Vulpe (în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 118, 122—124), anume că așezarea de la Teleac aparține, în ansamblu, perioadei ce precede cultura Basarabi, nu se verifică. De curînd însă, A. Vulpe, după ce a audiat comunicarea noastră la Sesiunea de rapoarte de la Brașov, din martie 1981, și-a schimbat brusc părerea, menționînd și el ceramică Basarabi în nivelul superior de la Teleac (ceramică pe baza căreia am datat acest nivel în Ha.C). A. Vulpe uită însă să menționeze de la cine a preluat aceste date (vezi *Dacia*, N.S., 25, 1981, p. 403).

¹⁰⁷ Vezi K. Horedt, în *SCIV*, 15, 2, 1964, p. 187 și urm.

¹⁰⁸ M. Moga, în *Sargetia*, 2, 1941, p. 164.

excepții) mai timpurii — în unele cazuri chiar mult mai timpurii — decât cele reale. Cauzele le-am arătat și nu mai revenim.

Deoarece pe parcursul lucrării s-a încercat desprinderea concluziilor ce rezultă din analiza fiecărui aspect discutat, ne vom rezuma acum la câteva considerații generale.

Ar fi de subliniat mai întâi importanța descoperirilor care atestă prelungirea culturii Wietersberg și în Br.D și a culturii Noua la începutul Hallstattului. Cit privește procesul de hallstattizare (prin proces de hallstattizare înțelegem fenomenul de gestație și cristalizare a acestei culturi, fenomen care se întinde de la sfârșitul epocii bronzului până în momentul în care cultura hallstattiană se manifestă prin toate caracteristicile sale), el rămâne în continuare neclar. Totuși, în faza finală a culturii Wietersberg (de ex. Dumbrăvița) apar unele elemente care prefigurează caracteristici esențiale ale ceramicii hallstattiene de mai târziu (culoarea neagră a vaselor, canelarea). Să fi întârziat cultura Noua (care, dealtfel, utilizează și ea canelura) această evoluție? În orice caz, factorul caracteristic ariei intracarpatică la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului (respectiv culturile Wietersberg și Noua) nu trebuie total exclus din procesul de hallstattizare, după cum nu trebuie absolutizat (cum se procedează în prezent) rolul culturii Gáva în acest proces.

Atestarea în NV României a unui aspect cultural datat la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului, pentru care se propune denumirea de grupul Igrîța (vezi n. 29), ce se interpune între culturile Otomani și Gáva, ca și persistența unor elemente caracteristice culturii Săcu în chiar în faza Lăpuș II, datată la începutul Hallstattului, arată că nici măcar în zona de NV a României (inclusă de majoritatea cercetătorilor în aria de formare a culturii Gáva) procesul de hallstattizare nu era încheiat în Ha.A₁. Și dacă în Ha.A₁ (a doua jumătate a secolului XII î.e.n.) nu avem prezentă o cultură Gáva pe deplin formată în NV României, cu atât mai puțin poate fi presupusă, în stadiul actual al cercetărilor, penetrația ei în aria intracarpatică în acest secol XII î.e.n. (cînd unii cercetători o văd a fi reprezentată de așezarea de la Reci). Deci, indiferent de intensitatea și modalitățile prin care s-a manifestat (acestea rămîn de precizat), un aport Gáva la hallstattizarea ariei intracarpatică nu e de luat în considerare în Ha.A₁, deci în secolul XII î.e.n., ci în cursul secolului XI î.e.n., adică în Ha.A₂. Apoi, nu trebuie scăpat din vedere nici faptul că, în comparație cu ceramica post Otomani, reprezentată de grupul Igrîța, sau de cea a fazei Lăpuș II, ceramica de la Reci înfățișează trăsăturile unei culturi hallstattiene timpurii, dar pe deplin constituită și, în consecință, sensibil mai târzie¹⁰⁹. Există deci toate motivele să considerăm că așezarea de la Reci (și fazele mai vechi ale altor așezări) reprezintă etapa imediat următoare procesului de hallstattizare, adică etapa de stabilizare și definitivare a acestui proces, cînd trăsăturile culturii hallstattiene sînt

¹⁰⁹ Ținînd cont de tabloul actual al descoperirilor, se pare că în aria intracarpatică faza Ha.A₁ și parțial Ha.A₂ reprezintă o etapă de tranziție sau, mai bine zis, una de cristalizare și formare a culturii hallstattiene. Cf. V. Leahu, în SCIV, 24, 3, 1973, p. 477—483. Și chiar dacă primele indicii ce vestesc începutul acestui proces apar în secolul XIII î.e.n. (cf. S. Morintz, în SCIVA, 33, 3, 1982, p. 297), totuși, momentan, nu există elemente care să arate existența în aria intracarpatică a unei culturi hallstattiene deja constituită „în preajma anului 1200” (S. Morintz, loc. cit.).

pe deplin formate. Rezultă astfel faptul că pentru începutul aşezării de la Reci nu e de luat în considerare o dată anterioară Ha.A₂ ci, dimpotrivă, mai probabilă pare aprecierea că această aşezare marchează începutul etapei a doua a Hallstattului timpuriu, respectiv Ha.B. Aşezarea de la Reci este urmată cronologic de cea de la Mediaş, care evoluează pînă la sfîrşitul Ha.B (poate şi începutul Ha.C). În Ha.B₂ îşi începe evoluţia aşezarea de la Teleac, care atinge maxima ei dezvoltare în Ha.C. La sfîrşitul Hallstattului timpuriu (B₃) şi în Ha.C datează, după părerea noastră, aşezările de la Cernatu, Ciceu—Corabia, Sărăţel, Şeica Mică. În fine, investigaţiile de la Subcetate arată că această aşezare datează din Ha.C, extinzîndu-se însă şi în Ha.D.

Concluzia care se desprinde este aceea că încercările de a data foarte timpuriu (adesea chiar la începutul Hallstattului, adică în Ha.A₁) aşezările din Transilvania cu ceramică neagră canelată, pe deplin constituită, nu se verifică. Dimpotrivă, se constată existenţa unui apreciazabil număr de aşezări, al căror început se plasează sensibil mai tîrziu, adică în Ha.B₂—B₃, dar (aşa cum o arată cercetările de la Ciceu—Corabia şi mai ales Teleac) maxima lor dezvoltare şi amplificare, inclusiv sub aspectul fortificării, o ating în Ha.C.

Pe parcursul lucrării ne-am expus punctul de vedere asupra cronologiei unor categorii de obiecte din fier, descoperite în Transilvania. Revenim acum cu cîteva sumare observaţii. După cum se ştie, de pe teritoriul Banatului provine o sabie de fier cu limbă la mîner¹¹⁰. În legătură cu această sabie sînt de reţinut următoarele: 1, nu i se cunoaşte locul şi deci contextul de descoperire; 2, este executată prin turnare; 3, tipul asemănător de spade *din bronz* cu limbă la mîner „capătă o importanţă din ce în ce mai mare începînd cu Ha.A₁”¹¹¹; 4, săbii (spade) din fier cîtate din Italia şi Balcani se datează în sec. X (Ha.B₁). Cu toate acestea, sabiei de fier din Banat i se atribuie ca dată de început faza Ha.A₂, adică aproximativ la nivelul cronologic în care capătă importanţă săbiile de bronz. În consecinţă, ipoteza că această sabie ar putea data încă din Ha.A₂ nu ni se pare justificată.

Încercarea de a data prea timpuriu piesele de fier de la Coldău a fost pusă la punct foarte recent¹¹², şi nu mai revenim. Este necesară, în schimb, o precizare în legătură cu o altă descoperire. La Deva, din pămîntul rezultat cu ocazia excavării gropii de fundaţie a unui bloc, au fost culese fragmente ceramice Wietenberg şi un cuţit de fier. Deşi nu există nici un element care să justifice asocierea ceramicii Wietenberg cu cuţitul de fier¹¹³, asocierea este totuşi deja afirmată¹¹⁴.

În legătură cu zgura aflată în unele aşezări hallstattiene e de făcut următoarea precizare. În cadrul cercetărilor, atît la Teleac cît şi la Chendu au fost recoltate calupuri de zgură. După aspectul lor, specialiştii

¹¹⁰ Vezi A. László, în *SCIVA*, 26, 1, 1975, p. 18, 28—29 şi tabelul 1.

¹¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 28.

¹¹² Vezi N. Vlăssă, în *Apulum*, 20, 1982, p. 65—73, mai ales 72.

¹¹³ Precizare făcută de I. Andriţoiu la Sesiunea ştiinţifică a Muzeului din Alba Iulia, din 1—2 decembrie 1981.

¹¹⁴ T. Muscă, în *Apulum*, 20, 1982, p. 56. În acelaşi articol, la p. 54 (şi nota 9), vorbindu-se de descoperirile vechi de la Teleac, se dau trei topoare plate cu aripioare din fier. De fapt, cele patru lucrări citate se referă la una şi aceeaşi piesă. Etc.

au exprimat opinia că e zgură metalică. Analiza a arătat însă faptul că este vorba, în ambele cazuri, de simplu pământ vitrifiat¹¹⁵. Rezultă că orice afirmații — și considerații — în legătură cu descoperirea unor urme de „zgură de fier“, trebuiesc făcute (și devin valabile) numai după analize de specialitate.

Ca și în cazul așezărilor, există tendința de a data foarte timpuriu și piesele din fier (mai ales în cazul celor descoperite incidental!), fiind extrem de puține situațiile când pentru un obiect din fier se are în vedere și limita tirzie până la care ajunge categoria de care aparține, fapt ce duce, până la urmă, la deformarea realității¹¹⁶.

Firește, sintem conștienți de faptul că, datorită stadiului actual al cercetărilor, unele din punctele de vedere expuse pe parcursul acestui studiu sint perfectibile. Dar e tot atât de evident și faptul că multe din ideile ce se află în circulație nu rezistă unei analize aprofundate și trebuiesc abandonate.

VALENTIN VASILIEV

EINIGE PROBLEME DER HALLSTATTZEIT-CHRONOLOGIE IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Die Studie befasst sich mit einer Reihe von Aspekten, welche die Feststellung einer Chronologie der Hallstattzeit-Siedlungen in Siebenbürgen beeinflussen. Vor allem wird der Umstand hervorgehoben, dass neue Entdeckungen eine Verlängerung der Bestandsdauer der späten Bronzezeit-Kulturen in Siebenbürgen anzeigen.

Durch eine Reihe von Forschern wurde kürzlich die Entwicklung der Wietenberg-Kultur auch in der Phase B D nachgewiesen, beispielsweise durch die Untersuchung der Nekropole von Dumbrăvița und des Bronzedepotfundes von Perișor aus dem B D, in einem der Wietenberg-Kultur zugeschriebenen Gefäß.

Obzwar die Diskussionen über die Noua-Kultur nicht abgeschlossen sind, ergibt sich mit genügender Klarheit die Tatsache, dass sie fertig ausgebildet, also in einer fortgeschrittenen Phase ihrer Entwicklung, in Siebenbürgen eindringt. Bezüglich des Endes der Noua-Kultur in Siebenbürgen (das A. C. Florescu an die Wende des XII—XI Jahrh., also an die Grenze der Phasen Ha A₁ und Ha A₂ ansetzte) scheinen neue Funde, wie die von Vilcele, Șercaia (der Bronzedolch in der Noua-Schichte, mit Entsprechungen in den Ha A₁ Depotfundes) und Țigău (Bronzedepotfund der Phasen B D und Ha A₁, entdeckt in der Noua-Siedlung) die dringende Notwendigkeit anzudeuten, dass eine ältere Auffassung aufgegeben wird, wonach die Existenz der Noua-Kultur in Siebenbürgen über den Anfang der Hallstattzeit fort dauert.

Die Untersuchung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș ergibt wertvolle Hinweise über das Ende der Bronze- und den Beginn der Hallstattzeit im Norden Rumäniens. Nach C. Kacsó, gibt es in Lăpuș zwei Phasen. Die erste, Lăpuș I, der Suciu-Kultur zugehörig, wird ins B D datiert. Der Beginn der Phase Lăpuș II wird ans Ende des B D oder den Beginn der Hallstattzeit angesetzt und dehnt sich über den

¹¹⁵ E. Stoicovici, in *ActaMN*, 19, 1982, p. 585—586.

¹¹⁶ Dealtfel tendința, la „modă“ astăzi, de a data foarte timpuriu se manifestă și în cadrul altor epoci sau arii cultural-istorice. Pentru aceasta („Tendenz zur Frühdatierung“, ca și pentru neglijarea unor posibile fenomene de retardare) vezi H. Schickler, in *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Bd. 1, Stuttgart, 1974, p. 705 și urm., mai ales p. 711 și 726.

Verlauf von Ha A aus (C. Kacsó neigt zu Ha A₁, erwähnt aber dennoch, dass einige Bronzestücke Ha A überdauern, also sogar später als Ha A sein können). Es muss aber der Umstand hervorgehoben werden, dass man die Verzierung der Tonware durch Ritzlinien und Kerbschnitt auch in der Phase Lăpuș II begegnet, was anzeigt, dass dieses, der Suciu-Kultur spezifische Element, sich im Norden Rumäniens (mindestens im Raume der Lăpuș-Gruppe) auch im Ha A, mit Gewissheit im Ha A₁ erhält. Da zwischen der Lăpuș II- und der Gáva-Keramik die Verschiedenheiten deutlicher sind als die Ähnlichkeiten, ist zu schliessen, dass wie im Norden Rumäniens, im Ha A₁ (zum mindesten) noch keine völlig ausgebildete Hallstatt-Gáva-Kultur vorfinden, sondern bloss eine Gruppe von Suciu-Tradition, die sich zu Hallstatt-Charakteren entwickelt.

Im Nordwesten Rumäniens erscheinen in letzter Zeit Materiale, die einen Kulturaspekt (oder eine Kultur?) umreissen, welcher aus der Otomani (III)-Kultur hervorgegangen zu sein scheint. Diese vom Igrîța-Typ bezeichnete und ans Ende der Bronze- und den Anfang der Hallstattzeit datierten Materiale, liegen chronologisch zwischen den Kulturen Otomani und Gáva. Selbst für den Fall also, dass schliesslich bewiesen werden sollte, dass die Otomani-Kultur sich nicht bis zum Ende der Bronzezeit fortentwickelte (wie einige Forscher behaupten), ist die chronologische Einschaltung der Materiale vom Typ Igrîța zwischen die Otomani- und die Gáva-Kultur nicht dazu angetan, eine zu frühzeitige Datierung des Vorkommens der Gáva-Kultur in Nordwesten Rumäniens zu unterstützen. Die im Kreis Hunedoara entdeckten Materiale vom Typ Igrîța scheinen eine Ausbreitung (ein Eindringen) dieses Kulturhorizontes auch in andere Zonen Siebenbürgens anzudeuten.

Es ergibt sich die Tatsache, dass zu Beginn der Hallstattzeit (mit Gewissheit in der Phase Ha A₁) nicht einmal im Nordwesten Rumäniens (also in der Entwicklungszone der Otomani- und Suciu-Kulturen, eine Zone, die häufig in das Entstehungsgebiet der Gáva-Kultur einbezogen wird), noch vom Vorhandensein einer vollentwickelten Hallstatt-Kultur (Gáva-Kultur) gesprochen werden kann. Die Idee, wonach das Eindringen der Gáva-Kultur in sehr weite Zonen schon seit dem XII. Jahrh. v.u.Z. stattgefunden haben sollte, bestätigt sich also nicht für den Nordwesten Rumäniens.

Was den innerkarpatischen Raum betrifft, charakterisieren sich die dortigen Hallstatt-Funde, und zwar die als ältere angesehenen (zum Beispiel die Siedlung von Recl) durch eine vollentwickelte schwarze kannelierte Keramik, mehr entwickelt (also als die Keramik der Phase Lăpuș II. Obzwar einige dieser Ansiedlungen sogar vom Beginn der Hallstattzeit datieren, ist es dennoch klar, dass sie in eine bedeutend spätere Etappe anzusetzen sind, als die Phase Lăpuș II.

Des Weiteren werden die chronologischen Hinweise besprochen, welche die Bronze depotfunde bieten. Nach den gegenwärtigen Untersuchungen (M. Rusu und M. Petrescu-Dîmbovița) wird die Periode der höchsten Entwicklung und Ausdehnung der Bronze-Metallurgie in Siebenbürgen ins Ha A (vorzugsweise ins Ha A₁) angesetzt. Beweis dafür sind die etwa 21000 ins Ha A datierten Bronzegegenstände, gegenüber etwa 1300 Stücken aus dem Ha B. Also ist im Ha A die Anzahl der Bronzegegenstände um etwa 20 mal grösser als im Ha B. Dennoch sind bis jetzt in keiner Hallstatt-Siedlung mit schwarzer kannelierter Keramik in Siebenbürgen Bronzegegenstände (z.B. Tüllenbeile) aus Ha A, sondern nur aus Ha B—C erschienen. Nach den chronologischen Hinweisen der Bronze depotfunde zu schliessen (die viel gründlicher untersucht sind als die Siedlungen und die Keramik), sind die Versuche ungerechtfertigt, die Siedlungen mit schwarzer kannelierter (völlig ausgebildeter) Keramik aus Siebenbürgen sogar in den Beginn von Hallstatt anzusetzen.

Ebenfalls wird die Chronologie anderer Kategorien von Gegenständen besprochen, z.B. der eisernen Ärmchenbeile und der eisernen doppelschneidigen Äxte. Mit Hinblick auf die in der Siedlung von Teleac gefundenen Exemplare, wird angenommen dass Ha B₂, wenn nicht sogar Ha B₃, die früheste Phase darstellt, die bei Beurteilung dieser zwei Kategorien von Gegenständen in Siebenbürgen im Betracht kommt. Im Übrigen beschränkt sich das Vorkommen der eisernen Ärmchenbeile nicht auf Ha D (wie angenommen wurde), sondern setzt sich auch in den Anfang der Latènezeit fort (die Stücke von Coțnari—Cătălina und Bunești—Averești).

Es wird gleichfalls die (häufig ungerechtfertigte) Neigung hervorgehoben, einigen Eisengegenständen eine frühere als die richtige Datierung zuzuschreiben, obzwar

die Fundgemeinschaft oder die stratigraphische Lage, in der sie sich befanden, unsicher oder völlig unbekannt ist. Hier ein Beispiel: in Deva wurden bei Aushebung der Grube für das Fundament eines Blocks, aus der aufgeschütteten Erde Wietenberg-Fragmente und ein Eisenmesser aufgelesen. Obzwar kein Element vorhanden ist, welches die Vergesellschaftung der Wietenberg-Keramik mit dem Eisenmesser rechtfertigte, wird dennoch das Vorkommen von Eisen schon in der Wietenberg-Kultur behauptet.

Die Untersuchungen von Teleac bringen den Charakter der Basarabi-Kultur in Siebenbürgen neuerlich in Diskussion, in dem Sinne, dass diese Kultur nicht massiv in den Norden des Mureş-Tales eindrang, insbesondere dort nicht, wo es grosse Hallstatt-Siedlungen gab, deren Beginn vor der Datierung ist, die den Basarabi-Materialien in Siebenbürgen zuerkannt werden kann.

Aus allen uns verfügbaren Indizien ergibt sich die Tatsache, dass die älteste Siedlung in Siebenbürgen mit voll ausgebildeter schwarzer kannellierter Keramik — bzw. die Ansiedlung von Reci — den Beginn der Etappe B von Hallstattzeit bezeichnet. Es folgt die Ansiedlung von Medias, welche sich bis Ende von Ha B (vielleicht Beginn von Ha C) fortentwickelt. Ins Ha B₂₋₃ wird die Siedlung von der Insula Banului angesetzt. In Ha B₂ beginnt die Entwicklung der grossen befestigten Ansiedlung von Teleac (welche ihre höchste Entwicklung im Ha.C erreicht). Zum Ende vom Ha B (B₃) und Ha C datieren die Siedlungen von Cernatu, Ciceu-Corabia, Sărătel, Şeica Mică; die Siedlung von Subcetate aber, datiert aus dem Ha C—D.

Die neuen Entdeckungen scheinen also die Tatsache anzuzeigen, dass Ha A in Siebenbürgen als eine Etappe des Übergangs und gleichzeitig der Kristallisierung der Hallstattkultur (einschliesslich des Gáva-Beitrags) angesehen werden muss, während die Siedlungen mit vollausgebildeter schwarzer kannellierter Keramik, wie diejenige von Reci, tatsächlich den Beginn der Ha B Etappe bezeichnen.

CETATEA DE LA CĂPÎLNA ÎN SISTEMUL DEFENSIV AL STATULUI DAC

Cetatea dacică de la Căpîlna a fost cercetată arheologic în două etape situate cronologic la distanță considerabilă una de cealaltă: **prima** în anii 1939, 1942 și 1954¹, iar cea de a doua în anii 1965—1967². Ultimele verificări, ce se află în curs de executare, vor încheia definitiv cercetările în vederea publicării monografice a descoperirilor de acolo³.

Desigur, încă de la începutul săpăturilor arheologice sistematice, pe conducătorii acestora i-au preocupat rosturile politice și mai ales militar-strategice ale cetății de pe Valea Sebeșului, întărită, aidoma celor mai impunătoare din Munții Orăștiei, cu ziduri din blocuri de calcar. Cele din urmă fuseseră aduse, după cum au demonstrat analizele petrografice, tot din cariera de la Măgura Călanului. Un asemenea efort ieșit din comun dovedea în primul rînd posibilitățile de natură materială și tehnică ale dacilor din sud-vestul Transilvaniei dar și, în al doilea rînd, menirea oarecum deosebită a cetății Căpîlnei, mai apropiată de aceea a fortificațiilor similare de pe valea Apei Orașului, decît de a altora, modesto ca înzestrare, din alte zone ale Daciei.

Gruparea fortificațiilor din Munții Orăștiei într-un sistem menit să bazeze căile de acces spre Sarmizegetusa cunoscută fiind, orice insistență asupra ei este superfluă⁴. Dar descoperirea și cercetarea altor cetăți cu ziduri ridicate din piatră ecarisată, situate tot în zona de sud-vest a Transilvaniei, au condus, pe de o parte, la **modificarea opticii** privitoare la modalitatea de apărare a acelei zone și, pe de altă parte, la încercări de a găsi, pe baza rezultatelor aceluiași cercetări arheologice, considerentele, de început și ulterioare, ale fondării, existenței și amplificării fortificațiilor. În acest context se avea în vedere o zonă mai extinsă decît a Munților Orăștiei, care cuprindea regiunea sudică și sud-estică a Carpaților occidentali, regiunea răsăriteană a Munților Sebeșului, cea

¹ Săpăturile, inițiate de C. Daicoviciu, au fost conduse de M. Macrea și I. Berciu, apoi, în 1954, de M. Macrea, I. Berciu, N. Lupu și I. Mitrofan. Rezultatele acestor cercetări au fost publicate de M. Macrea și I. Berciu, *La citodelle dace de Căpîlna*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 201—231 și de M. Macrea, în M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, Ed. Meridian, București, 1966, p. 9—23.

² Cu un colectiv mai larg, format din M. Macrea, H. Daicoviciu, I. Berciu, I. Glodariu, I. Raica, Al. Aldea, împreună cu studenții V. Moga și V. Ionaș. Unele dintre noile constatări fie generale, fie de detaliu, au fost publicate de H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, *passim*.

³ Conduse de H. Daicoviciu, I. Glodariu, V. Moga.

⁴ C. Daicoviciu, în C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 64; idem, în *IstRom*, I, 1960, p. 305; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, Ed. Meridiane, București, 1962, p. 9; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 43, 45, 58.

nordică a Munților Cîbinului și regiunile de contact ale Munților Parîng și Retezat, cu cetățile aflate atunci în curs de investigare, la Craiva, Căpilna, Tilișca și Bănița (fig. 1).

Se conturau două categorii de fortificații: unele menite să apere direct Sarmizegetusa (Costești — Cetățuie, Costești — Blidaru, toate turnurile de pe drumul spre Sarmizegetusa, Luncani — Piatra Roșie, Grădiștea Muncelului — Vîrfurile lui Hulpe, încă necercetată, și „valul” de la Cioclovina), altele să bareze căile de acces spre ea (Tilișca⁵, Căpilna⁶, Bănița⁷ și Craiva⁸). Toate, deci, din punct de vedere militar-strategic, erau integrate în sistemul de apărare a Sarmizegetusei, chiar dacă pentru acelea din a doua categorie nu se excludeau, pentru faza inițială de funcționare, și alte rațiuni, mai ales politice. Singura rezervă exprimată, privitoare la menirea militar-strategică a uneia dintre aceste cetăți, privea Craiva⁹. Tot cetățile acum în discuție erau considerate, în faza inițială de funcționare, drept centre ale unor uniuni tribale, înglobate apoi de Burebista în statul său¹⁰.

Nu intrăm acum în detalii ce depășesc subiectul abordat (eșalonarea cronologică a fortificațiilor amintite — ea însăși în multe cazuri incertă —, rosturile fiecăreia în ansamblul sistemului defensiv al statului dac¹¹), ci insistăm doar asupra destinației și rolului cetății Căpilnei.

Caracterul ei de centru tribal¹², de „cetate de refugiu tribală”¹³ sau numai de „centru al unei exploatare agricole”¹⁴ nu poate fi acceptat pentru că la poalele Dealului Cetății și pe o zonă largă, de kilometri pătrați, în pofida perieghazelor sistematice nu s-au descoperit urmele vreunei așezări civile, nici chiar ale unor locuințe răsfirate, obișnuite în zona montană. Rămîn de avut în vedere, deci, ceea ce s-a remarcat încă de la publicarea rezultatelor primei etape de săpături, anume „caracterul ei eminamente militar și destinația sa strategică”¹⁵.

Dealtminteri, punctul de plecare în încercarea de a găsi pentru cetatea în discuție și alte funcțiuni decît cele strict militare l-a constituit descoperirea, uneori pe porțiuni relativ întinse (cîtiva metri) a unui strat de cenușă, aflat pe patul de stîncă; deasupra lui se afla o nivelare subțire cu pămînt lutos și pe acesta se ridicau blocurile de calcar ale paramen-

⁵ C. Daicoviciu, l.c.; M. Macrea și I. Berciu, *op. cit.*, p. 223; M. Macrea, *op. cit.*, p. 20; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 53, 337.

⁶ *Supra*, nota 5 și I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², 1977, p. 350, 353.

⁷ *Supra*, nota 5 și Oct. Floca, în *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1958, p. 33.

⁸ *Supra*, nota 5.

⁹ I. Berciu, în *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966, p. 56. („Este posibil ca cetatea dacică de la Piatra Craivii, Apoulon-ul, să fi făcut parte, împreună cu Bănița, Căpilna și Tilișca, din sistemul de apărare a capitalei Daciei, Sarmizegetusa. Însă ea poate constitui și un nucleu al unui alt complex de puternice așezări din Munții Apuseni, regiunea auriferă a Daciei”).

¹⁰ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 53. Opinia a fost preluată și de I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 359.

¹¹ I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 32—33.

¹² H. Daicoviciu, l.c.

¹³ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 352.

¹⁴ M. Macrea și I. Berciu, *op. cit.*, p. 227.

¹⁵ *Ibidem*.

tului exterior (singurul păstrat) al zidului de incintă¹⁶. Ca urmare, stratul de cenușă a fost interpretat ca fiind rezultatul incendierii unei palisade de lemn. În acest context palisada reprezenta prima fază de fortificare a cetății, iar zidul de calcar faza a doua, datată în vremea lui Burebista¹⁷.

S-a constatat însă că materialele arheologice provenite din stratul de cenușă aflat deasupra stîncii nu sînt mai vechi decît acelea din stratul superior. Mai mult, același strat fiind pe stîncă, sub el ar fi trebuit să se găsească găurile pentru stîlpii palisadei. Ele lipsesc însă. Credem, deci, că stratul în discuție provine de la arderea intenționată a stîncii în vederea înlesnirii nivelării patului pentru paramentul exterior al zidului de calcar. Cum după o asemenea operațiune nu putea rezulta decît accidental o suprafață netedă, în continuare s-a procedat la nivelarea cu amintitul strat de pămînt lutos, descoperit deasupra celui de cenușă.

În concluzie, dispărînd elementele care n-ar fi obligat la admiterea existenței unei fortificații anterioare lui Burebista, pe de o parte, și inexistența așezării(lor) civile în apropierea cetății, pe de altă parte, nu mai rămîne nici un motiv de căutare pentru cetatea Căpilnei a altor funcțiuni decît acelea militar-strategice absolut evidente. Descoperirea, în interiorul cetății, a cîtorva unelte agricole și meșteșugărești nu constituie un impediment în acest sens cît timp ele erau absolut necesare garnizoanei cetății, probabil pentru cultivarea unor suprafețe restrinse la poalele Dealului Stăuinilor și pentru reparații curente. Hotărîtoare în această privință rămîne constatarea potrivit căreia cetatea nu putea fi centrul militar-politic al unor așezări inexistente și nici centrul unei exploatare agricole ce nu ar fi putut depăși limitele grădinăritului din pricina reliefului extrem de vălurit, cu pante repezi.

Cît privește importanța militar-strategie a cetății, ea reiese din situarea locului unde a fost amplasată în raport cu caracteristicile geomorfologice ale zonei, încît sînt necesare unele detalii privitoare la masivul Paring din Carpații meridionali.

Munții Paring, delimitați la est de Olt și la vest de valea Jiului și a Streiului sînt cel mai tipic nod orografic al Carpaților Românești¹⁸. Din zona centrală, înaltă, dominată de vîrfurile Paringului Mare (2518), se desprind lanțuri muntoase divergente: Culmea Căpățîna, unde predomină rocile sedimentare, Munții Lotru, din rocile cristaline ale pinzei getice, Munții Șurean (între riurile Sebeș și Strei), cu șisturi cristaline și intruziuni eruptive, iar pe latura sudică a lor, cu calcare mezozoice.

Relieful se prezintă în trepte ca urmare a prezenței și conservării celor trei suprafețe de denudație, ca și datorită largei extensiuni a reliefului glaciatic.

Latura nordică a masivului Paring o formează Munții Cindrel și Șurean, cunoscuți sub numele de Munții Mărginimii. Caracteristica lor principală — în raport cu subiectul ce ne preocupă — o constituie formele de relief domoale, cu plaiuri întinse, cu văi transversale direcțiilor structurale și cu diferențieri reduse de înălțime (mai accentuate, totuși, în Cindrel decît în Șurean).

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 220 și fig. 26; M. Macrea, *op. cit.*, p. 18—19; H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 58—59 și fig. VIII.

¹⁷ M. Macrea și I. Berciu, *op. cit.*, p. 226—227; H. Daicoviciu, *l.c.*

¹⁸ Al. Roșu, *Geografia fizică a României*², 1980, p. 294—296.

Din cele trei suprafețe de denudație: superioară (2000—2200 m), corespunzătoare etajului vegetal alpin, mijlocie (1450—1700 m), cu etajul de conifere, și inferioară (800—1400 m), interes deosebit prezintă ultima, numită și Platforma Mărginimii, care este treapta cea mai extinsă de pe latura de nord a masivului și pe latura de sud a Șureanului.

În sfârșit, Munții Căpăținei, ce se ridică la est de Olteț și la sud de Latorița, au cea mai complexă structură petrografică: masive intrusive granitice (Mușetoiu), conglomerate eocene (Cîrligele Olăneștilor), șisturi cristaline (culmea Ursu), spre sud calcare mezozoice cu chei sălbatice (Olteț, Galbena, Bistrița), iar spre sud-est creasta calcaroasă a Vinturăriței.

Cursul de apă¹⁹, în stînga căruia se află cetatea Căpîlnei, izvorăște sub Cindrel și, pe 18 km, pînă la confluența cu Sălanelle, poartă numele Frumoasa, de unde în aval se numește astăzi Sebeș. Începînd de la izvoare, cursul lui este înconjurat de vîrfuri cu altitudini ridicate (între 1700—2245 m), urmează apoi depresiunea intramontană Oașa, defileul lung de 25 km, cheile Sebeșului, săpate în gneise, bazinetul Șugag, de la confluența cu Dobra în aval, lung de 2,5 km, bazinetul Căpîlna, ceva mai lung de 1 km și lat de numai 250 m, bazinetul Laz, la fel de lung ca și precedentul, dar larg de numai 150 m. De aici înainte riul scapă din strînsura șisturilor cristaline ale pînzei getice și pătrunde în depozite sedimentare lărgindu-și valea. După mica strîmtoare de la Sibișel, valea se deschide spre nord ca o pîlnie.

În toate timpurile zona montană, cu întinse pășuni alpine, a favorizat dezvoltarea păstoritului, iar plaiurile au înlesnit circulația în toate direcțiile (fig. 2). Pentru trecerea peste munți de pe un versant pe altul al Carpaților, în zona ce ne interesează, mai important este plaiul care străbătea prin pasul Urdele (2020 m, cel mai înalt din lanțul carpatic românesc), cu traseul urmat astăzi în bună parte de șoseaua Novaci — Oașa — Sebeș²⁰.

O primă ramificație importantă a plaiului începea pe muntele Timpa și se îndrepta, pe direcția generală nord-est, pe lîngă Piatra Albă și Șteflești, spre Cindrel. Atît la Șteflești, cît și la Cindrel se întîlnea cu ramificațiile altui plai foarte circulat, anume acela care urca pe valea Lotrului, Vf. Mare, Voineagu, izvoarele Sadului. De la Cindrel plaiul se bifurcă din nou, o ramură, cu direcția nord-est, se îndreaptă spre Cisnădioara, iar cealaltă, cu direcția generală nord, coboară la Strîmba, unde se bifurcă din nou, un plai cotînd spre vest și îndreptîndu-se, pe la Căzile, spre valea Sebeșului, celălalt coborînd, pe la Dos, spre Tilișca.

Revenind la Timpa, ramificația vestică a plaiului ce venea de la Urdele, continuă pînă la Tărtărau, de unde un plai cobora la Fata, traversa Sebeșul spre est și se îndrepta spre Căzile, de-acolo din nou spre nord-vest și traversa Sebeșul la poalele muntelui Golu, continua pe stînga văii Sebeșului, dar pe creastă, pentru a coborî la Șugag și, mai departe, pe malul drept al riului se îndrepta spre Căpîlna. Debușeul amintitului plai de la Șugag se întîlnea cu drumul vicinal Tilișca — Poiana — Jina — Șugag. Ramura vestică pornea de la Tărtărau, pe la Sălanelle, Poarta

¹⁹ V. Trușă, *Valea Sebeșului. Date morfologice*, în AUB, Seria Științe Naturale, 11, 1956, p. 269—272.

²⁰ Al. Savu, *Pasurile și trecătorile în peisajul carpatic și în viața poporului român*, în Terra, 4, 1972, p. 41.

Raiului, Vf. Canciu, Prisaca, Vf. Comanu, La Hodineli, Măgura Tomnaticului, Dealul Lung, Vf. Recea, Vf. Crucilor, Vf. Stroi, Stăuini, de unde o ramură cobora la cetatea Căpilnei, iar cealaltă se îndrepta spre Loman²¹. De la muntele Fata exista un plai scurt, cu direcția est-vest, ce făcea legătura între ramurile cvasiparalele cu direcția generală sud-nord.

În sfârșit, urcînd din Poarta Raiului la Puru și mai departe spre Vf. lui Pătru, pe la Șurean, Comărnice, se coboră spre Grădiștea Muncelului. Dealtminteri, tocmai la Vf. lui Pătru plaiul în discuție se întâlnea cu cel ce urca mai întîi pe Jiu și trecea pe la Petrila.

Revenind la cetatea de la Căpilna, misiunea ei de a apăra dinspre est Sarmizegetusa poate fi admisă în legătură cu coloana romană care a pătruns în interiorul arcului carpatic fie prin est, fie pe Olt și-apoi pe Lotru²². În schimb, posibilitatea unui atac dinspre Căpilna spre Sarmizegetusa al cavaleriei maure²³ nu a putut fi acceptată²⁴. Dincolo de dificultățile de netrecut pentru o trupă de cavalerie fie pe un plai, fie pe celălalt și de imposibilitatea conjugării atacului de diversiune al lui Lusius Quietus cu grosul trupelor comandate de împărat, castrale de pe Jigoru și Vf. lui Pătru, pe de o parte, ca și acelea de pe Comărnice, pe de altă parte, jalonează suficient de clar nu numai drumul coloanelor maurului, ci și locul unde au făcut joncțiunea pentru a cădea în spatele Sarmizegetusei.

Deci, deocamdată rămîn în discuție obstacolele pe care cetatea Căpilnei și, înaintea ei, cea de la Tilișca, le reprezentau în calea înaintării trupelor comandate de Manius Laberius Maximus, pătrunse în Transilvania fie prin Pasul Bran, fie pe Olt — Lotru — plaiul amintit mai sus. Este posibil, în adevăr, ca ambele cetăți menționate să fi fost cucerite și distruse de această coloană romană și în una dintre ele să se fi aflat sora regelui dac²⁵. Dar este de neîncăput că la alegerea locului amplasării cetății Căpilnei, în vremea lui Burebista, se putea prevedea atacul dinspre est, din interiorul arcului carpatic, al unei coloane romane de felul celei comandate de guvernatorul Moesiei Inferior.

Modul de amplasare al fortificațiilor dacice — cunoscute astăzi — în ajunul războaielor de la începutul veacului al II-lea demonstrează crearea intenționată a unui sistem unitar menit să împiedice pătrunderea dușmanului în interiorul arcului carpatic și în Munții Apuseni, cei din urmă izvorul bogăției proverbiale a Daciei în metal prețios²⁶. La această

²¹ Cf. I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale cavaleriei maure în războaiele dacice*, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 158 și nota 19.

²² C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 305; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, 1962, p. 9—10.

²³ M. Macrea și I. Berciu, *op. cit.*, p. 231.

²⁴ Cu ani în urmă (I. Glodariu, *op. cit.*), din motive asupra cărora este inutil să insistăm, plaiul Vf. lui Pătru — Fata — Șugag a fost abandonat în discuția referitoare la posibilitățile de înaintare a cavaleriei maure spre Sarmizegetusa, la fel ca și plaiul Lomanului. I. Ferenczi (*Considerații de ordin geomorfologic și topografic cu privire la desfășurarea campaniilor împăratului Traian pentru cucerirea complexului de cetăți dacice din Munții Sebeșului (I)*), în *Apulum*, XVI, 1978, p. 122—123 și nota 8), are de asemenea „impresia că ele nu au fost folosite în epoca dacică, din cauza greutăților deosebite de circulație”, dar ține să sublinieze că la începutul secolului al XVIII-lea exista un drum carosabil în apropierea văii Sebeșului (!).

²⁵ Cf. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 326.

²⁶ I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac...*, p. 23—34.

amplasare a fortificațiilor dacice s-au avut în vedere nu numai pasurile montane accesibile atelajelor, ci și plaiurile accesibile fără acestea. Cele mai bune exemple le constituie fortificațiile de la Breaza, Arpașu de Sus și Tilișca. Cetatea de la Tilișca se afla atit la debușeul unei ramificații a drumului de pe Olt — Lotru — Cindrel, cit și a ramurii aceleia ce venea dinspre Urdele spre Cindrel.

În acest context cetatea Căpîlnei se afla la debușeul plaiului care, pornind de la Polovragi, trecea pe la Mușetoiu — Urdele — Timpa — Tărtărău — Sălanelle și mai departe pe plaiul Lomanului sau Tărtărău — Fata — Căzile — Șugag. Pătrunderea pe acest plai era barată de cele două fortificații de la Polovragi, iar debușeurile lor la nord de munți de Tilișca și Căpîlna. Cea din urmă reprezintă, așadar, una din verigile lanțului de fortificații de pe versantul nordic al Carpaților meridionali. Înzestrarea ei cu ziduri de calcar își poate avea explicația prin situarea fortificației în apropierea capitalei Daciei. Ca urmare, cetatea Căpîlnei nu este de inclus într-o centură exterioară de apărare a Sarmizegetusei, ci în sistemul general de apărare a statului dac. Accesul direct spre Sarmizegetusa era barat sau centura de apărare a acesteia era formată de fortificațiile de la Cioclovina, Piatra Roșie, Costești — Cetățuie, Costești — Blidaru, Cucuiș, Cugir și Virful lui Hulpe.

I. GLODARIU

LA FORTERESSE DACE DE CĂPÎLNA DANS LE SYSTÈME DÉFENSIF DE L'ÉTAT DACE

(Résumé)

Dans le but de défendre Sarmizegetusa les Daces ont construit un véritable système de fortifications, destiné à barrer les voies d'accès menant à la capitale: les forteresses de Costești—Cetățuie, Costești—Blidaru, Luncani—Piatra Roșie, Cioclovina. On peut attribuer à présent à cette catégorie les forteresses de Cucuiș et Cugir aussi. Concernant d'autres fortifications, considérées d'abord comme des centres tribaux (Tilișca, Căpîlna, Bănița, Craiva — cette dernière sous certaines réserves), on croyait qu'on les avait incluses dans une ligne extérieure de défense (fig. 1).

Le rôle de centre tribal de Căpîlna est insoutenable car il n'y pas alentour d'habitats civils et par ce que, d'après, l'auteur, elle n'existait pas avant Burebista. En même temps, ainsi qu'on a démontré ailleurs, il aurait été impossible d'attaquer Sarmizegetusa du côté de Căpîlna à travers la montagne.

Dans ce contexte l'importance stratégique de la forteresse de Căpîlna consistait à barrer les chemins qui traversaient les montagnes (fig. 2) qui suivaient la vallée du Lotru ou passaient par le détroit de Urdele pour dévaler ensuite le côté nord des Carpates. Elle ne représente donc qu'un élément dans le système général de défense de la zone intra-carpatique de la Dacie (*ActaMN*, XIX, p. 23 sqq.).

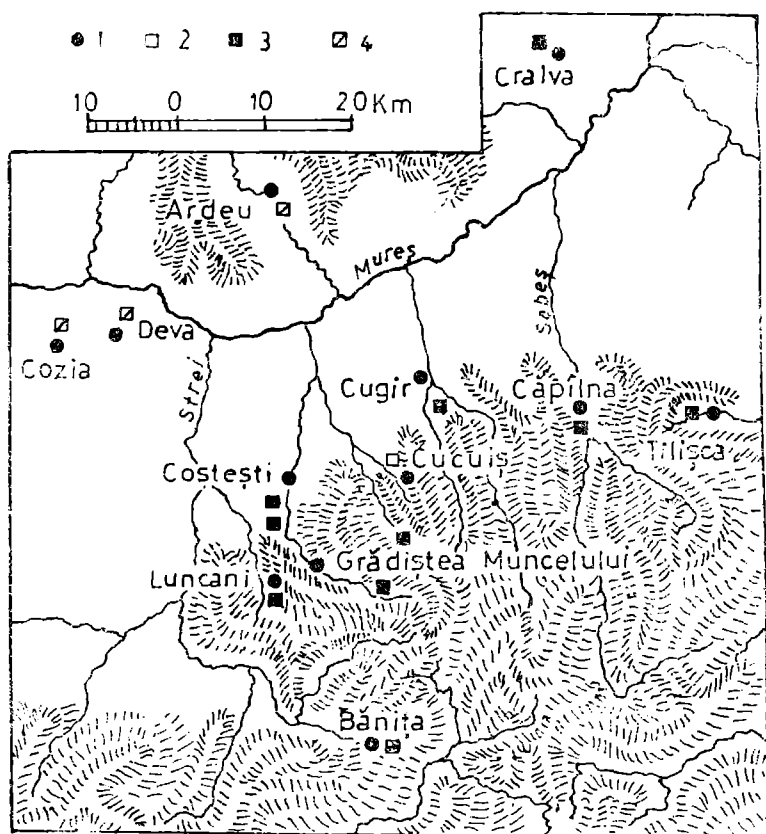

Fig. 1. Zona fortificațiilor dacice din sud-vestul Transilvaniei: 1 localități actuale; 2 așezare fortificată; 3 cetate; 4 fortificații necercetate.

DIE KLIENTEL-BEVÖLKERUNG IN MUNTENIEN

(1. — 3. Jh. u.Z.)

Das vom Römerreich geschaffene System der vor seinen Grenzen liegenden Klientelstaaten wurde der modernen Forschung durch zahlreiche, die Situation dieses oder jenes Königreichs oder Volkes betreffende antike Schriftquellen enthüllt. Th. Mommsen¹ faßte als erster die schriftlichen Informationen zusammen und folgerte daraus auf die juristischen Grundsätze, die diesem System, eine Zone „de l'extérieur, dans la dépendance pratique de Rome sans faire pour cela rentrer dans l'intérieur“² zu schaffen, zugrundelag.

Die Erweiterung der Limesforschung führte zu der Feststellung, daß die befestigten Grenzen nur das eigentliche römische Reichsgebiet bezeichneten; selbst in der Defensivpolitik war man darauf bedacht, die Verteidigungslinie weit außerhalb der eigentlichen Grenzen zu halten. Zu diesem Zwecke bediente man sich der Völker, die aufgrund eines Abkommens mit Rom verpflichtet waren, ihr eigenes Gebiet sowie dasjenige des Römerreichs zu verteidigen³. Die äußeren Randgebiete dieser Staaten bildeten somit „die unsichtbaren Grenzen des Römerreichs“.

Von dem Grundsatz „divide et impera“ ausgehend, leitete Rom vielfältige Formen von Abkommen mit diesen Randstaaten in die Wege. J. Klose, ein Schüler E. Kornemanns, widmet den verschiedenen Formen der mit den Grenzvölkern von Rhein und Donau geschlossenen Abkommen eine breitangelegte Untersuchung, wobei er alle antiken schriftlichen Mitteilungen analysiert⁴.

Dieses wichtige Thema interessiert auch weiterhin die Erforscher der römischen Außenpolitik während der Prinzipatszeit⁵, sowie alle diejenigen, die sich mit den einzelnen Abschnitten der Reichsgrenze befassen⁶.

Die antiken Schriftquellen lassen verschiedene Auslegungen des juristischen Charakters dieser Beziehungen zwischen dem Römerreich und den „Barbaren“ von der Grenze zu. Während Mommsen, Kornemann und

* Die Studie bildete den Gegenstand einer am 3 III. 1977 im Institut für Archäologie, Bukarest gehaltenen Mitteilung.

¹ Th. Mommsen, *Le droit public*, VI, 2, Paris, 1889, 206—298.

- Ders., 206.

² E. Kornemann, *Die unsichtbaren Grenzen der römischen Kaiserreichs*, Budapest, 1934, S. 3ff.

³ *Roms Klientelrandstaaten am Rhein und an der Donau*, Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und 2. Jh. Breslau, 1934.

⁴ Paradisi, in *SDHI*, 20, 1954, 69 ff (der Artikel war uns nicht zugänglich) und M. Lemosse, *Les relations internationales dans le Haut-Empire Romain*, Paris, 1967; K. Christ, in *Saeculum*, 10, 3, 1959, S. 278 ff.

⁵ R. Syme, in *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, S 147 ff; J. Dobias, in *Corolla memoriae Erich Svoboda dedicata*, Graz-Köln, 1966, 117 ff; *Roman and Native in North Britain*, Edinburgh, 1958; F. Klechle, in *Historia*, 11, 1962, 176 ff; F. Krizek, in *Limes romanus Konferenz*, Nitra, 1959, 49 ff.

Klose die Meinung vertreten, daß sich diese Beziehungen auf Abkommen stützten, wodurch die Grenzvölker „in fidem recepti“, nicht aber einer „deditio“ unterworfen waren, sprechen sich B. Paradisi und M. Lemosse dahin aus, daß man aufgrund der antiken Texte schließen könne, den Beziehungen mit diesen außerhalb der Grenzen liegenden Staaten sei eben ein Akt der „deditio“ zugrundegelegt, der aber „sous le Principat permettait d'obtenir les mêmes résultats que le *foedus*, tout en présentant au surplus des avantages incontestables“⁷. Ebenso wie K. Christ sind wir hingegen der Meinung, daß es eine Vielfalt von Formen gab⁸, die den römischen Interessen elastisch angepaßt waren, gleichgültig ob man nun glaubt, daß zwischen *deditio* und *foedus* ein Gegensatz besteht oder nicht; das Ergebnis dieser in Aspekt und Gesetzesinhalt verschiedenen Formen ist aber, wie man sah, immer dasselbe — Schaffung einer politischen und militärischen Abhängigkeit mit interner Selbstverwaltung.

Der Bestand interner Autonomie ist bedingt durch die Anerkennung seitens des Imperiums der Staatsgewalt über das eigene Gebiet⁹ als Folge des Abkommens, oder als Abtretung an diejenigen, die in *dicio-nem populi romani* aufgenommen wurden.

Die militärischen Verpflichtungen der Klientelstaaten können in Funktion der römischen Interessen ebenfalls verschiedene Formen annehmen. Es kann sogar, unserer Meinung nach, ihre Entwicklung im Laufe der Zeit verfolgt werden, von der republikanischen Epoche an, da die Verpflichtungen militärischer Hilfe auf Gegenseitigkeit beruhten¹⁰, zu der Phase, da „nationale“ Truppen gezwungen waren, in Nachbargebieten zu kämpfen¹¹ oder weiter, da ein Staat Subsidien erhielt, um die Grenzen zu verteidigen oder von Einfällen ins Römerreich Abstand zu nehmen¹². Diese Entwicklung wäre einer weit- und tiefgehenden Untersuchung wert, die aber den Rahmen der vorliegenden Arbeit überschreitet.

J. Klose zeichnete für die Westgebiete der nördlichen Reichsgrenze ein genaues Bild der Entwicklung der Klientel-Beziehungen; für das Gebiet der Unteren Donau ist die Untersuchung aber weniger genau, da jene literarischen und epigraphischen Nachrichten übergangen werden, die nur andeutungsweise die Aufnahme von Klientel-Beziehungen seitens des Römerreichs mit den Geten und Dakern zu Ende des 1. Jhs. v.u.Z. bis Domitian erwähnen.

Die rumänische Geschichtsschreibung streifte die juristischen Aspekte der Beziehungen dieser Völker zu den Römern nur flüchtig und nur im Rahmen allgemeiner Fragen, so daß wir es für nötig halten, einen Überblick über alle Zeitpunkte zu versuchen, in denen man aufgrund archäologischer Forschungen derartige Beziehungen vermuten kann; die Archäologie hilft somit, die viel zu ungenauen schriftlichen Nachrichten aufzuhehlen und zu erklären.

⁷ Lemosse, *a.a.O.*, 23.

⁸ *Saeculum*. 10, 3, 1959, 278.

⁹ Mommsen, *a.a.O.*, 317, 483.

¹⁰ Rhodol. der seinen römischen Bundesgenossen hilft (Cassius Dio, LI, 24, 7). wird seinerseits von Crassus unterstützt (Cassius Dio, LI, 26).

¹¹ Tacitus, *Ann.*, IV, 46, 1.

¹² Siehe Friedensvertrag zwischen Domitian und Decebal, sowie zwischen dem Römerreich und den Roxolanen.

Die immer engere Nachbarschaft der Dako-Geten mit den Römern während des 1. Jhs. v.u.Z. — 1. Jh. u.Z. zieht eine ganze Reihe verschiedener politischer und militärischer Beziehungen nach sich. Die Quellen erwähnen sie nur unvollständig, da sie bloß die äußeren Aspekte dieser Beziehungen durchblicken lassen; wird anfänglich nur von militärischen, durch dakisch-getische Einfälle in die neuerworbenen balkanischen Gebiete des Römerreichs hervorgerufene Konflikte berichtet¹³, so passen sowohl Römer als auch Dakier ihre politischen Aktionen bald den häufig wechselnden inneren Geschehnissen beim Feinde an, in der Absicht, ihn für sich zu gewinnen, zu schwächen oder einzuschüchtern¹⁴.

Ein sehr wichtiges, aber leider lückenhaftes Kapitel stellen die Beziehungen der dakischen und getischen Könige zu den Triumvirn, ihre Einmischung in die Machtkämpfe zu Ende der Republik dar¹⁵.

M. Licinius Crassus beginnt eine Offensive gegen die getischen Könige, wobei er Kampfhandlungen zur militärischen Unterwerfung mit Entzweiung der barbarischen Welt und mit Anlockung der Rand-„Staaten“ in die römische Einflußsphäre aufgrund des *foedus* verbindet.

Mit Augustus beginnt eine neue Etappe in den Beziehungen des Römerreichs zu den Völkerschaften nördlich der Donau, da er wünschte, eine natürliche Grenze für die Balkanhalbinsel zu schaffen. Lentulus setzt die römische Besitznahme an der Unteren Donau schrittweise fort; es ist dies ein Vorgehen, das nicht mehr den eher zufälligen Charakter der vorhergehenden Epoche aufweist, sondern zu einem Schritt für Schritt eingehaltenen Programm zur Vertreibung und Unterwerfung der Geten wird (Tacitus, Ann. IV, 1), die häufig den Fluß überschritten (Jordanes, R 247); außerdem wurden am rechten Ufer Stützpunkte mit Garnisonen geschaffen (Florus, II, 18). Für unseren Gegenstand ist es weniger wichtig, zu wissen, in welcher Eigenschaft Lentulus zur Befriedung im Norden des Balkans beitrug, als Legat des Illyricum¹⁶ oder als kaiserlicher Legat mit besonderen Befugnissen in den Gebieten, die später die Provinz Moesien bilden sollten¹⁷; nötig ist aber, zu erfahren, in welchen Gebieten er seine Tätigkeit entfaltete; beschränkten sie sich nur auf den westlichen Teil, auf das Territorium der späteren Moesia Superior oder erstreckten sie sich weiter zum Meer hin? Eine Verbindung seiner Aktion gegen die Dako-Geten (bei Tacitus ausdrücklich — die Geten) mit der Maßnahme zur Vertreibung der Sarmaten (Jordanes, a.a.O.) weist auf die muntenische Ebene¹⁸ oder noch eher auf die Dobrudscha hin¹⁹.

¹³ Frontin, *Strat.* II, 4, 3; Strabo, VII, 3, 3; Florus, I, 39, 6; Cassius Dio, LI, 25, 5; Velleius Paterculus, *H.R.* II, 59, 4.

¹⁴ Appian, *Bell.Civ.* III, 25; Cassius Dio, LI, 22; Plutarch, *Antonius*. 63; Suetonius, *Aug.* LXIII, 4.

¹⁵ M. Chişescu, *SCIV*, XIX, 4. 1968. 655—664.

¹⁶ R. Syme, *Danubian Papers*, 1971, 56—57; diese Meinung nimmt er 1968 zurück in *Addenda zu M. Vinicius*, a.a.O. 39.

¹⁷ C. Patsch, *Beiträge* . . . , V, 2, 91—94.

¹⁸ *Ebda.*

¹⁹ Durch Ovid wissen wir, dass die Sarmaten zu Beginn des 1. Jhs. u.Z. die griechischen Städte einem ständigen Druck aussetzen. Unserer Meinung nach hatte die Aktion des Lentulus eben den Zweck, diesen Einfällen der Sarmaten ein Ende zu setzen.

Aelius Catus²⁰, Zeitgenosse des Lentulus siedelt eine bedeutende Anzahl von Geten nach Thrakien um (Strabo, VII, 3, 10). Der neue Name Moesi — und ihr Name ist moesi — muß als geographische Angabe des Ortes, wohin sie umgesiedelt wurden, angesehen werden, also eine genauere Bezeichnung gegenüber dem weiteren, allgemeineren Namen — Thrakien²¹.

Ovids deutliche Verse: (II, 197—200)

Hactenus Euxini pars est Romana sinistri:
proxima Bastarnae Sauromataque tenet
Haec est Ausonio sub iure novissima vixque
haeret in imperii margine terra tui.

beziehen sich in Ihrer geläufigen Auslegung — ohne jede Erklärung — bloss auf die Gebiete der griechischen Städte, obzwar die Nachbarschaft mit den Bastarnen und Sarmaten darauf hindeutet, dass auch die Geten der Dobrudscha unter „novissima jure“ stehen.

Diese Unternehmungen, deren Bedeutung nicht gering gewesen sein dürfte, sicherten — wie C. Patsch²² folgerte — den Frieden längs des ganzen Unterlaufs der Donau, hatten aber die Abtretung des Gebietes im Osten des Territoriums der Stammesvereinigung²³ bis zum Schwarzen

²⁰ Oliver, in *Class. Philol.*, LXII, 1, 41. Aelius Catus ist gleichzeitig Legat von Moesien und senatorischer Prokonsul; sein Vorgänger war Caecina Severus (*AE*, 1966, 379).

²¹ D. M. Pippidi, *Contribuții...*, 306 und 307; der Verfasser ist der Ansicht, dass Strabo hier die Verwandtschaft der Geten mit den Moesiern hervorheben will, doch glauben wir, er hätte dies deutlicher erklären können, wie er es tut, wenn er über der Sprache der Thraken spricht; V. Pârvan, *Getica*, 121; neuerdings glaubt M. Chițescu (*SCN*, VI, 1975, 60), aufgrund der Verbreitung der Münzfunde Pârvans Hypothese bestätigen zu können, dass nämlich Aelius Catus und Lentulus in Muntienien und Süd-ostoltenien tätig waren.

²² Siehe Anm. 17.

²³ Aufgrund eines Studiums über die Verbreitung der Macedonia Prima — und Thasos-Prägungen südlich und nördlich der Donau stellten wir ihre Gruppierung in vier verschiedenen Zonen fest; die norddonauländischen Zonen fallen mit den Gebieten zusammen, wo C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973, p. 241, T. 17 und *SCN*, VI, 1971, I, 1), aufgrund der dakischen Münztypen die Stammesvereinigungen von Mittelsiebenbürgen und Westmuntien lokalisierte. Dieses Zusammentreffen veranlasste uns (*SCN*, 6, 1975, 186), gewisse politische und wirtschaftliche Beziehungen anzunehmen, die das Eindringen der makedonischen und thasischen Münzen nur in die Gebiete dieser zwei Stammesvereinigungen gestatteten. Auch scheint uns die Vermutung nicht zu gewagt, dass die Verbreitung der gleichen zwei Münztypen zwischen Donau und Haemus, in der Zone zwischen Cibrica und Iantra ebenfalls mit dem Gebiet der Tribaler zusammenfällt, das allgemein in diesem Teil Moesiens lokalisiert ist — C. Patsch, *Beiträge*, V, 2, Kastel: A. Moesy, *Actes I Congr. Intern. d'études Balk.*, Sofia, 1966, 85; F. Papazoglu, *Les Tribus indigènes de l'intérieure balkanique à l'époque préromaine*, Djela, XXX, 1969, p. 400—401. Aufgrund des Einbezuges der Stammesgebiete in diese Arie scheint es uns möglich zu erklären, warum in der ersten Phase die Moesia Inferior, sich auch westlich von Cibrica ausdehnte. (R. Syme, *The First Garrison of Trajan's Dacia*, Danubian Papers, 1971, p. 90; CIL III 6125 — 7420 interpretiert von Filow (appud Fluss, RE, s.v. Moesia, 2354) und so das gesamte von dieser Bevölkerung bewohnte Gebiet umfasste.

Meer — die griechischen Städte ausgenommen — an den thrakischen Klientelkönig zur Folge. Die Theorie dieses Anschlusses desjenigen Teils, der vom fiskalischen Gesichtspunkt später zu der Ripa Thraciae²⁴ wurde, an Thrakien stützt sich auf Ovids Erzählung, die Geten hätten das von den Thrakern verteidigte Aegyssus erobert (ex Pont. I, 8), sowie auf die Inschrift von Callatis²⁵, wo ein Basileus Cotys als eponymer Richter auftritt. Die mithilfe dieser beiden Beweisgründe aufgestellte Hypothese²⁶ hielt man durch die Stelle bei Tacitus „in ea divisione arva et urbes et vicina graecis Cotyi . . . cessit“ (Ann. II, 64) für bestätigt; unserer Meinung nach aber ist dies unbegründet, da obiger Text sich gewiß auf die griechischen Städte im Süden des Westufers, also auf eigentlich thrakischem Boden, bezieht²⁷. Der zweite, aufgrund der Inschrift von Callatis herangezogene Beweis ist durchaus nicht überzeugend, weil Callatis zu dem betreffenden Zeitpunkt bestimmt dem Städtebund unter römischer Oberhoheit angehörte²⁸; die dem Cotys verliehene Würde mochte ein Zeichen der Freundschaft einem treuen „amicus populi romani“ gegenüber sein, dessen Geneigtheit ja auch Ovid anstrebte, wie er in der Beschreibung seiner Leiden erzählt (ex Pont. II, 9, 4).

In den antiken Quellen besteht ein gewisser Mangel an Präzision über den Begriff Thrakien. In den meisten Fällen bezeichnet Thrakien das von den Thrakern, den thrakischen Stämmen, bewohnte Gebiet und nicht die politischen Formationen in diesem Gebiet. Plinius, NH, III, 25, 148 „Thracēs Pontoque contermini Scythae“ bezieht sich auf die Ausbreitung der thrakischen Stämme und keinesfalls auf die Ausdehnung des thrakischen Königreiches; in diesem Sinne muss auch die Bemerkung im NH, IV, 11, 44 „Thracia altero latere a Pontico litore incipiens, ubi Histria amnis inmergitur“ . . . angesehen werden. Diese Auslegung des Textes bei Plinius und der Information in der Chronographie des Melas II, 2, 16 Thracia „qua latera agit Histria pelagoque“ scheint uns richtiger als die allgemein Angenommene, wonach das thrakische Königreich sich bis zur Donau ausdehnte, wenn wir in Betracht ziehen dass die Nat. Hist. zu einer Zeit geschrieben wurde, da die Provinz Thrakien sich nur bis zum Haemus ausdehnte. Plinius berichtet über die politischen Gegebenheiten wie folgt „Pannoniae iungitur provincia quae Moesia appellatur, an Pontum usque cum Danuvio deccurens“ (N. H. III, 26, 149). Für das Zeitalter des Augustus gestatten die überaus lückenhaften Quellen eine Vielzahl von Hypothesen über die Art der Organisation und die Ausdehnung der Gebiete, welche die Provinz Moesia bilden werden.

Die von eigenen Offizieren befehligten thrakischen Truppen waren aufgrund eines *foedus* verpflichtet, in Nachbargebieten zu kämpfen (Tacitus, Ann. IV, 46, 1); somit ist die Tatsache, daß eine thrakische Truppe in Kriegszeiten Aegyssus als Garnison benutzte, noch kein Beweis für die Zugehörigkeit des Gebietes zwischen Donau und Meer zum thrakischen Königreich. Daß die Dinge so liegen, scheint durch den

²⁴ D. M. Pippidi, *Dacia*, N.S. II, 1958, S. 240—240, Anm. 46.

²⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, I, 1924, S. 141.

²⁶ D. M. Pippidi, DID, I, 302, Anm. 75.

²⁷ B. Lenk, RE, VI A, 1936 sv Thrake, 448.

²⁸ D. M. Pippidi, DID, I, 279; Histria, I, 511, Nr. 9.

²⁹ RE, XII, 1557.

Umstand bestätigt zu werden, daß kurz nachdem Aegyssus mithilfe des Vestalis, vermutlich primuspilus der legio IV Scythica, den Geten wieder abgenommen worden war²⁹, Troesmis von Flaccus zurückerobert wurde. Die von Ovid gegebenen Erklärungen (ex Pont. IV, 9, 75—80) scheinen uns ganz besonders bezeichnend:

Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus; et illo
Ripa ferox Histri sub duce tuta fuit.
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli

Somit war die ripa Histri unter der Leitung des L. Pomponius Flaccus in Sicherheit, da er der Bevölkerung Moesiens einen Frieden aufzwang, der eingehalten wurde. Der Hinweis auf den von Flaccus nach Moesien gebrachten Frieden wirft die Frage auf, in welcher Eigenschaft er das Kommando an der Unteren Donau führte. Die allgemein angenommene Datierung des Gedichts in das 15 u.Z. fällt mit dem Zeitpunkt zusammen, an dem — wie man meint — die Provinz Moesien errichtet wurde³⁰. Zur Zeit des Tiberius wird Moesien von Poppaeus Sabinus regiert, zu dessen Machtbereich auch Makedonien und Achaia gehörten³¹. In der

²⁹ A. v. Premenstein, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, OJ, I, 1898; R. Syme, *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS, XXIV, 1934, p. 113—137. Die Anfänge der Provinz Moesia bleiben völlig im Dunkeln, keine der auf uns überkommenen Quellen bringt darüber Aufklärungen; es wird uns bloss der Titel einiger Persönlichkeiten übermittelt die in der Geschichte dieser Gegenden ein Wort hatten. Caecina Severus ist *legatus augusti exercitus*, zur Zeit des Augustus wurde der selbe Titel in Germanien verwendet, (A. Mocsy, *Pannonia and Uppermoesia*, London, 1974, 44) ein Umstand aus dem sich annehmen lässt, dass dieser Konsular Befugnisse über ein Gebiet hatte welches viel später als Provinz organisiert wird. Das Vorhandensein von solchen — diesem unmittelbar dem Kaiser unterstehenden *legatus augusti pro praetore* — untergeordneten *praefecturae* — ist durch CIL V 1838 beglaubigt. Die erste Nachricht über die Existenz der Provinz Moesia bietet uns Plinius der Ältere (NH, III, 26, 149) und wie wir sehen — erstreckte sie sich zwischen Sava und dem Schwarzen Meere. Die moderne Geschichtsschreibung beschränkt die Provinz Moesia bis zum Jahre 46 auf die westlichen Gebiete und erst bei Abschaffung des Thrakischen Königreichs wird die Zone Haemus-Donau an Moesia angeschlossen. Nach unsere Auffassung umschloss Moesia tatsächlich auch die östlichen Gegenden bis zum Meere. Domitian wird im Jahre 86 diese Provinz teilen und Moesia Superior, so wie Moesia Inferior schaffen. Wir nehmen an, dass diese Teilung tatsächlich eine Reorganisation der früher bestehenden, von einer thrakisch-getisch-mösischen Bevölkerung bewohnten Gebietseinheiten darstellt. In der ursprünglichen Organisationsform wurden Militärbezirke geschaffen die auch nach der Verwaltungsorganisation der Provinz Moesia fortfahren zu funktionieren. Die Zone zwischen Haemus, Donau und Meer war nicht einheitlich zusammengefasst. Zumindesten formell waren die Griechischen Städte *foederatae* oder *liberae et immunes* — vom Kaiserreich unabhängig; die Gegend nahe der Donau, bewohnt von thrakisch-getischer Bevölkerung, war der kaiserlichen Macht unterworfen. Für die Römerzeit bis ins 4 Jh u.Z. wird sich diese Gegend einer Verwaltungsorganisation lateinischen Typs erfreuen, zum Unterschied von Thrakien, welches in das Griechische Organisationsmodell eingereiht wird. In dieser Gegend werden *municipia* gegründet, die Romanisierung greift tiefer und der am stärksten empfundene wirtschaftliche und kulturelle Einfluss ist der norditalische. Diese Gründe berechtigen uns, die Erklärung in den Anfänglichen Verschiedenheiten mit den vom thrakischen Königreich besetzten Gebieten zu suchen.

³¹ Tacitus, *Ann.* I, 80, 1; VI, 39; C. Patsch, *a.a.O.*, 126; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, 17.

gleichen Zeitspanne, für die Tacitus den Sabinus als „*maximis provinciiis... impositus*“ bezeichnet, berichtet er auch von der Ernennung des altgedienten Pomponius Flaccus anstelle des Latinius Pandusa *pro praetore Moesiae* (Ann. II, 66, 1). Ovid (ex Pont. IV, 9, 119) betont, Flaccus sei Kommandant des Linken Pontus gewesen und habe der Bevölkerung von Moesien den Frieden gesichert. Dieses Kommando des Flaccus steht unter des *legatus augusti pro praetore Moesiae* eine Funktion, die er später erhalten wird. Ovid präzisiert, dass Flaccus seine militärische Amtsgewalt über den linken Pontus und die Bevölkerung Moesiens ausübt — über *Ripa Histri* — als Militärbezirk, und nicht als Flussufer. In dieser Anfangszeit der Organisation der Gebiete vom Nordrand des Kaiserreichs bildet die Form der militärischen Organisation keine Ausnahme. *Praefectura civitatum Moesiae et Treballiae* (CIL V 1838 = ILS 2281) war zur Zeit des Tiberius dem *legatus pro praetore Moesiae* untergeordnet, so dass die *praefectura Ripae Histri* der zweite Militärbezirk ist, aus dem Moesien gebildet war.

Das Militärkommando der Küste (*praefectura orae maritimae*) — beschränkt bloss auf das Küstengebiet — wurde von modernen Historikern kreiert, eben aus der Notwendigkeit, die antiken Quellen über römische Autorität in diesem Gebiete zu erklären, konnte aber die aus diesen Nachrichten gefolgerten Tatsachen nicht verbergen. Demnach ergänzen sich die Nachrichten, wonach die beiden aufeinanderfolgenden Kommandostellen des Flaccus in Moesien und zweifellos dem Poppaeus Sabinus untergeordnet waren³².

Aus dem Obengesagten geht — wie wir glauben — mit ziemlicher Sicherheit die Tatsache hervor, daß es zur Zeit des Tiberius ein Militärkommando auch im östlich der Donaumündung gelegenen Gebiet (*ripa Histri, laevus Pontus*) gab, ein Gebiet, das Ovid³³ und Tacitus ebenfalls als Moesien bezeichnen.

Auf die gleiche Tatsache bezieht sich unserer Meinung auch Cassius Dio³⁴: „Poppaeus Sabinus, der bis dahin und sozusagen während der ganzen Regierungszeit des Tiberius *die beiden Moesien*, ja sogar auch Makedonien verwaltete“ — eine Ausdrucksweise, die man für den begreiflichen Fehler eines an die spätere, von Domitian eingeleitete Situation hielt³⁴. Wir erachten es aber für wahrscheinlicher, daß es sich hier um ein Phänomen handelt, wie es sich ungefähr in gleicher Weise bei der Teilung der Provinz Illyricum abspielte, da neben den neuen Bezeichnungen — Dalmatien und Pannonien — auch der ungenaue Kollektivname Illyricum weiter verwendet wurde³⁵. Domitian also wandelt, wie es scheint, die früher durch eine besondere Situation an den bedrohten

³² Ausser Flaccus und Latinius Pandusa waren, wie man weiss, dem Poppaeus Sabinus auch Pomponius Labco und Pub. Vallacus unterstellt; Prof. R. Vulpe, DID. II, 1968, 45, Anm 96 ist der Meinung, Flaccus habe in der Provinz Moesien nacheinander zwei Ämter verschiedenen Ranges bekleidet und in dieser Eigenschaft auch den linken Pontus unter seiner Botsamkeit gehabt; was wir hier versuchen ist eben, das erste Kommando des Flaccus in Moesien genauer zu bestimmen.

³³ Cassius Dio, LVIII, 25, 4.

³⁴ *Izvoarele Istoriei României*, I, 681, Anm. 65.

³⁵ A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der Provinz Dalmatien*, Wien, 1959, 5.

Grenzen bedingten Militärkommandos in kaiserliche Provinzen um; es waren dies die beiden Kommandos von Germanien am Rhein und die beiden Kommandos von Moesien an der Donau.

Auf diese Weise ist es verständlich, daß *Ripa Thraciae*, also das Gebiet zwischen Haemus, Donau und Meer, nach Augustus nicht dem thrakischen Klientelstaat zugehörte, sondern Teil des Römerreichs war, in einer Verwaltungsform, die der Organisation als Provinz voranging. Domaszewski sprach die gleiche Hypothese aus³⁶, die aber — unserer Meinung nach — allzu leichtfertig abgelehnt wurde. Gewiß, Augustus beschloß die Errichtung sicherer Grenzen an den Flüssen (Tacitus, Ann. I, 11, 4) und zu diesem Vorhaben paßte die Abtretung eines bereits eroberten Gebiets an einen Klientelstaat, über dessen Treulosigkeit die Römer oft genug zu klagen hatten, durchaus nicht. Auch sollte der strategische Wert des Gebietes als Verbindungsglied zwischen dem Pontischen Ufer und dem westlichen Moesien nicht vergessen werden. Festus (Breviarium, 8) berichtet im übrigen "... et limes inter Romanos ac barbaros ab Augusta Vindelicum per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus" (nach Brandis, RE, IV, 2131 zur Zeit des Augustus), ohne daß der Text eine Beschränkung des Limes nur auf die Westzone Moesiens durchblicken ließe.

Praefectura Ripae Histri als vorprovinzielles, dem *legatus Moesiae* untergeordnetes Organ, besteht weiter in der Zeit des Claudius, da Flavius Sabinus die *praefecti* Arruntius Flamma und Asiaticus (AE, 1919, nr. 10), welche auch die Beachtung der Privilegien der griechischen Städte sicherten, unter seinem Befehl hat. Nach den Texten der Horrothesia von Histria scheint es, dass der Titel der *praefectura* ursprünglich *Ripa Histri* oder in lateinischer Variante *Ripa Danuvii* war, um später, in einem Zeitpunkt vor Trajan, in *Ripa Thraciae* geändert zu werden.

Man kann nur vermuten, welchen offiziellen Namen das — von Ovid und Tacitus ebenfalls als Moesien bezeichnete — Ostgebiet führte. In der rumänischen Fachliteratur wurde das Bestehen einer *praefectura orae maritimae* angenommen, nach dem aus Hispanien, Bithynien und Mauretanien bekannten Vorbild. Neuerdings zeigt Al. Suceveanu die Gründe auf, warum seiner Meinung nach der Vorschlag A. von Premersteins (a.a.O. 170—171, 175, 194—195) nicht mehr aufrechterhalten werden könne und entscheidet sich für einen, der Gegend, die der römische Kommandant verwaltete, besser angepaßten Namen — *Ripa Thraciae*³⁷. Unserer Meinung nach können die Bezeichnungen *Ripa Thraciae*, *Ripa Danuvii* (wie Em. Doruțiu-Boilă vorschlägt³⁸) oder *Ripa Histri*³⁹ mit sichereren Beweisen untermauert werden, als die in der Fachliteratur eingebürgerte Hypothese.

³⁶ Der Artikel aus Neue Heidelberger Jhb, I, 1891, war uns nicht zugänglich; die Hypothese kennen wir aus der weiter oben zitierten Arbeit von A. Stein, 14—15.

³⁷ *RevRHist*, XIII, 1974, 2, 220—222.

³⁸ Vortrag gehalten am 20 Nov. 1974 in Archäologischen Institut aus Anlass der Auslegung einer neuen Inschrift mit einem *praefectus Ripae Danuvii* — M. Arruntius Claudianus (JÖAI, 49, Bbl. 1968—1971, 6); Idem, *Militärgrenzen Roms*, II, 1978, s. 291, 294.

³⁹ Ovid, ex P. IV, 9, 78—80; Horrothesia von Histria: D. M. Pippidi, *Dacia*, NS, II, 1958, s. 239; Ders., *Contribuții*, 377.

Die archäologischen Grabungen von Tropaeum Traiani⁴⁰ brachten eine ins 1. Jh. v.u.Z. — 1. Jh. u.Z. datierbare Wohnschicht ans Licht, wo neben der einheimischen dakischen Töpferware auch römische Tonscherben gefunden wurden, die auf das Eindringen römischer Sachkultur in die bodenständigen Siedlungen der Dobrudscha hinweisen, gewiß eine Folge der Inbesitznahme des Gebietes durch die Römer.

Das Fehlen von Nachrichten über die Existenz römischer Befestigungen aus jener Zeit erklärt sich durch den Stand der archäologischen Forschung; mit Ausnahme von Oescus⁴¹ wurden früh Römerzeitliche Schichten nirgends berührt.

Ziegelstempel begann man erst nach der Zeit des Claudius zu verwenden⁴².

Die Reihe der Münzeinzelfunde, die längs der Donau in der Dobrudscha mit Nero beginnt⁴³, findet ihre Entsprechung auf dem Gebiet der Moesia Superior, wo ein ununterbrochener Münzumschlag erst nach 70 u.Z. festgestellt wurde⁴⁴. Künftige archäologische Forschungen werden, wie die Erstergebnisse durchblicken lassen, zu einer besseren Kenntnis dieses ersten Jahrhunderts unserer Zeitrechnung beitragen.

Demnach sind wir der Meinung, daß es wahrscheinlich schon zur Zeit der Feldzüge des Lentulus und Aelius Catus, aber sicher zu Beginn von Tiberius' Herrschaft ein Militärkommando gab, das die Gebiete zwischen Haemus, Donau und Meer umfaßte und das nicht dem thrakischen Königreich überlassen wurde; wenn das Datum (47 u.Z.) der ersten Regelung der Beziehungen der Stadt Histria mit dem *Portorium ripae Thraciae* nicht durchaus zufällig ist, dann wäre es möglich, daß es eine Reihe von Maßnahmen erklärt, die ein Jahr vorher zwecks Neuorganisierung der Balkangebiete getroffen worden waren. Die Maßnahmen des Aelius Catus und Lentulus zur Schaffung einer „Sicherheitszone“⁴⁵ haben eher einen Sinn einem kaiserlichen Militärdistrikt als einem Klientelstaat gegenüber. Das Ende der Bewohnung in den *oppida* von Zimnicea, Popești, Piscul Crăsani wurde als Folge dieser Aktion und als Bestätigung von V. Pârvans Hypothese ausgelegt, daß aus dieser Gegend die Umsiedlung der Geten stattgefunden hatte. Es ist anzunehmen, daß die Maßnahmen der beiden römischen Generale sich gegen die Stammesvereinigung vom Argeș richteten⁴⁶; diese stellte durch ihre geo-

⁴⁰ Tropaeum Traiani, I, 1979, 60 und 141 Fig. 225.

⁴¹ A. Frova, *Roman frontier Studies*, 1949, Durham, 1952; B. Gerov, *AASH*, XV, 1—4, 1967, 91—103.

⁴² M. Munteanu, R. Ocheșeanu, *Pontica*, VIII, 1975, 176, 181.

⁴³ Ritterling, *CIL XIII*, 6 und VIII f.

⁴⁴ A. Mocsy, *Gesellschaft und Romanisation in Moesia Superior*, 1968, 238.

⁴⁵ C. Daicoviciu, *I.R.*, I, 1960 ist der Ansicht, Aelius Catus sei „Kommandant des Militärdistrikte von Moesien (Ripa Thraciae)“ gewesen; doch wurde diese Behauptung in keiner Studie des Verfassers weiter ausgeführt.

⁴⁶ D. M. Pippidi, *Contribuții*, 306.

⁴⁷ *Studia Thracologica*, 1976, 133.

⁴⁸ Das Gebiet dieser Stammesvereinigung dürfte mit dem Verbreitungsraum der Münzen vom Typ Virteju—București zusammenfallen. (C. Preda, *Monedele acto-dacilor*, 1973, 246). R. Vulpe, *Studia Thracologica*, 127, ist der Meinung, es habe sich lange Zeit in ständigen wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Aufschwung befunden.

graphische Lage und ihren Entwicklungsgrad⁴⁹ einen der mächtigsten Feinde vom Norden der Donau dar. Was von dieser Stammesvereinigung nach der Strafexpedition übriggeblieben sein mochte, war — wie auch die anderen dakischen Nachbarstämme⁵⁰ — gewiß gezwungen, die *imperia populi romani* auf sich zu nehmen⁵¹. Die Bastarner und Sarmaten suchten ihrerseits um einen Freundschaftspakt (*amicitia*) mit Rom an, eine natürliche Folge des wachsenden römischen Einflusses und der dauernden Bemühungen Roms, die Randvölker unter seine Kontrolle zu bringen.

Die Hinfälligkeit dieser Art von Pakten wird sich aber bald erweisen, wodurch die Römer gezwungen sind, Maßnahmen zur Bestrafung der norddonauländischen Völker und zur Schwächung ihrer staatlichen Gebilde zu ergreifen; der Schwerpunkt dieser Aktionen liegt aber, wie bereits gesagt, nicht mehr in der muntenischen Tiefebene, sondern in der Moldau⁵², den nordpontischen Gebieten und — mehr gegen Westen — in Siebenbürgen.

Die Aufzählung der Taten des Tib. Plautius Aelianus ist weniger eine Beschreibung von Kampfhandlungen als eher einer aktiven Politik der Unterwerfung mit friedlichen Mitteln derjenigen Völker, die mit dem Römerreich in Berührung kommen. Unserer Meinung nach kann man aus der Formulierung „*pacem et confirmavit et protulit*“ den Ausdruck der römischen Politik einer Ausdehnung der unsichtbaren Grenzen⁵⁴ des Römerreichs erkennen, da sie eigentlich die Schlußfolgerung und Erklärung der obenerwähnten diplomatischen Unternehmungen darstellt: die Umsiedlung von Transdanubiern (gewiß verschiedener Stämme, wenn nicht gar Völkerschaften) ist eine räumliche Fortsetzung der von Aelius Catus eingeleiteten Aktion zur Schaffung einer unbesiedelten Zone an der Unteren Donau; die Verneigung der Könige vor den römischen Feldzeichen muß als Loyalitätsbeweis alter oder neuer Klienten gewertet werden, die an Ripa Thraciae — Danuvii kamen, ebenso wie Rholes geradewegs zu Octavian ging, um die Freundschaft und ein Bündnis mit dem Römervolk zu erreichen⁵⁶; es lassen sich Klauseln eines Paktes vermuten, laut dessen die Römer den Dakern halfen, ihre Brüder, den Bastarnern und Roxolanen aber die von ihren Feinden festgehaltenen Söhne wiederzubekommen.

All diese, dem Tib. Plautius Aelianus in der tiburtinischen Inschrift zugeschriebenen außenpolitischen Handlungen können annähernd genau lokalisiert werden, wenn man der Tatsache Rechnung trägt, daß *Ripa*

⁴⁹ I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, 101; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 285 ff.

⁵⁰ Die Anarter und Apuller waren vermutlich infolge des Feldzugs des Marcus Vinicius — R. Syme, *Vestigia*, 17, 1972, 591 — gezwungen, die „Ordnungsmassnahmen des römischen Volkes“ anzunehmen.

⁵¹ R.G.D.A. V, 49.

⁵² R. Vulpe, *a.a.O.*, 135.

⁵³ Die Inschrift von Tibur, CIL XIV 3608 = ILS 986; D. M. Pippidi, *Contribuții*, 137—170; R. Vulpe, *DID*, II, 56—59; V. Pârvan, *Getica*, 103—105.

⁵⁴ C. Daicoviciu, *I.R.*, 1, 1960, 292.

⁵⁵ D. M. Pippidi, *a.a.O.*, 307—308, Anm. 69; R. Vulpe, *Dacia*, NS, IV, 1960, 323.

⁵⁶ V. Pârvan, *Getica*, 1926, 102—104; *I.R.*, 1, 518.

quem tuebatur nicht als eigentliches Donauufer zu verstehen ist, sondern als Bezeichnung einer politischen Einheit — Ripa Thraciae, Danuvii oder Histri — die er verwaltete. Die Nachbarschaft gewisser Stämme — Daker, Bastarner, Sarmaten — mit denen Bündnisse geschlossen oder Geiseln gewechselt wurden, unterstützt die Hypothese, daß es sich um die von ihnen in Muntenien, in der südlichen Moldau und am Nordpontos bewohnten Gebiete handelt.

Die Inschrift mit allen, eben aus ihrer Art entspringenden Ungenauigkeiten, bestätigt die Erneuerung der Klientel-Beziehung für die Völkerschaften aus Muntenien um die Mitte des 1. Jhs. u.Z.⁵⁷.

Aus der Aufzählung der außenpolitischen Aktionen des Plautius Aelianus zeichnet sich eine unterschiedliche Haltung gegenüber den verschiedenen norddonauländischen Völkerschaften ab — eine durch Entwicklungsstand und Macht jedes einzelnen „Staates“ bedingte Politik. Den mächtigsten und am wenigsten loyalen dieser Staaten verlangt Aelianus Geiseln ab, ein Mittel, sie zu zwingen und gleichzeitig zu entzweien. Zur Beseitigung einer sarmatischen Bedrohung kamen gleichfalls diplomatische Mittel in Anwendung⁵⁸; es wurden vermutlich die Abmachungen des Bündnisses erneuert, das ihnen von Augustus zu Anfang unserer Zeittrechnung gewährt wurde.

Das Hauptverdienst der Tätigkeit des Aelianus, abgeschlossen durch „Bestätigung und Ausweitung des Friedens der Provinz“ liegt unserer Meinung nach in der Erneuerung von politischen und militärischen Klientelabkommen mit norddonauländischen Völkerschaften⁶⁰: Dakern, Bastarnern, Roxolanen. Der Umfang der allgemeinen Bestrebungen zur Ausweitung des römischen Einflusses läßt sich auch aus den Untersuchungsergebnissen des archäologischen Fundstoffs der norddonauländischen Gebiete herauslesen, welcher eben für das 1. Jh. u.Z. lebhaft Handelsbeziehungen zur römischen Welt widerspiegelt⁶¹.

Wie diese Völker gezwungen wurden, die „Neuordnungen“ der Römer zu ertragen, wird uns ganz deutlich aus der Art, wie schnell sie bereit sind, diese zu übertreten, sobald die römische Militärmacht durch Ereignisse in anderen Gebieten der Reiches abgelenkt ist; ein Beispiel bietet die Verletzung der Pakte durch die Dako-Geten und Roxolanen, die Moesien in dem Augenblick überfallen, da die Truppen von dort abziehen und sich die Nachricht vom Ausbruch des Bürgerkriegs verbreitet: „Mota dacorum gens nunquam fida, tunc sine metu, abducto a Moesia exercitu sed prima rerum quieti speculabantur: ubi flagrare Italiam, bello, concta in vicem hostilia accepere, expugnatis cohortium

⁵⁷ Ebda. 129, 656.

⁵⁸ D. M. Pippidi, a.a.O., 313 zeigt die Gründe auf, die es glaubhaft machen, dass es sich um die Roxolanen handelt.

⁵⁹ R.G.D.A., V, 50.

⁶⁰ J. Klose, *Roms Klientelrandstaaten*, 124—125.

⁶¹ M. Macrea, *Monedele din cetatea dacă de la Costești*, AISC, II, 1933—1935, 163; B. Mitrea, SCN, II, 1958, 193; I. Glodariu, a.a.O.

⁶² C. Patsch, *Beiträge*, V, 172; Tacitus, *Hist.*, I, 79; III, 46 und 54; Fl. Iosephus, *Bell. Iud.*, VII, 90—91, 169.

⁶³ Nur durch Mangel archäologischer Grabungen wird das Fehlen genauer Informationen über die Verteidigung der Unteren Donau bis zu Ende des 1. Jhs u.Z. erklärt; M. Mirković, *Epigraph. Studien* V, 1969, 183, weist auf die gesteigerte Aufmerksamkeit der flavischen Kaiser bezüglich der Donauverteidigung hin.

alarumque hibernia utraque Danuvii ripa potiebontur“ (Tacitus, Hist. 46, 2).

Rubrius Gallus ergänzt die Verteidigung der Donaulinie durch befestigte, mit Hilfstruppen und vier Legionen besetzte Stellungen. Wir halten es nicht für ausgeschlossen, daß eine der Legionen östlich von Novae stand, doch sind die Forschungen in dieser Zone völlig unzulänglich, so daß auch das Lager der legio V Alaudae⁶⁴ erst identifiziert werden muß. Wie dem auch sei, wir können die Meinung von Al. Suceveanu⁶⁵ nicht teilen, wonach die Organisierung der Donaulinienverteidigung östlich von Novae bis zu diesem Zeitpunkt aufgeschoben worden wäre. Doch glauben wir, das Militärpotential sei verhältnismäßig gering gewesen, dank der diplomatischen Maßnahmen, die eine Wiederherstellung der in diesem Gebiet zu befürchtenden barbarischen Macht verhinderten. Zu diesem Schluß gelangten wir durch den Vergleich mit der Lage an anderen Abschnitten der Reichsgrenze, wo man eine zu der äußeren Bedrohung direkt proportionale Kräftekonzentration beobachtet⁶⁶.

Selbstverständlich ist es verfrüht, vor Domitian über einen eigentlichen Limes zu sprechen, da noch das Prinzip der befestigten Punkte herrschte⁶⁷; erst dieser Kaiser leitete eine durchgehende Befestigung der Grenze in die Wege⁶⁸. Es kann aber von einer — behaupteten⁶⁹ — „Unsicherheit auf dem Gebiet der ehemaligen Ripa Thraciae“ keine Rede sein, denn dies würde auf einen durch unverständliche Mißachtung der strategischen Rolle dieses Gebietes an der Unteren Donau geschaffenen Dauerzustand hindeuten. Wie dem auch sei, die auf die zentrale und nördliche Zone ihres ehemaligen Gebiets beschränkte Stammesvereinigung aus Muntienien wird nicht mehr in der Lage sein, die Ruhe der süd-donauländischen Provinz ernstlich zu stören⁷⁰, so lang sie nicht dem dakischen Königreich beitreten oder sich mit diesem gegen Rom verbünden wird⁷¹.

Die von Rubrius Gallus getroffenen Maßnahmen müssen wohl die norddonauländischen Völker, die Daker und Sarmaten, von der Notwendigkeit überzeugt haben, die Abkommen, die sie — wie wir sahen — bereits seit mehreren Generationen mit dem Römerreich geschlossen hatten, zu erneuern. Die Nachricht bei Jordanes (Getica, XIII, 76), daß die Daker am Beginn von Domitians Herrschaft den „cum aliis principibus“ geschlossenen Vertrag übertreten, bestätigt die Behauptungen der Res

⁶⁴ C. Patsch, a.a.O., 180—181 weist ihr das Lager von Durostorum zu, doch ist es nicht ausgeschlossen, dass es an anderer Stelle identifiziert wird, da systematische Geländebegehungen fehlen.

⁶⁵ Pontica, IV, 1971, 105 ff.

⁶⁶ R. Syme, *Danubian Papers*, 1971, 103; ein Vergleich der verschiedenen Abschnitte an der Nordgrenze des Reiches zu verschiedenen historischen Zeitpunkten ergibt dieses Bild der äusseren Bedrohungen an den betreffenden Abschnitten.

⁶⁷ H. Schönberger, *JRS*, LIX, 1969, 153.

⁶⁸ Ebda, 159 und 166.

⁶⁹ R. Vulpe, *DID*, II, 61.

⁷⁰ Ders., *Studia Thracologica*, 1976, 135; bereits nach der Machtenfaltung zur Zeit des Aelius Catus.

⁷¹ C. Daicoviciu spricht die Vermutung aus, die Provinz Dakien setze sich nur aus den eigentlichen Gebieten von Decebals dakischem Königreich zusammen, *Dacica*, 1969, 83.

gestae und der für Plautius Aelianus gesetzten tiburtinischen Inschrift und darf nicht als ein auf die Zeit des Vespasian und Titus beschränkter Hinweis aufgefaßt werden⁷². Die Befürchtung der Daker, Domitian würde den Pakt nicht erneuern, leitet sich eben aus dem nicht ständigen Charakter solcher Klientel-Verträge ab⁷³. Der Hauptgrund für diese Befürchtung des Klientel-„Staates“ dürfte nicht rein materiell gewesen sein — Verlust der für militärische Verpflichtungen ausgezahlten Hilfsgelder — sondern eher die Notwendigkeit einer Anerkennung seiner Selbstständigkeit und seines Gebiets durch das Römerreich. Nun ist es aber — trotzdem die Schriftquellen ganz und gar ungenügend sind — selbstverständlich, daß die eben in diese Zeit fallende Entwicklung des dakischen Staates⁷⁴ den Kaiser Domitian bewogen habe, die Verlängerung des früheren Abkommens hinaus zuzögern, ja vielleicht sogar einen Krieg gegen das dakische Königreich zu planen⁷⁵.

Über die Lage der Bevölkerung in dem Muntenien jener Zeit schweigen die antiken Nachrichten vollkommen, doch ist anzunehmen, daß sie als erste die römischen Unterdrückungsmaßnahmen zu spüren bekam. Von der Datierung des *Pridianum* der cohors I Hispanorum hängt es hauptsächlich ab, ob die Klauseln des zwischen Domitian und Decebal geschlossenen Friedens auch die Abtretung dakischer Gebiete umfaßten. Es ist eine bereits allgemein anerkannte Tatsache, daß dieser Frieden ein Vertrag wie viele andere war, die zwischen Rom und einem Randstaat abgeschlossen wurden⁷⁶, also durchaus kein schimpflicher Frieden für die Römer. Die Schriftquellen heben nur diejenigen Aspekte des Friedens hervor, die zur Aufrechterhaltung der Anschuldigungen gegen Domitian dienen konnten, so die Überlassung von Handwerkern für Werke des Friedens und des Krieges, sowie die Zahlung von Subsidien. Diese Klauseln waren die üblichen für den Fall, daß die Römer einen feindlichen Staat in einen solchen verwandelten, der von seinem Landesinneren aus die Reichsgränze verteidigen mußte.

Werner Gauer's Untersuchungen des großen Frieses mit Darstellungen von Kämpfen gegen die Daker führten aufgrund von Kriterien des Stils, der künstlerischen Auffassung und des politischen Inhalts zu dem Schluß, dieses Werk stelle die Bruchstücke eines von Domitian bestellten Denkmals zur Erinnerung an seine Kämpfe mit den Dakern dar⁷⁷. Das Monument wurde nicht vor dem Tod des Kaisers fertiggestellt. Die mit dem Schicksal der Provinz Moesien engverknüpfte Laufbahn des Generals Cornelius Nigrinus Curvatus Maternus, der wiederholt während der Kämpfe Domitians mit den Dakern ausgezeichnet wurde⁷⁸, sowie das im Konstantinsbogen wiederverwendete Relief des großen Frieses bringen Aspekte ans Licht, die von den antiken Historikern verschwiegen wurden und die uns Grund zu der Annahme geben, der Sieg des Tettius Iu-

⁷² R. Vulpe, a.a.O., 62; C. Daicoviciu, *ActaMN*, VII, 1970, 131—132.

⁷³ Th. Mommsen, *Droit Public*, VI, 2, 283—284.

⁷⁴ Die Sachkultur der Daker erreicht ihren Höhepunkt eben zu Ende des 1. Jhs u.Z. — M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, 1968, 22; H. Daicoviciu, a.a.O., 127, 285.

⁷⁵ H. Daicoviciu, a.a.O., 278.

⁷⁶ V. Pârvan, *Getica*, 1926, 655—656; J. Klose, a.a.O., 126.

⁷⁷ W. Gauer, *J.O.A.I.*, 88, 1973, 318 ff.

⁷⁸ H. Halfmann, *Vestigia*, 17, 1972, 449; *Chiron*, 3, 331.

lianus habe den Dakern Bedingungen auferlegt, die vor der öffentlichen Meinung die Niederlagen des Oppius Sabinus und Cornelius Fuscus wettmachen sollten. Diese schweren, dem Decebal auferlegten Bedingungen müssen aber aus Quellen gefolgert werden, die der Domitian-feindlichen Zensur des Senats entgangen waren.

Sicher wissen wir, daß Decebal den Durchzug römischer Truppen durch das Gebiet des dakischen Staates gestatten mußte⁷⁹, ein schlüssiger Beweis für das Klientel-Verhältnis, in dem er sich befand.

Im J. 102 zwingt Trajan König Decebal „die eroberten Gebiete zu räumen“⁸⁰. Um welche und zu welcher Zeit eroberte Gebiete es sich handelt, ist vorderhand nicht aufgeklärt. Die von Fink⁸¹ versuchte Datierung des Hunt-Papyrus ins J. 99 ist nicht sicher; daher müßte die durch die Zugehörigkeit von Buridava und Piroboridava zu Moesia Inferior suggerierte Hypothese, wonach Muntenien und die Südmoldau von den Römern während Domitians Dakerkriegen besetzt und dieser Provinz einverleibt wurden⁸², erst durch Grabungen in den Militärlagern Nordmunteniens bestätigt werden. In Funktion zu dem Zeitpunkt der Errichtung dieser Lager: Draja de Sus, Jidava, Tîrgşor, Mălăieşti, Rucăr oder nur einiger derselben, wird man auf die Zugehörigkeit der muntenischen und südmoldauischen Gebiete zum Römerreich, noch vor Trajans Kriegen, schließen können. Die Anwesenheit von Truppen in diesen so nahe dem Zentrum des dakischen Staates gelegenen Römerlager würde die Behauptung des Cassius Dio, Decebal habe in großer Bedrängnis den Frieden geschlossen, rechtfertigen⁸³.

Waren nun diese südkarpatischen Gebiete dem Reich schon zu Ende des 1. Jhs. u.Z. oder erst 101 einverleibt worden, anzunehmen ist, daß vor allem aus diesen so lange schon unter römischen politischen und militärischen Einfluß stehenden Gegenden diejenigen Daker stammten, die von Decebal abfielen und sich den Römern anschlossen⁸⁵.

Die von diesen Gebieten in der Moesia Inferior nach der Eroberung, in den ersten Jahrzehnten des 2. Jhs. eingenommene Stellung ist eine Folge des Kriegszustandes⁸⁶; die Notwendigkeit ihrer Überwachung durch Truppen scheint selbst zu dieser Zeit nicht groß gewesen zu sein, denn es wurde nur eine geringe Anzahl von Lagern, meist kleine Kastelle, festgestellt⁸⁷.

⁷⁹ Dessau 9200 — et bello Marcomanorum, Quadorum, Sarmatarum adversus quos expeditionem fecit per regnum Deceballi regis Dacorum — der Durchzug durch das dakische Königreich konnte nicht allein von der zeitweiligen Besetzung Dakiens während der Kämpfe des Tettius Iulianus verursacht worden sein; in der Inschrift ist nicht von einem zufälligen Durchzug die Rede, sondern von einer offiziell genehmigten, vom dakischen König gestatteten Aktion; diese Genehmigung mußte wohl die Folge des Abkommens zwischen den beiden Staaten gewesen sein.

⁸⁰ Cassius Dio, LXVIII, 9.

⁸¹ JRS, XLVIII, 1958, S. 102—116 und JRS, XLIX, 1959, S. 26 ff.

⁸² Fink, a.a.O., S. 115; R. Vulpe, *Dacia*, NS, 1960, S. 330; unsere Forschungen in Rucăr brachten drei äußerst korrodierte Münzen zutage; zwei davon zeigen das Bildnis von Flaviern, leicht erkennbar nach dem charakteristischen Profil; die einzige bestimmbare Münze ist eine Prägung von Vespasian (B. Mitrea); dennoch hat keines der Militärlager aus Nordmuntenien zwei Phasen.

⁸³ Cassius Dio, LXVIII, 9.

⁸⁴ H. Daicoviciu, a.a.O., S. 325 und 328.

⁸⁵ Cassius Dio, LXVIII, 11 und die Trajanssäule, Szenen 65 und 66.

⁸⁶ Gh. Ştefan, *Dacia*, 11—12, 1945—1947, S. 142—144.

⁸⁷ Ioana Bogdan-Cătănicu, *SCIVA*, 25, 2, 1975, S. 277—288.

Der Abzug der römischen Truppen aus den nordmuntenischen Lagern fand zu Beginn von Hadrians Herrschaft statt⁸⁸.

Eine Untersuchung der Münzfunde aus Inner-Muntenien⁸⁹ ermöglichte es, uns ein Bild des Lebens zu machen, das sich hier in den zwei Jahrhunderten nach Errichtung der norddonauländischen Provinz Dakien abspielte. In den ersten Jahrzehnten des 2. Jhs. stellt man eine gleichmäßige Verteilung kaiserlicher Münzen im zentralen und karpatischen Teil Munteniens fest. Folgen der von Aelius Catus und Plautius Aelianus durchgeführten Umsiedlung der Geten konstatiert man aber im Süden des Gebietes, das von der Stammesvereinigung am Argeş-Fluß besiedelt war:

Nach Hadrians Regierungszeit mehren sich die römischen Münzfunde, was auf regen Handel in der von Argeş und Vedea bewässerten Ebene, in dem subkarpatischen Teil Munteniens schließen läßt. Die archäologische Forschung der letzten Jahrzehnte und die neuerdings von Gh. Bichir systematisch durchgeführten Untersuchungen⁹⁰, gestatteten interessante Schlußfolgerungen hinsichtlich der traditionsgebundenen Sachkultur der Bevölkerung Munteniens. Auch wurde der starke römische Einfluß auf die von dieser Bevölkerung verwendete Tonware hervorgehoben. Der gleiche Einfluß ist bei Verwendung von Schmuckgegenständen (Fibeln, Schnallen) zu bemerken. Außer der auf dem Tauschwege in die dakisch-getischen Siedlungen gelangten Ware römischer Herkunft⁹¹, wurden auch verschiedene Kategorien von Objekten dakischer Art nach römischer Manier hergestellt⁹². Alle diese Elemente der Sachkultur⁹³ berechtigen uns, auf enge Beziehungen zwischen der getisch-dakischen Bevölkerung Munteniens und dem Römerreich — sei es Dakien, sei es Moesien — zu schließen.

Das Schweigen der Schriftquellen hinsichtlich dieser Bevölkerung läßt der Auslegung archäologischer Daten freien Spielraum. Als Hadrian die kaiserlichen Truppen aus Muntenien abzog, konnte er — unserer Meinung nach — diese Bevölkerung nicht ganz ohne Organisation sich

⁸⁸ I.R.I., S. 523.

⁸⁹ In memoriam Constantini Daicoviciu, 1974, S. 51 ff., Karte 1.

⁹⁰ In seinen wiederholt erschienen Studien veröffentlicht er die Teilergebnisse von Forschungen, deren Endziel die Kenntnis der Sachkultur der bodenständigen Bevölkerung aus Muntenien im 2.—4. Jh. und ihre Beziehungen zu den Römern, Sarmaten, Karpen und Goten ist.

⁹¹ Wir verweisen nur auf die Patere mit Inschrift aus Socetu Z. und P. Voivozeanu, *RevMuz*, 6, 1970, S. 530, auf die lorica squamata von Militari — Vl. Zirra, *Cercetări arh. în Bucureşti*, I, 1963, S. 52 und auf die Statuetten aus Bucureşti-Lacul Tei — D. V. Rosetti, *Bucureştii de odinioară în lumina cercetărilor arheologice*, 1959, S. 31, Taf. 28/1, 3.

⁹² G. Bichir, in *Thraco-dacica*, Bucureşti, 1976, S. 302.

⁹³ Da der Großteil des Materials aus dieser Zeit noch unveröffentlicht ist, müssen wir uns mit den aus diesen Entdeckungen gezogenen, veröffentlichten Schlußfolgerungen bescheiden. Bedauerlich ist das Fehlen von beharrlicheren und auf ganz Muntenien ausgedehnten Untersuchungen zu dem Zweck, eine Karte zusammenzustellen und archäologische Grabungen dort vorzunehmen, wo Siedlungen aus dem 2. Jh. identifiziert wurden. Wenn G. Bichir behauptet (*Pontica*, V, 1972, S. 171), daß es an archäologischer Dokumentation für die bodenständige Bevölkerung zwischen 117 und der Mitte des 2. Jhs. mangelt, so ist dies nur eine unangenehme Folge der ziemlich chaotisch und mit ungenügenden Mitteln durchgeführten Erforschung dieses Zeitabschnitts. Das Vorkommen dakischer Tonware im Lager von *Drăjna* und im Kastell von *Rucăr* könnte ohne dakische Siedlungen in der Nach-

selbst überlassen⁹⁴, er dürfte im Gegenteil die Wiederherstellung eines politischen Gebildes begünstigt haben, das er als Gegendienst für seinen Schutz verpflichtete, der römischen Armee Hilfe zu leisten.

Durch archäologische Untersuchungen ließ sich feststellen, daß Sarmatengruppen erst in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. in Muntenien eindringen⁹⁵. A. Alföldis Behauptung⁹⁶, Roxolanen-Sarmaten seien schon im 1. Jh. u.Z. nach Muntenien gekommen und hätten einen Pufferstaat zwischen dem Römerreich und Dakien gebildet, wurde wiederholt angefochten⁹⁷. Die Anwesenheit einer von der römischen Sachkultur beeinflussten getisch-dakischen Bevölkerung ist eine immer deutlicher von den Ergebnissen der archäologischen Forschung unterstützte Realität. Die Tatsache, daß Muntenien zur Provinz Moesia Inferior gehörte, ist durch die militärische Besetzung und durch den Text des Hunt-Papyrus für die ganze Regierungsdauer Kaiser Trajans bewiesen. Hätten die Roxolanen schon vor den Dakerkriegen in Muntenien gesiedelt, wäre es schwer vorstellbar, daß sie zur Zeit der Besetzung dieser Gebiete Hilfgelder erhalten hätten⁹⁸, die Hadrian bei Abzug der römischen Truppen vermindert hätte⁹⁹.

Wiewohl man aufgrund historischer Erwägungen eine Infiltration roxolanischer Elemente in Muntenien gleich nach 117/118 annehmen kann, erscheinen die frühesten Gräber doch erst in der zweiten Hälfte des 2. Jhs.¹⁰⁰. Im 3. Jh. u.Z. haben die Sarmaten die Gebiete in Ostmuntenien und nahe der Donau unter ihrer Kontrolle¹⁰¹.

Die Anerkennung des Territoriums des getisch-dakischen politischen Gebildes — Nachfolger der bedeutenden Stammesvereinigung vom Argeş-Fluß — ermöglichte ihm eine dauernde Fortentwicklung und gebietsmäßige Ausdehnung in Richtung Donau; dies geht aus dem Münzumlauf¹⁰² des 3. Jhs. hervor und wird durch die archäologischen Funde von Răureanca, Zimnicea und Dulceanca bestätigt¹⁰³. Sarmatengruppen dringen sporadisch in dieses von einer getischdakischen Bevölkerung besiedelte Gebiet ein; in einigen Siedlungen wurde das Zusammenleben beider festgestellt¹⁰⁴. Man kann demnach folgern, daß die dakisch-getische Bevöl-

barschaft kaum erklärt werden. Der ununterbrochene und rege Münzumlauf durch das ganze 2. Jh. (siehe unser Artikel in *In memoriam C. Daicoviciu*, S. 53) hebt das Fehlen archäologischer Untersuchungen noch mehr hervor. Em. Moscalu, *SCIV*, 21, 1970, 4, S. 663 weist für die Siedlung von Govora-Sat mit guten Gründen nach, daß sich der Latène-Charakter der dakischen Sachkultur lange Zeit erhält, was unserer Meinung nach eine Datierung der Siedlungen, wo es keine zeitlich genauer bestimmbare Funde gibt, äußerst erschwert.

⁹⁴ R. Vulpe, *Dacia*, NS, V, 1961, S. 381.

⁹⁵ Gh. Diaconu, *SCIV*, 14, 2, 1963, S. 324; Gh. Bichir, *Peuce*, II, 1971, S. 143.

⁹⁶ In VI. Intern. Congr. f. Arch., Berlin, 1939, S. 528 ff.

⁹⁷ C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, S. 456; ders., *Apulum*, III, 1936—1940, 211, Anm. 1; D. M. Pippidi, *Contribuții*, 307, Anm. 69.

⁹⁸ J. Klose, *a.a.O.*, 127 — die Roxolanen wurden zur Verteidigung der Ostgrenzen Dakiens verwendet.

⁹⁹ SAH, Hadr., 8.

¹⁰⁰ Gh. Bichir, *Peuce*, II, 1971, 142. Die frühesten Gräber sind in Ulmeni (Oltenița).

¹⁰¹ Gh. Diaconu, *SCIV*, 14, 2, 1963, 323, 347.

¹⁰² Ioana Bogdan Cătănicu, *a.a.O.*, 58.

¹⁰³ Gh. Bichir, *SCIV*, 16, 4, 1965, 691; M. Macrea, *Apulum*, VII, 1, 1968, 193.

¹⁰⁴ Gh. Bichir, in *Thraco-dacica*, București, 1976, 302.

kerung Munteniens gleich ihren östlichen Nachbarn, den Roxolanen, gezwungenermaßen Klientelbeziehungen zum Römerreich unterhielt. Der Erfolg dieser Neutralisationspolitik des Militärpotentials der Grenzvölker zeitigte nutzbringende Folgen, sowohl hinsichtlich der Geto-Daker aus Muntenien als auch der Roxolanen; so stand ihre Entwicklung ganz und gar unter römischer Kontrolle und machte sie unfähig, dem Römerreich die Stirn zu bieten. Ohne ausdrückliche schriftliche Hinweise gibt es aber doch Vermutungen, daß um die Mitte des 2. Jhs. die Ostgrenze der Dacia Inferior bedroht war; damals wurden einige Kastelle am „*limes alutanus*“ wiederhergestellt¹⁰⁵ und es erscheint ein *prolegato et praefectus Daciae Inferioris* — T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Marcius Turbo¹⁰⁶.

Während der Markomannenkriege, als die ganze Nordgrenze des Imperiums von einer Koalition barbarischer Völker bedroht war¹⁰⁷, werden unter den Feinden auch die Roxolanen genannt. Es ist sicher, daß diese einen gewissen Druck ausgeübt haben müssen, denn sie erreichten das Zugeständnis, über die Provinz Dakien Verbindungen zu den Jazygen zu unterhalten¹⁰⁸.

Die Lage während dieser trüben Jahre wird durch die Stelle aus den *Historia* des Dio Cassius beleuchtet¹⁰⁹, wo die Versuche der Barbarvölker geschildert werden, durch Druck gewisse Vorteile vom Römerreich zu erzielen: Hilfgelder, wie sie Tarbos forderte, oder die Erlaubnis, sich in den Provinzen anzusiedeln¹¹⁰.

Das Eindringen der Sarmaten-Roxolanen nach Muntenien geschah nicht ohne Wissen des Kaisers und auch nicht durch Verletzung der getisch-dakischen Gebietsrechte, denn es läßt sich archäologisch ein friedliches Zusammenleben und eine Durchdringung gegenseitiger Einflüsse beobachten.

Eine Fortdauer der Klientel-Beziehungen der getisch-dakischen Bevölkerung aus Mittel- und Westmuntenien, sowie der Roxolanen aus dem Südosten dieses Gebietes und dem Römerreich läßt sich zwar nicht geradezu beweisen, muß aber vermutet werden.

Nur archäologische Forschungen werden von nun ab gewisse Fragen klären, die sich für die darauffolgende Periode abzeichnen, nämlich die Beziehungen der einheimischen Bevölkerung aus Muntenien zu den Karpen und Goten. Aus der heute bereits bekannten Tatsache, daß sich das Eindringen der Goten auf das Gebiet östlich des Limes der Dacia In-

¹⁰⁵ D. Tudor, O.R. 1968, 167, 275.

¹⁰⁶ CRAI, 1945, 144 = AE, 1946, 163; M. Macrea, *Viața*... 59 und R. Syme, JRS, LII, 1962, 92; I. Piso, *RevRHist*, XII, 6, 1972, 1006 ff; Ioana Bogdan Cătănicu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, București, 1971, Dissertation.

¹⁰⁷ SHA, M. Ant, 22, 1.

¹⁰⁸ Cassius Dio, LXX, 19, 2.

¹⁰⁹ Ebda, LXX, 11, 1.

¹¹⁰ Ebda, LXX, 11, 4 — vielleicht waren unter den in Moesien angesiedelten Barbaren auch die von Gh. Bichir in Varna und Novae festgestellten Roxolanen (SCIVA, 27, 2, 1976, 212). Wir neigen sogar zu der Ansicht, dass die Sarmaten nur mit ausdrücklicher Erlaubnis des Kaisers nach Muntenien kommen durften; ihre Einwanderung fällt — wie wir sahen — in diese Zeit; die Roxolanen waren wohl wegen der Volksbewegungen in den Ostgebieten, die sich damals weiter ausbreiteten genötigt, im Römerreich Asyl zu suchen — B. Mitrea, *Studia Gotica*, Stockholm, 1970, 82—83.

ferior beschränkt¹¹¹, läßt sich auf den vom Römerreich gelenkten Charakter und die von ihm ausgeübte Überwachung dieser gotischen Niederlassung schließen, die das Leben in den Siedlungen vom Typ Chilia durchaus nicht störte.

Zieht man die Hypothese von E. K. Chrysos¹¹² in Betracht, wonach sogar die eigentliche Aufgabe Dakiens nicht einen gesetzlichen Verzicht auf das Gebiet der ehemaligen Provinz darstellte und die Goten als *foederati* zwischen Donau und Karpaten saßen, so eröffnet sich ein besonders interessantes Kapitel für künftige Forschungen; dies umso mehr, als der Ewigkeitsgedanke des römischen Besitzrechtes auf seine ehemaligen Gebiete die außenpolitischen Beziehungen auch nach Schaffung der germanischen Königreiche beherrscht¹¹³.

Bei unserem Versuch, die Geschichte der muntenischen Bevölkerung und ihrer Beziehungen zum Römerreich kennen zu lernen, faßten wir alle antiken, diese nur irgendwie erhellenden Nachrichten zusammen und überprüften frühere Quellenauslegungen, da wir davon überzeugt sind, das Römerreich habe bis zu Anfang des 4. Jhs., aber gewiß auch später noch immerzu Sorge getragen, sich die Kontrolle dieses schwachen Punktes seiner Nordgrenze zu sichern, eines Gebietes, das den Barbarvölkern den Weg ins Innere des Reiches eröffnete. Unserer Meinung nach liegt der Hauptzweck einer derartigen Untersuchung darin, daß Fragen aufgeworfen werden, die von der archäologischen Forschung allein gelöst werden können.

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

Dez. 1976.

¹¹¹ B. Mitrea, a.a.O., 90.

¹¹² *Dacoromania*, 3, 1974, 59, 61.

¹¹³ G. Ostrogorski, *Histoire de l'état Byzantin*, Paris, 1956, 98, der einen Gedanken Th. Mommsens, in *Ges. Schriften*, IV, 334, wiederaufnahm.

PRINCIPIA CASTRULUI DE LA GILĂU

Articolul de față își propune continuarea prezentării unor obiective unitare cercetate în mod sistematic în castrul de la Gilău¹. Prezentarea elădirii comandamentului — *principia* — se impune ca un studiu aparte care să depășească cadrul unui simplu raport de săpătură. Deși clădirea comandamentului a constituit obiectivul prioritar al campaniei anului 1981, articolul nostru prezintă de fapt rezultatul mai multor campanii de săpături în urma cărora se pot sintetiza în fine observațiile deja făcute². Trebuie făcută precizarea că săpăturile din 1981 au oferit o serie de rezultate spectaculoase sub aspect arheologic ce constituie o premieră absolută pentru provincia Dacia. Am avut șansa de a putea identifica toate fazele clădirii, cu deosebire cele de lemn.

Săparea acestui obiectiv (fig. 5) a început în anul 1977, când prin trasarea secțiunilor S VII și S VIII a fost identificată clădirea; au fost, de asemenea, dezvelite trei baze de piloni din șirul ce desparte curțile *a* și *b*. În anul 1978 a fost identificat prin S IX și apoi urmărit zidul nordic de incintă al clădirii; a fost dezvelită camera *d* în ultima ei fază, săpându-se în continuare incinta vestică a comandamentului. Prin S X a fost identificat pretoriul și stradela ce-l desparte de *principia*. Campania anului 1979 a reprezentat un salt calitativ în ceea ce privește metoda de lucru, în sensul că în secțiunile trasate am putut sesiza existența unor nivele anterioare ultimei faze. Acest stadiu al cercetărilor este ilustrat de raportul general de săpături de la sfârșitul acestei perioade³. În 1979 au fost trasate secțiuni prin camera *d*⁴ și *c*⁵ precum și secțiunea S XIII⁶. De asemenea, a fost dezvelit zidul estic al camerelor *c*, *e* și *g*. În anul 1980 s-a săpat S XVIII. În fine, în anul 1981 ne-am propus să stabilim planul tuturor fazelor clădirii. În acest scop au fost trasate S XXI—S XXVII, S XXIX și S IX b/s. Totodată am definitivat săparea camerelor din spatele clădirii. Această reconsiderare a săpăturii s-a făcut în condițiile în care zidurile ultimei faze erau deja parțial restaurate. În stadiul actual al cercetării se poate afirma că săpătura a cuprins integral încăperile din spate, curtea *b* și incinta, rămânând ca săpături viitoare

¹ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Porta principalis dextra a castrului de la Gilău*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 85—96.

² Idem, în *Potaissa*, II, 1980, p. 39—42; acest obiectiv a fost prezentat la Sesiunea anuală de *Rapoarte*, Vaslui, 1982.

³ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău. Campaniile 1976—1979*, în *Potaissa*, II, 1980, p. 29—47.

⁴ *Ibidem*, fig. 8.

⁵ *Ibidem*, fig. 9.

⁶ *Ibidem*, fig. 11.

să aducă noi precizări referitoare la curtea *a* și la deschiderea clădirii în fazele mai vechi.

Desigur, în final concepția de abordare a acestui obiectiv nu pare a fi fost una unitară. Caracterul oarecum nesistematic al trasării secțiunilor se datorează nu atât terenului împădurit și eşalonării cercetării pe mai multe campanii, cât mai ales metodei de lucru tradiționale adoptată în prima parte a investigației. Această metodă de cercetare a unor asemenea obiective se limitează la urmărirea unor ziduri cu scopul precizării unui plan de clădire fără a se preocupa de eventuala existență a unor faze anterioare din piatră și mai ales din lemn. Depășind acest stadiu de lucru am reușit să identificăm sub nivelul clădirii de piatră urmele a încă trei anterioare.

În consecință putem afirma că *principia* de la Gilău a avut patru faze distincte de construcție. Planul separat al fiecărei faze a putut fi completat și datorită faptului că la fiecare nouă refacere din temelii, zidurile clădirii nu s-au suprapus peste cele demolate. Acest fapt a fost posibil deoarece, deși planul nu a suferit modificări substanțiale, dimensiunile clădirii comandamentului au fost mereu mărite astfel încît, pe latura de sud, de exemplu, se găsesc patru ziduri de incintă, fiecare corespunzînd cîte unei faze. Raportul stratigrafic dintre acestea poate fi urmărit cu ușurință pe profilul secțiunilor ce intersectează incinta de sud și unde se disting cu claritate, pe lîngă zidul fazei ultime, gropile de scoatere a încă trei ziduri de incintă.

Astfel pe profilul S XXVII (fig. 1), se poate observa între metrii 24,10 și 24,50 o primă groapă de scoatere, umplută cu un lut amestecat, de culoare galbenă și neagră. Acest zid scos, aparține primei faze și este acoperit de un strat de pietriș și mortar, care se găsește la o adîncime de 0,90 m. De la acest nivel, între metrii 25,10 și 25,60, pornește groapă de scoatere a unui al doilea zid, groapă umplută și ea cu un lut gri gălbui, bătătorit, cu urme ușoare de mortar. Zidul celei de a doua faze a clădirii este acoperit cu un strat de pietriș care se găsește la adîncimea de 0,50 m. În fine, de la acest nivel pornește groapa de scoatere a zidului de incintă al fazei trei. Zidul se găsește între metrii 25,85 și 26,35. Pe fundul gropii de scoatere a mai rămas ultimul rînd din bolovanii temeliei. Amprenta acestui zid umplută cu un pămînt mult mai afînat decît cele anterioare, este acoperită de un strat de mortar și tegule, marcînd ultimul nivel de călcare căruia îi corespunde zidul de incintă al fazei patru, între metrii 26,60 și 27,70. Elevația acestuia s-a păstrat doar pe mici porțiuni ale laturii de sud, restul fiind scos în perioada postromană. În S XXVII incinta sudică a fazei patru apare doar în temelie. Trebuie făcută precizarea că zidul scos care se vede pe profilul S XXVII între metrii 22,10 și 22,70 nu aparține incintei, el nefiind surprins în alte secțiuni, rămîne ca traseul său să fie lămurit în viitor cînd va fi extinsă cercetarea și asupra curții *a*.

Putem afirma, deci, despre clădirea comandamentului, că are patru faze distincte de existență, înlocuirea unor ziduri demolate cu altele noi, fiind considerată de noi o fază, iar diferitele reparații, adăugiri, compartimentări ce au fost sesizate fiind considerate doar ca subfaze. Dacă în cazul porții *principalis dextra*⁷ am putut urmări concomitent

⁷ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 85—96.

cu refacerea completă a zidurilor și o refacere corespunzătoare a drumului, șanțurilor și *agger*-ului, în cazul clădirii comandamentului secțiunile prin curți oferind o stratigrafie mai puțin bogată și clară, nu au permis sesizarea unor amenajări substanțiale ale interiorului sau a drumurilor ce delimitează clădirea. Totuși, acolo unde a fost posibil, am încercat să adăugăm planului de situație al fazei respective și alte elemente decât traseul unor ziduri.

Pornind de la aceste considerente am optat pentru un plan de situație al întregii săpături cuprinzând toate fazele clădirii (fig. 5), în timp ce fiecare fază în parte am ilustrat-o prin câte un plan separat (fig. 6—9), păstrând aceeași legendă pentru toate cele cinci planuri. Pentru stratigrafia verticală am selectat doar profilele reprezentative, adăugând pentru o mai bună înțelegere și trei profile deja publicate⁸.

În consecință, vom trece la descrierea fiecărei faze în parte apelând atât la planul general al săpăturii (fig. 5), cit și la planul fazei respective.

Principia I

Planul celei mai timpurii clădiri a comandamentului castrului de la Gilău (fig. 6), ne este aproape în întregime cunoscut. Rămân a fi precizate deschiderea înspre *via principalis*, precum și eventuala existență a două curți. Clădirea avea o formă dreptunghiulară, prezentînd o curte (sau eventual două) și un număr de 5 încăperi pe latura de vest.

Dimensiunile clădirii sînt: 27,75×23,25 m, măsurate din exteriorul zidurilor de incintă. Dimensiunile camerelor din spate măsurate în interior, începînd cu camera A I sînt: 3,40×3,75 m; 3,40×4 m; 3,40×5 m; 3,40×4 m; 3,40×3,75 m. Prin urmare în dreapta și stînga încăperii centrale (*aedes*)⁹, camerele (*scholae*) sînt simetric dispuse, încăperile corespondente avînd dimensiuni absolut identice. Cele trei încăperi centrale aveau cîte o intrare spre curte de: 2,35 m (camera B I); 3,50 m (camera C I); 2,25 m (camera D I). Colțurile dinspre *via principalis* ale incintelor prezintă cîte o îngroșare de formă dreptunghiulară de 1,75×0,90 m. Nu a putut fi încă urmărit zidul care flanca *via principalis*, astfel încît nu putem preciza aspectul și dimensiunile deschiderii clădirii în faza I. În exterior edificiul era mărginit de stradele de pietriș. *Via principalis* corespunzătoare acestui prim nivel avea lățimea de 6,50 m și apare în profil sub forma unei lentile de pietriș cu două rigole (v. S XIII, fig. 4). Înspre vest exista, de asemenea, un drum lat de 5 m (fig. 3). Înspre nord și sud datorită suprapunerii incintelor fazelor I și II și respectiv a distanței reduse dintre ele, a fost dificil de precizat stratul de pietriș corespunzător primei faze.

Această clădire a fost demolată prin scoaterea zidurilor, șanțurile rezultate fiind umplute cu un lut de culoare galben citrin, amestecat cu unul de culoare brun închis, aproape negru. Ductul acestor ziduri a putut fi urmărit pe fundul secțiunilor, la radere, deoarece umplutura lor diferă ca și culoare de nivelele preromane. Acestea sînt reprezentate de un strat relativ gros de pămînt lutos, brun-închis, cu pigmenți roșcați, conținînd materiale eneolitice, sub care se află un lut steril din punct de vedere arheologic, de culoare galben deschis. Umplu-

⁸ Vezi supra notele 4—6.

⁹ Pentru terminologia utilizată la denumirea camerelor din spatele clădirii comandamentului, v. George C. Boon, *Caerleon: Une forteresse de légion et ses établissements*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 134 și nota nr. 10.

tura zidurilor scoase a fost foarte probabil făcută din lutul steril amestecat cu cel aparținând nivelului eneolitic, la baza șanțurilor de scoatere prevalând pământul de culoare închisă iar înspre partea superioară, cel galben deschis. Din aceste motive ductul zidurilor a putut fi urmărit la diferite adâncimi: în stratul eneolitic ductul având culoare deschisă, respectiv în steril o culoare închisă¹⁰. Această situație s-ar putea explica prin umplerea șanțurilor de scoatere a fazei I cu lut rezultat în urma săpării noilor temelii ale clădirii fazei II. În umplutura omogenă a șanțurilor de scoatere nu am identificat urme de lemn carbonizat sau chirpic, ci doar granule fine de mortar. În stratigrafie verticală amprenta acestor pereți, cu o lățime de 0,30—0,45 m, coboară de la primul nivel roman de călcare până la o adâncime de 1,25 m, străbătând atât stratul brun-închis cât și sterilul galben-deschis (v. S XXI, m 5—6; fig. 2). Zidul nordic de incintă este suprapus de fazele ulterioare (S XXI, m 0,25—1,50; fig. 2). Datorită umpluturii asemănătoare, pe profilul vertical nu s-a putut distinge cu claritate raportul stratigrafic între cele două proeminențe care marchează limita inferioară a gropilor de scoatere din fazele I și II. Totuși delimitarea a fost posibilă prin identificarea în stratigrafie orizontală a colțului de nord-vest al clădirii I. Prin urmare am putut stabili că proeminența dinspre interior aparține fazei I. Un alt indiciu al anteriorității acestei proeminențe îl constituie stratul de arsură care împreună cu o dungă de mortar din dreptul metrelor 1 separă cele două proeminențe, acoperind-o pe cea din interior.

În S XIII din 1979 (fig. 4) a fost surprins în stratigrafie verticală, pe profilul de sud, între metrii 1 și 2, zidul ce delimitează *principia I* de *via principalis*. La acea dată, nefiind preocupată suficient de stratigrafia orizontală am depășit prin săpătură nivelul zidului fazei I. În 1981, în schimb, lărgind printr-o casetă capătul vestic al lui S XIII, am reușit să precizăm și în stratigrafie orizontală forma colțului îngroșat din faza I.

Drumul care mărginea clădirea înspre vest a fost intersectat atât de secțiunea est-vest prin camera c (fig. 3) cât și de secțiunea nord-sud prin camera d (fig. 3), de către S VII și de adâncirea săpăturii în camerele e și g. Acest drum se găsește la o adâncime de 1,40 m și are o formă de lentilă în profil, având lățimea de 5 m. La vest de acesta au fost identificate gropile de scoatere ale unor pereți de lemn, care au aparținut foarte probabil barăcilor din prima fază a castrului. Umplutura șanțurilor de scoatere a acestor pereți este alcătuită dintr-un lut brun cu pigmenți roșcați. Deși ea diferă de umplutura șanțurilor de scoatere a zidurilor clădirii comandamentului în faza I, credem că aceste barăci au fost contemporane cu *principia I*, fiind dezafectate cu ocazia construirii noii clădiri a comandamentului. Acest lucru este dovedit de faptul că gropile umplute cu lut brun cu pigmenți roșcați sînt suprapuse de rigola care flanca înspre vest *principia II*.

Prin secțiunile practicate în încăperile din spatele clădirii II nu s-a observat un nivel cert de călcare corespunzător acestei faze, situația fiind similară și în cazul curții (sau curților). S-ar putea ca lentilele de lut galben care se găsesc direct peste stratul eneolitic să marcheze nivelul de călcare în încăperi. Dat fiind faptul că umplutura acestei faze este realizată dintr-un lut bine tasat, cu multe pete galbene și fiind, deci, dificil de urmărit eventualele podele ale primei faze, am preferat să utilizăm o hașură unică.

¹⁰ Datorită unor impedimente de natură tipografică nu putem anexa acestei lucrări și documentația fotografică, foarte revelatoare și abundentă, ce constă din diapozitive color.

Principia I a avut foarte probabil pereții construiți din lemn. Deși nu am găsit nici urme de lemn carbonizat, dar nici de piatră în umplutura șanțurilor de scoatere a pereților, credem că aceștia erau de lemn datorită îngustimii amprentei lor (30—40 cm), cit și datorită faptului că în colțul de nord-vest al clădirii, la radere, a apărut groapa de scoatere a stîlpului din colț, groapă care coboară sub limita inferioară a șanțului de scoatere a peretelui propriu-zis. Urmele sporadice de mortar din șanțurile de scoatere ale pereților, precum și din nivelul corespunzător al fazei I provin din tencuiala pereților de lemn. Această tehnică de construcție a fost pusă în evidență de săpăturile din anul 1982, în „clădirea A”, unde s-a păstrat pe porțiuni considerabile și pe ambele laturi ale birnelor o tencuială groasă de 1 cm. Trebuie făcută precizarea că nu am putut constata nici o urmă de distrugere violentă a clădirii comandamentului în faza I.

Principia II

După demolarea și nivelarea clădirii din faza I a fost ridicată o nouă construcție (fig. 7). Aceasta are o formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 32,20×24,85 m, remarcîndu-se o alungire față de faza I a clădirii înspre vest, precum și o ușoară lărgire a laturilor de nord și de sud. Compartimentarea edificiului suferă, de asemenea, o serie de modificări. Deși nu am putut sesiza nici în această fază existența a două curți, în schimb a fost pusă în evidență o nouă distribuire a încăperilor din spatele comandamentului. În această fază în părțile laterale ale încăperii centrale C II (*aedes*) funcționează cîte două încăperi despărțite printr-un coridor îngust. Noua compartimentare a încăperilor din spatele clădirii II, care nu se suprapun peste cele ale fazei anterioare, constituie tocmai alungirea înspre vest mai sus pomenită, zidul dinspre curte al încăperilor din spatele clădirii fiind suprapus peste cel de incintă al edificiului anterior (v. și fig. 1).

Încăperile din spate, măsurate în interior au, începînd cu A II: 3,80×2,80 m; 3,80×0,85 m; 3,80×3,95 m; 3,80×5 m; 3,80×3,50 m; 3,80×0,90 m; 3,80×2,75 m. Numărul încăperilor rămîne tot de 5, adăugîndu-se două coridoare aproape identice ca lățime (0,85—0,90 m). Încăperea centrală are tot 5 m lungime ca și cea a fazei I. În schimb, lățimea întregului șir de încăperi din spate crește cu 0,40 m (de la 3,40 la 3,80 m). Încăperile extreme de sud și nord sînt aproape egale (2,75—2,80 m), în timp ce camerele ce flanchează încăperea centrală au o diferență de 0,45 m, cea de sud fiind mai lată. Această diferență a determinat lărgirea spre sud a incintei cu exact 0,50 m față de vechea incintă (fig. 5). Prin urmare, dacă incinta nordică a celor două faze se confundă aproape, cea sudică poate fi net delimitată.

Dovada că *principia II* este ulterioară clădirii I o constituie pe de o parte faptul că încăperile din spatele fazei II se suprapun peste stradela de vest a clădirii anterioare (fig. 3). Pe de altă parte, în S XXVII incinta sudică a fazei II, distinctă de cea anterioară, corespunde unui nivel de pietriș și mortar care acoperă clar șanțul de scoatere al incintei I.

Din punct de vedere arheologic principala problemă în stabilirea ductului șanțurilor de scoatere a zidurilor fazei II a fost distingerea acestora de zidurile scoase ale fazei următoare (*principia III*) care pe incinta nordică și în încăperile din spate au un traseu comun cu faza II. Șanțurile de scoatere a zidurilor clădirii II sînt umplute cu un lut amestecat, foarte asemănător cu cel din primul nivel și au o lățime de 0,75 m pe incinta vestică, respectiv 0,45 m pe cea sudică. Grosimea șanțurilor de scoatere a zidurilor despărțitoare ale încăperilor, precum și a incintei nordice este mai greu de precizat datorită suprapunerii șanțurilor de

scoatere din faza III cu cele din faza II. Pe incinta nordică grosimea a putut fi măsurată doar în partea inferioară a șanțului de scoatere unde aceasta este de 0,35 m (fig. 2).

Distincția dintre gropile de scoatere a zidurilor din fazele II și III a fost posibilă datorită umpluturii diferite. Ampretele zidurilor fazei III au în umplutură un pământ afinat cu urme de mortar, piatră și material arheologic. În încăperea centrală (*aedes*) ductul incintei vestice în faza II este net diferit de cel din faza următoare, când încăperea ia forma unei abside. El a putut fi identificat pe profilul est-vest prin *aedes* (fig. 3, între metrii 3—3,50).

Capătul dinspre *via principalis* al incintei nordice a fost identificat prin casetă de lărgire a lui S XIII, fiind distinct de capetele incintelor celorlalte faze (fig. 5 și 7).

Cît privește stradelele aparținătoare clădirii în faza II, am omis reprezentarea lor în fig. 7 deoarece este greu de distins pietrișul fazei II de cel al fazei III (v. fig. 1). La vest de clădirea comandamentului, în această fază am identificat o rigolă. Aceasta este anterioară fazei III deoarece este acoperită de camera C III. Ea este posterioară fazei I deoarece acoperă un perete de baracă din această fază (vezi mai sus).

În secțiunile trasate prin încăperi (fig. 3) nu am putut identifica existența unui nivel de călcare distinct. La fel sondarea curții (sau curților) nu a fost de natură a preciza nivelul corespunzător fazei. Atît nivelul I cît și II au fost acoperite la demolare cu un lut de amenajare amestecat, conținînd slabe urme de mortar, fapt ce îngreunează delimitarea cu exactitate a nivelelor de călcare în curți, corespunzătoare acestor faze.

Putem aprecia că și *principia II* a fost tot din lemn, pe aceleași considerente ca și în cazul fazei I. În plus, în umplutura zidurilor am remarcat existența unor urme de lemn și chirpic ars.

Principia III

După demolarea clădirii II, din lemn, se construiește exact după același plan o nouă clădire, de data aceasta din piatră: *principia III* (fig. 8). Traseul noilor ziduri urmează îndeaproape pe cel vechi, singurele modificări survenind în cazul încăperii centrale (C III), căreia i se adaugă spre vest o absidă, edificiul scurtîndu-se, totodată, spre est cu circa 2,35 m. Nici pentru această fază nu putem preciza dacă au existat două curți sau una singură.

Dimensiunile fazei III sînt de 29,75×25,20 m. Camerele din spate măsurate pe linia interioară a zidului începînd cu A III au dimensiunile: 3,85×3 m; 3,85×0,90 m; 3,85×4 m; 7×5 m¹¹; 3,85×3,40 m; 3,85×0,90 m; 3,85×2,60 m.

Rezultă prin urmare că faza III constituie de fapt o refacere în piatră a fazei II. Șanțurile de scoatere a zidurilor fazei III, deși se suprapun foarte adesea peste cele anterioare, pot fi deosebite de acestea, întrucît au o lățime mai mare, sînt mai puțin adînci și au o umplutură total diferită. În timp ce umplutura fazei anterioare era un lut omogen, cu foarte slabe urme arheologice, cea a fazei III constă dintr-un pământ amestecat, cu sfărîmături de piatră de carieră, mortar, chirpic ars și cărbune, fragmente de tegule și chiar bolovani de rîu și piatră nefasonată de carieră. De asemenea, este prezent și materialul arheologic. Astfel, în

¹¹ În *Potaissa*, II, 1980, p. 41, a fost dată lungimea acestei încăperi în ultima fază de 5,60 m, necunoscîndu-se pe atunci apartenența sa la faza a III-a, urmată de o ușoară lărgire în a IV-a.

profil vertical pot fi distinse șanțurile de scoatere a fazelor II și III, chiar dacă sînt suprapuse (fig. 1, S XXVII profil). În stratigrafie orizontală traseul acestor ziduri apare la radere ca o dungă mai deschisă și mai afinată, comparativ cu lutul brun închis în care au fost săpate. A fost surprins, pe toată lungimea lui, zidul de est al șirului de încăperi. El se suprapune aît peste zidul de est al fazei II, cît și peste cel de vest al fazei I (v. fig. 1).

Singurul element al fazei III care nu a fost demolat, continuînd să funcționeze și în faza IV este încăperea centrală în formă de absidă. Această încăpere a fost săpată încă din anul 1979, cînd observam apartenența sa la o fază anterioară restului încăperilor de piatră¹², fază pe care acum o putem denumi *principia III*. Zidul acestei încăperi, avînd o grosime de 0,60—0,80 m, este alcătuit din bolovani de carieră nefasonați, de culoare gălbuie, legați cu mortar. O porțiune a laturii de sud a încăperii a fost scoasă în faza următoare, racordul cu zidul fazei IV realizîndu-se înspre sud printr-un cot scurt de 0,40 m, construit în tehnica specifică noii faze și păstrat doar în temelie (v. fig. 8 și 9). Mare parte din latura de nord s-a păstrat în elevație pînă la 1,30 m, avînd în interior, pe porțiuni, o tencuială de mortar groasă de pînă la 5 cm și atent finisată¹³. Am putut observa că această construcție absidată a fost realizată din punct de vedere tehnic în două etape. Astfel, absida propriu-zisă a fost edificată separat de restul încăperii. Pe latura de nord există o întrerupere a zidului, ce marchează punctul de racord al curbării cu zidul drept. Pe latura de sud zidul a fost scos tocmai din acest punct, unde curbura nu era legată organic cu porțiunea dreaptă. Tehnica diferită este ilustrată și de faptul că în timp ce absida propriu-zisă are o temelie puțin adîncă din piatră măruntă de carieră, fără mortar, porțiunea dreaptă are temelia mult mai adîncă, formată din piatră de carieră de același tip cu cea din elevație, dar fără mortar. Cota diferită la care se află temeliile este probabil determinată de faptul că în timp ce porțiunile drepte suprapun zidurile scoase ale fazei II, absida este implîntată într-un pămînt compact, nerăscolit. Faptul că zidul drept și curbura aceleiași încăperi nu se țes organic, nu înseamnă că au fost construite în două faze diferite. La Gilău am mai constatat că racorduri între porțiuni drepte și curbate de zid se fac prin adosare și nu prin legătură organică (vezi bastionul din colțul de N-V)¹⁴. În încăperea cu absidă am identificat la adîncimea de 0,75 m un nivel clar de călcare reprezentat de o podea de lut/portocaliu așezat peste un pat de bolovani mărunți de rîu (fig. 3). Această podea acoperă stratul de amenajare al fazei II. În încăperea cu absidă am găsit un singur nivel de călcare, ea funcționînd și în faza următoare, fără refaceri ale podelei. Materialul arheologic provenit de pe podea constă din cîteva monede, cîteva lucerne, fragmente ale unui candelabru de lut, o lampă din fier, slabe urme ceramice și oase, mai ales de pasăre.

Deși în secțiunea prin camera *d* (fig. 3) nu am putut identifica un nivel de călcare bine precizat, corespunzător fazei III, totuși am sesizat existența mai multor lentile succesive de lut, alternînd cu arsură și dungi fine de pietriș într-un strat bogat în urme arheologice. Este vorba despre podelele de lut succesive care fuse-

¹² Potaissa, II, 1980, p. 42.

¹³ *Ibidem*, fig. 14.

¹⁴ În acest context revenim cu cîteva precizări asupra bastionului din colțul de NV. Cu ocazia săpăturilor din 1980, efectuate în încăperea adiacentă acestuia, am putut studia racordul zidului de incintă sudică cu cel al curbării colțului. Legătura s-a făcut aici tot prin adosare, fapt ce a determinat o ușoară deplasare a zidurilor în porțiunea de contact; cf. Potaissa, II, 1980, p. 38 și volumul de *Rapoarte*, Brașov, 1981 (sub tipar).

seră considerate în 1979 ca aparținând fazei II¹⁵, întrucât la vremea aceea nu făceam distincția cuvenită între fazele II și III, considerând că zidurile de lemn au fost contemporane cu încăperea în formă de absidă. Din acest strat pleacă șanțurile de scoatere ale zidurilor din fazele III și II, fără a putea identifica apartenența unuia sau altuia dintre ele la un anumit nivel de călcare. Pentru acest motiv am redat întreg stratul corespunzător fazei II și III cu o hașură unică. Important ni se pare însă faptul că șanțurile de scoatere ale zidurilor de piatră pornesc din acest strat, astfel încât putem aprecia că nivelul de călcare în încăperile din spatele căldirii în faza III, se afla la aproximativ aceeași adâncime cu podeaua încăperii centrale (C III). În zidul de nord al încăperii s-a păstrat o intrare largă de 1,90 m, al cărei prag este realizat din lespezi subțiri și plate. Pragul se găsește la nivelul podelei. Am insistat la descrierea fazei III asupra faptului că podeaua încăperii centrale și nivelul de călcare al încăperilor laterale se găsesc aproximativ la aceeași adâncime, deoarece în faza IV, nivelul de călcare al încăperilor din spate se va ridica cu 0,60 m, astfel încât camera cu absidă va rămîne la demisol. Pe podeaua acestei încăperi am observat un șir de 4 adâncituri circulare, dispuse pe axa nord-sud, provenind foarte probabil de la un rînd de stîlpi. Șirul de stîlpi fiind dispus exact deasupra zidului scos din faza II, presiunea transmisă de stîlpi, precum și pămîntul de umplutură insuficient tasat, au determinat adîncirea podelei în această zonă. În stratul foarte compact de dărîmătură de peste podea, gros de 0,50 m, nu am găsit nici o urmă de tegulă. Putem aprecia, deci, că șirul stîlpilor nu susținea acoperișul, ci planșeul unui nivel suprapus, încăperea centrală avînd în faza IV două nivele. Intrarea de pe latura de nord pare a fi fost realizată abia acum, cînd în încăperea de la demisol nu se mai putea intra direct din curte. Intrarea a putut fi deschisă în acest zid tocmai datorită faptului că el a fost doar adosat curbării, așa cum am arătat mai sus. Nu credem că în faza III încăperea centrală comunica cu cele laterale, deoarece în cazul tuturor comandamentelor cunoscute nouă, în *aedes* se pătrundea direct din curte. Tocmai caracterul sacru al locului a determinat, poate, separarea sa completă de restul încăperilor din spatele clădirii. În faza III, probabil că în cele două perechi de încăperi laterale se intra prin coridorul dintre ele care comunica cu curtea.

La tratarea fazei II a clădirii nu am descris pietrișurile din exteriorul acesteia pentru că nu le puteam deosebi de cele ale fazei III, care a însemnat, de fapt, o refacere în piatră a celei anterioare (vezi *supra*). Atît în exteriorul încăperii în formă de absidă, cît și în al celorlalte încăperi din spate, adîncind săpătura în camerele fazei IV, am identificat la o adâncime de 0,90—1,10 m un strat de pietriș anterior ultimei clădiri, dar posterior primului nivel roman de locuire și, deci, contemporan fazelor III și poate chiar II ale clădirii. Dacă în exteriorul incintei nordice, datorită așezării zidului din faza IV, foarte aproape de șanțul de scoatere al zidului fazei III, nu putem preciza care dintre lentilele succesive de pietriș observate pe profilul S XXII corespund fazei III, pe latura de sud situația este mai clară. Pe profilul S XXVII (fig. 1), în exteriorul șanțului de scoatere al zidului fazei III, aflat între metrii 25,80 și 26,30, se găsește o lentilă de pietriș la o adâncime de 0,45 m și care, întreruptă de zidul fazei IV, se continuă apoi pînă la metrul 29,30, unde se termină printr-un fel de bordură alcătuită din două șiruri de bolovani de carieră.

În secțiunea S XXI (fig. 2), în curtea clădirii, pe anumite porțiuni ale pro-

¹⁵ Potaissa, II, 1980, p. 40.

filului se poate urmări nivelul de călcare corespunzător fazei III. Șanțurile de scoatere ale zidurilor din fazele II și I, sub forma unui strat de amenajare, acoperă întreaga curte. Pe profil, între metrii 1—11,75, se distinge deasupra amenajării un strat de pământ afinat conținând arsură, mortar și material arheologic, care corespunde părții superioare a șanțului de scoatere a zidului de incintă a fazei III. Nivelul reapare la metrul 16,85 și continuă până la metrul 24, unde este întrerupt de o casetă deschisă de noi în anii precedenți, fără a mai continua în exteriorul incintei de sud. Între metrii 0—6 și sporadic în rest se află o dungă continuă de mortar, groasă de până la 0,25 m, ce marchează nivelul următor de călcare în curte, deasupra căruia se așează nivelul post-roman. Prin urmare, se poate afirma că există o netă diferențiere între nivelele III și IV de călcare în curte. Pe nivelul III de călcare, între metrii 10—12, adică pe mijlocul curții, se distinge o dungă compactă de culoare roșie, groasă de 0,10—0,15 m, semănând cu o arsură. În S XXIV, la aceeași adâncime, în același strat și pe aceeași direcție, au fost dezvelite mai multe cărămizi întregi, amestecate cu un strat similar cu aspect de arsură, care reprezintă de fapt resturile unei platforme de cărămizi macerate. În S XXI (fig. 2), între metrii 15—16,85, au apărut lespezile unei platforme de $1,65 \times 1,35$ m (fig. 8). Lespezile nelegate cu mortar sînt plasate la baza stratului de amenajare ce acoperă fazele II și I. La extremitatea sudică a platformei, la metrul 16,85, se distinge stratul de mortar al fazei IV, care acoperă nivelul de călcare III, cît și platforma. Prin urmare, platforma, contemporană cu *principia III*, a fost dezafectată în faza IV, concluzie întărită și de lipsa încă din antichitate a uneia din lespezile care o alcătuiau.

În S XXIV, tot pe nivelul de amenajare ce acoperă faza II, au apărut în profil, la 0,60 m adâncime, fragmentele unei inscripții imperiale sparte încă din antichitate.

Principia IV a—b

După demolarea clădirii III a fost construită, tot din piatră, o nouă clădire, reprezentînd faza IV (fig. 9). Întrucît porțiuni ale acestei clădiri s-au păstrat în elevație, a fost posibilă precizarea a două etape constructive distincte, numite convențional *principia IV a* și *IV b*. Șirul de încăperi din spate a fost deplasat spre vest față de faza anterioară. În același timp, edificiul a fost lărgit spre nord și sud și prelungit înspre est (fig. 5). În acest fel zidurile fazei IV nu se suprapun peste cele anterioare. Spre deosebire de fazele anterioare, am putea preciza acum existența a două curți precum și deschiderea spre *via principalis* a clădirii.

Dimensiunile edificiului în faza IV sînt $38,10^{16} \times 28,50$ m. Curtea *a* are $18,25 \times 28,50$ m, curtea *b* $10,50 \times 28,50$ m. Cele două curți sînt despărțite printr-un șir de 6 piloni de $2,30 \times 1,30$ m; $1,50 \times 1,10$ m; $1,50 \times 1,10$ m; $1,50 \times 1$ m; $1,50 \times 1$ m; $2,30 \times 1,30$ m.

Încăperile din spatele edificiului au următoarele dimensiuni: $5,80 \times 6$ m (*d*); $2,90 \times 6$ m (*e*); $5,70 \times 6$ m (*c*); încăperea *f*, reprezentînd spațiul din spatele absidei are 5,80 m lățime în timp ce distanța de la zidul curbat pînă la cel de vest este de 1 m pe axă, respectiv 4 m în dreptul racordului; $9,50 \times 5,80$ m (*g*).

Această fază a clădirii era în mare cunoscută încă de la sfîrșitul campaniei 1979¹⁶. Deschiderea înspre *via principalis* a fost identificată printr-o secțiune, S XXV

¹⁶ Idem, p. 39. Lungimea clădirii este dată cu 40 cm mai mare decît acum. Faptul se datora alunecării capătului incintei nordice în rigola vestică a viei *principalis*.

¹⁷ Idem, p. 39—42, fig. 1 și 7.

din 1981, lată de 2 m. Aceasta a intersectat capătul incintei sudice, un șir de 6 baze patrulatere ce flancau *via principalis*. Capătul incintei nordice era deja dezvelit încă din 1979. Celălalt capăt, al incintei sudice, a apărut în profil sub forma unui zid scos împreună cu temelia. Cele 6 baze patrulatere, cu excepția celei de nord care a fost degajată integral, au fost prinse în profilul estic al secțiunii S XXV. Aceste baze sînt realizate dintr-o rocă gălbuie, friabilă, slab păstrată. Pilonul nordic are $1,20 \times 1,20$ m. Lățimea celorlalți piloni, pornind dinspre nord este de: 1 m, 0,75 m, 1,20 m, 1,20 m, 1,20 m. Datorită rocii sfărîmicioase din care sînt alcătuiți, a fost adesea dificil de precizat conturul exact al acestora. Credem însă că inițial toate bazele aveau 1,20 m lățime. Bazele sînt dispuse în două grupe de cîte 3, lăsînd în mijloc, exact pe axa camerei c o deschidere lată de 3,70 m, peste care se așterne un strat de pietriș care se lățește apoi acoperind în întregime prima curte. Cele două grupe de platforme sînt plasate pe un fel de trotuar alcătuit din piatră de carieră și bolovani de rîu, acoperiți cu un strat gros de mortar alb. Între bazele 4 și 5 (numerotate de la nord spre sud), s-a identificat un rînd de pietre de carieră dreptunghiulare, reprezentînd, probabil, un prag. Între baze și înspere curte dărîmătura cuprinde numeroase tegule, unele cu ștampila ALS. În schimb, în S XXVI, trasată prin interiorul curții a a fost surprins doar pietrișul ce pava curtea, lipsind însă dărîmătura de tegule.

Curtea a a fost sondată prin S XXVI, S XXVII, S VII, S XIII și dezvelită pe ultimul nivel prin dezvoltarea spre est a săpăturii la pilonii despărțitori ai curțiilor. Am putut sesiza aici existența a numai două nivele¹⁸ (fig. 4, S XIII). Săparea acestei curți nefiind încă încheiată nu am putut preciza eventuala existență a unui șir de încăperi dispuse de-a lungul incintelor de nord și sud. Pardosită cu pietriș fin, această curte nu pare să fi fost acoperită în întregime, deoarece dărîmătura compactă de tegule nu a fost surprinsă decît în zona deschiderii, respectiv a pilonilor despărțitori. Pilonii despărțitori ai celor două curți, în număr de 6, sînt realizați în aceeași tehnică cu zidurile de incintă ale fazei IV, avînd o temelie din bolovani de rîu, fără mortar, groasă de 0,30 m, iar elevația alcătuită din piatră nefasonată de carieră prinsă cu mortar. Tot în curtea a am identificat două platforme patrulatere, alcătuite dintr-o rocă foarte friabilă. Cea din S XXVII are $2 \times 1,75$ m, iar cealaltă $2,50 \times 1,50$ m. Pe aceeași linie, în direcția nord-sud, cu ultima platformă, deci în fața șirului de piloni, au putut fi observate doar urmele a încă cel puțin două platforme, însă foarte slab păstrate, fapt pentru care nu au mai fost trecute pe plan. Tot în această zonă, în stratul de dărîmătură am găsit resturi de fuse și baze de coloane, precum și alte fragmente arhitectonice.

Curtea b, sondată prin S XXI, S XXIV, S XXVIII, S XVIII, și S VII, ne este mult mai bine cunoscută. Nivelul de călcare, corespunzător fazei IV, este marcat pe profilul secțiunilor prin dungi de mortar, care pornind de la baza zidurilor de incintă acoperă stratul aparținător fazei III (S XXI, fig. 2; între metrii 0—6; 8—10). Dărîmătura postromană nu se așează direct pe aceste dungi de mortar, fiind separată de ele în unele locuri de un strat de depunere. Pe profilul S XXIV se disting niște gropi care pornind din stratul de dărîmături intersectează nivelele romane, fiind, deci, posterioare clădirii, dar neputîndu-se preciza epoca căreia îi aparțin.

Dacă incinta de sud s-a păstrat în mare parte doar în temelie, incinta nordică, păstrată în elevație, a fost urmărită și dezvelită pe toată lungimea ei. Ea

¹⁸ Idem, p. 43 și fig. 11.

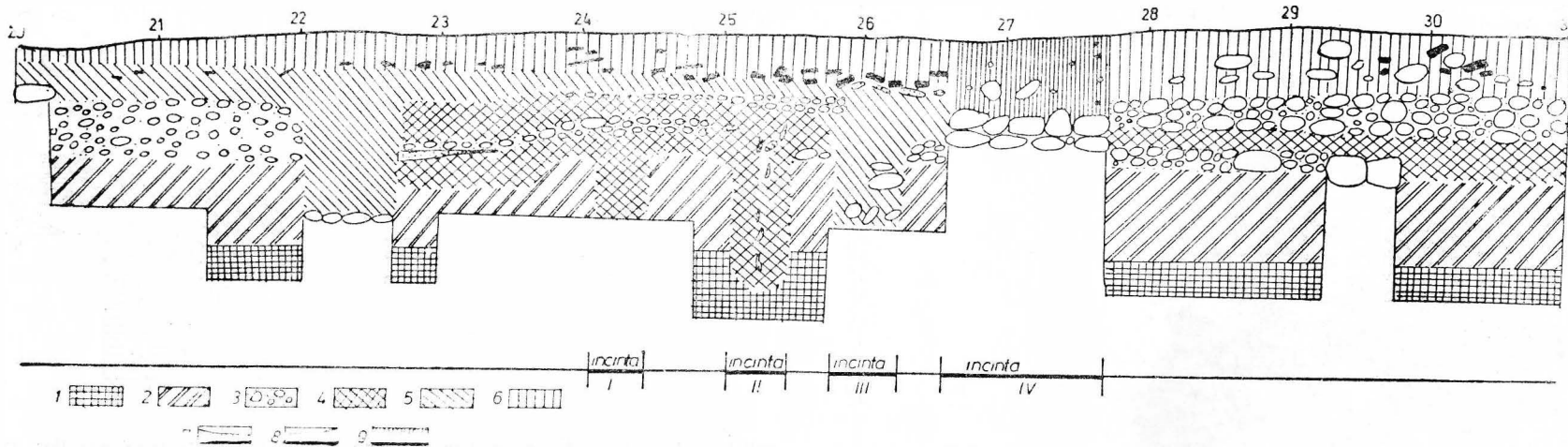

Fig. 1. — S XXVII, profil de est. 1. Lut galben steril; 2. Lut brun-roșcat cu urme eneolitice; 3. Pietriș; 4. Lut galben și brun de amenajare; 5. Pământ afînat, cu urme de mortar, piatră, tegule și material arheologic; 6. Stratul de dărîmătură și depunere postromană; 7. Mortar; 8. Tegule; 9. Groapă modernă.

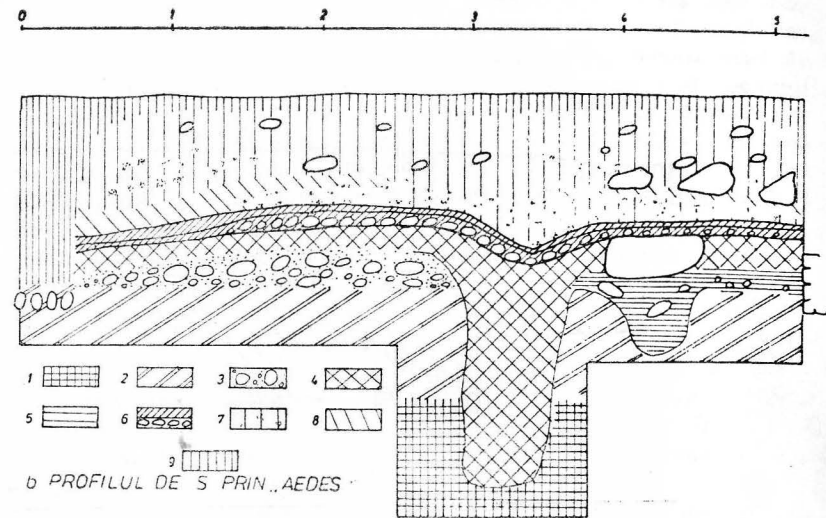
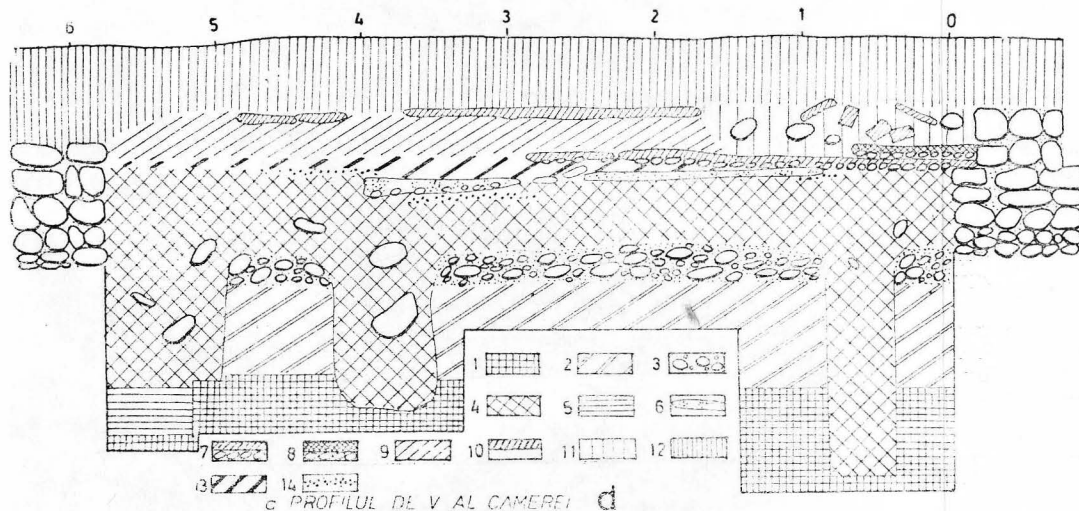

Fig. 3. — a. Profilul de vest al camerei *d*. 1. Lut galben steril; 2. Lut brun-roșcat cu urme eneolitice; 3. Pietriș; 4. Lut galben și brun constituind umplutura zidurilor fazelor II și III, precum și nivelele de călcare corespunzătoare; 5. Umplutura fundului gropii de scoatere a peretelui clădirii II; 6. Prima podea a hypocaustului; 7. A doua podea a hypocaustului; 8. A treia podea a hypocaustului; 9. Umplutura din exteriorul ultimei faze a hypocaustului; 10. Podeaua încăperii; 11. Dărîmătura postromană; 12. Humus modern; 13. Lut de amenajare a fazei I a hypocaustului; 14. Arsură.

b. Profilul de sud al camerei *c*. 1. Lut galben steril; 2. Pămînt brun-roșcat cu urme eneolitice; 3. Pietriș; 4. Lut brun constituind amenajarea fazelor I și II; 5. Strat de depuneri corespunzătoare fazelor I și II; 6. Podeaua camerei *c*; 7. Dărîmătura postromană; 8. Depunere postromană; 9. Humus modern.

în zidul nordic al încăperii c. Aceste modificări au fost făcute cu scopul evident de a separa *aerarium* de *aedes*, plasând tezaurul la demisolul camerei sacre destinată păstrării stindardelor și efigiilor.

Camera d, excavată și ea încă din 1979, este delimitată înspre est, nord și vest de aceeași zidărie cu cant ca și cea descrisă în cazul zidului incintei nordice a clădirii. Avem impresia că etapele a și b ale fazei IV pot fi sesizate doar în cazul acestei încăperi. Astfel, zidul ieșindului dreptunghiular care îmbracă încăperea în formă de absidă, deși a fost conservat pe o înălțime considerabilă (0,80 m), el nu prezintă nici un fel de cant. Deci, reparația ce marchează etapa b a fazei IV se restrânge la camera d și incinta de nord a clădirii IV. Încăperea d a fost dotată cu instalație de hypocaust care a cunoscut trei refaceri succesive¹⁹. Din prima etapă a hypocaustului s-a păstrat o platformă ușor albiată, de formă pătrată cu colțurile rotunjite. Ea a fost foarte atent lucrată dintr-un cocciopesto de un roșu pal. În a doua etapă, peste platforma amintită, s-a turnat o podea de un roșu mai intens, așezată pe un pat din bolovani mărunți de riu. Această podea se așează peste zidul gros corespunzător fazei IV a, întinzându-se până la baza zidului subțire. Dacă se poate, deci, afirma cu certitudine că etapa a doua de funcționare a instalației este contemporană cu faza IV b, este greu de precizat dacă prima etapă a fost construită deja în faza IV a și dezafectată cu ocazia reparațiilor ce marchează faza IV b. A treia podea are o culoare gri și este în forma literei T, fiind alcătuită din două culoare perpendiculare, dintre care cel pe direcția nord-sud este mărginit de doi pereți din pietre de riu și carieră a căror față internă a fost atent fasonată. În acest culoar central s-au găsit două rînduri de *pilae* din cărămizi pătrate suprapuse. Din podeaua propriu-zisă a încăperii, reprezentînd ultimul nivel de călcare corespunzător fazei IV b, și care a funcționat concomitent cu ultimul hypocaust, s-au păstrat doar cîteva porțiuni în partea de est a camerei. Podeaua constă din pietre de carieră sfărîmate și prinse cu mortar (fig. 5 și 9).

Aceleiași faze IV b îi aparține încăperea h din colțul nord-vestic al curții a. Ea este delimitată înspre nord și vest de zidul subțire corespunzător fazei IV b, iar înspre sud de resturile unui zid prost păstrat. El a fost construit într-o tehnică similară zidului subțire, avînd cîte un șir de pietre de carieră prinse cu mortar, pe laturi, iar în mijloc, un emplecton. Acest zid a fost sesizat și pe profilul estic al lui S XXI (fig. 2), între metrii 2,65 și 3,30, fiind reprezentat de cei trei bolovani cu baza la adîncimea de 0,40 m. Nu se poate preciza din păcate limita estică a camerei h.

Așa cum s-a arătat mai sus, camera g are stratigrafia complet deranjată, astfel încît a fost dificil de precizat dacă aceasta a fost compartimentată sau nu. De asemenea, din aceleași motive, a putut fi surprins un singur nivel de călcare, reprezentat de o podea de cocciopesto de culoare roșie, păstrată doar în zona de sud a încăperii. S-a identificat în același timp un canal podit cu un cocciopesto de culoare roz-pal. El este mai bine păstrat în colțul de sud-vest al camerei, unde este mărginit de un perete alcătuit din piatră de carieră și cărămizi pătrate. După ce flanchează zidul sudic și vestic al edificiului el face un cot înspre est, ramificîndu-se aproximativ în centrul încăperii. În acest punct a fost identificată o porțiune dintr-un zid care flanca ramificația nord-sud a canalului. În componența acestui zid s-a găsit un fragment de inscripție votivă precum și o fibulă. Capătul nordic al canalului a fost sesizat în secțiunea practică de-a lungul zidului nordic al camerei g.

¹⁹ Idem, p. 40 sq., fig. 7—8.

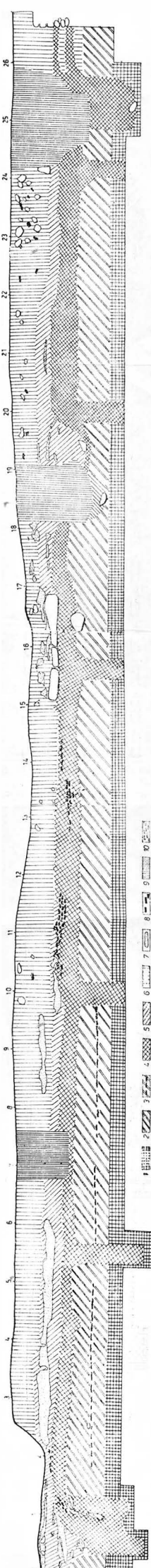

Fig. 2. - S XXI, profil de est. 1. Lut galben steril; 2. Lut galben steril cu urme eneolitice; 3. Chirpici din locuirea eneolitica; 4. Lut galben si brun de amenajare; 5. Pamint afinat cu urme de mortar, piatra, tegule, tegule si depunere postromana; 6. Mortar; 7. Tegule; 8. Tegule; 9. Groapa moderna; 10. Strat compact de caramizi macerate.

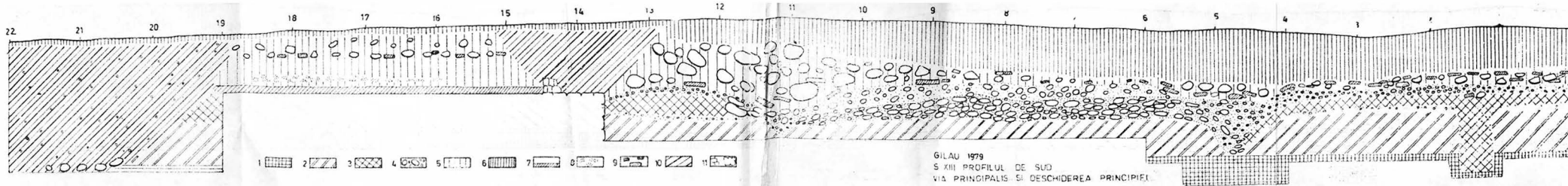

Fig. 4. S XIII, profil de sud. 1. Lut galben steril; 2. Lut brun-roșcat cu urme eneolitice; 3. Lut galben și brun de amenajare; 4. Pietriș; 5. Dărâmtură postromană; 6. Humus modern; 7. Podea de cocciopesto aparținând unei barăci; 8. Mortar; 9. Tegule; 10. Groapă modernă; 11. Zidul vestic al barăcii.

prezintă la 3,25 m de capătul estic un ieșind de 1×1 m, reprezentînd un contrafort. Existența lui se datorează, probabil, faptului că zidul de incintă, foarte lung, nu era întărit în interior de una sau mai multe încăperi. Incinta nordică constă din două ziduri suprapuse la bază, unul mai gros, avînd 0,90 m, iar celălalt, mai subțire, de numai 0,50—0,60 m. Zidul gros păstrează pe toată lungimea sa aceeași înălțime față de temelie (0,35 m). Pe incinta sudică elevația s-a păstrat doar în dreptul lui S XXI. Aici însă, nu există o suprapunere de două ziduri, argumentul constituindu-l faptul că zidul, lat de 0,85 m, s-a păstrat pe o înălțime mult mai mare (0,70 m), pînă aproape de nivelul actual de călcare. Suprapunerea unui zid mai subțire peste cel anterior, folosit ca temelie, constituie o refacere parțială a clădirii în faza IV. Existența sa ne-a făcut să vorbim despre două etape de construcție, IV a și IV b. În consecință, în fig. 5 și 9, cele două ziduri au fost marcate diferit. Dealtfel, zidul îngust aparținător etapei b a fazei IV se distinge și printr-o tehnică deosebită de cea a zidului anterior: între cei doi paramenți realizați din blocuri de carieră s-a turnat un emplecton din mortar și pietre mai mici.

Trebuie să precizăm că în cazul încăperilor din extremitatea sudică, datorită existenței unui copac secular săpătura nu a putut cuprinde întreaga suprafață a camerei g, a cărei stratigrafie a fost deranjată. Din aceste motive nu am putut sesiza o eventuală compartimentare a acestei încăperi. Deși prin comparație cu compartimentarea din fazele anterioare, prezența unui asemenea zid pare logică, am evitat să-l trecem pe plan.

În faza IV, cea mai mare parte a zidului încăperii cu absidă din faza III continuă să funcționeze. Porțiunea sa dreaptă, de sud, a fost demolată, racordul cu noul zid făcîndu-se printr-un cot de 0,40 m realizat în noua tehnică și păstrat doar în temelie. Tot acum, în spatele absidei se construiește un nou zid, care o îmbracă, marcînd un ieșind dreptunghiular de 1 respectiv de 1,30 m față de incinta de vest a fazei IV. În porțiunea dintre acest ieșind și zidul absidei (camera f), deasupra pietrișului de la 0,90 m adîncime, din exteriorul fazei III, la adîncimea de 0,50 m, am găsit fragmentele unei podele realizată dintr-un strat compact de mortar alb amestecat cu pietre sfărîmate.

Pe podeaua de lut a camerei c am identificat un șir de 4 adîncituri circulare dispuse pe axa nord-sud, provenind foarte probabil de la un rînd de stîlpi. Lipsa completă a tegulelor în stratul compact de dărîmătură ce acoperă podeaua și care măsoară 0,50 m grosime, indică faptul că șirul stîlpilor nu susținea un acoperiș ci planșul unui etaj. Nivelul de călcare în încăperea c este cu 0,60 m mai jos decît cel din camerele d și g. Acest fapt arată că în faza IV camera c era situată la demisol, față de celelalte încăperi. Deasupra camerei c se găsea foarte probabil deci, capela stîndardelor (*aedes* sau „Fahnenheiligtum“), iar camera c a devenit *aerarium*. Acesta pare a fi motivul pentru care camera în cauză nu a fost demolată asemenea celorlalte încăperi din faza III. Este posibil ca îmbrăcarea absidei cu ieșindul dreptunghiular să se fi făcut cu scopul de a susține etajul superior.

În aceste noi condiții, în subsolul camerei e se afla cuptorul de alimentare al instalației de hypocaust din camera d. Din păcate nu mai putem preciza forma și dimensiunile cuptorului deoarece acesta a fost foarte macerat. La săparea camerei e am dat doar peste un strat gros de aproape 1 m alcătuit dintr-un lut roșu aprins-cărămiziu, avînd porțiuni orternic calcinate. Aici au fost găsite numeroase cochilii de melci. Tot prin subsolul camerei e, în faza IV, se cobora și în camera în formă de absidă. S-ar putea ca baza de pilon din colțul sud-vestic al camerei e să fie în legătură cu niște scări de lemn ce duceau pînă la intrarea tăiată acum

în zidul nordic al încăperii c. Aceste modificări au fost făcute cu scopul evident de a separa *aerarium* de *aedes*, plasând tezaurul la demisolul camerei sacre destinată păstrării stindardelor și efigiilor.

Camera d, excavată și ea încă din 1979, este delimitată înspre est, nord și vest de aceeași zidărie cu cant ca și cea descrisă în cazul zidului incintei nordice a clădirii. Avem impresia că etapele a și b ale fazei IV pot fi sesizate doar în cazul acestei încăperi. Astfel, zidul ieșindului dreptunghiular care îmbracă încăperea în formă de absidă, deși a fost conservat pe o înălțime considerabilă (0,80 m), el nu prezintă nici un fel de cant. Deci, reparația ce marchează etapa b a fazei IV se restrânge la camera d și incinta de nord a clădirii IV. Încăperea d a fost dotată cu instalație de hypocaust care a cunoscut trei refaceri succesive¹⁹. Din prima etapă a hypocaustului s-a păstrat o platformă ușor albiată, de formă pătrată cu colțurile rotunjite. Ea a fost foarte atent lucrată dintr-un cocciopesto de un roșu pal. În a doua etapă, peste platforma amintită, s-a turnat o podea de un roșu mai intens, așezată pe un pat din bolovani mărunți de riu. Această podea se așează peste zidul gros corespunzător fazei IV a, întinzându-se până la baza zidului subțire. Dacă se poate, deci, afirma cu certitudine că etapa a doua de funcționare a instalației este contemporană cu faza IV b, este greu de precizat dacă prima etapă a fost construită deja în faza IV a și dezafectată cu ocazia reparațiilor ce marchează faza IV b. A treia podea are o culoare gri și este în forma literei T, fiind alcătuită din două culoare perpendiculare, dintre care cel pe direcția nord-sud este mărginit de doi pereți din pietre de riu și carieră a căror față internă a fost atent fasonată. În acest culoar central s-au găsit două rînduri de *pilae* din cărămizi pătrate suprapuse. Din podeaua propriu-zisă a încăperii, reprezentînd ultimul nivel de călcare corespunzător fazei IV b, și care a funcționat concomitent cu ultimul hypocaust, s-au păstrat doar cîteva porțiuni în partea de est a camerei. Podeaua constă din pietre de carieră sfărîmate și prinse cu mortar (fig. 5 și 9).

Aceleiași faze IV b îi aparține încăperea h din colțul nord-vestic al curții a. Ea este delimitată înspre nord și vest de zidul subțire corespunzător fazei IV b, iar înspre sud de resturile unui zid prost păstrat. El a fost construit într-o tehnică similară zidului subțire, avînd cîte un șir de pietre de carieră prinse cu mortar, pe laturi, iar în mijloc, un emplecton. Acest zid a fost sesizat și pe profilul estic al lui S XXI (fig. 2), între metrii 2,65 și 3,30, fiind reprezentat de cei trei bolovani cu baza la adîncimea de 0,40 m. Nu se poate preciza din păcate limita estică a camerei h.

Așa cum s-a arătat mai sus, camera g are stratigrafia complet deranjată, astfel încît a fost dificil de precizat dacă aceasta a fost compartimentată sau nu. De asemenea, din aceleași motive, a putut fi surprins un singur nivel de călcare, reprezentat de o podea de cocciopesto de culoare roșie, păstrată doar în zona de sud a încăperii. S-a identificat în același timp un canal podit cu un cocciopesto de culoare roz-pal. El este mai bine păstrat în colțul de sud-vest al camerei, unde este mărginit de un perete alcătuit din piatră de carieră și cărămizi pătrate. După ce flanchează zidul sudic și vestic al edificiului el face un cot înspre est, ramificîndu-se aproximativ în centrul încăperii. În acest punct a fost identificată o porțiune dintr-un zid care flanca ramificația nord-sud a canalului. În componența acestui zid s-a găsit un fragment de inscripție votivă precum și o fibulă. Capătul nordic al canalului a fost sesizat în secțiunea practică de-a lungul zidului nordic al camerei g.

¹⁹ Idem, p. 40 sq., fig. 7—8.

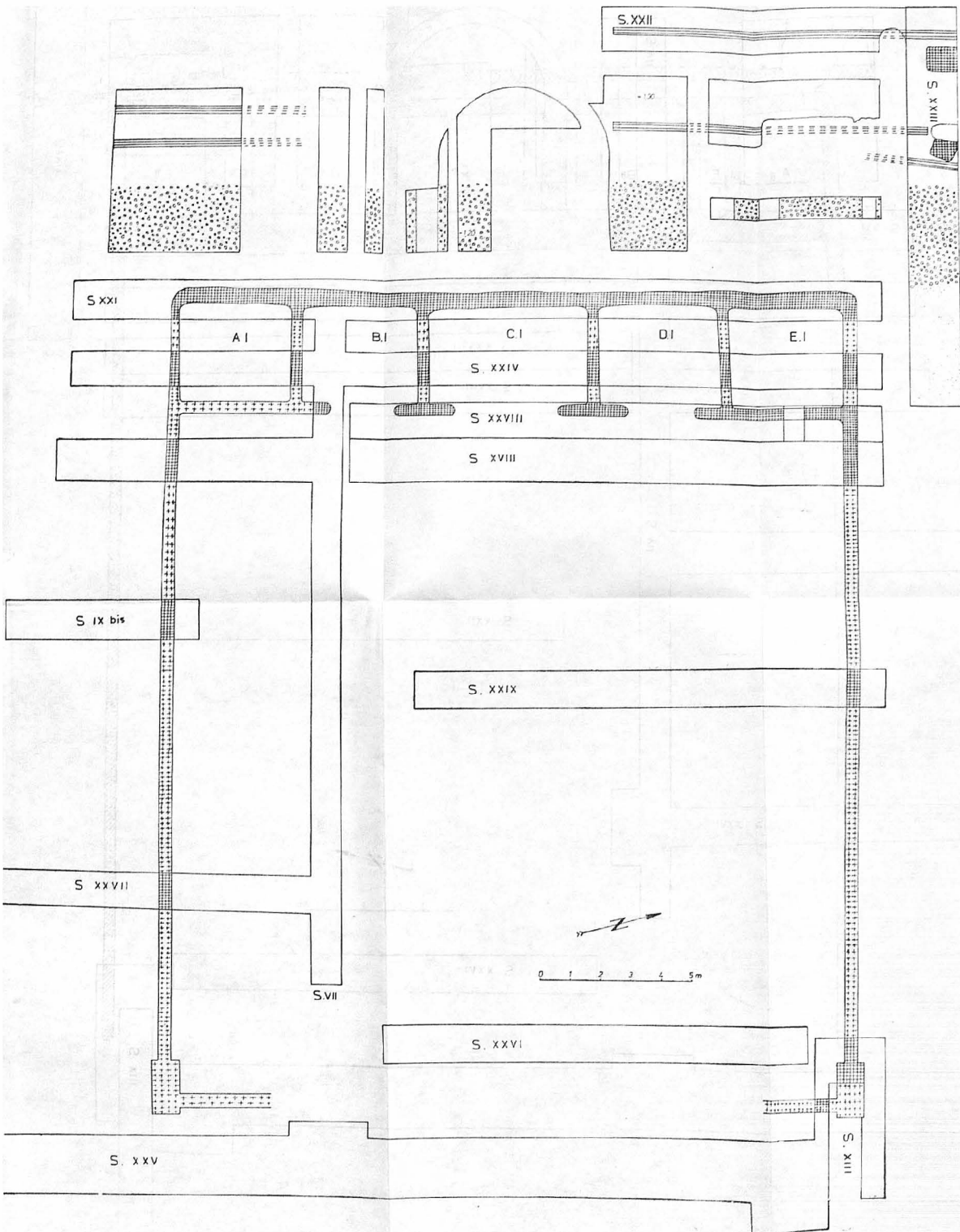

Fig. 6. — *Prinsippia*: fase I (terza).

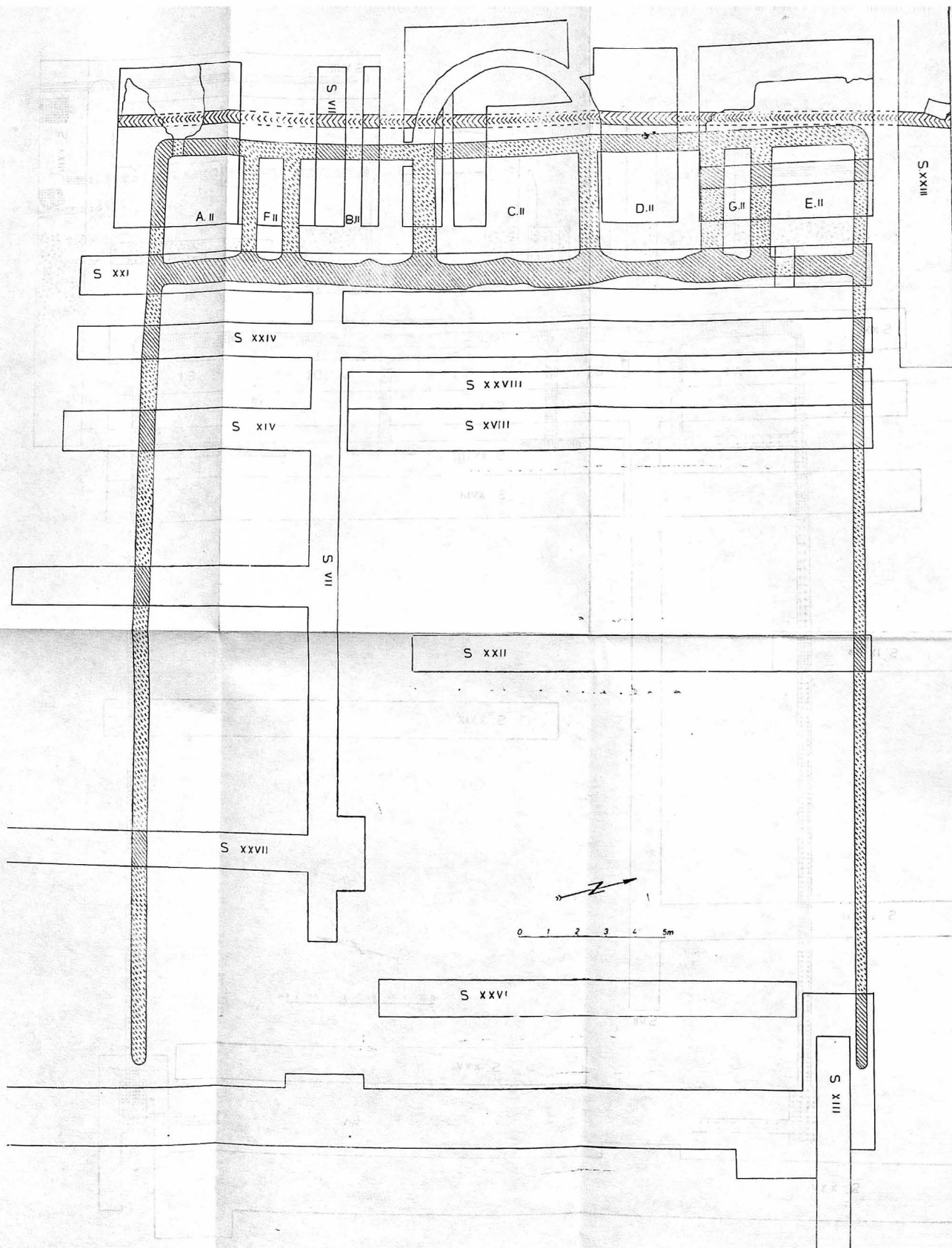

Fig. 7. — Principia: faza II (leam).

În cele două colțuri vestice ale clădirii comandamentului se află câte un contrafort rotunjit, construit încă în faza IV a, neputându-se preciza dacă cel din colțul nord-vestic nu a fost cumva nefăcut în faza IV b. Ultimei faze pare să îi aparțină contrafortul surprins în exteriorul camerei f, deoarece acesta este construit în tehnica specifică fazei IV b (două șiruri de pietre și emplecton) și care este adesea incintei. În exteriorul incintei vestice a fost identificat un canal înclinat înspre nord și care trece pe sub contrafort. Se pare că în momentul construirii contrafortului canalul era încă utilizabil întrucât cele două blocuri de la baza contrafortului au un orificiu dăltuit, ce permite scurgerea apei. Contrafortul este sigur posterior canalului deoarece tegulele ce plachează fundul jgheabului se continuă și sub contrafort. Ar fi posibilă existența unui al doilea contrafort așezat simetric cu primul, tocmai în zona în care și canalul este mai prost păstrat. Canalul are forma unui jgheab bine păstrat, alcătuit din cărămizi patrulete de $0,30 \times 0,40 \times 0,05$ m. Acest jgheab, trapezoidal în secțiune, conducea apa, într-un plan înclinat pe direcția sud-nord, spre o platformă ușor albiată, de $1,20 \times 1,30$ m și alcătuită din cărămizi de aceeași factură și plasată în capătul de nord al ieșindului.

În exteriorul camerelor d și e s-au găsit două blocuri dreptunghiulare fasonate, cu dimensiunile de $0,60 \times 0,60 \times 0,80$ respectiv $0,80 \times 0,80 \times 0,90$ m, aliniate perfect paralel cu zidul vestic al clădirii.

Corespunzător fazei IV în exteriorul de vest al edificiului se găsea un strat compact de pietriș și bolovani de râu, urmărit pe o lățime de 5 m.

Cronologie și concluzii

Săpăturile efectuate în *principia* castrului de la Gilău au pus în evidență, în premieră pentru arheologia Daciei romane, existența a 4 faze distincte ale unei clădiri de acest tip. Fazele sînt documentate prin câte un plan separat al fiecărui edificiu în parte. În al doilea rînd, au fost identificate, tot pentru prima dată, fazele de lemn ale clădirii comandamentului. Înlocuirea unei faze prin alta s-a făcut de fiecare dată, prin demolarea intenționată a edificiului precedent și prin mărirea dimensiunilor în cazul clădirii nou construite. În *principia* nu au fost sesizate nici un fel de urme de distrugere violentă.

Principia I a fost o clădire de lemn cu pereții tencuiți cu mortar alb, la demolarea căreia șanțurile de scoatere ale pereților au fost umplute cu un lut bine tasat.

Principia II, tot de lemn, este o clădire mărită mai ales înspre vest. Deși păstrează tot un număr de 5 încăperi pe latura din spate, prezintă ca element constructiv nou două coridoare. Prin demolarea acestui edificiu, șanțurile de scoatere sînt umplute, de asemenea, cu un lut omogen. Ambele faze de lemn sînt nivelate cu un strat compact de lut de amenajare, neputîndu-se distinge nivelele de călcare corespunzătoare acestor faze.

Principia III reprezintă de fapt refacerea în piatră a edificiului precedent, practic după același plan. Singurul element nou îl reprezintă adăugarea absidei la *aedes*. Acum au putut fi sesizate în încăperile din spatele clădirii nivelele de călcare, reprezentate prin podele de lut. De asemenea, în această fază a putut fi identificată și stradela ce mărginește edificiul. Aceleași faze îi aparține o platformă din cărămizi plasată în

fața camerei C III precum și o platformă din piatră pe care se găsea, probabil, o inscripție (vezi mai jos). Ambele vor fi demolate odată cu întreaga clădire. Demolarea clădirii, cu excepția camerei C III, s-a făcut din temelii. Tehnica de construcție a zidurilor demolate pare să fi fost identică cu cea a camerei C III: piatră gălbuie de carieră legată cu mortar pe o temelie din aceeași piatră dar fără mortar.

Principia IV reprezintă o nouă clădire, mai mare decât cea precedentă și ridicată *a terra*. Zidurile sînt edificate într-o nouă tehnică: piatră calcaroasă gri de carieră prinsă cu mortar pe o temelie din bolovani de riu fără mortar. Din această fază am identificat deschiderea spre *via principalis* și existența a două curți. Acum se face separarea între *aedes* („Fahnenheiligtum“) și *aerarium*, ultimul fiind dispus la demisol. De asemenea, încăperea *d* este prevăzută cu hypocaust. Într-o etapă ulterioară de construcție, numită de noi faza *IV b*, incinta de nord și zidurile camerei *d* suferă o reparație, iar hypocaust-ul este refăcut de două ori. Aceleași etape finale îi aparține și camera *h* precum și contrafortul de pe latura de vest.

Campaniile de săpături efectuate în castrul de la Gilău au condus la stabilirea mai multor faze de existență ale fortificației. S-a putut astfel preciza funcționarea, la început, a unui castru mic de pămînt²⁰. La începutul domniei lui Hadrian, foarte probabil cu ocazia venirii alei *Siliana*²¹, castrul suferă o lărgire înspre sud și o alungire considerabilă înspre vest, castrul II fiind tot de pămînt. Fortificația va fi refăcută ulterior în piatră, în cazul porților putîndu-se sesiza chiar și o nouă reparație.

Ținînd cont de această situație se poate încerca stabilirea unei cronologii a fazelor clădirii comandamentului prin coroborare cu fazele fortificației. Este evident că *principia I* a aparținut castrului mic. Este foarte probabil că ea a fost înlocuită cu *principia II* în momentul lărgirii castrului de pămînt, prilejuită de sosirea alei *Siliana*. Singura monedă din faza I nu contrazice ideea dezafectării timpurii a primului edificiu, ea fiind o monedă emisă de Traian, descoperită în S XXIV la adîncimea de 1,55 m între metrii 24—25, adică în umplutura gropii de scolare a incintei sudice a clădirii I. Dacă *principia I* datează din timpul domniei lui Traian, cînd o unitate încă necunoscută a edificat primul castru, *principia II* pare a fi construită cu ocazia venirii la Gilău a alei *Siliana*, prilej cu care castrul a trebuit să fie mărit avînd în vedere caracterul trupei, ridicarea unei noi clădiri a comandamentului fiind logică.

Pe marginea celor prezentate cu privire la modificarea dimensiunilor castrului și a clădirii comandamentului, merită remarcat faptul că, deși clădirea comandamentului a fost mereu extinsă înspre vest și uneori lărgită sensibil spre sud, totuși capela stîndardelor (*aedes*) a rămas pe aceeași axă. Dacă prima clădire se afla pe linia mediană a castrului mic, odată cu lărgirea acestuia spre sud noua clădire a comandamentului, re-

²⁰ Existența castrului mic de pămînt a fost sesizată cu ocazia săpării porții *principalis dextra* (v. *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 88). Prezentarea elementelor de fortificație ale acestuia a fost făcută la sesiunile anuale de Rapoarte arheologice, Vaslui, 1982 și Ploiești, 1983. Încadrarea sa cronologică și raportul cu castrul lărgit de pămînt în *Potaissa*, III, 1982 (sub tipar).

²¹ D. Isac, *Ala Siliana c.R. torquata et armillata în Dacia*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 39—67.

construită pe axa celei vechi, va fi descentrată față de laturile lungi ale castrului II.

Principia III este mai greu de încadrat cronologic, deoarece nu putem preciza când anume a fost refăcută în piatră clădirea comandamentului alei *Siliana*. Ea exista cu certitudine pe vremea lui Caracalla. Dovada o constituie resturile platformei dezafectate cu ocazia demolării acestui edificiu și mai ales fragmentele unei inscripții imperiale închinată Iuliei Domna, toate plasate în stratul de nivelare ce acoperă *principia III*. Inscripția a fost inițial un pilastru, iar fragmentele sale au fost descoperite în imediata apropiere a platformei. Este foarte probabil ca inscripția, spartă în antichitate, să fi fost plasată pe platformă, flancind intrarea în *aedes*.

Pe baza argumentelor de mai sus se poate afirma cu siguranță că demolarea acestei clădiri și edificarea clădirii în faza următoare — *principia IV* — s-a produs după domnia lui Caracalla. Apare ca puțin probabilă spargerea unei asemenea inscripții încă în timpul dinastiei Severilor, faptul petrecându-se mai curând după anul 235 e.n. Prin urmare, s-ar putea concluziona că *principia IV* a fost construită, mai degrabă, către mijlocul secolului al III-lea e.n. Urmînd același raționament repararea din temelie a incintei nordice și a pereților camerei *d*, cu cele două faze ale hypocaustului, încadrate de noi în faza *IV b* trebuie să fi avut loc nu imediat după construirea fazei *IV*. În consecință, nu pare a fi hazardată plasarea acestor reparații în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.

Rezultatele săpării clădirii comandamentului castrului de la Gilău aruncă o nouă lumină asupra viziunii noastre despre activitatea constructivă în castrele Daciei romane. Dacă pînă acum se acreditase ideea funcționării unei singure clădiri a comandamentului în cea mai mare parte a perioadei romane, *principia* de la Gilău demonstrează, din contră, o febrilă activitate constructivă, eșalonată pe toată durata existenței castrului. Ceea ce merită relevat, este faptul că într-o perioadă — a anarhiei militare —, considerată, îndeobște, ca fiind una de decadență pe multiple planuri, într-un castru ca cel de la Gilău, au loc intense refaceri și reparații. Abia în această epocă tîrzie, mai ales în ultimele decenii de stăpînire romană, se introduc adevăratele elemente de confort (hypocaust cu mai multe faze) și o serie de inovații arhitectonice.

DAN ISAC — ALEXANDRU DIACONESCU — CORIOLAN OPREANU

THE PRINCIPIA OF THE ROMAN FORT AT GILĂU

(Abstract)

The headquarters building of the Roman fort at Gilău exhibits four periods of building (fig. 5). Each period means the demolishing of the previous building and the rebuilding of a new enlarged one. Therefore, we could identify in the southern part of the area, the four adjoining wall courses representing the enclosure of each period. The profile of the S XXVII section (fig. 1) proves the stra-

tigraphical relation among the four. Unfortunately, the sections cut through the yards could not reveal the existence of as many overlying levels (fig. 2).

The first headquarters (*principia* I, fig. 6) was a timber building with white mortar daubed walls. The demolishing trenches appeared as features differentiated from the surrounding area by colour and texture. They were filled up with brown clay at the bottom and with yellow clay at the top. This building belonged to a small fort with turf rampart and timber buildings, founded in the Trajanic period by an yet unknown unit. During the early reign of Hadrian the *ala Siliana* c. R. becomes the garrison of the fort at Gilău (see note 21). Now, the small fort is replaced by a larger one, and a new timber headquarters is built.

Thus, *principia* II (fig. 7) dates in the Hadrianic period. It is considerably accretioned towards west, but there are also only five rooms in the back. Two corridors, F II and G II, appear in addition. In most of the cases the spots of the demolishing trenches of this timber building are to be found under the overlying features of the next phase, that is a stone one.

Principia III (fig. 8) means in fact the rebuilding in stone of the previous headquarters, using almost the same plan. The only notable difference consists in the changing of the shape of the west wall of room C III, that becomes absided-shaped. The west wall of room C II could be identified on the profile of the room C III (fig. 3). The rooms of the third period had yellow clay floors. Unfortunately it is difficult to assume when *principia* II was replaced by *principia* III. But it is certain that in the Severian period the headquarters of the *ala Siliana* was already a stone building. The fragments of an inscription dedicated tot Julia Domna by the garrison, have been found in the layer corresponding to this phase. This inscription was placed on a stone platform at the entrance of the *aedes* (see fig. 8).

Principia IV (fig. 9) was a stone building. A rebuilding has been noticed in its northern part, so there may be made a distinction between two phases (IV a and IV b) of this period. *Principia* III was almost completely demolished except for the room C III, above wich the shrine of the standards (*aedes*) has been raised in the fourth period; the room beneath being used as an underground strongroom (*aerarium*).

While the demolishing trenches of the timber walls of the second period were filled up with a firmly rammed clay, the demolishing trenches of the third period proved to have a different texture, containing tiles, stones and traces of mortar. This situation made possible the distinction between *Principia* II and III. It is worth noticing that in the IVth period, a *hypocaustum* having itself three phases, is inserted in room d, while the room e is used both as *praeurnium* and as a passage way between the chapel of the standards and the strongroom beneath. As in the southern part of the building, the top layers have been disturbed by a century old tree, it was impossible to establish wether during the IVth phase there existed here only one or two rooms. In this area conventionally called „room g“, we could identify only a part of a floor of *cocciopesto* and a canal. As far as the excavations of the IVth period have been more extinguished, both the line of 6 pillars separating yard a from yard b, and the entrance of the headquarters, could be revealed. *Principia* IV dates most, probably, from the military anarchy, when the above mentioned Severian inscription was abandoned, remaining in the layer corresponding to the third period.

It is worth mentioning that the strongroom is only now separated from the shrine of the standards and the confort in the *scholae* is largely increased owing

to the *hypocaustum*. In phase IV b, when the *hypocaustum* in room *d* was twice rebuilt, a new room (room *h*) is attached in the north-western corner of yard *a*. This phase can be dated in the second half of the third century A.D, not long before the release of the fort under Aurelian.

We must point out that no traces of ashlar or violent destruction have been found in any period of the headquarters building. It is worth mentioning also that the regimental chapel, although being three times rebuilt, was always placed on the same line, respecting the axis of the first headquarters. Even after the fort has been enlarged towards west and south, the *aedes* kept on being placed on the old axis.

EPIGRAPHICA (XIV)*

Inscripții din Apulum

1. — Inscripția unui altar de calcar din Apulum¹ (fig. 1 a) a fost publicată în CIL III, 12560, după un text trimis de B. Cserni, în felul următor:

P A E /// V S
P O /// c o L .
A P V L /// B
P R O s a l s V
S V O R u m q u e
V O T V M s o l u i t

Altarul, cu dimensiunile 122×67×52 cm și cu literele de 6 cm, are cimpul inscripției foarte stricat din pricina divării calcarului. B. Cserni a citit corect literele păstrate cu excepția, poate, a ultimei litere a r. 3, astăzi dispărută. Cum un B nu-și găsește locul în nici o încercare de înțelegere a textului, s-ar putea ca pe piatră să fi fost scrisă litera P. Nu s-a păstrat nimic dintr-un prim rind, mai scurt, care ascunde numele divinității. Literele din r. 2—3 (păstrate) îndreptătesc lectura *po[ntifex co]l[onice] / Apu[lensis ?eq(uo) p(ublico)]*. Dedicantul este un demnitar al coloniei Apulensis și ar putea face parte din una dintre cunoscutele familii de P. Aelii de rang equestru din Apulum². Probabil că personajul este necunoscut. Dintre P. Aelii cu *cognomina* ce se pot încadra grafic în r. 1, P. Aelius Iulianus este *flamen*³, P. Aelius Strenuus este *augur*⁴, iar P. Aelius Silvanus este *sacerdos*⁵. Propun următorul text:

..... / *P(ublius) Ae[l(ius)] us / po[ntifex co]l[oniac] / Apu[lensis, ?eq(uo) p(ublico)] / pro sa[lute s]u[a] / suor[umqu]e / volum solvit.*

2. — În anul 1978 am prezentat în cadrul sesiunii anuale a Muzeului Unirii din Alba Iulia o comunicare purtând titlul *Maximinus Thrax și*

* *Epigraphica* (XII) în *ActaMN* XVII, 1980, p. 81 sqq. unde este indicat locul de apariție al seriilor anterioare; (XIII) în *ActaMN* XVIII, 1981, p. 443 sqq.

¹ Se află în lapidariul Muzeului Unirii din Alba Iulia.

² Vezi C. Daicoviciu, în *ActaMN* III, 1966, p. 156 sqq.; H. Daicoviciu, I. Piso, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest, 1977, p. 75—78.

³ CIL III, 1182.

⁴ CIL III, 1209.

⁵ CIL III, 1207.

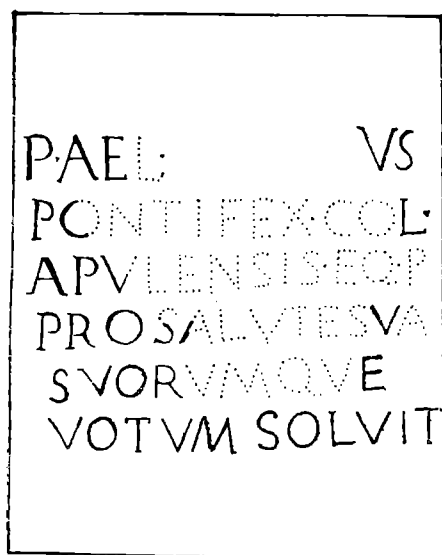

Fig. 1 b.

provincia Dacia. Prilejul mi l-a oferit o inscripție descoperită la Apulum cu multe decenii în urmă, probabil de către B. Cserni, și amintită de M. Macrea în ultima sa lucrare⁶. Nu reușisem pînă în 1978 să citesc în r. 7—8 numele martelat al consularului. Aceasta nu influența concluziile privind poziția Daciei în timpul războiului civil din anul 238. Cu aceste concluzii au fost de acord atît colegii prezenți la Alba Iulia, cit și Prof. I. I. Russu, căruia i-am comunicat întregirea și interpretarea inscripției. Între timp încercările de a citi r. 7—8 au dat rezultate, iar textul complet al inscripției a apărut în *Colloquio Internazionale A. I. E. G. L. su Epigrafia e Ordine senatorio*, Roma 14—20 maggio 1981 (*Testi-base per la discussione*). Același text a fost reprodus într-un articol mai amplu, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, în *ZPE XLIX*, 1982, p. 230—231, nr. 5. Nu i-am pomenit însă nimic Prof. I. I. Russu despre recenta lectură a r. 7—8 și mă simt, deci, în bună măsură vinovat de faptul că domnia sa a publicat inscripția în *Apulum XX*, 1982, p. 119—120, nr. 3 (semnîndu-l și pe C. L. Băluță) cu această supărătoare lacună. Afirmatia că „piesa a rămas în continuare inedită” nu este decît o dovadă de bună credință din partea Prof. I. I. Russu. Nu știa, într-adevăr, decît că am prezentat-o în cadrul unei sesiuni de comunicări. Eu caut oricum să-mi repar greșeala reproducînd aici textul complet:

.....
[*pro salute*?]

dd(ominorum) nn(ostrorum) Aug[g(ustorum)]

⁶ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 92. Inscriptia se află în depozitul Muzeului Unirii din Alba Iulia.

C(ai) [I]ul(ii) V[er]i M[a]-

ximin[i] ?Aug(usti) et]

C(ai) Iul(ii) V[er]i Maxi]-

m(i) nob(ilissimi) Ca[es(aris) Ger(manicorum)]

M(aximorum) Dac(icorum) M(aximorum) Sar(maticorum) M[ax(imorum)]

?Q(uintus) Iulius Licin[ian-

us?] co(n)s(ularis) D[ac(iarum) III].

Cum comentariul făcut de Prof. I. I. Russu în articolul scris, de altfel, în mare grabă, este cu totul insuficient, mă văd obligat să reiau, pe scurt, discuția⁷.

În r. 1 formula care se referă la cei doi împărați a fost astfel martelată, încît restul să-l privească pe un singur împărat, care nu poate fi altul decît Gordian III. R. 7—8 conțin numele martelat, dar încă lizibil, al guvernatorului consular al celor trei Dacii. El se numește cu mare probabilitate (?)Q. Iulius Licinianus și nu pare a fi cunoscut⁸. Dacă numele guvernatorului este martelat alături de cele ale lui Maximinus Thrax și Maximus, înseamnă că el s-a numărat printre partizanii cei mai leali ai acestora și că le-a împărtășit soarta. Ceea ce știm din inscripția de la Apulum poate fi legat de cariera lui Q. Axius Aelianus, conținută în CIL III, 1456 = IDR III, 2, 89 din Sarmizegetusa⁹. În această inscripție apare în calitate de *proc. prov. Dac. Apul. bis vice praesidis*. Funcția a îndeplinit-o, așa cum ne-o arată alte inscripții din Sarmizegetusa¹⁰, sub Maximinus Thrax. Q. Axius Aelianus trebuie să-l fi înlocuit de două ori, cu precădere în domeniul jurisdicției, pe guvernatorul care se afla în fruntea trupelor la granițele provinciei sau dincolo de ele¹¹. În ce împrejurări? Prima oară trebuie s-o fi făcut în 236 sau în 237 în cursul uneia dintre expedițiile îndreptate împotriva dacilor liberi și sarmaților, iar a doua oară în timpul campaniei lui Maximinus Thrax împotriva Italiei. La această campanie au luat, deci, parte și trupe din Dacia, comandate de însuși guvernatorul provinciei. Acesta trebuie să fi pierit în baia de sînge făcută în rîndurile partizanilor lui Maximinus Thrax după dezastrul de

⁷ Vezi *Colloquio* și ZPE XLIX, 1982, p. 231, 233 sqq cu întreaga bibliografie.

⁸ Identificarea sa cu Ti. Iulius Licinianus din Album Canusinum (CIL IX, 338) ar fi nepotrivită.

⁹ Vezi pentru acest personaj A. Stein, PIR² I, A 1688, 1689; idem, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 71—72; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire Romain* II, Paris, 1960, p. 851—854; I. Piso, în ZPE XLIX, 1982, p. 233 sqq.

¹⁰ CIL III, 1422 = IDR III, 2, 206; CIL III, 1423 = IDR III, 2, 244; CIL III, 74* = IDR III, 2, 191; v. Th. Mommsen, ad CIL III, 1456. Pentru datarea întregii cariere a lui Q. Axius Aelianus vezi H. G. Pflaum, *Carrières* II, p. 851 sqq.

¹¹ Despre atribuțiile procuratorilor financiari ai Daciei Apulensis vezi I. Piso, în *Chiron* VIII, 1978, p. 520; ZPE XL, 1980, p. 281; ZPE XLIX, 1982, p. 235—236; ZPE L, 1983, p. 251—252; *Fasti provinciae Daciae*, Cluj, 1983, p. 64 (teză de doctorat în manuscris).

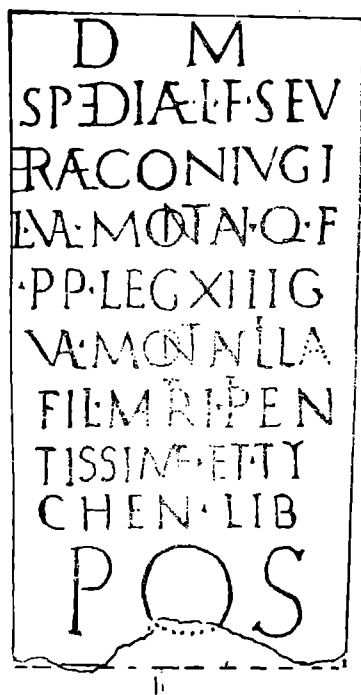

Fig. 2 b.

la Aquileia din aprilie 238¹². În schimb, Q. Axius Aelianus a știut să se pună bine cu noua stăpânire, căci îl mai găsim în Dacia și sub Gordian III, iar numele său nu a fost martelat¹³.

3. — În 1968, în cursul săpăturilor dinaintea restaurării catedralei romano-catolice din Alba Iulia, a fost găsit un bloc de calcar purtând o inscripție funerară (fig. 2 a). Piesa a fost publicată în 1971 de D. Protase, care a adăugat un erudit comentariu despre originea personajelor ce apar în inscripție¹⁴. În anul următor, când condițiile de fotografiere și de studiere a piesei au fost mai bune, D. Protase a revenit asupra ei, făcând câteva rectificări, neesențiale, de lectură¹⁵. Textul stabilit de D. Protase în cele două publicații este următorul:

■ D(is) M(anibus) | Sediae L(ucii) f(iliae) Sev(erae) coniugi | L(ucius) Val(erius) Montan(us) Q(uinti) f(ilius) | p(rimi) p(ilaris) leg(ionis) XIII G(eminae) | Val(erius) Montan(us) Luc(ii) | fil(ius) matri pien/tissim(a)e et Ty|chen lib(erta) | pos(uerunt).

Cităm din comentariul lui D. Protase: „Din conținutul inscripției rezultă că L. Valerius Montanus, primipilarius în legiunea XIII Gemina, împreună cu fiul său, Valerius Montanus, și liberta Tychen au pus monu-

¹² Vezi I. Piso, în ZPE XLIX, 1982, p. 237.

¹³ Ibidem.

¹⁴ D. Protase, în *Apulum*, IX, 1971, p. 353—356 = *AnnEp*, 1972, 461.

¹⁵ D. Protase, în *Apulum* X, 1972, p. 703—704.

mentul pentru defuncta *Sedia Severa*, soție și mamă¹⁶. În legătură cu această lectură și interpretare se pot face unele observații.

Deoarece în r. 2 ligatura E+D este evidentă, *nomen*-ul defunctei nu este *Sedia* sau *S(a)edia*, ci *Spedia*. Or, acest *nomen* nu este nicidecum insolit în Dacia. La Sarmizegetusa îi cunoaștem pe: C. Spedius Clemens, *Ilvir col.*¹⁷; C. Spedius Hermias, *flamen col.*¹⁸; C. Spedius Vic... și C. Spedius Va...¹⁹; C. Spedius Valerianus, *aug. col.*²⁰; C. Spedius Valerianus, *dec. coll. fabr.*²¹. Nu are mare însemnătate dacă C. Spedii Valeriani din IDR III, 2, 291, 319 și C. Spedius Valerianus din IDR III, 2, 65 sînt sau nu una și aceeași persoană²², și nici dacă inscripția IDR III, 2, 319 provine din Sarmizegetusa sau din Apulum²³. Cum așezarea de la Partoș, ai cărei locuitori erau înscrși în tribul *Papiria*, pare să fi făcut o vreme parte din teritoriul Sarmizegetusei²⁴, iar legăturile dintre cele două orașe erau oricum foarte strînse²⁵, prezența unor Spedii la Apulum este firească.

În r. 6—7 lectura *Val(erius) Montan(us) Luc(ii) fil(ius)* nu poate fi luată în considerare, căci la sfîrșitul r. 6 se vede clar ligatura L+I, urmată de un al doilea L. Rîndul se termină cu ceea ce pare a fi un A. Avem deci, de-a face cu o *Val(eria) Montanilla*, al cărei *cognomen* este derivat din cel al tatălui ei, și care, de altfel, nu poartă, ca acesta, *prae-nomen*.

S-ar putea foarte bine ca numele lui *L. Valerius Montan(us)* să se afle la nominativ și el să fi făcut parte, așa cum presupune D. Protase, dintre cei care i-au înălțat *Spediei Severa* monumentul. Felul în care este redactat textul mă face totuși să cred că numele său se află la genitiv (vezi AnnEp, 1972, 461). Propun următoarea lectură:

D(is) M(anibus) | Spediæ L(ucii) f(iliæ) Scv/crae coniugi | L(ucii) Val(erii) Montan(i), Q(uinti) f(ili), | p(r)mi p(ili) leg(ionis) XIII G(eminæ), | Val(eria) Montanill[a] | fil(ia) matri pientissim(a)e et Ty/chen(c) lib(critæ) | pos(uerunt) sive Ty/chen(i) lib(ertæ) pos(uit).

Spedia Severa pare a fi, indiferent de originea familiei, o localnică. Cit despre *L. Valerius Montanus*, frecvența succesiunii *Lucius Valerius* și sistemul de avansare, în mai multe legiuni și provincii, a centurionilor nu ne permit să facem presupuneri.

Inscripții din Tibiscum

4. — N. Gostar a publicat un fragment dintr-o placă de marmură (fig. 3 a), provenită din Tibiscum și păstrată în Muzeul din Lugoj, propunînd următoarea lectură²⁶:

¹⁶ D. Protase, în *Apulum* IX, 1971, p. 354—355.

¹⁷ CIL III, 1498 = IDR III, 2, 403.

¹⁸ CIL III, 1417a = IDR III, 2, 164.

¹⁹ IDR III, 2, 65.

²⁰ CIL III, 7933 = IDR III, 2, 291.

²¹ CIL III, 7767 = IDR III, 2, 319.

²² Răspuns afirmativ în IDR III, 2, p. 477.

²³ Cf. IDR III, 2, ad 319.

²⁴ W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Vindobonae, 1889, p. 230.

²⁵ Vezi I. Piso, în *ActaMN* XV, 1978, p. 181.

²⁶ N. Gostar, în *ArhMold* II—III, 1964, p. 299—301 = AnnEp, 1967, 393 = S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană* I, București, 1981, p. 278, nr. 113.

... [M]alach[belo] / ... pro sal(ute) d(ominorum) n(ostorum)
 Aug(ustorum) (trium), P(ublius) A[el(ius)] | ... vet(eranus)
 ex op[t(ione)]

N. Gostar atrage atenția asupra grafiei *Malachbelo* sau *Malachibelo*, mai apropiate de palmireanul MLKBL sau de formele Μαλαχβ̣̃λο- sau Μαλαχίβ̣ηλος²⁷. În r. 2 literele GGG, dintre care a doua puțin stricată, ne indică domnia comună a lui Septimius Severus, Caracalla și Geta și datează inscripția mai degrabă între anii 198—211 decât între anii 209—211²⁸. Putem face observația că al doilea G a fost vătămat cu voie în urma condamnării memoriei lui Geta. În sfârșit, N. Gostar pune fragmentul de inscripție în legătură cu restaurarea unui templu al zeilor palmireni²⁹.

Textul a fost republicat în IDR III, 1, 142 cu două erori. Întii, se citește [M]alagb[el(o)], deși litera C este sigură. Apoi, formulei ddd(ominorum) nnn(ostorum) Auggg(ustorum), la care pare, pe bună dreptate, să se fi gândit N. Gostar, îi este preferată formula d(ominorum) n(ostorum) auggg(ustorum).

Tot în IDR III, 1, 149³⁰ este publicat un fragment de placă epigrafică de marmură (fig. 3 b), descoperit în săpăturile din castrul Tibiscum, cu următorul text:

..... [p]ro sal(ute) DDD(ominorum) | [n(ostorum) aug(ustorum)]rvius.

Inscripția este bine datată în 198—211, iar dedicantul pare a fi P. Ael(ius) [Ser]vius, vet. [ex] opt. din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și pe care-l întâlnim în IDR III, 1, 136³¹.

Chiar și dintr-o sumară comparație a fragmentelor IDR III, 1, 142 și 149 reiese fără nici o îndoială că ele făceau parte din una și aceeași inscripție și că aceasta aparținea registrului inferior al unui relief votiv. Din el nu s-a păstrat decât începutul adinciturii. Textul se întregeste în felul următor (fig. 3 c, d):

[Deo M]alach[belo pr]o sal(ute) ddd(ominorum) | [nnn(ostorum) A]uggg(ustorum) P(ublius) A[el(ius) Se[r]vius | vet(eranus) ex op[t(ione) n(umeri) Palm(yrenorum)].

Fig. 3 c, d.

²⁷ Op. cit., p. 300—301.

²⁸ Op. cit., p. 301.

²⁹ Ibidem.

³⁰ — M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului, Timișoara*, 1974, nr. 22. Fragmentul se află la Muzeul Banatului Timișoara.

³¹ IDR III, 1, ad 149.

Fig. 1 a.

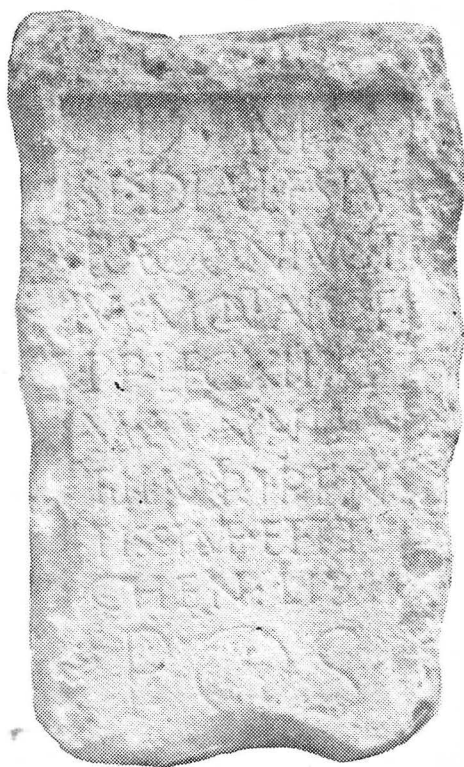

Fig. 2 a.

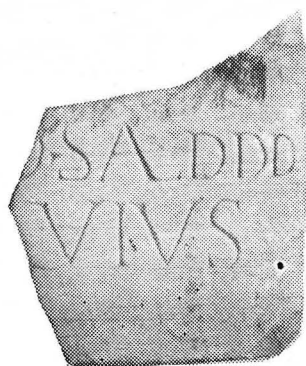

Fig. 3 a, b.

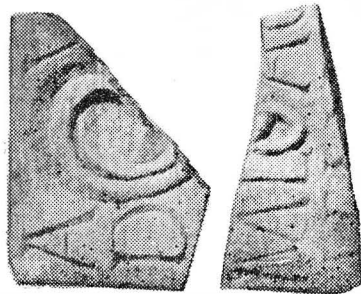

Fig. 4 a, b.

Fig. 5.

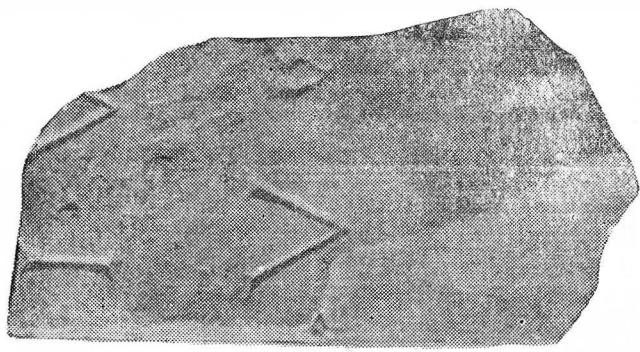

Fig. 6.

Nici una din literele DDD din r. 1 nu a fost martelată³². *Vet. ex op[t]*. din r. 3 constituie un nou argument pentru identificarea dedicantului cu cel din IDR III, 1, 149. *Cognomen*-ul *Servius* sună însă ciudat pentru un palmirean. Codița dinaintea lui VIVS poate la fel de bine aparține unui Q. În r. 3 am completat *n(umeri) Palm(yrenorum)* din motive de simetrie. Inscriptia se datează între 198—211.

5. — În cele ce urmează ne vom îndrepta atenția asupra a două fragmente de placă votivă de marmură (fig. 4 a, b) descoperite în castul Tibiscum. Pentru primul dintre ele, care cuprinde și reprezentarea părții de sus a unei urechi umane, găsim în IDR III, 1, 148 următoarea lectură³³: A V

D

Potrivit lui I. I. Russu literele AV făceau parte dintr-un nume, iar D ar însemna *d(onum)* sau *d(edit)*³⁴.

Al doilea fragment apare în IDR III, 1, 143³⁵. Potrivit editorului „în centru un obiect în chip de inel-pendantiv ar putea să fie partea de jos a unei urechi umane“. Textul propus în IDR III, 1, 143 este următorul: *Malag[bel(o)]* sau *[Deo . . .] Malag[belo] / Ael(ius) V[. . .]*

I. I. Russu socotește pe bună dreptate că urechile sînt reprezentate pe cele două piese fiindcă divinitățile invocate sînt *θεοὶ ἐπήχοοι* ³⁶. Nu observă însă că fragmentele aparțin aceleiași inscripții, care poate fi întregită „după ureche“. Într-adevăr, pe IDR III, 1, 148 este înfățișată partea de sus, iar pe IDR III, 1, 143 lobul cu cerceș. Fragmentele nu se lipsesc, căci lipsește bucățica de legătură. Pe partea dreaptă, pierdută, a plăcii a fost cu siguranță reprezentată și cealaltă ureche, iar textul a fost scris în tot spațiul lăsat liber de cele două simboluri. Calitatea de *θεὸς ἐπήχοος* a lui Malagbel este subliniată nu numai de reprezentarea urechilor, ci și de faptul că ruga este adresată direct acestora. R. 1 trebuie așadar completat *Au[ribus]*, ca în CIL III, 986 din Apulum³⁷. Pentru r. 2 avem de ales între *D[ei Solis]* și *D[ei]*. Iată textul, atît cît a putut fi reconstituit (fig. 4 c):

Au[ribus] / D[ei] sau D[ei Solis] / Malag[beli] / Ael(ius) V[. . . .]

6. — În două inscripții din Tibiscum, CIL III, 1548 = IDR III, 1, 141 și CIL III, 1549 = IDR III, 1, 145, apare un personaj al cărui *cognomen* sună ciudat și neobișnuit.

CIL III, 1548 = IDR III, 1, 141: *Libero Patri / pro salute Mar(ci) / Turran(i) Dil(. . .) et / ?L(uciae)*³⁸ *Aeliae Nices / M(arcus) Turran(ius) / Patroclus ex / voto.*

CIL III, 1549 = IDR III, 1, 145: *S(oli) I(nvicto) ?N(umini) M(ithrae) / pro salute / P(ublii) Ael(ii) Mari / Hermadio / act(or) Turran(ii) / Dil(. . .) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

³² Ibidem.

³³ = *Lapidarul Muzeului Banatului*, nr. 19.

³⁴ IDR III, 1, ad 148.

³⁵ *Lapidarul Muzeului Banatului*, nr. 20 = S. Sanie, op. cit., p. 278, nr. 114.

³⁶ IDR III, 1, ad 143, 148; vezi pentru *θεοὶ ἐπήχοοι* O. Weinreich, în *Mitteilungen des Kaiserlichen Deutschen Archäologischen Instituts, Ath. Abt.* XXXVII, 1912, p. 1 sqq.

³⁷ CIL III, 986: *Auribus Aesculapii et Hygiae . . .*

³⁸ Vezi IDR III, 1, ad 141.

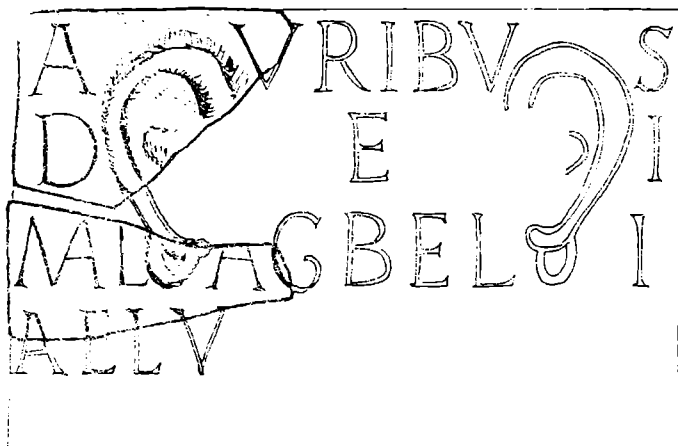

Fig. 4 c.

Iată comentariul din IDR III, 1, ad 145: „...dedicantul *Hermadio* cu nume grecesc era de prin Orient, o capacitate organizatorică în calitate de „administrator“ actor sclav al bogătaşului *M. Turranius Dil*(...)? cunoscut la Tibiscum, al cărui *cognomen* era considerat de unii ca traco-frigian“. Editorii volumului se referă probabil la I. I. Russu, potrivit căruia *Dil*(...) ar fi „probabil nume bitinic sau frigian din Asia Mică, dar de neam tracic“³⁹. Surprinde însă că un *cognomen* atât de rar a putut fi prescurtat, atunci când *praenomen*-ul este scris în IDR III, 1, 141 *Mar*(ci) sau chiar *Mar*(i). Fotografiiile inscripțiilor din IDR III, 1, 141 și 145 (fig. 110 și 114) nu ne sînt de nici un folos, căci potrivit unui rău obicei, literele au fost retușate pentru a sprijini lectura propusă. Verificînd pe piatră lectura inscripțiilor ne putem da ușor seama că a treia literă a *cognomen*-ului este mai degrabă I decît L. În IDR III, 1, 141 ea are o înălțime mai mare decît restul literelor, cum se întîmplă adesea la genitivul singular al declinării a doua, atunci cînd este lungă prin natură. *Cognomen*-ul este așadar *Dius*, de fapt grecescul *Δῖος*⁴⁰ și nu are de ce să ne surprindă în mediul grecesc în care trăia personajul și care este sugerat de celelalte nume din cele două inscripții. Un C. Iulius Dius, microasiatic, întîlnim în Dacia în inscripția CIL III, 986 din Apulum.

7. — În IDR III, 1, 184 a fost publicat un fragment al unui altar votiv de marmură din Tibiscum, găsit în anul 1975 „la săpătura din așezarea civilă lângă templu“. A fost propusă următoarea lectură:

I·V / *v*(otum) [*s*(olvit) *l*(ibens) *m*(erito)].

³⁹ I. I. Russu, în *ActaMN* IV, 1967, p. 90; idem, în *L'onomastique Latine*, Paris, 1977, p. 360.

⁴⁰ Vezi W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*³ II, Braunschweig, 1884, p. 311; H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom* II, Berlin, New York, 1982, p. 651.

Citite au fost de fapt r. 1 și 3, nu și r. 2, care a fost martelat; amănuntul a fost observat și de autorii volumului.

Inscripția dobîndește un sens dacă găsim ce anume a fost martelat și din ce cauză. Pare evident că altarul a fost dedicat de un ofițer al *coh. I Vindelicorum milliaria*. A putut fi martelat numai epitetul imperial al trupei, de exemplu *Severiana*, *Alexandriana*, *Maximiniana*, *Philippiana*, etc. Dacă nu ne-am înșelat în această presupunere, IDR III, 1, 184 dovedește că amintita cohortă, atestată la Tibiscum sub Septimius Severus prin IDR III, 1, 137, s-a aflat aici și în următoarele decenii. Nu putea fi, cum crede I. I. Russu⁴¹, identică cu *coh. Vindelicorum Cumidavensis Alexandriana* de la Rîșnov⁴². Lectura probabilă a inscripției fragmentului de altar este următoarea:

...[*coh(ortis)*] / I V[*ind(elicorum)*] /.../ *v(otum)* [*s(olvit)* l(*ibens*) m(*erito*)].

IOAN PISO

EPIGRAPHICA (XIV)

(Résumé)

On y discute trois inscriptions de Apulum (nos 1—3) et quatre inscriptions de Tibiscum (nos 4—7).

1. — Le personnage qui dédie l'autel CIL III, 12560 de Apulum appartient à l'aristocratie municipale de Apulum, sans qu'on le puisse identifier à quelque personnage connu. Probablement chevalier romain, il accomplit la charge de *po[n]tifex col[on]iae Apul[ensis]*.

2. — I. I. Russu publia dans *Apulum* XX, 1982, p. 119—120, nr. 3 une importante inscription de Apulum du temps de Maximinus Thrax. Je l'avais moi-même publié dans *Colloquio Internazionale A. I. E. G. L. su Epigrafia e Ordine senatorio*, Roma, 14—20 maggio 1981 (*Testi base per la discussione*) et dans *ZPE* XLIX, 1982, p. 230—231, nr. 5 avec un texte plus complet. On reprend l'inscription et les conclusions historiques les plus importantes.

3. — On apporte des corrections au texte de *AnnÉp*, 1972, 461. La défunte s'appelle *Spedia Severa* et porte un nomen bien connu à Sarmizegetusa. Sa fille s'appelle *Valeria Montanilla*.

4. — Les fragments IDR III, 1, 142 = *AnnÉp*, 1967, 393 et IDR III, 1, 149 appartiennent à la même inscription dédiée à [*Deo M[al]ach[elo]*].

5. Les fragments IDR III, 1, 143 et 148 font partie d'une même inscription dédiée aux *Au[ri]bus* / *D[ei]* ou *D[ei] Solis* / *Malag[eli]*.

6. — Dans CIL III, 1548 = IDR III, 1, 141 et dans CIL III, 1549 = IDR III, 1, 145 le *cognomen* de M. Turranius n'est pas *Dil...*, mais bien *Dius*.

7. — Le fragment IDR III, 1, 184 appartient à un autel dédié par un militaire de la *coh. I Vindelicorum milliaria*. À la 2e ligne se trouvait une épithète impériale martelée, ce qui permet de dater l'inscription après le règne de Caracalla. La troupe stationnait donc au IIIe siècle à Tibiscum.

⁴¹ I. I. Russu, in *AIA* XVII, 1974, p. 46 sqq.

⁴² Vezi I. Piso, in *StCl* XVIII, 1979, p. 139—140; D. Benea, in *Studii și comunicări* IV, Caransebeș, 1982, p. 180.

CERCETĂRI DE TOPOGRAFIE ARHEOLOGICĂ ÎN JUDEȚUL MUREȘ (PARTEA A II-A)

VI. PERIOADA FEUDALISMULUI TIMPURIU

1. **Cimpul Cetății** (com. Eremitu). Condițiile topografice ale „Dealului Cetății”, au fost descrise la punctul IV/3*. Bazându-ne pe planul simplu al „Cetății”, precum și pe faptul că ea nu avea turnuri sau alte construcții vizibile la suprafață, nefigurînd în nici un document medieval, se poate presupune că ea datează din perioada feudalismului timpuriu. Se repetă cazul întăriturilor cu două faze din Depresiunile Ciucului și Trei Scaune, așa cum s-a constatat, de pildă, la „Cetatea Păgînilor” de la Racu³⁰ (com. Siculeni, jud. Harghita), „Dealul Cetății” (Jigodin II) de la Miercurea Ciuc⁴⁰, „Cetatea Văpa” de la Bixad (com. Maľnaș, jud. Covasna)⁴¹, „Cetatea Bud” de la Odorheiu Secuiesc⁴² etc.

2. **Eremitu** — „Cetatea Vitiaľ” (Vityáľvára). Deasupra confluenței a două pîrîiașe de munte, Valea Frunților și Valea Finațelor (Várpatak și Vityáľpatak), la circa 1,2 km vest-nord-vest față de cele două burguri presupuse, semnalate pe virful Tompa, se ridică două mameloane numite „Cetătea Mare” și „Cetătea Mică”.

Pe primul con de deal, cel mai înalt, „Cetătea Mare”, se văd ruinele unei circumvalații⁴³ care ascunde resturile unui zid puternic din piatră (fig. 18—23). Acesta este construit din blocuri locale de andezit, nefasonate, legate între ele cu var stins în zid (fig. 24). Dinspre șaua de legătură, „Cetătea Mare” este apărată de un șanț și un val (acesta din

* Partea I a acestei lucrări a apărut în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 557—584. Numerotarea notelor și a figurilor o continuă pe cea din partea I a acestui raport preliminar.

³⁰ Al. Ferenczi, *Cetăți antice în județul Ciuc*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 283—288; Z. Székely, *Săpături executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959—1966)*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 304—305, fig. 8.

⁴⁰ Al. Ferenczi, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 244—260; M. Macrea și colab., *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe—Brețcu*, 1950, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 308—310.

⁴¹ Al. Ferenczi, *Raport asupra unei excursii arheologice în județul Trei-Scaune*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 244—245; *idem*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 316—319, 326, nota 1; C. Daicoviciu și colab., *Granița de est a Daciei și triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei. Rezultatul cercetărilor de pe șase șantiere din jud. Trei Scaune*, în *SCIV*, I, 1950, p. 116, 121—122; Z. Székely, *Săpături la Leț—Varhegiu (Trei Scaune). Tezaurul dacic de la Șimleul Silvaniei. Săpături la Bicsadul Oltului (Trei Scaune). Materiale și cercetări de istorie veche a României*, București, 1951, p. 75—77, 89—93. Vezi și K. Horedt, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în *Südost—Forschungen*, VI, 1941, p. 576—614.

⁴² G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Cetatea dacică de la Odorheiu Secuiesc*, în *Crisia*, 1972, Oradea, p. 59—63.

⁴³ B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 93—97; M. Roska, *ErdRep*, p. 141, nr. 286. Menționăm că Roska o plasează și pe teritoriul localității Săcădat (orașul Sovata), deși ea se află tocmai în partea opusă, nordică, a comunei Eremitu (*ErdRep*, p. 252, nr. 6).

urmă mai puțin observabil în starea lui actuală). Aceste două elemente de întăritură sînt dublate de un al doilea șanț de apărare, avînd dimensiuni mai mari, cu o deschizătură de 8 m (socotită orizontal). Distanța dintre începutul pantei exterioare a primului șanț și începutul pantei exterioare a celui de-al doilea șanț este de 17 m, iar între marginea valului și „fața exterioară” a zidului este o distanță de 15 m. Terenul bombat, înconjurat de zid, are un plan cvasi-elipsoidal, axul lung al cetății (inclusiv șanțurile și valul exterior) măsurînd circa 200 m, axul scurt — de la zid la zid — pe aceeași linie avînd o lungime de aproximativ 130 m. Pe viitor se impune realizarea unei ridicări topografice, precum și efectuarea unei săpături sistematice.

Aproape de jur-împrejur, cu vreo 5—6 m mai jos decît nivelul valului înconjurător, se poate observa o formațiune artificială de teren, similară unei berme, lată de 0,8—1 m. Aceasta a rezultat, probabil, din tăierea în sens oblic a suprafeței originare a pantei dealului (pentru ca aceasta să fie și mai abruptă). Deși interiorul cetății este bombat, în virful ei există un mic platou relativ neted, pe suprafața căruia se văd cîteva gropi moderne. Lățimea cetății, socotită de la bermă la bermă este de aproximativ 100 m.

De pe suprafața întăriturii nu se pot aduna materiale arheologice, acestea lipsind și din pămîntul gropilor moderne. Deși nu există porțiuni de zid cu ambele fețe dezvelite, grosimea zidului se poate aprecia la 1,3 m. Este de subliniat faptul că zidul este construit din straturi alternative, din aproximativ 40 în 40 cm, existînd fișii orizontale de mortar, dungi de var stîns pe loc.

Ținînd cont de aceste considerente, putem data cetatea în epoca feudală, fiind poate, de origine mai recentă, comparabilă cu cea de-a doua fază de construcție a cetății de la Cîmpul Cetății (?).

VII. PORȚIUNI DE VAL

1. Glăjărie — „Virful Șanțului” (1.283 m), com. Gurghiu. Prima porțiune de val cercetată de noi, avînd o lungime de 1,5 km, se află pe o ramificație vestică a marelui platou vulcanic al Munților Gurghiului (fig. 25). Ea se află situată la 6 km, în linie dreaptă, nord-nord-est față de centrul satului, între virfurile „Smida Mare” (1.231 m), la sud-vest și „Dealul Iodului” (1.248 m), la nord-est⁴⁴, deasupra văii pîriului Nagyág (Creanga mare). Schița-hartă publicată de S. Lattyák (*op. cit.*, fig. 13), făcută pe baza ridicărilor topografice forestiere, dă o imagine fidelă asupra ductului ei. Șanțul și corpul valului se pot urmări destul de ușor pe terenul defrișat în bună măsură.

Corpul valului, destul de bine păstrat, are în față, spre est, un șanț de apărare. Acest dublu element de apărare a fost orientat, fără îndoială, spre răsărit, avînd misiunea de a bara una dintre puținele căi de acces peste Munții Gurghiului, dinspre Depresiunea Giurgeului spre marea Depresiune a Transilvaniei. (Să nu uităm că defileul Mureșului

⁴⁴ Vezi semnalarea foarte succintă a lui S. Lattyák, *Limes nyomok a „Gör-gényi hegység”-ben. Traces de limes dans les „montagnes de Gör-gényi”*, în *Dolg.*, VIII, 1917, p. 227—230, fig. 13—15; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 31.

între Toplița și Deda a fost impracticabil pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.)

Chiar pe coama principală, barată prin val și șanț, în fața acestora, se văd cîteva gropi moderne avînd o formă de pîlnie. Una din gropi, a fost considerată de S. Lattyák, drept urmele unui turn de veghe, afirmație care însă nu are la bază nici o dovadă cît de cît sigură. Comparativ cu observațiile noastre făcute pe *limes*-ul Daciei Porolissensis⁴⁵, acest șanț și val nu par a fi de origine romană, cu atît mai mult cu cît la distanțe relativ mari de acestea, momentan, nu se cunoaște nici o bază romană de operațiuni militare.

2. Cîmpul Cetății — Sovata — „Cața de Jos“. Pe porțiunea vestică a interfluviului dintre bazinul hidrografic al Nirajului și cel al Apei Soaveții, la aproximativ 6 km est-nord-est de șaua joasă prin care se poate trece din bazinul Săcădat înspre Cîmpul Cetății, una dintre ramificațiile marelui platou vulcanic este barată de o porțiune de val (fig. 26). Lungă de circa 1,5 km, ea se află la 7,5 km de vîrfurile „Dealului Cetății“, între vîrfurile „Scroafa“ (Keresztes-bérc, 1.142 m) și dealul „Cața de Jos“ (Alsókaca, 1.205 m). Deasupra se află valea pîriului „Cheveșpatak“ (Kövespatak), afluent din dreapta al Apei Soaveții, vale numită „drumul zinelor“ (Tündérek-útja).

Valul are șanț pe ambele laturi, cu miezul întărit cu bucăți de rocă locală andezitică, nefasonate și nelegate între ele (fig. 27). Deci, nu este construit numai din pămînt, așa cum afirma S. Lattyák⁴⁶. Cu toate că are pe ambele laturi șanț, valul — prin dispunerea lui — avea misiunea de a apăra și, totodată, împiedica accesul dinspre est, dinspre Depresiunea Giurgeului. De pe acest sector de val se realizează o legătură vizuală pînă la „Grădina lui Enghi“ (1.023 m), restul unui platou situat la est-sud-vest de localitatea Praid (jud. Harghita), respectiv spre „Piatra

⁴⁵ I. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Hohen des Mesegebirges. (Ein Vorbericht)*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 152—156, fig. 13—14; *idem*, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus“*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 82—84, 94—95. Pentru a evita orice confuzie, trebuie să subliniem că în nici un caz nu negăm existența *limes*-ului în această parte a Daciei (Apulensis). Se știe bine doar că tocmai unul dintre semnatarii acestui raport (I. Ferenczi), a militat în repetate rînduri pentru confirmarea unui *limes* pe toată granița Daciei. Vezi, în acest sens, de exemplu: *Cîteva precizări în legătură cu noțiunea de LIMES DACICUS*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 599—625, reușind să depășească pînă acum o porțiune de *limes*, necunoscută pînă în anul 1968, a cărei lungime depășește 500 km (între castrul de la Tihău și cel de la Sînpaul, respectiv Baraolt). Așa cum pe bună dreptate sublinia C. Daicoviciu, *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană. II. Există un „Limes Dacicus“ în Munții Meseșului?*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 255—256; *idem*, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc*, în *Biblioteca Musei Napocensis*, I, Cluj, 1969, p. 248—249: „...Ceea ce putem afirma de pe acum e că în nici un caz nu putem vorbi [...] de un *limes* în genul celui germanic [sau rhaetic, cu *limes*-val sau *limes*-zid continuu]. Turnuri de observație, mici burguri și tabere, la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată și păzită, cu castele de garnizoană a trupelor de graniță în spatele lor, acesta va fi fost *limes*-ul dacic...“ Porțiunea de val nu are continuare nici spre nord și nici spre sud!

⁴⁶ În *Dolg*, VIII, 1917, p. 227, fig. 1, 11—12. Schița-hartă dată de autor redă fidel ductul porțiunii de val, acesta neavînd continuare spre nord și sud! I. Ferenczi, în *Korunk*, XXXVI, 1—2, 1977, p. 124.

„Șiclodului“ (1.025 m), „Piatra Cușmedului“ (991 m) și „Dealul Firtuș“ (1.062 m).

3. **Ilieși — „Vf. Cere“** (Stejăriș)—„Malomco-șorco“ (Colțul pietrei de moară), orașul Sovata. Un alt sector de val construit, fie din blocuri nefasonate, fie din pământ amestecat cu piatră, sau numai din pământ, are lungimea de aproximativ 1,5 km⁴⁷. El barează o altă cale de acces, prin pasul Bucin pe marginea sudică a craterului Saca. La cota 1.728 m, drumul o ia înainte pe plaiul care își pierde treptat din înălțime, între valea adincă a pîriului Techereș-Iuhod (Iuhodul întortocheat) și cea a pîriului Șic-patak (pîriul Alunecos).

4. **Ilieși — „Drumul lui Rabsonne“** (Rabsonné-útja). În dreptul km 11, pe drumul forestier, se mai păstrează o porțiune scurtă de val, de numai cîteva sute de metri, avînd dimensiuni apreciabile (fig. 28)⁴⁸. Înălțimea acestuia depășește în unele locuri 2 m. Valul se întinde de la poalele unui deal cu pante abrupte, pînă la poalele unui alt deal din apropiere. Aflîndu-se cu cîteva sute de metri în aval de confluența celor două pîraie (Iuhodurile), valul barează perfect valea în sectorul ei cel mai îngust, la circa 1,2 km în aval de „Kápolnamező“ (Cîmpul capelei) — unde se află așezarea dacică. Corpul valului este sectionat de pîriul Iuhod, drumul forestier și de fosta linie C.F.F. El nu are șanț nici în față, nici în spate, însă avînd în vedere amplasarea lui, este foarte probabil că a fost orientat spre răsărit. Nu este greu de admis că avea legătură cu porțiunea de val amintită la punctul VII/3. El începe chiar deasupra acestuia, pe virful „Malomkő-sarka“ (Colțul pietrei de moară). Acesta barează înșeuarea joasă dintre valea Iuhodului Rece și valea Tîrnavei Mici, numită „Várnyaka“ (Gitul cetății), în dreptul km 5 de pe șoseaua Praid—Gheorgheni, respectiv în dreptul „Cetății Rabsonne“⁴⁹.

5. **Călugăreni — Șilea Nirajului — Măgherani — Sărățeni — „Drumul Urișilor“** (Öriások-útja) Dealul insular „Bichiș“ (1.079 m), format din aglomerate vulcanice, la poalele lui, spre sud, prezintă două trepte majore de teren prin care această înălțime impozantă se racordează cu suprafața accidentată a Depresiunii Transilvaniei. Pe aproape toată lungimea treptei inferioare, al cărei nivel se ridică cu încă 100—150 m deasupra nivelului general al înălțimilor Depresiunii Transilvaniei, începînd de la primul deal ce se proiectează deasupra localității Călugăreni și pînă la izvorul „Pîriului Cetății“ (Várpatak) de la Sărățeni (dar numai pînă aici!), se poate urmări o altă porțiune de val. Acesta, numit în sectorul

⁴⁷ S. Lattyák, în *Dolgy*, VIII, 1917, p. 224—227, fig. 8—10. Din fig. 9 se vede clar că și porțiunea de val în discuție are pe ambele laturi șanț. Schița-hartă corespunde realității! I. Ferenczi, *op. cit.*, *ibidem*.

⁴⁸ S. Lattyák, *op. cit.*, p. 221, 223, fig. 1, 5—7; I. Ferenczi, *ibidem*.

⁴⁹ G. Téglás, *Dacia keleti határvonala s annak védelmi rendszere a Maros felső völgyétől az Olt rákos-hévízi szorosáig*, în *ErdMúz*, XVII, 1900, p. 314; S. Lattyák, *op. cit.*, p. 220—222, fig. 1—4; I. Ferenczi, *ibidem*.

lui apusean „Drumul Urișilor“, iar în jumătatea lui răsăriteană⁵⁰ „Drumul lui Rabsonne“, are dimensiuni considerabile, atingând 6—8 m lățime.

Începînd dinspre Sărățeni, urmărim linia valului prin următoarele puncte de înălțime: „Asalvani“ (Aszalvány), „Sub perișor“ (Körtvélyes-alja), ramificația cea mai sudică a „Bichișului“ (Bökecs-bütűje), „Cărbunele lui Covaci“ (Kovács-szene), „Tăietura lui Gabor“ (Gábor-orotványa), „Valea lutoasă“ (Agyagpataka), „Coasta lui Farcas“ (Farkas-vésze), „Lacul lui Laslo Mihai“ (László Mihály tava), „Șipotul stejarului“ (Csere-csorgója), „Deasupra stejarului“ (Csere-fölött), „Virful lui Lica“ (Lika-teteje). Pe „Muchia mesteacănului“ (Nyíres-éle) valul coboară apoi deasupra pîrului „Perșpatac“ (Peres-patak), care curge prin Călugăreni.

Pe porțiunea apuseană valul are șanț numai pe latura de sud, dar apropiindu-se de Sărățeni este secundat pe ambele laturi de șanțuri adînci de circa 4 m și late tot de 4—5 m. În unele părți, acolo unde drumurile de munte trec prin corpul valului, secționîndu-l, se poate vedea în profilul acestuia un strat de arsură.

VIII. TOPONIME CARACTERISTICE PENTRU DESCOPERIRI ANTICE, NEILUSTRATE ÎNSĂ PRIN MATERIALE ARHEOLOGICE

1. **Deda — Bistra — „Cetate“.** La est de sat, pe o culme, se semnalează „o cetate dacică“, păstrată numai în parte. I. Paulovics, după afirmațiile unui „turist“, spune că o asemenea cetate nu există⁵¹. Ce se poate constata pe teren? Partea de hotar numită „Cetate“ (fig. 29) se află la est de clopotnița satului, la poalele vestice ale uneia dintre ramificațiile imensului platou vulcanic al Munților Călimani. Aici, în decursul mileniilor s-au format în urma unor procese geologice (aluneări, surpări) monticuli „de tip copîrșaie“ (fig. 30), cu miez de stîncă, specifici pentru această zonă.

Una dintre aceste formațiuni geomorfologice, de mari dimensiuni, avînd un contur sălbatic, este formată din blocuri mari de aglomerate dure andezitice. În virful lui, restrîns ca întindere și greu accesibil, nu se poate observa nimic relevant din punct de vedere arheologic. În jur,

⁵⁰ B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 80; M. Roska, *ErdRep*, p. 244, nr. 43; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 33, nr. 38, cu întreaga bibliografie mai veche; J. Ercsei, *Római út-nyomozás a Bekecs körül, în Nemzeti Társalkodó*, 1830, p. 409 și urm.; J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 248; M. J. Ackner, în *JCC*, I, 1856, p. 24; II, 1857, p. 79; J. Vass, *Erdély*, p. 118; K. Benkő, *op. cit.*, p. 205—207; S. Lattyák, *op. cit.*, p. 222, fig. 1; I. Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, în *Publ. Comisiunii Monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania*, I, Cluj, 1921, p. 33; A. Filimon, *op. cit.* Menționăm că la est de castrul roman de la Călugăreni, pe dealul „Bichiș“, J. F. Neigebaur, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, precum și alții după el, pomenesc de „ruinele unei vechi cetăți romane“, cu urme de ziduri și șanțuri pe o întindere de peste 6000 de stînjani pătrați (un stînjen = circa 2 m). Trebuie să fie, fără îndoială, o confuzie poate cu castrul din valea Nirajului, din partea celor care n-au fost pe teren. Cf. și I. Paulovics, *op. cit.*, p. 33.

⁵¹ I. Marțian, *Urme...*, p. 32; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 26—27. Aducem mulțumirile noastre prof. Ioan Buta din Deda, pentru sprijinul acordat în cercetarea acestei zone.

s-au format cu timpul niște suprafețe relativ netede, asemănătoare unor terase amenajate de mîna omului. Acestea nu sînt însă formațiuni de teren antropogene, ci ele au o origine naturală. Pe lângă acestea se înalță semeț doi monticuli, puncte prielnice pentru semnalizare. Deși suprafața netedă a acestor terase, precum și prezența unui izvor cu un debit mare de apă pledează pentru întemeierea unei așezări în acest loc, în solul cultivat al unei grădini din zonă, nu am descoperit vreo urmă de locuire.

2. **Deda** — „**Cetățea**“. Între Deda și Bistra se întinde o imensă terasă fluvială, formată din pietriș grosier. Ea are cîteva „ieșiri“ în formă de promontoriu, dintre care una se află la capătul nordic al comunei, purtînd denumirea de „Cetățea“. Aici, pe versantul sudic și pe o parte a vîrfului se întinde cimitirul localității. În gropile nou săpate nu s-a constatat vreo urmă arheologică. Pe toată întinderea promontoriului, care are o suprafață plată, nu se vede nici un element de fortificație⁵².

3. **Filea** (com. Deda) — „**Bitca**“, „**Bubireica**“ (815 m). Pe vîrful tîguat al „**Bitcâi**“, situat la 3,2 km est-sud-est de centrul satului, deși asigură o vizibilitate excelentă în toate direcțiile, nu s-a descoperit nimic important. De pe acest pisc se poate controla zona sudică a defileului Mureșului între Toplița și Deda, realizîndu-se, totodată, legătura vizuală și cu castrul roman de la Brîncovenești.

4. **Rușii Munți** — „**Zăspadul Mare**“ (Szászpád), 1.221 m. „**Vîrful Șanțului**“ (1.283 m), amintit la punctul VII/1, se îngustează spre vest, continuîndu-se în formă de coamă de deal. La aproximativ 2 km vest-nord-vest de acest punct, coama prelungă, împădurită, se termină printr-un vîrf în formă de mamelon. Deși, conform afirmațiilor unui oarecare Vilmos Mátyás (ing. silvic), aici ar exista „urmele unei cetăți“, „lipsită de ziduri, dar cu ruinele, respectiv fundația unui turn de lemn“⁵³, noi nu am descoperit așa ceva.

5. **Reghin a)** „**Sáspart**“ (Malul cu stuf). Bazîndu-ne pe unele informații preluate din literatura de specialitate mai veche, privind existența unei cetăți în această zonă, am trecut la verificarea acestora. M. Roska afirmă că în spatele părții de hotar numite „Sáspart“ există o cetate de pămînt, din locul respectiv ieșind la iveală și inscripții romane⁵⁴. Cu ocazia cercetărilor noastre pe teritoriul orașului Reghin, nimeni dintre cei cu care am stat de vorbă nu ne-a putut da un răspuns cît de cît edificator privind această parte de hotar⁵⁵. Ea este, probabil, identică cu așezarea fortificată în parte de natură, în parte de mîna omului, ce se află la capătul de sud-vest al părții de hotar numite „Beng“. Aceasta se

⁵² A. Filimon, *op. cit.*, afirmă totuși că există un *propugnaculum* în acest punct, „în spatele *limes*-ului dacic“.

⁵³ I. Paulovics, *op. cit.*, p. 31.

⁵⁴ M. Roska, *ErdRep*, p. 260, nr. 85. Literatura mai veche de specialitate, la care face trimiteri, este următoarea: M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die römische Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 166, nr. 792; Fr. Müller, *Siebenbürgische Sagen*. [Sibiu], 1885, p. 444; I. Marțian, *Rep*, nr. 548.

⁵⁵ Mulțumim cu acest prilej, pentru ajutorul acordat, următorilor: A. Badca, directorul Muzeului etnografic din Reghin, I. Kohl, L. Mîrcea, I. Șandru, Gy. Szász, T. Tatár.

găsește între localitățile Apalina (aparținând de orașul Reghin), Breaza și Voivodeni, fiind săpată parțial de Kurt Horedt și A. Palkó⁵⁶.

b) Terenul înconjurător ce aparține de biserica calvină din Reghin-sat, avînd forma unui promontoriu înconjurat din trei părți de maluri abrupte, numit „Cetate” (Várhegy), nu prezintă nimic deosebit din punct de vedere arheologic⁵⁷.

6. Idecu de Jos — Jabenîța — „Cetatea Șelei”. La circa 4,5 km de centrul comunei Idecu de Jos, se ridică un mamelon impozant numit „Cetatea Șelei” (Sattelburg, 756 m). Pe acesta nu se observă urmele vreunei fortificații⁵⁸. Această înălțime, poate, este identică cu „Cetatea fetei”, imaginară, localizată de L. Kövári⁵⁹, pe un pisc ce se înalță deasupra satului Jabenîța, alt vîrf mai înalt neexistînd.

7. Eremitu — „Cetatea Bélmező” (Belmezeu). În literatura de specialitate⁶⁰ se afirmă că lingă pîrîul „Bélmezőpataka”, în vîrfurile unei stînci se găsește „Cetatea Belmezeu”, înconjurată de un șanț adînc de 8 m. Din lipsa cercetărilor, datarea și apartenența cetății nu se cunoaște⁶¹. Ce se poate observa, de fapt, pe teren? Locul cu pricina se află în fișia îngustă, marginală, a aglomeratelor dure andezitice, zonă în care ies la iveală argile marnoase din pliocenul superior (Pannonian). Din cauza suprapunerii piroclastitelor se produc fenomene de soliflucție. Ca urmare a acestei situații, la poalele dealului Tompa s-au format cițiva monticuli „de tip copîrșaie”, de diferite înălțimi. Unul dintre aceștia, situat spre sud-vest, este despicat de pîrîul „Belmezeu”. Partea estică a monticulului are forma unui trunchi de con aproape perfect. Prin mișcare, adică prin desprinderea lui ulterioară de restul masei de alunecare, pe latura lui nordică s-a produs o adîncitură ce pare a fi artificială. În realitate, este de origine naturală. Pe suprafața acestor elemente de soliflucție nu se poate depista nici cea mai mică urmă arheologică.

8. Măgherani — „Cetatea lui Cacio” (Kacsó-vára), „Dealul lui Cati” (Katihegyese) și „Huda lui Curuț” (Kuruc-luka). Conform declarațiilor

⁵⁶ Sântierul „Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj” (Breaza), în SCIV, III, 1952, p. 327—328; K. Horedt, *Eine befestigte Siedlung der älteren Hallstattzeit bei Voivodeni im Siebenbürgen*, în *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, [Leipzig], XXVII, 1979. În istoricul orașului Reghin, întocmit de Samuel Haltrich, cunoscut sub formă de manuscris, această așezare foarte întinsă figurează sub numele de „Römerschanzen”.

⁵⁷ Nici la S. Haltrich și nici în monografia lui I. Schmidt nu este amintit vreun punct unde să existe urme de cetate.

⁵⁸ La S. Haltrich și I. Schmidt figurează ca loc de cetate. În schimb, E. A. Bielez, ea și noi, contestă existența oricărei întărituri pe acest pisc. Vezi, în JSKV, XVIII, 1898, p. 73.

⁵⁹ *Erd.réj.*, p. 198; *Erd.ép.eml.*, p. 43; M. Roska, *ErdRep*, p. 99, nr. 50.

⁶⁰ B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 95; M. Roska, *ErdRep*, p. 141, nr. 286.

⁶¹ Idem; art. Eremitu, nr. 8, din *Repertoriul arheologic al R. S. România*, ms. la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca. În documentul din 1699, se poate citi: „...Remetei határon is volt két vár [...] vagyon egy patak főben honnan eredetét véssen egy köves patak, neve ennek Bél vára...”. După cum rezultă, documentul dă numai toponimic, fără nici o explicație. M. Roska amintește locul respectiv și la Eremitu și la Săcădat, nesesizînd că este vorba de unul și același punct topografic, cf. *ErdRep*, p. 252, nr. 6.

unanime ale localnicilor, în părțile de hotar menționate nu se vede nici o urmă arheologică⁶².

9. **Sovata** — „Feldioara“, „Amenus“. Între Apa Soveții și pîrîul Sebeș, respectiv între Apa Soveții și Tîrnava Mică, din luncă se ridică ca o insulă o colină scundă, cu suprafața netedă. Ea are 475 m înălțime absolută, o lungime de circa 800 m și lățimea de 270 m. Colina este numită de localnici „Feldioara“ (Földvár), iar partea ei răsăriteană „Amenus“ (Amenus). Conform unor afirmații, pe suprafața dealului, spre albia Tîrnavei Mici, „s-au observat urme de construcții, presupuse romane, de unde ies la iveală fragmente de cărămizi și de ceramică. Adeseori se găsesc aici și monede romane...“⁶³

Unii autori consemnează chiar valuri care trec pe aici⁶⁴. Noi, cu prilejul unor cercetări repetate, făcute după arat, nu am reușit să depistăm nimic pe acest platou. Sînt necesare, totuși, cîteva sondeaje de verificare.

10. **Ilieși** — „Descășvar“ (Deszkásvár), („Cetatea de scîndură“). Înălțimea cu acest nume (1.002 m) se ridică la nord de „Cîmpul capelei“ (Kápolnamező), reprezentînd terminația bruscă a dealului „Iștvánbert“ (Istvánbérce), deasupra bazinetului pîrîului „Iuhodul Rece“. În virful ei nu se vede nici o urmă de întăritură. Poate toponimicul este legat de acea porțiune de val care este semnalată puțin mai spre est de ea, în valea pîrîului „Silaș“ (Szilas-pataka)⁶⁵.

IX. TUMULI

1. **Cașva** — „Lunca între hotare“. Am menționat deja că la sud-vest de satul Cașva (com. Gurghiu), la sud de riul Gurghiu, la circa 0,5 km de „Dealul Cetății“, se ridică o movilă tumulară, conică, înaltă de aproximativ 3 m. În legătură cu originea ei nu am putut afla nimic demn de reținut.

2. **Măgherani**. Conform unei afirmații a lui G. Téglás⁶⁶, într-un tumul din vecinătatea localității a fost descoperită o seceră din epoca tîrzie a bronzului, ajunsă la Muzeul Aiud. Poate de această descoperire se leagă și afirmația lui M. Roska, după care: „la nord de sat se cunosc șase movile așezate pe o singură linie: „Dealul fetei“ (Leányhegy), „Dealul clopotului“ (Haranghegy), „Dealul umbrar“ (Lugashegy), „Dîmbul mătăniei“ (Ördöngösdomb), „Dîmbul cioplît“ (Faragott-domb), „Chișerhed“ (Örhegy). Epoca nedeterminată; nu s-au făcut cercetări“.

⁶² Afirmația lui M. Roska (*ErdRep*, p. 205, nr. 6), conform căreia culmea „Varbert“ (Várberc) s-ar afla pe „Dealul lui Cati“, unde ar exista și șanțuri, valuri, chirpici și fragmente de vase, nu corespunde realității, virful „Varbert“ fiind situat la 1,7 km vest-nord-vest de centrul localității.

⁶³ B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 14; A. Filimon, *op. cit.*, vorbește de „cetate de pămînt“ pe locul numit „Amenius“; M. Roska, *ErdRep*, p. 278, nr. 256.

⁶⁴ L. Kővári, *Erd.rég.*, p. 50; K. Benkő, *op. cit.*, p. 245; B. Orbán, *op. cit.*, IV, p. 20; S. Lattyák, în *Dolg*, VIII, 1917, p. 227, 230, 232; I. Marțian, *Urme...*, p. 33—34; M. Roska, *ErdRep*, p. 278, nr. 256; I. Paulovics, *op. cit.*, p. 42.

⁶⁵ I. Ferenczi, în *Korunk*, XXXVI, 1—2, 1977, p. 124.

⁶⁶ În *OTTÉ*, XII, 1887, p. 87; M. Roska, *ErdRep*, p. 205, nr. 6.

De fapt, aceste movile sînt nouă monticuli „de tip copirșaiie“ (fig. 31), cel mai înalt avînd 517 m înălțime absolută. În apropierea lor, spre sud, se vede o ridicătură de pămînt cu un diametru de circa 17 m. Aici, ar fi fost biserica satului vechi care s-a întins cîndva în partea de hotar „Sub făget“ (Bükk-alj). Se impune și aici o cercetare mai amănunțită.

*

Ajungînd la sfîrșitul prezentării observațiilor noastre cu caracter de topografie arheologică, se impun cîteva concluzii. După cum se poate constata din cele expuse, fișia de tranziție dintre partea est-centrală a marii Depresiuni a Transilvaniei și rama muntoasă care o înconjoară dinspre răsărit, a fost mai puțin locuită în mileniiile trecute, zona piemontană fiind acoperită cu făget și stejăriș secular.

Din perioada epocii neolitice a fost depistată o singură așezare (de înălțime), probabilă: „Piatra Orșovei“ de la Ibănești.

Aparținînd epocii bronzului, au fost identificate și verificate două puncte topografice: „Cetatea Ciombod“ de la Sărățeni, cu materiale arheologice reprezentînd mai multe epoci: bronz, Hallstatt, eventual și Latène dacic și Ibănești, părțile de hotar „Pietroasa“ și „Piatra Orșovei“.

Pentru epoca dacică sînt necesare săpături arheologice sistematice la Măgherani, coasta sud-estică a dealului „Varberț“, la Ilieși — „Cimpul capelei“ și în cetățuia de la Cimpul Cetății. Aici sînt necesare noi precizări cu caracter de topografie arheologică în legătură cu cătunul „Vet-tetö“ (Aruncătoarea).

Cele mai multe probleme se pun în legătură cu epoca romană. După cum se poate constata, între castrele de graniță de la Brîncovenesti—Călugăreni—Sărățeni, se conturează o porțiune nouă, pînă acum necunoscută, a *limes*-ului Daciei. Ea se compune din cinci burguri înaintate: Deda—Bistra, Ibănești—„Cetățuia Mică“, Eremitu—„Dealul Tompa“ (cu două întărituri) și „Săcădat-șorco“ și din patru turnuri probabile: Idecu de Jos—„Dealul Cetății“, Beica de Jos—„Pădurea Mociar“, Nadășa—„Dealul Jidovi“, Sîmbriaș—Mătrici—„Chișhed“ (între castrele de la Brîncovenesti și Călugăreni), Șilea Nirajului (trei puncte) și Sărățeni (un punct) — între castrele de la Călugăreni și Sărățeni. În toate aceste puncte sînt necesare sondeaje arheologice.

Pentru perioada feudalismului timpuriu se impun săpături sistematice în două obiective: „Cetățuia“ de la Cimpul Cetății și „Cetatea Vityál“ de la Eremitu.

De asemenea, sînt necesare sondeaje în corpul tuturor porțiunilor de val existente în zona muntoasă a teritoriului cercetat: Glăjărie—„Virful Șanțului“, Cimpul Cetății—Sovata—„Cața de Jos“, Ilieși—„Virful Cere“—„Drumul lui Rabsonne“, Călugăreni—Șilea Nirajului—Măgherani—Sărățeni—„Drumul Urișilor“.

ISTVÁN FERENCZI — MIHAI PETICĂ

RESEARCH OF ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY IN THE MUREȘ COUNTY

(The second part)

(Abstract)

The authors present the results of an immense archaeological research accomplished in the piedmont area of the Călimani and Gurghiu Mountains, in summer of 1979.

This systematic investigation on the spot had for an object the enrichment of the archaeological data and information regarding a vast geographical area, from the northern part of the district — Reghin—Batoș—Deda zone, to the est — Gurghiu Valley—Cetății Plain—Sovata zone.

A series of questions of archaeological importance for the period of Early Feudalian were discovered on the basis of the observations made on the spot.

Chapter VII, deals with the portions discovered in the valley, chapter VIII, toponimics specific to ancient discoveries, but not illustrated with archaeological materials, and chapter IX, the tumuli discovered in this investigations.

As time goes on, the results of this research are going to be checked by performing some control tests or by systematic archaeological digging.

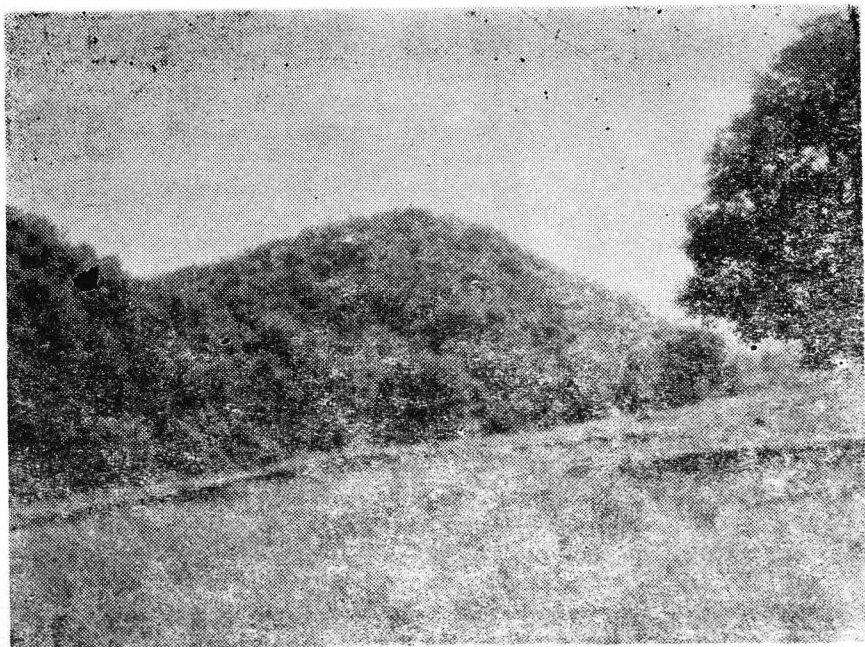

Fig. 19. Mamelonul „Cetății Vitia”, văzut dinspre est-nord-est.

Fig. 20. Latura nordică a „Cetății Vitia” cu valul ce ascunde urmele zidului înconjurător.

Fig. 21. „Intrarea” în „Cetatea Vitia”

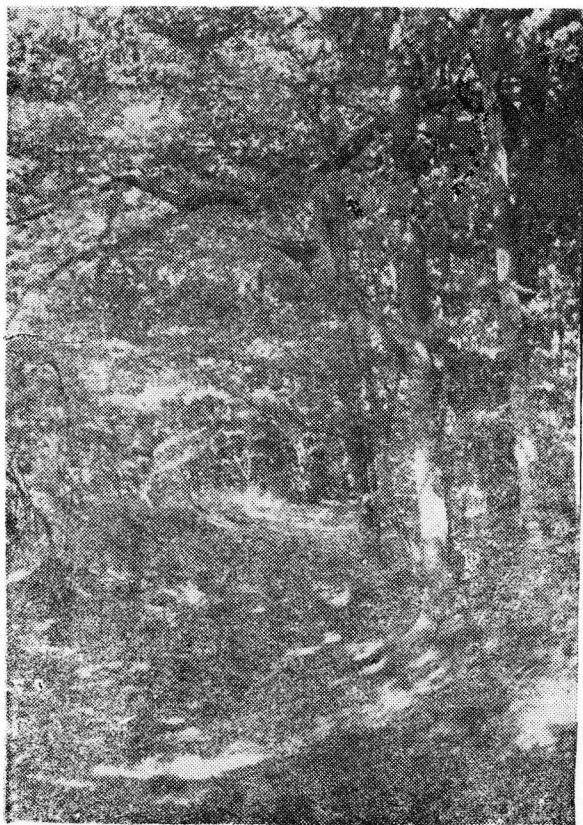

Fig. 22. Resturile aplatizate ale zidului „Cetății Vitia” (latura sudică).

Fig. 24. Porțiune dezvelită din zid de pe „Cetatea Vitia”

Fig. 23. Resturile aplatizate ale zidului „Cetății Vitia”
(latura sudică).

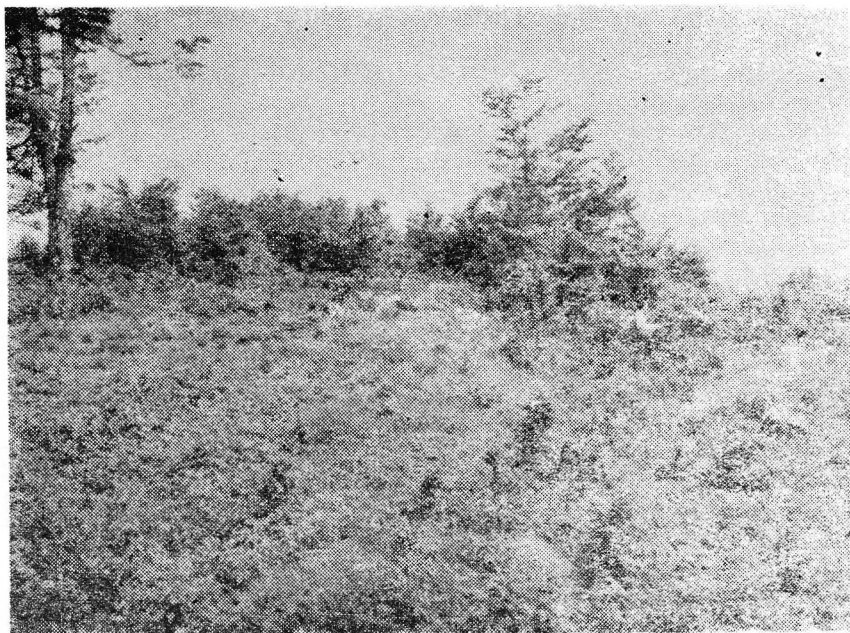

Fig. 25. Sector de val și șanț de pe „Plaiul Șanțului” văzute dinspre sud-est.

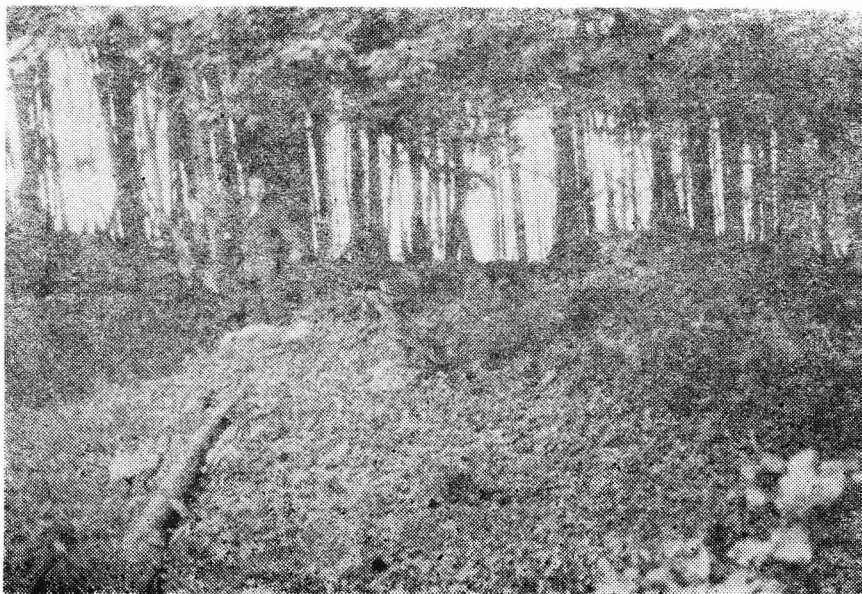

Fig. 26. Porțiune de val de pe coama dintre „Piscul lui Cheresteș” — „Cața de Jos”.

Fig. 27. Structura valului între râul Niraj și Apa Soveții.

Fig. 28. Sectorul de val aflat la est de localitatea Ilieși, numit „Drumul lui Rabsonne”.

Fig. 29. „Cetatea” de la Deda—Bistra, văzută dinspre nord-vest.

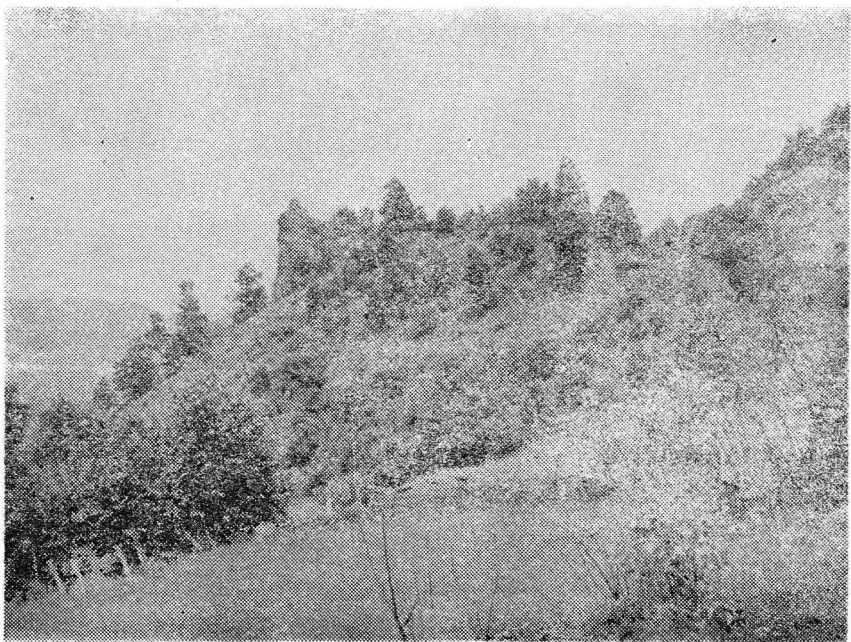

Fig. 30. Monticulul de „tip copirșăie” de la Deda—Bistra, „Cetate”, văzut dinspre sud-sud-vest.

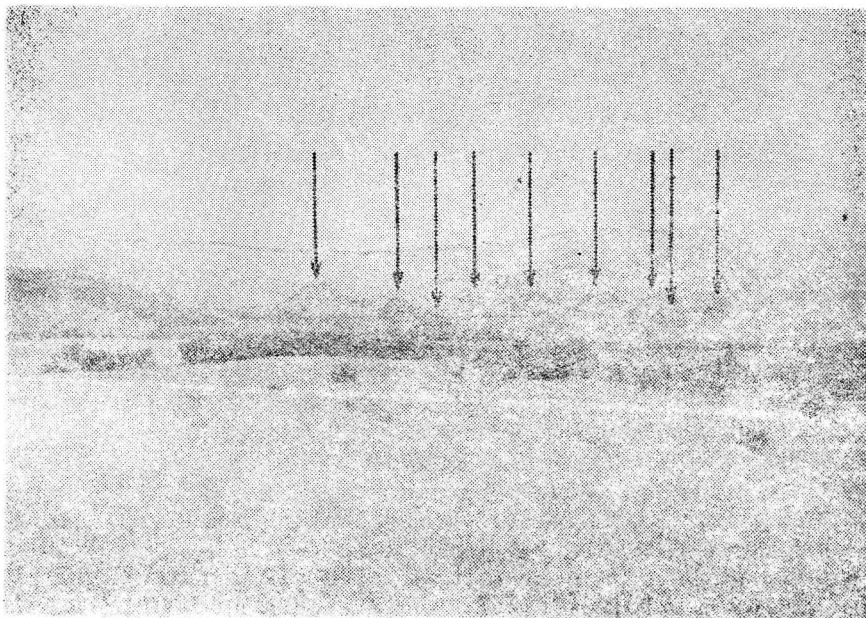

Fig. 31. Terasale și monticulii de la Măgherani.

NOI CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA COMPLEXUL MEDIEVAL TIMPURIU DE LA CLUJ—MĂNĂȘTUR

Prezentul studiu își propune valorificarea ultimelor cercetări din complexul feudal-timpuriu de la Cluj—Mănăștur, pe linia mai vechilor cercetări, ale căror rezultate și concluzii au constituit obiectul unor studii publicate anterior¹.

În campaniile de săpături din anii 1981—1982 au fost descoperite noi complexe de locuire aparținând așezării fortificate, anterioară așezămîntului mănăstiresc. Astfel, în S XXII între m. 0—4,50 a fost săpată o locuință adîncită în lutul galben cu aproximativ 0,40 m, care, din cauza adîncimii mari față de nivelul actual (2,23—2,25 m), nu a fost dezvelită integral și deci nu i s-au putut determina dimensiunile exacte, putîndu-se aprecia doar atît că are o lungime de peste 4,50 m. În apropierea profilului de vest al acestei secțiunii (m 4,50), se află o groapă cu diametrul de 0,12 m, aparținînd unuia dintre parii de susținere ai acoperișului locuinței. Pe podea a fost descoperită ceramică lucrată cu mîna și cu roata rapidă. Din prima categorie fac parte mai multe fragmente de tăvițe de lut cu pereți mai înalți sau mai scunzi (pl. II, 9, 10). Celei de a doua categorii îi aparțin fragmente de ceramică cenușie-negricioasă, din pastă fină, bine arsă, cu buza teșită și răsfrîntă spre exterior, ornamentată cu alveole imediat sub buză (pl. II, 1, 3) și cu striuri orizontale, paralele pe întreaga suprafață a vasului (pl. II, 2, 4—8). După ceramică, locuința se încadrează în nivelul de locuire din sec. X, eventual începutul sec. XI, mai ales că inventarul pomenit este similar cu cel descoperit în alte complexe de locuire din așezare, cercetate anterior². Între m 8,50—12,50 au fost surprinse un șir de patru gropi de pari cu diametrul de 0,15 m, echidistanțate la 1 m unele de altele și adîncite în lutul galben. În apropiere (m 12,25—13,75) a fost golită o groapă circulară, adîncă de 1,12 m, probabil o groapă de provizii aparținătoare unei locuințe de suprafață, cu una dintre laturi formată din șirul de gropi de pari amintiți mai înainte. De pe nivelul de călcare au fost recoltate fragmente ceramice de culoare neagră, lucrate la roată, din pastă fină, dar și conținînd mult nisip ca degresant, arse complet, ornamentate cu șiruri de alveole și cu roți (pl. II, 11; pl. III, 10). Unul dintre fragmente prezintă un decor mai aparte alcătuit dintr-o linie ondulată, împunsături și cerculețe incizate. Această locuință pare a fi ceva mai tîrzie decît cea precedentă, avînd în vedere formele și decorul ceramicii caracteristice pentru sec. al XI-lea³. Alte complexe de locuire din sec. al XI-lea au

¹ P. Iambor, Șt. Matei, în *AIAC*, XVII, 1976, p. 291—304; idem, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 599—620; idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 129—150.

² P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 129—131 și bibliografia.

³ P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 600 și bibliografia.

fost descoperite și în S XXIII, constînd mai întîi dintr-o platformă de lut galben situată între m 8—12,50, la adîncimea de 2,08 m, care este de fapt prelungirea locuinței descoperite anterior în S XV⁴. Locuința este cu certitudine anterioară cimitirului, deoarece M. 135 străpunge podeaua acesteia, iar M. 128 s-a situat deasupra podelei. În capătul vestic al acestei platforme zac două grinzi carbonizate, urme ale incendiului care a mistuit locuința.

În capătul vestic al secțiunii (m 0—3), constînd dintr-o podea de lut galben, la adîncimea de 2,45 m, a fost descoperită o altă locuință, mărginită spre est de un șir de trei lespezi de piatră, ea fiind suprapusă de un cuptor de formă ovală, construit din blocuri de piatră de calcar, cu diametrul mare de 2,50 m, avînd în interior un strat de cenușă gros de 0,30 m. În locuință și în cuptorul care o suprapune nu au fost găsite materiale arheologice și din acest motiv nu putem preciza perioada funcționării lor. Avînd însă în vedere faptul că se află în imediata vecinătate a cimitirului, trebuie să presupunem că ele nu pot fi decît anterioare perioadei de început a înmormîntărilor (sfîrșitul sec. al XI-lea). În nivelul de locuire corespunzător platformei de lut, dar ceva mai spre est, au fost descoperite fragmente ceramice de culoare cărămizie și neagră, lucrate la roată, cu ardere completă și ornamentate cu impresiuni, caracteristice în această așezare pentru sec. al XI-lea⁵ (pl. IV, 1—7).

Continuînd cercetarea în zona construcțiilor mănăstirești, din partea de nord a actualei biserici, în S XXIV, au fost surprinse resturile unei locuințe situate la adîncimea de 2,85 m, sub temelia unui zid asupra căruia vom reveni mai jos. Locuința este cuprinsă între m 10—11,60 și din umplutura ei au fost scoase fragmente ceramice de la vase de tip borcan lucrate la roată, din pastă fină, complet arsă, de culoare cenușie și neagră. Cît privește decorul, predomină registrele de linii ondulate situate imediat sub buza vasului, urmate de striuri orizontale incizate (pl. III, 1, 2; pl. IV, 8). Alte fragmente sînt ornamentate numai cu linii orizontale incizate începînd imediat de sub buză (pl. III, 3, 4, 5). În sfîrșit decorul cu impresiuni mai mici sau mai mari realizate cu roțița dințată este prezent pe o serie de fragmente (pl. III, 8; pl. IV, 9), iar pe altele, registre de striuri paralele dispuse la distanțe egale (pl. IV, 10). După materialul ceramic, această locuință pare a fi contemporană cu cea surprinsă în S XVI între m 4—7, amîndouă încadrîndu-se în sec. X—XI.

O altă locuință adîncită a fost săpată în S XXV, între m 5,50—9,60, podeaua ei aflîndu-se la adîncimea de 2,95 m (n.a.), respectiv la 0,60 m față de nivelul contemporan. Locuința avînd orientarea oblică față de secțiune, s-a putut determina latura de nord-est, lungă de 4 m. În colțul de sud-est se afla un cuptor de formă rectangulară clădit din blocuri de calcar, a cărui vatră se situa cu 0,40 m mai sus decît podeaua locuinței. După cantitatea de bolovani de rîu descoperiți în interior, foarte probabil că acest cuptor era boltit. Inventarul arheologic constă din ceramică și un cuțit din fier. Din categoria ceramicii lucrate cu mîna fac parte cîteva fragmente de tăvițe din lut de formă circulară cu fundul gros și gardini mai subțiri și scunde (pl. V, 1, 2). Restul ceramicii este

⁴ P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 134.

⁵ *Ibidem*.

lucrat la roată și este de culoare neagră și roșcată, avînd buza răsfrîntă și teșită, pasta fină și ardere completă. Unele fragmente sînt ornamentate cu benzi de linii incizate ondulate asociate cu striuri orizontale (pl. V, 3, 4), altele sînt decorate cu împunsături începînd de sub buză, urmate de striuri orizontale paralele (pl. V, 5, 6), sau numai cu striuri orizontale (pl. V, 7). Locuința a funcționat cu siguranță înaintea cimitirului, avînd în vedere că M. 157, M. 158 și M. 159 s-au situat parțial peste umplutura ei, fapt care, asociat cu caracteristicile ceramicii descrise mai sus, datează complexul la sfîrșitul sec. al X-lea — prima jumătate a sec. al XI-lea. Sub jumătatea de vest a locuinței a existat o groapă de epocă romană, în umplutura căreia s-au găsit numeroase elemente de pavaj în formă de pișcot, precum și fragmente de vase romane.

Analizînd locuințele, inventarul arheologic, precum și stratigrafia, ajungem la concluzia enunțată și cu altă ocazie privitoare la raportul cronologic dintre așezare și cimitir, anume că locuirea este anterioară înmormîntărilor din jurul lăcașului de cult întemeiat de călugării benedictini la sfîrșitul veacului al XI-lea.

Continuînd cercetarea în zona cimitirului din sec. XI—XII și parțial în cea a înmormîntărilor pînă în sec. al XIV-lea, se constată aceleași caracteristici în ritul și inventarul funerar. Alături de cele 94 de morminte discutate în două studii anterioare, în ultimele campanii de săpături au fost dezvelite încă 65 de schelete, dintre care un număr de 18 au avut inventar, constînd cel mai adesea din inele de timplă, inele digitale, mărgele și monede.

Mormîntul nr. 95. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,05 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,71 m. Mortul a fost așezat într-o cistă construită din cîte patru lespezi de piatră pe fiecare latură și cîte una la fiecare din capete. Inventarul: un denar din argint, emisiune a reginei Maria (1382—1395)⁶.

Mormîntul nr. 96. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 1,85 m, orientat V—E, culcat pe spate cu brațul drept îndoit pe torace, iar cu cel stîng de-a lungul corpului. Lungimea: 1,65 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 97. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,05 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele ușor îndoite și palmele pe bazin. Lungimea: 1,58 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 98. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,30 m, orientat V—E. Partea superioară a scheletului a fost înlăturată de fundația unui zid situat între m 13,85—14,80 din S XX, iar membrele inferioare, de către groapa lui M. 95. S-au păstrat doar bazinul, cîteva vertebre și antebrațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea păstrată: 0,52 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 99. Schelet la care s-a dezvelit doar craniul, la adîncimea de 2,50 m, restul rămînînd în peretele nordic al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 100. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,35 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele de-a lungul corpului. Craniul i-a fost deranjat de M. 110, iar membrele inferioare de la genunchi în jos de către același zid, situat între m 13,85—14,80. Lungimea păstrată: 1,08 m. Fără inventar.

⁶ CNH, II, tabl. 7, nr. 114.

Mormîntul nr. 101. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,18 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept îndoit pe torace, iar cu cel stîng întins pe lingă corp. Lungimea: 1,70 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 102. Schelet întreg de copil, cu oasele destul de slab păstrate, la adîncimea de 2,10 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele așezate de-a lungul corpului. Lungimea: 0,68 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 103. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,25 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Partea inferioară a corpului de la bazin în jos a fost deranjată de către M. 110. Lungimea păstrată: 0,70 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 104. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,50 m, orientat după toate aparențele V—E. S-au păstrat doar oasele membrilor inferioare, restul oaselor fiind înlăturate de gropile mormintelor nr. 105 și nr. 106. Fără inventar.

Mormîntul nr. 105. Schelet de adult, dezvelit parțial, la adîncimea de 2,40 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept întins de-a lungul corpului. Partea stîngă a scheletului împreună cu craniul au rămas în peretele nordic al secțiunii. Lungimea: 1,61 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 106. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,42 m, orientat cu o ușoară deviere VN—SE, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lipsește craniul, fiind înlăturat cu ocazia construirii temeliei zidului situat între m 5,50—6,50 din S XX. Lungimea păstrată: 1,39 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 107. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 1,95 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Membrile inferioare au fost înlăturate cu ocazia construirii zidului situat între m 5,75—7 din S XX. Lungimea păstrată: 0,83 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 108. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 1,80 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Membrile inferioare au fost înlăturate de asemenea, cu ocazia construirii zidului menționat mai sus. Lungimea păstrată: 1,05 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 109. Schelet de adult, dezvelit parțial, la adîncimea de 2,60 m, orientat V—E, cu brațul drept îndoit pe bazin. Partea stîngă a scheletului, precum și partea inferioară de la piciorul drept au rămas în peretele nordic din S XXI. Lungimea păstrată: 1,08 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 110. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,21 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu craniul aplecat spre dreapta, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Groapa acestui mormînt a deranjat, după cum am menționat mai sus, mormintele nr. 100 și nr. 103. Lungimea: 1,75 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 111. Schelet incomplet de adult, dezvelit parțial, la adîncimea de 2,15 m, orientat V—E, culcat pe spate. Lipsesc craniul și antebratul drept, probabil înlăturate cu ocazia înmormîntării defunctului din M. 96, iar partea stîngă a scheletului a rămas în peretele nordic din S XX. Lungimea păstrată: 1,51 m. Inventarul: pe bazin s-au găsit două verigi de mărimi diferite, turnate din bronz și șlefuite, pe cea mai mică găsindu-se un rest degradat de piele, provenind probabil de la un cordon.

Mormîntul nr. 112. Scheletul de adult este incomplet, la adîncimea de 2,40 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept îndoit pe torace, iar cu cel stîng întins de-a lungul corpului. Lipsește craniul, care a fost înlăturat, foarte probabil, cu ocazia construirii cistei pentru M. 96 situat deasupra lui. Lungimea păstrată:

1,51 m. Inventarul: pe piept a fost găsită o monedă de argint de la Geza II (1141—1162)⁷.

Mormîntul nr. 113. Schelet incomplet așezat în cistă, la 1,97 m adîncime, orientat V—E, culcat pe spate. S-au păstrat craniul și partea superioară a toracelui, restul scheletului împreună cu cista au fost înlăturate cu ocazia construirii zidului dintre m 18—19 din S XX. Lungimea păstrată: 0,55 m. Fără inventar.

În partea de vest a S XX au fost deranjate o serie de morminte cu ocazia construirii în epoca medievală, tirzie a unui cuptor relativ mare, situat între m 0—2, printre craniile și oasele răvășite găsindu-se o fibulă din fier, de formă ovală, cu capetele apropiate și cu ac, din așa-numitul tip *Omega (Omegafibeln)*, cu diametrul de 4,5 cm, de proveniență romană⁸.

Mormîntul nr. 114. Schelet de adult dezvelit parțial, la adîncimea de 1,05 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul stîng de-a lungul corpului și cu cel drept îndoit pe bazin. Membrele inferioare au rămas în peretele estic al S XXIV. Lungimea păstrată: 1,25 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 115. De la acest schelet s-a păstrat doar craniul, restul fiind sces cu ocazia unei înmormîntări ulterioare. Fără inventar.

Mormîntul nr. 116. Schelet de adult dezvelit parțial, la adîncimea de 1,10 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele așezate pe bazin. Oasele membrelor inferioare au rămas în peretele de est al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 117. Schelet de adult dezvelit parțial, la adîncimea de 0,97 m, orientat V—E. Partea de jos a toracelui și oasele membrelor inferioare au rămas sub peretele de est al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 118. De la acest schelet a fost dezvelit doar craniul, la adîncimea de 0,98 m, restul oaselor au rămas în peretele de est al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 119. Și la acest schelet a fost dezvelit numai craniul, la adîncimea de 1,05 m, restul oaselor rămînînd în peretele de est al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 120. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,08 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul stîng întins de-a lungul corpului, iar brațul drept cu palma pe bazin. S-au păstrat urme de sicriu. Lungimea: 1,67. Fără inventar.

Mormîntul nr. 121. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,47 m, orientat cu o ușoară deviere NV—SE, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,74 m. Inventarul: o monedă fragmentară din argint emisă de regele Geza II (1141—1162)⁹.

Mormîntul nr. 122. Schelet complet de adult, la adîncimea de 2,45 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,75 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 123. Schelet complet de copil, la adîncimea de 2,70 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 0,70 m. Inventarul: 1) un colier format din șase mărgelile, una de formă bitronconică, din sticlă de culoare albastră, ușor irizată, iar celelalte din pastă de lut de forme discoidale și tronconice, colorate cu pete negre și galbene; 2) un inel de tîmplă din bronz, avînd unul dintre capete răsucit în formă de S.

⁷ Unger, I, tabl. V, nr. 72; *CNH*, I, tabl. 9, nr. 145.

⁸ Piese asemănătoare din bronz și din fier sînt cunoscute de la Ilișua, Gilău și Turda (A. Cătișas, M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 122).

⁹ Unger, I, tabl. IV, nr. 56.

Mormîntul nr. 124. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,35 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,86 m. Inventarul: un denar de argint, emisiunea regelui Ladislau I (1077—1095)¹⁰, găsită în mîna dreaptă.

Mormîntul nr. 125. Schelet de copil, la adîncimea de 2,35 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 0,85 m. Fără inventar. Scheletul acestui copil a fost găsit lipit de scheletul din M. 124, avînd brațele suprapuse, încît presupunem că morții făceau parte din aceeași familie și că au fost înmormîntați în același timp.

Mormîntul nr. 126. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,56 m, orientat NV—SE, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Craniul, omoplatul stîng cu humerusul lipsesc, fiind înlăturate de M. 124, precum și membrele inferioare de la genunchi în jos, fiind deranjate de M. 134. Lungimea păstrată: 1,38 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 127. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,42 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,52 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 128. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 1,79 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul stîng întins de-a lungul corpului, iar cu cel drept așezat cu palma pe bazin. Lungimea: 1,70 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 129. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,08 m, orientat NV—SE, culcat pe spate, cu brațul drept întins de-a lungul corpului, iar brațul stîng așezat cu palma pe bazin. Lungimea: 1,66 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 130. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,15 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept întins de-a lungul corpului, iar brațul stîng cu palma așezată pe bazin. Lungimea: 1,65 m. Inventarul: un denar fragmentar din argint, emisiune a regelui Andrei I (1046—1060)¹¹, șase inele de tîmplă, dintre care cinci din argint cu capetele răsucite în formă de S și un inel de tîmplă din bronz avînd un capăt rupt.

Mormîntul nr. 131. Schelet de adult dezvelit parțial, la adîncimea de 2,80 m, orientat V—E, culcat pe spate cu brațul drept întins pe lîngă corp. Au fost dezvelite oasele antebrăului drept, partea dreaptă a bazinului și oasele membrelor inferioare, restul scheletului rămînînd în peretele de nord al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 132. Schelet incomplet de copil, la adîncimea de 2,90 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Craniul a rămas sub peretele nordic al secțiunii. Fără inventar.

Mormîntul nr. 133. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 3,20 m, orientat V—E. S-au păstrat craniul și vertebrele cervicale, restul scheletului fiind tăiat de șanțul zidului de fundație al fortificației mănăstirii. Inventarul: două inele de tîmplă masive din argint cu capetele răsucite în formă de S.

Mormîntul nr. 134. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,55 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul stîng întins de-a lungul corpului, iar cu brațul drept îndoit spre bazin. Lungimea: 1,60 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 135. Schelet de adolescent dezvelit parțial, la adîncimea de 2,22 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul stîng întins de-a lungul corpului. A fost dezvelit craniul și jumătatea stîngă a scheletului, restul rămînînd în peretele de sud al secțiunii. Lungimea: 1,31 m. Fără inventar.

¹⁰ Unger, I, tabl. III, nr. 16.

¹¹ Unger, I, tabl. I, nr. 5.

Mormîntul nr. 136. Schelet întreg de adolescent, la adîncimea de 2,28 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept întins de-a lungul corpului, iar brațul stîng cu palma așezată pe bazin. Lungimea: 1,45 m. Inventarul: cinci inele de timplă mici din argint cu capetele răsucite în formă de S, dintre care două întregi, iar restul fragmentare.

Mormîntul nr. 137. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 1,80 m, orientat V—E, culcat pe spate cu brațul drept întins de-a lungul corpului, iar brațul stîng cu palma așezată pe bazin. Humerusul stîng lipsește. Lungimea: 1,82 m. Inventarul: un inel de timplă din bronz fragmentar și o monedă fragmentară din argint, ilizibilă.

Mormîntul nr. 138. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 1,75 m, orientat V—E, culcat pe spate. Au fost dezvelite oasele membrelor inferioare și bazinul, restul rămînînd în peretele de vest al secțiunii. Lungimea păstrată: 1,15 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 139. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,00 m, orientat V—E. Au fost dezvelite oasele membrelor inferioare și bazinul, restul rămînînd în peretele de vest al secțiunii. Lungimea: 1,10 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 140. Schelet de adult dezvelit parțial, la adîncimea de 2,25 m, orientat V—E. Au fost dezvelite doar oasele membrelor inferioare, restul rămînînd în peretele de vest al S XXIV. Lungimea păstrată: 0,80 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 141. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,10 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,76 m. Inventarul: două inele de timplă din argint cu capetele răsucite în formă de S și un inel digital dintr-o lamă de argint, decorat prin gravare cu linii oblice formînd triunghiuri.

Mormîntul nr. 142. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,10 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept pe bazin, iar brațul stîng pe abdomen. Osul din dreapta al bazinului a fost deranjat, ajungînd între femure. Lungimea: 1,66 m. Inventarul: două inele de timplă din argint cu capetele răsucite în formă de S, la timpla dreaptă găsindu-se un al treilea inel, fragmentar, din bronz. Pe torace a fost descoperită o bucată de sîrmă răsucită din bronz.

Mormîntul nr. 143. Schelet de adult dezvelit parțial, la adîncimea de 2,31 m, orientat V—E, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Membrele inferioare de la genunchi în jos au rămas în peretele de est al S XXIV. Lungimea păstrată: 1,30 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 144. Schelet de adult, dezvelit parțial, la adîncimea de 2,48 m, orientat V—E. Au fost dezvelite antebrațul și oasele piciorului drept, restul rămînînd în peretele de nord al S XXIV.

Mormîntul nr. 145. Schelet de adult, dezvelit parțial, la adîncimea de 2,10 m, orientat V—E, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Membrele inferioare au rămas în peretele de est al S XXIV. Lungimea păstrată: 1,05 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 146. Au fost dezvelite doar oasele membrelor inferioare, restul scheletului rămînînd în peretele de vest al S XXIV. Fără inventar.

Mormîntul nr. 147. Schelet incomplet de adolescent, la adîncimea de 2,16 m, orientat V—E, culcat pe spate. S-au păstrat craniul și partea superioară a toracelui, restul scheletului a fost înlăturat cu ocazia construirii zidului dintre m 18,70—19,20 din S XXV.

Mormîntul nr. 148. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,20 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,59 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 149. Schelet incomplet de adult, la adîncimea de 2,10 m, orientat V—E, culcat pe spate cu brațul drept întins pe lingă corp. Lipsesc craniul, partea superioară a toracelui, precum și brațul stîng, fiind înlăturate cu ocazia construirii unui zid situat între m 15,50—16,50 din S XXV. Lungimea păstrată: 1,50 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 150. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,45 m, orientat cu o oarecare deviere SV—NE, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,70 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 151. Schelet de adult, dezvelit parțial, la adîncimea de 2,25 m, orientat NV—SE, culcat pe spate, cu brațul stîng întins de-a lungul corpului. Partea dreaptă a scheletului, precum și membrele inferioare au rămas nedezelvite în perețele de sud al S XXV. Lungimea păstrată: 0,70 m. Inventarul: două inele de timplă din argint, masive, destul de slab păstrate, cu capetele rupte, precum și un fragment de sîrmă subțire din argint, care provine foarte probabil tot de la un inel de timplă.

Mormîntul nr. 152. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,40 m, orientat NV—SE, culcat pe spate, cu brațele îndoite pe torace. Lingă craniu s-a găsit o cărămidă romană. Lungimea: 1,74 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 153. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,40 m, orientat NV—SE, culcat pe spate, cu brațele îndoite pe torace. Lungimea: 1,76 m. Inventarul: două inele de timplă din argint, relativ mici, capătul unuia fiind îndoit în formă de S, iar capătul celuilalt fiind rupt.

Mormîntul nr. 154. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,43 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațul drept îndoit pe bazin și cu cel stîng întins de-a lungul corpului. Lungimea: 1,81 m. Fără inventar.

Mormîntul nr. 155. Schelet de adult incomplet, la adîncimea de 2,45 m, orientat NV—SE. S-au dezvelit doar oasele membrelor inferioare, restul scheletului rămînînd în peretele nordic al S XXV. Fără inventar.

Mormîntul nr. 156. Schelet întreg de adolescent, la adîncimea de 2,45 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele îndoite pe torace. Lungimea: 1,47 m. Inventarul: două inele de timplă din bronz, capătul unuia fiind îndoit în formă de S, capătul celuilalt fiind rupt.

Mormîntul nr. 157. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,62 m, orientat NV—SE, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,62 m. Inventarul: patru inele de timplă din argint, fragmentare și foarte prost păstrate, la două dintre ele capetele sînt îndoite în formă de S, și un inel digital împletit din două sîrme de argint, cu capetele ascuțite și apropiate, găsit pe o falangă de la mîna dreaptă.

Mormîntul nr. 158. Schelet întreg de copil, rău păstrat, la adîncimea de 2,45 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 0,97 m. Inventarul: două fragmente de sîrmă din argint care par să provină de la un inel de timplă și un obol de argint de la regele Bela II (1131—1141)¹².

Mormîntul nr. 159. Schelet întreg de adult, la adîncimea de 2,65 m, orientat V—E, culcat pe spate, cu craniu aplecat spre stînga și cu brațele întinse de-a lungul corpului. Lungimea: 1,64 m. Inventarul: pe o falangă de la mîna dreaptă s-a găsit un inel digital din argint, împletit din trei sîrme, avînd cele două capete ascuțite și apropiate.

¹² CNH, I, nr. 81.

Față de observațiile anterioare privind ritul și ritualul funerar, și cu această ocazie se constată aceleași caracteristici în ce privește orientarea mormintelor, majoritatea fiind lipsite de sicriu, precum și proporția mai redusă a celor cu inventar funerar. Cît privește densitatea înmormintărilor, s-a constatat o mai mare aglomerare și chiar cazuri de suprapuneri de morminte în teritoriul din imediata vecinătate a lăcașului de cult¹³.

În zona situată la nord de biserica actuală au fost continuate cercetările avînd drept obiectiv principal lămurirea traseului unor temelii de ziduri aparținătoare construcțiilor mănăstirești. Unele dintre acestea, descoperite anterior în secțiunile XXI și XVIII, continuă spre răsărit, fiind dezvelite și în S XXIV între m 5—6,25 și respectiv între m 10,20—11,70, fiind în cea mai mare parte scoase, rămînînd doar cel mai de jos rînd de piatră de rîu și de calcar (pl. I). Aceste temelii au fost surprinse și cu ocazia cercetărilor din zona rotondei, sub fundația acesteia, ele constituind vestigii, fie ale celei mai vechi clădiri aparținînd complexului mănăstiresc, fie poate al vechii basilici, în construcția lor fiind refolosite și blocuri romane, unele cu inscripții. Celelalte fundații de ziduri apărute în S XVI și S XXIII nu-și mai continuă traseul spre est, însă, în S XXIV între m 15,20—17, există o temelie de zid construită din blocuri de calcar, adîncită în lutul galben pînă la 2,75 m. Rostul acesteia nu-l putem deocamdată preciza, mai ales că el nu există în secțiunile din partea de vest (vezi pl. I).

La capătul de est al secțiunii XX, zidul al doilea dinspre nord, descoperit în S XVIII, cotește înspre nord, legîndu-se probabil cu cea mai nordică temelie descoperită în S XVIII și făcînd parte dintr-o clădire despre a cărei datare nu ne putem exprima, dat fiind că dese intervenții și răscoliri au distrus aproape complet stratigrafia inițială. Alte două temelii complet scoase, cu orientarea N—S, au fost descoperite în S XXIV între m 7,50—8,50 și respectiv între m 13,85—14,85, la adîncimea de 2,50 m.

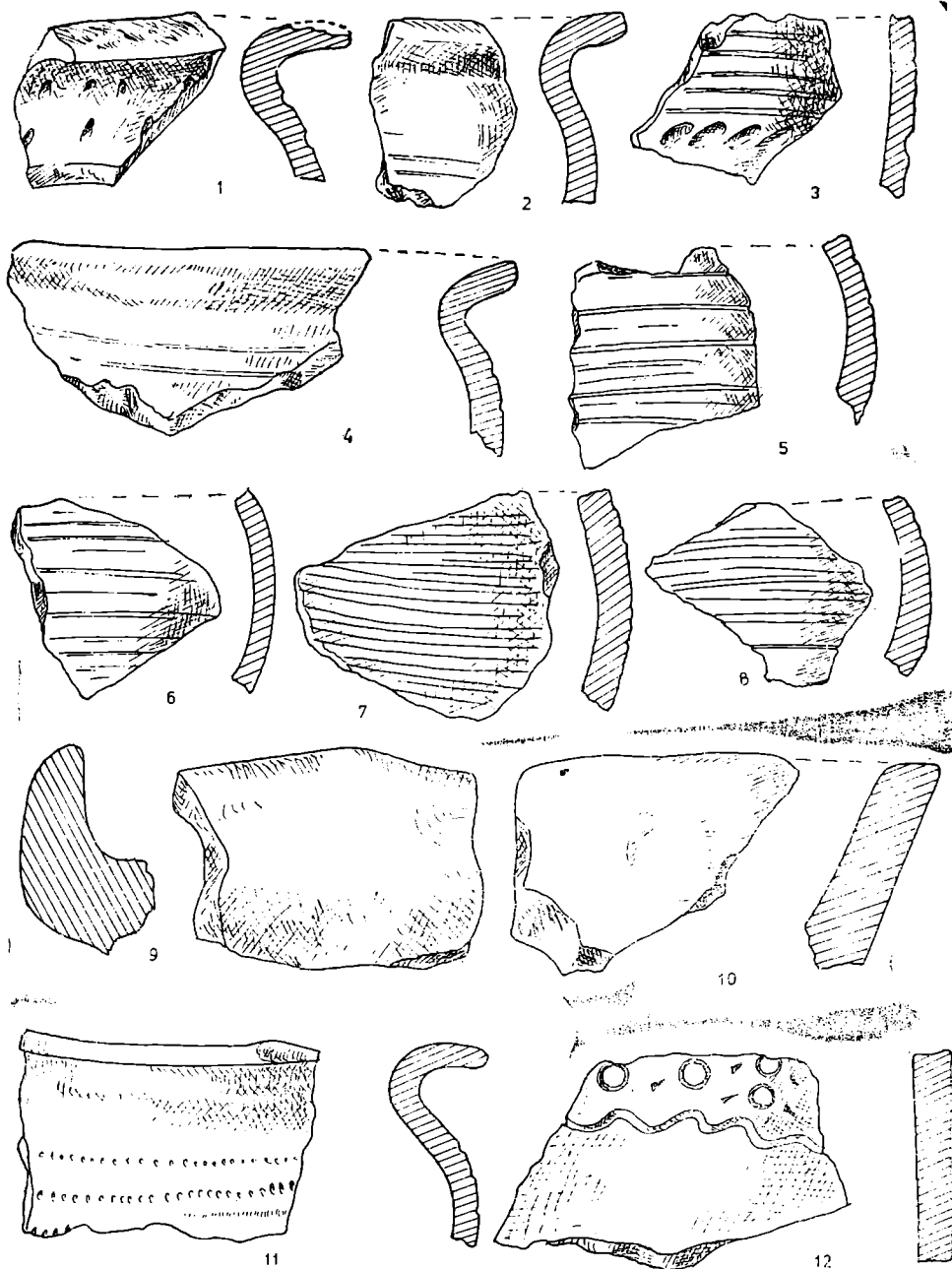
Cît privește temeliiile descoperite în S XXV (vezi pl. I) parțial scoase, acestea sînt probabil adăugiri ale clădirii descoperite anterior în S IV. O temelie orientată N—S, în S XX, cu lățimea de 1,25 m, construită din piatră de calcar, a cărei șanț de fundație taie mormintele nr. 107 și nr. 108, pare a fi continuarea zidului din caseta B. După poziția lui față de altarul bisericii gotice, am putea să presupunem ca fiind zidul de pe latura estică a fortificației mănăstirii. Latura de vest a acestui zid de incintă a fost dezvelită în S IX, S XV, S XVII și S XXIII, fiind însă mult mai lată (3,10 m), iar o parte din temelie de pe latura de sud a fortificației mănăstirii a fost descoperită în S XV. Din observațiile stratigra-

¹³ În cursul cercetărilor s-au putut preciza limitele cimitirului din sec. XI—XII și, avînd în vedere cele 159 de morminte întregi, la care se adaugă aproximativ altele 30 deranjate, descoperite pe o suprafață de 503 mp, putem aprecia că pe suprafața rămasă nesăpată de peste 3.100 mp, conform densității de un mormînt la trei mp, ar mai fi un număr de aproape 1.000 de morminte. Aceasta înseamnă că, într-o perioadă de un veac și jumătate cît a fost cimitirul în funcțiune, pentru aproximativ cinci generații, așezarea avea o populație relativ numeroasă pentru epoca aceea.

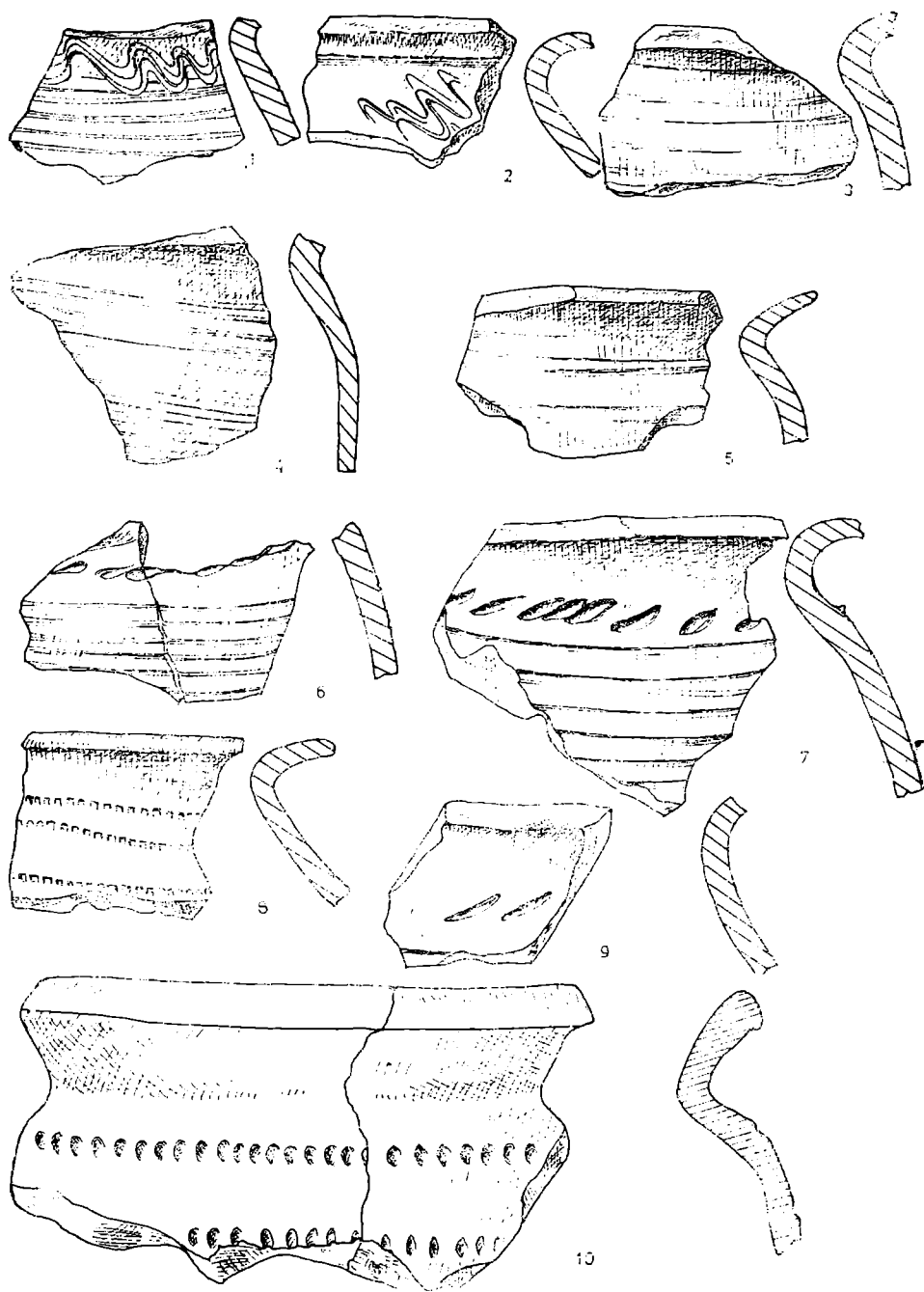
fițe discutate cu alte prilejuri, fortificația mănăstirii a fost construită la sfîrșitul veacului al XIII-lea sau începutul celui următor.

În urma celor discutate mai sus, se constată faptul că observațiile anterioare nu sînt infirmate de cercetările din ultimele două campanii de săpături, atît în ceea ce privește datarea așezării din interiorul incintei, cît și în ceea ce privește succesiunea așezare-cimitir. În toate cazurile, unde au fost surprinse locuințe, ele s-au dovedit a fi anterioare înmormintărilor de la finele veacului al XI-lea și din cel următor. Rămînem deocamdată încă în domeniul presupunerilor în ceea ce privește existența în partea de nord a bisericii actuale a lăcașului de cult romanic. Din planul săpăturilor rezultă că temeliile dezvelite aparțineau mai degrabă clădirilor mănăstirești în diferite etape, cărora li s-a integrat la un moment dat capela — rotundă, lăcașul de cult propriu-zis putînd fi situat sub biserica actuală. Este adevărat că nu a fost săpată întreaga suprafață din această zonă și eventualele cercetări viitoare vor putea aduce date noi. Ceea ce ni se pare însă deosebit de important, este faptul că cele două temelii amintite mai sus (în S XXIV între m 7,50—8,50 și 13,85—14,85) nu sînt din epoca romană, cum am crezut inițial, ci fac parte din cea mai veche fază de construcție a mănăstirii, poate chiar de la sfîrșitul secolului al XI-lea, ele suprapunînd locuințe din sec. al X-lea — începutul sec. al XI-lea.

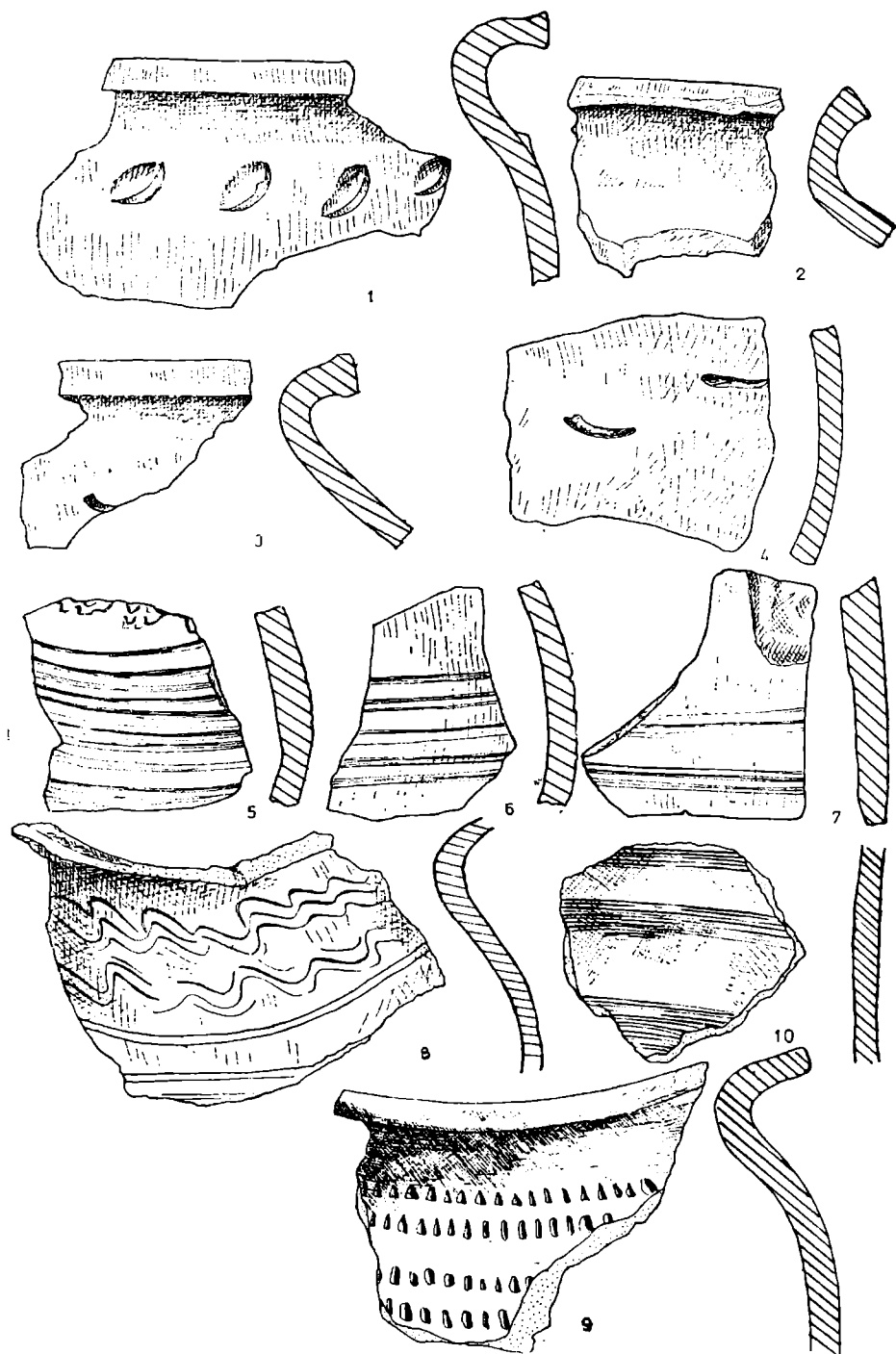
PETRE IAMBOR — ȘTEFAN MATEI

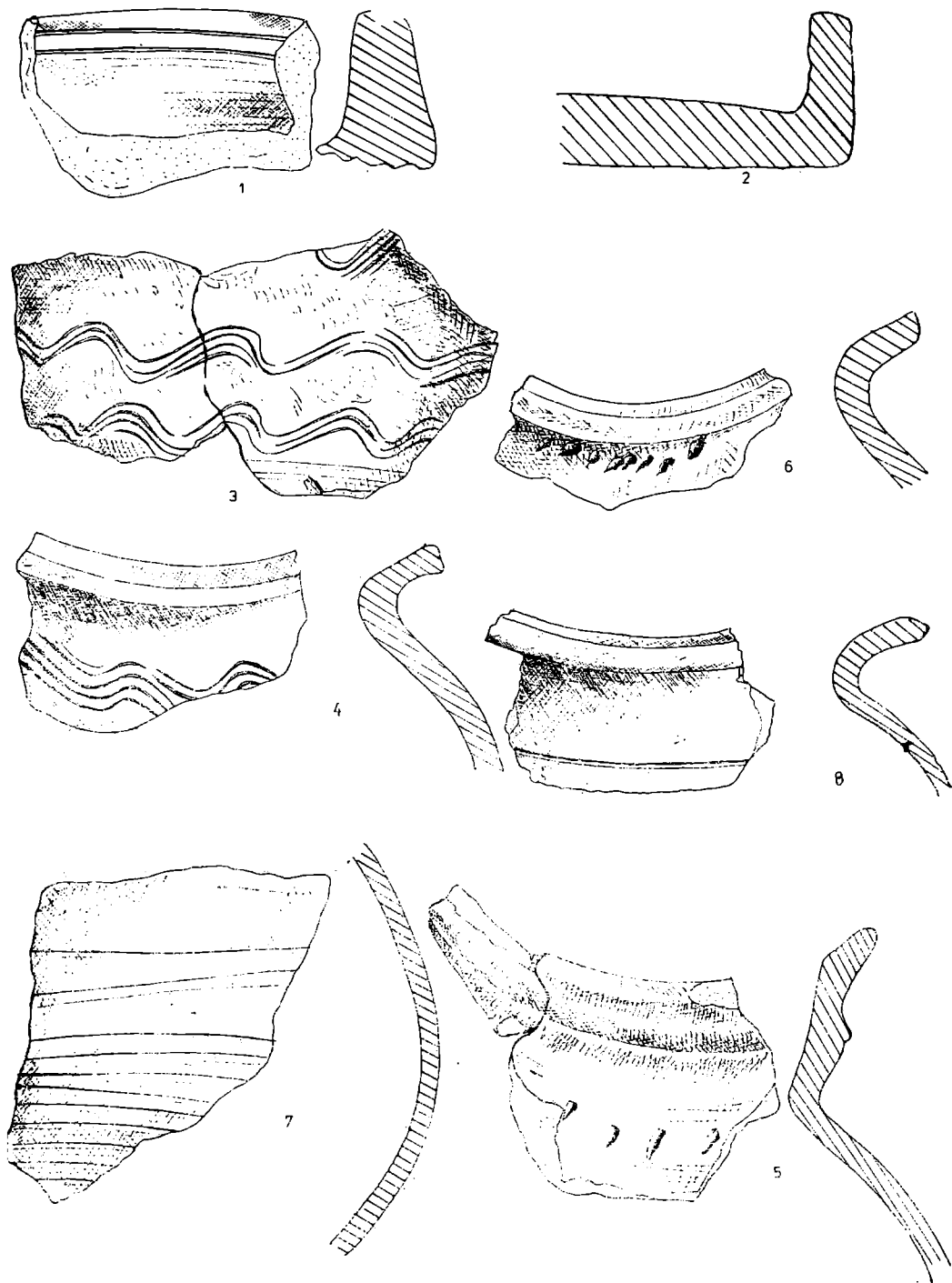
II. Ceramică din sec. X—XI descoperită în locuințele din S XXII.

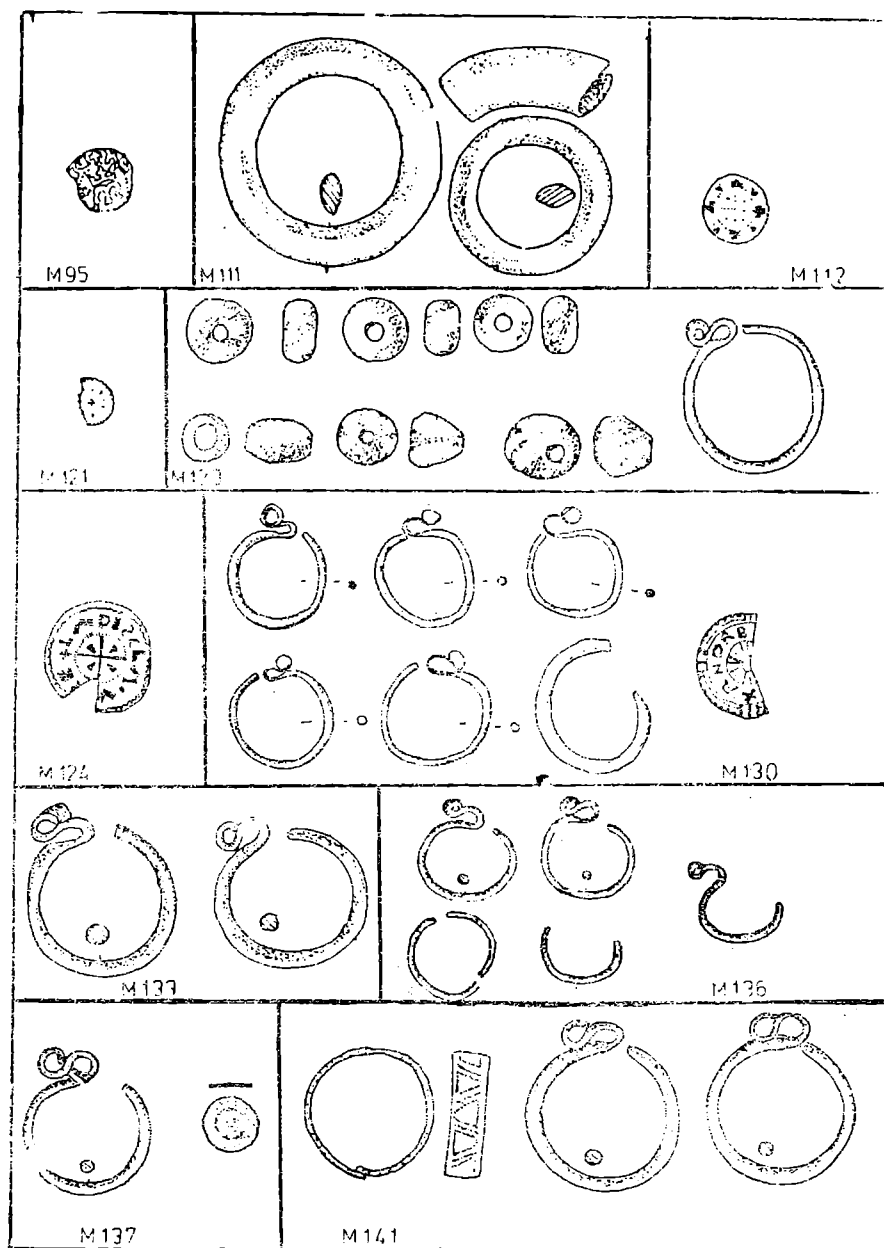
III. Ceramică din sec. X—XI descoperită în locuința din S XXIV.

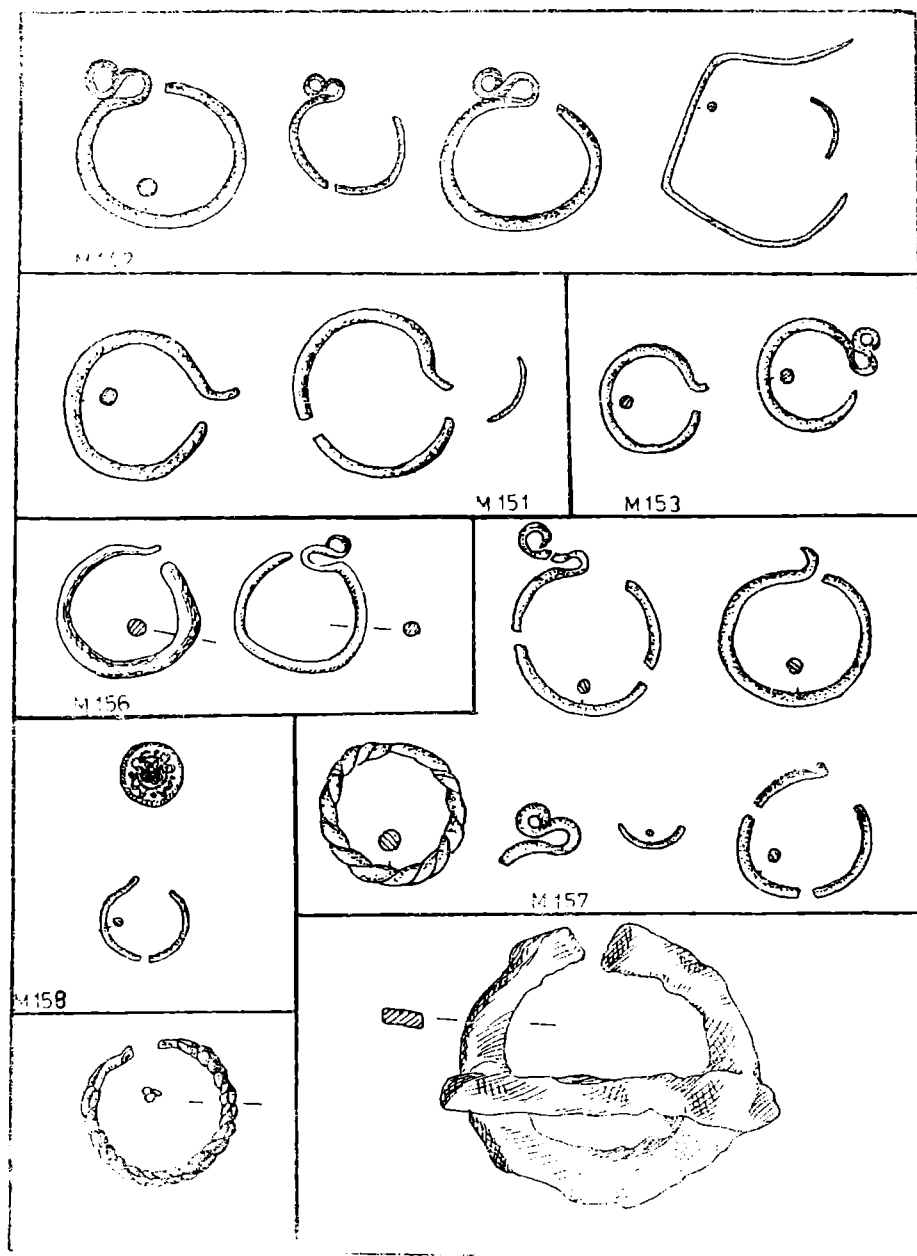
IV. Ceramică de pe platforma [de sec. XI din S XXIII (1-7) și de sec. X-XI provenind din locuința din S XXIV.

V. Ceramică din sec. X—XI descoperită în locuința din S XXV.

VI. Inventarul mormintelor nr. 95—141.

VII. Inventarul mormintelor nr. 142—159 (ultima piesă este fibula romană de tip *Omega*).

DESPRE EXISTENȚA VOIEVOZILOR ȘI A INSTITUȚIEI VOIEVODALE ÎN ȚARA HAȚEGULUI PÎNĂ ÎN VEACUL AL XV-LEA

Cercetările întreprinse pînă în prezent privind societatea hațegană din veacurile XIV și XV evidențiază o lume cnezială puternică și stabilă, chiar dacă procesul de sincronizare a sa cu realitățile feudale de tip apusean, impuse de stăpînirea maghiară, se accentuează în a doua parte a secolului al XV-lea. Există astăzi dovezi certe ale unei feudalități prestatale românești¹, ale unui model local de societate feudală, identic sau foarte asemănător în tot spațiul carpato-danubiano-pontic. În această societate polarizată, cnezii și voievozii reprezentau pătura suprapusă în raport cu supușii lor direcți și cu oamenii de rînd ai satelor (membrii obișnuiți ai obștilor).

O asemenea structură socială, alterată parțial de imixtiunile străine, de emitent și de formulele consacrate și schematice de cancelarie, este reflectată de un document emis la 1 iunie 1360². Aici apare explicit redată componența unei adunări (tribunal) dominate de cnezi, dar alcătuită și din reprezentanții altor categorii sociale. Componența acestei adunări întrunite la Hațeg reproduce, credem, în linii mari, structura întregii societăți a Țării Hațegului. Astfel sînt prezenți cnezii laici (*kenezii*), cnezii preoți (*sacerdotes, presbiteri, archidiaconi*), supușii cnezilor (*iobagiones*) și românii de rînd (*Olachi populani*).

Se remarcă ușor lipsa din această enumerare a voievodului sau voievozilor locali, cunoscuți în acei ani în Maramureș, Banat, Bihor, Zaránd etc. Din păcate, în ciuda logicii istorice și a analogiilor care ne îndemnau să presupunem totuși existența voievozilor români hațegani, nici un document publicat pînă acum nu confirmă această ipoteză. E drept că în veacul XIII Țara Hațegului pare să se fi aflat, conform mărturiei diplomei ioanite, sub autoritatea voievodului sud-carpatic Litovoi³, dar presupunerea, chiar dacă ar fi adevărată, pune în alți termeni problema. Totuși, anumite indicii — vagi și sărace — despre preeminența unor cnezi hațegani asupra altora există în documente, chiar dacă documentele reflectă o vreme cînd, cel puțin nominal la început, Țara Hațegului (ca district) se afla deja sub autoritatea voievodului Transilvaniei și a comitelui de Hunedoara. Există la începutul evului mediu un grup de

¹ R. Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 32—39.

² I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în *Revista de istorie*, tom. 34, 1981, nr. 11, p. 2099—2101 (vezi nota 8 la p. 2099).

³ Cel mai recent, textul Diplomei ioanite a fost publicat în *Documenta Romaniae Historica*, D. Relații între Țările Române, vol. I, București, 1977, p. 21—28.

cinci-șase familii cneziale hațegane mai puternice și mai bogate⁴, iar la 1380, un anume Stoian din Lunca Cernei este numit „cnezul românilor din ținutul cetății Hațeg“ (*kenezius Olachorum districtu castri Hathzak*)⁵. Acesta din urmă însă pare să aibă un prestigiu ridicat conferit de oficialitate (la care apelează pentru acordarea unui titlu de donație) și nu de cnezimea locală.

Și totuși, un document emis la Buda, în 29 ianuarie (*sabbato proximo ante festum purificationis beate Marie Virginis*) 1457, semnalat de Csánki D.⁶, dar rămas inedit până astăzi, aduce noi elemente în datele problemei. Regele Ladislau al Ungariei scrie Capitlului din Alba Iulia că, pentru credincioasele servicii ale supușilor săi Stan (*Zthan*), Dan (*Dan*), fiii lui Dragomir (*Dragumer*) și Neag (*Nyag*), fiul Voievodului (*Wayvode*) din Bar, dăruiește acestora și urmașilor lor a treia parte din posesiunea Bar (cu toate pertinențele și folosințele sale), care nu ține de cetatea regală⁷. Din document reiese că Stan, Dan și Neag, prin înaintașii lor, au stăpinit din vechime această posesiune, dar că acum, la 1457, își întăresc stăpînirea prin prevalarea de dreptul regatului și de actul de dănie scris. În vederea introducerii în stăpînire, regele poruncește capitlului să-și trimită omul de mărturie, care, alături de omul de mărturie al suveranului (prezenți ambii la fața locului, adică în satul Bar), să procedeze, în prezența vecinilor și megieșilor, la cele cuvenite. Oamenii de mărturie demni de încredere ai regelui sînt Valentin de Firiteaz (*Feyereg-haz*) sau Vlad de Ciula (*Wlado de Chwla*) ori Nicolae de Ciula sau Dragoș de Silvaș (*Dragws de Zylwas*) ori Kopaz de Vad (*Wad*). Actul mai subliniază că dacă vor apărea contrazicători (împotrivitori), aceștia să fie chemați contra numiților Stan, Dan și Neag în prezența voievodului sau vicevoievodului Transilvaniei. Pe verso, lateral-stînga, reprezentantul capitlului a notat că introducerea a fost făcută la 20 februarie 1457 (*dominico die proximo ante festum Kathedre beati Petri apostoli*), în prezența oamenilor de mărturie (Kopaz de Vad și George subdiaconul, ultimul din partea capitlului), fără să fi apărut nici un contrazicător. Documentul relevă mai multe realități ale lumii românești hațegane. Întîi de toate, numele celor dăruiti cu a treia parte din satul Bar indică personaje românești (Stan, Dan, Dragomir, Neag), iar oamenii de mărturie (de încredere) ai regelui poartă de asemenea în parte nume specifice locale (Vlad, Dragoș). Este de netăgăduit că aceste personaje implicate acum, la jumătatea veacului al XV-lea, în sistemul social și juridic-instituțional feudal de model apusean sînt urmașii clasei feudale românești prestatoare. Ei stăpînesc și acum, în veacul al XV-lea, în indiviziune pămîntul. Se vede că Stan, Dan și Neag au drepturi de netăgăduit, din vechime, asupra satului Bar, din moment ce nu s-a împotrivit nici unul dintre

⁴ R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du Moyen Age*, în *RevRHist*, XIV, 1975, nr. 2, p. 307—308. Tot aici se discută și ipoteza existenței unui voievod în Țara Hațegului înainte de 1247.

⁵ Sólyom—Fekete F., *A magyarság és az oláh incolatus Hunyadban*, în *HTRTÉ*, I, 1882, p. 63—64 (ediție) și E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. 285—286 (regest).

⁶ Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapesta, 1913, p. 161.

⁷ Arhiva Națională Maghiară, Budapesta, Dl. 29505.

vecini la „punerea” în stăpînire; este o dovadă în plus că dania regală confirma *de iure* o situație *de facto* cu mult anterioară, bazată atunci doar pe *ius valachicum* și pe varianta sa de tip feudal — *ius keneziale*. Elementul surprinzător este că Neag apare ca fiu al Voievodului de Bar (*Nyag, filius Wayvode de Bar*). Nimic din istoricul posesiunii (satului, cnezatului) Bar nu permite, la prima vedere, susținerea afirmației că aici ar fi rezidat un voievod, stăpîn peste cnezatele din jur. Evoluția Barului, conform documentelor, nu are nimic spectacular. Ba mai mult, satul apare în actul scris, pe baza cercetărilor de pînă acum, abia la începutul secolului al XV-lea și nu în împrejurări tocmai bine lămurite. În anul 1418 are loc o înțelegere în fața adunării cneziale din Hațeg între Barbu și Ștefan, fiii lui Lelu de Rîu Bărbat, împreună cu Stanciu, fiul lui Barbu (deci nepotul lui Lelu), și un grup de mai mulți frați copărtași sau condvizionali: Ladislau, fiul lui Barbu, Stoica, fiul lui Radu, Barbu, fiul lui Stoica probabil (*Barb, filius eiusdem*), Grigore, fiul lui Stanciu, *Chomaan, Bathul*, Petru și Dionisie, fiii lui Manea, Oană (*Wana*), *Mirozlaw*, Cîrstea (*Kerezthee*), fiul lui Manea, Ștefan, fiul lui *Zlowa*, Cîrstea, fiul lui Mușa (*Musa*), Neagoman, Dragomir și Barbu, fiii lui Litu (*Lithul*), cu frații lor, pe de altă parte. Înțelegerea prevede că a doua dintre părți cedează familiei din Rîu Bărbat jumătate din posesiunea cnezatului lor, cu toate pertinențele și folosințele, mai puțin două iugăre de arătură. În schimb, cei din Rîu Bărbat se obligă să nu-i mai tulbure în stăpînirea lor pe ceilalți frați condvizionali pomeniți⁸. Deoarece documentul, alături de alte particularități, nu precizează despre care cnezat este vorba, s-a presupus recent că moșia împărțită astfel în 1418 ar putea fi Baru Mare⁹, lucru perfect plauzibil. Aceasta cu atît mai mult, cu cît alte sate din zonă ies relativ ușor din discuție datorită existenței acolo a altor stăpîni și cu atît mai mult, cu cît Baru Mic sau Bărișoru (*Kis Barisor* — sic!), trecut în dreptul de danie regală prin moartea lui Vancu? (*Bank*), fiul lui Litovoi (*Lithuov*), este dăruit în 1421 lui Costea, fiul lui Iarislau de Sălaș (și prin el rudelor sale Nanul, Iarislau, fiul lui Barbul, Dionisie, fiul lui Cîndreș de Streisingeorgiu) pentru credincioasă slujbă și pentru eroismul membrilor acestei familii, care și-au vărsat singele în lupta cu turcii de sub cetatea Hațegului (*pugna cum sevissimis Turcis... sub castro Haczoek*)¹⁰. Dacă într-adevăr la 1418 este vorba de Baru Mare, atunci se poate spune că cnezatul respectiv era stăpînit în devălmășie de 10—11 familii și că, de la această dată, familia din Rîu Bărbat avea un ascendent serios asupra celorlalte, stăpînind cu titlu personal și individual o jumătate din posesiunea aflată în atenția noastră. În 1444, regele Vladislav al Ungariei dăruiește unor sălășeni posesiunile Mălăiești, Bărișor, Crivadia¹¹ și a patra parte din Sălașu de Sus. În același an, tot suveranul Ungariei cere capitlului din Alba Iulia să introducă pe Dumitru, fiul lui Mihail de Rîu Bărbat în stăpînirea moșiilor Rîu Bărbat, Ohaba și Barul¹². La 1453, regele Vladislav dăruiește și întă-

⁸ Solyom-Fekete F., *Vázlatok*, în *HTRTÉ*, II, 1884, p. 32.

⁹ R. Popa, *Cnezatul Rîu Bărbat*, în *Stat, societate, națiune*, Cluj-Napoca, 1982, p. 62—63.

¹⁰ Hurmuzaki—Densușianu, *Documente...*, vol. I, partea a 2-a, București, 1890, p. 515—516.

¹¹ Arh. Naț. Magh., Budapesta, Dl. 31140 a.

¹² Idem, Dl. 31140 b.

rește în parte sălășenilor (Dionisie, Sărăcin, Ștefan, fiii lui Cîndreș cel Mic, Sorbul, fiul lui Iarul, Cîndreș, fiul amintitului Dionisie, Grigore și Danciul, fiii lui Costea, precum și Petru, Danciul și Dionisie, fiii lui Iarul) posesiunile Merișor, Crivadia, Mălăiești și a treia parte din Bar¹³. În 1457, aceiorași beneficiari (cu unele excepții) li se recunosc aceleași sate și părți de sate ca și în 1453, adăugîndu-se însă la ele Salașu de Jos și jumătate din Salașu de Sus¹⁴. Între beneficiarii stăpîni ai unei treimi din Bar și ai celorlalte posesiuni apar din nou și cei din Streisîngeorgiu (Dionisie, fiul lui Cîndreș), rude cu sălășenii. La 4 ianuarie 1457, Ladislau V, regele Ungariei, poruncește capitlului albens să introducă pe Dumitru, fiul lui Barbu, fiul lui Lelu de Rîu Bărbat, în stăpînirea posesiunilor Hobîța, Federi, a unei jumătăți din Ponor, a unui sfert din Rîu Bărbat și a unei părți din Bar¹⁵. Documentul mai spune că Dumitru și ai săi au stăpînit din vechime aceste sate și moșii, fapt care ar pleda desigur odată în plus pentru identificarea cnezatului pomenit la 1418 cu Barul. Urmează în seria cronologică documentul de la 29 ianuarie 1457, în care altă treime din Bar e dăruită lui Stan și Dan, fiii lui Dragomir și lui Neag, *filii Wayvode de Bar*. În 1458 apar noi stăpîni asupra unei pătrimi din Bar, anume Cîndeștii și Cîndreștii de Rîu de Mori (lor li se mai recunosc acum Ohăbița, Federi, Uric — cu alt nume Plăișor —, jumătate din Ponor și o pătrime din Rîu Bărbat¹⁶. În 1464, sălășenii și cei din Streisîngeorgiu sînt iarăși confirmați ca stăpîni în Bar (partea lor fiind distinct numită Baru Mic — *Kis Bar*)¹⁷. Regele Matia Corvinul dăruiește la 1478 posesiunile primite de Cîndeștii și Cîndreștii din Rîu de Mori în 1458 lui Ladislau și Dumitru Românul (*Olah*) de Rîu Bărbat și fraților lor¹⁸. La moartea acestui Dumitru (fiul lui Barbul) în 1479, frații lui au cerut, probabil, o nouă recunoaștere a stăpînirii lor prin act de dănic; în acest context, familia din Rîu Bărbat este contestată în 1480 pentru posesiunile Ponor și Bar de Mihail, fiul lui Ladislau Cîndea și Andrei, fiul lui Ioan Cîndreș de Rîu de Mori, alături de frații lor¹⁹. În același timp se împotrivesc (în 1479) celor din Rîu Bărbat și Stan cu fratele său Dan, care, dealtfel, au și ocupat ceea ce pretindeau că li se cuvine de drept din satul Bar²⁰. Între vecinii posesiunilor aflate în atenție, alături de acești Stan și Dan de Bar, sînt pomeniți Basarab și Ioan de Riușor, Mihail de Galați și Andrei de Pui. Interesantă este apariția unui *Sthan de Hunyjad*²¹, care, dacă este același cu Stan de Bar, înseamnă că fusese între timp luat de Hunedorești în slujba cetății, conform politicii urmate de Iancu de Hunedoara de promovare a cnezimii și a nobilimii românești de origine cnezială.

¹³ Idem, DL. 74661.

¹⁴ Kemény J., *Diplomatarium Transilvanicum Supplementum*, vol. IV, p. 35—36 (vol. manuscris se află la Biblioteca Academiei R.S.R., Cluj-Napoca, cota provizorie A. 121). Publicat în rev. *Transilvania*, 1873, p. 162—163 și în Hurmuzaki—Densușianu, *op. cit.*, II/2, p. 90—91.

¹⁵ Arh. Naț. Magh., Budapesta, DL. 29503.

¹⁶ Idem, DL. 44839.

¹⁷ Kemény J., *op. cit.*, IV, p. 107.

¹⁸ Arh. Naț. Magh., Budapesta, DL. 29841.

¹⁹ Idem, DL. 45820.

²⁰ Csánki D., *op. cit.*, V, p. 157.

²¹ Arh. Naț. Magh., Budapesta, DL. 45820.

Disputa este temporar tranșată la 1482 printr-un compromis: fraților lui Dumitru de Rîu Bărbat (Ladislau Românul, Valentin, Ștefan, Semin și Danciu) le rămîn posesiunile Uric, Ohăbița și o pătrime din Rîu Bărbat, iar Cîndeștilor și Cîndreștilor de Rîu de Mori li se recunosc moșiile Feder, jumătate din Ponor și două părți din Bar²². În 1495 însă urmașii celor din Streisîngeorgiu (Vișa, fiica lui Dumitru) sînt în dispută cu cei din Rîu de Mori (cu care între timp se și înruderiseră: mama Vișei numită Ana era fiica unui Cîdea de Rîu de Mori) pentru un lung șir de posesiuni, între care și Barul²³, numai că Vișa își cere pătrimea fetelor ca urmașă a Cîndeștilor, fiindcă, probabil, la acea dată cei din Streisîngeorgiu (dintre care Vișa făcea parte după tată), ca și salășenii pierduseră tot ce mai aveau din Bar. Pînă prin 1510, jumătate din satul Bar rămîne stăpînit de familia nobiliară din Rîu de Mori. E drept că mai apar certuri, împotriviri și dispute între membrii acestei familii, cum s-a întîmplat în 1496²⁴ și în 1507²⁵. La 1496, cînd Mihail Kendeffi și Petru Kenderesi obțin un nou titlu de donație de la rege, pentru introducerea în jumătatea din Bar, s-au opus Dragomir de Bar și Naage (poate Neaga)²⁶. În 1501 apare pomenit un Bărbuț, cnezul de Baru Mic (*Barbuczy, kenezius de Kysbar*)²⁷. După o lungă pauză, la 1507, cei din Rîu Bărbat (prin nobila doamnă Clara, fiica nobilului *Barbulti de Barbathviz*), alături de alții, reclamă pe cei din Rîu de Mori că au ocupat și dețin pe nedrept, între altele, și jumătate din Bar²⁸. În 1508, Cîndeștii și Cîndreștii de Rîu de Mori împreună cu Neagovan și Lațcu de Baru Mare (*Negovan et Laczko de Nagh Baar*) cer voievodului, iar voievodul cere capitulului albens să le rehotărînicească prin noi semne de hotar posesiunea Baru Mare²⁹. Între împotrivitori s-au aflat vecinii din Petros, Livada, dar și salășenii (Cîndreș și Sărăcin), care continuau să stăpînească partea din Bar numită Baru Mic sau Bărișor (în text apare iar *Kysbarjssso!*?). În fine, anul 1510 aduce o schimbare în șirul acesta de dispute locale: toate posesiunile și bunurile nobililor Nicolae și Ioan Kendeffy de Rîu de Mori sînt confiscate de rege și dăruite lui Blasius de Bethlen, *cubicularius nostri*, pentru serviciile aduse de acesta „sfintei coroane” și suveranului³⁰. Motivul confiscării consta în unele acte nepermise, făcute intenționat de cei din Rîu Mori, împreună cu familiarii lor, nobilii Dicul (*Dijkol*), Hălmagiu (*Halmagh*) și Neag (*Nag*), filii răposatului nobil Dan de Bar. Despre aceștia din urmă știm că, pe vremea cînd Dan de Bar mai trăia (la 1492), au fost reclamați ei cu tatăl lor și cu frații lor, Lațcu și Leho, de nobilul Neagovan de Bar pentru unele încălcări de hotare ale

²² *Transilvania*, 1879, p. 292; Hurmuzaki—Densușianu, *op. cit.*, II/2, p. 276.

²³ Kemény J., *op. cit.*, V, p. 157—158 (cota provizorie A. 122).

²⁴ Arh. Naț. Magh., Budapesta, Dl. 27567.

²⁵ Arh. Naț. Slovac, Bratislava, fond. Révay, arh. fam. Kendeffy, fasc. 105, nr. 68, copie microfot la Arh. Statului București, fond microfilme, rola 25, Cehoslovacia, cadrul 147.

²⁶ Kemény J., *op. cit.*, V, p. 161—163.

²⁷ Csánki D., *op. cit.*, p. 72.

²⁸ Arh. Naț. Magh., Budapesta, Dl. 29605.

²⁹ Idem, Dl. 30514.

³⁰ Idem, Dl. 62988.

părții acestui Neagovan din Bar³¹. E drept că acțiunea de instăpînire în Țara Hațegului a lui Blasius de Bethlen (ca și încercarea lui Barnaba Belaiy, banul de Severin, sau ale altora) nu reușește efectiv³², dar faptul nu prezintă importanță pentru tema noastră.

Iar acum, recapitulînd și sintetizînd, putem conchide următoarele: în veacul al XV-lea, posesiunea sau cnezatul Bar apare în documente sub forme diferite și se află în stăpînirea mai multor familii cneziale sau nobiliare de origine cnezială, dar toate din Țara Hațegului; este cert că Barul exista cu mult înainte de cumpăna veacurilor XIV și XV, din moment ce la 1421 apare deja în documente Baru Mic, adică se făcuse desprinderea unei noi așezări și moșii din cea de origine; de asemenea, este evident că la începutul secolului XV stăpînii Barului erau încă familiile cneziale locale devălmașe, ajunse într-o stare de inferioritate față de cnezii vecini, poate după decăderea uneia dintre ele, care trebuie să fi deținut preeminența înainte de 1400; noi stăpîni, mai puternici și mai activi, vor începe să dețină părți din Bar: la 1418 urmașii lui Lelu din Rîu Bărbat vor obține o parte din Baru Mare, pe care o vor stăpîni pînă pe la 1482; apoi la 1421 Baru Mic ajunge în stăpînirea salășenilor și a celor din Streisîngeorgiu. La 1457 apar iarăși în lumină documentară familii locale din Bar, anume Stan și Dan, fiii lui Dragomir, alături de Neag, fiul celui Wayvode. Din 1458 încep să stăpînească părți din Bar și Cîndeștii și Cîndreștii de Rîu de Mori, cei mai puternici feudali ai Țării Hațegului din veacul XV. Stăpîni din alte locuri, pînă la începutul secolului al XVI-lea, nu mai apar. Toate familiile pomenite ca stăpînind efectiv părți din Bar în veacul XV sînt românești hațegane, iar dacă sînt nobile, atunci au origine cnezială. Dar în contextul apariției la 1457 a „Voievodului de Bar” cu fiul său Neag, ne interesează mai ales evoluția familiilor locale, care par să fi stăpînit din vechime Barul. Ceilalți stăpîni ai unor părți din moșia Bar, cu excepția celor din Rîu Bărbat, sînt veniți mai de departe și au ajuns să posedze pămînt aici prin acaparări, deposedări, *defectum seminis*, căsătorii etc., procedee specifice pentru lumea clasei feudale. Din păcate, evoluția familiilor locale din Bar e greu de urmărit, deoarece lipsesc, deocamdată, elemente esențiale. Totuși, se pot face unele presupuneri. La 1418 apare un Dragomir, fiul lui Litul, stăpînind în condiziune cu alții jumătate din Bar, după ce însă, înainte de imixtiunea celor din Rîu Bărbat, frații copărtași stăpîniseră toată moșia. Fiii acestui Dragomir par să fie Stan și Dan, pomeniți la 1457 împreună cu Neag ca stăpînind o treime din Bar. În 1479, Stan și Dan, fiii lui Dragomir, se împotrivesc celor din Rîu Bărbat, care spun primii doi, ocupaseră pe nedrept părți din Bar ce nu le aparțineau; un Dragomir de Bar cu Neaga (?) sînt pomeniți ca împotriviți față de cei din Rîu de Mori la 1496. La 1492 acești localnici sînt ei înșiși în dispută: Neagovan, pe de o parte, și Dan cu fiii săi, pe de altă parte. În 1501 e pomenit acel cnez Bărbuț de Baru Mic, iar un act din 1510 arată clar că cei amintiți la 1492 (nobili încă de atunci) erau familiarii (cre-

³¹ Idem, DL 29551. Pomenit la Csánki D., *op. cit.*, V, p. 161.

³² I. A. Pop, *Încercări de imixtiune în Țara Hațegului în veacul al XV-lea*, în *AIIA*, XXV, 1982 (sub tipar).

dincioșii) Cîndeștilor din Rîu de Mori. Dealtfel, știm că și Neagovan cu Lațcu de Bar aveau în raport cu cei din Rîu de Mori cam același statut, din moment ce la 1508 cer împreună noua hotărnicire a Barului Mare. Cert este, în urma reluării acestor sumare date, că familia locală din Bar a intrat la un moment dat în declin, a fost umbrită de alte familii hațegane și mai ales de Cîndeștii de Rîu de Mori. În vreme ce aceștia din urmă se înalță în ierarhia socială feudală, ieșind chiar din cadrele Țării Hațegului, băreștii, deși ajung (cu greu) nobili, rămîn în umbră, deposezați de vechile drepturi și familiari ai celor de partea cărora era puterea. De aceea, existența unicului voievod cunoscut în Hațeg tocmai dintre membrii acestei familii pare cu totul surprinzătoare. Dar lucrurile trebuie privite și din alte perspective. Tatăl lui Neag (care va fi trăit la sfîrșitul secolului XIV și în prima jumătate a veacului următor; documentul discutat nu spune dacă acesta mai trăia sau nu la 1457, dar, neprecizîndu-i-se, după cum se obișnuia, decesul, e posibil să fi trăit) nu pare să fi deținut el ca persoană demnitatea de voievod și să fi avut atribuțiile și rolul social-politic pe care această demnitate le incumbă. Spunem aceasta deoarece în formularea *Nyag, filius Wayvode de Bar*, termenul de *Wayvode* are rol de substantiv propriu, nume de persoană. Conform regulilor de redactare a actelor latine medievale, dacă *wayvode* ar fi marcat o funcție, un titlu, o demnitate, o calitate etc., formula ar fi trebuit să fie *Nyag, filius Barbath* [de exemplu], *wayvode de Bar*.

Dacă așa stau lucrurile, deci dacă *wayvode* devenise nume propriu în veacul al XV-lea, e semn că instituția voievodală a existat în Țara Hațegului, poate chiar în Bar, într-un trecut mai mult ori mai puțin îndepărtat. La fel s-a întîmplat și cu termenul de cnez — *kenezius*, care a devenit uneori substantiv propriu.

Dar cum s-ar putea explica existența unui voievod din Bar, fie și în secolele XIII—XIV, în condițiile situației modeste a familiei locale în veacul al XV-lea? Explicația nu trebuie căutată, credem, în structura social-politică a secolului al XV-lea, cînd preeminența în Țara Hațegului o au alte familii nobiliare de origine cnezială, familii care s-au adaptat repede feudalismului de tip apusean și care, în schimbul sprijinului oferit regalității, au obținut acte de înnobilare și de danie pentru pămînturile lor. Familia de tradiție presupusă voievodală din Bar se va fi afirmat poate serios în veacurile XII—XIII—XIV, în afara cadrelor impuse mai tirziu, destul de rigid, de statul feudal maghiar. Condițiile locale deosebite sau stăpînirea străină însăși vor fi eludat rolul hotărîtor avut de unele persoane și familii locale înainte de cucerire, persoane și familii afirmate în epoca de libertate și de independență a Țării Hațegului și decăzute apoi sau nedispuse la colaborare cu oficialii, care au promovat în schimb pe cei aplecați spre compromisuri. Dintre cei dinții factori social-politici locali vor fi făcut parte și voievozii de Bar. Și chiar dacă lucrurile nu s-au petrecut tocmai așa, pomenirea la 1457 a celui *Nyag, filius Wayvode de Bar* pledează cert pentru existența în vechime a voievozilor și a instituției voievodale și în Țara Hațegului, dovadă în plus a unității de structură a civilizației medievale românești.

SUR L'EXISTENCE DES VOÏVODES ET DE L'INSTITUTION VOÏVODALE AU PAYS DE HAȚEG JUSQU'AU XV-ÈME SIÈCLE

(Résumé)

Les recherches des dernières années ont mis en évidence au Pays de Hațeg aux XIV-ème et XV-ème siècles un monde cnézial puissant et stable, encadré parfaitement au modèle roumain de la société féodale et polarisé en de structures sociales claires, comme seraient les cnèzes laïques, les cnèzes prêtres, les soumis des cnèzes et les Roumains simples. Malgré l'absence des sources, la logique historique menait à la conclusion que, par analogie aux autres „pays“ roumains, l'institution voïvodale devait être présente aussi dans le Pays de Hațeg.

Un document émis à Buda le 29 janvier 1457, resté inedit jusque-là, prouve clairement la présence du voïvode au Pays de Hațeg; il rappelle *Stan* et *Dan*, les fils de *Dragomir* et *Neag* le fils de Voïvode de Bar (*Nyag, filius Wayvode de Bar*). Quoique au moment de l'émission du document la dignité voïvodale soit dégradée par la superposition ferme des réalités féodales occidentales sur celles locales et quoique le terme de *wayvode* apparait en contexte comme nom propre (nom de personne), est démontrée, directement cette fois-ci, l'existence, avant le XV-ème siècle, des voïvodes et de l'institution voïvodale au Pays de Hațeg. C'est une nouvelle preuve de l'unité de structure de la civilisation féodale roumaine.

UN FORMULAR AL CANCELARIEI REGALE, DIN EPOCA LUI IANCU DE HUNEDOARA, PENTRU NOBILII ROMÂNI DIN TRANSILVANIA

Despre clasa feudală românească din Hațeg în particular, și din Transilvania, în general, s-a scris suficient de mult pentru a ne convinge pe deplin de originile și precaritatea existenței sale. S-a admis de asemenea, mai mult prin consens decât pe baza unor argumentări serioase, că pragul superior al acestei clase a fost situația de cnezi, iar pășirea în nobilitate echivala cu pierderea caracterului etnic inițial. Aceste aserțiuni generalizatoare se formulau primordial pe suportul informației unui veac anterior, dar amenințau a se transforma în convingeri rigide.

Cercetarea exhaustivă a documentelor medievale din secolul al XV-lea, privitoare la Țara Hațegului, adaugă avantajul globalității și pe acela al reconstituirilor nuanțate sau noi. Epoca de mijloc a veacului, pe care ne-am obișnuit să o desemnăm ca fiind legată de numele lui Iancu de Hunedoara, a fost, în modul cel mai evident, unul dintre răstimpurile cele mai încărcate nu numai de evenimente politice, dar și de o serie, încă nu îndeajuns cunoscută, de alte particularități ce converg în a reconsidera opiniile privitoare la românii din Transilvania.

La 13 noiembrie 1453 erau emise la Pragă două documente pe seama lui Ioan, fiul lui Sărăcin, Ștefan, fiul lui Cîndreș, Grigore, Balul și Gheorghe, fiii lui Baloș, Nicolae, Danciu, Petru și Dionisie, fiii lui Iarul, Danciul, fiul lui Costea și Cîndreș, fiul lui Dionisie de Sălașu¹ și a lui Ioan, Valentin, Baluzin, Badea și Petru de Rîu Alb². Actele se doreau a fi donații regale făcute pe seama unor familii nobiliare, ca recompensă pentru servicii nenominalizate. După cuvenita adresă către capitlul din Alba Iulia și arătarea nominală a beneficiarilor, narația preciza în mod special că posesiunile Sălașu de Sus, Rîu Alb și Ohaba au fost stăpînite dinainte cu drept nobiliar (*in quarum pacifico dominio . . . a dudum ad instar ceterorum nobilium perstitisse persistere asserunt etiam de presenti*). Acum ele se întăresc printr-o nouă donație (*nova donatio*). Intervine apoi un condițional care anulează valoarea înscrisurilor în cazul în care posesiunile ar aparține unei cetăți sau vreunui domeniu atașat la o slujbă regală (*sic stantibus et dummodo pretacte possessionibus . . . ad aliquod castrum nostrum regale vel ad aliquem officiolatum prescriptarum partium Transsilvanarum . . . non pertineant*). Înainte de a se încheia în maniera obișnuită, dispoziția cuprinde surprinzătoarea deslușire: *sub eisdem conditionibus, servitutibus ac consuetudinibus quibus per predecessores nostros reges Hungarie in districtibus valachorum*

¹ Arhiva Națională Maghiară, Budapesta, Dl. 29.495. (Anexa 1, fig. 1).

² Idem, Dl. 29.494.

possessiones et ville donari consueverunt, adică în acele condiții, servi-tuți și obiceiuri prin care predecesorii noștri regi ai Ungariei obișnuiau să doneze posesiuni și sate în districtele românilor.

Stăm în fața unor documente de valoare deosebită. Ele recunosc fă-ră echivoc o tradiție a privilegiilor de tip nobiliar în teritoriul distric-telor românești. Nu este însă vorba despre o înzestrare cu atribute so-ciale noi, de la cnezat la nobilitate, ci de incontestabile ranguri nobili-are preexistente, acum numai reconfirmate de autoritatea noului rege Ladislau al V-lea Postumul. Acele prerogative nobiliare aparțin unor ro-mâni din districtele românești. Actul sălășenilor relevă clar că a fost adresat *fidelium nostrorum volachorum* și vorbește despre înaintașii ace-lor *volachi*. Nu mai puțin de cinci ori se explicitează apartenența lor etnică. Personajele din Riu Alb, fără atributul etniei, sint suficient de revelante prin antroponimele pe care le poartă.

Cu unele mici deosebiri, cele două acte demonstrează o remarcabilă uniformitate de concepție și expresie, care trădează cel puțin o redac-tie de inspirație comună.

Peste două zile după emiterea actelor analizate, respectiv la 15 no-iembrie, primeau înscrisuri cu un conținut identic Mihail, Ioan și Basa-rab de Rîușor³, Benedict, fiul lui Petru, Dumitru, fiul lui Cristul (*Kerez-thel*), Ioan, fiul lui Benedict, Toma, fiul lui Buda și Valentin, fiul lui Petru de Vad⁴, Ștefan și Simion, fiii lui Vlaicul, Stanciul, fiul lui Vilcul și Mihail, fiul lui Stoica de Sinpetru⁵, Dușa, fiul lui Nicolae, Dionisie, fiul lui Andrei de Densuș, Ioan, fiul lui Mihail de Ciula⁶ și din nou un grup de sălășeni, în parte cunoscuți, Dionisie, Sărăcin și Ștefan, fiii lui Cîndreș cel Mic, Șerbul, fiul lui Iarul, Cîndreș, fiul lui Dionisie, Grigore și Danciul, fiii lui Costea și Petru, Danciu și Dionisie, fiii lui Iarul⁷. Natura românească a sus-pomeniților este recunoscută în actul celor din Sinpetru, iar a celorlalți rezultă fie din antroponimele specifice, fie din filiația dată de alte acte⁸. Caracterul exclusiv al grupului derivă din absența formulărilor identice acordate pentru nobili de alte neamuri. Întimplarea a făcut ca să ne parvină un alt act, datat în 14 noiembrie 1453, deci în ziua care a întrerupt continuitatea emisiunilor pentru ro-mâni. El a fost destinat unor nobili din comitatul Hunedoara, respectiv lui Ladislau, fiul lui Andrei și Anton, fiul lui Gerard, fiul lui Dionisie de Brănișca. Moșiile lor, Brănișca, Boz, Bretea Mureșană, Drăghis, Ber-

³ Idem, Dl. 29.808, E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/2, București, 1891, p. 18—19.

⁴ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.497.

⁵ Idem, Dl. 29.498.

⁶ Transumpt în actul capitlului din Alba Iulia, din 23 aprilie 1454, cuprins în Dl. 30.814.

⁷ Arh. Naț. Magh., Dl. 74.661. Există două categorii de hîrtii: mandate sau porunci regale adresate capitlului din Alba Iulia pentru introducerea în stăpînire și scrisori deschise în folosul direct al titularilor daniilor. S-au păstrat ambele categorii de înscrisuri numai pentru cel de-al doilea grup de sălășeni și pentru densușeni. Nu sint originale decît primele, celelalte fiind transumpturi operate în anul 1487. Este cit se poate de evident că seria actelor reprezintă ceea ce a ajuns pînă la noi și nu tot ceea ce fusese emis în 13 și 15 noiembrie.

⁸ Prezența unor nume ca Benedict ori Dionisie nu este edificatoare pentru o altă opinie. Sint forme latinizate ale unor nume purtate tot de către români.

zenyal și *Fenes* (disp.) nu sînt donate sub nici un fel de condiție sau stare prealabilă, ci se integrează tiparului clasic de donații regale⁹.

Utilizarea unui formular sau stilionar cu deplină personalitate este dovedită și de analiza formală a înscrisurilor. Privindu-le în detaliu, am ajuns la convingerea că originalele au aparținut redacției a patru notari. Primul, cel care scrie la 13 noiembrie actul românilor din Rîu Alb, accentuează linia gotică a capitalelor și se încadrează într-o liniaritate perfectă a rîndurilor. Notarul care a lucrat la documentul sălășenilor, din aceeași zi, are scris ordonat, cu litere bine conturate, fără rotunjimi ori înflorituri suplimentare. În 15 noiembrie, alături de primul notar, care redactează cu probabilitate actele densușenilor, mai scriu alți doi. Alții, care conturează energic caracterele, lăsînd spații între cuvinte și rînduri, se ocupă de zapisele românilor din Rîu Alb și Vad. Autorul documentului sîmpetrenilor — dar, cu probabilitate, și al celui aparținînd sălășenilor — a scris mărunț și uniform, cu mare cursivitate. Ușoare diferențe de exprimare dublează grafiile specifice. Sînt 19 puncte de divergență (cuvinte diferite sau scăpate, inversiuni) care contrapun scrisoarea deschisă a sălășenilor aceleia a densușenilor. Împreună dovedesc că cel de-al doilea act este relativ mai bogat și mai atent scris. Observația se extinde și asupra mandatului densușenilor.

Dacă textele din 13 noiembrie au putut fi dictate, cele următoare au trebuit cu obligativitate să copieze modelul deja definitivat. Dacă la 13 noiembrie un sceptic ar avea temeiuri a se îndoi că are în față un șablon de cancelarie, reluarea identică, în beneficiul mai multora, spulberă orice îndoială asupra rolului pe care realizatorii înțelegeau să i-l acorde. Micile diferențieri surprinse demonstrează că scribii și-au permis o oarecare libertate în limitele stricte ale unor construcții frazeologice esențiale a căror eludare nu intra în competența mărunților truditori ai penei.

Cea mai importantă problemă care urmează după stabilirea caracterului de formular de cancelarie este aceea a genezei sale. Să încercăm deci să aflăm cum a luat ființă stilionarul din noiembrie 1453.

În mod necesar punctul nostru de plecare este tot în forma și conținutul documentelor. Slujitorii cancelariei regale au săvîrșit colaționarea (*lecta*), au copiat actele în registrele cunoscute sub numele de cărți regale (*regestrata*), au notat suma achitată de beneficiari (*10 Marcas*)¹⁰. Singură scrisoarea deschisă din 15 noiembrie, a sălășenilor, mai are adăugate, de o altă mînă contemporană, cîteva cuvinte menite să aducă noi indicii. Ea deslușește că actul este produs al unei porunci regale (*commissio domini regis*), ca rezultat al referinței mai multor persoane (*ex declaratione complurimorum*). Libera inițiativă a regelui în operația de promulgare se exclude, fiind vorba de un copil de 13 ani fără nici un fel de experiență politică sau diplomatică. Va trebui să căutăm alte persoane din anturajul regal, suficient de influente pentru a impune redacția formularului.

De obicei, în practica curentă a daniilor, magnații și baronii își sprijineau direct vasalii desemnați în regat sub numele de familiari. În ca-

⁹ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.496.

¹⁰ Idem, Dl. 74.661. Sub pecete mai există o însemnare de cancelarie care nu se citește de pe copia xerox care ne-a stat la dispoziție.

zurile noastre se impune să procedăm invers. Scrisorile deschise ale sălășenilor și ciulenilor aduc justificarea pentru elaborarea întregii serii ca urmare a meritelor dobândite în luptele împotriva turcilor. Explicația este identică, așa cum identice fuseseră și alte părți ale înscrisurilor: *quibus ipsi uti didicimus contra perfidos Teucros, christiani nominis crudelissimos persecutores, qui inferiores partes pretacti regni nostri Hungarie hostiliter invadere ac predere incolasque earundem in diram servitutis ipsorum abducere consueverunt plerisque vicibus viriliter opponendo et cum eisdem bellando non sine copiosa sanguinis sui effusione plurimorum etiam carorum fratrum et familiarium*¹¹ *suorum nece prefato regno nostro Hungarie... et etiam nobis iuxta eorum possibilitatis exigentiam se gratos reddere studuerunt et acceptos*¹². Vrednicia în luptele împotriva turcilor se câștiga în epocă numai alături de Iancu de Hunedoara. Pentru a face legătura certă a fost suficient să-i căutăm pe înzestrații din 13—15 noiembrie 1453 în documentele anterioare. Constatările s-au dovedit extrem de relevante: în 13—17 aprilie 1444, regele Vladislav I recompensează pe Cîndreș de Sălașu de Sus, *familiaris fidelis nostri dilecti, magnifici Johannis de Hunyad, wayuode nostri Transsilvanensis* pentru participarea în *certis conflictibus* pe care Iancu le-a avut cu turcii la Belgrad, în Transilvania la locul Capu, în Țara Românească și în campania cea lungă¹³; la 20 iulie 1445, Iancu de Hunedoara cerea capitlului din Alba Iulia, din localitatea sa de baștină, să confirme stăpînirea cnezilor Petru, fiul lui Balotă, Valentin, fiul lui Vlad și Valentin, fiul lui Tatul de Rîu Alb¹⁴; tot el elabora în Seghedin, la 30 august 1447, o scrisoare deschisă pentru Ioan, fiul lui Mihail de Ciula și Nicolae și Dionisie, fiii lui Dionisie de Densuș, ca recompensă directă a prezenței lor în campaniile antiotomane¹⁵.

Calitatea de referent a lui Iancu de Hunedoara se prefigurează. Literatura istorică ne confirmă prezența sa la Praga în momentul emiterii actelor¹⁶. Posedăm și dovada că operația de sprijinire a scrierii privilegiilor nu i-a fost străină în acele împrejurări. O însemnare de cancelarie adăugată pe un privilegiu al Cîndeștilor din Rîu de Mori, la 22 noiembrie, afirmă deslușit că Iancu de Hunedoara, comitele perpetuu de Bistrița, contribuise la așternerea lui pe hirtie: *commissio domini regis, domino Johanne, comite Bistricienssi, referente*¹⁷.

Prilejul încoronării lui Ladislav al V-lea ca rege ceh a fost folosit de Iancu de Hunedoara pentru a pleca direct din Transilvania¹⁸ însoțit de fideli săi credincioși hațegani. Ei urmau să asigure parte din suita

¹¹ În actul densușenilor este adăugat suplimentar și *consanguinenorum*.

¹² Dl. 74.661 și transumpt în Dl. 30.814.

¹³ Hurmuzaki, I/2, p. 709.

¹⁴ Dl. 29.480.

¹⁵ Transumpt în Dl. 30.814.

¹⁶ Sebestyén L., *A magyar királyok tartózkodási helyei*, Budapest, [f.a.], p. 83.

¹⁷ Arh. Stat. Bratislava, Fond Révay, arh. Kendefy, fasc. 87, fasc. 1, nr. 7.

Copie microfot Arh. Stat. București, col. microfilme, rola 25/R. S. Cehoslovacă, cadrul 19, copie tirzie.

¹⁸ La 24 septembrie era încă la Lipova (Cf. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [în continuare Ub]. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Vol. V, București, 1975, p. 424—425), iar la 27 octombrie era deja la Praga (Cf. Sebestyén L., loc. cit.).

gloriosului comandant de oști, întovărășind această practică feudală cu propriul lor interes. Învățaseră în timp să profite solidar de schimbarea purtătorilor coroanei, ai demnităților, ori de alte conjuncturi. Începutul l-au făcut în august 1404 la Tirnavia, în fața regelui Sigismund de Luxemburg, au continuat apoi în iunie 1407, septembrie 1412, februarie 1439, iar ultima dată au stat în fața canceliștilor lui Iancu, la Timișoara, în mai 1446. În anul 1453 refăceau o modalitate avantajoasă de statuire legală în stăpînirile lor ereditare cu sprijinul substanțial al Hunedo-reanului.

Revenind la însemnarea de cancelarie de pe scrisoarea deschisă a sălășenilor, va trebui să îl socotim pe Iancu de Hunedoara doar ca pe unul dintre inspiratorii formularului. El a fost autorul moral și principa-lul susținător al promulgărilor, fără să poată fi și creatorul direct. Pen-tru a se ajunge la exprimarea scrisă cu aspectul ei propriu, era nevoie de o anume practică de diplomatică latină pe care Iancu de Hunedoara nu a posedat-o. A învățat limba latină tîrziu și insuficient de bine¹⁹ pentru a fi capabil să dicteze formularul nostru. *Dictator*-ul inițial se cere căutat în rîndurile oamenilor din interiorul organelor emitente de documente, buni cunoscători de limbă latină, dar și foarte familiarizați cu tradiția actelor juridice.

Pentru descoperirea celui care ne interesează sîntem constrinși să urmărim în timp apariția componentelor formularului. Anterioritatea unor locuțiuni este învederat desemnată prin trimiterea către practicile prede-cesorilor regi ai Ungariei. Conceptul donațiilor s-a stabilizat, în liniile cele mai generale, încă din secolul al XIV-lea. Din aceeași vreme au apă-rut și actele speciale pentru români. Deja în anul 1353 capitlul din Agria introducea o primă formulare generalizatoare privitoare la posesiunile românești stăpînite *iuxta modum olachorum que inibi fieri consuevis-sent*²⁰. În citeva documente de la sfîrșitul domniei Angevinilor, dar nu-mai în scrisori deschise ori privilegii, vom citi formulări noi de felul: *cum omnibus hisdem libertatibus, iuribus, immunitatibus et consuetudi-nibus quibus alii kenezii usi fuerunt et eandem conservarunt*²¹. În vre-mea regelui Sigismund de Luxemburg înregistrăm o extindere teritorială a utilizării explicației. O descoperim în Banat, în 1390, în stare fragmen-tară: *consuetudinis ceterorum nobilium keneziorum dictorum terrarum*²², în 1406: *quam utfertur ipsi et eorum progenitores more keneziatus hoc tenuisset... more et ad instar ceterorum regni nostri nobilium*²³ și 1420: *more keneziatum ceterorum valachorum tenendos*²⁴. În Maramureș evo-luția se ilustrează prin acte din anul 1412: *keneziatus more et consuetu-dine prefate terre Maramarosyensis per eosdem perpetuum posse cer-*

¹⁹ Fraknói Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete*, Budapest, 1897, p. 36—37; Bónis György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, 1971, p. 164.

²⁰ I. Mihaly, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*. Sighet, 1900, p. 64.

²¹ *Ibidem*.

²² Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, Bu-dapest, 1878, p. 11.

²³ Idem, *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, în *Értekezések a törté-nelmi tudományok köréből*, Budapest, V, nr. 3, 1876, p. 55.

²⁴ Idem, p. 57.

*nebatur*²⁵ și 1419: *more et instar aliorum keneziorum volahorum nostrorum regalium*²⁶. Se observă că locul acestora este tot în scrisorile deschise, iar beneficiarii lor au fost în coplesitoare majoritate cnezi desemnați ca atare. Când se acordă dreptul de nobilitate, hîrtille corespund unui tipar general și nu unuia specific românesc. Din vremea regelui Albert de Habsburg, un act singular, din 1439, nu ne ajută decît în a arăta că forma specifică donațiilor românești nu fusese uitată: *more et ad instar ceterorum volachorum in dicto comitatu Maramosiensi possessiones habentium*²⁷. Trebuie remarcat că la 1439 marea majoritate a românilor maramureșeni privilegiați nu mai erau cnezi, ci nobili. Înainte de a trece mai departe, simțim nevoia de a preciza că periplul nostru nu se pretinde a fi nici exhaustiv, nici îndeajuns de relevant pentru multitudinea exemplorilor posibile. Ceea ce dorim, este în primul rînd o jalonare utilă concluziilor de mai jos.

Cele mai multe formulări asemănătoare le regăsim însă în cancelaria regelui Vladislav I. La numai o lună de la încoronare, respectiv la 10 august 1440, cancelaria tînărului Iagellon scria într-un act destinat unor români din Mitnici (Banat): *in quarum pacifico dominio ipsorum nobilium wolachorum [s.n.] nostrorum progenitores ab olim iidemque wolachi [seque] persistere asserunt de presenti*²⁸. După informațiile noastre, era prima atestare răspicită a *nobilimii române* din cuprinsul donațiilor regale. În anul 1442 se scria tot într-un act maramureșean: *sub illis conditionibus quibus alie possessiones volachicales in ipso comitatu Maramosiensi tenemur*²⁹. Un an mai tîrziu, la 16 aprilie, referindu-se la Hațeg, cancelaria elaborează explicația: *quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus quovis nomine vocitatis sub earum veris metis et antiquis de manibus nostris regis sub illis conditionibus et servitutibus quibus alie possessiones similes in partibus eisdem ex collatione regia conservantur*³⁰. În ianuarie 1444, aflat în tabără în Serbia, regele introduce o nouă precizare, de astă dată pe seama lui Andrei de Peșteana (Hațeg). Pentru justificarea statutului posesiunilor se face rapel la tradiția predecesorilor în raporturile cu românii: *sub illis modis, servitis et conditionibus quibus alie possessiones wolachicales per aliasque reges Hungarie predecesores scilicet nostri consueverunt*³¹. Cele două acte marchează intrarea în Hațeg a condițiilor de donație proprii unor teritorii anumite. Din aprilie pînă în iunie 1444 cancelaria lui Vladislav I a ajuns la o încheiere pe care o cunoaștem integral numai dintr-un document privitor la Banat. Iată cum arăta ea: *ac illis conditionibus et servitis quibus alie possessiones wolachicales in dicto districtu teneantur et pertinentur ac sub eisdem vigoribus quibus similes possessiones walachicales per predecesores nostros reges conferre solite fuere*³². Unele indicii ne determină să credem în utilizarea formulării și în Hațeg. Trei documente emi-

²⁵ Mihaly, *op. cit.*, p. 168.

²⁶ *Idem*, p. 246.

²⁷ *Idem*, p. 310.

²⁸ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 33.

²⁹ Mihaly, *op. cit.*, p. 314—315.

³⁰ *HTRTE*, II, p. 33—34.

³¹ *DL*, 29.476.

³² Pesty Fr., *Oláh kerületek*, p. 69—70.

se pe seama sălășenilor (două)³³ și a lui Dumitru, fiul lui Mihail de Rîu Bărbat³⁴ s-au păstrat pînă la noi în stare precară, șterse și foarte greu lizibile. Sorisoarea deschisă destinată lui Cindreș de Sălașu de Sus și fraților săi copărtași conține cîteva cuvinte disparate care fac parte din stilionarul căutat. Confirmarea presupunerilor noastre echivalează cu descoperirea primului formular care se aplică pe o mare întindere geografică, dincolo de un district sau comitat anume. De notat că toate actele invocate, începînd din anul 1443, au fost date fără excepție oamenilor lui Iancu de Hunedoara, pe atunci în funcție de voievod al Transilvaniei.

Condiționalul legat de apartenența la un domeniu de cetate sau slujbă nu figurează în nici un act dat pentru români în vremea lui Vladislav I. Ideea domeniului cetății legat de cetatea Hațegului dispăruse în primele decenii ale veacului. Este posibil ca reluarea și refacerea cetății de către Iancu să fi reînviat și interesul pentru un vechi domeniu. Cert este faptul că în aprilie-iunie 1453, cînd Iancu de Hunedoara a intrat în stăpînirea cetății Deva și a posesiunilor aparținătoare, în domeniul cetății erau incluse și 21 de sate hațegane³⁵. Plasarea lor sub autoritatea cetății Deva nu a fost făcută decît în urma unor transferuri operate în vremea guvernării lui Iancu. Clauza condițională pare că se interpune ca o piedică juridică în atingerea obiectului donațiilor. În adevăr, ea nu avea nici un fel de valoare în circumstanța stăpînirilor nobiliare românești. Foarte posibil că este vorba despre o reminiscență a relațiilor proprii între oficialitate și cnezi. Introducînd-o, regalitatea manifesta un interes sporit pentru conservarea propriului patrimoniu. Extinderea dobîndită după moartea lui Ladislav al V-lea dovedește că nu s-a impus dintr-o causalitate sau realitate local hațegană.

Cu toată îndelungata emisie de acte pentru români rezultă că pașii cel mai importanți în maturizarea conceptelor de la 1453 s-au făcut mai ales în vremea lui Vladislav I, din îndemnul sau sub presiunea lui Iancu de Hunedoara.

În activitatea cancelariei regale a intervenit un moment de conținere între anii 1444—1453³⁶. Cu toate că Iancu de Hunedoara, în calitatea sa de guvernator al Ungariei, a întreținut propria sa cancelarie, el nu era în măsură să acorde privilegii în forma și în spiritul în care avea dreptul numai regele absent³⁷. Notarii care au constituit cancelaria lui Iancu erau în general oameni noi³⁸ care în orice caz nu au pătruns de la început în refăcuta cancelarie regală a lui Ladislav al V-lea. Așa se explică lipsa unor piese direct precursore stilionarului nostru datate între anii 1445—1452.

Cel pe care dorim să-l identificăm ca al doilea autor trebuie să întrunească condiția unor experiențe acumulate în timpul lui Vladislav I, să fi avut posibilitatea de a le aplica în momentul emiterii și să fie în raporturi suficient de strînse cu Iancu de Hunedoara și politica sa socială

³³ *Hurmuzaki*, I/2, p. 709 și transumpt în Dl. 31.140/a.

³⁴ Transumpt în Dl. 31.140/b.

³⁵ Dl. 32.622, *Hurmuzaki*, II/2, p. 34—35.

³⁶ *Vezi* Bónis Gy., *op. cit.*, p. 159—160.

³⁷ Despre competențele lui Iancu de Hunedoara în emiterea documentelor, în calitate de guvernator, *vezi* Hajnal István, *Kivonatok Hunyadi János kormányzó okleveleiből*, în *LK*, I, 1923, p. 103—104.

³⁸ Cf. Komjáthy M., *Hunyadi kormányzó kancelláriája*, în *LK*, 27, 1956.

și etnică. Petru de Agmand, episcopul de Vác, fostul șef al cancelariei reginei, nu mai deține vreun rol în 1453³⁹; arhidiaconul Paul, venit din vechea cancelarie regală în slujba lui Iancu de Hunedoara, a rămas în postul de protonotar numai pînă în anul 1448⁴⁰. Singurul personaj din cancelaria regală, prezent acolo din vremea lui Vladislav I pînă în aceea a lui Ladislav al V-lea Postumul, care a întrunit și cerința de a fi întreținut strînse raporturi cu Iancu de Hunedoara, a fost Ioan Vitéz de Zredna. Pentru a recunoaște în persoana sa „literatul” de care aveam nevoie, să-i urmărim succint biografia.

În primii ani ai deceniului al patrulea al secolului al XV-lea, Ioan de Zredna și-a făcut intrarea în rîndurile slujbașilor cancelariei regale a lui Sigismund de Luxemburg. Relația cu Iancu de Hunedoara datează din acei ani, dacă nu cumva începuse în statele italiene, cînd primul se iniția în tainele umanismului, iar cel de-al doilea învăța de la condotieri meseria armelor⁴¹. S-a ajuns la o apropiată prietenie în 1437, dată la care Ioan de Zredna era numit în funcția de protonotar al cancelariei regale mari⁴². Prin noua sa poziție a fost în măsură să cunoască întreaga activitate de elaborare a documentelor privilegiale. Și-a păstrat atribuțiile pînă în ajunul dezastrului de la Varna. Apoi a continuat să-l sprijine pe Iancu, l-a urmat în campanii militare⁴³, prilejuri în care i-a cunoscut cu siguranță personal pe cîțiva hăteșani. Istoricii au recunoscut în el pe principalul ideolog umanist al politicii de promovare a intereselor nobilimii mici și mijlocii⁴⁴. Deși nu a intrat niciodată în cancelaria guvernatorului, i-a redactat o parte a scrisorilor diplomatice și, amănunt plin de semnificație — în general trecut sub tăcere —, l-a învățat să scrie și să citească latinește⁴⁵. Pentru numeroasele servicii aduse a fost răsplătit printr-o neobișnuită numire, în 1445, în scaunul episcopal de la Oradea.

De la 1 ianuarie 1453, din clipa în care vechile cancelarii și-au reluat funcționarea, Ioan Vitez a fost desemnat cancelar secretar al cancelariei mici sau secrete⁴⁶. Competențele sale în întocmirea privilegiilor și a altor categorii de înscrisuri s-au multiplicat. Oficial retras din activitatea politică, Iancu nu a renunțat nici o clipă în a-l considera subordonat pe proaspătul promovat în demnitate. O dovedește pe deplin tonul imperativ al unei scrisori din epocă⁴⁷. Natura relațiilor se cerea a fi menținută chiar cu prețul amenințărilor în contextul în care episcopul începuse să dobîndească o poziție excepțională față de curtenii mult prea tinărului și influențabilului rege Ladislav. Se cerea cu orice preț ca el să devină un instrument direct al educării politice a regelui în sensul dorit. La 28 octombrie 1453, în ziua în care Ladislav se încorona la Praga ca

³⁹ Bónis Gy., *op. cit.*, p. 152—154.

⁴⁰ *Idem*, p. 166.

⁴¹ Fraknoi V., *op. cit.*, p. 13.

⁴² Bónis Gy., *op. cit.*, p. 149.

⁴³ Fraknoi V., *op. cit.*, p. 30, 49.

⁴⁴ Bónis Gy., *op. cit.*, p. 149.

⁴⁵ Fraknoi V., *op. cit.*, p. 36—37.

⁴⁶ *Idem*, p. 89—90; Bónis Gy., *op. cit.*, p. 169.

⁴⁷ Scrisoarea avea drept conținut instrucțiuni de urmat în politica față de Jan Giskra din Slovacia. Iancu îl amenință că dacă nu îi va da ascultare îl va face din episcop, capelan. Cf. Fraknoi V., *op. cit.*, p. 93.

rege boem, lângă el se găsea și cancelarul secretar. În conjunctura sărbătorească, proprie gesturilor de mărinimie, episcopul Vitéz va uza de întreaga sa competență juridică și politică pentru a da forma și conținutul actelor care ne interesează, redactînd în fapt conceptele ce urmau să fie preluate de notarii din subordine. Îndeplinirea, fără îndoială, dorința prietenului și binefăcătorului său, aflat și el alături.

Ne rămîne de urmărit soarta formularului nostru în anii care au urmat. Deja la 22 noiembrie 1453 stîlionarul nu mai era folosit pentru Cîndeștii din Rîu de Mori⁴⁸. Cunoșcîndu-i, nu ne vom mira, căci în tot ceea ce au făptuit, au căutat să se desprindă de calitatea comună a vecinilor lor hațegani. Posibil ca ei să fi dorit în mod intenționat un act mai ordinar, care să nu-i evidențieze în nici un chip de nobilimea regatului.

Nu cunoaștem nici un act redactat după șablonul inițiat în noiembrie 1453 în următorii doi ani. Pentru Hațeg avem siguranța că nici un fel de act nu s-a păstrat ori transmis în vreun fel oarecare pînă la noi. Pentru Banat și Maramureș certitudinea ne lipsește în măsura în care evidența surselor regionale nu este încheiată. Abia în anul 1456, la sfîrșitul lui aprilie și la începutul lui mai, cancelaria regală a emis din Buda noi mărturii ale persistenței formularului. Constatăm că a dispărut comparația cu starea altor nobili (*ad instar ceterorum verorum nobilium*). Apoi, pentru că Maramureșul era comitat, donațiile nu se raportează la tradiția stăpînirilor din districtele românești, ci la obiceiul teritoriului din care făceau parte destinatarii. Chiar și așa, importantă pentru noi rămîne constatarea perenității formularului și a aplicabilității lui dincolo de Țara Hațegului.

Și de această dată este extrem de semnificativă analiza componenței grupului de beneficiari. Primul, Ambrozio de Dolha⁴⁹, a fost unul dintre cei mai importanți oameni pe care Iancu i-a avut în comitatele Maramureș și Bereg. Nan, Nicolae, Sandrin, Danciul și Luca, fiii lui Hotco din Vișeu, fuseseră înzestrați de Iancu la 1 iunie 1453⁵⁰, iar Simion de Cuhea (astăzi Bogdan Vodă) și fratele său Ioan luptaseră cu el în marile campanii balcanice încă înainte de 1444⁵¹, primiseră danii de la el⁵² ori le dobîndiseră prin intermediul său⁵³. Iată că, din nou, formularul trimite către Iancu de Hunedoara. Dealtfel presupunem că maramureșenii au fost gratificați de rege în timpul prezenței fostului guvernator în capitala regatului⁵⁴. Prelungind această constatare, se conturează foarte importanta concluzie a emisiunilor documentare ale cancelariei regale pe

⁴⁸ Transumpt într-un act capitular din 2 februarie 1454, *Hurmuzaki*, II/2, p. 21—22.

⁴⁹ Mihaly, *op. cit.*, p. 380—381.

⁵⁰ *Idem*, p. 367—368.

⁵¹ *Idem*, p. 326, 327—328.

⁵² *Idem*, p. 332—333.

⁵³ *Idem*, p. 364—365. Vezi anexa 2, cu actul regal de donație, din 12 mai 1456.

⁵⁴ Știm sigur că la 7 aprilie 1456 se găsea la Buda (*Ub.*, V, p. 520). Următorearea sa prezență este atestată pentru 12 iunie, la Seghedin (Sebestyén L., *op. cit.*, p. 83).

seama românilor, în intervalul 1453—1456, numai în prezența lui Iancu de Hunedoara⁵⁵.

Mai bine de trei ani ne despart de la următorul set de acte elaborat de notarii regali pe seama hațeganilor. Între 4 și 29 ianuarie 1457, la Buda, au primit înscrisuri sălășenii și alți români din Rîu Bărbat, Baru și Unciuc⁵⁶. În cazul sălășenilor avem de-a face cu aceleași personaje ca și în documentele din 1453. Dar configurația hîrtilor este cu totul alta. Titularii nu sînt decît credincioși ai regelui, fără vreo altă calitate, iar donația păstrează doar condiționalul apartenenței posesiunilor de un domeniu de cetate ori regal. Abia în 1458, într-un document dat de regele Matia pe seama lui Bai și Vuciul, fiii lui Sandrin de Băiești și a altor frați copărtași, reapare, într-o altă enunțare, ideea privilegiului potrivit condițiilor speciale din districtul românesc. Iar pentru că donația era de tip cnezial, se specifica: *tamen conditionibus, oneribus et servitutibus quibus ceteri kenezi nobilisque districtus de Hatzak suos keneziatus tenere consueverunt*, adică în acele condiții, sarcini și servituți prin care ceilalți cnezi și nobili din districtul Hațeg își dețineau cnezatele⁵⁷. Observăm că pe de-o parte se consemnează delimitări teritoriale foarte stricte, dar pe de altă parte, ca element nou, întâlnim recunoașterea stăpînirilor nobiliare asupra cnezatelor din districte. Domnia lui Matia Corvinul a promovat în final doar dreptul cnezilor la acte speciale, recunoscîndu-le numai caracterul particular al statutului social. Utilizarea curentă a donației de tip cnezial, în enunțuri foarte apropiate de acelea din vremurile regilor Vladislav I și Ladislav al V-lea, ne este relevată de prezența șablonului într-un *formularium* de epocă. Citim în el: *quarumlibet utilitatum et pertinentiarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatarum ad ipsum keneziatum rite et legitime spectant. praemissis sic ut praeferunt stantibus et se habentibus T.* [abreviere care indică locul numelor proprii în viitorul document] *et T. quo ad unum et T. ad secundam partes ipsorumque heredibus et posteritatibus universis denuo et ex novo ac novae nostre donationis titulo dedimus, donavimus et contulimus imo damus, donamus et contulimus iure perpetuo sub illis tamen conditionibus, oneribus et servitiis quibus ceteri kenesii annotati districtus T. suos keneziatus tenere consueverunt tenendum, possidendum pariter et habendum proventibus nostris et castrorum nostrorum ac iuribus alienis semper salvis iuris*⁵⁸.

⁵⁵ Alături de asocierea prezenței lui Iancu cu emisiunile din noiembrie 1453 și aprilie-mai 1456 există paralelisme și pentru anul 1454 (ianuarie-martie), cînd a primit acte Ambrozie de Dolha (Mihaly, *op. cit.*, p. 367—368). Nu cunoaștem însă acte emise între 17—23 mai și 1—21 iulie 1454, cînd a fost din nou în preajma cancelariei regale.

⁵⁶ 4 ianuarie — Dumitru, fiul lui Barb de Rîu Bărbat (Dl. 29.503); 12 și 13 ianuarie — sălășenii (Dl. 29.504, *Hurmuzaki*. II/2, p. 90—91 și Dl. 29.815); 29 ianuarie — Stan, Dan și Neag de Baru (Dl. 29.505) și Dionisie, Dumitru și Oancea de Unciuc (Dl. 36.510 și Dl. 105.966).

⁵⁷ A. Sacerdoteanu, *Două acte hațegane și unul vilcean*, în *ARMSI*, Ser. III, tom. XVIII, 1935, p. 219—220.

⁵⁸ Sub titlul *Donatio keneziatus per modum novae donationis facta*, în *Formularium styli cancellarie et curie Mathiae I. Corvini regis Hungarie*, publicat de M. G. Kovachich, *Formulae solemnes styli*. Pest, MDCCXCIX, p. 532. Despre volumul în general și conținutul său vezi Sz. 1929, p. 109.

Din cele arătate rezultă cu prisosință că stilionarul din noiembrie 1453 a avut o existență scurtă, încheiată definitiv înainte de intervalul ianuarie 1457 — iunie 1458. Timpul scurs a fost marcat în primul rînd prin dispariția lui Iancu de Hunedoara (12 august 1456). În anul următor, în luna martie, Ioan Vitéz de Zredna a fost implicat în intrigile care au urmărit înlăturarea definitivă a partidei Hunedoreștilor. Și-a pierdut funcția și a fost aruncat în închisoare. Puțin a lipsit să nu împărtășească și el soarta tragică a lui Ladislau de Hunedoara⁵⁹. Revenea în fruntea cancelariei regale în timpul lui Matia prea tirziu ca să-și mai rezerve timpul pentru curente acte de donație.

Dispariția ansamblului diplomatic de la 1453 se explică și prin cunoștințele noastre asupra funcționării cancelariei regale. Se știe astfel că *formularium*-urile nu aveau valoare oficială, fiind folosite mai mult pentru învățătura viitorilor notari. Culegerile de șabloane serveau unor nevoi practice de exercițiu și orientare. Primul act al seriei din anul 1457, redactat la 4 ianuarie⁶⁰, aparține unei mîini care nu a scris cu patru ani înainte. Pare deci posibil ca *dictator*-ul folosit atunci să nu fi fost cunoscut de noul notar. Următoarele documente emise în cursul lunii s-au servit de modelul său, aflat mai la îndemînă decît cel vechi. Numai astfel și-ar găsi o motivare pierderea tiparului din 1453, în condițiile în care șeful cancelariei ori altă persoană importantă nu a intervenit în mod expres pentru reluarea sa.

Existența efemeră a stilionarului nu îi micșorează cu nimic importanța. El a marcat un moment strălucit al unei prodigioase etape de emisiuni diplomatice pe seama românilor. În asociere cu alte acte concepute și redactate de români deschide în fapt un insolit subcapitol al diplomatiei latine. Pentru definirea și circumscrierea diplomaticii latino-române perspectivele viitoare se anunță a fi deosebit de semnificative pentru cultura medievală a teritoriilor noastre.

Prin intermediul stilionarului urmărit se încarnează conținutul unei nobilimi românești integrate cunoscutului concept de *natio nobilitas*, dar particularizată cel puțin prin etnie specifică. Confirmarea acestei categorii sociale vine prin intermediul celui mai competent for juridic al regatului maghiar, reprezentat de cancelaria regală. În evoluția istorică a raporturilor juridice dintre oficialitate și băștinași reprezintă pasul care urma logic după recunoașterea calității de grupuri privilegiate ori cu stare specială a românilor și după recunoașterea poziției cnezilor. Conceptul nobilității românești întruchipează o veridicitate rezistentă în timp. Fără să ne propunem aici urmărirea ei sistematică, o schițăm doar cu repere din anii 1376 (*nobiles Olachi*, din districtul Mehădiei)⁶¹, 1432/1433 (*nobiles Walachi partium Transsylvanarum*)⁶² și 1515 (*nobiles Valachy*,

⁵⁹ Fraknói V., *op. cit.*, p. 123.

⁶⁰ Dl. 29.503.

⁶¹ *Documenta valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapest, 1941, p. 255.

⁶² *Decreta regni Hungarie*, Budapest, 1976, p. 420. Cadrul este un decret al regelui Sigismund de Luxemburg. Remarcabil este aici momentul, adică în preajma lui *Unio Trium Nationum*, considerat de către mulți ca evenimentul de referință în decăderea din drepturi a elementului românesc din Transilvania, în globalitate.

din Maramureș)⁶³. Totuși nicicând nu va mai avea limpezimea și aglomerarea exprimării scrise ca în anii de început ai celei de-a doua jumătăți a veacului al XV-lea.

Documentele nu lasă să se întrevadă care este religia primitorilor. Dacă acceptăm mult invocata prohibire a daniilor nobiliare în funcție de apartenența la biserica catolică⁶⁴, atunci trebuie să încuviințăm automat și ideea nobilității catolice românești. Natural, relația confesionalitate = etnicitate se redimensionează prin negarea valorii absolute a echivalențelor ortodocșii = români și nobili = maghiari. Raportul a fost judecat până acum în sensul unei rupturi care survenea reflex, între feudal și obște, în momentul în care primul părăsea legea străbună comună. Acum se dovedește că ruptura odată produsă s-a soldat cu efecte diminuate față de ceea ce eram tentați să admitem. Diferența dintre felul de viață, nivel de cultură, mentalități, sînt prezente înainte de actul considerat fatal. Desigur el este un pas înainte, dar nicidecum capătul unui proces de maghiarizare. În termenii lui *Unio Trium Nationum*, *natio* este o stare socială favorizată în ierarhia societății și nu un grup etnic. *Natio nobilitas* reprezintă o individualitate socialmente definită, în care nimic nu contrazice prezențe etnice eterogene (secui, sași, slovaci, croați etc.), deci și români. Pentru o mai bună înțelegere a lucrurilor, ar fi, credem, necesară o cercetare comparativă cu fenomenele evoluției etnico-sociale din comitatele sîrbești supuse odinioară coroanei sfîntului Ștefan.

Iancu de Hunedoara, multă vreme șef al unui stat catolic, întemeietor de mănăstiri și ponderat adept al prozelitismului unuia ca Ioan de Capistrano, demonstrează o sensibilitate vădită față de români. Cel care în tinerețe fusese pentru rege și anturajul său Românul (*Olahus*)⁶⁵, va păstra o perfectă cunoaștere a realităților românești, le va stimula și le va promova cu forță. Formularul a fost tot ceea ce Iancu de Hunedoara a exprimat mai convingător, pe cale juridică intermediată, pentru caracterizarea unor realități din ținuturi cu nealterată individualitate românească. Dar tot el a trimis administratori români în teritorii românești autonome⁶⁶ și a colaborat strîns cu ortodocșii, consimțind în preajma sa chiar și preoți⁶⁷. Sentimentul solidarității etnice, conferit de originea sa,

Vezi spre exemplu Gh. Brătianu, *Formarea unității românești. Factorii istorici*, București, 1940, p. 3.

⁶³ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, Budapest, 1979, p. 354.

⁶⁴ Promulgată în anul 1366, la adresa românilor. Ultimele analize vezi la M. Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378)*, în *SMIM*, 5, 1962, p. 57—128. Asupra semnificației restrînse în timp a ei s-au pronunțat și unii istorici maghiari (vezi spre exemplu Karácsony János, *Adalék Hunyady János származásához*, în *Turul*, 19, 1901, p. 52—53. În aceeași idee trebuie să mai facem observația că actul respectiv nu a fost niciodată considerat decret regal și nu a pătruns în legislația curentă a regatului.

⁶⁵ Elekes L., *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 99—100.

⁶⁶ Ne referim la membrii familiei Cindeștilor (vezi articolul nostru *Familia Cindeștilor din Rîu de Mori în vremea lui Iancu de Hunedoara*, în *Revist*, 36, nr. 6, 1983) și la Mihail de Peșteana, care au deținut funcții de comiți, castelani și cămărași în Maramureș.

⁶⁷ Adrian Andrei Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, 32, 1982, nr. 10—12.

se grefează probabil pe un calcul politico-religios insuficient descifrat. A fost el un ilustru aplicator al unirii bisericești promulgate în anul 1439, la conciliul de la Florența? S-a înscris el în tradiția toleranței binevoitoare față de ortodocși și a intransigenței față de ortodoxismul instituționalizat în structuri ierarhice? Răspunsul se va lăsa așteptat pînă după o analiză detaliată a exteriorizării prin fapte a concepțiilor guvernatorului.

Plurivalența deschiderilor pe care le operează formularul alcătuit în cancelaria regală în vremea lui Iancu de Hunedoara nu poate avea o concluzie finală mai potrivită decît aceea a necesității investigării temeinice a surselor noastre istorice. Izvoarele medievale ale Transilvaniei sînt încă foarte departe de a fi dezvăluit întreaga complexitate a lumii care le-a dat naștere.

ADRIAN ANDREI RUSU

ANEXE

1

1453 noiembrie 13, Praga

Ladislau al V-lea, regele Ungariei, poruncește capitlului din Alba Iulia să introducă pe românii Ioan, fiul lui Sărăcin, Ștefan, fiul lui Cîndreș, Grigore, Balul și Gheorghe, fiii lui Balos, Nicolae, Danciul, Petru și Dionisie, fiii lui Iarul, Danciul, fiul lui Costea, Cîndreș, fiul lui Dionisie de Sălașu în stăpînirea unei pătrimi din posesiunea Sălașu de Sus, din districtul Hațeg, fostă a strămoșului lor Stroia.

[Ladislaus, dei gratia, Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. rex, Austrieque]¹ et Stirie dux, necnon m[archio Moravie]¹ / etc., fidelib[us nostris, capitulo ecclesie]¹ Albensis, [partium nostrarum Transsilvanarum]¹, salutem et gratiam!

Cum nos pro fidelib[us]¹ / servicis fidelium nostrorum volachorum Johannes, fili Zerechen, Stephani, fili Kendris, Gregori, Balol, Georgi, / fili Balos, Nicolai, Danchul, Petri et Dyonsi, filiorum Iarol, Danchul, fili Costa et Kendris, fili / Dyonsi de Zalaspathak, quartam partem possessionis Felsewzallaspathak vocate, in districtu Haczag / et comitatu de Hwnyad, partium Transsilvanensi existentis, que etiam a condam Stroja, progenitore / et predecessore predictorum volachorum², iure successorio ad eodem devoluta fore perhibetur et in cuius / pacifico dominio iidem volahi² progenitore eorum ad instar ceterorum verorum nobilium a dudum prestitis / seque persistere asserunt etiam de presenti premissis sic ut prefertur stantibus et dummodo prescripta quarta / pars possessionis pretacte ad aliquod castrum nostrum regale vel ad aliquem officiolatum illarum partium / Transsilvanensi non pertineat, sub eisdem conditionibus, servitutibus et consuetudinibus quibus per predecessores / nostros reges Hungarie in districtibus volachorum possessionis et ville donari consueverunt, memoratum / volahis² Johanni, filio Zerechen, Stephano, filio Kendris, Gregorio, Balol, Georgio, filis Baloz², Nicolao, / Danchul, Petro et Dyonsio, filis Iarol, Danchul, filio Costa et Kendris, filio Dyonsi de Zalaspathak² / ipsorumque heredibus et posteritatibus universis cum omnibus utilitatibus et pertinentis eiusdem, vigore aliarum / literarum nostrarum donationalium exinde confectarum imperpetuum contulerimus velimusque easdem in dominium / prelibate

quarte parte partis possessionis pretacte, per nostrum et vestrum homines legitime facre introduci. Ideo / fidelitati vestre firmiter precipimus et mandamus quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo / presente Johannes de Chula vel Vladol aut Lada de eadem Chula aliis absentibus, homo noster, ad / facies prememorata quarte partis possessionis Felsewzallaspatak² vicinis et cometaneis eiusdem / universis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo introducat eosdem volachos² Johannem, filium Zerechen, / Stephani, filium Kendris, Gregorium, Balol et ceteros supradictos in dominium eiusdem statuataque eandem / eisdem premissis nostre donationis titulo ipsos incumbenti perpetuo possedendas si non fuerit contradictum. Contradictores / vero si qui fuerunt evocet ipsos contra annotatos volachos Johannem, filium Zerechen, Stephani, filium / Kendris et ceteros predictos ad terminum competentem nostram in presentiam, rationem contradic-torum eorum reddituros. / Et posthec huiusmodi introductionis et statutionis seriem cum³ introductorum et evocatorum si qui fuerint / vicinorumque qui eidem statuti- tioni intererunt nominibus terminoque assignato, nobis fideliter rescribatis.

Datum / Prage, in festo beati Bricci confessoris, anno domini milesimo qua- dringentesimo quinquagesimo tertio, / regnorum autem nostrorum anno Hun- garie etc. quartodecimo, Bohemie vero primo.

⟨Pe verso, la mijloc, de aceeași mină:⟩ Fidelibus nostris, capitulo ecclesie Albensis, partium / Transsilvanensi, pro Johanne, filio Zerechen, / Stephano, filio Kendris, Gregorio, Balol, Georgio, filis Balos, Nicolao, Danchul, / Petro et Dyonisio, filis Iarol, Danchul, / filio Costa et Kendris, filio Dyonisi / de Zalaspathak². / Introductoria et / statutoria.

⟨Pe verso, în colțul din dreapta jos, de o altă mină contemporană:⟩ Lecta.

⟨Pe verso, lateral stînga, de o altă mină contemporană:⟩ Homo regius⁴ Lado de Chwla, capituli Dominicus⁵ plebanus de [...] ⁶ / et concanonicus noster, statutio facta fuit feria secunda, tertia et quarta¹ / beate Lucie virginis⁷, nemine contra- dictore apparente.

Arhiva națională maghiară, Budapesta, Dl. 29.495.

Orig. rupt în partea superioară, cu urme de pecete de închi- dere prinsă pe verso. (Fig. 1).

¹ Rupt, completat după sens.

² Astfel în orig.

³ Urmează *contradictorum*, tăiat cu pana de aceeași mină.

⁴ Urmează probabil *Dyonisius*, tăiat cu pana.

⁵ Lectură nesigură.

⁶ Rupt.

⁷ 10, 11, 12 sau 17, 18, 19 decembrie 1453.

2.

1456 mai 12, Buda

Ladislaus al V-lea, regele Ungariei, poruncește conventului din Lelesz să intro- ducă pe frații Simion și Ioan de Cuhea în stăpînirea posesiunii Bocicoel din cămi- tatul Maramureș.

Ladislau, dei gratia, Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. rex ac Austrie et Stirie dux necnon marchio Moravie etc., / fidelibus nostris, conventui ecclesie de Lelez, salutem et gratiam!

Cum nos pro fidelitatibus et fidelium serviciorum meritis / fidelium nostrorum Simonis et Johannis de Kohnya, per eos nobis exhibitis et impensis possessione

Kÿs Bachko, in comitatu / Maramorosiensi existentem et habitam, in cuius pacifico dominio idem Simon se et dictum Johannem, fratrem suum, a pluribus ian annis / perstitisse persistereque asserit etiam de presenti simulcum omni iure nostro regio si quod in dicte possessione Kÿs Bachko qualitercumque / haberemus et nostrum exquibuscumque causis, modis et rationibus concerneret maiestatem ac alis cunctis suis utilitatibus et / pertinentis quibuslibet premissis sic se habentibus et dummodo dicta possessio ad aliquod castrum nostrum regale vel aliquem / officiolatum partium illarum non pertineat sub illis modis, conditionis, servitutibus et consuetudinibus quibus per predecessores / nostros reges Hungarie in illis partibus possessiones et iure possessionaria donari consueverunt, memoratis Simoni et Johanni / ipsorumque heredibus et posteritatibus universis vigore aliarum literarum nostrarum donationalium exinde confectarum nove / nostre donationis titulo in perpetuum contulerimus velimusque eosdem in dominium eiusdem per nostrum et vestrum homines legitime facere / introduci. Super quo fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus quatenus vestrum mitatis hominem pro testimonio fidedignum / quo presente Gorzo seu Ivasko de Iad aut Rado de Dragamelfalwa vel Michael de Krÿchowa sin Petrus de / Weresmarthon sive Michal de Kalenfalwa alis absentibus, homo noster, ad facies dicte possessionis consequenterque / iuris nostri regi in eadem habiti, vicinis et commotaneis eiusdem universis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo introducat / prefatos Simonem et Johannem in dominium eiusdem statuaturque eandem et idem eisdem cum cunctis suis utilitatibus et pertinentis / quibuslibet premisse nostre donationis titulo ipsis incumbenti perpetuo possidendas si non fuerit contradictum. Contradictores vero / si qui fuerint evocet ipsos contra annotatos Simonem et Johannem nostram in presentiam ad terminum competentem rationem / contradictionis eorum reddituros. Et posthec huiusmodi introductionis et statutionis seriem cum contradictorum et / evocatorum si qui fuerint vicinorumque et commotaneorum qui premisse statuti intererunt nominibus terminoque assignato / nobis fideliter rescribatis.

Datum Bude, feria quarta proxima ante festum Penthecostes, anno domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo sexto, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. sextodecimo, Bohemie vero tertio.

Arhivele Statului Bratislava, arh. conventului din Iasov.
Orig. stare foarte bună, cu pecete fragmentară prinsă pe verso, lateral stînga.

Copie microfot Arhivele Statului Bucureşti, colecţia microfилme, rola 105/R. S. Cehoslovacă, cadrele 189—190.

Transumpt în actul conventului din Iasov din 10 iunie 1456, păstrat la sfîrşitul sec. al XIX-lea într-o arhivă particulară maramureşeană.

Ediţii: Mihaly, *op. cit.*, p. 387—388.

UN FORMULAIRE DE LA CHANCELLERIE ROYALE DE L'ÉPOQUE DE JEAN DE HUNEDOARA, À L'INTENTION DES NOBLES ROUMAINS DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

Le 13 et 15 novembre 1453, on a émis à Prague, par la chancellerie du roi Ladislas le Ve, le Posthume, une série d'actes à l'intention de quelques Roumains de Sălaşu de Sus, Rîu Alb, Rîuşor, Vad, Sînpetru, Densuş et Ciula (Pays de Haţeg.

département de Hunedoara). Ils représentent des actes de confirmation de possessions antérieures à titre nobiliaire. Dans leur contenu on spécifie l'annulation de la valeur des actes dans le cas où les terres auraient appartenu à quelque château ou à l'office royal. La plus importante expression est celle laquelle reconnaît des conditions, des servitudes et des habitudes par lesquelles les rois prédécesseurs de l'Hongrie avaient l'usage de faire donations des possessions et des villages dans les districts des Roumains.

Toute la série a été rédigée selon un formulaire conçu le 13 novembre. Il y avait quatre notaires au moins qui les ont écrit. Ils étaient destinés exclusivement pour les Roumains. Les actes émis le 14 novembre, pour les nobles d'origine différente, utilisaient un formulaire tout à fait différent.

La paternité du formulaire est attribuée à deux personnalités de l'époque. L'auteur moral est Jean de Hunedoara, comte de Bistrița, ancien gouverneur de la Hongrie. Tous les dotés sont ses *familiares*, participants actifs à ses campagnes anti-ottomanes. Au moment de l'émission des actes il se trouvait à Prague et il référait auprès du roi de 13 ans, pour la promulgation de ces actes. La deuxième personnalité devait être provenue des milieux de la chancellerie royale pour connaître les préliminaires des expressions utilisées au temps de Vladislas I surtout, et devait avoir des rapports étroits avec Jean de Hunedoara. L'homme cherché a été l'évêque d'Oradea, Jean Vitéz de Zredna, le chancelier secrétaire de la chancellerie secrète.

Le formulaire a été ressaisi, avec des petites modifications, au printemps de l'année 1456, au compte des nobles roumains de Maramureș. Jean de Hunedoara a joué à cette occasion aussi, un rôle important.

Dès 1457 le formulaire a été abandonné. Jean de Hunedoara mourut et l'évêque d'Oradea a été disgracié. L'écho de ce formulaire se ressentissait encore dès 1458, au temps du roi Mathias Corvin, le fils de Jean de Hunedoara, mais surtout au compte des knèzes roumains.

L'importance du formulaire réside dans le fait qu'il reconnaît l'existence d'une noblesse roumaine avec tradition. Une partie de cette noblesse devait être catholique, sans perdre le caractère ethnique roumain. Puis se dévoile une sensibilité à part de Jean de Hunedoara à l'égard de la catégorie sociale désignée. Les motifs de cette attitude restent encore à étudier avec attention.

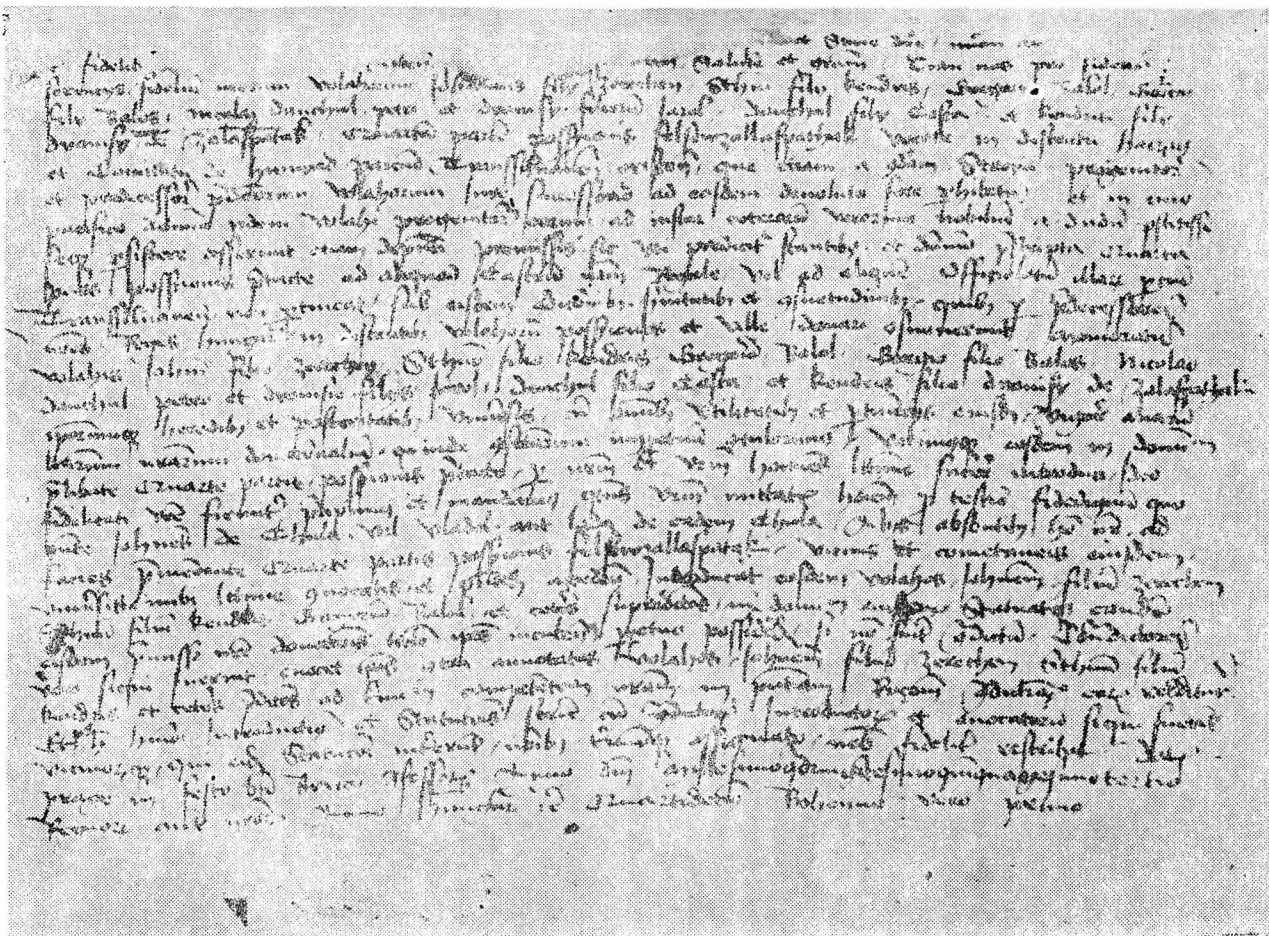

Fig. 1. — Mandatul regelui Ladislau al V-lea pentru introducerea în stăpînire a nobililor români din Sălașu de Sus (13 noiembrie 1453).

DIN ISTORICUL MINEI BĂLAN

Împrejurările în care a luat naștere mina Bălan nu au fost încă elucidate pe baze documentare autentice. O informație potrivit căreia în anul 1802 a fost redeschisă la Benkőreze o stolnă abandonată numită Apafi¹ nu poate constitui încă dovada fermă că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ori și mai devreme, acolo s-ar fi practicat o extracție sistematică prin abataje a cuprului, deci, exploatare în adâncime; atare posibilitate nu e însă cu totul exclusă. În schimb, neîndoiește este că la finele veacului al XVIII-lea se știa deja despre existența zăcămintelor de cupru de la Bălan și era începută și „săparea” acestora.

1. Începuturile istoriei mai noi a minei Bălan se leagă de numele ciobanului Ion Oprea din Timafalva². Mîinîndu-și turma, pe timp de vară, el a observat că pe abruptul unei stînci iese în afară, ca niște țurțuri de ghiață strălucitori, minereul. Îndemnat de curiozitate, el a rupt cu grijă o bucată. Neputînd da de taina acelei bucăți de cupru, a prezentat-o administrației scaunului Odorhei, iar aceasta, la rîndul ei, forurilor superioare, pînă ce Camera aulică de la Viena, aflînd de descoperire, a ordonat să se recunoască meritele lui Oprea prin atribuirea unei rente viagere descoperitorului³.

Descoperirea zăcămintelor de minereu cuprifer, respectiv începuturile exploatării lor se profilează probabil la finele deceniului al nouălea și începutul celui de-al zecelea al secolului al XVIII-lea. Întreprinzătorii se succedau la răstimpuri scurte. Mai întîi și-au încercat norocul Kurkó Jakab, Miklós István și Bara János din Sîndominic, Bíró Sándor și Karda Miklós din Tomești, împreună cu alți părtași, dar s-au lăsat curînd păgubași. Ei au fost urmați de tîrgoveții-negustori Solymosi András și Dániel din Odorheiul Secuiesc, care nu au rezistat, nici ei, multă vreme, date fiind „numeroasele cheltuieli”. Mina fu preluată și dusă mai departe de un căpitan în pensie și cetățeanul Czerner, ambii din Brașov. Apoi, la începutul secolului al XIX-lea, „niște turnători de clopote din Odorhei fuseseră primii care au săpat la mina de cupru numită de ei Sfînta Treime, dar pe care, mai tîrziu, au abandonat-o”⁴.

2. Așadar, în decurs de cîțiva ani „mina de cupru de la Bălan a trecut prin mina a mulți manipulanți”, pînă ce în sfîrșit, în 1803, tezaurariatul minier vienez a început lucrări mai temeinice de prospecțiune a zăcămintelor de minereu cuprifer. Drept rezultat al acestor prospecțiuni

¹ Benkő Károly, *Csik, Gyergyó és Kászón múltja és jelene általános és részletes osztályokban*, Kolozsvár, 1853, p. 47.

² Sat înglobat în 1876 în localitatea Cristuru Secuiesc.

³ Cf. *Nemzeti Társalkodó*, 1840, sem. I, p. 204; *idem*, sem. II, p. 132—133.

⁴ Benkő Károly, *op. cit.*, p. 48.

care promiteau o exploatare în bune condiții, în 1807 fu încheiat un contract cu comuna Sîndominic și proprietarii de pămînt de acolo, contract care stipula asigurarea terenului și combustibilului necesare minei de cupru. Astfel s-a putut trece la extracția, topirea și prelucrarea primară pe scară industrială a bogățiilor de subsol de la Bălan⁵.

Deschiderea gurilor de mină a început sub conducerea comisarului de prospecțiuni miniere Molitor Ferenc în 1808, dată la care „în munții Bălanului au fost săpate mai multe abataje”⁶. În cursul prospecțiunilor și deschiderilor miniere, într-un interval de opt ani, între 1804 și 1811, s-au scos 4646,3 chintale de minereu. Între timp a fost terminată și prima forjă și, deci, în 1811 s-a putut trece la topirea și prelucrarea minereurilor de cupru⁷.

Producția de cupru a minei Bălan între 1811 și 1825

Anul	Producția (în q)	Anul	Producția (în q)
1811	89,9	1819	230,7
1812	101,4	1820	276,5
1813	204,6	1821	335,8
1814	—	1822	253,1
1815	117,6	1823	349,4
1816	226,2	1824	103,9
1817	151,3	1825	79,8
1818	258,9		

În perioada 1811—1825 au fost topite 2779,1 chintale de cupru, realizându-se astfel o medie anuală de 185,2 chintale. Privind însă în succesiunea anilor realizările de producție, ele prezintă oscilații mai mici sau mai mari. Din anul 1818 putem socoti o creștere mai masivă a producției și, paralel, o relativă constanță a ei. Dacă media productivă pentru anii 1811—1817 a fost de 127,2 chintale, cea a anilor 1818—1825 s-a ridicat la 236 chintale, aproape dublu față de precedentă, în ciuda descreșterii vertiginoase înregistrate în ultimii doi din acești ani.

Totuși, cantitatea de cupru produsă nu acoperea cheltuielile de producție, nemaivorbind de investițiile pentru prospecțiuni, deschiderile de mină, construcțiile de suprafață. „La fel ca în multe alte părți, tezaurariatul lucra și aici în pierdere. Deficitul anual era în jur de 2—3000 florini”⁸; cauzele sînt astfel formulate de contemporani: „... fie pentru că cei ce lucrau, nepricepindu-se la liniile de curbura ale filoanelor, mergeau în direcții nepotrivite, fie pentru că numeroșii funcționari ai cămării primeau salarii mari ce înghițeau veniturile din anii mai puțin noro-

⁵ Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arh. Montan Thesaurariat, 8/16/1803 (228, 1030, 1073—1075, 1800); 9/1903 (353, 1030); 16/19/1803 (1218, 2354); 19/20/1803 (1650, 2484, 2927, 2886, 3068); 20/1803 (1840, 2527, 2943).

⁶ Benkő Károly, *op. cit.*, p. 49, 53.

⁷ Herbich Ferenc, *Északkeleti Erdély földtani viszonyai*, in *A m. kir. Földtani Intézet Évkönyve*, vol. I, 1871, p. 297.

⁸ Kövári László, *Erdély földé ritkaságai*, Kolozsvár, 1853, p. 165.

coși⁹. Dat fiind că pînă în trimestrul al treilea al anului 1824 suma pierderilor în producția de cupru de la mina Bălan s-a ridicat la 119 253 florini austriei¹⁰, Camera aulică, la propunerea inspectorilor săi, a dispus încetarea exploataților¹¹, iar puțin mai târziu a decis să vîndă mina Bălan.

3. Potrivit unei dispoziții a Camerei aulice din 24 august 1825, mina Bălan a trecut în proprietatea familiei de negustori Zakariás din Gheorgheni și a proprietarului de mină Lukáts Tódor Simon din Zlatna, întovărășit cu familia Zakariás; prețul de vânzare a fost de 5000 florini renani¹².

Schimbarea proprietarilor a dus la înviorarea producției de cupru, atît datorită „nu puținei priceperi în minerit și lăudabilei diligențe” a lui Lukáts, cît și în urma „substanțialelor investiții ale fraților Zakariás și îndeosebi ale lui Zakariás Antal, ca și consecvenței ferme a acestuia din urmă, care a învins toate obstacolele”¹³.

Familia Zakariás a preluat de la tezaurariat cinci abataje, și anume, galeriile Francisc, Zihatar, Iosif, Ferdinand și Anton, aflate pe teritoriul minier vechi¹⁴. Extinzîndu-se prospecțiunile, pînă în 1846 numărul galeriilor săpate sau în curs de săpare a crescut la 10, cele noi fiind galeriile Szelelő, Vápa, Sfînta Treime, Ștefan, Rozalia și Mihai¹⁵.

Herbich Ferenc descrie în modul următor extinderea zăcămintului cuprififer a cărui exploatare atinse cote tot mai ridicate: „... deja la Sîndominic și la Pásztorbükke, din loc în loc briul de cupru iese la suprafață; dar la Császárhídja el e întretăiat de valea transversală a rîului Olt; ieșirea la suprafață și întretăierea se simt la fel de bine în văile Oltețului, la pîriul Magosbük în locul numit Várbükksarka, ca și la confluența celor două piraie Várbükkpatak.

De aici, zăcămintele de minereu o iau spre miazănoapte, pe coama muntelui Oltreze, peste Benkőreze, muntele Bălanului, care se ridică la 800 și chiar 1000' [picioare], socotit de la fundul văii Oltului, în masivul deja amintit al muntelui Feketereze [...].

Direcția [...] axei lor longitudinale, peste văile Bányapatak și Sipos care le întretaie, și unde cuprul se ridică la suprafață, este cunoscută pe distanță de cca. 5000 picioare, dar lucrările de prospecțiune întreprinse pe această lungime nu s-au soldat cu rezultate.

Pe la mijlocul acestei distanțe și pe panta sudică a muntelui Bălan se află mina Bălan, care a dat încă de multă vreme cupru bun de folosit, din zăcămintele de minereu.

⁹ *Nemzeti Társalkodó*, 1840, sem. I, p. 204.

¹⁰ Herbich Ferenc, *op. cit.*, p. 297.

¹¹ Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arh. Montan Tezaurariat, 1824. Consultations Protocole.

¹² Loc. cit., 6425, 6818, 7886/1825. — Cu privire la data vînzării minei există mai multe variante și anume: 1808 (cf. Bányai János, *A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei*, Bukarest, 1957, p. 25—26); 1816 (cf. *Nemzeti Társalkodó*, 1840, sem. I, p. 204; Kóvári László, *Székelyhonról*, Kolozsvár, 1842, p. 177—178); 1824 (cf. Benkő Károly, *op. cit.*, p. 53; *BKL*, 1909, vol. II, p. 500); 1839 (cf. *Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884*, p. 106) și în sfîrșit data reală, anul 1825 (cf. și *Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra*, p. 112).

¹³ *Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra*, p. 112—113.

¹⁴ *Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884*, p. 107.

¹⁵ *Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra*, p. 117.

Cantitatea aflată în zăcămintele de minereu ce constau din patru filoane cu câte o singură despărțitură de straturi sterile oscilează între 10—20 stinjeni, după cum coturile văluroase ale filoanelor sînt mai aproape sau mai departe unele de altele.

Zăcămintul acesta principal este însoțit de mai multe brîie de minereu, care conțin, sporadic, dar nu în permanență, minereu bun de a fi extras¹⁶.

Utilizindu-se un număr de cca. 200 mineri, se scotea la suprafață o cantitate anuală medie de 28—30 000 chintale vieneze de minereu cuprifer¹⁷ (corespunzînd cantității de 15 680—16 800 chintale a 100 kg). Cu toate că, în acest fel, întreprinderea a acumulat rezerve de „munți de minereu cuprifer” care puteau alimenta ani de zile cuptoarele de mică capacitate, extracția era o lucrare permanentă, cu restricția, cel mult, că ea nu se făcea concomitent în fiecare galerie¹⁸.

Conform înțelegerii cuprinse în Contractul din 1807, cărbunele de lemn necesar topitului se procura deosebit de ieftin. În 1837 a fost încheiată o nouă înțelegere între mină și locuitorii din Sîndominic privitor la aprovizionarea cu cărbune de lemn, la un preț ceva mai bun, asigurîndu-se astfel tăierea, carbonizarea și transportul a 4000 de stinjeni de lemn de brad în interesul unei activități netulburate a întreprinderii¹⁹.

Instalația de topire consta dintr-un cuptor înalt și două mai mici — de 15, respectiv 12 picioare —, precum și dintr-un mecanism de afinare. Cuptoarele de topit au fost construite „destul de corespunzător scopului”; aerul insuflat îl primeau de la foalele de tip Debreczeni, deși mecanismul lor era — după părerea contemporanilor — departe de al celor de la Zlatna, „ca bunătate”. Procesul tehnologic de topire era identic cu cel de bună faimă al uzinei din Falun (Suedia), cu toate că aliajul de minereu de topit nu era calcinat. Această fază urma doar după topirea primară, care era urmată de elaborarea cuprului brut și, în sfîrșit, afinare cuprului brut. Prelucrarea în continuare, primară, a cuprului afinat, în așa-numitele plăci de cupru, avea loc în forjă, utilată cu patru ciocane și acționată cu roți hidraulice.

Familia Zakariás și-a gospodărit cu pricepere proprietatea minieră, care s-a redresat curînd într-atîta, încît și-a putut permite să răscumpere partea stăpînită de Lukáts. În virtutea unei înțelegeri, cele 128 cuxe care formau acțiunile întreprinderii fură preluate, dintre frații Zakariás, de Zakariás Antal, scăzîndu-se cele 8 cuxe care reveneau tezaurariatului minier și 2 cuxe ce aparțineau bisericii din Sîndominic²⁰.

La preluare, în 1825, mina Bălan era grevată cu suma de cca. 128 000 florini ung., în schimb valoarea ei totală se ridica în 1840 la 500 000 florini ung. Venitul anual net era de 10 000 florini ung. În consecință, din 1825 și pînă pe la mijlocul deceniului al cincilea al secolului al XIX-lea a realizat un cîștig net de 136 579 florini ung., prin valorifi-

¹⁶ Herbach Ferenc, *op. cit.*, p. 294—295.

¹⁷ *Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra*, p. 118.

¹⁸ *Idem*, p. 119.

¹⁹ *Idem*, p. 118—119; Benkő Károly, *op. cit.*, p. 54.

²⁰ Cf. *Nemzeti Társalkodó*, 1840, sem. I, p. 204; *Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra*, p. 120.

carea producției de 9 604,5 chintale de cupru²¹, în condițiile în care Zakariás Antal a investit sume substanțiale în clădirile uzinare și în locuințele funcționarilor.

Producția de cupru a început, în 1826, cu 201 chintale, în 1848 atinând cotele de vîrf, cu cantitatea de 908 chintale. În primii 12 ani de activitate, întreprinderea a produs în total 4978,2 chintale de cupru, corespunzînd unei medii anuale de 414,8 chintale. În schimb, producția totală obținută în cei tot 12 ani 1838—1849 fu de 8592,6 chintale, depășind cu 72,60% pe cea a perioadei 1826—1837, ceea ce însemna o medie anuală de 716 chintale. Este de fapt perioada în care, pe temeiul lucrărilor de pregătire și prospecțiune din anii precedenți, producția minei Bălan s-a împlinit pe scară industrială, cu toate că nici acum nu dispărură oscilațiile cantitative ale fiecărui an.

În anii '40 s-a trecut și la valorificarea apei de mină cu conținut de cupru. Astfel s-a reușit să se obțină cca. 670 chintale de cupru pe an, deși utilizarea acestui procedeu era încă într-un stadiu incipient²².

Producția de cupru a minei Bălan între 1826 și 1849

Anul	Producția (în q)	Anul	Producția (în q)
1826	201,0	1838	646,2
1827	368,3	1839	902,6
1828	292,3	1840	701,3
1829	437,8	1841	609,5
1830	363,8	1842	702,6
1831	509,5	1843	768,8
1832	461,6	1844	577,8
1833	356,2	1845	598,7
1834	517,5	1846	775,0
1835	573,6	1847	780,5
1836	358,7	1848	908,3
1837	517,9	1849	623,2

O parte considerabilă din sortimentul cuprului produs era vîndută fabricii de alamă din Frauendorf, o citime oarecare transportată în Țara Românească și Moldova, iar restul se vindea pe piața internă. Cuprul de la mina Bălan se bucura de renume atît în străinătate, cît și în țară, datorită deosebitei sale purități²³.

Constituirea localității Bălan, ca o nouă așezare constînd „din casele funcționarilor și muncitorilor de la minele de cupru“, poate fi socotită ca fapt împlinit din anul 1818. Populația consta în 1825 din numai 13 familii, număr care a crescut la 169 în 1846, însumînd 795 de suflete, față de 515 cite erau în 1840. Fiecare familie avea casă separată, case existau deci 169 în anul 1846. „Poporul e format în majoritate din secui“,

²¹ Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra, p. 119—120; Szentkirályi Zsigmond, Az erdélyi bányászat ismertetése nemzetgazdasági, köz- és magánjogi tekintetben, Kolozsvár, 1841, p. 53.

²² Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra, p. 120—121.

²³ Idem, p. 119.

vința aceasta, problemele erau ridicate nu de scumpetea produselor, ci de creditările pentru cumpărături, datoriile fiind scăzute din retribuția lunară. Întrucît „ispita creditului“ făcea ca suma mărfurilor creditate să depășească, la mulți angajați, în repetate rînduri, suma retribuției, rezultatul concretizîndu-se în acumularea datoriilor, aceasta a dus de multe ori, în sinul familiilor de mineri, la „descurajare, murmure în contra soartei și situației lor“, chiar și la manifestări de masă²⁸.

Un element legat de aspectele sociale și culturale ale vieții la Bălan era angajarea unui cadru medical, retribuit în parte de către proprietarii minei, în parte de casa lăzii frăției minerilor. Farmacia funcționa pe spesele proprietarilor. Școala primară, susținută tot de întreprindere, avea 40—45 de elevi. Nu era rezolvată însă școlarizarea copiilor. Iată ce scrie, în cunoștință de cauză, Kővári László: „Proprietarul de mină... îl obișnuiește chiar și pe copil să lucreze plătit cu ziua. El nu trebuie să uite însă că acești copii, cu totul neinstruiți, chiar dacă lucrează, crescînd mari, nu fac decît să-l împovăreze pe proprietar și să devină o pacoste pentru țară. [Proprietarul] să se reculeagă, și-și va aduce aminte cum s-a îmbelșugat din ale țării, iar acești copii sînt și ei ai țării. Să le facă o școală unde, pe lângă munca lor rînduită, să poată învăța măcar două ore pe zi“²⁹.

Activitatea întreprinderii s-a repercutat favorabil din punct de vedere economic și asupra comunei învecinate Sindominic, prin sumele mari plătite anual pentru cărbunărit și transporturi. S-a și vădit acest lucru, pe tărîmul „îmbogățirii zi cu zi a satului și al înaintării fericite a bunăstării sale“³⁰.

Aidoma întreprinderilor de exploatare și prelucrare a minereului de fier din Secuime, cum erau Herculian-Bodvai, Filia, Vlăhița, mina Bălan a luat parte la sprijinirea prin fapte a luptei de autoapărare împotriva Habsburgilor, în 1849, integrîndu-se în crearea industriei de război. Aceasta s-a pus la ordinea zilei după încheierea victorioasă a campaniei ardelenene a generalului Bem, și anume prin lărgirea producției de război din Secuime, îndeosebi asigurîndu-se materia primă pentru o cît mai extinsă producție de tunuri. „Într-adevăr — arată Bözödi György —, turnătorii secui de tunuri, tot timpul cît au activat, numai de cupru n-au dus lipsă, cu care erau aprovizionați de mina din Sindominic [Bălan]“³¹. Proprietarul de mină Zakariás Antal și conducătorul tehnic Bodor Ferenc — și el participant la pregătirea lucrărilor de turnare a tunurilor —, în urma tratativelor duse cu colonelul Gál Sándor, comandant militar al Secuimii — tratative ce-și propuneau aprovizionarea continuă cu materie primă a turnătoriei de tunuri din Tîrgu-Secuiesc —, și-au însușit importanța acestei lucrări și, încă la 26 ianuarie 1849, au transportat cu 12 care de la Bălan la Tîrgu-Secuiesc cantitatea de cupru comandată: 89 chintale vieneze și 64 livre (în total cca. 82 chintale a 100 kg.); în acest fel, colonelul Gál putea raporta superiorului său „succesul turnării de tunuri“. Mai mult chiar, pentru a înlătura dificultățile de transport

²⁸ *Idem*, p. 114.

²⁹ Kővári László, *op. cit.*, p. 178—179.

³⁰ Erdélyi Bányász Almanach 1846-ra, p. 116.

³¹ Bözödi György, Gábor Aron 1849-ben, în 1848. Arcok, eszmék, tettek, Bukarest, 1974, p. 249.

și, totodată, a valorifica avantajele prelucrării la locul de producție a cuprului, din inițiativa colonelului Gál s-a trecut la construirea unei turnătorii de tunuri și a unei fabrici de praf de pușcă la Bălan, întreprinderea angajându-se să termine această lucrare în răstimp de 14 zile. „Dealtminteri, eu însumi am dat dispoziție — raportează Gál Sándor — ca în zona scaunului Ciuc, cel mai sigur loc, la mina de cupru din Sindominic, să fie ridicată într-o săptămână-două o fabrică de turnat tunuri și produs praf de pușcă; am avansat și bani și voi mai dispune ca aceste fabrici să fie cât mai desăvârșite, pentru a se fabrica sute de tunuri și mai multe sute de chintale de praf de pușcă...³² Fabrica de la Bălan a fost proiectată să fie mult mai mare decât cea de la Tîrgu-Secuiesc, aptă fiind pentru fabricarea de tunuri de 12—18 și chiar 24 livre, iar cantitatea de praf de pușcă luată în proiect ar fi fost de 5—6 și chiar 10 chintale pe zi. În cele din urmă fabrica nu a fost instalată, dar a continuat fără întrerupere livrarea cuprului la Tîrgu-Secuiesc. De exemplu, la 7 iunie 1849 Gábor Áron preia 500 livre de cupru din Bălan necesare turnării unor cazane noi de preparat salpetru la fabrica de praf de pușcă din Tîrgu-Secuiesc³³.

După înăbușirea revoluției, la 9 decembrie 1849 conducerea minei Bălan a fost preluată, în chip de sancțiune, de tezaurariatul minier austriac, dar în iunie 1851 el restituie mina lui Zakariás Antal și compania, ca proprietari legali³⁴.

În anii '50, filoanele erau exploatate în șase galerii, cu numele Anton, Ferdinand, Wetter, Iosif, Francisc și Vápa. În majoritate, ele se caracterizau printr-un bogat conținut de cupru. Potrivit raportului din 1858 al Institutului geologic din Viena, în galeria Anton se scotea minereu cu conținut mediu de cupru de 14,5—15,9%, în galeria Iosif — de 6,3%, în galeria Ferdinand — de 10,5%, iar în galeria Wetter — de 8,9%³⁵.

Topirea minereului extras se făcea în două cuptoare, după ce roca era sfărâmată la mărimea ouălor, cu tirnăcopul, muncă efectuată de regulă de către copii, mulți dintre ei chiar de 7—8 ani.

Cuprul obținut din cuptoare urma să fie afinat, apoi prelucrat — într-o forjă — în diferite produse de marfă. Faza următoare se derula deja la Brașov, întrucât mina Bălan nu dispunea de un compartiment de prelucrare meșteșugărească a cuprului.

Producția de cupru a minei Bălan între 1850 și 1858

Anul	Producția (în q)	Anul	Producția (în q)
1850	608,7	1855	705,1
1851	700,5	1856	631,9
1852	825,5	1857	651,2
1853	727,7	1858	458,1
1854	904,1		

³² *Idem*, p. 240.

³³ *Idem*, p. 242, 256.

³⁴ Benkő Károly, *op. cit.*, p. 53.

³⁵ *Idem*, p. 53—54; Bányai János, *op. cit.*, p. 48.

Producția totală pe cei 9 ani cuprinși în tabelul de mai sus a fost de 6196,8 chintale, cu o medie anuală de 688,5 chintale.

În perioada aceasta, numărul muncitorilor de la mina Bălan era în jur de 200 de oameni, mare parte din ei mineri domiciliați în localitate, dar existau și din cei ce veneau să lucreze aici de la Sindominic.

Personalul de conducere consta dintr-un șef de mină, doi inspectori, un hutman-șef și șase hutmani subordonați, apoi un funcționar scrib, un funcționar ajutor și un mecanic³⁶.

Mina a continuat să prospere sub conducerea lui Zakariás Antal. Aceasta s-a concretizat și în venitul anual încasat în perioada menționată, în valoare de 16 906 florini austr.³⁷ În mod paradoxal, tocmai acest mers favorabil al întreprinderii și afacerilor a dus la căderea familiei Zakariás din poziția de proprietari în situația strîmtoată în care mina Bălan a trebuit să fie înstrăinată pe seama S.A. de Mine și Furnale din Brașov.

4. Această vastă întreprindere a capitalului străin, înstăpînită în exploatarea carboniferă și feroasă, precum și în metalurgia transilvăneană, a ajuns în posesia minei Bălan pe de o parte prin șantaj, pe de alta cu ajutorul oficial al sistemului absolutist. Interesul ei fu trezit de rentabilitatea întreprinderii. Întrucît frații Zakariás au refuzat de la început să vîndă mina, acționarii interesați de la S.A. Brașov au recurs la constrîngere. În exteriorul perimetrului minier ocupat de frații Zakariás, ei au deschis o mină nouă. Deși sortită de la bun început eșecului din cauza conținutului metalic redus al filoanelor, această mină se angajă, aparent, în lucrări de anvergură, nu numai cu mineri aduși din alte părți, ci ademenind bună parte din minerii de la Bălan prin „promisiuni pentru retribuții deosebit de mari“. În cele din urmă, ăpsîți fiind de mină de lucru, frații Zakariás fură nevoiți să înceteze producția și, prin contractul încheiat la 13 iunie 1858, să cedeze mina Bălan S. A. de Mine și Furnale din Brașov, primind pentru ea suma de 375 000 florini³⁸.

Să notăm că mina Bălan nu a fost încadrată domeniului comun carbonifer de exploatare și metalurgie feroasă al S.A. Brașov³⁹, ci, apreciind-o ca foarte rentabilă, „brașovenii circumspecti [deci „membrii de tradiție“ ai S.A. — n.n.] și-o păstrară, administrînd-o sub numele «Asociația minei de cupru din Sindominic», ei înșiși și pe seama propriilor lor buzunare“⁴⁰. În schimb, după cum vom vedea, aceasta a influențat în sens negativ evoluția întreprinderii.

La mina Bălan, producția de cupru a atins nivelul cel mai înalt în perioada 1860—1867, cu cantitatea de 1226—1776 chintale, urmînd o linie evolutivă relativ continuă și ascendentă. Cantitatea totală a producției reprezenta 37,1% din producția globală de cupru a Transilvaniei și Banatului, iar în ordinea întreprinderilor, proporția ocupată în pro-

³⁶ Benkő Károly, *op. cit.*, p. 53—55.

³⁷ Herbich Ferenc, *op. cit.*, p. 298.

³⁸ Orbán Balázs, *A Székelyföld leirása*, vol. II, Pest, 1868—1871, p. 93; Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése 1880—1884, p. 106.

³⁹ Cf. Vajda Ludovic, *Cu privire la pătrunderea capitalului austriac în industria minieră și siderurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1965, p. 68—72.

⁴⁰ Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 93—94.

există însă și angajați de naționalitate română și germană. O relatare contemporană arată: „casele dau aspectul unui orașel; se remarcă printre ele casa proprietarului de mină”²⁴. Fiind vorba de o așezare în curs de încheiere, iar crearea unui efectiv muncitoresc permanent preocupând în mod deosebit conducerea întreprinderii, noii stabiliți se bucurau de avantajul scutirii de plata impozitului pe teren și pe casă, pe care și-a luat-o pe seamă întreprinderea.

Intrucât cei care au venit să lucreze și să se stabilească la Bălan erau originari din diferite părți ale Secuimii și chiar ale întregii Transilvanii, fiecare cu tradițiile și cutumele sale de viață colectivă, soluționarea administrării așezării, în interesul de a se încetățeni noi cutume, potrivite noilor condiții, care să se acomodeze acestora și să le dezvolte, care, deci, să se închege într-o colectivitate nouă, era o sarcină foarte complexă. Conducerea administrativă consta dintr-un staroste și jurați, aleși dintre locuitorii coloniei. Această conducere trebuia nu numai să rezolve problemele administrative, ci să exercite și jurisdicția în litigii și infracțiuni minore. Putem cita aprecierea contemporanilor pentru a vedea că administrația se afla la înălțimea situației în problemele ce-i incumbau: „Cei ce vor să se convingă, trebuie să vadă, să constate deosebitul bun simț al oamenilor de rînd secui în conducerea vieții lor obștești, un bun simț pe care uneori nu-l regăsim nici la clasele mai cultivate, cu pregătire mai înaltă”²⁵.

Cu excepția a cîțiva meșteșugari legați de necesitățile mineritului și prelucrării metalului, populația așezării se întreținea în exclusivitate din minerit. Bărbații și băieții trecuți de 15 ani lucrau fie în mină, fie la cuptoare sau în forjă, pe cînd femeile și copiii mai mici executau munci de suprafață, cum erau trierea și sfărîmarea minereului, alte lucrări auxiliare. Cît privește timpul petrecut în afara muncii miniere — pe lângă lucrul casnic desfășurat de femei —, el era destinat numai cultivării grădinii cu zarzavat și îngrijirii vacilor de lapte.

„Cîștigul pe care-l obțin ei din minerit, înțelegînd aici și topirea metalului împreună cu toate genurile de muncă aparținînd mineritului — arată sursa mai sus citată —, nu este de lepădat; și o parte a poporului prezintă într-adevăr semne ale unei oarecare bunăstări, cît pot fi ele de regăsit în mediul unor muncitori salariați cu situație inferioară”²⁶.

Se practicau două forme de retribuție a muncii miniere, și anume plata cu ziua și plata după valoarea muncii. O zi de muncă, 10 ore (cu pauză de o oră) se plătea cu 28 creițari ung. Retribuția pentru extracția unui chintal de minereu cuprifer era de 50—55 creițari ung. în medie, luîndu-se în considerare gradul de dificultate al extracției și conținutul metalic al minereului extras. Retribuția valorică era reglementată în așa fel, încît un miner, „lucrînd cu sîrguința necesară”, să cîștige lunar 10 florini ung. Era posibil și „cîștigul suplimentar cu mineritul”, prin sacrificarea unei părți a timpului liber pentru odihnă²⁷.

Întreprinderea se îngrijea de aprovizionarea muncitorilor cu alimente, din propria-i magazie, din măcelăria și cîrciumile pe care le avea. În pri-

²⁴ *Idem*, p. 113.

²⁵ *Idem*, p. 116.

²⁶ *Idem*, p. 114.

²⁷ *Idem*, p. 118.

ducția globală impunea întreprinderea pe primul loc, înaintea celor mai mari întreprinderi miniere ale capitalului străin, care au fost cele din Banat, denumite Societatea imperială-regală privilegiată austriacă de căi ferate (S.T.E.G.).

Producția de cupru a minei Bălan între 1859 și 1871

Anul	Producția (în q)	Anul	Producția (în q)
1859	636,2	1866	1601,6
1860	1226,4	1867	1775,7
1861	1602,2	1868	1188,4
1862	1414,0	1869	708,8
1863	1454,9	1870	387,1
1864	1467,7	1871	632,5
1865	1676,1		

Instalația tehnică existentă s-a dovedit insuficientă spre a prelucra cantitatea mult sporită de minereu extras (astfel, în 1867, 163 000 chintale). De aceea, s-a decis refacerea ei generală. Pregătirea minereului a fost mecanizată. S-a construit un șteamp cu 45 de săgeți, la început cu 18 mese de șoc, iar din 1868 cu 22 mese de șoc, precum și cu 5 instalații destinate amalgamării minereurilor sărace în cupru. La începutul deceniului al șaptelea a fost montat și un concasor de valțuri. A fost sporit la 5 numărul cuptoarelor, prevăzute cu instalații de insuflat aer pe bază de mașini cu aburi. Aceste cuptoare prelucrau minereul mai bogat în cupru. Pentru a valorifica minereurile mai slabe, s-a încercat calcinarea sulfatizantă urmată de alcalinizarea cuprului. Au fost instalate două „cazane de înroșire” pentru calcinare. Afinarea cuprului se efectua pe mai departe cu un cuptor, pe când forjarea produsului final, „cuprul-rozâ” faimos prin puritatea sa, avea loc într-o forjă cu patru ciocane⁴¹. În cei patru ani 1859—1862, suma investită s-a ridicat la 70 749 florini⁴².

De asemenea, a continuat și s-a perfecționat obținerea cuprului din apa de mină, prin procedee tot mai perfecționate. Eficacitatea acestor procedee e dovedită de faptul că, până ce proprietarii anteriori obțineau anual 45 chintale în medie, cei de la S.A. Brașov au obținut preparate de minereu cu conținut cuprifer de 60—70% în următoarele cantități: în 1860 — 186,4 chintale, în 1861 — 278,8 chintale, iar în 1862, în ciuda secetei — 239,1 chintale de cupru⁴³.

Vom înțelege astfel, cum s-a reușit ca în anii 1859—1867 să se depășească cu 207,4% nivelul productiv mediu anual al perioadei anterioare, de 9 ani și ea, încă a fraților Zakariás; în cifre absolute, să se ajungă deci la cantitatea de 1428,3 chintale.

Extracția de minereu s-a mărginit la numai trei galerii: Ferdinand, Francisc și Ioan (sau Vápa), căci exploatarea filoanelor acestora s-a vă-

⁴¹ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 598/1868; 520/1896; ad 116—870/1870; *Korunk*, 1 februarie 1863.

⁴² Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 612/1868.

⁴³ *Korunk*, 1 februarie 1863.

dit cea mai rentabilă, încadrându-se mentalității proprietarilor, concentrată asupra profitului momentan scontat. Ani de-a rîndul, aceste galerii, cu filoanele lor de 1—4 metri, asigurau un cîștig îmbelșugat, așa încît s-a încercat să se obțină o producție anuală de 3300 chintale⁴⁴. Noii proprietari, nepreocupați de viitorul minei Bălan, nu făceau decît să forțeze exploatarea, fără a iniția noi prospecțiuni, noi abataje care să pregătească pe mai tîrziu o extracție mai economicoasă. Cu alte cuvinte, „duceau o politică de jaf productiv, iar consecințele nu se lăsă mult așteptate”⁴⁵. Aceste consecințe apărură mai clar în 1868, cînd producția de cupru a descrescut cu 583,5 chintale, deci cu 33,1%. Cei doi ani următori aduseră noi descreșteri de ample proporții: în 1869 cu 60,4%, în 1870 cu 78,2%, pentru ca o nouă creștere, în 1871, să se ridice și ea la numai 64,4% din cantitatea produsă în anul 1867.

Cunoscînd datele de mai sus, rîndurile ce urmează nu vor părea exagerate din partea contemporanilor: „Atunci cînd o societate minieră are neșansa ca scopul principal în slujba căruia trebuie să stea să fie amăgirea dorinței de cîștig, îmbătarea cu iluzii, iar astfel să lipsească baza pe care să se clădească ceva trainic; cînd nu se fac calcule exacte spre a se obține proporția justă între investiții și posibilitățile productive; cînd cirna [recte: conducerea] aparține neștiinței care îngreunează orice activitate practică rațională și înăbușe orice tendință științifică în domeniul teoretic; asemenea procedee nu vor putea să nu aibă triste urmări. — Existînd, la societatea cuprului din Bălan, toate aceste neajunsuri, încă de la începutul activității sale ajunse să conțină germenii letali ai căderii care, dezvoltîndu-se, i-au și adus pieirea.

Or, mina de cupru din Bălan este în măsură să satisfacă frumos pretenții moderate, doar că nici voința și nici dorința sau strădaniile nu reușesc să depășească limitele impuse de natură”⁴⁶.

Deși cu întîrziere, societatea minieră a încercat totuși să scape din starea-i de strîmtoare. Ea a început să prospecteze porțiunea denumită mai tîrziu zona galeriilor de sud, prin „galeriile radiale” Carol și Anton, însă nu a putut aproape de loc să treacă la o extracție sistematică, „mineritul fiind foarte restrîns”⁴⁷. La inițiativa directorului tehnic Herbich, s-a încercat să se introducă tehnologia amalgamării cuprului, mai potrivită în condițiile de la Bălan, pe baza așa-numitei metode a calcinării și amalgamării scurte, dovedită bună la Schmölnitz și Abordo. Deși rezultatele probelor tehnice efectuate în acest domeniu cu colaborarea lui Hauch Antal, remarcabil specialist de la uzina metalurgică din Zlatna, se dovediră mulțumitoare (încercînd să substituie pe cale chimică procedeul mecanic pînă atunci aplicat în prepararea celor mai sărace mine-reuri de cupru)⁴⁸, neputîndu-se procura capitalul indispensabil încheierii experiențelor și confecționării instalațiilor necesare, „în condițiile reducerii încrederii, atunci, în viabilitatea întreprinderii”, și această încercare înregistră un eșec.

⁴⁴ *Vasárnapi Újság*, 2 noiembrie 1862.

⁴⁵ *Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése 1880—1884*, p. 107.

⁴⁶ Herbich Ferenc, *op. cit.*, p. 291.

⁴⁷ *Brassói kereskedelmi és iparkamara jelentése, 1880—1884*, p. 107.

⁴⁸ *BKL*, 1876, p. 181—183.

„Afacerile miniere suferă aici mult din cauza lipsei de capital, iar această întreprindere minieră este grevată de foarte grele sarcini“ — raporta administrația de la Bălan căpitănatului minier din Zlatna, în martie 1869⁴⁹.

Spre a se înțelege mai bine, cum au luat lucrurile o atare întorsătură, trebuie știut că cei care au cumpărat mina Bălan s-au încărcat, la preluarea întreprinderii, cu suma de 586 200 florini. Chiar și suma de 370 000 florini plătită ca preț de cumpărare a fost realizată din împrumuturi. Intensificarea producției, crearea unui debuseu mai amplu constituiau o necesitate imperioasă, spre a se putea acoperi ratele de restituire a împrumutului pentru prețul de cumpărare, cît și dobînzile lor; acestea s-au ridicat la suma de 192 000 florini capital consumat. În fine, și tezaurariatul minier a obligat întreprinzătorii la plata a 24 000 florini, valoarea celor 8 cuve ale sale⁵⁰. Astfel s-au constituit datoriile, în valoare de peste o jumătate de milion, urmarea fiind acel sistem dăunător de gospodărire determinat de stringența restituirii sumei și care se întemeia exclusiv pe rezultate imediate; un sistem pe care setea de profit a întreprinzătorilor nu făcea decît să-l complice mai departe.

A intervenit împrejurarea obiectivă că, tocmai pe cînd s-a trecut la exploatarea minereurilor mai sărace în conținut metalic — ceea ce atrăgea după sine creșterea cheltuielilor de producție —, începu un declin al prețului cuprului, cauza principală fiind expansiunea cuprului chilian în Europa. În 1864, direcțiunea chezaro-crăiască de desfacere a produselor miniere a scăzut cu 6 florini prețul chintalului pentru cuprul de orice fel aflat în depozitele sale din Pesta, Viena, Praga și Triest⁵¹. Măsura a atins sensibil și întreprinzătorii de la mina Bălan, de unde cuprul produs se transporta nu numai la Pesta și Viena, ci și la München și Frankfurt, imbarcat fiind la Triest⁵². În 1868, ministerul finanțelor autorizează o nouă scădere a prețului produselor cuprifere, în general cu 4 florini⁵³. După cum am văzut, la Bălan s-a căutat să se asigure un venit onorabil, în condițiile scăderii prețului cuprului, prin intensificarea producției. Această strădanie s-a și soldat cu rezultate bune pînă în 1867, cînd venitul minei, socotit după un preț mediu de 54 florini pentru chintalul de cupru la Brașov și contîndu-se pe vînzarea integrală a cantității produse în acel an, era calculat la 22 515 florini, iar luîndu-se ca bază prețul de 58 florini la Viena, ieșea în sumă de 35 200 florini, dacă se ținea cont de cheltuielile de producție de 46 florini și 90 creițari chintalul de cupru. Această din urmă sumă se ridica în 1868 deja la 50 florini și 90 creițari; deși prețul pe piață al cuprului era de 58 florini, din cauza relativei creșteri a cheltuielilor de producție, ca și a diminuării cantității de cupru obținut s-a putut realiza venitul maxim de 14 787 florini⁵⁴. Mai mult chiar: dacă luăm în considerare că aceste calcule se bazează pe cheltuieli de producție ale însăși întreprinderii de la Bălan, că ele nu conțin cheltuielile de transport, care — iarăși după constatări venite de la întreprinză-

⁴⁹ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 520/1869.

⁵⁰ Herbach Ferenc, *op. cit.*, p. 296.

⁵¹ *Vasárnapi Újság*, 27 aprilie 1864.

⁵² *Korunk*, 1 februarie 1863.

⁵³ Arh. Stat. Cluj-Napoca, Arh. Montan Thesaurariat, 2151/302/1868.

⁵⁴ Arh. Stat. Deva, Arh. Căpitănatului minier Zlatna, 598/1868, 520/1869.

tori — „cauzează cheltuieli deosebit de mari acestei mine“, de pildă, în 1867, aproape 14 000 de florini, se evidentiază încă mai pregnant situația precară în care au ajuns proprietarii minei Bălan.

„În vremea din urmă, prețul cuprului a coborât atît de mult — se plînge căpitănatului minier conducerea întreprinderii —, încît din această cauză rentabilitatea acestei mine de cupru a slăbit foarte mult, așa încît abia poate rezista la poverile ce o apasă⁵⁵. Dar prejudiciile nemijlocite fură suportate de muncitori, din cauza retribuției devenite nesistematice și „restante multă vreme“. Așa, de pildă, în 1869 retribuițiile nu fură plătite tot anul, fapt care a dus la neînțelegeriacompaniate de procese costisitoare între mineri și conducerea minei, începură tulburări de masă și se declanșă „migrația celor mai buni dintre muncitori“⁵⁶, urmările căreia complicară încă mai mult situația oricum critică a întreprinderii. Conform dării ei de seamă pe anul 1870, stagnarea producției pe cinci luni și nivelul productiv minim de cînd Societatea a preluat mina se datorau, pe lîngă lipsa de bani și material de producție, faptului că „cea mai mare parte a muncitorilor, nemaisuportînd mizeria, s-au strămutat la alte mine“⁵⁷. Dacă în 1868 mina Bălan avea încă 339 de muncitori, în anul 1869 numai 207, deci mai puțin cu 38,9%, în 1870 un număr de 141 muncitori, deci mai puțin cu 58,5%, în 1871 — tendință oarecum ascendentă — 170 de muncitori, dar și acum reprezentînd doar 50,1% din efectivul muncitoresc al anului 1868.

Intrucît societatea minieră a decis să nu mai plătească contribuții suplimentare la capitalul comercial și era expusă vexațiilor din partea creditorilor ei, printre care și succesorii lui Zakariás Antal — aceștia au deschis chiar un proces în contra societății —, a hotărît să valorifice „prin tragere la sorți“ mina Bălan. Tentativa a eșuat însă și pînă la urmă licitația nu a mai putut fi amînată, „deoarece muncitorii și rentierii nu mai puteau aștepta cu marile lor pretenții [materiale] ce le-au întulbat în mină“. Licităția, ordonată prin dispoziția instanței judecătorești miniere, a avut loc la 23 octombrie 1871. Mina Bălan fu cumpărată de întreprinzătorii sibieni Paul Nendtwich și P. J. Kápdébó, care au cîștigat licitația cu suma de 222 000 florini⁵⁸.

LUDOVIC VAJDA

LES COMMENCEMENTS DE LA MINE DE BĂLAN

(Résumé)

On présente presque un siècle d'histoire de la mine de Bălan, dès la fin du 18e siècle jusqu'à 1871. La mine de Bălan fut créée comme suite de la découverte des gisements de cuivre dans l'environnage de la commune Sîndominic (aujourd'hui

⁵⁵ Loc. cit., 598/1868.

⁵⁶ Loc. cit., ad. 116—870/1870.

⁵⁷ Loc. cit., 414/1871.

⁵⁸ Loc. cit., 519/1873.

faisant partie du dép. Harghita). L'auteur poursuit les aspects économiques et sociaux les plus significatifs de la constitution et du développement de l'entreprise. On relève les facteurs d'ordre général et local déterminants pour l'activité productive développée au sein des différentes formes de propriété dont a subi la mine. On débat aussi l'efficiencie de la production, qui dépendait, d'une part, du niveau technique et matériel de l'entreprise, d'autre, des problèmes et de la fluctuation de vente.

DIN ISTORICUL ELABORĂRII ȘI TIPĂRIII „REPLICII“

După cum se știe, *Memoriul studenților universitari români privitor la situația românilor din Transilvania și Ungaria*, apărut la București, în 1891, a prilejuit o înflăcărată polemică în publicistica vremii între studențimea română și cea maghiară, polemică consemnată de istoriografia noastră. Cu toate acestea, multe din lucrările de specialitate, mai vechi și mai noi, privitoare la aceste evenimente, păgubesc prin lipsa unei documentări reale și directe la sursele de informare, preluându-se adesea date neverificate și uneori eronate sau inadecvat interpretate.

Bazându-ne pe datele certe, cunoscute pînă în prezent de istoriografia noastră, coroborate cu cele din presa vremii, dar mai ales cu valoroasele informații inedite oferite de cîteva fonduri epistolare contemporane evenimentelor — unele dintre ele publicate ca anexe la prezenta lucrare —, dorim să înlăturăm unele inadvertențe privind polemica dintre cele două studențimi și să contribuim la cunoașterea procesului de elaborare și tipărire a *Replicii*, cu titlul exact: *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul“ dat de junimea academică maghiară „Memoriului“ studenților universitari din România, Sibiu, 1892.*

Politica de oprimare națională a românilor transilvăneni, exercitată de guvernele șoviniste și reacționare de la Budapesta într-un ritm din ce în ce mai accentuat după încheierea dualismului la 1867, a fost combătută cu energie prin toate mijloacele posibile în primul rînd de cei care o suportau.

Nedreptățile și umilirile revoltătoare pe care le îndurau românii transilvăneni prin legile, dispozițiile și măsurile luate de puternicii zilei erau cunoscute și la București, ele fiind întîmpinate în România nu numai cu proteste ale presei și opiniei publice, ci și prin înființarea unor asociații și societăți patriotice pentru a ajuta, încuraja și spori puterea de rezistență a celor de peste Carpați. O asemenea societate a fost și *Liga pentru unitatea culturală a românilor*, ale cărei baze au fost puse în toamna anului 1890¹.

Prima intervenție cu caracter european a Ligii culturale a fost tipărirea *Memoriului* amintit, într-un tiraj de 12.500 exemplare în limbile română (7.000 ex.), franceză (2.000 ex.), germană (2.000 ex.) și italiană

¹ Din vasta bibliografie privind istoricul Ligii culturale a se vedea: B. Theodorescu, *Rolul tineretului universitar la întemeierea Ligii culturale*, în *AUB*, 1929—1930, p. 323—328; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 209—211; V. Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga culturală și Unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 44—47.

(1.500 ex.) la începutul anului 1891 în tipografia lui Carol Göbl din str. Doamnei nr. 16².

Operă a unui mare cerc de oameni constituiți în Comitetul studentesc de la Universitatea bucureșteană și nu a lui Ioan Slavici, după cum susține chiar acesta într-un articol apărut în epocă³, *Memoriul* demonstrează pe parcursul a 52 de pagini, pe baza unei hărți etnografice, a unor argumente istorice, etnografice și demografice, continuitatea și unitatea poporului român, condamnând totodată politica șovinistă, anti-națională promovată de clasele dominante maghiare împotriva românilor transilvăneni.

Documentul, ce făcea apel „în special la tinerimea universitară: Europa de mine”⁴, cerea în final sprijinul și simpatiile acestora în dezvoltarea adevărului din Ungaria, unde „arde pe înfundate un foc de dimensiuni incalculabile”⁵, conchizind că „nouă, românilor, ni se impune o grea luptă, pe care o primim în interesul luminei și al libertății”⁶. *Memoriul* stătea de fapt la baza programului Ligii culturale ce lua naștere odată cu geneza alcătuirii lui (octombrie 1890)⁷, cum dealtfel îi scria Ioan Slavici lui Eugen Broște la 27 octombrie st.v. 1890: „Noi am pus la cale două mișcări, una între ardeleni și alta între studenți. Vorba e ca studenții să înființeze o societate cu scopul de a propaga interesarea față de chestiunile culturale ale românilor de peste Carpați. Ei au hotărât să adreseze un memorandum, un fel de apel către tinerii de la toate universitățile din Europa, arătând că chestiunea română nu e politică, ci culturală, [...] stăruind ca tinerii universitari să propage simpatiile pentru români în cercurile cu care vin în atingere, în scris și prin grai viu”⁸.

Conținutul *Memoriului* de la București și marele său răsunet european au determinat studențimea maghiară, probabil și la îndemnul guvernului, să se constituie la Budapesta în 16 martie 1891 într-un *Comitet executiv delegat în problema Memorandului românesc*⁹, pentru a răspunde și ea printr-un memoriu care să neutralizeze efectul produs de documentul românesc și să apere politica incriminată de studențimea română¹⁰.

² *Românul* din 22 febr./6 martie 1891. *Memoriul* a fost comentat și publicat de majoritatea ziarelor transilvănene (v. *GazTrans*, 1891, nr. 44 și 50; *Tribuna*, 1891, nr. 41—43).

³ I. Slavici, *În afacerea Memoriului bucureștean*, în *Tribuna*, nr. 71 din 28 martie/9 aprilie 1891, p. 281—282. Istoriografia problemei are însă o altă părere în privința contribuției lui Slavici la redactarea acestui memorial (v. G. Moroianu, *Unirea de la 1859 și contribuția vechiului regat la Unirea cea mare*, Cluj, 1927, p. 29; V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947, p. 54; Ș. Polverejan, N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885—1897)*, Cluj, 1973, p. 74).

⁴ *Memoriul studenților universitari români...*, București, 1891, p. 2.

⁵ *Idem*, p. 50—51.

⁶ *Idem*, p. 52.

⁷ A se vedea nota 1 și C. Gh. Marinescu, *Pagini din activitatea Ligii culturale pentru desăvârșirea unității de stat a României*, în *SMIS*, 1971, nr. 2, p. 51—54; V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 203—206.

⁸ B.A.R.S.R., S XXXII(2)
3(14)

⁹ O asemenea formulare era prevăzută și în legenda stampilei circulare a studențimii maghiare (*A román Memorandum ügyében kiküldött végrehajtó — bizottság Budapest*), stampilă ce-o găsim aplicată pe foaia de titlu a Răspunsului lor.

¹⁰ *GazTrans*, 1891, nr. 53; *Tribuna*, 1891, nr. 53.

Răspunsul lor, tot sub forma unei broșuri, tipărit la Budapesta în iulie 1891 și însoțit de o scrisoare prin care solicitau exemplare ale *Memoriului* bucureștean, a fost trimis studențimii universitare române¹¹. Pe marginea broșurii publică o scrisoare studențimea bucureșteană, la care nu se lasă date și răspunde, tot printr-o scrisoare, studențimea maghiară, ambele epistole date de altfel publicității în cursul aceluiași an¹².

Memoriul unguresc, redactat în limbile maghiară, franceză și germană și tipărit într-o broșură de 64 pagini ca anexă a publicației „Egyetemi Lapok” (Foile universitare), cu titlul: *A magyar románok és a magyar nemzet. A magyar főiskolák ifjúságának Válasza Románia egyetemi ifjúságának emlékiratára* (Românii maghiari și națiunea maghiară. Răspunsul tinerimii școlilor superioare maghiare la Memoriul tinerimii universitare din România), a fost editat de tinerimea de la Universitățile maghiare din Budapesta și Cluj, Institutul politehnic din Budapesta, Academiiile juridice din Pojon, Cașovia, Oradea, Győr, Eperjes, Debrecen, Kecskemét și Sighetul Marmăției, Liceele juridice din Pécs și Eger, Academia din Sárospatak, Academia de agricultură din Altenburg, de montanistică și de silvicultură din Șemniț¹³.

Folosind un limbaj șovinist și pătimaș pentru a justifica sistemul de guvernare, autorii Răspunsului maghiar își varsă mânia asupra României, denaturînd adevărul istoric, negînd continuitatea românilor pe pămîntul Daciei, romanitatea lor, de unde și nerecunoașterea autonomiei Transilvaniei. Considerîndu-i pe românii transilvăneni minoritari și tolerați în propria lor țară, autorii broșurii le contestă astfel dreptul la o viață proprie, națională¹⁴.

În paralel cu acest răspuns al studențimii maghiare, renegatul de origine armeano-română de la Cluj, prof. univ. Moldován Gergely atacă și el, ca nefondat pe adevăr, *Memoriul* studenților bucureșteni într-un ciclu de articole în ziarul maghiar „Kolozsvar” și în cel de limbă germană „Ungarische Revue”¹⁵, articole reunite apoi tot în cursul anului 1891 într-o broșură tipărită în limbile maghiară și franceză la Cluj și germană la Budapesta¹⁶.

Aceste atacuri ale studențimii maghiare, prin care se insinua că studenții din România s-au erijat în apărătorii românilor de peste Carpați fără ca aceștia să se plîngă de situația lor¹⁷, au constituit unul din principalele stimulente pentru studenții români din monarhia austro-ungară în vederea alcătuirii *Replicii*. Inițiativa acestui răspuns, după cum se va vedea în continuare, credem că i se datorește în exclusivitate studentului în medicină de la Graz, Aurel C. Popovici.

¹¹ *Tribuna*, nr. 193 din 31 aug./12 sept. 1891, p. 770.

¹² *Ibid.*; *GazTrans*, 1891, nr. 198, 211.

¹³ A se vedea foaia de titlu a broșurii maghiare; *Gaz Trans*, 1891, nr. 151 și *Tribuna*, 1891, nr. 153.

¹⁴ *A magyar románok és a magyar nemzet...* ed. a II-a, Budapest, 1891, p. 17—22; *GazTrans*, 1891, nr. 151, 154; *Tribuna*, 1891, nr. 153—161, 163—166.

¹⁵ *GazTrans*, 1891, nr. 147; *Tribuna*, 1892, nr. 172.

¹⁶ Titlul maghiar este: *Válaszirat a bukaresti román ifjak Memorandumára* (Răspuns la Memorandul tinerilor români din București), Kolozsvar, 1891.

¹⁷ *A magyar románok és a magyar nemzet...*, ed. a II-a, Budapest, 1891, p. 13; *Tribuna*, nr. 222 din 5/17 oct. 1891, p. 885.

Născut la Lugoj în 4/16 octombrie 1863 și purtat prin școlile primare, gimnaziale și liceale din orașul natal, Brașov și Beiuș, Aurel C. Popovici va urma din 1885 facultatea de medicină din Viena, de unde se transferă în 1888 la Graz, specializându-se paralel și în probleme social-politice și filozofice¹⁸. Devotat cauzei naționale a românilor transilvăneni, Aurel C. Popovici, avînd la bază însemnate cunoștințe politice și dînd dovadă de intransigență în opiniile exprimate, se remarcă încă în anii studenției ca o personalitate inteligentă, cuceritoare și de acțiune în cadrul Societății *România Jună* de la Viena¹⁹.

Declanșarea mișcării memorandiste a constituit și pentru el prilejul de a acționa într-un front comun de luptă națională cu ceilalți reprezentanți ai poporului român, remarcîndu-se pentru început prin cîteva articole apărute în presa română transilvăneană. Semnînd atît în presă, cît și în unele corespondențe cu pseudonimele de Dipsi, Dante și Dipsidante, tematica publicisticii lui din această perioadă tratează despre rolul științei și culturii în dezvoltarea unui popor, despre bibliotecile publice, federalizarea monarhiei austro-ungare, conștiința națională, politica de maghiarizare forțată și solidaritatea naționalităților²⁰.

Luînd inițiativa redactării *Replicii* după apariția memoriilor ungu-rești, Aurel C. Popovici va comunica aceasta în primul rînd Ligii culturale, solicitîndu-i probabil și un sprijin moral și material pentru tipărirea ei: „Dipsidante îmi scrie că prepară un răspuns la memoriul ungu-resc — scria Ion Lupulescu, viitorul secretar al Ligii culturale, lui Septimiu Albin. — Pe noi nu ne sperie acel memoriu. Am făcut cît am putut și am făcut destul. E însă foarte de loc ca acel memoriu al lui Dipsidante să fie memoriul studenților români din Transilvania și Ungaria.” Eu am de gînd să trec pe cîtva timp la Lugoj unde ași putea să agit binișor această chestiune cu foștii mei colegi din acele părți. Eu cred că Liga va acoperi cheltuielile tipării acelui memoriu, fiind direct interesată. Ar fi și bine ca și după acest memoriu să iasă în fine al dv. către monarh”²¹.

Din cercetarea izvoarelor documentare nu reiese dacă Aurel C. Popovici ar fi vrut să-și asume el singur redactarea răspunsului, cert este că acțiunea a avut un caracter colectiv, începută prin înființarea *Comitetului*

¹⁸ Printre puținele prezentări monografice, și acestea incomplete, dedicate vieții și activității lui A. C. Popovici, a se vedea: Gr. Nandriș, *Aurel C. Popovici (1863—1917)*, Cernăuți, 1937; *Les précurseurs de l'eupéisme Aurel C. Popovici*, Milano, 1977.

¹⁹ I. Grămadă, *Societatea academică social-literară „România Jună” din Viena (1871—1911)*. Monografie istorică, Arad, 1912, p. 98—99, 158—159; Gh. Moiescu, *Centenarul Societății academice literare România Jună din Viena, 1871—1971*, Viena, 1971, p. 64; Z. Ornea, *Sămănătorismul*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, 1971, p. 45; *Correspondența lui Vinzențiu Babeș* (scrisori primite), Cluj-Napoca, 1976, p. 92.

²⁰ B.A.R.S.R., S ³⁹⁽¹⁾ / CCVII; *Familia*, 1886, nr. 36, 1890, nr. 8; *Tribuna*, 1891, nr. 22—23, 33, 50, 56; Dr. V. Braniște, *Amintiri din închisoare (Însemnări contemporane și autobiografice)*, București, 1972, p. 149.

²¹ B.A.R.S.R., S ⁶⁵⁽²⁾ / CCVI.

*studenților români din Transilvania și Ungaria însărcinat cu redactarea unui memoriu ca răspuns la memoriul studenților maghiari*²².

Prima acțiune publică a acestui „Comitet de acțiune” cu sediul la Viena și Graz va fi prilejuită de salutul favorabil al studențimii poloneze din Lemberg adresat studențimii maghiare de la Budapesta pe marginea Răspunsului lor. Cu acest prilej, „în numele junimei academice române din Ungaria și Transilvania” se trimite la 30 august 1891 studenților polonezi o scrisoare prin care-i informează de situația grea a românilor din Austro-Ungaria comparabilă cu a lor. Arătându-li-se că au fost induși în eroare cu privire la situația românilor, li se aduce la cunoștință totodată că „în toamna aceasta vom publica o replică la *pamfletul maghiar* și sperăm ca lumea nepărtinitoare, pe baza unei mulțimi de date autentice, va putea vedea cât e de curat arsenalul din care colegii maghiari și-au scos armele”, *Replica*, sub formă de broșură, urmînd a fi expediată și lor²³.

Presa românească va saluta cu bucurie intenția studențimii române de la Viena și Graz privind redactarea *Replicii*, dar se cere ca acțiunea lor să fie a întregii studențimi române din monarhia austro-ungară. „Gazeta Transilvaniei” propune chiar o conferință generală a tuturor studenților români (ardeleni, bănățeni, ungureni) care să stabilească modul de procedură în realizarea răspunsului²⁴.

A doua acțiune publică va fi lansarea unui *Apel către publicul român*, la 11 octombrie 1891, semnat de patru tineri „pentru Comitetul executiv” cu sediul la Viena și Graz și va purta adeviziunea întregii studențimi române din centrele universitare ale monarhiei austro-ungare²⁵. Comitetul executiv, de acțiune, central sau de redactare, așa cum se mai intitula, constituit, după o prealabilă înțelegere epistolară, din peste 40 de tineri²⁶, pe baza conferințelor studențești de la Viena, Graz, Budapesta și Cluj își motiva alcătuirea și editarea *Replicii* la Răspunsul studențimii maghiare ca „împlinirea unei datorințe față de poporul care ne-a născut, față de iubiții noștri colegi bucureșteni și ieșeni, față de lumea civilizată și imparțială, care, se știe, cu nerăbdare vrea să afle adevărul nemistificat”²⁷.

Din acel *Apel*, publicat de mai multe ori în paginile ziarelor²⁸, sîntem informați că „Replica noastră este aproape terminată și va apărea în patru limbi: *românește, franțuzește, italienește și nemțește*...”, urmînd a fi răspîndită gratuit „în toată lumea cultă”. La fel ca și studenții maghiari, Comitetul executiv român a lansat odată cu acest *Apel* „liste de subscripții benevole pentru acoperirea cheltuielilor de tipar, expediția etc.

²² *GazTrans*, 1891, nr. 188; *Tribuna*, 1891, nr. 167—168; *Românul* din 24 aug./5 sept. 1891; Dr. V. Braniște, *op. cit.*, p. 148—149; *Correspondența lui George Mo-roianu (1891—1920)*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 108.

²³ La scrisoarea studenților polonezi va răspunde și studențimea din România (v. *GazTrans*, 1891, nr. 176, 188; *Tribuna*, 1891, nr. 190; *Românul* din 24 aug./5 sept. 1891).

²⁴ Nr. 188 din 25 aug./6 sept. 1891, p. 1.

²⁵ Anexa III.

²⁶ *Tribuna*, nr. 120 din 2/14 iunie 1893, p. 477.

²⁷ Anexa III; *Tribuna*, nr. 289 din 25 dec. 1892/6 ian. 1893, p. 1153.

²⁸ *GazTrans*, 1891, nr. 220, 222—223; *Tribuna*, 1891, nr. 221, 232.

a *Replicii*“, ele urmînd a fi trimise pe adresa lui Aurel C. Popovici la Graz (Parkstrasse nr. 7) și date în final publicității²⁹.

Necunoscînd îndeajuns de bine geneza *Replicii*, istoriografia noastră a oscilat în precizarea autorului sau autorilor, între Aurel C. Popovici și redactarea colectivă a Comitetului studențesc din cele patru centre universitare. Putem preciza acum că redactarea *Replicii* a fost o acțiune colectivă „a tuturor studenților români“, cum declara și Aurel C. Popovici în 1893³⁰.

Acțiunea de redactare și tipărire a *Replicii*, începută însă cu mult timp înainte de a se aduce la cunoștința opiniei publice, va fi coordonată de la Graz pe baza unui plan întocmit probabil tot de Aurel C. Popovici, care va purta o asiduă corespondență cu Liga culturală prin Ion Lupulescu și Grigore T. Brătianu, precum și cu Septimiu Albin, Valeriu Braniște, Vincentiu Babeș, Eugen Brote și alți membri ai Partidului Național Român din Transilvania sau ai studențimii române³¹.

Din paginile acestor corespondențe reiese pregnant în evidență munca depusă și entuziasmul cu care a participat Aurel C. Popovici și colegii de la Graz la realizarea planului de redactare a *Replicii*: de găsire a celor mai potriviți autori pentru scrierea unor capitole; prin solicitarea sau punerea la dispoziția autorilor a materialelor documentare; de transmitere și însușire a unor sugestii și informații de conținut și paginație în redactarea acestor capitole; de precizare a tonului adecvat „suferințelor poporului“, a scopului urmărit prin definitivarea planului de redactare și tipărire a *Replicii* și altele³².

Memoriile lui Valeriu Braniște din această perioadă întregesc și confirmă cele desprinse de noi din documentele cercetate cu privire la aporțul lui Aurel C. Popovici la redactarea *Replicii* „devenită fatală“ pentru el. Precizînd că a lucrat la redactarea *Replicii*, profesor fiind „mai multe capitole“, Valeriu Braniște mărturisea în însemnările sale că „redactarea întregului, organizarea și distribuirea materialului, nivelarea și uniformizarea stilului au fost ale lui A. C. Popovici...“, iar „singuraticile capitole [rămase] erau lucrate de vreo cîțiva profesori din Brașov și Blaj și de niște advocați tineri“³³.

Documentele și bibliografia cercetată ne fac însă să-l corectăm pe V. Braniște în afirmațiile făcute, dar și să-i întregim însemnările, deoarece lista autorilor *Replicii* este cu mult mai mare. Alături de Aurel C. Popovici îi găsim pe studenții și doctoranzii George Candrea, Cornel Nyeș, Ilarian Rusanu, August A. Nicoară din subcomitetul de redactare a *Re-*

²⁹ Anexa III.

³⁰ *Tribuna*, nr. 185 din 21 aug./2 sept. 1893, p. 737.

³¹ B.A.R.S.R., S $\frac{39(1-17)}{\text{CCVII}}$; S $\frac{65(1-8)}{\text{CCVI}}$; S $\frac{9(1-4)}{\text{CLXXI}}$; Coresp., nr. 150.058—150.061, 150.150—150.152; A. 2185a, f. 39, 86, 176, 407; A. 2185b, f. 208—209, 269, 278, 290; A. 2185c, f. 269—270; A. 2185d, f. 40, 211, 219, 239, 243; *Correspondența lui Vincentiu Babeș* (scrisori primite), Cluj-Napoca, 1976, p. 199—200; *Correspondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol. I, p. 108—110.

³² A se vedea anexele II, IV—X, XII, XV.

³³ Dr. V. Braniște, *op. cit.*, p. 148—149.

pliciilor de la Graz³⁴. Un aport prețios la elaborarea *Replicii* l-au adus și celelalte subcomitete studențești din Viena, Budapesta și Cluj, care, la însinuările presei maghiare cu prilejul apariției ei în 1892 că ea ar fi fost redactată și publicată de Liga culturală fără știrea și concursul studențimii române din Austro-Ungaria, vor declara că *Memoriul* este rezultatul conlucrării tuturor studenților din centrele universitare amintite³⁵. Dealtfel corespondența cercetată ne dezvăluie că mai mulți „academicieni“, studenți la Viena și Budapesta au sosit la Graz „în scopul de a pune și ei mîna pe un condei“ pentru centralizarea (prelucrarea și abrevierea) materialelor documentare sau a capitolelor redactate „în mai multe părți“³⁶. Aceștia li se alătură ziaristul Septimiu Albini, probabil și cu contribuția grupării din jurul „Tribunei“ de la Sibiu, profesorul Valeriu Braniște cu colegii lui din Brașov și Blaj și încă mulți alți autori nenominalizați însă în materialele cercetate³⁷.

Pentru redactarea și tipărirea *Replicii*, Aurel C. Popovici a apelat și la sprijinul și colaborarea unor cunoscuți fruntași politici ai românilor transilvăneni ca Vasile Lucaciu, Iuliu Coroianu, Aurel Isac, Nicolae Oncu și Grigore Maior (de la „Gazeta Transilvaniei“), dar fără să primească vreun răspuns. Tăcerea și „indiferența“ celor mai mulți dintre ei, ce se datora probabil angrenării lor în mișcarea memorandistă, nu-l va descuraja pe Aurel C. Popovici, care îi scria lui Septimiu Albini că: „Cei de dincolo ne asigură de toate cheltuielile și Replica noastră va apărea, adică trebuie să apară“³⁸.

De soarta *Replicii* se va interesa în schimb Vincențiu Babeș — președintele Partidului Național Român din Transilvania, care-l cheamă pe Aurel C. Popovici la Sibiu „ca verbalmente să ne înțelegem“, dar acesta, reținut la Graz de coordonarea strîngerii materialului documentar și redactării documentului, refuză tacit colaborarea lui și subordonarea acțiunii studențimii române grupării Mocioni—Babeș. Atitudinea „oportunistă“ a acestei grupări în cadrul mișcării memorandiste ce va duce în

³⁴ Anexa I; B.A.R.S.R., S $\frac{39(3)}{\text{CCVII}}$; *Liga Română*, 1899, nr. 31—34; V. Braniște,

Oameni, fapte, întâmplări, Cluj-Napoca, 1980, p. 86—87; 259, 279; *Correspondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol. I, p. 56, 108—113, 191—196.

³⁵ *Tribuna*, 1892, nr. 190, 193—195; 1893, nr. 193; *Correspondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol. I, p. 191—196.

³⁶ B.A.R.S.R., S $\frac{39(3)}{\text{CCVII}}$; *Correspondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol.

I, p. 191—196. La Cluj, de exemplu, un colectiv de cca 50—70 studenți sub conducerea lui Pompiliu Dan a adunat un bogat material documentar din arhive, biblioteci și de pe toată Valca Someșului referitor la oprirea națională a românilor de către autoritățile maghiare, pe care l-au trimis subcomitetului de la Graz (v. *Tribuna*, 1892, nr. 193—195; M. Băltescu, *Contribuții privind lupta național-politică a lui Pompiliu Dan, în Cumidava*, II (1968), p. 240—241; E. Glodariu, *Participarea tineretului universitar român din Austro-Ungaria la mișcarea memorandistă*, în *ActaMN*, XVII (1980), p. 314).

³⁷ Anexele II, IV—IX; Dr. V. Braniște, *Amintiri din închisoare (Însemnări contemporane și autobiografice)*, București, 1972, p. 148—149; Idem, *Oameni, fapte, întâmplări*, Cluj-Napoca, 1980, p. 10, 86.

³⁸ B.A.R.S.R., S $\frac{39(3)}{\text{CCVII}}$

cele din urmă la înlăturarea ei din fruntea partidului și la autoeliminarea de pe scena politică a Transilvaniei, n-a fost agreată, dealtfel, nici de tineretul universitar³⁹.

La Graz, pe baza manuscriselor sosite și a celor redactate aici, s-a stabilit un proiect care, într-o adunare a tuturor studenților din Comitet, ținută la Viena în decembrie 1891, a fost citit, discutat, purificându-se materialul adunat, stabilindu-se textul definitiv al *Replicii* și tipărirea ei la „Institutul Tipografic” din Sibiu, proprietate a lui Eugen Brote, cum declara Aurel C. Popovici cu prilejul procesului de presă din 1893⁴⁰.

Tăcerea inițială a lui Eugen Brote față de insistențele lui Aurel C. Popovici privind tipărirea *Replicii* la Sibiu, preocupat în această perioadă împreună cu întreaga grupare tribunistă de soarta *Memorandului*, dar și teama de înăbușire a acțiunii studențești de către autoritățile austro-ungare, vor îndemna Comitetul studențesc să se gândească și la eventualitatea tipăririi ei în afara imperiului. În întimpinarea lui va veni Secția din Anvers a Ligii culturale de sub președinția lui George Moroianu, care, la curent cu desfășurarea lucrărilor de redactare a *Replicii*, își va oferi serviciile de tipărire a ei în Belgia, încă în cursul lunii octombrie 1891. Însuflețirea cu care s-a angajat tinerimea universitară română în această luptă pentru existență națională a fost însă mai tare decât toate greutățile și prigonirile ce le-au îndurat, *Replica* tipărindu-se în cele din urmă la „Institutul Tipografic” din Sibiu⁴¹.

Correspondența lui Aurel C. Popovici cu Septimiu Albini ne dezvăluie însă că textul definitiv al *Replicii* va fi gata numai în cursul lunii februarie 1892, când se pare că în paralel cu începerea acțiunii de efectuare a traducerii ei în limbile germană, franceză și italiană s-a trecut la tipărirea textului în limba română la „Institutul Tipografic” din Sibiu⁴².

Întârzierea definitivării și tipăririi *Replicii*, de care se plingeau cei de la Liga culturală prin Ion Lupulescu, va îngreuna și traducerea ei. După încercarea nereușită de a găsi traducători la Graz și Viena, Aurel C. Popovici apelează din nou la Septimiu Albini și la gruparea tribunistă care va duce la bun sfârșit și această acțiune, traducând *Replica* în limba germană prin publicistul sas Frank Ioan Petru și intervenind la București (prin I. Bianu, I. Slavici și Liga culturală) pentru traducerea ei în limbile franceză și italiană. Ele se vor face în cele din urmă, după mărturisirea

³⁹ Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 44—47, 56—59; *Correspondența lui Vincentiu Babeș* (scrisori primite), p. 199—200; *Correspondența lui George Moroianu* (1891—1920), vol. I, p. 191—192; B.A.R.S.R., S ^{39(3,11)} CCVII.

⁴⁰ *Tribuna*, nr. 185 din 21 aug./2 sept. 1893, p. 737; E. Glodariu, *op. cit.*, p. 315; *Correspondența lui George Moroianu* (1891—1920), vol. I, p. 194—195.

⁴¹ Ș. Polverejan, *Din activitatea Secției din Anvers a Ligii culturale*, în *ActaMN*, V (1968), p. 596—597; *Correspondența lui George Moroianu* (1891—1920), vol. I, p. 194.

⁴² Anexele VIII—IX; Conform anchetei judiciare efectuate cu prilejul procesului memorandist, se pare că tipărirea *Replicii* a început la 1 martie 1892 (v. I.P.P. [app], *Procesul Memorandului românilor din Transilvania*. Acte și date, vol. I, Cluj, 1933, p. 115), „Prefața” *Replicii* fiind datată „Viena, Graz, Budapesta, Cluj în martie 1892” (v. *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, Sibiu, 1892, p. VII).

lui Ioan Slavici, de profesorii bucureșteni Léo Lévêque (franceză) și Valerian Ursianu (italiană)⁴³.

Documentele cercetate — unele din ele prezentate și în anexe — privind traducerea și tipărirea *Replicii* în limbile franceză și italiană ne pun într-o carecare dilemă, deoarece nu precizează dacă este vorba despre *Replică* sau *Memorand* care se tipărea în aceeași perioadă la Sibiu⁴⁴. Verificarea exemplarelor depistate de noi din *Replică* și *Memorand* ne îndeamnă să conchidem că cei doi profesori bucureșteni au efectuat traducerea *Replicii*. Afirmatia se bazează pe faptul că în investigația noastră n-am găsit pînă în prezent exemplare ale *Memorandului* traduse în limbile franceză și italiană, cu toate că din cercetarea judiciară a registrelor „Institutului Tipografic” din Sibiu reiese acest lucru⁴⁵. Autoritățile maghiare care pregăteau declanșarea procesului memorandist vor recunoaște însă — și observăm și noi — că aceste registre sînt neclare probabil și intenționat, în a prezenta, situația exactă a tipăririi acestor documente la Sibiu, confundînd în evidențe *Replica* cu *Memorandul*⁴⁶.

Se pare că hotărîrea ședinței Comitetului central al Partidului Național Român din 25—26 martie 1892 s-a oprit numai asupra tipăririi *Memorandului* în limbile română, germană și maghiară, considerînd că eventuala tipărire în franceză și italiană poate fi suplinită de *Replica* studenților, mult mai detaliată în a informa opinia publică europeană despre aspirațiile naționale ale poporului român. Astfel, *Memorandul* se va tipări în limbile română și germană la Sibiu, începînd de la 13 mai 1892 și în limba maghiară la Viena, după o primă încercare la „Institutul Tipografic”⁴⁷.

Mărturisirile lui Eugen Brote la interogatoriile din octombrie 1892, nota de plată a acestuia prezentată lui Aurel C. Popovici privind încheierea tipăririi *Replicii* la Sibiu, verificarea exemplarelor tipărite și alte documente de arhivă vin să întărească afirmația de mai sus. *Replica* se va tipări într-o primă ediție într-un tiraj de 21.000 exemplare în limbile română, germană, franceză la „Institutul Tipografic” din Sibiu și italiană la București în tipografia lui Carol Göbl, acțiune ce se va încheia la începutul lunii iulie 1892⁴⁸.

Se cunoaște rolul pe care l-a avut Liga culturală și secțiile sale din străinătate în propagarea năzuințelor românești și mai ales în dezvăluirea, în fața opiniei publice europene, a situației românilor din monarhia habsburgică. Pentru a asigura o răspîndire mai largă și o eficacitate sporită a *Replicii* și în Marea Britanie, Secția din Anvers a Ligii culturale va propune tipărirea ei și în limba engleză. Acțiunea inițiată de George Moroianu la sfîrșitul lunii februarie sau începutul lunii martie 1892 va

⁴³ Anexele X—XIII; Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 209; *Correspondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol. I, p. 112—113.

⁴⁴ Anexele XI, XIII; Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 209.

⁴⁵ I.P.P.[app], *op. cit.*, vol. I, p. 113—115.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2205; I.P.P.[app], *op. cit.*, vol. I, p. 67, 91—92, 112, 114; vol. II, Cluj, 1934, p. 173, 201, 236—237, 248—252, 273; Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 208—209; B.C.S., mss. nr. 4047; A se vedea și textul maghiar al *Memorandului* din 1892.

⁴⁸ Anexele XI, XVII; B.A.R.S.R., A. 2185b, f. 208—209, 326—327; *Tribuna*, 1892, nr. 169, 233; I.P.P.[app], *op. cit.*, vol. I, p. 67.

fi continuată de Titus Andreescu, următorul președinte al secției, în colaborare cu subcomitetul de la Graz și Liga culturală. Cu toate insistențele Ligii culturale ca Secția din Anvers să grăbească apariția textului englezesc pentru a fi răspîndită odată cu exemplarele primei ediții de la Sibiu și București, *Replica* englezească, tipărită în tipografia lui Jos. Theunius din Anvers (Lombardstreet nr. 28), va fi gata numai la sfîrșitul lunii decembrie 1892 sau începutul lunii ianuarie 1893. Traducerea ei, începută de un anume Leyton (prima coală), va fi dusă la bun sfîrșit de către tinăra profesoară Mary Adams după textul francez⁴⁹.

Paralel cu acțiunea de redactare a *Replicii*, așa cum preciza *Apelul* din 11 octombrie 1891, Comitetul executiv studentesc a trecut la strîngerea de fonduri necesare acoperirii cheltuielilor de imprimare și de răspîndire a răspunsului. Vestea redactării documentului „a întîmpinat preutindena cel mai viu interes”, Comitetul studentesc primind colecte sub formă de ajutoare bănești, informații și încurajări de la frații liberi din România și pînă la cei mai expuși maghiarizării forțate din monarhia dualistă⁵⁰. Cu prilejul procesului pentru *Replică* din 30 august 1893, Aurel C. Popovici va declara că prin lansarea listelor de subscripții s-au strîns cca 4000 florini austrieci de la un număr de 2000 de persoane⁵¹.

Odată tipărită, *Replica* se va distribui gratuit în primul rînd celor care au contribuit la lista de subscripții („colectanți”), apoi, la cerere, studenților, teologilor și învățătorilor din Transilvania și Ungaria, difuzarea ei revenind în primul rînd subcomitetului de la Graz în colaborare cu Liga culturală⁵².

Epuizarea primei ediții într-un timp record de două săptămîni va îndemna Liga culturală ca în paralel cu tipărirea *Replicii* în limba engleză la Anvers să hotărască la 31 iulie 1892 tipărirea celei de a II-a ediții în limba română. Ea se va tipări într-un tiraj de 5.000 exemplare la tipografia Carol Göbl din București în cursul lunii august 1892⁵³. Hotărîrea Ligii culturale din 12 noiembrie st.v. 1892 de a tipări o ediție populară a *Replicii* într-un tiraj de 10.000 ex. pentru a fi răspîndită gratuit, se pare că nu s-a îndeplinit. Dealtfel, nici ediția a II-a a *Replicii* germane, proiectată să se tipărească de Liga culturală (21 august 1892) la București și apoi la Sibiu, nu s-a realizat, probabil din lipsă de fonduri bănești⁵⁴.

⁴⁹ Anexele XIV, XVIII; B.A.R.S.R., A. 2185a, f. 252, 280—281, 319; A. 2185b, f. 32, 159, 199, 300—301, 341; A. 2185d, f. 8—9, 46—47; *Correspondența lui George Moroiu* (1891—1920), vol. I, p. 34—35, 44—46, 117—119.

⁵⁰ Anexa III; B.A.R.S.R., A. 2185b, f. 321, 354—357; *GazTrans*, 1891, nr. 220, 222—223; *Tribuna*, 1891, nr. 221, 232; *Familia*, 1891, nr. 40; *Correspondența lui George Moroiu* (1891—1920), vol. I, p. 195.

⁵¹ *Tribuna*, nr. 185 din 21 aug./2 sept. 1893, p. 737. Gruparea Mocioni—Babeș va trimite și ea lui A. C. Popovici suma de 160 florini austrieci (v. *Correspondența lui Vincențiu Babeș* (scrisori primite), p. 199—200).

⁵² B.A.R.S.R., A. 2185a, f. 39, 86; A. 2185b, f. 352; *Tribuna*, nr. 169 din 28 iulie/9 aug. 1892, p. 673; Persoanele care n-au contribuit la lista de subscripții pentru *Replică*, o primeau contra cost la prețul de 2 florini sau 4,50 lei exemplarul.

⁵³ B.A.R.S.R., A. 2185a, f. 114, 116; *Tribuna*, nr. 176 din 5/17 aug. 1892, p. 703; *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, ed. a II-a revăzută, București, 1892, p. VIII.

⁵⁴ B.A.R.S.R., A. 2185b, f. 131, 208, 260, 278, 360.

Prima ediție a *Replicii* italiene, tipărită, după cum precizăm mai sus, la București, sub supravegherea lui Ioan Slavici, a fost expediată direct la Paris pentru a fi distribuită de acolo în Italia. Autoritățile maghiare au confiscat însă în septembrie—octombrie 1892 la Orșova întreaga ediție italiană (cca. 1.000 ex.) înainte de a ajunge la destinație. Comitetul central al Ligii culturale întrunit la București în 4 februarie 1893 decide tipărirea celei de a II-a ediții italiene, dar care să se execute în Italia pentru a se înlătura pericolul unei noi confiscări. Această hotărîre a fost luată probabil și ca urmare a călătoriei cu caracter propagandistic efectuate de Aurel C. Popovici în principalele orașe italiene în cursul lunii septembrie 1892, a căror rezultate au fost comunicate lui Grigore T. Brătianu, președintele Ligii culturale. Ea se va tipări la Parma sub supravegherea lui Roberto Fava într-un tiraj de 1.000 ex. în cursul anului 1893⁵⁵.

Fondurile bănești necesare unei asemenea acțiuni cum a fost alcătuirea, traducerea, tipărirea și răspîndirea *Replicii* nu puteau fi însă acoperite numai de colectele făcute în urma lansării de către Comitetul studențesc a cunoscutelor liste de subscripții. Greul l-a dus și de astă dată tot Liga cultura'ă, care va acoperi toate cheltuielile prevăzute și neprevăzute. Numai ediția I tipărită la Sibiu și București va costa în final 5.562,68 florini, plătiți integral de Liga culturală⁵⁶.

Încheiem aici cele ce ne-am propus la începutul lucrării, nu înainte de a preciza că, la cîteva zile după încheierea procesului intentat lui Aurel C. Popovici la Cluj în 1893, făcîndu-se o percheziție la locuința sa din Sibiu unde domiciliul în această perioadă, autoritățile i-au confiscat toate actele și documentele Comitetului studențesc care s-a ocupat de elaborarea și tipărirea *Replicii*. Cercetarea acestora, împreună cu cele cunoscute pînă în prezent, ne-ar fi permis o prezentare exhaustivă a momentului tratat, care, după cum concluziona și organul tribunistilor de la Sibiu, a lăsat „urme adînci în istoria dezvoltării noastre naționale”⁵⁷. Evenimentele de mai tîrziu au confirmat pe deplin importanța *Replicii*, care n-a fost numai un apel în care să se enumere în mod general motivele cele mai deosebite ale românilor din Austro-Ungaria, ci o lucrare detaliată, documentată, o istorie a suferințelor acestora întemeiată pe fapte și mărturii irecuzabile. Ea constituie unul din cele mai însemnate acte ale luptei poporului român pentru libertate și unitate națională, ieșit din dragostea și simțirea tinerimii universitare față de națiunea română.

NICOLAE CORLOȘ

⁵⁵ Idem, A. 2185b, f. 54, 84, 269, 278, 290; A. 2185d, f. 63, 94—95, 111, 217, 239, 243, 267—268; A se vedea și corespondența trimisă de publicistul italian Roberto Fava din Parma pe adresa Ligii culturale (A. 2185b).

⁵⁶ Anexele IV, XI, XIV—XV, XVII—XVIII; B.A.R.S.R., A. 2185a, f. 114, 116, 280—281, 319; A. 2185b, f. 84, 203, 208—209; A. 2185c, f. 158—159; A. 2185d, f. 46—47, 239, 243; S $\frac{31(1)}{CCVI}$; S $\frac{65(2)}{CCVI}$.

⁵⁷ *Tribuna*, 1891, nr. 222; 1892, nr. 170.

I

COMITETUL JUNIMII ACADEMICE ROMÂNE DIN TRANSILVANIA ȘI
UNGARIA PENTRU REDACTAREA REPLICII⁵⁹I. Subcomitetul din Viena⁶⁰:

1. Doctor Isidor Bodea
2. „ Enea Nicola
3. „ Vasile Ternăveanu
4. Doctorand Valeriu Telescu
5. „ Lazar Popovici
6. „ Eugeniu Solomon
7. „ Ieronim Tatar
8. „ Tit Liviu Tilea
9. „ Octavian Florea
10. „ Victor Colceriu
11. „ Iuliu Chiciu
12. „ Alexandru Codarcea
13. „ Nicolae Comșa
14. „ Victor Roșca
15. Student la medicină Virgil Todescu
16. „ „ Ioan Lupu
17. „ „ George I. Anca
18. „ „ Alexandru Borza
19. „ „ Alexandru Fodor
20. „ „ Octavian Proștean
21. „ „ Alexandru Vaida-Voivod
22. Student la agronomie Victor P. Harșan

II. Subcomitetul din Graz:

1. Doctorand Aurel C. Popovici
2. „ George Candrea
3. „ Aurel Quint Mărcuș (sau Marcu)⁶¹
4. Student la medicină Cornel Nyeș
5. „ Ilarian Rusanu
6. Doctor August A. Nicoară, candidat de avocat în Deva⁶²

III. Subcomitetul din Budapesta:

1. Doctor George Morariu -- președinte⁶³
2. George Iuga
3. Ilie Dăianu

⁵⁸ Transcrierea documentelor s-a făcut potrivit normelor ortografice actuale, păstrându-se nealterate formele de limbă specifice epocii.

⁵⁹ Listă întocmită după declarația lui A. C. Popovici făcută la judecătoria din Graz în iunie 1893 și alte documente consemnate la notele 60—63.

⁶⁰ *Tribuna*, nr. 289 din 25 dec. 1892/6 ian. 1893, p. 1153.

⁶¹ A se vedea anexele XV—XVI.

⁶² *Correspondența lui George Moroianu (1891—1920)*, vol. I, p. 196.

⁶³ *Tribuna*, nr. 190 din 25 aug./6 sept. 1892, p. 770.

IV. Subcomitetul din Cluj :

1. Doctorand Cornel Roşescu
2. Doctorand în medicină Nicolae Vraciu
3. Student la st. juridice Iuliu Maniu
4. „ „ „ Eugen Pătăceanu
5. Student la filozofie Pompiliu Dan
6. „ „ „ Ioan Fodor
7. „ „ „ Avram Păcurariu

II

AUREL C. POPOVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Iubite amice,

Suntem veseli că ai primit elaborarea capitolelor cunoscute.

Până acum avem cinci asemenea învoieli şi sperăm că şi ceilalţi bărbaţi n-o să ne lase de ruşine.

O parte mare dintre capitole o scriem noi şi amintesc aci că avem să-i zdrobim pe şovinişti pe lângă alte mijloace şi cu greutatea autorilor celebri, străini ce ne stă într-ajutor.⁶⁴

Bluntschli⁶⁵, Holtzendorf, Mohl⁶⁶, Garcis, Hald, apoi Emil de Laveleye⁶⁷, dl Caix de Saint Aymour, René Tissander, Laurent etc. toţi se pronunţă direct sau indirect pentru noi.

Mai avem apoi celebra şcoală italiană de dinaintea unităţii italiene, despre principiul de naţionalitate.

Ideii frumoase din scrierile lui Mamminiani, Minghetti, Cesare Balbo⁶⁸, Palma⁶⁹, Mancini⁷⁰ etc. o să încălzească întreaga plăzmueală.

Eu personal nu țin mult la citate dar o asemenea ornamentație bine ticluită are să ne facă în această cauză, efect şi atât ne trebuie.

Nu ştiu cui să-i încredinţăm capitol. „Subminarea autonomiei bisericeşti”⁷¹. Ne-ai obliga dacă ne-ai putea da un sfat bun.

Te rog foarte mult să nu scapi din vedere ameninţarea lui „Ellenzék” de a pune honvezii să bată cu sbiciul inteligenţa noastră; apoi poezia din „Szathmár” în care ni se puneau spinzurătorile în vedere.

Ținem foarte mult a prezenta lumii asemenea produse de cultură a „elementului de ordine” din trecut.

Cetii şi eu i-ka firka celor din Pesta⁷².

Apoi de, isprava lui Keleti-Beksics-Réthy ş.a.⁷³

Negreşit, toată fanfaronada lor nu e decât o înregistrare de mofturi.

⁶⁴ O parte dintre ei au fost citați în *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*

⁶⁵ J. K. Bluntschli (1808—1881), jurist german.

⁶⁶ Robert von Mohl (1799—1875), profesor de științe politice și om politic german.

⁶⁷ Profesor de economie politică la Universitatea din Liège.

⁶⁸ Scriitor italian (1789—1853).

⁶⁹ Luigi Palma.

⁷⁰ P. S. Mancini.

⁷¹ *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, Sibiu, 1892, p. 58—63.

⁷² Se referă în sensul de mizgălitură, la Memoriul studenților maghiari.

⁷³ Se referă la lucrările publicate de acești autori în defavoarea poporului român și care au stat la baza Răspunsului studențimii maghiare.

Dar las că tocmai cetii în „Magyar Állami“ o sfință de răfuială a contramem. ung. de-i merg petecile.

Să vezi cum mi ți-l scarmână papistașii dracului!

La memorialul nostru, avem să alăturăm o hartă etnografică a monarhiei (după baron Czoernig) și alta a întregii Românii din nordul Dunării (după Kiepert).

Hărți excelente⁷⁴.

Sperăm că acest răspuns are să-i înfunde pe unguri în mlaștinile minciunilor proprii.

Într-un ceas bun!

Primește te rog, stima și prieteneasca mea simpatie.

Graz, 24-VII-1891

Aurel C. Popovici

[P.S.] Zilele acestea sosește Duică⁷⁵ aici, în cauza înțelegerii noastre din B.[ucu-rești] — [I]ți voi scrie la ocazie mai multe lucruri importante.

B.A.R.S.R., S $\frac{1+2}{CCVII}$.

III

REPLICA JUNIMII NOASTRE ACADEMICE APEL CĂTRE PUBLICUL ROMÂN

Întreprinderea nobilă a fraților noștri universitari români din București și Iași este încă în memoria tuturor.

Impresia puternică, ce a produs Memoriul lor în apusul Europei, precum și nenumăratele dovezi de simpatică aprobare, cu care presa și întreaga inteligență străină a sprijinit cauza noastră, a acelor asupriți, nu a putut să nu producă o adâncă mîhnire în rîndurile acelor, pe al căror stindard este scris nimicirea noastră națională.

Drept aceea pentru a se reabilita într-un proces, pe care ei de altmintealea de mult l-au pierdut, și-au laut refugiul la un răspuns care geme de neadevăruri, sofisme și chiar insulte ordinare.

Este de astă dată, netăgăduit, a noastră datorință, a junimei române din Transilvania și Ungaria, să zicem și noi un cuvînt în această luptă, în care și noi suntem între cei dintîi interesați.

Acest adevăr recunoscut, am hotărît, ca toți universitarii români din Transilvania și Ungaria să scriem și să edităm o demnă Replică la Răspunsul junimei academice maghiare.

În conferințele noastre de la Viena, Graz, Budapesta și Cluj cu toții am ajuns la o perfectă înțelegere asupra acestui punct.

⁷⁴ La *Replică* s-a anexat numai „Harta etnografică a Austro-Ungariei și României după H. Kiepert“, geograf și cartograf german.

⁷⁵ George Bogdan-Duică (v. B.A.R.S.R., S $\frac{14(24,29)}{CCVI}$).

De aceea ținem, că Replica noastră nu este decît împlinirea unei datorințe față de poporul care ne-a născut, față de iubiții noștri colegi bucureșteni și ieșeni, față de lumea civilizată și imparțială, care, se știe, cu nerăbdare vrea să afle adevărul nemistificat.

Suntem pe deplin conștii de greutatea sarcinei, ce ne-am impus.

Iubirea caldă de neam însă și dreptatea, care pe a noastră parte este, ne va ajuta, suntem siguri, să triumfăm.

Comitetul executiv al junimei academice române, după exemplul colegilor maghiari, cu ziua de azi a lansat liste de subscripții benevole pentru acoperirea cheltuielilor de tipar, expediția etc. a Replicii.

Notăm aici, că Replica noastră este aproape terminată și va apărea în patru limbi: *românește, franțuzește, italienește, și nemțește*.

Ea va cuprinde la 90 de pagini în format 8° mare, și va fi răspîdită gratuit în toată lumea cultă.

Totodată rugăm pe toți acei P. T. domni, care din greșală nu ar fi primit liste de subscripții, să binevoiască a se adresa la d-l *Aurel C. Popovici în Graz* (*Parkstrasse 7*), de unde imediat li se vor trimite listele în număr poftit.

Dealtcum ori și cine ar dori să contribuiască cu oarecare sumă și fără a mai cere liste, este rugat a o trimite tot la adresa de mai sus, la care se vor trimite și sumele colectate prin liste.

La urmă, toate sumele încurse se vor cita pe calea publicității.

Cauza este a întregului neam românesc. E vorba de onoarea noastră națională, sperăm dar, că sprijinul publicului românesc va corespunde însuflețirii, care ni-a pus condeul în mînă.

Viena și Graz, 11 octombrie 1891

Pentru Comitetul executiv:

Drd. Victor Roșca
George Candrea

Drd. I. Bodea
Ilarian Rusanu

„Gazeta Transilvaniei”, nr. 220 din 4/16 octombrie 1891, p. 2.

IV

AUREL C. POPOVICI CĂTRE VALERIU BRANIȘTE

[Graz, octombrie 1891]

Amice,

[I]ți trimit materialul și cred că prin *Arbeitsteilung* o să faceți o bună lucrare.

Momentul de căpetenie este să scrieți astfel încît orișicine, să vadă imediat nedreptatea ce ni se face.

Întreg capitolul ce vi-l predăm să nu cuprindă mai mult decît *maximum* 4 coale de cancelarie scrise (adică 8 fețe întregi).

Vă rugăm dacă s-ar putea să ni le scrieți cît se poate de lămurit atît în esență cît și în formă.

Despre Caransebeș nu avem încă materialul, îndată ce vine vi-l expediem⁷⁶. Cred că ne-am înțeles; de altcum orișice informații vă trebuiesc vi le vom trimite numaidecît la cererea dvoastră.

Chestia dispoziției.

La început aveam vreo 30 de capitole, acum au mai rămas vreo 16—18 pentru că, multe din ele a trebuit să le contragem.

Toate chestiunile istorice și formale le discutăm într-un singur capitol în care ne adresăm către „Colegii maghiari”⁷⁷.

Zici că e de prisos?

Dar bine frate, putem noi lăsa fără răspuns fanfaronadele lor că ei au apărat pe români, nemți și slavi?

Că statul este al maghiarului?

Că toată cultura noastră este meritul lui?

Că noi am preferit absolutismul „constituției” de azi? etc. etc.

Negreșit, noi le răspundem foarte scurt, în Schlagworten cu simplă îndrumare la documentele citate sub text.

În ceea ce privește continuitatea, e altceva. Ei au avut insolența să ne combată cu sofismele lor proprii și la urmă exclamă „Așa stă continuitatea în fața tribunalului științei”.

Noi nu insistăm mult asupra acestui punct ci lăsăm să ne apere cîteva citate marcante din Jung⁷⁸, Pič⁷⁹, Mommsen⁸⁰ și Victor Duruy⁸¹.

Dacă m-ai întreba pe mine ce cred, apoi eu de mult *nu țin* la continuitate dar ca armă politică nu trebuie desconsiderată, acum cînd ne adresăm Europii. Dealtcum le spunem că pe ce bază cerem noi drepturi.

Tocmai după planul d-tale ar fi Replica greu de înțeles.

Al nostru plan e următorul:

O simplă răfuială literară a Răspunsului lor n-ar face două parale, lumea s-ar plictisi cumplit și noi n-am cîștiga nimic.

E vorbă însă de o cheltuială de vreo 10.000 florini de aceea trebuie folosită ocazia a produce în Germania impresia că între ambele elemente ne slave, români și maghiari, există un antagonism adînc și de o incalculabilă primejdie.

Din dată ce am ajuns noi la kisdedov-uri⁸² și la plănuita dependență a învățătorimii noastre de guvern, nu mai e vorba de concesiuni „limbistice” precum în general în principiul dezvoltat de naționalitate nu chestia limbii este lucrul principal ci momentul formativ de stat (das staats bildende Moment).

Noi trebuie să dovedim că maghiarismul atacînd popoarele de aici atacă și pe cele vecine și astfel el direct și indirect este un *element de dezordine și distructiv*.

⁷⁶ A se vedea B.A.R.S.R., S $\frac{39(3)}{\text{CCVII}}$ și *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, Sibiu, 1892, p. 50—51.

⁷⁷ *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, Sibiu, 1892, p. 9—20.

⁷⁸ Julius Jung, istoric austriac.

⁷⁹ Josif Ladislau Pič, profesor universitar la Praga.

⁸⁰ Theodor Mommsen (1817—1903), istoric german, specialist în istoria antică.

⁸¹ Istoric francez.

⁸² Legea cu privire la maghiarizarea copiilor de grădiniță aprobată în anul 1891 (v. T. V. Păcățian, *Carte de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 428—456).

Din asemenea considerații Replica noastră este un *memoriu-replică* ca să zic într-un cuvânt ce ar trebui să-ți lămuresc în coale.

De aceea avem noi un capitol „Esența chestiunii române“⁸³ în care expunem cu claritate situația despre care ne este vorba, încît oricine va citi acest capitol și cel adresat junimii maghiare, numai decît se va lămurii despre întreaga mișcare.

Celelalte sunt capitole-dovezi în care pe lingă expunerea faptelor momentul argumentării joacă rolul principal.

Tonul?

Frate dragă, aci nu e vorba de o discuție literară, noi nu discutăm conservatism sau liberalism, aci e vorba să te aperi contra unui element care vrea să te exterminaze, care vrea să te omoare ca națiune ce ești, e vorba de viața sau moartea noastră națională iar în asemenea lupte nu poți lua arma cu mîni înmănușiate.

Ș-apoi Replica este a *junimii* care trebuie să afle un ton adecvat suferințelor poporului pentru care luptă care și altcum trebuie să convingă lumea că simte și încă viu de tot ticăloșiile ce ni se fac.

Citește scrisorile italienilor⁸⁴ și francezilor⁸⁵ adresate celor din București și o să vezi care ton [î]i poate însuflă pentru cauza celor desmoșteniți.

Dealtcum noi despre „sălbăticiă“ nici nu pomenim pentru că n-am găsit autentice dovezi despre acele sălbăticii existente și meru practicate de jandarmia „patriotă“ pe spinarea și tălpile țărănimii române.

Cînd se pun acci hoheri de jandarmi și-ți spinzură pe țărani cu picioarele de tavanul temnițelor, moaiă corbaciul în oțet mi ți-i bate la falangă pînă ce le iese sîngele din toate părțile, aceasta cum s-o botezi?

Să-i zici „nedreptate“?!

Eu zic că e pagubă că n-am primit un material *autentic* pentru că eu spusele unora și altora nu voi să mă provoc.

Dealtcum noi avem o gradație de expresii de la „inexactitate“ în sus.

Lucrarea dvoastră o așteptăm curînd, cred că de la primire în 2 săptămîni o s-o terminați.

Lucrurile acestea sunt simple și se pot aranja ușor.

Mulțumindu-vă pentru sprijinul ce ni-l dați vă salutăm pe toți cu frățască iubire, al dale devotat

Aurel C. Popovici

B.A.R.S.R., Coresp. nr. 150.152.

V

AUREL C. POPOVICI CĂTRE VALERIU BRANIȘTE

Graz, 30 oct. 1891

Amice,

Sper că ați primit actele ce vi-am trimis.

Alăturat se mai trimit cîteva date prelucrate pe baza materialului de documente autentice; faceți-le loc potrivit.

⁸³ *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, Sibiu, 1892, p. 1—8.

⁸⁴ *Tribuna*, 1891, nr. 156, 165.

⁸⁵ *Idem*, 1891, nr. 152, 168.

De la Caransebeș n-au venit încă datele, îndată ce sosesc vi le voi trimite.
Dacă dvoastră mai aveți cauze de tratat, se'nțelege, le veți trata ad libitum.
Al dvoastră devotat

Aurel C. Popovici

B.A.R.S.R., *Coresp. nr. 150.150.*

VI

AUREL C. POPOVICI CĂTRE VALERIU BRANIȘTE

Iubite amice!

Aci [î]ți trimit nou material pentru prelucrat din părțile Caransebeșului.

Scrie-ne, dacă ai primit toate expedițiile de pînă acum, precum și aceea, că
aproximativ cînd vei fi gata cu materialul.

Primește salutările noastre

Graz, 6 novembre 1891.

Aurel C. Popovici

[L.S.]⁸⁶

B.A.R.S.R., *Coresp. nr. 150.151.*

VII

AUREL C. POPOVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Graz, 8 ian. 1892 ff.

Iubite amice,

Am primit după sosirea mea capitolul despre presa ungurească⁸⁷. E foarte
bine scris. Am folosit și vom mai folosi din el.

Acum te rog foarte mult să fii bun și să ne trimiți cît se poate de curînd
lucrarea despre persecuția ziariștilor români⁸⁸.

A ajuns *focul* la degete nu putem aștepta.

Pe dl Brote l-am rugat să ne scrie prețul tipăririi la Sibii⁸⁹ dar se vede că
a uitat pentru că în scrisoarea de azi nici amintire nu face.

Fii bun interesează-te dta de treaba asta.

Frăție,

Aurel C. Popovici

Parkstr. 7

B.A.R.S.R., S $\frac{39(4)}{CCVII}$.

⁸⁶ Corespondența are imprimat semnul unei ștampile ovale cu inscripția:
„Comitetul junimei acad. rom. din Transilvania și Ungaria pentru replica la
contra-memoriul maghiar Viena—Graz“.

⁸⁷ *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica...*, Sibiu, 1892, p.
124—131.

⁸⁸ *Idem*, p. 96—103.

⁸⁹ *Replica.*

VIII

AUREL C. POPOVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Graz, la 6 faur 1892.

Iubite amice,

Iartă-mă că te deranjez de nou. Am aflat de nefericirea ce te-a ajuns în vremea din urmă, te rog primește și din partea mea cele mai sincere condoleanțe⁹⁰.

Și acum fii bun nu te supăra că trebuie să te rog să ne trimiți imediat capitolul știut.

Dacă nu l-ai gătat, trimite-ne *date* precise să-l gătam în o zi — două.

Toată lucrarea este gata de 9 zile și numai capitolul despre gazetarii prigo-niți ne lipsește⁹¹.

Mai trebuie apoi să traducem întreaga lucrare în 3 limbi, înțelegi amice că nu putem, absolut nu putem să mai întârziem.

Frăție și complimente amicului Rusu⁹².

Popovici

B.A.R.S.R., S $\frac{39(5)}{CCVII}$.

IX

AUREL C. POPOVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Graz, 27-II-1892 n.

Stimate amice,

Am primit capitolul dtale. Întocmai așa îl doream și noi. Primește dar expresiunea recunoștinții noastre pentru prețiosul ajutor ce ni l-ai dat.

În curînd o să trimitem manuscriptul restant.

Fii bun vorbește cu dl Brote oare nu ar fi bine a se desminți ticăloșia ce o aduce azi „Budapesti Hirnap“⁹³ că studenții ar fi fost însărcinați a redacta memoriul către împăratul?

Cordiale salutări,

Aurel C. Popovici

B.A.R.S.R., S $\frac{39(6)}{CCVII}$.

X

AUREL C. POPOVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Graz, 8/IV 1892.

Iubite amice,

Inchipuiește-ți, baron D'Alboa din Viena ne promisese, că ne va traduce Replica în nemțește, după ce primise însă coalele respective, ne declară, că n-are vreme!

⁹⁰ Se referă probabil la decesul soției.

⁹¹ A se vedea nota 88.

⁹² Ioan Russu-Șirianu.

⁹³ Nr. din 26 febr. 1892 (v. *Tribuna*, nr. 38 din 16/28 febr. 1892, p. 149).

L-am rugat pe dl Broșteanu⁹⁴, care ne traduse 3 coale dar acum trebuie să plece la București și așa nu știu pe cine să rog să continue traducerea de la a 4-a coală încolo.

Pe aici nu e nime de nădejde.

Te rog fii bun află-ne pe cineva acolo și roagă-l în numele nostru să ne facă treaba asta, căci la din contra rămânem pe jos.

Dacă s-ar afla cineva în Sibiu, apoi faceți traducerea, tipăriți-o și fii tu în-suți atît de bun: fă corecturile.

Astfel s-ar accelera foarte mult apariția.

Îndată ce se isprăvește traducerea germană începem distribuirea așa, că înainte de a merge deputația la Viena⁹⁵, Replica să fie deja lansată.

Știu că ai lucru mult și-mi dau foarte bine seama despre greutatea ce ți-o mai arunc și eu în spinare dar ce e de făcut?

Fii bun scrie-mi.

Frăție,

Aurel C. Popovici

B.A.R.S.R., S $\frac{39(7)}{CCVII}$.

XI

ION LUPULESCU CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

București, 13 april 1892

Lucrurile merg încet și mi-e teamă să nu ieșim prin iunie cînd creierul lumii este obosit. Pentru ușurarea lui am luat asupra noastră aici italianescul⁹⁶.

Am vorbit azi cu d. Bianu.

Ne organizăm pentru presă în vederea pelerinajului dv. la Viena⁹⁷. Asemenea pentru Replica. Vom face zgomot mare.

Vezi, publicați moftul alăturat.

Delavrancea nu trebuia să injure în „Voința” pe Moldován [Gergely].

Mărți vă trimit un teanc de manuscrise.

Salut

I. Lupulescu

B.A.R.S.R., S $\frac{65(5)}{CCVI}$.

⁹⁴ P. Broșteanu, publicist român, colaborator la revista „Romänische Revue” și membru corespondent al Academiei române (v. C. Diaconovici, *Enciclopedia română*, t. I, Sibiu, 1898, p. 590).

⁹⁵ Se referă la delegația care urma să înainteze în mai 1892 împăratului Francisc Iosif textul *Memorandului* românilor transilvăneni (v. N. Cordoș, *Memorandul din 1892 și semnificația lui politică*, în *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*. Studii, Cluj-Napoca, 1978, p. 226—228).

⁹⁶ Traducerea și tipărirea Replicii în limba italiană (v. Anexa XIII și *La questione romena nella Transilvania ed Ungheria. Replica della gioventù accademica romena di Transilvania ed Ungheria alla „Risposta” data dalla gioventù accademica maghiara al „Memoriale” degli studenti universitari di Romania*, București, 1892).

⁹⁷ Vezi nota 95.

XII

AUREL C. POPOVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Graz, 8 mai 1892.

Amice Albini,

Două lucruri te rog:

1). Fiți bun stăruiește pe lângă dl Frank⁹⁶ să facă mai repede și pe lângă dl Brote să dispună a se tipări ediția nemțească mai cu temperament, dacă se poate, căci la din contră într-adevăr ne prinde dricul verii.

2). Dacă, și nu mă îndoiesc, știi lucruri pozitive despre deputație (număr, termen etc), binevoiește a mă informa și pe mine⁹⁷.

Vă salut, frăție,

Aurel C. Popovici

B.A.R.S.R., S $\frac{39(8)}{\text{CCVII}}$.

XIII

IOAN SLAVICI CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

București, 14 mai v. 1892.

Iubite amice,

Traducerea franceză o face profesorul Lévêque¹⁰⁰, iar cea italiană profesorul Valerian Ursianu¹⁰¹, amândoi oameni, cărora trebuie să le fim recunoscători, că fac traducerea în orele lor libere, dar nu le putem cere să grăbiască. Ei au promis, ce-i drept, că vor grăbi, nu cred însă, că vor fi gata săptămîna aceasta. În tot cazul vă rog să-mi spuneți, ce am să fac cu manuscriptul: să vi-l trimit ori să-l dau aici la tipar, pentru ca corecturile să le facă tot traducătorii? În cazul, că ați hotărî, ca tipărirea să se facă aici, trebuie să-mi precizați litera și formatul, rămîind, de sine se înțelege, să acoperiți și cheltuielile¹⁰².

Tare m-ar părea bine, dacă m-ai vesti cum se petrec lucrurile la Viena¹⁰³.

Salutări și succes bun!

Slavici

Calea Dorobanților nr. 99.

B.A.R.S.R., S $\frac{2(13)}{\text{XXXII}(2)}$.

⁹⁶ Frank Ioan Petru, inginer și publicist german din Transilvania, traducătorul *Replicii* germane (v. C. Diaconovici, *op. cit.*, t. II, Sibiu, 1900, p. 467).

⁹⁷ Vezi nota 95.

¹⁰⁰ Léo Lévêque, profesor de limba franceză, autor de manuale școlare (v. *La question roumaine en Transylvanie et en Hongrie. Réplique de la jeunesse roumaine universitaire de la Transylvanie et de la Hongrie. À la „Réponse“ faite par la jeunesse magyar des académies hongroises au „Mémoire“ des étudiants universitaires de Roumanie*, Sibiu, 1892).

¹⁰¹ Jurist și profesor universitar (v. C. Diaconovici, *op. cit.*, t. III, Sibiu, 1904, p. 1178).

¹⁰² La București s-a tipărit ed. I-a a *Replicii italiene* (v. nota 96).

¹⁰³ Vezi nota 95 și Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 209.

XIV

GRIGORE T. BRĂTIANU CĂTRE TITUS ANDREESCU

Liga pentru unitatea culturală a românilor
Comitetul central executiv
Președenția
Nr. 529

București, 9 iulie 1892
2 Passagiul Roman

D-sale

Domnului Titu Andreescu, Președintele Secțiunei Anvers.

Domnule Președinte,

Anunțându-vă primirea chitanței pentru cei 400 lei, ce v-am trimis, v-ași ruga să binevoiți a ne arăta dacă din banii trimiși anterioramente afară de cei 340 depuși la d. von Keymeulen¹⁰⁴, mai aveți ceva pentru a ne putea face aproximativ socotelile.

[I]mi pare bine că Replica se traduce cu mare activitate, dar dacă va întirzia pînă la octomvrie, aceasta poate să ne fie de pagubă, căci cele[1]alte sunt aproape gata¹⁰⁵.

Adresele către domnișii membrii onorifici și corespondenți, din nefericire, nu vi le putem trimite încă, deoarece nu s-au gătit diplomele, care prezintă multe dificultăți, greu de rezolvat, din cauză că am avea să consultăm pe oarecare autorități în materie, și care lipsesc din oraș.

Pentru timpul vacanțelor v-ași ruga să ne spuneți cu cine putem să corespondăm, și cine rămîne însărcinat cu activarea și îngrijirea scoaterii Memoriului, ca să nu rămie lucrările baltă.

Primiți, vă rog, domnule președinte, salutările mele frățești.

Gr. T. Brătianu

MuzistTrans, nr. inv. M. 387.

XV

COMITETUL JUNIMII ACADEMICE ROMÂNE DIN TRANSILVANIA ȘI
UNGARIA PENTRU REDACTAREA REPLICII CĂTRE COMITETUL
CENTRAL AL LIGII CULTURALE

Onorabil Comitet,

Peste tot discrimina ne vedem în fine cu Replica terminată. Zilele acestea va sosi ediția germană aici, la Pesta și la München, de unde se va distribui apoi după un sistem întocmit anume în acest scop.

Resursele noastre fiind sfîrșite ne vedem constrînși a apela la patriotismul dvoastră și a vă ruga să binevoiți a ne pune deocamdată dar cu posibilă urgență 2000 lei la dispoziție ca să putem acoperi cheltuielile de expediție, agitație etc.

¹⁰⁴ Louis van Keymeulen, profesor de literatura franceză la Academia regală din Anvers (v. B.A.R.S.R., A. 2185d, f. 46—47).

¹⁰⁵ Se referă la textul englezesc al *Replicii* pe care Liga culturală îl dorea tipărit odată cu textele român, german, francez și italian.

Suntem hotărîți a întrebuița toate mijloacele ca Replica să facă impresiunea adîncă și durabilă în toate cercurile de oarecare importanță pentru cauza noastră. Așteptînd hotărîrea dvoastră vă rugăm să primiți dimpreună cu ale noastre mulțumiri încredințarea sincerei noastre stime și simpatii¹⁰⁶.

Graz, 28 iulie 1892

[L.S.]¹⁰⁷

Pentru Comitet:
Aurel C. Popovici¹⁰⁸
Drd. Marcu

B.A.R.S.R., A. 2185 a, f. 176.

XVI

REPLICA JUNIMII ACADEMICE ROMÂNE DIN TRANSILVANIA ȘI UNGARIA CĂTRE PUBLICUL ROMÂNESC!

După o muncă încordată de un an de zile, astăzi suntem în pozițiune a aduce la cunoștința publicului românesc, că Replica noastră la Răspunsul junimii maghiare a apărut și este deja distribuită.

Ținem, ca cu această ocaziune să dăm expresiune sentimentelor noastre de sinceră grațitudine față cu toți aceia, care au contribuit cu obolul lor la cheltuielile pentru publicarea scrierii noastre.

Nobila însuflețire, cu care ne-a înbrășoșat națiunea în întreprinderea noastră, ne este o probă că suntem un popor conștiu de menirea sa.

Iar noi, juna generațiune a poporului nostru, văzînd că cu toată urgia împrejurărilor, cu toate greutățile și prigonirile ce le-am îndurat, am izbutit a duce lucrarea noastră la îndeplinire, ne simțim înșine răsplătiți, căci ni-a fost dat să ne îndeplinim o datorie de români și de membri ai patriei comune.

Lumea străină, suntem siguri, va înțelege astăzi, că un popor conștiu de drepturile sale de individualitate națională, că un popor pătruns în toată ființa sa de dorul libertății, că un popor, stăpîn pe o voință de fier și cu credință fermă în Dumnezeu, trebuie, mai curînd sau mai tîrziu să triumfeze asupra tiraniei.

Iar în această oră supremă, cînd fanatismul și oarba nelegiuire a asupritorilor noștri a trezit în noi hotărîrea de a intra în falanga națională, în aceste sfînte momente, cînd un întreg popor, întreaga familie română, mari și mici, bătrîni și tineri, luptă pentru existența sa națională și pentru onoarea stîndardului străbun, invocăm memoria luptătorilor noștri din vremuri și zicem:

Înainte cu Dumnezeu, căci cauza este dreaptă și al nostru este viitorul!

Viena, Budapesta, Graz, Cluj, în august 1892.

În numele junimii academice române din Transilvania și Ungaria:

George Candrea, Victor Roșca, Aurel Quint Marcu, Victor Colcer, Nicolae Comșa

„Tribuna“, nr. 169 din 28 iulie/9 august 1892, p. 673.

¹⁰⁶ Primită de Liga culturală în 20 iulie 1892 și înregistrată sub nr. 386 de Gr. T. Brătianu, Comitetul central, prin semnăturile autografe ale lui Gr. T. Brătianu, G. Bursan și N. Danilescu direct pe document, acordă suma cerută.

¹⁰⁷ Identic ca la nota 86.

¹⁰⁸ Adresa este scrisă de A. C. Popovici; semnăturile sînt originale.

XVII

GRIGORE T. BRĂTIANU CĂTRE SEPTIMIU ALBINI

Nr. 615

București, 20 aug. 1892.

Domnule Albini,

În ziarele din Ungaria citim, că în Sibiu s-ar fi confiscat șase pachete, destinate românilor, deoarece pe pachete era indicat Bücherwaren, iar în realitate ar fi în ele Replica studenților.

Te rog să binevoiești a ne înștiința *imediat* prin *telegraf*, dacă lucrul este adevărat, pentru ca să punem în lucrare imediat altă ediție. Noi credem adică, că Replica confiscată este cea *franceză*. Adevărat e sau nu?¹⁰⁹

Primiți, domnule Albini, încredințarea stimei mele.

Gr. T. Brătianu

B.A.R.S.R., S $\frac{18}{\text{CCVI}}$.

XVIII

GRIGORE T. BRĂTIANU CĂTRE TITUS ANDREESCU

Liga pentru unitatea culturală a românilor
Comitetul central executiv
Președenția
Nr. 7

București, 14 ianuarie 1893
2 Passagiul Roman

Domnule Președinte,

Am primit cu plăcere, prin scrisoarea dv. nr. 124 din 30/11 ianuarie știrea despre isprăvirea tipăririi Replicii¹¹⁰. Aci am și primit cele 50 exemplare, ce ne-ai trimis și tot astfel trebuia să le fi primit și Liga din Paris.

Liga din Paris a cerut în adevăr un număr mai mare de exemplare din Replica engleză avînd chiar în Paris multe personaje politice engleze mai înalte, cărora vrea să le prezinte broșura. Ea va putea însă trimite Replica și în Engli-

¹⁰⁹ După informația lui A. C. Popovici comunicată din Graz la 21 august 1892 lui S. Albini, autoritățile polițienești și vamale austriece au confiscat ca urmare a defectuoasei împachetări cîteva lăzi cu *Replica* germană (v. B.A.R.S.R., S $\frac{39(9)}{\text{CCVII}}$).

¹¹⁰ În scrisoarea anterioară din 18/30 dec. 1892, Titus Andreescu îl informa pe Gr. T. Brătianu că *Replica* englezească va fi gata la 2 ianuarie 1893, cînd se vor broșa 200 exemplare (v. B.A.R.S.R., A. 2185b, f. 32). Datarea corespondenței nr. 124 din Anvers ar trebui să fie 30 dec. 1892 st. v./11 ian. 1893 st. n., ceea ce ar însemna că *Replica* englezească a fost gata la sfîrșitul anului 1892, și explică de ce foaia de titlu consemnează acest an (v. B.A.R.S.R., A. 2185d, f. 8—9 și *The Roumanian Question in Transylvania and in Hungary. Reply of the Roumanian students of Transylvania and Hungary. „Reply“ made by the magyar students of the Hungarian academies to the „manifest“ of the University students of Roumania, Antwerp, 1892.*

tera, unde crede dînsa nimerit și ceea ce dădăre se pare că ar fi rău, nouă ne pare din contra că ar fi un câștig pentru noi. Nu văd ce am putea pierde, dacă cineva va primi Replica și din Anvers și din Paris. Ba ar fi bine dacă iar nimeri așa, căci în acest caz acela care va primi Replica îndoită va primi convingerea, că românii formează o rețea bună de agitație și că suntem puși cu toată inima pe lucru și că suntem mulți, foarte mulți, care suntem angajați la luptă.

În ce privește adresele englezești, vă repet și astăzi ce ziceam mai dinainte. Nu e bine să răspîndiți Replica engleză, pînă cînd nu veți avea toate adresele și bune adrese, adunate. V-am făgăduit și de aici adrese, pe care le vom primi din Londra și vi le vom trimite. Pînă atunci însă mai adunați.

Ni se ceruse în adevăr o conferință pentru *Cercle d'Etudes sociales*, care voia să o țină un belgian]. Nu știu numele celui belg., în tot cazul el nu este d. Henrion¹¹¹.

Am primit și am citit în „Le Caducée“ articolul celui ovreu. Te rog să ne trimiți și numărul din „Caducée“ în care se vorbește bine despre chestiunea noastră, ceea ce se vede de altfel și din scrisoarea ovreului. E lucru natural că scrisoarea ovreului nu poate rămînea fără răspuns: ori cum ar fi, își are și „Caducée“ publicul său. Și dacă n-ar fi el mai mare de cît de 10 și dacă am convinge din acești zece numai pe cinci, pentru noi tot este un câștig. Deja câștigul e mare, că se putu ca să se angajeze o polemică, fie chiar și numai în „Le Caducée“. De aceea e greu ca să vă mai trimitem dv. informațiuni despre chestiunea jidanilor din țară în scopul ca să răspundeți dv. Vă vom trimite mai bine răspunsul de-a gata pe care îl publicați dv. sub iscălitura dv. Lucrul merge mai iute și mai cu înlesnire în acest chip.

În ce privește diplomele pentru membrii de onoare ai Ligei, ele sînt aproape gata. Fiecare membru onorific va primi o asemenea diplomă împreună cu cîte o adresă. La timpul său — care nu este departe — veți avea dv. să le duceți poate personal.

Primește, te rog, salutările mele frățești.

Gr. T. Brătianu

D-sale

Domnului T. Andreescu, Președintele Ligei secțiunea Anvers
MuzHistTrans, nr. inv. M. 388.

ZUR GESCHICHTE DER ENTSTEHUNG UND DRUCKLEGUNG DER „REPLIC“

(Zusammenfassung)

Aufgrund von sichern Angaben die in der rumänischen Geschichtsschreibung zur Zeit bekannt sind, ergänzt mit Auskünften aus den zeitgenössischen Zeitungen, aber vor allen mit unbekannten Nachrichten aus zeitgenössischen brieflichen Nachrichten (von denen einige als Anhang wiedergeben werden) versucht der Verfasser einige falsche Meinungen richtigzustellen, die zur Frage der Polemik zwischen den rumänischen und ungarischen Studenten in den Jahren 1891—1892 entstanden. Gleichzeitig wird auch ein genauer Einblick in die Entstehungsgeschichte der

¹¹¹ Erm. Henrion, membru al Partidului socialist belgian.

Denkschrift gewonnen, die unter dem Namen *Die Rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Replik der rumänischen akademischen Jugend Siebenbürgens und Ungarns zu der von der magyarischen akademischen Jugend veröffentlichten „Antwort“ auf die „Denkschrift“ der Studierenden der Universitäten Rumäniens* (Hermannstadt, 1892) bekannt ist.

Der Aufsatz bringt auch nähere Auskünfte über deren Anstoßgeber, Verfasser und Drucklegung und betont, daß es sich um ein kollektives Werk sämtlicher rumänischer Studenten aus der Österreichisch-Ungarischen Monarchie handelt.

Besonders verdient der banater Aurel C. Popovicij (1863—1917) hervorgehoben zu werden, Medizinstudent in Graz zu jener Zeit, der als Hauptverfasser dieser „Replik“ zu betrachten ist.

Die „Replik“ ist ein dokumentiertes, eingehendes Elaborat, eine Geschichte der Leiden der Rumänen aus der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, das aus der Vaterlandsliebe der jugendlichen rumänischen Studentenschaft entsprungen ist.

ÎNVĂȚĂMÎNTUL AGRICOL DIN BANAT ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

După desființarea relațiilor feudale, în condițiile penetrației relațiilor capitaliste în economia țării noastre, agricultura va cunoaște o dezvoltare importantă. În acest cadru general, o evoluție deosebită va avea și agricultura Banatului, ajutată fiind de o serie de factori, cum erau: solul deosebit de fertil, piața internă formată din orașele industriale și ținuturile miniere, pătrunderea timpurie a mecanizării și a metodelor moderne în agricultură.

Învățămîntul agricol a fost un factor important în dezvoltarea agriculturii capitaliste a Banatului. Revalorificarea și scoaterea în evidență a unor tradiții ale învățămîntului agrar va ajuta la o mai bună înțelegere a procesului complex care a avut loc în dezvoltarea agriculturii acestui ținut.

Fără să minimalizăm nivelul agriculturii în aceste ținuturi înainte de ocupația habsburgică¹, măsurile luate în timpul guvernării lui Florimund Mercy², despre un salt cantitativ și calitativ în agricultura Banatului vorbim abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd sînt lichidate companiile comerciale, care arendașu peste 99 de predii și monopolizau creșterea și comercializarea vitelor din Banat³.

De fapt este vorba despre un proces complex, legat și de restructurarea orientărilor economice ale Imperiului habsburgic, cît și de cerințele generale care se manifestau în toată Europa față de produsele agrare. Acest fapt coincide și cu criza financiară a Imperiului, în urma căreia curtea din Viena a fost nevoită să-și revizuiască politica privind drepturile asupra pămîntului în Banat și să înceapă scoaterea la licitație a marilor domenii. Vânzarea bunurilor coroanei a fost conexată procesului introducerii urbariului⁴, prin care Habsburgii urmăreau să reglementeze relațiile dintre țărani și nobili, în scopul limitării abuzurilor acestora din urmă, în vederea sporirii producției de cereale atît pe proprietățile feudale, cît și pe loturile iobăgești. Reglementarea urbarială favorizează utilizarea tehnicii noi, raționalizarea producției, introducerea unor culturi

¹ Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat (1716—1740)*, Timișoara, 1972, p. 39—41.

² Szentkláray Jenő, *Mercy kormányzata a temesi bánságban*, Budapest, 1909, p. 116—119.

³ Nicolae Gatesa, *Agrarna reforma i kolonizacijsa u Banatu, 1919—1941*. Novi Sad, 1972, p. 11; Bujor Surdu, *Lințiile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*, în *AIIA*, III, 1960, p. 15.

⁴ D. Prodan, *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*, în *AIIA*, XII, 1969, p. 295.

noi, măsuri urgentate și de cererea sporită pe piață, cerere mult stimulată de neîntreruptele războaie ale Habsburgilor în această perioadă⁵.

În acest context, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea autoritățile acordă în continuare mare atenție încercărilor de modernizare economică, atât industrială cât și agrară, în Banat, considerind acest ținut un vast cîmp experimental⁶. La răspîndirea cunoștințelor agrare moderne contribuie și reformele absolutismului luminat pe tărîm cultural și educațional, potrivit cărora rațiunea, știința și cultura sînt factori hotărîtori în mersul înainte al istoriei. În acest sens, din inițiativa și în interesul statului au fost publicate o serie de lucrări de istorie, filologie, dar mai ales de popularizare în domeniul agricol și al sănătății publice.

Prin editarea unor tratate privind propagarea metodelor înaintate în cultivarea pămîntului, introducerea unor culturi noi ca tutunul, orezul, bumbacul, indigoul, guvernul urmărea în primul rînd consolidarea economică a Imperiului habsburgic. Aceste lucrări, în majoritatea lor, sînt preluate din literatura de specialitate engleză, franceză și germană. Ele sînt traduse în majoritatea limbilor vorbite în imperiu și răspîndite în lumea satelor.

În Banat, pe lângă difuzarea unor tratate despre agricultură⁷, la răspîndirea învățămîntului agrar contribuie deschiderea seminarului teologic și normal pentru învățători la Timișoara în anul 1790 și a preparandiei din Arad în 1812, unde, pe lângă economia casnică, se predau cunoștințe despre cultura viermilor de mătase, despre creșterea albinelor, ca și despre întocmirea unor contracte și rapoarte⁸. În ținuturile noastre a activat vreme îndelungată Ioan Piuariu Molnar, care tipărea în 1785 la Viena primul tratat românesc de economie, „Economia stupilor“; tot el a încercat, fără succes, să scoată și un ziar românesc consacrat economiei rurale.

Activitatea lui Ioan Piuariu Molnar și, mai tîrziu, a lui Gheorghe Șincai și Grigore Obradovici, ca și lucrarea lui Dimitrie Rîmniceanu Tipograful, intitulată „Oarecari secreturi ale lucrării pămîntului și ale meșteșugului sădării“, tipărită în 1796 la București, —, se înscriu în preocuparea cărturarilor români de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea ca, folosind experiența proprie și învățătura străină, să ofere o armă eficientă plugarului român în drumul său de ridicare economică-socială⁹. În Banat și Transilvania, această activitate economico-socială a cărturarilor români se încadrează în mișcarea politico-națională a burgheziei române formulată prin „Supplex Libellus Valachorum“.

⁵ Ștefan Pascu, *La question agraire dans les pays roumains à l'époque moderne*, în *RevRHist*, IX, 1970, nr. 4, p. 666.

⁶ Szentkláray, *op. cit.*, p. 117; B. Surdu, *op. cit.*, p. 114.

⁷ Conf. Köpeczi Béla, în *Helikon*, 4/1977; tirajul general al acestor lucrări era de 1.000 de exemplare. În fondul de carte veche al Bibl. jud. Timiș se păstrează exemplare ale operelor lui L. Mitterpacher, J. L. Christ, Albrecht Thaer, Fr. Hubner, J. Leibitzer, Tessedik Sámuel, Pethe Ferencz. Nagyváti János, Szabó György.

⁸ Cornelia C. Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, IX, 1956, nr. 1, p. 96—97.

⁹ Nicolae Edroiu, *Începuturile literaturii economice românești 1780—1810*, Cluj-Napoca, 1978, p. IX.

O răspîndire largă a avut în Banat și publicația de agronomie în limba maghiară „Nemzeti Gazda” (1814—1818), care, prin articolele sale, a făcut o adevărată propagandă pentru modernizarea agriculturii. Revista a publicat materiale interesante despre starea generală a agriculturii bănățene, despre prelucrarea produselor agrare, prezentînd și unele domenii agrare moderne¹⁰.

La începutul secolului al XIX-lea, la răspîndirea învățămîntului agrar în Banat a contribuit și direcția montanistică, atît prin acordarea unor premii pentru răspîndirea culturilor noi¹¹, cît și prin finanțarea experiențelor pentru obținerea uleiurilor comestibile din rapiță și floarea soarelui, construind totodată și instalații necesare prelucrării, la Bocșa și Delinești¹².

Tot sub auspiciile direcției montanistice bănățene au fost făcute încă din 1811 încercări pentru obținerea zahărului din arțar¹³, experiențe soldate cu unele rezultate, avînd în vedere că în anii 1814—1815, în Banat au fost distilate cantități mai mici de zaharoase obținute din arțar¹⁴. De asemenea, și comandamentul militar bănățean acorda premii, încurajînd dezvoltarea agriculturii, mai ales în domeniul cultivării plantelor leguminoase¹⁵. În această direcție, o activitate meritorie depun directorii școlilor naționale din Banat, între care amintim pe Grigore Obradovici și Ouruch Nestorovici¹⁶.

Pe lîngă inițiativele statului, sîntem martorii unor inițiative particulare. Astfel, în 1799, baronul Cristofor Nako, unul dintre marii proprietari din Banat, a dispus prin testament ca în centrul domeniului său, la Sinnicolau Mare, să fie înființată o școală agricolă. Pe lîngă clădirile și terenurile necesare, testamentul prevedea și acordarea a 12 burse de cîte 40 de florini pentru școlarizarea fiilor de iobagi. După mai multe tergiversări, în toamna anului 1803 școala agricolă de la Sinnicolau Mare și-a deschis porțile, funcționînd după planurile elaborate de eminentul pedagog Tessedik Sámuel.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea, școala agricolă de la Sinnicolau Mare a jucat un rol deosebit în răspîndirea metodelor noi în agricultura Banatului. De rezultatele dobîndite se bucurau nu numai elevii, ci și țăranii, cum sublinia un raport din 1806 al învățătorului, care preciza că la examenele școlii au asistat, pe lîngă părinții elevilor, mai mulți țăranî din localitate¹⁷.

¹⁰ *Nemzeti Gazda*, I (1914), p. 4; IV (1817), p. 257—286.

¹¹ Arh. St. Timișoara, Fond 130, An. 1807, dosar nr. 2.

¹² Idem, An. 1810, dosar nr. 49.

¹³ Idem, An. 1811, dosar nr. 17.

¹⁴ *Nemzeti Gazda*, II (1815), p. 44—45.

¹⁵ Arh. St. Timișoara, fond Arhiva militară, vol. III, Anul 1818. f. 474—480; Anul 1819 f. 64—66.

¹⁶ I. D. Suci, Gr. Popiți, *Relations serbo-roumaines dans l'empire autrichien entre 1780 et 1850*, în *RevRHist*, IX, 1970, nr. 2, p. 247.

¹⁷ Benkő Samu, *A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola és Tessedik Sámuel*, în *Sorsformáló értelem*, București, 1971, p. 151.

Școlile agricole și activitățile școlare legate de învățămîntul agricol din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În noile condiții social-economice și politice generate de revoluția burghezo-democratică de la 1848 și evenimentele care au urmat, în domeniul agriculturii se impune ca metodele moderne de gospodărire, folosirea științei și a tehnicii agrare înaintate, să fie răspîndite în rîndul maselor largi de proprietari agricoli. Aceste preocupări erau încurajate și de politica agrară și industrială a curții imperiale de la Viena, care după revoluția din 1848 dorea o Austrie întărită, elaborînd în acest scop o serie de legi și reforme cu caracter burghez. Aceste măsuri vizau încadrarea din punct de vedere politic, dar și economic a Transilvaniei și Banatului în tendințele și ritmul de dezvoltare ale celorlalte ținuturi ale imperiului¹⁸.

Cu toate încercările repetate ale unor moșieri și mai ales ale elementelor progresiste care luptau pentru ridicarea țăranimii, nu au putut fi create școli agrare, instituțiile cele mai adecvate propagării unei agriculturi moderne, capitaliste. În absența lor, în Banat învățămîntul elementar rural și desigur cele două institute pedagogico-teologice au contribuit cel mai mult la răspîndirea cunoștințelor și metodelor înaintate în domeniul agrar. În programele de învățămînt ale acestor școli superioare, agricultura, grădinaritul, pomicultura, viticultura și creșterea animalelor aveau o pondere însemnată. Învățătorii și preoții ieșiți de pe băncile acestor școli vor avea un rol important — în multe cazuri și prin exemplul personal — în aplicarea noului în agricultură. Unii dintre ei, ca Partenie Gruiescu, preotul din satul Sintești, devin adevărați propagatori ai modernizării agriculturii, articolele lui Gruiescu fiind publicate și de „Gazeta Transilvaniei”¹⁹.

Nimic nu este mai convingător în privința pregătirii profesionale a celor care au predat aici, decît faptul că profesorul de economie și de agricultură, C. Popovici Bărcianu de la Institutul teologic-pedagogic din Caransebeș a fost invitat în România să preia conducerea școlii de agricultură de la Dragomirești²⁰. Grija manifestată de conducerea preparandiei de la Caransebeș față de însușirea de către elevi a noilor metode de muncă în agricultură a fost punctată și de excursia de 2 zile pe care elevii acestui institut au efectuat-o în luna mai 1900 la Școala de agricultură de la Ciacova, unde au studiat mai ales creșterea vitelor de rasă și folosirea mașinilor moderne din dotarea școlii²¹.

Sesizînd importanța pe care au avut-o școlile elementare de stat și confesionale în difuzarea cunoștințelor agrare, autorii legii învățămîntului din 1868 au prevăzut obligații clare pentru cadrele didactice în domeniul organizării învățămîntului agrar, asigurîndu-le pentru aceasta un număr destul de mare de ore. Pentru copiii în vîrstă de 12—15 ani, legea prevedea obligativitatea frecventării unor cursuri în sistemul școlilor

¹⁸ I. Kovács, *Despre politica agrară a guvernului transilvan în perioada 1849—1854*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 645.

¹⁹ I. B. Mureșianu, I. I. Mureșianu, *Pagini din trecutul satului Sintești*, manuscris, 1979, p. 23—24.

²⁰ *Foaia Diecesană*, II (1887), nr. 34, p. 4.

²¹ *Revista Economică*, II (1900), p. 355.

de repetiție²². Numărul școlilor de repetiție era destul de mare. În 1902 au funcționat 31 în Caraș-Severin, 97 în Timiș și 99 în Torontal²³, o treime din numărul lor fiind de stat, iar restul comunale sau confesionale²⁴. Într-un studiu intitulat „Viitorul țăranului român din Ungaria“, a fost analizat rolul și eficiența școlilor agrare de repetiție, ajungându-se la concluzia că ele sînt prea puțin legate de practică, fiind neglijate unele ramuri importante ale economiei agrare ca pomicultura și legumicultura, cerindu-se totodată reorganizarea lor urgentă²⁵. Eficiența acestor școli a scăzut și mai mult după discutarea proiectului de lege Berzeviczy, care prevedea ca în cursul de repetiție al tuturor școlilor elementare populare limba de predare să fie exclusiv cea maghiară²⁶.

Strîns legat de eficiența școlilor de repetiție și a învățămîntului agrar în învățămîntul elementar rural trebuie să amintim cursurile de vară, organizate pe ramuri ale economiei agrare. Importanța acestor cursuri constă în faptul că prin ele învățătorii, care predau probleme agricole în școlile elementare și răspundeau de terenurile experimentale și de grădinile școlare, erau ținuți la curent cu noutățile în aceste domenii. Ei efectuau un curs practic util și un schimb de experiență, roadele cărora le-au folosit în practică, în activitatea lor de toate zilele.

În lipsa unor școli agricole în limba română, învățătorul și preotul erau cei mai indicați să predea cunoștințele agrare nu numai elevilor, dar și țăranilor cu care erau în contact permanent. Despre rolul și datoria lor scria Pavel Rotariu în coloanele ziarului „Luminătoriul“: „...Iarna e grea, nopțile sînt lungi, acum avem cea mai bună ocazie să ne întîlnim cu poporul și să vorbim cu el, pentru că dacă soarele de primăvară va aduce zilele mai blinde și poporul va munci în munți și în cîmpii... să fim liniștiți în conștiință că am împlinit și în această iarnă datoria“²⁷.

Mai ales în anii '80—'90 ai secolului trecut, în organizarea cursurilor de vară se pune un accent deosebit pe viticultură, pomicultură, albinărit și alte ocupații secundare prin care țăranii puteau să obțină unele venituri suplimentare. În multe cazuri, în organizarea acestor cursuri pentru învățătorii de la școlile confesionale participă și forurile bisericești, mai tirziu și „Astra“. De exemplu în anul 1899, la Școala de agricultură din Lugoj a fost organizat un curs practic de o lună patronat de Ministerul agriculturii și de Consistoratul greco-ortodox din Caransebeș, la care au participat 8 preoți și 7 învățători din diecezele Lugojului și Aradului²⁸. Nu erau puține nici cursurile de scurtă durată organizate de învățători și preoți cunoscuți ca avînd preocupări de pomicultură sau albinărit, cum a fost și cursul de „stupărit“ organizat de preotul Ion Luncan din Vermeș²⁹.

²² I. Kovács, A. Ardos, M. Mirel, *Din istoria învățămîntului agricol în Transilvania (1849—1900)*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 293—294.

²³ *Revista Economică*, IV (1902), p. 323.

²⁴ *Idem*, I (1898), p. 199.

²⁵ *Idem*, III (1900), p. 249.

²⁶ *Idem*, VII (1905), p. 294—296.

²⁷ *Luminătoriul*, IX (1888), nr. 3, p. 1.

²⁸ *Revista Economică*, I (1898), nr. 8, p. 473.

²⁹ *Luminătoriul*, XIII (1892), nr. 38, p. 2.

O altă formă de pregătire a învățătorilor din școlile sătetești au fost cursurile practice din domeniul agriculturii ținute cu ocazia reuniunilor asociațiilor învățătoresști. În Banat aceste asociații au fost înființate după 1869. Încă de la crearea lor s-a propus ca în locul citirii psaltirii și ceaslovului din care „...nici un folos nu poate avea tinerimea școlară să se introducă studiul agriculturii ca elevii să învețe altoitul, cultura viermilor de mătasă...³⁰. În adunările generale ale reuniunilor ținute la Oravița, Caransebeș, Bocșa Montană, Reșița, Lipova, Comloșul Mare, Ciacova, Buziaș, pe lângă problemele pedagogice au fost prezentate subiecte din agricultură, pomicultură, albinărit, conținând atit cunoștințe generale, cit și noutățile în domeniul respectiv³¹. Receptivitatea lor față de problemele agriculturii a fost demonstrată la Reuniunea ținută la Oravița în 1870, cînd s-a hotărît trimiterea învățătorului Ferdinand Chiriță la un curs de o lună organizat de școala de agricultură din Altenburg (R.F. Germania). S-a cerut însă ca la întoarcere, învățătorul Chiriță să prezinte în fața colegilor disertații despre cele învățate, „...și cit este posibil să demonstreze practic unele lucruri din agricultură³².

În cadrul luptei pentru lărgirea învățămîntului în limba română duse de toate elementele progresiste din Transilvania și Banat, în 1861 deputații parlamentari români din Banat, Crișana și Maramureș au propus înființarea unor școli agricole, revendicare asupra căreia se revine și în cererile formulate în Memorandul de la Blaj (1872)³³. Pe lângă acestea amintim și două încercări nereușite din Banat. Prima lansată de Partenie Gruiescu, care, pe lângă propunerile privind organizarea învățămîntului elementar, mediu și superior, în vederea pregătirii tinerilor pentru meserii și comerț, prevedea și înființarea unui „Institut agro-economic“ la Făget, care era chemat să contribuie la „...emanciparea plugarului român³⁴. O altă încercare datează din anii 1874—1875, cînd sinodul protopresbiterial din Timișoara a hotărît înființarea unei școli de agricultură cu sediul în orașul Timișoara. Cu toate că forul bisericesc a prevăzut și un fond de burse de 500 de florini anual pentru pregătirea viitorilor profesori de la acest institut, din lipsă de fonduri suficiente nici această școală nu a fost înființată³⁵.

Se reînființează în 1863, după o întrerupere de 15 ani, școala de agricultură de la Sinnicolau Mare, sub denumirea de „Școala agricolă — Institutul Cristofor Nako“. Această instituție a fost transformată în 1887 într-o Școală agricolă de stat. Încă din perioada anilor 1863—1867, școala de la Sinnicolau Mare a adus o contribuție importantă la pregătirea cadrelor de specialitate în domeniul agrar. Terenul experimental de 24 de iugăre din 1886 a fost lărgit cu încă 100 de iugăre donate școlii de co-

³⁰ V. Tărcovnicu, *Asociațiile învățătoresști din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara, vol. II (1970), p. 171.

³¹ *Idem*, p. 160; *Foaia Diecesană*, VII (1892), nr. 22; *Revista Economică*, II (1900), p. 253; V (1903), p. 370.

³² V. Tărcovnicu, *op. cit.*, p. 161.

³³ *Vezi pe larg* I. Kovács, A. Ardos, M. Mirel, *op. cit.*

³⁴ I. B. Mureșianu, I. I. Mureșianu, *op. cit.*, p. 25.

³⁵ I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, manuscris.

muna Sinnicolau Mare³⁶. Acordarea unui teren de 100 de iugăre, ca și ajutorul anual de 100—150 de florini pe care îl plătesc o serie de comune ca: Cenad, Periam, Lenauheim și Cărpiniș³⁷ demonstrează cu claritate rolul pe care l-a avut această școală în viața economică a acestui ținut.

Activitatea acestei școli și mai ales a unor pedagogi de renume cum au fost Bartók Géza și Bartók Béla depășește cu mult zona de influență a școlii. Începînd cu anul 1884, în sprijinul luptei „... pentru reformarea învățămîntului agrar și pentru crearea unor școli agrare de învățămînt secundar”³⁸, profesorul și economistul Bartók Béla scoate la Sinnicolau Mare o revistă proprie, „Gazdasági Tanügy” (Învățămîntul agricol), pe care o transformă într-un organ de luptă pentru reformarea radicală a învățămîntului agrar, învățămînt care ar putea aduce o contribuție importantă, cum sublinia Bartók, la ridicarea nivelului material al maselor țărănești³⁹.

Pe lângă pregătirea specialiștilor, Școala de agricultură de la Sinnicolau Mare aduce un aport considerabil la răspîndirea cunoștințelor, prin practica efectuată, prin cultivarea exemplară a pămînturilor. Terenul școlii a fost cultivat după metodele cele mai moderne, încă din anii 1860—1870 folosindu-se asolamentul cvadrienal, care asigură suprafețe importante cultivării furajelor atît de necesare în redresarea șeptelului slab al țărănimii bănățene. Pentru a îmbunătăți procesul creșterii animalelor în gospodăriile țărănești mici sub cinci iugăre, Bartók Béla experimentează un asolament model, de patru ani, unde lucerna ocupă un iugăr de pămînt⁴⁰. Tot Școala de agricultură de la Sinnicolau Mare devine un propagator al creșterii animalelor de rasă (Simmental, Pinzgau, Bonyhád), avînd un rol destul de important și în acțiunea de repopulare a vitei de vie din Banat distrusă de filoxeră⁴¹. Experiențele deosebit de pozitive, precum și rezultatele obținute de această școală, care din producție proprie, la sfîrșitul secolului trecut livra cantități însemnate de semințe cu calitate superioare gospodăriilor mici din comitatele Timiș și Torontal⁴², au fost popularizate printr-o serie de expoziții organizate atît la Sinnicolau Mare, cit și în alte centre din Banat⁴³.

În afara școlii de la Sinnicolau Mare, la sfîrșitul secolului trecut în Banat au fost înființate alte două școli agricole de stat, la Ciacova și la Lugoj.

³⁶ Proces-verbal al primăriei din 29 aprilie 1886 (Fotocopia în expoziția de istorie a Muzeului Banatului).

³⁷ Leopold Jokly, *Torontaler Compass*, 1880, Gross-Kikinda, p. 321, 290, 324, 396, 399.

³⁸ *Gazdasági Tanügy*, I (1884), nr. 4, p. 77—78.

³⁹ *Idem*, I (1884), nr. 2, p. 17—22.

⁴⁰ Valkó Arisztid, *A nagyszentmiklósi földmivesiskola működése 1863—1889 között*, în *Magyar mezőgazdasági múzeum közleményei*, 1964—1968, Budapest, 1969, p. 202—204.

⁴¹ Balás Árpád, *Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei*, Magyar-Ovár, 1897, p. 169.

⁴² *Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének* (în continuare G.E.O.Sz.) 1900/1901 évi Évkönyve, Budapest, 1901, p. 199.

⁴³ *Gazdasági Egyesületek Monografiája* (în continuare G.E.M.), Budapest, 1896, p. 552—575; *Délmagyarországi Közlöny*, 1891, nr. 173; *Katalog der landw. Ausstellung des Südungarischen landwirtschaftl. Bauvereins, welche von 26—30 Mai in Temeswar stattfindet*, Timișoara, 1901.

Printre sarcinile care stăteau în fața școlii de agricultură de la Ciacova — înființată în anul 1886 cu 4 cadre didactice și cu 30 de elevi —, se afla și pregătirea elevilor pentru conducerea muncilor agricole pe marile domenii, precum și răspîndirea unor metode moderne de gospodărire în satele învecinate. În activitatea școlii se punea un accent deosebit pe cultivarea furajelor, creșterea animalelor de rasă, pe folosirea îngrășămintelor naturale și artificiale și introducerea mașinilor moderne. Un rol cu totul deosebit l-a avut școala în răspîndirea animalelor de rasă, prin creșterea și plasarea anuală a unui număr important de tauri în satele bănățene, mai ales după 1895, odată cu preluarea de la stat a unei suprafețe de 296 de iugăre destinate special creșterii taurinelor⁴⁴.

Școala agricolă de stat de la Lugoj a fost înființată în anul 1895, propunîndu-și ca scop principal să contribuie la redresarea economiei agrare din fostul comitat Caraș-Severin. Școala avea un teren de 152 de iugăre arabil, 39 de iugăre finite, 390 de pădure și 30 grădină pentru pomicultură. Această grădină și-a început activitatea încă din 1892, iar în 1895 își aduce prima contribuție la dezvoltarea pomiculturii cu 19.000 de puieți de mere, pere și cireșe. După terminarea cursului obligatoriu de 2 ani, elevii urmau și un curs de pomicultură cu o durată de 1 an. Școala avea de la început 19 burse, din care „Comunitatea de avere” din Caransebeș asigura 10, întreprinderea „STEG” 4, orașul Lugoj 2, Episcopatul greco-catolic din Lugoj 1, iar orașul Caransebeș 2 locuri. Școala de agricultură de la Lugoj a adus servicii importante generalizării cunoștințelor agrare moderne, răspîndirii unor rase de cornute cu calități superioare (Bonyhád, Pinzgau) și îmbunătățirii pomiculturii în mod special⁴⁵.

Pe lângă cele trei școli amintite, la sfîrșitul secolului trecut la Timișoara revin la ordinea zilei preocupările pentru înființarea unei școli superioare de agricultură. Însă, cu toate demersurile făcute în 1906 de conducerea orașului⁴⁶, avînd și sprijinul Camerei de comerț și industrie, al Societății Lloyd, al Asociației economice a comitatului Timiș, dezinteresul pe care l-au manifestat cercurile guvernamentale de la Budapesta a împiedicat realizarea acestor deziderate.

Rolul presei în propagarea ideilor agrare în Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În a doua jumătate a veacului trecut, școlile agricole din Banat erau puține și slab frecventate. Învățămîntul agricol realizat în școlile elementare rurale, cu toate realizările obținute, a avut și multe neajunsuri. Odată terminate aceste forme de învățămînt, în munca sa de toate zilele, țărănul nu avea un izvor, un ajutor permanent în multitudinea problemelor cu care se confrunta. În lipsa unor

⁴⁴ G.E.M., p. 525; Balás A., *op. cit.*, p. 161—163.

⁴⁵ Balás A., *loc. cit.*, p. 180—182; Veritas, *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közigazgatási intézményeinek ismertetése*, Budapest, 1908, p. 374.

⁴⁶ *Temesvarer Zeitung*, 1893, nr. 29—30; 1896, nr. 283; *Memoriul orașului depus la Ministerul Cultelor la data de 6 martie 1907* a fost publicat de Geml József, *Temesvár szabad királyi város közállapotai az 1910. évben*, Timișoara, 1910, p. 133—134.

reviste de specialitate care să dea sfaturi pentru raționalizarea producției și a culturilor pe sutele de mii de loturi mici și mijlocii ale țăranilor, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea — atât în Transilvania cât și în Banat —, pentru popularizarea economiei agrare moderne au fost folosite coloanele cotidianelor vremii.

Ziarele românești, ca „Gazeta Transilvaniei“, „Telegraful Român“, „Observatorul“ și altele asigurau spații largi articolelor în care publiciști, agronomi, oameni politici ai vremii, ca Ștefan Pop, Paul Vasici, Visarion Roman, Partenie Cosma și alții pledează nu numai pentru ridicarea nivelului de cunoștințe agronomice ale maselor, dar luptau cu consecvență și pentru realizarea unui învățămînt agricol în limba română⁴⁷.

În această perioadă, chiar și la înființarea unor noi organe de presă, cum a fost și în cazul „Albinei“, problema difuzării cunoștințelor agro-economice stătea în centrul atenției⁴⁸. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea se înființează o serie de ziare și reviste românești și în Banat. De acum, pe lângă publicațiile românești editate în România, Transilvania, la Viena sau Budapesta, în domeniul propagării metodelor noi în agricultură, o contribuție importantă au și unele publicații din Banat cum ar fi: „Luminătorul“ (1880—1894), „Foaia de duminică“ (1894—1895), „Dreptatea“ (1893—1898), „Foaia Diecesană“ (1896—1907) și altele.

Indiferent de profilul sau conducerea acestor publicații, fiecare din ele acordă o importanță maximă problemelor țărănești, ce frământau mediul rural, de unde se recruta majoritatea cititorilor. Prin articolele proprii sau preluări din alte ziare românești și străine, presa încearcă să-și aducă contribuția la ridicarea stării materiale a țăranilor. Aceasta se poate realiza, după opinia presei românești din Banat, în primul rînd prin învățătură, prin raționalizarea gospodăriilor existente. „Mulți dintre sătenii și plugarii noștri zic că săteanului nu-i trebuie știință și învățătură...“ scria Pavel Rotariu în articolul „Plugarii noștri și starea lor“⁴⁹, și continuă „...dar nu este așa. Timpul s-a schimbat, țăranul și plugarul numai atunci va scoate puțință pline din ogorul său, dacă va pricepe cerințele naturii și dacă va ști a se acomoda lor în așa fel ca să-și cîștige favorurile lor“.

Grija pentru bunăstarea țăranimii, propagarea raționalizării agriculturii devine una dintre sarcinile cele mai importante în activitatea publicațiilor timișorene ca „Foaia de duminică“⁵⁰ și „Dreptatea“⁵¹. Din lipsă de spațiu vom analiza numai cele două publicații bănățene de limbă română, „Luminătorul“ și „Foaia Diecesană“, cu o apariție mai îndelungată. Ambele publicații au o rubrică permanentă închinată problemelor economice, unde apăreau știri scurte despre situația agricolă a ținutului, starea economică a țăranimii române, articole despre dări și comasări. Variate sînt articolele privind sfaturile practice, utile și de interes general publicate permanent în corelație cu muncile cîmpului, care stăteau în fața agricultorilor.

⁴⁷ Vezi pe larg N. Cordoș, J. Kovács, *Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a sec. XIX*, în *ActaMN*, III, 1965 și V. Dobrescu, I. Kovács, *Presa românească despre cooperarea din Transilvania la începutul sec. XX-lea*, în *AI*, XVII, 1974.

⁴⁸ G. Cipăianu, *Vincentiu Babeș și apariția presei politice românești în Banat*, în *AI*, XX, 1977, p. 377.

⁴⁹ *Luminătorul*, III, 1882, nr. 6.

⁵⁰ E. Borugă, *Situația social-economică a țăranimii bănățene oglindită în ziarul timișorean „Foaia de duminică“, la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. V, 1978, p. 26.

⁵¹ I. D. Suciu, *Ideologia ziarului „Dreptatea“ (1893—1898)*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. II, 1970, p. 202.

zări din domeniul agrar și a ramurilor industriale legate de agricultură devine expoziția.

Cu ocazia expozițiilor agrare sau industriale, dar în cele mai multe cazuri combinate, pe lângă reprezentarea clară, concretă a unor realizări din domeniul agrar, sînt prezentate vizitatorilor și căile pe care trebuie să le urmeze pentru a obține rezultate similare. Vizitatorul poate să se orienteze ușor printre materialele expuse, să urmărească mai ales pe acelea care-l interesează. Tot aici, în cadrul expozițiilor, poate să se orienteze și în privința înzestrării tehnice a gospodăriei, avînd la dispoziție o gamă variată de mașini, de la cele mai simple și relativ ieftine la cele mai moderne, scumpe, dar cu un randament sporit. De înzestrarea tehnică a gospodăriei — atît în epoca de creștere a cerințelor privind produsele agrare, cît și după izbucnirea crizei economice, — depindea în mare măsură realizarea unor venituri de către gospodăriile care produc pentru piață. Pe lângă rolurile amintite, expozițiile, mai ales după izbucnirea crizei agrare, oferă o posibilitate mai mare pentru orientarea producătorului în direcțiile de valorificare a produselor. Tîrgurile-expoziții devin locuri de desfacere, de contractare și de orientare mai sigură pentru producători. Faptul că la aceste expoziții-tîrguri se întîlnesc cei mai buni producători dintr-o ramură a economiei, în cele mai multe cazuri din mai multe țări, asigură o circulație foarte rapidă a experiențelor, a metodelor și a tehnicii agrare înaintate.

Pe lângă expoziții, tîrguri și alte forme de întîlniri — mai ales în perioada de criză a agriculturii —, sînt semnalate mai multe metode, procedee de a contribui la reorientarea producției agrare, în direcții care nu sînt afectate de criză, cum au fost: cultivarea plantelor industriale, viticultura, pomicultura, grădinăritul și mai ales creșterea animalelor pe baza unei furajări moderne și a selectării unor rase cu calități superioare.

Pentru realizarea acestor scopuri, asociațiile agrare, ministerul de resort, folosesc unele metode moderne, cum erau: expozițiile cu recompense, demonstrațiile practice, cursurile speciale, oferirea unor avantaje pentru introducerea unor inovații, asigurarea procurării unor semințe cu calități superioare, a animalelor de rasă. Tot aici trebuie să amintim că și în Banat au fost realizate o serie de cercetări pe terenurile experimentale, rezultatele cărora au intrat imediat și în practica curentă.

Expozițiile agrare și industriale au avut un rol important în răspîndirea mașinilor moderne în agricultura Banatului, unde făurirea unor mașini agrare perfecționate are o veche tradiție. Pe lângă fabricarea unor unelte agrare în majoritatea centrelor de prelucrare a metalelor din sudul Banatului, încă din primele decenii ale secolului al XVIII-lea⁷⁵, semnalăm că în cursul secolului următor, între 1840—42, la Comloșul Mare, în atelierele domeniului Liphay a lucrat Vidáts István⁷⁶, iar la Timișoara în 1856 a fost înființată o filială a fabricii de mașini agricole a cunoscutului industriaș Theophil Weiss din Praga⁷⁷. Produsele lui Weiss au făcut o impresie favorabilă la expoziția agrară de la Viena din 1853, cu toate că aveau o concurență serioasă din partea firmelor americane și engleze⁷⁸.

⁷⁵ *Temesvári kereskedelmi és iparkamara jelentése az 1879.—1881. évekről*, Timișoara, 1883, p. 166—168.

⁷⁶ Barbarits Lajos, *Magyar mezőgazdaság gépesítését hátráltató jelenségek a tőkés gyáripari verseny körülményei között*, în *Agrártörténeti Szemle*, 1972, p. 439.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Gazdasági Lapok*, 1853, nr. 23, p. 271—272.

Încă din 1856, Weiss a organizat mai multe expoziții la Timișoara, unde a prezentat vizitatorilor mașini agricole moderne⁷⁹. Totodată Weiss a făcut mai multe călătorii în Banat, pe domeniile cele mai importante, unde a prezentat mașinile și a explicat modul lor de funcționare⁸⁰. La răspîndirea mașinilor agrare moderne în Banat au contribuit și expozițiile agrare organizate la Viena și Budapesta.

Expoziția agrară de la Viena din anul 1857 a fost vizitată și de o delegație a Asociației economice a comitatului Timiș⁸¹. La această expoziție jubiliară, unde au fost expuse 818 piese la secția agrară și 1.283 la cea de mecanizare a agriculturii⁸², proprietari și arendași capitaliști din Banat au luat contact direct cu mașinile moderne engleze și americane. Dealtfel prima mașină cu aburi folosită în agricultura Banatului, de fapt și în această parte a Europei, a fost un locomobil tip Clayton, cumpărat de arendașul Fehér din Törökbecse (azi Novi Bečei din R.S.F. Iugoslavia). Rezultatul a fost peste așteptări, iar în anul următor Fehér a mai adus o garnitură, locomobil și batoză, pe care le-a folosit la lucrări în arendă⁸³. Un alt pionier al mecanizării în agricultură a fost arendașul Schulhof din Denta, care încă din 1861 folosea locomobilul la arat. La rugămintea Asociației economice a comitatului Timiș, Schulhof a organizat la 26 august 1861 o demonstrație practică de arat în hotarul comunei Sinmihaiul Român, la care a participat foarte multă lume⁸⁴.

Aceste demonstrații publice au contribuit la răspîndirea mașinilor cu aburi în agricultura Banatului, unde în 1863 funcționau deja 30 de batoze cu o capacitate de 234 de C.P., pe cînd în agricultura Transilvaniei nu exista nici una⁸⁵. Ca să facă față concurenței străine, în perioada crizei agrare, domeniile și arendașii cei mai bogați au intensificat înzestrarea moșiilor cu mașini moderne. La răspîndirea acestora un aport deosebit își aduc expozițiile agricole de la Zagreb (1861), Seghedin (1876), Lipova (1879), Arad (1880)⁸⁶, dar mai ales marea expoziție agro-industrială de la Timișoara din anul 1891, unde, conform regulamentului de organizare, putea participa orice producător de mașini agrare, și unde au expus pe o suprafață însemnată cele mai importante firme din țară și de peste hotare, ca: Clayton și Schuttleworth, cu sucursală și la Timișoara, Friedländer din Viena, Hümpher et Co. din Frankfurt, The International Cotton din Londra⁸⁷. Fără îndoială că și aceste expoziții au avut un rol important în răspîndirea mașinilor agrare moderne în Banat, unde în cursul anului 1895 funcționau 718 de batoze în comitatul Timiș, 1409 în Torontal⁸⁸, iar în anul 1915, 90% din activitățile de acest gen erau executate cu batoze moderne⁸⁹.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la modernizarea agriculturii Banatului un aport deosebit l-au adus și diferitele cursuri agrare organizate de aso-

⁷⁹ *Idem*, 1856, nr. 7, p. 83.

⁸⁰ *Idem*, 1865, nr. 27, p. 353.

⁸¹ *Idem*, 1857, nr. 42, p. 571.

⁸² Barbarits L., *loc. cit.*

⁸³ Sándor Vilmos, *A gabonacséplés gépesítése Magyarországon*, în *Agrártörténeti Szemle*, nr. 3—4/1962, p. 407.

⁸⁴ *Magyar Gazda*, 1861, nr. 32, p. 510.

⁸⁵ Sándor Vilmos, *op. cit.*, p. 409.

⁸⁶ Gelléri Mór, *Kiállításokról hajdan és most*, în *Nemzetgazdasági Szemle*, Budapest, 1894, p. 824—826.

⁸⁷ *Délmagyarországi Közlöny*, 1891, nr. 90.

⁸⁸ Sándor Vilmos, *op. cit.*, p. 429.

⁸⁹ *Idem*, p. 413.

ciațiile economice comitatense, apoi de „Astra“, ca și de Asociația agricultorilor din Banat.

Asociațiile economice comitatense sînt reorganizate în perioada crizei agrare cu scopul de a-și ajuta membrii. Căile propuse de asociații pentru relansarea economiei agrare sînt; schimbarea structurii producției agrare bazate pe cultivarea grîului, relansarea creșterii animalelor, introducerea culturii plantelor industriale, îmbunătățiri funciare prin lucrări de irigare și de desecare, precum și acțiuni permanente pentru îmbunătățirea învățămîntului agrar⁹⁰.

Măsurile preconizate erau reclamate mai ales în privința restructurării producției agrare, cunoscut fiind faptul că în Banat suprafețe imense, 46% din pămîntul arabil din Torontal și 47% din Timiș, erau cultivate numai cu grîu⁹¹, iar rețetarea excesivă a acestei culturi a dus la degradarea pămîntului și la scăderea vertiginosă a recoltelor de cereale.

În vederea diversificării producției agrare, Asociația economică a comitatului Timiș acordă premii în valoare de 100 de coroane acelor producători mici și mijlocii care folosesc un asolament agrar modern, în care un loc important îl ocupă culturile furajere⁹². Asociația a avut un rol important în răspîndirea culturii lăcnerii și trifoiului. Pentru răspîndirea unor rase de animale, asociația a organizat expoziții cu premii pe anii 1877, 1883, 1891, 1893 și 1894, iar după anul 1899 a repartizat gratuit sau la un preț scăzut 72 de tauri de rasă⁹³. În domeniul pomiculturii și al legumiculturii s-au distribuit de la pepiniera asociației numai între anii 1885—1896 peste 70.000 de puieți, iar pentru repopularea viței de vie distruse de filoxeră s-au pus la dispoziția gospodărilor anual mii de butuci de soiuri superioare, ca: Riparia, Portalis, Iaquez, Yorkmadeire⁹⁴. Asociația a organizat diferite cercuri ale agricultorilor în peste 60 de comune ale comitatului Timiș, cu un număr de 6.373 de membri și a organizat numai în anul 1905 peste 195 de expuneri din diferite domenii ale agriculturii⁹⁵.

Aceleași probleme au stat și în fața Asociației economice a comitatului Torontal, care dispunea de 1.200.993 de iugăre de pămînt arabil din care pe 571.054 de iugăre se cultiva grîu și pe 402.202 de iugăre porumb⁹⁶ și a cărei economie agrară excela prin monocultură. Criza agrară din 1873 a lovit în mod deosebit pe țărani cu suprafețe mici și mijlocii de pămînt. Pentru a găsi o ieșire din această situație, Asociația economică a comitatului Torontal își propune la începutul anilor 1890 să intensifice mai ales creșterea cailor de rasă, foarte căutați pentru nevoile armatei, procurînd în acest scop un număr mare de armăsari. În vederea stimulării orientării spre creșterea cailor, Asociația a organizat expoziții cu premii la Sînnicolau Mare, Cenci și Jimbolia, localități care devin adevărate centre de creștere a cailor⁹⁷.

⁹⁰ Pola Jakab, *Az újabb agrár mozgalom és irodalom hazánkban*, în *Nemzetgazdasági Szemle*, Budapest, 1894, p. 4.

⁹¹ Basányi Endre, *A malom ipar szerepe és jelentősége a közgazdaságban*, în *Nemzetgazdasági Szemle*, Budapest, 1886, p. 994.

⁹² G.E.O.Sz., 1902—1903. évi Évkönyve, p. 247.

⁹³ G.E.M., p. 526.

⁹⁴ Idem, p. 522—525.

⁹⁵ Berger Károly, *Temes vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszere*, Budapest, 1907, p. 25.

⁹⁶ G.E.M., p. 552—554.

⁹⁷ G.E.O.Sz., 1901—1902. évi Évkönyve, p. 306.

Pentru sprijinirea creșterii animalelor cornute, ca și pentru răspîndirea vacilor de lapte cu un randament superior în cursul anilor 1898—1899, Asociația a obținut un împrumut de 116.000 de coroane cu o dobîndă minimală de 4%⁹⁸. În urma acestor măsuri a crescut considerabil numărul vacilor de lapte, iar în 1903 în comitatul Torontal funcționau deja peste 46 cooperative de valorificare a laptei⁹⁹.

Asociația economică a comitatului Torontal acorda o atenție deosebită și cultivării cerealelor, a plantelor industriale, viticulturii și pomiculturii. Pentru răspîndirea metodelor celor mai înaintate, pentru îndrumarea permanentă a membrilor săi, începînd cu anul 1885 asociația a organizat cercuri ale agricultorilor în peste 60 de comune ale comitatului Torontal¹⁰⁰. Membrii acestor cercuri au organizat expoziții, excursii la diferite expoziții agrare, expuneri ținute de agronomi, economiști sau producători cu experiență îndelungată. Numai în iarna anului 1901/1902 asociația a organizat peste 100 de expuneri cu participarea unui auditoriu format din peste 9.634 de persoane¹⁰¹.

Asociația economică a comitatului Caraș-Severin a fost înființată în anul 1891, cu scopul de a propaga în rîndul producătorilor noutățile din domeniul creșterii animalelor și al pomiculturii, ramuri hotărîtoare în economia agrară a comitatului. În acest scop Asociația a intervenit pe lângă Ministerul agriculturii, cerînd înființarea unei școli de agricultură la Lugoj și a unor pepiniere pe lângă școlile sătești. Încă din primii ani de activitate, Asociația organizează premieri în domeniul pomiculturii în 14 localități și al animalelor de rasă în 4 localități ale comitatului¹⁰².

Cursurile de iarnă organizate de Asociație vizau în primul rînd creșterea vitelor cornute, înlocuirea raselor vechi cu rase noi superioare, precum și asigurarea nutrețurilor necesare prin extinderea culturilor de trifoi și lucernă. Expunerile, făcute și în limba română, urmăreau transmiterea unor cunoștințe și în domeniul viticulturii și al legumiculturii¹⁰³. În primii ani ai secolului al XX-lea, Asociația economică a comitatului Caraș-Severin organizează cursuri agrare în comunele Belint, Coștei, premieri de animale la Birchiș, Lugoj, Bocșa, precum și o serie de cooperative pentru procurarea de mașini agrare¹⁰⁴.

Importanța cursurilor agrare a stat mereu și în atenția „Astrei”, care a organizat sute de conferințe prin despărțămintele ei¹⁰⁵. Pentru a mări eficacitatea prelegerilor economice, pe care le considera ca „... unul dintre mijloacele cele mai puternice pentru înaintarea bunăstării țăranilor”, autorul articolului „Prelegeri economice populare” propune ca secția economică a „Astrei” să țină „... prelegeri populare însoțite de demonstrații practice, potrivit unei tematici vaste, care să cuprindă toate sectoarele vieții economice”¹⁰⁶.

Cursurile populare au stat și în atenția Asociației agricultorilor din Banat, înființată în anul 1891, cu sediul la Timișoara, cu scopul de a sprijini viața economică și culturală a maselor țărănești germane din Banat. Din activitatea deosebit

⁹⁸ G.E.O.Sz., 1900—1902. évi Évkönyve, p. 197.

⁹⁹ G.E.O.Sz., 1902—1903. évi Évkönyve, p. 217.

¹⁰⁰ Borovszky Samu, *Torontálvármegye monografiája*, Budapest, f.a., p. 230.

¹⁰¹ G.E.O.Sz., 1901—1902. évi Évkönyve, p. 201.

¹⁰² G.E.M., p. 341—342.

¹⁰³ *Krassó-Szörény vármegyei gazdasági egylet által szervezett téli gazdasági tanfolyamok jegyzetei*, Lugoj, 1897—1898.

¹⁰⁴ G.E.O.Sz., 1904—1905. évi Évkönyve, p. 233—235.

¹⁰⁵ I. Kovács, A. Ardos, M. Mirel, *op. cit.*, p. 303.

¹⁰⁶ *Revista Economică*, VI(1904), p. 185—186.

de bogată a Asociației în domeniul răspîndirii cunoștințelor agrare amintim că în primii 6 ani de activitate, cursurile de iarnă organizate de această asociație au fost audiate de peste 15.000 de țărani¹⁰⁷.

O preocupare specială, care a contribuit în mare măsură la îmbunătățirea producției agrare și care prin natura sa se integrează organic în domeniul învățămîntului agrar, era cercetarea științifică legată de îmbunătățirea unor soiuri de semințe, plante și din domeniul îmbunătățirilor funciare. Tradițiile bănățene din acest domeniu datează încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în domeniul culturii orezului¹⁰⁸. Aceste cercetări sînt reluate în anul 1840, cînd la Topolea în orezăria lui Leopold Arizi au început experimentele cu orezul chinezesc¹⁰⁹. O altă preocupare datează din anul 1844, cînd conducerea comitatului Torontal face apel la selectarea unor noi soiuri de plante de tutun¹¹⁰.

Aceste încercări timide sînt reluate după 1876, pe bază științifică, cînd în cadrul Asociației Naturaliștilor din Banat se înființează o secție economică, care propune înființarea unui teren de cercetare și experiențe pentru îmbunătățirea plantelor¹¹¹. Chiar dacă înființarea unui teren de cercetare nu a fost posibilă, Asociația naturaliștilor din Banat organizează în anul 1883 cercetări fitofenologice, iar din 1885 o secție de cercetări chimice și microscopice, cu foarte multe rezultate practice în domeniul agriculturii¹¹².

Efectuarea unor cercetări practice de mare importanță se va realiza prin contribuția Asociațiilor economice comitatense. Astfel Asociația economică a comitatului Timiș a înființat un teren de cercetare în hotarele orașului Timișoara, unde s-au făcut experiențe pentru obținerea unor specii de pomi cu calități superioare. Tot aici, în 1889 a fost înființat un sector pentru cercetarea și adaptarea unor soiuri de viță de vie americane¹¹³.

În anul 1902, din inițiativa asociației, în colaborare cu academicianul Cserháty Sándor, au început la Timișoara experiențele pentru obținerea unui nou sortiment de grîu cu calități superioare și a unor soiuri de porumb de toamnă timpuriu. Experiențele au fost organizate pe terenurile Asociației cît și pe terenurile celor 22 de producători cărora le-au fost repartizate semințele¹¹⁴. Pe terenurile experimentale ale asociației, cercetări similare s-au făcut cu tutun, sfeclă de zahăr, in, cîneapă și leguminoase¹¹⁵. Rezultatele deosebite obținute în domeniul cercetării și selectării plantelor și a semințelor determină înființarea unui institut special de cercetare sub denumirea „Institutul bănățean pentru îmbunătățirea semințelor”¹¹⁶.

Cercetări similare se execută din anul 1887 și de Asociația economică a comitatului Torontal. Primele cercetări au ca temă îmbunătățirea calității orzului¹¹⁷.

¹⁰⁷ *Katalog der landw. Ausstellung des Südungarischen landwirt. Bauervereins, welche von 26—30. Mai in Temesvar stattfindet*, Timișoara, 1901, p. 1—2.

¹⁰⁸ Alexandru Zănescu, Anton Büchl, *Din istoria culturii orezului în Banat în secolele XVIII—XIX*, în *Tibiscus*, IV — istorie, 1975, p. 204—205.

¹⁰⁹ *Magyar Gazda*, 1845, nr. 18.

¹¹⁰ *Idem*, 1844, nr. 20.

¹¹¹ Reis Ferenc, *Délmagyarországi természettudományi társulat története*, Timișoara, 1899, p. 11.

¹¹² *Idem*, p. 65—66.

¹¹³ *G.E.M.*, p. 522.

¹¹⁴ *G.E.O.Sz.*, 1902—1903. évi Évkönyve, p. 247.

¹¹⁵ *G.E.O.Sz.*, 1904—1905. évi Évkönyve, p. 301.

¹¹⁶ *A temesmegyei gazdasági egyesület 1910. évi Évkönyve*, Timișoara, 1911, p. 5.

¹¹⁷ *G.E.M.*, p. 570.

mai tirziu cercetările de pe terenurile experimentale din Becicherecul Mare și Jimbolia sînt extinse pe diferite soiuri de cartofi și grîu. Rezultate deosebit de importante a obținut secretarul asociației economice a comitatului Torontal Márton Andor, prin încrucișarea grîului din Banat cu grîul din Somogy (R.P.U.).

Aceste începuturi ale cercetării științifice din domeniul agrar au o importanță cu totul deosebită, deoarece prin ele se pun bazele învățămîntului și cercetării moderne din zilele noastre.

Trecerea în revistă a principalelor acțiuni realizate în domeniul învățămîntului agrar demonstrează că elementele înaintate ale societății, forurile școlare și economice din ținuturile bănățene au înțeles rolul pe care trebuie să-l aibă învățămîntul în dezvoltarea economiei agrare. Pe parcursul anilor, ele au acționat în strînsă legătură cu cerințele concrete ale agriculturii. Acest lucru a ieșit în evidență mai ales după anul 1873, cînd criza agrară a lovit puternic și economia Banatului.

În aceste condiții, cînd prețul cerealelor a scăzut foarte mult, propaganda agricolă, împreună cu alți factori, ca băncile de credit și cooperativele de valorificare, a constituit instrumentul principal al încercărilor de diversificare a producției agrare. În situația în care rămășițele feudale puternice, fărîmițarea proprietăților, lipsa fondurilor bănești și slaba înzestrare tehnică de la sfîrșitul secolului trecut au frînat dezvoltarea plenară a agriculturii, învățămîntul agricol a adus o contribuție foarte importantă la rezultatele obținute.

LAJOS KAKUCS

DAS LANDWIRTSCHAFTLICHE UNTERRICHTSWESEN IM BANAT, IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Die Revolution von 1848—1849 und die darauffolgenden Reformen schufen neue gesellschaftliche und wirtschaftliche Verhältnisse, welche die Benützung moderner landwirtschaftlicher Methoden notwendig machten. Breite Kreise von Grundbesitzern mussten mit der fortgeschrittenen Landtechnik und der Anwendung der Errungenschaften der Wissenschaft bekannt gemacht werden.

Die alten Methoden des XVIII. Jh., hauptsächlich auf die Verbreitung von umfangreichen landwirtschaftlichen Werken gestützt, entsprachen nicht mehr; betont wurden die mit dem Schulwesen in Verbindung stehenden Möglichkeiten. In der zweiten Hälfte des XIX. Jh. wurden, nebst der schon bestehenden — in Sinnicolau Mare —, noch zwei landwirtschaftliche Schulen, in Ciacova und in Lugoj, gegründet. Die Landwirtschaft wurde als Unterrichtsgegenstand in das Programm der Dorfvolksschulen aufgenommen.

Die Presse wirkte auch als Verbreiter der landwirtschaftlichen Kenntnisse. Die rumänischen Zeitungen im Banat veröffentlichten selbstverfasste Artikel oder übernahmen solche aus der „Gazeta Transilvaniei“, der „Tribuna“, der „Gazeta Poporului“ und der „Economia Națională“.

Als dynamische Formen der Verbreitung von fortgeschrittenen landwirtschaftlichen Methoden kann man aber die Kurse und die Ausstellungen betrachten.

Die von der „Astra“ und den wirtschaftlichen Vereinen der Komitate veranstalteten Kurse betonten die Tierzucht, den Obst-, Wein- und Gartenbau. Die landwirtschaftlichen Ausstellungen spielten eine erstrangige Rolle in der Einführung der landwirtschaftlichen Maschinen und der Steigerung der Warenerzeugung.

In den letzten Jahren des vorigen Jahrhunderts wurden auf Ansporn der wirtschaftlichen Vereine der Komitate Timiş und Torontal, in Timișoara und Zrenjanin (S. F. R. Jugoslawien) die ersten banater landwirtschaftlichen Forschungseinheiten gegründet, welche sehr viel zur Gewinnung von Saatgut und Pflanzen bester Qualität beitrugen.

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND MIȘCAREA FEMINISTĂ DIN TRANSILVANIA (A DOUA JUMĂTATE A SEC. AL XIX-LEA — ÎNCEPUTUL SEC. AL XX-LEA)

Încadrată în curentul general european, mișcarea pentru emanciparea femeilor din Transilvania se face prezentă în tabloul frământărilor sociale, politice și culturale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu particularitățile ei distincte, generate de condițiile existente în Transilvania acelei vremi.

Feminismul¹ a apărut, ca mișcare, în epoca modernă. Primele revendicări în favoarea reprezentării femeii sau a egalizării sexelor sînt cunoscute din timpul revoluției franceze. La începutul secolului al XIX-lea s-a creat pe plan european un adevărat curent privind egalizarea drepturilor economice, intelectuale, juridice și politice ale ambelor sexe, curent generat de însăși dezvoltarea social-economică. Posibilitățile create femeilor de dezvoltarea industriei, de participarea la economia generală, ieșirea femeii din cadrul restrîns al familiei au dus la conștientizarea femeii despre rolul ei, la afirmarea dorinței de a i se recunoaște acest rol, de a fi legiferat și tradus în fapt².

Desigur, menținerea femeii în stare de inferioritate intelectuală, civilă, juridică și politică a constituit subiectul multor lucrări apărute în acea perioadă, fiecare încercînd, în funcție de poziția pe care se situa autorul, să dezvăluie cauzele generatoare ale acestei situații³.

Dar nu ne propunem să facem un istoric al apariției și dezvoltării mișcării feministe în Europa și nici în România, ci să formulăm doar cîteva considerații privind formele de recepționare și de manifestare în special în Transilvania.

Prezența femeilor române se face tot mai pregnant simțită în viața politică și socială în timpul revoluției de la 1848. Femeia romîncă ia parte deschis la lupta de idei, la lupta pentru emancipare socială și națională. Mai apoi epoca unirii își are și ea pleiada de femei care militază pentru realizarea unirii, iar în anii războiului de independență, exemplele se înmulțesc⁴. Sofia Cocea scria în 1859 într-un articol, îndemnînd femeile „să lucreze pentru regenerarea României prin crearea

¹ Feminism = mișcare socială care susține egalitatea în drepturi a femeii cu bărbatul în toate sferele de activitate (V. Breban, *Dicționarul limbii române contemporane*, București, 1980, p. 206).

² C. C. Botez, *Problema feminismului — o sistematizare a elementelor ei*, București, 1920, p. 27—32.

³ Vezi lucrările menționate de P. Cîncea, în studiul *Începuturile luptei pentru emanciparea femeii în România (secolul al XIX-lea)*, în *Studii și Articole de Istorie*, V, 1963, p. 291—311 și de C. C. Botez, *op. cit.*

⁴ S. Popa, *Femeia romîncă din Ardeal și războiul de independență*, în *Biruința*, nr. 295, 16 aprilie 1927, p. 1; V. Bologa, *Ajutorul românilor ardeleni pentru răniții războiului de independență*, în *Transilvania*, 1941, p. 390—407.

de școli și instituții de educație⁴⁵. Această idee este reluată și îmbogățită pe alte planuri în anii următori atât în România, cât și în Transilvania. În Transilvania, mișcarea feministă se face prezentă teoretic prin articolele apărute în coloanele gazetelor vremii și apoi faptic prin înființarea de asociații.

În articolele apărute se pornește în general de la prezentarea și comentarea mișcării feministe europene, ajungându-se la a pune în discuție condiția femeii române, căile și posibilitățile ei de emancipare. Revista „Familia”, care, prin natura ei, se adresează unui cerc mai larg de cititori și cititoare în special, și al cărui suflet și conducător, Iosif Vulcan, era el însuși un adept al ideilor noi, a acordat un spațiu mai larg acestei probleme, în afara rubricii obișnuite adresate cititoarelor. Articolele încep să apară în numerele din anul 1869 și sînt semnate mai puțin de către femei, care nu aveau încă curajul și obișnuința condeiului. În schimb, semnează nume cunoscute ca Atanasie M. Marienescu, Ion Lapedatu, Iosif Vulcan, I. C. Drăgescu⁶. Iosif Vulcan, sub titlul „Conversare cu cititoarele”, prezintă mișcarea feministă din Franța, discută situația femeii din Transilvania și ajunge la concluzia că „femeia și politica sînt două concepte contraste”, fără a exclude însă necesitatea emancipării ei⁷.

Atanasie M. Marienescu face un istoric al feminismului, prezentîndu-l ca o revoluție reformatoare și pașnică ce a cuprins mai multe state, la noi ajungînd mai tîrziu. Redă esența acestei mișcări: dreptul la muncă, la cultură, drepturi politice egale cu bărbații, citind din alte lucrări franceze și engleze. „Femeile — spune el într-unul din articole — vor să ajungă și ele de factori ai culturii și bunăstării materiale și să se folosească de drepturi politice pînă la gradul cel mai înalt ca și bărbații”⁸. Referindu-se la femeia română, susține că un popor care începe a progresa „Trebuie să propășească cu toți factorii săi și femeia în popor este un factor principal”⁹. În emanciparea culturală a femeii consideră că un rol important îl are școala. Pledează deci pentru înființarea de școli pentru fete unde „să se învețe mai mult decît a scrie și citi”¹⁰.

Ioan Lapedatu, în „Femeia în secolul al XIX-lea”, redă din cursul unui publicist francez ținut într-o sesiune publică literară despre femeia secolului al XIX-lea. Subscrie la ideile susținute de francez privind emanciparea culturală, socială și politică a femeii, continuînd cu exemple din Anglia și America¹¹.

⁵ C. C. Botez, *op. cit.*, p. 53.

⁶ At. M. Marienescu, în *Familia* (1869), nr. 12, 23 mart./4 apr.; nr. 13, 25 mart./5 apr.; nr. 14, 6/18 apr.; nr. 18, 4/16 mai; nr. 19, 11/23 mai; nr. 21, 25 mai/6 iun.; nr. 44, 2/14 noiembrie; I. Lapedatu, în nr. 17, 27 apr./9 mai; I. Vulcan, în nr. 1, 5/17 ian.; nr. 10, 9/21 mart.; I. C. Drăgescu, în nr. 14, 6/18 aprilie.

⁷ I. Vulcan, *Conversare cu cititoarele*, în *Familia* (1869), nr. 1, 5/17 ianuarie, p. 8; nr. 10, 9/21 martie, p. 116.

⁸ At. M. Marienescu, *Luptele pentru emanciparea femeilor*, în *Familia*, nr. 18, 4/16 mai 1869, p. 205—206.

⁹ Idem, *Creșterea fetițelor române mai înainte și acuma*, în *Familia*, nr. 12, 23 mart./4 apr., 1869, p. 133.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 134.

¹¹ *Familia*, nr. 17, 27 apr./9 mai 1869, p. 193.

La fel, I. C. Drăgescu, într-o corespondență trimisă de la Torino, informează cititorii despre mișcarea feministă din Italia și Franța. În încheiere scria: „Eu am fost și voi fi pururea pentru emancipațiunea femeii. Doresc ca legea să-i acorde drepturi egale și să-i impună datorii egale cu ale bărbaților”¹². Este de părere că emancipare înseamnă instrucție și educație înainte de toate.

Alături de aceștia își expune ideile în paginile „Familiei” Elena Densușianu, în articolul „Despre emanciparea femeilor”¹³. Începe prin a arăta că în Transilvania două idei domină viața social-politică: ideea de naționalitate și emanciparea femeilor. Sub emancipare înțelege „îmbunătățirea stării spirituale, materiale și publice a femeii”¹⁴. Emanciparea pretinde cultură; de aceea, e de părere că emanciparea femeilor din Transilvania va începe atunci când se vor ridica școli pentru fete și se va acorda atenție pregătirii femeii încă din tinerețe. Este conștientă de nivelul cultural scăzut al femeilor, acesta mărginindu-se în general la cercul familial sau la un cerc de cultură foarte limitat. Pledează pentru emanciparea culturală, făcând un apel tuturor femeilor de a trece la acțiune. Femeile trebuie să înceapă, „ele trebuie să formeze reuniuni, societăți, să facă fonduri, să ridice școli”¹⁵. În încheiere subliniază însă că adevărata emancipare a femeilor nu se va putea îndeplini decît numai „acolo unde viața politică a unui popor are la bază libertatea adevărată: „... unde nu e libertate, nu poate prospera nici cultura”¹⁶.

Transpuse în practică, aceste deziderate au figurat în programele reuniunilor de femei. Întemeiate la început cu scop filantropic, apoi pentru a sprijini sistemul educațional al fetelor prin înființarea de școli și cămine pentru ele, de a educa tinăra generație, de a încuraja portul național, literatura, muzica, industria de casă, reuniunile s-au transformat treptat în focare de răspindire a culturii, de cultivare a sentimentului național.

Conștientă de rolul pe care trebuie să-l joace femeile în toate acțiunile de educație și național-patriotice, la adunarea generală din 1865 a femeilor române din Brașov, președinta Anastasia Datcu pleda pentru propășirea științifică și culturală a femeilor în egală măsură cu cea a bărbaților: „viitorul națiunii românești peste tot pretinde în mod imperativ ca în proporțiunea în care o parte însemnată a jumirii bărbătești propășește în știință și cultură, să propășească și sexul femeiesc alătura...”¹⁷. În același sens vorbea și Elena Pop Hossu-Longin în apelul lansat în vederea constituirii Reuniunii femeilor române hunedorene¹⁸.

Prima reuniune de acest fel a fost cea a femeilor din Brașov, înființată în anul 1850 și al cărui program și activitate reflectă dezideratele expuse. Avînd în frunte, la înființare, pe Maria Nicolau, apoi pe Maria

¹² *Idem*, nr. 14, 6/18 aprilie 1869, p. 164.

¹³ *Idem*, nr. 49, 7/19 decembrie 1869, p. 577. A fost susținut sub formă de conferință la Făgăraș, în 5 decembrie 1869.

¹⁴ *Familia*, nr. cit., p. 577—578.

¹⁵ *Idem*, p. 579.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Muzeul județean Brașov, Arhiva Mureșenilor (în continuare: ArhMureșeni), dosar nr. 5 privind Istoricul Reuniunii femeilor din Brașov, p. 10.

¹⁸ E. Glodariu, *Elena Pop Hossu-Longin și mișcarea feministă din Transilvania*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 488.

Secăreanu, soția cunoscutului luptător pașoptist, Anastasia Dateu și, din 1908, pe Maria Baiulescu, reuniunea a desfășurat o bogată și rodnică activitate. A ajutat orfanii din Brașov și Alba Iulia, a înființat două instituții școlare la Brașov și Blaj, a susținut școlile din Brașov, Blaj și Sibiu, a organizat prima expoziție de manufactură și artă românească la Brașov în 1862 cu prilejul adunării generale a „Astreii”; a antrenat femeile în activitatea școlilor și în dezvoltarea industriei casnice; a contribuit la răspîndirea ideilor pedagogice în sinul mamelor și la educarea și instruirea tinereții feminin; a susținut conferințe științifice și literare; a întemeiat un orfelinat și un internat de fete la Brașov¹⁹.

Au urmat, în ordine cronologică, în 1863 Reuniunea femeilor din Lugoj; 1870 cea din Mediaș; 1876 la Făgăraș; 1880 la Turda și Abrud; 1881 la Sibiu, Șimleul Silvaniei și Zărnești; 1884 la Arad; 1886 la Hunedoara; 1888 la Cluj, 1890 la Blaj; 1891 la Rășinari și Caransebeș; 1893 la Timișoara²⁰; după 1900 înființându-se și în alte localități.

În România, prima reuniune este întemeiată de către Cornelia Emilian, la Iași, în 1867, cu scopul ajutorării, educării și instruirii fetelor lipsite de mijloace, după modelul celei de la Brașov și cu care de altfel va întreține strînse legături²¹. Mai apoi, în 1886, tot Cornelia Emilian va pune bazele „Reuniunii femeilor române”, al cărei scop era înființarea primei școli profesionale pentru fete din Moldova²². Cîțiva ani mai târziu, în 1894, ia naștere „Liga femeilor române”, ce își propunea să lupte pentru drepturile civile și politice ale femeii. Scoate și un organ de publicitate, „Buletinul Ligii femeilor”²³. Urmează, în 1908, tot la Iași, cercul „Unirea educatoarelor române” cu revista „Unirea femeilor române”, iar în 1911, la București, este fondată „Liga pentru drepturile și datoriile femeilor”, a cărei fondatoare a fost Eugenia Reuss Ianculescu²⁴. Abia în 1918 la Iași și în 1919 la București se crează o asociație de largă cuprindere, „Asociația pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”²⁵, în cadrul căreia vor activa și femeile din Transilvania.

Revenind la Transilvania, ne vom referi, în continuare, doar la reuniunile care s-au detașat prin program și activitate, majoritatea dintre ele rămînînd doar la un caracter filantropic (Zărnești), cultural, de auto-educare (Turda) sau de înființare a unor școli pentru fete (Arad, Șimleul Silvaniei, Abrud, Lugoj, Timișoara, Blaj).

¹⁹ ArhMureșeni, dosar nr. 5; M. Băltescu, *Contribuții la istoricul „Reuniunii femeilor române din Brașov”*, în *Culegere de studii și cercetări*, I, 1967, p. 191—211.

²⁰ *Vezi GazTrans*, nr. 34, 16 apr./4 mai 1877; nr. 243, 29 oct./10 nov. 1886; nr. 11; 23 decembrie 1888; nr. 32 și 244 din 1891; M. Baiulescu, *Reuniunea femeilor române din Ardeal*, în *Boabe de Grîu*, nr. 10, decembrie 1930, p. 602—605.

²¹ *Familia*, nr. 3, 19/31 ianuarie 1869, p. 34; E. Ioniță, *Cronologia mișcării organizate a femeilor din țara noastră*, în *Anale de Istorie*, 4, 1975, p. 95.

²² C. C. Botez, *op. cit.*, p. 55.

²³ P. Cîncea, *op. cit.*, p. 298—301. Printre membrele fondatoare era Sofia Nădejde, cunoscută militantă a mișcării pentru emanciparea femeii. Publicația se remarcă prin problematica dezbătută: necesitatea instrucției pentru femei, învățămînt profesional accesibil pentru toate categoriile sociale, drept de vot, aprecieri pozitive asupra propagandei profeministe făcute de socialiști.

²⁴ C. C. Botez, *op. cit.*, p. 55; E. Ioniță, *op. cit.*, p. 96. Societatea, înființată în 1911, avea 8 secțiuni întrunind femei din toate păturile sociale și avînd ca obiective obținerea de drepturi sociale și politice (*GazTrans*, nr. 125, 9/22 iunie 1913, p. 3).

²⁵ C. C. Botez, *op. cit.*, p. 58.

Alături de reuniunea brașoveană se distinge prin activitatea depusă „Reuniunea femeilor sălăjene“, al cărei scop, înscris în statute, era „înaintarea învățămîntului poporal și a industriei de casă“²⁶. În același an, 1881, se va înființa o altă reuniune importantă, cea de la Sibiu. La inițiativa Mariei Cosma, soția lui Partenie Cosma, femeile din Sibiu s-au întrunit în 7 noiembrie 1880 și au elaborat un statut, iar în 8 iunie 1881 a avut loc adunarea generală de constituire a reuniunii. Scopul propus inițial era de a înființa „un institut român de creștere pentru fete împreunat cu internat“²⁷. Mai tirziu, în 1897, datorită bogatei activități desfășurate de această reuniune, statutele au trebuit să fie modificate pentru că nu mai corespundeau. Își propuneau în acest an înființarea unei școli pentru economia și industria de casă, precum și o preparandie pentru femei²⁸. Pînă la înființarea lor reuniunea urma să acorde stipendii elevelor care frecventau alte școli. În anul 1890 reuniunea avea 262 membre și președintă era tot Maria Cosma²⁹.

Activitate rodnică a desfășurat „Reuniunea femeilor române din Hunedoara“, a cărei constituire a avut loc la 30 octombrie 1886. Pornind de la constatarea că industria de casă era prea puțin dezvoltată, Elena Pop Hossu-Longin³⁰, întemeietoarea acestei reuniuni, a orientat activitatea societății în primul rînd spre dezvoltarea meșteșugurilor casnice și abia în al doilea rînd spre celelalte obiective. Tot ea militează în cadrul reuniunii pentru încurajarea portului național, dezvoltarea artei populare și menținerea specificului ei național.

Referitor la obiectivele înscrise în statute de către reuniunile de femei, ele sînt formulate lapidar, iar enunțarea direcțiilor de activitate este restrînsă. Activitatea lor dovedește însă că au depășit de multe ori cele înscrise în statute. Direcțiile principale spre care s-au îndreptat ar fi următoarele: scopuri filantropice (de ajutare a văduvelor, fetelor orfane, a femeilor sărace); autoeducare prin înființarea de cabinete de lectură, biblioteci, susținerea de conferințe în cadrul reuniunilor; înființarea școlilor de fete, a internatelor; înființarea de școli cu profil industrial, economic; activitate culturală și publicistică; reînvierea meșteșugurilor tradiționale prin dezvoltarea industriilor casnice, a artei populare cu evidențierea specificului ei național.

În această ultimă direcție s-au remarcat reuniunile femeilor din Hunedoara și Sibiu. Puse în practică, ele s-au concretizat prin înființarea în 1907 a primului atelier de țesut la Orăștie și a unei secții de țesături și cusături românești pe lângă Școala de menaj de la Sibiu³¹. Se adaugă expozițiile organizate la Hațeg, Șimleu Silvaniei, Orăștie, precum și în străinătate, la Paris (1894), Viena (1906), Londra (1908)³².

²⁶ *Telegraful Român*, nr. 128, 31 octombrie 1881, p. 514.

²⁷ *Idem* (1881), nr. 114, 30 septembrie, p. 455—456; nr. 15, 2 octombrie, p. 460—461.

²⁸ *Familia*, nr. 10, 9/21 martie 1897, p. 120.

²⁹ *Idem*, nr. 10, 11/23 martie 1890, p. 119—120.

³⁰ Vezi, E. Glodariu, *op. cit.*

³¹ *Luceafărul*, nr. 7, 1 aprilie 1907, p. 140; *Tribuna*, nr. 47, 12 mart./27 febr. 1911, p. 3.

³² E. Glodariu, *op. cit.*, p. 492—493.

O altă direcție înspre care și-au îndreptat atenția și au activat femeile a fost aceea de sprijinire a „Astrei“. Le găsim prezente la adunările generale, precum și la diferite alte acțiuni ale ei. La adunarea generală a Asociațiunii de la Șomcuta Mare (1869) a vorbit despre „Marea chestiune a femeilor“ tinăra Constanța Dunca, militantă a mișcării feministe din România, aflată în vizită în Transilvania. De acolo a plecat la Sighetul Marmăției pentru a susține o expunere cu aceeași temă³³. La adunarea de la Șomcuta Mare au participat mai multe femei, printre care și Emilia Rațiu. Acolo s-a făcut propunerea ca și femeile să poată fi membre ale Asociațiunii, propunere acceptată de adunare³⁴.

Contribuția femeilor este subliniată și la adunarea generală de la Sebeș, din 5—6 august 1872, de către președintele „Astrei“, Ladislau Pop, care, remarcând prezența femeilor la lucrările adunării, a ținut să arate că „nu numai curiozitatea a adus pe damele noastre la acest loc... ci simpatia și iubirea cu care îmbrățișează dinsele întreprinderile noastre salutare...“³⁵. Tot acolo s-a conferențiat „Despre educațiunea femeilor la națiunea românească“.

Pe femei le găsim prezente la adunarea generală de la Șimleu Silvaniei în 1878, apoi la cea de la Turda din 1880, Deva 1899, ultima fiind organizată cu sprijinul femeilor din localitate. Emilia Rațiu, Elena Pop Hossu-Longin, Maria Baiulescu, ca și alte femei vor activa în cadrul despărțămintelor, vor ține conferințe la diferite ocazii sau vor organiza expoziții de costume și cusături populare, cele din urmă mai ales cu ocazia adunărilor generale.

De asemenea, femeile au întreținut legături și cu alte societăți culturale, ca de pildă „Societatea pentru fond de teatru român“, casine sau asociații culturale ale tineretului, fiind organizatoarele și sufletul diferitelor întruniri publice ale românilor.

Toate aceste direcții de activitate au fost sintetizate într-un program unic, comun, în 1913, cu ocazia primului Congres al Federației „Uniunea femeilor române din Ungaria“, care a unificat organizatoric toate asociațiile și reuniunile femeilor române din Transilvania. Congresul a avut loc la Brașov, reunind reprezentante ale asociațiilor de femei³⁶. După cuvîntul de deschidere al Mariei Baiulescu, Elena Pop Hossu-Longin a scos în evidență rolul jucat de reuniunea din Brașov în mișcarea femeilor și a remarcat inițiativa congresului de a reuni și „îndruma năzuinți răzlețe spre scopuri unitare pentru binele și fericirea neamului românesc“³⁷. Ca președintă a Federației a fost aleasă Maria Baiulescu — omagiu adus activității fructuoase a reuniunii femeilor brașovene —, iar ca vicepreședinte Elena Pop Hossu-Longin și Maria Cosma.

Programul adoptat de congres a fost prezentat de Maria Baiulescu. El cuprinde șase direcții principale. Pe primul loc este înscrisă problema educației tinerelor, care urma să se facă prin școli, în familie și în cadrul

³³ *Familia*, nr. 32, 10/22 august 1869, p. 381.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Transilvania*, nr. 18, 15 septembrie 1872, p. 206.

³⁶ Congresul a avut loc între 3—4 iunie 1913. Din cele 60 de reuniuni existente, numai jumătate și-au trimis reprezentante la Brașov (*GazTrans*, nr. 121, 5/18 iunie 1913, p. 3).

³⁷ *GazTrans*, l.c.

reuniunilor de femei. Urma cultivarea industriei naționale femeiești, păstrarea și perfecționarea motivelor naționale prin: cinstirea și aprecierea portului național, introducerea lui la festivități în școli, la lucrul manual, păstrarea motivelor naționale, instruirea țăranșilor, înmulțirea atelierelor de țesut, alcătuirea unui album, susținerea de conferințe pe aceste teme. O altă direcție era educația sistematică în gospodărie și industrie casnică prin cursuri la școli, în sate, scoaterea unei cărți de gospodărie. Ultimele puncte vizau instituțiile filantropice și problema înființării unui mare orfelinaț³⁸.

Sigur că toate aceste direcții erau doar cele oficiale, care puteau fi înscrise în statute și planuri. Dar aceste statute, după cum remarcă Elena Pop Hossu-Longin, constituiau doar „pavăza unde clocoteau cele mai aprinse sentimente naționale, sub scutul cărora se făcea cea mai extinsă propagandă de a întări în suflete mândria națională”³⁹.

Alături de latura social-educativă și culturală, exprimată în activitatea reuniunilor de femei, în acțiunile acestora accentul s-a pus pe lupta național-politică. Vorbind despre acest lucru, tot Elena Pop Hossu-Longin remarcă constatarea potrivit căreia femeile grupate în cadrul reuniunilor erau „străbătute toate de cea mai însuflețită tendință de a fixa în toate acțiunile lor ideea națională”⁴⁰.

Femeile nu s-au limitat numai la exprimarea convingerilor lor și la susținerea luptei național-politice, ci au participat efectiv și activ la ea. Această constatare a ieșit în evidență cu pregnanță în timpul mișcării memorandiste. Femeile au inițiat și pus în aplicare manifestări de adieziune față de Memorandum, au stabilit contacte personale cu frunțași ai mișcării, au făcut propagandă în străinătate pentru cauza memorandiștilor, au participat la procesul intentat lor și au organizat colecte⁴¹.

Prezența activă a femeilor în mișcarea culturală și național-politică se va face simțită și în anii următori mișcării memorandiste, când vor milita pentru înfăptuirea visului de veacuri al națiunii române — desăvârșirea unității statale.

În continuare este interesant de urmărit felul cum au recepționat reuniunile de femei, conducătoarele lor, ideile feminismului în general. Elena Pop Hossu-Longin pleda pentru emanciparea femeii pe multiple planuri, dar nu în detrimentul familiei. Făcînd o comparație între articolele și cuvîntările ținute pînă în anul 1918 și cele din perioada interbelică, se observă o schimbare a opticii sale privind locul pe care trebuie să-l ocupe femeia în viața politică. Dacă pînă în 1918 a militat pentru participarea activă a femeii la lupta pentru libertate națională, pentru drepturile românilor, pentru cultura românească, pentru unire, odată realizate aceste deziderate, nu mai consideră necesară implicarea femeii în viața politică, ba chiar o dezaprobă. Așa se explică faptul că după unire nu o găsim printre membrele „Asociației pentru emanciparea civilă

³⁸ *Idem* (1913), nr. 122, 6/19 iunie, p. 2; nr. 123, 7/20 iunie, p. 3.

³⁹ Elena Pop Hossu-Longin, *Amintiri, 1880—1930*, Cluj, 1932, p. 44.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ E. Glodariu, *Aportul femeilor din Transilvania la mișcarea memorandistă*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 501—509.

și politică a femeii române“, așa cum erau, de exemplu, Emilia Rațiu și fiica sa Felicia.

Majoritatea femeilor vor pleda pentru necesitatea autoeducării, a emancipării culturale și juridice a femeii, cum au făcut Elena Densușianu și Maria Baiulescu. În expozeul său de la jubileul Reuniunii femeilor din Brașov în 1901, aceasta din urmă, analizând caracterul misiunii femeii române, arăta că mișcarea feministă transilvană trebuie tratată particular. Ea nu poate și nici nu trebuie să se alinieze direcțiunii ligii feminine din apus, femeia din Transilvania avînd alte probleme majore de rezolvat: „Noi care avem să luptăm încă pentru viața noastră națională, trebuie să înrolăm femeia instruită în munca culturii noastre naționale... numai femeia este capabilă să ne păstreze tezaurul naționalității“⁴².

Pe aceeași linie, dar mai intransigent se manifestă și membrele Reuniunii femeilor din Lugoj în articolul publicat în „Luceafărul“, „Feminismul la noi“, în care dezaprobă felul manifestațiilor pentru drepturi politice ale mișcării feministe din Anglia. Ele considerau că pentru femeile din Transilvania de primă importanță era emanciparea intelectuală⁴³.

Nici o reprezentantă din Transilvania nu va participa la întrunirile sau congresele ce vor avea loc în străinătate, așa cum vor lua parte femei din România. De exemplu, la Congresul Internațional pentru Drepturile Femeilor, ce a avut loc la Budapesta în 1913, din Transilvania a participat deputatul român Ștefan Cicio Pop, ca delegat al P.N.R., știut fiind că proiectul de lege electorală prezentat de P.N.R. cuprindea și dreptul de vot pentru femei. Din partea României a vorbit Eugenia Ianculescu-Reuss prezentînd activitatea „Ligii pentru drepturile femeii“ și a pledat pentru necesitatea obținerii de drepturi sociale și politice⁴⁴.

Variatele aspecte ale mișcării femeilor transilvănene au scos în evidență caracterul ei diferit în raport cu mișcarea feministă europeană și chiar cu cea din România, cum, dealtfel, a remarcat încă pe atunci Maria Baiulescu.

Chiar dacă nu acoperă accepțiunea întregă a noțiunii de feminism, considerăm că se poate vorbi despre mișcare feministă și în Transilvania, însă cu pronunțate accente particulare, generate de condițiile concrete existente în această provincie aflată sub dominație străină.

Mișcarea feministă transilvăneană are tangențe cu mișcarea europeană în direcțiile emancipării intelectuale și culturale a femeii, emancipării juridice, în familie în sensul egalității responsabilităților cu bărbatul, dreptului la muncă.

Lupta pentru emanciparea politică a femeii, pentru libertăți democratice: drept de vot, de întrunire etc., care se duce de către reprezentantele feminismului european, ia în Transilvania forma luptei pentru recunoașterea drepturilor politice ale națiunii române. Faptul că femeile

⁴² M. Baiulescu, *Misiunea femeii române*, în *Familia*, nr. 6, 11/24 februarie 1901, p. 61.

⁴³ *Luceafărul*, nr. 21—24, 1906, p. 473—474.

⁴⁴ *GazTrans* (1913), nr. 121, 5/18 iunie, p. 3; nr. 125, 9/22 iunie, p. 3.

participă activ alături de bărbați în lupta național-politică, pentru cîștigarea drepturilor naționale și politice ale românilor, pentru dreptul de a se organiza și întruni în asociațiuni, precum și activitatea publicistică desfășurată de reprezentantele de frunte ale mișcării demonstrează că ele s-au încadrat în mișcarea feministă general-europeană pentru că toate sînt forme de manifestare a feminismului.

Dacă în România problema emancipării politice a femeii, a dreptului de vot se punea în discuția parlamentului țării încă din 1896, în parlamentul budapestan nu sînt asemenea discuții, deși legile electorale dezbătute au stîrnit totdeauna vii discuții din partea naționalităților asuprite.

Pasivismul adoptat ca tactică de luptă a fost îmbrățișat și de către femeile transilvănene. După 1905, activismul parlamentar pune accentul pe lupta pentru drept de vot, campania pentru vot universal antrenînd cercuri largi. Necesitatea reformei electorale și introducerea sufragiului universal a constituit o permanență a luărilor de cuvînt și a deselor interpelări în Dietă de către deputații români⁴⁵. Înscriș atît în programul P.N.R., cît și în cel al secției române a P.S.D., dreptul de vot universal și egal a constituit obiectul principal al luptei politice, ca o garanție a realizării activismului parlamentar. Susținerea de către femei a luptei național-politice din această perioadă înseamnă de fapt participarea lor indirectă, deși nu le găsim menționate nominal în vreo acțiune, poate și pentru că nu doreau acest drept de vot în primul rînd pentru ele. Le găsim însă prezente și sprijinitoare ale campaniei inițiate de „Astra” de intensificare a alfabetizării, scopul final fiind acela de a avea cît mai mulți știutori de carte care să poată participa la alegerile electorale, știut fiind că legile electorale condiționau dreptul de vot de știința de carte⁴⁶.

Este, deci, de domeniul evidenței că mișcarea feministă din Transilvania a avut în vedere în primul rînd sprijinirea, prin toate mijloacele, a luptei național-politice și abia în al doilea rînd obținerea de drepturi specifice. Din acest punct de vedere meritele ei se dovedesc a fi deosebite, cît timp, alături de soții lor, doreau mai întîi împlinirea visurilor unui popor asuprit și abia apoi egalitatea cu cei alături de care luptau. Chiar și întreprinderile lor specifice (școli și internate pentru fete, industrie casnică etc.) vizau, în ultimă instanță, tot sprijinirea luptei naționale a românilor ardeleni. Abia după Unirea din 1918, mișcarea feministă din Transilvania se va orienta spre emanciparea civilă și politică a femeii, așa cum o demonstrează programele și activitatea „Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, dar de astă dată încadrată în mișcarea feministă din România.

EUGENIA GLODARIU

⁴⁵ E. Glodariu, *Opoziția față de proiectul legii votului plural — aspect al luptei pentru vot universal în anul 1908*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 227—228.

⁴⁶ Idem, *op. cit.*, p. 235.

EINIGE BETRACHTUNGEN ÜBER DIE FRAUBEWEGUNG IN SIEBENBÜRGEN (ZWEITE HÄLFTE DES XIX. Jh. — ANFANG DES XX. Jh.)

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin unternimmt einige Betrachtungen über die Frauenbewegung in Siebenbürgen in der zweiten Hälfte des XIX-ten und zu Beginn des XX-ten Jahrhunderts.

Die vielseitigen Aspekte der Bewegung der siebenbürgischen Frauen für geistliche, kulturelle und rechtliche Emanzipation, für Arbeitsrecht, welche die Verfasserin in ihrer Arbeit hervorhebt, zeigen ihren unterschiedlichen Charakter gegenüber der allgemeinen europäischen Frauenbewegung.

Der Kampf für die politische Emanzipation der Frau, für demokratische Freiheiten, für Wahlrecht in erster Reihe, nimmt in Siebenbürgen die Form des Kampfes für die nationalen Rechte der rumänischen Nation an.

Es wird unterstrichen dass die siebenbürgische Frauenbewegung in erster Reihe, mit allen Mitteln, die Unterstützung des national — politischen Kampfes der Rumänen verfolgte und erst in zweiter Reihe spezifische Forderungen stellte.

Die Verfasserin kommt zur Folgerung dass man in Siebenbürgen in der Tat von einer Frauenbewegung sprechen kann, aber dass dieselbe ausgesprochene eigentümliche Akzente aufweist welche von den konkreten historischen Bedingungen begründet waren, in denen sich diese unter fremder Herrschaft stehende Provinz befand.

Nach der grossen nationalen Vereinigung von 1918, orientiert sich auch die siebenbürgische Frauenbewegung mehr zur politischen und zivilen Emanzipation der Frauen und gliedert sich organisch in die in Rumänien bestehende organisierte, einheitliche Frauenbewegung ein.

C. DOBROGEANU-GHEREA — TEORETICIAN ȘI STRATEG MARXIST AL SOCIAL-DEMOCRAȚIEI ROMÂNE

Crearea, în urmă cu 90 de ani, a primului partid politic al proletariatului român constituie — așa cum arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu — „un moment de excepțională însemnătate pentru destinele luptei revoluționare”¹ a clasei muncitoare. Acest eveniment a reprezentat încoronarea eforturilor depuse de militanții mișcării socialiste și ai celei muncitorești, care un timp au evoluat paralel, iar în cele din urmă s-au unit ca rezultat al orientării lor spre aceeași ideologie și ideal. Între cei care au militat pentru realizarea saltului calitativ al mișcării socialiste și al celei muncitorești la marxism și apoi la forma superioară de organizare politică a muncitorimii, istoria mișcării noastre muncitorești a reținut la loc de frunte numele lui C. Dobrogeanu-Gherea. În cîmpul creației staseologice marxiste, opera sa elaborată la finele veacului trecut și în primele două decenii ale secolului nostru ocupă un loc important, deoarece a întregit și dezvoltat concepția lui Marx și Engels despre necesitatea organizării politice a proletariatului în condițiile țărilor capitaliste slab dezvoltate, cum era și România în acea vreme.

Participant activ la discuțiile privind necesitatea organizării politice a clasei muncitoare — începute de socialiștii români cu aproape un deceniu înainte de formarea în 1893 a P.S.D.M.R. —, prin reflecțiile sale staseologice, a contribuit la lămurirea, din punct de vedere principial marxist, a unor importante probleme cum sînt cele privitoare la necesitatea obiectivă a creării partidului revoluționar proletar, la trăsăturile și profilul acestuia, precum și cele referitoare la funcțiile sale în viața socială.

Aportul său la organizarea și afirmarea politică a clasei muncitoare în țara noastră poate fi asemuit cu cel al altor fruntași socialiști ai vremii precum: Paul Lafargue în Franța, A. Bebel în Germania, K. Kautsky în Austria, Plehanov și Lenin în Rusia, Tuțovici în Serbia.

*

Fiind un excelent cunoscător al scrierilor socialiștilor vremii sale, în primul rînd ale celor care au elaborat socialismul științific, al experienței obținute de proletariatul din țările Europei apusene pe planul organizării sale politice, C. Dobrogeanu-Gherea are meritul nu numai de a fi inițiat demersurile teoretice marxiste privitoare la necesitatea formării partidului politic al clasei noastre muncitoare, ci și pentru că

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multi-lateral dezvoltate*, vol. 8, București, Editura politică, 1973, p. 261.

a avut permanent în centrul pledoariei sale staseologice realitățile României de atunci.

O dovadă convingătoare în această privință este studiul său intitulat *Ce vor socialiștii români?* publicat în anul 1886 — unul din primele studii marxiste originale românești. Abordând realitățile patriei de pe pozițiile concepției materialiste a istoriei și ale socialismului științific, el a întreprins o amplă și substanțială argumentare marxistă a necesității și posibilității formării partidului politic al muncitorilor români. Referindu-se la importanța studiului amintit în privința organizării politice a proletariatului nostru, tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al P.C.R., sublinia: „Un moment deosebit de important în evoluția politică spre realizarea acestui țel al clasei noastre muncitoare l-a reprezentat publicarea de către C. Dobrogeanu-Gherea... a lucrării *Ce vor socialiștii români?*, în care era susținută și argumentată temeinic necesitatea organizării partidului politic al proletariatului”².

Privind de la înălțimea gândirii politologice marxiste, fruntașul socialist român, spre deosebire de unii staseologi burghezi, care au explicat problematica partidelor politice doar prin politic, a abordat aceste instituții din punct de vedere genetic și funcțional, în strinsă legătură cu clasele sociale și lupta de clasă, ceea ce reprezenta un punct de vedere cu totul nou — fapt pe care l-am mai menționat* — în gândirea social-politică românească a vremii sale. Tratarea, într-o asemenea manieră, a genezei partidelor politice i-a permis dezvoltarea tezei marxiste potrivit căreia partidele sînt rezultatul luptei de clasă pe o anumită treaptă a evoluției acesteia, relevarea caracterului obiectiv, necesar al apariției lor. El arăta că apărarea intereselor de clasă reclamă în mod firesc atît organizarea politică a claselor sociale, cît și ducerea unei susținute lupte pe multiple planuri pentru ocrotirea lor. În acest sens el scria: „o clasă, pentru apărarea drepturilor și intereselor ei, trebuie să se organizeze, să le ceară și să lupte pentru realizarea lor”³.

C. Dobrogeanu-Gherea, înțelegînd complexitatea raporturilor existente între proletariat și burghezie, caracterul lor antagonic și principalele domenii ale luptei de clasă din capitalism, a subliniat cu justețe că organizarea muncitorimii rezultă chiar din cerințele acestei lupte. În sensul acesta a subliniat faptul că necesitățile luptei economice cer organizarea clasei muncitoare în sindicate, iar exigențele luptei politice reclamă constituirea partidelor sale politice.

În opoziție cu oportuniștii vremii, care supraapreciau importanța luptei economice și subestimau pe cea politică, marxistul român a înțeles rolul primordial al luptei politice, fără a neglija pe cea economică. El a relevat că lupta împotriva instituțiilor politice burgheze — statul și partidele burgheze — impune proletariatului, lipsit de puterea economică și politică, o organizare deosebită, care să fie în măsură a suplini aceste dezavantaje în raport cu avantajele clasei dominante. Organizarea

² *Idem*, p. 263.

* A se vedea: I. Leicu, *Aspecte privind conceptul de partid politic reflectate în gândirea lui C. Dobrogeanu-Gherea*, în *Studia*, series *Philosophia*, nr. 1, 1979, p. 41—48.

³ C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrieri social-politice*, București, Editura politică, 1968, p. 273.

respectivă, care nu putea fi decît politică, era necesară, după opinia sa, deoarece victoria asupra capitalismului nu putea fi obținută doar prin lupta economică sau prin dezbateri teoretice, ci numai pe tărîmul luptei politice, partidul politic proletar fiind, conform viziunii sale, principalul instrument cu ajutorul căruia putea fi cucerită puterea politică din mîna burgheziei și înfăptuită reorganizarea societății vechi pe baze socialiste.

Înzestrat cu un admirabil simț de clasă, posesor al unei temeinice culturi politice marxiste, Gherea a formulat pentru prima dată în literatura socialistă românească atît ideea despre misiunea istorică a proletariatului din patria noastră, cît și teza referitoare la necesitatea organizării sale politice pe baze revoluționare, marxiste. Cugetătorul român a subordonat necesitatea organizării politice a clasei muncitoare cerințelor luptei de clasă, văzînd în constituirea partidului politic revoluționar al proletariatului o condiție sine-qua-non a înfăptuirii misiunii sale istorice. „Vom ajunge cu atît mai repede la acest viitor — scria Gherea, referindu-se la perspectiva socialistă — cu cît clasa proletară, muncitoare, va ajunge mai curînd la putere și va veni cu atîta mai degrabă cu cît ea va fi mai tare, mai organizată“, și cu atîta cu cît își va cunoaște mai bine rolul său istoric⁴.

Meritul lui Gherea constă, după opinia noastră, în faptul că a înțeles necesitatea organizării politice a proletariatului și în cazul țărilor capitaliste mai puțin dezvoltate, cum era și România, în care această clasă era încă puțin numeroasă, iar burghezia nu-și epuizase rosturile progresiste. Fruntașul socialist a făcut o critică principală doctrinilor liberali care susțineau că, deoarece în țara noastră proletariatul este doar la începuturile sale, organizarea sa politică era un nonsens și apreciau, în consecință, că burghezia și P.N.L. erau în măsură să apere și interesele muncitorimii.

Conștient de faptul că fiecare clasă este nevoită obiectiv să acționeze în viața socială în funcție de interesele ei și avînd în vedere antagonismul dintre burghezie și proletariat, Gherea atrăgea atenția celor care înclinau să creadă că P.N.L. se putea erija în apărătorul intereselor proletare că se înșeală profund. El releva pe bună dreptate că „ar fi absurd a cere de la reprezentanții unei clase să lucreze împotriva clasei lor, favorizînd o altă clasă vrăjmașă, de aceea nu putem avea pretenția absurdă să cerem partidului liberal să ridice clasa muncitoare decît dacă am fi idealști...“⁵.

Nici trădarea „generoșilor“ din 1899, nici deseale și repetatele motiverări ale gestului lor prin care ei încercau să acrediteze ideea că în România un partid politic muncitoresc nu și-ar avea locul, considerînd că P.N.L. era singura forță politică capabilă să conducă țara spre progres, n-au putut să zdruncine convingerile sale marxiste. Într-un admirabil studiu, în care făcea bilanțul mișcării socialiste și muncitorești românești⁶, el a combătut argumentat motivările lor, susținînd necesitatea

⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, București, Editura politică, 1976, p. 143.

⁵ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, București, Editura politică, 1977, p. 96—97.

⁶ A se vedea: *Studiu critic asupra socialismului în România*, în C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 315—343.

și posibilitatea existenței organizației politice muncitorești în țara noastră. Totodată, prin activitatea sa teoretică, a facilitat procesul refacerii organizației politice a proletariatului român în 1910.

Teza lui Gherea, despre posibilitatea și necesitatea organizării politice a proletariatului din țările capitaliste mai puțin dezvoltate, înseamnă o contribuție de prim ordin la dezvoltarea concepției staseologice marxiste. Ea are o mare actualitate și astăzi, în condițiile cînd problema organizării muncitorimii în partide proprii este la ordinea zilei în numeroase țări înapoiate sau în curs de dezvoltare.

*

Teoreticianul socialist român nu a enunțat doar necesitatea constituirii partidului politic al proletariatului, ci a încercat și o definire a trăsăturilor sale. Între acestea el a consemnat: caracterul de clasă; doctrina; programul politic și lupta pentru dobîndirea puterii politice.

Punctul forte al discursului gherist despre fizionomia partidelor politice constă, după opinia noastră, în analiza caracterului de clasă al acestora. El a relevat legătura dintre partid și clasă în toată complexitatea ei. Aceasta i-a permis evidențierea caracterului de clasă al partidelor politice datorat atît faptului că partidele exprimă interesele claselor sociale în cel mai concentrat mod, cît și compoziției lor sociale — care reflectă structurile claselor pe care acestea le reprezintă, fără a se identifica cu ele. În acest sens, autorul nostru releva în mod justificat ideea — cu care nu putem să nu fim întru totul de acord — că în societatea capitalistă, bazată pe existența claselor sociale antagonice — burghezia și proletariatul —, „grupările politice se fac după interesele de clasă”⁷.

După opinia sa, partidul muncitoresc trebuie să constituie tocmai organizația politică a proletariatului menită să exprime aspirațiile și năzuințele acestei clase și să lupte pentru împlinirea lor. „Social-democrația”, preciza el, este „reprezentanta intereselor imediate și permanente ale muncitorimii”⁸.

Fără să fi identificat partidul cu clasa sau fracțiunea de clasă, fruntașul socialist român a precizat că acesta este avangarda clasei, partea ei conștientă, avansată. Opera sa conține o argumentare pertinentă în vederea asigurării rolului de avangardă al partidului muncitoresc. La realizarea acestui deziderat, după părerea sa, alături de valoarea doctrinei și a programelor sale, contribuie și calitatea membrilor de partid, fapt ce l-a determinat să susțină primirea în partid a celor mai înaintate conștiințe muncitorești. „Se înțelege — preciza el — că nici un om nu poate face parte din partidul socialist muncitor dacă nu primește teoreticește adevărurile socialismului științific...” precum, „și programul în total al partidului...”⁹. E un punct de vedere apropiat celui susținut, mai tîrziu, de V. I. Lenin, cu privire la calitatea de membru de partid.

Militînd pentru primirea în rîndurile partidului socialist a lucrătorilor celor mai „energici, mai culți, mai curajoși și devotați...”¹⁰, Gherea a schițat și trăsăturile politico-ideologice și morale ale militanților clasei

⁷ C. Dobrogeanu-Ghera, *Scrieri social-politice*, p. 139—140.

⁸ *Idem*, p. 272—273.

⁹ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 2, p. 117.

¹⁰ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 3, p. 247.

muncitoare, între care la loc de frunte se înscrie cea de revoluționar. „Aceia sînt socialiști revoluționari — scria el — care prin lucrarea lor tind să prefacă societatea modernă în cea socialistă”¹¹.

Susținerea principială a caracterului de avangardă al partidului politic muncitoresc l-a determinat să ia o atitudine critică față de manifestările oportuniste existente în mișcarea muncitorească internațională, care-i negau această calitate. Ca și Lenin, el a relevat nefastele consecințe ale oportunismului pentru clasa muncitoare, subliniind că ele însemnau sacrificarea „permanentelor interese de clasă a proletariatului...”¹².

Cercetarea relației partide — clase sociale i-a permis dezvăluirea și a caracterului de clasă al partidelor politice burgheze, caracter eludat de ideologia acestora. Lui îi datorăm o primă analiză marxistă a partidelor claselor dominante din România acelor vremi — Partidul național-liberal și Partidul conservator. Analiza relațiilor politice existente în România de atunci, utilizînd criteriul intereselor de clasă, l-a condus la observarea atît a opoziției de neîmpăcat dintre exploatați și exploataitori ca și dintre partidele politicului dominant și cele ale politicului dominat, cît și a contradicțiilor existente între burghezie și moșierime și partidele acestora.

Referitor la importanța doctrinei pentru fizionomia și activitatea politică a partidelor, Gherea reliefa, pe de o parte, relația dintre partid și doctrină, iar pe de altă parte, funcțiile ideologiei și mai ales cum ele potențează activitatea de partid. Nu putem decît subscrie la tezele sale care vizează relația dintre partid — doctrină și anume că „grupările politice hotărăsc ideile și principiile” și nu invers, și că „fiecare partidă are principii esențiale, care alcătuiesc esența crezului acestui partid”, idei care își păstrează pe deplin valoarea. Totodată, el a remarcat și partinitatea ideologiilor invocate de diferitele partide — inclusiv a doctrinei revoluționare a clasei muncitoare — subliniind în mod justificat că „principiile unei grupări... sînt expresia intereselor ei de clasă”¹³. Meritoriu este faptul că el a văzut în doctrina economică, filozofică, politică, etică și estetică elaborată de Marx și Engels fundamentul teoretic al activității partidului muncitoresc. Opera sa conține interesante și pertinente reflecții privitoare la geneza și principalele trăsături ale marxismului: partinitate, obiectivitate, caracter creator și transformator, care-l prezintă în ipostaza de profund cunoscător al noii doctrine. Astfel el a văzut în apariția ei un salt calitativ pe planul gîndirii economice, politice, filozofice, sociologice, istorice, etice și estetice, iar în partinitatea sa o condiție esențială a obiectivității și superiorității sale. Demne de reținut sînt apoi considerațiile socialistului român referitoare la caracterul creator al marxismului, înțeles atît ca autodezvoltare, în funcție de cerințele practicii social-politice, cît și ca aplicarea sa la particularitățile naționale. Valoroase sînt și aprecierile gheriste despre funcțiile cognitive, normative, prospective și axeologice ale gîndirii lui Marx și Engels și despre capacitatea ei de a transforma viața socială. Teza sa

¹¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 147.

¹² C. Dobrogeanu-Gherea, *Scriseri social-politice*, p. 274.

¹³ *Idem*, p. 139—140.

potrivit căreia numai teoria marxistă „poate feri de mulțime de greșeli, lămurind scopul și mijloacele revoluției sociale...“, numai „socialismul științific poate face realizarea transformării sociale mai iute, mai completă“¹⁴ este edificatoare privind importanța pe care Gherea o acorda teoriei pentru practica revoluționară a partidului proletar, situându-l pe poziții leniniste în problema respectivă. Aprecierile gheriste despre marxism și valoarea sa, ca și cele critice făcute la adresa doctrinelor politicului dominant din România, a anarhismului și oportunistului au contribuit la o mai netă delimitare din punct de vedere ideologic a social-democrației române de amintitele doctrine, la menținerea și afirmarea independenței și superiorității ei.

Interesante și substanțiale au fost în același timp și părerile sociologului marxist român privitoare la programele politice ale partidelor, atît din punct de vedere al exigențelor ce trebuiau avute în vedere în elaborarea lor, cît și din cel al funcțiilor multiple și importante pe care acestea urmau să le îndeplinească.

Reușind să definească corect programele partidelor politice — în sensul că ele au menirea să reflecte sintetic, în limbaj politic, năzuințele, aspirațiile și interesele claselor pe care partidele le reprezintă —, el a subliniat importanța pe care o are folosirea concepției materialist-dialectice și istorice în descifrarea realităților sociale, în cunoașterea intereselor clasei muncitoare și a cerințelor legilor obiective ale progresului social. Întocmirea, de către el, a primului program politic socialist, de pe poziții marxiste, în 1886, ca și stăruitoarele sale eforturi de a descifra realitatea românească cu ajutorul noii concepții, aplicată creator, în vederea elaborării unor programe realiste, capabile să călăuzească eficient activitatea revoluționară a proletariatului român, sînt pilde vii de slujire cu pricepere și abnegație a clasei muncitoare.

F. Engels, într-o scrisoare adresată lui I. Nădejde în 1888, își exprima satisfacția în legătură cu conținutul programului întocmit de Gherea care încheia studiul său *Ce vor socialiștii români?* „Cu mare plăcere — scria Engels — am văzut că socialiștii din România primesc în programul lor principiile de căpetenie ale teoriei care a izbutit a aduna într-un mănunchi de luptători mai pe toți socialiștii din Europa și America — e vorba de teoria prietenului meu, răposatul Karl Marx“¹⁵. Iar secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu, considera studiul gherist de mai sus drept „primul program al mișcării revoluționare marxiste din țara noastră“¹⁶.

Contribuția sa la elaborarea programelor politice ale social-democrației nu s-a redus doar la formularea primului program socialist-marxist din țara noastră, ale cărui idei s-au regăsit în programul adoptat de congresul de constituire a P.S.D.M.R. din 1893, ci s-a materializat și în substanțiale participări în întocmirea programelor P.S.D. Congresul de refacere a organizației politice proletare din 1910 a utilizat ca bază pentru programul său agrar concluzii din *Neoîobăgia* — primul studiu sociolo-

¹⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 70.

¹⁵ *Presa muncitorească și socialistă din România*, vol. I, 1865—1900, Partea I, 1865—1890, București, 1964, p. 188.

¹⁶ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 261.

gic marxist al problemei agrare românești. Lucrările sale: *Asupra socialismului în țările inapoiate și Război și neutralitate* au fost și ele un izvor de inspirație pentru politica P.S.D.

Prin critica făcută programelor elaborate de P.N.L. și cel conservator, Gherea a contribuit la dezvăluirea limitelor lor de clasă — punând în evidență prevalarea intereselor claselor exploataatoare în raport cu cerințele progresului social — și la o mai profundă delimitare a atitudinii social-democrației române față de platforma partidelor sus-amintite, în special față de programele liberale.

În gândirea staseologică gheristă formarea partidului revoluționar al clasei muncitoare, ca și a celorlalte partide, nu reprezenta un scop în sine. Era o necesitate impusă de cerințele luptei de clasă în vederea cuceririi puterii politice. În partid el vedea instrumentul politic cu ajutorul căruia proletariatul putea să organizeze și să conducă revoluția socialistă. „Organizînd proletariatul, dîndu-i conștiință de rolul său istoric — scria Gherea, socialiștii se luptă împreună cu proletariatul pentru căpătarea puterii politice în stat”¹⁷. În scrierile sale el a militat cu multă căldură și convingere pentru pregătirea proletariatului în vederea cuceririi puterii politice și instaurării statului de dictatură proletară — condiții esențiale ale victoriei socialismului pe pămîntul românesc: „Poporul — scria el încă în 1886 —, proletariatul ajungînd la putere, după revoluția socială, proletară va întrebuința dictatura de clasă ca mijloc pentru a-și întări domnia...”. Afirmarea dominației politice a clasei muncitoare cu ajutorul dictaturii proletare — după cum am mai arătat și cu un alt prilej** — nu constituia, după Gherea, un scop în sine. Dimpotrivă, el arată că proletariatul victorios va folosi statul de dictatură a proletariatului pentru ca „să sfarme cu totul puterea burghezimii” și pentru a crea o societate nouă¹⁸.

Spre deosebire de partidele claselor dominante care își disputau înțietatea în ceea ce privește conducerea statului în vederea împlinirii de regulă a intereselor lor egoiste, social-democrația, potrivit ideilor lui Gherea, urmărea cucerirea puterii în stat pentru a realiza în special cerințele progresului social.

Discursul gherist despre trăsăturile partidului politic, cu toate plusurile sale, n-a reușit să cuprindă în registrul său toate elementele definitorii ale acestei organizații politice în general și a celei proletare în special. Unele aspecte, importante de altfel, cum sînt cele privitoare la structura sa organizatorică și principiile ce trebuie s-o caracterizeze, din păcate, n-au stat în atenția sa.

*

Alături de problemele privitoare la trăsăturile și profilul partidului politic revoluționar, în opera fruntașului socialist român se întîlnesc numeroase referiri și la funcțiile acestuia, aprecieri care, după părerea noastră, se impun prin originalitate și spirit novator.

¹⁷ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 203.

^{**} A se vedea: I. Leicu, *Problematica statului în opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 235—252.

¹⁸ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 54—55.

În legătură cu funcția ideologică a partidului clasei muncitoare, opera lui Gherea conține importante opinii, care și ele îl situează în multe privințe pe poziții leniniste.

Astfel, ca și Lenin, el a susținut rolul hotărîtor al partidului revoluționar în formarea conștiinței socialiste a maselor muncitoare, relevînd necesitatea desfășurării unei activități complexe în vederea ridicării nivelului de conștiință socialistă a muncitorimii.

Înțelegerea într-o manieră corectă a raportului dintre organizare și conștientizare i-a permis lui Gherea să releve necesitatea conștientizării proletariatului în vederea organizării politice și a afirmării sale în viața țării.

Lui îi datorăm inițierea și desfășurarea unei ample și valoroase activități de proliferare a valorilor marxismului în România, la care s-au raliat și alți socialiști, concretizată în popularizarea și traducerea unor lucrări ale lui Marx și Engels, în elaborarea unor studii originale — rod al aplicării creatoare a concepției materialismului istoric și a ideologiei proletare la realitățile românești —, în expuneri și conferințe și în apărarea noii concepții de atacurile ideologiei claselor exploataatoare.

Activitatea respectivă trebuia subordonată, potrivit opiniei sale, în primul rînd necesității constituirii unei adevărate mișcări socialiste revoluționare, care apoi, la rîndul ei, să contribuie la conștientizarea proletariatului, la introducerea în rîndurile acestuia a ideologiei marxiste, la unirea mișcării muncitorești cu mișcarea socialistă. Rolul socialiștilor — scria Gherea — consta în luminarea proletariatului „asupra rolului istoric ce are și să se lupte în rîndurile proletarilor pentru fiecare pas ce-l face acesta spre emancipare”¹⁹.

Grație unei asemenea activități, desfășurată pe parcursul unui răstimp de aproape un deceniu de către socialiștii români — în rîndul cărora Gherea ocupa un loc de frunte —, s-a înfăptuit saltul calitativ al mișcării socialiste românești la marxism și apoi unirea ei cu mișcarea muncitorească — obiectivată în crearea în primăvara anului 1893 a primului partid marxist român — P.S.D.M.R.

El n-a considerat această importantă realizare pe planul organizării politice a proletariatului român ca un punct terminus al muncii de formare și dezvoltare a conștiinței sale socialiste. Dimpotrivă, aprecia apariția partidului politic o condiție sine-qua-non a activității închinată formării și dezvoltării conștiinței socialiste a clasei muncitoare. Formulînd una din cerințele funcției ideologice a partidului politic proletar, politologul marxist român arăta că „Rolul social-democrației e să lumineze muncitorimea, să-i ridice nivelul cultural și moral...” și s-o prefacă „în forța și elementul conștient al dezvoltării sociale...”²⁰.

Aprecierile sale referitoare la menirea partidului politic în procesul conștientizării proletariatului, ca și cele care au evidențiat rolul hotărîtor, decisiv al factorului conștient în revoluția socialistă, îl prezintă pe Gherea în ipostaza de autentic teoretician marxist. Ele au relevat faptul că el a înțeles pe de o parte că muncitorii nu-și pot crea singuri, pe baze empirice și în mod spontan, o conștiință de clasă realmente socia-

¹⁹ *Idem*, p. 53.

²⁰ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 493.

listă, iar pe de altă parte că neridicarea lor la nivelul înțelegerii științifice a fenomenelor sociale echivala cu condamnarea acestei clase la exploatare și asuprire, cu sacrificarea misiunii sale istorice. Această opinie — în condițiile când nu puține glasuri, unele provenind chiar din rîndul mișcării muncitorești de peste hotare, susțineau că formarea conștiinței socialiste a proletariatului se realizează de la sine, fără intervenția partidului său politic — i-a făcut cinste lui Gherea, situîndu-l pe poziții leniniste în rîndul social-democrației internaționale.

Avînd o viziune largă asupra modalităților variate în care partidul poate acționa în vederea formării conștiinței socialiste muncitorești, ideologul marxist român a subliniat necesitatea împletirii propagandei socialiste cu elaborarea unor programe politice care să cuprindă cele mai arzătoare revendicări ale maselor muncitoare și cu mobilizarea acestora din urmă la lupta pentru împlinirea lor. În acest sens el scria: „... această propagandă va avea mai multă izbîndă, va fi mai bine înțeleasă, mai cu foc îmbrășată dacă va fi întovărășită de un șir de cereri care ating interesele de acum vădite ale poporului muncitor”²¹, conchizînd că „propaganda socialismului, răspîndirea concepției și moralei socialiste” trebuie efectuate numai în strînsă legătură cu „critica și analiza tuturor fenomenelor sociale ale țării din punctul de vedere al concepției socialiste”, precum și cu „protestarea și lucrarea în marginea puterii fiecăruia împotriva acelor nedreptăți și fărâdelegi speciale țării noastre...”²². Și în această privință semnalăm identitatea punctului de vedere gherist cu cel leninist.

O altă exigență a funcției ideologice a partidului politic muncitoresc, cu profunde implicații pe planul dezvoltării conștiinței socialiste a maselor, formulată de Gherea, reclama apărarea gîndirii marxiste de atacurile ideologiilor claselor exploataatoare și relevarea superiorității ei în raport cu acestea.

Creația gheristă a reprezentat un model demn de urmat și în privința felului în care el a apărut concepția revoluționară proletară de atacurile adversarilor ideologici liberali, conservatori, poporaniști, oportuniști și anarhiști, a manierei în care a evidențiat superioritatea ei în raport cu orientările respective, precum și în demonstrarea legitimității marxismului în România.

Critica marxistă făcută de Gherea conservatorismului, liberalismului și poporanismului — prima de acest gen în țara noastră — a îmbogățit gîndirea social-politică românească și a relevat disponibilitățile gîndirii socialiste pentru afirmarea sa în lupta cu doctrinele claselor exploataatoare. Observațiile sale făcute la adresa acestor doctrine au pus în lumină caracterul lor partinic, negat de regulă de susținătorii lor, caracter izvorît din faptul că ele erau expresia ideologică-politică a intereselor claselor exploataatoare: liberalismul — a burgheziei, clasă în plină ascensiune, cu un evident rol transformator în viața socială a țării; conservatorismul — a moșierimii, clasă retrogradă, profund ostilă oricăror înnoiri social-politice; iar poporanismul — a micii burghezii rurale și orășenești. De asemenea ele au relevat trăsăturile caracteristice fiecărei doctrine în parte și opoziția dintre ele, dar și notele lor comune: incapacitatea pro-

²¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 115.

²² C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 339

iectării unui model de societate capabil să asigure împlinirea aspirațiilor maselor muncitoare de la orașe și sate și un progres social rapid al patriei.

Critica gheristă adresată liberalismului a fost interpretată tendențios de cel care mai târziu a pus bazele neoliberalismului la noi — Ștefan Zeletin, care, plecând de la teza sa potrivit căreia burghezia românească ar fi avut un rol progresist permanent, plasa în tabăra reacționară pe toți criticii respectivei doctrine, indiferent de clasa în numele căreia vorbeau²³. Ștefan Zeletin n-a înțeles nici faptul că liberalismul poate fi criticat nu numai în numele trecutului, așa cum făceau conservatorii, ci și în numele viitorului socialist — al cărui purtător era proletariatul și nici teza după care o clasă care și-a împlinit chiar parțial menirea ei istorică, cum era cazul burgheziei române, trebuie, în condițiile în care nu mai era în măsură să potențeze dezvoltarea, să facă loc unei alte clase, capabilă să propulseze mai departe progresul social.

În timp ce liberalii îl acuzau pe Gherea de reacționarism, alții îl acuzau de trădarea intereselor proletare și-l etichetau — așa cum a făcut S. Timov în numele Internaționalei a III-a — drept „ideolog al burgheziei liberale românești”²⁴. Timpul, în scurgerea sa implacabilă, a limpezit lucrurile, redând posterității posibilitatea decantării adevărului de fals, punând în adevărata sa lumină caracterul marxist al creației gheriste și rolul pozitiv jucat de ea în formarea conștiinței socialiste a proletariatului român.

Lui Gherea i-a revenit meritul nu numai de a fi inițiat propagarea marxismului în țara noastră, de a fi criticat ideologiile adverse, ci și pentru că a argumentat ideea potrivit căreia socialismul științific nu-i o plantă exotică în România, așa cum insinuuau adversarii ideologici, mediul socio-politic românesc fiind, după părerea sa, pe deplin apt pentru receptarea, ființarea și dezvoltarea noii doctrine. Numai în socialismul științific el vedea doctrina care — aplicată creator la specificul local, prin funcțiile ei — era în măsură să fie un instrument adecvat al cunoașterii și modelării realității românești în consonanță cu cerințele istoriei, chiar dacă capitalismul de la noi era mai puțin evoluat. De aceea nu putem decât să fim întru totul de acord cu opinia sa potrivit căreia „Depărta-rea socialismului de pe cîmpul de luptă ar însemna prelungirea stării ticăloase de azi, ar însemna un ajutor în direct dat tuturor mișelilor, tuturor relelor societății burgheze”²⁵.

Teza gheristă despre necesitatea și posibilitatea răspîndirii și dezvoltării creatoare a socialismului științific și în țările capitaliste înapoiate, despre rolul important jucat de această doctrină în transformările sociale ale acestora este deosebit de importantă și azi, cînd numeroase popoare recent eliberate au optat pentru calea necapitalistă de dezvoltare. Evoluția acestor popoare pe drumul amintit reclamă în mod obiectiv con-

²³ Șt. Zeletin, *Revoluția burgheză în România: Reacțiunea împotriva burgheziei române*, în *Arhiva pentru știință și reformă socială*, organ al Institutului social român, anul IV, nr. 2, p. 192.

²⁴ S. Timov, *Agrarnyj vopros i krestjanskoe dvizenie v Rumynii, Antineoibăgia (Kritika neokrepostničeskoj teorii K. Dobrogeanu-Gerja)*. Pod redakciej i o predislovijem T. Dombalja. M.A.I. Moskva, 1928, p. 68.

²⁵ C. Dobrogeanu-Ghera, *Opere complete*, vol. 2, p. 70.

cursul doctrinei marxiste, desigur, aplicată creator la condițiile lor speciale.

Creația gheristă a avut importante contribuții și la continuarea criticii făcute de Marx și Engels anarhismului și oportunismului. Studiile sale: *Robia și socialismul*, *Deosebirea dintre socialism și anarhism*, *Anarhismul și socialismul*, *Anarhia cugetării*, ca și luările de poziție antianarhiste, dar și antioportuniste în alte lucrări, îl prezintă pe Gherea un veritabil cugetător marxist de talie internațională, contribuind în mare măsură la ocrotirea social-democrației române de influențele nefaste ale acestor orientări ideologice.

Alături de cerințele funcției ideologice a partidului politic proletar referitoare la necesitatea conducerii procesului de formare și afirmare a conștiinței socialiste a maselor muncitoare, la necesitatea luptei împotriva ideologiilor adverse, teoreticianul nostru sublinia și necesitatea unei alte cerințe a acestei funcții și anume cea privitoare la dezvoltarea teoriei marxiste cu elemente noi ridicate de cerințele practicii social-politice. El a fost partizanul hotărât al dreptului fiecărui partid proletar de a îmbogăți creator concepția despre lume și viață a clasei muncitoare având în vedere în primul rînd particularitățile naționale în care acesta își desfășoară activitatea. Creația sa teoretică reprezintă un exemplu privind modul în care el a înțeles această obligație și acest drept și manieră în care le-a onorat. Lui îi datorăm atît de mult pe planul elaborării unor lucrări originale cu reale contribuții la dezvoltarea teoriei revoluționare²⁶. Dacă Marx și Engels, întemeietorii teoriei socialismului științific, au studiat dialectica capitalismului dezvoltat din Occidentul european și rolul proletariatului în lupta pentru progres social în acest tip de societate, Gherea are meritul de a fi fost inițiatorul cercetării de pe poziții marxiste a capitalismului mai puțin dezvoltat existent în România și pe multe alte meridiane ale globului, a specificului evoluției acestuia spre socialism și a rolului clasei muncitoare în acest proces.

Opiniile gheriste privitoare la obiectivele ce trebuiesc îndeplinite de partidul proletar prin funcția sa ideologică, ca și modalitatea în care prin creația sa teoretică a urmărit în calitate de teoretician al social-democrației române să le onoreze, își păstrează în multe privințe și azi valoarea și actualitatea.

Referindu-se la importanța activității sale teoretice puse în slujba clasei muncitoare și a partidului ei politic, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia: „O importanță deosebită în clasificarea problemelor sociale ale țării are activitatea teoretică desfășurată de C. Dobrogeanu-Gherea — una din cele mai proeminente figuri de gînditori socialiști ai țării noastre din acea vreme. Cu toate lipsurile și limitele sale, opera lui Dobro-

²⁶ Dintre studiile originale elaborate de Gherea, care sînt rezultatul aplicării și dezvoltării creatoare a marxismului la particularitățile românești, cu important rol în dezvoltarea conștiinței socialiste a proletariatului, în afirmarea partidului său în viața politică a țării și în mișcarea muncitorească internațională, care au îmbogățit gîndirea social-politică românească și ideologia revoluționară a clasei muncitoare, amintim cîteva: *Karl Marx și economiștii noștri*, *Ce vor socialiștii români?*, *Concepția materialistă a istoriei*, *Post-scriptum sau cuvinte uitate*, *Neoiobăgia*. *Asupra socialismului în țările înapoiate*, *Război sau neutralitate*. Unele dintre ele, care au fost cunoscute de F. Engels și alți frunțași marxiști, s-au bucurat de aprecieri elogioase.

geanu-Gherea ocupă un loc de mare însemnătate în istoria științelor sociale din România, în răspîndirea ideilor marxiste, în dezvoltarea concepției revoluționare a proletariatului²⁷.

Politologul marxist român în opera sa a acordat spații largi și cercetării aspectelor funcției partidului politic proletar privitoare la elaborarea strategiei și tacticii sale. Tezele sale despre necesitatea aplicării createore a marxismului la specificul național, despre dreptul și obligația fiecărui partid de a-și elabora singur propria-i politică, despre imposibilitatea utilizării uneia și aceleiași politici pretutindeni, despre necesitatea definirii etapei în care se află procesul revoluționar, ca și cele privitoare la folosirea unei game variate de forme și metode de luptă s-au dovedit valori cu dimensiuni internaționale, cărora scurgerea vremii le-a dat strălucire, fiind reale contribuții la dezvoltarea concepției marxiste despre strategia și tactica revoluționară.

El a înțeles, ca nimeni altul, că aplicarea createore a marxismului la particularitățile naționale în care activează partidul politic proletar reprezintă un drept și o obligație a sa, principala cerință prin care se asigură realizarea funcțiilor acestei concepții și elaborarea unei strategii și tactici realiste, adecvate.

Fiind printre primii socialiști români care au observat că forța transformatoare a ideologiei revoluționare se validează numai prin aplicarea sa la specificul nostru național, Gherea a militat perseverent pentru ca politica social-democrației române să corespundă realităților patriei noastre. „Școlari ai socialismului științific, membri ai marii familii socialiste europene — scria el încă în 1886 — noi știm că felul activității noastre atîrnă de condițiile reale ale țării noastre și mai ales cele economico-sociale”²⁸.

El a luat atitudine critică față de cei care apreciau că diversitatea de condiții în care activau partidele muncitorești reclamă concepții diferite și, implicit, renunțarea la marxism. Arătînd că socialismul științific „e același pentru orice țară capitalistă”, autorul nostru releva că aplicările lui practice, rezultatele ce le va da tactica ce va trebui de urmat, vor fi altele, „întru atita, întrucît altele sînt condițiunile sociale de viață ale fiecărei țări”. Bun cunoscător al raportului dintre general și particular, adept al punctului de vedere marxist potrivit căruia dialectica raportului respectiv evidențiază condiționarea reciprocă a termenilor săi, politologul român a criticat justificat pe acei socialiști care în numele generalului ignorau particularul, relevînd repercusiunile negative ce derivau dintr-o asemenea optică pe planul elaborării politicii partidului. Nu putem decît să ne declarăm întru totul de acord cu părerea sa atît din punct de vedere al conținutului, cît și al actualității ei potrivit căreia „... din doi socialiști din care unul va căuta să aplice tactica socialistă qvaziortodoxă — greșit socotită ca unica socialistă — a social-democrației germane, iar altul va căuta să stabilească o tactică convenabilă a stării reale” a țării sale „cel din urmă va avea dreptate”²⁹.

²⁷ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. 1, București, Editura politică, 1968, p. 345.

²⁸ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 72.

²⁹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 321—333, 373.

După cum este știut, istoria a infirmat practicile Cominternului de a nesocoti particularitățile naționale în care activau partidele comuniste și muncitorești și de a impune pretutindeni aceeași politică. Tocmai neputința conducerii mișcării comuniste dintr-un singur centru a condus în cele din urmă la autodizolvarea Internaționalei a III-a în 1943. Cu atât mai neavenită este azi reeditarea unor asemenea practici, când viața a confirmat cu putere nu numai dreptul, ci mai ales necesitatea ființării independente a fiecărui partid și a elaborării unei politici proprii, în măsură să fie expresia împletirii generalului cu particularul, cu naționalul.

De asemenea staseologul marxist român a militat pentru o largă vi-
ziune a partidului politic proletar privitoare la varietatea formelor de
luptă pe care acesta trebuia să le utilizeze în activitatea sa revoluționară
și a atras nu odată atenția asupra dependenței acestora de condițiile exis-
tente în fiecare țară și de evoluția raportului de forță dintre burghezie
și proletariat. Astfel în privința mijloacelor și formelor de luptă — pre-
ciza el — „nu pot fi făcute reguli și rețete, că ele atîrnă de împrejurări,
de caracterul poporului, de împrejurările istorice în care se află cutare
sau cutare țară...“³⁰.

El avea în vedere bunăoară faptul că formele luptei duse de parti-
dele revoluționare diferă în funcție de regimul politic burghez existent
în fiecare țară. Astfel, dacă în cazul regimurilor burgheze nedemocratice
considera justificată utilizarea mijloacelor violente și ilegale, în regimu-
rile burgheze democratice, așa cum am mai subliniat***, el aprecia, ca și
Fr. Engels, necesitatea participării muncitorilor sub conducerea social-
democrației la întreaga viață politică a statului, utilizînd posibilitățile le-
gale oferite de instituțiile democratice burgheze. „Socialiștii — scria el
încă la finele veacului trecut — iau parte la viața și lupta de stat așa
cum este el (lupte electorale, parlamentare, comunale etc).“³¹. Ca și Le-
nin, care în 1919, în lucrarea „*Stîngismul*“ — *boala copilăriei comunis-
mului*, a criticat stîngismul pentru incapacitatea organică de a înțelege
necesitatea utilizării parlamentului burghez de către comuniști, și Gherea
s-a ridicat, e adevărat însă, cu cîteva decenii mai înainte, împotriva orien-
tărilor anarhiste, care erau ostile participării partidelor muncitorești la
viața parlamentară. „Anarhiștii — scria el în 1887 — mai revoluționari,
mai infocați susțineau că nu trebuie de trimis reprezentanți în parlament
și socoteau tactica social-democrată drept burgheză“³².

Totodată, s-a declarat pentru împletirea formelor luptelor parlamen-
tare cu cele extraparlamentare, atrăgînd atenția social-democrației asupra
necesității înțelegerii importanței unei asemenea corelări, a asigurării
unui larg concurs al maselor în lupta dusă de la tribuna parlamentară.

Punctul de vedere gherist referitor la utilizarea de către partidul
proletar a tuturor posibilităților oferite de instituțiile democratice bur-
gheze în lupta împotriva burgheziei — care a corespuns în multe pri-

³⁰ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 213.

*** A se vedea: I. Leicu, *Aspecte ale democrației burgheze și ale atitudinii pro-
letariatului față de el reflectate în opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, în *ActaMN*,
XVII, Cluj-Napoca, 1980, p. 299—312.

³¹ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 358.

³² C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 2, p. 214.

vințe cu realitățile românești din vremea sa — și-a afirmat valoarea într-o serie de țări atât în perioada interbelică, cât mai ales în zilele noastre. Eurocomunismul profesat de unele partide comuniste occidentale reprezintă tocmai o expresie a încercării de valorificare a instituțiilor democratice burgheze în lupta pentru socialism, confirmă actualitatea punctului de vedere gherist afirmat mai sus.

O altă cerință referitoare la funcția de elaborare a strategiei și tacticii de către partidul proletar, formulată de Gherea, viza definirea corectă a etapei de dezvoltare a societății și a stadiului în care se află procesul revoluționar. Urmărind să descopere legitățile și particularitățile dezvoltării țărilor capitaliste înapoiate, între care se afla și România, el a sesizat corect viitorul lor socialist, dar observa că spre deosebire de țările capitaliste evaluate acestea nu stăteau în mod nemijlocit în fața revoluției socialiste, ele avînd de străbătut etapa burghezo-democratică. Fără să fi dus la capăt elaborarea unei teorii încheiate privitoare la evoluția țărilor capitaliste înapoiate și postulînd trecerea lor la socialism în urma victoriei revoluției proletare în țările capitaliste avansate, ca și Marx și Engels dealtfel, el a avut meritul, după cum am mai arătat****, că a pus în discuție specificul acestei evoluții, și a surprins totodată aspecte pe care le regăsim în teoria lui Lenin privind desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice în țările capitaliste înapoiate de către clasa muncitoare.

Referindu-se la situația României, pe care a aprofundat-o atent, realizînd primele analize sociologice marxiste în gîndirea social-politică românească, strategul social-democrației române — cum era pe bună dreptate considerat autorul lucrării *Asupra socialismului în țările înapoiate* — a apreciat corect că țara noastră era un stat capitalist înapoiat în raport cu cele din Occident, progresul ei depinzînd de soluționarea problemelor referitoare la dezvoltarea industriei, desființarea rămășițelor relațiilor feudale, democratizarea reală a structurilor politice și culturale și desăvîrșirea unității sale statale. Numai ducerea pînă la capăt a revoluției burghezo-democratice, începută în 1848, crea, după opinia sa, premisele trecerii la socialism în patria noastră.

Conducerea politică a clasei muncitoare, a maselor largi de către partidul marxist e considerată de politologul român o altă funcție a organizației politice proletare.

Teza sa despre necesitatea conducerii politice a proletariatului și a maselor populare de către partidul revoluționar reprezintă o premieră în gîndirea socialistă românească, bucurîndu-se și ea de o pertinentă argumentare, fapt ce pune în lumină profunzimea gîndirii sale marxiste. În acest sens el arăta că „Social-democrația...”, în calitatea sa de avangardă și reprezentantă a intereselor tuturor celor ce muncesc, „trebuie să se erijeze în protectoare, în apărătoare a tuturor apăsărilor, obijduiților și umiliților din organizația actuală a societății și trebuie să lupte împotriva și pentru înlăturarea tuturor nedreptăților din actuala societate, de oriunde ar veni ele”³³.

**** A se vedea: I. Leicu, *Progresul României în concepția lui C. Dobrogeanu-Gherea*, în *Studia*, series Sociologia, 1971, p. 89—102.

³³ C. Dobrogeanu-Gherea, *Scrieri social-politice*, p. 272.

Lucrarea sa care conține cele mai multe pagini cu caracter antologic privind cerința conducerii de către partid a maselor muncitoare în lupta pentru socialism este studiul intitulat *Asupra socialismului în țările înapoiate*, apărut în 1911.

Dezvoltînd teza marxistă despre rolul de hegemon al proletariatului în lupta pentru socialism, Gherea a militat pentru realizarea unui larg sistem de alianțe, care, sub conducerea partidului muncitoresc, să unească în lupta împotriva exploatării toți asupriții. De numele său se leagă inițierea unei dezbateri a problemei țărănimii și sublinierea calității ei de rezervă revoluționară în cadrul unui congres internațional al partidelor socialiste și muncitorești, precum și susținerea tezei despre necesitatea și posibilitatea înfăptuirii alianței muncitorești-țărănești.

Concomitent admitea, în spiritul compromisului admisibil, și alianțe vremelnice cu grupări și partide burgheze interesate în progresul țării, dar atrăgea în mod serios atenția asupra necesității păstrării independenței politice a partidului muncitoresc, argumentînd rolul special al acestuia chiar în cadrul unor state mai puțin dezvoltate, cum era și România. „Social-democrația, scria Gherea, chiar și în țările înapoiate are propriul ei rost, are propria ei lucrare de îndeplinit, are propriul ei domeniu de activitate, determinat de propria ei concepție asupra oamenilor și a lucrurilor. Această lucrare în societate trebuie s-o facă ea pentru că nimeni n-o va face în locul ei”³⁴.

Ideea gheristă privitoare la conducerea maselor muncitoare de către partidul politic proletar în vederea realizării cerințelor progresului social și a îmbunătățirii situației celor mulți și exploatați din țările capitaliste slab dezvoltate n-a fost o valoare doar pentru țara noastră de atunci, ci ea își vedește importanța și în zilele noastre, mai ales în cazul țărilor în curs de dezvoltare care se orientează spre o evoluție ne-capitalistă.

Staseologul marxist român în discursul său privitor la funcțiile partidului politic a văzut aceste activități într-o organică legătură, ele completîndu-se reciproc, constituind în fond un tot unitar obiectivat în unitatea existentă între scopurile urmărite și mijloacele necesare pentru realizarea lor. Totodată el nu le-a abordat doar în interacțiunea lor, în indisolubila lor legătură cu misiunea istorică a clasei muncitoare, ci și în dinamica lor, impusă de evoluția practicii social-politice și de specificul ei diferit de la țară la țară.

*

Concepția politologică și staseologică originală a lui Gherea, pe care am prezentat-o în acest studiu, a jucat un rol deosebit de important în organizarea și afirmarea politică a proletariatului nostru. Acestei concepții se datorează, în bună parte, caracterul marxist al partidului muncitoresc român, chiar de la apariție, evoluția acestuia pe coordonatele gândirii marxiste, afirmarea sa ca forță politică cea mai avansată pe plan național și situarea sa în cadrul stîngii în Internaționala a II-a, într-o epocă cînd pe plan internațional se manifestau puternic oportunismul și reformismul, cărora le-au căzut victime importante partide socialiste.

³⁴ C. Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, p. 494.

Această creație, care în multe privințe a anticipat leninismul, a asigurat, la 8 mai 1921, împreună cu alți factori, transformarea în ansamblul său a Partidului Socialist în Partid Comunist, constituind totodată și o importantă moștenire teoretică pe care comuniștii români au valorificat-o pe un plan superior.

Cunoașterea creației teoretice gheriste este importantă pentru că dezvăluie nu numai o mare bogăție de idei originale, ci și rădăcinile concepției și politicii P.C.R. cu privire la necesitatea dezvoltării și aplicării createoare a marxismului la specificul național, la necesitatea elaborării unei politici proprii, adecvate realităților noastre, a independenței partidelor comuniste și muncitorești.

Politica P.C.R., clădită pe asemenea coordonate și al cărei arhitect este secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu, privită din perspectiva istoriei, nu este o politică de conjunctură, ci o *politică principială*, care continuă pe un plan superior valoroasele tradiții ale mișcării noastre muncitorești din trecut.

Totodată, gherismul, prin luminile sale, și-a dovedit vocația spre universalitate, îmbogățind teoria lui Marx și Engels, anticipând totodată leninismul, păstrându-și în multe privințe actualitatea. El poate fi izvor de inspirație pentru gândirea marxistă contemporană privitoare la activitatea proletariatului în țările în curs de dezvoltare, dar și pentru cea în țările capitaliste dezvoltate.

IOAN LEICU

C. DOBROGEANU-GHEREA, THÉORICIEN ET STRATÈGE MARXISTE DE LA SOCIAL-DÉMOCRATIE

(Résumé)

Dans cette étude l'auteur analyse la contribution à l'organisation et à l'affirmation politique de la classe ouvrière de celui qui, à la fin du siècle passé et au début du notre siècle, a été considéré le fondateur du socialisme roumain — C. Dobrogeanu-Gherea. Le grand mérite du penseur marxiste roumain consiste, de l'aveu de l'auteur, dans le fait qu'il a démontré la nécessité et la possibilité de la création du parti politique du prolétariat dans les pays capitalistes sous-développés aussi, comme la Roumanie de son temps l'était, aussi bien que son rôle important dans la lutte pour le progrès social dans un tel milieu. L'analyse de la création staséologique du marxiste roumain a illustré sa contribution à l'affirmation du prolétariat et de son parti comme les plus avancées forces socio-politiques de notre pays. Par la progression du temps (petit à petit), beaucoup de ses idées ont gagné de valeur; à présent, très actuelles aussi, elles sont devenues un bien, une qualité de la théorie révolutionnaire marxiste mondiale, du monde entier.

PARTICIPAREA STUDENȚILOR BUCUREȘTENI LA MIȘCAREA MEMORANDISTĂ

În frontul larg al maselor populare din România participante la mișcarea memorandistă, studențimii bucureștene i-a revenit un rol deosebit de important. Animată de înalte idealuri democratice și patriotice, ea a adresat memorii, proteste, apeluri, mesaje de solidaritate și înfrățire asociațiilor studențești transilvănene și străine și a creat propriile sale organizații.

Un prim document publicat de studențimea bucureșteană este *Memoriul studenților universitari români privitor la situația românilor din Transilvania și Ungaria*, relectat de Simion Mehedinți și Petru P. Negulescu, după informațiile furnizate de Ioan Slavici. El demonstra pe baza argumentelor arheologice, etnografice, demografice, istorice continuitatea și unitatea poporului român și condamna totodată politica șovinistă, antinațională promovată de clasele dominante maghiare împotriva românilor. Manifestul se încheie cu un vibrant apel de solidaritate cu mișcarea de eliberare națională a românilor din Transilvania adresat „Parlamentului inteligenței Europei”¹. Documentul analizat este de fapt baza programului Ligii pentru unitatea culturală a românilor, întemeiată la sfârșitul lunii ianuarie 1891 cu prilejul sărbătoririi Unirii Principatelor, în Aula Universității din București. La crearea Ligii un rol important l-a jucat studențimea bucureșteană, 11 studenți intrând în comitetul Ligii, între care studenții ardeleni Ion Lupulescu, Simion C. Mîndrescu și Ion Buzan, veniți la studii în capitala României².

Scopul fundamental al Ligii Culturale, așa după cum reiese din statutele ei, era acela de a întreține pe baza culturii naționale conștiința de solidaritate în întreg neamul românesc, pentru ca „frații români de pretutindeni să aibă deplină libertate în materie de învățămînt, limbă națională și cultură”³. Ea a jucat un rol deosebit de important în publicarea și răspindirea *Memoriului* studenților români în străinătate, în limbile franceză, engleză, germană și italiană, acesta bucurîndu-se de un larg ecou în presă și în general în opinia publică⁴.

¹ Vezi *Memoriul studenților universitari români privitor la situația românilor din Transilvania și Ungaria*, București, 1891.

² *Adevărul*, III, nr. 726, din 26 ianuarie 1891, p. 3; Barbu Teodorescu, *Rolul tineretului universitar în întemeierea Ligii Culturale*, în *Anuarul Universității din București*, 1931, p. 323—328; G. Moroianu, *Recunoștința Ardealului către Liga Culturală și Vechiul Regat*, Cluj, 1931, p. 2; Simion C. Mîndrescu *în serviciul unității noastre naționale. Omagiu*, București, 1929, p. 5—7.

³ *Statutele Ligii pentru unitatea culturală a tuturor românilor*, București, 1897, p. 3—10; vezi și C. Gh. Marinescu, *Pagini din activitatea Ligii Culturale pentru desăvîrșirea unității de stat a României*, în *Studii și materiale de istorie*, (Suceava), vol. II, 1971, p. 61—64.

⁴ Vezi pe larg I. Lupulescu, *Raportul general despre activitatea Comitetului Central al Ligii, pentru unitatea culturală a românilor*, București, 1892, p. 43—94; Tr. Rus, *Memoriul universitarilor români din 1891 și opinia publică europeană*, în *StCom*, XIX/1975; Ștefan Pascu, C. Gh. Marinescu, *Răsunetul internațional al luptei românilor pentru unitate națională*, Cluj-Napoca, 1980, p. 123—130.

Memoriul amintit a determinat în același timp o intensă și înflăcărată polemică între studenții români și cei maghiari. Aceștia din urmă, apărători ai politicii reacționare promovate de cercurile guvernante ale Ungariei, au răspuns prin manifestul *A magyar románok és a magyar nemzet* (Românii din Ungaria și națiunea maghiară), în care condamnă memoriul studenților români. Acest fapt a determinat o ripostă hotărâtă din partea tinerimii universitare române din Transilvania. Aurel C. Popovici, student la Universitatea din Graz, în colaborare cu alții, a redactat celebra *Replică*⁵, un amplu și documentat rechizitoriu la adresa politicii de maghiarizare forțată la care erau supuși românii din Austro-Ungaria.

În semn de solidaritate cu colegii lor din Transilvania și România, studenții români din Paris au redactat *Protestul românilor din Ungaria și România care studiază la Paris, contra persecuțiilor suferite de românii din Ungaria*, în care se ridicau împotriva „proporțiunilor mereu crescînde ale persecuțiilor îndreptate sistematic în Ungaria contra națiunii române”, condamnînd totodată „legile speciale” elaborate de cercurile conducătoare maghiare. Ei au publicat și răspîndit în același timp apelul *Către tinerimea română de la diferite Universități și Academii în afară de România*, în care cheamă studențimea europeană la solidaritate cu lupta românilor din Transilvania⁶. În această atmosferă de efervescență revoluționară, între 8/20—9/21 ianuarie 1892 are loc la Sibiu o conferință extraordinară a Partidului Național Român. Cu acest prilej sint prezentate textele a două memorande: primul redactat de Iuliu Coroianu, care era destinat opiniei publice și cel de al doilea întocmit de Aurel Mureșianu pentru a fi înmînat împăratului Francisc Iosif. Ulterior s-a renunțat la cel de al doilea memoriu, rămînînd cel care trebuia redactat de avocatul clujean Iuliu Coroianu cu ajutorul lui Vasile Lucaciu, fapt hotărît de ședința Comitetului Central al Partidului Național Român din 25—26 martie/6—7 aprilie 1892⁷.

Memorandul demonstrează pe baza argumentelor arheologice, etnografice, lingvistice și istorice continuitatea poporului român în teritoriul carpato-dunărean. Totodată el condamnă politica antidemocratică și antinațională promovată de autoritățile maghiare. În același timp documentul de care ne ocupăm formula o serie de revendicări care urmăreau obținerea autonomiei politice și administrative, drepturi culturale și cetățenești, școli în limba română. El a fost tipărit în patru limbi de circulație internațională: franceză, engleză, germană și italiană, fiind răspîndit atît în rîndurile românilor de pe ambele versante ale Carpaților, cît și în

⁵ Titlul ei complet este: *Cestiunea românilor în Transilvania și Ungaria. Replica junimii Academice române din Transilvania și Ungaria la Răspunsul dat de jumimea academică maghiară Memoriului studenților universitari din România*. Viena, Budapesta, Graz, Cluj, 1892.

⁶ Vezi George Moroianu, *Les luttes des roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne. Episodes et souvenirs*, Paris, 1933, p. 76; *Adevărul*, IV, nr. 757, din 1 martie 1892, p. 1.

⁷ Biblioteca Academiei R. S. România (în continuare se va cita B.A.-R.S.R.), Serv. Msse., Arh. Alexandru Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 9, f. 1—5; Eugen Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, 1895, p. 237—239; Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente 1885—1897*, Cluj, 1973, p. 47; vezi pe larg Ș. Polverejan, *Din istoricul Memorandului. Ședința Comitetului Central al Partidului Național Român din 25—26 martie 1892*, în *ActaMN*, VI/1969.

Europa. De publicarea și caligrafierea textului ce urma să fie înmănat împăratului Austro-Ungariei s-a ocupat Eugen Brote⁸.

După cum este cunoscut, la 28 mai, 9 iunie 1892 conducătorii Partidului Național Român, aflați în fruntea unei impunătoare delegații formate din 300 de membri, intelectuali, țărani, muncitori, meseriași, negustori ș.a., sosesc la Viena pentru a prezenta *Memorandul* semnat de Ioan Rațiu (președinte), Gheorghe Pop de Băsești și Eugen Brote (vicepreședinți), dr. Vasile Lucaciu (secretar general), Iuliu Coroianu (referent) și Septimiu Albin (secretar). Împăratul refuză să citească documentul care este trimis spre examinare ministrului maghiar de interne care l-a transmis prefectului de Turda, care avea misiunea să-l restituie lui Ioan Rațiu⁹. Atitudinea lui Francisc Iosif și a cabinetului maghiar a stîrnit un puternic val de indignare și proteste atît în Transilvania, Regatul României, cît și în toată Europa.

Studenții bucureșteni s-au aflat în primele rînduri ale acestei mișcări de solidaritate. În urma întrunirii tinerilor universitari bucureșteni ținută la sediul societății „Unirea”, în seara zilei de 9-21 iunie 1892 s-a hotărît organizarea unui mare miting în ziua de 14/26 iunie în semn de protest contra respingerii *Memorandului* și mai ales a devastării locuinței lui Ioan Rațiu din Turda¹⁰. La această manifestare urmau să participe, pe lîngă studenți, și reprezentanți ai „Ligii”, cetățeni ai capitalei. În acest scop s-a constituit un comitet studentesc format din șapte membri (Emil Antonescu, Axente Corn, Aureliu Iliescu, Constantin Jiroveanu, George Paulian, Ion Rădulescu, Constantin Vasiliu). A doua zi a avut loc o nouă întrunire la clubul societății universitare, la care au luat cuvîntul Al. Orăscu, rectorul Universității, Nicolae Flevea, Petre Grădișteanu și studentul Dumitru Policrat. Ei au condamnat politica antinațională promovată de cercurile guvernante maghiare, chemînd opinia publică la solidaritate cu memorandiștii. Tot cu acest prilej Comitetul Executiv al societății „Unirea” a expediat o telegramă regelui Carol I pe care îl informează în legătură cu întrunirea amintită, ridicîndu-se împotriva fărădelegilor săvîrșite în rîndurile naționalității române din Transilvania, în contra fraților noștri¹¹. Studenții bucureșteni lansează de asemenea un manifest către țară. După ce vorbește de cele 18 veacuri de existență a poporului român, despre originea sa latină, manifestul analizează luptele purtate de românii transilvăneni pentru independență și unitate națională, iar în final este lansată o vibrantă chemare de solidaritate cu această luptă: „Români liberi, cetățeni ai capitalei veți sta voi nemișcați în fața suferințelor pe care nici un neam nu le îndură..., la glasul tinerimii, al fraților noștri, care chiamă la dezrobirea fraților subjugăți?” pentru realizarea idealurilor de veacuri ale poporului nostru, desăvîrșirea unității naționale; „De a face o Românie forte și mare. De a face ca pe pămîntul acestei țări să se ridice farul de cultură, care să răspîndească razele strălucitoare în in-

⁸ Biblioteca Centrală de Stat (în continuare se va cita B.C.S.), colecții speciale, fond Septimiu Albin, *Scrisoarea lui Septimiu Albin către Eugen Brote din 10 iunie 1892*, mss. 4011; Vezi și Lucian Boia, *Eugen Brote (1850—1912)*, București, 1974, p. 85—86.

⁹ *Memorandul* a fost publicat în numeroase lucrări, mai recent de Nicolae Cordoș în volumul *România din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*, Cluj-Napoca, 1978, p. 239—276.

¹⁰ *Vandalismul de la Turda. Memoriile domnișoarei Felicia Rațiu*, București, 1893, p. 12—46; Vezi și Ioan Georgescu, *Ioan Rațiu (1828—1902). 50 de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 69—76; Ieremie Rusu, *De-vastarea casei lui dr. Ioan Rațiu*, în *AIIN*, VIII/1937—1941.

¹¹ Vezi textul telegramei în *Universul*, X, nr. 137, din 13/25 iunie 1892, p. 1.

tunecimea Orientului"¹². Acest efort organizatoric nu a fost întâmplător, căci ei aveau să ducă la reușita manifestației, aprobată de guvern, după multe ezitări¹³, din considerente politice. Ea a început în după amiaza zilei de 14/26 iunie la Universitate, unde se afla o coloană de studenți avînd în frunte steagul tricolor și drapelul lor. Aici studentul Axente Corn a ținut un discurs în care cheamă tinerimea studioasă din țară și străinătate să se solidarizeze cu lupta justă a românilor ardeleni. După acest discurs, participanții s-au îndreptat spre sala „Orfeu”, în jurul căreia se aflau circa 20.000 de oameni. Rectorul Universității, profesorul Alexandru Orăscu, rostește în acest loc o cuvîntare emoționantă. Adresîndu-se studenților, el îi îndeamnă: „mergeți pe calea pe care ați intrat, căci este apropiată ziua cînd steaua românismului va lumina în toată strălucirea ei. Războiul a început, iar victoria va fi a noastră”. La rîndul său senatorul George Panu, directorul ziarului „Lupta”, în cuvîntul său face o paralelă între rolul generației de la 1848 și al celei din 1892, subliniind că generația pașoptistă a luptat pentru emanciparea a 5 milioane de români aflați în Principate, iar cea din 1892 are datoria „să elibereze și pe celelalte cinci milioane de români și să realizeze unitatea întregului neam”. Poziții similare au avut și ceilalți vorbitori: deputații George Disescu și Constantin Costaforu, precum și studenții Dumitru Polierat și Emil Antonescu. Studenții amintiți au subliniat importanța și scopul adunării, reafirmînd atașamentul tinerimii universitare bucureștene la lupta românilor transilvăneni. Ultimul care a luat cuvîntul, studentul Emil Antonescu, a citat moțiunea adunării. Documentul aducea mai întîi la cunoștința opiniei publice europene actele de deznaționalizare săvîrșite de guvernul ungar, exprimînd totodată protestul poporului român față de respingerea memoriului fraților de peste Carpați: „Români din România liberă protestăm cu indignațiune înaintea Europei contra odioaselor atentate și facem apel la opinia publică europeană pentru a înfiera aceste fapte.”¹⁴ În final studentul amintit a invitat pe cei prezenți să ia parte la marele miting organizat la statuia lui Mihai Viteazul, primul realizator al unirii tuturor românilor. Studenții și ceilalți participanți au pornit într-un mare entuziasm spre monumentul ridicat în cinstea marelui voievod. Aici a avut loc o grandioasă manifestație. Vorbitorii, între care și studenții Aureliu Iliescu, Constantin Vasiliu, George Paulian și George Sterian, au reafirmat atașamentul tinerimii studioase bucureștene la cauza unității naționale. Studenții bucureșteni au difuzat participanților cocarde tricolore și un ziar ocazional, intitulat în mod sugestiv „Turda”, locul unde fusese asasinat Mihai Viteazul cu trei secole în urmă. Ziarul, tipărit într-un tiraj impresionant pentru vremea aceea (26.500 de exemplare), condamna devastarea casei lui Ioan Rațiu din Turda. În același timp, publicația ocazională amintită reliefa lupta milenară a poporului român pentru libertate și unitate națională, făcînd totodată o paralelă între uciderea ilustrului voievod la 9/19 august 1601 și întâmplările din 1892¹⁵. După miting, pe bulevard, în acordurile melodiei Unirii Principatelor s-a încins o imensă horă.

Studenții ieșeni au organizat la rîndul lor în semn de solidaritate cu colegii lor bucureșteni o impresionantă adunare la statuia lui Grigore Ghica al III-lea, domnul ucis de turci în 1775. Participanții au manifestat apoi în fața Consulatului

¹² *Voința Națională*, IX, nr. 2291, din 14/26 iunie 1892, p. 1.

¹³ Aureliu M. Eliescu, *Take Ionescu*, București, 1929, p. 20—21.

¹⁴ *Lupta*, IX, nr. 1734, din 16/28 iunie 1892, p. 3; *Tribuna*, X, nr. 135, din 16/28 iunie 1892; *Constituționalul*, IX, nr. 868, din 16/28 iunie 1892, p. 3; Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altă dată*, vol. II, București, 1928, p. 144—145.

¹⁵ Vezi *Turda*, număr unic, din 14/26 iunie 1892.

Austro-Ungariei, după care s-au îndreptat către monumentul închinat lui Ștefan cel Mare. Cu acest prilej studenții universitari ieșeni au votat o rezoluție în care se solidarizau cu lupta memorandiștilor și au adresat o telegramă ziarului „Tribuna” din Sibiu, în care își exprimau întreaga adeziune la lupta dreaptă a românilor ardeleni¹⁶.

La sfârșitul lunii iunie 1892 studenții bucureșteni au ținut o nouă întrunire de solidaritate cu lupta memorandiștilor, în sala Ateneu¹⁷.

Acțiunile studențimii bucureștene de solidaritate cu semnatarii *Memorandului* au continuat în lunile următoare. Un prilej deosebit de favorabil l-a constituit vizita întreprinsă de Vasile Lucaciu în România în vara anului 1892. Studenții bucureșteni l-au sărbătorit pe eminentul luptător pentru unitate națională la începutul lunii iulie. Cu acest prilej Barbu Ștefănescu-Delavrancea propune ca primii zece studenți din fruntea mișcării naționale să poarte numele de Decemviri (Emil Antonescu, Emanoil Pantazi, Ștefan Cihoski, G. Paulian, Mihai Policrat, Take Policrat, G. Ștefănescu-Goangă, Emil Vasiliu, Axente Corn și Aurel Iliescu)¹⁸. Tinerimea universitară bucureșteană și-a reafirmat atașamentul față de lupta dreaptă a fraților de peste Carpați și cu prilejul vizitei unei delegații, formată din fruntașii ardeleni participanți la mișcarea memorandistă: Ioan Rațiu, Eugen Brote, Vasile Lucaciu, Iuliu Coroianu. Studenții bucureșteni au organizat în cinstea lor un frumos banchet¹⁹.

Guvernul conservator a avut o atitudine mai rezervată față de aceste acțiuni, din considerente politice, căci România încheiasă în 1883, în condițiile izolării sale diplomatice, o convenție secretă de alianță cu Austro-Ungaria, care la 25 iulie 1892 se transformă într-un tratat propriu-zis, valabil pe încă șapte ani²⁰. Autoritățile de la Viena, deși în cadrul tratatelor amintite au răspuns la obiecțiile delegațiilor române referitoare la faptul că opresiunea populației românești din Transilvania crează nemulțumiri în România, asigurând pe reprezentanții țării noastre la tratative că situația aceasta va fi analizată cu toată seriozitatea²¹, totuși nu au fost luate măsurile adecvate. Dimpotrivă, guvernul austro-ungar, cărora li s-au alăturat și cei germani, au continuat presiunile împotriva cabinetului condus de Lascăr Catargiu, îndemnându-l să tempereze frământările care aveau loc în întreaga țară. Având în vedere acest lucru, numeroși oameni politici din România s-au ridicat împotriva „alianței cu orice preț” cu Puterile Centrale, susținută mai ales de Petre P. Carp, Alexandru Marghiloman și regele Carol I. George Panu, de pildă, afirma într-o conferință în vara anului 1892 că apropierea de Puterile Centrale constituie „o sfidare a românismului de dincolo, din Transilvania”, iar Ionas Grădișteanu se adresa guvernului la sfârșitul anului 1894 cu întrebarea: „Ce

¹⁶ *Adevărul*, IV, nr. 1220, din 18/30 iunie 1892, p. 2; *Universul*, X, nr. 140, din 17/29 iunie 1892, p. 1; Ș. Polverejan, *Correspondența lui George Moroianu 1891—1920*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 71—73, doc. nr. XLVIII.

¹⁷ B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. D. A. Sturdza, mapa IV, mss. 54; vezi și Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 167—168.

¹⁸ A. Iuga, *Cu privire la Vasile Lucaciu. Acte, documente, procese*, Baia Mare, 1940, p. 114; Miron Constantinescu, Ștefan Pascu (sub redacția), *Desăvârșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu Vechea Românie*, București, 1968, p. 59.

¹⁹ *Universul*, X, nr. 271, din 18/30 ianuarie 1893, p. 3.

²⁰ Vezi textul tratatului în Arhivele Statului București, fond Casa Regală, des. 16/1892 (fotocopie).

²¹ Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale 1878—1895*, Timișoara, 1979, p. 205, doc. nr. CIV.

faceți cu chestiunea națională? O jertfim pe altarul Triplei Alianțe?"²² În același timp nu trebuie să ometem faptul că conducătorii politici conservatori aflați la putere se temeau ca acțiunile studențești să nu se transforme în mișcări revendicative de amploare, lucru care se întâmplase în anii anteriori, căci mulți studenți aveau o situație materială precară. Pornind de la aceste considerente, guvernul conservator a modificat regulamentul facultății de științe din București, acceptându-se pentru studenți între altele dreptul de a putea susține trei sesiuni de examene, s-au adus de asemenea îmbunătățiri favorabile studenților și în cadrul regulamentului Școlii Normale Superioare²³.

Acțiunile de solidaritate ale studenților bucureșteni cu mișcarea memorandistă au continuat și în anul următor. Universitarii bucureșteni au participat la aniversarea Unirii Principatelor Române și a doi ani de la crearea Ligii Culturale în sala Ateneu la 23 ianuarie/4 februarie 1893. Vorbitoarii, între care amintesc pe V. A. Urechia și Barbu Ștefănescu-Delavrancea, au reafirmat solidaritatea românilor din regat cu lupta dreaptă a fraților de peste Carpați²⁴.

La începutul lunii iunie 1893 tinerimea universitară bucureșteană inițiază noi acțiuni de protest împotriva politicii de maghiarizare forțată a românilor transilvăneni. Totodată ei se ridică împotriva atitudinii lui Wekerle Sándor, prim-ministru al guvernului maghiar, care deschide acțiunea judiciară împotriva întregului comitet al Partidului Național Român, la 13 mai 1893. Studenții bucureșteni au organizat o amplă manifestație de protest la începutul lunii iunie 1893, în sala „Băile Eforie”, la care au participat peste 3000 de oameni. În cadrul ei au vorbit, pe lângă oameni politici V. A. Urechia, Ionaș Grădișteanu, Nicolae Xenopol și studentul Mircea Petrescu. Acesta din urmă a demascât politica antinațională promovată de guvernul maghiar, chemând studențimea bucureșteană la solidaritate cu memorandiștii în procesul ce le-a fost intentat. Tot el a citat un manifest care urma să fie răspândit în rândurile tineretului universitar din străinătate. În acest apel, după ce era subliniată din nou situația tristă în care se aflau cei peste trei milioane de români din Transilvania, se exprima întreaga solidaritate a studențimii bucureștene față de cei 42 de colegi care au participat la răspândirea *Replicii*, cărora le-a fost intentat un proces de către autoritățile maghiare²⁵.

Tineretul universitar bucureștean s-a solidarizat de asemenea cu deținuții politici închiși de guvernul de la Budapesta. Astfel, ziarul studențesc „Iridenta română” își exprima indignarea față de condițiile insuportabile în care trăiau patru deținuți români transilvăneni aflați în temnița de la Seghedin, comentînd o corespondență primită din acest oraș la 18/30 noiembrie 1893²⁶.

Studenții bucureșteni au condamnat totodată procesele de presă intentate românilor de autoritățile maghiare. Ei au încredințat de pildă procesul intentat de autorități ziarului românesc „Foaia poporului” al cărui editor era Popa Necșa, iar redactor se afla Ion Rusu Șirianu²⁷, precum și cele la adresa acelor care au

²² Vezi Aurelia Bunca, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă Unirii Transilvaniei cu România. 1892—1899*, în *ActaMN*, VII/1970, p. 332 și urm.

²³ Arhivele Statului București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 2/1892, f. 150—152.

²⁴ Cf. Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, „*Liga Culturală*” și *Unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 92.

²⁵ *Adevărul*, V, nr. 1540, din 3 iunie 1893, p. 1.

²⁶ *Iridenta română*, I, nr. 2, din 29 noiembrie 1893, p. 2.

²⁷ *Ibidem*.

publicat în „Tribuna” din Sibiu articole în sprijinul cauzei românilor²⁸. Tineretul universitar bucureștean s-a solidarizat de asemenea cu cei 16 români din părțile Turzii, care au trimis o adresă de felicitare lui Aurel C. Popovici la Sibiu pentru activitatea desfășurată în cadrul studenților români din Graz²⁹.

Solidaritatea studențimii bucureștene cu mișcarea națională a românilor din Transilvania s-a manifestat și la congresele studențești. La congresul de la Buzău, care a avut loc în februarie 1893, au participat 12 studenți ardeleni. Chestiunea națională a fost una din problemele principale înscrise pe ordinea de zi. Cu acest prilej este redactat un protest împotriva samavolniciei guvernului ungar, a procesului intentat de acesta semnatarilor *Memorandului*, exprimându-se întreaga adevărată luptă a românilor ardeleni. Tot la acest forum studențesc a fost constituită *Asociația generală a studenților români din țară și peste hotare*, care avea drept scop întărirea legăturilor între tinerimea universitară din patrie și cea din străinătate³⁰. La congresul care a avut loc la Constanța, desfășurat în septembrie 1893, au participat studenții din Transilvania și Bucovina, problema națională a figurat din nou pe ordinea de zi. Cu acest prilej s-a reafirmat solidaritatea milităntă a tinerimii studioase din România cu lupta dreaptă a fraților aflați sub jug străin. La întoarcere, reprezentanții studenților bucureșteni au plănuit o grandioasă manifestație, dar guvernul, temându-se de implicațiile sale în raporturile externe, a luat unele măsuri de temperare a zelului tinerilor delegați. Nicolae Filipescu, primar al capitalei, a recurs la o stratagemă. El trimite la gara Fetești pe doctorul Mendomini ca să întâmpine trenul studențesc ce venea de la Constanța. Trenul a fost întârziat câteva ore, motivându-se că locomotiva este defectă. Take Ionescu la rîndul său, în calitate de ministru al instrucțiunii, face un demers personal la sediul Ligii Culturale, cerînd oprirea venirii la București a celor 71 de studenți din Transilvania și Bucovina. Aceste demersuri nu și-au atins scopul, căci deși au sosit foarte tîrziu, delegații studenților au fost primiți cu ovații și urale. Ei au pornit în fruntea unui impresionant cortegiu către statuia lui Mihai Viteazul pentru a depune o coroană. La orele 24, cînd au ajuns în fața statuii, toate felinarele erau stinse din ordinul lui Nicolae Filipescu. Poliția și armata au intervenit, împrăștiind pe demonstranți. A doua zi are loc la Universitate o nouă întrunire studențească la care participă și Titu Maiorescu, rectorul acesteia³¹.

Studenții bucureșteni au participat de asemenea la o serie de congrese internaționale. În 1892 „decemvirii” bucureșteni au fost prezenți la congresul păcii de la Berna, în Elveția. Delegații români aveau asupra lor un memoriu scris de Take Ionescu, care urma să fie răspîdit în străinătate pentru propagarea cauzei românești. El a fost confiscat însă la graniță. Emil Antonescu s-a reîntors la București și a luat manuscrisul memoriului. La Berna documentul a fost publicat în limba franceză sub titlul: *Questions de Roumains du royaume magyar présentés au Congrès de paix et d'arbitrage de Berne par les étudiants universitaires roumains* și distribuit printre congresiști. Studenții bucureșteni participanți la congres au susținut cu tărie cauza unității naționale, cuvîntul lui Aureliu Iliescu (Eliescu) de la

²⁸ B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Ion Bianu, mapa III, mss. 40, f. 3—5.

²⁹ Vezi *Idem*, Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 3, f. 3—4.

³⁰ *Adevărul*, V, nr. 1428, din 4 februarie 1893, p. 1, vezi și Florentina Preda, *Poziția studenților din România față de mișcarea națională a românilor transilvăneni (1885—1894)*, în *AUB*, istorie, XII, nr. 30/1963, p. 99; Vasile Netea, *Les étudiants roumains et l'unité du peuple roumain (1871—1916)*, în *RevRHist*, XVI, 1976, nr. 4, p. 693.

³¹ C. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 145; vezi și A. Iuga, *op. cit.*, p. 116.

tribuna acestui forum impresionând asistența. Aici s-au întărit legăturile cu tinerimea studioasă europeană, precum și cu cea din Transilvania și Ungaria³².

La consolidarea raporturilor de prietenie și solidaritate între studențimea română de pe ambele versante ale Carpaților a contribuit și vizita pe care a întreprins-o în România la sfârșitul anului 1893 o delegație studențească transilvănească, își amintește mai târziu Alexandru Vaida-Voievod, participant la eveniment³³.

În același timp se întăresc legăturile de colaborare între studenții bucureșteni și conducătorii Partidului Național Român. Mulți dintre aceștia participă la diferite întruniri studențești. Despre prezența lui Aurel C. Popovici la una dintre acestea ținută la începutul lunii noiembrie 1893 ne vorbește un ziar studențesc³⁴. La rîndul lor studenții bucureșteni participă la numeroase acțiuni politice din Transilvania. La 18/30 iulie 1893, studenții bucureșteni și ieșeni s-au întâlnit la Predeal, unde și-au dat mina frățește. În cadrul acestui moment emoționant universitarii din București și Iași rostesc „jurăminte și legăminte prin care se angajează să nu slăbească lupta pînă la realizarea idealului effint al poporului.”³⁵.

Paralel cu acțiunile întreprinse, mișcarea studențească bucureșteană se maturizează politic și organizatoric. Se definește mai clar rolul acestei mișcări, al cărui scop final este desăvîrșirea unității naționale. „Vrem ca poporul român de la Carpați la Tisa — arată un ziar studențesc — să nu mai asculte de cei ce predică frăția cu unghurii sub ori ce formă s-ar ivi”³⁶. Această nobilă idee este reafirmată și de studentul D. C. Vasiliu cu prilejul inaugurării unui bust al lui Mihail Kogălniceanu, în noiembrie 1893. „Idealul nostru — arată el — nu s-a încheiat încă. O parte a lui se răsfață în lumina soarelui, cealaltă parte este încă în umbră... opera generației de la 48 și 59 nu e terminată, urmașii acestei generații au datoria de a o desăvîrși”³⁷. Pentru o mai bună organizare a luptei lor, studenții bucureșteni au constituit în seara zilei de 12/24 noiembrie 1893 un comitet studențesc, care cuprindea nouă membri. Tot acum s-a reafirmat necesitatea „unei regenerări a mișcării naționale, care pusă pe baze noi, mai largi și mai solide să asigure triumful deplin al cauzei lor”. Această regenerare era necesară datorită represaliilor tot mai insistente îndreptate împotriva ei. În același timp s-a subliniat că numai prin mari sacrificii se poate realiza desăvîrșirea unității naționale menționîndu-se: „Trebuie să se jertfească mult și iarăși mult pentru a se ajunge cu o zi mai înainte la înfăptuirea acestui deziderat: O Românie puternică, o Românie mare.”³⁸ În același timp studenții bucureșteni erau conștienți că numai prin unirea tuturor forțelor națiunii române se va putea înfăptui mai repede „Unirea cea mare”. Astfel, în raportul de activitate al comitetului studențesc, dezbătut în ședința din 28 noiembrie 1893/10 decembrie 1893, se arată: „numai cînd aceste forțe vor fi unite, să nu se îndoiască nimeni că vom fi cel puțin atît de mari, ca nici Carpații să nu ni se pară prea înalți, iar Prutul prea adînc”³⁹. Ei erau conștienți de asemenea de faptul că unitatea națională nu se poate realiza decît prin luptă, nu cerșind-o asupraitorilor. „Istoria ne învață — arată un ziar studențesc — că nici o națiune

³² *Ibidem*; *Tribuna*, X, nr. 184 din 14/26 august 1892, p. 725; vezi și nr. 186, din 20 august/1 septembrie 1892, p. 742.

³³ *Dimineța*, XX, nr. 6115, din 14 noiembrie 1923, p. 3.

³⁴ *Iridenta română*, I, nr. 1, din 14 noiembrie 1893, p. 1.

³⁵ Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dos. 22/1893, f. 36 și urm.

³⁶ *Iridenta română*, I, nr. 1, din 14 noiembrie 1893, p. 4.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Idem*, nr. 2, din 29 noiembrie, p. 4.

nu și-a datorat independența clemenței asupritorilor, demnitatea de oameni liberi ne spune că drepturile se pretind, nu se cerșesc⁴⁰.

În felul acesta studenții bucureșteni răspundeau chemării adresate de Emilia Rațiu, soția președintelui Partidului Național Român, care spunea: „Acum ca niciodată tinerimea trebuie să fie la înălțimea misiunii ei nobile, la culmea chemării pe care interesele superioare o cer”⁴¹.

Sub presiunile tot mai insistente ale guvernanților austro-ungari⁴², care erau informați în legătură cu starea de spirit din România prin intermediul rapoartelor periodice transmise de șeful legației monarhiei dualiste din București, contele Goluchovsky⁴³, cabinetul condus de Lascăr Catargiu încearcă să potolească agitațiile studenților expulzând o serie de tineri universitari transilvăneni. Despre alungarea unuia dintre aceștia, Iosif Hussar, student la Școala Politehnică din București, în anul 1893, aflăm dintr-o scrisoare pe care acesta o adresează la 31 ianuarie 1895 ministrului de interne, Alexandru Marghiloman, cerindu-i repri-mirea în patrie⁴⁴. Din aceste motive V. A. Urechia organizează în toamna anului 1893 o mișcare secretă numită Societatea revoluționară românească, în rândurile căreia sînt atrași intelectuali, ofițeri, studenți, între care se remarcă luptătorii transilvăneni pentru unitate națională Aurel C. Popovici, Ion Rusu Șirianu, Valeriu Popovici, Valeriu Braniște. Membrii acestei mișcări jură „pe conștiință și onoare” să-și jertfească viața pentru cauza unității românești⁴⁵.

În condițiile creșterii agitației românilor transilvăneni autoritățile maghiare folosesc orice mijloace pentru potolirea spiritelor. Ele încearcă să corupă o serie de reprezentanți ai mișcării naționale românești. Fruntașilor acestei mișcări, Ioan Rațiu și Iuliu Coroianu, de pildă, convocați la Budapesta, li s-a propus renunțarea la lupta pentru autonomia Transilvaniei și la agitația memorandistă, în schimbul suspendării procesului și aprobării unei noi legi electorale. Conducătorii Partidului Național Român au respins cu demnitate această ofertă, Ioan Rațiu arătînd: „nu s-a născut încă acel român care să aibă îndrăzneala să modifice programul partidului”⁴⁶. Aceeași soartă a avut și tentativa de corupere a unor preoți și învățători români din Transilvania, cărora li s-au promis ajutoare materiale. Vicarul Episcopiei Făgărașului, Basil Rațiu, îi aducea însă la realitate pe agenții guvernamentali, arătîndu-le că „se înșală dacă prin asemenea ajutoare speră să obțină vreo schimbare în atitudinea preoțimii și învățătorimii românești, căci românii au încredere în viitorul lor, convinși fiind că, cauza lor dreaptă va trebui să învingă pînă la urmă”⁴⁷. Din aceste motive și vrînd „ca să afle pe bărbații noștri nepre-

⁴⁰ *Idem*, nr. 1, din 14 noiembrie, p. 4; vezi și Maria Tatu, Ioan Scurtu, Doina Smărcea ș.a., *Din istoria studențimii române. Presa studențească 1851—1978*, București, 1979, p. 61.

⁴¹ *Scrisoarea Emiliei Rațiu către studentul D. C. Dimitriu din 22 iulie 1893*, în Arhivele Statului București, fond Liga Culturală, dos. 3/1893, f. 1.

⁴² *Idem*, fond Casa Regală, dos. 21/1894, *passim*.

⁴³ *Idem*, dos. 26/1892, *passim*.

⁴⁴ Vezi textul scrisorii în Arhivele Statului București, fond. Al. Marghiloman, dos. 217/1895, f. 1—2.

⁴⁵ B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 15—35; vezi și Vasile Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*. [București, 1947], p. 342—343.

⁴⁶ Ș. Polverejan, *Activitatea secției din Paris a Ligii Culturale în perioada memorandistă*, în *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar 1865—1900*..., p. 307.

⁴⁷ Zenovie Păclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în *Revista fundațiilor regale*, F. nr. 5, 1934, p. 353—358.

gătiți"⁴⁸, după cum bine se exprimă Emilia Rațiu, încercînd în felul acesta să creeze derută în opinia publică, guvernării maghiari au amînat succesiv începerea procesului memorandiștilor, care inițial trebuia să se deschidă la 23 ianuarie/4 februarie 1893⁴⁹, fixîndu-l în cele din urmă pentru ziua de 25 aprilie/7 mai 1894. În preajma începerii procesului au fost organizate ample acțiuni. La plecarea din Sibiu spre Cluj mai multe mii de oameni au petrecut la gară pe fruntașii memorandiști, drumul lor pînă la Cluj fiind un adevărat triumf⁵⁰. În ziua începerii procesului au fost organizate pe străzile Clujului ample manifestații în scopul sprijinirii cauzei drepte a memorandiștilor. Între cei prezenți se aflau numeroase femei: Emilia Rațiu împreună cu fiicele sale Felicia și Dorina, Paulina Lucaciu, Otilia Comșa, Aurelia Albin, Silvia Barcianu⁵¹.

Tineretul studios din Transilvania a organizat la rîndul său ample acțiuni. El a elaborat și răspîndit în colaborare cu studenții români din Budapesta, Viena, Graz manifeste și apeluri în care considerau procesul Memorandului ca fiind „o columnă pe care se va scrie una din două, energie sau lașitate, conștiință sau nepăsare, viață sau moarte”⁵². Totodată se cerea ca întreg poporul român să se manifeste la acest proces. Studenții români din Transilvania au adresat de asemenea un apel conducerii Partidului Național Român, intitulat *Manifestul junimii academice române din Transilvania, Ungaria și Banat, pentru Comitetul executiv al Partidului Național Român*, în care condamnau fărădelegile comise de autoritățile maghiare care au intentat conducerii partidului acest proces odios. Documentul îndemna la fermitate și neclintire în fața acestei crime, asigurînd în același timp conducerea partidului de întregul lor sprijin⁵³. De asemenea, studenții români din Ungaria și Transilvania, într-un program de acțiune al Comitetului provizoriu de acțiune organizat de ei, cereau ca colegii lor de la universitățile din România să se adreseze direct sau prin intermediul Ligii Culturale studențimii de la universitățile din străinătate, ca pe ziua procesului să se trimită pe adresa Comitetului național al studenților români din monarhia dualistă „numeroase adrese de simpatie și proteste în contra barbarismului asiatic”⁵⁴.

Studenții bucureșteni și ieșeni au răspuns la acest apel organizîndu-se în întreaga țară ample acțiuni, în contra procesului intentat memorandiștilor. Ei au participat la numeroase întruniri în țară: Mircea Petrescu la Buzău, Constantin Ionescu la Caracal, Alexandru Mușătescu la Cîmpulung, C. I. Ștefănescu-Goangă la Curtea de Argeș, Botca Mangiru, Constantin Axente și Nicolae Brînzeu la Turnu-Măgurele etc. Participanții la aceste întruniri au adresat telegrame regelui Carol

⁴⁸ *Scrisoarea Emiliei Rațiu către studentul D. C. Dimitriu din 16 ianuarie 1894. Arhivele Statului București, fond Liga Culturală, dos. 4/1894, f. 1v.*

⁴⁹ *Scrisoarea Emiliei Rațiu către studentul D. C. Dimitriu din 22 iulie 1893, loc. cit., f. 1; Ș. Polverejan, N. Cordoș, op. cit., p. 239, doc. nr. 61.*

⁵⁰ Ș. Polverejan, N. Cordoș, op. cit., p. 333—340; vezi și Șt. Pascu, *Răsunetul procesului memorandist în masele populare*, Sibiu, 1944, p. 1—11; N. Josan, *Mișcarea memorandistă în comitatul Alba de Jos*, în *Apulum*, VIII/1971, p. 358 și urm.

⁵¹ I. Georgescu, op. cit., p. 84; vezi și Eugenia Glodariu, *Aportul femeilor din Transilvania la mișcarea memorandistă*, în *ActaMN*, XV/1978, p. 504.

⁵² B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 13; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia...*, p. 182.

⁵³ Apelul a fost publicat de Zenovie Păclișanu, în *Revista fundațiilor regale*, I, nr. 7, 1934, p. 120—121.

⁵⁴ B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 12; vezi pe larg Eugenia Glodariu, *Participarea tineretului universitar din Austro-Ungaria la mișcarea memorandistă*, în *ActaMN*, XVIII/1980.

prin care îi cereau să intervină la Viena în scopul îmbunătățirii soartei românilor de peste munți⁵⁵.

În același timp tinerimea studioasă bucureșteană a stabilit și menținut un contact permanent cu studențimea celorlalte naționalități oprite din monarhia dualistă și chiar cu studenții din Germania și Austro-Ungaria. Comitetul național al studenților români din București a adresat un apel colegilor germani și austro-ungari prin care îi cheamă să se solidarizeze împotriva tendințelor de maghiarizare forțată a populației românești din Transilvania⁵⁶. Studenții bucureșteni au organizat ei înșiși acțiuni de protest. În ziua de 24 aprilie/6 mai 1894 a fost convocată o mare adunare. Cu acest prilej a fost lansată o chemare către cetățenii capitalei: „Veniți deci cu miile ca să trimitem încurajările noastre fraților noștri și să cerem încetarea prigonirilor de care suferă de atîta timp”⁵⁷. În cadrul întrunirii amintite, la care universitarii bucureșteni au asigurat ordinea, au participat delegați reprezentînd secțiile din țară ale Ligii Culturale. Adunarea a început în dimineața zilei de 24 aprilie/6 mai la sediul „Ligii”, după care participanții s-au îndreptat pe Calea Victoriei, Bulevardul Academiei și strada Colței, intrînd în Biserica Sfîntul Gheorghe, unde s-a oficiat un „Te deum”, după care s-au reîntors la sediul societății organizatoare. În după amiaza aceleiași zile cei prezenți s-au reunit la statuia lui Mihai Viteazul. Cîcinat Pavelescu a citit o poezie patriotică la acest miting, iar studentul P. Macri a rostit o scurtă cuvîntare în care infiera politica antinațională promovată de autoritățile maghiare. În continuare participanții s-au îndreptat spre „Băile Eforie”, unde s-a desfășurat o impresionantă adunare. V. A. Urechia, care a deschis mitingul, a condamnat nedreptățile la care erau supuși românii din Transilvania, exprimîndu-și deplina sa solidaritate cu „memorandiștii”. Au vorbit în aceeași manieră Ionaș Grădișteanu și Zane Ionescu. Ultimul a citit o poezie a lui Alexandru Vlahuță intitulată în mod sugestiv *Eroilor martiri*, închinată luptei românilor ardeleni. Din partea studențimii bucureștene a vorbit studentul Mircea Petrescu, care în cuvinte emoționante a exprimat atașamentul tineretului studios bucureștean față de lupta dreaptă a fraților de peste Carpați. El a condamnat procesul *Memorandului*, arătînd că „este o rușine de a chema la bara justiției un popor întreg” și a îndemnat pe toți fiii neamului la solidaritate cu memorandiștii, căci nici un român „nu poate să rămînă nemișcat la auzul doinei jalnice ce iese din fluierașul fratelui său, toți trebuie să se înscrie în rîndurile armatei naționaliste”⁵⁸. Adunarea a votat în final o moțiune care exprima întreaga solidaritate față de lupta semnatărilor *Memorandului*. „Adînc indignați de prigonirile răzbnătoare la care sînt expuși frații cei mai credincioși, protestăm solemn în contra atentatului comis de maghiari asupra naționalității române din Ungaria și Transilvania..., exprimăm simpatie și admirațiune fraților noștri asupriți și dorim izbîndă deplină cauzei lor, care este cauza Dreptății și Civilizațiunii”⁵⁹. Totodată a fost trimisă o telegramă regelui Carol I, cerîndu-i-se să intervină pentru îmbunătățirea soartei românilor transilvăneni. „Tipetele de durere ale fraților noștri de peste munți nu ne lasă liniștiți. Rugăm pe Majestatea Voastră

⁵⁵ Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dos. 2/1894, f. 3—14; *Golgota*, număr unic, din 24 aprilie/6 mai 1894, p. 5.

⁵⁶ Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 294—296, doc. nr. 97.

⁵⁷ Vezi textul apelului în B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 1; *Golgota*, din 24 aprilie/6 mai 1894, p. 3.

⁵⁸ *Universul*, XII, nr. 59, din 26 aprilie/8 mai 1894, p. 3.

⁵⁹ Vezi textul moțiunii în Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dos. 2/1894, f. 15.

a găsi mijlocul să faceți să înceteze persecuțiile îndreptate în contra lor și la risipirea îngrijirilor noastre⁶⁰. Mitingul din 24 aprilie/6 mai a avut un larg ecou în Transilvania. Ziarul „Tribuna“ avea cuvinte de înaltă apreciere față de această acțiune⁶¹. Studenții bucureșteni au participat și la alte manifestații organizate de Liga Culturală în preajma pronunțării sentinței în procesul *Memorandului*. Prin apelul din 10/22 mai 1894 editat de Ligă erau chemați membrii ei din toată țara „pentru ca vocea românilor liberi să răsună ca un tunet“⁶². La mitingul ținut în capitală la 10/22 mai au participat cca 20000 oameni, între care numeroși studenți, purtători de steaguri albastre. Dintre personalitățile care au vorbit în cadrul mitingului amintesc pe V. A. Urechia și Alexandru Macedonski, care au condamnat cu fermitate procesul intentat memorandiștilor⁶³.

După pronunțarea sentințelor în procesul semnatarilor *Memorandului*⁶⁴, tineretul studios bucureștean a participat la sfârșitul lunii mai și începutul lunii iunie la adunările organizate de Liga Culturală. La una dintre acestea, din 29 mai 1894, sutele de participanți au scandat lozinci împotriva politicii Triplei Alianțe și au făcut o caldă manifestație de simpatie în fața ambasadelor Franței și Rusiei⁶⁵. Totodată ei au sprijinit și răspândit mișcarea semnată de 38 de profesori ai lor în care era încurajată lupta românilor transilvăneni prin reliefarca „sfințenicii și dreptății cauzei și simpatiile lumii culte“ și îndemnul înscris în final „Tăria voastră este un semn sigur al victoriei apropiate“⁶⁶.

Studenții bucureșteni s-au solidarizat de asemenea cu cei 43 de colegi din monarhia dualistă „eliminați din școli și chemați la bara justiției pentru a fi trimiși în închisoare“⁶⁷. Ei au condamnat în același timp procesul intentat la începutul lunii iunie 1894 ziarului „Tribuna“ din Sibiu⁶⁸ și au fost alături de cei 12 preoți semnatari ai adresei de aderare la ideile formulate în *Replică*⁶⁹.

Acțiunile întreprinse de forțele patriotice din România, în rîndurile cărora studenții bucureșteni au avut o prezență activă, au stîrnit ample manifestații de solidaritate și simpatie în lume. În martie 1894 a avut loc la Oxford un mare miting unde s-a protestat „contra unei forme de rafinație de sclavaj modern“⁷⁰. Demn de amintit este faptul că numeroase societăți studențești europene au trimis mesaje de solidaritate și adeviune față de lupta dreaptă a românilor pentru reali-

⁶⁰ Vezi textul telegramei în B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 39, f. 8.

⁶¹ *Tribuna*, X, nr. 85, din 27 aprilie/9 mai 1894, p. 2—3.

⁶² Vezi textul apelului în Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dos. 2/1894, f. 26.

⁶³ *Ibidem*; vezi și Ș. Polverejan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 315, doc. nr. 107.

⁶⁴ Au fost aplicate pedepse cu închisoare conducătorilor Partidului Național Român, între 2 luni și 5 ani, în total 28 de ani și 8 luni. Aceștia au fost obligați să plătească și o amendă „in solidum“ (cu toții) de 3011 florini și 93 de cruceri (vezi Ioan Georgescu, *George Pop de Băsești. 60 de ani din luptele naționale ale românilor transilvăneni*, Oradea, 1935, p. 76—77; Nicolae Cordoș, *Memorandul din 1892 și semnificația lui politică, în România din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar*..., p. 234.

⁶⁵ Teodor Pavel, *op. cit.*, vol. II (1894—1914), p. 36.

⁶⁶ V. Netea, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 112—113; vezi și Șt. Pascu, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 60—61.

⁶⁷ *Tinerimea*, I, nr. 2, din 1 iunie 1894, p. 3.

⁶⁸ B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Ion Bianu, mapa III, mss. 40, f. 70.

⁶⁹ *Tinerimea*, I, nr. 3, din 5 iunie 1894, p. 1.

⁷⁰ B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Al. Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 6, *Scrisoarea lui Bogdan-Duică către Al. Periețianu-Buzău din 8 martie 1894*; vezi și Acte 7 (*Scrisoarea lui Bogdan-Duică către Al. Periețianu-Buzău din 16 aprilie 1894*).

zarea deplinei unități naționale. În scrisoarea Asociației Universitare din Geneva se arăta între altele: „În întreaga Europă s-a auzit strigătul de durere ieșit din piepturile atîtor milioane de români asuprași”⁷¹. Studenții francezi din Genova își exprimau la 3/15 mai 1894 într-o scrisoare adresată Comitetului Național al studenților români simpatia lor față de lupta poporului român „pentru o patrie liberă și unită”, manifestînd totodată admirație pentru „nobilul curaj în lupta întreprinsă pentru satisfacerea revendicărilor legitime”⁷². La rîndul lor studenții sîrbi de la Universitatea din Graz trimit la sfîrșitul lunii aprilie 1894 o scrisoare în care își exprimau întregul lor atașament „la suferințele națiunii române și la lupta pentru realizarea idealurilor sale naționale”⁷³.

Telegrame cu conținut asemănător trimit și studenții italieni din Pavia, precum și cei francezi, membri ai Asociației generale a studenților din Lyon⁷⁴.

Presă, opinia publică din Franța, Italia, Belgia, Anglia etc. au condamnat ferm procesul intentat semnatarilor *Memorandului* sprijinind aspirațiile de unitate națională ale românilor⁷⁵.

În același timp trebuie să subliniem că acțiunile amintite au stîrnit îngrijorare în cadrul cercurilor conducătoare din Austro-Ungaria, care au cerut guvernului conservator să ia măsuri pentru „decapitarea” mișcării de solidaritate existente în România. S-a cerut în mod expres „să se pună stavilă Ligii Culturale prin dizolvarea ei”⁷⁶. Din aceste motive cabinetul condus de Lascăr Catargiu se vede nevoit să ia unele măsuri pentru temperarea agitațiilor generate de procesul *Memorandului*⁷⁷. Totuși acțiunile studențești au continuat să se desfășoare în noile condiții create: „Datoria noastră — arăta ziarul studențesc „Tinerimea” —, este de a nu dezarma, ci de a continua cu bărbăție lupta”⁷⁸. Și în Transilvania frămîntările au persistat după procesul memorandiștilor. Sesizînd acest lucru, studentul N. Brînzeu exprima atașamentul studențimii bucureștene față de „Vulcanul de peste Carpați”, care clocotește amenințînd să izbucnească, subliniind că „ar fi o lașitate dacă această izbucnire nu ne-ar găsi la postul nostru. Minte și inimă oricărui român va spune ce are de făcut în asemenea momente. Noi tinerii ne oferim cu drag inima și brațele noastre”⁷⁹.

Se încheie astfel încă o pagină glorioasă în lupta studențimii bucureștene pentru unitate națională. În primul rînd trebuie să reliefăm caracterul activ și divers al acestei participări manifestate prin presă, întruniri, mitinguri, apeluri, proteste. Totodată trebuie să subliniem că în

⁷¹ Vezi textul scrisorii în *Tinerimea*, I, nr. 3, din 5 iunie 1894, p. 1—2.

⁷² V. A. Urechia, *Voci latine. De la frați la frați. Prima culegere de adeziuni a gîinții latine la mișcarea națională din Transilvania și Banat*, București, 1894, p. 140.

⁷³ *Idem*, p. 136.

⁷⁴ *Idem*, p. 139—140.

⁷⁵ Vezi pe larg D. Braharu, *Chestiunea română în Italia în timpul Memorandului*, Sibiu, 1942, p. 26—32; Pamfil Șeicaru, *La Roumanie dans la grande guerre*, Paris, 1968, p. 271—276; Mihai Stoian, *Procesul unui proces*, București, 1978, p. 661—665; Șt. Pascu, C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 100—130.

⁷⁶ Lupu C. Kostaki, *Memorii*, partea I-a, în B.C.S., colecții speciale, fond Saint Georges. Arh. Lupu C. Kostaki, Pachet XXII, dos. 2, f. 165.

⁷⁷ Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dos. 21/1894, f. 1 și următoarele.

⁷⁸ *Tinerimea*, I, nr. 4, din 12 iunie 1894, p. 1.

⁷⁹ N. Brînzeu, *Pînă cînd!*, *loc. cit.*, nr. 5, din 20 iunie, p. 1; vezi și M. Totu, I. Scurtu, D. Smârcea ș.a., *op. cit.*, p. 65.

acțiunile lor studenții bucureșteni au avut alături pe profesorii lor care i-au îndrumat și totodată au participat activ la întrunirile organizate de ei.

În același timp se impune să reliefăm că tineretul studios bucureștean a stabilit un contact nemijlocit cu numeroși conducători ai Partidului Național Român: Ioan Rațiu, Eugen Brote, Vasile Lucaciu, Aurel C. Popovici, Iuliu Coroianu ș.a., care au participat la multe din întrunirile lor. De asemenea nu lipsit de importanță este faptul că studențimea bucureșteană a stabilit strânse legături cu cea ieșeană, cu colegii ei români care studiau în străinătate, precum și cu studenții de la diferite universități și academii europene. Dealtfel tinerii de la diverse instituții universitare din Europa au trimis telegrame, apeluri, scrisori organizând totodată ample acțiuni de simpatie.

Prin urmare participarea studenților bucureșteni la mișcarea memorandistă, din care am prezentat numai câteva aspecte, a fost deosebit de amplă, activă, multilaterală, avînd fără îndoială un profund caracter militant, patriotic, revoluționar.

CONSTANTIN I. STAN

ANEXE

1.

*Moțiunea mitingului de protest ținut în capitală la 24 aprilie stil vechi 1894**

În fața procesului fără seamăn intentat de politica de maghiarizare întreg Comitetul Partidului Național Român și astfel întregii Națiuni Române din Ungaria și Transilvania, Noi cetățenii Regatului României întruniți azi la 24 aprilie 1894 în miting în capitala București, conștienți de legăturile de sînge, ce ne unesc cu frații noștri de peste munți.

Adînc indignați de prigorile răzbunătoare la care sînt expuși frații noștri cei mai credincioși supuși ai tronului Habsburgic, din partea politicii de maghiarizare și contrarevoluționare, îngrijiiți de nemăsuratele primejdii provocate de șovinismul maghiar în întreg sud-estul Europei.

În numele legăturilor noastre de sînge, care sînt mai presus de orice hotare politice; În numele întregului neam românesc și pentru liniștea popoarelor din Orient;

Protestăm

Solemn în contra atentatului comis de maghiari asupra Naționalității Române din Ungaria și Transilvania și

Denunțăm

Puterilor interesate la menținerea păcii generale, pe maghiari, ca pe cei mai primejdioși perturbatori ai ordinii și liniștei Orientului. Exprimăm simpatie și admirațiune fraților noștri asupriți și dorim izbîndă deplină cauzei lor, care este cauza Dreptății și Civilizațiunii.

* Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dos. 2/1894, f. 15.

Însărcinăm biroul mitingului de a aduce la treptele M.S. Regelui României această rezoluțiune, fiind încredințați că M.S. va ține seama de aceste simțăminte unanime ale țării.

2.

*Protestul românilor către Regele Carol I**

Sire

Țipetele de durere ale fraților noștri de peste munți nu ne lasă liniștiți.

Rugăm pe M.V. a găsi mijlocul, să faceți ca să ne înceteze persecuțiile îndreptate în contra lor și la risipirea îngrijirilor noastre.

Supușii M.V.

(aprilie 1894)

* B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arhiva Alexandru Periețianu-Buzău, mapa I, Acte 39, f. 8.

3.

*Jurământul de adeziune a lui Valeriu Braniște la
Societatea revoluționară românească**

20 octombrie 1893

Jur pe Dumnezeu, pe conștiință și onoare că-mi voi jertfi viața pentru triumfarea cauzei românești, luând parte activă la revoluția ce o pregătim.

ss. Valeriu Braniște

* B.A.-R.S.R., Serv. Msse., Arh. Alexandru Periețianu-Buzău, mss. 20, f. 1.

LA PARTICIPATION DES ÉTUDIANTS BUCARESTOIS
AU MOUVEMENT MÉMORANDISTE

(Résumé)

L'auteur examine la participation des étudiants bucarestois au mouvement mémorandiste en l'intégrant dans l'ample front des Roumains qui ont participé à ce mouvement. Il présente les actions d'ampleur organisées par les étudiants: assemblées, meetings, réunions, mémoires, appels, protestes. On présente aussi les liaisons entre les étudiants roumains des deux versants des Carpates, entre les universitaires bucarestois et les jeunes Roumains qui se trouvaient pour études à l'étranger.

On présente en même temps leurs liaisons avec les chefs des luttes de libération nationale des Roumains de Transylvanie, chefs du Parti National Roumain.

L'auteur dévoile aussi les liaisons des étudiants bucarestois avec leurs professeurs, avec la Ligue Culturelle, leurs préoccupations de réaliser un front commun pour soutenir la cause des Roumains d'au delà des Carpates.

L'auteur présente encore la participation des étudiants bucarestois aux congrès estudiantins qui ont été organisés dans le pays et à l'étranger.

On ne perd pas de vue l'écho international de l'activité de la jeunesse estudiantine bucarestoise.

L'auteur arrive à la conclusion que la participation des étudiants bucarestois au mouvement mémorandiste a eu un caractère profondément militant, patriotique et révolutionnaire.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA RECRUTĂRII DE VOLUNTARI DINTRE ROMÂNII TRANSILVĂNENI AJUNȘI PRIZONIERI ÎN RUSIA ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Prima conflagrație mondială imperialistă a impus muncitorilor, țăranilor și intelectualilor din Austro-Ungaria suportarea unor mari sacrificii și privațiuni. Ele le-au agravat brusc starea materială și spirituală destul de precară din anii de dinainte de război. Încă din iulie-august 1914, mobilizarea generală a smuls din mijlocul familiilor lor sute de mii de părinți și fii. Mobilizările au continuat și în anii următori, încet până în 1918 numărul celor încorporați pe întreaga monarhie a ajuns la circa 9.000.000. Majoritatea lor au fost croați, sloveni, sârbi, cehi, slovaci, ruteni și români, deoarece ei erau aproape de două ori mai numeroși decât germanii și ungurii, care formau națiunile dominante. Din Transilvania, de exemplu, numărul celor mobilizați s-a ridicat la 926.500. Dintre aceștia 484.374, deci mai mult de jumătate, au fost români. 449.796 dintre românii transilvăneni vor fi folosiți drept carne de tun pe fronturi, îndeosebi pe cel rusec. Dacă se adaugă și cei încorporați din Bucovina, atunci numărul românilor trimiși să-și dea viața pentru o cauză nedreaptă — care nu era a lor — a depășit cifra de o jumătate de milion. Din totalul celor mobilizați, românii au luptat în prima linie în proporție de peste 90%. Aproximativ asemănătoare a fost proporția și în cazul celorlalte naționalități împinse pe planul al doilea. În schimb, din rindurile națiunilor dominante doar circa jumătate din cei încorporați au luptat efectiv pe linia întâi. Cealaltă jumătate a fost lăsată la serviciile auxiliare din spatele frontului¹.

Cele câteva concesii de conjunctură acordate la începutul războiului unităților recrutate din rindurile naționalităților oprite, care s-au concretizat în dreptul de a intona cîntece în limba proprie sau de a purta steaguri tricolore naționale, n-au putut amăgi soldații trimiși pe fronturi. Întrucît chiar și unitățile formate în majoritate din slavi ori români au fost încadrate mai ales cu ofițeri și subofițeri germani sau maghiari, militarii ajunși pe front au continuat să fie jigniți și umiliți, fiind obligați să suporte lezarea demnității lor umane și naționale. Îndeosebi ofițerii și subofițerii unguri, recrutați din rindurile nemeșilor mici și mijlocii, se întreceau în a-i umili și brutaliza pe soldații români, slovaci sau ruteni, de pe pozițiile unei aroganțe „aristocratice” șovine. A fost, de aceea, firesc ca soldații români și cei ai celorlalte naționalități asuprite să-și dea seama că războiul n-avea menirea de a le ameliora soarta. Dimpotrivă, el urma să întărească și să perpetueze pozițiile grofilor și baro-

¹ C. Enea, *Aspecte ale descompunerii armatei austro-ungare. (Dezertări și răscoale ale soldaților din Transilvania. 1914—1918)*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 276—278; T. V. Păcățian, *Jertfele din Ardeal, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș aduse în războiul mondial din 1914—1918*, Sibiu, 1923, p. 20.

nilor, care i-au exploatat din punct de vedere social și i-au privat de drepturi politice în anii și deceniile de dinainte de 1914. Nemulțumirile se vor acumula și vor crește în 1914—1916, intrucit jignirilor și umilirilor suportate din partea ofițerilor și subofițerilor li s-au adăugat mizeriile aduse de prelungirea războiului și anume: foamea cauzată de proasta aprovizionare cu alimente; arșița din timpul verii și mai ales frigul din lungile luni de iarnă, provocat de îmbrăcăminte și încălțăminte necorespunzătoare; tifosul, dizenteria și alte boli favorizate de funcționarea defectuoasă a serviciului sanitar, de lipsa de săpun și de medicamente ș.a.m.d.

La nemulțumirile provocate soldaților de mizeriile aduse de război, care nu se mai termina, s-au adăugat cele legate de înrăutățirea bruscă a situației familiilor lăsate acasă, ca urmare: a rechizițiilor necruțătoare de cereale, animale, furaje și alte produse necesare susținerii fronturilor; a muncilor forțate, împrumuturilor de război și impozitelor mereu sporite; a abuzurilor și a tratării brutale a părinților, copiilor și soțiilor de către notari, primari și jandarmi, atunci când mergeau să solicite pensia de război în bani sau ajutoare alimentare pentru a face față foametei.

Sporirea nemulțumirilor explică de ce încă din 1914—1916 mai ales muncitorii, țăranii și intelectualii aparținând naționalităților oprite au căutat să lupte împotriva războiului, fie prin sustragerea de la încorporări și de la rechiziții pentru a-i reduce suportul uman și material, fie prin dezertări în spatele frontului sau prin treceri individuale ori cu unități întregi la „inamic“. Numărul celor care au părăsit fronturile sau garnizoanele din orașe în anii 1914—1916 și au acționat în interior s-a ridicat la zeci de mii în întreaga monarhie. Ei au format așa-numitele „cadre verzi“, adică detașamente armate care acționau în zonele muntoase din Croația, Boemia, Slovacia și Transilvania. În Transilvania ele sînt semnalate de rapoartele autorităților locale în Munții Apuseni, precum și în cei ai Năsăudului și Maramureșului. Detașamentele de „cadre verzi“ loveau pretutindeni în reprezentanții locali ai aparatului de stat austro-ungar, în conacele grofiilor și baronilor, precum și în magazinele fiscale. Prin acțiunile lor, luptătorii din aceste detașamente vizau să slăbească aparatul de stat oprimator și să înlăture exploatarea exercitată de moșieri, care erau îndeosebi germani și maghiari sau elemente maghiarizate².

În cazul românilor o formă specifică de luptă împotriva războiului a fost, în anii 1914—1916, trecerea Carpaților, în special în zonele limitrofe cu România. În anul 1915, de exemplu, numărul tinerilor români transilvăneni apti pentru serviciul militar, care au emigrat în România, s-a ridicat la 26.251. Lor li s-au adăugat în toamna anului 1916 alte câteva zeci de mii, în condițiile retragerii armatelor române din sudul Transilvaniei, unde înaintaseră în primele săptămîni ale operațiunilor militare după intrarea României în război contra puterilor centrale. Intrucit și în deceniile premergătoare primei conflagrații mondiale au emigrat anual în România o mulțime de români din Transilvania și Banat, se pare a nu fi exagerată cifra de 100.000, dată de unii autori, atunci cînd se referă la numărul transilvănenilor și bănățenilor care au luptat

² C. Enca, *op. cit.*, p. 280—282.

în 1916—1918 pentru scuturarea jugului secular străin și pentru unirea cu România³.

Trecerea masivă a bănățenilor și transilvănenilor peste Carpați, pe toată durata primului război mondial, unde se vor încadra voluntari în unitățile combatante ale armatei române, reflectă creșterea conștiinței lor naționale și totodată afirmarea convingerii că războiul va crea cadrul necesar pentru a se elibera și a contribui la întregirea statului național unitar.

În fond și trecerile la „inamic“ ale soldaților români transilvăneni, bănățeni și bucovineni de pe fronturile din Rusia, Serbia și Italia nu pot fi considerate exclusiv ca o formă de dezaprobare a războiului mondial imperialist. Ele constituie o dovadă că prin acțiunile lor cei trecuți la „inamic“ urmăreau să slăbească potențialul militar al statului dualist opresor, să-i grăbească descompunerea și să apropie ceasul izbăvirii naționale. Potrivit unor estimări aproximative, numai în Rusia existau la sfârșitul anului 1917 circa 120.000 prizonieri români din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina⁴.

În primii doi ani ai războiului, pînă în vara lui 1916, prizonierii români din Rusia nu și-au putut manifesta sentimentele lor naționale decît cel mult individual prin scrisori trimise autorităților române. Această atitudine reținută se explică prin: a) relativa lor izolare, în sensul că, majoritatea fiind țărani, erau dispersați în regiunile agricole la moșieri și chiaburi; b) amestecul cu prizonieri unguri, germani, cehi, sloveni, croați, ruteni în cazurile în care lucrau în număr mai mare la exploatarea miniere ori la întreprinderi industriale; c) punerea lor sub comanda unor ofițeri maghiari sau germani, întrucît rușii, pentru a folosi cît mai puțini oameni în lagăre, permiteau prizonierilor să se autoadministreze; d) succesele obținute de puterile centrale pe fronturi în primii doi ani ai războiului, pe care ofițerii recrutați din rîndurile națiunilor dominante le prezentau în culori trandafirii; e) acțiunile de intimidare ale acestor ofițeri exercitate asupra prizonierilor aparținînd naționalităților oprite pentru a-i determina să rămînă credincioși cercurilor conducătoare ale monarhiei dualiste; f) neutralitatea adoptată de România între 1914—1916, care a determinat guvernul român să proclame formal că ar considera problema prizonierilor transilvăneni, bucovineni și bănățeni ca o chestiune internă a Austro-Ungariei; g) închiderea graniței dintre România și Rusia în perioada neutralității, ceea ce a împiedecat emigrația românilor transilvăneni, care avea în frunte pe Vasile Lucaciu și Octavian Goga, să se intereseze de frații lor ajunși prizonieri în întinsul imperiu de la răsărit de Prut⁵.

Faptul că atitudinea reținută a prizonierilor români s-a datorat numai conjuncturii nefavorabile poate fi demonstrat prin aceea că, la scurt

³ Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 256; I. Popescu-Puțuri, A. Dea', M. Badea, Gh. Bodea, I. Iacoș, I. Ilincioiu, Al. Tănăsescu, Gh. Unc, N. Vîlcu, *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, ediția a II-a, București, 1972, p. 485.

⁴ P. Nemoianu, *Prima Alba Iulie. Voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului*. Timișoara, 1922, p. 55.

⁵ *Idem*, p. 3—6; I. Popescu-Puțuri, A. Deac etc., *op. cit.*, p. 424—429.

timp după intrarea României în război contra puterilor centrale, circa 40.000 dintre ei au cerut autorităților rusești să li se permită să se ducă voluntari în armata română pentru a putea lupta contra asupritorilor lor de veacuri⁶. Dar guvernul român, trebuind să facă față unor greutăți extraordinare în condițiile înfringerilor din toamna lui 1916 și ale retragerii armatei și a unui mare număr de civili în Moldova, n-a avut posibilitatea să se intereseze de prizonierii din Rusia și nici să le satisfacă dezideratul până la sfârșitul acestui an. Iată de ce inițiativa a pornit din partea intelectualilor români căzuți prizonieri, care, în calitatea lor de ofițeri rezerviști, au întreprins numeroase demersuri pe lângă autoritățile guvernamentale și militare ruse. În aceste demersuri ei au cerut: pe de o parte separarea prizonierilor români de cei unguri și austrieci, pentru a putea să-și exprime în mod liber voința; pe de altă parte permisiunea concentrării celor ce declarau că vor să lupte contra puterilor centrale într-un loc din Ucraina, unde să se constituie în unități militare în vederea plecării pe frontul din Moldova. Până la urmă, Marele Stat Major al armatei ruse a trimis, spre sfârșitul lui octombrie sau începutul lui noiembrie, un prim ordin comandanților lagărelor de prizonieri, în care se vorbea de un schimb între Rusia și România de 15.000 oameni, originari din Austro-Ungaria. Un alt ordin din luna noiembrie 1916 preciza că vor fi trimiși să lupte pe frontul din Moldova numai ofițerii, subofițerii și intelectuali care declarau de bună voie că vor să facă acest lucru. Locul de întâlnire al voluntarilor a fost fixat la Darnița lângă Kiev. Pe baza acestui ordin, în noiembrie-decembrie 1916, s-au îndreptat spre Darnița din partea europeană a Rusiei 220 ofițeri și 1200 subofițeri, sergenți și caporali. Lor li s-au adăugat până la începutul anului 1917 încă vreo 300 de voluntari sosiți din lagărele de prizonieri din Siberia. Deși luni la rând au avut de înfruntat la Darnița mari neajunsuri, cauzate de lipsa de hrană și mai ales de locuințe și igienă corespunzătoare, voluntarii au știut să depășească greutățile printr-o autoorganizare și autoadministrare adecvată, care le-a permis să intervină pe lângă autoritățile rusești pentru a-și ameliora condițiile de trai. Lor li se datorește cunoscutul Manifest de la Darnița din aprilie 1917. Manifestul exprima hotărârea voluntarilor de a participa cu jertfa vieții la îndeplinirea idealului lor, „de a uni tot poporul, tot teritoriul românesc din monarhia austro-ungară în una și nedespărțita Românie liberă și independentă”. În sprijinul înfăptuirii acestui ideal ei invocau dreptul fiecărui popor de a-și hotări singur soarta, de a-și alege statul și forma de guvernare pe care le dorea. În vederea îndeplinirii idealului lor național apelează la sprijinul tinerei democrații ruse, care, prin cuvântul autorizat al sfatului deputaților, soldaților și muncitorilor, a proclamat dreptul fiecărei națiuni la autodeterminare. Autodeterminarea nu era însă posibilă atât timp cât supraviețuia Austro-Ungaria cu puternicul ei aparat de stat represiv. Destrămarea anacronicei monarhii dualiste era imperios necesară pentru a se da popoarelor oprite posibilitatea să-și exprime în mod liber voința. Voluntarii se arătau gata să contribuie cu forțele lor la accelerarea procesului de disoluție a Austro-Ungariei, pentru a se crea condi-

⁶ P. Nemoianu, *op. cit.*, p. 49; E. Hulea, *Despre contribuția voluntarilor români la înfăptuirea unirii*, în *Apulum*, XV, 1976, p. 346.

țiile necesare desprinderii tuturor teritoriilor cu o populație majoritară românească în vederea unirii acestora cu România⁷.

Concentrarea primilor voluntari la Darnița a determinat guvernul român să-l trimită în ianuarie 1917, pentru a lua contact cu ei, pe locotenent-colonelul Constantin G. Pietraru, care a fost însoțit de locotenent-colonelul Predescu, delegatul Marelui Cartier General al armatei române pe lângă Comandamentul unităților ruse din Galiția. Locotenent-colonelul Pietraru s-a identificat chiar de la început cu idealul ce-i însușea pe voluntari. Sosit în mijlocul acestora la 28 ianuarie, el a înaintat câteva zile mai târziu un raport Ministerului de Război de la Iași, propunându-i să înființeze un corp de voluntari dintre prizonierii români din Rusia. Ministerul i-a aprobat propunerea la 23 februarie 1917. Prin ordinul nr. 1191 l-a însărcinat cu recrutarea prizonierilor și cu organizarea corpului de voluntari. Sediul statului major al corpului de voluntari a fost fixat la Kiev. El va fi format din mai mulți ofițeri, care vor îndeplini funcțiile: de șefi de birou, de aprovizionare, de ateliere, de magazii și de depozite, de comandanți ai lagărelor de soldați; de curieri; de medici; de interpreți; de secretari etc. Comandant al statului major al corpului de voluntari devenea locotenent-colonelul Pietraru. Formal el a fost subordonat generalului de corp de armată C. Coandă, care era delegatul Marelui Cartier General al armatei române pe lângă Marele Cartier General al armatei ruse.

După ce s-a întâlnit la 1 martie cu generalul Coandă la Moghilev pe Nipru și a discutat cu el modalitățile de a obține aprobarea guvernului rus, locotenent-colonelul Pietraru a revenit la Darnița. Aici a redactat un „Angajament“, prin care voluntarii se obligau să devină ofițeri, subofitieri și soldați ai armatei române. Ei urmau să aibă aceleași îndatoriri ca și ostașii armatei române, dar și aceleași drepturi, în funcție de gradul fiecăruia, inclusiv pe perioada când au servit în armata austro-ungară și pe cea a prizonieratului din Rusia.

Demersurile pe lângă autoritățile rusești vor dovedi însă că obținerea aprobării recrutării de voluntari dintre prizonieri nu era un lucru ușor; pe de o parte datorită faptului că guvernul român a omis să ceară reprezentanților Antantei o astfel de permisiune în tratatul din august 1916, prin care România se angajase să intre în război contra puterilor centrale; iar pe de altă parte din cauză că guvernul provizoriu rus, ajuns recent la putere în urma victoriei revoluției burghezo-democratice din februarie 1917, nu izbutise să se consolideze. A fost nevoie să intervină însuși primul ministru al României I. I. C. Brătianu, cu ocazia vizitei efectuate la Petrograd în primăvara anului 1917. Fostul ministru de război rus Gucicov i-a promis că își va da concursul pentru a se aproba recrutarea a 30.000 voluntari dintre prizonierii români din Rusia. Dar generalul Romanovski, șeful Marelui Stat Major Rus, a aprobat inițial doar recrutarea a 5000 de voluntari și numai din circumscripția militară Moscova. În cifra de mai sus nu intrau cei peste 1500 ofițeri și soldați concentrați deja la Darnița. Din cei peste 1500 voluntari — mutați între timp de la Darnița la Kiev, unde li s-au asigurat condiții mai bune de trai — s-a format primul eșalon, care la 3 iunie 1917 a pornit cu trenul

⁷ P. Nemoianu, *op. cit.*, p. 7—29; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 272—273.

spre Iași. Eșalonul a ajuns la Iași în 6 iunie 1917, fiind alcătuit din 116 ofițeri și 1250 subofițeri și soldați. Aici li s-a făcut o primire entuziastă, atât de către armată, cât și de populația civilă. La festivitatea de primire și de depunere a jurământului de către voluntari a participat însuși regele Ferdinand.

Primirea entuziastă făcută eșalonului la Iași a avut darul să impulsioneze organizarea comisiilor de propagandiști, care trebuiau să se deplaseze în circumscripția militară a Moscovei pentru a începe activitatea propriu-zisă de recrutare a voluntarilor. Într-adevăr, la zece zile după festivitățile de la Iași s-au numit șase comisii alcătuite fiecare din câte: un ofițer reprezentant al armatei române; un transilvănean, bănățean sau bucovinean, refugiat înainte ori după izbucnirea războiului în România; un ofițer dintre voluntarii rămași la Kiev după plecarea primului eșalon la Iași, care cunoștea limba rusă și realitățile din Rusia. Reprezentanții armatei române, fiind desemnați din rindurile ofițerilor superiori, erau șefii comisiilor. În ordinea de mai sus, cele șase comisii au fost alcătuite: *a întâia* din locotenent-colonelul Petre Popovici, civilul Avram Imbroane și sublocotenentul George Cîmponeriu; *a doua* din maiorul Victor Protopopescu și din sublocotenenții Voicu Nițescu și Simeon Cîmpeanu, ultimul schimbat ulterior cu sublocotenentul Gavrilă Bogdan; *a treia* din maiorul George Plesnilă, vicarul Iacob Popa și sublocotenentul Ilie Cucu; *a patra* din maiorul Romulus Calotescu, preotul Constantin Proca și sublocotenentul Nicolae Nedelcu, înlocuit mai târziu cu sublocotenentul Arion Pescariu; *a cincea* din maiorul Constantin Verulescu, profesorul Toma Iorgu și sublocotenentul Emil Decin; *a șasea* din maiorul Petre Gheorghiu și sublocotenenții Victor Braniște și Filaret Lugojan.

Membrii celor șase comisii erau considerați drept organe exterioare ale Corpului voluntarilor români din Rusia și urmau să primească ordine și instrucțiuni din partea statului major de la Kiev. Ei au fost repartizați inițial astfel în circumscripția militară a Moscovei: cei ai comisiei întâia în localitatea Bachmut; cei ai comisiei a doua la Iuzovka; cei ai comisiilor a treia și a patra la Borizoglebsk; iar cei ai comisiilor a cincea și a șasea la Eleț.

Comisiile și-au început activitatea în localitățile de mai sus spre sfârșitul lui iunie 1917. În activitatea lor se pot distinge două faze: una care cuprinde perioada dintre sfârșitul lui iunie și 25 septembrie 1917; a doua care începe cu ultima săptămână a lui septembrie 1917 și se încheie în februarie 1918.

Prima fază a fost cea mai fructuoasă, deși pe parcursul ei cele șase comisii și-au desfășurat activitatea numai în circumscripția militară Moscova. Într-adevăr, cu toate greutatele inerente începutului, izvorite între altele din lipsa de experiență, până la 22 august membrii comisiilor au reușit să convingă 1500 prizonieri să semneze în mod voluntar angajamentul de a deveni ostași ai armatei române. La 22 august, 250 dintre ei erau concentrați la Iuzovka, 650 la Bachmut și 600 la Eleț. Din cei strinși în ultima localitate, la 24 august a și fost trimis un prim eșalon de 574 soldați și 4 ofițeri la Kiev, de unde a pornit apoi spre Iași. De la Bachmut nu va pleca decât un singur eșalon la 5 septembrie. El va fi

format din 658 soldați, proveniți aproape în exclusivitate din cei ce fuseseră recrutați pînă la 22 august. La Iuzovka, celor 250 de voluntari ciști-gați înainte de 22 august li s-au adăugat în decurs de o lună încă aproape 180. Drept urmare, la 25 septembrie au pornit de aici 427 soldați și 2 ofițeri. Cu patru zile mai devreme, la 21 septembrie, de la Elet a pornit spre Kiev și Iași al doilea eșalon, constituit din 724 soldați și 5 ofițeri. Totalul voluntarilor ciști-gați între 25 iunie și 25 septembrie 1917 pe teritoriiu circumscripției militare Moscova s-a cifrat la 2383 soldați și 16 ofițeri.

La succesul repurtat în prima fază a recrutării voluntarilor a contribuit într-o măsură hotărîtoare atitudinea binevoitoare a autorităților militare locale ruse. Acestea au dat, în general, un concurs larg membrilor comisiilor, oferindu-le înlesniri pentru a-i vizita pe prizonieri și a-i strînge în anumite centre, ceea ce a sporit eficiența muncii de propagandă.

Atitudinea binevoitoare a autorităților locale a survenit în urma dispozițiilor primite din partea guvernului provizoriu al lui Kerenski și a ordinelor sosite de la Marele Stat Major al armatei ruse. Ele au culminat cu ordinul din 22 august 1917, prin care Marele Stat Major admitea sporirea numărului voluntarilor români de la 5000 la 30.000 și, totodată, extinderea ariei recrutărilor la întreaga Rusie. Ordinul deschidea perspective noi, superioare, pentru amplificarea muncii membrilor comisiilor de propagandă și de recrutare a voluntarilor. De aceea, spre sfîrșitul lui septembrie, comandamentul de la Kiev a și trecut la redistribuirea teritorială a comisiilor. Concomitent s-a înfăptuit și o reorganizare a membrilor acestora. Fiecare membru devenea un propagandist și un recrutor de voluntari cu o autonomie destul de pronunțată pe teritoriul ce urma să-i fie desemnat pentru a-și desfășura activitatea. Pentru sporirea eficacității muncii, fiecare membru primea dreptul de a-și lua ajutoare dintre prizonierii mai răsăriți, în special dintre subofițerii cu o pregătire intelectuală minimă. Ținîndu-se cont de experiența acumulată de membrii comisiilor în prima fază a muncii lor, propagandiștilor li s-a înmînat în copie ordinul Marelui Stat Major al armatei ruse, care cuprindea facilitățile privitoare la recrutarea voluntarilor români. Propagandiștii au fost înzestrați de asemenea cu diferite manifeste sau broșuri, îndeosebi cu gazeta „România Mare“, care a apărut la Kiev în 23 de numere, din iulie pînă în decembrie 1917, sub redacția lui Sever Bocu, Gheorghe Pop, Filaret Doboș și Iosif Șchiopu⁸.

În urma redistribuirii teritoriale, pe întinsul circumscripției teritoriale Moscova n-a rămas decît comisia a treia. Celelalte comisii au fost trimise în circumscripțiile militare Kiev, Kazan și Omsk, vechilor membri adăugîndu-li-se și șase ofițeri propagandiști.

Comisia a treia, rămasă pe teritoriul circumscripției militare Moscova, a continuat să fie formată din maiorul G. Plesnilă, sublocotenentul I. Cucu și vicarul Iacob Popa, cărora li s-au adăugat încă din vară locotenenții Boca și Milovan, precum și sublocotenentul Guiu. Comandantul ei va fi și în a doua fază maiorul Plesnilă, avansat în toamna anului 1917

⁸ P. Nemoianu, *op. cit.*, p. 12 și 36—56.

la gradul de locotenent-colonel. Referitor la activitatea acestei comisii, se păstrează un valoros material documentar la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, în fondul Arhiva personală a vicarului Iacob Popa⁹. Cele 70 de documente din acest fond confirmă multe din informațiile cuprinse în studiile și lucrările mai vechi sau mai noi, ce abordează problema voluntarilor români din anii primului război mondial, dintre care cea mai valoroasă rămîne pînă astăzi broșura lui Petru Nemoianu, apărută în 1922, cu titlul semnificativ: *Prima Alba Iulie. Voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului*. Astfel, cîteva documente din fondul Iacob Popa nu numai că întăresc cele spuse de P. Nemoianu referitor la atitudinea binevoitoare a autorităților militare locale rusești pînă la sfîrșitul lui septembrie 1917, dar dau și amănunte asupra facilităților pe care le-au acordat acțiunii de recrutare a voluntarilor români. Printre facilități, aceste documente menționează: scutirea imediată a celor ce se angajau ca voluntari de muncile obligatorii impuse prizonierilor; asigu-

⁹ Iacob Popa s-a născut la Tciuș în anul 1872. A urmat primele clase elementare în comuna natală. De aici s-a dus la Blaj, unde a absolvit mai întîi Școala Normală de învățători și apoi Facultatea de Teologie. Și-a completat studiile la Facultatea de Drept a Universității din Budapesta. Revenit la Blaj, între 1900—1912 a îndeplinit mai întîi funcția de asesor consistorial și apoi de secretar și director al cancelariei metropolitane. În aceeași perioadă a fost și membru al senatului școlar arhiepiscopal din aceeași localitate. La începutul anului 1913 i s-a încredințat demnitatea de vicar arhiepiscopal al orașului și ținutului Făgăraș. În această calitate, pînă în toamna anului 1914, a îndeplinit și sarcina de inspector al celor 18 școli confesionale românești din împrejurimile Făgărașului, pe care le patrona biserica greco-catolică din Blaj. Însuflețit de idealul eliberării Transilvaniei și al unirii ei cu România, în august 1916, el s-a situat în fruntea populației Făgărașului, care și-a manifestat bucuria și entuziasmul la auzul vestii trecerii trupelor române prin trecătorile Carpaților. Iar cînd acestea au fost nevoite să înceapă retragerea în a doua jumătate a lunii septembrie, Iacob Popa, deși avea 44 de ani, n-a ezitat să-și părăsească funcția și să se refugieze în România, împreună cu cîteva mii de făgărașeni, pentru a se pune la dispoziția guvernului român. Alături de întreg poporul român suferă și el tragedia retragerii în Moldova. Pe baza cererii înaintate Ministerului de Război este primit în rîndurile armatei române. Își aduce contribuția la propaganda desfășurată printre refugiații transilvăneni, care avea menirea de a-i convinge să renunțe la cetățenia austro-ungară pentru a se prezenta în mod voluntar în fața comisiilor de recrutare în vederea participării lor la luptele contra oprimatorilor seculari. Anunțîndu-i pe refugiații transilvăneni că el însuși a cerut cetățenia română și că s-a pus la dispoziția Marelui Stat Major, spre mijlocul lui ianuarie 1917 el le adresează următorul apel prin intermediul presei din Iași: „E imposibil fraților să nu ne dăm seama despre aceea că războiul acesta al nostru este menit să șfărme lanturile sclaviei din toate veacurile ale neamului românesc și să ne deschidă epoca de fericire, care să ne compenseze pentru toate suferințele din trecut... E imposibil să nu ne dăm seama că războiul acesta este menit să realizeze idealul nostru național, fiind el astfel încoronarea cea mai desăvîrșită a luptelor noastre politice, îndrumat prin luminatul discurs rostit de Simion Bărnuțiu la adunarea de la Blaj ținută la 1848“.

Dovedindu-și utilitatea în cadrul comisiei de recrutare a refugiaților, care funcționa la Iași, Iacob Popa va fi pus de către Marele Stat Major la dispoziția comandamentului corpului voluntarilor transilvăneni, bănățeni și bucovineni de la Kiev, după ce acesta va lua ființă în iunie 1917. La 18 iunie el va sosi la Kiev. Fiind repartizat în comisia a III-a, va fi trimis inițial la Borizoglebsk, împreună cu cei doi colaboratori ai săi și cu membrii comisiei a IV-a. Aici nu vor sta decît cîteva săptămîni, deoarece vor fi detașați cu toții la Eleț, unii în iulie, alții în august 1917. (Arh. Statului Cluj-Napoca, fond Iacob Popa, ms. nr. 155, 156 și 190; v. I. Dîrdală, *Din însemnările unui luptător ardelean necunoscut*: Iacob Popa, în *RIR*, XIV, 1944, p. 109—116; v. și *Neamul Românesc*, nr. 11 din 14 I 1917).

rarea lor cu hrană și cu o soldă de 93 copeici pe zi; punerea cu promptitudine la dispoziția voluntarilor a mijloacelor de transport pentru a se deplasa la Kiev ș.a.m.d.¹⁰.

Alte documente adevăresc că în august-septembrie 1917 prizonierii au demonstrat o largă audiență la propaganda desfășurată de membrii comisiei a treia. În acest sens poate fi invocat un raport al vicarului Iacob Popa, înaintat maiorului G. Plesnilă, la 31 octombrie 1917. Autorul raportului arată că în septembrie el a reușit numai în localitățile Burin și Livni să convingă 203 prizonieri să semneze angajamentul de a deveni ostași ai armatei române¹¹. Receptivitatea dovedită de prizonieri față de propaganda membrilor comisiei a treia explică de ce ei au putut trimite de la Eleț cel de al doilea eșalon de voluntari, format din circa 730 soldați și ofițeri¹².

Cîteva din rapoartele lui Iacob Popa confirmă de asemenea și informațiile lui Nemoianu cu privire la presiunile exercitate de prizonierii unguri și germani asupra celor români pentru a-i opri să se înscrie în rindurile voluntarilor¹³.

Documentele din fondul Iacob Popa nu se rezumă însă să confirme informațiile cuprinse în broșura lui P. Nemoianu, ci le și completează. De pildă, precizează că circumscripția militară Moscova era formată din guberniile: Vladimir, Penza, Riazan, Tula, Orel sau Orlov, Tambov, Voronej, Kursk, Harkov, Ecaterinoslav și bineînțeles Moscova. Rămăși singuri pe acest vast teritoriu, cei șase membri principali ai comisiei a treia l-au împărțit în așa fel, încît să poată realiza un contact permanent cu centrele unde se aflau prizonieri români. Locotenentului Boca, de exemplu, i-au revenit guberniile Penza și Riazan; locotenentului Milovan, gubernia Ecaterinoslav; sublocotenentului Guiu, guberniile Moscova și Vladimir; sublocotenentului Cucu, gubernia Tula; maiorul Plesnilă și-a rezervat gubernia Kursk, stabilindu-și reședința în orașul cu același nume; în sfîrșit, vicarului Iacob Popa i s-a lăsat gubernia Orel sau Orlov; el își va menține centrul de activitate la Eleț în ultimul sfert al anului 1917 și în primele luni ale celui următor, deoarece în împrejurimile acestei localități mai rămăseseră peste 1000 prizonieri români¹⁴.

Împărțirea de mai sus n-a avut decît o valabilitate relativă, întrucît, în funcție de împrejurări, membrii comisiei au colaborat între ei, atunci cînd guberniile li se învecinau, ori și-au concentrat eforturile pe o anumită perioadă într-o singură gubernie. Sublocotenentul Cucu, de exemplu, a colaborat temporar cu sublocotenentul Guiu în gubernia Vladimir. Între 24—28 septembrie el a primit misiunea de a vizita și cei 350—400 prizonieri din gubernia Voronej. Apoi pentru luna următoare maiorul Plesnilă i-a ordonat să-i vină în ajutor în gubernia Kursk, trasîndu-i misiunea de a vizita: la 4 octombrie pe cei 222 prizonieri din Bielgorod; la 9 octombrie pe cei 332 prizonieri din localitatea Graivoronk; la 16 oc-

¹⁰ Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Arhiva personală a vicarului Iacob Popa, ms. nr. 160, 161 și 171.

¹¹ *Idem*, ms. 186.

¹² *Idem*, ms. 171.

¹³ *Idem*, ms. 186, 221 și 223.

¹⁴ *Idem*, ms. 195.

tombrie pe cei 220 prizonieri din aşezarea Korocia; iar la 19 octombrie pe cei 57 prizonieri din Novoscoli. Maiorul Plesnilă i-a cerut şi vicarului Popa să vină în gubernia Kursk pentru a lua contact, între 18 septembrie—16 octombrie, cu prizonierii din localităţile: Rîlsk, Lgov, Sudja, Dimitriev, Scigri, Tim şi Oboian. În ele existau peste 700 prizonieri, dar numărul lor varia de la o localitate la alta între 38 şi 204¹⁵.

Din datele întocmite de Iacob Popa cu numele participanţilor la mitingurile pe care le-a prezidat, reiese că el şi-a îndeplinit misiunea încredinţată, chiar dacă nu exact în zilele indicate în ordinul maiorului Plesnilă. Keiese, de asemenea, că el a participat în plus şi la o adunare, care a avut loc, la 22 octombrie, în localitatea Livni, unde existau circa 500 prizonieri.

Tabelele prezintă importanţă, fiindcă în dreptul numelui fiecărui participant apare comuna natală şi judeţul sau comitatul din care aceasta făcea parte. Cu ajutorul tabelelor se poate demonstra că prizonierii proveneau cu precădere din Transilvania istorică, Banat şi comitatele vestice. Cei din Bucovina erau puţini.

În tabelele nominale alcătuite de Iacob Popa sînt subliniaţi cei care au acceptat să devină voluntari cu ocazia mitingurilor din ultima treime a lunii septembrie şi din octombrie. Ei apar dealtfel înşiraţi cu numele pe o listă separată, în urma angajamentului pe care l-au semnat. Iacob Popa va adăuga pe aceiaşi listă şi pe cei cîştigaţi la Eleţ între 29 octombrie 1917 şi 1 ianuarie 1918. Cu toţii împreună reprezintă o cifră minimă, chiar şi numai în raport cu cei convinşi de Iacob Popa în perioada anterioară. Doar la adunarea din 22 septembrie de la Lgov au acceptat să devină voluntari 21 din 51 de participanţi. La mitingurile de la Oboian au semnat angajamentul numai 11 din cei 139 prizonieri prezenţi. În celelalte localităţi nu s-au înscris decît cite unul-doi din totalul participanţilor. Minime au fost şi rezultatele obţinute de Iacob Popa la Eleţ de la sfîrşitul lui octombrie 1917 pînă la 22 ianuarie 1918¹⁶.

Participarea relativ redusă la mitingurile enumerate mai sus şi diminuarea treptată a numărului celor ce se vor anunţa voluntari spre sfîrşitul lunii septembrie, dar îndeosebi în octombrie-noiembrie 1917, se explică prin mai multe cauze. Printre ele pot fi menţionate opoziţia moşierilor, chiaburilor şi patronilor ruşi, care nu renunţau uşor la forţa de muncă a prizonierilor români, deosebit de harnici şi de răbdurii în comparaţie cu cei de alte naţionalităţi; dispersarea prizonierilor români din guberniile agricole ale sudului circumscripţiei militare în sate şi cătune, aflate la mari distanţe unele de altele, ceea ce făcea dificilă o activitate constantă şi susţinută de propagandă şi educaţie în spiritul ideii eliberării şi unităţii naţionale; menţinerea prizonierilor români amestecaţi în lagăre cu cei unguri şi germani, care exercitau asupra lor presiuni, ameninţîndu-i cu confiscarea averilor după terminarea războiului în caz de victorie a puterilor centrale; frica prizonierilor români de soarta familiilor rămase acasă, cărora urmau să li se sisteze ajutoarele de război, dacă se afla că se înrolau ca voluntari; însuşi conţinutul primului ordin de recrutare, care prevedea că puteau să-şi exprime voinţa de a ple-

¹⁵ *Idem*, ms. 189.

¹⁶ *Idem*, ms. 176 şi 178.

ca pe frontul din Moldova numai ofițerii, subofițerii și intelectualii; ordinul Marelui Stat Major al armatei române din 25 octombrie, prin care se sista temporar acțiunea de recrutare a voluntarilor.

Rapoartele înaintate superiorilor de către vicarul Iacob Popa și sublocotenentul Ilie Cucu în toamna anului 1917 relevă printre cauze și insuficiența muncii de propagandă. Ea se datora funcționării pe teritoriul circumscripției militare Moscova doar a unei singure comisii cu cei șase membri principali ai săi, dar mai ales numărului redus și instabilității subcomisiilor de propagandă. Pentru a putea încadra noile unități ce plecau în țară cu subofițeri și alte grade inferioare, comandamentul corpului de voluntari de la Kiev a trimis în toată toamna anului 1917 ordine repetate comandanților comisiilor, prin care le pretindea să-i înlocuiască pe propagandiștii mai tineri de 40 de ani din subcomisii cu alții trecuți de această vîrstă. Numărul celor cu știință de carte nu era însă prea ridicat în rîndurile prizonierilor români. De aceea plecarea subofițerilor și a celorlalți gradați din subcomisii era greu de supliniit. Dificultatea înlocuirii propagandiștilor din subcomisii explică de ce ea a fost mereu la ordinea zilei, atît în rapoartele înaintate de Iacob Popa și Ilie Cucu superiorilor, cît și în ordinele pe care ei le primeau de la maiorul Plesnilă și de la locotenent-colonelul Pietraru. Răspunzînd sugestiilor cuprinse într-un raport al lui Iacob Popa, la 13 octombrie 1917 maiorul Plesnilă recunoștea că în subordinea membrilor comisiei a treia ar fi trebuit să existe minimum 12 subcomisii. Într-un alt răspuns din 6 noiembrie 1917 se declară de asemenea de acord cu sugestia lui Iacob Popa de a se trimite propagandiștii din subcomisii direct de la Kiev, ținîndu-se cont că membrilor comisiilor le era aproape imposibil să-i recruteze. Chiar și locotenent-colonelul Pietraru se va pronunța favorabil trimiterii membrilor subcomisiilor de la Kiev, dar numai în luna decembrie, după ce s-a primit ordinul Marelui Stat Major Român de a se relua munca de recrutare a voluntarilor. Pînă în noiembrie însă comisiilor li s-a ordonat să-și procure prin mijloace proprii ajutoarele dintre prizonierii rămași la întreprinderi sau moșieri și chiaburi ori în lagăre¹⁷.

Într-un raport din 31 octombrie 1917, înaintat maiorului Plesnilă, Iacob Popa creionează astfel situația din unitățile administrative ale circumscripției militare Moscova: „În guberniile aceste toți oamenii cu carte și cu educație națională s-au înscris și au plecat voluntari; la cei rămași e nevoie ca lipsa educației să fie suplinită acum; și aceasta se poate face numai printr-o propagandă stăruitoare și neînteruptă“. Pentru a scoate în evidență insuficiența muncii subcomisiilor, Iacob Popa dă în același raport exemplul fabricii de zahăr din Burin și al lagărului de la Livnî, unde nu s-a mai desfășurat nici un fel de muncă de propagandă din septembrie, cînd el a reușit să cîștige în ambele localități cîte o sută de voluntari. Cu scopul de a remedia deficiențele activității de propagandă, el propune să se recruteze în fiecare localitate cîte unul sau doi oameni mai răsăriți, cărora să li se creeze anumite avantaje materiale, dar să rămînă pe loc printre prizonieri pentru a le citi ziare și reviste și

¹⁷ *Idem*, ms. 174, 182, 188, 191 și 220.

a-i educa cu ajutorul lor în spiritul idealului eliberării și unificării naționale¹⁸.

La cauzele de mai sus s-ar mai putea adăuga și cea provocată de greutatea materiale. Acestea au constatat pe de o parte din imposibilitatea de a face față din punct de vedere financiar angajării unor căruțe de transport, care să permită acoperirea în timp util a distanțelor dintre localități. Pe de altă parte dificultățile au fost generate și de lipsa unui echipament calduros, cu care propagandiștii să se deplaseze pe jos de la o localitate la alta, în condițiile anotimpului ploios al toamnei și al drumurilor desfundate. Iacob Popa se plînge maiorului Plesnilă la 8 august 1917 că n-a avut putința de a-și cumpăra un costum de haine la Eleț sau Kursk din retribuția primită în calitate de membru principal al comisiei a treia. Pentru a-l înlocui pe cel uzat, cu care a plecat din Făgăraș în toamna anului 1916, îl va ruga pe locotenent-colonelul Pietraru să-i procure stofă de la Kiev. Dificultăți similare a întâmpinat Iacob Popa și în confecționarea unei perechi de cizme¹⁹.

Dar, dintre toate cauzele, aceea care a avut un rol decisiv în diminuarea substanțială a numărului voluntarilor cîștigați de comisia a treia s-a datorat precipitării evenimentelor revoluționare pe teritoriul circumscripției militare Moscova în octombrie-noiembrie 1917. Pregătirea revoluției socialiste și victoria ei s-au resimțit și în mediul rural, determinînd radicalizarea luptei maselor țărănești. Generalizarea răscoalelor țărănești a determinat autoritățile locale numite de guvernul provizoriu să decreteze starea de asediu în a doua jumătate a lunii octombrie. În noua conjunctură, membrii comisiei a treia au fost avertizați să nu se mai deplaseze în lumea satelor. Amplificarea răscoalelor țărănești în luna noiembrie a facilitat triumful revoluției socialiste și în mediul rural. Drept urmare, autoritățile burgheze au fost înlocuite cu cele sovietice în toate localitățile, plasele, județele și guberniile circumscripției militare Moscova. Din rapoartele trimise superiorilor de către Iacob Popa și Ilie Cucu în luna noiembrie reiese că noile autorități sovietice nu numai că n-au acordat facilități operei de recrutare a voluntarilor, dar propagau printre prizonierii români atît ideile revoluției socialiste, cît și cele privind încheierea păcii. Propagarea acestor idei s-a intensificat în decembrie 1917 și în ianuarie 1918. În două rapoarte din 2 și din 16 ianuarie 1918, Iacob Popa și Ilie Cucu arătau că autoritățile sovietice au îmbunătățit hrana prizonierilor, le-au acordat posibilități mai largi de mișcare și le-au deschis în mod gratuit cinematografele, unde le țineau lecții privind pacea și importanța victoriei revoluției socialiste.

Prizonierii români n-au rămas indiferenți față de noile idei. Dimpotrivă, le-au receptat încă din noiembrie, dar mai ales în decembrie și ianuarie. De aceea, dacă spre sfîrșitul lui octombrie și în noiembrie au început să manifeste o atitudine reținută față de activitatea membrilor comisiilor și subcomisiilor, în decembrie 1917 au refuzat să mai participe la serbările de Crăciun și anul nou și chiar să mai primească darurile pregătite pentru ei. Datorită atitudinii noilor autorități sovietice, precum și stării de agitație care a cuprins majoritatea prizonierilor ro-

¹⁸ *Idem*, ms. 188.

¹⁹ *Idem*, ms. 159, 171 și 215.

mâni, ordinul Marelui Stat Major de la Iași din decembrie 1917 privitor la reluarea activității de recrutare a voluntarilor n-a mai putut fi dus la îndeplinire. Pînă la sfîrșitul lui ianuarie 1918 membrii comisiei a treia și subcomisiile aflate în subordinea lor vor înceta practic munca de propagandă²⁰.

Membrii comisiei a treia au întrerupt acțiunea de recrutare a voluntarilor numai după ce în noiembrie și decembrie 1917 au făcut serioase eforturi de adaptare la noua conjunctură. Pe această linie s-au străduit să depășească greutățile determinate de precipitarea evenimentelor revoluționare din Rusia, precum și de ordinul Marelui Stat Major Român privind sistarea temporară a recrutării voluntarilor. La 30 octombrie maiorul Plesnilă i-a sfătuit pe cei doi colaboratori să renunțe a mai aduna prizonierii în centrele mejdurilor sau județelor. Adunările au fost posibile și au dat rezultate mulțumitoare în august-septembrie, dar experiența mitingurilor din primele trei săptămîni ale lunii octombrie a demonstrat că nu mai erau indicate în noile împrejurări. În noile condiții se impunea ca membrii comisiei a treia și cei ai subcomisiilor să-i viziteze pe prizonieri în lagăre, la întreprinderile industriale și la gospodăriile moșierești sau chiburești. Doar duminica și în sărbătorile legale puteau încerca să-i strîngă în număr mai mare, dar nu în centrele județelor ca pînă acum, ci în cele ale volozdurilor sau plaselor. Pentru atari întruniri maiorul Plesnilă recomanda obținerea aprobării autorităților existente la nivelul acestor unități administrative. La reușita unor astfel de întruniri trebuiau să-și aducă aportul membrii subcomisiilor, care ar fi urmat să descindă în zilele premergătoare printre prizonieri pentru a-i convinge să se deplaseze duminicile și în sărbătorile legale în reședințele de plase.

Dispozițiile maiorului Plesnilă din 30 octombrie cuprind și recomandări care merg pe linia sugestiilor avansate anterior de Iacob Popa. De pildă, prin ele propune ca la întreprinderile industriale și la gospodăriile moșierești, unde se găseau mai mult de 40 prizonieri, membrii comisiei și cei ai subcomisiilor să cîștige unul sau doi propagandiști, care să rămîină pe loc, pentru a-și convinge tovarășii de muncă să devină voluntari, cu ajutorul ziarelor și broșurilor ce urmau să le fie trimise cu regularitate. Cu scopul de a spori eficiența muncii de propagandă, îi cere lui Iacob Popa să reia vizitele în localitățile cu prizonieri români din gubernia Orlov, iar lui Ilie Cucu să facă același lucru în gubernia Tula. Amîndoi aveau datoria de a da o atenție deosebită acelor prizonieri, care aveau mai mare nevoie de a fi educați în spiritul ideilor eliberării și unității naționale.

În raportul său din 11 noiembrie, Iacob Popa exprimă părerea că în condițiile amplificării luptelor revoluționare din lumea satelor ar fi fost mai potrivit ca membrii comisiei a treia să nu-și disperseze forțele, ci să acționeze împreună într-o gubernie, iar după ce vor considera că și-au încheiat misiunea acolo să se mute cu toții în alta. El și Ilie Cucu s-au și hotărît să acționeze împreună mai întîi în gubernia Orlov, iar mai tîrziu să treacă amîndoi în gubernia Tula²¹.

²⁰ *Idem*, ms. 183, 188, 223, 231 și 234.

²¹ *Idem*, ms. 182, 183, 188 și 191.

La aceeași dată de 11 noiembrie, maiorul Plesnilă îi comunică lui Iacob Popa că ordinul Marelui Stat Major Român de sistare temporară a recrutării voluntarilor nu trebuie înțeles în sensul încetării activității comisiilor și subcomisiilor. Membrii lor vor continua munca de propagandă printre prizonieri, dar voluntarii cîștigați nu vor mai fi trimiși deocamdată la Kiev. Ei vor rămîne unde se află, urmînd să se acționeze pentru a li se îmbunătăți condițiile de muncă și de trai. În perspectiva reluării pe scară largă a muncii de recrutare a voluntarilor a propus comandamentului de la Kiev să pună la dispoziția comisiei a treia încă 12 propagandiști, pentru ca aceștia să poată fi organizați, împreună cu cei 8 pe care-i avea deja, în 10 subcomisii ajutătoare. Invocînd aceeași perspectivă, le-a cerut celor doi colaboratori să țină evidența exactă a prizonierilor din localitățile guberniale Tula și Orlov²².

Dispozițiile maiorului Plesnilă sînt reluate și completate în ordinul circular al comandamentului de la Kiev din 1 decembrie 1917, semnat de locotenent-colonelul Pietraru. Acesta recomandă membrilor comisiilor de recrutare a voluntarilor ca acolo unde noile autorități sovietice nu le mai permiteau să-și desfășoare activitatea printre prizonieri, să mențină totuși legăturile cu ei, susținînd la nevoie că erau reprezentanți ai Crucii roșii române. Totodată îi îndeamnă să viziteze bolnavii din spitale și chiar convalescenții din lagăre incapabili de muncă, pentru a le împărți bani, medicamente și îmbrăcăminte. Cheltuielile prilejuite de astfel de acțiuni de binefacere trebuiau însă justificate cu acte corespunzătoare, care să cuprindă, între altele, iscăliturile celor ce s-au bucurat de ele²³.

De fapt, membrii comisiei a treia au împărțit ajutoare bănești prizonierilor și înainte de ordinul circular din 1 decembrie 1917. Spre sfîrșitul lui octombrie, de exemplu, maiorul Plesnilă îi înștiințează pe Ilie Cucu și pe Iacob Popa că le-a trimis cîte 221 ruble, care proveneau dintr-un fond de 20.000 lei donat de Societatea de asigurări Dacia Română pentru ajutorarea prizonierilor bolnavi. În funcție de starea bolnavilor, ajutorul putea varia între 10—20 ruble. Ajutorul trebuia oferit, în măsura în care era posibil, în prezența a cît mai mulți prizonieri, pentru a-și da seama că statul român le poartă de grijă. Ulterior, Iacob Popa și Ilie Cucu vor fi imputerniciți să acorde pînă la 50 de ruble celor ce erau incapabili pe timp mai îndelungat să-și cîștige cele necesare traiului prin muncă²⁴.

După ce Marele Stat Major Român a dat ordinul de la începutul lui decembrie 1917 de a se relua munca de recrutare a voluntarilor, locotenent-colonelul Plesnilă a schițat o nouă repartizare teritorială a activi-

²² *Idem*, ms. 195.

²³ *Idem*, ms. 215.

²⁴ *Idem*, ms. 181 și 189.

tății membrilor comisiei a treia în perspectiva reapariției unor condiții favorabile. În această perspectivă el și propunea să acționeze personal în gubernia Kursk și să cuprindă și gubernia Harkov. Lui Ilie Cucu urma să-i revină gubernia Tula, și în plus gubernia Vladimir. Iacob Popa trebuia să rămână în continuare în gubernia Orlov²⁵.

În decembrie 1917 nu s-au ameliorat însă condițiile de muncă pentru propagandiști. Dimpotrivă, ele au devenit tot mai vitrege.

Dificultățile amplificându-se în primele săptămâni ale anului 1918, posibilitățile de a duce la îndeplinire ordinul Marelui Stat Major Român referitor la reluarea acțiunii de recrutare a noi voluntari dintre prizonieri au fost minime. Iacob Popa, de exemplu, n-a reușit să cîștige pînă în 22 ianuarie 1918 decît trei voluntari din împrejurimile Elețului. Lor li se vor adăuga alți 18 voluntari, care vor sosi la Eleț în 19 ianuarie din gubernia Moscova²⁶.

În conjunctura defavorabilă din decembrie 1917 și din ianuarie 1918, Iacob Popa și Ilie Cucu s-au conformat ordinului Statului Major de la Kiev și și-au concentrat cu precădere atenția înspre prizonierii bolnavi din spitale și înspre invalizii din lagăre. La 2 ianuarie cei doi îl informează pe locotenent-colonelul Pietraru că în ajunul anului nou au vizitat spitalul nr. 2 din Eleț, unde au găsit 9 prizonieri români bolnavi. Stînd de vorbă cu ei, patru au declarat că nu aveau deloc bani. Acestora le-au împărțit 31 ruble. Nu le-au dat mai mult, deoarece în spital nu prea aveau ce face cu banii. Aveau de gînd însă ca la ieșirea bolnavilor din spital să le ofere sume mai mari. Iacob Popa a mai donat cîteva ruble unor prizonieri, care au venit să-l felicite cu prilejul anului nou. La 7 ianuarie Iacob Popa și Ilie Cucu i-au vizitat din nou pe prizonierii bolnavi din spitalul nr. 2. De astă dată le-au oferit 30 ruble. În ziua următoare au dat cîte 10 ruble prizonierilor Mihai Modoc și Nicolae Linț, care cu data de 1 ianuarie 1918 au semnat angajamentul de voluntari²⁷.

Paralel cu sporirea dificultăților ivite în desfășurarea muncii de propagandă printre prizonieri și de recrutare de voluntari din rîndurile acestora, în ultimele trei luni ale anului 1917 s-a înrăutățit continuu situația financiară a membrilor comisiei a treia și a subcomisiilor care le erau subordonate. Agravarea situației lor materiale s-a datorat dezorganizării economice și distrugerilor de bunuri de consum în condițiile desfășurării războiului civil din Rusia. Consecința diminuării produselor alimentare și a celorlalte articole de strictă necesitate a fost devalorizarea rublei, ceea ce a făcut ca schimbarea leilor românești în această mo-

²⁵ *Idem*, ms. 220.

²⁶ *Idem*, ms. 168 și 226.

²⁷ *Idem*, ms. 231.

nedă să devină dezavantajoasă. De aceea, la sesizarea lui Iacob Popa și a altor propagandiști, statul major al corpului de voluntari de la Kiev a cerut, încă în noiembrie 1917, guvernului român, să intervină pe lângă cel rus, pentru ca valoarea unei ruble să se recalculeze de la 2,66 la 1,50 lei²⁸.

În condițiile urcării galopante a prețurilor produselor alimentare și ale devalorizării rublei, membrii comisiei a treia și cei ai subcomisiilor subordonate au ajuns în situația de a face tot mai greu față necesităților minime de trai. Iacob Popa, de exemplu, a avut pe timpul verii o retribuție lunară de 600 ruble, ceea ce însemna că pe o zi i-au revenit în medie câte 20 ruble. Din acești bani a plătit chiria lunară și și-a asigurat hrana zilnică. O soldă similară aveau și ceilalți membri principali ai comisiei. În schimb adjuncților lor, recrutați dintre subofițeri, nu le reveneau decît cîte 5 ruble pe zi, și aceștia numai atunci cînd se deplasau în mijlocul prizonierilor și participau efectiv la munca de propagandă. Cînd staționau în centrele de reședință ale județelor, erau îndreptățiți doar la 93 copeici pe zi, deoarece comandantii garnizoanelor le asigurau hrana și cazarea.

Spre sfîrșitul lui noiembrie însă, noii comandanți ai garnizoanelor au refuzat să le mai asigure membrilor subcomisiilor întreținerea. Iată de ce, din 29 noiembrie maiorul Plesnilă a aprobat propunerea de a li se ridica și acestora solda la 5 ruble pe zi. Maiorul Plesnilă s-a declarat de acord și cu propunerea de a se urca solda de la 2 la 4 ruble pe zi pe seama sergenților și a caporalilor „din cauza enormei scumpete”. Informația demonstrează că Iacob Popa cooptase deja în subcomisiile de propagandă și caporali și sergenți, din lipsă de subofițeri. Mai mult, un ordin circular al comandamentului corpului de voluntari de la Kiev din 1 decembrie 1917 arată că pînă la această dată fuseseră cooptați în subcomisii și fruntași și chiar simpli soldați. Ordinul conține dispoziții privind o nouă majorare a soldelor membrilor subcomisiilor și anume în cazul subofițerilor de la 5 la 8 ruble, iar în cel al caporalilor și sergenților de la 4 la 6 ruble. Pentru soldați și fruntași stabilește 5 ruble pe zi²⁹.

Patru dintre documentele existente în arhiva personală a lui Iacob Popa relevă că membrilor comisiei a treia le-au fost trasate și sarcini de natură economică. Astfel, printr-un ordin circular din 14 octombrie 1917, locotenent-colonelul Pietraru îl solicită pe Iacob Popa să se intereseze de diferite produse alimentare și de alte articole de strictă necesitate, pe care statul român le-ar putea eventual achiziționa de pe piața

²⁸ *Idem*, ms. 202 și 216.

²⁹ *Idem*, ms. 170, 202, 207, 215 și 226.

Rusiei la prețuri convenabile. Zece zile mai târziu, maiorul Plesnilă îi recomandă să se intereseze la Eleț și pe întinsul guberniei Orlov de: piei de oaie și de miel ori de alte animale; seuri și alte grăsimi, inclusiv ulei de floarea soarelui; cositor sau staniu și plumb etc.

Iacob Popa s-a conformat dispozițiilor superiorilor și la 29 noiembrie a raportat locotenent-colonelului Pietraru că la fabrica de produse lactate din Eleț există un vagon de brinză de Caucaz. Brinza era ambalată în burdufuri de câte 5—6 funți sau 2 kg fiecare. Greutatea totală se ridica la 40 puzi (un pud avînd 40 funți), iar prețul la 153.000 ruble vagonul (a câte 180 ruble pudul).

Referiri la vagonul de brinză de Caucaz face Iacob Popa și în protocolul cu regeștele rapoartelor pe care le-a trimis superiorilor. Din acest protocol reiese că el a mai informat comandamentul de la Kiev: la 4 decembrie despre posibilitatea achiziționării de către statul român la Eleț a unei cantități apreciabile de carne de porc; iar la 7 decembrie 1917 despre existența, în aceeași localitate, a 1000 puzi de săpun, care puteau fi cumpărați cu 75 ruble pudul.

Către mijlocul lui ianuarie 1918 Iacob Popa a primit însă răspunsul comisiei de aprovizionare de la Odesa, prin intermediul locotenent-colonelului Pietraru, că statului român nu-i renta să achiziționeze produsele semnalate, pe de o parte din cauza prețurilor, iar pe de altă parte pentru că Elețul fiind prea îndepărtat, în condițiile desfășurării războiului civil pe teritoriul Ucrainei, nu se putea asigura transportul lor³⁰.

Din ianuarie 1918 membrii comisiei a treia vor înceta orice activitate de recrutare a voluntarilor, iar în februarie va dispărea orice perspectivă de a-și continua misiunea pentru care au fost trimiși în Rusia. În consecință, în pragul primăverii anului 1918 vor căuta să se repatrieze. Cîteva documente reflectă dificultățile și peripețiile prin care au trecut pînă s-au revăzut iarăși în țară. Iacob Popa, de exemplu, a trebuit să meargă la Moscova pentru a încerca să obțină sprijinul consulului României în vederea revenirii în Moldova. A obținut pînă la urmă concursul consulatului suedez sau norvegian, care i-a procurat documentele de călătorie necesare. Ele i-au permis să se atașeze grupului de la Banca Națională a României, care s-a îndreptat spre Iași către sfîrșitul lunii martie. Împreună cu membrii acestui grup a sosit în 3 aprilie 1917 la Iași, după o călătorie de șapte zile³¹. Dealtfel, o soartă similară au împărtășit și membrii celorlalte comisii, inclusiv personalul comandamentului statului major al corpului de voluntari de la Kiev.

³⁰ *Idem*, ms. 175, 178, 209 și 233.

³¹ *Idem*, ms. 238, 248, 255 și 256.

Apropierea armatelor puterilor centrale de Kiev a creat pericolul căderii în mâinile acestora a tuturor voluntarilor români concentrați acolo. Iată de ce, la 20 februarie 1917 locotenent-colonelul Pietraru a împărțit ofițerilor câte o mie de ruble, iar soldaților sume echivalând cu hrana pe 15 zile și le-a ordonat să se îndrepte spre Basarabia, travestiți în uniforme rusești. Corpul de voluntari de la Kiev a fost lichidat din martie pînă în mai 1918, în condițiile tratativelor de pace purtate între România și puterile centrale.

Deși de scurtă durată, acțiunea de recrutare a prizonierilor transilvăneni, bănățeni și bucovineni din Rusia pentru armata română s-a soldat cu atragerea a 10.117 voluntari, din care 9971 soldați și 396 ofițeri. O parte din ei vor lupta pe frontul din Moldova în 1917. Contribuția lor la întărirea forțelor militare românești va spori în toamna anului 1918, după ce România va denunța tratatul de la Buftea-București și va relua lupta contra puterilor centrale. Acum ei vor forma regimentele 1 Turda, 2 Alba Iulia și 3 Avram Iancu, care vor constitui împreună divizia de voluntari.

Raportînd cifra de 10.117 voluntari la totalul de 120.000 prizonieri români din Rusia rezultă 8,42%. În comparație cu cei români, voluntarii recrutați de cehi n-au constituit decît 8%, iar cei iugoslavi 7,1/2% din totalul prizonierilor³².

În concluzie, acțiunea de recrutare a voluntarilor dintre prizonierii români, aflați în anii primului război mondial pe teritoriul Rusiei, rămîne o pagină luminoasă din lupta poporului nostru pentru desăvîrșirea operei de eliberare de sub jugul secular străin și pentru unirea tuturor provinciilor cu o populație majoritară într-un stat unitar, liber și independent. La întregirea bazei documentare a acestei lupte o contribuție însemnată aduc actele existente în arhiva personală a vicarului Iacob Popa. Documentele din arhiva personală Iacob Popa scot în evidență aspecte mai puțin cunoscute și studiate ale activității depuse de intelectuali entuziaști printre țărani-soldați din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina, pentru a-i convinge să schimbe starea lor de prizonieri cu aceea de soldați ai armatei române, în vederea participării la lupta pentru eliberarea și desăvîrșirea unității naționale. Îndeosebi corespondența lui Iacob Popa cu superiorii săi ilustrează pe de o parte entuziasmul și promptitudinea cu care cei mai conștienți dintre prizonieri au răspuns chemării ce le-a fost adresată pentru a-și aduce contribuția la desăvîrșirea unității naționale, atîta timp cît condițiile au fost favorabile; pe de altă parte reflectă greutățile obiective și subiective pe care acțiunea de recrutare a voluntarilor le-a avut de înfruntat în toamna anului 1917 și

³² P. Nemoianu, *op. cit.*, p. 57—73.

în primele luni ale anului 1918. În același timp corespondența lui Iacob Popa relevă influența pe care revoluția socialistă victorioasă din Rusia a exercitat-o asupra prizonierilor români.

LIVIU BOTEZAN

BEITRÄGE ZUM PROBLEM DER FREIWillIGENANWERBUNG BEI DEN RUMÄNEN AUS TRANSSILVANIEN UND BUKOWINA, DIE WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES IN RUSSISCHE GEFANGENSCHAFT GERIETEN

(Zusammenfassung)

Mit dem Ausbruch des ersten Weltkrieges wurden fast eine halbe Million Rumänen aus Transylvanien, Banat, Crișana, Maramureș und Bukowina mobilisiert und an die Front, vor allem an die Ostfront, im Rahmen der österreichisch-ungarischen Armee anseits von vielen Hunderttausend Soldaten, die bei den Serben, Kroaten, Slowenen, Tschechen, Slowaken, Ruthenen, Ungarn und Deutsche rekrutiert wurden, kämpfen geschickt. Von den Rumänen, die an der russischen Front gekämpft haben, wurden mehr als 120000 gefangen genommen. Nachdem Rumänien gegen Ende des Sommers 1916 sich zu militärischen Operationen gegen die Zentralmächte verpflichtete und die Zurückziehung in die Moldau stattfand, wurde das Problem der Anwerbung von Freiwilligen bei den rumänischen Gefangenen aus Rußland gestellt. Die Anregung kam eigentlich von den gefangen genommenen Intellektuellen aus Siebenbürgen, Banat und Bukowina, die den russischen Behörden die Bitte stellten, sich als Freiwillige in der rumänischen Armee anzustellen, die nun Verbündete der russischen an der Front aus der Moldau geworden ist. Der große russische Generalstab genehmigte das Ansuchen und es trafen somit noch im Herbst des Jahres 1916 in Darnița, in der Nähe von Kiew, beiläufig 1500 Offiziere und Unteroffiziere zusammen. Ihnen gehört das Manifest von Darnița von April 1917 durch welchen sie öffentlich verkündeten, daß sie entschlossen seien, für die Befreiung und für die Vereinigung mit Rumänien der von einer majoritären rumänischen Bevölkerung bewohnten Provinzen aus Österreich-Ungarn zu kämpfen. Die Konzentrierung der 1500 Offiziere und Unteroffiziere in Darnița und nachher in Kiew veranlaßte die in die Moldau geflüchtete rumänische Regierung, sich bei den russischen Behörden um die Genehmigung zu verwenden, auch bei den gefangen genommenen Soldaten Freiwillige zu rekrutieren. Der große russische Generalstab erlaubte anfangs die Anwerbung von 5000 Freiwilligen bei den rumänischen Gefangenen, die sich in den Gubernien des militärischen Bezirkes Moskau befanden. Infolgedessen bildete sich in Kiew ein Oberkommando der rumänischen Freiwilligen, dem sechs Propagandakommissionen untergeordnet waren. Im Sommer des Jahres 1917 gelang es diesen Kommissionen beinahe 4000 Gefangene zu überzeugen, die Verpflichtung, Soldaten der rumänischen Armee zu werden, zu unterschreiben. In August und September gingen diese in Richtung Iași, um an der Front aus der Moldau zu kämpfen. Da am 22 August der große Generalstab der russischen Armee die Erhöhung der Zahl der Freiwilligen auf 30000 erlaubte und der Raum ihrer Anwerbung auf ganz Rußland

ausgestreckt wurde, blieb am Territorium des Militärbezirkes Moskau nur die dritte Kommission. Die anderen wurden in andere Militärbezirke, wo sich rumänische Gefangene befanden, geschickt. Über die Tätigkeit, die die Mitglieder der dritten Kommission unter den rumänischen Gefangenen aus dem Militärbezirke Moskau in der zweiten Hälfte des Jahres 1917 und zu Beginn des nächsten entfalteten, befinden sich im Staatsarchiv von Cluj-Napoca wertvolle Urkunden, im Fond „Das Personalarchiv des Vikars Iacob Popa“. Iacob Popa war einer der bedeutendsten Mitglieder der dritten Kommission. Die nach ihm gebliebenen Akte ergänzen und vervollständigen die dokumentarische Information über den Beitrag der Rumänen aus Transylvanien, Banat und Bukowina zur Vereinigung der von ihnen bewohnten Provinzen mit Rumänien im Herbst des Jahres 1918.

MUNCITORII DIN ÎNTEPRINDERILE SOCIETĂȚII „TITAN-NĂDRAG-CĂLAN“ ÎN LUPȚĂ PENTRU DREPTURI POLITICE, PENTRU AMELIORAREA SITUAȚIEI LOR SOCIAL-ECONOMICE (1919—1940)

(I)

Miile de truditori care transformau fierul în produse utile muncind în atelierele uzinelor de la Nădrag, Călan (Crișeni), Teliuc, Ferdinand (Ohaba — Valea Bistrei) și Galați, deși erau dispersați în zone atât de diferite ale țării, aveau totuși un destin comun, impus de faptul că erau subordonați aceluiași patron. Prin numărul lor, prin valoarea produselor pe care le fabricau, prin puterea lor organizată, lucrătorii societății T.N.C. se aflau pe locul doi în România în industria metalurgică, după cei ai societății U.D.R.

Deși activau în întreprinderi deosebite, ei și-au coordonat adesea lupta împotriva marelui capital, împotriva exploatării, reprezentând o forță de temut pentru patronii lor și pentru autorități, care căutau să înfrîneze cît de mult acțiunile lor militante.

Organizațiile politice și sindicale ale muncitorilor metalurgiști din Transilvania au luat naștere în anii tumultuoși ai avîntului revoluționar. Muncitorii de la Nădrag, Ferdinand, Călan au participat la marile frămîntări politice și sociale din anul 1918, constituindu-se — pe lângă organizații sindicale — și în organizații politice socialiste.

Ei au participat la marile greve generale din ianuarie și iunie 1918, iar în toamna aceluiași an au contribuit la destrămarea vechiului aparat de stat represiv austro-ungar. La 1 decembrie delegații muncitorilor de la Ferdinand, Nădrag și Călan au luat parte la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, care a hotărît unirea Transilvaniei cu România¹.

Realizarea unității naționale de stat a creat noi condiții de muncă și de luptă proletariatului român și a generat noi sarcini pentru acțiunile clasei muncitoare, în primul rînd problema unificării forțelor muncitorești. Cu toate acestea, condițiile politice deosebit de complexe ale anilor postbelici au încetinit acest proces. Din această cauză și organizațiile metalurgiste erau dispersate. Întîiul pas spre unificarea organizațiilor sindicale metalurgiste la nivelul întregii țări a fost făcut de grupa de la Nădrag. „În urma schimbărilor politice întîmplute la 1918, metalurgiștii de la Nădrag au fost cei dintîi care s-au atașat la Uniunea Muncitorilor Metalurgiști din România și de atunci sînt printre cei mai credincioși membri și hotărîți luptători ai aceleia“ — remarca gazeta „Metalurgistul“².

¹ D. Popescu, *Aspecte din lupta muncitorimii și țărănimii bănățene pentru libertate socială și națională (1918)*, în *Tibiscus* (Timișoara), 1971, I, p. 91; *Pagini din lupta muncitorimii hunedorene*, Deva, 1967, p. 62.

² *Metalurgistul* (Cluj), IX, Nr. 1, 1 ianuarie 1928.

Primul an postbelic s-a scurs în condiții grele pentru muncitorii din industria fierului din cauza ritmului scăzut al activității industriale. Fabrica din Călan lucra doar parțial, iar muncitorii se aflau într-o situație foarte grea³. În Banat concedierile se țineau lanț și se simțea o acută lipsă de lucru, după cum informa circulara din 18 august 1919 adresată de Secretariatul Regional Banat al Uniunii Muncitorilor în Fier și Metal celorlalte organizații sindicale⁴. Dealtfel, uzinele Ferdinand, în cea mai mare parte demontate în timpul războiului, nu ocupau decât 40—50 de muncitori.

Autoritățile din județul Caraș-Severin nu priveau cu ochi buni dezvoltarea mișcării muncitorești în regiune, răspîndirea ideilor revoluționare. Prefectul George Dobrin, la 28 mai 1919, în apelul către cetățeni adresat cu ocazia numirii sale, a promis îmbunătățirea soartei muncitorimii numai dacă „se pune pe lucru și se lasă de învățăturile noi, false, și nu se răscoală în contra persoanei și avutului altora”⁵. Curînd după aceasta, în înțelegere cu comandamentul francez al trupelor de ocupație din Lugoj, el a întreprins măsuri împotriva presei muncitorești.

În pofida măsurilor represive, muncitorii bănățeni, îndeosebi metalurgiștii, erau siliți de însăși situația lor materială precară, de veniturile lor cu totul neîndeplătoare, să pornească la luptă pentru ameliorarea standardului de viață. La 8 martie 1919 lucrătorii de la stația de cale ferată Găvojdia, care erau subordonați uzinei Nădrag, au adresat un memoriu direcțiunii, cerînd egalizarea salariilor lor cu cele ale muncitorilor de la căile ferate de stat⁶. Peste cîteva luni, la 29 decembrie 1919, bărbații de încredere ai muncitorilor români de la Nădrag au adresat direcțiunii o plîngere prin care cereau mărirea salariilor și a cotei de alimente.

Conform calculelor ziarului socialist „Arbeiter Zeitung”, în anul 1920, metalurgiștii bănățeni se aflau pe ultimele locuri în privința cîștigului, comparativ cu salariile obținute de muncitorii din alte ramuri industriale. Venitul lor mediu lunar era de 840—1176 coroane, ceea ce reprezenta doar 29—41% din minimul de trai evaluat la 2.866,33 coroane⁷.

În vara anului 1920 situația muncitorilor de la Ferdinand s-a ameliorat întrucîtva, deoarece halele uzinelor au fost închiriate de inginerul T. Codreanu în vederea executării unor reparații de vagoane destinate Direcției generale a C.F.R. În acest fel șomajul a scăzut, lipsa de lucru s-a atenuat, iar cîștigurile muncitorilor s-au îmbunătățit. De asemenea, la Călan, unde activa o puternică grupă sindicală care în prima jumătate a anului cuprindea 461 muncitori, muncitorii au reușit să obțină dublarea salariilor orare de la 3 la 6 coroane⁸.

Laolaltă cu cea sindicală, mișcarea politică socialistă era în plin avînt. La sfîrșitul lunii iunie 1920 în Transilvania activau 44 secțiuni socialiste, printre care

³ *Tribuna Socialistă* (Sibiu), XV, Nr. 47, 2 oct. 1919.

⁴ Dan Popescu, *Momente semnificative din lupta metalurgiștilor de la Uzina „Ciocanul” Nădrag între anii 1917—1944*, în *Tibiscus*, 1972, II, p. 173.

⁵ *Drapelul* (Lugoj), XIX, Nr. 53, 7 iun. 1919.

⁶ Cf. Alexandru Horváth, *Monografia Uzinei Nădrag, Vol. I* [manuscris], 1969, p. 145; apud Nicu Poșircă, *Momente din istoria mișcării muncitorești din județul Caraș-Severin 1900—1923*, în *File de istorie*, [f. loc., f. an], p. 99.

⁷ William Marin, *Mișcări greviste în Banat în perioada premergătoare grevei generale din octombrie 1920 (aprilie—octombrie 1920)*, în *Studii și articole de istorie*, 1963, V, p. 346.

⁸ *Metalurgistul*, II, Nr. 3, 1 martie 1921.

se număra și cea de la Călan⁹. O asemenea organizație exista și la Nădrag, ea fiind persecutată de autorități.

În toamna anului 1920, organizațiile muncitorești și-au mobilizat toți membrii pentru a pregăti și a declanșa greva generală. Muncitorii de la Nădrag și Ferdinand au luat parte la marea înfruntare de clasă laolaltă cu tovarășii lor din zona industrială a Banatului. Autoritățile au arestat imediat un mare număr de muncitori¹⁰. La Călan greva generală a izbucnit la 20 octombrie 1920. Și în această localitate represiunile au pornit imediat, iar comandamentul garnizoanei Orăștie i-a dat dispoziții șefului poliției de stat că „sînt a se provoca muncitorii să intre în termen de 24 ore la lucru, la caz că nu vor executa ordinul, cu forța marțială, pe lângă deținerea conducătorilor”¹¹. Cu toate acestea, la 24 octombrie, greva mai continua încă¹².

Măsurile represive și-au făcut pînă la urmă efectul. Grevă generală a încetat, organizațiile muncitorești au suferit lovituri puternice și odată cu aceasta puterea de rezistență a muncitorimii a slăbit în așa măsură, încît capitaliștii au pornit la contraofensivă. Poate fi înșirat în rîndul exemplelor de acest fel și cazul muncitorilor de la Călan, al căror salariu a fost redus cu 20%¹³.

Metalurgiștii din Nădrag au fost printre primii care, revenindu-și de pe urma loviturilor primite, au reluat lupta pentru împlinirea dezideratelor lor. La începutul anului 1921 ei au declanșat un conflict de muncă, cerînd îmbunătățirea salarizării, protestînd împotriva concedierii unui număr de 10 muncitori. Direcțiunea uzinei a fost într-adevăr nevoită să majoreze pensiile și salariile lucrătorilor¹⁴.

Muncitorii de la Călan au trecut și ei la reorganizarea forțelor lor. Ei și-au consolidat organizația sindicală, și-au constituit o cooperativă de consum, și-au creat un cămin muncitoresc¹⁵. Paralel cu aceasta, au început tratative pentru încheierea unui nou contract colectiv, dar direcțiunea, pentru a preveni mărirea salariilor, a recurs la concedieri, pretextînd „lipsa de materiale”. Cu toate acestea, lucrătorii de la Călan au reușit să reducă procentul de scădere al salariilor la 5%, în comparație cu nivelul anterior grevei generale.

Situația metalurgiștilor bănățeni continua să fie comparativ nefavorabilă. Asociația Fabricanților din Banat căuta să reducă salariile tot mai mult. De exemplu, salariile muncitorilor metalurgiști din Banat au fost fixate la 230—250 lei săptămînal¹⁶. Or, necesitățile lor reale, după calculele sindicatelor metalurgice, se cifrau la 390,73 lei săptămînal.

În anul 1921 metalurgiștii de la Ferdinand continuau să depindă, împreună cu cei de la Călan, de un patron comun, Societatea de Mine și Furnale din Călan, cu reședința la Budapesta. Muncitorii societății Nădrag erau patronați formal de Societatea Industria Fierului, avînd sediul la Viena. În realitate, ei se aflau însă în sfera de influență a societății U.D.R. Forțele dispersate din punct de vedere geografic ale muncitorilor din industria metalurgică s-au reunit în iunie 1921,

⁹ Crearea Partidului Comunist Român (mai 1921), București, 1971, p. 190.

¹⁰ Serafin Mărgan, Dan Popescu, Silvia Mărgan, *Uzina Oțelul Roșu, 1796—1971. Studiu monografic*, 1971, p. 77.

¹¹ Documente hunedorene din istoria mișcării revoluționare 1920—1944. Publicate de Ion Frătîlă și Nicolae Wardegger, Deva, 1971, p. 11.

¹² Florea Dragne, *Cronologia grevei generale din octombrie 1920*, în *Anale de istorie*, 1970, XVI, Nr. 5, p. 106.

¹³ *Metalurgistul*, Nr. 4, 1 aprilie 1921.

¹⁴ Al. Horváth, *op. cit.*, p. 140—147; Nicu Poșircă, *op. cit.*, p. 100.

¹⁵ *Metalurgistul*, Nr. 7, 15 octombrie 1921.

¹⁶ *Idem*, Nr. 6, 1 septembrie 1921.

la congresul sindical metalurgist de la Ploiești, într-o singură centrală, numită Uniunea Muncitorilor în Fier, Metal și Chimică din România. La sfârșitul anului 1921, numărul sindicaliștilor din Nădrag era de 557, al celor din Călan de 208, iar puținii muncitori de la Ferdinand s-au organizat de-abia în vara anului 1922, când 51 de muncitori au devenit membri de sindicat. La 1 iulie 1922 numărul sindicaliștilor era de 206 la Călan și de 607 la Nădrag. Tot atunci, salariul muncitorilor de la Crișeni — Călan varia între 6,32—11 lei pe oră, iar al celor de la Ferdinand (Ohaba) între 5,50—8,50 lei pe oră. După cât se vede, muncitorii fierari din Banat continuau să fie mai slab plătiți.

În vara anului 1922 mișcarea muncitorească din Banat a fost impulsionată de crearea primelor organizații de partid din județul Caraș-Severin, după eliberarea din închisoare a fruntașilor comuniști arestați cu un an mai înainte. La Ferdinand și Nădrag comuniștii au reușit să atragă în organizațiile revoluționare de tineret un număr mare de tineri muncitori. Presa revoluționară — ziarele „Socialismul“, „Munca“, „Ūj Harcos“ — a cunoscut o largă răspindire¹⁷. Activitatea energică și plină de abnegație a comuniștilor în rîndul muncitorilor a reprezentat un factor hotărîtor în dezvoltarea mișcării revendicative, în îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai ale salariaților¹⁸.

Drept urmare, deși patronii din industria metalurgică au pornit ofensiva împotriva drepturilor clasei muncitoare, muncitorii organizați au reușit să reziste, ba chiar să impună propriile lor revendicări. De exemplu, la Călan, prin tratative conduse de Inspectoratul Muncii, s-a încheiat un contract colectiv, valabil începînd cu data de 1 martie 1922, care conținea prevederi destul de favorabile pentru muncitori. Durata muncii a fost fixată la 8 ore pe zi. S-a acordat un spor de scumpete de 120% și un ajutor familial de 40 de lei lunar pentru fiecare copil. Tariful muncii zilnicilor a fost fixat la 13,20—22,80 lei pe zi. S-a stabilit plata majorată a orelor suplimentare și a muncii în zilele de sărbătoare¹⁹.

Către sfârșitul anului 1922 ofensiva patronilor din industria metalurgică s-a intensificat. Patronii, îndeosebi cei din Banat, manifestau o atitudine tot mai intransigentă față de revendicările salariale. În noiembrie 1922 au început tratativele între reprezentanții metalurgiștilor din Reșița, Anina și Nădrag și patroni. Salariații au cerut mărirea retribuției cu 45% pentru a contracara efectele scumpetei, dar patronii au refuzat să îndeplinească această dorință²⁰. Poziția rigidă a patronatului era sprijinită și de autorități. Conflictul a ajuns la arbitraj, iar președintele Tribunalului din Lugoj a decis să sporească salariile orare cu suma derizorie de 50 de bani pentru muncitori, reducînd în schimb salariile femeilor cu 1 leu pe oră.

În acest fel, situația muncitorilor de la Nădrag nu numai că nu s-a ameliorat, dar, datorită introducerii muncii în acord, s-a înrăutățit, deoarece, în pofida faptului că instalațiile uzinelor erau învechite și neproductive, lucrătorii trebuiau să îndeplinească aceleași norme de acord ca și colegii lor de la Reșița, care dispuneau de mașini mai perfecționate. S-a ajuns pînă acolo încît, în septembrie 1923, direcțiunea să refuze semnarea unui nou contract colectiv, ceea ce a dus la izbucnirea unui puternic conflict de muncă²¹.

¹⁷ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare*, București, 1963, p. 90.

¹⁸ Nicolae Ceaușescu, *P.C.R. — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, 1966, p. 25—26.

¹⁹ *Buletinul muncii și al ocrotirilor sociale*, 1923, IV, aprilie-decembrie, p. 32—33.

²⁰ *Romániai Népszava* (Cluj), XIV, Nr. 1, 1 ianuarie 1923.

²¹ D. Popescu, *op. cit.*, în *Tibiscus*, 1972, p. 175.

Nici situația muncitorilor de la Ferdinand nu era cu mult mai bună. La atelierul de reparat vagoane lucrau circa 100 de lucrători, care câștigau între 450—850 lei lunar. Concedierile se făceau după bunul plac al antreprenorului, iar jandarmieria nu permitea organizarea muncitorimii²². La toate acestea se adăuga plata neregulată a salariilor, efectuată cu întârzieri de săptămîni și luni de zile. Organizația sindicală social-democrată, care cuprindea circa 80 de salariați, a hotărît să pornească la acțiune și la 27 martie 1923 muncitorii au declarat grevă. Ei n-au reluat lucrul decît la 5 aprilie, după ce li s-a promis că plata se va efectua integral, inclusiv pentru zilele de grevă, iar toți greviștii vor fi reprimiți la lucru²³.

Dar, la 2 mai, muncitorii au fost nevoiți să înceteze din nou munca, deoarece direcțiunea nu și-a ținut promisiunile. De data aceasta greva a durat mai multe săptămîni. În cursul tratativelor li s-a promis salariaților încă odată plata salariilor restante și a sporului de scumpete, respectarea contractului colectiv, drept care muncitorii au reluat din nou lucrul²⁴. În curînd, interesele lor au fost din nou neglijate. Deznădăjduiți, ei s-au adresat Tribunalului din Caransebeș, care le-a confirmat încă odată drepturile. Totuși, T. Codreanu nu a vrut să țină seamă nici de hotărîrea Tribunalului, iar pe muncitorii care protestau i-a amenințat cu arma, concediind imediat 25 dintre ei²⁵. După aceasta, patronul a continuat să concedieze tot mai mulți angajați, astfel încît pînă în martie 1924 n-au mai rămas decît 50 de lucrători²⁶.

Comuniștii au luat apărarea metalurgiștilor bănățeni în presă. Ziarul „Munkás”, organ al P.C.R., a publicat articole în care a demascât condițiile grele de muncă, prigoana cu care trebuiau să se deprindă muncitorii²⁷. Temîndu-se ca activitatea comuniștilor, a sindicatelor revoluționare unitare să nu ducă cumva la amplificarea luptei împotriva exploatării, Ministerul de Interne a dat dispoziție prefectului județului Caraș-Severin „să se ia măsurile cele mai energice pentru împiedicarea oricărei activități politice a P.C.R. și a sindicatelor unitare...”²⁸.

Cu toate acestea, influența Partidului Comunist și a Sindicatelor Unitare era în creștere, îndeosebi la Nădrag, unde, cu prilejul zilei de 1 Mai 1924, au fost răspîndite manifeste comuniste²⁹. Muncitorii din Nădrag erau foarte sensibili la propaganda desfășurată de sindicatele unitare și de comuniști. Ei au ținut să anunțe organul de presă al sindicatelor metalurgiste unitare că „am primit manifestul Consiliului General Unitar, ziarul »Ferarul« și manifestul comisiei regionale din Timișoara pentru 1 Mai, pe care le-am împărțit între muncitori și au fost foarte bine primite”³⁰.

Autoritățile locale din Nădrag aplicau măsuri restrictive severe. Ele au interzis organizarea adunării generale a sindicatului metalurgist social-democrat din Nădrag, deși acesta era recunoscut drept persoană juridică încă din anul 1921³¹. În pofida persecuțiilor autorităților, muncitorii de la Nădrag au continuat să lupte împotriva exploatării, împotriva atotputerniciei și abuzurilor patronatului. Ei au

²² *Metalurgistul*, IV, Nr. 2, 1 februarie 1923.

²³ *Idem*, Nr. 5, 1 mai 1923.

²⁴ *Uzinele Oțelul Roșu. Studiu monografic...*, p. 78.

²⁵ *Romániai Népszava*, XIV, Nr. 30, 22 iulie 1923.

²⁶ Arh. St. București, Fond U.G.I.R., Dos. Nr. 4/1924, f. 24.

²⁷ *Munkás* (București), I, 18 iulie 1923.

²⁸ D. Popescu, *op. cit.*, p. 175.

²⁹ *Metalurgistul*, V, Nr. 6, 1 iunie 1924.

³⁰ *Ferarul*, I, Nr. 5, 15 iunie 1924.

³¹ Arhivele Ministerului Sănătății București, Fond Ministerul Muncii și al Ocrotirilor Sociale (M.M.O.S.), Dos. Nr. 181/1924, f. 3—5.

denunțat contractul colectiv pe ziua de 1 mai 1924, întocmind un memoriu în vederea îmbunătățirii situației lor materiale³².

Tratatul între reprezentanții muncitorilor și cei ai patronilor au început la 22 mai 1924, sub auspiciile Inspectoratului Muncii din Timișoara. În cursul discuțiilor, reprezentanții salariaților au declarat că „nu pot accepta contractul vechi fără o modificare care să îmbunătățească starea muncitorului”. Pozițiile celor două părți în cursul tratativelor fiind ireductibile, atât reprezentanții Societății Industriale Fierului, cât și cei ai muncitorilor au acceptat principiul arbitrajului voluntar³³. Arbitrajul n-a admis mărirea salariilor muncitorești, iar noul contract colectiv a fost încheiat numai pînă la sfîrșitul anului 1924. Nemulțumiți, în toamna anului 1924 muncitorii au întocmit un nou memoriu, cerînd sporirea salariilor cu 40%, deoarece timp de 2 ani salariile lor n-au mai crescut de loc. În cursul noilor tratative, patronii s-au situat pe o poziție și mai dură. Ei nu numai că au refuzat mărirea salariilor, dar n-au mai acceptat nici măcar reînnoirea contractului colectiv și nici arbitrajul voluntar³⁴.

La începutul lunii ianuarie 1925 contractul colectiv a expirat, iar direcțiunea s-a menținut pe poziția de a nu mai încheia o altă convenție. Muncitorii organizați, al căror număr era de 873, la un număr de circa 1000 de salariați, și proveneau în special dintre lucrătorii stabili și calificați, au insistat pentru începerea tratativelor cu direcțiunea. Muncitorii zilieri, în majoritatea lor necalificați și neorganizați, în număr de circa 200, au hotărît însă să înceteze lucrul la 23 ianuarie³⁵. La grevă nu au participat decît 75 de lucrători organizați³⁶.

Pentru a preveni generalizarea grevei în întreaga uzină, direcțiunea a anunțat jandarmeria, care a intervenit îndată, arestînd cîțiva lucrători greviști și pe conducătorii organizației sindicale, Franz Particsek și Rudolf Drăgan. Greva a durat totuși pînă la 9 februarie³⁷. Deși muncitorii organizați au participat doar în mică măsură la această acțiune grevistă, autoritățile au trecut la persecutarea lor fățișă: comandamentul Corpului 1 de Armată nu a mai admis organizarea întrunirilor sindicale. În semn de protest, Uniunea Muncitorilor în Fier, Metal și Chimică a înaintat un memoriu Ministerului de Interne și celui de Război, aducînd la cunoștință abuzul de putere al jandarmeriei și al comandamentului militar.

Muncitorii nu s-au lăsat intimidați de persecuțiile autorităților și de lipsa de maleabilitate a patronilor. În aprilie 1925 ei au cerut din nou direcțiunii uzinei Nădrag modificarea unor prevederi ale contractului colectiv, îndeosebi mărirea salariilor. Direcțiunea societății T.N.C. a refuzat însă din nou orice concesie, iar organele de opresiune au percheziționat biblioteca sindicatului metalurgist, cu care prilej „s-au confiscat broșuri și cărți revoluționare” și, sub acest pretext, au interzis ședințele comitetului sindical pe tot anul respectiv³⁸. De asemenea, Eugen Cioban, Ernest Anater și alți conducători ai organizației sindicale au fost arestați, supuși unor cercetări timp de mai mult de un an de zile, iar apoi condamnați la închisoare. Deși doi au fost ulterior achitați de către Curtea de Casa-

³² Arh. St. București, Fond U.D.R., Dos. Nr. 13/1921, f. 136.

³³ *Idem*, f. 139.

³⁴ *Metalurgistul*, V, Nr. 12, 1 decembrie 1924.

³⁵ A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *Din luptele muncitorilor metalurgiști de la întreprinderile societății „Titan—Nădrag—Călan” împotriva exploatării capitaliste (1924—1929)*, în *AIP*, 1964, X, Nr. 6, p. 79.

³⁶ *Conflictele colective de muncă*, 1925, p. 52—53.

³⁷ *Metalurgistul*, VI, Nr. 3, 1 martie 1925.

³⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., Dos. Nr. 181/1924, f. 17.

ție, E. Anater a fost închis³⁹. Cu toate acestea, conducerea sindicatelor din Nădrag a insistat pentru revizuirea contractului colectiv. Chestiunea a ajuns pînă la Comisia de arbitraj a Tribunalului din Lugoj, care în august 1925 a respins cererile de mărire a salariilor și a îndemnizației de chirie, a refuzat reglementarea condițiilor de desfășurare a muncii în acord⁴⁰.

Veșnicul argument al patronilor împotriva îndeplinirii dezideratelor muncitorimii era „starea nefavorabilă a afacerilor Societății Nădrag”. Or, această firmă încă în anul 1924 și-a cedat gestiunea societății Titan-Nădrag-Călan, care dispunea de mari resurse financiare. Nici muncitorii de la Ferdinand, Călan și Titan-Galați, care au trecut și ei sub patronatul familiei Ausschnitt, al băncii Chrissoveloni și al capitalului englez nu au avut de cîștigat de pe urma noii situații.

Condițiile de muncă de la uzina Ferdinand au rămas la fel de grele, protecția muncii și securitatea uzinei erau neglijate, din care cauză în anul 1925 un incendiu a distrus hala laminoarelor. Nu existau preocupări nici pentru starea sanitară a salariaților⁴¹. Revoltați de nepăsarea exploatatorilor, la 27 octombrie 1925 muncitorii de la laminoarele uzinelor Ferdinand au cerut mărirea salariilor, declarînd grevă. Patronii au refuzat însă satisfacerea revendicărilor muncitorești, iar după ce lucrătorii s-au adresat Inspectoratului Muncii din Timișoara, au refuzat să accepte și deschiderea procedurii de arbitraj. În schimb, autoritățile polițienesti și jandarmeria au intervenit prompt în apărarea patronilor, înfrîngînd rezistența muncitorimii⁴². Greva a reizbucnit însă în decembrie 1925. Drept răspuns, direcțiunea a hotărît să-i oblige pe muncitori să lucreze și duminica, pentru a recupera zilele de muncă pierdute. Rezistența solidară a masei muncitorești a împiedicat însă aplicarea acestei hotărîri⁴³.

Deși în anul 1925 muncitorii de la Călan nu au susținut conflicte de muncă, starea lor materială nu era cu mult mai bună, decît a confrăților lor din Nădrag, Ferdinand sau Galați. Presa muncitorească relatează că turnătorii și lăcătușii de la Călan prestau foarte multe ore suplimentare pentru a-și mări veniturile sărăcicioase⁴⁴. Aceste ore nici măcar nu erau plătite cu sporul de 50% care li s-ar fi cuvenit conform contractului colectiv⁴⁵.

Exploataările miniere de la Teliuc aveau menirea de a extrage minereu de fier și aparțineau tot concernului T.N.C. Situația minerilor nu era favorabilă, deși aveau contracte colective destul de avantajoase. La 1 martie 1926 minerii de la Teliuc au cerut încheierea unei noi convenții colective, declanșînd în acest scop un conflict colectiv de muncă. În urma tratativelor duse prin Inspectoratul muncii din Arad, s-a ajuns la încheierea unui nou contract colectiv, valabil pe perioada 1 ianuarie—30 iunie 1926, prin care salariile au fost sporite cu 20%, timpul de muncă a fost fixat la 8 ore pe zi, urmînd ca orele suplimentare să fie plătite cu un spor de 50%. De asemenea, muncitorii primeau alimente cu preț redus, precum și alocații familiale⁴⁶.

Succesul minerilor de la Teliuc se datora în mare parte faptului că ei erau bine organizați: din cei 186 de muncitori, 120 aparțineau organizației sindicale so-

³⁹ *Romániai Népszava*, XVI, Nr. 21, 24 iunie 1925.

⁴⁰ D. Popescu, *op. cit.*, p. 176.

⁴¹ *Uzinele Oțelul Roșu. Studiu monografic...*, p. 78—79.

⁴² A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 82.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Romániai Népszava*, Nr. 35, 30 august 1925.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Conflictele colective de muncă*, 1926, p. 88—89.

cial-democrate. Autoritățile din Crișeni-Călan și din Nădrag nu tolerau însă activitatea sindicatelor. Pe această cale ei voiau să slăbească puterea organizată a muncitorimii pentru ca ulterior să-i determine să renunțe la contractul colectiv. Acest lucru le-a și reușit la Nădrag unde, începînd cu anul 1926, nu s-au mai încheiat convenții colective, ceea ce a dus la pierderea drepturilor cucerite de muncitori prin lupte grele⁴⁷. Dealtfel, odată cu mutarea turnătoriei la Călan, numărul muncitorilor ocupați la Nădrag a început să scadă.

La 1 martie 1926, Uniunea Muncitorilor în Fier, Metal și Chimică din România a adresat o plîngere Ministerului Muncii în care se arăta că „la Nădrag jandarmeria, iar la Crișeni autoritățile administrative, de mai bine de un an interzic orice ședință de comitet și întruniri de membri din motive necunoscute, împiedicînd astfel funcționarea legală a sindicatelor”⁴⁸. Ministerul Muncii s-a adresat autorităților administrative locale pentru a examina plîngerea sindicatelor metalurgiste. La 26 aprilie 1926 pretura plășii Hunedoara a răspuns printr-o adresă către Prefectura din Deva în care se arăta că muncitorii de la Călan „sînt membrii sindicatului socialist internațional roșu și astfel din punct de vedere al siguranței statului am pretins mai întîi autorizația Corpului VII Armată...”⁴⁹.

Autoritățile de la Călan nu tolerau nici o manifestare publică a muncitorimii. Demonstrația de 1 Mai a fost reprimată cu asprime. Din această cauză nemulțumirile muncitorimii generau tulburări. Ele au izbucnit fățiș atunci cînd 72 de muncitori au fost transferați de la Nădrag la Călan, odată cu mutarea secției de turnătorie la această uzină. Cu această ocazie direcțiunea uzinei a schimbat programul de lucru al muncitorilor în așa fel, încît le îngreuna în mare măsură munca. Muncitorii au cerut revizuirea programului de lucru. Deoarece direcțiunea a refuzat, la 30 iunie 1926 turnătorii de la Călan au declarat grevă⁵⁰. După cîteva zile au început tratativele între reprezentanții muncitorilor și cei ai direcțiunii, care s-au desfășurat în prezența inspectorului central din Arad al Ministerului Muncii, pînă cînd s-a ajuns la o soluție de compromis. La 6 iulie muncitorii au reluat lucrul. La această grevă au participat 313 muncitori din totalul efectivului: de 560 de salariați.

Fondul nemulțumirilor muncitorimii de la Călan persista însă și după grevă. De aceea, reprezentanții salariaților au început noi tratative cu direcțiunea, cerînd încheierea unei noi convenții colective care să prevadă sporirea salariilor cu 15%, plata îndoită a orelor suplimentare și concedii plătite⁵¹. Dar direcțiunea nu a admis dezideratele muncitorilor nici după îndelungate discuții, așa că acestora nu le-a rămas altă soluție decît să declare din nou grevă. La noul conflict au participat 547 de muncitori din totalul de 590 de salariați ai uzinei. Dintre aceștia 493 erau sindicaliști. Munca a fost întreruptă la 23 august 1926. Noua situație a forțat direcțiunea să ofere majorarea salariilor, dar în legătură cu concediile plătite nu voia să consimtă la nici o concesie⁵².

Tratativele conduse de Inspectoratul muncii din Arad, apoi de către judecătoria locală nu au avut astfel rezultat. În schimb, mecanismul aparatului represiv a intrat în curînd în funcțiune: în Călan a fost proclamată starea de ase-

⁴⁷ *Arbeiter Zeitung* (Timișoara), XXXIV, Nr. 66, 21 martie 1926.

⁴⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., Dos. Nr. 181/1924, f. 12.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 16.

⁵⁰ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Călan*, vol. II (1924—1948) [manuscris], p. 254—268.

⁵¹ *Conflictele colective de muncă*, 1926, p. 46—47.

⁵² *Arbeiter Zeitung*, Nr. 216, 24 septembrie 1926.

diu, ședințele comitetului sindical au fost oprite, dreptul de întrunire al muncitorilor suspendat⁵³. Represiunilor, muncitorii le-au opus solidaritatea lor neclintită. Patronii nu au reușit să recruteze spărgători de grevă⁵⁴. Muncitorii de la Ferdinand, pe care direcțiunea voia să-i trimită la lucru la Călan, s-au opus și ei, solidarizându-se cu greviștii⁵⁵. Dealtfel, presa muncitorească a publicat un apel către metalurgiștii din România și din străinătate, îndemnându-i să nu vină în căutare de lucru la Călan⁵⁶.

După o luptă de aproape o lună de zile, la 21 septembrie, greva a încetat. Perseverența și dârzenia muncitorilor și-au adus până la urmă roadele. Deși nu au obținut concedii plătite, direcțiunea a mărit salariile cu 8—18%, a acceptat principiul revizuirii periodice a acordurilor și a salariilor, augmentarea salariilor pentru munca depusă în zilele de sărbătoare, respectarea zilei de muncă de 8 ore⁵⁷. Minerii de la Teliuc au obținut și ei un nou spor de salar de 15%.

Mișcările revendicative, situația economică favorabilă au dus la creșterea salariilor nominale ale muncitorilor societății T.N.C. în primii ani de activitate. Au fost mărite în special salariile laminoriștilor, deoarece societatea era specializată în producția de laminate. Ca urmare, câștigul mediu anual al muncitorilor de la laminoarele societății a sporit de la 34.258 lei în 1925, la 43.140 lei în 1926, și la 48.783 lei în 1927⁵⁸. Luând în considerare și procesul de inflație ce caracteriza viața economică din acei ani, creșterile reale erau cu mult mai modeste⁵⁹.

Printre cei mai bine plătiți angajați ai societății erau cei de la Ferdinand. Câștigul mediu al unui laminorist de la această uzină era în 1926 de 5.875 lei pe lună, față de 3.595 lei, cât era media pe întreaga societate. Un oțelar primea 4.080 lei pe lună, în același an. În schimb, un muncitor necalificat era retribuit doar cu 2.290 lei lunar⁶⁰. Situația muncitorilor de la Ferdinand era destul de bună și din punctul de vedere al asigurărilor sociale. În anul 1927 majoritatea lor erau înscrși la fondul de pensii. În același an s-a hotărât construirea unui dispensar cu 16 paturi în localitate, în care scop autoritățile sanitare din Lugoj au investit 3.500.000 lei.

În schimb, condițiile de muncă erau foarte dificile la Ferdinand: muncitorii trebuiau să lucreze la o temperatură foarte înaltă câte 10 ore pe zi, dacă voiau să obțină câștiguri mai ridicate. În acest fel se puteau atinge câștiguri lunare de 10.000—12.000 lei, dar media lor era de numai 3.000 lei în anul 1927. Munca era foarte periculoasă: la 7 iulie 1927 a izbucnit un nou incendiu care a provocat mari pagube în secția de laminoare. Spre sfârșitul anului direcțiunea a început să concedieze o parte din salariații de la Ferdinand chiar în pragul iernii, ceea ce a creat multă nesiguranță printre muncitori⁶¹.

Concedierile au luat proporții și mai mari la Nădrag, în special după mutarea turnătoriei la Călan. Ca urmare, numărul muncitorilor a scăzut cu cca 200. Deși slăbită numeric, organizația sindicală social-democrată a rămas puternică și activă și în anii 1926—1927. În spiritul solidarității proletare, muncitorii din Nădrag au

⁵³ A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 84.

⁵⁴ A. Simion, *Mișcarea grevistă din industria metalurgică în anii 1923—1928*, în *ActaMN*, 1972, IX, p. 321—322.

⁵⁵ *Uzina Oțelul Roșu...*, p. 80.

⁵⁶ *Arbeiter Zeitung*, Nr. 213, 21 septembrie 1926.

⁵⁷ *Idem*, Nr. 225, 5 octombrie 1926; A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 84.

⁵⁸ P. V. Dimian, *Industria siderurgică de laminate în România 1924—1933*, Deva, 1935, p. 200.

⁵⁹ Bunta Péter, *Küzdelmes évek. 1921—1928*, Bukarest, 1981, p. 45—46.

⁶⁰ *Uzina Oțelul Roșu...*, p. 56.

⁶¹ *Arbeiter Zeitung*, XXXV, Nr. 239, 21 octombrie 1927.

acordat în anul 1926 sprijin material greviștilor de la Cluj și îndeosebi celor de la Reșița, cărora le-au trimis 50.000 de lei în timpul grevei generale a metalurgiștilor din acea localitate⁶².

Salariile muncitorilor de la Nădrag au fost în creștere pînă în anul 1927, datorită sistemului de retribuție introdus de noii patroni după anul 1924. Dar, pentru a obține venituri mai mari, muncitorii trebuiau să facă o adevărată risipă de forță de muncă. Direcțiunea a cerut în schimbul majorării salariilor renunțarea la contractul colectiv. După ce a obținut acest lucru, ea a trecut la micșorarea plăților, refuzînd totodată să îndeplinească obligațiile ce îi reveneau odinioară prin convenții⁶³. Din această cauză, comitetul sindical a hotărît să înmîneze un memoriu Direcției generale pentru a cere îmbunătățirea sistemului de salarizare⁶⁴.

În luna noiembrie 1927 au pornit din nou la luptă și muncitorii de la Călan. deși acțiunile din anul anterior le îmbunătățiseră în oarecare măsură situația. Astfel, ei beneficiau de sporuri de scumpete și de locuințe din partea întreprinderii⁶⁵. De asemenea, întreprinderea le acorda alimente și combustibil la prețul de cost⁶⁶. În schimb, în cadrul așa-numitei „raționalizări a muncii”, exploatarea muncitorimii era organizată prin cele mai moderne metode: lucrările de ansamblu erau împărțite pe operațiuni, în cele mai mărunte detalii, pentru ca lucrătorii, obținînd rutină, să mărească tot mai mult ritmul producției⁶⁷. Obosiți de pe urma acestui sistem de muncă, muncitorii continuau să pretindă acordarea unor concedii plătite, precum și respectarea zilei de muncă de 8 ore. Conflictul de muncă a izbucnit la Călan la 22 noiembrie 1927, cînd 727 de salariați din totalul de 762 au cerut, prin intermediul organizației sindicale, reinnoirea contractului colectiv și îmbunătățirea prevederilor lui⁶⁸.

Conflictul colectiv de la Călan s-a rezolvat prin tratative directe între reprezentanții salariaților și cei ai direcțiunii. Noul contract colectiv reinnoia principalele prevederi ale celui anterior, stipula însă cu mai multă precizie obligațiunea respectării zilei de muncă de 8 ore. De asemenea, s-au acordat sporuri de salarii de 5—15%, luîndu-se ca bază salariile din august 1926; în schimbul concediului de odihnă s-a mai acordat încă un procent de 3% asupra salariilor deja sporite. S-a mai hotărît împărțirea zilierilor în patru categorii de salarizare, plătite cu cîte 6—7,50—9 și 10 lei/oră⁶⁹. Noua convenție, valabilă în mod retroactiv de la 16 noiembrie 1927 pe timp nelimitat, cuprindea 727 de salariați, din care 254 erau muncitori calificați, 449 necalificați, 18 ucenici și 6 funcționari⁷⁰.

Cele mai energice acțiuni din cadrul societății T.N.C. au fost susținute în anul 1927 de către muncitorii de la Uzinele Titan din Galați care, conduși de comuniști și de sindicatele unitare, au înfrînt încercarea patronilor de a le reduce salariile⁷¹.

Tendințele stăpînilor societății T.N.C. de a scădea salariile muncitorilor se accentuează în anii 1928—1929, cînd primele semne prevestitoare ale crizei au

⁶² D. Popescu, *op. cit.*, p. 177—178.

⁶³ *Socialismul* (București), XXI, Nr. 43, 6 noiembrie 1927.

⁶⁴ *Metalurgistul*, VIII, Nr. 11, 1 noiembrie 1927.

⁶⁵ *Inspecția muncii*, 1927, p. 25, 34.

⁶⁶ Arh. St. Arad, Fond Inspectoratul Industrial Arad, Dos. Nr. 67/1924, anul 1927.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Idem*, Fond Inspectoratul Regional al Muncii Arad, Dos. Nr. 1/1926, f. 3—4

⁶⁹ *Conflictele colective de muncă*, 1927, p. 26—27.

⁷⁰ Arh. St. Arad, Fond Insp. Muncii Arad, Dos. Nr. 7, f. 2—3.

⁷¹ A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 84.

Început să periclitaze nivelul profiturilor. Urmărind să reducă retribuțiile, patronii au refuzat să mai încheie contracte colective cu salariații de la Nădrag și Ferdinand, intensificând munca la maximum în toate întreprinderile societății. Ca urmare, muncitorii și-au dat seama că apărarea intereselor lor, a cuceririlor obținute prin lupte grele, necesită coordonarea tot mai strânsă a acțiunilor revendicative.

Bazele organizatorice pentru desfășurarea coordonată a mișcării lucrătorilor de la concernul T.N.C. au fost puse la conferința sindicală de la Ferdinand din 29 ianuarie 1928, la care au participat, pe lângă circa 500 de lucrători din localitate, și delegații uzinelor Călan și Nădrag. În cadrul consfățuirii au luat cuvântul Fr. Augustin, din partea muncitorilor din Ferdinand, Valer Pascu și I. De-frauz de la Nădrag și I. Particsek de la Călan. Având în vedere importanța evenimentului, Victor Brătfălean a adus cu sine salutul și indicațiile Uniunii Muncitorilor Metalurgiști. Reprezentanții muncitorimii au descris situația deplorabilă a truditorilor din toate uzinele societății T.N.C.⁷² Consfățuirea a decis desfășurarea concertată a acțiunilor muncitorești, arătându-se că „e nevoie ca muncitorii acestor trei întreprinderi să se unească și să caute legătura și cu muncitorii uzinei Titan din Galați, pentru ca, toți împreună, să lupte pentru câștigarea de condițiuni de muncă mai bune“⁷³.

Primii care au pornit la acțiune pentru a transpune în viață hotărârile consfățuirii sindicale au fost muncitorii de la Nădrag. Organizația sindicală și cea socialistă din localitate au început o campanie energetică pentru a mobiliza salariații la acțiune împotriva reducerii salariilor⁷⁴. Pentru a preveni extinderea agitațiilor, la 11 februarie 1928, directorul uzinei a convocat angajații într-o adunare pentru a le comunica hotărârea de a nu acorda nici un spor de salarii. Această declarație, departe de a liniști spiritele, a dus la extinderea frământărilor în sinul masei muncitorești. Atunci, pentru a-i intimida pe lucrători, direcțiunea a trecut la concedieri, lăsând fără lucru 24 de muncitori⁷⁵.

Noile concedieri au agravat situația șomajului în localitatea Nădrag. Conducerea comunei, formată din social-democrați, a căutat să ușureze situația celor lipsiți de muncă, destinând în favoarea lor sume provenite din bugetul comunal. Totodată, primăria a hotărât să înainteze un protest energetic direcțiunii uzinelor, cerându-se „să înceteze concedierile muncitorilor care, din tată în fiu, lucrează în uzine și să nu mai primească muncitori străini, atâta timp cât mai sînt muncitori băștinași“⁷⁶.

Metalurgiștii de la Nădrag au continuat lupta pentru îngrădirea exploatarei capitaliste și în lunile următoare. În august ei au adresat un memoriu către direcțiunea uzinei prin care au cerut respectarea timpului de muncă de 8 ore și a sărbătorilor legale, precum și mărirea salariilor⁷⁷. Înrautățirea situației economice se repercuta în mod direct asupra condițiilor de muncă și de trai ale salariaților. Raportul comitetului sindical din Nădrag, prezentat în anul 1929, arăta că „situația economică grea în care s-au aflat anul trecut muncitorii nu a permis a ajunge

⁷² *Metalurgistul*, XIX, Nr. 3, 1 martie 1928.

⁷³ *Socialismul*, XXII, Nr. 7, 12 februarie 1928.

⁷⁴ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Nădrag*, vol. II (1924—1948) [manuscris], p. 174.

⁷⁵ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 8/1928, f. 19.

⁷⁶ *Socialismul*, XXII, Nr. 7, 12 februarie 1928.

⁷⁷ Arh. St. Caransebeș, Fond. T.N.C., Dos. Nr. 8/1928, f. 108.

mari rezultate pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă. Totuși, unde s-a putut, comitetul a reglementat condițiile de muncă după posibilitate⁷⁸.

Spre sfârșitul anului 1928 condițiile de muncă s-au deteriorat și la Călan. Din cauza lipsei de comenzi, numărul săptămânal al zilelor efectiv lucrate a scăzut la trei, ceea ce a diminuat în mare măsură cîștigurile muncitorilor⁷⁹. Măsurile de raționalizare a producției, care au continuat să se extindă în cadrul Uzinei Călan și în anul 1928⁸⁰, au fost și ele introduse fără a lua în considerare interesele muncitorimii. Inspectoratul Muncii din Arad ținea dealtfel să sublinieze că în raza lui de activitate „nu se întreprinde decît o slabă acțiune pentru obținerea simpatiei și înțelegerii muncitorilor cu privire la sistemele și mijloacele de muncă... Pe de altă parte, înfăptuirile nu țin seamă de starea materială, socială și culturală a lucrătorului”⁸¹.

Procesul de înrăutățire a condițiilor de muncă și salarizare a cuprins toate uzinele societății T.N.C. La fabrica „Titan” din Galați salariile erau în scădere, amenzile se înmulțeau, concedierile luau amploare. Deși aveau loc dese accidente, instrumentele sanitare lipseau totalmente din fabrică⁸². Raționalizarea capitalistă, șomajul parțial, reducerea fățișă a retribuției lucrătorilor au dus în 1928 la scăderea salariului mediu anual al angajaților societății T.N.C. cu 13,3% în comparație cu anul 1927⁸³.

Paralel cu apărarea intereselor economice, metalurgiștii au fost siliți să lupte în primul rînd pentru apărarea dreptului de organizare politică și sindicală, încălcat sistematic de autorități, îndeosebi la Călan⁸⁴. Luptele politice susținute de muncitorii de la Călan au dus la creșterea influenței partidelor și organizațiilor muncitorești în această localitate. Astfel, campania electorală susținută de Blocul Muncitoresc Țărănesc a trezit un puternic ecou în rîndul populației muncitoare din localitate. O contribuție de seamă la creșterea conștiinței politice a muncitorimii de la Călan a avut presa comunistă. În ciuda măsurilor represive, comuniștii au reușit să distribuie în județul Hunedoara exemplare din ziarul „Apărătorul proletar”⁸⁵. Muncitorimea din Călan a continuat să susțină și presa socialistă, subscriind la fondul presei muncitorești. La apelul social-democraților, spre sfârșitul anului 1928, muncitorii din Călan au depus o activitate susținută în cadrul campaniei electorale antilibérale.

Organizațiile Partidului Comunist Român care activau în centrele muncitorești din județul Caraș și-au intensificat și ele activitatea în timpul campaniei desfășurate de național-țărăniști împotriva liberalilor, intenționînd să convoace adunări populare în centrele muncitorești, pentru a expune revendicările social-economice ale proletariatului⁸⁶. Paralel cu aceasta, organizațiile social-democrate din Nădrag și Ferdinand au organizat întruniri electorale, în cursul cărora combăteau politica antipopulară a guvernului liberal⁸⁷.

⁷⁸ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., Dos. Nr. 181/1924, f. 29.

⁷⁹ Vas- és Fémmunkás (Cluj), IX, Nr. 10, 1 octombrie 1928.

⁸⁰ Arh. St. Arad, Fond Insp. Ind. Arad, Dos. Nr. 67/1924, anul 1928.

⁸¹ *Inspeția muncii*, 1928—1929, Vol. II, p. 12.

⁸² *Socialismul*, XXII, Nr. 26, 24 iunie 1928.

⁸³ P. V. Dimian, *op. cit.*, p. 200.

⁸⁴ *Romániai Népszava*, XVIII, Nr. 51, 16 decembrie 1928.

⁸⁵ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Călan*, vol. II, p. 269.

⁸⁶ Cornel Gherga, *Forme ale luptei desfășurate de masele populare conduse de P.C.R. între anii 1924—1928 în județul Caraș-Severin*, în *Banatica*, 1971, I, p. 322.

⁸⁷ *Arbeiter Zeitung*, Nr. 270, 27 noiembrie 1928.

Instaurarea guvernării național-tărăniste nu a adus însă cu sine îmbunătățirea situației maselor populare. Deși prigoana împotriva organizațiilor muncitorești a fost pentru moment atenuată la nivel guvernamental, autoritățile locale continuau să pună tot felul de piedici în calea desfășurării normale a activității sindicale și politice. De fapt, venirea național-tărăniștilor la putere a însemnat o sensibilă consolidare a influenței politice a lui Max Ausschnitt, care avea strânse legături cu unii fruntași din acest partid. Era deci de așteptat ca el să se folosească de noua conjunctură politică pentru a declanșa o nouă serie de lovituri împotriva drepturilor muncitorimii, anulând și ultimul contract colectiv care mai ființa încă, cel de la uzinele Călan, astfel încât pentru anul 1929 se anunțau puternice ciocniri pe arena confruntărilor dintre muncă și capital.

În confruntarea ce era pe cale de a izbucni, conducătorii societății T.N.C. erau în mod incontestabil avantajați, deoarece ei nu făceau decât să transpună în practică hotărârile Uniunii Generale a Industriașilor din România care, în septembrie 1928, a hotărât să pornească ofensiva generală în întreaga țară cu scopul de a reduce salariile și a lichida cu totul sistemul contractelor colective. În acest fel, în afară de propria ei putere, de loc neglijabilă, era de așteptat ca societatea T.N.C. să beneficieze de sprijinul întregii burghezii românești.

În afară de aceasta, societatea T.N.C., strins legată de capitalul străin, era membră a Cartelului Industriei Metalurgice din Europa Centrală, care grupa puternicele firme din Austria, Cehoslovacia și Ungaria. Or, membrii acestui cartel au pornit în anii 1928—1929 o susținută acțiune de mărire a puterii lor de concurență, pe calea reducerii prețurilor la produsele pe care le puneau în vânzare. Aceasta era adevărata cauză a pierderilor financiare pe care turnătorii de la Călan le-a suferit în cursul anului, iar nu „mărirea exagerată a salariilor”, de care se prevalau patronii atunci când încercau să-și acopere deficitul pe calea reducerii cheltuielilor muncitorimii. Într-adevăr, după cum o mărturisise ancheta industrială din 1929, „uzina Călan a lucrat în pierdere din cauza concurenței dintre turnătorii. Prețurile de vânzare au fost atât de mici încât n-au acoperit dobânzi, impozite, amortizări”⁸⁸.

Cu toate acestea, cu sprijinul burgheziei autohtone și al monopolurilor internaționale, societatea T.N.C. se pregătea să arunce pe spinarea muncitorimii cheltuielile și greutățile provocate de concurență și de agravarea situației economice generale în anul 1929. Direcțiunea uzinelor Călan a pornit un atac direct și brutal împotriva intereselor muncitorimii încă din primele zile ale anului 1929, când, la 3 ianuarie, a denunțat contractul colectiv începând cu ziua de 1 februarie, intenționând să reducă salariile muncitorilor. În acest fel, din inițiativa patronilor, a început un puternic conflict de muncă la Călan, cu participarea a 564 de muncitori. Dintre aceștia 389 erau calificați, iar 175 necalificați⁸⁹. La 10 ianuarie au început tratativele, sub conducerea inspectorului muncii din Arad, în cursul cărora patronii au cerut reducerea salariilor cu 18—30%. Dimpotrivă, muncitorii au revendicat îmbunătățirea salariilor, 8 ore de muncă, concediu plătit, locuințe luminate și încălzite în mod gratuit și îmbunătățirea condițiilor de muncă din fabrică⁹⁰.

Deoarece direcțiunea a refuzat să ia în considerare doleanțele muncitorilor, tratativele au fost întrerupte. Adevăratele intenții ale patronilor au fost dezvăluite într-o adresă a conducătorilor uzinei Călan către Direcțiunea Generală a societății

⁸⁸ Arh. St. Arad, Fond. Insp. Ind. Arad, Dos. Nr. 67/1924, anul 1929.

⁸⁹ Idem, Fond Insp. Muncii Arad, Dos. Nr. 1/1926, f. 7—8.

⁹⁰ *Socialismul*, XXIII, Nr. 4, 20 ianuarie 1929.

T.N.C. în care se mărturisea că, „în funcție de rezultatul proximalor tratative, dacă nu vom ajunge nici de data aceasta la rezultat, contractul colectiv nu va mai fi prelungit”⁹¹. Deși cu prilejul noilor tratative de împăciuire care au urmat, muncitorimea de la Călan și-a redus pretențiile la minimum, delegații întreprinderii au respins toate propunerile muncitorilor, iar la 11 februarie 1929 au declarat lock-out.

Excluderea în masă a muncitorilor de la Călan a creat o situație deosebit de gravă, demonstrând că patronii erau decise să uzeze de orice mijloace împotriva salariaților. Față de gestul inuman al direcțiunii, muncitorii au hotărât să recurgă și ei la arma proletară cea mai eficientă: la 12 februarie 1929 peste 500 de muncitori au declarat grevă⁹².

Din cauza patronilor, care voiau cu orice preț să-și impună punctul de vedere, greva s-a prelungit neobișnuit de mult, timp de 14 săptămâni. Pînă la urmă, ea s-a încheiat totuși prin biruința muncitorilor. Doi au fost factorii care au determinat această victorie a muncitorimii. În primul rînd, rezistența neclintită, hotărîrea de luptă nestrămutată, care au făcut să eșueze toate manevrele patronale. La 1 Mai 1929 — în toiul luptei — gazeta sindicală „Metalurgistul” a ținut să sublinieze că „nu este un lucru de toate zilele, nici chiar în istoria mișcărilor muncitorești — atît de colorată cu multele sale lupte — ca după o luptă de nouă săptămâni, cu un întreg cortegiu de suferințe, să se mai găsească undeva o muncitorime atît de neclintită, ca și cum sînt în prezent colegii noștri din Călan”⁹³.

În desfășurarea luptei greviste de la Călan, un rol deosebit de important au jucat femeile muncitoare care au constituit un puternic factor de coeziune, încurajînd neîncetat pe lucrătorii aflați în luptă. Aceeași gazetă a evidențiat faptul că „o inovație în mișcarea muncitorilor din țara aceasta, un caz fără precedent, este faptul că femeile proletare din Călan au știut să devină tovarășe de luptă gata de sacrificii în lupta asta... Ele însuflețesc și încurajează pe bărbații oboșiți, iar pe copiii flămînzi îi astîmpără... Femeile din Călan și-au gravat numele în istoria mișcării muncitorești din România”⁹⁴.

Un alt factor care a contribuit la biruința muncitorilor de la Călan a fost puternica solidaritate de clasă care s-a manifestat atît la nivelul localității, precum și al celorlalte întreprinderi aparținătoare de T.N.C., cît și la nivel național, asigurînd greviștilor un eficient sprijin material și moral din partea clasei muncitoare din România. Datorită spiritului de solidaritate al oamenilor muncii, încercările patronilor de a recruta spărgători de grevă din rîndul șomerilor de la Nădrag sau al țăranilor săraci din satele învecinate au suferit rînd pe rînd eșec⁹⁵.

La unitatea și coeziunea greviștilor pe plan local s-a adăugat sprijinul solidar al întregii muncitorimi române. Apelul Confederației Generale a Muncii, prin care proletariatul din întreaga țară era chemat să-i sprijine materialicește pe tovarășii de luptă de la Călan, a găsit un larg răspuns⁹⁶. Muncitorii de la Nădrag au subscris salariul lor pe o zi, stringînd suma de 21.000 lei, iar cei de la Ferdinand au donat 10.000 lei în favoarea greviștilor. Suma totală de care au beneficiat metalurgiștii

⁹¹ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 1/1929, f. 1.

⁹² A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 85. Autorii descriu amănunțit desfășurarea grevei, astfel încît ne vom mărgini să subliniem principalele trăsături caracteristice și semnificația ei pentru dezvoltarea mișcării muncitorești din România.

⁹³ *Metalurgistul*, X, Nr. 5, 1 mai 1929.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 86—87.

⁹⁶ *Socialismul*, Nr. 20, 10 mai 1929.

de la Călan din partea muncitorimii din țară s-a ridicat la peste 200.000 lei. Datorită acestui sprijin material puternic, greviștii au putut să reziste timp de peste trei luni de zile în fața mașinațiunilor și presiunilor patronale⁹⁷.

Prin urmare, patronii au fost siliți să reia tratativele, care au început în data de 22 aprilie la sediul Societății T.N.C. din București, în prezența lui M. Georgian, director general la Ministerul Muncii. La aceste tratative s-a hotărât ca lucrul să se reia la uzina Călan pe baza regulamentului de muncă aprobat și semnat de reprezentanții ambelor părți. Acordul încheiat la 22 aprilie consfințea înfrângerea principalei ținte a patronilor, aceea de a scădea salariile, stabilind „drept principiu că salariile vor fi minimal egale cu cele în vigoare pînă la data de 12 februarie 1929, cînd a încetat lucrul”⁹⁸.

Patronii nu doreau însă să transforme înțelegerea realizată la 22 aprilie 1929 într-un contract colectiv, nici să mărească salariile. Aceste chestiuni rămase în litigiu au fost soluționate de către Comisia de Arbitraj, convocată la București pentru data de 27 mai⁹⁹. Direcțiunea societății T.N.C. a suferit o nouă înfrîngere, întrucît președintele comisiei a admis punctul de vedere al muncitorilor, conform căruia înțelegerea realizată trebuie să ia forma unui contract colectiv, care să prevadă mărirea salariilor zilierilor cu 7—12%. Noua convenție colectivă, valabilă între 21 mai 1929 — 30 aprilie 1930, mai prevedea respectarea strictă a zilei de muncă de 8 ore și a sărbătorilor legale, extinderea sistemului de plată în acord, protejarea muncii tinerilor între 14—18 ani. Un deosebit succes pentru lucrători a constituit adoptarea sistemului concediilor cu plată, prevedere pentru care pînă atunci lucrătorii de la Călan au luptat zadarnic timp de ani de zile¹⁰⁰.

Analiza conținutului acestei convenții, ca și a altora încheiate în aceeași perioadă, ca rezultat al luptei dirze a muncitorimii, evidențiază amploarea și complexitatea revendicărilor pe care salariații reușeau să le impună patronilor, atunci cînd acționau în mod solidar și organizat¹⁰¹.

Un alt document important, elaborat în comun de reprezentanții patronilor și cei ai muncitorilor, a fost regulamentul de muncă valabil pe aceeași perioadă. Regulamentul conținea cele mai importante clauze ale convenției colective și modalitățile lor de aplicare, precum și alte prevederi, cum ar fi plata adăugită a orelor suplimentare efectuate, reglementarea precisă a cazurilor cînd muncitorii puteau fi amendați, urmînd ca sumele strînse în acest fel să fie întrebuițate în scopuri social-educative¹⁰². În acest regulament patronii au reușit să introducă unele prevederi care îi favorizau. Urmări deosebit de grave pentru desfășurarea viitoarelor lupte revendicative putea avea articolul nr. 23 din regulament, care stipula că adunările și consfătuirile lucrătorilor în grupuri mari sau mai mici sînt cu totul interzise în incinta uzinei. În timpul repausului însă ele se puteau ține cu aprobarea prealabilă a direcțiunii uzinei¹⁰³.

În urma reglementării condițiilor de muncă și salarizare, muncitorii de la Călan au reluat lucrul la 21 mai 1929¹⁰⁴. Ziarul „Metalurgistul” considera că

⁹⁷ *Metalurgistul*, Nr. 6, 1 iunie 1929.

⁹⁸ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 1/1929, f. 4.

⁹⁹ Idem, f. 12—14.

¹⁰⁰ *Convențiile colective de muncă*, 1929, p. 71—73.

¹⁰¹ Ilie Ceaușescu, *P.C.R. — stegar al luptelor revoluționare din România 1929—1933*, București, 1971, p. 291—292.

¹⁰² Arh. St. București, Fond U.D.R., Dos. Nr. 13/1921, f. 286—289.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ A. Simion, Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 88.

„pentru rezistența lor eroică colegii noștri din Călan merită cea mai mare recunoștință, căci rezistența lor înseamnă biruință nu numai pentru ei, ci și pentru întreaga muncitorime organizată din România“¹⁰⁵.

Concomitent cu lupta eroică a metalurgiștilor de la Călan, confracții lor de la Nădrag și Ferdinand au desfășurat și ei numeroase acțiuni revendicative. Fiind însă mai puțin pregătiți pentru luptă, patronii au reușit să impună reducerea salariilor cu 20%, încă în luna ianuarie 1929¹⁰⁶. Paralel cu aceasta, acordurile au fost recalculat în defavoarea muncitorilor, în așa fel, încît intensitatea muncii creștea foarte mult. De exemplu, la uzinele Ferdinand, producția minimă obligatorie a unui laminorist pe timp de 8 ore a fost mărită de la 2750 kg. de tablă la 6000 de kg., deci cu peste 200%. La uzinele Nădrag s-a procedat în mod asemănător¹⁰⁷.

Metalurgiștii de la Nădrag și Ferdinand n-au putut fi însă împiedicați să lupte pentru drepturile lor vitale. La 25 ianuarie muncitorimea de la Nădrag a înfățișat Ministerului Muncii un memoriu, prin intermediul unei delegații, descriind toate nemulțumirile lor. Demersul muncitorilor n-a avut însă efect, deși reprezentanții ministerului au promis că vor verifica respectarea legislației muncii la uzinele din Nădrag. Drept represalii, conducerea uzinelor i-a concediat pe delegații muncitorilor care au plecat la București pentru înmînarea memoriului. Indignați, muncitorii de la Nădrag au ținut la sfîrșitul lunii februarie mai multe adunări de protest, hotărînd să se organizeze cu toții în sindicat.

La 3 martie a avut loc și adunarea sindicaliștilor de la Ferdinand, la care s-a hotărît intensificarea luptei revendicative, întărirea organizației sindicale și extinderea propagandei social-democrate. La această adunare a participat și reprezentantul grupei sindicale din Nădrag, ceea ce prefigura o nouă etapă în coordonarea luptelor muncitorești din cadrul întreprinderilor societății T.N.C.

Ancheta cerută în ianuarie a fost efectuată de către o delegație a Ministerului Muncii de-abia spre sfîrșitul lunii martie, dar și atunci în mod foarte superficial, refuzînd să examineze în mod serios problemele muncitorilor¹⁰⁸. În schimb, la cîteva zile după plecarea comisiei ministeriale, Max Ausschnitt s-a deplasat la Nădrag, unde, după ce i-a convocat pe lucrători, i-a bruscă pe conducătorii lor, declarînd încă odată că refuză să încheie contract colectiv.

Cu toate acestea, la 28 martie, reprezentanții muncitorimii Defranz Iosif, Tischler Francisc, Valer Carol, Radu Ion, Petrescu Petru și Pascu Valeriu au prezentat conducerii uzinelor un nou memoriu compus din 21 de puncte prin care au cerut respectarea strictă a timpului de muncă de opt ore, plata sporită a orelor suplimentare, revizuirea acordurilor, reprimirea muncitorilor concediați¹⁰⁹. În acel moment, muncitorii de la Nădrag erau temeinic organizați, grupa lor sindicală cuprinzînd 488 de membri, aproape două treimi din totalul salariaților din uzină¹¹⁰. De această dată însă lucrătorii erau hotărți să întreprindă acțiuni energice în sprijinul dolanțelor lor. Astfel, ei au organizat manifestații de stradă. Pe de altă parte, muncitorii se pregăteau să declanșeze, la nevoie, grevă¹¹¹.

¹⁰⁵ *Metalurgistul*, Nr. 6, 1 iunie 1929.

¹⁰⁶ *Socialismul*, Nr. 5, 27 ianuarie 1929.

¹⁰⁷ *Arbeiter Zeitung*, Nr. 47, 27 februarie 1929

¹⁰⁸ *Idem*, Nr. 90, 20 aprilie 1929.

¹⁰⁹ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 8/1928, f. 20—23.

¹¹⁰ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Nădrag*, vol. II, p. 180.

¹¹¹ Gh. Dumitrașcu, *Conflicte de muncă și greve ale muncitorilor societății Titan—Nădrag—Călan în perioada crizei economice din 1929—1933*, în *AIIC*, 1965, VIII, p. 278.

Concomitent cu aceasta, lucrătorii de la Ferdinand și-au exprimat și ei dorințele sub forma unui memoriu, pe care l-au înaintat forurilor conducătoare¹¹². La 21 aprilie adunarea populară organizată de social-democrații din Ferdinand a protestat împotriva autorităților locale și a jandarmeriei, care nu respectau legile țării, ci indicațiile patronilor, împiedicând activitatea organizațiilor muncitorești. Luînd cuvîntul, deputatul I. Pistiner a declarat că va înfățișa această problemă Ministerului de Interne¹¹³.

Toate acestea se întîmplau în timpul grevei de la Călan, astfel încît lucrurile amenințau să ia o întorsătură foarte gravă, dacă dezideratele juste ale muncitorilor continuau să fie nesocotite la nesfîrșit. Din acest motiv, în luna aprilie, Max Ausschnitt s-a deplasat la Nădrag pentru a reglementa principalele probleme. În cursul tratativelor purtate cu salariații, el a fost nevoit să facă importante concesii, satisfăcînd în mare parte cererile lucrătorilor, reprimînd la lucru pe cel concediați. Tot atunci el a efectuat schimbări și în conducerea uzinei, care îi provoca neîncetat pe angajați¹¹⁴. A refuzat însă în continuare să încheie contract colectiv.

La 7 mai 1929 Max Ausschnitt a publicat o declarație în ziarul socialist „Arbeiter Zeitung“, considerînd că muncitorii de la Nădrag „au toate motivele să fie mulțumiți“¹¹⁵. Dar muncitorii aveau cu totul altă părere, insistînd în continuare pentru încheierea contractului colectiv, ceea ce a determinat autoritățile locale să reprime acțiunile muncitorești, arestîndu-i pe conducătorii lor. Reprezentantul Ministerului Muncii voia chiar să închidă uzina, pînă la liniștirea stării de spirit a muncitorimii, căci mulți dintre ei nu mai voiau să se prezinte la lucru. Concomitent, ei au organizat acțiuni pentru sprijinirea tovarășilor lor de luptă de la Călan¹¹⁶.

La începutul lunii iunie 1929 reprezentanții muncitorilor de la Nădrag și Ferdinand au prezentat în vederea tratativelor un nou proiect de convenție colectivă, declarînd conflict de muncă¹¹⁷. Dar direcțiunea uzinei Nădrag, obținînd și sprijinul Inspectoratului Muncii din Timișoara, a refuzat să ia în considerare acțiunea muncitorilor și a pornit la contraatac, cerînd dizolvarea organizației sindicale locale sub pretextul că „are o direcțiune comunistă unitară“, după cum o demonstrează acțiunile organizate¹¹⁸. S-a ajuns pînă acolo, încît la Nădrag conducătorii uzinei le-au cerut muncitorilor să iscălească o declarație prin care renunțau să încheie contract colectiv, declarîndu-se mulțumiți cu vechile condiții de lucru. Cei care refuzau, erau retrogradați din posturile de muncitori calificați la cele de muncitori zilieri¹¹⁹.

Paralel cu aceasta, la Ferdinand, muncitorii organizați au fost concediați pe rînd, sau supuși unor puternice presiuni pentru a-i determina să părăsească sindicatul¹²⁰. Pînă la urmă, manevrele întreprinse pentru dizolvarea organizațiilor sindicale din Nădrag și Ferdinand nu au avut succes. La insistențele muncitorimii, Inspectoratul Muncii din Timișoara a fost nevoit să fixeze termen de tratative

¹¹² *Idem*, p. 279.

¹¹³ *Arbeiter Zeitung*, Nr. 94, 26 aprilie 1929.

¹¹⁴ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 8/1928, f. 43.

¹¹⁵ *Arbeiter Zeitung*, Nr. 102, 7 mai 1929.

¹¹⁶ *Metalurgistul*, Nr. 6, 1 iunie 1929.

¹¹⁷ Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 8/1928, f. 30.

¹¹⁸ Al. Horváth, *Monografia Uzinei Nădrag*, vol. II, p. 182.

¹¹⁹ *Arbeiter Zeitung*, Nr. 138, 21 iunie 1929.

¹²⁰ *Idem*, Nr. 124, 5 iunie 1929.

pentru reglementarea conflictului de muncă de la Ferdinand. În sprijinul revendicărilor lor, la 22 iunie metalurgiștii de la Ferdinand au declarat grevă. Reacția patronilor și a autorităților locale s-a manifestat printr-un val de arestări și de concedieri¹²¹.

Până la urmă, la 22 iulie 1929, direcțiunea generală a T.N.C., la intervenția organizației sindicale, a fost nevoită să-i reprimească la lucru pe muncitorii concediați. A doua zi, la 23 iulie 1929, sindicatul metalurgist din Nădrag și-a reînnoit acțiunile revendicative, înaintînd un nou memoriu către Ministerul Muncii în vederea îmbunătățirii condițiilor de muncă și salarizare și încheierii unui contract colectiv¹²². Ei au acționat și de această dată în mod sincronizat cu colegii lor de la Ferdinand, care, în aceeași lună, au înminat Ministerului o listă de revendicări cu conținut asemănător, anexînd un proiect de contract colectiv, precum și tabelele de salarizare propuse de muncitori¹²³.

Datorită stării de spirit agitate a muncitorimii din Nădrag, luptele greviste de la Lupeni au avut un puternic ecou. Metalurgiștii au început să se pregătească de grevă, astfel încît poliția locală a fost mult întărită¹²⁴. În vara anului 1929 puterea numerică a organizației sindicale de la Nădrag a atins punctul maxim, cuprinzînd 600 de membri, aproape toți lucrătorii uzinei.

Spre sfîrșitul anului, amplasarea luptelor revendicative susținute de lucrătorii de la T.N.C. a scăzut, paralel cu slăbirea organizațiilor sindicale, al căror număr de membri a ajuns la 200 la Călan, 18 la Ferdinand și 250 la Nădrag. Luptele dîrze desfășurate de metalurgiștii de la uzinele societății T.N.C. în anul 1929, chiar dacă nu au adus cîștiguri deosebite muncitorilor, au reușit să stăvilească ofensiva patronilor. Aceștia n-au reușit să scadă salariile decît cu cca 2% în cursul anului¹²⁵, ceea ce, avînd în vedere stabilizarea prețurilor în acel an, nu a dus la pierderi prea mari. Organizația sindicală din Nădrag considera că principala cauză pentru care nu a reușit să îmbunătățească starea materială a membrilor săi în cursul anului 1929 a fost situația economică nefavorabilă¹²⁶.

LUDOVIC BATHORY

WORKERS IN THE ENTERPRISES OF THE „TITAN—NĂDRAG—CĂLAN WORKS LTD.“ STRUGGLING FOR THEIR POLITICAL RIGHTS AND THE IMPROVEMENT OF THEIR SOCIAL AND ECONOMIC CONDITION (1919—1940) (I)

(Abstract)

In the ample movements following World War I metallurgists in the Nădrag, Călan, Ferdinand works secured the right to organize in trade-unions and the improvement of their social and economic condition as a result of the introduction

¹²¹ *Ibidem*; Arh. St. Caransebeș, Fond T.N.C., Dos. Nr. 8/1928, f. 75.

¹²² Dan Popescu, *op. cit.*, p. 178.

¹²³ *Uzinele Oțelul Roșu* . . . , p. 80—81.

¹²⁴ Gh. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 281.

¹²⁵ P. V. Dimian, *op. cit.*, p. 200.

¹²⁶ Arh. Min. Sănătății, Fond M.M.O.S., Dos. Nr. 181/1924, f. 37.

of the collective labour contracts, of the eight-hour work day, and of better provisioning. However, local authorities tried to brake the activity of the trade-union organizations that were influenced by the social-democrats. The creation of the communist organizations beginning with 1922 stimulated the fighting spirit among the workers.

Until 1924 these works belonged to companies with Austrian and Hungarian capital. In 1924 the Ausschnitt family, owner of the „Titan“ plants in Galați, assembled all these works under the „Titan—Nădrag—Călan Works Ltd.“ with the participation of British capital, too. Due to the favourable economic situation before 1927, the workers' wages wen up. In exchange, the owners tried to abolish the system of collective labour contract and hamper the activity of the trade-unions. The workers protested against these attempts in a series of strikes between 1928—1929. The most important of them was the one that took place in Călan, in 1929; it lasted for more than three months and the victory was on the side of the workers. By the end of 1929, in a worsened economic situation, many workers were dismissed, thus aggravating unemployment.

DATE DESPRE UNIUNEA TINERETULUI MUNCITOR DIN ARDEAL ȘI BANAT 1921—1923

(II)*

Problema tinerei generații s-a situat în atenția partidului comunist încă de la Congresul din mai 1921, pe agenda sa de lucru fiind înscris un punct special privind „Mișcarea tineretului“. În același timp, conform normelor stabilite de Consiliul comun al Partidului Socialist și sindicatelor, mișcarea revoluționară de tineret a fost reprezentată la Congres prin doi delegați ai Comitetului Central. Întreruperea lucrărilor Congresului de către autorități în după amiaza zilei de 12 mai a făcut ca această problemă deosebit de stringentă la acea dată să rămână, alături de altele, nediscutată.

Dar, anterior, folosind prilejul de a se fi întâlnit la Congres, reprezentanții Mișcării tineretului socialist din vechea Românie și ai Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat au stabilit primele contacte și legături directe între cele două organizații, deosebit de utile dacă avem în vedere obiectivul lor central — unificarea. În urma celor două întâlniri comune s-a concretizat hotărîrea privind pregătirea lucrărilor congresului de unificare a mișcării revoluționare de tineret, proiectat pentru 28—30 iulie 1921, la București. Arestarea congresiștilor, la 12 mai 1921, a avut ca urmare amînarea congresului general și, în special, rămînerea în stadiu de proiect — deocamdată — a unificării organizațiilor de tineret din România.

Semnificativ pentru evoluția mișcării revoluționare de tineret din perioada avîntului revoluționar este faptul că obiectivele sale fundamentale erau identice, se întrepătrundeau obiectiv și dialectic, programatic cu cele pe care le avea de realizat mișcarea noastră muncitorească: unificarea pe plan național a partidelor socialiste regionale și înarmarea partidului unic revoluționar al clasei muncitoare cu un program de acțiune corespunzător noilor realități românești postbelice. Acest proces nu a avut un caracter exclusiv organizatoric, ci și unul de ordin ideologic, politic, în deplin consens cu evoluția mișcării muncitorești din acea perioadă, cu însăși evoluția pirghiilor sociale care încercau să diriguie societatea românească pe calea perspectivică — e drept, încă întortochiată — a progresului social, intuind cu luciditate noua dinamică a istoriei.

Ca o expresie elocventă a atenției cu care partidul comunist s-a preocupat în acele condiții vitrege de sprijinirea unificării, pe baza principiilor luptei de clasă, a organizațiilor de tineret din întreaga țară într-o organizație unică, a fost trimiterea, la scurt timp după crearea sa, a lui

* Prima parte a prezentului studiu a fost publicată în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 155—174.

Lucrețiu Pătrășcanu, Elena Filipovici, Gheorghe Stoica, Hajdu Lajos, Nicolae Popescu-Doreanu, Ștefan Teodorescu, Orosz Miklós (Niculescu), Fehér Sándor și a multor alte cadre tinere să activeze în cadrul organizațiilor tineretului socialist, să sprijine și să coordoneze îndeaproape activitatea politică și organizatorică a acestora.

În lunile din vara anului 1921 unii dintre aceștia au fost arestați, iar în a doua jumătate a lunii iulie s-a constituit un Comitet Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist, compus din Nicolae Popescu-Doreanu (secretar), Lucrețiu Pătrășcanu și Ștefan Teodorescu. Acest organ a desfășurat în perioada imediat următoare constituirii sale o muncă intensă pentru reluarea și dezvoltarea legăturilor cu organizațiile din întreaga țară.

Toate acestea au loc în perioada de aspră prigoană împotriva mișcării comuniste de după Congresul din mai 1921, în condiții grele de activitate, la care se adăuga lipsa unei experiențe în activitatea ilegală, care ar fi putut crea cadrul necesar pentru continuarea muncii în noile condiții. Reprezentanții de frunte ai organizațiilor de tineret centrale și locale, ca Elena Filipovici, Timotei Marin, Ion Roșianu ș.a. se aflau în închisoare încă din perioada martie-aprilie 1921, în timp ce alții, ca Gheorghe Stoica, Marcel Blumenfeld, Ion Iacobescu, Iosif Hutschneker, Constantin Dorojan, Krebs József ș.a., au fost arestați în timpul lucrărilor congresului din mai 1921 ori după aceea. Această stare de fapt a determinat apariția, încă din vara anului 1921, în vechea Românie, în Transilvania, Banat, Bucovina, a unor grupuri ilegale ale tineretului comunist, care, alături de celelalte organizații legale, refăcute treptat, au desfășurat o intensă activitate de așezare a întregii mișcări de tineret pe baze revoluționare, comuniste, pentru crearea unei organizații unice pe întreaga țară.

Un prim succes pe linia consolidării organizatorice și politice obține în această perioadă și organizația din Transilvania, prin înglobarea în rîndurile sale, în septembrie 1921, a organizațiilor de tineret din Banat, care, după cum am văzut, activaseră pînă atunci de sine stătător. Se constituie la Timișoara un secretariat pentru Banat, care va menține, în întreaga sa activitate, un permanent și nemijlocit contact cu sediul central al Uniunii, aflat la Cluj.

Referindu-se la această perioadă, unul din activiștii bănățeni ai Uniunii Tineretului Muncitor, Anton Ballauer, notează în memoriile sale: „La Congresul de constituire a P.C.R. pe ordinea de zi a figurat și unificarea organizațiilor tineretului muncitor. De la Timișoara au fost trimiși trei delegați; ceferistul Krebs, angajatul particular Hutschneker și reprezentantul tineretului muncitor Itzkovits Izsó. Au fost atunci arestați și ei, în 1922 fiind eliberați doar Krebs și Itzkovits. Nici acest fapt nu a putut împiedica avîntul organizării, mai mult, unitatea a început să se consolideze la scara întregii țări. În această activitate un rol important i-a revenit tipografului clujean Orosz Miklós, care activa sub numele de Niculescu.”

Comitetul Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist a reușit, după o muncă grea, stăruitoare, să reediteze, la 28 august 1921, ziarul „Tineretul socialist”, ca organ central de presă, fapt cu o semnificație deosebită pentru acel timp. Comitetul ilegal de partid creat atunci la București, neputînd edita în acel moment un ziar legal, s-a adresat Comitetului Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist spre a-i pune la dispoziție coloanele ziarului „Tineretul socia-

list". Ca urmare, începînd cu nr. 7 din 18 septembrie 1921, „Tineretul socialist” devine, de fapt, pentru o bună perioadă de timp, organul comitetului ilegal de partid. Odată cu aceasta, mișcarea revoluționară de tineret intră sub conducerea nemijlocită a partidului comunist, care va exercita asupra sa o puternică înrîurire politică¹.

Împrejurările politice de moment determină ca partidul comunist să revină asupra unei hotărîri anterioare prin care se cerea muncitorimii să nu se organizeze în sindicatele create pe baza legii Trancu-Iași din mai 1921 care recunoștea muncitorimii dreptul de a se organiza în sindicate profesionale, dar le impunea serioase îngrădiri de ordin tactic și organizatoric. În situația dată, partidul comunist începe, prin intermediul ziarului „Tineretul socialist”, o intensă campanie de organizare în sindicate pe baza acestei legi, căutîndu-se a se folosi, tactic, toate mijloacele posibile de luptă și cu deosebire cele permise de noua lege. „Mai mult rău ne-am face noi înșine dacă, împinși de furia momentului — se arăta în articolul intitulat semnificativ „În sindicate” —, am boicota singura posibilitate economică care ne-a rămas. Strînși la un loc, fie chiar în sindicatele Trancu, sîntem o forță, putem duce lupta economică cu patronii. Strînși la un loc, organizați, existăm ca clasă... Înscrieți-vă în sindicate. Creați sindicate acolo unde ele nu există ori au fost zdrobite. Faceți propagandă printre tovarășii tineri ori vîrstnici ca să se organizeze. Este în joc însuși viitorul clasei noastre”².

Campania pentru organizarea proprie a tineretului ca și a întregii clase muncitoare în sindicate va cunoaște o nouă intensitate după congresul sindical care a avut loc la Brașov în zilele de 20—23 octombrie 1921, eveniment major, cu multiple semnificații, atît pentru mișcarea sindicală și comunistă, cît și pentru mișcarea revoluționară de tineret din România.

La acest congres sindical, care trebuia să stabilească noile principii organizatorice ale mișcării sindicale, problema autonomiei pe principiul luptei de clasă etc., alături de reprezentanții organizațiilor profesionale muncitorești au participat și cîte doi delegați ai Mișcării tineretului socialist (Lucrețiu Pătrășcanu și Nicolae Popescu-Doreanu, ambii din București), și ai Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat (Fehér Sándor, tînăr tipograf din Cluj și Faragó Henrik, medicinist din Tîrgu-Mureș). Prezența celor patru delegați ai organizațiilor de tineret la acest congres își avea temeiul în faptul că pînă atunci ele se consideraseră ca secții de tineret ale sindicatelor, fiind legate prin obiectivele luptei lor economice de mișcarea sindicală. În ceea ce privește Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat, aceasta, fiind subordonată, după cum am văzut, Consiliului general sindical de la Cluj, avea aceleași drepturi și îndatoriri ca și o uniune sindicală.

Congresul sindical de la Brașov și-a început lucrările în ziua de 20 octombrie în sala Teatrului, în prezența a 70 de delegați din București, Cluj, Baia Mare, Ploiești, Tîrgu-Mureș, Arad, Brașov, Galați, Brăila, Sfîntu-Gheorghe, Sălard, Timișoara, Ilva, Deda-Bistra, Deva, Valea Mureșului, Sibiu, Cîmpina, Focșani. Ei aveau 196 mandate și reprezentau 15.590 membri, din care 9573 din Transilvania și Banat și 6017 din vechea Romînie³.

Cu prilejul acestui congres sindical, la Brașov s-au întrunit și reprezentanții tuturor grupelor locale ale Uniunii tineretului muncitor, în virtutea faptului că

¹ C. Petculescu, *Crearea Uniunii Tineretului Comunist*, București, 1972, p. 180.

² *Tineretul socialist*, 18 septembrie 1921.

³ M. C. Stănescu, *Mișcarea muncitorească din România. 1921—1924*, București, 1971, p. 82.

erau secții de tineret ale sindicatelor respective, în zilele de 20—23 octombrie 1921, realizându-se astfel primul Congres al Uniunii tineretului muncitor, la care au participat pentru întâia oară împreună delegații grupelor din Transilvania și ai celor din Banat, plus cei doi invitați (Lucrețiu Pătrășcanu și Nicolae Popescu-Doreanu) din partea Mișcării tineretului socialist din vechea Românie.

După trei zile de dezbateri, au fost adoptate mai multe documente, după cum rezultă din următorul proces-verbal necunoscut pînă acum: „Proces verbal care s-a încheiat la Congresul Tineretului Muncitor ținut la 20—22 Octombrie [1921] în Brașov. Au participat delegați ai tineretului organizat din Cluj, Dej, Lupeni, Turda, Tîrgu-Mureș, Baia Mare, Satu Mare, Oradea Mare, Arad, Timișoara, Alba Iulia, Sibiu, Brașov, Sft. Gheorghe și ca musafiri doi delegați din regatul vechiu.

Tov. Fischer deschide ședința și roagă adunarea să aleagă biroul de conducere și să verifice mandatele.

Apoi începe discuția asupra ordinii de zi al cărui punct prim a fost cetirea. dezbateră și votarea statutelor.

Tov. Farago citește Statutele Uniunii. După ce au luat mai mulți cuvîntul care au declarat că nu se contrazic cu Legea asociațiilor profesionale au cerut adunării să le voteze.

Adunarea primește cu unanimitate statutele.

Punctul II al ordinii de zi era unificarea. Raportor Tov. Ballauer. Oratorul arată necesitatea unificării zicînd că aceasta e un scop foarte vechi al tineretului organizat din România. În interesul nostru ar trebui adusă la îndeplinire cît mai repede.

La acest punct s-a iscat o discuție mai lungă după care s-a ajuns la rezultatul că totuși tineretul din vechiul Regat va activa separat cîtva timp. Dar atît Uniunea din Regat cît și cea din Ardeal vor funcționa în baza legii asociațiilor profesionale și pînă cînd se va face unificarea desăvîrșită la Congresul ce se va ține în 1922 care va decide contopirea celor două uniuni centrale în una singură.

S-a discutat apoi în punctul III problema acțiunii educative mai întinse în rîndurile tinerilor muncitori și în legătură cu acele mișcări economice cari să lupte pentru a cuceri o stare mai bună și mai mult timp liber ca ucenicii să se poată cultiva.

Punctul IV. Alegerea Comitetului. Comisia de candidare depune în fața adunării lista candidaților. Adunarea cu unele modificări primește lista și președintele declară de ales noul comitet.

După cîteva propuneri de însemnătate mai mică adunarea se încheie.

Brașov la 23 octombrie 1921

Președinte

Fischer

Notar

Anton Ballauer.

Henrik Farago

Francisc Szakács.⁴

Congresul constată că la acea dată Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat are grupe locale organizate în următoarele localități: Cluj, Dej, Lupeni, Vulcan, Petroșani, Turda, Tîrgu-Mureș, Baia Mare, Aninoasa, Oradea Mare, Satu Mare, Călan, Alba Iulia, Brașov, Arad, Timișoara.

Se pare că din aceste grupe locale au fost recrutați membrii fondatori ai Uniunii, a căror listă este întocmită la Congres și care cuprinde următoarele nume:

⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, Dosar nr. 2440—1922.

Adorján Ferencz, Ambrus Aladár, Maria Adam, Adler Blanka, Amkraut Fülöp, Bernát József, Benedik Ferencz, Bokor László, Bihari Gyula, Benkő Szász László, Csipkés Pál, Csiszér József, Csucsuj Gusztáv, Csipkés József, Csonka Károly, Csiki János, Deák Géza, Deutsch Ignátz, Ioan Duma, Dési Imre, Davidovics Elek, Edelstein Adolf, Ercse Gusztáv, Egri Sándor, Enyedi Ábrahám, Fridman Márton, Farkas Jenő, Fogarassy Mihály, Octavian Felecan, Frits Tibor, Földes József, Gedeon Ferenc, Goldstein Vilmos, Grünberger Ernő, Hirsch Adolf, Herman András, Jankó Antal, Jakab Jenő, Janovits Salamon, Kelemen István, Kremer Gyula, Iosif Cozma, Lévai Károly, Léb Márton, Ludovig Pál, Lőrincz Dezső, Ludovic Moldovan, Simion Mureșan, A. Mihalca, Máthé József, Nagy István, Nagy Domokos, Moszin David, Orsola János, Paneth Odön, Papp János, Szakács Ferencz, Sojovka Aladár, Tóth Kálmán, Ujvári Béla, Utó Elek, Varga Zoltán, Weis József, Weisz Ignátz.

După cum rezultă din procesul-verbal al lucrărilor Congresului, acum, la Brașov, au fost discutate și aprobate statutele Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, concepute în așa fel încît să se încadreze în limitele cerute de Legea asociațiilor profesionale. Acest lucru era important pentru viitorul mișcării revoluționare de tineret care trebuia să-și caute legalizarea în limitele posibilităților existente, atît pentru Uniune cît și pentru organul de presă proiectat a se înființa în cadrele legalității, ca urmare a prevederii acestui fapt în chiar statutele Uniunii, care au următorul conținut:

„I. *Titlul și sediul Uniunii.* Titlul: Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat. Sediul: Cluj. Sfera de activitate se extinde pe întreg teritoriul Ardealului și Banatului.

II. *Scopul Uniunii.*

Scopul Uniunii este a servi interesele economice și culturale ale membrilor săi.

Pe lângă aceasta a cultiva sentimentul solidarității, a stărui pentru obținerea revendicărilor economice, avînd în vedere scopul final care e înlăturarea exploataării muncii prin socializarea mijloacelor de producție.

a) acest scop voiește să-l ajungă, prin încheierea contractelor colective care să asigure membrilor săi condiții favorabile de muncă și a veghea ca ele să fie respectate;

b) prin înaintarea cererilor sau memoriilor corpurilor legiuitoare sau alte autorități competente, cu scopul ca să ducă legi sau ordonanțe în favoarea tineretului muncitor, tot odată să vegheze ca cele în vigoare să fie respectate și aplicate întocmai;

c) prin oferirea de ajutor material membrilor săi în caz de șomaj, de boală, de călătorie sau moarte;

d) prin a da apărarea juridică gratuită în caz de conflicte ivite în muncă;

e) prin plasarea membrilor săi gratuit în muncă;

f) a da educație membrilor săi prin susținerea bibliotecilor, prin editarea revistelor educative, etc.;

g) prin aranjarea conferințelor științifice, seratelor literare și artistice, a cursurilor de învățămînt tehnic sau prin a stărui să formeze școli de ucenici acolo unde nu sînt;

h) prin formarea și publicarea statisticilor asupra vieții intelectuale și sociale a tineretului muncitor;

i) prin raportul reciproc cu asociațiile similare din țară;

j) prin reconstruirea de noi filiale acolo unde nu sînt“.

După ce în capitolul II se vorbește de averea Uniunii, în cel de al III-lea se trece la problema „afilierii la uniune“, arătîndu-se că „membru al Uniunii poate

fi fiecare muncitor care a împlinit 18 ani, dar n-a trecut de 24 ani, toți ucenicii angajați prin contract vizat de autoritatea industrială, fără deosebire de neam, religie sau sex, cari aprobă și se supun statutelor uniunii⁵.

La capitolul V, intitulat „Drepturile membrilor“, la pct. a se specifică faptul că membrii „primesc gratuit revista Uniunii, cărți și broșuri cu preț redus“.

La capitolul VII intitulat „Organele de conducere a Uniunii“, pct. 25, se poate citi: „Grupele locale se formează dacă într-o localitate se află cel puțin 25 de membri cari aprobă statutele... După formarea grupei locale se alege un comitet din 7 membri și o comisie de control din 3 membri“. La pct. 32 se scrie: „Uniunea va edita o revistă în limbile română, maghiară și germană pe care membrii o primesc gratuit“.

„Aceste statute au fost dezbătute și votate de către adunarea generală a tineretului muncitor din Ardeal și Banat ținută la Brașov în anul 1921, în octombrie 20—22.

Președinte	Verificator	Secretar
Rozenfeld Alexandru	Ballauer Anton	Fischer

Adresa Centralei: Cluj, str. Memorandului 21, et. II⁶.

După discutarea și aprobarea statutelor, participanții la Congresul Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat convocat la Brașov între 20—22 octombrie 1921 au ales prin vot următorul Comitet Central:

Președinte: Rozenfeld Alexandru, Cluj
 Președinte administrativ: Francisc Szakács, Brașov
 Secretar: Mauriciu Fischer, Cluj
 Secretar II: Henrik Faragó, Tîrgu-Mureș
 Casier: Alexandru Fehér, Cluj
 Casier II: Eugen Biener, Dej
 Notar: Edmund Lazăr, Tîrgu-Mureș
 Notar II: Anton Ballauer, Timișoara
 Controlor I: Margareta Böhm, Cluj
 Control II: Ștefan Kővágó, Arad
 Membru în comitet: Ștefan Tóth, Cluj
 Membru în comitet: Ignățiu Schweiger, Dej⁶.

A doua zi după Congresul Uniunii Tinerilor Muncitori din Ardeal și Banat, unde s-au dezbătut și clarificat problemele legate de viitorul mișcării revoluționare de tineret, s-a mai făcut un pas important spre unificarea mișcării tinerețului din România. Reprezentanții Comitetului Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist — Lucrețiu Pătrășcanu și Nicolae Popescu-Doreanu — și ai Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat — Faragó Henrik și Fehér Sándor — au folosit prilejul oferit de prezența lor la congresul sindical și la cel al Uniunii tineretului pentru a se întâlni din nou în cadrul unei consfățuri preliminare, care a avut loc la Brașov în ziua de 23 octombrie 1921.

Din procesul-verbal întocmit și semnat cu această ocazie — de cei patru tineri revoluționari —, document de mare însemnătate pentru viitorul mișcării revoluționare de tineret din România, rezultă că discuțiile au relevat aceeași unitate de vederi și dorință de a acționa hotărît pentru unificarea organizațiilor de tineret

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

din întreaga țară, stabilindu-se în final convocarea congresului general al tineretului pentru ziua de 1 martie 1922, într-o localitate ce urma să se stabilească ulterior. Până la această dată însă, ambele organizații, de comun acord, se angajau să depună toate eforturile pentru organizarea, în colaborare cu cele două centrale sindicale, conform prevederilor Congresului sindical de la Brașov, de cercuri culturale ale tineretului.

Iată textul documentului, sugestiv intitulat: „Proces-Verbal încheiat în vederea unificării mișcării tineretului din România.

În baza hotărârii luată de Congresul sindical cu unanimitate de voturi în ședința din 20 octombrie 1921 de a se face unificarea mișcării tineretului din întreaga Românie, noi, reprezentanții Comitetului Central provizoriu al tineretului din București, împreună cu delegații tineretului din Ardeal, Banat și Timișoara, adunați într-o conferință preliminară la Brașov în ziua de 23 octombrie a.c., am hotărât ținerea Congresului general al tineretului din vechiul regat, Transilvania, Bucovina și Basarabia. Data fixată pentru acest congres e la 1 martie 1922 într-o localitate fixată ulterior, luându-ne obligația de a face totul ca această dată să nu fie amînată.

Pentru reușita acestui congres, noi, reprezentanții Comitetului provizoriu central din București, cît și delegații din Transilvania, ne luăm anumite obligații:

1. Reprezentanții tineretului din Transilvania, fiind sprijiniți de organizațiile lor puternice, să facă toate intervențiile și presiunile pe lângă Comitetul central sindical** de a organiza, așa cum a hotărît și congresul, cercurile culturale ale tineretului proletar.

2. Ei își iau obligația de a ne trimite regulat de două ori pe lună rapoarte despre activitatea lor.

Noi, reprezentanții Comitetului Central provizoriu, ne luăm următoarele obligații:

1. Să facem și noi ca și ei solicitări pe lângă C.G.S., cît și pe lângă sindicate, de a înființa cercurile culturale ale tineretului.

2. În vederea congresului să facem legătura cu cei din Bucovina și Basarabia.

3. Să pregătim statutele cu o lună înainte să le înaintăm la Cluj și Cernăuți la centralele tineretului.

4. Să pregătim ținerea congresului.

5. Organizarea cercurilor de tineri pe lângă sindicate pe bază culturală, pe lângă sindicatele din vechiul Regat.

Acest proces-verbal, în limba română și maghiară, a fost citit și semnat de noi.

HENRICH FARAGO, Tirgu-Mureș

FEHÉR SÁNDOR, Cluj

ANDREI MOLDOVEANU/LUCREȚIU PĂTRAȘCANU¹, București

NICOLAE/ POPESCU/ DOREANU, București¹⁷.

Consfătuirea de la Brașov a reprezentat, prin hotărârile adoptate, un important pas înainte pe linia apropierei dintre organizațiile de tineret din întreaga țară, a stabilirii unor acțiuni cu caracter unitar. În perioada următoare, paralel

** Consiliul central sindical a fost creat la Conferința sindicală ținută la Ploiești la 21 iunie 1921, de către militanți socialiști și social-democrați din Transilvania, Banat și Bucovina. Sediul acestei organizații era la Cluj.

¹ *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România. 1921—1924*, București, 1970, p. 73—74.

cu activitatea pentru pregătirea congresului general, care urma să pună bazele organizației unice, revoluționare de tineret, în întreaga țară s-a desfășurat o intensă activitate de refacere a cercurilor distruse în urma terorii, de lărgire a ariei organizatorice și propagandistice a mișcării de tineret.

Acum, în această fază a luptei, conform hotărârii consfățuirii preliminare de la Brașov, alături de ziarul „Tineretul socialist“, intră în acțiune și organul de presă în limba maghiară al „Uniunii tinerilor muncitori din România“, gazeta „Ifjúmunkás“ („Tînărul muncitor“).

Apariția acestui organ de presă a fost hotărâtă deci la sfîrșitul lunii octombrie, dar în condițiile grele de atunci au trebuit să treacă încă două luni pînă la apariția lui. Lupta pentru apariția ziarului, pentru supraviețuirea lui, activitatea acestui organ de presă face parte intrinsecă din activitatea cotidiană a mișcării muncitorești, a celei revoluționare de tineret din România, fiind legată organic de însăși ființa și activitatea Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat.

Conform celor hotărîte la Brașov, conducerea Uniunii întreprinde demersurile oficiale pentru obținerea personalității juridice. La 22 noiembrie 1921, Uniunea adresează o cerere către Judecătoria de ocol urbană Cluj, în care se scrie: „Subsemnații în numele Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat avem onoarea a vă prezenta Statutele acestei Uniuni, pe cari în baza Legii asociațiilor profesionale Vă rugăm cu respect să binevoiți a le lua la cunoștință și a le înainta forului competent spre aprobare.

Tot odată Vă rugăm ca aprobînd statutele alăturate a înscris Uniunea noastră în rîndul asociațiilor recunoscute ca persoană morală.

Repetînd rugămîntea noastră rămînem cu cea mai distinsă stimă.

Cluj la 22 noiembrie 1921.

Szakács, președinte

Fischer, secretar
str. Memorandului⁸.

Sigiliul Uniunii este rotund, cu inscripția în trei limbi: română, maghiară, germană, avînd textul: „Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat—Cluj“.

Peste numai cîteva zile, Judecătoria de ocol urbană Cluj, prin nr. 10603/1921 emite următoarea „Deciziune:

Judecătoria de ocol urbană Cluj în urma cererii Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat făcută în conformitate cu articolul 6 și 7 al legii sindicatelor profesionale avînd în vedere conformarea la dispozițiunile legii, le aprobă statutele înaintate și asociațiunea amintită o recunoaște de persoană juridică.

Ordonă tot odată, ca sindicatul profesional să fie înscris în registru special întocmit în acest scop;

apoi pe originalul procesului verbal dresat despre actul constituirii, mai de parte pe originalul statutelor, să se facă mențiunea înscrierii și despre aceasta să fie încunoștiințați:

1. Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat cu sediul în Cluj.
 2. Ministerul muncii cu al treilea exemplar în copie de pe toate actele depuse de sindicatul profesional, în București;
- Cererea cu al doilea exemplar de pe toate actele se va păstra la arhivă.

⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, Dosar nr. 2440—1922.

Motivarea

Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat s-a înființat cu scopul de a servi interesele economice și culturale ale membrilor săi, pe lângă aceasta a cultiva sentimentul solidarității, a stăruii pentru obținerea revendicărilor economice, avînd în vedere scopul final care e înlăturarea exploatarei muncii prin socializarea mijloacelor de producție.

Fiindcă precum reiese din acestea sindicatul profesional nu s-a constituit pentru o cauză ilicită, ori în vederea unui obiect ilicit, contrar legilor sau bunelor moravuri, judecătoria de ocol a găsit de admisibilă cererea Uniunii amintite și a decis în sensul de mai sus.

Cluj la 25 noiembrie 1921⁹.

Recunoașterea personalității juridice a Uniunii și aprobarea statutelor a constituit, fără îndoială, o victorie a mișcării revoluționare de tineret din țara noastră, fiind consemnată și receptată cu bucurie și încredere în presa muncitorească, comunistă din țara noastră.

Se accelerează pregătirile pentru editarea organului de presă. Se face rost cu greu de banii necesari tipăririi, apelîndu-se la împrumuturi. Trebuia pregătit totul cu grijă și răspundere, deoarece scopul acestui organ de presă era de a face să pătrundă cuvîntul partidului în rîndul tineretului revoluționar de naționalitate maghiară din România. Comuniștii au pregătit cu mare grijă lansarea revistei. Redactor responsabil a fost numit Tiron Albani, vechi militant al mișcării socialiste, muncitoresci din România, cu o bogată experiență în domeniul presei muncitorești (a fost ani de zile corespondentul budapestan al „României muncitoare” din București, redactor la „Adevărul” și „Glasul poporului”, organe ale secției române a Partidului social-democrat din Ungaria). Militant de frunte al Marii Uniri de la Alba Iulia, a fost unul din cei șase socialiști membri în Consiliul Național. Membru fondator al Partidului Comunist Român, a fost coraportor, împreună cu dr. Eugen Rozvan, al raportului privind situația naționalităților, iar în după amiaza zilei de 8 mai 1921 a fost ales secretar al biroului de conducere a lucrărilor Congresului din acea zi. Un rol important în pregătirea apariției gazetei, pe lângă Tiron Albani, au jucat, după cum documentele o atestă, tipograful comunist clujean Orosz Miklós (Niculescu) și tînărul tipograf clujean Fehér Sándor.

Pregătirea apariției gazetei „Ifjűmunkás” era urmărită și de alte organe de presă muncitorească. Astfel, sub titlul „Mișcare a tineretului muncitor”, cotidianul socialist brașovean „Világosság”, la 14 decembrie 1921 scria următoarele: „Uniunea tinerilor muncitori din Ardeal și Banat (Cluj, str. Memorandului 21, et. II) și-a cîștigat personalitatea juridică. Judecătoria de ocol din Cluj sub nr. 10603—921 a aprobat statutele uniunii. Toate organizațiile locale, așa și cea din Brașov, au fost înregistrate de centrală.

„Ifjűmunkás”, organul oficial al Uniunii, va apare la mijlocul acestei luni.

Facem apel la tovarăși, precum și la organizațiile locale, să anunțe centrala de cîte exemplare au nevoie.

Chemare! La 24 decembrie a.c. la Brașov, la 25 decembrie la Sf. Gheorghe are loc ziua recrutării tinerilor muncitori, totodată în prezența delegaților din centrală, organizațiile locale vor avea adunări generale.

⁹ Ibidem.

Centrala tinerilor muncitori

Toate adunările generale ale organizațiilor locale să fie anunțate cu o săptămână înainte, împreună cu ordinea de zi, centralei Uniunii tinerilor muncitori. Decontarea sumelor strinse pentru fondul de presă să se facă imediat.

*Centrala*¹⁰.

Un material similar a fost tipărit și în săptămânalul muncitoresc din Arad „Munkás” la 18 decembrie 1921¹¹.

Din cauza întârzierii apariției ziarului „Ifjűmunkás”, Comitetul Central Executiv al Uniunii publică, la 18 decembrie 1921, în gazeta socialistă „Előre” din Tîrgu-Mureș, „Regulamentul de organizare a Uniunii și a grupelor sale locale în scopul îmbunătățirii situației economice și culturale a tineretului muncitor”. Conducerea centrală a Uniunii — se arată în materialul publicat — înființează la sediul său permanent o „Comisie de reglementare a muncii, a timpului de lucru și a salariilor” compusă din trei membri. Sarcina comisiei este de a ameliora starea economică și culturală a tineretului muncitor, pe baza contractelor colective de muncă ale sindicatelor cu membrii adulți. Comisia aceasta va sta în permanentă legătură cu Consiliul central al sindicatelor și cu secretariatele regionale... Grupele locale, aparținînd uniunii mai sus amintite, vor crea în sînul grupelor, pe lîngă comisiile deja existente, și comitete de împuterniciți aleși pe branșe (croitori, metalurgiști, muncitori-constructori etc.). Aceste comitete de împuterniciți, aleși pe profesii [...] trebuie să se îngrijească de [...] măsurile de îmbunătățire a situației economice și culturale a tinerilor aparținînd respectivelor branșe și de a lua hotărîri care, în vederea executării lor, trebuie înaintate Comisiei de reglementare a muncii, a timpului de lucru și a salariilor“.

În aceeași zi, la București, are loc prima consfătuire publică a tineretului din capitală de după greva generală, convocată de Comitetul Central provizoriu în vederea reorganizării cercului local, la care Lucrețiu Pătrășcanu, în cuvîntul său, s-a referit la deplina unitate de vederi existentă între organizațiile de tineret din vechea Romînie și Transilvania în problema unificării, la angajamentele reciproce luate la consfătuirea de la Brașov în vederea înlăptuirii ei practice și a propus adoptarea unor măsuri eficace pentru consolidarea organizației¹².

În acest climat de vie efervescentă organizatorică și ideologică a tineretului muncitor din Romînia, după un drum lung și greu, de luptă cu autoritățile și cenzura, la 1 ianuarie 1922, apare la Cluj primul număr al gazetei săptămînale „Ifjűmunkás”, noul organ de presă în limba maghiară al Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, care, împreună cu „Tineretul socialist” din București, va desfășura o intensă activitate pentru organizarea și realizarea unificării organizațiilor tineretului muncitoresc din Romînia. În arena luptei politice pășea un nou militant de nădejde al mișcării revoluționare, al Partidului Comunist Român. Apariția gazetei a fost receptată prompt. Dintre ecourile timpului semnalăm pe cel apărut în săptămânalul „Előre” din Tîrgu-Mureș, la 8 ianuarie 1922: „Sub titlul

¹⁰ *Világosság* („Lumina”), Cotidian socialist, Brașov, 14 decembrie 1921, p. 3.

¹¹ *Munkás* („Muncitorul”), Arad, Săptămînal muncitoresc, an. II, nr. 40, 18 decembrie 1921, p. 3.

¹² C. Petculescu, *op. cit.*, p. 190—191.

„Ifjúmunkás» la Cluj a apărut gazeta-frate a »Tineretului socialist«... Gazeta care va apare de două ori pe lună, este redactată de tovarășul Tiron Albani“.

Gazeta avea pe frontispiciu lozinca „Știința este putere. Puterea este știință“, apărea în format in-4, se tipărea la tipografia Gutenberg din Cluj. Dar, după cum vom vedea, apariția gazetei, la fel ca și activitatea Uniunii a cărui organ era, a avut de înfruntat multe piedici, greutăți, care o vor obliga să schimbe, nu arareori, tipografia, paginația și uneori și termenul de apariție.

Primul număr are șase pagini și este evident că el urmează direct, atît în conținut cît și în formă, ziarul „Ifjúproletár“. Articolul cu caracter programatic este cel intitulat „Ce voim?“, publicat fără semnătură și realizat sub forma unor răspunsuri la cele 8 puncte programatice ale Uniunii, considerată a fi „o organizație muncitorească situată pe principiul luptei de clasă“¹³. Printre revendicările cerute de tinerii muncitori erau: un salariu minim de asigurare a existenței; desființarea oricărei munci de noapte pentru cei mai tineri de 18 ani; concediu plătit de 4 săptămîni în fiecare an; învățămînt profesional de perfecționare în timpul celor 8 ore regulamentare de lucru; numărul tinerilor muncitori să fie direct proporțional cu numărul angajaților permanenți maturi; școala de ucenici obligatorie să fie socotită în programul de lucru de 8 ore etc.

După cum lesne se poate observa, aceste revendicări se încadrează în programul de luptă hotărît la Congresul sindicatelor de la Brașov, păstrînd linia generală acolo stabilită.

Dintre articolele publicate în acest prim număr atrag atenția cel dedicat unității de luptă a proletariatului, cel dedicat muncii de educație în rîndul tineretului, precum și rubrica „Viața noastră“ pentru care se cer corespondențe, articole, fapte, întîmplări din viața tinerilor muncitori din diferite organizații locale. O rubrică bine ancorată în cotidian, în faptele și întîmplările de viață și luptă de zi cu zi.

Înfruntînd de la bun început greutăți materiale deosebite, gazeta face apel organizațiilor, tinerilor muncitori, cititorilor, pentru ajutoare bănești necesare tipăririi.

Gazeta publică știrea că grupa din Cluj a Uniunii își va ține ședința la 7 ianuarie 1922, precum și apelul adresat tovarășilor mai vîrstnici din Oradea, Aiud, Lupeni, Petroșani, Vulcan, Anina, Simeria, Bistrița, Gherla, Satu Mare, Carei, Sibet, Sibiu, Sighișoara etc., să sprijine moral și material organizarea grupelor locale ale tinerilor muncitori, iar acolo unde încă nu au pornit, să le inițieze. Tipărirea administrativă și instrucțiunile necesare le pot imediat procura de la Centrala Uniunii din Cluj.

Pe ultima pagină a ziarului se publică o mică știre, aparent neimportantă, prin care toate organizațiile locale sînt solicitate să trimită urgent centrului lista celor ce fac parte din conducerile locale. Dar despre ce era vorba? Ministerul muncii și ocrotirilor sociale, prin nr. 25.228 din 14 decembrie 1921, se adresa Judecătoriei din Cluj: „Domnule judecător! Răspunzînd adresei D-voastră Nr. 10603/921, cu care ne înaintați actele de constituire ale Uniunii Tineretului din Ardeal și Banat, făcîndu-ne cunoscut dobîndirea personalității juridice, prin încheierea acelei judecătorei din 25 noiembrie 1921, avem onoare a Vă atrage atenția că art. 68 din lege prevede că: Uniunile vor trebui să anexeze pe lîngă actele cerute de art. 7

¹³ *Ifjúmunkás* („Tînărul muncitor“), Cluj, an. I, nr. 1, 1 ianuarie 1922, p. 3.

și un tabel în triplu exemplar, cuprinzînd numele și sediul fiecărei filiale componente, însoțite de tabelele cerute de art. 7 alin. c¹⁴.

Ministerul cere să fie trimise de urgență tabelurile cu conducătorii fiecărei filiale în parte. De luare la cunoștință a acestei dispoziții, din partea Uniunii, la 31 decembrie 1921, semnează Szakács Ferencz și Fischer Mór.

Ca urmare a apelului publicat în gazetă, în cursul lunii ianuarie 1922 sosesc la sediul central al Uniunii listele cu membrii comitetelor locale (pînă atunci înființate) ale Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat. Considerăm interesant să reproducem aceste liste din care putem afla cine au fost primii militanți ai Uniunii din care mai tîrziu mișcarea muncitorească, socialistă, comunistă își va recruta cadrele. Astfel, Comitetul grupei din Arad, în primele zile ale lunii ianuarie 1922, era format din Kővágó Mihály, Stern László, Schwarcz Lajos, Engel Jenő, Russbach Ferenc, Hunyadi Béla, Nitermayer János. Comitetul local din Baia Mare avea următoarea componență: Katóka Béla, Szabad Károly junior, Galavicki Sándor, Martin Laurean, Iosif Sălăjan, Kiss Ioan, Koncz Kálmán, Schlesinger Kálmán, Bitter Mátyás. Comitetul grupei din Brașov era alcătuit din Csomor Aladár, Ludovic Drincan, Donáth István, Constantin Deac, Heinig Iosif, Alexandru Toma, Csoma Zoltán, Mihály Lajos, Pataki András, Cristian Buciu, Martalis Mihály, Balázs Ferenc.

Comitetul grupei din Cluj cuprindea pe Friedmann Mátyás, Csucsuj István, Sós Károly, Lupu Abrudan, Bálint Lajos, iar cel al grupei din Dej pe: Tóth Ștefan, Biener Eugen, Schweiger Ignác, Urbán Ernő, Holländer Zoltán, Kovács László, Hoker György. Comitetul grupei din Oradea avea în componența sa pe Francisc Urs, Szabó László, Roth Ferenc, Ábrahám Martin, Sunonyi Jenő, iar cel din Tîrgu-Mureș pe: Eugen Jacobovici, Klein Mór, Buxar János, Schönbrunn Andor, Edmund Lazár, Miklós Ferenc, Pipás Sándor.

În zilele următoare au sosit și celelalte liste, cea a comitetului din Timișoara alcătuit din Henrik Simonis, Anton Ballauer, Iczkovits Márton, Edlitz Jenő, Simofi Ferenc, Tasch Ferenc, Bognár Károly, Dormuth Miklós, Victor Krebs, Baumhoff Konrád, Dömöki Pál, apoi a grupei din Lupeni în următoarea alcătuire: Szőcs András, Dubek Mihály, Rösler Béla, Wilhelm Buciuman, Pecsár Károly, Jakabos István, Tóth István, Rudács György, Mike Károly, Iuliu Docui.

Comitetul grupei din Sf. Gheorghe își trimite lista la 25 ianuarie 1922, fiind alcătuit din: Raduly Gábor, Raduly György, Elvira Jeța, Magyar György, Margareta Bende, Dankó István, Szabó András, Rákosi Gyula, Emilia Valkó, Ana Molnár, Kerekes Boriska, Kicsi György, Sikó Ilus, Szabó Gizella, în timp ce din comitetul grupei din Baia-Sprie făceau parte: Ștefan Zai, Bégeni János, Gudász János, Alexandru Petrușan, Sajtos Péter, Mihai Onira, Gheorghe Anca, Tartoki Károly, Brezocki György¹⁵.

La 15 ianuarie 1922, tot la tipografia Gutenberg din Cluj se tipărește numărul 2 al gazetei „Ifjűmunkás“, avînd 8 pagini, în care literatura și-a găsit un vad mai larg. Tot acum se publică un apel către toate grupele locale în care se aduc la cunoștință hotărîrile Congresului sindicatelor din octombrie 1921 de la Brașov în legătură cu sarcinile tineretului în etapa respectivă, accentuîndu-se faptul că mișcarea de tineret cunoaște o efervescență în toată țara. Sînt publicate primele trei relatări trimise de corespondenți volunari, cu tot atîtea aspecte din viața tinerilor muncitori, dîndu-se indicații ale muncii organizatorice, culturale, profesionale.

¹⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, Dosar nr. 2440—1922.

¹⁵ Ibidem.

Gazeta „Ifjúmunkás“ s-a impus repede în publicistica muncitorească din România. Astfel, organul central „Viața sindicală“ din București publica articolul „Tineretul muncitoresc de peste munți se organizează. Programul lui de acțiune“, în care se arată: „După cum am amintit în numărul trecut al ziarului nostru a apărut la Cluj ziarul »Uniunii tineretului muncitor« din Ardeal și Banat.

Ziarul are un sumar foarte bogat. Pe lângă articole de cultură și propagandă, are un articol program, care fiind de o însemnătate mare pentru dezvoltarea mișcării tineretului din vechiul regat, îl publicăm în întregime: »Ce vrem?« [urmează articolul]¹⁶.

Numărul trei al gazetei apare la termen, în ziua de 1 februarie 1922, tot în 8 pagini. Printre materialele mai importante ale acestui număr se remarcă documentatul articol în care se prezintă și se explică cele 9 capitole ale principiilor organizatorice ale mișcării de tineret din România, cu cele 19 subpuncte concrete, inclusiv felul cum se aplică în viața organizațiilor. Se publică articole în care se explică noțiuni ale terminologiei economiei politice, filozofiei marxiste etc.

În zilele de 5—6 februarie 1922 a avut loc la Brașov Conferința Comisiei generale sindicale care a discutat problemele privind unificarea mișcării sindicale pe plan național, autonomia sindicală, aplicarea statutului, problema raporturilor cu tineretul etc. Au luat parte membrii conducerii Comisiei generale și reprezentanți ai tineretului din București, Brăila, Brașov, Cluj, Timișoara ș.a.

Cu acest prilej s-a adoptat și un document intitulat „Rezoluție privitoare la tineretul muncitor“, în care, printre altele, se arată: „Comunicarea generală întrunită în ședința plenară din Brașov în ziua de 6 februarie 1922 examinând situația organizației tineretului din vechiul regat... hotărăște:

Nici o organizație a tineretului ce nu voințe a se afilia Uniunii Tineretului Muncitor cu sediul la Cluj, nu poate beneficia de nici un sprijin fie material fie moral din partea organelor sindicale [...]

Comitetul Executiv este invitat a începe cât mai urgent organizarea tineretului muncitor din fabrici și ateliere pe bazele stabilite în rezoluțiile congresului sindical și în conformitate cu Statutul Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal [și Banat].

Ca organ de publicitate oficial al tineretului muncitor nu se recunoaște decât organul »Tineretul muncitor«/»Ifjúmunkás«/ al Uniunii din Cluj care se va lua măsuri să apară și în limba română¹⁷.

Aceasta a fost o nouă încercare, politicește greșită, a Comisiei generale a sindicatelor care dorea ca cercul „Tineretul socialist“ din capitală să renunțe la principiul autonomiei, înfrind sub autoritatea Comisiei generale și, sub același leitmotiv al unificării mișcării de tineret, să se afilieze Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, schimbând, odată cu aceasta, și titlul ziarului „Tineretul socialist“.

Un asemenea mod de a pune problema trăda intențiile reale ale Comisiei generale de a atrage și subordona propriilor interese organizația tineretului din capitală și a produce astfel o sciziune cu consecințe negative asupra evoluției ulterioare a mișcării revoluționare de tineret din România. Strângerea laolaltă a energiilor tineretului revoluționar din întreaga țară nu presupunea afilierea organizațiilor locale la una sau alta dintre organizațiile regionale, ci unificarea organizatorică și politică a întregii mișcări de tineret pe baza principiilor marxism-leninismului, unanim recunoscute și acceptate în toată țara¹⁸.

¹⁶ *Viața sindicală*, București, an. II, nr. 29, 29 ianuarie 1922.

¹⁷ *Idem*, an. II, 12 februarie 1922.

¹⁸ C. Petculescu, *op. cit.*, p. 190.

La 9 februarie 1922, secretariatul central al Uniunii depune o cerere prin care solicită Judecătoria de ocol urbane din Cluj să ia măsuri și să anunțe Judecătoria de ocol urbană din Brașov, care pune piedici în calea funcționării filialei din Brașov a Uniunii, cerînd ca și această filială să fie recunoscută și să i se dea libertatea de funcționare. Demersul e încununat de succes la 10 februarie același an. Tot la această dată sînt trimise Ministerului Muncii din București tabelele complete ale conducerilor locale ale Uniunii.

Pentru ca cititorul de azi să-și poată imagina cît mai clar cu putință situația existentă în lunile ianuarie-februarie 1922 în cadrul mișcării revoluționare de tineret din România și implicit în cadrul Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, vom cita în cele ce urmează textul tradus al unui raport trimis la 13 februarie 1922 de unul din conducătorii mișcării de tineret Internaționalei Comuniste a Tineretului.

„Rapoartele mele de pînă acum — scrie acesta — s-au putut ocupa numai de situația afacerilor filialelor S. [nota trad: probabil secțiilor] din Ardeal și Banat [ale Uniunii Tineretului Muncitor — n.n.G.I.B.], însă în urma turneului meu cu ocazia căruia am cunoscut situația economică și necesitatea de mărfuri [materiale — n.n.G.I.B.] a întregii țări [mișcări revoluționare de tineret — n.n.G.I.B.] sînt în măsură să ofer oarecare descriere a caracterului demersurilor ce trebuie făcute aici.

1. Primele mele rapoarte referitoare la București și împrejurimile sale erau temeinice și le mai completez cu următoarele: *în prezent aici există un comitet central compus din trei membri, a cărui principală activitate constă în redactarea și editarea într-un stil destul de radical a revistei întreprinderii* [Cercului — n.n.G.I.B.]. Acest comitet pînă acum nu a fost în stare să creeze nici măcar filiala din București, ci sub denumirea de »cerc al tineretului muncitoresc« a strîns laolaltă 100—150 de acționari [membri — n.n.G.I.B.] care însă cu toții sînt adulți [în sensul că activează și în organizațiile adulților — n.n.G.I.B.]. În timpul din urmă și posibilitatea de mișcare a acestui cerc a fost limitată de către cei adulți, pentru că aceștia au dorit unirea cu Uniunea care funcționează în Ardeal și Banat, pentru că aceștia colaborează și cu Consiliul Sindical pe țară. Sub influența acestei »sforțări« Bucureștiul a dorit alegerea imediată a unui comitet executiv comun, care ar conduce treburile pînă la unificare. Eu nu am putut consimți la acest lucru, *pentru că în acest caz și cei din București ar trebui să se supună acelor legi, cărora Uniunea din Ardeal și Banat au fost forțate să se supună și care nu corespund de loc Internaționalei Tineretului Muncitoresc*. Nu am putut consimți la o unire pe o asemenea bază, *pentru că vreau să las o »posibilitate« cu ajutorul căreia peste 6—8 săptămîni în mod deschis putem păși purtînd steagul Internaționalei Tineretului Muncitoresc în întreaga țară și această posibilitate favorizează și faptul că Regatul, care cu toate că numai cu numele dispune de mase, încă este independent de orice lege de constrîngere și la congresul de unificare vreau să folosesc această independență în favoarea Internaționalei Tineretului Muncitoresc*. Și dacă schimbările economice și politice pe care le sperăm nu se îmbunătățesc între timp sau eventual s-ar înrăutăți; tot ne mai este posibil să construim mai departe pe baza prezentei mișcări a Uniunii din Ardeal, și din Banat.

2. Aș vrea să dau un tablou clar despre provincie, dar acest lucru îl pot face numai pe baza raportului comitetului central de trei: *în orașele mai mari de provincie există cîte o asociație în formă de grup cu cîte 15—20—30 membri și aceștia sînt mai degrabă tineri de 19—25 ani*.

Dar acestea există în total în trei orașe mai mari și activitatea lor constă în răspîndirea revistei. Însă există speranțe că la Iași în scurt timp se va putea dezvolta o mișcare de masă, întrucît aici există forțe corespunzătoare.

3. Ca peste tot, așa și aici criza materială este mare și nu ca ei să ajute Ardealul și Banatul (după cum au semnalat într-o scrisoare), ci mai degrabă ei au nevoie de aceasta. Aici nu se știe de loc despre transportul de mai sus (excepție făcînd acela al lui Glotter)¹⁹, în orice caz și eu aș dori să știu, cu cine au legătură cei de sus, pentru că în caz contrar se pot întîmpla numai »erori« permanente.

4. Instrucțiunile mele date celor de aici sînt următoarele: 1. — imediată organizare de masă (crearea de grupe noi), 2. — lupta economică împreună cu adulții (a intra în organizațiile adulților), 3. — educația comunistă în limita cadrului independent al grupurilor, 4. — legătura ilegală și colaborare cu partidul în curs de creare, 5. — renunțarea din partea ziarului de a se ocupa în mod exagerat cu politica și în locul acestuia a se ocupa cu organizarea practică a maselor, lupta economică și educația comunistă, convingerea cu privire la necesitatea frontului unic proletar împotriva capitalului!

II.

1. Mișcarea din Ardeal și Banat în prezent se desfășoară de asemenea pe baza punctului de mai sus (4), cu diferența că tinerii, pe calea propagandei de stînga, popularizează și crearea „Partidelor Internaționalei Comuniste” și în interesul acestora colaborează cu acele păături ale adulților care au același scop.

2. Organizarea maselor de către Uniune arată următoarea statistică: Cluj 350, Oradea (ilegal) 50, Dej 60, Tîrgu-Mureș 200, Sfîntu-Gheorghe 150, Brașov 220, Baia Mare 180, Lupeni 150, Arad 500, Timișoara 600, Bistrița 40; în curs de formare la Reșita, Aradul Nou, Făgăraș, Sighetul Marmăției, Satu Mare.

III.

Mișcarea are nevoie de materiale de agitație în limba germană; tocmai de aceea în această privință măsuri imediate. Transporturi mai mari pot veni pe adresa din București, Brașov.

Rog urgent programul Internaționalei Tineretului Muncitoresc și directivele Congresului II, în limbile germană, maghiară. Pe acestea, în limba germană pe adresa din București și Brașov, în limba maghiară pe adresa din Brașov.

Pe mai departe, în mod repetat rog să se ia măsuri în problema bugetului, pentru că din cauza marilor greutăți sînt incapabil să supun mișcarea de aici unei munci temeinice. Doresc să semnez că însuși ziarul din Cluj nu mai poate trăi decît puțin, deoarece nu este sprijinit și de acum sînt scadente plățile împrumuturilor. Ziarul din București de asemenea stă prost de cînd a pornit »Socialismul« și este ziar cotidian.

Glotter este liber, dar s-a retras la timpul său; a divulgat multe.

Cu stimă

N.

Nicolae Popescu, București, Calea Prahovei 192

Ștefan Teodorescu, " " " "

Váradi Lajos, Brașov, Romântemplom u.12

Hennig József, Brașov, Cenkalya 26²⁰.

¹⁹ Milu Glotter, cunoscut sub numele conspirativ de Miron.

²⁰ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul nr. 93, mapa nr. 58; Vezi și *Documente din istoria mișcării revoluționare și democratice de tineret din România. 1821—1922*, București, 1982, p. 468—470 (în continuare *Documente*).

Acest raport de activitate dovedește elocvent legăturile din ce în ce mai strânse pe care mișcarea revoluționară de tineret din România și în cadrul acesteia, Uniunea tinerilor muncitori din Ardeal și Banat le realizau cu Internaționala Comunistă a Tineretului, a cărui membru fondator a fost încă la Congresul de constituire al I.C.T. convocat la Berlin între 20—25 noiembrie 1919, reprezentantul Comitetului Central al Mișcării Tineretului Socialist din România fiind Ghiță Moscu (mai târziu, numit Gheorghe Stoica). După cum am mai amintit Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat era afiliată la I.C.T. încă de la înființare, din iulie 1920. Reprezentanții mișcării revoluționare de tineret din România au fost prezenți apoi la Conferința de la Viena a organizațiilor tineretului comunist din țările sud-est europene (mai 1920), iar în iunie 1920 la ședința Biroului Internaționalei Comuniste a Tineretului de la Berlin, a cărei membră Mișcarea Tineretului Socialist din Vechea Românie era. Mai apoi patru delegați ai mișcării revoluționare de tineret din România: Alexandru Buican (Arnoldi Ernst), Saul Ozias (Sandu), Leon Lichtblau (Hugo) și Orosz Miklós (Niculescu), au luat parte la lucrările Congresului al II-lea al Internaționalei Comuniste a Tineretului, desfășurate la Moscova între 9—23 iulie 1921. Ei, împreună cu alți 10 militanți ai mișcării muncitorești din România, reprezentând grupul de emigranți aflat în Rusia Sovietică și un grup plecat ilegal din țară²¹, au participat și la lucrările Congresului III al Internaționalei Comuniste, desfășurate tot la Moscova, între 22 iunie și 12 iulie 1921.

Dintr-un raport de activitate nedatat, dar scris probabil la mijlocul lunii decembrie 1921, aflăm că „la cel de-al II-lea Congres al Internaționalei Tineretului Comunist au fost de față reprezentanți din toate provinciile României (Ardealul, Bucovina, Regatul). Întoarcerea acestor tovarăși a necesitat mai mult de două luni.

Tovarășul Miron din București, care a fost însărcinat de către noi cu organizarea mișcării de tineret din Regat și cu crearea unei Uniuni de tineret pe întreaga Românie, a fost arestat de la sosirea sa la București, probabil în urma unui denunț. Același lucru s-a întâmplat cu tovarășul Sandu [ilizibil în original]. Deși lui Arnoldi i-a fost cerut un raport cu privire la situația din țara sa totuși pînă acum nu l-a trimis. În ultima scrisoare pe care am primit-o de la el se scuză că nu a putut trimite raportul din cauza diferitelor greutăți pe care nu le arată mai de aproape și spune că îl va trimite cu următoarea scrisoare. După cum am aflat, el a întreprins o călătorie la București. Delegatul Ardealului, Niculescu, în prezent se află la Tîrgu-Mureș. După cum se poate vedea din raportul său, s-a apucat cu rivnă de lucru [...]

După cum judecați din extrasul trimis dintr-un raport al lui Niculescu, în Banat și în Ardeal există o serie de grupe locale ale fostei Uniuni a tineretului socialist care a fost dizolvată și care odată se afiliase la Internaționala Tineretului Comunist. În acest raport sînt indicate și grupele locale și numărul membrilor. Dintr-un al doilea raport și dintr-un raport către I.I.K. v-ați informat cu privire la Congresul sindicatelor și cu privire la atitudinea delegaților tineretului [...] Tovarășul Niculescu va trebui să ducă o parte însemnată a acestei munci. Trebuie să i se dea ocazia de a călători pentru a vizita grupele. Editarea unui ziar ar avea o mare însemnătate. Din acest motiv o subvenționare îndestulătoare este de neînlăturat. Din păcate, în urma unei neîndemînări a tovarășului Niculescu ne-a fost imposibil să-i trimitem o scrisoare detaliată cu instrucțiuni [...]

De mare însemnătate sînt eforturile pentru unificarea mișcării în întreaga Românie. După congres a avut loc o consfătuire a tovarășilor tineri din grupele

²¹ M. C. Stănescu, *op. cit.*, p. 61.

ardelene și românești unde s-au discutat pregătirile pentru un congres de unificare ce urmează să aibă loc în martie. Aceste eforturi trebuie neapărat salutate. Noi credem că ar fi mai bine dacă de pe acum un tovarăș, din însărcinarea Comitetului Executiv, ar pleca acolo pentru a supraveghea muncile pregătitoare și mai tirziu Comitetul Central al Uniunii tineretului unificat. Totuși trebuie să așteptăm cu trimiterea tovarășului pînă cînd vom cunoaște părerea lui Niculescu și pînă cînd este asigurată posibilitatea de ședere a tovarășului respectiv²².

Activitatea Uniunii este urmărită sistematic, rapoartele fiind întocmite cu regularitate și trimise forurilor internaționale. Într-un asemenea raport, datat 15 ianuarie 1922, se scrie, printre altele: „Un tineret comunist există în România[...] În Transilvania (Siebenbürgen) tovarășii noștri muncesc, de asemenea, foarte bine. Desigur că ați primit primul număr al ziarului”²³. Este, evident, vorba de ziarul „Ifjűmunkás”, despre care amintește, subliniind greutățile materiale cu care se luptă, și raportul — deja citat — din 13 februarie 1922.

După datele, incomplete, care rezultă din acest raport, la mijlocul lunii februarie 1922, în cele 11 organizații locale ale Uniunii erau cuprinși aproximativ 2.500 de tineri muncitori (români, maghiari, germani, evrei, sîrbi, fete și băieți), dar numărul organizațiilor este în continuă creștere. Acest fapt rezultă și din nota nr. 27516 din 24 februarie 1922 trimisă de Ministerul muncii și ocrotirilor sociale Judecătoriei de ocol urbane din Cluj, prin care atrage atenția că nu au fost trimise tabelele cu membrii conducători ai filialelor din Vulcan, Petroșani, Turda, Aninoasa, Oradea-Mare, Satu Mare, Călan, Alba Iulia, iar printre tabelele deja trimise figurează și grupele din Baia-Sprie și Sf. Gheorghe „cari nu erau trecute în tabloul de filiale ale Uniunii sus amintită trimisă nouă odată cu încheerea acelei Judecătoria, din 25 nov. 1921”, ceea ce înseamnă că s-au înființat după această dată²⁴. Drept urmare, Uniunea (care împreună cu redacția gazetei „Ifjűmunkás” își are acum sediul în Piața Unirii nr. 9, în localul Căminului muncitoresc) este somată la 1 martie 1922 să prezinte actele cerute pînă cel tirziu în 17 martie 1922.

Din cauza greutăților materiale, numărul 4 al gazetei apare cu întîrziere și numai în 4 pagini. El cuprinde un vibrant apel adresat tineretului muncitor chemat să se organizeze, precum și un articol ideologic, teoretic de mare importanță pentru munca organizațiilor revoluționare de tineret, ambele serios cenzurate.

Din coloanele ziarului „Ifjűmunkás”, ale „Tineretului socialist”, din documentele vremii se simte o atmosferă deosebită, de organizare, de mobilizare a tineretului revoluționar din România, accentuată îndeosebi în a doua jumătate a lunii februarie 1922. Acum au loc cele două încercări ale Comisiei generale a sindicatelor de a atrage sub influența sa organizația tineretului din capitală, dar în cadrul adunărilor generale din 10 și 17 februarie, participanții la discuții, sesizînd intențiile Comisiei generale, au exprimat adeziunea totală a tineretului organizat față de principiul autonomiei proclamat de Comitetul Central provizoriu al Mișcării Tineretului socialist, hotărîrea de a lupta pentru apărarea unității rîndurilor sale, declarînd că „există o mișcare de tineret și numai pe aceea înțeleg să o sprijine”²⁵.

În urma atitudinii ferme a tineretului revoluționar, Comisia generală a sindicatelor s-a văzut nevoită să renunțe, cel puțin pentru moment, la intenția de afi-

²² *Documente*, p. 443—445.

²³ *Idem*, p. 452—453.

²⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, Dosar nr. 2440—1922.

²⁵ *Tineretul socialist*, 18, 25 februarie 1922.

liere imediată și separată a organizației din capitală. Între Comitetul Cercului „Tineretul socialist” și Comisia generală a intervenit o înțelegere în baza căreia aceasta se angaja să sprijine activitatea organizatorică și propagandistică, de educație a tineretului, să acționeze pentru traducerea în viață a hotărârilor Congresului sindical de la Brașov²⁶.

Mentținerea și afișarea publică în continuare a principiului autonomiei față de toate organizațiile politice și profesionale ale clasei muncitoare, activitatea suplă care avea în vedere atât situația din interiorul mișcării muncitorești, cât și condițiile generale au constituit cadrul propice unificării mișcării revoluționare de tineret din întreaga țară, activității comune a comunistilor, socialistilor și social-democraților. Adoptarea acestei linii tactice a ferit într-o mare măsură organizațiile de tineret de măsurile represive, a evitat antrenarea lor în campaniile de pungere, care, cu certitudine, nu ar mai fi făcut posibilă unificarea deplină.

Aparent autonomă, mișcarea de tineret din țara noastră nu a scăpat nici un moment din vedere problema asigurării și dezvoltării caracterului său revoluționar, a ales și a promovat în conducerea organelor centrale și locale elemente cu convingeri comuniste, bine pregătite din punct de vedere politic-ideologic, capabile să desfășoare o neconținută activitate comunistă, militantă²⁷.

În acest interval de timp, problema unificării organizațiilor de tineret din întreaga țară continua să se afle în centrul atenției și preocupărilor mișcării revoluționare de tineret. Comitetul Central provizoriu, completat pe parcurs, conform înțelegerii stabilite la consfătuirea din timpul lucrărilor Congresului I al P.C.R., cu Gheorghe Stoica, din partea mișcării tineretului socialist, și Iosif Krebs, reprezentant al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, ca și celelalte organizații regionale, antrenând un activ larg, au reușit să parcurgă pași însemnați înainte pe linia pregătirii lucrărilor congresului general de unificare. Dar convocarea acestui congres, proiectat pentru 1 martie 1922, era sistematic boicotată de autorități, care refuzau să dea aprobarea de rigoare. În fața acestei situații, Comitetul Central provizoriu, în ședința sa din 26 februarie 1922, a hotărât convocarea pentru ziua de 19 martie 1922, la București, a unei conferințe generale, la care urmau să participe delegați ai organizațiilor de tineret din întreaga țară.

Conform indicațiilor Comitetului Central provizoriu, în perioada care a urmat, în întreaga țară s-a intensificat munca de pregătire a lucrărilor conferinței. În coloanele ziarelor „Tineretul socialist” și „Ifjúmunkás”, ale altor organe de presă muncitorești, au fost publicate ordinea de zi a conferinței, articole care sintetizau principalele probleme organizatorice și politice pe care conferința era chemată să le rezolve.

Importanța deosebită a acestei conferințe pentru viitorul mișcării revoluționare de tineret din România era evidențiată și de Lucrețiu Pătrășcanu, care scria în acele zile: „Numai unificarea va putea da mișcării noastre puțința unor realizări cu adevărat folositoare pentru muncitorimea tină. Unificarea, dacă va trebui, să știm s-o facem chiar și cu sacrificii”²⁸.

Numărul 5, din 1 martie 1922, al gazetei „Ifjúmunkás” este dens, consistent, o adevărată tribună de luptă a tineretului Uniunii pentru reușita conferinței proiectate, care avea să consfințească unificarea mișcării de tineret din România.

Fată de manevrele și încercările deja amintite ale Comisiei generale a sindicatelor la care era afiliată, conducerea centrală a Uniunii tineretului muncitor din

²⁶ *Idem*, 4 martie 1922.

²⁷ C. Petculescu, *op. cit.*, p. 192.

²⁸ *Tineretul socialist*, 18 martie 1922.

Ardeal și Banat, în conformitate cu platforma comună realizată cu cercul „Tinerețului muncitor” din Capitală, publică pe prima pagină materialul intitulat „Scrisoare deschisă către Comisia generală a sindicatelor”, în care se ia poziție hotărâtă, deschisă, în favoarea frontului unic de luptă al muncitorimii, pe principiile luptei de clasă. Comisiei generale cerându-i-se, în termeni fără echivoc, respectarea hotărârilor comune luate la Congresul de la Brașov din octombrie 1921²⁹.

În acest număr al gazetei este publicat un document important pentru istoria mișcării revoluționare de tineret din România, care reflectă poziția Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat față de problema unificării. Documentul se intitulează „Chemarea Conducerii provizorii a Uniunii tinerilor muncitori din România” și cuprinde următoarele: „Tineri muncitori! Tovarăși! Conducerea provizorie a Uniunii tinerilor muncitori din România invită toate organizațiile tineretului muncitor care activează pe teritoriul României-Mari, ca în vederea realizării cât mai curînde a centralizării de multă vreme pregătită și a pregătirii unui congres pe țară a tineretului muncitor, să-și trimită delegații la conferința tineretului muncitor ce se va ține la București în 19 martie a.c., și care va avea următoarea ordine de zi:

1. Raportul Comitetului Central provizoriu
2. Raportul delegaților din țară
3. Luarea hotărîrii de convocare a Congresului
4. Alegerea unei comisii pentru pregătirea congresului
5. Sprijinirea fraților noștri tineri muncitori care zac în închisori
6. Propuneri.

La conferință iau parte: Comitetul Central provizoriu, 2 delegați ai Uniunii din Ardeal, 1 delegat al secretariatului teritorial Banat al Uniunii, 2 delegați ai tinerilor muncitori din Bucovina, mai departe cîte 1 delegat a tineretului muncitor din București, Galați, Ploești, Iași, Constanța și Craiova, în afară de aceștia un membru al consiliului sindical ales la Brașov, cu titlu informativ.

Tineri muncitori! Munciiți din toate puterile pentru a putea realiza unificarea tinerimii muncitoare din România, deoarece numai atunci vom putea să ne apărăm precum se cade drepturile noastre, și numai atunci vom putea elibera din închisori pe frații noștri care zac acolo de luni de zile apărîndu-ne cauza.

Trăiască uniunea unitară a tinerilor muncitori din România!

Cu salutări tovarășești: Conducerea centrală provizorie a Uniunii tinerilor muncitori din România”³⁰.

Într-un alt articol, semnificativ intitulat „Sarcinile tineretului proletar din România”, se arată tineretului muncitor calea ce trebuie urmată pentru a-și cîștiga drepturile: calea luptei de clasă, braț la braț cu muncitorii vîrstnici, în front comun cu aceștia. Enumerînd revendicările pentru care trebuie să lupte tineretul revoluționar: ziua de muncă de 8 ore, organizarea tineretului, salarii mai mari, școli profesionale, concediu plătit etc., articolul conchide că toate acestea se pot cîștiga numai prin unificarea tuturor forțelor muncitorești tinere. Din sumarul numărului mai atrage atenția rubrica „Școala noastră” în care se publică un instructiv articol cu titlul „Ce este lupta de clasă”³¹.

În zilele următoare au loc evenimente cu o semnificație politică majoră pentru tineretul revoluționar din țara noastră: se pregătea momentul tinerii conferinței generale a tineretului muncitor din România, care avea de luat hotărîri în două

²⁹ *Iffjűmunkás*, an. I, nr. 5, 1 martie 1922, p. 1.

³⁰ *Idem*, p. 2.

³¹ *Idem*, p. 5.

probleme fundamentale pentru o organizație comunistă: centralizarea pe plan național și așezarea organizației pe principiile marxist-leniniste de luptă.

La 19 martie 1922 au început în capitală lucrările conferinței generale a tineretului socialist, care a reunit, pentru prima dată în istoria mișcării revoluționare de tineret, reprezentanți ai organizațiilor din toate provinciile istorice ale României. În sala din strada Academiei se aflau prezenți membrii Comitetelor Centrale al Mișcării tineretului socialist din vechea Românie și al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, reprezentanți ai comitetelor regionale Timișoara și Iași ale tineretului socialist, precum și delegați a 15 secții locale din principalele centre ale țării, reprezentând aproximativ 4800 de tineri organizați. De asemenea, au luat parte la conferință, cu mandat informativ, și doi reprezentanți ai Uniunii tineretului socialist din Bucovina. Printre participanții la conferință se aflau: Lucrețiu Pătrășcanu (sub numele de Andrei Moldoveanu), Nicolae Popescu-Doreanu, Gheorghe Stoica, Ștefan Teodorescu, Iosif Krebs, M. Fischer, Marin Covaci, Willy Roth, Ion Gh. Marin, Ioan Filipescu, Rozenberg, Adolf Kahane, Gheorghe Prefit, Mihai Dumitru, Constantin Făgăraș, Grigore Niculescu, Rozenvald, Salamon, Weinberg, Popov, Kolinov, Mihail, Damian, Kohn, Marinescu etc.

Ordinea de zi era cea anunțată cu câteva săptămîni mai înainte în presa muncitorească și de tineret. Lucrările conferinței au fost studiate și analizate în mai multe lucrări ale istoriografiei noastre³². În cele ce urmează vom prezenta o inedită imagine a Conferinței realizată de organul de presă al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, „Ifjúmunkás”, care a publicat un reportaj de la fața locului.

Reportajul amplu, pe cinci pagini de revistă, este intitulat „Conferința pe țară a organizațiilor tinerilor muncitori din România mare”, și este semnat cu inițialele H.J. (Hutschneker Iosif?)

„Conform hotărîrii privind tineretul muncitoresc adusă în cadrul congresului pe țară al partidului și sindicatelor din mai 1921 — scrie reporterul — după o grea muncă de pregătiri preliminare, la 19 martie 1922 s-au adunat într-o conferință delegații conducătorilor regionale și centrale din provinciile istorice și cei ai tuturor organizațiilor tineretului muncitor active din Regat, pentru ca în actuala situație politică și economică deosebită să găsească modalitatea, posibilitatea de a da naștere unei „Uniuni a Tineretului Muncitor din România Mare”, centralizată, disciplinată.

Prima zi, dîmineața.

Tovarășul Teodorescu deschide conferința la orele 9, după intonarea Internaționalei. Salută pe cei prezenți și propune spre aprobare pe /Nicolae Popescu-/Doreanu, ca președinte, Rozenberg ca vicepreședinte iar pe tovarășii Moscu/Gheorghe Stoica/ și Krebs ca secretari, ceea ce conferința aprobă în unanimitate³³.

După cum rezultă din reportaj, delegații au primit cu însuflețire propunerea lui Lucrețiu Pătrășcanu ca lucrările să se desfășoare sub președinția de onoare a militanților revoluționari aflați în închisoare.

În cuvîntul său, președintele N. Popescu-Doreanu a arătat, printre altele, condițiile interne grele în care își începe lucrările conferința, măsurile represive culminate cu înscenarea celui mai monstruos proces împotriva clasei muncitoare, cel

³² Pentru detalii privind lucrările conferinței, vezi lucrarea citată a lui C. Petculescu, p. 193—220, volumul de *Documente* folosit în această lucrare, p. 466—494, ș.a.

³³ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 6, 15 aprilie 1922, p. 2.

din Dealul Spirii, aflat în curs de desfășurare. „Sîntem prizonieri mai ales noi, tinerii muncitori. În rîndurile noastre sînt aruncate fraze mincinoase. Vor să tragă în rîndurile noastre hotarele naționalismului. Dar voința noastră tînă, de fier, a înfrînt toate greutățile, și azi, ne întindem unii altora mîna, promițînd solemn, să creăm organizația unitară, pe principiul luptei de clasă a tinerimii muncitoare din România Mare! În numele Comitetului Central provizoriu salut conferința, urîndu-i succes!”.

S-au citit apoi scrisorile de salut sosite din partea unor organizații de tineret din țară și a tineretului comunist din Bulgaria. „Tovarășul Krebs, care și el a fost eliberat provizoriu doar de cîteva zile, transmite salutul socialist al tovarășilor tineri muncitori ce zac în închisori, care doresc, totodată, succes lucrărilor conferinței”³⁴.

În urma prezentării de către N. Popescu-Doreanu a raportului de activitate a Comitetului Central provizoriu de la constituirea sa pînă în martie 1922, au urmat discuțiile în spirit comunist, critic și autocritic, dorința unanimă fiind unificarea mișcării de tineret și edificarea organizației pe baze noi, revoluționare, marxist-leniniste. În acest sens s-au pronunțat tovarășii: Filipescu, Mihail, Weinberg, Roth, Kahane, Prefit, Teodorescu, Kohn, Rozenvald, Popov, Kolinov, Făgăraș, Marinescu, Niculescu, L. Pătrășcanu (Moldoveanu), Salamon. Vorbind în numele Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, delegatul Marin Covaci a spus printre altele: „noi am lucrat din toate puterile, pentru a crea unitatea!... Pentru tinerii muncitori trebuie să intrăm în fabrici, trebuie să mergem la sate”³⁵.

Raportul privind reorganizarea mișcării de tineret, prezentat la conferință de Lucrețiu Pătrășcanu, sublinia că, în condițiile sciziunii politice și sindicale a clasei muncitoare, singura atitudine de urmat pentru organizațiile tineretului, care aducea maximum de foloase pentru activitatea lor, era numai autonomia deplină. „Este firesc ca în luptele economice să lucrăm împreună cu Consiliul sindical; avem însă puncte în care este de absolută trebuință autonomia deplină”³⁶.

O comisie aleasă de conferință trebuia să întocmească, în lumina dezbaterilor și propunerilor delegaților, un proiect de reorganizare a mișcării revoluționare de tineret.

Punctul de pe ordinea de zi care a polarizat atenția delegaților și a suscitât vii dezbateri a fost, după cum era și de așteptat, problema unificării. Referatul intitulat „Chestiunea unificării” a fost prezentat de Lucrețiu Pătrășcanu, care, dînd dovadă de înțelepciune politică și realism tactic, spunea, printre altele: „singurul lucru ce putem face în situația de azi a tineretului este o conlucrare strînsă pînă la congres, cînd se va face unificarea definitivă.

Nu putem pretinde organizațiilor din Ardeal să se afilieze nouă, pentru că aceasta ar însemna să le distrugem organizațiile, precum nici celor din Bucovina nu le putem pretinde unificarea, din aceeași cauză. Credem că nici cei din Ardeal nu ne pot cere să ne afiliem lor, pentru că ar însemna îngrădirea activității noastre.

De aceea propun o conlucrare strînsă; dacă se poate un delegat al Ardealului să lucreze în permanență cu noi, ca astfel legăturile să fie cu adevărat trainice și munca să fie rodnică.

Am credința că congresul din vară va face unificarea completă a mișcării tineretului socialist”³⁷.

³⁴ *Idem*, p. 3.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Idem*, p. 5.

³⁷ *Documente*, p. 485.

Pe marginea referatului prezentat de L. Pătrășcanu au luat cuvîntul delegații Roth, Filipescu, Rozenvald, Covaci Marin, Demian. Discuțiile au dezvăluit condițiile deosebite în care activa mișcarea revoluționară de tineret ca urmare a înăspzirii teroarei antimuncitorești, precum și o serie de alte greutăți pe care le întâmpina în transpunerea practică a acestui obiectiv fundamental. Delegații la conferință și-au exprimat hotărîrea fermă de a acționa cu toate forțele pentru înfăptuirea neîntîrziată a unificării. Pentru aceasta era absolut necesară o strînsă colaborare și stabilirea unor legături trainice între organizațiile de tineret din întreaga țară.

La propunerea reprezentanților Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, în consens cu cele exprimate și de Lucrețiu Pătrășcanu în numele Comitetului Central provizoriu, conferința a hotărît să păstreze pentru moment, un anumit timp, structura organizatorică existentă a mișcării de tineret, iar un reprezentant al ei să lucreze în cadrul Comitetului Central din București și, împreună, să acționeze pentru unificarea organizatorică a mișcării revoluționare, marxist-leniniste de tineret. S-a format o comisie din reprezentanți ai Mișcării tineretului socialist din vechea Românie, ai Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat și ai Uniunii tineretului socialist din Bucovina, care urma să se ocupe îndeaproape de pregătirea lucrărilor congresului general de unificare³⁸.

Conferința generală a tineretului socialist din 19—20 martie 1922 a adoptat o serie de apeluri, moțiuni, scrisori de salut, care exprimau poziția revoluționară, patriotică, internaționalistă a mișcării revoluționare de tineret din țara noastră. În scrisoarea trimisă Internaționalei Comuniste a Tineretului se arăta că tineretului socialist al României „își va da toată silința pentru a face din mișcarea tineretului din țara românească o platformă solidă pe care să se clădească societatea socialistă”³⁹.

După ce notează că la punctul 6 al ordinei de zi, printre altele, delegatul Iosif Krebs a inițiat editarea unui organ de presă în limba germană al tineretului revoluționar din România, reportajul din gazeta „Ifjúmunkás” se încheie cu cuvintele: „urînd succes în muncă, președintele declară închise lucrările conferinței, după care delegații cîntă în limba română, maghiară, bulgară, rusă și germană Internaționala”⁴⁰.

Luînd în dezbatere problemele fundamentale care preocupau îndeaproape organizațiile de tineret în acei ani, Conferința generală din martie 1922, prin toate hotărîrile adoptate privind asigurarea conținutului revoluționar al activității organizațiilor de tineret din întreaga țară, prin larga sa reprezentare, ca și prin începutul de unificare și centralizare pe care l-a marcat, a reprezentat o cotitură radicală în istoria mișcării revoluționare de tineret din România, marcînd de fapt crearea organizației marxist-leniniste la scara întregii țări, îndeplinind astfel, implicit, rolul unui adevărat congres.

Cu toate că procesul organizatoric nu se încheiase încă pe deplin, militanții Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat puteau fi mîndri că, alături de ceilalți tineri militanți revoluționari din țară, contribuiseră și ei, pe măsura puterilor lor și a condițiilor deosebite în care activau, la crearea primei organizații revoluționare marxist-leniniste de tineret la scara României întregite.

GHEORGHE I. BODEA

³⁸ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 6, 15 aprilie 1922, p. 6; C. Petculescu, *op. cit.*, p. 214.

³⁹ *Tineretul socialist*, 25 martie 1922.

⁴⁰ *Ifjúmunkás*, an. I, nr. 6, 15 aprilie 1922, p. 7.

APĂRAREA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ, OBIECTIV AL REZISTENȚEI ANTIHORTHYTE ÎN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI (1 IX 1940 — 25 X 1944)

a. *Unele date și aspecte ale evoluției învățămîntului în perioada interbelică în județele afectate prin Dictatul de la Viena.*

În perioada interbelică, sub influența pozitivă a actului desăvîrșirii statului național unitar român, ca și în alte domenii, și pe tărîmul învățămîntului de toate gradele și al culturii naționale, au fost obținute realizări considerabile în raport cu cele din perioada dualismului austro-ungar.

În anul 1930, în teritoriul celor 11 județe afectate prin Dictatul de la Viena, ponderea știutorilor de carte în populația de la 7 ani în sus se apropia de $\frac{2}{3}$, ajungînd la 1.411.434 locuitori, respectiv 64%, față de 1.071.444, adică 49%¹, existenți în anul 1910. Departe de a fi ideal, acest rezultat a constituit elementul cel mai semnificativ, cu un pronunțat caracter național. Efortul se făcea tocmai pentru a aduce la o viață spirituală națională sute de mii de oameni care au fost ținuți într-o pronunțată stare de letargie de către regimul dualist.

Dintre realizările vizibile menționăm sporul absolut al populației știutoare de carte, în raport cu situația din 1910, care în anul 1930 s-a cifrat la 318.920 locuitori². După criteriul vârstei știutorilor de carte recensați în anul 1930 rezultă că numărul celor care au fost instruiți după 1 decembrie 1918 s-a ridicat de fapt la 583.000 locuitori³. Ei reprezentau aproximativ 41% din totalul știutorilor de carte existenți în anul 1930 și aproximativ 54% din numărul știutorilor de carte existenți în 1910. Rezultă astfel că progresul realizat pe acest tărîm în primii 12 ani de la Unire era echivalent cu cel realizat anterior într-o perioadă de aproape o jumătate de secol.

Progresele științei de carte s-au înregistrat în toate județele țării, fără excepție și fără discriminări politice. Cele mai de seamă realizări au fost obținute în județul Cluj, unde știutorii de carte, de la procentul incredibil de 35% în anul 1910, au ajuns la 65% în anul 1930, spor de 29%. Sălajul a atins procentul de 65%, în plus cu 23%; Someșul a ajuns la 49%, cu un spor de 20%; Mureș la 69,2%, spor de 18%, Ciuc 77%, spor de 18%; Trei Scaune 84%, spor 17%; Odorhei 85%, spor 16%; Năsăud 67%, spor 14%, Maramures 38%, spor 11%; Bihor 60%, spor 8,5%; Satu Mare 65%, spor 10%⁴.

¹ *Recensămîntul general al populației României, 1930*, vol. III, tabela VII, p. XV.

² *Ibidem*.

³ *Idem*, p. 64, 140, 143, 286, 302, 316, 328, 396, 406, 426, 490 și vol. I, 1930, p. 293, 329, 330, 401, 408, 415, 421, 455, 460, 270, 501.

⁴ *Ibidem*.

Din totalul știutorilor de carte, un număr de 1.231.684 locuitori, adică 86%, aveau ca pregătire, școala primară, 134.674 locuitori, respectiv 9,40%, aveau școala secundară, 28.451, adică 1,98%, aveau școli profesionale, iar 21.096 locuitori, adică 1,46%, posedau studii universitare și altele superioare⁵.

Tot în anul 1930 au fost înregistrate și nerealizările existente în domeniul învățămîntului, prin numărul de 786.109 analfabeți recenzați, cu precizarea că circa 600.000, adică 76% din aceștia, erau moșteniți cu o astfel de situație de la regimul dualist austro-ungar⁶.

În perioada 1 ianuarie 1931 — 30 august 1940, învățămîntul de toate gradele a înregistrat progrese importante la nivel național.

În anul școlar 1938—1939, în Transilvania și Banat au funcționat 900 grădinițe de copii, din care 500 în județele analizate. Școlile primare au crescut de la 4.251 existente în anul 1918 la 6.213 în anul 1939. Din acestea 1.637 funcționau cu limba de predare a naționalităților conlocuitoare, respectiv 954 maghiare, 548 germane, 61 sîrbești, 32 idiș, 36 altele. Din total, 3.100 funcționau în cele 11 județe analizate, din care 700 erau cu limba de predare maghiară și 690 în limba maternă a altor naționalități. Numărul liceelor la scara întregii Transilvanii a crescut de la 68 la 86 în 1939, dintre care 73 erau în aceste 11 județe, 38 din ele funcționînd cu limba de predare a naționalităților conlocuitoare.

Învățămîntul gimnazial în Transilvania a crescut la 94 de unități școlare, din care 46 erau cu limba de predare a naționalităților conlocuitoare. Numărul școlilor normale de învățători și educatori a crescut de la 30 la 39, din care 13 cu limba de predare a naționalităților conlocuitoare, iar numărul școlilor comerciale a ajuns în 1939 la 33, cu 14 mai mult, din care 9 pentru naționalitățile conlocuitoare. În total, în anul 1939 în Transilvania și Banat existau 252 școli de grad mediu și secundar, din care 100 funcționau cu limba de predare maternă a naționalităților conlocuitoare⁷.

Pe teritoriul celor 11 județe mai funcționau 55 de școli secundare cu caracter practic industrial, agricol, menajer, gospodăresc, din care 9 cu limba de predare a naționalităților conlocuitoare⁸.

Un loc principal în domeniul învățămîntului mediu și secundar, în cadrul celor 11 județe, îl deținea municipiul Cluj, unde în anul 1938—1939 funcționau 12 licee și școli normale, o școală de subingineri, avînd în total 5.251 elevi și 260 cadre didactice, realizîndu-se la elevi o creștere de șase ori în anul 1939, față de anul 1919⁹.

În anul școlar 1938—1939 în învățămîntul primar de stat și grădinițe au fost înscrîși în cele 11 județe analizate un număr de 344.867 elevi, iar corpul didactic era de 6.308 învățători și educatori¹⁰.

⁵ *Idem*, vol. V, p. 65, 125, 130, 229, 239, 248, 259, 308, 314, 330, 382.

⁶ *Idem*, vol. III, tabela VII, p. XV.

⁷ *Caietul statistic al județelor Bihor, Cluj, Harghita, Covasna, Maramureș, Mureș, Bistrița, Năsăud, Satu Mare, Sălaj*, p. 198—199, 202; *Comunicări statistice*, nr. 6—7 din 15 aprilie 1945, p. 2; Alexandru Pteancu, *Il problema dell'insegnamento minoritario in Transilvania gli ungherese e sotto i Romeni*, 1940, p. 19.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Octavian Buzea, *Clujul 1919—1939*, p. 173—176.

¹⁰ Direcția Generală a Arhivelor Statului (D.G.A.S.), fond Ministerul Educației Naționale, dos. 428, p. 15—16, 40—41.

Învățămîntul superior după actul Unirii de la 1918 a fost concentrat în centrul universitar din Cluj și o mică parte a funcționat la Timișoara. Astfel „Înființarea instituțiilor de învățămînt superior din Cluj în limba română este fără îndoială una din cele mai de seamă”¹¹ realizări în domeniul vieții culturale a Transilvaniei.

Dacă analizăm înfăptuirile de ordin cantitativ pe linia accesului în învățămîntul superior, rezultă că în perioada anilor universitari, începînd cu 1918—1919 și pînă la cel din anul 1938—1939, au fost înscriși la universitatea din Cluj un număr de 60.124 studenți, media anuală pe cei 20 de ani fiind de 3.164 înscriși. Prin comparație cu 46 de ani în urmă, respectiv din anul universitar 1872—1873 și pînă la cel din 1918, rezultă că au fost înscriși la universitate un număr de 41.757 studenți, media anuală fiind de 952 înscriși¹². Creșterea mediei anuale a studenților înscriși după Unire, față de perioada comparată, a fost de 3,32 ori.

În anul 1938—1939 la Universitatea din Cluj au fost înscriși 3.094 studenți, din care 2.092, adică 65%, erau români¹³. La Academia comercială erau înscriși 900 studenți, la Agronomie circa 100, la alte instituții de învățămînt superior circa 250—300, în total circa 4.300 studenți¹⁴. adică 16,21% din numărul studenților înscriși pe țară, din aceștia aproximativ 2.600—2.800 erau români.

Latura cea mai importantă a evoluției învățămîntului superior a reprezentat-o dezvoltarea lui calitativă, crearea de noi institute, facultăți, catedre, ridicarea nivelului științific și de cercetare al școlilor clujene într-un șir de domenii fundamentale ale științei, școli recunoscute și apreciate pe plan internațional. În sensul nou, s-a asigurat dezvoltarea caracterului său național patriotic¹⁵.

„În Ardeal — spunea marele om de știință clujean prof. dr. Iuliu Hațieganu — știința s-a cultivat întotdeauna în sens național. Știința aici a fost pendinte în toate timpurile de conștiința națională”¹⁶.

Învățămîntul de toate gradele realizat în perioada interbelică a avut un rol covârșitor în dezvoltarea pe un plan superior a conștiinței național-patriotice, care a căpătat un caracter tot mai cuprinzător, depășind atît ca arie de cuprindere, cît și ca nivel de dezvoltare oricare din deceniile anterioare. Școala a dat noilor generații cunoștințe și informații de fond despre strămoșii poporului român, despre istoria lui de luptă glorioasă dusă veacuri de-a rîndul pentru libertate, unitate națională și eliberare de sub dominația imperiilor străine: otoman, țarist, al regatului feudal maghiar, al imperiului austriac, apoi austro-ungar, pentru desăvîrșirea unității naționale. La acestea s-a asociat studierea și învățarea limbii și literaturii române cu puternice rezonanțe și influențe asupra dezvoltării conștiinței și culturii naționale. Toate acestea

¹¹ Ștefan Pascu, *Universitatea din Cluj*, Cluj, 1972, p. 17.

¹² *Anuarul Universității Cluj*, 1938—1939, p. 34 și Octavian Buzea, *op. cit.*, p. 167—168.

¹³ *Anuarul Universității Cluj*, 1938—1939, p. 34.

¹⁴ Octavian Buzea, *op. cit.*, p. 166—167.

¹⁵ Vezi detalii, Ștefan Pascu, *op. cit.*

¹⁶ *Anuarul Universității Cluj—Sibiu*, 1941—1942, p. 11.

au reprezentat cele mai de seamă realizări pe linia consolidării edificiului național statal desăvârșit la 1 decembrie 1918. Ele s-au reflectat puternic în atitudinea populației căzute victimă Dictatului și ocupației străine, în angajarea ei în lupta de rezistență național-patriotică, anti-horthystă și antinazistă.

b. Linia politică a regimului horthyst în domeniul vieții spirituale românești în teritoriul ocupat.

Problemele fundamentale ale învățămîntului și educației în teritoriul ocupat au fost subordonate politicii generale strategice a regimului horthyst față de Transilvania în ansamblul ei și față de România ca stat.

Istoricul maghiar Tilkovski Lóránd ne înfățișează această linie politică generală elaborată în două variante, precum și metodele de aplicare a ei.

O variantă a fost formulată de către Teleki Pál, fost prim-ministru al guvernului ungar, sub forma unei doctrine al cărei obiectiv strategic era instaurarea și menținerea „Ungariei Mari” a Sfintului Ștefan și asigurarea hegemoniei acesteia în rîndul statelor din bazinul dunărean¹⁷.

Pe baza acestei concepții a fost formulată apoi politica amplă de maghiarizare, care să cuprindă toate domeniile fundamentale ale vieții economico-sociale, între care măsurile de acest fel pe tărîmul vieții spirituale, al învățămîntului și instrucției școlare a devenit unul din domeniile principale ale acestei politici.

Aplicată în practică, această doctrină politică a însemnat împlinirea metodelor de constrîngere, de maghiarizare forțată, cu cele deghizate, vizînd același scop. Latura deghizată a fost concepută atît datorită reacției ostile a populației românești din teritoriul ocupat, cît și poziției adoptate de România ca stat față de politica regimului horthyst. La acestea s-a mai adăugat pe un plan mai larg factorul extern, care în cea mai mare parte era opus politicii de maghiarizare forțată.

Dezvăluind sensul variantei politicii deghizate a regimului horthyst, mobilul și tactica ei, același istoric maghiar ne relatează o intervenție a lui Teleki Pál, fost prim-ministru, în care arăta: „De exemplu, pe linia politicii școlare — spunea vorbitorul — aceasta înseamnă că nu jandarmul să intre în școală cu pene de cocoș, pretinzînd limba de predare maghiară, ci în cadrul școlii, prin modificări progresive: a planului de învățămînt, a planificării orarului cu dirijarea spre ciclul maghiar și prin desființarea lentă a ciclului naționalităților pornite spre vestejire, trebuie realizată maghiarizarea, deoarece în caz contrar se poate ivi o așa reacție, care ar putea să anihileze rezultatele obținute”¹⁸.

Cea de a doua variantă a reprezentat-o linia politică de forță promovată de factorii militari de conducere, care aveau preponderența în

¹⁷ Tilkovski Lóránd, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938—1941)*, Budapeșt, 1967, p. 332.

¹⁸ *Ibidem*.

viața politică generală a Ungariei horthyste. „În timp ce Teleki Pál avea mereu în față viziunea unei »Ungarii Mari« multinaționale, a cărei menținere poate fi asigurată cu o politică »tolerantă și îngăduitoare«, idealul cercurilor conducătoare militare era o împărăție maghiară ca stat național, care va scăpa repede de naționalitățile care-i periclitează unitatea prin maghiarizare, dar, dacă se ivește posibilitatea, și prin expulzări, evacuări“¹⁹ — precizează Tilkovski Lóránd.

Între cele două concepții și variante politice ale regimului horthyst nu au existat deosebiri de fond. Scopul fundamental urmărit de ambele forțe era acela al restaurării și menținerii „Ungariei Mari“. Erau parțial diferite numai metodele prin care să se asigure realizarea scopului fundamental.

În legătură cu prima doctrină, Tilkovski Lóránd arată: „Koszoný Ferencz, un funcționar superior din direcția naționalităților de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri, a prelucrat »științific« și în privința »valahilor« teza că aceștia »în parte au sînge de origine maghiară sau măcar în parte sînt amestecați cu sînge maghiar«, încît remaghiarizarea, respectiv maghiarizarea este condiționată de măsura în care se vor trezi la conștiința lor proprie de neam »valaho-maghiar«. Potrivit acestei concepții, numărul mai mare al »valahilor« în Ardeal este numai o aparență, care fără aplicarea metodelor de constrîngere, ci numai printr-o activitate temeinică lămuritoare și informativă, ar duce la rezultatul că în centrul Ardealului și în teritoriile nord-vestice aproape ar dispărea de pe harta naționalităților“²⁰.

În practică această „teorie“ a fost utilizată de către ambele grupări politice menționate și fiecare și-a motivat și justificat acțiunile sub această mască. Vom exemplifica această politică prin conținutul ordinului unui emisar militar horthyst și anume: comandantul grupului administrativ al armatei a I-a maghiare, care după ocuparea teritoriului și-a stabilit sediul la Cluj. Acesta a dat un ordin de zi circular, nr. 6422 din 18 noiembrie 1940, către toți comandanții militari de județe, orașe și plăși cu obiectivul „Remaghiarizarea satelor românești“²¹. În acel document era exprimată fără echivoc acea concepție și doctrină falsă, după care „...unele comune cîndva curat maghiare s-au românizat complet, mai ales prin căsătorii, încît copiii părinților unguri, nepoții, nu știu nici un cuvînt ungurește“²². În mod straniu autorul documentului concluzionează că în perioada dualismului austro-ungar a avut loc un proces nu de maghiarizare forțată a naționalităților, inclusiv a românilor, unde a fost posibil, ci invers, de românizare a maghiarilor. Pe această linie autorul afirmă: „Acest proces s-a petrecut nu numai în cei 22 de ani, [1918—1940 — n.n.], ci și mai înainte. Toți v-ați convins despre aceasta în timpul administrației militare, dindu-vă seama ce probleme mari are de rezolvat administrația civilă prin toate insti-

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, p. 305.

²¹ Arh. Consiliului Municipal Dej, fond Prefectura județului Someș 1940—1944, dos. 48—989/1940, doc. 6422 din 18 nov. 1940.

²² *Ibidem*.

tuțiile sale. Aceasta poate fi rezolvată numai prin muncă îndelungată și conștientă.

Sînt convins — sublinia autorul — că organele militare administrative au făcut totul, în timp scurt, din inițiativă proprie, pentru întărirea neamului maghiar în interesul maghiarizării²³.

În încheierea ordinului se trasa sarcina comandanților militari ca să aducă la cunoștința administrației civile sarcinile ce le revin din acel ordin „...atrăgîndu-le atenția că rezolvarea lor este o obligație morală în interesul viitor al patriei”²⁴.

Avem aici atestate atît concepția doctrinară de maghiarizare forțată, cît și acțiunile întreprinse pe acest tărîm din primele zile ale regimului militar horthyst de ocupație, continuate de către administrația civilă a aceluiași regim.

În lumina realităților politicii de maghiarizare mai trebuie dezvăluit și demascat caracterul duplicitar, fătarnic al acelor declarații oficiale publice ale diferiților reprezentanți ai guvernului horthyst.

La data de 22 noiembrie 1940 în ședința parlamentului maghiar, care a dezbătut problema naționalităților din Ungaria, Teleki Pál, pe atunci prim-ministru, a declarat: „Fiecărei naționalități i se garantează: libera întrebuintare a limbii materne, educația în limba maternă, educarea și libera dezvoltare a caracterului etnic, dreptul naționalităților la presă scrisă în limba maternă, dreptul la asociere”²⁵.

Acestea au avut menirea de a servi drept mască, atît politicii deghizate, cît și celei de maghiarizare forțată, de lichidare a culturii proprii a naționalităților căzute victimă ocupației, de asigurare a hegemoniei claselor dominante maghiare.

Merită a fi precizat și clarificat în acest context și mobilul politic al măsurii luate de guvernul maghiar de a se introduce ca obiect de studiu limba română în liceele cu limbă de predare maghiară din teritoriul ocupat.

Istoricul Tilkovski Lóránd clarifică și acest mobil ascuns. „În școlile medii maghiare ardelenesti — precizează autorul — s-a predat, ca studiu obligatoriu, limba română, cu toată opunerea unora care vedeau în aceasta o slăbiciune ce dezmente »superioritatea culturii ungare« și o nejustificată coborîre la o cultură de nivel scăzut, în locul ascensiunii la o cultură mai înaltă, prin studiul limbilor de mare circulație pe scară mondială. Bethlen Gábor însă a precizat că fără cunoașterea limbii române »nu putem administra Ardealul«. Teleki a fost de acord întru totul cu părerea lui Bethlen, adăugînd că, începînd chiar din clasele superioare ale școlii elementare, ar obliga pe elevii unguri să învețe limba română. Dar chiar cuvintele lui Teleki clarifică, mai precis, la ce pretenții reduse se limitau în cunoașterea limbii române, ce minimum de cunoaștere a limbii considerau suficient pentru realizarea »puterii de conducere maghiară în Ardeal«. Aceasta înseamnă o zestre de 300—400 cuvinte care nici nu reclamă necondiționat o corectă utilizare mor-

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ *Tribuna Ardealului*, 1 ianuarie 1941.

fologică, ba nici nu reclamă necondiționat ca să nu se amestece — pe ici, pe colo — cite un cuvînt din limba mea proprie²⁶, a spus Teleki Pál.

c. Consecințele Dictatului și ale politicii regimului horthyst asupra învățămîntului cu limbă de predare română în teritoriul Ardealului ocupat.

Prin verdictul Dictatului de la Viena a fost zdruncinat deosebit de grav edificiul național-cultural realizat în perioada interbelică în Transilvania în toate județele, fără excepție, realizări care exprimau realități istorice, demografice și cerințele unei dezvoltări culturale naționale moderne.

O consecință imediată sub presiunea prevederilor aplicării Dictatului a fost evacuarea în România a Universității românești din Cluj, a Academiei comerciale, a altor instituții de învățămînt superior și de cultură, între care Teatrul Național, Filarmonica, Muzeul Etnografic al Transilvaniei, editurile, ziarele în limba română și altele.

Pentru învățămîntul de toate gradele cea mai grea lovitură au constituit-o refugierile și expulzările de cadre didactice din teritoriul cedat. În perioada 1 septembrie 1940 — 1 martie 1944, s-au refugiat ori au fost expulzați din teritoriul ocupat, în România, un număr de 5.440 de profesori și învățători români²⁷. La aceștia s-au mai adăugat, avînd aceeași soartă, un număr de 550 ingineri, 953 avocați, 744 medici²⁸, care în forme diferite erau și ei implicați în viața spirituală a populației din teritoriul cedat.

Sub impactul consecințelor generale ale Dictatului au avut loc și refugierii ori expulzări din România în Ungaria ale unor categorii similare de intelectuali, dar nu de proporția celor din teritoriul cedat. Chiar dacă toți aceștia s-ar fi stabilit în această parte a Transilvaniei, nu putea fi înlocuit marele gol care s-a creat, deoarece disproporția dintre numărul celor care au părăsit teritoriul și cei care au venit acolo era foarte mare. În aceeași perioadă, septembrie 1940 — 1 martie 1944, din România au venit, refugiați, ori unii dintre ei expulzați, un număr de 335 profesori și învățători de naționalitate maghiară, 203 ingineri, 183 avocați, 83 medici²⁹.

Dictatul a produs dislocări și în rîndul populației de vîrstă școlară. În perioada de timp pe care am analizat-o s-au refugiat în România un număr de 24.336 elevi și studenți români³⁰. Din România în Ungaria s-au refugiat 2.862 elevi și studenți³¹.

Cu privire la elevii școlilor primare, medii și secundare și de alt profil, existenți în cele 11 județe afectate prin Dictat, putem face numai unele evaluări aproximative referitoare la numărul celor rămași sub ocupație și al celor care locuiau în părțile ce nu au fost cedate și

²⁶ Tilkovski Lóránd, *op. cit.*, p. 303.

²⁷ D.G.A.S., Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 677/1943, f. 72.

²⁸ Idem, f. 76.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Idem, f. 72.

³¹ Idem, f. 76.

au rămas în continuare în România din județele cedate parțial Bihor, Cluj, Mureș, Odorhei, Trei-Scaune. Astfel evaluăm numărul elevilor români rămași în continuare în România din aceste județe la circa 30.000—35.000. La aceștia adăugăm și elevii ce s-au refugiat în România, și estimăm numărul lor total la aproximativ 54.000—59.000 elevi, care nu au rămas sub ocupația horthystă.

În teritoriul ocupat de Ungaria horthystă, luând ca bază datele anului școlar 1938—1939, apreciem că au rămas aproximativ 285.000—290.000 de elevi în învățământul primar, mediu și secundar.

Despre compoziția națională a acestor elevi nu posedăm date oficiale certe la scara întregului teritoriu. Sintem însă în posesia unor informații care pot fi luate în analiză, privite în contextul situației demografice a județelor la care ele se referă, situație pe care o cunoaștem. Surse informative ale organelor de stat românești consemnau faptul că, în anul școlar 1942—1943, în județele Bihor, Maramureș, Satu Mare și Sălaj au fost înscriși în școlile primare de stat un număr de 83.516 elevi, din care 65.720, respectiv 79%, erau de naționalitate română³². Din aceleași surse mai reieșea că în alte 4 județe din teritoriu, în anul de învățământ 1941—1942 în școlile primare au fost înscriși 77.117 elevi de naționalitate română³³. În municipiul Cluj erau 1.500 elevi de naționalitate română înscriși la școlile elementare de stat³⁴.

Alte surse, chiar dacă nu sînt strict oficiale, ne mai furnizează următoarele informații. Din datele statistice înscrise în dările de seamă pe anul 1943, a Episcopiei românești din Cluj, ortodoxă și greco-catolică, și care aveau la bază date raportate din fiecare parohie subordonată lor, rezultă că în localitățile cu parohii ortodoxe la populația ce le aparținea existau în anul respectiv 30.736 elevi de naționalitate română pînă la vîrsta de 15 ani³⁵. În localitățile cu parohii greco-catolice, la populația școlară ce le aparținea, numărul elevilor pînă la vîrsta de 12 ani din școlile primare de naționalitate română se cifra la 124.074³⁶. La aceștia s-au mai adăugat aproximativ 1.800—1.900 de elevi de liceu, școli secundare etc.³⁷

Confruntînd toate aceste date și informații și ținînd seama de populația de naționalitate română care a rămas sub ocupația horthystă, care, după evaluările noastre, în nici o perioadă, cu toate refugierile masive, nu a scăzut la mai puțin de circa 1.100.000 de locuitori, apreciem numărul elevilor de naționalitate română din învățământul primar și cel mediu la cifra de aproximativ 157.000—162.000, ceea ce reprezenta aproximativ 55—56% din numărul total estimat al elevilor. Această situație o apreciem ca fiind în raport cu structura demografică după naționalitate a populației din teritoriu și îndeosebi a celei din mediul rural, unde populația românească avea o preponderență absolută.

³² D.G.A.S., fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 144/1942, f. 131—132.

³³ Idem, f. 122—135.

³⁴ Idem, f. 133.

³⁵ Arh. Episcopiei Ortodoxe Române Cluj, dos. 2050 (E) 1944, nenumărotat.

³⁶ Arh. Stat. Mureș, fond nr. 10, dos. 357/1944, nenumărotat și 118/1942, nenumărotat.

³⁷ D.G.A.S., fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 144/1942, f. 13—14.

Pentru populația românească de vîrstă școlară, asigurarea învățămîntului în limba maternă era condiționat de numărul cadrelor didactice de naționalitate română, sau de altă naționalitate, dar cunoscători în mod real ai limbii române, de numărul școlilor și al secțiilor cu limbă de predare română, de existența manualelor școlare în limba maternă, de conținutul acestora și de alte condiții de ordin politic.

Din analiza datelor și informațiilor de care dispunem, rezultă următoarele situații și aspecte mai importante.

În învățămîntul primar, la data de 30 august 1940 existau aproximativ 4.700 de profesori și învățători de naționalitate română, din care au mai rămas în teritoriul ocupat circa 718 cadre, adică 15%. Ceilalți s-au refugiat, sau au fost expulzați³⁸.

Cadrele didactice rămase sub ocupație au fost supuse diferitelor măsuri discriminatorii și represive și numai o parte din ele au fost încadrate și menținute în învățămînt. De exemplu, în județele Bihor, Maramureș, Satu Mare și Sălaj, în învățămîntul primar de stat, unde ponderea elevilor de naționalitate română era de 79%, numărul cadrelor didactice de naționalitate română, în anul de învățămînt 1942—1943, era de 269 și reprezenta 14% din totalul de 1926 cadre. Din cele 1.657 cadre de naționalitate maghiară care funcționau în aceste județe, se aprecia că peste 1.300 nu cunoșteau limba română³⁹.

Ca o consecință imediată a acestei situații, în aceste județe, din 571 de școli existente în localitățile cu populație românească, numai în 91 de unități, respectiv 11%, învățămîntul s-a realizat în limba română. În 154 de școli, adică 26%, numai 1/2 din materii au fost predate în limba română, în 14 școli numai 1/4, iar în 312 școli, adică 57%, din cele cu populație școlară românească, limba de predare a fost cea maghiară, iar limba română figura ca materie ajutătoare⁴⁰.

În județele Cluj, Someș, Mureș și Năsăud, la un număr de 623 școli, în localități cu populație școlară românească, de peste 77.000 de elevi, numărul cadrelor didactice de naționalitate română era de 441 persoane, adică 18% din totalul de 2.441 cadre din învățămîntul primar. Ca urmare, într-un număr de 174 localități cu populație școlară românească, adică 28% din totalul localităților de acest fel, învățămîntul în întregime s-a desfășurat în mod oficial în limba maghiară⁴¹.

Pe unele județe luate în parte, situația era și mai critică. Așa, de exemplu, în județul Cluj, fără municipiu, la un număr aproximativ de 17.000 de elevi români, au predat în anul de învățămînt 1942—1943 numai 58 de cadre de naționalitate română, adică 9% din cele 614 cadre ce au predat la aceste școli. În municipiul Cluj, la un număr aproximativ de 1.500 elevi români înscriși la 18 școli elementare de stat, au predat numai 5 învățători de naționalitate română. Exemple similare pot fi date și din alte județe. Astfel, în județul Bihor, plasa Valea lui Mihai, la o populație totală de circa 11.000 de locuitori români funcționa un singur învățător român. În județul Satu Mare, în plasa Satu

³⁸ Idem, f. 22.

³⁹ Idem, f. 20.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Idem, f. 122—135.

Mare, la o populație românească de circa 16.800 locuitori funcționau numai 2 învățători români. În plasa Sighet, județul Maramureș, cu o populație românească de circa 9.300 locuitori, funcționau numai 4 învățători români. În județele Ciuc, Odorhei și Trei-Scaune, unde au fost aprobate ca să funcționeze 19 secții cu limba de predare română, funcționau numai 5 învățători români⁴².

În lumina realităților ne exprimăm rezervele noastre față de datele oficiale ale autorităților horthyste, cu privire la numărul real al școlilor din teritoriu, în care învățământul a funcționat cu limba de predare română. Se menționează 1.345 de astfel de școli, cifră reprodușă pe baza unor asemenea informații în lucrarea istoricului Tilkovski Lóránd⁴³. La fel, rezerve se ivesc și față de aprecierea că „...în locul învățătorilor români refugiați sau alungați au fost numiți învățători unguri ardeleni, cunoscători ai limbii române, ale căror locuri însă în școlile maghiare au fost completate cu pedagogi, din patria mamă”⁴⁴, întrucât datele prezentate atestă situații contrare și pe care istoricul menționat poate nu le-a cunoscut.

O altă gravă consecință asupra învățământului, în ce privește cuprinderea populației de vîrstă școlară, a fost aceea a apariției pe scară largă a fenomenului analfabetismului determinat de absența masivă de la frecventarea școlii. Despre acest fenomen nu dispunem de date oficiale de la autoritățile horthyste, care nu aveau interesul să-l dezvăluie. Apreciem însă că pot fi luate în seamă informațiile pentru această problemă furnizate din dările de seamă anuale ale celor două episcopii românești din Cluj, prin care se atestă că în anii școlari 1940—1941, 1941—1942, 1942—1943 nu au frecventat școlile primare din localitățile unde aceste două episcopii aveau parohii un număr mediu de aproximativ 38.000—45.000 elevi de naționalitate română, adică circa 25—27% din totalul elevilor români de la aceste școli⁴⁵.

În teritoriul cedat nu a mai funcționat sub ocupație nici o școală profesională de meserii cu limba de predare română, pentru tineretul român. Concepția regimului horthyst era aceea de a împiedeca accesul tineretului român spre meserii și să devină muncitori de fabrică. Statisticile de la cele două episcopii românești din Cluj, pentru toți anii 1941—1944, arătau că tinerii ucenici români calificați numai la locul de muncă la diferiți meseriași au fost în număr de 49 în 1941, de 26 în 1942, de 47 în 1943 și de 236 în anul 1944⁴⁶.

⁴² Ibidem.

⁴³ Tilkovski Lóránd, *op. cit.*, p. 302—303.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Arh. Episcopiei Ortodoxe Române Cluj, dos. 2864 (f) 1941, nenumărotat, dos. 1586—88 (G.L.) 1942 nenumărotat, dos. 1390 și 206 (f) 1944, nenumărotat.

⁴⁶ Arh. Stat. Mureș, fond 10, dos. 357/1944, nenumărotat.

Cu privire la unitățile de învățămînt mediu cu limba de predare română, în teritoriul ocupat, redăm următorul tabel:

Tabelul 1

*Unități școlare de nivel mediu și secundar,
aprobate să funcționeze în limba de predare română⁴⁷*

Nr. crt.	Denumirea unității	Localitatea unde a funcționat	Anii școlari la care se înscriseră datele	Nr. de clase	Nr. mediu de elevi înscrși	Nr. mediu de cadre didactice total	Naționalitatea cadrelor	
							români	maghiari
1	Gimnaziul coeducat de stat maghiar cu limba predare rom.	Cluj	1941—44	8	606	27	2	25
2	Gimnaziul de stat maghiar cu limba de predare română	Năsăud	1941—44	8	434	18	2	16
3	Școala medie de stat de fete	Bistrița	1942—43	4	146	6	3	3
4	Secția română liceul de stat maghiar	Oradea	1942—43	8	233	37	2	35
5	Școala normală de băieți confesională gr.-catolică	Gherla	1942—43	4	88	10	10	—
6	Școala normală de fete confesională gr.-catolică	Gherla	1942—44	4	149	13	13	—
7	Școala secundară confesională gr.-catolică	Oradea	1942—43	4	87	11	11	—
8	Școala de gospodărie fete confesională gr.-catolică	Cluj	1942—43	8	136	18	18	—
				48	1.879	140	61	79

Din datele prezentate rezultă că la învățămîntul de grad mediu și secundar accesul tineretului de naționalitate română din totalul elevilor români din învățămîntul primar era de numai aproximativ 12 la mie.

În privința cadrelor didactice românești, prezența lor la școlile de stat de acest profil a fost redusă la o pondere de 11% din total, ceea ce arată măsura în care în mod real în aceste unități s-a asigurat desfășurarea învățămîntului în limba de predare română. La această situație s-a ajuns pe de o parte datorită faptului că din aproximativ 800 de profesori români existenți în învățămîntul mediu în teritoriu, s-au refugiat sau au fost expulzați un număr de circa 640 de cadre. Au rămas sub ocupație, în anii 1941—1942, circa 160, din care, așa cum rezultă, nu au fost încadrați decît circa 62, ceilalți au rămas neîncadrați, au fost persecutați și determinați să-și găsească alte îndeletniciri, sau să se refugieze.

Măsurile luate de regimul horthyst au afectat și programele de învățămînt și conținutul lor, urmărind ca obiectiv politica de maghiarizare în spiritul concepției politice exprimate de Teleki Pál.

⁴⁷ D.G.A.S., fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 118/1942, f. 50.

Predarea istoriei pentru gimnazii și celelalte școli de grad mediu și secundar se făcea după un manual oficial scris în concepția imigraționistă roesleriană, a ideologiei și politicii naționaliste, revizioniste maghiare. În această viziune prezența românilor în Transilvania era interpretată prin colonizare sau „strecurare” din sud. Era prezentată în mod denaturat revoluția românilor de la 1848, lupta României și a poporului român pentru dezideratul unității naționale. Perioada interbelică era de asemenea prezentată în viziunea politici revizionismului horthyst, a legăturilor cu puterile Axei fasciste, evidențiind sprijinul acestora în dobândirea cuceririlor teritoriale din perioada 1938—1941 pe seama Cehoslovaciei, României, Iugoslaviei, context în care era elogiât și Dictatul de la Viena din 30 august 1940⁴⁸.

Despre predarea limbii române avem informații de la Gimnaziul de stat maghiar din Cluj cu limba de predare română, în care această disciplină, în programa gimnaziului, a avut 31 de ore săptăminal, în anul școlar 1940—1941 și a fost predată de doi profesori de naționalitate maghiară. În anul următor, prin extinderea activității, limba română a figurat în programă cu 55 de ore săptăminal, care a reprezentat 14% din volumul total de 385 ore. Ele au fost predate astfel: 21 ore de 2 profesori români cu specialitatea istorie, geografie, științe naturale și igienă, iar diferența de 34 de ore au fost predate de către trei profesori maghiari. În anul școlar 1942—1943 numărul de ore săptăminal de limba română s-a menținut la același nivel, dar numai șase ore săptăminal au fost predate de un profesor român cu specialitatea științe naturale, igienă, diferența fiind predată de profesori de naționalitate maghiară⁴⁹.

Despre influența negativă asupra elevilor și a modului cum se însușea această disciplină este edificatoare opțiunea în alegerea subiectelor cu ocazia examenului de maturitate din anul 1942, despre care în Anuarul Gimnaziului se consemnează următoarele cu privire la tema subiectelor și opțiunea elevilor: „d) Din limba și literatura română: 1. Piese de teatru ale lui V. Alecsandri. 2. Széchenyi István, fruntașul epocii reformelor. Primul subiect a fost ales de 11, iar al doilea de 23 candidați. Rezultatul: 6 foarte bine, 6 bine, 18 suficient, 4 insuficient”⁵⁰.

Învățământul superior de toate gradele se poate aprecia că în mod practic a fost blocat pentru tineretul de naționalitate română din teritoriul ocupat. Din aceleași surse ecclesiastice românești din Cluj reiese că în învățământul superior de stat, studenții români erau în număr de 17 în anul universitar 1941—1942, de 34 în anul 1942—1943 și de circa 50 în anul 1943—1944⁵¹.

Din datele și aspectele prezentate cu privire la situația învățământului primar, mediu și superior pentru populația școlară de naționalități

⁴⁸ Francisc Marcinkó și alții, *Istoria narativă a națiunii ungare*, pentru clasa a III-a a gimnaziilor de băieți și fete, Editura Tipografiei Universitare Ungare din Budapesta, 1941, p. 115, 126, 181.

⁴⁹ *Anuarul Gimnaziului coeducat de stat ungar cu limbă de predare română din Cluj*, 1941, p. 33—36; 1942, p. 60—65; 1943, p. 15—18.

⁵⁰ *Idem*, pe anul 1943, p. 10.

⁵¹ Arh. Stat. Mureș, fond. 10, dos. 357/1944, nenumărat.

tate română, care în toată perioada ocupației a depășit anual cifra de peste 155.000 de persoane, rezultă că aceasta a suferit un extrem de puternic regres. În primul rînd în privința conținutului învățămîntului, a sferei de cuprindere și a posibilității de instrucție școlară în limba maternă, precum și în aceeași măsură pe linia afectării caracterului său educativ formativ din punct de vedere al conștiinței politice și naționale a populației românești în ansamblul ei.

d. Obiectivele și acțiunile rezistenței naționale patriotice antifasiste pentru apărarea dreptului la învățămînt în limba maternă a populației românești în teritoriul ocupat.

Problemele referitoare la drepturile populației românești căzute victimă Dictatului de la Viena, de a folosi în mod nestingherit limba maternă, de a se asigura întregii populații școlare instrucția în limba română și accesul la învățămîntul primar, secundar și superior, au constituit obiective prioritare în programele de luptă ale rezistenței naționale antihorthyste, a mișcării muncitorești revoluționare din teritoriul ocupat.

Înscrierea acestor obiective în programele mișcării de rezistență s-a realizat în următoarea ordine cronologică:

În prima decadă a lunii septembrie în programul Comunității Române constituite la Cluj, la 2 IX 1940, sub președinția prof. univ. dr. Emil Hațieganu, referitor la instrucția publică pentru populația românească, au fost înscrise revendicările ei pe acest tărîm în două variante. Prima, în cadrul Programului maximal, cu următoarele prevederi:

„1. Organizarea *învățămîntului primar* în limba poporului pe baze confesionale sub conducerea directă și supravegherea bisericilor minoritare. (Scopul principal: educația morală, precum și liniștirea dintru început a părților și cîștigarea încrederii lor.) — Învățătorii să fie numiți de biserica respectivă și să fie plătiți de stat.

2. Pe tărîmul *învățămîntului secundar*, în afară de licee teoretice e nevoie de un număr corespunzător de școli secundare agricole, industriale și comerciale.

În interesul educației religioase și morale să se dea posibilitate bisericilor noastre să ia parte în mod corespunzător și ele la alegerea corpului profesoral și să aibă cuvînt în ce privește concepția morală și religioasă a acestuia.

Înlăturarea sistemului de predare antididactic bilingv, așa-numitele „obiecte naționale“ să se predea și ele în limba română. În schimb învățarea limbii maghiare, române și germane e interesul și datoria fiecărui elev din școlile secundare ardelen.

În școlile românești, istoria poporului român și geografia ținuturilor locuite de români să se poată preda paralel cu istoria și geografia Ungariei (ar fi de dorit să se introducă obligator în școlile secundare maghiare istoria literaturii și a națiunii române, alcătuită în mod obiectiv și în spirit de prietenie).

(Obiectele amintite în aliniatul de mai sus, precum și literatura și limba română — întrucît n-ar fi introduse între obiectele de predare ale școlilor secundare de limbă maghiară —, să se predea în mod obligator elevilor români din aceste școli de către profesori cu pregătire corespunzătoare și în mod facultativ elevilor unguri sau aparținînd altor minorități.)

3. În ce privește *învățămîntul universitar*: fie o universitate românească, fie catedre paralele.

4. Burse și scutiri de taxe pentru elevii săraci. Călătorii gratuite pentru elevii și studenții ai căror părinți locuiesc în provincie, cu prilejul vacanței.

5. Revizuirea înțelegerii în privința Fundației »Gojdu« [din Oradea — n.n.] și așezarea ei sub conducerea Episcopiei ortodoxe române din Cluj⁵².

În a doua variantă, reprezentînd programul minimal al comunității, au fost prevăzute următoarele: „1. Învățămîntul primar să se facă în limba poporului și cît posibil sub conducerea bisericilor noastre.

Statul să se îngrijească de plata învățătorilor.

În comunele pur românești sau cu populație mixtă cerem școli și grădini de copii românești.

Copiii populației românești de la orașe să aibă de asemenea numărul corespunzător de școli primare românești.

În lipsa unor date precise, deocamdată înaintăm revendicările școlare cele mai minimale din Cluj:

a. — cîte o școală primară românească în cele patru cartiere românești (Iris, Dîmbul Rotund, Mănăștur și Pata);

b. — clase paralele românești din strada Avram Iancu:

1) la școala primară din strada Avram Iancu;

2) la școala primară nr. 2 din regiunea gării (Calea regelui Ferdinand);

3) la școala din cartierul Grigorescu din str. Fîntînele.

2. Învățămîntul secundar. În afară de un număr de licee teoretice, cerem să se deschidă cel puțin cîte o școală industrială, comercială și gospodărească în limba de predare română. Cerem să se dea dreptul de publicitate a școlilor profesionale (de pildă a școlilor secundare de fete și băieți greco-catolici din Năsăud).

În afară de acestea, cerem cel puțin următoarele școli secundare: La Cluj, liceul de băieți de stat nr. 2 și liceul de fete de stat nr. 2, care au fost dotate, respectiv clădite de comitetele lor școlare pe banii părinților, precum și clasele paralele la Școala comercială superioară.

La Bistrița, o școală civilă de fete.

La Șimleul Silvaniei, un gimnaziu inferior de băieți cu patru clase.

La Oradea, un liceu real de băieți.

La Baia Mare, cîte o școală profesională industrială de băieți și de fete.

La Gherla, o școală specială de grădînit și gospodărie.

3. În ce privește *învățămîntul universitar* să se rezolve în mod echitabil situația studenților care nu și-au terminat studiile. În caz de nevoie, să se admită examene în limba română.

4. Să se dea burse și scutiri de taxe pentru elevii și studenții lipsiți de mijloace materiale.⁵³

În sprijinul cererilor formulate pentru învățămîntul mediu și secundar era prezentată lista nominală a celor 61 de unități de asemenea grad în limba română, care au funcționat pînă la pronunțarea verdictului Dictatului pe teritoriul a 7 județe din cele 11 afectate, împreună cu lista celor 25 de asemenea instituții școlare pe teritoriul acelor ju-

⁵² Alexandru Matei, *Comunitatea Națională Română*, în *AIACN*, XI, 1978, p. 488—489.

⁵³ *Idem*, p. 491—492.

dețe, dar cu limba de predare a naționalităților conlocuitoare, tocmai pentru a se demonstra realismul cererilor formulate.

Programul a fost publicat în ambele variante la data de 10 septembrie 1940 în ziarul „Gazeta Noastră”, organul de presă al Comunității române din Cluj.

La rîndul ei, mișcarea muncitorească revoluționară în programul elaborat de către Secretariatul Comitetului Regional de Partid din nordul Transilvaniei pentru „Uniunea Muncitorilor, Țăranilor Români din Ungaria” (nord-vestul Transilvaniei — n.n.) a înscris la punctele 4 și 5 următoarele revendicări: „4). Pentru deplina libertate a limbii și culturii românești. Nimeni să nu fie maltratată ori păgubit pentru folosirea limbii române. Pentru pedepsirea severă a prigonirilor de orice fel a limbii române.

5). Pentru școli primare, secundare de specialitate, normale etc. românești, susținute de stat, în numărul cerut de necesitățile culturale ale poporului român pe baza învățămîntului gratuit cu personal didactic român. Pentru înființarea unei universități pe cheltuiala statului cu profesori români. Pentru nestînjnita funcționare a școlilor confesionale românești existente”⁵⁴.

În conținut, cele două programe, în esența lor, au fost asemănătoare. Existau unele deosebiri în ce privește modalitățile de realizare mai ales a învățămîntului primar.

Ambele programe erau în fond reale, exprimau necesități vitale ale populației românești, privind dezvoltarea ei spirituală și nu erau contrapuse culturii și civilizației poporului maghiar, dar aveau menirea să contracareze politica regimului fascist horthyst, de ocupație și de maghiarizare forțată, ori deghizată a populației românești.

Linia politică a rezistenței național-patriotice antihorthyste și revoluționare în domeniul învățămîntului și culturii a avut ecoul cuvenit în rîndul maselor populare, al forțelor social-politice naționale, care, împreună cu factorii mișcării, au militat pentru realizarea programelor și apărarea drepturilor populației românești.

O contribuție importantă în afirmarea și susținerea programelor rezistenței naționale pe linia învățămîntului au adus-o cele două organe de presă în limba română, „Tribuna Ardealului” și gazeta „Săptămîna”. Problemele au fost susținute și prin manifestele lansate de organizațiile de partid și U.T.C. aflate în ilegalitate.

Prima luare de poziție deschisă și pe acest tărîm, sub titlul semnificativ „Cerem lumină”, a fost articolul apărut în „Tribuna Ardealului” la 27 noiembrie 1940, semnat de profesorul Gheorghe Dăncuș, redactor la acel cotidian, în care, printre altele, spunea: „Noi cerînd lumină, ne gîndim la cuvînt și slovă românească, ne gîndim la ceea ce ne lipsește cu desăvîrșire”⁵⁵, sublinia cu amărăciune autorul.

În articol se arată că populația românească din teritoriul cedat a rămas fără hrană spirituală, deoarece toate cărțile și orice producție

⁵⁴ Arh. C.C. al P.C.R., Colecția 90, Unitatea de păstrare 1717, f. 1 și Gh. Zaharia, L. Vajda, G. I. Bodea, P. Bunta, M. Covaci, L. Fodor, A. Simion, Gh. Tuțui, *Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1974, p. 103—104.

⁵⁵ *Tribuna Ardealului*, nr. 60 din 27 noiembrie 1940.

literară sau de alt conținut în limba română au dispărut din librării și depozite, ca prin minune. Pe la unii vinzători, arăta articolul, „mai poți afla cite o hîrtoagă românească, dosită prin colțuri după alte cărți neromânești, pe care ți-o arată și vinde pe-a furișul”⁵⁶.

Autorul sublinia că după declarațiile oficiale guvernamentale și după cum se afirmă în mod public, statul ungar nu ar avea nici un interes ca să țină populația românească în beznă necunoștinței. „Și chiar dacă ar avea interes, nu are dreptul la așa ceva”⁵⁷, sublinia autorul, făcînd trimitere în acest sens la prevederile Dictatului de la Viena și apoi îndeosebi reproducînd pasaje din declarațiile primului ministru, Teleki Pál, făcute despre drepturile naționalităților din Ungaria, pe care se angaja să le respecte. „Ne întrebăm, dar, iarăși, în baza celor mai sus spuse, de ce nu ni se dă și nu ni se aduce hrană sufletească românească? ... Hrana sufletească în înțeles larg, este tot așa de trebuincioasă ca piinea cea de toate zilele”⁵⁸, se concluziona în încheierea articolului.

Intr-un manifest editat de Secretariatul Regional al U.T.C. din Ardealul de nord din luna octombrie 1940, era adresată chemarea la luptă a tinerilor români și evrei „... pentru libertate națională... pentru folosirea limbii materne în școli, în serviciile publice”⁵⁹.

Intr-un alt manifest al Comitetului Regional de partid Cluj, editat în limba română și maghiară, adresat populației românești, în luna decembrie 1940, printre alte obiective de luptă era formulată următoarea chemare: „... luptați pentru folosirea în mod liber a limbii voastre și pentru administrație românească în județele cu populație română”⁶⁰.

La 1 ianuarie 1941, același cotidian românesc, Tribuna Ardealului, a publicat un articol cu referire la activitatea culturală a românilor din Ungaria, semnat de același autor, Gh. Dăncuș. El a reluat problematica vieții spirituale cu aceleași constatări triste, legate de situația în care s-a ajuns. „De patru luni de cînd am fost anexați Ungariei, munca noastră în ogorul culturii s-a împuținat mult. Cele mai multe instituții culturale sau au fost retrase, sau au fost desființate. Slujitorii culturii aproape toți s-au refugiat unii de voie, alții de nevoie.

Am ajuns în regretabila și nenorocita situație — chiar dacă am face abstracție de alte considerente — de a ne vedea puțini și cu puține posibilități în această ramură a muncii”⁶¹.

Autorul sublinia că prin ceea ce el scrie, exprimă cerințele vitale ale maselor populare pe acest tărîm, lipsite de hrană spirituală, dar pe care ele o cer. „Cînd mărturisim acest fapt — sublinia autorul — ne raportăm la trebuințele maselor țărănești de aici obișnuite cu o abundentă hrană culturală, care își așteaptă și pretind și mai departe drepturile”⁶².

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ Arh. C.C. al P.C.R., Colecția 90, unitatea de păstrare 1714, f. 1.

⁶⁰ Idem, unitatea de păstrare 17—18, f. 1.

⁶¹ *Tribuna Ardealului*, 1 ianuarie 1941.

⁶² *Ibidem.*

În articol se trece în revistă situația existentă în domeniul învățămîntului, făcînd următoarele sublinieri critice. Despre școlile din învățămîntul primar se arată că acestea, aproape în majoritatea lor, sînt școli de stat și că la acestea funcționează numai un oarecare număr mic de învățători români. Despre învățămîntul liceal și secundar, se enumerau cele cîteva unități școlare cu limba de predare română, precizînd însă că și aici numărul profesorilor români este mic, iar manualele în limba română nu apăruseră încă. Cu privire la învățămîntul superior în limba română, se arată că în cadrul universității din Cluj, există doar o singură catedră de limbă și literatură română și un lectorat de limbă română și corespondență comercială la Facultatea de științe financiare și economice, care era susținut de preotul Dr. Vasile Dancu.

Evidențiîndu-se importanța activității pe tărîm spiritual-național, în articol se sublinia: „Sectorul cultural este domeniul cel mai cuprinzător. Este cadru de conservare și de înălțare a etnicului și al eticului. Aici intră școlile de toate categoriile, publicistica, societățile de lectură, cercurile de studii, asociațiile culturale și artistice, bibliotecile, librăriile, editurile și tipografiile, creația literară, artistică, științifică, spectacole. Se va vedea, — conchidea autorul — din cele ce vor urma, că în acest domeniu chestia cu medalia încă nu se potrivește⁶³ —, apreciere prin care autorul consemna discrepanța dintre declarațiile exponenților oficiali ai regimului horthyst despre așa-zisele drepturi și libertăți nestingerite de care s-ar bucura naționalitățile și între realitatea tristă care o infirma.

În luna ianuarie 1941, guvernul maghiar a publicat ordonanța nr. 7000/1941 M.E., prin care se reglementa situația învățămîntului în limba maternă pentru naționalitățile din Ungaria de atunci. Din nou în jurul problemei s-au făcut declarații, unele fals măgulitoare, la adresa politicii de „drepturi și libertăți“ pe acest tărîm.

Interpretînd această ordonanță și declarațiile oficiale făcute în jurul ei, cotidianul „Tribuna Ardealului“ din 6 februarie 1941 a publicat articolul cu titlul „Viitorul învățămîntului“, în care se arată că românii din teritoriul ocupat, „Fiind naționalitatea cea mai numeroasă în acest stat — după națiunea dominantă —, intențiile și hotărîrile ce s-au produs și măsurile ce se vor lua în privința școlilor și a instrucției în limba maternă a naționalităților conlocuitoare, pentru noi sînt de mare importanță⁶⁴. De aceea, sublinia autorul articolului, este bine și necesar să se atragă atenția și să se insiste asupra acestor fapte „... pentru a fi cunoscute de fiecare cetățean interesat⁶⁵.

Problemele învățămîntului secundar în limba română au fost re-luate într-un alt articol din același cotidian, tot în luna februarie 1941, în care autorul, același Gh. Dăncuș, punea problema că situația învățămîntului secundar în raport cu trebuințele și cu perspectivele viitoare este mult sub cerințele reale.

În viziunea propunerilor din programul minimal al Comunității românești au fost din nou formulate următoarele cerințe pe tărîmul în-

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Idem*, nr. 115 din 6 februarie 1941.

⁶⁵ *Ibidem*.

vățămintului secundar în limba de predare română: organizarea și funcționarea a 3 licee teoretice de băieți, în Cluj, Năsăud și Oradea, 2 licee teoretice de fete în Cluj și unul în alt oraș, 2 școli normale de băieți și 2 școli normale de fete, 2 licee comerciale, din care unul de băieți și unul de fete.

În articol era apoi subliniată din nou una din cele mai acute probleme, aceea a cadrelor didactice de naționalitate română, atât pentru învățământul primar, cât și pentru cel secundar. „Școlile și catedrele cu limba de predare maternă fără personal pregătit cu aptitudini corespunzătoare nu-și vor putea îndeplini rostul lor pentru care ele funcționează”⁶⁶.

Cerințele formulate în acel articol aveau în vedere necesitatea aprobării și funcționării unor școli secundare de stat în plus față de cele existente. Au trecut însă cei patru ani de ocupație și nici aceste cerințe minime nu au fost satisfăcute de către guvernul și regimul horthyst și învățământul mediu și secundar.

Factorii mișcării de rezistență național-patriotică au tras concluziile necesare din politica regimului horthyst în domeniul învățământului și despre intențiile vădite de a-l folosi în scopul maghiarizării populației românești în proporție de masă. În această situație specifică a fost concepută și readusă în actualitate alternativa reînființării școlilor confesionale românești existente înainte de 1918 și păstrate mult timp și după aceea. Aceasta era apreciată ca o cale și un mijloc de contracarare a politicii de maghiarizare, atât forțată, cât și deghizată. Totodată să se asigure încadrarea școlilor cu cadre didactice de naționalitate română și realizarea învățământului în mod efectiv în limba română. Această situație specifică era determinată de împrejurările excepționale și de politica regimului horthyst, care prin scopurile urmărite sub raportul instrucției școlare reprezenta un pericol grav și un regres pe tărîm cultural, social și național. În aceste împrejurări, acțiunea pentru reînființarea școlilor confesionale românești avea un caracter politic și național. De aceea, ea a fost în mod just sesizată și interpretată de masele populare, de cele țărănești îndeosebi, înțelegînd că pe această cale se vine în întîmpinarea unor năzuințe proprii.

Redăm cîteva exemple și aspecte care, deși sînt parțiale, ne înfățișează stările de spirit în această problemă.

Din județul Satu Mare, pretorul plășii Șomcuta Mare raporta în august 1941 faptul regretabil după el, pentru regimul horthyst, că pe teritoriul plășii a început o intensă propagandă în scopul deschiderii școlilor confesionale românești. „Este uimitor — se arăta în raport — cît sînt de increzători în aprobarea acestora. Au început să facă reparația localurilor de școală, fac curățenie, aleg învățătorii, fac pregătiri în speranța că la toamnă vor deschide școlile”⁶⁷.

Exprimînd îngrijorarea autorităților horthyste locale și deslușind sensul politic al acțiunii, raportorul avertiza organele superioare, că: „Dacă în această privință nu se vor pune piedicile necesare acum la începutul începutului, vom ajunge la situația în care am fost în 1914”⁶⁸.

⁶⁶ *Idem*, nr. 116 din 7 februarie 1941.

⁶⁷ Arh. Stat Maramureș, fond documente, doc. nr. 5/3004, august 1941.

⁶⁸ *Ibidem*.

Același pretor, într-un alt raport din luna septembrie 1941, transmitea organelor superioare că în comuna Mireșul Mare în luna august același an, cu ocazia organizării unor pelerinaje religioase care au durat timp de 4 zile, „... populația a cerut introducerea limbii române în școală ca limbă de predare, deși mai înainte au hotărât exact contrariu și chiar și în anul trecut învățămîntul s-a făcut în limba maghiară⁶⁹ — mărturisește el.

Odată cu măsurile pe care raporta că le-a întreprins din proprie inițiativă față de cei bănuți că ar fi implicați în acțiune, solicita prefectului județului ca să fie îndrumat revizorul școlar județean ca „... față de acei învățători de stat pe care i-au destinat ca și cadre didactice la aceste școli confesionale în perspectivă de a fi deschise, să introducă procedura legală cuvenită și să fie destituiți din posturile de învățători⁷⁰.

Organele polițienești și de administrație horthystă din județele Satu Mare, Maramureș, au pus în urmărire pe învățătorul de naționalitate germană Emher Gustav sub acuzația că a vizitat satele românești și a îndemnat (instigat) populația ca să ceară ca în școli să se predea lecțiile în limba română⁷¹.

În comuna Braniște din fostul județ Someș exista un local de școală confesională românească construit de cetățeni. Autoritățile horthyste militare și civile le-au luat localul și l-au destinat ca sediu pentru comandamentul de „Levente” (organizație paramilitară horthystă). La școala de stat din localitate cu limba de predare maghiară a fost creată o secție cu limba de predare română, dar pe post a fost numit un absolvent de liceu la o populație școlară de peste 50% români, pe cînd pentru cealaltă parte de elevi erau numiți 5 învățători maghiari.

La opoziția țăranilor români față de aceste măsuri și la cerința de a li se restitui localul și de a se deschide o școală confesională în limba română, în ziua de 26 decembrie 1940 au fost chemați la primăria comunală un număr de 15 cetățeni români, unde în mod public au fost bătuți și maltratați grav de către jandarmii horthyști.

În apărarea țăranilor români au intervenit alți țărani maghiari din localitate, care au fost bătuți la fel, pentru îndrăzneala de a fi intervenit. După aceasta localul respectiv a fost în continuare sechestrat și folosit pentru alte scopuri urmărite de ocupanți⁷².

Acțiunile pentru aprobarea deschiderii de școli primare românești au luat amploare și cererile de ordinul sutelor au ajuns la cunoștința guvernului și a Ministerului învățămîntului maghiar. Pentru a împiedica realizarea acțiunii, Ministerul învățămîntului a impus un șir de condiții și de formalități care să însoțească cererile de deschidere, unele aproape imposibil de îndeplinit, pe care le-au transmis spre cunoștință celor două episcopii românești din Cluj. Concomitent, același minister

⁶⁹ Idem, documentul 6/3944/1941, din 1 octombrie 1941.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Idem, documentul 1054/1944.

⁷² D.G.A.S., fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 458/1940, f. 8—12.

fost, 4 octombrie 1863 — 4 octombrie 1943⁷⁵ — încheia articolul omagial.

Locuitorii din Simboieni, fostul județ Someș, într-un memoriu adresat Consulatului român din Cluj, cereau să le fie trimis un învățător fie român, fie maghiar, cu condiția să cunoască limba română și copiii să poată învăța carte în limba lor maternă⁷⁶.

Cotidianul „Tribuna Ardealului“, preluând acțiunea de reînființare a școlilor în limba română, în articolul din 25 aprilie 1941, intitulat „N-avem școli în Ardeal“, arăta că înființarea acestor școli este cerința tuturor acelor care iubesc dulcea noastră limbă românească.

„Ne lipsesc școlile noastre proprii în care să ne creștem copilașii în credința noastră strămoșească. Le cerem: ni s-a făgăduit și avem dreptul la acestea... avem dreptul la o viață — sufletească și fizică — deopotrivă și demnă ce ni s-a recunoscut. În școli ne vom cultiva sufletul și mintea, în cooperative vom îndrepta inițierea pe calea hărniciei și a economisirii ca astfel sufletește și fizicește să avem un popor treaz la minte, harnic, sirguincios și sănătos⁷⁷ — scria cotidianul.

Guvernul horthyst s-a opus cu o atitudine răuvoitoare cerințelor legitime ale populației românești și nu a aprobat în plus față de cele existente nici o altă școală confesională cu limba de predare română, nici un liceu sau școală secundară confesională și nici cererile cu privire la redarea caracterului de liceu fundațional al liceului grăniceresc din Năsăud. Pentru învățămîntul în limba română regimul horthyst de ocupație a constituit un puternic regres, odată cantitativ și calitativ, apoi un pericol grav de deznaționalizare, urmărindu-se scopuri deliberate de a fi lichidat.

Încheind, putem aprecia că în acest domeniu rezistența național-patriotică antihorthystă și antifascistă a avut programe și orientări juste și a făcut eforturi considerabile pentru apărarea vieții spirituale naționale. A reușit ca problemele să fie transpuse pe tărîmul acțiunilor de masă, iar masele și-au dat adeziunea la ele, și-au afirmat cerințele, și-au exprimat opoziția față de politica intensă de maghiarizare dusă de regimul horthyst. Cu toate aceste împotriviri, consecințele și pierderile pe acest tărîm au fost considerabile și ceea ce s-a putut salva, faptic a rămas mai mult simbolic în raport cu pierderile.

A rămas însă la înălțimea situației voința de rezistență național-patriotică a forțelor social-politice, a maselor largi populare, a celor țărănești îndeosebi, care le-au sprijinit prin atîtea acțiuni, în care s-au implicat sute de mii de oameni într-un spirit de largă solidaritate națională.

Aceasta a reprezentat esențialul și pe acest tărîm și, în baza ei, a fost exprimată neîncetat încrederea în victorie, în eliberarea națională, ideal care a străbătut ca o flacără vie și nestinsă nici un moment conștiința națională a maselor largi populare căzute victimă ocupației străine fasciste horthyste.

⁷⁵ Gazeta Săptămîna, Bistrița, 10 octombrie 1943.

⁷⁶ D.G.A.S., fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 234/1940, f. 4.

⁷⁷ Tribuna Ardealului din 25 aprilie 1941.

În luarea de poziție din luna aprilie 1941, cotidianul românesc „Tribuna Ardealului“ formula în mod prevestitor concluzia: „...vom birui greutățile și va veni vremea de ne vom bucura de fructul activității noastre cu toții...“⁷⁸.

Acesta a fost un crez național.

VASILE T. CIUBĂNCAN

DIE VERTEIDIGUNG DES UNTERRICHTES IN RUMÄNISCHER SPRACHE — ZIEL DES ANTIHORTHYSTISCHEN WIDERSTANDES IM NORD-WESTEN TRANSSILVANIENS (1.IX.1940—25.X.1944)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt eine besondere Frage des geistigen rumänischen Lebens, die des Unterrichtes in rumänischer Sprache während der horthystischen Besatzung im Nord-Westen Transsilvaniens nach dem Wiener Diktat.

Für einen Vergleich, entwirft er ein Bild der Entwicklung des Unterrichtes aller Stufen in Transsilvanien in der Zeitspanne 1919—1940, sowohl in rumänischer Sprache, als auch in der Muttersprache der mitwohnenden Nationalitäten, und hebt dabei dessen allgemeinen Fortschritt hervor, der durch die Verwirklichungen die Ergebnisse der vorhergegangenen 50—70 Jahre unter österreich-ungarischem Regime um vieles übertrifft.

Dann zeigt er die Lage des Unterrichtes in rumänischer Sprache unter horthystischer Besatzung, der einen großen Rückschritt auf allen Gebieten aufweist, unter dem eine rumänische Schulbevölkerung von ungefähr 157.000—162.000 Personen zu leiden hatte, was ungefähr 55—56% der Gesamtbevölkerung im Schulalter ausmacht, die einem intensiven, gewaltsamen und getarnten Magiarisierungsprozeß ausgesetzt wurde.

Dann werden die Ziele der national-patriotischen antihorthystischen Widerstandsbewegung im besetzten Territorium auf dem Gebiete des geistigen Lebens des Unterrichtes, im Verhältnis zur geschaffenen Lage, hervorgehoben und es wird die Schlußfolgerung ausgesprochen, daß die Verteidigung des Unterrichtes in rumänischer Sprache ein Hauptziel der Bewegung darstellte.

⁷⁸ *Ibidem*.

NOTE ȘI DISCUȚII

DESCOPERIRI NEOLITICE LA ȚAGA

Stațiunea preistorică de la Țaga este cunoscută încă din anul 1887. În literatura de specialitate¹ sînt amintite mai multe puncte din perimetrul comunei unde se găsesc urme ale trecutului. La punctul *Hrube* din Valea Tistașului s-au desfășurat, între anii 1965—1967, săpături sistematice conduse de către D. Protase².

Punctul *Hrube* este situat la cca 3,5 km sud-vest de vatra satului și a fost locuit în neoliticul timpuriu și mijlociu, în epoca bronzului, a fierului (Hallstatt și Latène), în sec. IV—V și în sec. VII—VIII e.n.

Materialul ceramic neolitic a fost descoperit în strat sau în poziție secundară, datorită bordeielor de sec. IV—V, VII—VIII. În secțiunea I/1965 ceramica neolitică este în cantitate mică. La adîncimea de 0,40 m, în S II/1965, s-au găsit fragmente neolitice deranjate de bordeiul prefeudal B₁. Stratul de cultură neolitic este sezizat și în S V/1965, la adîncimea 0,80 m. La capătul sud-vestic al secțiunii VI/1966 a fost decopertată o parte dintr-o locuință de suprafață, unde s-au găsit mai multe fragmente ceramice neolitice și chirpici. O altă locuință neolitică a fost secționată în S XII/1966 la adîncimea 0,25—0,35 m. Pe lângă ceramică au fost găsite lame de obsidian și greutăți din lut ars. Din stratul de cultură, tăiat de secțiunea S XIII/1966, au fost recuperate două figurine de lut³. În campania de săpături din anul 1967 ceramica neolitică a fost recoltată din secțiunile XV—XVIII. În S XVI/1967 a fost secționată o groapă cu multă ceramică neolitică.

Locuirea de la *Hrube* începe în etapa timpurie a neoliticului, în vremea culturii Starčevo-Criș. În lotul de materiale arheologice de la Țaga se găsesc și fragmente ceramice care aparțin neoliticului mijlociu, foarte probabil grupului Iclod⁴.

Fragmentele ceramice Criș-Starčevo de la Țaga aparțin, mai ales, speciei grosiere, fiind puține cele din categoria semifină. Ceramica grosieră are ca degresant nisip, arderea este bună, iar culoarea cărămizie. Fragmentele care au pleavă tocată în pastă sînt, în general, slab arse⁵.

¹ E. Orosz, *Húsz ismeretlen ősembéri telepről*, Cluj, 1903, p. 7; I. Martian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, p. 40; M. Roska, în *Közl.* 1, 1941, p. 54; Idem, în *ErdRep*, 1942, p. 52; T. Bader, în *ActaMN*, V, 1968, p. 385.

² Mulțumim și pe această cale conducătorului cercetărilor, D. Protase, pentru amabilitatea cu care ne-a ajutat în documentație, iar colegilor N. Vlăsa și Gh. Lazarovici pentru bunăvoința de a ne fi pus la dispoziție materialul spre cercetare. Din colectivul de cercetare de la Țaga au făcut parte: Ioana Bogdan, Gh. Lăzin și D. Isac.

³ T. Bader, *op. cit.*, p. 385 (greutățile și idolii nu au fost încă identificați).

⁴ MIT, nr. inv. IN: 1507, 1520—1521 și P:76088, 76094, 76114.

⁵ Hașura profilelor indică arderea incompletă, precum și existența slipului.

și au nuanțe închise de brun-cărămiziu, avînd slip, iar uneori barbotină. Puține fragmente au în pastă cioburi pisate. Uneori, lutul este rău frămîntat, observîndu-se bucăți mici de argilă nesfărîmate.

Ceramica semifină conține mai des pleavă tocată mărunt și nisip fin. Arderea este incompletă, rareori bună. Culorile predominante sînt cele închise, brune. Miezul este negru-brun, iar slipul negru, brun, cărămiziu sau gălbui. Pereții vaselor sînt neteziți.

Ornamentarea s-a realizat prin barbotinare, incizare, imprimare cu degetul sau ciupire. Barbotina este stropită, *tipul* b_2 — (pentru ornamente și forme folosim sistemul tipologic al lui Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 37—38), avînd analogii la Beșenova-Bucova, Gornea, *Bordei* 4⁶, Ostrovu Golu⁷, Cuina Turcului, Hăpria și Uioara de Sus⁸, *tipul* b_3 (fig. 3/7—8) cu analogii la Beșenova-Bucova III și IV, Cuina Turcului III, Ostrovu Golu III—IV, Fughiu, Unip și Hunedoara-Cimitirul reformat⁹. Uneori, se combină barbotina stropită cu cea organizată *tipul* $b_7 + b_2$, (fig. 3/5) cu analogii la Gornea — *Locurile lungi* (locuința 1) și Hunedoara — *Cimitirul reformat*¹⁰. Barbotina organizată a fost preferată, fiind întîlnite mai multe variante: verticală, *tipul* b_5 (fig. 3/3, 6), cu analogii numeroase la Gornea — *Locurile lungi* (locuința 1)¹¹, Ostrovu Golu III—IV¹², Cuina Turcului¹³, Moldova Veche¹⁴, Cipău¹⁵, Hunedoara — *Cimitirul reformat*¹⁶, Unip¹⁷; oblică, *tipul* b_7 , cu analogii la Beșenova — *Bucova III*, Ostrovu Golu III, Liubcova, Cîrcea — *Viaduct*, Zăuan, Fughiu, Suplacul de Barcău, Unip¹⁸, Ghirbom — *La Ghezuini*¹⁹; în valuri, combinată cu briu alveolar (o formă neobișnuită, fig. 3/1), cu analogii la Ostrovu Golu și Valea Râii²⁰; *tipul* b_{10} , este o apariție tirzie, destul de rar întîlnită (fig. 3/4); virciuri groase, trasețe aproape vertical (fig. 3/2) cu analogii la Gornea — *Locurile lungi*, Os-

⁶ Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, pl. VII/E 36; VI/C 33; IX/E 8; Idem, *Neoliticul timpuriu din zona Porților de Fier*, comunicare la Köln, 1982, fig. 1/39.

⁷ *Ibidem*, fig. 2/38.

⁸ Idem, *Periodizarea culturii Starčevo—Criș din România*, comunicare la Congresul de tracologie, Viena, 1980, fig. 3/25.

⁹ Idem, *Neoliticul Banatului* (mai departe *NeolBanat*), pl. VI/C 1; VII/E 41, F 1; VIII/E 27, 37; IX/D 1; Idem, în *ActaMN*, XVII, 1980, fig. 1/6; Idem, în *Analele Banatului* (seria Istorie), 1981, pl. II/24, 28; Idem, comunicare, Köln, 1982, fig. 2/39; 4/26; F. Drașoveanu, comunicare la Colocviul de neolitic, București, 1981, pl. III/18; Idem, în *Apulum*, XIX, 1981, fig. 3/3; pl. I/9; II/23.

¹⁰ Gh. Lazarovici, *Gornea — preistorie*, Reșița, 1977, pl. XXI/3; F. Drașoveanu, comunicare, București, 1981, pl. III/17.

¹¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, pl. XXIII/6; Idem, *NeolBanat*, pl. XV/G 5.

¹² *Ibidem*, pl. VIII/E 2; IX/D 3; Idem, comunicare, Köln, 1982, fig. 2/34; 4/27.

¹³ *Ibidem*, fig. 3/23.

¹⁴ *Ibidem*, fig. 4/40.

¹⁵ N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 25, fig. 2/8.

¹⁶ F. Drașoveanu, *op. cit.*, pl. II/16.

¹⁷ Gh. Lazarovici, în *Analele Banatului*, 1981, pl. II/23.

¹⁸ *Ibidem*, pl. II/34; Idem, *NeolBanat*, VII/E 40; VIII/E 9; Idem, în *ActaMN*, XVII, 1980, fig. 1/1, 7, 10; Idem, comunicare, Viena, 1980, fig. 6/38; Idem, comunicare, Köln, 1982, fig. 3/36.

¹⁹ I. A. Aldea, în *Apulum*, X, 1972, fig. 2/1—2.

²⁰ Gh. Lazarovici, comunicare, Viena, 1980, fig. 6/39.

trovu Golu, Cuina Turcului I²¹, Bedehaza²² și Biña²³; acest ornament apare mai timpuriu, în fazele IIB și IIIA ale culturii Criș-Starčevo.

Ornamentele prin ciupituri sînt de *tipul* a₁₂ (fig. 2/10, 15) sau organizate în motive unghiulare (fig. 2/13), avînd analogii la Cuina Turcului I—III²⁴, Beșenova — *Movila Mare*²⁵, Padina²⁶, Arad²⁷, Cîrcea²⁸, Suplacul de Barcău²⁹, Zăuan³⁰, Tărtăria, Bedehaza³¹, Hunedoara — *Cimitirul reformat*³², Unip³³, Beșenova — *Bucova IV*, Cenad, Liubcova și Let³⁴.

Inciziile scurte, *tipul* d, alcătuiesc cea de a treia categorie de ornamente de la Țaga, fiind verticale (fig. 2/9), orizontale (fig. 2/14) sau oblice (fig. 2/11). Analogii pentru acest decor se găsesc la Ostrovu Golu II—IV, Gornea, Cuina Turcului III, Beșenova — *Movila Mare*, Schela Cladovei, Dejan și Fărcașele de Sus³⁵.

Ornamentele în relief sînt reprezentate prin briul alveolar (fig. 3/1) și proeminențe variate: applatizate (fig. 2/12) și rotunjite, grupate cîte două (fig. 1/4; 3/5). Analogii pentru cele applatizate, se găsesc mai ales la: Cipău, Morești, Beșenova — *Movila Mare* și — *Bucova IV*, Cîrcea și Unip³⁶.

Din cauza stării fragmentare a materialului s-au putut reconstitui doar cîteva forme: străchinile (fig. 4/3—4), castroanele (fig. 1/6, 8) și cupele cu picior (fig. 2/7—8). Au fost adunate numeroase funduri (fig. 1/5, 9—14, 2/1—6, 10; 3/2, 6) și buze de vase (fig. 3/1; 4/1—2), care pot să aparțină unei game largi de forme. *Tipul* A₁ are o evoluție și o dăinuire îndelungate, fiind întîlnit în numeroase așezări³⁷. *Tipul* A₂ este mai puțin răspîndit și este cunoscut, mai ales, în așezările fazelor tîrzii (IIB—IVB), din Banat³⁸, precum și la Hunedoara — *Cimitirul refor-*

²¹ *Ibidem*, fig. 3/26; *Idem*, Gornea, pl. XXI/11.

²² N. Vlăssă, *op. cit.*, fig. 9/5.

²³ J. Pavúk, în *Godišnjak*, XIII, 11, 1976, pl. II/1.

²⁴ Gh. Lazarovici, *NeolBanat*, pl. VI/C 23; VII/F 10; *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 3/21; *Idem*, comunicare, Köln, 1982, fig. 3/21.

²⁵ *Idem*, *NeolBanat*, pl. VIII/F 17; *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 5/38.

²⁶ *Idem*, comunicare, Köln, 1982, fig. 1/34.

²⁷ *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 3/21; Gh. Lazarovici—E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIII, 1981, V/3, 5—6, 11—13.

²⁸ Gh. Lazarovici, comunicare, Viena, 1980, fig. 3/21.

²⁹ D. Ignat, în *Crisia*, 1978, pl. III/1—4; VI/4.

³⁰ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVII, 1980, fig. 2/1.

³¹ N. Vlăssă, *op. cit.*, fig. 3/13; 9/2.

³² F. Drașoveanu, *op. cit.*, pl. III/5.

³³ Gh. Lazarovici, în *Analele Banatului*, 1981, fig. 3/4.

³⁴ *Idem*, *NeolBanat*, pl. VII/E 32; VIII/F 42; *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 7/33; *Idem*, comunicare, Köln, 1982, fig. 2/34.

³⁵ *Ibidem*, fig. 2/42; 4/32; *Idem*, *NeolBanat*, VII/E 14; F 15, 35; VIII/E 17; F 2, 24; IX/D 9, 19, 45, E 22; *Idem*, în *ActaMN*, XVII, 1980, fig. 2/8.

³⁶ N. Vlăssă, *op. cit.*, fig. 2/11; 7/2, 13; Gh. Lazarovici, în *Analele Banatului*, 1981, fig. 3/3; *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 3/32; *Idem*, *NeolBanat*, pl. VII/E 34; VIII/F 30.

³⁷ *Ibidem*, pl. VII/A 1, 24, B 1, C 8; VIII/A 1; *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 4/1; 5/1; Gh. Lazarovici — E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIII, 1981, fig. 1/2; F. Drașoveanu, *op. cit.*, pl. 1/7.

³⁸ Gh. Lazarovici, *NeolBanat*, pl. VII/A 5; VIII/A 4; IX/A 15—16; *Idem*, comunicare, Viena, 1980, fig. 5/4.

mat³⁹ și Zăuan — *Dimbul Cimitirului*⁴⁰. Cupa cu picior (*tip B₄*) este un exemplar specific fazelor tirzii, atît după formă, cît și ca factură (mult nisip, slip brun, ardere bună), avînd analogii în Banat⁴¹ și în Transilvania la Cipău, Hunedoara — *Cimitirul reformat*⁴². *Tipul C* cunoaște mai multe variante (fig. 3/1; 4/1—2; 5/1—2), dintre care vasul cu buza ușor evazată este o formă întîlnită, mai ales, în așezările de fază IIIA—IVA⁴³. *Tipul D* (fig. 5/3) are buza teșită și o pastă ce anticipează factura ceramicii din neoliticul mijlociu. Acesta are puternice elemente vinčiene, atît în formă, cît și în factură, păstrînd, totuși, unele elemente starčeviene. Variantele *tipului D₆*, cu corpul ușor rotunjit (fig. 1/8) sau bitronconic, cu o ușoară pronunțare a umărului (fig. 1/6), sînt forme care prezintă evidente influențe sudice, vinčiene, de orizont A₁₋₂. Forme asemănătoare întîlnim în așezări vinčiene, dar acolo pasta este mai nisipoasă, (*tipul B II* la Gh. Lazarovici, în *Praehistorische Zeitschrift*, 56, 2, 1981, p. 174). Analogii avem în Banat⁴⁴ și la Zăuan în Transilvania⁴⁵. Acest tip de vas apare numai în faza IIIB a culturii Criș—Starčevo și este un element de influență vinčiană.

În așezarea de la Țaga a mai fost găsită o toartă cu buton ușor alungit, element întîlnit în mediul Starčevo—Criș tîrziu și în fazele timpurii ale culturii Vinča (*tip K* la Gh. Lazarovici, *op. cit.* p. 174), cu analogii în stațiunile de la Dubova, Gornea, și Moldova Veche. Aceste toarte-buton în România le avem la orizont Criș—Starčevo IVA și au fost puse în legătură cu apariții similare din culturile Paradimi, Dimini, Karanovo II—III — Veselinovo⁴⁶.

Un alt element important pentru datare și pentru precizarea contactelor dintre comunități, îl constituie vasele cu picioare (fig. 1/3, 7), care sînt des întîlnite în fazele tirzii ale civilizației, fiind larg răspîndite în Balcani, Banat, Voivodina. Cele mai numeroase exemplare se găsesc, după cît se pare, în Ungaria și Transilvania⁴⁷.

³⁹ F. Drașoveanu, în *Apulum*, XIX, 1981, pl. I/9.

⁴⁰ Gh. Lazarovici — E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, fig. 6/1.

⁴¹ Gh. Lazarovici — E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIII, 1981, fig. 3/5; Gh. Lazarovici, comunicare, Köln, 1982, fig. 4/23.

⁴² N. Vlăsa, *op. cit.*, fig. 2/4; F. Drașoveanu, comunicare, București, 1981, pl. I/15.

⁴³ N. Vlăsa, *op. cit.*, fig. 2/5, 8; 3/11, 15; 6/7; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VIII, 1971, fig. 5/3—4; B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, *Praistoria Vojvodine*, Novi Sad, 1974, pl. V/2 (gr. Körös); D. Ignat, în *Crisia*, 1978, pl. I/1; Idem, în *Crisia*, 1979, pl. VI/1; Gh. Lazarovici, *NeolBanat*, pl. VII/A 26, B 5, C 28; VIII A 21, B 5, 21—22; Gh. Lazarovici — E. Lakó, *op. cit.*, fig. 12/6; Gh. Lazarovici — E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIII, 1981, fig. 3/7; 4/6; Gh. Lazarovici, comunicare, Köln, 1982, fig. 2/12; 3/4.

⁴⁴ *Ibidem*, fig. 5/20; Idem, *NeolBanat*, pl. VIII/B 15; Idem, *Gornea*, pl. XXXVI/14.

⁴⁵ Idem, în *ActaMN*, XVII, 1980, fig. 2/4, 6; Gh. Lazarovici — E. Lakó, *op. cit.*, fig. 13/4.

⁴⁶ Gh. Lazarovici, în *Praehistorische Zeitschrift*, 56, 2, 1981, p. 173.

⁴⁷ Idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 15, 23, fig. 7/1, 3, 5—6; Idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 411, 414, fig. 5; B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, *op. cit.*, pl. V/12 (gr. Körös); E. Lakó, în *ActaMP*, II, 1978, pl. VI/2—3; D. Ignat, în *Crisia*, 1979, pl. VII/2; IX/1—4; Gh. Lazarovici, *NeolBanat*, pl. VIII/B 27; C 17—18; Idem, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 19, fig. 3/11—16; Gh. Lazarovici — E. Pădureanu, în *Ziridava*, XIII, 1981, fig. 9/10—11; Gh. Lazarovici — E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 18, 21, 29, fig. 4/4—5, 8; 12/11—12.

Materialul ceramic de la Țaga ilustrează, în mod elocvent, evoluția așezărilor Criș—Starčevo, din aceste zone, care au intrat în contact cu fenomenul vinčian.

Ca principale caracteristici precizăm:

— Scăderea procentului de pleavă din pastă în favoarea nisipului. Categoria nisipoasă este mai bine arsă.

— Slipul este maroniu sau brun.

— Ornamentele constau, mai ales, din barbotină și ciupituri.

— Formele arată influențe sudice — forma D₆ este de tradiție vinčiană, dar pasta este de factură Criș—Starčevo.

— Vasele cu picioare sînt răspîndite, mai ales, în Cîmpia Tisei și în zonele deluroase din vestul și nord-vestul Munților Apuseni, fiind răspîndite și în aria așa zisului „grup Körös”. Exemplarele din nord-vestul României sînt deci mai la nord decît aria grupului Körös. Pînă în prezent descoperirile de la Țaga sînt cele mai răsăritene din Transilvania.

Ornamentele, pasta și forma vaselor ilustrează legăturile care existau pe o vastă arie, între comunitățile Criș—Starčevo (faza III B—IV A), impulsionate de noi elemente sudice, care provoacă o extindere și o revitalizare ale culturii Criș—Starčevo. Influențele vinčiene devin mai puternice în ultima fază (IV A—IV B), producînd împreună cu alte impulsuri sudice și vestice transformarea și implicit sfîrșitul acestei culturi, dînd naștere în nord-vestul României unor grupuri culturale cu ceramică incizată liniar și ceramică pictată.

ZOIA KALMAR

JUNGSTEINZEITLICHE ENTDECKUNGEN IN ȚAGA (KREIS CLUJ)

(Zusammenfassung)

Die Arbeit analysiert ein interessantes archäologisches Material der Starčevo-Criș — Kultur und setzt es in wissenschaftlichen Umlauf. Das Material stammt aus den systematischen Grabungen von D. Protase, welche das Siedeln im IV—V und VII—VIII Jahrhundert u.Z. zur hauptsächlichen Aufgabe hatten. Unter den neolithischen Materialien gibt es solche der Gruppe Iclod — einer frühen Etappe.

Das entdeckte Starčevo-Criș-Material enthält in der Mischung Sand, der Brand ist gut, vorherrschend sind die Tönungen in ziegelrot und braun-ziegel-rot. Alle Arten enthalten organische Reste, die Spreu begegnet aber häufiger in der feinen Tonware.

Die Verzierungen bestehen aus gespritztem, organisiertem, verziertem Barbotin, Ritzlinien, plastischen Ornamenten, Tupfengürteln und anderen.

Der fragmentarische Zustand des Materials gestattete nicht die Wiederherstellung besonders zahlreicher Formen. Darunter sind zu erwähnen die Schüsseln, Näpfe und Fussbecher, sowie Topffragmente, deren Form nicht zur Gänze wiederhergestellt werden kann. Unter den Formen gibt es zahlreiche die deutliche südliche Einflüsse aufweisen, bestimmt vom chalkolithischen balkanisch-anatolischen Phänomen aus der Vinča-Kultur. Was nicht festgestellt werden kann, ist, ob diese Einflüsse am Orte stattfanden, ob das Siedeln nicht eine Migration von weiter südlich aus dem Banat darstellt, oder aber die Einflüsse am Ort in einem weiteren Gebiet erfolgten. Bloss systematische Forschungen können über dieses wichtige neolithische Objekt aufschluss geben.

Die Gefäßformen, ein Henkel mit Knopf, die Fusschalen, der Styl der Verzierungen und anderes erlauben die Einreihung der Siedlung in der IV. Phase der Starčevo—Criș—Kultur.

a dat dispoziții confidențiale autorităților horthyste din teritoriu ca printr-un șir de măsuri abuzive să împiedice deschiderea acestor școli.

În baza unor asemenea dispoziții prefectura și revizoratul școlar al județului Someș, printr-o circulară dată la 25 iunie 1941, au dispus ca să fie excluși din comitetele școlare comunale toți preoții și învățătorii români care au acționat pentru reintrarea în posesia clădirilor fostelor școli confesionale, în vederea redeschiderii lor în anul școlar 1941—1942⁷³.

Amploarea acțiunilor populației a fost stimulată de sprijinul larg al tuturor factorilor luptei naționale patriotice. Astfel, guvernul horthyst, în vara anului 1941, a fost pus în fața a circa 800 de asemenea cereri colective pentru aprobarea deschiderii de școli confesionale românești⁷⁴.

Despre amploarea acestor acțiuni ne putem da seama și din faptul că fiecare cerere în parte trebuia să poarte semnătura tuturor membrilor consiliilor parohiale și a altor factori. Se mai cerea să fie arătat numele învățătorului pe care l-au propus să funcționeze. Prin aceste dispoziții, formulate cu scopul de a împiedica realizarea obiectivului, au fost de fapt antrenați indirect circa 15.000—25.000 de cetățeni, numai cei care au semnat aceste cereri. Dacă luăm în calcul și părinții elevilor ce urmau să frecventeze aceste școli, avem imaginea a sute de mii de cetățeni antrenați în acea acțiune.

Problema deschiderii școlilor confesionale mai solicita și un considerabil efort material și financiar pentru această populație, deoarece întreținerea școlilor și plata cadrelor didactice urma să se facă de către ea. Cu toate acestea, ea s-a angajat în mod conștient la susținerea unui astfel de efort, numai pentru a-și putea asigura instrucția școlară a copiilor și păstrarea limbii și culturii române.

Acțiuni similare s-au desfășurat și în județul Năsăud pentru ca liceul grăniceresc năsăudean să-și primească caracterul de liceu fundațional grăniceresc confesional din situația în care era, de gimnaziu de stat maghiar. În acel scop, în cele 44 de localități grănicerești au fost semnate în masă petiții și memorii adresate guvernului, prin care s-a cerut această schimbare.

Cu prilejul jubileului împlinirii a 80 de ani de la înființarea lui, gazeta „Săptămîna” din Bistrița, sfidînd atitudinea răuvoitoare a autorităților care au lăsat în umbră importantul jubileu, făcea următoarele consemnări: „Jubileul este însă în sufletele noastre, în intimitatea inimilor noastre. Să fie un jubileu în plin. Generațiile trecute și prezente ale bătrînului liceu îi cîntă preamărirea, iar trecerea noastră, a »fiilor lui Marte de la Valea Rodnei«, înalță imnul »Virtus Romana Rediviva«, ca odă a liceului.

Liceul nostru drag, vatra noastră de lumină, îmbrăcat în haina țesută cu firul de aur al sufletului nostru tînăr, liceul octogenar plin, liceu cu istorie strălucitoare și cu valoare internațională, primește omagiul nostru sincer și urarea de a fi neîntîrziat fundațional cum a mai

⁷³ Idem, dos. 144/1942, f. 127.

⁷⁴ Idem, f. 129.

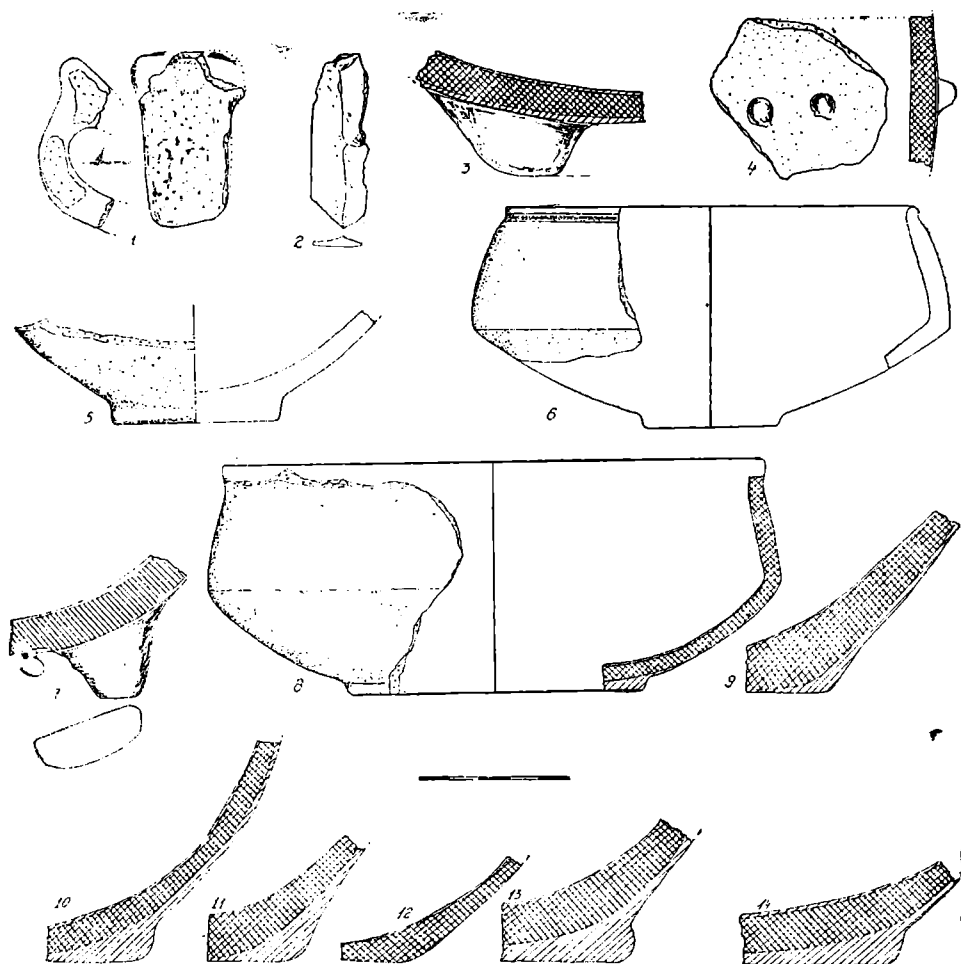

Fig. 1 — Țaga, fragmente ceramice, cultura Starčevo—Criș, faza IVA.

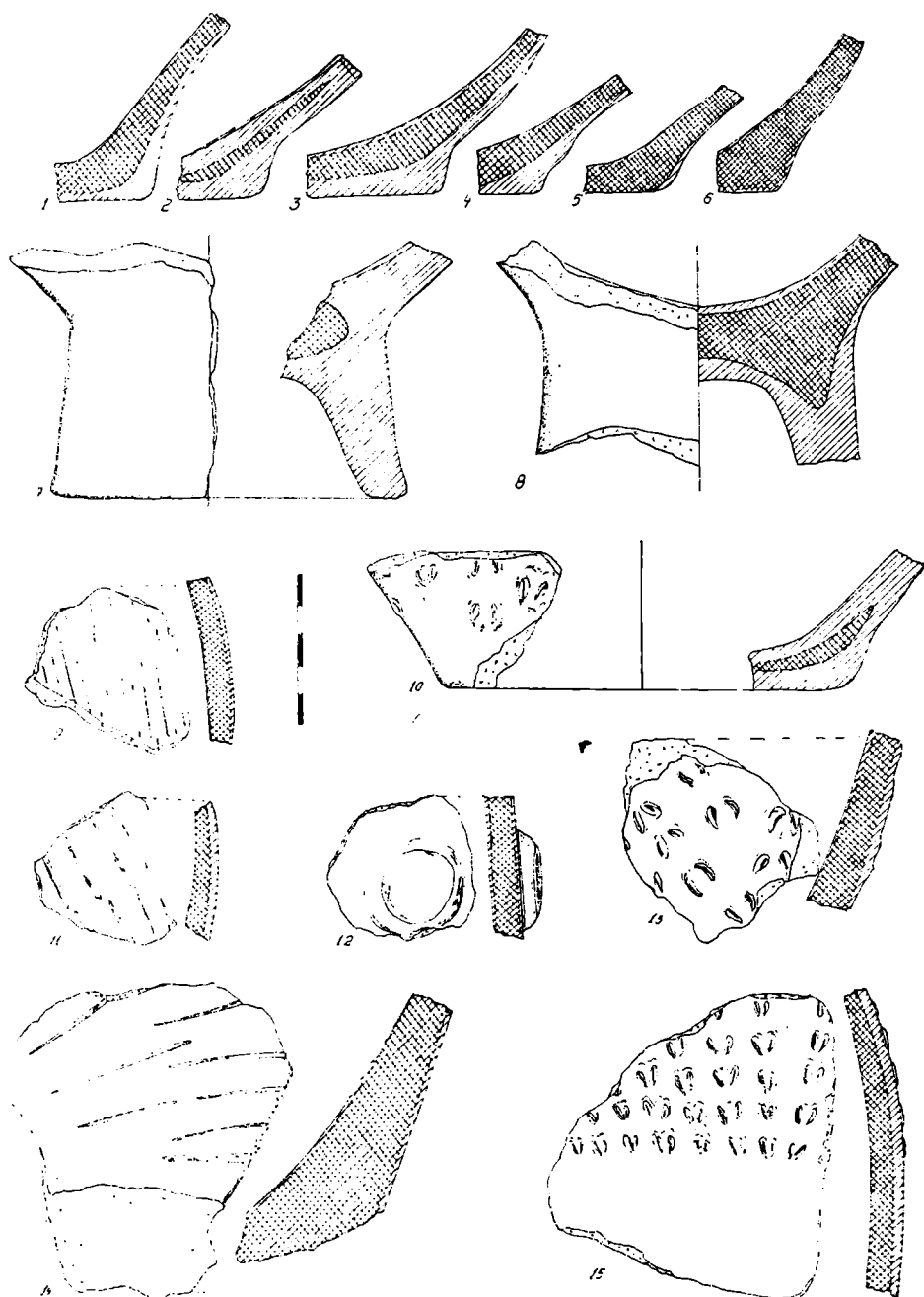

Fig. 2 — Țaga, fragmente ceramice, cultura Starčevo—Criș, faza IVA.

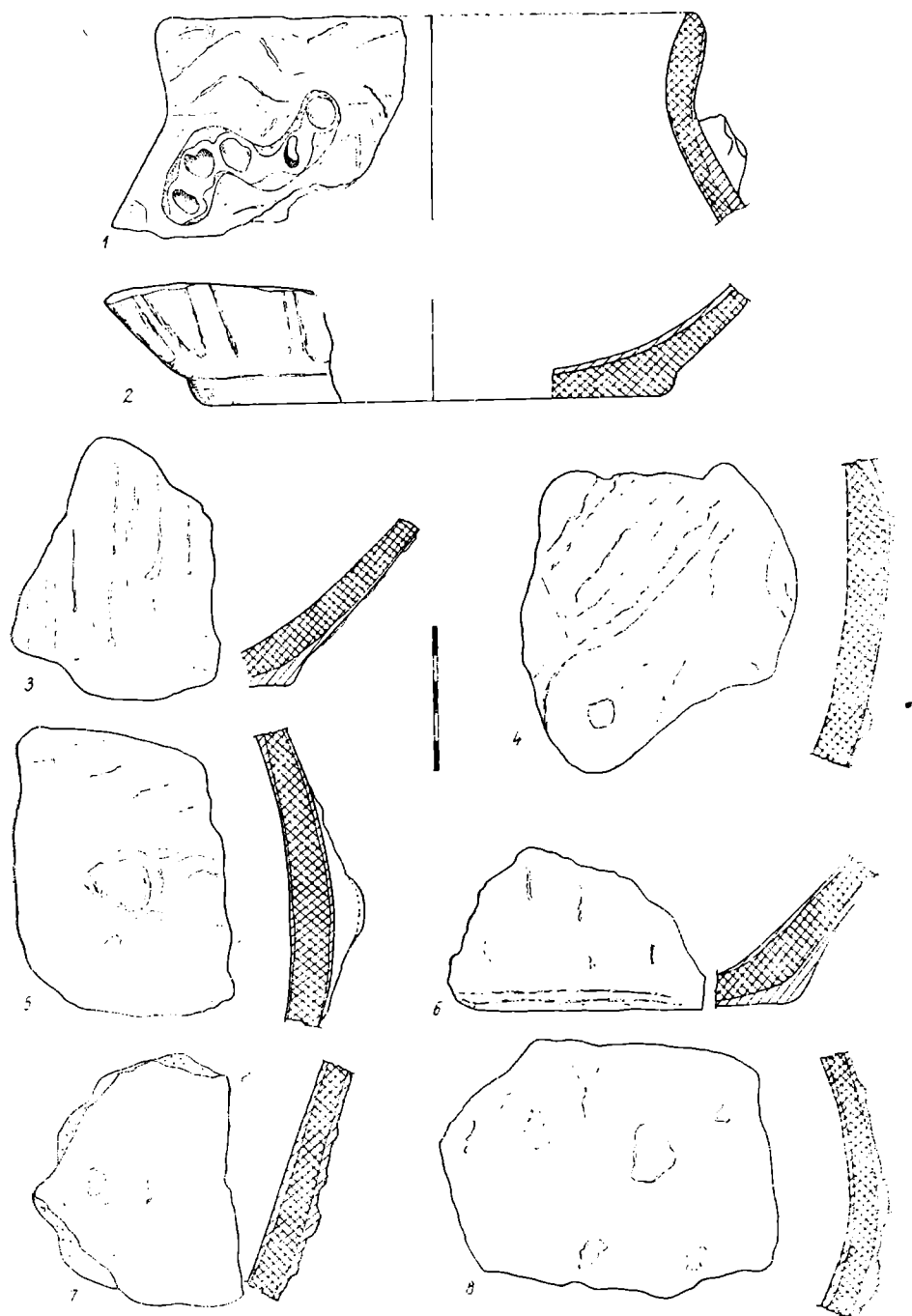

Fig. 3 — Țaga, fragmente ceramice, cultura Starčevo—Criș, faza IVA.

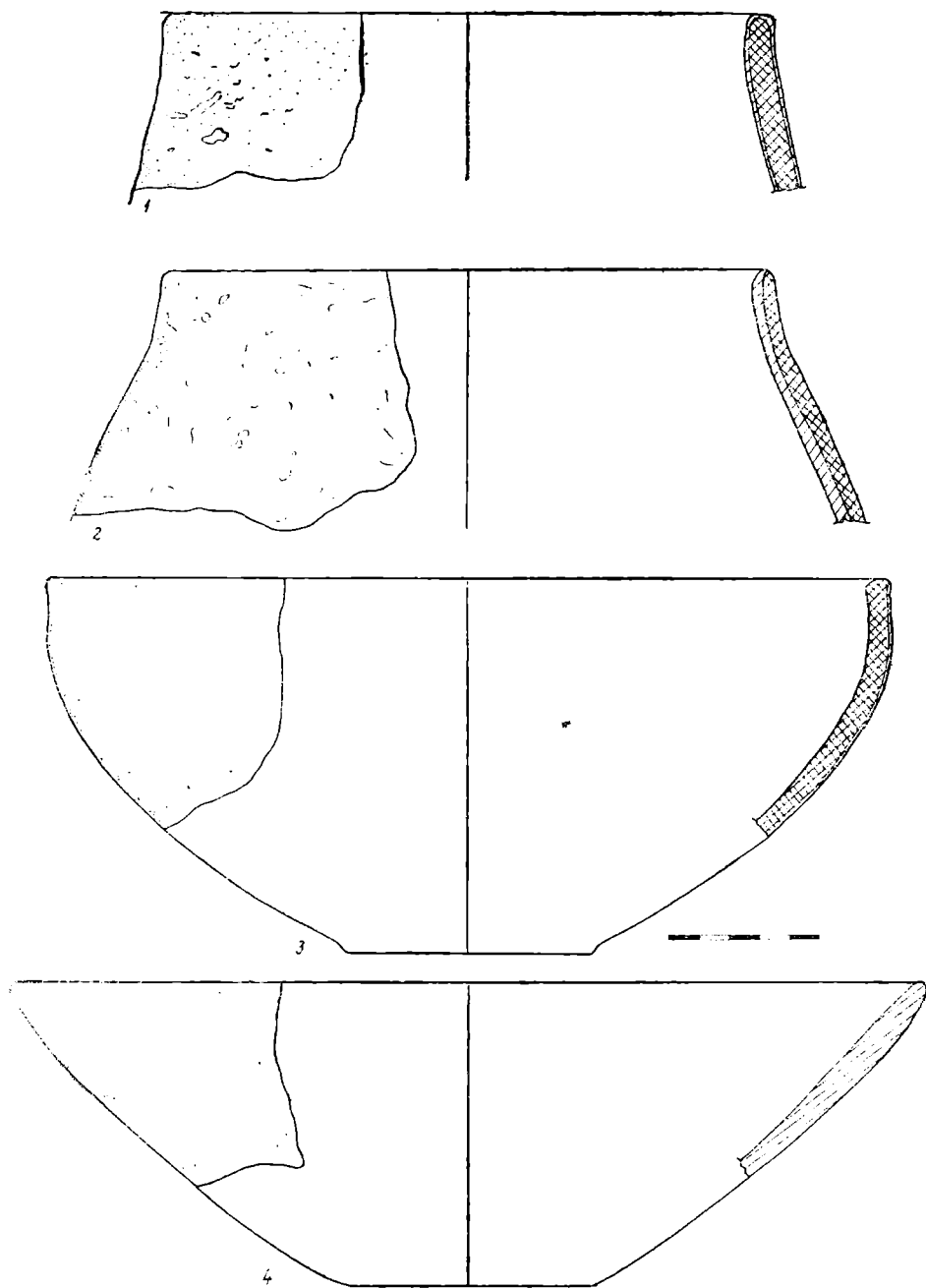

Fig. 4 — Țaga, fragmente ceramice, cultura Starčevo—Criș, faza IVA.

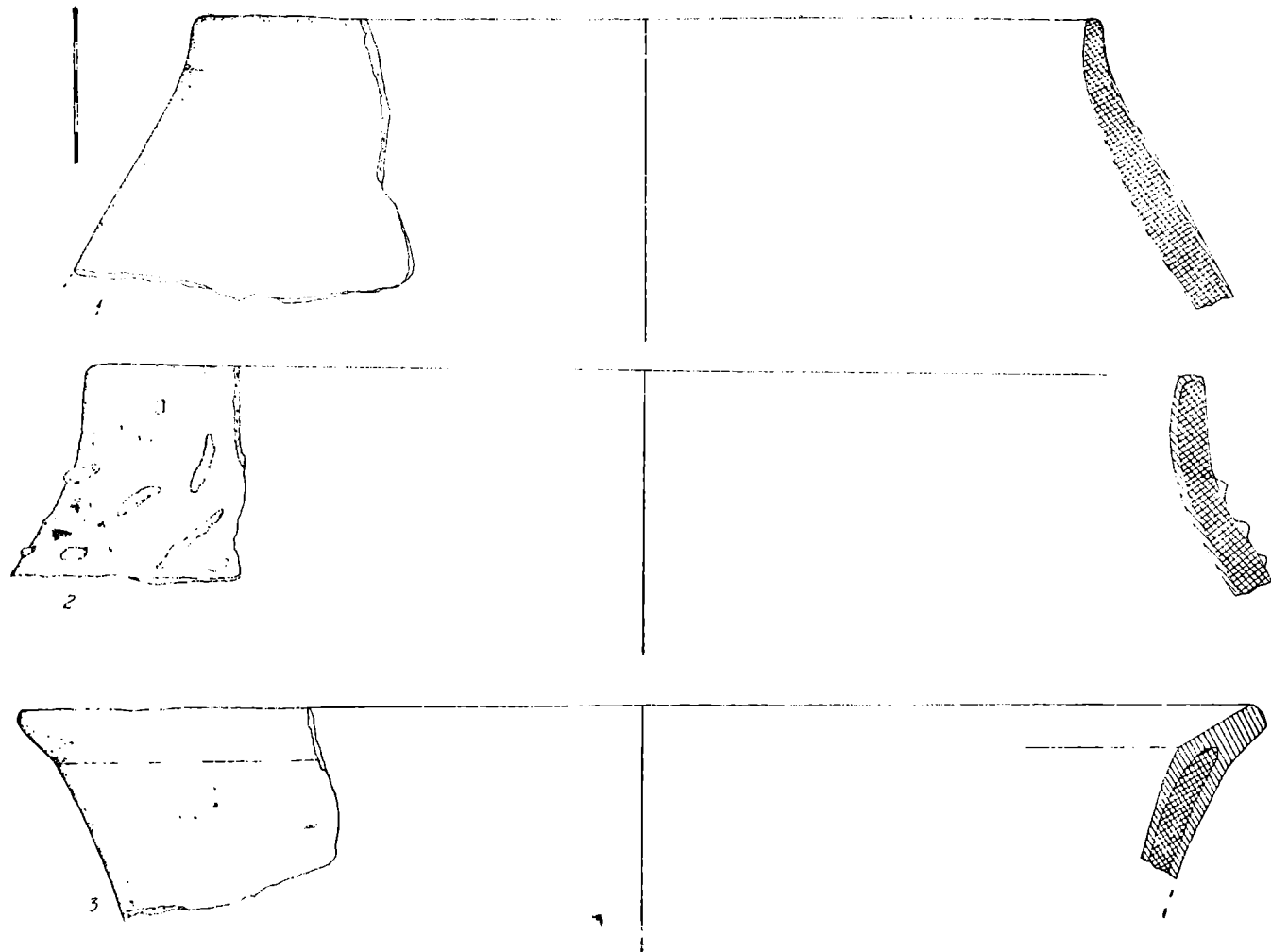

Fig. 5 — Țaga, fragmente ceramice, cultura Starčevo—Criș, faza IVA.

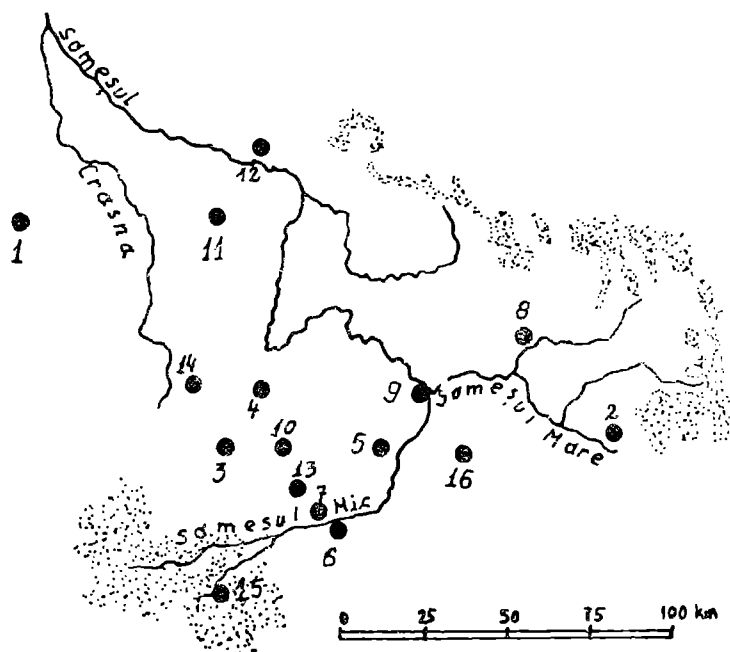

Fig. 6 — Harta descoperirilor Starčevo—Criș din Bazinul someșan.

1. Berea XI — Ciumești (SM) 2. Bozieș (BN) 3. Buciumi (SJ) 4. Chendrea (SJ)
 5. Ciumăfaia (CJ) 6. Cluj-Napoca — str. 30 Decembrie (CJ) 7. Cluj-Napoca —
 Gura Baciului (CJ) 8. Coldău (BN) 9. Dej (CJ) 10. Dragu (SJ) 11. Homorodul de
 Mijloc (SM) 12. Medieșul Aurit (SM) 13. Mera (CJ) 14. Moigrad (SJ) 15. Someșul
 Rece (CJ). 16. Țaga (CJ)

INVENTARUL SANCTUARULUI A DE LA SARMIZEGETUSA REGIA

Despre sanctuarele dacilor de sub zidurile Sarmizegetusei s-a vorbit și s-a scris adeseori în cursul deceniilor scurse de la descoperirea primului și pînă în timpul nostru cînd cercetări sau verificări recente au completat și parțial modificat vechile rezultate ale investigațiilor¹. Fără îndoială, cel mai mult interes a stîrnit marele sanctuar rotund — calendarul dacilor, asupra căruia s-au aplecat spre a-i descifra tainele nu numai arheologi, dar și arhitecți, astronomi, matematicieni, etnografi. Rezultatele întreprinderii lor sînt în bună parte cunoscute, altele sînt încă așteptate, fiecare opinie exprimată găsindu-și mai mulți sau mai puțini susținători, dar și critici. Cam la fel stau lucrurile și cu marele sanctuar aflat în partea de sud a terasei a XI-a, care, ca grad de interes pentru cercetători, s-a situat în imediata apropiere a celui mai sus pomenit. Aceasta poate nu atît datorită dimensiunilor sale (sanctuarul de andezit de pe terasa a X-a impresionînd mai degrabă sub acest aspect), cît mai ales vechimii lui, faza de construcție cea mai bine conservată fiindu-i atribuită lui Burebista. Și despre acest sanctuar au fost exprimate opinii diferite², unele chiar diametral opuse, în legătură cu aspectul său inițial, propuneri de reconstituire făcîndu-se atît pentru o variantă descoperită, cu coloane de lemn, cît și pentru cîteva variante acoperite, cu coloane de lemn sau din piatră, cu un nivel sau cu două.

Asemenea diferențe de opinii, în mod aproape paradoxal, au fost favorizate nu atît de abundența elementelor de ordin arhitectonic sau arheologic luate în considerație, cît de lipsa acestora sau de starea lor precară de conservare.

Într-adevăr, și această construcție, ca și altele cu caracter sacru sau laic din Munții Orăștiei, a suferit mai multe demolări și distrugerii, unele petrecute în timpul dacilor altele în vremea confruntărilor cu romanii sau după aceea.

¹ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, III, 1, 1952, p. 290, fig. 8—9; C. Daicoviciu și I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 395—399; C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 331—341; C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiale*, VII, 1961, p. 304—305; H. Daicoviciu și colab., *Raport asupra lucrărilor de la Grădiștea Muncelului (1980)*, prezentat la a XV-a sesiune anuală de rapoarte privind cercetările arheologice, Brașov, 1981.

² Vezi, de pildă, I. H. Crișan, M. Moldovan, *Influențe grecești în arhitectura sacră a dacilor*, în *Tibiscus*, IV, 1975, p. 91—106; I. H. Crișan, în *Burebista și epoca sa*², 1977, p. 414—423; D. Antonescu, *Arhitectura sanctuarelor patrulatere dace. Comentarii și propuneri*, în *Rev MuzMon*, 1, 1980, p. 69—76; H. Daicoviciu, *Le sanctuaire A de Sarmizegetusa Regia*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 65—79; M. Strimbu, I. Glodariu, *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 377—386.

Din observațiile stratigrafice făcute în anii 1956—1957 și completate în 1980—1982, cu ocazia lucrărilor de restaurare, rezultă că în partea de sud a terasei a XI-a există patru nivele³, acestea fiind (de sus în jos) următoarele: *nivelul 1* — aparținând romanilor, la aproximativ 1 m adâncime; *nivelul 2* — la 1,35 m adâncime, conținând urmele unui sanctuar cu stilpi de andezit, pe mijlocul căruia se mai păstrează 7 plinte de calcar, identice ca formă și dimensiuni cu cele descoperite pe *nivelul 3*, în număr de 52, organizate pe patru șiruri de câte 13, la o adâncime de 2,85 m. Tot la acest nivel, pe laturile lungi ale sanctuarului (cunoscut sub numele de sanctuarul A) s-au observat urmele mai multor stilpi de lemn cu un diametru de 50—80 cm. Sub plintele sanctuarului A, precum și la baza urmelor de stilpi de lemn descoperiți în 1980—1982, se află niște lentile de lut cu multă piatră, în formă de semicalotă, mai profunde în partea dinspre vale a terasei și mai puțin adânci spre deal. În sfârșit, cel de-al *patrulea nivel* este reprezentat de turnul de piatră de pe latura lungă, dinspre vale, a sanctuarului, dezafectat la construirea sanctuarului A, plintele acestuia acoperindu-l parțial. Tot acestui nivel pot să-i aparțină și un șir de grupuri de câte 3—4 blocuri de calcar aflate la baza lentilelor de sub unele plinte ale sanctuarului A și deasupra unor alte asemenea lentile în formă de calotă.

Rămânând la sanctuarul A, cel mai bine conservat, sint de amintit urmele altor 8 plinte, câte două pe fiecare șir, numărul lor total fiind inițial de 60.

Aproape toți cei ce s-au ocupat de sanctuarul A, acceptând ca cert numărul de 60 de coloane, discuțiile purtate pe seama acestuia s-au referit mai ales la datarea diverselor faze ale construcțiilor și la încercările de reconstituire.

Pentru datare au fost folosite două repere cronologice, primul fiind medalionul de lut ars cu bustul zeiței Diana (Bendis), imitând aversul unui denar din 80 î.e.n., descoperit pe a 6-a plintă din șirul al doilea⁴. Celălalt element de datare îl constituie o monedă (as) de la Claudiu, din anul 41 e.n., descoperit la nivelul sanctuarului⁵. Cele două piese menționate fac parte dintr-un inventar mult mai bogat descoperit de-a lungul campaniilor de săpături și care, în mod neașteptat, nu a fost luat în considerație, aceasta poate și datorită faptului că cea mai mare parte a materialului feros nu apucase a fi restaurată pînă de curînd⁶.

Ne propunem să prezentăm în cele ce urmează o parte a inventarului feros descoperit pe nivelul sanctuarului A și să vedem în ce măsură noul element introdus în discuție poate confirma vreuna dintre opiniile anterior exprimate.

De remarcat că maniera de săpătură practică în anii 1956—1957, impusă de existența cōpacilor peste toată suprafața monumentelor a constatat în săparea unei anumite suprafețe, mergîndu-se în adâncime

³ Rezumarea celor patru nivele a fost făcută după M. Strîmbu, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 378—381, unde descrierea este mai amănunțită.

⁴ C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 396—397, fig. 8.

⁵ C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 341.

⁶ Trebuie să amintim că în depozitele Muzeului de istorie al Transilvaniei mai există și alte pachete conținînd material feros, nerestaurat încă. S-ar putea ca unele dintre acestea să provină din sanctuarul A.

pină la nivelul plintelor sanctuarului A, continuînd în anul următor cu deschiderea altei suprafețe, săpată la fel, fapt ce a dus la recoltarea materialului feros, despre care intenționăm să discutăm în continuare, de la adîncimi diferite. Din păcate nu toate pachetele conținînd material feros sînt însoțite de bilețele care să indice clar nivelul din care provin sau măcar adîncimea de la care au fost ridicate. Consultînd jurnalele de șantier și rapoartele de săpături constatăm că au fost descoperite mult mai multe piroane, cuie, ținte ornamentate sau neornamentate decît cele ce vor fi prezentate și parțial ilustrate, dar am preferat să le punem în discuție doar pe cele aflate în jurul adîncimii de 2,80—3 m, corespunzătoare nivelului 3 — nivelul sanctuarului A.

Și, deși nu le ilustrăm acum, remarcăm că numeroasele materiale descoperite la adîncimi diferite, au formă, dimensiuni și ornamente extrem de apropiate, atît cu cele 75 descoperite pe una dintre cele 7 plinte ale sanctuarului C, cît și cu cele 119 descoperite în 1957 la nivelul sanctuarului A.

Dintre cele 119 piese metalice, 2 sînt unelte, prima fiind o daltă (fig. 1/1), avînd o lungime de 23 cm și lățimea părții active de 2 cm. Pe una din fețe era incizat un cerc perfect ce ar putea fi interpretat ca semn de meșter. Partea superioară, mînerul, cilindric, poartă la capăt urmele întrebuițării, fiind aplatizată. Tot în timpul lucrului s-a rupt și toporul (fig. 2/2) din care s-a păstrat doar muchia. Și această unealtă are imprimată pe una din fețe o incizie în formă de dreptunghi. Ambele piese au în așezările din Munții Orăștiei numeroase analogii, databile în sec. I e.n.⁷.

Restul obiectelor constau din materiale de construcție mai mult sau mai puțin corodate, unele dînd impresia că au trecut prin foc. Piroanele cele mai numeroase sînt cele cu un cap mare, rotund, gros, cu corpul în patru muchii (fig. 1/5, 8). Lungimea celui mai mare este de 36 cm, cele mai mici au în jur de 15 cm, dar majoritatea din cele 44 descoperite au o lungime între 24—26 cm. Capul, îngrijit lucrat la toate, este ușor bombat și a fost confectionat separat, fiind ulterior sudat. Pe fața internă a capetelor, al căror diametru fluctuează între 6 și 8 cm se observă cu ușurință urmele ciocanului cu care au fost sudate la cald pe pironul propriu-zis.

Alte 21 de piroane nu au cap acesta fiind în cazul a 5 dintre ele inexistent încă de la început (fig. 4/6), lucru dovedit de suprafața netedă cu care se termină. Acestea, avînd o lungime maximă de 27 cm, au corpul în patru muchii și sînt mult mai groase, măsurînd la partea superioară 2,4 cm.

Alte piroane, nedepășind 18 cm lungime, au capul foarte subțire, motiv pentru care s-a și corodat în mai mare măsură, diametrul său fiind de aproximativ 6 cm. Un alt tip de piroane îl constituie cele frecvent întîlnite în locuințele dacice, cu cap de dimensiuni reduse, mai subțire sau mai îngroșat în formă de calotă (fig. 4/1).

⁷ Pentru analogii, vezi I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, fig. 18, 36—39. Și restul pieselor despre care se va vorbi în continuare, materialele de construcție, își găsesc analogii destul de numeroase în alte descoperiri dacice. Vezi fig. 55—57, 60—64 din aceeași lucrare.

O categorie numeroasă o formează țințele. Sînt de fapt tot un soi de piroane, dar am preferat această denumire datorită rolului mult mai pregnant decorativ al capetelor, care sînt de dimensiuni mai mari, iar partea ascuțită relativ scurtă. Din cele 21 de țințe cu cap mare rotund, un număr de 15 au corpul despîcat pe lungime și cele două părți îndoite lateral (fig. 1/4, 4/3), ceea ce ne face să presupunem că erau introduse într-un lemn pe care-l străbăteau, porțiunea dintre cap și îndoitură fiind tocmai grosimea acestui lemn. Diametrul capetelor acestor țințe, ușor bombate, este în jur de 10 cm, iar lungimea pînă la îndoitură fiind la unele de 12,5 cm, iar la altele de 22—24 cm. Alte șase țințe, avînd același diametru la cap, nu sînt despicate, iar lungimea lor nu depășește 16 cm. Una dintre ele, la 4,5 cm mai jos de cap are o perforație dreptunghiulară, lungă de 2 cm. E greu de precizat locul și rolul ei într-o construcție.

Din cele 9 țințe cu cap dreptunghiular, una are o lungime mare (29 cm) și capul, gros, are $12,5 \times 4$ cm (fig. 4/2). Celelalte 8, cu capul ceva mai mic, nu depășesc lungimea de 16 cm (fig. 4/5).

O bandă ondulată (fig. 1/7) și două plăci subțiri, îndoite în unghi drept, completează materialul feros neornamentat descoperit în sanctuarul A.

O categorie aparte o formează țințele ornamentate. Două dintre acestea, lungi de 21,5 cm, au capul circular, cu un diametru de 10 cm și suprafața ornamentată cu trei cercuri concentrice în relief, iar mijlocul, mai înălțat, marcat printr-un punct incizat (fig. 2/1, 3). Tot cu cercuri concentrice, de data aceasta incise, este ornamentată o țință cu cap în formă de calotă (fig. 3/2) și avînd dimensiuni mai mici (L. 5,5 cm, D. 4,3 cm). O altă țință cu dimensiuni apropiate de ale precedentei (fig. 3/3) este decorată pe margini cu două cercuri concentrice în formă de șnur ce cuprind între ele un val alergător. Centrul piesei e decorat cu o rozetă din 8 petale cordiforme, separate de tot atîtea bastonașe. Sînt cunoscute destule analogii pentru aceste piese, în special în cetatea de la Costești, descoperite însă în construcții incendiate la începutul secolului II e.n. În sfîrșit, o altă țință ornamentală, păstrată fragmentar, a avut capul oval și este ornamentată cu patru prelungi frunze de acant stilizate, plasate în cruce pe lîngă o serie de trei cercuri concentrice incise, aflate în centru. Porțiunile dintre aceste frunze sînt ornate cu patru rozete, constînd din cîte patru petale în formă de inimă, despărțite prin bastonașe (fig. 2/4). Este de observat asemănarea acestui decor cu cel aflat pe cele 5 țințe de foarte mari dimensiuni (D. 29 cm), descoperite în același loc⁸ și publicate deja, dar despre care nu vom vorbi, ele fiind aflate într-o poziție stratigrafică oarecum nesigură. Totodată, este de remarcat prezența motivului frunzei de acant stilizate (de inspirație sudică, elenistică) și pe scutul de paradă descoperit în cetatea dacică de la Piatra Roșie, databil la sfîrșitul secolului I î.e.n. — începutul secolului I e.n.⁹

Următoarele piese pe care le prezentăm sînt elemente cu rol constructiv și funcțional sau doar decorativ, aparținînd unei porți.

⁸ C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiale*, V, 1959, p. 398, pl. III.

⁹ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 119—121, fig. 39—40.

Cele mai mari obiecte din această categorie sînt patru piese, identice ca formă și mărime, ce foloseau la sistemul de blocare dinspre interior al porții (fig. 3/1 a—d). Sînt confecționate dintr-o placă groasă de fier, avînd capetele terminate rotunjit și cu cîte o perforație pătrată în mijlocul acestei porțiuni terminale, ceva mai subțiri. Restul piesei, îndoit în forma literei U are marginile și mijlocul marcate prin trei creste înalte ce coboară în trepte spre cele două cîmpuri cuprinse între ele. Aceste două suprafețe sînt decorate cu cîte două șiruri de ove, marcate prin două linii incise. Ovele sînt despărțite între ele prin săgeți a căror înălțime le depășește. Înălțimea piesei este de 18 cm, lățimea 8 cm, deschiderea 8 cm, lungimea porțiunii de fixare pe lemn 8 cm. Cele patru piese, fixate pe cele două laturi ale porții, permiteau trecerea prin deschiderea lor a unor drugi masivi de lemn ce interziceau deschiderea nedorită a porții. De remarcat la aceste piese, pe lângă rolul lor constructiv, valoarea artistică, decorul fiind realizat cu multă minuție și dînd un aspect plăcut. Tot de la poartă provine și următoarea piesă (fig. 2/8), care este tocmai pivotul pe care se rotea una din laturile porții. Confectionat dintr-o placă groasă de fier, are forma unei calote alungite, cu un diametru interior de 9,5 cm și o înălțime de 6,5 cm. Probabil, tot pe poartă era fixat și belciugul (fig. 2/6), cu un diametru de 7,3 cm, care se prindea pe poartă cu ajutorul unei plăci triunghiulare, al cărei capăt, din păcate, lipsește. Atît partea circulară cît și cea de fixare sînt ornamentate cu două șiruri de cercuri duble incise, făcute cu stanța, la roșu. O altă piesă (fig. 2/7) constă dintr-o bară în forma literei D în secțiune, ce se continua la capete cu două porțiuni corodate în formă de semicerc care au fost, probabil, inițial două cercuri. Pe marginea acestor cercuri, precum și pe suprafața porțiunii centrale, înguste, a piesei este trasat același motiv de cercuri duble incise cu stanța. Alte două șiruri de cercuri incise marchează două diametre în cruce, despărțind ambele capete rotunde în cîte patru sferturi de cerc. Partea opusă a piesei, nedecorată, foarte netedă, lustruită chiar, dovedește că se aplica pe o suprafață plană. Fixarea se făcea, probabil, cu ajutorul unor cuie ce se fixau în porțiunile terminale, azi distruse. Lungimea totală 19,5 cm, lățimea maximă (sau diametru) 11,5 cm. Oarecum asemănătoare este și ultima piesă pe care o prezentăm (fig. 1/2), constînd tot dintr-o bară mai îngustă ce se termină la capete cu două porțiuni semiovale, în formă de spatule. Și aceasta, așa cum o dovedește spatele neted, se aplica pe o porțiune plată. Lungimea totală a piesei 23 cm, lățimea la capete 3 cm.

Din enumerarea și sumara descriere a inventarului sanctuarului A, rezultă că el se compune în proporție covârșitoare din materiale de construcție. Dacă la cele prezentate adăugăm pe cele încă nerestaurate și o parte din cele cărora nu li s-a putut stabili cu claritate poziția stratigrafică în care au fost descoperite, rezultă un număr impresionant de piese folositoare unei construcții din lemn. Existența porții, dovedită de piesele de la sistemul de închidere și de pivot, implică și prezența unei împrejurări, a unor pereți. Foarte probabil acești pereți erau con-

fecționati din birne de lemn care se aplicau¹⁰ pe stâlpii groși ale căror urme au fost descoperite în exteriorul șirurilor de plinte de calcar. Lungimea țințelor cu capătul despicat și îndoit sugerează și grosimea pereților înconjurători și a porții.

Din păcate materialul studiat pînă acum de noi, nu poate aduce argumente suficiente în plus față de cele puse deja în discuție în legătură cu existența sau inexistența unui acoperiș deasupra acestui sanctuar. Indiferent din ce ar fi fost făcut acoperișul (din paie, stuf sau șindrilă) aceasta presupune existența unui suport din căpriori în două ape, suport făcut din lemne la fixarea cărora în unghiul dorit erau necesare scoabe. Dacă sanctuarul ar fi fost acoperit cu șindrilă, material înspre care înclină logic mai toți cei care au propus diverse variante de acoperiș¹¹, aceasta presupunea pentru fixare o mare cantitate de cuie subțiri și mici. Ori nici scoabe, nici cuie de acest fel nu au fost descoperite, mai precis noi nu știm încă de existența lor. A presupune că aceste materiale au fost recuperate de daci după distrugerea sanctuarului (spre a fi eventual, refolosite la alte construcții) este dificil. Se pune întrebarea — de ce au renunțat la celelalte piese, mult mai masive (unele artistic decorate), într-o epocă în care nevoia de fier trebuie să fi fost mare?

Oricum o reevaluare a întregului material feros descoperit pe această terasă se impune și numai după conservarea și restaurarea de laborator făcută tuturor pieselor, ne vom putea pronunța asupra unui eventual acoperiș. Deocamdată, singurul lucru certificat de descoperirile analizate este existența unor pereți din birne în interiorul cărora se putea intra printr-o poartă plasată în partea de sud a sanctuarului, pe latura sa scurtă, în apropierea scării de piatră dezvelită aci.

În ceea ce privește datarea sanctuarului trebuie să ne exprimăm scepticismul privitor la valoarea probatorie a medalionului de lut ars cu chipul Diane, pe baza căruia această construcție i s-a atribuit lui Burebista.

Medalionul, descoperit pe baza de coloană (sau plintă) nu putea ajunge acolo decît după ce acea coloană a încetat de a mai exista, deci, după sfîrșitul sanctuarului¹². Unde se găsea înainte de acest moment este greu de precizat. Poate că tot în apropiere, aplicat ca un „ex voto” sau ca piesă pur decorativă, pe perete sau pe una din coloane. (În treacăt, remarcăm că o coloană, rotunjită, era mai puțin nimerită pentru asemenea aplici plate). În orice caz medalionul, imitînd o imitație dacică

¹⁰ În caz că birnele se aplicau pe stâlpi, aceasta se făcea pe dinafară, astfel că stâlpii nu se mai vedeau din exterior. Firește puteau exista și alte soluții, de pildă, introducerea capetelor birnelor în niște șanțuri practicate în stâlpi (cf. M. Strîmbu, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 285, fig. 4).

¹¹ Vezi I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 419; M. Strîmbu, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 384.

¹² Desigur, dacă medalionul ar fi fost găsit „lingă una dintre plinte” (cf. I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 423) și nu „pe” plintă (vezi C. Daicoviciu, I. H. Crișan, în *Materiala*, V, 1959, p. 396, precum și jurnalul de săpătură) s-ar fi putut presupune că el a ajuns acolo pe vremea cînd sanctuarul mai funcționa.

a unui denar roman (lucru, în fond, nu foarte sigur)¹³, putea fi confecționat și mai târziu decât perioada imediat următoare emiterii denarului roman, durata de circulație a monedelor de argint fiind mare. Cum s-a constatat cu certitudine în 1980 șirul de plinte dinspre vale (sud-est) acoperă parțial zidurile unui turn patrulater din piatră de talie aflat în interiorul zidului de susținere al terasei. Acest zid de susținere, turnul țesut organic cu el și eventuala construcție aflată la nivelul turnului și la baza lentilelor în formă de calotă întoarsă de sub plintele sanctuarului A, reprezintă cea mai veche urmă de amenajare și de edificiu de pe terasa a XI-a. Ea este de atribuit marelui rege mort la 44 î.e.n. Sanctuarul A a fost construit, după opinia noastră, mai târziu, după o reterasare și înălțare a terenului în ultimii ani dinaintea erei noastre și începutul secolului I e.n. și a continuat să existe până la mijlocul secolului I e.n., datare susținută și de moneda din anul 41, pomenită la început.

În favoarea unei astfel de datări a sanctuarului pledează nu numai piesele de fier ornamentate, dar însăși cantitatea de fier descoperită, neobișnuit de mare pentru a presupune că ea a fost confecționată încă la mijlocul sec. I î.e.n. În sfârșit, o altă piesă descoperită împreună cu materialul feros în acest sanctuar, și pe care o prezentăm, susține această datare. Este vorba despre o piesă de import, toarta de bronz a unui vas din același aliaj (fig. 2/5). Avînd aproximativ forma literei grecești omega, are capetele terminate cu butoni rotunzi aplatizați și mijlocul părții rotunjite marcat printr-un al treilea ornament identic. Pe una din fețe are două șanțuri aplatizate și două ieșinduri cu ajutorul cărora se prindea pe buza vasului. Piesa este un produs de serie al unui atelier roman ce se datează în prima jumătate a secolului I e.n.¹⁴

Momentul distrugerii sanctuarului trebuie să fi fost apropiat de cel în care au ars locuințele descoperite în 1978, la 2,65—2,80 m adîncime, sub sanctuarul mare rotund¹⁵. Dar, deși în partea de sud-est a sanctuarului s-a descoperit un strat de arsură, nu am putea afirma cu certitudine că sfîrșitul acestei construcții a fost marcat de un incendiu. În acest caz, credem noi, cantitatea de chirpic și cărbune trebuia să fie totuși mai mare.

EUGEN IAROSLAVSCHI

¹³ Redarea cu anumite stîngăcii a Dianeî a dus la presupunerea că între moneda romană (cf. E. Babelon, *Monnaies de la république romaine, vulgairement appelées monnaies consulaires*, Paris, 1885, vol. I, p. 349, nr. 5) și medalion a mai existat o imitație locală. Nu credem că acest lucru este dovedit, medalionul putînd fi imitat direct după un denar original sau după o altă piesă decorativă.

¹⁴ O piesă identică, datată în prima jumătate a sec. I, a fost descoperită la Kudinov hutor (vezi V. V. Kropotkin, *Rimskie importnîie izdelia v vostocnoi Evrope (II. v. do.n.e.—V.v.n.e.)*, Moscova, 1970, p. 24, nr. 35 și pl. 55/1; vezi, de asemenea, H. J. Eggers, *Der römische Import im Freien Germanien*, Hamburg, 1951, tip 97 (variantă), p. 168—169, pl. 10.

¹⁵ H. Daicovicu, I. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Cercetări în incinta sacră a Sarmizegetusei*, în *Materiale, A XIII-a sesiune anuală de rapoarte*, Oradea, 1979, p. 136.

L'INVENTAIRE DU SANCTUAIRE A DE SARMIZEGETUSA REGIA

(Résumé)

L'un des monuments sacres des Daces qui a suscité un vif intérêt et de nombreuses discussions, souvent contradictoires, c'est le sanctuaire se trouvant sur la XIe terrasse, ayant 60 bases de colonnes, le Sanctuaire A.

On a proposé plusieurs solutions de reconstitution, avec toit ou sans toit, mais aucun des chercheurs qui ont essayé de résoudre ce problème n'a pas tenu compte du riche inventaire en fer découvert au niveau du sanctuaire A.

Dans cet article on présente succinctement cet inventaire consistant surtout en matériaux de construction. Parmi ceux-ci il y a quatre pièces identiques en ce qui concerne la forme, les dimensions et les ornements, provenant du système dont on se servait pour bloquer la porte et le pivot sur lequel elle tournait. Il y a beaucoup de gros clous, de pointes ornementales (avec ornement ou non) ayant appartenu à une construction à parois en bois. La conclusion de l'auteur en est que le sanctuaire A était entouré de pontres en bois qu'on appliquait sur les piliers se trouvant alentour.

Comme les clous ayant servi à fixer les échandolles sur le squelette du toit et les crampons employés pour attacher les chevrons manquent, il reste à attendre que la restauration de tout ce matériau en fer soit terminée pour pouvoir tirer une conclusion définitive sur l'existence d'un toit.

En ce qui concerne la datation du sanctuaire, l'auteur, en se basant sur les résultats des anciennes fouilles mais aussi sur l'apparition de nouveaux éléments, le matériau en fer y inclus, suppose que cette bâtisse aurait été érigée les dernières années d'avant le début de notre ère et au commencement du Ier siècle de notre ère et qu'elle aurait duré jusqu'au milieu du Ier siècle.

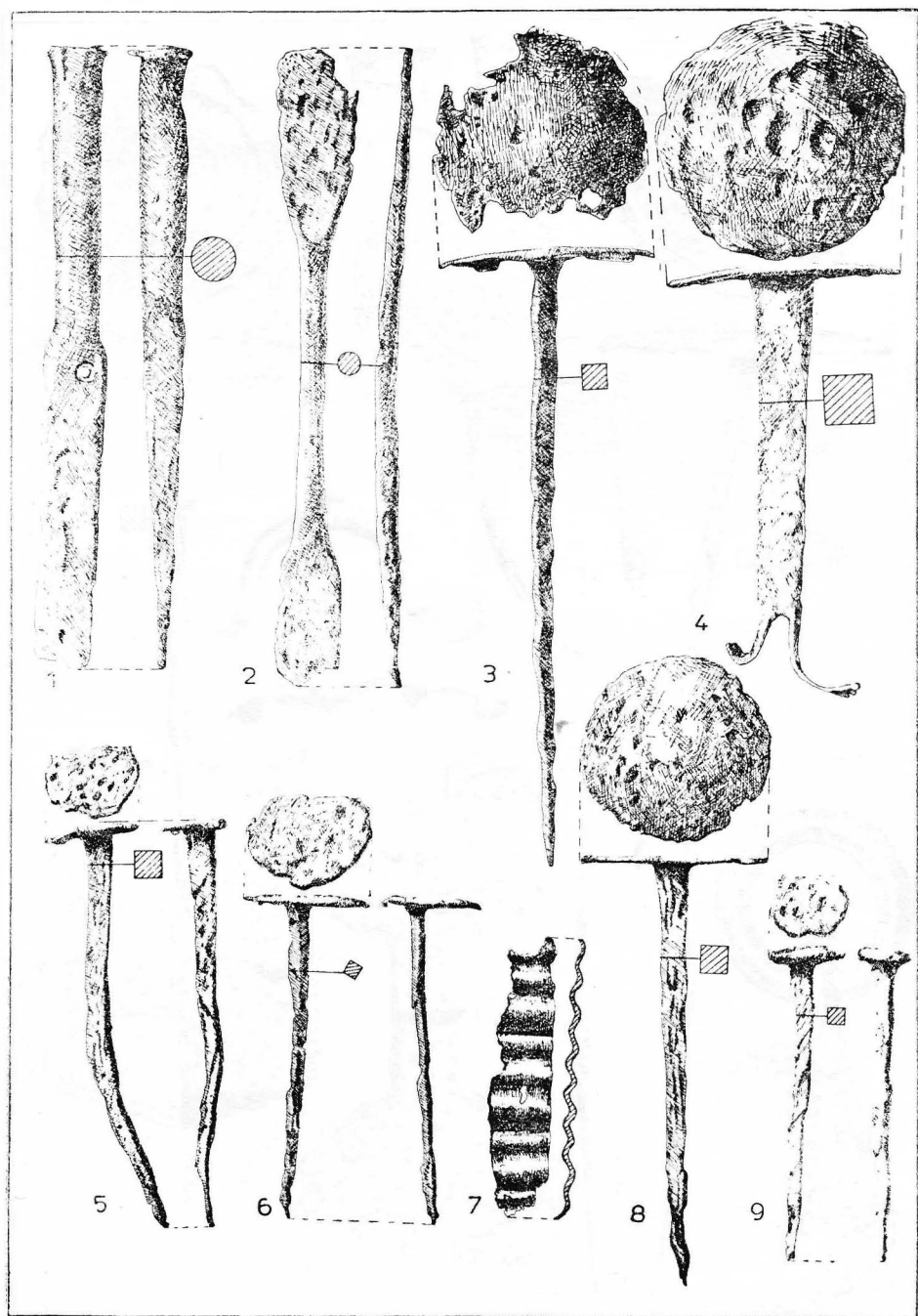

Fig. 1 — Grădiștea Muncelului. Inventarul sanctuarului A.1 daltă, 2—9 materiale de construcție.

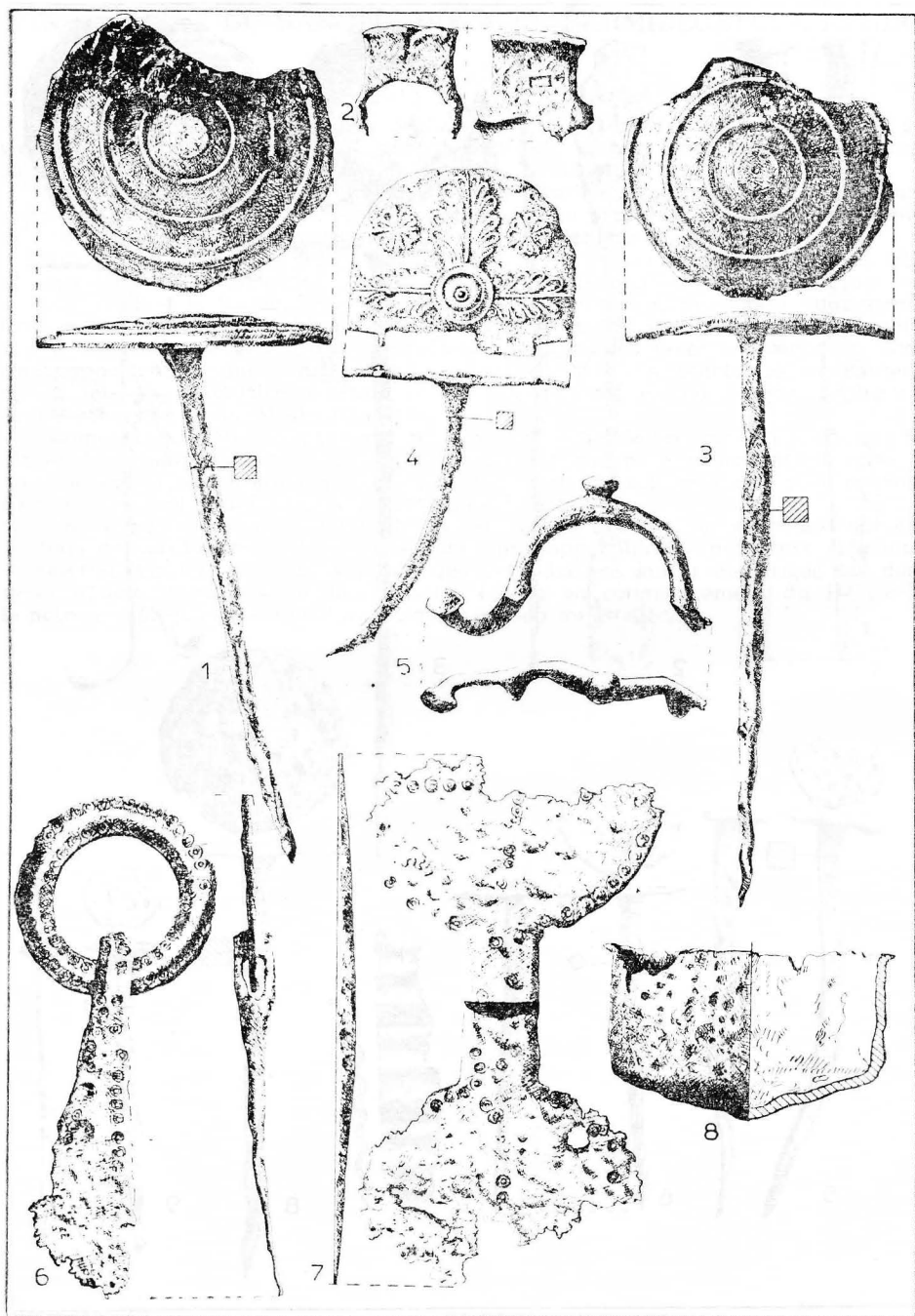

Fig. 2. — Grădiștea Muncelului. Inventarul sanctuarului A. 2 muchie de topor, 5 toartă de bronz, 8 pivot, 1,3—4,6—7 materiale de construcție ornamentate.

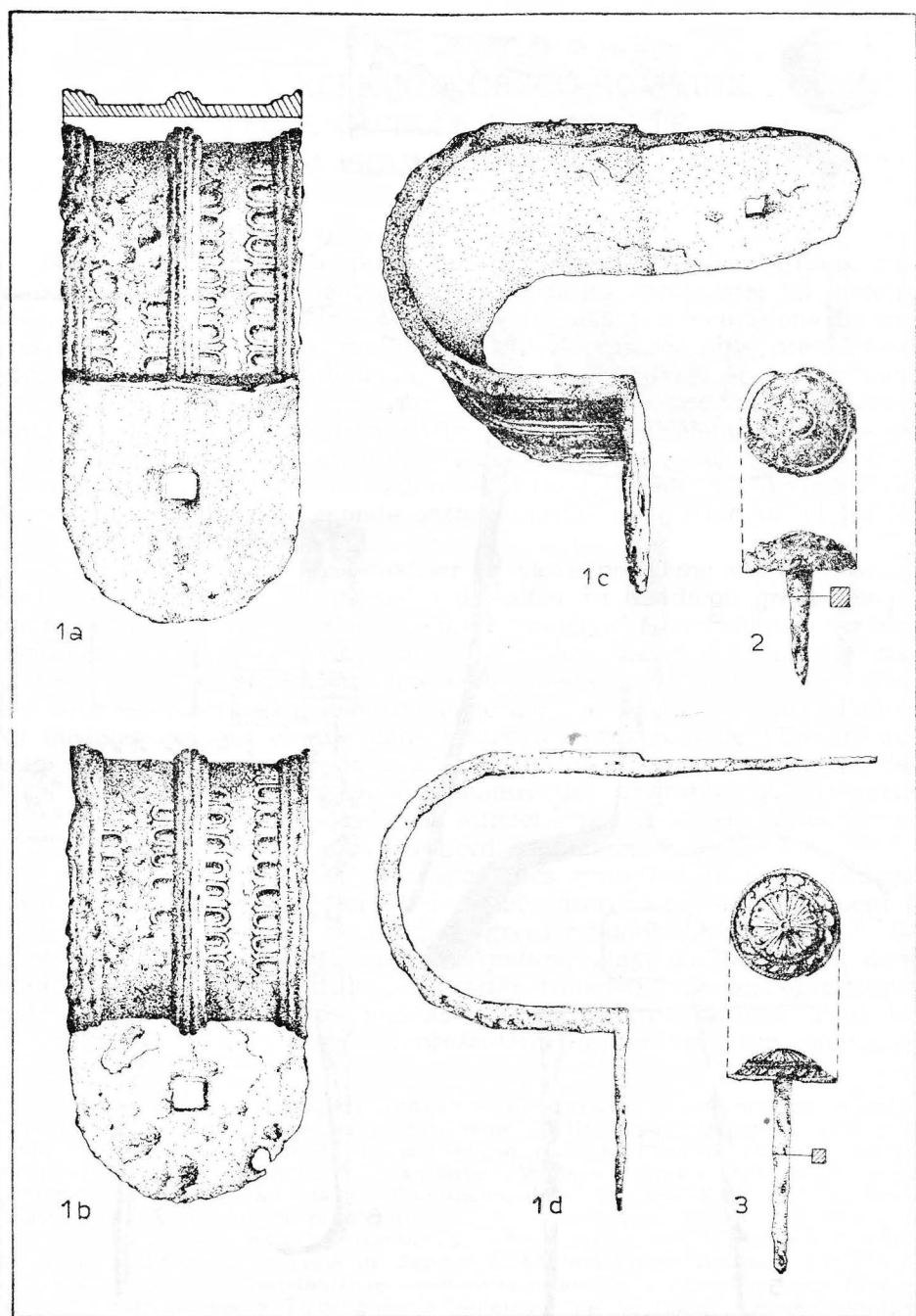

Fig. 3. — Grădiștea Muncelului. Inventarul sanctuarului A. 1a-d piesă de la poartă, 2-3 ținte ornamentate.

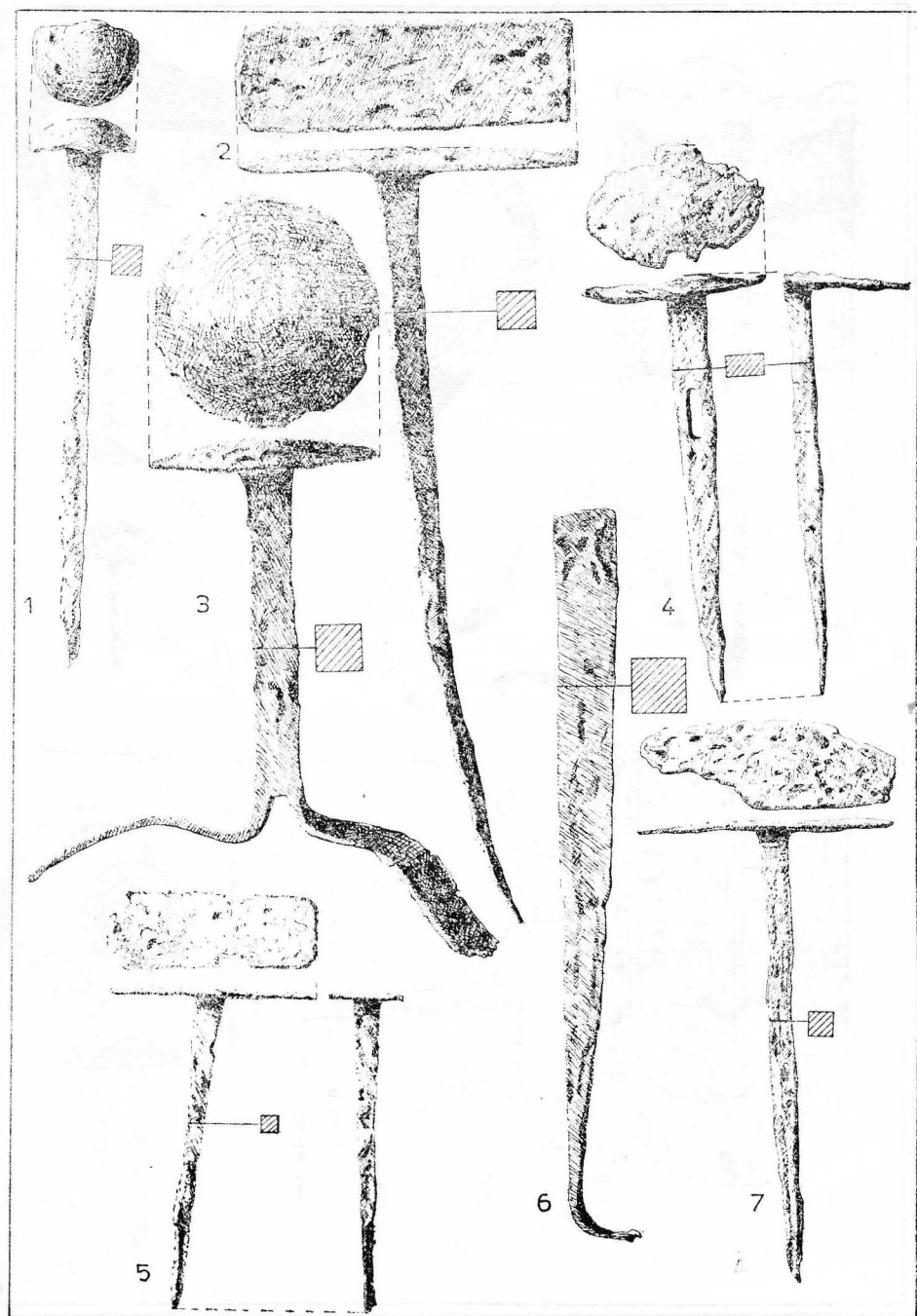

Fig. 4. — Grădiștea Muncelului. Inventarul sanctuarului A. 1—7 materiale de construcție.

SUR LA RELIGION GRÉCO-ROMAINE, TELLE QU'ELLE SE REFLÈTE DANS LA SCULPTURE D'APULUM

Nous nous sommes proposé, dans la présente communication, d'aborder un sujet relativement peu étudié par les spécialistes en histoire des cultes religieux romains, à savoir celui des représentations figuratives des divinités de la mythologie gréco-romaine, plus précisément celui de la religion traditionnelle romaine telle qu'elle se reflète dans l'art provincial d'Apulum¹, centre spirituel de la province de Dacie, dont la nombreuse population civile, ainsi que les éléments militaires de la XIIIe légion Gemina qui y ont stationné de façon permanente de 106/108 à 275 de n.è., ont adoré et diffusé, à côté des divinités romaines, des religions du monde entier conquises par la langue et les légions de la Rome impériale.

Nous essaierons de systématiser le vaste problème soulevé par ce sujet en présentant les principales divinités du panthéon gréco-romain qui apparaissent, à côté d'un abondant matériel épigraphique, sur des monuments de marbre et de calcaire (statues, reliefs) et sur des statuettes en bronze, argent ou terre cuite, pièces archéologiques à caractère votif exécutées en grande majorité dans les ateliers locaux, d'après des modèles qui ont circulé dans toutes les provinces de l'Empire romain. Nous espérons réussir ainsi à offrir une image d'ensemble des types iconographiques les plus répandus des divinités, qui viennent illustrer la diffusion de la religion officielle parmi la population de ce grand centre urbain de la province nord-danubienne.

Ainsi qu'il est naturel, la plupart des représentations figuratives, auxquelles viennent s'ajouter plus de 90 inscriptions, appartiennent à la divinité suprême de la religion gréco-romaine, Jupiter-Zeus². Sa représentation la plus fréquente à Apulum, ainsi d'ailleurs que dans toute la Dacie, est la statue de *Jupiter tronans*, type iconographique copié sur la célèbre statue hellénistique de Jupiter Verospi. Tous les monuments de cette catégorie représentent Jupiter assis sur son trône,

¹ De la vaste bibliographie consacrée aux deux centres urbains romains d'Apulum, nous nous bornerons à mentionner: TIR, L. 34, Budapest, 1968, s.v. *Apulum*; M. Macrea, *Viața în Dacia romană* (La vie dans la Dacie romaine), București, 1969, s.v. *Apulum*; H. Daicoviciu, *Fenomenul urban antic în România* (Le phénomène urbain antique en Roumanie), dans *Apulum*, XIII, 1975, pp. 89—90, avec la bibliographie du problème.

² V. Moga, *Contribuții la răspîndirea cultului lui Iupiter la Apulum* (Contributions à la diffusion de culte de Jupiter à Apulum), dans *Apulum*, XIV, 1976, pp. 119—130; D. Isac, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane, Iupiter Verospi* (Contributions à l'iconographie religieuse de la Dacie romaine, Jupiter Verospi), dans *ActaMN*, XI, 1974, pp. 61—79; V. Moga, *Un nou monument de la Apulum reprezentînd pe Iupiter Verospi* (Un nouveau monument d'Apulum représentant Jupiter Verospi), dans *ActaMN*, XI, pp. 81—83.

sous les traits d'un homme d'âge mûr, barbu et chevelu. Les exemplaires en question diffèrent par certains détails, tels que les attributs de la divinité (la patère et l'aigle), le mode de fixation du manteau sur les épaules, les chaussures, l'ornementation du trône etc. Dans le cadre de cette représentation préférée, on note celles où le dieu apparaît d'une manière uniforme: comme un homme d'âge mûr au visage bien connu et au regard pénétrant. Il existe également quelques plaques votives (des ex-voto), en pierre calcaire ou marbre, représentant en haut-relief les divinités de la Triade capitoline, où Jupiter apparaît sous la forme habituelle dans la statuaire antique³. D'autres représentations du dieu sont en terre cuite, sous forme de petites pièces coulées dans des matrices. Dans un seul cas, Jupiter apparaît sur des antéfixes qui ne rendent que sa tête expressive, alors que les terres cuites représentent le couple divin Jupiter—Junon⁴ assis sur un minuscule trône (divinités parèdres).

Par rapport au grand nombre de monuments et de pièces figuratives représentant Jupiter-Zeus, les autres divinités de la Triade capitoline ne sont représentées que très rarement. Junon, par exemple, n'apparaît que sur des terres cuites; en dehors de la scène du couple divin, elle est présente sur deux antéfixes⁵. Quant à Minerve, elle est représentée sur une plaque votive de marbre, vêtue d'un chiton et d'une chlamyde et portant ses attributs caractéristiques, le casque et la lance⁶. Enfin, un buste acéphale, à l'état fragmentaire, présente, imprimée sur la poitrine, la figure de la Gorgone Méduse, propre également à cette déesse, figure qui apparaît aussi sur une terre cuite votive⁷. Le nombre plus restreint et la facture plus modeste des représentations des deux divinités féminines de la Triade capitoline n'indique aucunement l'absence de leur culte à *Apulum*. Bien au contraire, le fait qu'elles y étaient adorées ressort de manière péremptoire du grand nombre de pièces épigraphiques qui prouvent qu'autant la triade entière que chacun de ses membres séparément étaient l'objet, à *Apulum* comme dans d'autres régions de l'empire, d'une grande vénération. Jupiter, Junon et Minerve avaient leurs temples et des aires réservées à la pratique de leur culte, puisqu'on a découvert leurs représentations figuratives soit dans les temples mêmes, soit dans les habitations de leurs adorateurs.

Dans la mythologie gréco-romaine, le mythe de la déesse Lête-Latone et de ses enfants, Artémis-Diane et Apollon, s'est répandu depuis l'île de Délos où, selon la légende, cette déesse a mis au monde les jumeaux olympiens. Différents épisodes de la légende ont été transposés dans l'art antique. Un seul monument figuratif représentant ce

³ C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Transilvania* (Monuments romains de sculpture de Transylvanie), dans *Apulum*, IX, 1971, pp. 553—554; C. Băluță, *Plăci votive de la Apulum* (Plaques votives d'Apulum), dans *Apulum*, XIV, 1976, pp. 132—133.

⁴ Al. Popa, *Teracote cu caracter votiv de la Apulum* (Terres cuites à caractère votif d'Apulum), dans *Apulum*, XVI, 1978, pp. 153—154.

⁵ C. Băluță, *Antefixele romane de la Apulum* (Les antéfixes romaines d'Apulum), dans *Apulum*, XIX, 1981, pp. 84—85.

⁶ Idem, dans *Apulum*, XIV, pp. 133—136.

⁷ Al. Popa, dans *Apulum*, XVI, p. 152.

groupe de divinités est attesté jusqu'à ce jour sur le territoire de la Dacie, et cela à *Apulum*⁸. Il s'agit d'un autel votif avec une inscription dédicatoire aux trois divinités, de la part d'un *decurio coloniae Apulensis*, dont le registre décoratif conserve encore les bustes de la triade, copiés sur les statues, peintures ou mosaïques du monde romain, elles-mêmes des copies d'œuvres originales de sculpteurs grecs célèbres. On remarque dans la figure de la déesse mère Lêto-Latone l'expression du bonheur maternel, sa coiffure à raie médiane et l'habillement spécifique de l'art provincial. En ce qui concerne les bustes d'Apollon et de Diane, ils appartiennent à deux types iconographiques fort répandus dans la statuaire antique tant hellénistique que romaine. Pour Apollon, le sculpteur a choisi la variante d'Apollon Citharoedus, présente à *Apulum* sur deux plaques votives⁹, dont l'une avec inscription (*CIL*, III, 991); l'une et l'autre représentent le dieu avec la lyre, les rayons solaires, le griffon à la patte posée sur un globe et un corbeau le regard fixé sur le dieu. Diane apparaît dans la posture de déesse de la chasse, dont le seul élément visible en l'espèce est le carquois à flèches suspendu à son épaule droite. Ce type iconographique est fréquent en Dacie, y compris à *Apulum*, où l'on en a découvert des exemplaires sous forme de plaques votives¹⁰, de terres cuites¹¹, d'une statue en marbre actuellement à Vienne¹² et d'un autel à relief. Ce type iconographique, qui reproduit le modèle de la Diane de Gabii, montre la déesse vêtue d'une courte tunique et d'une chlamyde, portant les attributs classiques de l'arc et de la biche. À côté de cette variante iconographique, une statuette en bronze d'*Apulum* représente Diane en buste en tant que divinité séléniaire¹³, la tête surmontée des cornes de la lune.

Si l'inscription nommant la déesse Lêto-Latone ne constitue que le second témoignage épigraphique attesté en Dacie¹⁴, il en va tout autrement pour ses enfants, qui ont joui d'une large vénération dans cette province, à preuve les nombreuses épigraphes les invoquant et leurs représentations assez fréquentes dans l'art de la Dacie¹⁵.

Les deux divinités suivantes de l'Olympe, Mercure-Hermès et Vénus-Aphrodite, sont présentes dans l'art antique d'*Apulum*. Le dieu du commerce et messager des dieux, assez rarement mentionné dans les épigraphes (*CIL*, III, 1598; *ACMIT*, I, 1930, p. 395—396, n° 8), figure sur une plaque votive fragmentaire¹⁶, sur un fragment de relief en

⁸ V. Moga, *O inscripție inedită dedicată zeiței Leto și copiilor săi* (Une inscription inédite dédiée à la déesse Lêto et à ses enfants), dans *Apulum*, XVII, 1979, pp. 201—206.

⁹ C. Pop, dans *Apulum*, IX, pp. 559—561.

¹⁰ C. Băluță, dans *Apulum*, XIV, p. 133.

¹¹ Al. Popa, dans *Apulum*, XVI, p. 152, n° 17.

¹² R. Florescu, I. Miclea, *Tezaurul transilvane* (Trésors transylvains), Bucu-rești, 1979, pp. 35—36.

¹³ Al. Popa, I. Berciu, *Cîteva obiecte de bronz și argint de la Apulum* (Quelques objets en bronze et en argent d'Apulum), dans *Apulum*, XV, 1977, pp. 219—220.

¹⁴ M. Bărbulescu, A. Cătițaș, *Cultul lui Saturnus în Dacia* (Le culte de Saturne en Dacie), dans *Apulum*, XVII, 1979, pp. 215—224.

¹⁵ M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, dans *Dacia*, NS, 16, 1972, pp. 203—228.

¹⁶ C. Băluță, dans *Apulum*, XIV, pp. 137—139.

argent et sur deux statuettes en bronze¹⁷. Toutes ces représentations sont identiques: Mercure, nu ou une chlamyde jetée sur ses épaules, est accompagné de ses attributs habituels: la bourse (*marsupium*), le pétase ailé, le caducée et, bien entendu, le coq.

Dans une étude consacrée à l'iconographie de Vénus en Dacie, la spécialiste L. Marinescu¹⁸ montrait que les pièces de la province de Dacie où elle figure sont en bronze, marbre et terre cuite. En ce qui concerne les types, le plus répandu est celui de *Venus pudica*, dont les exemplaires en bronze ou en marbre sont remarquables sous le rapport artistique, provenant probablement d'ateliers de Campanie ou de Gaule. En échange, les représentations de la déesse sur des terres cuites votives¹⁹ semblent constituer des créations des artisans locaux qui ont copié, à l'aide de moulages, plusieurs variantes des modèles originaux de *Venus pudica* ou de la Vénus Anadyomène.

Un point assez surprenant, en ce qui concerne Vénus, c'est le nombre assez considérable des représentations figuratives, dont 15 pièces rien qu'en terre cuite, par rapport à l'absence relative des mentions épigraphiques, d'où l'on peut déduire que la diffusion de son culte à *Apulum* est due en premier lieu à ses modèles iconographiques, grâce auxquels il a pénétré au sein de la population civile et militaire de la ville, cas d'ailleurs pareil à celui de Mercure, analysé ci-dessus.

La découverte à *Apulum* de plusieurs inscriptions²⁰ et de nombreuses représentations figuratives²¹ dédiées à Esculape a conduit à l'hypothèse selon laquelle le dieu de la médecine était le patron des centres urbains de la zone du Mureş. Sur le territoire de la *Colonia Aurelia Apulensis* il a existé un *asklepeion*, édifice à la fois temple et hôpital, où l'on pratiquait avec succès, par l'association d'éléments de thérapeutique réelle et de magie, une médecine empirique. Parmi les preuves les plus concluantes à cet égard, on peut citer les ordonnances de l'oculiste Divixtus, ainsi que le texte d'une épigraphe mentionnant un traitement miraculeux des yeux (*CIL*, III, 987; *Apulum*, XVII, pp. 201—206). En signe de reconnaissance pour la guérison des maladies apparaissent, en dehors des inscriptions dédiées à Esculape et à Hygie, plusieurs monuments figuratifs, parmi lesquels une intéressante statue avec la représentation parèdre des dieux de la médecine. Sur le socle de la statue d'Esculape figure le serpent, l'emblème d'Esculape, cependant que sur les côtés latéraux du monument le sculpteur local a représenté deux autres divinités: Hercule (voir ci-dessous), dans son attitude caractéristique d'homme vigoureux, la massue sur son épaule droite, et Mercure, avec le *marsupium* et le caducée de rigueur (voir ci-dessus). Sur une statue acéphale à l'état fragmentaire, Esculape debout est accompagné d'un serpent enroulé autour d'une verge. Enfin,

¹⁷ Al. Popa, dans *Apulum*, XV, pp. 218—219.

¹⁸ L. Marinescu, *Considérations concernant l'iconographie de Vénus en Dacie*, dans *Colloques internationaux du CNRS*, n° 593, pp. 71—76.

¹⁹ Al. Popa, dans *Apulum*, XVI, pp. 149—152.

²⁰ I. H. Crişan, *Asklepeionul roman de la Apulum* (L'asclépiéion romain d'Apulum), dans *Apulum*, IX, 1971, pp. 341—346.

²¹ N. Igna, *Cultul lui Esculap şi al Higiiei, cu privire la Dacia Superioară* (Le culte d'Esculape et d'Hygie en rapport avec la Dacie Supérieure), Cluj, 1935.

sur un hermès inédit en calcaire, le patron présumé d'*Apulum* apparaît en buste, le regard pénétrant, drapé d'une togue attachée sur l'épaule gauche par une fibule bien en relief. En dehors des statues, il convient de mentionner quelques reliefs votifs. Sur une plaque votive (aujourd'hui disparue) sont représentés en position frontale Esculape, Hygie, Télésphore et, probablement, Epione, avec les attributs caractéristiques et l'inscription: „Deo Aescul(apio) et Hygiae [A]ur. Aeternalis“ (CIL, III, 979). Une autre pièce intéressante, due à une personne qui a souffert d'une maladie des mains, est une plaque votive sur laquelle apparaît, entre la représentation des deux mains, l'inscription: „Esculapio et Hygiae restituta“ (CIL, III, 12.558).

Entre les représentations des déesses Fortune et Némésis il semble s'être produit, dans l'art romain, une contamination réciproque. Ainsi, sur un bas-relief fragmentaire en argent²² et sur une statue acéphale en marbre, Fortune est représentée avec l'attribut bien connu de la corne d'abondance (*cornucopia*) sur l'épaule gauche, une rame et un globe terrestre. Pour sa part, le culte de la déesse Némésis est bien représenté à *Apulum* du point de vue iconographique par des statues et des plaques votives. Ces représentations copient le type de la Némésis de Smyrne, aptère, dans son habituelle attitude méditative, drapée dans un chiton et un manteau très longs. Sur une plaque votive, Némésis tient de la main droite une balance, symbole de la pesée des actions humaines, et l'oeuf, symbole de fécondité²³, tandis que sur une statue elle apparaît avec deux doigts de la main droite posés sur la poitrine et avec un bâton sur l'épaule gauche. Sur le socle de la pièce, une inscription dédie celle-ci à *Nemesis Reginae* de la part de *C. Iulius Valens haruspex coloniae Apuli et antistes*²⁴, attestant on ne peut plus clairement l'existence d'un temple de la divinité, avec ses prêtres et ses adorateurs invétérés.

Parmi les divinités de la terre, Sylvain et Cérès sont bien représentés à *Apulum*. La divinité protectrice des forêts, des champs, des cultures et de la maison de campagne figure sur deux catégories de monuments, des ex-voto et des autels votifs à registre décoratif et inscription. Le dieu est présenté debout, vêtu d'une tunique courte, avec une physionomie d'homme mûr. Il est coiffé du bonnet phrygien et chaussé de courtes bottes (*calceus*). Ses attributs caractéristiques — la serpe, le gourdin et le chien — sont toujours représentés. Dans un cas, il y a aussi deux arbres, correspondant à l'épithète Silvester que le dieu portait à côté de celles de Domesticus, Sacer, Augustus, ainsi qu'il ressort des plus de 25 autels épigraphiques qu'on lui connaît jusqu'à ce jour à *Apulum*²⁵. Nous ne saurions clore ces brèves observations sur le culte de Sylvain tel qu'il se reflète dans l'art d'*Apulum* sans mentionner une statuette en bronze, aujourd'hui au Kunsthistorisches Museum de Vienne²⁶, qui présente Sylvain nu, avec une chevelure et une

²² Al. Popa, dans *Apulum*, XV, p. 220.

²³ C. Băluță, dans *Apulum*, XIV, pp. 143—145.

²⁴ C. Daicoviciu, dans *ACMIT*, I, 1930, pp. 303—305.

²⁵ V. Moga, *O placă votivă dedicată lui Silvanus* (Une plaque votive dédiée à Sylvain), dans *SCIVA*, 25, 3, 1974, pp. 449—451.

²⁶ R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, p. 32, fig. 72.

barbe abondantes, ayant sur le dos une peau de chevreau aux pieds noués sous la barbe du dieu. Cette statue diffère comme iconographie du type connu dans la Dacie romaine²⁷.

La déesse Cérès-Déméter, protectrice des grains et des récoltes, n'est représentée à *Apulum* et en Dacie que par une matrice de médaillon découverte sur le territoire de la *Colonia Aurelia Apulensis*²⁸. La représentation est celle habituelle: une femme jeune, en pied, vêtue d'une tunique et d'un *peplos*. Elle tient de la main gauche un sceptre et de la droite une gerbe d'épis. A ses pieds, l'ébauche du panier sacré (*calathus*) et une guirlande de feuilles. Par sa facture, ce modèle unique de son espèce de la déesse Cérès se rapproche de ceux de Gaule, sur lesquels la déesse figure tantôt sur un trône, tantôt debout, dans une attitude identique à celle de la pièce d'*Apulum*.

Bien plus nombreux sont les groupes statuaire, statues, plaques votives etc. de Dionysos-Liber Pater ou Bacchus et de ses acolytes du groupe des Silènes, satyres, bacchantes etc. Le culte du dieu de la joie a connu en Dacie une large diffusion, ainsi qu'il ressort du grand nombre de monuments épigraphiques et, surtout, de représentations figuratives²⁹, sur des matériaux variés: marbre, pierre calcaire, terre cuite ou bronze. La représentation la plus complète est peut-être un ex-voto en marbre ayant pour thème une scène bachique. Au centre de la plaque votive apparaît Liber Pater avec tous ses attributs. Sommairement vêtu, le dieu tient le thyrses et le canthare. Au bas de la pièce apparaissent Pan, un des acolytes du dieu, et la panthère, son animal favori. *Apulum* a encore livré plusieurs fragments de groupes statuaire où figurent, à côté des personnages centraux Liber-Libera, leurs compagnons: Silènes à califourchon sur une panthère, satyrés, ménades, bacchantes nues. D'autres représentations sont l'oeuvre de céramistes, d'après des moulages de têtes de Silènes: lampes à masques comiques, employées lors des célébrations bruyantes du culte du dieu, vases à scènes dionysiaques³⁰ etc. Enfin, le portrait de Bacchus apparaît sur une antéfixe³¹, avec un diadème fixé par des agrafes en formé de grappes de raisin et de feuilles de vigne.

En liaison étroite avec le culte de Liber Pater, ou plutôt de Sylvain, les représentations de Pan, fils d'Hermès et de Dryope, divinité arcadienne considérée à juste titre comme l'inventeur de la syrinx (ou

²⁷ A. Rusu, *Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană* (Considérations sur le culte de Sylvain dans la Dacie romaine), dans *Sargetia*, X, 1973, pp. 395—402.

²⁸ Al. Popa, *Două tipare de lut dedicate lui Serapis și Ceres* (Deux matrices en terre glaise dédiées à Sérapis et à Cérès), dans *StCom*, 12, Sibiu, 1965, pp. 233—234; V. Moga, *Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum* (Les matrices romaines pour produits céramiques d'Apulum), dans *Apulum*, XVI, p. 164, n° 2, fig. 4.

²⁹ C. Pop, *Cîteva reprezentări aparținînd cultului dionysiac în Dacia* (Quelques représentations appartenant au culte dionysiaque en Dacie), dans *Apulum*, VI, 1967, pp. 169—181; Idem, *Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi* (Représentations de Dacie dédiées à Liber Pater et à ses acolytes), dans *Apulum*, X, 1972, pp. 173—182; Idem, *Reprezentări bacchice în Transilvania* (Représentations bachiques en Transylvanie), dans *ActaMN*, VII, pp. 151—161.

³⁰ Idem, dans *ActaMN*, VII, pp. 158—161.

³¹ C. Băluță, dans *Apulum*, XIX, p. 85.

flûte de Pan), sont fréquentes à *Apulum*. Les pièces, qu'il s'agisse de reliefs en marbre, de terres cuites ou de statuettes en bronze, montrent le même type iconographique³²: le dieu nu, barbu et cornu, tient d'une main son gourdin, de l'autre la patère ou la syrinx. Sur les représentations votives, il est accompagné d'une chèvre ou d'un bouc, allusion à ses qualités de protecteur des troupeaux et des bergers.

Les représentations du héros mythique Hercule complètent l'image des monuments figuratifs des cultes du panthéon gréco-romain adorés dans le grand centre urbain, militaire, routier et spirituel de la rive droite du Mureş, l'antique Marisus. Comme caractéristique générale de l'iconographie d'Hercule-Héraclès dans la province de Dacie, précisons que le héros est représenté tantôt au repos, avec sa massue et la peau du lion de Némée sur les épaules, tantôt dans le cadre de l'un ou de l'autre de ses douze travaux bien connus dans la mythologie antique. Les quelques 40 inscriptions et 75 représentations figuratives attestées en Dacie³³ prouvent que la légende d'Hercule y était largement diffusée. En ce qui concerne *Apulum*, aux deux inscriptions³⁴ viennent s'ajouter deux représentations du type „le repos d'Hercule“, celle susmentionnée (voir Esculape) et une autre sur un ex-voto à l'état fragmentaire³⁵ découvert dans les décombres d'un édifice sur le territoire de *Colonia Aurelia Apulensis*.

Avant de conclure, il nous reste à signaler brièvement quelques monuments découverts à *Apulum* qui attestent l'existence d'un culte des déesses Vesta et Hécate. Il s'agit en premier lieu de la découverte ancienne de deux têtes de statues représentant des vestales³⁶, caractérisées par le voile — *suffibulum* — qui recouvre leurs cheveux. On ne connaît pas jusqu'à ce jour à *Apulum* de témoignage épigraphique sur l'existence de Vesta — *Virgo Vestalis Maxima* —, dont le culte était peu répandu dans le monde romain. La présence des têtes des prêtresses de Vesta semble toutefois indiquer, à titre d'hypothèse, l'existence de son culte, peut-être dans le cadre plus large des cultes familiaux, ayant pour mission d'entretenir le feu sacré dans les habitations privées.

Hécate, divinité mystérieuse du monde infernal, souterrain, est représentée par une seule statue, conservée au Musée Brukenthal de Sibiu, sur laquelle elle figure comme la déesse des trois mondes — *Hecate triformis* — d'après le modèle des statues qui la présentent avec trois têtes. Le peu de consistance du culte de cette divinité effroyable est confirmé par le nombre réduit des témoignages épigraphiques: un exemplaire à *Apulum* (CIL, III, 1095) et un second dans la capitale officielle de la Dacie, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (ILS, 9515).

³² C. Pop, dans *Apulum*, VI, p. 172, fig. 3; C. Băluță, dans *Apulum*, XIV, pp. 142—143, fig. 4; Al. Popa, dans *Apulum*, XV, pp. 220—222, fig. 7 a—b.

³³ M. Bărbulescu, *Un relief cu muncile lui Hercule din Palatul Augustalilor* (Un relief représentant les travaux d'Hercule découvert au Palais des augustaux), dans *Sargetia*, XI—XII, 1974/1975, pp. 317—322.

³⁴ D. Radu, *Materiale epigrafice din Muzeul regional Alba Iulia* (Matériaux épigraphiques du Musée régional d'Alba Iulia), dans *Apulum*, IV, 1961, pp. 97—99, n° 1—2.

³⁵ C. Băluță, dans *Apulum*, XIV, p. 139.

³⁶ E. Zefleanu, *Note epigrafice din Apulum* (Notes épigraphiques d'Apulum), dans *Apulum*, III, pp. 175—176.

La position géographique des centres urbains d'*Apulum*, à proximité de la rivière Mureș navigable de ce temps, ainsi que l'existence d'un port à activité commerciale intense, réclamaient la présence d'une divinité des eaux, protectrice des personnes engagées dans les travaux portuaires. Selon toute probabilité, des membres du collège des navigateurs — *collegium nautarum* (CIL, III, 1209) — avaient comme protectrice une divinité fluviale, du type de celles connues dans d'autres provinces (Égypte, Germanie), par exemple par la représentation d'une scène marine sur un fragment de frise: un homme nu, des animaux marins (tritons, poissons), des plantes aquatiques³⁷, ou de celle d'un génie sur une plaque votive³⁸. La scène est complétée par l'apparition d'une barque avec un rameur, ce qui a permis l'identification du personnage central à un *genius nautarum*.

Pour conclure, on peut affirmer que les représentations figuratives des divinités gréco-romaines adorées à *Apulum* offrent des analogies avec les monuments ou les pièces de dimensions réduites répandues dans les provinces de l'Empire romain, suivant les types iconographiques „à la mode“, copiés dans le monde romain sur des modèles originaux hellénistiques plus ou moins célèbres. La découverte, à *Apulum* et dans d'autres centres urbains ou ruraux de la Dacie, de ces vestiges atteste la diffusion de la religion romaine dans la province nord-danubienne et l'existence — en l'espèce à *Apulum* — d'artisans, voire d'artistes dans la pleine acception du terme, capables d'imiter et de créer, pour les besoins spirituels de la population, une iconographie provinciale qui ne diffère que peu de celle des modèles classiques hellénistico-romains. Les représentations des dieux de la mythologie gréco-romaine mises au jour à *Apulum* confirment, à notre avis, l'existence dans les provinces de l'empire d'„albums“ de modèles dont les sculpteurs locaux se sont inspirés — tantôt avec un réel talent, tantôt à un niveau plus modeste — pour leurs créations destinées à être exposées soit dans les temples des divinités respectives, dont la plupart sont connues aussi par des inscriptions épigraphiques, soit dans les demeures privées des adeptes des cultes traditionnels du monde romain.

VASILE MOGA

³⁷ I. Berciu, C. Băluță, *O zeitate fluvială la Apulum* (Une divinité fluviale à Apulum), dans *Apulum*, XII, 1974, pp. 583—587.

³⁸ E. Zefleanu, *op. cit.*, pp. 173—175.

ELEMENTE DE ECHIPAMENT MILITAR DESCOPERITE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA (I)

Ulpia Traiana Sarmizegetusa a fost considerat pînă nu de mult un oraș în exclusivitate civil¹. Recente descoperiri au relevat un aspect nou, bănuir de altfel de unii cercetători², și anume existența unui castru militar edificat de legiunea a IV-a Flavia Felix, între cele două războaie dacice, pe locul în care s-a dezvoltat apoi metropola romană³. Prezența militară la Sarmizegetusa nu dispăre cu totul după 108 sau 110, dată bănuiră ca reprezentînd momentul mutării legiunii a IV-a Flavia Felix la Berzobis⁴. Credem că unele mari clădiri din oraș cum ar fi *horreum*-ul sau poate însuși zidul coloniei au fost construite *manu militari*. Această ipoteză este susținută de descoperirea unei mari cantități de țigle și cărămizi cu stampila legiunii în două secțiuni trasate prin *horreum*⁵. Pe de altă parte această clădire, construită după părăsirea castrului, întrucît blochează un drum aparținînd fazei anterioare fundării orașului, are un plan tipic pentru granariile descoperite în castru.

Avem prin urmare, un *horreum* într-un oraș cu importanță preponderent civilă, cu un plan militar și cu material tegular produs de către soldații unei legiuni.

Aceasta implică fără îndoială existența unei mici unități militare în oraș după plecarea grosului legiunii, trupă care pe lîngă efectuarea unor lucrări edilitare a asigurat, probabil, și securitatea primilor guvernatori. Detașamentul respectiv trebuie să fi aparținut, desigur, legiunii a IV-a Flavia Felix.

Unde anume era amplasată tabăra acestui detașament este o întrebare a cărui răspuns va fi dat de cercetările viitoare.

Prezența militarilor în colonie este probată nu numai de materialul tegular sau de lucrările edilitare, ci și de arme⁶ ori piese de echipament.

În intenția noastră de a pune la dispoziție cercetărilor întregul material arheologic descoperit aici, atît cel provenit din vechile săpături (care mai există în depozitele muzeelor), cît și cel scos în campaniile de după 1973, am început un studiu monografic și asupra pieselor de metal. Cu acest prilej am observat că o mare cantitate a acestor piese aveau o destinație militară, reprezentînd fie armament, atît ofensiv

¹ N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, 1978, p. 80—81.

² M. Rusu, în *AIIA*, XXII, 1979, p. 49—50, nota 5.

³ D. Alicu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 23 sqq.

⁴ G. Teglas, în *ArchErt*, XVII, 1867, p. 28—32; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 51—67.

⁵ H. Daicoviciu și colab., *Șantierul arheologic Sarmizegetusa. Campania 1980*, (sub tipar).

⁶ C. Ilieș, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 413—424.

cit și defensiv, fie elemente ce decorau sau utilau costumul soldatului, respectiv ofițerului legionar.

În lucrarea de față ne-am oprit asupra a două piese cu un grad mai redus de răspîndire.

1) Ținta de bronz⁷, cu decor antropomorf (fig. 1). Piesa, cu diametrul de 21 mm, are aspectul unui disc cu o nervură puternică pe margine, ușor recurbată spre interior. În momentul montării piesei sau mai târziu, nervura a fost aplatizată mecanic, ceea ce a dus la deteriorarea marginei. O a doua nervură, mai mică, înconjoară o suprafață plană în centru căreia este figura umană realizată prin presare pe un model pozitiv („repoussage“). Decorul central reprezintă capul unui bărbat imberb, prezentat din profil, privind spre stînga. Părul este sugerat prin mici sfere și pare a fi legat cu o bandă sau o cunună a cărui nod se distinge la ceafă, urechea fiindu-i lăsată liberă. Personajul are nasul drept, bărbia ușor adusă în față, buzele abia vizibile, maxilarele și gîtul puternice, arcada arcuită. În spate este sudat un cui subțire din care se mai păstrează 5 mm.

În ce privește starea de conservare, piesa are partea centrală foarte bine conservată cu patină nobilă brun-verzuie, nervurile deteriorate mecanic și oxidate, cuiul de fixare rupt.

2) Pandativ (fig. 2) compus dintr-o țintă decorată cu diametrul de 14 mm, un lăntșor din sîrmă împletită de bronz și o lamelă subțire perforată. Lăntșorul, cu o împletitură cordiformă, se păstrează pe o lungime de 47 mm.

Discul țintei are aceeași structură ca și cel de mai sus, adică o nervură recurbată pe margine, urmată de o alta mai fină și o suprafață netedă în care s-a modelat prin tehnica amintită un atelaj cu un vizitiu. Starea de conservare destul de precară și dimensiunile reduse ale imaginii fac dificil studiul anatomic al reprezentării.

Țintei i-a fost atașată o bară subțire de bronz, perforată la ambele capete; unul din capete este fixat de cuiul țintei, iar celălalt depășește cu 5 mm diametrul discului. De el se agăța ornamentul final al pandativului, componentă care s-a pierdut încă din antichitate. Lăntșorul este prins, de asemenea, de cuiul țintei care a fost apoi nituit. Butonul a devenit astfel elementul constitutiv al unui pandativ.

Ambele piese au aceeași destinație ornamentală și sînt executate în aceeași tehnică, deosebit fiind doar modul lor de fixare. Prin urmare ele pot fi încadrate într-o singură categorie sau tip de obiecte și anume: butoni de bronz cu ornament în relief.

Numărul pieselor cunoscute pînă acum ca făcînd parte din categoria țintelor decorate cu ornament în relief este relativ redus. Pentru Dacia se pare că cei doi butoni de la Sarmizegetusa sînt exemplare singulare, dar nu excludem posibilitatea ca depozitele sau colecțiile muzeelor să adăpostească și altele.

Din celelalte provincii ale Imperiului sînt publicate 255 de piese⁸, din care 200 au fost găsite într-un mormînt de incinerare de la Be-

⁷ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured monuments from Sarmizegetusa*, BAR, 55, Oxford, 1979, nr. 378.

⁸ K. Szabo, în *Alba Regia*, XV, 1976, p. 197.

sançon⁹, iar altele 12 într-o descoperire întâmplătoare la Kaloz în Pannonia¹⁰.

Restul de 43 de piese au fost descoperite după cum urmează: 2 în așezările rurale de la Montbeliard și Vieil-Evreux¹¹, 2 în mormintele la Kreuznach și Regensburg¹², 14 în castrele de legiune de la Caerleon, Neuss, Mainz, Sisak, Szöny¹³, 20 în castru sau în apropierea castrelor pentru trupe auxiliare de la Malton, Gnotzheim, Gross-Gerau, Hedernheim, Heilbronn-Böckingen, Künzig, Okarben, Pfünz, Straubing, Urspring, Oberstimm, Rusovce, Regensburg¹⁴. Celelalte 5 piese descoperite la Londra, Mainz, Prounheim, Liberchies¹⁵ sînt descoperiri întâmplătoare. Din cele 255 de piese doar 6 sînt prevăzute cu lăntșor și inel. Este vorba de pandativele de la Heddernheim (2) — fig. 3 —, Mainz (2), Londra (1), Gnotzheim (1)¹⁶.

Cercetătorul G. Ulbert din München consacră un studiu foarte bine documentat butonilor cu ornament în relief și stabilește în funcție de iconografia lor un număr de 17 tipuri.

Piesele de la Sarmizegetusa se înscriu în tipologia cercetătorului german în tipul 9 (ținta), respectiv tipul 15 (pandativul).

Este greu de stabilit dacă imaginea de pe piesa ulpiană reprezintă efigia unui împărat anume, este un portret, o copie după o monedă, sau reprezintă doar o figură umană abstractă, cu rol decorativ.

Pentru piesele descoperite în alte provincii s-a încercat uneori a se identifica imaginea cu o anumită persoană, de regulă un împărat, de exemplu; Vespasian, Titus, Traian, chiar Geta, sau o divinitate ca Apollo ori Hercules¹⁷.

Reprezentările de atelaje sînt rare, în tipul 15 fiind cuprinse doar patru piese cu atelajul alergînd spre dreapta și una cu atelajul orientat spre stînga. Cele patru piese, întru totul asemănătoare din punct de vedere iconografic cu obiectul aflat la Sarmizegetusa, au fost descoperite la Besançon¹⁸, ele fiind însă simple ținte spre deosebire de butonul ulpian atașat unui lăntșor și cu inel de prindere, deci pandativ. Prin urmare din punct de vedere iconografic pandativul de la Sarmizegetusa este, deocamdată, un unicat.

Referitor la funcționalitatea, modul de utilizare și prindere ale acestor elemente decorative au fost emise mai multe ipoteze. De exemplu, A. Marosi și Sz. Bánki credeau că butonii de la Kaloz decorau un

⁹ A. Lafosse, *Notice sur les antiquités romaines trouvées dans les fouilles d'un nouvel arsenal de Besançon*, Besançon, 1845, p. 7 sqq; P. Lebel, *Catalogue des collections archaéologiques de Besançon. V. Bronzes figurés*, Paris, 1959—1961, p. 72, pl. XCIV.

¹⁰ A. Marosi, în *ArchErt*, XLVIII, 1935, p. 213; K. Szabo, *op. cit.*, p. 193—197, fig. 1.

¹¹ G. Ulbert, în *Fundberichte aus Schwaben*, 1971, p. 295.

¹² Idem, *op. cit.*, p. 296—297.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 294, 296—297.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ G. Ulbert, *op. cit.*, p. 295, pl. 3/1, 2; p. 296, pl. 5/8; p. 294, pl. 5/10; p. 295, pl. 5/11.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 287—288.

¹⁸ P. Lebel, *op. cit.*, pl. XCIV.

cufăraș¹⁹, pe de altă parte J. J. Hatt consideră butonii decorativi ca ornamente ale curelelor de piele ce înconjurau corpul unui conducător de auriga²⁰. Primul care vede o utilitate militară a țințelor decorate este A. Lafosse²¹. O singură piesă a fost descoperită montată, și anume, într-un mormînt de la Kreuznach unde butonul era montat pe o fibulă mare, rotundă²², însă aici avem de-a face cu o situație excepțională, cuiul fixat în spatele obiectului nepermițînd, în general, o astfel de utilizare²³. Din păcate, este singurul exemplu cunoscut de montură a unui buton decorat. Un ajutor în stabilirea destinației acestor obiecte a fost descoperirea la Tekijon (Iugoslavia) a unui tezaur de piese de argint, printre care și garnitura completă de podoabe a două centuri militare și a unui „Hangeschurz“ cu 8 curele²⁴.

Fiecare curea a șorțului militar era decorată cu 8 butoni profilați, iar extremitatea inferioară cu un pandativ asemănător cu cel de la Heddernheim²⁵. Aceasta a fost principalul argument al lui G. Ulbert în a atribui militarilor folosința butonilor și pandativelor ca ornamente ale centurilor și șorțului, precizînd chiar că uneori pandativele cu lănișor înlocuiau curelele șorțului. Spre aceeași concluzie, studiînd reprezentări sculpturale, ajunge și K. Szabo²⁶. Credem că este cea mai apropiată de adevăr presupunere, ea fiind susținută și de faptul că majoritatea descoperirilor, cu excepția depozitului de la Besançon, au fost făcute în mediu militar.

Datarea butonilor cu decor în relief s-a putut face cu destulă certitudine. Analiza tezaurului de la Besançon arată circulația concomitentă a mai multor tipuri iconografice, iar cele mai recente monede descoperite în mormîntul respectiv aparțin împăratului Claudius²⁷. Descoperirile din castr dateate în epoca flaviilor, identificarea unor figuri cu imaginea împăratului Vespasia, Titus, Traian, precum și reprezentarea Victoriei Navalis (tipurile 13 și 14) cunoscută numai pe monedele lui Vespasian și Titus, sau a tezaurului de la Tekija, datat în timpul lui Domitian, asigură datarea butonilor în a doua jumătate a secolului I e.n.²⁸. K. Szabo datează butonii de la Sisak în prima jumătate a secolului I, iar cei de la Szöny la sfîrșitul primului secol și începutul celui următor; prin analogie datează în același fel butonii de la Káloz²⁹. Abstracție fac butonii de la Malton identificați de J. Allan, ca reprezentînd figura împăratului Geta și datați stratigrafic în secolul al III-lea³⁰.

Butonul de la Sarmizegetusa cu analogii foarte bune printre butonii de la Káloz a fost descoperit în sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia

¹⁹ A. Marosi, *op. cit.*, p. 216; Sz. Bánki, *La collection du Musée Roi St. Etienne — Objects romains figurés en bronze, argent et plombe*, 1972, p. 64.

²⁰ J. J. Hatt, în *Revue Archaeologique de l'est*, 6, 1955, p. 55 sqq.

²¹ A. Lafosse, l.c.

²² G. Ulbert, *op. cit.*, p. 296.

²³ K. Szabo, *op. cit.*, p. 196.

²⁴ D. Mano-Zisi, *Antika*, II, 1957, nr. 23.

²⁵ G. Ulbert, *op. cit.*, p. 291.

²⁶ K. Szabo, *op. cit.*, p. 196.

²⁷ G. Ulbert, *op. cit.*, p. 293.

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 292—294.

²⁹ J. Allan, *The antiquaries Journal*, 28, 1948, p. 176.

³⁰ K. Szabo, *op. cit.*, pp. 193—194.

în cel mai vechi nivel de construcție, nivel datat în perioada de început a orașului, respectiv 108—118 e.n.³¹.

Într-o situație stratigrafică diferită a fost găsit pandativul descris mai sus (nr. 2). El a fost descoperit în timpul excavării templului închinat probabil mai multor divinități³², în stratul de umplutură și nivelare. În același strat s-au aflat inscripții și monumente sculpturale distruse și folosite drept umplutură. Acest fapt a fost un argument în a stabili construirea templului în a doua jumătate a secolului al II-lea, după războaiele marcomanice, vreme în care Sarmizegetusa a suferit puternice distrugerii. Obiectul putea fi pierdut în timpul construirii templului, dar tot atât de bine putea fi adus cu pământul și molozul folosit ca umplutură. De aceea considerăm nesigură datarea lui în a doua jumătate a secolului al II-lea, dar în nici într-un caz nu poate fi mai târziu.

În concluzie, discurile cu decor în relief descoperite la Sarmizegetusa se pot data în secolul al II-lea și făceau, probabil, parte din ornamentația unui costum militar aparținând unui ofițer al legiunii a IV-a Flavia Felix.

DORIN ALICU

ELEMENTI DI DIVISA MILITARE SCOPERTI AD ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Riassunto) ✱

Vi sono presentati due pezzi di divisa militare con funzione ornamentale. Il primo è un chiodino di bronzo adornato da una decorazione antropomorfa (fig. 1), scoperto nel santuario di Esculapio ed Igea; il secondo è un pendaglio della stessa materia con un chiodino adornato dalla rappresentazione di un equipaggio guidato da un *auriga* (fig. 2), scoperto in un altro tempio. I due pezzi sono datati nel II secolo grazie al contesto archeologico in cui furono trovati.

³¹ H. Daicoviciu, D. Alicu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 74.

³² Idem, *op. cit.*, p. 83—84.

Fig. 1. — Țintă de bronz cu decor antro-pomorf.

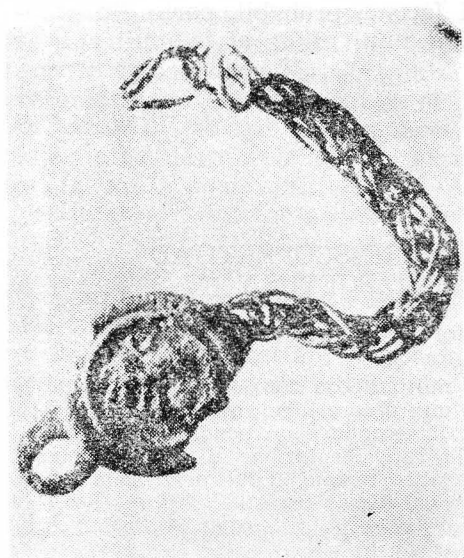

Fig. 2. — Pandantiv de bronz cu Țintă decorată.

Fig. 3. — Pandantiv de bronz descoperit la Hedderheim.

MERCURIUS DE LA GHERLA*

În anii 1981—1982 au avut loc ample săpături de salvare în porțiunea încă păstrată a castrului roman de la Gherla (*retentura*)¹. Printre descoperirile arheologice romane, foarte multe și variate, a apărut și o mică statueta de bronz care necesită o prezentare aparte.

Statueta a fost găsită în secțiunea notată S 1, la metrul 22,60 și la adâncimea de 0,50 m, în malul de vest al acesteia. După aprecierile noastre, acest punct trebuie să se afle undeva în *retentura sinistra* a castrului, destul de aproape de latura de sud și de *via decumana* (orientată S—N). Adâncimea la care s-a găsit corespunde în general cu limita inferioară a nivelului celui mai bogat în vestigii romane (faza a II-a de locuire a castrului, conform cu observațiile făcute pînă în prezent pe șantier)².

Piesa în discuție îl reprezintă pe zeul Mercurius (fig. 1 a—e). Dimensiunile ei sînt următoarele: înălțimea 7,3 cm; grosimea maximă (la umeri) 2 cm; grosimea generală 1 cm; înălțimea feței 0,8 cm. Statueta este turnată plin, în tehnica „à cire perdue”. Ea este întreagă și prezintă (după curățire) patina verde specifică bronzurilor antice³. Starea de conservare este bună. Piesa se păstrează la Muzeul de istorie al Transilvaniei (nr. inv. V. 31010).

Zeul este înfățișat în picioare, în contrapost, cu piciorul drept întins iar cel stîng ușor îndoit la genunchi. Corpul este zvelt și puțin alungit, membrele bine proporționate, fața imberbă. Capul, cam hipertrofiat, este foarte ușor înclinat spre dreapta și privește în față. Aspectul ochilor sugerează posibilitatea ca în orbite să fi fost încastrat inițial smalt. Personajul mitic este desculț, nu are sandalele obișnuite; aspectul tălpilor indică faptul că statueta se fixa de un soclu, care a dispărut.

În mina dreaptă zeul ține punga (*marsupium*), iar în mina stîngă trebuie să fi fost caduceul, care însă lipsește; se vede bine orificiul în

* Comunicarea a fost prezentată, într-o primă variantă, de Alina Soroceanu și Radu Ardevan la sesiunea științifică „Continuitate multimilenară” a Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (27—29 mai 1982). Ținem să mulțumim și pe această cale kolegei Alina Soroceanu, care ne-a încredințat finisarea și publicarea acestui material.

¹ I. Mitrofan, R. Ardevan, A. Soroceanu, *Castrul roman de la Gherla*, jud. Cluj, raport prezentat la cea de-a XVII-a sesiune anuală de rapoarte arheologice, Ploiești, 24—25 martie 1983. Material în curs de prelucrare.

² Toate aceste observații au fost consemnate în documentația de șantier. Prelucrarea lor nu poate fi încă dusă la bun sfîrșit, de vreme ce acțiunile de salvare de la Gherla continuă și în prezent.

³ Colegul Andrei Janitsek a procedat cu multă promptitudine și competență la curățirea statuetei, lucru pentru care încă o dată îi mulțumim.

care acesta era introdus, semn că se lucra separat. Este posibil ca el să fi fost din argint, ca și colanul (*torques*) pe care zeul îl poartă la gît — o sîrmă subțire de argint împletită. Singurul veșmînt al zeului este hlamida scurtă, prinsă deasupra umărului drept, care alunecă pe umărul stîng și pe mîna stîngă, atîrnînd pe lîngă corp.

Piesa este lucrată îngrijit, dar trăsăturile feței, musculatura pieptului și a abdomenului, ca și degetele mîinii drepte, apar foarte schematizate. Mai corect au fost redată cutele hlamidei și pieptănătura.

Cîteva detalii merită o atenție specială.⁴

Mai întîi, amintitul *torques*. El apare rareori la Mercurius, totuși îl găsim reprezentat⁵, uneori chiar lucrat aparte⁶ — ca în cazul de față. La British Museum există o statueta de bronz unde zeul apare cu o fibulă de aur și un *torques* tot de aur⁷.

Coafura zeului este cel puțin neobișnuită. Am fost tentați să credem că statueta îl înfățișează pe Mercurius cu o pălărie de o formă deosebită, care ar aminti intrucitva o bonetă frigiană⁸. Dar o examinare atentă a piesei arată fără putință de tăgadă că zeul nu are *petasus*; aripioarele caracteristice apar direct din păr⁹. Podoaba capilară este adunată într-un coc pe virful capului (*cirrus*); bordura ornamentată din jurul coafurii pare a reprezenta o coadă împletită, răsucită în jurul capului. După cum bine se știe, în epoca romană *cirrus* este pieptănătura caracteristică atleților¹⁰. În bibliografia accesibilă nouă nu am izbutit să găsim reprezentări similare pentru Mercurius¹¹.

În sfîrșit, *marsupium* reține atenția prin faptul că silueta lui amintește vag de un pește. Capătul de deasupra mîinii zeului a fost aplatizat ca o coadă de pește. Punga mai prezintă două umflături simetrice, destul de pronunțate, fiecare semănînd cu un *cirrus*; de obicei, asemenea detalii vor să sugereze faptul că *marsupium* este plin și sint altfel reda-

⁴ Am primit observații și sfaturi din partea dr. Lucia Marinescu, căreia îi exprimăm și pe această cale recunoștința noastră.

⁵ Reinach, *RépStat*, III, 1904, p. 240, nr. 1; A. Furtwängler, *Meisterwerke der griechischen Plastik*, Leipzig—Berlin, 1893, p. 427 (apud A. Legrand, în DA, III, 2, 1904, p. 1818, fig. 4959).

⁶ R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, p. 66; L. Ognenova-Marinova, *Statuettes en bronze du Musée National Archéologique à Sofia (Statuettes de culte)*, Sofia, 1975, p. 104, nr. 105.

⁷ H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*. London, 1899, p. 148, nr. 825. Credem că W. Lamb greșește cînd consideră piesele de aur drept adaosuri moderne (*Ancient Greek and Roman Bronzes*. Chicago, 1909, p. 222—223, planșa LXXXVII a).

⁸ Oarecari analogii, nu foarte sigure, păreau a fi statuile menționate în Reinach, *RépStat*, II, 1, 1897, p. 154, nr. 4 și p. 155, nr. 5.

⁹ Situație destul de frecventă la reprezentările lui Mercurius (A. Legrand, *op. cit.*, p. 1818).

¹⁰ E. Saglio, în DA, I, 1, 1877, p. 520—521; Jüthner, în RE, III, 2 [1899], 2586.

¹¹ Am întîlnit doar trei reprezentări intrucitva similare, dar nu este sigur că este vorba de un *cirrus* (Reinach, *RépStat*, II, 1897, p. 160, nr. 6 și IV, 1910, p. 78, nr. 10; L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, p. 114, nr. 127). În orice caz, reprezentarea de la Gherla nu are nimic comun cu așa-numitul „Hermes-Thot” (vezi R. Fleischer, *op. cit.*, p. 57; Milivoje Veličković, *Petits bronzes figurés romains au Musée National*, Beograd, 1972, p. 110).

te¹². Credem însă că aspectul deosebit al pungii zeului se datorează neatenției meșterului bronzier și nu ascunde alte semnificații.

Statueta se înscrie în tipul cel mai comun al reprezentărilor zeului Mercurius în arta romană¹³. Totuși, nu i-am putut afla analogii apropiate nici în Dacia¹⁴, nici în provinciile învecinate. Aspectul general al piesei și caracteristicile menționate anterior o recomandă ca operă a unui artist provincial destul de priceput. Trăsăturile specifice ne duc cu gândul la posibilitatea ca statueta să fi fost lucrată chiar la Gherla, de vreun meșter localnic. Această ipoteză își află sprijin în descoperirea recentă a unui număr mare de piese de bronz, între care și câteva fragmente informe de metal, în castru și în apropierea lui¹⁵. Cel puțin acestea din urmă indică existența unui atelier local de prelucrat bronzul.

Spre aceeași concluzie ne îndreaptă și aspectul general al statuetei. Alungirea toracelui, schematizarea generală, hipertrofierea capului — toate acestea nu par a reflecta nepriceperea autorului, ci mai curând reprezintă un mod specific de exprimare artistică¹⁶. Descoperirile de bronzuri romane la Gherla sînt prea puține pentru a încerca să distingem în ele un stil local; se cunosc cite o statueta reprezentîndu-l pe Apollo, respectiv pe Mars și pe un satyr¹⁷, la care mai putem adăuga o placă de bronz cu chipul Minervei¹⁸ și o Venus Anadyomene inedită¹⁹. Îndeosebi aceasta din urmă prezintă clar aceleași tendințe de schematizare²⁰, ceea ce ar putea sugera aceeași proveniență și o datare similară. De altfel, „provincializarea” tipurilor clasice este un fenomen bine cunoscut în arta lumii romane²¹.

¹² Cîteva exemple la: Reinach, *RépStat*, III, 1904, p. 240, nr. 1; H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*, I, Speyer, Mainz, 1960, p. 6, nr. 9, p. 7, nr. 10; R. Fleischer, *op. cit.*, p. 58—59, nr. 53, p. 60—61, nr. 56; M. Veličković, *op. cit.*, p. 122—124, nr. 15—16, p. 130—131, nr. 28; L. Ognenova-Marinova, *op. cit.*, p. 99, nr. 94, p. 100, nr. 95, p. 107—108, nr. 112—114, p. 110, nr. 119.

¹³ Unele analogii mai apropiate, ca poziție: Reinach, *RépStat*, II, 1897, 1, p. 155, nr. 6; P. La Baume—J. W. Salomonson, *Römische Kleinkunst. Sammlung Karl Löffler*, Köln, nr. 497, pl. 50/2; A. Fürtwangler, *loc. cit.* (aceasta din urmă prezintă pînă și torques și caduceul lucrat aparte, astăzi pierdut).

¹⁴ Statuetele din bronz ale lui Mercurius descoperite în Dacia au fost recent prezentate de D. Alicu și C. Pop, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 99 (cu bibliografia mai veche). Nici una nu prezintă caracteristicile specifice statuetei de la Gherla.

¹⁵ Cf. supra, nota nr. 2. La acestea se adaugă și materiale recoltate din albia Someșului Mic, în aval de castru (în curs de prelucrare).

¹⁶ Ideea o datorăm dr. Lucia Marinescu (cf. supra, nota nr. 4). Vezi și S. Boucher, în *Apulum*, XV, 1977, p. 266.

¹⁷ H. Daicoviciu, în *Civiltă română în România*. Roma, 1970, p. 202, F₁₆, respectiv p. 207, F₄₁ și p. 212, F₆₆. Mulțumim pe această cale colegului C. Pop pentru semnalarea lor și pentru îndrumările acordate cu amabilitate.

¹⁸ D. Protase, în *ProbiMuz*, Cluj, III, (1965), p. 178 (semnalare Mars și Minerva).

¹⁹ *Ibidem* (considerată eronat Hygeia). Mulțumim conf. dr. D. Protase pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție informații despre această piesă inedită, păstrată astăzi la Muzeul de istorie al R. S. România. Cf. supra, nota nr. 4.

²⁰ Cf. supra, notele nr. 4 și 16.

²¹ A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 574; S. Boucher, *op. cit.*, p. 272—273.

Pentru romani, Mercurius este prin excelență protectorul comerțului, al cîștigului și al călătoriilor (spre deosebire de grecul Hermes)²². În această ipostază este reprezentat și Mercurius de la Gherla. Prezența unei asemenea statuete într-un castru nu are nimic surprinzător, știut fiind că în afara Italiei cultul lui se propagă mai ales prin militari²³.

Mercurius este un zeu foarte popular în provinciile celtice și germanice ale Imperiului Roman. La gali se pare că este vorba de *interpretatio Romana* pentru divinitatea lor supremă²⁴. În Dacia cultul lui este mai puțin răspîndit. Inscriptiile și monumentele de piatră închinete acestei divinități sînt rare²⁵. Chiar statuetele de bronz, mai numeroase, se ridică abia la 17 (4 la Romula, 3 la Sucidava, 2 la Drobeta, 1 la Răcari, 1 la Potaissa, 2 la Apulum, 1 la Sarmizegetusa, 1 undeva pe cîmpia Transilvaniei, 1 din Transilvania cu locul de proveniență incert și, în sfîrșit, cea descoperită la Gherla), plus alte două piese din alte metale (o statueta de plumb la Drobeta și un basorelief fragmentar de argint la Apulum)²⁶. Din toate monumentele menționate doar o singură inscripție a fost găsită în bazinul Someșului²⁷.

Deși nu foarte popular, cultul lui Mercurius este totuși atestat în diferite puncte ale Daciei romane. Nu avem nici un motiv să îl corelăm cu prezența unor grupuri compacte de coloniști din provinciile unde venerarea acestei divinități este mult mai bine documentată. Pentru Gherla, credem că prezența imaginii în bronz a lui Mercurius nu trebuie pusă în legătură cu originea celtică a militarilor din *Ala II Pannoniorum*²⁸.

La această afirmație ne conduce și încadrarea cronologică a statuei. După cum se știe, asemenea reprezentări nu pot fi mai strîns datate după caracteristicile morfologice, ele fiind relativ similare pe durata secolelor I—III e.n.²⁹. Un oarecare indiciu ne oferă doar condițiile de descoperire. Statueta descrisă mai sus aparține — după observațiile noastre — nivelului al doilea de locuire romană în castru³⁰. Cercetările fiind în curs, nu putem încă data cele două nivele de locuire, deși ipoteza unei distrugerii în timpul războaielor marcomanice apare foarte tentantă³¹. Putem aprecia însă că acest al doilea nivel trebuie să co-

²² H. Steuding, în *LexMyth*, II, 2, (1894—1897), 2802, 2807, 2814; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, p. 249—250; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 163.

²³ A. Legrand, *op. cit.*, p. 1820; H. Steuding, *op. cit.*, 2817—2818.

²⁴ Idem, *op. cit.*, 2828—2830; G. Wissowa, *op. cit.*, p. 250; D. Alicu, C. Pop, *op. cit.*, p. 100.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 95—97, 99.

²⁶ Idem, *op. cit.*, p. 99 (cu bibliografie exhaustivă). C. Pop, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 103, I, 2e, fig. 5; C. M. Vlădescu, C. Pop, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 304—305, nr. 4, fig. 4. Este discutabil dacă piesa descoperită recent la Tibiscum îl reprezintă pe Mercurius (C. Pop, D. Benea, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 461—463).

²⁷ A. Buday, în *Dolj*, II, 1911, p. 264—265, fig. 4 (apud D. Alicu, C. Pop, *op. cit.*, p. 99₂₂).

²⁸ C. Cichorius, în *RE*, I, 1 [1893], 1224, 1254.

²⁹ S. Boucher, *op. cit.*, p. 258—267, 271—273.

³⁰ Cf. supra, nota nr. 2.

³¹ M. Macrea, *Istorie în Dacia romană*, București, 1969, p. 69—70; H. Daico-

respundă în general secolului al III-lea e.n. Statueta lui Mercurius aparține deci aceluiași veac. Este epoca în care recrutarea ostașilor devenise cu precădere locală³²; în *Ala II Pannoniorum* apar și purtători de nume ilire sau trace³³.

RADU ARDEVAN

MERKUR AUS GHERLA

(Zusammenfassung)

Während den Rettungsgrabungen die in 1982 im Römerlager von Gherla unternommen wurden, kam eine kleine Bronzeplastik, den römischen Gott Merkur darstellend (Abb. 1 a—e), zu Tage.

Die Statuette ist voll gegossen und gut konserviert. Die Höhe beträgt 7,3 cm. und die Dicke 1 cm. Der Gott steht aufrecht, trägt Gewand und Geldbeutel (das Kerykeion fehlt); am Hals trägt er eine Silberhalskette. Der Geldbeutel hat eine besondere Form. Aus dem in einen Knoten zusammengefassten Haaren (*cirrus*) ragen die Flügelchen hervor.

Obzwar unser Merkur in einer allgemein üblichen Art dargestellt ist, weist die Statuette zahlreiche Besonderheiten auf. Wir konnten nirgends nähere Analogien feststellen. Sie scheint in Gherla, in einer lokalen Werkstatt gearbeitet zu sein.

Stratigraphische Gründe veranlassen uns, sie in das 3. Jahrhundert u. Z. zu datieren.

Abbildungen: Merkur aus Gherla

- Abb. 1 a. Vorderansicht.
- Abb. 1 b. Hinteransicht.
- Abb. 1 c. Rechtes Profil.
- Abb. 1 d. Linkes Profil.
- Abb. 1 e. Teilaufnahme.

viciu, I. Piso, in *ActaMN*, XII, 1975, p. 162—163.

³² M. Macrea, *op. cit.*, p. 213; idem, *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanență istorică*, Cluj-Napoca, 1978, p. 138.

³³ D. Protase, in *SCIV*, XIX, 2, 1968, p. 342—344.

Fig. 1 a. — Mercurius de la Gherla: vedere frontală.

Fig. 1 b. — Mercurius de la Gherla: vedere dorsală.

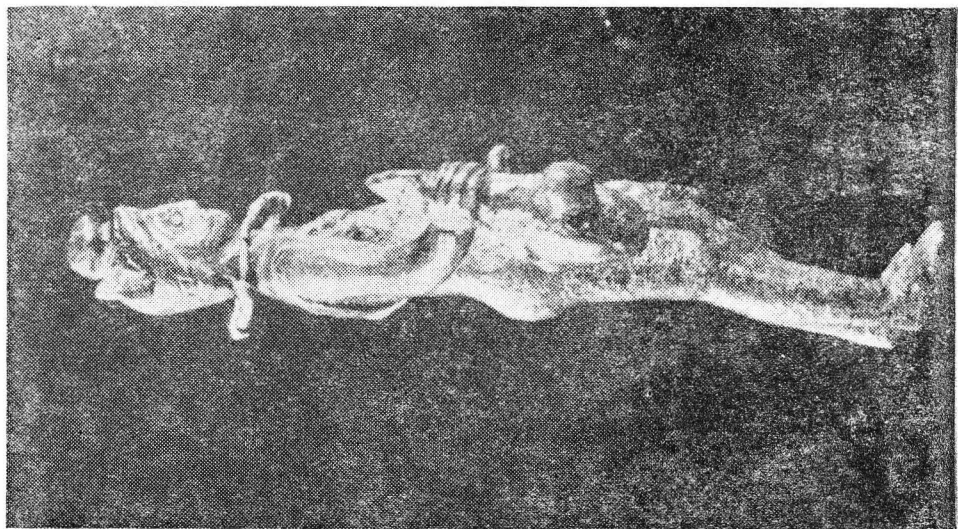

Fig. 1 c. — Mercurius de la Gherla: profil dreapta.

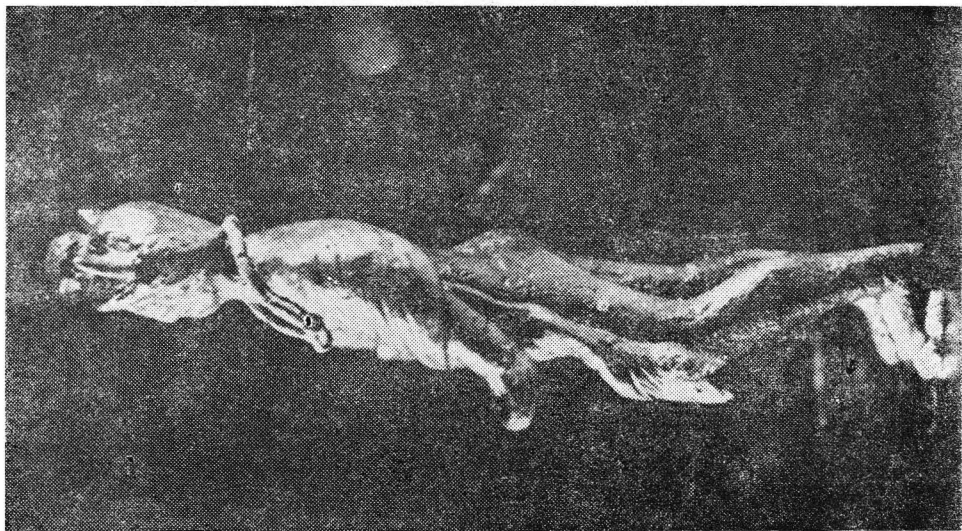

Fig. 1 d. — Mercurius de la Gherla: profil stînga.

Fig. 1 e. — Mercurius de la Gherla : detaliu.

TIBISCUM — CERCETĂRI ARHEOLOGICE (II)

(1976—1979)

Rindurile de față sînt urmarea articolului apărut în *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, p. 311—323. Ele prezintă inventarul arheologic, grupat pe categorii de materiale descoperite în campaniile de săpături ale anilor 1976—1979 de la *Tibiscum*.

CATALOGUL MATERIALULUI ARHEOLOGIC DESCOPERIT*

I. CERAMICA

A. Vase ceramice de import

a. *Terra sigillata*

1. Strachină, fragment; fund inelar, în interior, la bază are un cerc dublu canelat, umplut cu incizii duble ce depășesc cercul exterior; în centru, începutul unei ștampile M... (M.ARTI...?); dg. 28 cm; db. 10 cm; castru, S₁A, c. 10, 0,40—0,50 m, nivel III; vezi Popilian, pl. XIV, XIII, 187; MC, inv. 9579.

2. Vas, fragment; pastă fină; culoare și firnis roșu; ștampila CI (?) CIN[AMVS F] sau CIN[AMI]; producător din Lezoux (Gallia centrală) castru, S₂, c. 3, 0,80—1 m; vezi *Buciumi*, p. 39; nr. 32 și 34; MC, inv. 9524.

3. Castron, fragment; pastă foarte fină; firnis roșu pe ambele părți; motive fito-, zoo- și antropomorfe; castru, S₁A, c. 12, 1,30 m, nivel II; vezi Popilian, pl. III (*passim*); MC, inv. 9546; pl. IV, 8.

4. Vas fragment; pastă foarte fină; firnis roșu pe ambele părți; fără decor; buză și gît aplecate spre exterior; castru, S₁A, *passim*; vezi Popilian, pl. XIII, 190; MC, inv. 9531.

5. Vas, două fragmente; pastă foarte fină; firnis roșu; un fragment decorat cu figuri geometrice; castru, S₁A, c. 3, 0,80—1 m; nivel III; MC, inv. 9525; pl. IV, 4.

* În catalog am folosit următoarele prescurtări: c. = caroul secțiunii; d. = diametrul; dg. = diametrul gurii; db. = diametrul la bază; L. = lungimea; l. = lățimea; g. = grosimea; i. = înălțimea.

D. Alicu, E. Nemeș, *BAR*

= Dorin Alicu, Emil Nemeș, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, în *BAR*, Supplementary Series 18, Oxford, 1977.

Buciumi

= E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972.

Popilian

= Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

Salamon, *Intercisa*

= A. Salamon, *Csontmühely Intercisában*, în *ArchÉrt*, 2, 1977 (vol. 105), p. 207—215.

MC

= Muzeul județean de etnografie și istorie locală Caransebeș.

6. Castron, fragment din buză și gît; pastă fină, cărămizie; firnis brun-roșcat închis; S_1 , Ac. 10—11, 1,05 m, nivel II; MC, inv. 9511.

7. Vas, fragment cu reprezentarea unui personaj feminin (păstrat parțial); Pod Nord, S_1 , c. 18, 0,95—1,10 m; MC, inv. 9818.

8. Vas, fragment; din pastă fină; firnis roșu (Gallia centrală); *canabae* vest, S_1 , c. 16, 1,50—1,80 m; MC, inv. 9777.

9. Castron, fragment (fund inelar, buza lipsă, probabil, rotunjită); pastă fină, cenușie; firnis brun-roșcat; decor bogat: motive fito și zoomorfe; pe umăr ștampila RIVNAT (redată invers); db. 8 cm; *canabae* vest, S_1 , c. 3, 0,70—1 m; MC, inv. 9735; pl. VI, 8.

10. Cupă, fragment; pastă fină; firnis cărămiziu; fund inelar; o canelură pe mijlocul peretelui exterior; db. 13,5 cm; i. 5 cm; Pod, încăperea XIV, 0,80—1 m (din strat de dărîmătură); MC, inv. 9542; pl. II, 3.

11. Castron, fragment; pastă fină; firnis roșu pe ambele părți; buza rotunjită; castru, C_1 , 0,65—0,75 m; MC, inv. 9506; pl. IV, 2.

12. Vas, fragment; firnis roșu; pe corp ștampila ALBV[CI]?; Pod Nord, S_1 , c. 17, 2,45 m; vezi Popilian, pl. XIV; MC, inv. 10024; pl. IV, 5.

13. Cupă, fragment din fund (inelar); în centru ștampila REGA...; firnis roșu; *canabae* vest, S_1 , c. 5; 0,90—1,10 m; MC, inv. 9587; pl. IV, 1.

14. Strachină, fragment; decor cu reprezentări zoo și antropomorfe (triton); Gallia centrală; castru, S_2 , c. 6, 0,20—1,30 m; vezi *Buciumi*, p. 39, nr. 23 și pl. II/19; Popilian, pl. II și V; Mc, inv. 10871; pl. IV, 3.

15. Strachină, fragment; firnis roșu; reprezentare zoomorfă într-un cerc dublu (un cerb); Gallia centrală; *canabae* vest, S_1 , c. 1, 0,90—1,10 m; vezi Popilian, pl. VII/10; MC, inv. 9552; pl. IV, 6.

b. *Terra nigra*

1. Cupă, fragment; pastă foarte fină; firnis negru pe ambele părți; decorată cu șiruri de alveole ovale, despărțite în registre de cîte o canelură orizontală; castru, S_1A , c. 19, 0,95—1,15 m, nivel II—III; vezi Popilian, pl. LX, 741 (tip. 8); MC, inv. 9503.

2. Strachină, fragment; pastă fină, cenușie; firnis negru; registrul inferior decorat cu palmete verticale, cel superior cu incizii paralele, verticale, pe umăr ornamente ștampilate; castru, S_1A , c. 19, 1,45—1,60 m, nivel I; MC, inv. 9505.

3. Vas, fragment; pastă fină, cenușie; firnis negru pe ambele părți; ornamente circulare așezate orizontal; castru, S_1A , c. 14, 1,30—1,50 m, nivel II; MC, inv. 9512.

4. Văscior, fragment din buză; castru, S_1A , c. 21, 1,55—1,75 m, nivel I; MC, inv. 10236.

5. Strachină (?), fragment; pastă fină; firnis negru pe ambele părți; decor ștampilat („cornulețe”); *Tibiscum*, 1977, *passim*; MC, inv. 5320.

6. Strachină (?), fragment; pastă fină, cenușie; firnis negru pe ambele părți; decor ștampilat (palmete) și incizii paralele; *Tibiscum*, 1975, *passim*; MC, inv. 4372; pl. V, 1.

7. Castron, fragment; pastă fină, cenușie; firnis negru pe ambele părți; buză dreaptă, verticală; decorat la exterior cu un briu ce împarte vasul în două registre, ambele ornamentate cu șiruri de creștături duble; dg. 26 cm; db. 10 cm; i. 10,5 cm; Pod Nord, S_1 , c. 12, 1,90—2 m (deasupra platformei de var); MC, inv. 10221; pl. I, 2.

c. *Ceramică glazurată, pictată*

1. Vas, fragment; pastă fină, cărămiziu-gălbuie; smalt verde; decor vegetal (viță de vie); castru, S₁A, c. 14, 0,50—0,70 m (nivel III); MC, inv. 10234; pl. VI, 3.

2. Tavă, fragment; pastă fină, cenușie; smalt verde-mustar cu pulbere de aur (?); lucrat în tipar cu ștampile CRISPIN... (?); ornamente florale; i. litere 1,8—1,9 cm; castru, construcția A, 0,50—1 m; vezi D. Alicu, E. Nemeș, *BAR*, p. 14, nota 55; MC, inv. 10941; pl. V, 4, 6.

3. Vas, fragment; pastă fină, neagră; decor floral pictat cu alb și șiruri orizontale de creștături; *canabae* vest, S₁ prelungire, *passim*; MC, inv. 9870; pl. VI, 6.

B. *Ceramică provincială lucrată cu roata*a. *Oale*

1. Oală-borcan; pastă semifină, cărămizie; ardere bună, secundară; buza parțial deformată de foc; fără decor; dg. 17,2 cm; db. 7 cm; i. 19,5; castru, S₁A, c. 20, 1,60—1,85 m, nivel I; vezi Popilian, pl. XXXIV, 334 (tip 3); MC, inv. 9386; pl. II, 1.

2. Oală-borcan; pastă grosolană, cenușie; fără decor; dg. 11 cm; db. 7,2 cm; i. 16,7 cm; Pod Nord, S₁, c. 41, 1,80 m; vezi Popilian, pl. XXXVI, 368 (tip 11); MC, inv. 10584; pl. I, 7.

3. Oală mică; pastă fină, galbenă; ardere secundară; firnis roșu pe buză, gît și umăr; fund inelar; două torți laterale; fără decor; dg. 9 cm; db. 3,6 cm; i. 9,8 cm; castru, S₁A, c. 20, 1,40—1,50 m; vezi Popilian, LXXXIX, 402 (tip 4); MC, inv. 9543; pl. II, 7.

b. *Străchini, castroane*

1. Strachină; pastă fină; firnis brun-roșietic în interior; fund inelar; fără decor; dg. 28 cm; i. 12 cm; castru, S₁A, c. 5, 1,40—1,60 m; vezi Popilian, LXVII, 815 (tip 2); MC, inv. 10580; pl. I, 1.

2. Castron; pastă grosolană, cărămizie; buza aplecată spre exterior cu o canelură lată, circulară, pe fața ei superioară; dg. 18,8 cm; db. 6 cm; i. 10,9 cm; castru, S₂, c. 6, 1,30—1,60 m; MC, inv. 11056, pl. III, 1.

3. Strachină, fragment; pastă fină, cărămiziu-gălbuie; firnis roșu pe ambele părți; fund inelar, buza puternic aplecată spre exterior; dg. 30,5 cm; db. 10,8 cm; i. 5,5 cm; *canabae* vest, S₁, c. 17—18, 1,90—2 m; MC, inv. 10021.

c. *Ulcioare*

1. Ulcior; pastă semifină, roșie; buză trilobată; decorat cu trei caneluri în zona inferioară a torții; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 3—4, 1,30 m (în strat de lut galben cu urmă de arsură); dg. 6 cm; i. 19,7 cm; g. torții 2,8 cm; db. 6,5 cm; vezi Popilian, pl. XLIX, 530 (tip. 12); *Buciumi*, pl. XXIX/4; MC, inv. 10582; pl. I, 5.

2. Ulcior; pastă semifină, alb-gălbuie; buza dreaptă aplecată spre exterior, fund inelar, toarta lipsă; dg. 7,4 cm; db. 8,8 cm; i. 31 cm; Pod Nord, S₁, c. 36—37, 1,70—1,85 m; vezi Popilian, pl. XLIII (tip 2); MC, inv. 10578.

3. Ulcior; pastă relativ fină, cărămiziu-gălbuie; fund plat, buza rotunjită, o toartă; dg. 7,2 cm; db. 8,5 cm; i. 32,6 cm; Pod Nord, S₁, c. 36—37, 1,70—1,85 m; vezi Popilian, pl. XLIII (tip 2) MC, inv. 9847.

d. *Fructiere-afumători*

1. Afumătoare, fragment; (lipsă piciorul); pastă grosolană, cărămie; buza alveolară; dg. 13,2 cm; i. 4,3 cm; *Tibiscum*, 1977, *passim*; MC, inv. 9553; pl. I, 3.

2. Văscior-afumătoare-capac (?); pastă semifină, cărămie; decor alveolar pe buză și umăr; dg. 6 cm; db. (buton?) 4,2 cm; i. 5,8 cm; castru, S₃, c. 9, 1,80—1,90 m; MC, inv. 11054; pl. VI, 5.

e. *Căni*

1. Căniță cu două torți; pastă fină, cu urme de ardere secundară; parțial firnis roșu; nedecorat, dg. 9,5 cm; i. 9,8 cm; castru, S₁A, c. 20, 1,40—1,50 m, nivel I (din strat de arsură); vezi Popilian, pl. LVIII, 696 (tip 2); MC, inv. 9543; pl. II, 7.

f. *Farfurii*

1. Farfurie, fragment; pastă fină, cărămie; firnis roșu; buza rotunjită; dg. 16,6 cm; db. 11,5 cm; i. 4,5 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, *passim*, 0,20—0,40 m; vezi Popilian, pl. LXXI, 892 (tip 2); MC, inv. 9983, pl. III, 3.

2. Farfurie; pastă fină, neagră; buza aplecată spre interior; decorată cu două caneluri circulare pe fundul vasului, în interior; dg. 19,5 cm; db. 14,3 cm; i. 5 cm; vezi Popilian, pl. LXIX (tip 5); MC, inv. 11260; pl. III, 2.

3. Farfurioară; pastă semifină, cărămie; fund inelar, profilat; fără decor; dg. 6,5 cm; db. 3,3 cm; i. 2 cm; Pod, S₂, c. 5, 2,20 m; MC, inv. 10596; pl. III, 5.

g. *Capace*

1. Capac; pastă semifină, cărămie; ardere secundară; dg. 16 cm; i. 5 cm; castru, S₁A, c. 10, 0,45 m, nivel III; vezi Popilian, pl. LXXIII, 927 (tip 4); MC, inv. 9477.

2. Capac, fragment; pastă semifină, negricioasă; marginile lipsă; pe buton, două incizii în formă de cruce, aplicate după ardere; d. buton 4,5 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 12, 1,05 m; MC, inv. 9977; pl. I, 4.

3. Capac, fragment; pastă semifină, neagră; d. buton 5,5 cm; i. 5,5 cm; Pod Nord, S₁, c. 30, 1,10—1,25 m; vezi Popilian, pl. LXXIII, 932 (tip 5); MC, inv. 9978.

4. Capac, fragment; pastă fină, cărămie deschisă; ușor deformat; dg. 9,5 cm; i. 3,5 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 12—14, 0—0,60 m; vezi Popilian, pl. LXXII, 918 (tip 3); MC, inv. 10065; pl. III, 6.

5. Capac, fragment; pastă semifină, brună; i. 7,5 cm; Pod Nord, S₁, c. 30—31; MC, inv. 9865.

6. Capac, fragment; pastă semifină, cărămie; deformat prin ardere; butonul deformat înainte de ardere (aplatizat); dg. 9,2 cm; i. 2,3 cm; castru, S₁A, c. 3, 0,60—0,80 m (nivel II—III); MC, inv. 10228.

7. Capac; pastă fină, cărămie; dg. 20 cm; d. buton 7,3 cm; i. 3,8 cm; Pod Nord, S₁, c. 26—27, 1,50—1,80 m; *Buciumi*, pl. XXIII, nr. 11; MC, inv. 9667; pl. III, 4.

h. *Vase (forme nesigure)*

1. Strachină (?), fragment; pastă fină, cărămie; firnis roșu; picior inelar, buza răsfrintă spre exterior; dg. 30 cm; Pod Nord, S₁, c. 37, 1,70—2 m; MC, inv. 10588.

2. Strachină (?), fragment; pastă fină, cenușie; buză scurtă, aplecată spre exterior; decor șampilat; dg. 12 cm; castru, S₁A, c. 33, 1—1,20 m (nivel III); MC, inv. 10227.

3. Vas (?), fragment din buză și gîtul foarte lung; acoperit cu vopsea albă; dg. (exterior) 6,5 cm; Pod Nord, S₁, c. 3, 2,70 m; MC, inv. 10232; pl. I, 6.

4. Vas (?), fragment; pastă fină, cenușie; ornamente șampilate (amprenta aversului unei monede: un cap de bărbat); Pod, S₂C₂, din atelier; MC, inv. 10944; pl. IV, 7.

i. Opaite

1. Opaît, fragment; pastă cenușie; partea inferioară a ciocului și parțial din fund; castru, S₁A, c. 28, 1,75—2 m; MC, inv. 9507.

2. Opaît cu cioc prelungit și trei apucători false; pastă roșie cu angobă; L. 6,2 cm; î. 2 cm; Pod Nord, S₁, c. 34—35, 1,80—1,90 m; MC, inv. 10046.

3. Opaît, fragment; acoperit cu smalt verde; un orificiu pe placa superioară; Pod Nord, S₁, c. 13, 1,10—1,40 m; MC, inv. 9824.

4. Opaît, fragment din partea inferioară; șampila [...] TI (FESTI ?); *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 13, 1,40—1,70 m; vezi Popilian, p. 15, pl. LIII; MC, inv. 9823.

5. Opaît, fragment din partea superioară; pastă fină; firnis roșu; castru, S₁A, c. 21, 1,55—1,75 m (nivel I); MC, inv. 10236.

6. Opaît, pastă fină, cărămizie; firnis roșu pe partea superioară; două apucători false; fără șampilă; L. 7,5 cm; 1,5,2 cm; î. 2,4 cm; Pod Nord, S₁, c. 34—35, 1,80—1,90 m; MC, inv. 10069; pl. VI, 1.

7. Opaît, fragment; pastă fină, roșie; pe fund are șampila CARI...; L. 8,3 cm; î. 2,1 cm; Pod Nord, S₁, c. 18, 1,60 m; MC, inv. 10068.

8. Opaît, fragment (ciocul lipsă); pastă fină, roșie; la exterior firnis roșu; două apucători false; pe fund, în centrul a două caneluri concentrice, șampila FORTIS; castru, S₄, 0,70 m (în exteriorul colțului de nord-vest a castrului mic din piatră, la circa 0,90 m); D. Alicu, E. Nemeș, *BAR*, p. 16, pl. LIII—LV; MC, inv. 11059; pl. VI, 7.

9. Opaît, pastă fină, brun-cenușie; trei apucători false; pe fund, într-un cerc, șampila CASSI; L. 6,3 cm; 1,4,2 cm; î. 2,1 cm; Pod Nord, S₁, c. 22, 1,90 m; vezi D. Alicu, E. Nemeș, *BAR*, p. 13, pl. LII, 8; MC, inv. 10150; pl. VI, 4.

10. Opaît, fragment (lipsă o parte din cioc); pastă fină, roșie; pe placa superioară, trei apucători false; pe fund două cercuri concentrice; L. 7,5 cm; î. 3 cm; castru, construcția A, 0,20—0,80 m; MC, inv. 10960.

11. Opaît, fragment; pastă fină, roșu-gălbuie; firnis brun-roșcat; fundul marcat printr-o canelură circulară; decorat cu o rozetă șampilată, alături litera „P”, în relief; pereții laterali (fragmentari) decorați cu palmete cu formă identică cu ale rozetei; db. 4,2 cm; î. 2,8 cm; castru, S₃, c. 5, 1,90—2 m (la baza primului șanț de apărare al castrului mic); MC, inv. 10952; pl. VI, 9.

12. Opaît, fragment; pastă fină, cenușie; castru, construcția A, încăperea I, 0,30—0,40 m (în canalul de hypocaust, situat de-a lungul peretelui de est); MC, inv. 10936.

j. *Amfore*

1. Gît de amforă cu text pictat; pastă semifină, roșie, acoperită cu vopsea albă; literele latine pictate cu roșu; două torți scurte cu două caneluri orizontale la partea lor superioară; Pod Nord, S₁, c. 40, 1,50—1,70 m; MC, inv. 9869; pl. V, 3.

2. Gît de amforă; pastă semifină, cărămie, în exterior vopsită cu alb; parțial, o inscripție pictată cu roșu; se disting doar literele ev; dg. 7,2 cm; î. 12,7 cm; î. litere 1,3 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 19, 1,90—2,20 m; MC, inv. 10983; pl. V, 2.

3. Amforă, fragment; pastă semifină, cărămie, cu urme de semne pictate cu roșu; î. litere 0,9 cm și 7,3 cm; castru, construcția A, în exteriorul zidului de vest, MC, inv. 11058; pl. V, 5.

C. *Ceramica lucrată cu mîna*a. *Vase*

1. Vas; pastă grosolană cu cioburi pisate ca degresant; culoare brun-negricioasă în spărtură; lustruit la exterior; nedecorat; dg. 19 cm; db. 16 cm; î. 31 cm; Pod Nord, S₁, c. 36—37; 1,70—1,85 m; MC, inv. 9614; pl. II, 6.

2. Oală-borcan; pastă grosolană, neagră la exterior, brun-cărămie în interior, netezită; buza aplecată spre exterior; dg. 16 cm; db. 10 cm; castru, S₁A, c. 22, 1,45—1,65 m; MC, inv. 10225; pl. II, 5.

3. Oală-borcan; pastă grosolană, cenușiu-negricioasă; ardere bună, secundară; buza rotunjită și aplecată spre exterior; fără decor; dg. 9 cm; db. 5,9 cm; î. 11,6 cm; castru, S₁A, 2,65 m (în umplutura șanțului); MC, inv. 9544; pl. II, 2.

4. Oală-borcan, fragment; pastă grosolană, cu cioburi sfărîmate ca degresant; culoare brun-cenușie pe ambele părți, cărămie în spărtură, netezită; buza scurtă, rotunjită, aplecată spre exterior; pe gît, un briu crestă; dg. 22 cm; db. 16 cm; Pod Nord, S₁, c. 13—14, 1,40—1,50 m (sub nivelul de arsură); MC, inv. 9691.

b. *Capace*

1. Capac; pastă grosolană, cenușiu-negricioasă; ardere secundară, deformat prin ardere (zгурificat); dg. 18,5 cm; î. 8,5 cm; Pod Nord, S₁C₃ (la nivelul atelierului); MC, inv. 11060; pl. III, 7.

2. Capac; pastă grosolană, cărămie la exterior, neagră în interior, netezită; dg. 13,5 cm; d. buton 5,2 cm; î. 5,2 cm; Tibiscum, *passim*, 1977; Popilian, pl. LXXII (tip 3); MC, inv. 9474; pl. II, 4.

D. *Creuzete, tipare*

1. Creuzet; lucrat cu mîna; pastă grosolană, cenușie, ars puternic, cu urme de aur în interior; dg. 3,8 cm; î. 1,8 cm; Pod Nord, S₁, c. 14, 1,90—2 m (nivelul atelierului); MC, inv. 10048.

2. Trei fragmente de creuzete; lucrate cu mîna; pastă grosolană, cenușie, arse puternic, cu urme de aur în interior; 1. dg. 3,8 cm; î. 1,8 cm; 2. dg. 2,5 cm; î. 1,5 cm; 3. dg. 4,5 cm; î. 4 cm; Pod Nord, S₁, c. 14, 1,90—2 m (din atelier); MC, inv. 10048; pl. VII, 3—5.

3. Două creuzete; pastă semifină, cenușie, arse puternic; un cioc de scurgere (pentru topit bronz); unul întreg, altul fragmentar; 1. dg. 8 cm;

i. 8,5 cm; 2. dg. 6,2 cm; i. 8,5 cm; vezi A. Bodor—I. Winkler, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 144, fig. 3; MC, inv. 11069; pl. VII, 6—8.

4. Tipar pentru lingouri, două fragmente; pastă semifină, cărămizie; lucrat cu mîna; 1. L. 3,2 cm; 1,7,4 cm; i. 3,8 cm; 2. L. 8,4 cm; 1,10 cm; i. 3,8 cm; Pod Nord, S₁, c. 14, 1,60—2 m (nivelul atelierului); MC, inv. 10031; pl. VII, 1—2.

5. Tipar pentru lingouri, fragment; pastă semifină, cărămizie; fundul rotunjit; L. 2,5 cm; 1,3,1 cm; g. 1,2 cm; adîncime tipar 0,15 cm; Pod, S₂C₂, 1,40—1,60 m; MC, inv. 11070; pl. VII, 7.

6. Tipar pentru lingouri, fragment; pastă semifină, cărămizie; L. 3,7; 1,3 cm; g. 1,3 cm; adîncime tipar 0,2 cm; MC, inv. 11070; pl. VII, 10.

7. Tipar pentru catarama (?), fragment; pastă semifină, cenușie, partea inferioară rotunjită spre margini; L. 5,2 cm; 1,4,9 cm; g. 1 cm; adîncime tipar 0,15 cm; Pod, S₂C₂, 1,40—1,60 m; MC, inv. 11070, pl. VII, 11.

8. Tipar pentru catarama (?), fragment; pastă semifină, cenușie; L. 3,2 cm; 1,2,9 cm; g. 1,1 cm; adîncime tipar 0,1—0,3 cm; Pod, S₂C₂, 1,40—1,60 m; MC, inv. 11070; pl. VII, 12.

9. Tipar, fragment; pastă semifină, cenușie; o impresiune dreptunghiulară; margine ușor zimțată; L. 3,2 cm; 1,2,4 cm; i. 1,6 cm; Pod, S₂C₁ (din atelier); MC, inv. 11232; pl. VIII, 10.

10. Tipar, fragment; pastă semifină, cenușie impresiune circulară (?) pentru verigi (?); L. 4,1 cm; 1,3 cm; i. 1 cm; MC, inv. 11233; pl. VIII, 11.

E. Teracote, tipare de teracote

a. Teracote

1. Placă sculptată de teracotă (cahlă), fragment; cu reprezentarea unui corp de personaj feminin; L. 13,5 cm; i. 8,3 cm; g. 2,5 cm; *Tibiscum*, oraș, *passim*, 1977; P. Bona, C. Pop, în *StcomC*, III, 1979, p. 275, nr. 3 și fig. 4; MC, inv. 10970.

2. Teracotă, fragment; pastă fină, cărămiziu-cenușie; reprezentarea lui Venus Victrix (se păstrează torsul și un braț); Pod Nord, S₁, *passim*, 1987; MC, inv. 10971.

3. Statuetă din teracotă, fragment; pastă fină, cărămizie; ardere secundară; reprezintă pe Eros (?), lipsă fața, brațele și, parțial, piciorul stîng; 1,4,2 cm; i. 9,6 cm; Pod Nord, S₁, c. 18, 1,30—1,50 m; vezi P. Bona, C. Pop, *op. cit.*, p. 273—275, nr. 2 și fig. 2—3; MC, inv. 10964.

4. Figurină teracotă, fragment din capul și gîtul unui cal; pastă fină, cărămizie; *Tibiscum*, *passim*, 1975; MC, inv. 9603; pl. VI, 2.

5. Tipar de teracotă, fragment; pastă relativ fină, brun-cărămizie; se observă, parțial, reprezentarea unui personaj (torace, piciorul și brațul stîng); L. 4,4 cm; 1,4 cm; d. 0,9 cm; castru, construcția A, 0,20—0,80 m; MC, inv. 10962; pl. VIII, 9.

6. Tipar pentru teracote discoidale, fragmentar; pastă fină, cărămiziu-cenușie; chenar circular, marginile ridicată; reprezentări umane, decor vegetal; un orificiu care nu străpunge tiparul; i. 2,7 cm; d. exterior 16 cm; g. 0,9 cm, castru, construcția A, încăperea I, 0,30—0,60 m (în pămîntul de umplutură, lângă peretele de sud); MC, inv. 10958; pl. VIII, 12.

I. OBIECTE DIN METAL

A. Obiecte din fier

1. Lamă de cuțit; spre capăt curbat; vârful rupt, minerul lipsă; L. 12 cm; g. 0,1—0,2 cm; castru, S₁A, c. 8, 1,65—1,90 m (nivel I); MC, inv. 9496.
2. Cuțit; vârful lipsă, cu un tăiș; puternic oxidat; L. 16 cm; l. minier 1,1 cm; tăiș 2,2 cm; g. lamă 0,6 cm; g. minier 0,4 cm; Pod Nord, S₁, c. 34—35, 1,80—1,90 m; MC, inv. 10046; pl. X, 2.
3. Cuțit; în formă de pumnal; vârful lamei rupt, un tăiș; minier păstrat parțial; puternic oxidat; L. totală 19,7 cm (lamă 13,2; minier 6,5 cm); l. 3,2 cm; g. 0,5 cm; castru, construcția A, încăperea I (în canalul hypocaustului, lângă peretele de est), 0,30—0,40 m; MC, inv. 10936; pl. X, 4.
4. Cuțit; vârful lamei ușor arcuit și deteriorat, minier păstrat parțial; puternic oxidat; L. 12,1 cm (L. lamă 9,1 cm); l. 1,7 cm; g. 0,2 cm; castru, în pământul evacuat de lângă zidul de incintă vestic (la nord de rețele de est), 0,30—0,40 m; MC, inv. 10936; pl. X, 3.
5. Cosor; lamă curbată spre interior; minier rupt cu un inel la capăt; puternic ruginit; L. lamă 18,7 cm; l. 4,7 cm; L. minier 9,7 cm; castru, S₁A, c. 36, 0,85 m (nivel II—III); M. Moga, D. Benea, în *StcomC*, II, 1977, p. 324, nr. 7 și fig. 7; MC, inv. 9540.
6. Toartă de vas; din bară cu profil dreptunghiular, capetele îndoit, terminații globulare; la un capăt, inelul de fixare de vas; L. 10,5 cm; castru, în pământul excavat de lângă zidul de incintă vestic (la nord de *porta decumana*), 1975; MC, inv. 9486.
7. Toartă de căldărușă, fragment; un capăt subțire și întors; L. 10,5 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 11, 1,70—1,90 m; MC, inv. 9859.
8. Cheie; în formă de L, cu trei dinți, apucătoare plată; L. apucătoare 4,8 cm; l. 3,2 cm; castru, S₁A, c. 21, 1,60—1,75 m (nivel I); MC, inv. 9499.
9. Bilă; globulară; zgurificată (se păstrează doar miezul); d. 6,5 cm; castru, S₁A, c. 2, 1,40 m (nivel I); MC, inv. 9535.
10. Virf de săgeată; cu trei aripioare, virf ascuțit, peduncul de fixare; L. 4,7 cm; d. max. 1,2 cm; castru, V₂, 0,50—0,60 m (în dărîmătura zidului vestic al castrului, la nord de *porta decumana*); MC, inv. 9494.
11. Virf de săgeată; cu virful în patru muchii, tub de fixare; L. 9 cm. d. max. 1,4 cm; castru, V₂, 1 m (în dărîmătura zidului vestic al castrului, la nord de *porta decumana*); MC, inv. 9492; pl. XII, 8.
12. Virfuri de săgeți; cu trei aripioare și peduncul-spin de fixare; L. 3,6—5,5 cm; d. 9,2 cm, castru, construcția A (din canalul hypocaustului); MC, inv. 10936; pl. XI, 12—14.
13. Virf de săgeată; cu lamă în formă de frunză, tub de înmănușare a lemnului; L. 4,5 cm; l. lamă 2,5 cm; g. lamă 0,2 cm; g. tub 0,5 cm; castru, construcția A, încăperea I (în canalul hypocaustului); MC, inv. 10936; pl. XI, 10.
14. Virfuri de săgeată; în patru muchii, peduncul de fixare; L. 5—5,2 cm; g. 0,5—0,7 cm; MC, inv. 10936; pl. XI, 8.
15. Virf de sulită; cu tub de înmănușare parțial lipsă; puternic ruginit; L. 16 cm; l. 3,5 cm; castru, S₁A, c. 21—22, 1,50 m (nivel I, din stratul de arsură); MC, inv. 9522; pl. XII, 2.

16. Virf de sulită; lamă scurtă și lată, peduncul format prin îndoierea tablei în jurul mînerului din lemn; virful rupt; puternic oxidat; L. totală 13 cm (lamă 7 cm; peduncul 6 cm); l. max. tăiș 3 cm; d. peduncul 1,5 cm; castru, construcția A, în exteriorul absidei (lingă zid), 0,50—0,70 m; MC, inv. 11061; pl. XII, 7.

17. Virf de lance; cu tub de înmănușare, lamă în patru muchii; virf rupt; L. 13,4 cm, d. lamă 2,1 cm; d. tub 2,3 cm; castru, S₁A, c. 12, 1,50 m (nivel I); MC, inv. 9485; pl. XII, 6.

18. Virf de lance; cu tub de înmănușare; puternic ruginit; L. 20,4 cm; L. tub 8 cm; l. 3,5 cm; l. tub 1,6 cm; castru, S₁A, c. 21—22, 1,50 m (nivel I); MC, inv. 9522; pl. XII, 5.

19. Virf de lance; formă lamelară, cu nervură longitudinală, peduncul tubular; L. 19,5 cm; l. 3 cm; L. tub 8 cm; Pod Nord, S₁C₂, c. 26, 0,55 m; MC, inv. 10049; pl. XII, 4.

20. Virf de lance; lama în formă de frunză de salcie; tub de înmănușare parțial lipsă; puternic oxidat; L. 22,8 cm; l. lamă 3,1 cm; d. tub 1,4 cm; *Tibiscum, passim*, 1975; MC, inv. 11250; pl. XII, 3.

21. Spadă; păstrată întreagă, cu gardă și capătul mînerului din os, ornamentate cu cite două incizii paralele; un fragment de bronz de la teacă; un fragment din capătul dinspre mîner a tecii, din tablă de fier puternic oxidată, cu amprente de lemn; L. inițială 60 cm; L. actuală 52 cm; l. lamă 3,5 cm; l. mîner 0,5 cm; garda: l. 5,6 cm; g. 3,5 cm; i. 2,6 cm; buton: l. 5,6 cm; g. 3 cm; i. 2,7 cm; castru, construcția A, în exteriorul absidei (la vreo 1,50 m nord-vest, în stratul de dărîmătură cu urme de incendiu); MC, inv. 11062; pl. XII, 1 a—e.

22. Spadă, fragmente foarte slab conservate; puternic ruginită; castru, S₁A, c. 6, nivel I; MC, inv. 9539.

B. Obiecte din bronz

1. Toartă de vas; din bară cu profil rombic, capetele întoarse și lipite de corpul tortii; formă circulară, cu patină; L. bară 13,5 cm; d. bară 0,6 cm; d. toartă 5 cm; i. toartă 5,4 cm; Pod, clădirea XIV (absidă), 0,50—0,70 m (strat de dărîmătură); MC, inv. 10023; pl. IX, 13.

2. Dălțiță (?); un capăt plat cu tăiș, celălalt oval, cu orificiu central de formă dreptunghiulară; pe o parte decorată cu cite două incizii transversale de o parte și alta a orificiului central; L. 3,4 cm; l. max. 0,55 cm; g. 0,15 cm; d. orificiu 0,5×0,1 cm; Pod Nord, S₁C₃, c. 1—2, 1,80—2 m (în atelier); MC, inv. 10950; pl. VIII, 2.

3. Nit (nasture?); disc cu un buton în centru, acoperit cu patină; d. mare 2,4 cm; d. mic 1 cm; i. 0,8 cm; castru, S₁A, c. 23, 1,70 m; MC, inv. 9498; pl. IX, 12.

4. Piesă de car (?); de formă discoidală, un suport central, cu un orificiu mare; peste suport o placă cu un virf de fier la mijloc; d. disc 7,8 cm; i. 10 cm; castru, S₁A, c. 9, 1,70—1,90 m (nivelul I); MV, inv. 9536; pl. X, 1.

5. Spatulă (?); un capăt plat cu colțurile rotunjite, virful lipsă; acoperită cu patină; L. 7,3 cm; l. max. 1,1 cm; g. 0,25 cm; *canabae* vest, S₁, c. 2, 1,90 m; MC, inv. 11254.

6. Ac de cusut; orificiul și virful rupt; acoperit cu patină; L. 9,5 cm; g. max. 0,4 cm; castru, S₁A, 48, 0,80—0,90 m (nivel III); MC, inv. 9491.

7. Ac de cusut; cap uzat și subțiat, cu orificiu; acoperit cu patină;

L. 14,5 cm; g. 0,3 cm; castru, S₁A, c. 15, 1,60—1,80 m (nivel III); MC, inv. 9487.

8. Ac de cusut; capătul rupt la orificiu; vîrf ascuțit; L. 6,3 cm; g. 0,2 cm; castru, S₁A, c. 6, 0,70—0,90 m (nivel III); MC, inv. 9495.

9. Ac de cusut; cu ambele capete ascuțite, la unul cu orificiu; acoperit cu patină; L. 15,7 cm; g. 0,25 cm; Pod, clădirea XIV (absidă), 1,05 m (în strat de pietriș); MC, inv. 10074.

10. Țintă; de formă semisferică, în concavitate cu un vîrf ascuțit; d. 1,5 cm; i. 1,6 cm; castru, *passim*, 1976; MC, inv. 9582; pl. IX, 2.

11. Țintă; semisferică, un cui în interior; în exterior, de-a lungul marginii două incizii circulare și o canelură centrală; d. 2,4 cm; i. cui 0,9 cm; castru, *passim*, 1976; MC, inv. 5427.

12. Țintă; semisferică, un cui în interior cu capătul îndoit; d. 2 cm; d. cui 0,5 cm; castru, *passim*, lângă *porta sinistra*, 1976; MC, inv. 9581; pl. IX, 7.

13. Țintă; circulară, în centru, un cui de fier; pe fața exterioară un decor incizat din trei cercuri; d. 3 cm; i. 1 cm; Pod Nord, S₁C₁, c. 26, 0,85 m; MC, inv. 11045; pl. VIII, 3.

14. Clopotel; în profil oval; apucătoare cu orificiu de agățare; ușor deformat și deteriorat; acoperit cu patină; i. 5,3 cm; l. 3 cm; d. orificiu 0,8 cm; castru, S₂, c. 1, 0,60 m; MC, inv. 11256; pl. IX, 11.

15. Verigă; circulară, din bandă plată; acoperită cu patină nobilă; d. ext. 2,3 cm; d. int. 1,6 cm; g. 0,15 cm; castru, S₁A, *passim*; MC, inv. 9527; pl. IX, 8.

16. Verigă; din bară ovală (în profil); acoperită cu patină; d. ext. 1,2 cm; d. int. 0,6 cm; castru, construcția A, încăperea I, 0,30—0,40 m; MC, inv. 10936; pl. IX, 9.

17. Inel; rupt în două, acoperit cu patină; d. aproximativ 1,5 cm; Pod Nord, S₁C₁, 1,90—2 m (în atelier); MC, inv. 10951.

18. Ac de păr; cap rotunjit, vîrfurile rupte; acoperit cu patină; L. 9,1 cm; g. 0,4 cm; castru, S₁A, c. 7, 0,80 m (nivel III); MC, inv. 9489.

19. Ac de păr; dreptunghiular în profil, prelucrat prin batere, fără orificiu; ambele capete deteriorate; acoperit cu patină; L. 9 cm; g. 0,3 cm; castru, S₁A, c. 43, 1—1,25 m (nivel II); MC, inv. 9490.

20. Pandantiv (?); din placă de formă dreptunghiulară; colțurile rotunjite, în centru, un orificiu semicircular; pe partea inferioară, la fiecare colț, câte un cîrlig de fixare îndoit; patină nobilă; L. 6,7 cm; l. 4,8 cm; g. 0,05 cm; castru, S₁A, c. 23, 1,70 m (nivel I); MC, inv. 9483; pl. IX, 18.

21. Aplică; în formă de măr; decor geometric prin decuparea materialului; pe fața inferioară, două proeminențe de fixare; L. 3,8 cm; l. 3,8 cm; g. 0,1 cm; i. cui 0,4 cm; castru, S₁A, c. 14, 1,30 m (nivel II); MC, inv. 9508; pl. IX, 1.

22. Aplică; în formă de umbo; cu incizie circulară și trei orificii mici de prindere; patină; d. 2,7 cm; i. 0,6 cm; castru lângă *porta sinistra*, *passim*, 1976; MC, inv. 9583; pl. IX, 3.

23. Aplică; în formă de calotă alungită, în interior, aproximativ în centru, un cui; L. 4,1 cm; l. 1,8 cm; i. 0,9 cm; i. cui 1,1 cm; castru, *passim*, 1978; MC, inv. 11259; pl. IX, 5.

24. Aplică (?); în formă de inimă, din placă, la partea superioară

o limbă indoită pentru fixare; decorată cu două cercuri incizate; parțial deteriorată; l. 8,1 cm; l. 8,3 cm; g. 0,2 cm; castru, S₂, c. 1, 1,35 m; MC, inv. 11257; pl. X, 5.

25. Aplică, fragment; în formă de măr; turnată, probabil, în același tipar ca piesa de la nr. 21; castru, S₂, c. 2, 1,20—1,40 m; L. 3,6 cm; l. actuală 2,6 cm; i. cui 0,4 cm; g. 0,1 cm; MC, inv. 10937; pl. IX, 6.

26. Aplică (?); formă circulară (?), un orificiu central; decorată cu un cerc incizat; d. plăcii 4,2 cm; g. 0,1 cm; d. orificiu 0,3 cm; castru, *passim*, 1978; MC, inv. 11258; pl. IX, 15.

27. Aplică; formă dreptunghiulară, pe care sînt aplicate bucățele de pastă sticloasă de culoare albastră și albă, într-un chenar romboidal; pe partea inferioară se păstrează suportul acului de fixat; L. 2 cm; l. 1,5 cm; i. 0,6 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 15, 2,20 m; MC, inv. 11041; pl. IX, 14.

28. Lănțișor, fragment din trei verigi și cîrligul de la capăt; Pod, S₂ (din atelier); MC, inv. 10947.

29. Lănțișor; compus din 19 bucățele (bare), fiecare avînd la ambele capete cîte un cîrlig cu care se prinde de cea alăturată; L. 93,1 cm; g. 0,3 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 18—19, 0,30—0,50 m; MC, inv. 11234.

30. Mârgea; sferică, cu un orificiu; acoperită cu patină; d. 0,4 cm; Pod Nord, S₁, c. 0—10, 0,90—1 m; MC, inv. 10056.

31. Brătară, fragment; din bară ovală în profil; cîte o canelură de-a lungul celor două margini; L. 7 cm; l. 0,6 cm; g. 0,5 cm; *canabae* vest, S₁, c. 4, 1—1,20 m; MC, inv. 11255.

32. Aplică (insignă militară?); dreptunghiulară, cu un orificiu transversal la un capăt, găurită la mijloc; decq prin incrustație cu email roșu (?); L. 3,2 cm; l. 1,7 cm; MC, inv. 9493; pl. IX, 10.

33. *Lorica squamata*, fragment; mai multe foițe din bronz, patrate; fiecare plăcuță are șase orificii, grupate cîte două pe trei laturi (prin ele se făcea legătura între plăcuțe); dimensiuni plăcuță: 1,3×1,3 cm; Pod Nord, din șanțul de apărare al castrului mare (latura de est); MC, inv. 11235; pl. XI, 17.

34. Plăcuțe de *lorica squamata*; dreptunghiulare; fiecare cu cîte patru orificii circulare la un colț (pentru fixat); patină; L. 2,4 cm; l. 1,7 cm; g. 0,05 cm; Pod, S₂C₁ (din atelier); MC, inv. 11230; pl. XI, 16.

35. Plăcuțe de *lorica squamata*; dreptunghiulare, cu un colț rotunjit; fiecare plăcuță are cîte șase orificii; grupate cîte două pe trei laturi; L. 2,5 cm; l. 0,7 cm; Pod Nord, *passim*, 1979; MC, inv. 11251; pl. XI, 15.

36. Diplomă militară fragment; *tabella* I, colțul drept de jos; L. 3,5 cm; l. 3 cm; g. 0,1 cm; Pod, clădirea XIV (absidă), 1,10 m; vezi M. Petrovsky, V. Wollmann, în *StcomC*, 1979, p. 262—263, nr. 10, p. 262, fig. 12 și pl. I; MC, inv. 9668.

37. Plăcuță, fragment; o margine indoită; dimensiuni 7,3×7,3×0,3 cm; castru, S₁A, c. 48, 1,30—1,35 m (nivel II); MC, inv. 9488.

38. Obiect din bronz (?); în formă de bară cu profil semicircular, capetele rotunjite (unul plat străpuns de un bolt); L. 3,7 cm; l. 0,8 cm; g. 0,3 cm; castru, S₁A, c. 43, 1,35—1,45 m; MC, inv. 9484; pl. IX, 4.

39. Plăcuță circulară; dintr-o placă concavă, în centru un orificiu;

d. 4,8 cm; g. 0,2 cm; castru, S₁A, c. 19, 0,90—1,10 m; MC, inv. 9528; pl. IX, 17.

40. Plăcuță rectangulară, fragment; cu două orificii dreptunghiulare, de dimensiuni diferite; acoperită cu patină; L. 5,4 cm; l. 3,3 cm; g. 0,1 cm; castru, S₁A, c. 25, 1,75—1,95 m (nivel I); MC, inv. 9538.

41. Piesă de la o platoșă (?); dintr-o fișie de tablă îndoită; acoperită cu patină; L. 9,7 cm; l. 1 cm; castru, S₁A, c. 16, 1,70—1,80 m (nivel I); MC, inv. 9526.

42. Placă dreptunghiulară; cu două colțuri îndoite și un orificiu; patină; L. 7,8 cm; l. 7,6 cm; g. 0,1 cm; castru, S₁A, *passim*; MC, inv. 8559; pl. X, 6.

43. Bandă înfășurată ghem; l. 1,7 cm; castru, *passim*, 1976; MC, inv. 9591.

C. Fibule

1. Fibulă, fragment (lipsește acul, portagrafa, parte din arc și șaua); din bronz; patină; L. 2,6 cm; l. 2,3 cm; i. 1,1 cm; castru, S₁A, c. 6, 1,90—2 m; MC, inv. 9572; pl. VIII, 6.

2. Fibulă, fragment; din bronz; cu arc dublu, bilateral (tipul de fibulă cu arc curbat la 90°) l. 2,1 cm; Pod Nord, S₁, c. 13, 1,40—1,70 m; MC, inv. 10057.

3. Fibulă, fragment (lipsă o parte din picior, portagrafa și acul); din bronz; L. 2,3 cm; Pod Nord, S₁, c. 13, 1,40—1,70 m; MC, inv. 10057.

4. Fibulă (lipsă acul); din bronz, acoperită cu patină; L. 3,9 cm; i. 1,6 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 9—10, 2,60 m; MC, inv. 10034.

5. Fibulă, fragment (lipsă acul); din bronz; piciorul portagrafei înalt; L. 3,3 cm; l. 2,3 cm; i. max. 1,6 cm; castru, S₄, c. 1, 2,35 m (în șanțul de apărare al castrului mic); MC, inv. 10949; pl. VIII, 7.

6. Fibulă, fragment (lipsă acul, arcul, șaua); din bronz; portagrafă cu picior înalt, capătul arcului cu buton înalt; decor de incizii fine în zig-zag; i. max. 2 cm; l. max. 2 cm; Pod, clădirea XIV, absidă (din strat de dărîmătură); MC, inv. 11231; pl. VIII, 5.

7. Fibulă, fragment; se păstrează doar portagrafa și un fragment din șă; l. max. 3,2 cm; i. max. 1,5 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 19, 1,80—1,90 m; MC, inv. 10026; pl. VIII, 8.

D. Obiecte din plumb

1. Placă oxidată (?); formă nedefinită, cu un orificiu; castru, S₁A, c. 8, 1,65—1,90 m; MC, inv. 9497.

2. Placă oxidată (?) de la o piesă nedeterminată; L. 17 cm; l. 6 cm; castru, S₁A, c. 20, 1,80 m; MC, inv. 9521.

3. Placă oxidată de la o piesă nedeterminată (probabil, din aceeași piesă cu plăcuța de la nr. 2); castru, S₁A, c. 21, 1,70—1,75 m; MC, inv. 9523.

4. Buton oxidat; de formă semisferică; d. 1,8 cm; Pod Nord, S₁, c. 26, 0,85 m; MC, inv. 10052.

E. Obiecte din argint

1. Oglindă, fragment (din trei bucăți, lipsește cam jumătate); din placă de argint în amestec, probabil, cu alt metal; d. 9,4 cm; g. 0,2 cm; Pod Nord, S₁, c. 26, 0,80—0,85 m; MC, inv. 10052; pl. X, 7.

III. OBIECTE DIN STICLĂ ȘI PASTĂ STICLOASĂ

1. Pahar de sticlă, fragment din perete și fund; alb-verzui, decor în relief („boabe de mazăre”); î. 5 cm; Pod, S₂, c. 7, 1,70—2 m; MC, inv. 10598.

2. Vas din sticlă, fragment; buza aplecată spre exterior, gît cilindric, scurt, toartă dreaptă, clădirea XIV (absidă), 0,50—0,70 m; MC, inv. 10023.

3. Vas de sticlă, fragment; buza aplecată spre exterior; Pod Nord, S₁, c. 7, 2,30 m; MC, inv. 9868.

4. Vas de sticlă, fragment din fund; decorat cu trei valuri circulare; castru, S₁A, c. 13, 1,50 m (nivel I); MC, inv. 9514.

5. Vas de sticlă, fragment din gîtul cilindric și buza; î. 7,5 cm; d. 4,1 cm; *canabae* vest, S₁, c. 1, 1,50—1,70 m; MC, inv. 9550.

6. Vas de sticlă, fragment; buza lată, aplecată spre exterior, gîtul cilindric; toartă dreaptă fixată pe baza buzei și umărul vasului; l. buză 4,5 cm; d. vas 5 cm; dg. 1,7 cm; Pod, clădirea XIV (absidă), 0,50—0,70 m; MC, inv. 10022.

7. Vas de sticlă, fragment; buza dreaptă, aplecată spre exterior, toartă lată fixată sub buză și de umărul vasului; corpul vasului dreptunghiular; culoare verde-albăstruie; dg. ext. 4,8 cm; dg. int. 2,9 cm; î. gît 3,7 cm; l. toartă 5 cm; castru, construcția A, 0,20—1 m (în afara zidului de vest); MC, inv. 11948.

8. Vas de sticlă; fragment; buza aplecată orizontal spre exterior, toartă de tip bandă, fixată sub buză și pe umărul vasului; vas de formă dreptunghiulară și înalt (?); gîtul înalt, cilindric; î. gît 5,2 cm; dg. ext. 5,5 cm; dg. int. 2,3 cm; l. toartă 5,5 cm; castru, construcția A, 0,20—1 m (în afara zidului de vest); MC, inv. 11068.

9. Brătară, fragment; din sticlă de culoare neagră; semicirculară în profil; L. 3,4 cm; g. 1,2 cm; castru, S₁A, c. 11, 0,60—0,80 (nivel III); MC, inv. 9529.

10. Brătară, fragment; sticlă de culoare verde; sub formă de bandă; decorată pe partea exterioară cu patru valuri longitudinale; L. 4 cm; g. 1,3 cm; castru, S₁A, c. 38, 0—0,30 m (nivel III); MC, inv. 9534.

11. Brătară, fragment; pastă sticloasă, de culoare neagră; masivă; profil semicircular, colțuri rotunjite; L. 4,5 cm; g. 1 cm; castru, S₁A, 1,80—1,90 m (pe panta șanțului castrului mare); MC, inv. 9551.

12. Piatră de inel (?); pastă sticloasă, neagră; de formă semisferică; d. 2,6 cm; g. 0,7 cm; *canabae, passim*, 1976; MC, inv. 9555.

13. Piatră de inel (?); pastă sticloasă, albă, semisferică; d. 1,8 cm; g. 0,6 cm; castru, S₁A, c. 13, 0,50 m (nivel III); MC, inv. 9532.

14. Mărgea; pastă sticloasă, albă; î. 3,2 cm; d. 2,5 cm; *canabae, passim*, 1976; MC, inv. 9558.

15. Mărgea; pastă sticloasă, albastră, puternic irizată; poliedrică; î. 3,5 cm; castru, *porta sinistra*, 1,40—1,50 m (în dărîmătura turnului de est); MC, inv. 9588.

IV. OBIECTE DIN OS ȘI CORN

1. Spatulă; din os; lucrată prin șlefuire; subțiată la un capăt; L. 13 cm; l. 1,2 cm; g. 0,4 cm; castru, S₄, c. 1—2, 0,30—0,40 m; MC, inv. 10954; pl. XI, 1.

2. Amuleță (?); placă de os finisată prin șlefuire; formă romboidală, colțuri rotunjite, cu o perforare într-un colț (pentru atârnat); pe o față decorată cu 16 cercuri de aceeași dimensiune, executate cu un compas; l. 6 cm; l. 2,6 cm; g. 0,3 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 16, 1,50—1,70; MC, inv. 10042; pl. XI, 3.

3. Zar; din os; în formă de cub; numerotarea fețelor prin incizii circulare; foarte bine conservat; 1×1×1 cm; *Tibiscum, passim*, 1975; MC, inv. 9570.

4. Întăritor de arc; din os; placă cu un capăt rotunjit (celălalt lipsă); o scobitură circulară pe marginea dinspre capătul rotunjit, pentru fixarea corzii; L. 7,7 cm; l. 1,7 cm; g. 0,3 cm; d. orificiului 0,8 cm; castru, S₃, c. 8, 1,20—1,35 m; vezi Salamon, *Intercisa*, p. 209, fig. 1; MC, inv. 10942; pl. XI, 2.

5. Piesă de la arc (întăritor); din os; placă cu un capăt rotunjit, celălalt lipsă; scobitură circulară pe marginea dinspre capătul rotunjit pentru fixarea corzii; L. 6 cm; l. 1,5 cm; g. 0,2 cm; d. orificiului 0,7 cm; clădirea A, încăperea I (din canalul hypocaustului); MC, inv. 11253.

6. Dispozitiv de prindere a săgeții de coardă; din os strunjit; L. 3,8 cm; d. max. 1,4 cm; d. scobiturii 0,6 cm; d. peduncul 0,7 cm; castru, construcția A, încăperea I, 0,30—0,40 m (în canalul hypocaustului); MC, inv. 10936; pl. XI, 4.

7. Dispozitiv de prindere a săgeții de coardă; din os strunjit; ușor deteriorat (tip asemănător cu piesa de la nr. 6); L. 3,5 cm; d. max. 1,6 cm; d. scobiturii 0,6 cm; d. peduncul 0,7 cm; castru, construcția A, încăperea I (în canalul hypocaustului); MC, inv. 10937; pl. XI, 5.

8. Dispozitiv de prindere a săgeții de coardă; din os strunjit; este spart în două de-a lungul axului longitudinal; L. 4,5 cm; d. max. 1,3 cm; d. scobiturii 0,6 cm; d. peduncul 0,7 cm; castru, construcția A, încăperea I (în canalul hypocaustului); MC, inv. 10937; pl. XI, 6.

9. Ac de păr; capul tăiat drept, vîrf ascuțit (rupt); lucrat prin șlefuire; L. 9,6 cm; g. capului 0,6 cm; *canabae* vest, S₁, c. 5, 0,90—1 m; MC, inv. 9586.

10. Piesă din os (?); de formă cilindrică, cu un capăt dreptunghiular; lucrat prin strunjire decorat prin incizii paralele; L. 7,2 cm; g. max. 1 cm; castru, construcția A, încăperea I, 0,80—0,90 m (în exteriorul zidului de vest); MC, inv. 10956; pl. XI, 7.

11. Corn de cerb; prelucrat, cu urme de tăieturi; L. 28 cm; castru, S₂, c. 6, 1—1,30 m; MC, inv. 10871.

12. Corn de cerb; prelucrat, cu urme de tăieturi; L. 22,5 cm; castru, S₂, c. 9, 1—1,30 m; MC, inv. 10882.

V. OBIECTE DIN PIATRĂ

1. Cap statuar; din calcar; înfățișează un cap feminin; i. 13,8 cm; i. cap 8,5 cm; sec. III c.n.; Pod Nord, din curățirea șanțului de apărare a castrului mare, la nord de S₁; P. Bona, C. Pop, *op. cit.*, p. 273, nr. 1 și fig. 1; MC, inv. 10969.

2—9. Materiale epigrafice; vezi M. Petrovsky, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 257—262, nr. 2—9.

VI. MONEDE

1—3. Marcus Antonius, trei denari republicani, a. 32—31 î.e.n.; d.

- 1,8 cm; 1,7 cm; 1,7 cm; Pod Nord, S₁C₂, 1,90 m (în atelier); MC, inv. 10951, 11243, 11244.
4. Monedă de bronz, emisă de Atena (?); d. 1,4 cm; castru, S₁A, c. 43, 1,40 m (nivel II); MC, inv. 11236.
5. Tiberius, dupondius, (10—11); d. 2,5 cm; castru, S₁A, c. 24, 1,70 m; MC, inv. 11241.
6. Vespasian, dupondius, (69—79); d. 2,6 cm; castru, S₁A, c. 50, 0,35 m; MC, inv. 11242.
7. Domitian, denar (81—96); d. 1,9 cm; castru, S₁A, c. 16—17, 1,50—1,70 m; bine conservat; MC, inv. 9611.
8. Domitian, denar (81—96); d. 1,7 cm; castru, *passim*, 1977; MC, inv. 9612.
9. Domitian, dupondius (81—96); d. 2,8 cm; foarte slab conservat; castru, S₁A, c. 37, 2,20 m; MC, inv. 10035.
10. Domitian, dupondius (81—96); d. 2,5 cm; foarte slab conservat; Pod Nord, S₁C₃, 1,90—2 m; MC, inv. 11245.
11. Nerva, dupondius (96—98); d. 2,7 cm; castru, construcția A, încăperea I, 0,80—1 m (în stratul de umplutură de sub podeaua de tip *cocciopesto*); MC, inv. 11237.
12. Traian, dupondius (98—117); d. 2,4 cm; foarte slab conservat; castru, S₂, c. 12—13, 1,10—1,20 (din dărîmătura căzută în șanțul *via-ei principalis*); MC, inv. 11238.
13. Traian, denar (103—111); d. 1,8 cm; bine conservat; castru, S₁A, c. 14, 1,30 m; MC, inv. 9605.
14. Traian, denar (112—117); d. 1,7 cm; castru, (în pămîntul excavat din fața turnului din dreapta porții *decumana*), 1975; MC, inv. 9606.
15. Hadrian, denar (128—138); d. 1,7 cm, slab conservat; Pod Nord, S₁C₂, 1,40—1,50 m (strat de arsură); MC, inv. 11239.
15. Hadrian, dupondius (117—138); d. 2,7 cm, rv. foarte slab conservat; Pod Nord, S₁, c. 42—43, 1,60 m; MC, inv. 10075.
16. Hadrian, dupondius (117—138); d. 2,3 cm, foarte slab conservat; Pod Nord, S₁, c. 34—35, 1,50 m; MC, inv. 10038.
17. Hadrian, dupondius (117—138); d. 2,7 cm; castru, S₁A, c. 18, 1,35—1,40 m (în strat de arsură); MC, inv. 11249.
18. Hadrian, dupondius (117—138); d. 2,8 cm; castru, S₁A, c. 3, 2,80 m (în șanțul de apărare al castrului mare, la 2,50 m vest de zid); MC, inv. 9590.
19. Hadrian, dupondius (119—122); d. 2,7 cm; castru, S₁A, c. 3, 1,40—1,50 m; MC, inv. 11263.
20. Hadrian, denar (128—138); d. 1,7 cm, slab conservat; Pod Nord, S₁C₂, 1,40—1,50 m (strat de arsură); MC, inv. 11239.
21. Antoninus Pius, denar (138—161); d. 1,7 cm, foarte slab conservat; Pod Nord, S₁C₂, 1,40—1,50 m; MC, inv. 11240.
22. Antoninus Pius, denar (145—161); d. 1,8 cm, bine conservat; castru, S₁A, c. 12, 0,40 m; MC, inv. 9607.
23. Antoninus Pius, denar (148—149); d. 1,7 cm; rv. foarte slab conservat; *canabae*, *passim*, 1974; MC, inv. 5426.
24. Antoninus Pius, denar (149); d. 1,8 cm; bine conservat; castru, S₁A, c. 24, 1,70 m; MC, inv. 9608.

25. Antoninus Pius, dupondius; d. 2,5 cm, foarte slab conservat; castru, construcția A, încăperea III, 0,90—1,20 m; MC, inv. 11247.

26. Antoninus Pius (?), dupondius; d. 2,4 cm, foarte slab conservat; castru, S₁A, c. 2, 2,95 m (în șanțul de apărare al castrului mare); MC, inv. 9589.

27. Marcus Aurelius, sestert (161—180); d. 3 cm; slab conservat; Pod Nord, S₁, c. 40—41, 1,90 m; MC, inv. 10043.

28. Marcus Aurelius, sestert (164); d. 3 cm; bine conservat; Pod Nord, S₁, c. 12, 0,90—1,10 m; MC, inv. 10054.

29. Faustina II, dupondius; d. 2,5 cm; slab conservat; cu patină nobilă; castru, încăperea A, 0,50 m; MC, inv. 10953.

30. Septimius Severus, denar fragmentar (193—211); Pod Nord, S₁, c. 4, 1,30 m; MC, inv. 10058.

31. Iulia Domna (?), dupondius; d. 2,4 cm; *canabae* vest, S₁, c. 1, 1,65 m; MC, inv. 11038.

32. Iulia Domna, antoninian; foarte slab conservat, castru, S₁A, c. 15, 1,70 m; MC, inv. 11264.

33. Geta, denar (209—212); fragment; *passim*, 1975; MC, inv. 11261.

34. Iulia Mamaea, denar (218—222); d. 1,7 cm; bine conservat; castru, S₁A, c. 21, 0,85—1 m; MC, inv. 9606.

35. Iulia Mamaea, denar (218—222); două fragmente; *passim*, 1975; MC, inv. 11262.

36. Gordian III, denar (238—244); d. 1,7 cm; *canabae* vest, S₁ prelungire, c. 17, 2,10—2,40 m; MC, inv. 11040.

37. Filip II sau Filip Arabul (?), antoninian; cu aversul complet șters; pe rv. se observă foarte slab inscripția grecească ΦΙΛΙ; *canabae* vest, S₁, c. 5—6, 1,95 m; MC, inv. 10071.

38. Trebonianus Gallus, antoninian; d. 2,5 cm; slab conservat; pe revers legenda [P]MS COL VIM/AN XII; 251; *Tibiscum*, *passim*, 1975; MC, inv. 5443.

39. Salonina (?), denar; d. 1,6 cm, slab conservat; pe av. legenda în grecește ΑΟΝΗΚ; pe rv. tot în grecește legenda (?), încadrată într-o cunună de lauri; castru, S₁A, c. 49—50, 1,10—1,30 m; MC, inv. 11252.

40. Dupondius (?); d. 2,5 cm; Pod Nord, S₁C₂, 1,30—1,50 m; MC, inv. 11246.

41. Dupondius (?); d. 2,5 cm; pe av. se observă foarte slab un profil spre dreapta (?); Pod Nord, S₁, c. 42—43, 2,10—2,20 m; MC, inv. 10037.

42. Antoninian (?); castru, S₁A, 1,60—1,75 m (de la nivelul lespezii de calcar); MC, inv. 11248.

Un număr de trei monede nu au putut fi încadrate cronologic din cauza foarte slabei conservări.

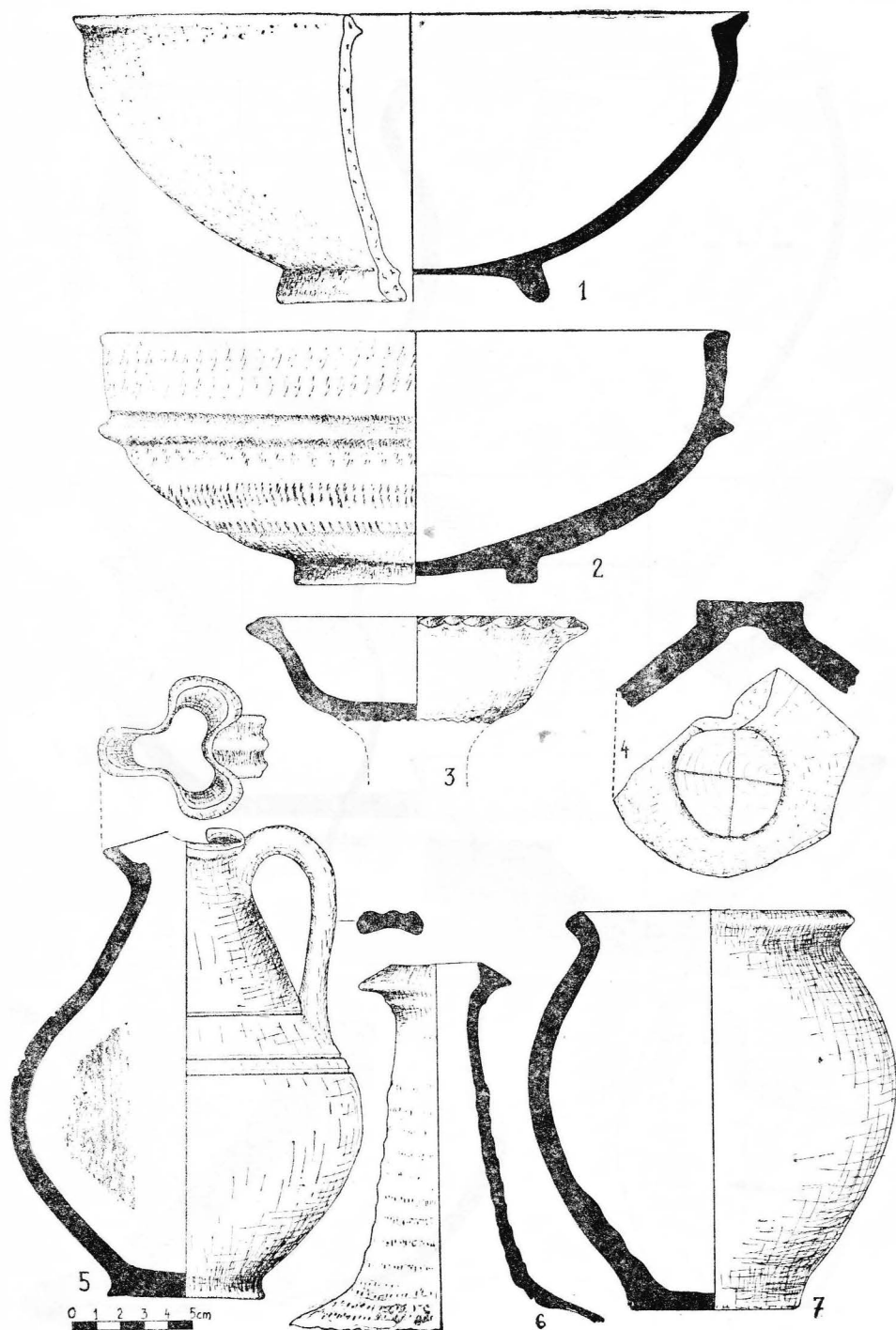
PETRU BONA — RICHARD PETROVSZKY — MARIA PETROVSZKY

TIBISCUM — RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES (II)

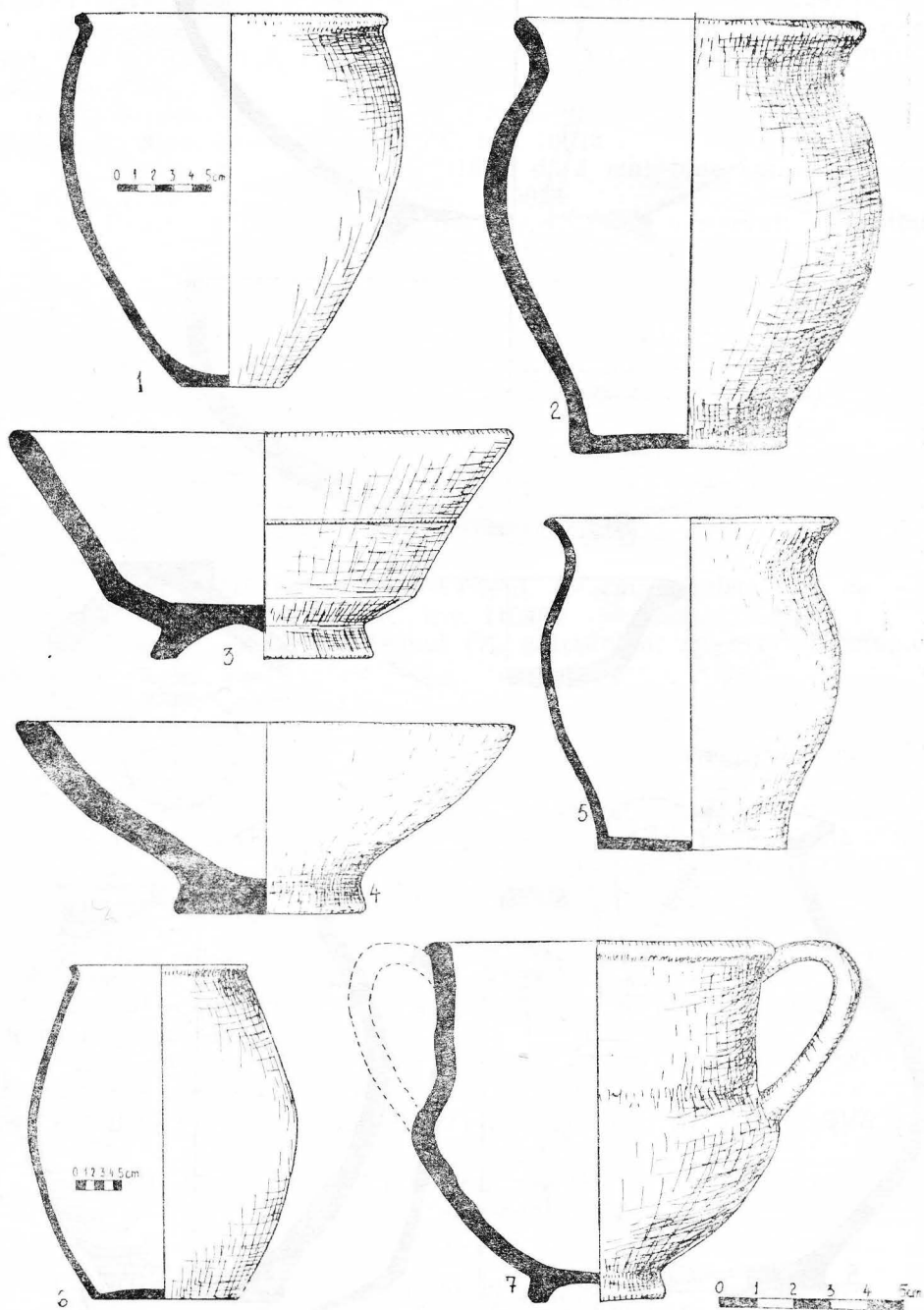
(1976—1979)

(Résumé)

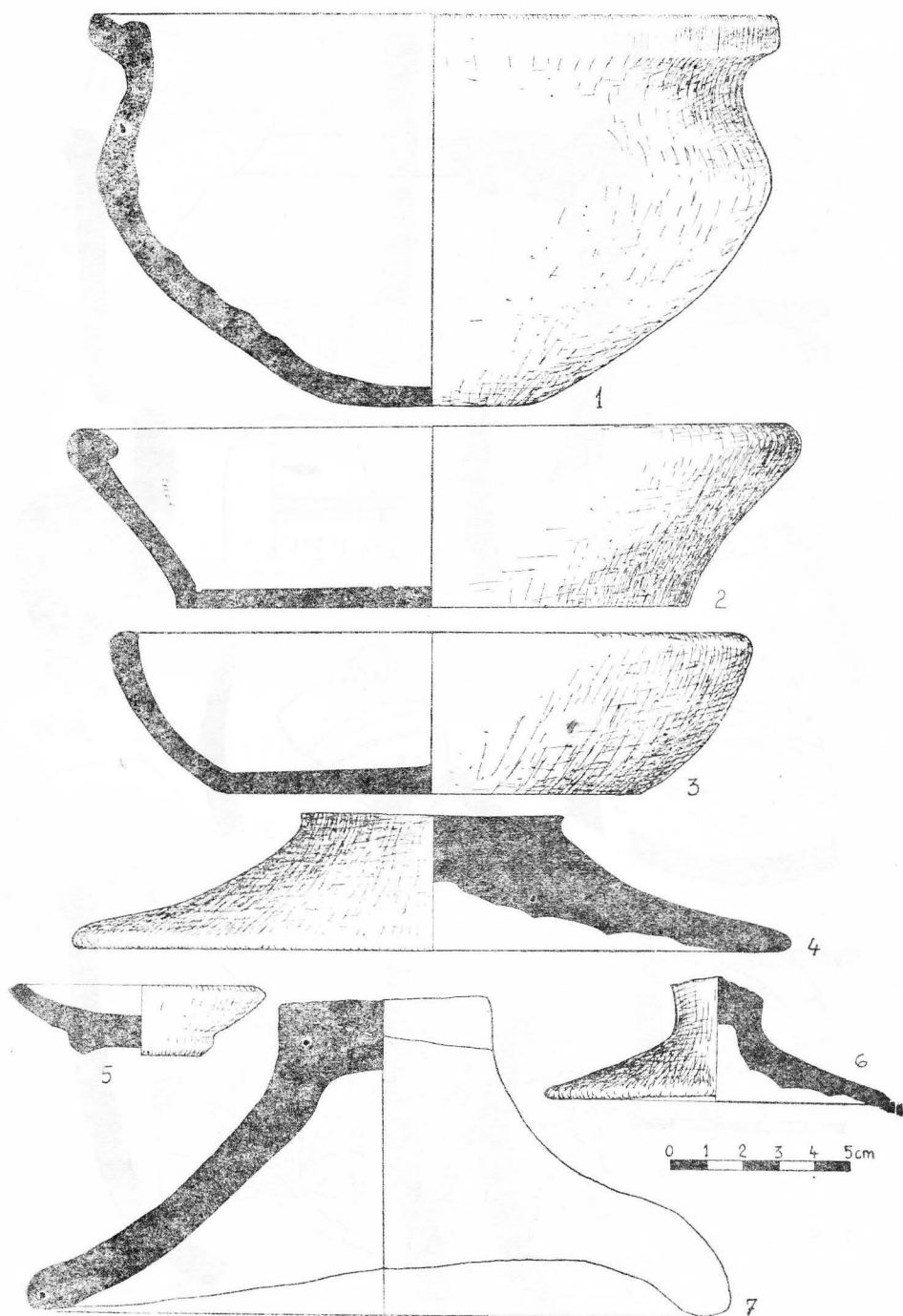
Les rangées présentes représentent la continuation de l'article apparu en *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, p. 311—323. Elles présentent l'inventaire archéologique, réparti par groupes de matériaux, découvert dans les campagnes des fouilles des années 1976—1979 de *Tibiscum*.

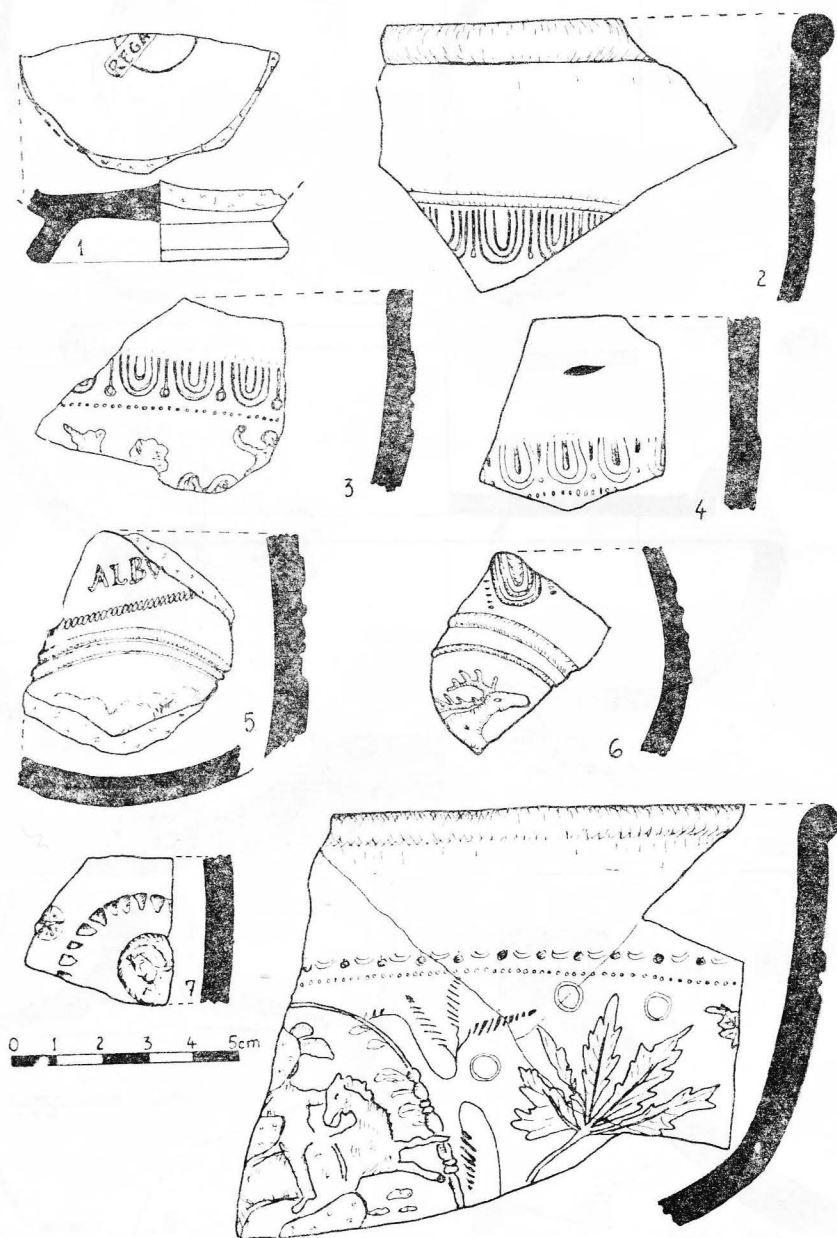
Pl. I. — Tibiscum. Ceramică lucrată la roată (1—7).

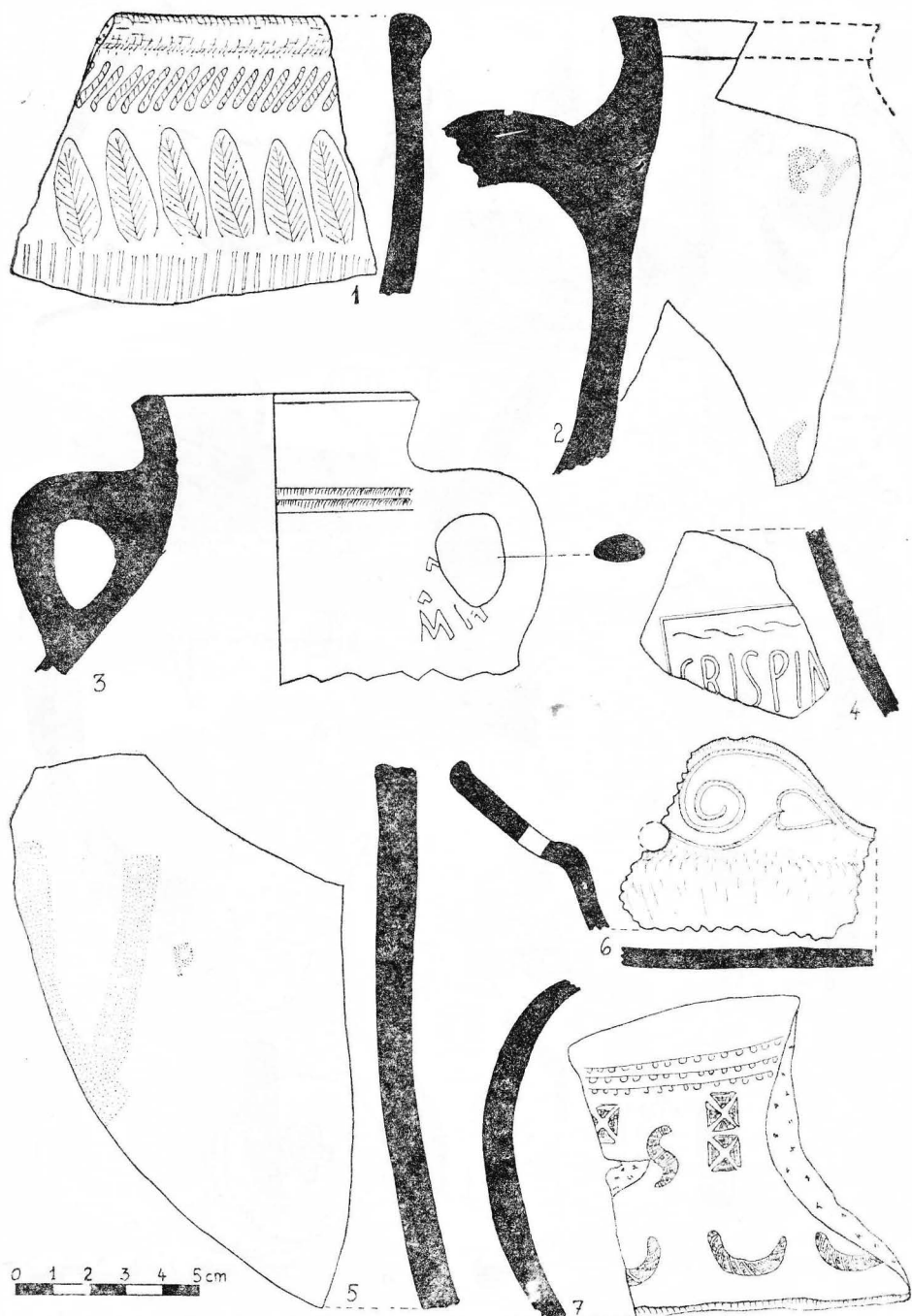
Pl. II. — *Tibiscum*. Ceramică lucrată cu mâna (2, 4–6) și la roată (1, 3, 7).

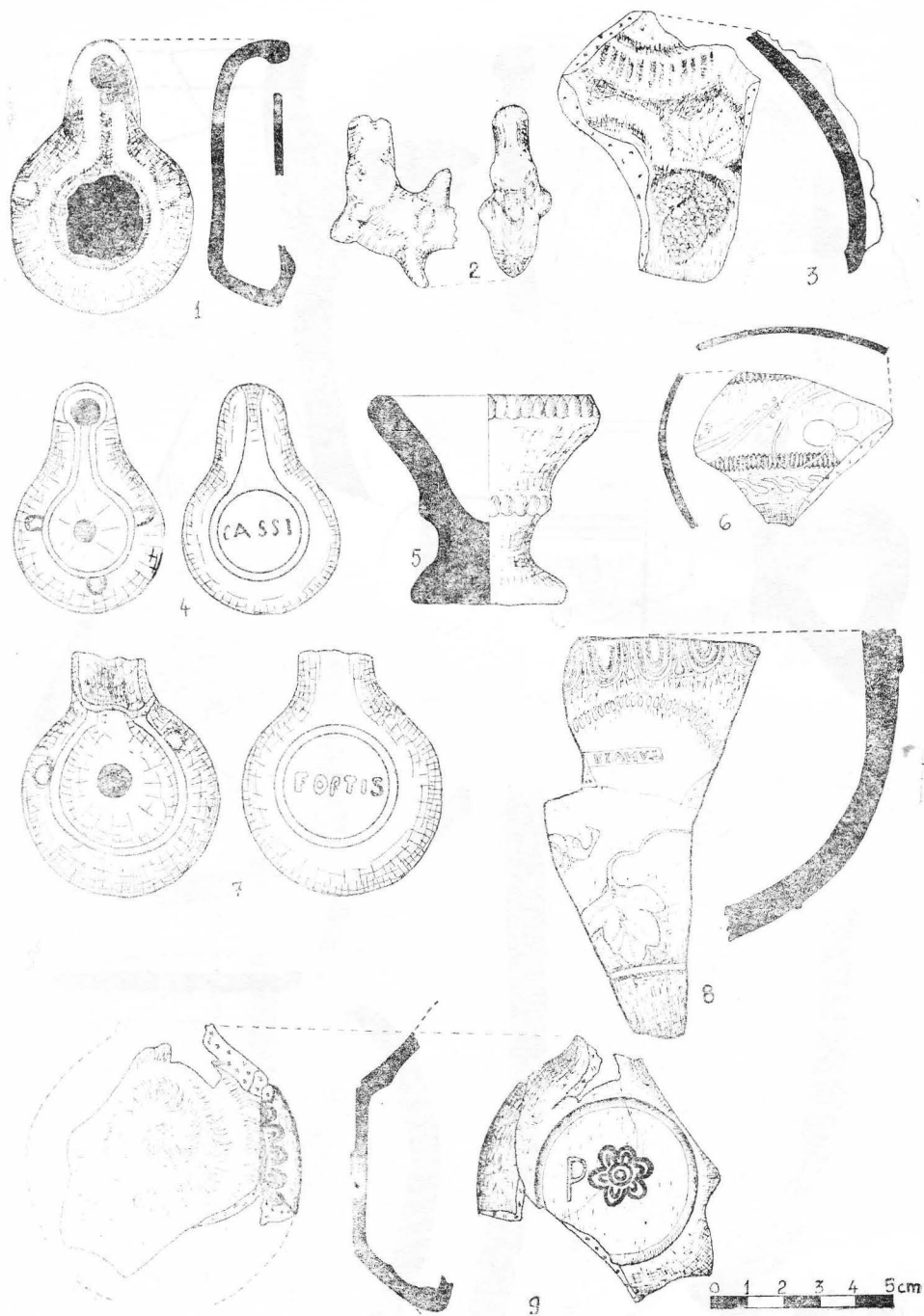
Pl. III. — *Tibiscum*. Ceramică lucrată cu mîna (7) și la roată (1—6).

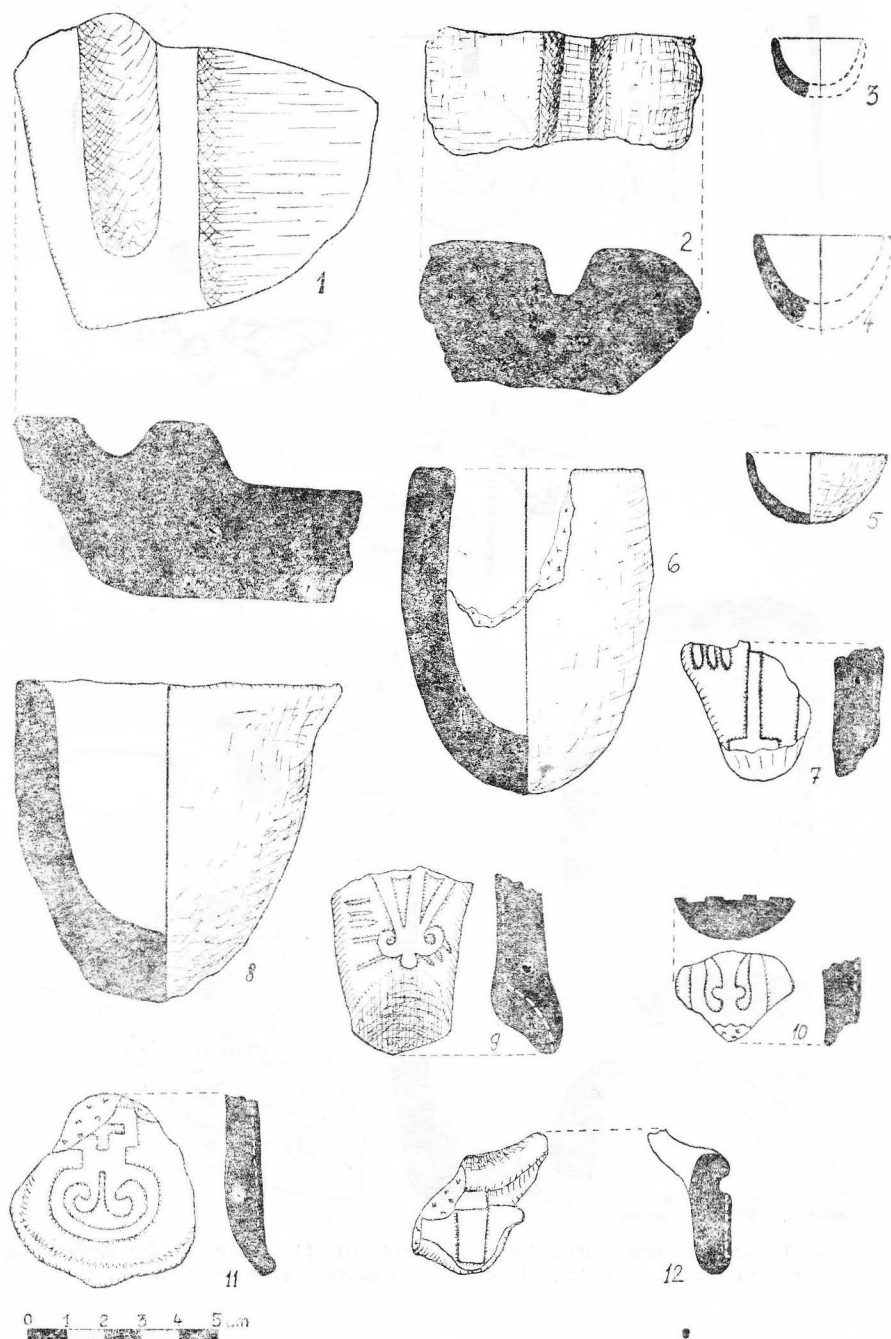
Pl. IV — *Tibiscum*. Ceramică de import (1–6, 8) și provincială (7).

Pl. V — Tibiscum. Ceramică de import (1, 4, 6, 7) și provincială (2, 3, 5).

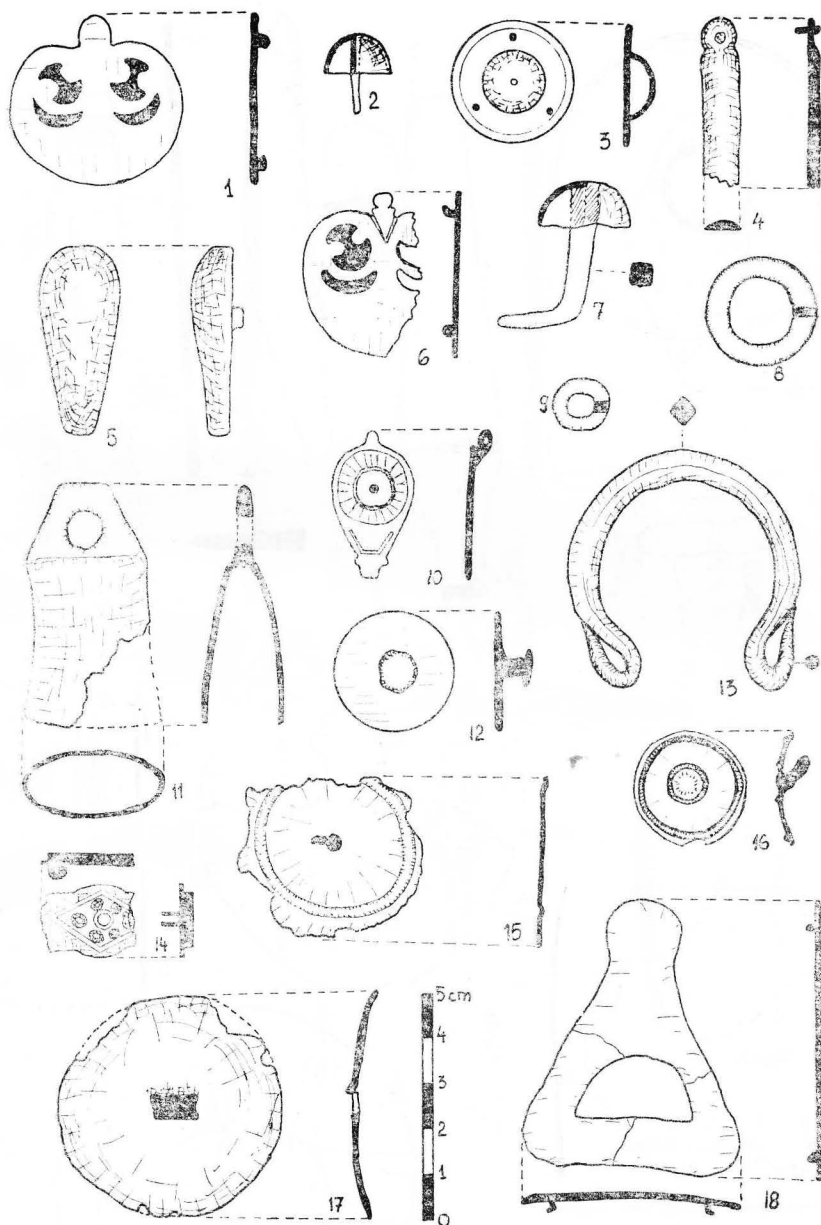
Pl. VI — *Tibiscum*. Ceramică de import (3, 6, 8), provincială (5), teracotă (2) și opaite (1, 4, 7, 9).

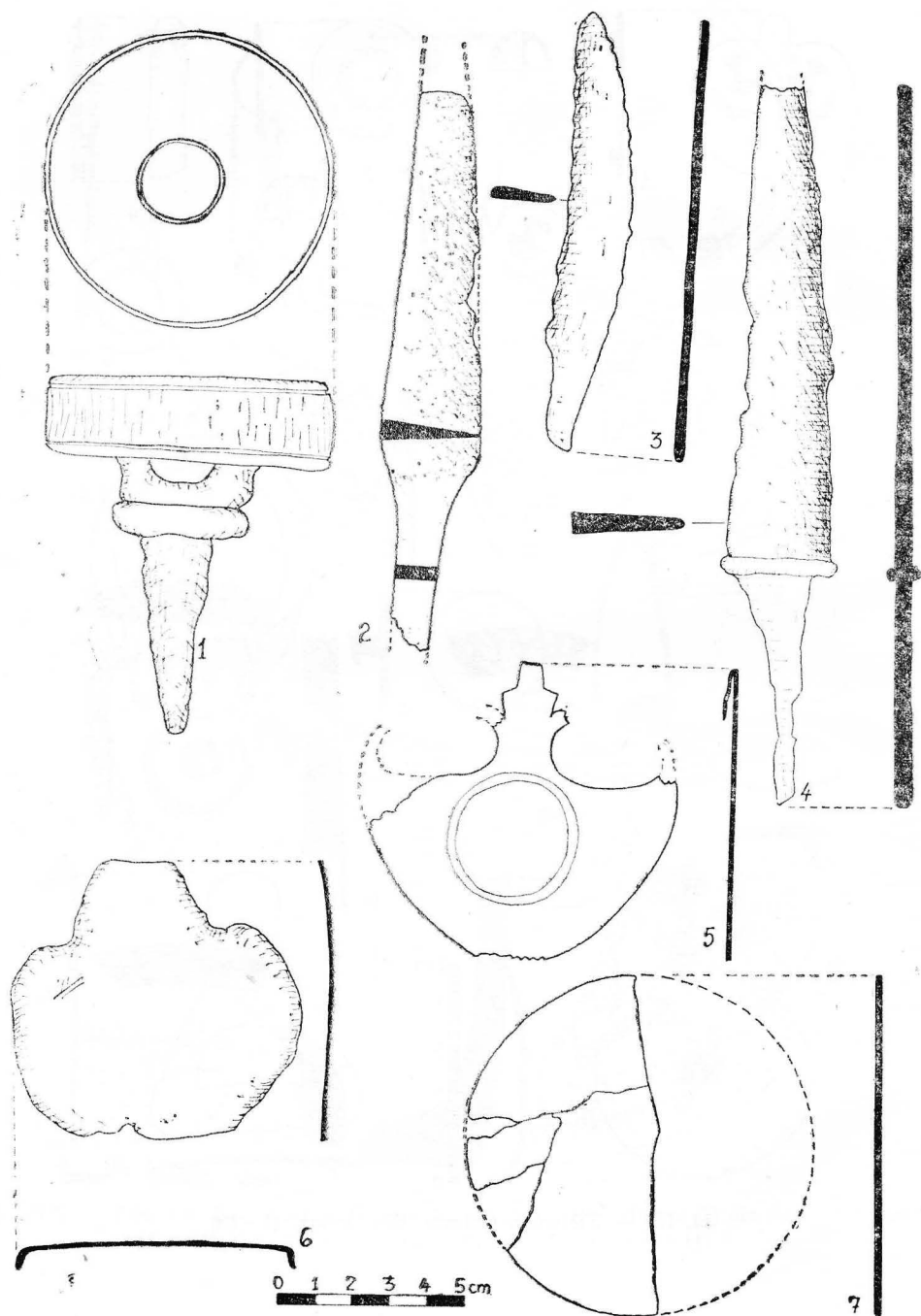
Pl. VII — *Tibiscum*. Tipare pentru obiecte din metal (1—2, 7, 9—12) și creuzete (3—6, 8) din ateliere.

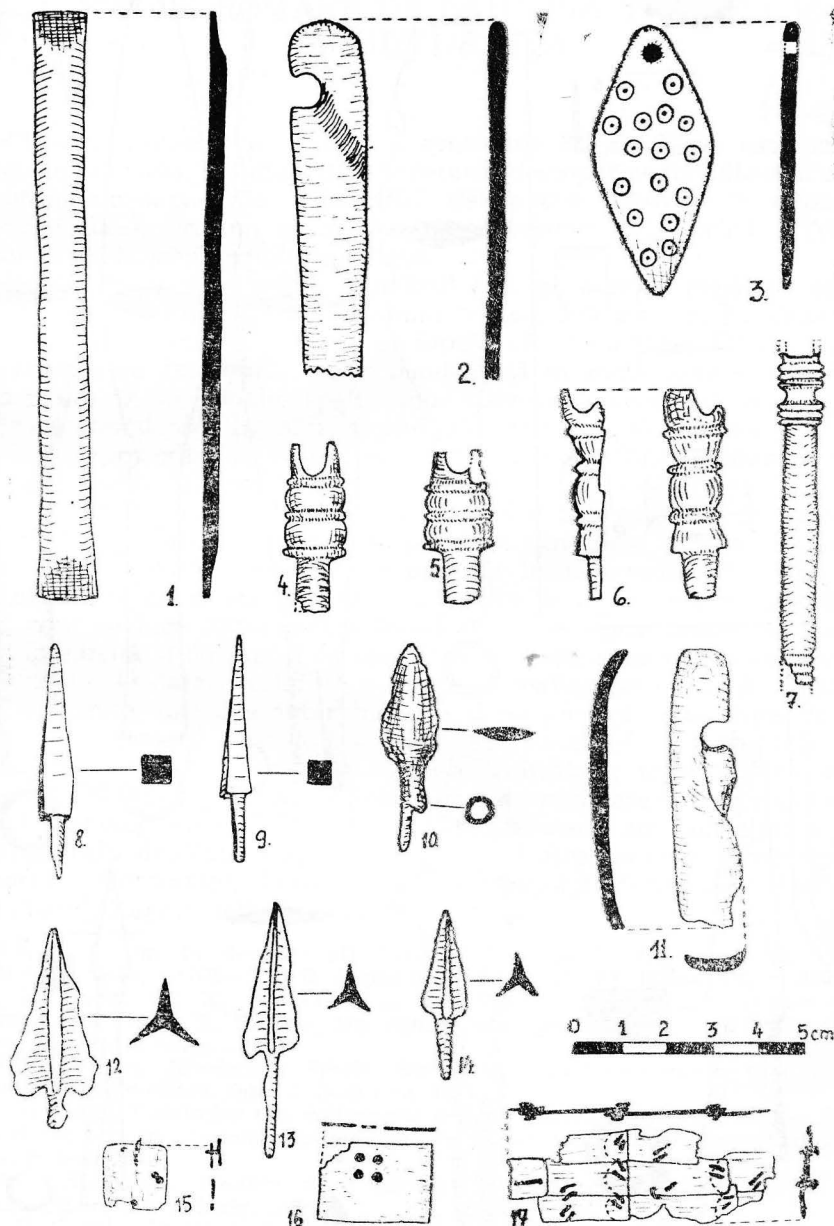
Pl. VIII — *Tibiscum*. Tipare pentru obiecte din metal (10—11), dălțiță (2) din ateliere; tipare pentru ceramică (9, 12), fibule (5—8), obiecte din bronz (1, 3—4).

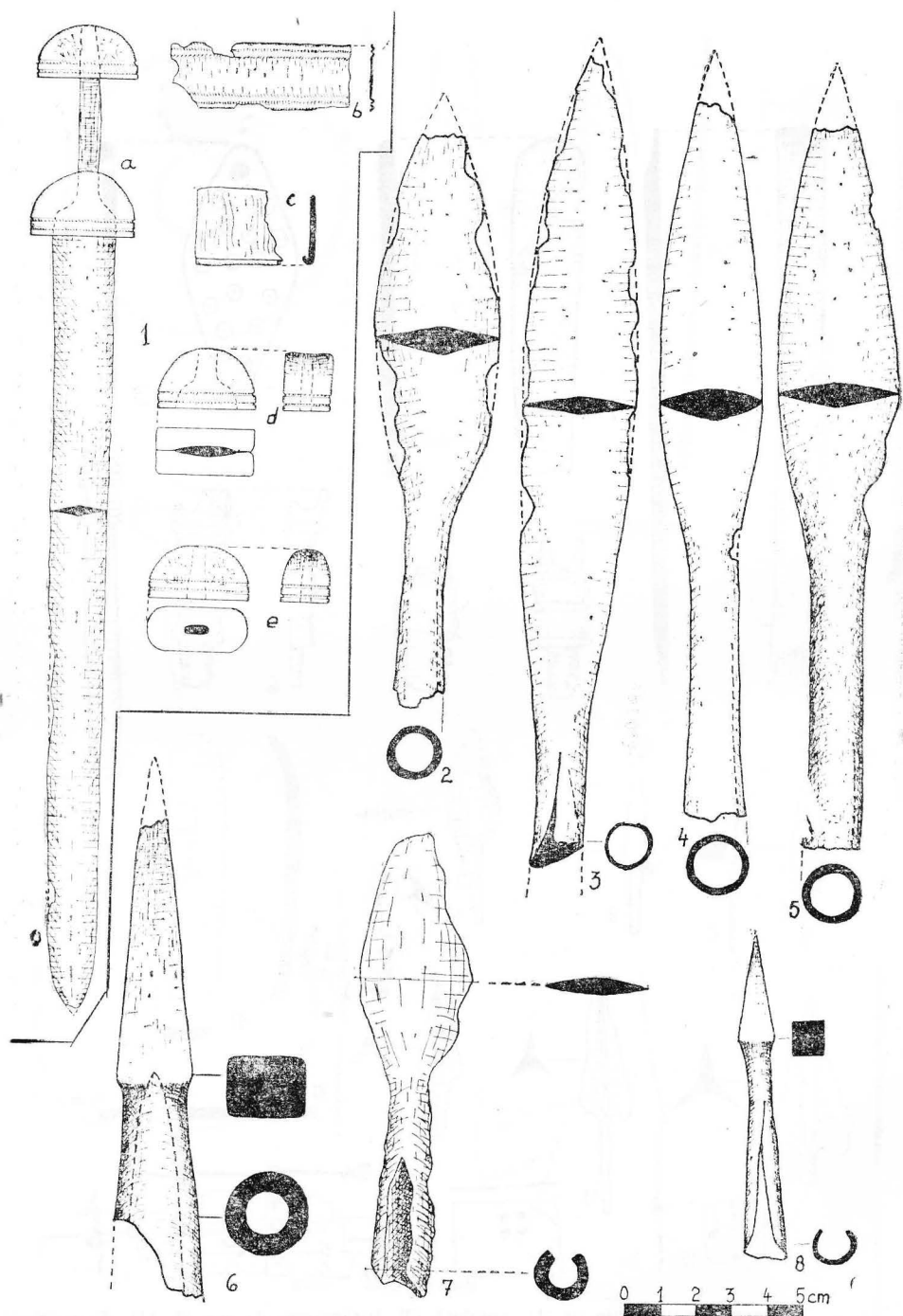
Pl. IX — Tibiscum. Obiecte din bronz (1-18).

Pl. X — *Tibiscum*. Obiecte din bronz (1, 5–6), cuțite din fier (2–4) și oglindă din argint (7).

Pl. XI. — Tibiscum. Spatulă din os (1), amuletă (3), întăritoare de arc (2, 11), dispozitive de la săgeată (4—6), piesă de os (7), vîrfuri de săgeți (8—10, 12—14), plăcuțe de *lorica squamata* (15—17).

Pl. XII. — *Tibiscum*. Spadă din fier (1 a) cu plăsele de os (1 d, 1 e), fragmente din teacă (1 b, 1 c), vîrfuri de lance (2—5), sulițe (6—7) și săgeată (8).

FIBULE ROMANE DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Obiectul prezentării de față îl constituie 36 de fibule romane provenite de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, descoperiri fortuite sau scoase la lumină de săpăturile arheologice sistematice, păstrate în depozitele muzeului local, precum și în cele ale Muzeului de istorie al Transilvaniei și ale Muzeului județean Deva.

De la început surprinde numărul mic al acestor piese în comparație cu alte centre romane (Apulum, Micia, Porolissum, Potaissa etc.). Explicația plauzibilă ar consta în faptul că în capitala Daciei romane cercetările s-au desfășurat cu preponderență în zona sacră și nu „intramuros” sau în necropole, spații unde asemenea accesorii vestimentare sînt mai abundente. În plus, faptul că acest gen de material este cel mai bine reprezentat în castele, el intrînd mai ales în componența vestimentației soldatului roman.

O sistematizare tipologică și cronologică a acestor piese întîmpină mai multe greutăți. În primul rînd cîteva din piese provin din descoperiri întîmplătoare, altele nu au precizat locul descoperirii și, în fine, în cazul altora nu există precizări cu privire la un anumit context arheologic, ceea ce face imposibilă o încadrare cronologică restrînsă. Datarea este îngreunată și de faptul că piesele în discuție erau în folosință vreme îndelungată. O datare relativă s-ar putea realiza pe baza unei tipologii bine conturate, dar aici intervine o a doua piedică. Literatura de specialitate românească a ignorat — cu cîteva excepții¹ — publicarea acestui tip de material arheologic sau l-a amintit în treacăt, fără detalii tehnice, motiv pentru care, în încercarea de realizare a unei tipologii și a unei cronologii a fibulelor de la Ulpia Traiana am consultat o serie de monografii dedicate altor provincii sau centre romane: *Asciburgium*², *Besançon*³, *Germania*⁴, *Lugdunum Convenarum*⁵, *Pannonia*⁶, *Saalburg*⁷, *Vindonissa*⁸, *Zugmantel*⁹.

¹ I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 275—320; N. Gudea—V. Lucăcel, în *ActaMP*, III, 1979, p. 322—378; D. Popescu, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 239—246; idem, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 485—505; C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972; D. Protase, *Un cimitir din epoca romană de la Sopor de Cîmpie*, București, 1976.

² T. Bechert, *Römischen Fibeln des 1. und 2. Jahrhunderts n. Christ*, în *Funde aus Asciburgium*, fasc. 1, Duisburg, 1973.

³ L. Lerat, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon. Les fibules Gallo-Romaines*, în *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 1956, III, fasc. I, p. 1—13.

⁴ O. Almgren, *Studien über nordeuropäischen Fibelformen*, ed. a II-a, *Mannus Bibliothek*, Leipzig, 1923.

⁵ R. Gavelle, în *Ogam Tradition Celtique*, 1962, XIV, p. 201—225.

⁶ I. Kovrig, în *DissPann.*, II, 4, 1973; E. Patek, în *DissPann*, II, 19, 1942.

⁷ A. Böhme, în *Saalb.Jahrb.*, 29, 1972.

⁸ E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Berna, 1972.

⁹ A. Böhme, loc. cit.

Respectînd împărțirea obișnuită, am grupat fibulele din capitala Daciei romane în două mari categorii: A. fibule cu acul acționat de resort; B. fibule cu balama. În cadrul fiecărei categorii, fibulele vor fi prezentate după modelul *Corpus Signorum Imperii Romani*: 1. numele piesei; 2. materialul din care a fost confecționată; 3. starea de conservare; 4. dimensiunile; 5. descrierea piesei; 6. încadrarea tipologică, varianta, analogii; 7. datarea; 8. locul și condițiile de descoperire; 9. locul de păstrare și numărul de inventar; 10. bibliografia (dacă a mai fost publicată sau amintită piesa).

Pentru completarea catalogului de mai jos, credem că e necesar să facem cîteva scurte precizări referitoare la ansamblul obiectelor prezentate. Din cele 36 de fibule, una este argintată, două sînt de fier iar celelalte din bronz. Cu privire la proveniența pieselor în discuție se știe că nu avem dovada existenței unui atelier de orfevriere sau specializat în fabricarea fibulelor la Ulpia Traiana. Dar credem că un oraș roman, capitală de provincie, cu o viață economică în care meșteșugurile ocupau un loc nu dintre cele mai neglijabile nu se putea lipsi, chiar în condițiile posibilităților de import masiv, de un asemenea atelier.

Oferim, așadar, cele cîteva piese de la Ulpia Traiana, în speranța că vor contribui cîndva ca „materie primă” unui studiu mai amplu dedicat fibulelor din întreaga provincie Dacia.

CATALOG

A. Fibule cu resort

I. Fibule cu corpul puternic profilat

1. Bronz; lipsește acul; L. 3,4 cm.

Arcul este compus din 8 spire; corpul este scurt, puternic curbat, triunghiular în secțiune cu o nervură mediană, iar la baza corpului se află o nodozitate. Piciorul este străbătut tot de o nervură mediană, fiind ornamentat cu linii în zig-zag, și se termină într-un buton; portagrafa este lată.

Varianta cu o nodozitate pe corp; analogii în Dacia: Alba Iulia¹⁰, Buciumi¹¹, Moigrad¹²; analogii în imperiu: Augst¹³, Pannonia¹⁴, Saalburg¹⁵.

Sec. II e.n.; necunoscut.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 1163; inedită; pl. I/1.

2. Bronz; lipsește arcu, acul și o parte din corp; L. 4,5 cm. Corpul păstrat este curbat, cu o nodozitate la bază; piciorul este străbătut de o nervură mediană și se termină într-un buton; portagrafa este lată.

¹⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 278—279, pl. II/3.

¹¹ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 323, pl. I/4.

¹² *Ibidem*, pl. I/5.

¹³ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 66, pl. V/7, 9.

¹⁴ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 49, pl. V/52.

¹⁵ A. Böhme, *op. cit.*, p. 72, pl. 2/43.

Aceeași variantă; aceleași analogii.

Sec. II e.n., templul lui Aesculap și Hygia.

MuzIstTrans; inv. nr. v/22922; inedită; pl. I/2.

3. Bronz; lipsește arcul, acul și $3/4$ din corp; L. 4 cm.

Corpul prezintă la partea inferioară un nod; piciorul este traversat de o nervură longitudinală, fiind ornamentat pe margini cu două linii în zig-zag, terminându-se cu un buton; portagrafa este lată. Aceeași variantă; analogii în Dacia: Moigrad¹⁶; analogii în imperiu: Pannonia¹⁷, Vindonissa¹⁸.

Sec. II e.n., la vest de clădirea 001, contrafortul I.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 24448; inedită; pl. I/3.

4. Bronz; lipsește arcul, acul și cea mai mare parte din corp; L. 4,2 cm.

Corpul prezintă o nodozitate, iar piciorul este traversat de o nervură longitudinală și se termină într-un buton, portagrafa este lată. Aceeași variantă; analogii în Dacia: Moigrad¹⁹, Vețel²⁰; analogii în imperiu: Pannonia²¹.

Sec. II e.n.; clădirea 003, camera 1.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 24400; inedită; pl. I/4.

5. Bronz; lipsește arcul, acul și corpul fibulei; L. 3 cm.

Piciorul se termină într-un buton; portagrafa este înaltă.

Varianta nedeterminabilă.

Sec. II e.n.; necunoscut.

MuzIstTrans; inv. nr. v/28760; inedită; pl. II/5.

6. Bronz; lipsește arcul, acul și corpul; L. 1,5 cm.

Piciorul se termină într-un buton; portagrafa este lată.

Varianta nedeterminabilă.

Sec. II e.n.; templul Malagbel A.

MuzIstTrans; inv. nr. v/22936; inedită; pl. II/6.

7. Bronz; lipsește arcul, acul și portagrafa parțial; L. 3,5 cm.

Corpul este îndoit în unghi aproape drept, avînd o nodozitate realizată prin încrustare; portagrafa era înaltă.

Varianta nedeterminabilă.

Sec. II e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 2267; inedită; pl. II/7.

8. Bronz; lipsește arcul și portagrafa parțial; L. 3,6 cm.

Corpul este îndoit în unghi drept, avînd pe față două nodozități aplatizate; piciorul se termină într-un buton; portagrafa era înaltă.

Varianta cu două nodozități pe corp; analogii în Dacia: Soporu de Cimpie²²; analogii în imperiu: Aislingen²³, Vindonissa²⁴.

Sec. II e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 2288; inedită; pl. II/8.

¹⁶ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 325, pl. I/7.

¹⁷ E. Patek, *op. cit.*, p. 94, pl. IV/12.

¹⁸ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 61, pl. 18/13.

¹⁹ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 325, pl. I/9.

²⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 305, pl. I/3.

²¹ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 15, pl. V/16.

²² D. Protase, *op. cit.*, p. 60, pl. XXXIX/2.

²³ G. Ulbert, *Die römischen Donau Kastelle Aislingen und Bürghöfe*, în *Limesforschungen*, I, 1959, p. 93, pl. 15/1, 2.

²⁴ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 64.

9. Bronz; bună; L. 5,5 cm.

Arcul are 8 spire; corpul este puternic curbat, prevăzut cu două nodozități la capetele corpului; piciorul este lat, fiind ornamentat cu 8 cerculețe incizate și se termină într-un buton. Portagrafa este trapezoidală.

Varianta cu două nodozități; analogii în Dacia: Moigrad²⁵; analogii în imperiu: Pannonia²⁶, Sulz am Neckar²⁷.

Sec. II e.n.; secțiune sondaj în spatele căminului cultural.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 14237; inedită; pl. II/9.

II. Fibule cu placă triunghiulară

10. Bronz; lipsește arcul și acul; L. 3,2 cm.

Capul prezintă o nodozitate; corpul este scurt, curbat în unghi aproape drept; la baza corpului se află o nodozitate; piciorul se lățește sub forma unui triunghi; portagrafa este lată.

Varianta cu placa nedecorată; analogii în Dacia: Alba Iulia²⁸; Moigrad²⁹; analogii în imperiu: Augst³⁰, Pannonia³¹.

Sec. II e.n.; secțiunea de lângă amfiteatru (A).

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 24447; inedită; pl. III/10.

III. Fibule cu genunchi

11. Bronz; bună; L. 3,5 cm.

Arcul are 8 spire, capul fiind semirotond; corpul este puternic curbat, iar piciorul se termină plat, fără buton; portagrafa este lată.

Varianta cu arcul mic și capul mic semirotond; analogii în Dacia: Buciumi³²; analogii în imperiu: Pannonia³³.

A doua jumătate a sec. II e.n.—prima jumătate a sec. III e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.

MuzIstTrans; inv. nr. v/22963; inedită; pl. III/11.

12. Bronz; lipsește acul și o parte din arc; L. 4,4 cm.

Arcul avea 8 spire; capul este lățit în formă de evantai, fiind decorat cu incizii în formă de cirlig; corpul este îndoit aproape în unghi drept; piciorul se termină într-un buton; portagrafa este lată.

Varianta cu arcul liber și capul mic în formă de evantai; analogii în Dacia: Moigrad³⁴; analogii în imperiu: Augst³⁵, Cambodunum³⁶, Pannonia³⁷.

²⁵ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 343, pl. XXI/233.

²⁶ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 18, pl. III/22.

²⁷ S. Rieckhoff, în *Saalb.Jahrb.*, 34, 1977, p. 12, pl. II/22.

²⁸ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 305, pl. II/1.

²⁹ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 336, pl. XII/136.

³⁰ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 66, pl. VIII/9.

³¹ E. Patek, *op. cit.*, p. 95, pl. IV/14.

³² N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 333, pl. V/105.

³³ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 134, pl. XXIII/19.

³⁴ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 333, pl. X/108.

³⁵ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 155, pl. 15/21.

³⁶ W. Schleiermacher, *Cambodunum—Kempten*, Bonn, 1972, p. 64, pl. 78/13.

³⁷ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 59, fig. 83.

A doua jumătate a sec. II e.n.—prima jumătate a sec. III e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 2287; inedită; pl. III/12.

13. Bronz; lipsește acul; L. 3,4 cm.

Arcul este introdus în cutie; corpul este puternic curbat; piciorul se termină într-un buton conic, iar portagrafa este lată.

Varianța cu corpul îndoit și arcul în cutie; analogii în Dacia: Moigrad³⁸, Vețel³⁹; analogii în imperiu: Pannonia⁴⁰.

A doua jumătate a sec. II e.n.—prima jumătate a sec. III e.n.; necunoscut.

MuzIstTrans; inv. nr. v/28800; inedită; pl. III/13.

14. Bronz; bună; L. 2,1 cm.

Arcul este introdus în cutie, avind 6 spire; corpul este mic, puternic curbat; piciorul se termină într-un buton, iar portagrafa este lată.

Varianța cu corpul mai mic și arcul în cutie; analogii în Dacia: Moigrad⁴¹, Turda⁴²; analogii în imperiu: Saalburg⁴³.

A doua jumătate a sec. II e.n.—prima jumătate a sec. III e.n.; suprafața cu inscripții.

MuzIstTrans; inv. nr. v/28964; inedită; pl. III/14.

IV. Fibule cu piciorul întors pe dedesubt

15. Bronz; arcul și acul lipsesc; L. 4,4 cm.

Corpul este în formă de bandă, lățit în partea superioară și puternic curbat; portagrafa este tubulară.

Varianța cu capul fără buton; analogii în Dacia: Buciumi⁴⁴, Ilișua⁴⁵, Moigrad⁴⁶, Soporu de Cîmpie⁴⁷; analogii în imperiu: Pannonia⁴⁸, Germania⁴⁹.

Prima jumătate a sec. III e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 14238; pl. IV/15.

16. Bronz; arcul și acul lipsesc; L. 6 cm.

Corpul este în formă de bandă, lățit în partea superioară și curbat în formă de seceră; la baza corpului se află o spirală înfășurată; portagrafa este tubulară.

Aceeași variantă; aceleași analogii.

Prima jumătate a sec. III e.n.; *villa suburbana*.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 431; Oct. Floca, *O nouă villa suburbana în hotarul Sarmizegetusei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 38, fig. 10/C, pl. IV/16.

³⁸ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 331, pl. VIII/80.

³⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 297—298, pl. VI/7.

⁴⁰ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 134, pl. XXII/14.

⁴¹ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 332, pl. IX/95.

⁴² Informație M. Bărbulescu.

⁴³ A. Böhme, *op. cit.*, p. 22, pl. 10/474.

⁴⁴ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 337, pl. XIV/156.

⁴⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 301, pl. X/5.

⁴⁶ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 301/15.

⁴⁷ D. Protase, *op. cit.*, p. 60, pl. XXXIX/1.

⁴⁸ E. Patek, *op. cit.*, p. 137—140.

⁴⁹ O. Almagren, *op. cit.*, p. 71—85.

17. Bronz; arcul și acul lipsesc; L. 5,5 cm.
Capul este în formă de bandă, lățit în partea superioară și puternic curbat; portagrafa este tubulară.
Aceeși variantă; analogiile idem.
Prima jumătate a sec. III e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.
M. Sarmizegetusa; inv. nr. 10423; inedită; pl. IV/17.
18. Bronz; arcul și acul lipsesc; L. 5,4 cm.
Corpul este în formă de bandă, lățit în partea superioară și puternic curbat; la baza corpului o spirală înfășurată; portagrafa este tubulară.
Aceeși variantă; analogiile idem.
Prima jumătate a sec. III e.n.; secțiunea lângă amfiteatru (A₂).
MuzIstTrans; f.n.; inedită; pl. IV/18.
19. Fier; arcul, acul și o parte din picior și portagrafă lipsesc; L. 5 cm.
Corpul este în formă de bandă, puternic curbat; portagrafa este tubulară.
Aceeși variantă; analogiile idem.
Prima jumătate a sec. III e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.
M. Sarmizegetusa inv. nr. 4826; pl. IV/19.

V. Fragmente de fibule la care nu se poate determina tipul

20. Bronz; lipsește arcul, acul și o parte din corp, piciorul și portagrafa; L. 2,5 cm.
Capul este lățit; corpul este puternic curbat; necunoscut.
MuzIstTrans; inv. nr. v/28778; inedit; pl. V/20.
21. Bronz; se păstrează doar arcul parțial și acul; L. arc 1,9 cm; L. ac. 2 cm.
Necunoscut.
M. Sarmizegetusa; inv. nr. 24442; inedită; pl. V/21.
22. Bronz; se păstrează doar capătul corpului și portagrafa tubulară; L. 1,1 cm; necunoscut.
MuzIstTrans; f.n.; inedită; pl. V/22.
23. Bronz; se păstrează acul și trei spire din arc; L. 6,7 cm.
Templul lui Aesculap și Hygia.
M. Sarmizegetusa; inv. nr. 6342; inedită; pl. V/23.
24. Bronz; lipsesc piciorul și portagrafa; L. 4 cm.
Arcul conține 8 spire; corpul triunghiular în secțiune prezintă o nervură mediană, iar spre cap și bază are două nodozități.
Templul lui Silvanus.
MuzIstTrans; inv. nr. v/28801; inedită; pl. V/24.
25. Bronz; lipsește cea mai mare parte din corp, piciorul și portagrafa; L. 5,5 cm.
Arcul prezintă 8 spire, fiind protejat de o plăcuță triunghiulară; partea superioară care se păstrează prezintă patru nervuri longitudinale; templul lui Aesculap și Hygia.
M. Sarmizegetusa; inv. nr. 2045; inedită; pl. V/25.
26. Fier; lipsește arcul și o parte din corp; L. 6,6 cm.
Corpul este în formă de seceră, cu partea superioară foarte lățită; între clădirea 001 și 002.
M. Sarmizegetusa; inv. nr. 24383; inedită; pl. V/26.

B. Fibule cu balama

VI. *Fibule Aucissa*

27. Bronz; bună; L. 4 cm.

Corpul este puternic și are o nervură mediană; piciorul se termină în buton, iar portagrafa este scurtă.

Analogii în imperiu: Aislingen⁵⁰, Augst⁵¹, Britannia⁵².

Prima jumătate a sec. II e.n.; între amfiteatru și templul lui Silvanus.

MuzIstTrans; inv. nr. v/22996; inedită; pl. VI/27.

VII. *Fibule cu corpul dreptunghiular*

28. Bronz argintat; lipsește acul și un fragment din portagrafă; L. 3,6 cm. Capul este de formă triunghiulară, corpul este dreptunghiular, fiind decorat pe cele patru benzi argintate, formate din liniuțe mici incizate; între acestea există un decor format din patru benzi verticale paralele cu incizii ușor oblice, despărțite în două printr-un canal; între banda 1—2 și 3—4 există câte o linie în relief în formă de zig-zag, corpul terminându-se cu o nodozitate aplatizată, la rîndul ei ornamentată; piciorul, de formă triunghiulară, este decorat pe margini cu incizii liniare mici; din cele două unghiuri formate la bază pornesc spre mijlocul plăcii alte două linii punctate, formind cu baza alt trunghi, avînd în fiecare unghi câte trei cerculețe incizate; la mijlocul bazei un cerc mic incizat întregeste decorul; portagrafa este înaltă și are un orificiu mic.

Analogii în imperiu: Augst⁵³.

Sec. II e.n.; templul lui Aesculap și Hygia.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 5509; inedită; pl. VI/28.

VIII. *Fibule plate*

29. Bronz; lipsă acul și o parte din corp; L. 2,4 cm; l. 3,3 cm. Corpul este patrulater cu fața incizată; pentru emailate se mai păstrează email roșu; la colțurile piesei se aflau 4 butoni, unul lipsește. Varianta emailată cu corpul patrulater și brațe circulare. Analogii în imperiu: Pannonia⁵⁴, Wiesbaden⁵⁵. Sec. II e.n.; necunoscut. M. Sarmizegetusa; inv. nr. 24452; inedită; pl. VI/29.
30. Bronz; lipsește acul și o parte din corp; L. 3,3 cm. Corpul este străpuns de 5 orificii de diferite forme.

⁵⁰ G. Ulbert, *op. cit.*, p. 93, pl. XV/8—9.

⁵¹ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 93, pl. IX/8.

⁵² *Ibidem*, p. 96.

⁵³ E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, în *Forschungen in Augst*, 3, 1979, p. 137, pl. 38/1036.

⁵⁴ I. Sellye, în *DissPann.*, II, 8, 1939, p. 75, pl. XII/3.

⁵⁵ K. Exner, în *BerRGK*, 29, 1939, p. 58, pl. 10/8.

Varianta cu capul traforat.

Mijlocul sec. II e.n.—mijlocul sec. III e.n.; necunoscut.

M. Sarmizegetusa; inv. nr. 452; inedită; pl. VI/30.

IX. Fibule în formă de T

31. Bronz; lipsește acul; L. 5,5 cm.

Capul este ornat cu un buton mic; brațele T-ului sînt scurte; corpul, în formă de bandă, este lățit în partea superioară, iar marginile corpului sînt decorate cu linii incizate paralele, avînd spre bază o nodozitate; portagrafa este tubulară.

Varianta cu capul terminat în buton; analogii în Dacia: Moigrad⁵⁶, Vețel⁵⁷.

Prima jumătate a sec. III e.n.; necunoscut.

M. Deva; inv. nr. 1465; inedită; pl. VII/31.

32. Bronz; bună; L. 6 cm.

Capul este ornat cu un buton mic; brațele T-ului sînt scurte; corpul, în formă de bandă, este lățit la partea superioară; pe linia mediană corpul este decorat cu incizii triunghiulare, fiind încadrate cu linii paralele, tot incizate; spre bază corpul are trei spirale; piciorul este întors pe dedesubt; portagrafa este tubulară.

Aceeași variantă; analogii în Dacia: Turda⁵⁸, Răcari⁵⁹.

Prima jumătate a sec. III e.n.; templul lui Silvanus.

MuzIstTrans; inv. nr. v/28799; pl. VII/32.

33. Bronz; lipsește acul și o parte din picior; L. (?)⁶⁰.

Descrierea identică cu precedentă.

Aceeași variantă; aceleași analogii.

Prima jumătate a sec. III e.n.; necunoscut.

Pierdută; G. Müller, *Ungarische Jahrbucher*, 11, 1931, p. 76, pl. V/4; pl. VII/33.

34. Bronz; lipsește acul, o parte din corp, piciorul și portagrafa; L. 3 cm.

Capul este ornat cu un buton, brațele T-ului sînt scurte. Corpul este sub formă de bandă.

Aceeași variantă.

Prima jumătate a sec. III e.n.; zidul orașului (Z₂).

MuzIstTrans; inv. nr. v/28774; inedită; pl. VIII/34.

35. Bronz, lipsește acul; L. 6,5 cm.

Corpul, în formă de bandă, este lățit la partea superioară, iar pe mijloc se găsește o nervură longitudinală; la baza corpului se află un nod discoidal; portagrafa este tubulară.

Varianta fără buton; analogii în Dacia: Moigrad⁶¹.

M. Deva, inv. nr. 1464; pl. VIII/35.

⁵⁶ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 347, pl. XXIII/290.

⁵⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 301, pl. X/1.

⁵⁸ M. Bărbulescu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 172, fig. 2/4.

⁵⁹ D. Popescu, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 502, fig. 10/114.

⁶⁰ În articolul lui G. Müller nu este dată dimensiunea piesei și desenul nu are scară grafică. Am preferat să reproducem ilustrația autorului cu precizarea că, prin analogie cu celelalte piese de același tip, fibula în cauză ar trebui să măsoare 6—6,5 cm.

⁶¹ N. Gudea—V. Lucăcel, *op. cit.*, p. 347, pl. XXIII/298.

X. *Fibule cu capete de ceapă*

36. Bronz; lipsește acul; L. 6,8 cm.

Capul este ornat cu un buton, la fel și brațele T-ului. Corpul este trapezoidal în secțiune; la partea inferioară capul conține 2 butoane cilindrice; piciorul este lat și ornamentat; portagrafa este în genul unui manșon.

Varianta cu butoni semisferici; analogii în Dacia: Comălău⁶²; analogii în imperiu: Pannonia⁶³.

Sfârșitul sec. III e.n.; *villa suburbana*.

M. Deva; inv. nr. 9764/1924; K. Horedt, *Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien in Siebenbürgen*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 244, fig. 8/5; pl. VIII/36.

SORIN COCIȘ—EMIL NEMEȘ

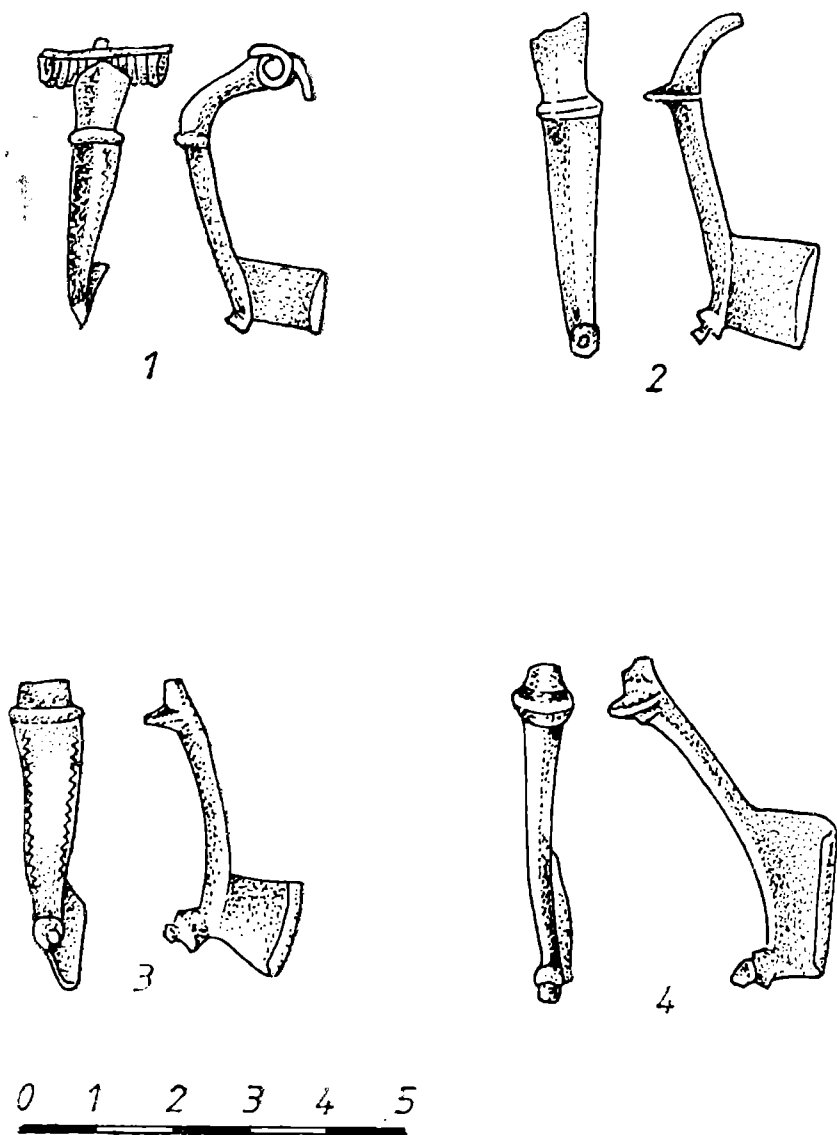
FIBULE ROMAINES D'ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Résumé)

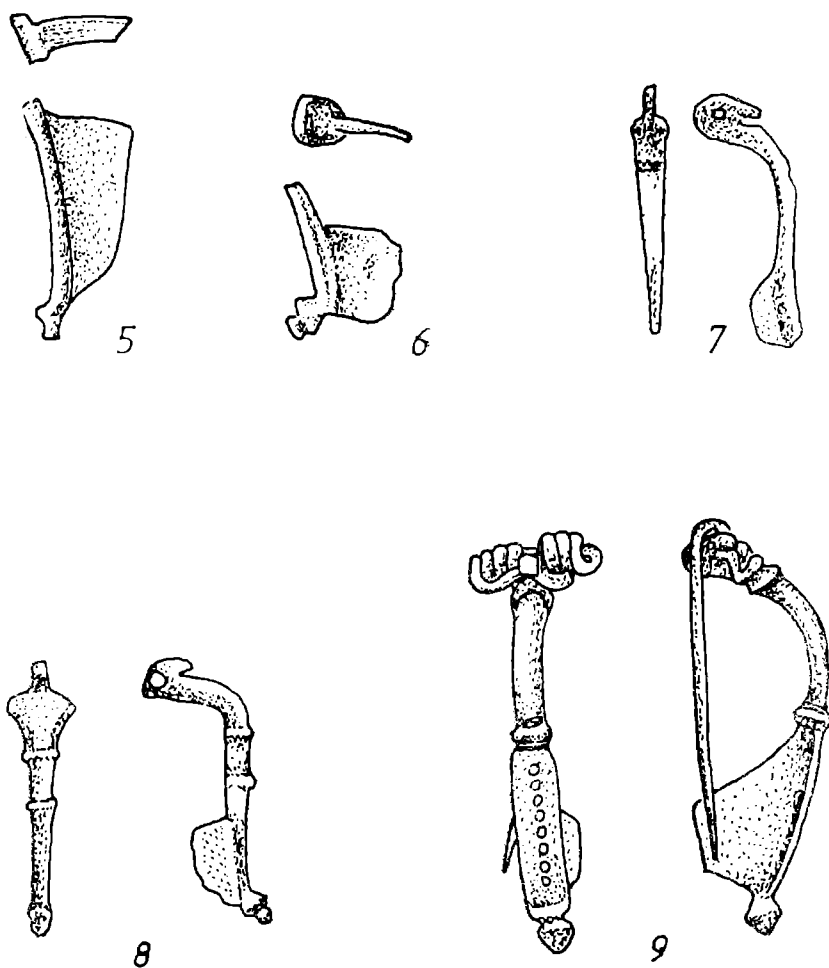
On décrit un nombre de 36 fibules romaines de bronze, fer et argent, découvertes dans la capitale de Dacie, qui sont conservées dans le Musée d'histoire de la Transylvanie, Musée d'histoire Deva et Musée d'archéologie Sarmizegetusa. On classifie les fibules, en les partageant en deux grands groupes: A. fibules à ressort; B. fibules à charnier. À l'intérieur de chacun des ces grands groupes nous distinguons divers variétés typologiques: I. fibules puissamment profilées (pl. I, 1—4; pl. II, 5—9); II. fibules avec plaque triangulaire (pl. III, 10); III. fibules avec genou (pl. III, 11—14); IV. fibules avec le pied replié au dessous (pl. IV, 15—19); V. fibules aux quelles on ne peut pas déterminer le type (pl. V, 20—26); VI. fibules d'Aucissa (pl. VI, 27); VII. fibules avec l'arc orné (pl. VI, 28); VIII. fibules plates (pl. VI, 29—30); IX. fibules en forme de T (pl. VII, 31—33; pl. VIII, 34—35); X. fibules cruciformes (pl. VIII, 36).

⁶² I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 312, pl. XII/2.

⁶³ I. Kovrig, *op. cit.*, p. 125, pl. 185—186.

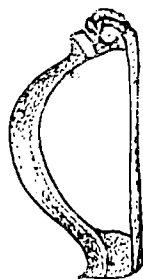
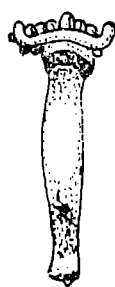
Pl. I. 1—4. Fibule puternic profilate.

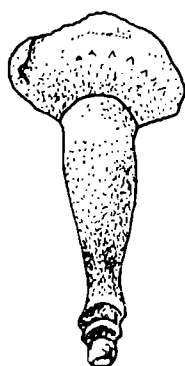
Pl. II. 5—9. Fibule puternic profilate.

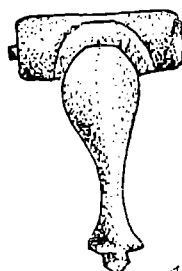
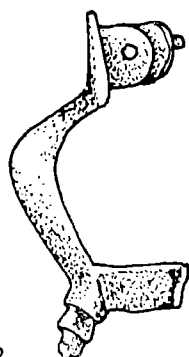
10

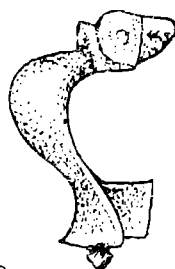
11

12

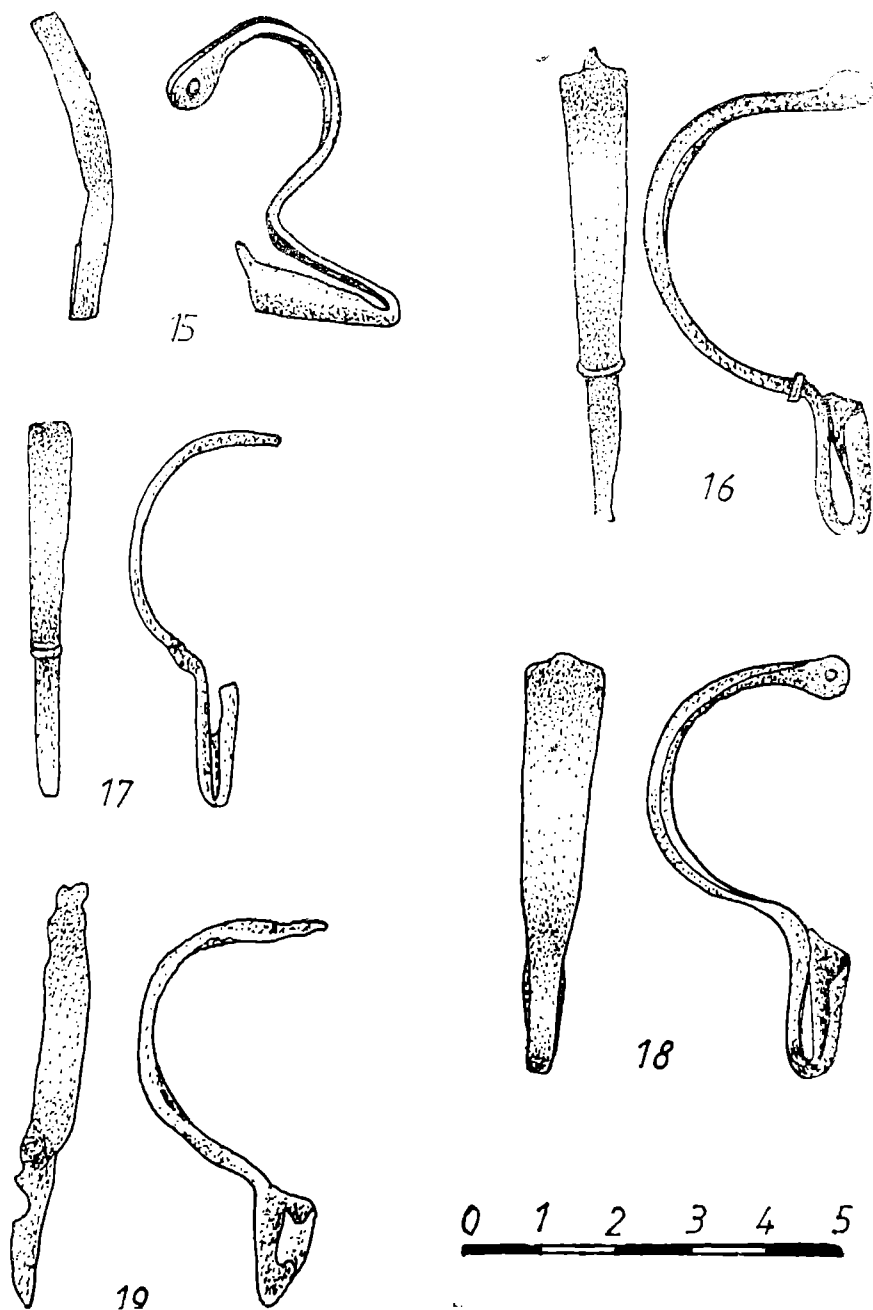
13

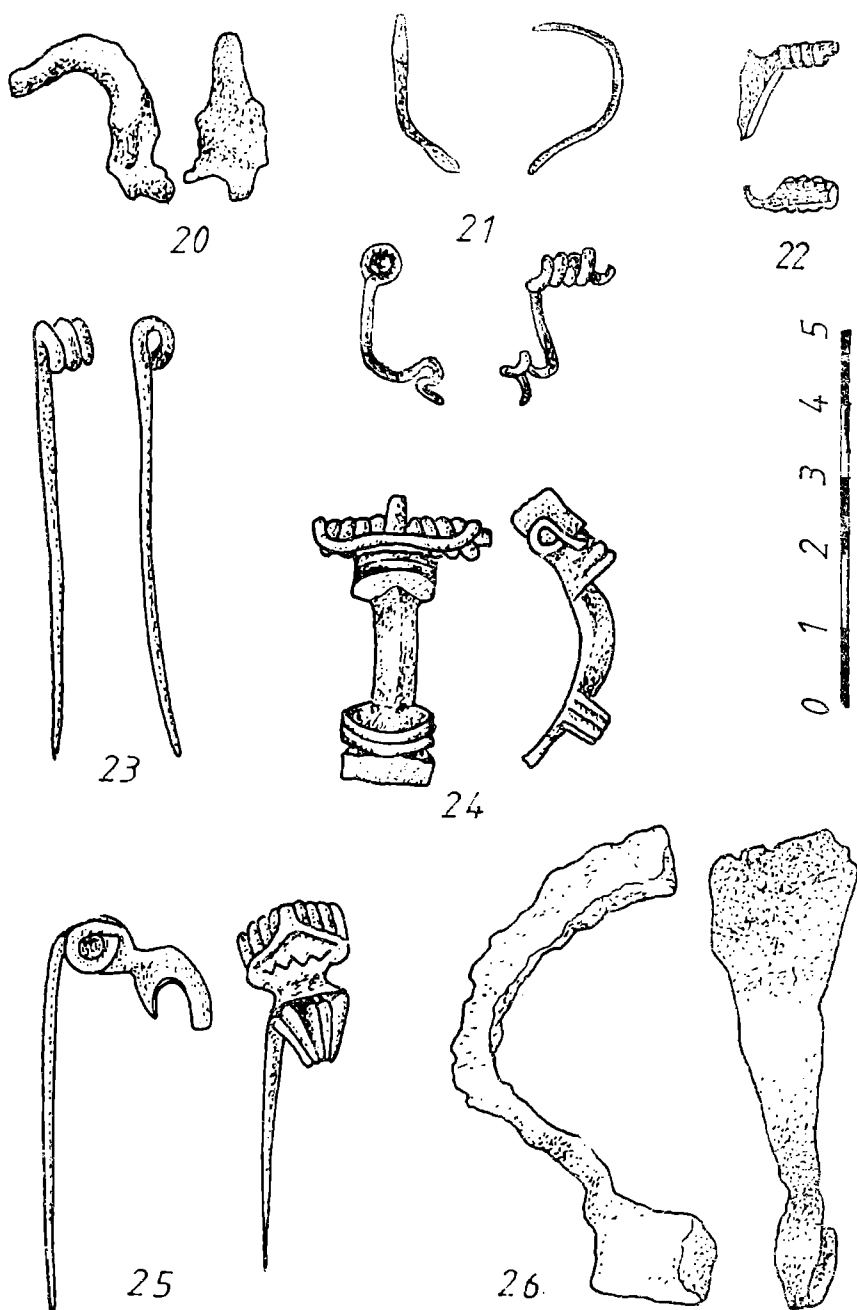
14

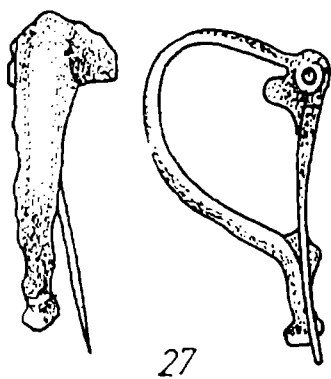
Pl. III. 10. Fibulă cu placă triunghiulară; 11–14. Fibule cu genunchi.

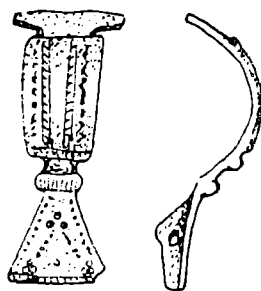
Pl. IV. 15—19. Fibule cu piciorul întors pe dedesubt.

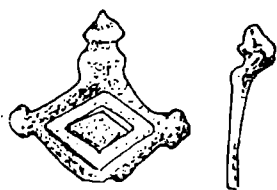
Pl. V. 20—26. Fragmente de fibule la care nu se poate determina tipul.

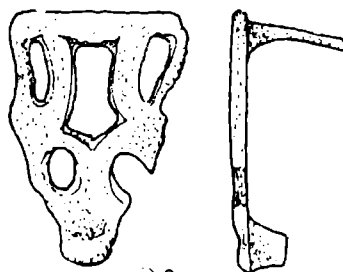
27

28

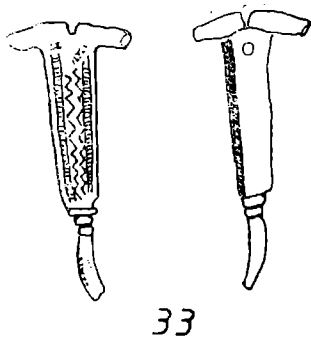
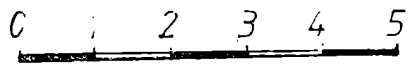
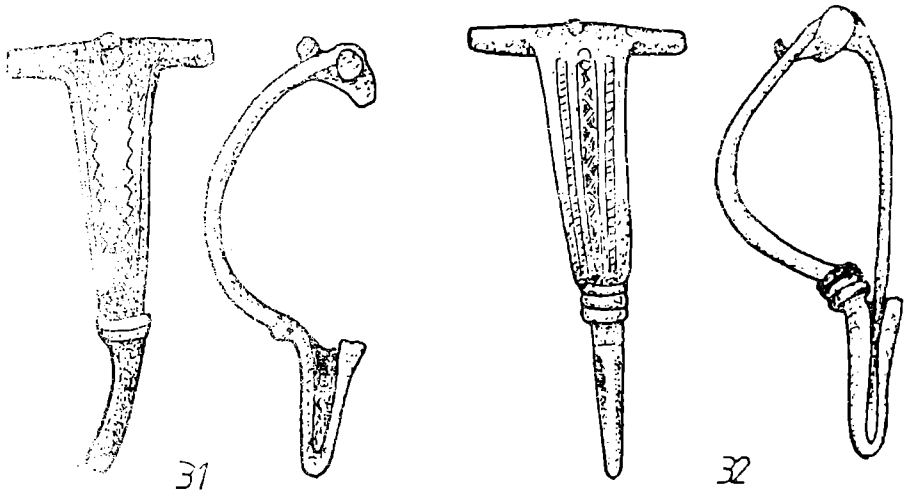
29

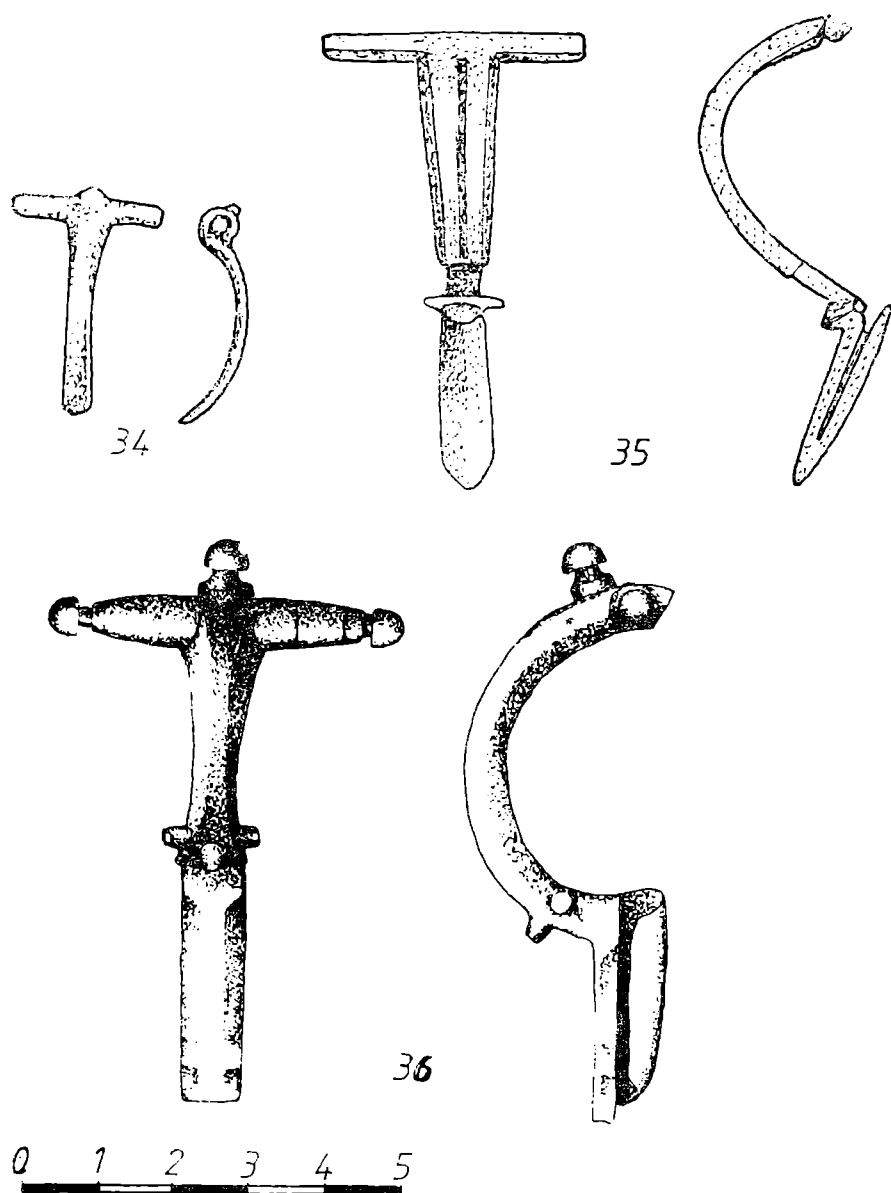
30

Pl. VI. 27. Fibulă Aucissa; 28. Fibulă cu corpul dreptunghiular; 29–30. Fibule plate.

Pl. VII. 31—33. Fibule în formă de T.

Pl. VIII. 34—35. Fibule în formă de T; 36. Fibulă cu capete de ceapă.

PRINZĂTOARE DE TEACĂ ROMANE DIN DACIA

Printre modificările suferite de armamentul soldaților romani în perioada Principatului se înscrie și înlocuirea progresivă, începînd din secolul II e.n., a *gladius*-ului, cu sabia lungă, numită *spatha*, folosită la început numai de auxiliari.

În timp ce teaca cu structură metalică a *gladius*-ului era fixată de *cingulum* sau *balteus* prin intermediul unor inele, pentru teaca de *spatha*, confecționată din material organic, era necesar un alt sistem de prindere. Această din urmă teacă era alcătuită din două plăci de lemn, dublate la exterior cu piele, care erau prinse una de alta prin intermediul unor margini de tablă cu profilul în formă de U, iar vârful era protejat de o buterolă din bronz, fier sau os¹. Pentru fixarea tecii la *balteus* se foloseau prinzătoarele de teacă (*Schwertscheidenbügel*, *Schwertriemenhalter*), din bronz, fier sau os, adaptate de romani după un prototip celtic². Forma prinzătoare de teacă, determinată și de necesitatea de a nu fi prea proeminente față de teacă, era cea de trapez foarte alungit, îngustat la partea inferioară, cu extremitățile de sus și de jos coborînd în unghi drept în așa fel încît partea centrală formează spre interior un lăcaș dreptunghiular. Ele se fixau în poziție verticală pe mijlocul feței exterioare a tecii sabiei, aproape de gura ei, cu extremitățile sprijinite chiar pe teacă, iar în lăcașul central (dreptunghiular), se angaja cureaua *balteus*-ului. Deci, prin intermediul prinzătorului de teacă, sabia era atașată la *balteus*, permițînd mișcarea ei cu ușurință pe direcție laterală.

În a doua jumătate a secolului XX, odată cu adîncirea generală a specializării arheologiei clasice, prinzătoarele de teacă au intrat și ele în atenția cercetătorilor. Astfel, H. J. Hundt a tratat monografic piesele confecționate din fier, descoperite atît în interiorul granițelor Imperiului, cît și în afara lor³, iar K. Raddatz s-a ocupat de cele din Germania liberă, indiferent de materialul din care au fost executate⁴. În sfîrșit, în remarcabila sa monografie referitoare la echipamentul militar de pe

¹ Folosirea inelelor de suspensie la teaca de lemn era exclusă, întrucît acestea s-ar fi putut fixa doar în marginea îngustă de metal, ceea ce ar fi provocat însăși desfacerea tecii ca urmare a repartizării întregii greutate a sabiei înspre laterală.

² K. Raddatz, în *Offa*, 17—18, 1959—1961, p. 42—43, discută pe larg originea prinzătoarelor de teacă romane, ajungînd la concluzia că ele derivă dintr-un prototip celtic.

³ H. J. Hundt, în *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, 1960, p. 39—53; idem, *Eiserne römische Schwertriemenhalter*, în *Saalburg Jahrbuch*, 18, 1959—60, p. 52—66.

⁴ K. Raddatz, *op. cit.*, p. 41—50, fig. 9—12.

limesul german-raetic, J. Oldenstein are în vedere în chip firesc și prin-zătoarele de teacă, oferindu-ne primul studiu de ansamblu asupra pieselor din bronz și os⁵.

Deși prin-zătoarele de teacă nu lipsesc nici în Dacia, pină în prezent în literatura arheologică românească au fost publicate doar cinci exem- plare, numai unul fiind identificat ca atare⁶, fapt care a prilejuit con- siderații eronate asupra situației din provincie și unele reveniri din partea altor cercetători⁷. Pornind de la această situație, ca și de la ne- cesitatea de a evita repetări inutile, atît în comentariu, cit și în cata- log, înainte de a trece la studiul pieselor din Dacia care ne-au fost acce- sibile, vom face o succintă trecere în revistă a stadiului actual al cerce- țării acestui accesoriu de echipament la scara întregului Imperiu.

Prin-zătoarele de teacă se împart în două mari tipuri după modul de fixare pe teacă. Primul tip, căruia îi aparțin majoritatea exemplarelor descoperite, se caracterizează prin ancorarea pe teacă cu două nituri sau cuie, plasate la cele două capete ale lăcașului central (Schwertschei- denbügel zum Aufnageln, Nagelbügel); cel de al doilea tip cuprinde piesele care nu aveau nituri și se fixau prin introducerea extremități- lor lor în fante tăiate în dublura de piele a tecii (Schwertscheidenbügel zum Einstecken, Steckbügel).

Exemplarele din bronz, cu o singură excepție, fac parte din tipul cu nituri de fixare. De regulă, ele au cele două capete ornamentate, iar partea centrală, plană, nedecorată. În timp ce capătul de sus se termină de multe ori în buton, în baston profilat sau mai rar în formă de inel, cel de jos este în general în formă de inimă stilizată. În cadrul primului tip, o variantă cu totul aparte o reprezintă piesele în formă de delfin din care se cunosc doar trei exemplare de bronz și unul de fier. O piesă provenind de la Zugmantel, de tipul fără cuie de fixare, cu cape- tele plane, simple, iar partea centrală decorată cu caneluri oblice, ră- mine unică, între cele de bronz, analogiile atît ca tip cit și ca decor înființându-se doar printre exemplarele de fier⁸.

Prin-zătoarele de teacă din fier, deși împărțite între cele două tipuri, sînt totuși cele mai unitare ca formă și pină în prezent erau cunoscute doar în provinciile Germania, Raetia și în Germania liberă. Piesele apar- ținind primului tip au capătul superior răsucit înăuntru, sprijinindu-se pe suprafața tecii, iar corpul în forma unui trapez alungit, formînd la partea inferioară o treaptă pentru a permite capătului de jos, terminat în general într-o spirală răsucită spre exterior, să atingă teaca. Pe par- tea interioară au cele două cuie, unul lingă ruloul din cap, celălalt pu-

⁵ J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, în *BerRGK*, 57, 1976, p. 95—109, cat. nr. 35—100, pl. 12—17. Deși în catalog și ilustrații sînt prezentate numai exemplarele descoperite în porțiunea de limes cuprinsă între Rin și Dunăre, comentariul autorului are în vedere toate piesele care i-au fost accesibile ca și reprezentările lor figurate.

⁶ D. Tudor, în *Apulum*, V, 1964, p. 249, nr. 19, fig. 812 „prin-zător de teacă“ de la Răcari. Piesa fragmentară publicată de D. Tudor, în *Drobeta*, 1976, p. 128, nr. 43, pl. IX, nu poate proveni însă dintr-un prin-zător și de aceea nu am luat-o în considerație la calculul numărului de exemplare din Dacia.

⁷ J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 98, 99, identifică cele două exemplare de bronz publicate în monografia castrului Buciumi, însă acestea sînt singurele piese din Dacia pe care le citează.

⁸ *Ibidem*, p. 100, cat. nr. 60, pl. 13.

țin în fața treptei care delimitează piciorul, ambele fixate prin nituire sau sudare. Este posibil ca atît ruloul de la partea superioară, cît și piciorul să fi avut un rol funcțional, acela de a permite o fixare suplimentară pe teacă prin intermediul unor șnururi. Piese de al doilea tip, ceva mai rare, au capătul superior realizat prin îndoirea în jos a corpului pentru a crea o treaptă care se termină într-o mică suprafață orizontală și corpul trapezoidal înclinat ușor spre partea inferioară unde după formarea altei trepte se sfîrșește printr-un picior. De obicei, pe acest picior este o mică ridicătură la exterior, tot pentru asigurarea fixării suplimentare prin legături. Între prinzătoarele de fier, alături de o mare majoritate de exemplare neornamentate, există și un mic număr de piese cu partea centrală decorată, unele cu caneluri oblice, altele însă cu decor vegetal stilizat, realizat prin incrustații.

Prinzătoarele de teacă din os, mult mai rare decît cele metalice, se încadrează în două variante, ambele făcînd parte din tipul II (Steckbügel). Piese din prima variantă au extremitățile terminate în cite o limbă ascuțită care se introducea sub învelișul de piele al tecii, iar partea centrală lătită, de formă aproximativ dreptunghiulară, ușor arcuită, destul de joasă și ornamentată cu striuri longitudinale. Este posibil ca în vederea unei fixări suplimentare pe teacă, ele să fi avut extremitățile lipite cu un material adeziv. Cea de a doua variantă, numită „în formă de zăvor“ (riegelartig) este reprezentată prin piese mai înalte de formă trapezoidală alungită, terminate la capete tot în două limbi ascuțite, dar cu partea centrală perforată transversal de o fantă dreptunghiulară prin care se introducea *balteus*-ul care în acest caz, spre deosebire de toate celelalte prinzătoare, nu venea în atingere directă cu teaca.

Așa cum a reieșit din expunerea de mai sus, toate prinzătoarele de teacă, indiferent de materialul din care au fost confecționate, au o structură destul de unitară, ceea ce ne determină să acceptăm ca verosimilă contemporaneitatea lor. Plecînd de la descoperirea unora dintre prinzătoare în contexte precis datate și de la asocierea lor cu săbiile romane lungi, ele au fost încadrate între mijlocul secolului II și mijlocul secolului III, piesele de fier și de os putînd să fie ceva mai recente, abia din secolul III e.n.

Cele 23 de prinzătoare de teacă din Dacia, care ne-au fost accesibile⁹ și pe care — cu patru excepții — le-am studiat direct¹⁰, permit o serie de observații, unele depășind cadrul local.

⁹ Am prezentat și un prinzător de teacă actualmente la Muzeul de istorie al R. S. România București, dar făcînd parte din colecțiile vechi ale Muzeului Național de Antichități București și care nu are locul de descoperire asigurat. Însă întrucît colecțiile respective au fost constituite din materiale romane adunate, în special, din Oltenia, eventual Dobrogea, în orice caz din România, putem considera ca foarte probabilă proveniența lor din teritoriul sud-carpatic al Daciei inferioare.

¹⁰ Mulțumim și pe această cale arheologilor care ne-au permis publicarea pieselor inedite: Mihai Bărbulescu (nr. 2, 6, 12, 20), dr. Doina Benea (nr. 19), dr. Mișu Davidescu (nr. 22), dr. Nicolae Gudea (nr. 11), Vasile Lucăcel (nr. 10), Constantin Pop (nr. 23), Eugenia Popescu (nr. 7), Magda Tzony (nr. 13, 14). De asemenea, mulțumim colegei Adriana Rusu pentru concursul oferit la executarea ilustrației piesei nr. 8. Pe de altă parte, în ciuda eforturilor, prinzătorul de la Gilău (nr. 3) și cel de la Răcari (nr. 4), transferat în prezent la Muzeul Olteniei Craiova, nu mi-au fost accesibile și de aceea am fost nevoit să preiau ilustrația din vechile publicații.

Reflectînd situația generală, dintre cele 11 exemplare de bronz, cele mai numeroase — 7 — sînt de tipul cu nituri de fixare. Întrucît la nici una din piese nu s-a păstrat și extremitatea inferioară, ele nu pot fi grupate decît după decorul extremității superioare. Astfel, în timp ce unul dintre exemplarele de la Buciumi (nr. 1, fig. 1) are capătul ajurat în formă de inimă, celelalte, provenind de la Potaissa (nr. 2 și nr. 6, fig. 1), Gilău (nr. 3, fig. 1), Răcari (nr. 4, fig. 1), Buciumi (nr. 5, fig. 1) și Copăcenii (nr. 7, fig. 1) au capătul în formă de baston profilat. Piese de la Potaissa (nr. 6) și Copăcenii se remarcă prin faptul că prezintă elemente ornamentale și pe corp, și anume: prima are marginile tăiate oblic, iar cea de a doua, o nervură longitudinală în relief, dispusă central și două grupe de linii incizate transversal pe capătul său. Dacă fațetarea marginilor este destul de comună, în schimb, nervura reliefată este cu totul neobișnuită. Cele două exemplare în formă de delfin, unul provenind din județul Hunedoara (nr. 8, fig. 2), iar celălalt cu loc de descoperire necunoscut (nr. 9, fig. 2), ridică la cinci numărul pieselor de bronz publicate, aparținînd acestei variante deosebit de rare a tipului II¹¹.

Ultimele exemplare de bronz, unul de la Buciumi (nr. 10, fig. 2) și altul de la Porolissum (nr. 11, fig. 2), cu capetele superioare în formă de placă, fac parte din tipul II (fără nituri). Ambele sînt decorate pe partea centrală: cel de la Buciumi are marginile tăiate în unghi și un triunghi incizat în partea superioară, iar cel de la Porolissum, caneluri oblice care îl apropie de unica piesă de acest tip, executată în bronz, descoperită la Zugmantel¹² sau de unele exemplare din fier. Astfel, numărul prinzătoarelor de bronz de tipul II se ridică la trei, ceea ce ne sugerează că, deși cu siguranță mai rare decît cele de tipul I, ele nu erau totuși excepționale.

În Dacia s-au descoperit și 6 prinzătoare de teacă din fier, dintre care patru de tipul I (Nagelbügel), la Romula (nr. 13 și nr. 14, fig. 3), Potaissa (nr. 12, fig. 2) și Micia (nr. 15, fig. 3) și două de tipul II (Steckbügel), la Micia (nr. 16, fig. 3 și nr. 17, fig. 4). Ele se încadrează în tipurile general cunoscute, fără să prezinte vreo particularitate oarecare, cu excepția piesei nr. 17 de la Micia, care în locul treptei de la partea inferioară are o arcuire a corpului. Faptul că pe nici un exemplar nu a fost sesizat vreun ornament incrustat, poate fi explicat nu numai prin aceea că piesele decorate reprezintă un procent mic din numărul total al celor de fier, dar și prin starea de conservare submediocră a unora din ele (nr. 15 și 16) sau nerestaurarea celorlalte (nr. 13—14, 17). Apariția prinzătoarelor de fier și în Dacia este semnificativă, întrucît demonstrează că folosirea lor nu se limitează la limesul germano-raetic, cum se considera pînă acum¹³, ci este extinsă cel puțin pe întreaga graniță nordică a Imperiului.

¹¹ Celelalte trei piese provin de la Jagsthausen (J. Oldenstein, *op. cit.*, nr. 61), Zugmantel (*ibidem*, nr. 63) și Vimose (O. Klindt-Jensen, în *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, Copenhaga, 1952, p. 199—201, fig. 4 a). Se mai adaugă, bineînțeles, și alte exemplare din bronz inedite, dintre care unul la Slăveni (informație Gheorghe Popilian) și un fragment expus în muzeul șantierului Novae (R. P. Bulgaria).

¹² Vezi supra nota 8.

¹³ H. J. Hundt, *op. cit.*, p. 64; J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 106—108.

Cele 6 prinzătoare de os din Dacia, reprezentînd un procent neașteptat de mare din totalul descoperirilor, se încadrează în patru grupe. Un exemplar de la Micia (nr. 18, fig. 4) face parte din piesele dreptunghiulare, joase, aparținînd primei variante „în formă de pod“ (brückenförmig) întîlnită relativ frecvent în provinciile vestice¹⁴. O particularitate unică a sa o constituie prezența pe partea interioară a capetelor de fixare pe teacă a două adîncituri arcuite, puțin profunde, situate în lungul axei mediane, una în continuarea celeilalte. Întrucît respectivele scobituri nu par a avea nici un rol funcțional este foarte probabil ca ele să reprezinte o parte din peretele cavității medulare rămasă încă vizibilă deoarece, osul nefiind suficient de gros, nu a putut fi șlefuit pînă la netezirea completă a suprafeței interioare¹⁵.

Alte trei piese, de la Tibiscum (nr. 19, fig. 4), Potaissa (nr. 20, fig. 5) și Romula (nr. 21, fig. 5) sînt de formă trapezoidală, mai înalte, dar cu lăcașul pentru cureaua *balteus*-ului tăiat pînă la suprafața tecii. Prin felul de atașare a *balteus*-ului, ele se apropie, deci, de prima variantă, iar prin forma lor, de cea de a doua, numită „în formă de zăvor“ (riegelartig). Astfel, aceste exemplare reprezintă o grupă intermediară între cele două variante ale tipului II, specific la piesele de os. Singura analogie pentru această grupă pe care o considerăm o subdiviziune a primei variante se întîlnește la Mainz¹⁶.

Un alt exemplar descoperit la Drobeta (nr. 22, fig. 5) prezintă toate caracteristicile celei de a doua variante (riegelartig): forma trapezoidală alungită; fanta transversală pentru a permite trecerea *balteus*-ului; proeminența de la partea inferioară și două perforații rotunde de o parte și de alta a fantei, toate servind pentru fixarea suplimentară pe teacă prin legături. El are analogii, în special, în provinciile dunărene ale Imperiului, una dintre ele datată în prima jumătate a secolului IV¹⁷ e.n.

Un unicat între piesele de os este prinzătorul de la Micia (nr. 23, fig. 5) în formă de delfin, care se fixa la partea superioară cu un nit, iar la cea inferioară prin introducerea sub invelișul de piele al tecii și prin legături ce se sprijineau pe proeminența amenajată deasupra limbii de fixare. Avînd analogii ca formă printre exemplarele de bronz, el are o poziție intermediară între tipul I și tipul II. Această ultimă piesă, prin preluarea formei utilizate în mod obișnuit la exemplarele de bronz și asocierea ei cu un sistem de fixare mixt, constituie un argument important în sprijinul unității și contemporaneității tuturor prinzătoarelor de teacă, indiferent de materialul din care au fost confecționate.

¹⁴ J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 106.

¹⁵ Piesa a fost analizată de către Alexandra Bolomey, căreia îi mulțumim și pe această cale. Datorită însă imposibilității prelevării de material, deoarece aceasta ar fi provocat deteriorarea ei gravă, ca și a șlefuirii aproape perfecte: nu s-a putut preciza dacă ea a fost confecționată din os sau corn de cerb. Totuși, cu ocazia acestei analize, ni s-a sugerat că adînciturile respective, perfect netede, ar putea reprezenta peretele cavității medulare a osului.

¹⁶ *Ibidem*, p. 101, nota 262; G. Behrens, în *Mainzer Zeitschrift*, 7, 1912, fig. 3/38.

¹⁷ J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 108—109, cu datarea și răspîndirea pieselor de acest tip; K. Sági, în *Intercisa I*, Budapesta, 1954, p. 72, pl. 20/3, publică un prinzător aparținînd variantei a doua, descoperit într-un mormînt din prima jumătate a secolului IV e.n.

În continuarea analizei prinzătoarelor de teacă din Dacia se impune și discutarea unor probleme mai generale ridicate de utilizarea lor. Mai întâi se remarcă faptul că ele au fost descoperite pe tot teritoriul provinciei, nu numai în localități unde și-au avut garnizoana unități auxiliare — Drobeta, Tibiscum, Micia, Buciumi, Porolissum, Gilău, Jidava, Răcari, Copăcenii — ci și la Potaissa, sediul legiunii V Macedonica. Deci, se constată generalizarea folosirii acestui accesoriu de echipament, atât la trupele auxiliare, cât și la legionari, ceea ce pare a întări ipoteza lui H. v. Petrikovits, după care în secolul III e.n. sabia scurtă (*gladius*) dispăruse aproape total din armamentul roman⁷⁸. De altfel, tot în sensul generalizării utilizării prinzătoarelor de teacă în locul inelelor caracteristice pentru tecile metalice, poate fi interpretată și o statuie de militar roman provenind de la Ulpia Traiana⁷⁹, pe care este clar redat un prinzător ce fixează sabia personajului la *balteus* (fig. 6).

În ceea ce privește cronologia prinzătoarelor pot fi luate în considerație doar acele exemplare datate ceva mai precis. Este vorba în primul rând de cele din castrul Potaissa, care a funcționat între anii aproximativ 168—271, și patru de la Micia, descoperite în nivelul datat după războaiele marcomanice (aproximativ 170) și pînă în 271 e.n. Semnificativ este faptul că în aceleași localități se găsesc piese de tipuri și materiale diferite: la Micia trei exemplare de fier și două de os, la Romula două de fier și unul de os, iar la Potaissa două de bronz, unul de fier și unul de os. De asemenea, este evident că pentru înlocuirea prinzătoarelor deteriorate puteau fi folosite doar piese fără nituri, singurele care se fixau fără demontarea tecii și, deci, că prezența concomitentă a celor două tipuri în aceleași castru — Micia, Buciumi, Potaissa, Romula — este firească, avînd în vedere funcționalitatea lor complementară. Considerăm, deci, că piesele au fost utilizate aproximativ sincron și fără o preferință pentru vreunul din materiale sau tipuri, în funcție de felul unității sau zona geografică.

Trebuie totuși menționat că prinzătoarele de os au o situație aparte prin aceea că unele dintre ele par a fi adaptate după prototipuri executate din metal: piesa de la Romula (nr. 21) după cele de bronz cu marginile fațetate; cele de la Tibiscum (nr. 19) și Potaissa (nr. 20) după cele de fier de tipul II; iar cea de la Micia (nr. 23), așa cum am arătat mai sus, după cele de bronz în formă de delfin. Astfel, ne gîdim că exemplarele din os, un material extrem de ușor de procurat, au putut reprezenta un substitut al celor metalice în condițiile vieții economice încetinite și a circulației din ce în ce mai precară a mărfurilor, fenomene caracteristice crizei secolului III e.n.²⁰.

În mare, datarea prinzătoarelor din Dacia confirmă pe cea propusă pentru întregul Imperiu roman: a doua jumătate a secolului II—prima

⁷⁸ H. v. Petrikovits, *Die römischen Streitkräfte am Niederrhein*, Düsseldorf, 1967, p. 23.

⁷⁹ D. Isac, I. Stratan, în *Banatica*, 2, 1973, p. 126—27, nr. 14, fig. 11.

²⁰ Nu ne-am referit la piesa de la Drobeta (nr. 22), în ciuda importanței sale deosebite — vezi *supra* nota 17 cu analogia de la Intercisa — întrucît nu avem date precise despre condițiile de descoperire și, deci, ea poate fi datată oricînd în secolele II—IV, cînd a funcționat aici castrul roman.

jumătate a secolului III, fără a putea însă sesiza apariția mai târzie a celor de fier, cum s-a presupus de către unii cercetători²¹.

Descoperirea în Dacia a exemplarelor de fier din ambele tipuri denotă că nici acestea nu au fost utilizate numai într-un sector restrâns al limesului roman, cum este cel germano-raetic. Tot în sensul unității de dotare trebuie considerată și apariția unor variante sau tipuri socotite rare, cum sînt piesele de bronz în formă de delfin sau cele fără nituri de fixare, confecționate din același material. Și exemplarele cu caracteristici mixte, dintre care mai semnificativ este cel de os în formă de delfin, constituie dovezi clare ale sistemului de aprovizionare al armatei romane cu arme ce trebuiau să se încadreze în aceiași parametri funcționali însă care aveau libertate în privința compunerii și asocierii detaliilor formale.

În încheiere, trebuie relevat faptul că, la fel ca și în cazul altor arme, deși pînă în prezent numărul total de piese cunoscute în Dacia nu este mare, în această provincie nu lipsește — cu excepția celor cu incrustații — nici una dintre variantele prințatoarelor de bronz, fier sau os, existente în Imperiu, în plus apărînd și unele exemplare rare sau chiar forme deosebite, expresie a diversificării modei în cadrul aceleiași remarcabile unități de dotare a armatei romane în secolele II—III.

CATALOG

Intrucît numerele de catalog ale pieselor corespund cu cele ale ilustrației, în continuare s-a indicat numai figura.

1. (Fig. 1). Buciumi (jud. Sălaj), castru, săpături arheologice 1966. Bronz. Fragmentar, lipsă partea inferioară. L. 7,7; l. 1,6; i. (pînă la suprafața tecii) 1,1 cm.
Piesă de tipul I (Nagelbügel); nitul de fixare cu secțiune pătrată. Sec. II—III. Muzeul de istorie și artă Zalău, inv. c.c. 137/66. Bibliografie: N. Gudea, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 76, pl. 114/21; J. Oldenstein, in *BerRGK*, 57, 1976, p. 78 cu identificarea.
2. (Fig. 1). Potaissa (Turda, jud. Cluj), castru, *principia*, curtea sacră, săpături arheologice 1982. Bronz. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 9; l. 1,2; i. 0,6 cm.
Piesă de tipul I, avînd cuiele de fixare din fier.
168—271. Muzeul de istorie Turda, inv. 6781. Inedit.
3. (Fig. 1). Gilău (jud. Cluj), castru, latura de sud, caseta 1, groapă în *agger*, săpături arheologice 1956. Bronz. Fragmentar, lipsă partea inferioară. L. 7,3; l. 1,1; i. 0,9 cm.
Piesă de tipul I; vizibil locul de fixare al nitului.
Sec. III (?). MuzIstTrans, f.n.i. Bibliografie: M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, in *Materiale* V, 1959, p. 453, fig. 1/6; M. Rusu, in *Studii și comunicări. Istorie*, Caransebeș, 1979, p. 160, pl. I/7.
4. (Fig. 1). Răcari (jud. Dolj), castru, săpături arheologice Gr. C. Tocilescu, 1897—98. Bronz. Fragmentar, lipsă partea inferioară. L. 7; l. 1,5 cm.
Piesă de tipul I.

²¹ H. J. Hundt, *op. cit.*, p. 64; J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 108—109.

- Sec. II—III. Muzeul Olteniei Craiova, f.n.i, fost la Muzeul Național de antichități București, inv. III 265. Bibliografie: D. Tudor, în *Apulum*, V, 1964, p. 249, nr. 19, fig. 8/2.
5. (Fig. 1). Buciumi (jud. Sălaj), castru, baraca 5, săpături arheologice 1968. Bronz. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 9,1; l. 1,4; i. 1,2 cm.
Piesă de tipul I; vizibil locul de fixare al nitului la partea inferioară. Sec. II—III. Muzeul de istorie și artă Zalău, inv. c.c. 211/68. Bibliografie: C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 92, pl. 99/1; J. Oldenstein, în *BerRGK*, 57, 1976, p. 99 cu identificarea.
6. (Fig. 1). Potaissa (Turda, jud. Cluj), castru, exterior principia, săpături arheologice 1972. Bronz. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 9,6; l. 1,28; i. 0,9 cm.
Piesă de tipul I; vizibile locurile de fixare ale celor două nituri. 168—271. Muzeul de istorie Turda, inv. 5540. Inedit.
7. (Fig. 1). Copăceni (jud. Vilcea), castru, săpături arheologice Gr. C. Tocilescu, 1894. Bronz. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 8,4; l. 1,1; i. 0,9 cm.
Piesă de tipul I.
Sec. II—III. Muzeul Jidava, f.n.i., fost la Muzeul Național de Antichități București, inv. III 87, Inedit.
8. (Fig. 2). Loc de descoperire necunoscut, probabil, județul Hunedoara. Bronz. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 11,5; l. 2; i. 2,2 cm.
Piesă de tipul I, în formă de delfin stilizat cu creastă și aripioare laterale; ochii vizibili.
Sec. II—III. Muzeul județean Hunedoara, Deva, inv. 1463. Bibliografie: A. Rusu, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 178—9, nr. 24, pl. III, 8 a—b.
9. (Fig. 2). Loc de descoperire necunoscut. Bronz. Fragmentar, lipsă partea inferioară. L. 7,3; l. 1,7; i. 1,8 cm.
Piesă de tipul în formă de delfin stilizat, cu creastă și aripioare laterale.
Sec. II—III. Muzeul de istorie al R. S. România, București, inv. 119047, fost la Muzeul Național de Antichități București, inv. 09557 Inedit.
10. (Fig. 2). Buciumi (jud. Sălaj), castru, baraca 3, —0,60 m, săpături arheologice 1970. Bronz. Fragmentar, lipsă jumătatea inferioară. L. 3,9; l. 1,65; i. 1 cm.
Piesă de tipul II (Steckbügel), cu marginile teșite.
Sec. III (?). Muzeul de istorie și artă Zalău, inv. c.c. 176/70. Inedit.
11. (Fig. 2). Porolissum (Moigrad, jud. Sălaj), castru, săpături arheologice 1958. Bronz. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 7,7; l. 1,1; i. 1,1 cm.
Piesă de tipul II.
Sec. II—III. Muzeul de istorie și artă Zalău, inv. c.c. 200/1958. Inedit.
12. (Fig. 2). Potaissa (Turda, jud. Cluj), castru, baracă, săpături arheologice 1972. Fier. Fragmentar, lipsă capătul inferior, foarte corodat. L. 8,7; l. 1,9; i. 0,7 cm.
Piesă de tipul I.
168—271. Muzeul de istorie Turda, inv. 3099. Inedit.

13. (Fig. 3). Romula (Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt). Fier. Întreg, nerestaurat. L. 13,5; l. 1,4; î. 1,3 cm.
Piesă de tipul I.
Sec. II—III. Colecția Institutului de arheologie București, inv. III 852. Inedit.
14. (Fig. 3). Romula (Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt). Fier. Întreg, nerestaurat. L. 11,2; l. 1,2; î. 0,8 cm.
Piesă de tipul I.
Sec. II—III. Colecția Institutului de arheologie București, inv. III 851. Inedit.
15. (Fig. 3). Micia (Vețel, jud. Hunedoara), castru, *agger*, săpături arheologice 1982. Fier. Fragmentar, mici lipsuri la extremitatea superioară. L. 12; l. 1,4; î. 0,8 cm.
Piesă de tipul I.
Aproximativ 170—271. Muzeul de istorie al R. S. România București, f.n.i. Inedit.
16. (Fig. 3). Micia (Vețel, jud. Hunedoara), castru, săpături arheologice 1977. Fier. Fragmentar, lipsuri la ambele extremități. L. 8,4; l. 0,75; î. 0,9 cm.
Piesă de tipul II, cu o proeminență la partea inferioară.
Aproximativ 170—271. Muzeul de istorie al R. S. România București, f.n.i. Inedit.
17. (Fig. 4). Micia (Vețel, jud. Hunedoara), castru, săpături arheologice 1977. Fier. Fragmentar, lipsă capătul inferior. L. 10,2; l. 1,8; î. 1,7 cm.
Piesă de tipul II.
Aproximativ 170—271, Muzeul de istorie al R. S. România București, f.n.i. Inedit.
18. (Fig. 4). Micia (Vețel, jud. Hunedoara), castru, săpături arheologice 1977. Os. Întreg. L. 10,3; l. 2,2; î. 0,8 cm.
Piesă de tipul II, ornamentată cu două caneluri paralele cu laturile lungi ale corpului.
Aproximativ 170—271. Muzeul de istorie al R. S. România București, f.n.i. Inedit.
19. (Fig. 4). Tibiscum (Jupa, jud. Caraș-Severin), castru, săpături arheologice 1976. Os. Întreg, fisurat. L. 10; l. 1,6; î. 1,8 cm.
Piesă de tipul II, cu două găuri de fixare, decorată cu o canelură transversală la partea superioară; o proeminență la partea inferioară pentru legăturile suplimentare.
Sec. II—III. Muzeul Banatului Timișoara, inv. 8335. Inedit.
20. (Fig. 5). Potaissa (Turda, jud. Cluj), castru, drum exterior *principia*, săpături arheologice 1980. Os. Întreg. L. 10,5; l. 0,67; î. 1,9 cm.
Piesă de tipul II, asemănătoare cu precedenta, însă mult mai subțire și fără cele două găuri; corpul decorat cu o canelură paralelă cu marginile sale.
168—271. Muzeul de istorie Turda, inv. 6349. Inedit.
21. (Fig. 5). Romula (Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt), descoperire întâmplătoare. Os. Fragmentar, lipsă partea inferioară. L. 5,8; l. 0,8; î. 1,1 cm.

Piesă de tipul II cu capătul triunghiular şi corpul cu marginile faţetate.

Sec. II—III. Muzeul şcolar Reşca, f.n.i. Inedit.

22. (Fig. 5). Drobeta—Turnu Severin. Os. Întreg. L. 9,9; l. 1,1; î. 2,2 cm. Piesă de tipul II, varianta a doua „în formă de zăvor“ (riegelartig). Sec. II—IV? Muzeul Regiunii „Porțile de Fier“ Drobeta—Turnu Severin, inv. II 9186. Inedit.

23. (Fig. 5). Micia (Vețel, jud. Hunedoara), descoperire întâmplătoare înainte de 1899. Os. Întreg. L. 9,1; l. 1; î. 1,9 cm.

Piesă în formă de delfin stilizat.

Sec. II—III. MuzIstTrans, inv. 4909. Inedit.

LIVIU PETCULESCU

BÉLIÈRES ROMAINES DE DACIE

(Résumé)

L'auteur présente 23 bélières en bronze, fer et os provenant de Dacie, dont 18 inédites.

Parmi les 11 exemplaires en bronze, la plupart — au nombre de 9 — appartiennent au type à rivets (Nagelbügel), dont 7 (no. 1—7) sont communs, tandis que deux (no. 8 et 9) sont en forme de dauphin. Les deux derniers (no. 10 et 11) appartiennent au IIème type, sans rivets (Steckbügel).

Les 6 bélières en fer, dont quatre du Ier type (no. 12—15) et deux du IIème type (no. 16 et 17) démontrent que l'utilisation des exemplaires en fer n'était pas limitée au limès germano-raetique.

Les 6 bélières en os, représentant un procent élevé par rapport à la totalité des exemplaires provenant de Dacie, sont réparties en quatre groupes. L'une (no. 10) appartient à la première variante „en forme de pont“ (brückenförmig); une autre (no. 22) à la seconde variante (riegelartig); trois (no. 19—21) occupent une position intermédiaire entre les deux variantes, tandis que la dernière (no. 23) est en forme de dauphin.

On remarque que les bélières ont été découvertes sur tout le territoire de la province, non seulement dans les localités où ont stationné des unités auxiliaires — Drobeta, Tibiscum, Micia, Buciumi, Porolissum, Gilău, Jidava, Răcari, Copăceni — mais aussi à Potaissa, le siège de la *legio V Macedonica*.

L'auteur remarque que pour remplacer les bélières détériorées, on devait utiliser uniquement des exemplaires sans rivets, les seuls qui pouvaient être attachés sans démonter le fourreau. En conséquence, la présence simultanée des deux types dans les mêmes camps (Micia, Buciumi, Potaissa, Romula) est normale, étant donné leur utilisation complémentaire.

Ensuite on constate que les bélières ont été utilisées d'une manière approximativement synchronique et sans une préférence quelconque pour l'un des matériaux et des types, en fonction de l'unité militaire ou de la zone géographique. On considère aussi que les exemplaires en os, matériel facile à procurer, ont pu représenter un substitut pour ceux exécutés en métal, dans les conditions de la crise économique du IIIème siècle.

En général, la chronologie des bélières de Dacie, confirme celle proposée pour les exemplaires découverts dans le reste de l'Empire romain: la seconde moitié du IIème siècle — la première moitié du IIIème siècle. On ne peut pourtant pas constater, comme on l'a supposé pour le limès germano-raetique, l'apparition plus tardive des bélières en fer.

En conclusion, on relève que de même que pour les autres armes quoique jusqu'à présent le nombre total des exemplaires connus en Dacie ne soit pas élevé, il n'y manque — à l'exception de ceux décorés avec des incrustations — aucune des variantes des bélières en bronze, fer ou os existantes dans l'Empire.

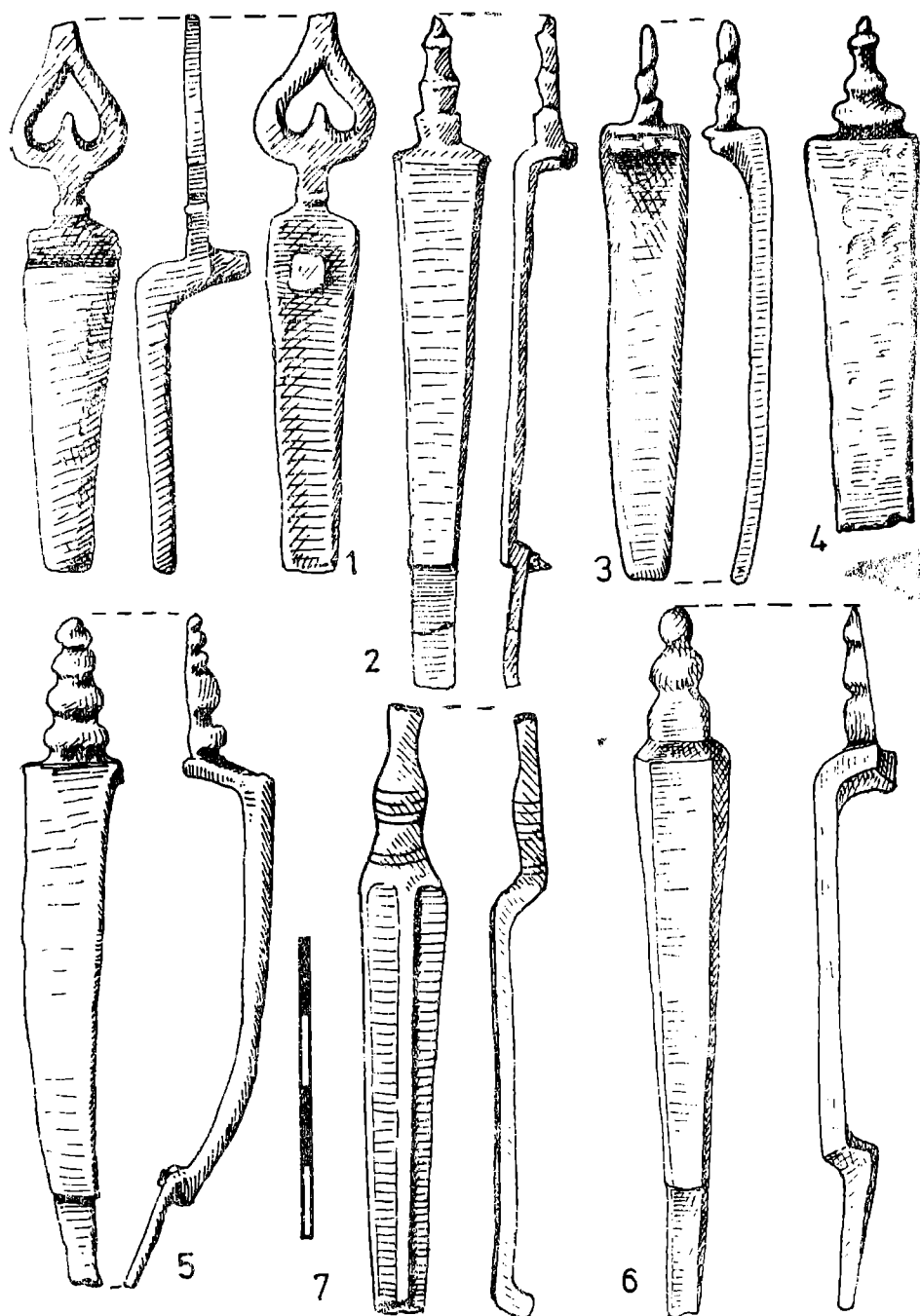

Fig. 1 — 1, 5 Buciumi (după N. Gudea, C. Pop); 2, 6 Potaissa; 3 Gilău (după M. Macrea, M. Rusu, J. Winkler); 4 Răcari (după D. Tudor); 7 Copăcenii. Bronz. (1/1).

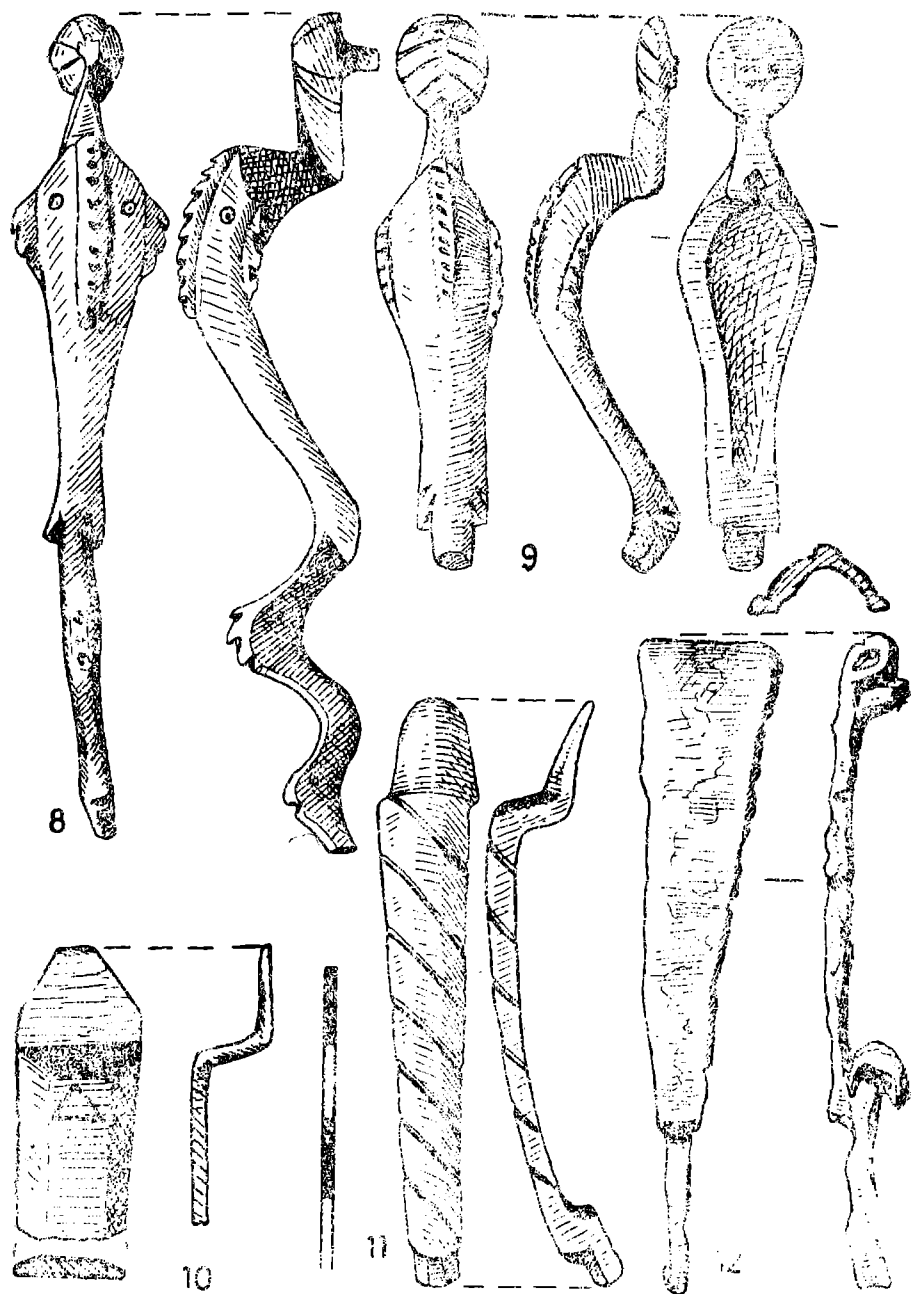

Fig. 2 — 8 jud. Hunedoara; 9 România; 10 Buciumi; 11 Porolissum; 12 Potaissa. 8—11 bronz, 12 fier. (1/1).

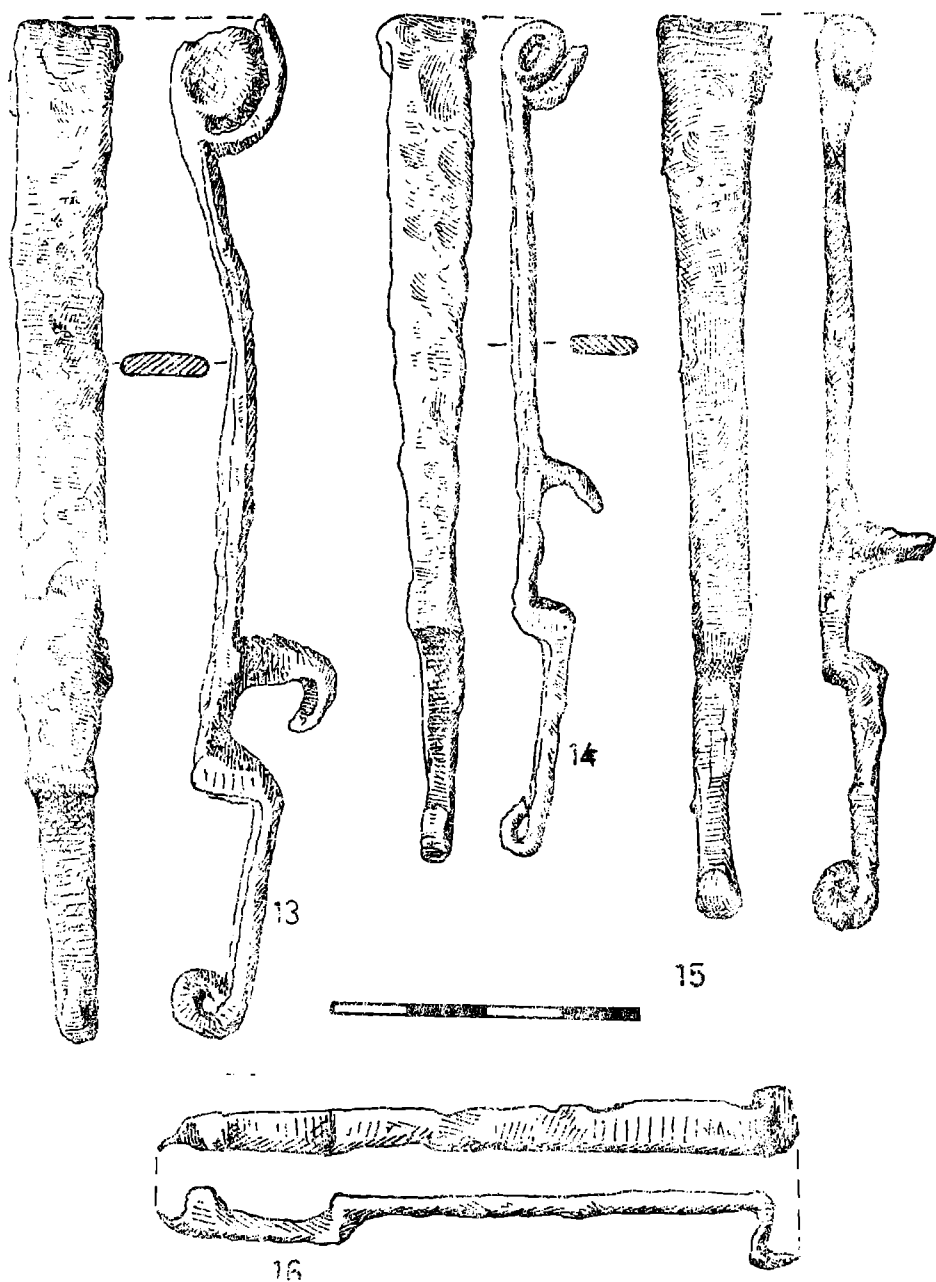

Fig. 3 — 13, 14 Romula; 15, 16 Micia. Fier. (1/1).

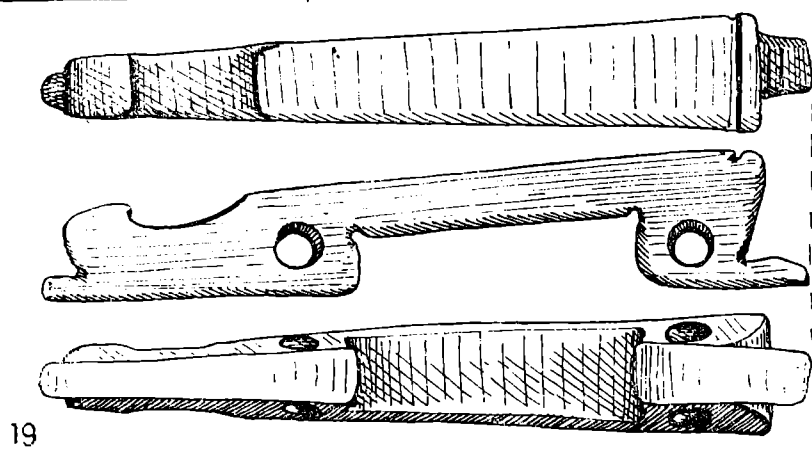
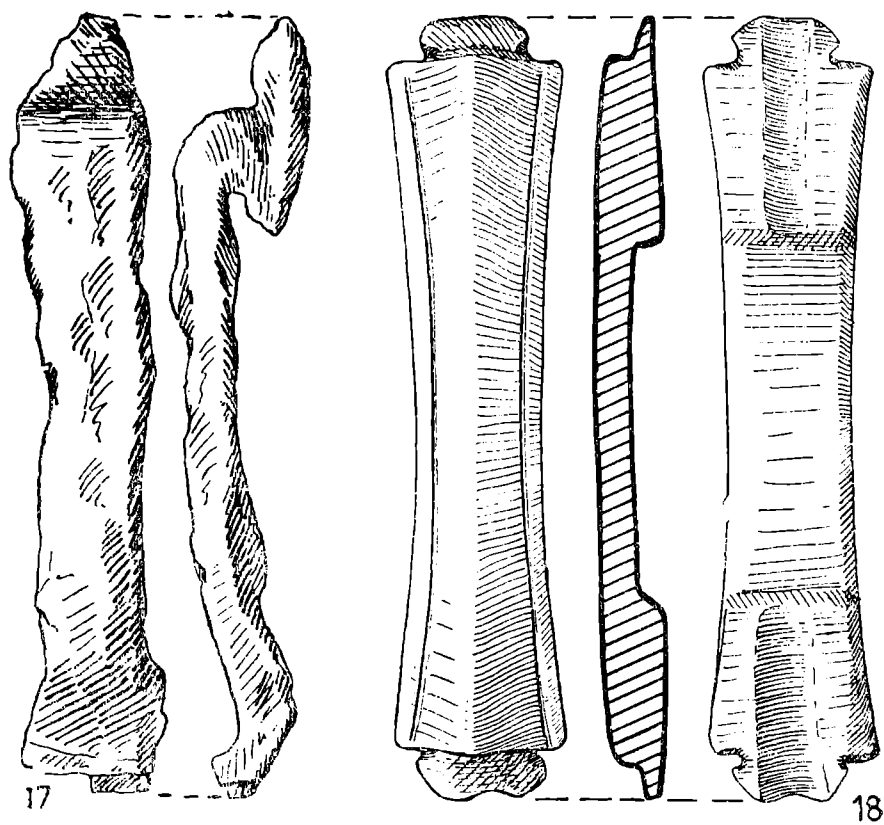

Fig. 4 — 17, 18 Micia; 19 Tibiscum. 17 fier, 18—19 os. (1/1).

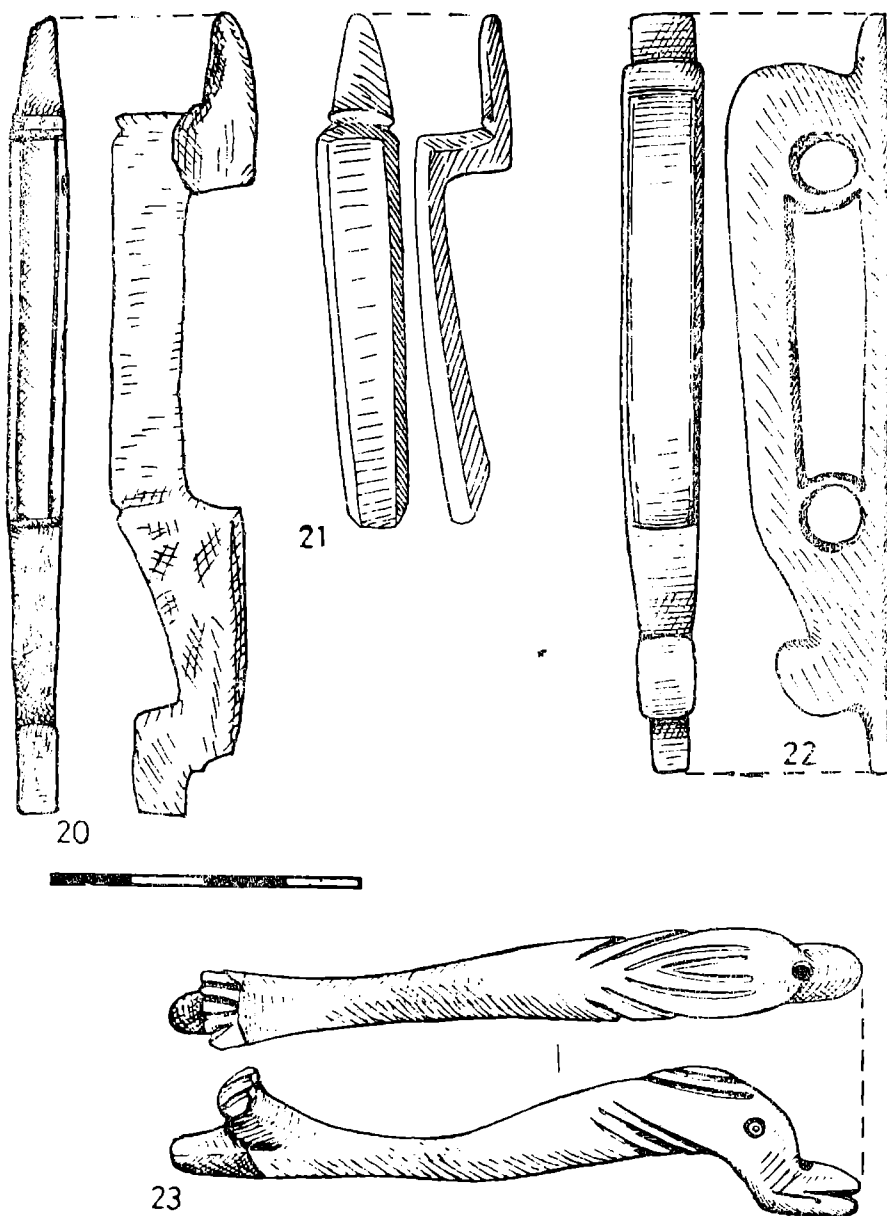

Fig. 5 — 20 Potaissa; 21 Romula; 22 Drobeta; 23 Micia. Os. (1/1).

Fig. 6 — Statuie de militar de la Ulpia
Traiana Sarmizegetusa (după D. Isac, I.
Stratan).

BRONZURI FIGURATE ROMANE ÎN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

În decursul timpului numeroase piese din bogata colecție de bronzuri figurate romane păstrate în Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca au văzut lumina tiparului¹. Totuși o bună parte dintre ele au rămas încă nepublicate, fapt care m-a îndemnat să le cercetez și pe acelea pentru a le face cunoscute, avînd ca scop în final reluarea lor într-un corpus referitor la toreutica romană din Dacia.

Piesele, care fac obiectul rîndurilor de față, au fost împărțite după criteriul de proveniență teritorial (cele descoperite în Transilvania — 31 de exemplare, cele achiziționate de peste hotare — 5 bucăți) și cel funcțional.

A. Bronzuri figurate din Transilvania

I. Statuete și fragmente statuare

1. *Statuetă zoomorfă* (fig. 1)², reprezentînd un leu, provenită după toate probabilitățile din Țara Bîrsei³. Dimensiuni: lungimea 5,6 cm, înălțimea 2,5 cm. Inv. I 1909.

Felina, în picioare, are botul deschis și virful cozii îndoit în sus, elemente ce definesc animalul surprins într-o poziție de întăritare, înaintea săriturii. Piesa, bine păstrată, cu estomparea inerentă datorită timpului a unor detalii corporale (de exemplu, perii coamei sînt complet șterși), prezintă fiara foarte natural, fapt ce mă determină, datorită stilisticii vremii, s-o plasez cronologic în perioada Antoninilor.

¹ K. Torma, în *ErdMúzEgy*, III, 1864, p. 56—58; A. v. Domaszewski, în *AEM*, XII, 1888, p. 138—145; R. Münsterberg, în *JÖAI*, VI, 1903, p. 71—73; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 353—356; D. Tudor, în *EDR*, VII, 1937, p. 239; M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 231—234, 236; H. Daicoviciu, în *OmD*, p. 135; C. Pop, Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 205—206; H. Daicoviciu și C. Pop, în *RömRum* (= *Civiltà*), *passim*; C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465—466; C. Pop, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 155—158; C. Pop, Șt. Dănilă, în *Banatica*, I, 1971, p. 128; C. Pop, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 69—70; C. Pop, în *Apulum*, XII, 1974, p. 599—601; D. Isac, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 163—170; C. Pop, în *StComCaransebeș*, III, 1979, p. 293—295; D. Alicu, C. Pop, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 93—95; C. Pop, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 99—113; C. Pop, în *Marisia*, X, 1980, p. 699—700 ș.a.

² Fotografiile au fost făcute în laboratorul Muzeului de istorie al Transilvaniei de către colegul Ferenc Csomafáy.

³ Cf. inv. I 1909 din registrul de inv. a MuzIstTrans, piesa a fost achiziționată de la A. Resch din Brașov, cunoscut colecționar al antichităților din Țara Bîrsei.

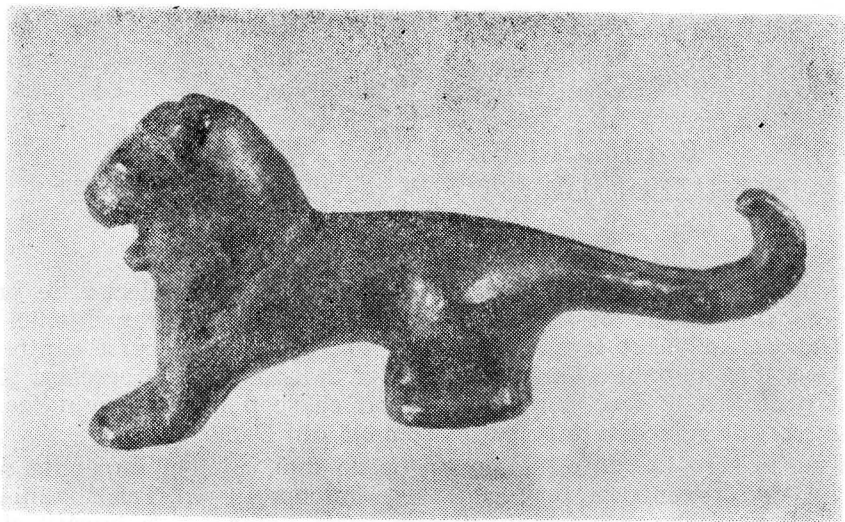

Fig. 1 — Statuetă zoomoră.

2. *Figurină zoomoră* (fig. I/1), prezentînd un animal ce nu poate fi identificat. A fost descoperită în județul Mureș⁴. Dimensiuni: lungimea 3 cm, înălțimea 2,3 cm. Inv. I 1386.

Animalul, cu capul întors și coada scurtă în sus, are laba anterioară stîngă ridicată, dreapta întinsă, iar cele posterioare strînse sub corp. Piesa se încadrează în secolele II—III.

3. *Animal fantastic* (fig. I/2), găsit în cartierul Partoș al municipiului Alba Iulia. Dimensiuni: lungimea 4 cm, înălțimea 3,8 cm. Inv. 4228.

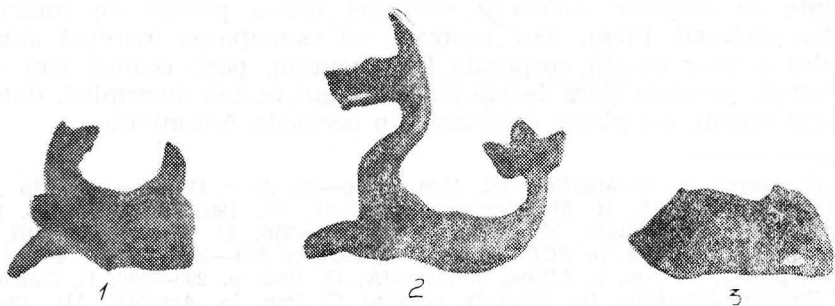

Fig. I/1-3 — Figurine zoomorfe.

Animalul are cap de cîine, cu urechi lungi ciulite, gîtul înalt și ondulat, corpul alungit, picioarele din față groase și scurte, întinse, coada trilobată, ridicată, acest ultim detaliu definind poate caracterul marin al animalului. Datarea: secolele II—III.

⁴ După afirmația lui Ö. Nemes (Tîrgu Mureș), care a vîndut muzeului această statueta (cf. inv. I 1386).

4. *Statuetă animalieră* (fig. I/3), înfățișând un șoarece. Piesa a fost aflată, probabil, în zona din împrejurimile Turdei⁵. Dimensiuni: lungimea 3,5 cm, înălțimea 1,5 cm. Inv. 5588.

Micul rozător ține în labele din față un obiect rotund, pare-se, o nucă pe care o mîncă. Datarea: secolele II—III.

5. *Rest statuar zoomorf* (fig. II/1), cu locul de descoperire Alba Iulia—Partoș. Dimensiuni: lungimea 10,5 cm, lățimea 5,2 cm. Inv. 4864.

Fragmentul, o aripă a unei statuete de acvilă, se remarcă prin acuratețea cizelării penajului, întrecind cu mult în ceea ce privește execuția artistică pe cea a piesei similare descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁶. Încadrarea cronologică: mijlocul secolului al II-lea e.n.

6. *Fragment de statuie zoomorfă* (fig. II/2), găsit la Rimetea-Trascău (jud. Alba). Dimensiuni: lungimea 13,2 cm, lățimea 2,7 cm. Inv. 5758.

Reprezintă laba unei păsări scurmătoare (cocoș? astfel de statuete sînt cunoscute în arta antică), pintenul, puternic, ridicat în spate deasupra ghearelor indică acest lucru fără nici un dubiu. Piesa vădește măiestrie artistică și se plasează cronologic în secolul al II-lea e.n.

7. *Fragment de statuie* (fig. 2), din zona de proveniență a piesei nr. 4⁷. Dimensiuni: lungimea 5,5 cm, lățimea 1,8 cm. Inv. 5584.

Restul statuar, încadrat secolelor II—III, constituie degetul mare (cu unghia ușor incizată), îndoit, al unei statui, posibil, imperială⁸. Cu această piesă numărul exemplarelor genului se ridică în Dacia la cifra de 32⁹.

8. *Ex voto* (?) de la Simonești (jud. Harghita). Dimensiuni: lungimea 13,3 cm, înălțimea 8,2 cm. Inv. 5952.

Este vorba de laba piciorului drept al unui personaj (fig. 3), încălțat într-o sandală ușoară cu talpă plată (goală în interior). Bareta de prindere, ornamentată cu linii în zig-zag, incizate, se înfășoară în jurul degetului mare, se ridică de-a lungul oaselor tarsiene, apoi transversal peste încheietura gleznei, fiind petrecută la spate peste călcii. O nojiță fluturîndă și două noduri se observă în partea ei superioară. Sus, pe gleznă sînt cite două rînduri de caneluri concentrice.

Figurina are un caracter funcțional incert. Ea poate fi un *ex voto* — și dacă fac această afirmație mă gîndesc la ceea ce reprezintă piesa — deoarece se cunoaște faptul că în antichitatea clasică părți anatomice ale corpului uman erau oferite unor zeități (de preferință lui Aesculapius și Hygiei) ca recunoștință pentru vindecarea unor maladii sau în scop profilactic¹⁰, această practică întîlnindu-se mai des în medicina hieratică magică. În acest caz o bună analogie îl constituie *ex voto*-ul

⁵ Cf. inv. 5588. Figurina a făcut parte din colecția lui I. Kemény, colecția care era alcătuită din vestigii strînse din această zonă.

⁶ A. Rusu, E. Nemes, C. Pop, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 105—106, nr. 6, fig. 6.

⁷ Același donator I. Kemény (cf. inv. 5584).

⁸ Pentru statuile imperiale de bronz descoperite în Dacia și pentru ipoteza privitoare la fragmentele aparținătoare ale tipului respectiv, vezi C. Pop, în *ActaMN*, XVI, 1978, p. 135—165, în special, p. 164.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 136—158, și p. 163.

¹⁰ E. Crișan, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 490.

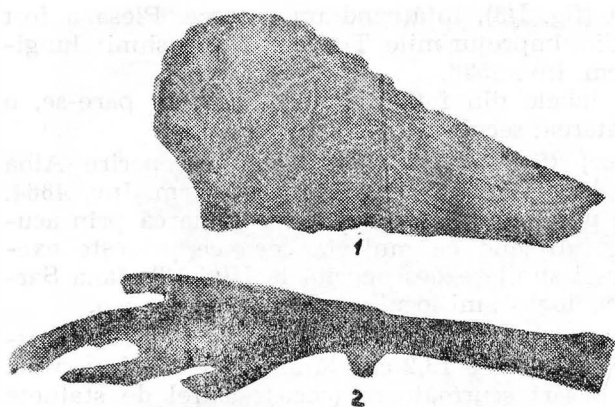

Fig. II/1-2 — Resturi statuare zoomorfe.

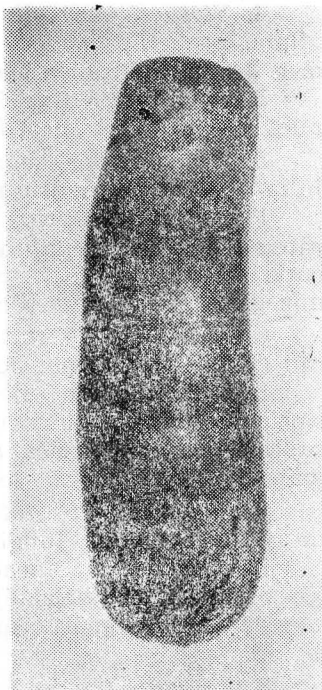

Fig. 2_a — Fragment de statuie

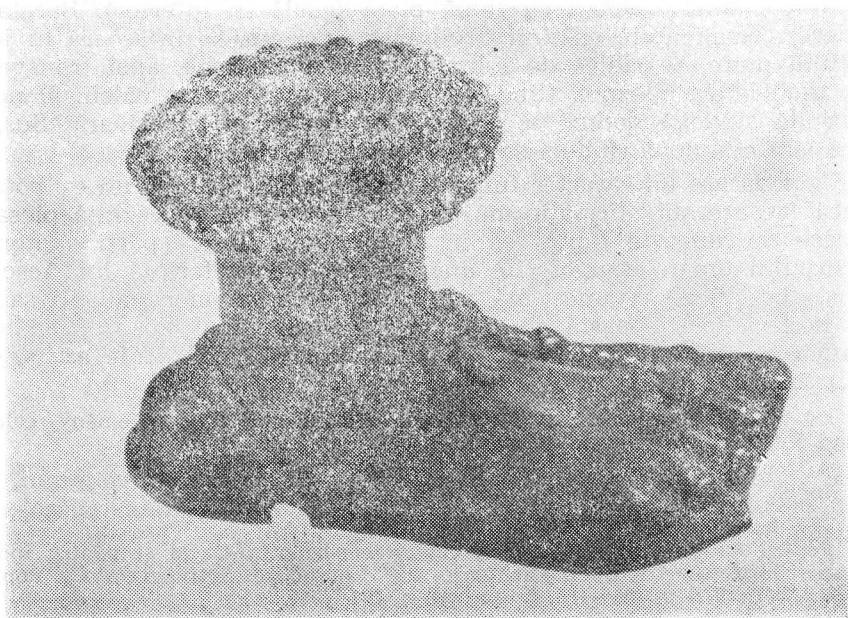

Fig. 3 — *Ex voto* (?) cu picior uman.

asemănător, din teracotă, provenit de la Veii (Italia)¹¹ și păstrat tot în Muzeul de istorie al Transilvaniei.

Dar incertitudinea funcțională — după cum spuneam — a piesei se referă la faptul că în partea superioară a gleznei se află un orificiu larg (cu diametrul de 4,8 cm și adâncime de 4 cm), mărginit de o rozetă, alcătuită din ovicule, orificiu care ar putea da anumite indicii privitoare la folosirea figurinei: fie ca sfeșnic (mai puțin probabil, avându-se în vedere că în epocile clasice nu se foloseau luminări de ceară și în forma celor actuale), fie ca suport de candelabru¹², în al cărui orificiu se fixa tija înaltă și subțire a lămpii.

Piesa este reușit confecționată și, în consecință, conchid că ea aparține mijlocului secolului al II-lea e.n.

II. Piese ornamentale

1. *Aplică antropomorfă* (fig. III/1) de la Vețel (jud. Hunedoara). Dimensiuni: diametrul 3,5 cm, înălțimea feței 1,7 cm. Inv. IV 4523.

Aplica înfățișează capul Gorgonei-Medusa, cu trăsăturile caracteristice ale feței, părul lung în bucle rotunde, grele, din care se observă cu greutate capete de șerpi. Pe margini, dispuse în cruce, sînt patru găuri pentru niturile de fixare.

2. *Idem* (fig. III/2), piesă provenită tot de la Vețel. Dimensiuni: diametrul 4,1 cm, înălțimea feței 2,7 cm. Inv. 5839.

Este prezentat același monstru mitologic la care se remarcă șerpii încolăciți din păr și două aripioare, laterale, pe creștet.

3. *Idem* (fig. III/3), aplică în formă de *pelta*, descoperită, probabil, în Țara Birsei¹³. Dimensiuni: lățimea 4,5 cm, înălțimea feței 0,5 cm. Inv. I 1882.

În centrul piesei, plasată pe o bandă circulară torsionată, se află o figură umană, imberbă, cu o bonetă (cușmă?) pe cap. În părțile laterale sînt două orificii mici și jos un lăcaș, toate elemente de prindere a piesei.

4. *Idem* (fig. III/4), exemplar găsit la Vețel. Dimensiuni: diametrul 5,4 cm, înălțimea feței 3 cm. Inv. 5869.

Aplica, circulară, inscrie în două caneluri capul unui acolit bacchic (?), apartenența figurii la *thyasos*-ul dionysiac fiind determinată de frunzele și ciorchinii de strugure ce se zăresc în părul personajului. În partea posterioară se păstrează un nit.

5. *Idem* (fig. III/5), aplică tot de la Vețel. Dimensiuni: diametrul 4,8 cm, înălțimea feței 0,4 cm. Inv. V 1024.

Piesa prezintă un *genius cucullatus* nud, în picioare, în poziție de pășire. Piciorul drept este întins, celălalt ușor îndoit. Pe umeri poartă un băț pe care îl prinde cu mîna stîngă și de ale cărui capete atîrnă două animale, greu vizibile, pare-se, un iepure și o pasăre. O curea, ce coboară de pe umărul stîng transversal peste piept, susține un paner cu fructe (?), sprijinit pe șold și ținut de personaj cu mîna dreaptă.

¹¹ *Idem*, op. cit., p. 491, nr. 2, pl. I/2.

¹² Ipoteză plauzibilă a prof. I. Koródi (Cluj-Napoca), căruia îi mulțumesc și pe această cale.

¹³ Aceeași sursă de achiziție, A. Resch (cf. inv. I 1882).

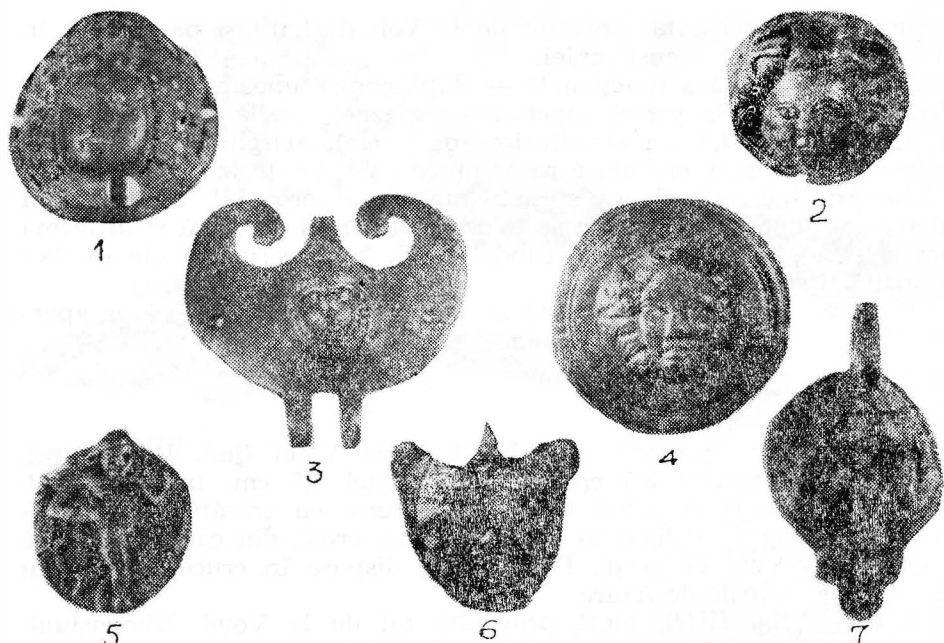

Fig. III/1—7 — Aplici antropomorfe.

6. *Idem* (fig. III/6), piesă din Transilvania, cu locul de proveniență necunoscut. Dimensiuni: lățimea 4,3 cm, înălțimea feței 2,6 cm. Inv. V 1018.

Este redat capul unei divinități marine, bărboase, iconografie asemănătoare cu cea de pe un disc ornamental, descoperit în castrul de la Buciumi¹⁴ (jud. Sălaj).

7. *Idem* (fig. III/7), exemplar de la Vețel. Dimensiuni: lungimea 6,5 cm, înălțimea feței 2 cm. Inv. I 4524.

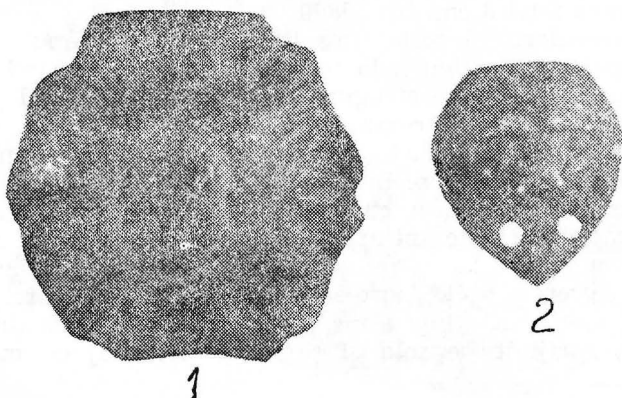

Fig. IV/1—2 — Aplici zoomorfe.

¹⁴ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 74, nr. 2, pl. LXXXIII.

Mica figurină prezintă figura bucălată a unui copil, cu părul strâns într-un moț pe creștet. În partea superioară aplica prezintă un inel, iar în cea inferioară un element decorativ în formă de pandant trilobat.

8. *Aplică zoomorfă* (fig. IV/1), descoperită la Vețel. Dimensiuni: diametrul 4,5 cm. Inv. 5838.

Aplica, în forma unei rozete care imită petalele de floare, înfățișează capul unui leu cu gura deschisă și care are în părțile laterale ale botului cite un orificiu.

9. *Idem* (fig. IV/2), piesă aflată la Alba Iulia. Dimensiuni: lungimea 3 cm, lățimea 2,5 cm. Inv. VI 4025.

Pe o placă subțire de bronz, cu două perforații laterale în partea inferioară, este plasat capul unui leu cu botul deschis.

Toate aceste amintite aplici sînt datate în secolele II—III.

11. *Ornament de mobilier* (?), provenit, probabil, din zona Turdei¹⁵. Dimensiuni: înălțimea 8 cm, lățimea 6,8 cm. Inv. 5763.

Ornamentul, vădind o deosebită migală în confecționare, este un cap de acvilă (fig. 4), maiestuos, cu penaj, admirabil realizat prin incizii fine. Aparține mijlocului secolului al II-lea e.n.

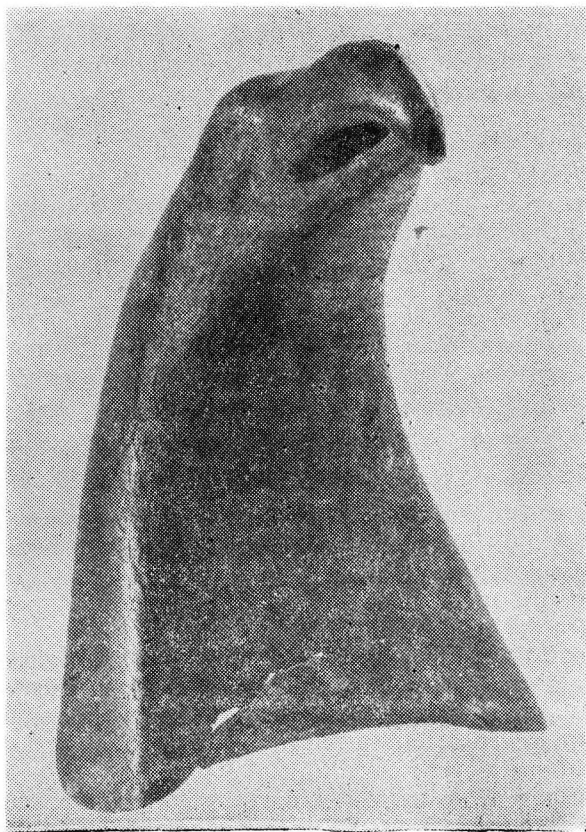

Fig. 4 — Ornament de mobilier (?).

¹⁵ Donatorul piesei tot I. Kemény (cf. inv. 5763).

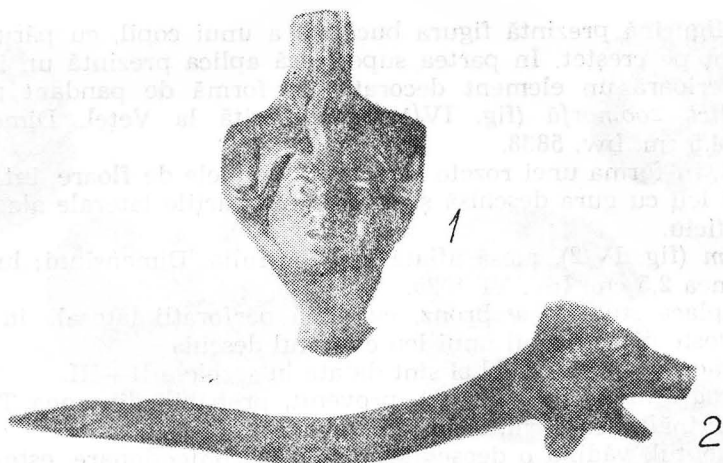

Fig. V/1-2 — Torți de vase ornamentale.

III. Torți și minere

1. *Fragment antropomorf de toartă de vas* (fig. V/1) de la Alba Iulia. Dimensiuni: lungimea 6,2 cm, lățimea 3,5 cm. Inv. VI 4020.

Piesa, de formă aproximativ triunghiulară, este partea inferioară a unei toarte, posibil, de cană, avînd ca ornament figura unui copil, cu fața bucalată și părul lung, despărțit în trei șuvițe groase, două laterale fluturînde și alta ridicată. Jos, apare un pînten decorativ. Datarea: secolul al II-lea e.n.

2. *Toartă animalieră* (fig. V/2), cu loc de descoperire la Alba Iulia-Partoș. Dimensiuni: lungimea 9 cm, lățimea 1,7 cm. Inv. 4863.

Toarta reprezintă un șarpe fantastic, cu creastă și barbișon, ochii mari, rît de porc, botul deschis, corpul ușor ondulat, acoperit de solzi. În extremitatea cozii se observă o perforație. Se plasează cronologic în secolele II—III.

3. *Mîner zoomorf* (fig. 5), provenit de la Alba Iulia. Dimensiuni: lungimea 8,7 cm, lățimea 2,5 cm. Inv. VI 4084.

Mînerul, cu partea posterioară de fixare ruptă, înfățișează capul unui leu, ce se desprinde din elementul ornamental al frunzelor de acant. Animalul stă întins pe labele anterioare. Piesa sculpturală poate fi considerată o reușită artistică.

4. *Idem* (fig. 6), piesă de la Alba Iulia-Partoș. Dimensiuni: lungimea 6 cm, lățimea 2,5 cm. Inv. 4212.

Mînerul prezintă același animal felin, dar în întregime și care ține în labele din față un obiect rotund, dificil de identificat (cap de ovicaprină?). Corpul leului apare din folii de acant. De asemenea, porțiunea din spate este distrusă. Lucrat cu mîgală.

Cele două mînere aparțin secolului al II-lea e.n.

Asemenea tipuri de mînere, reprezentînd diferite animale, sînt frecvent întîlnite în toreutica romană. Ele au fost folosite fie ca torți de patere (cap de berbec, descoperit în castrul de la Buciumi¹⁶, de ciine

¹⁶ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 93, nr. 1, pl. LXXXIX/1 a—d și XC/1 a—b.

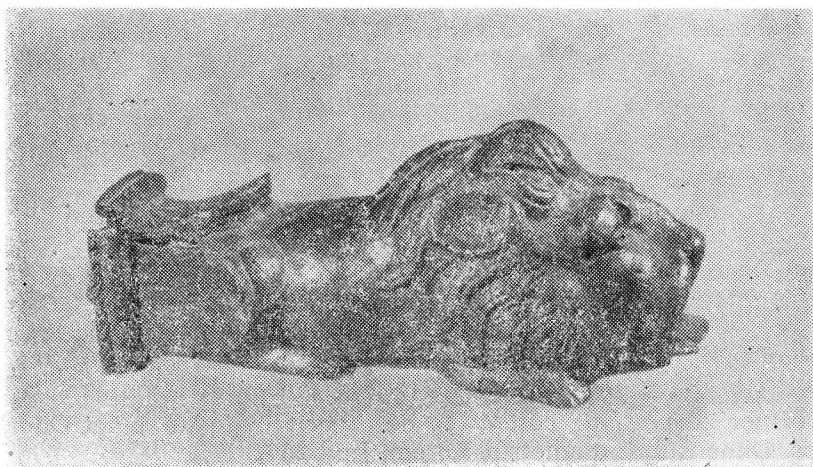

Fig. 5 — Miner zoomorf.

Fig. 6 — Miner zoomorf.

sau lup, provenit din fortificația romană de la Gilău¹⁷), fie ca mînere de ușa (ciine, tot de la Buciumi¹⁸), de cuțite (bronzurile păstrate în murelele franceze Saint Jean din Angers¹⁹ și Autun²⁰) sau de chei (exemplarele din Cos-Montauban²¹, colecția Trimolet²²) etc.

¹⁷ M. Macrea și colab., în *Materiale*, V, 1969, p. 454, fig. 1/4.

¹⁸ E. Chirilă și colab., *op. cit.*, p. 93, pl. LXXXIX/2 a—b și XC/3.

¹⁹ Reinach, *RépStat*, IV, 1910, p. 475, nr. 7.

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 476, nr. 3.

²¹ *Ibidem*, nr. 1.

²² *Ibidem*, nr. 2.

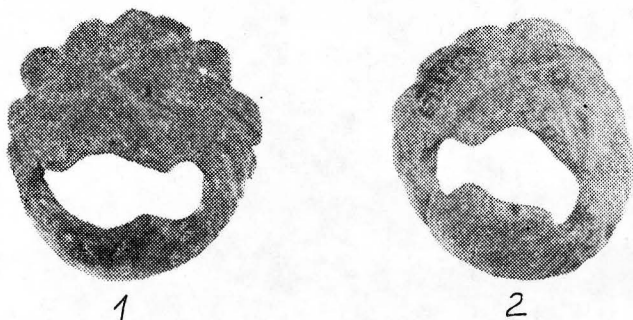

Fig. VI/1-2 — Minere zoomorfe de casetă (?)

5. *Miner zoomorf de casetă* (?), descoperit în fostul județ Odorheiul Secuiesc. Dimensiuni: diametrul 3,3 cm. Inv. 2562.

Piesa constituie, probabil, partea fixă (placa) a minerului ce se aplică pe un sertăraș de casetă și care înfățișează un cap de leu (fig. VI/1) prin a cărei gură larg deschisă se introducea un inel, astăzi pier-

Fig. 7 Picior de vas.

dut, și cu ajutorul căruia putea fi manevrat sertărașul. Asemenea mînere ornamentale, de dimensiuni mai mari, sînt cunoscute și la porți²³.

6. *Idem* (fig. VI/2), piesă identică cu precedentă, dar mai prost conservată, găsită la Vețel. Dimensiuni: diametrul 3,2 cm. Inv. 5840.

Cele două presupuse mînere de casetă se înscriu cronologic secolelor II—III.

IV. Picioare și suporturi de vase ornamentale

1. *Picior de vas* (fig. 7), provine din Transilvania, locul de descoperire nu este precizat. Dimensiuni: înălțimea 6,6 cm, lățimea 6,5 cm, înălțimea feței 1 cm. Inv. 4220.

Este reprezentată o harpie, cu cap uman, aripi larg desfăcute, ce au virfurile rotunjite în sus și penaj incizată, sîni feminini, iar în partea inferioară avînd ca terminație o labă de felină cu gheare puternice. În spate se păstrează un nit.

2. *Idem* (fig. 8), piesă asemănătoare cu cea descrisă mai sus, lipsește însă capul figurinei. A fost aflată la Saschiz (jud. Mureș). Dimensiuni: înălțimea 5,8 cm, lățimea 5,8 cm. Inv. I 9214.

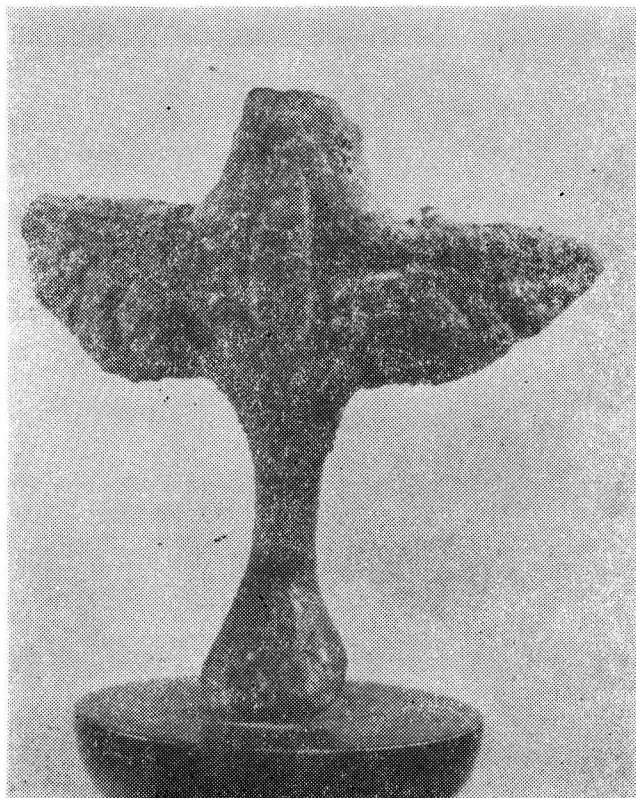

Fig. 8 Picior de vas.

²³ C. Pop, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 72, nr. 10, fig. 10.

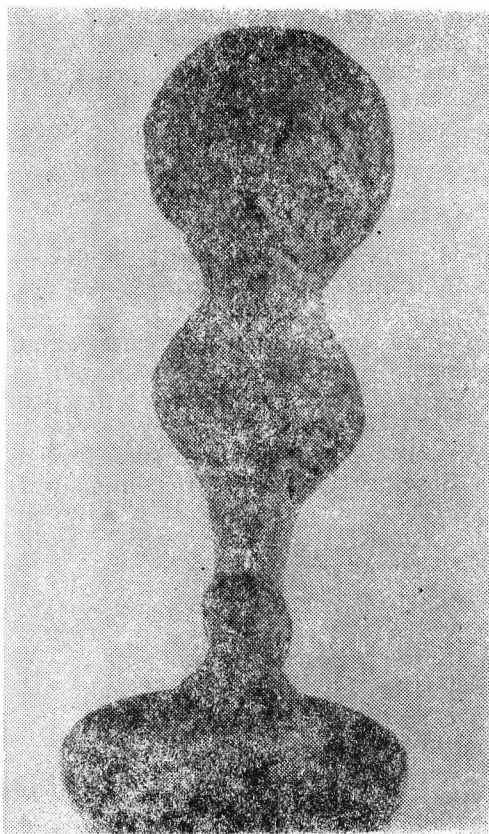

Fig. 9 — Picioare de vas.

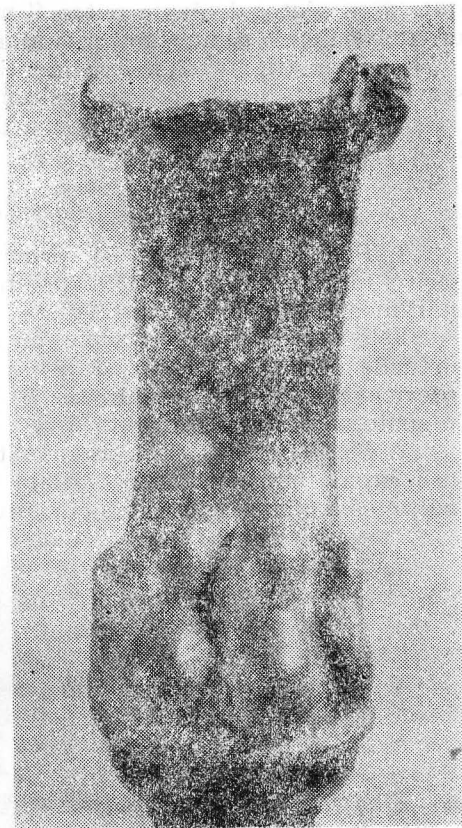

Fig. 10 Picioare zoomorfe.

3. *Idem* (fig. 9), exemplar descoperit, posibil, în Țara Birsei²⁴. Dimensiuni: înălțimea 7,5 cm, lățimea 2,1 cm, înălțimea feței 1,8 cm. Inv. I 1907.

În partea superioară se observă capul unui personaj masculin, bărbos (trăsăturile figurii destul de șterse), cu părul strâns rului în jurul capului, imitând parcă o bonetă circulară, personaj care are ca bază un picior de felină cu gheare. În partea posterioară se află un nit de fixare.

4. *Picioare zoomorfe* (fig. 10), provine din aceeași zonă ca piesa precedentă²⁵. Dimensiuni: înălțimea 11,2 cm, lățimea 8 cm. Inv. II 8957. Reprezintă un picior de felină.

5. *Idem* (fig. VII/1), picior găsit la Șura Mică (jud. Sibiu). Dimensiuni: înălțimea 3,8 cm, lățimea 5,7 cm. Inv. I 9273.

Piesa este o gheară de felină, sus crestată.

6. *Idem* (fig. VII/2), identic ca descriere cu exemplarul nr. 5 (însă cu partea superioară ruptă) și ca loc de proveniență. Dimensiuni: înălțimea 4,7 cm, lățimea 2,3 cm. Inv. I 9274.

²⁴ Piesa a fost cumpărată de la A. Resch (cf. inv. I 1907).

²⁵ Aceași sursă de achiziție (cf. inv. II 8957).

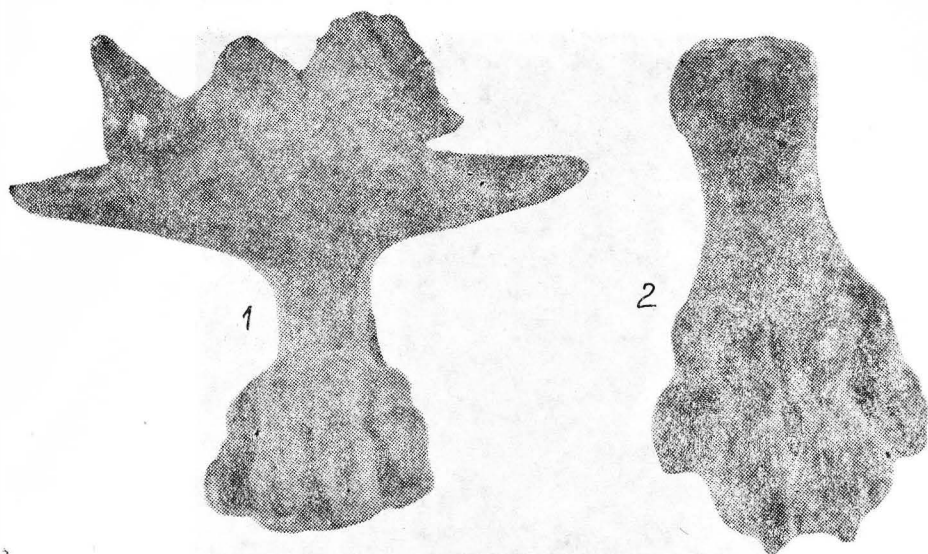

Fig. VII/1-2 — Picioare zoomorfe de vase.

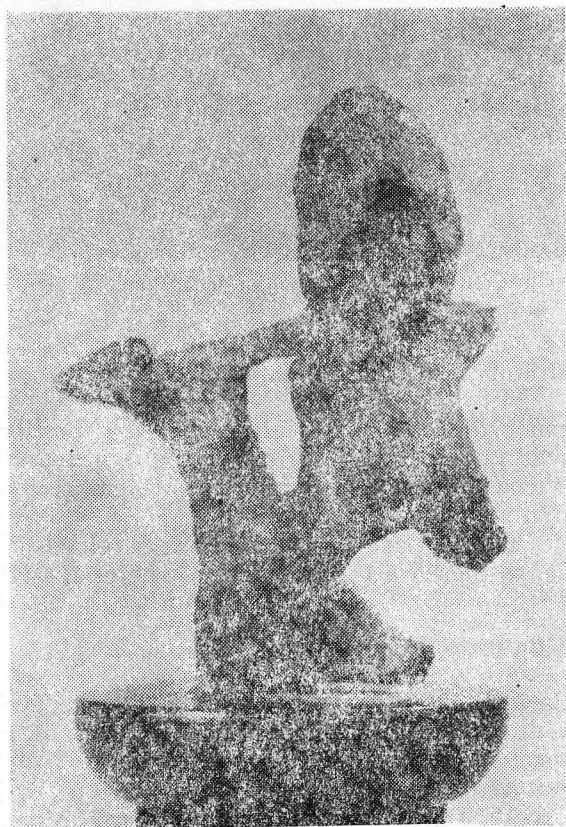

Fig. 11 Suport de vas.

Fig. 12 — Pectoral cu zeița Diana.

7. *Suport de vas* (fig. 11), descoperit în Valea Sindului din Turda. Dimensiuni: înălțimea 5,8 cm, lățimea 3,5 cm, înălțimea feței 1,8 cm. Inv. I 1824.

Piesa face parte din categoria iconografică a sfincșilor. Figura feminină, părul ridicat pe creștet și strins la spate într-un coc, sinii dezvoltati și aripile (cea dreaptă este ruptă, ca și membrele anterioare) sînt edificatoare pentru stabilirea personajului.

Toate piesele, făcînd parte din grupa picioarelor și suporturilor de vase ornamentale, se plasează în intervalul secolelor II—III.

B. Bronzuri figurate de proveniență străină

Pentru o clară evidență a patrimoniului de bronzuri antice aparținînd Muzeului de istorie al Transilvaniei am găsit de cuviință să public și pe cele provenite din achiziții de peste hotare.

1. *Pectoral cu zeița Diana* (fig. 12), descoperit în R. P. Ungară, localizarea necunoscută. Dimensiuni: înălțimea 8 cm, lățimea 4,7 cm, înălțimea feței 2,1 cm. Inv. I 893.

Fig. 13. — Pectoral cu Minerva.

Divinitatea apare sub figura des întâlnită în toreutica clasică. Fața este feciorelnică, părul lung și cosițe îi acoperă pavilioanele urechilor, fiind rulat pe creștet în forma coarnelor semilunei și prins într-o *taenia* cu nod central, coafură aproximativ similară cu cea a statuetei numită „Diana de la Sarmizegetusa”²⁶. Este înveșmântată cu un chiton fără mâneci, tivit pe margini și prins pe omoplatul stîng cu o fibulă mare, rotundă. Pe umărul drept, în spate, se zărește partea superioară a tolbei de săgeți de care atîrnă un șnur cu pandantiv circular.

Piesa este destul de minuțios lucrată, fiind datată în secolul al II-lea e.n.

2. *Pectoral cu Minerva* (fig. 13), cumpărat de la F. Walla (Viena). Dimensiuni: înălțimea 6,7 cm, lățimea 3,7 cm, înălțimea feței 1,4 cm. Inv. I 1358.

Figura are detaliile destul de șterse, zeița înțelepciunii poartă obișnuitul coif attic cu pană înalt și este îmbrăcată în armură, pe piept

²⁶ H. Daicoviciu, în *OmD*, p. 131—139.

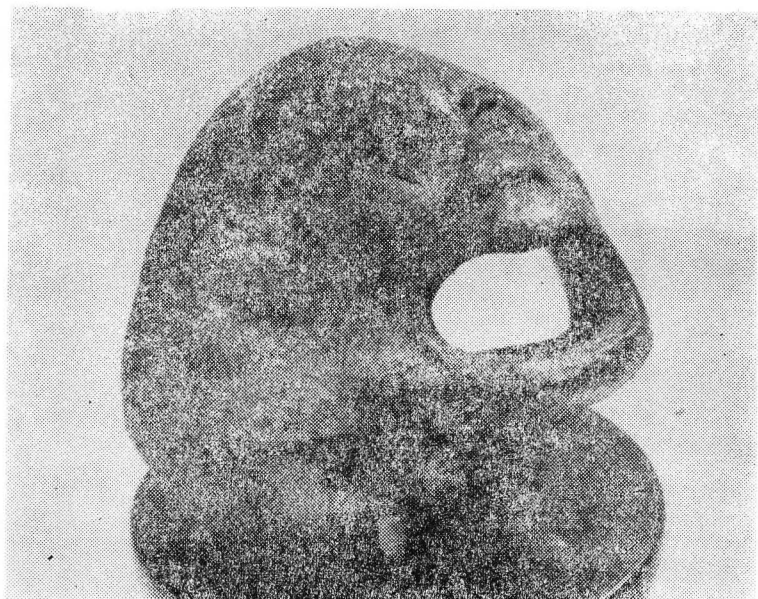

Fig. 14 — Mîner ornamental.

Fig. 15 — Suport de vas.

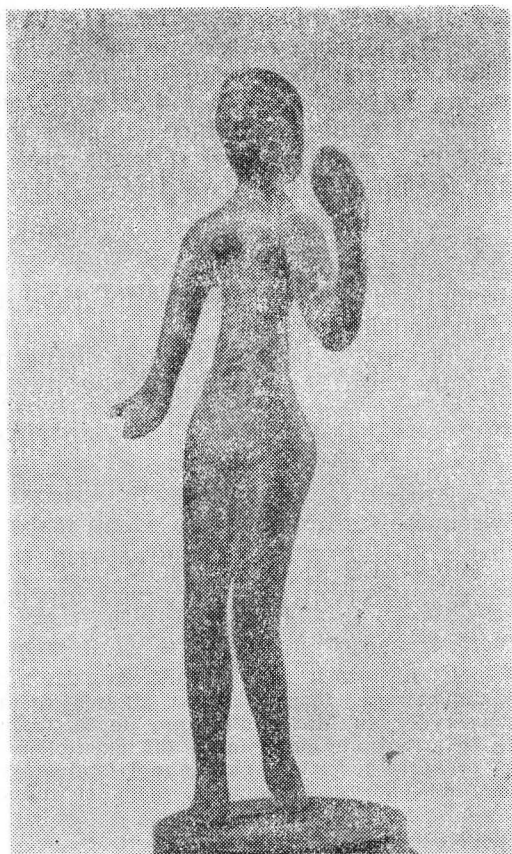

Fig. 16. — Statuetă cu Venus.

distingându-se cu greutate efigia Medusei. Cronologic, ea se încadrează în secolele II—III.

3. *Mîner ornamental* (?), achiziționat de la același F. Walla. Dimensiuni: înălțimea 3,5 cm, lățimea 4 cm. Inv. I 1360.

Funcțional, bronzul aparține de categoria pieselor descrise la pozițiile A. III/5—6 și prezintă capul unei maimuțe (fig. 14), cu botul larg deschis în care se introducea inelul mînerului de casetă. Datarea: secolele II—III.

4. *Suport de vas* (fig. 15), provenit din aceeași sursă ca piesele B/2—3. Dimensiuni: înălțimea 5,0 cm, lățimea 2,5 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Inv. I 1361.

Piesa, din secolele II—III, figurează un sfinx ca cel de la nr. A. IV/7. Aripa dreaptă a personajului s-a rupt.

5. *Statuetă înfățișînd pe Venus* (fig. 16), din pusta maghiară cu punctul de descoperire neprecizat. Dimensiuni: înălțimea 14,3 cm, lățimea 3,6 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Inv. 4216.

Zeița apare nudă, avînd centrul de greutate pe piciorul drept întins, celălalt fiind ușor îndoit spre spate. Fața este destul de grosolană,

cu ochii mari și nasul borcănat. Părul, prins într-un coc la ceafă, este redat prin șuvițe canelate adânci, cu cărare la mijloc. Pe cap are specifica diademă semicirculară, ornamentată prin linii în zig-zag. Mîna dreaptă este înainte, cu palma întinsă, cealaltă ridicată, ținînd un obiect oval (piatră ponce ori ou?). Detaliile anatomice stingace (brațele disproporționate în comparație cu corpul, bazinul și fesele prea masive) indică o lucrare toreutică din secolul al III-lea e.n.

*

Punerea în circulație a acestor piese sculpturale, de diverse iconografii și categorii funcționale aduc încă o dată în discuție variata gamă de reprezentări a valoroasei și bogatei colecții de bronzuri antice care își găsesc adăpost în cunoscutul lăcaș de știință și cultură clujean.

CONSTANTIN POP

BRONZES FIGURÉS ROMAINS AU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'auteur publie un nombre de 36 bronzes figurés romains (fig. 1—16 et fig. I—VII), pièces conservées au Musée d'histoire de la Transylvanie. Elles ont été départagées après le critère de provenance (31 exemplaires de Transylvanie, 5 acquis de l'étranger) et après le critère fonctionnel (statuettes et fragments statuaires, pièces ornementales, anses et manches, pieds et supports des vases décoratifs).

Les pièces sont datées au II—IIIème siècles.

TEZAURUL MONETAR DE LA RĂCĂȘDIA (III)

În cele ce urmează vom prezenta un număr de 79 monete de bronz, datînd din secolul IV e.n., recuperate în anul 1981 ca provenind dintr-o descoperire de la Răcășdia¹. După afirmația lui Ovidiu Bozu, cel care a recuperat piesele și a persoanei la care au fost găsite, piesele fac parte dintr-un tezaur mai mare de la Răcășdia (jud. Caraș-Severin)². Nu se poate însă preciza, de la care din grupele de monete identificate acolo provine.

Cum în patrimoniul muzeelor de la Timișoara și Reșița se mai află și au mai ajuns recent grupe de monete din descoperirile de la Răcășdia vom prezenta în cele ce urmează o simplă listă a celor 79 de monete. Concluzii, tabele și grafice privind structura și compoziția descoperirilor de la Răcășdia devin inutile în acest stadiu al cunoștințelor în legătură cu tezaurele din secolul IV e.n. Ele vor putea fi întocmite atunci cînd vor fi determinate în întregime toate monetele descoperite în hotarul acestei localități și cînd se vor putea face precizări în legătură cu locurile de descoperire.

Lista monetelor este următoarea:

AQUILEIA

Victoriaeddauggqnn. 341—346. perioada IV. AE 3

1—2. Constans	LRBS, I, 701	
3—4. Constans	LRBC, I, 710	
5. Constans	cf. LRBC, I, 710	dar AQT

SISCIA

Victoriaeddauggqnn. 341—346. perioada IV. AE 3

6. Constans	cf. LRBC, I, 792	dar în cîmp.
7. Constantius II	LRBC, I, 798	
8. Constans	LRBC, I, 800	

¹ Piesele au fost recuperate de către Ovidiu Bozu, muzeograf la Muzeul județean de istorie din Reșița. Îi aducem și pe această cale cuvenitele mulțumiri, atît pentru informațiile date, cît și pentru faptul că ne-a cedat spre publicare piesele. Aceste monete se află în depozitul monetar al Muzeului de istorie din Reșița sub numerele de inventar N. 755—817, 818; piesele corodate sînt inventariate ca N. 819—821.

² Vezi N. Gudea, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 183—190 (Răcășdia I); idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 483—490 (Răcășdia II).

THESSALONICA

<i>Victoriaeddauggqnn.</i> 341—346.	perioada IV. AE 3	
9. Constans	cf. LRBC, I, 860— —861	dar în câmp.
10. Constantius II	cf. LRBC, I, 862	
11. Constans	LRBC, I, 863	
12. Constans	cf. LRBC, I, 863	dar în câmp.
13—15. Constans	cf. LRBC, I, 864	dar I

CONSTANTINOPOLIS

<i>Vot XX Mult XXX.</i> 341—346.	perioada IV. AE 3	
16. Constantius II	cf. LRBC, I, 1064	dar I
17. Constantius II	cf. LRBC, I, 1064	exerga stricată ; în câmp.
18. Constantius II sau Constans	cf. LRBC, I, 1064	exerga stricată ; în câmp.
<i>Stca în cunună.</i> 341—346.	perioada IV	
19. Populus Romanus	cf. LRBC, I, 1067	dar I

NICOMEDIA

<i>VN—MR.</i> 341—346.	perioada IV. AE 3	
20. Constantinus I	LRBC, I, 1148	
21. Constantinus I	cf. LRBC, I, 1148	dar la capătul de exergă

Vot XX Mult XXX. 341—346. perioada IV. AE 3

22. Constantius II	LRBC, I, 1149
--------------------	---------------

CYZICUS

<i>VN—MR.</i> 341—346.	perioada IV. AE 3	
23. Constantinus I	LRBC, I, 1304	
24. Constantinus I	cf. LRBC, I, 1304	dar (.
25. Constantinus I	cf. LRBC, I, 1304	dar Z
26. Constantinus I	cf. LRBC, I, 1304	dar exerga stricată

Vot XX Mult XXX. 341—346. perioada IV. AE 3

27. Constans	LRBC, I, 1308	
28. Constans	cf. LRBC, I, 1308	dar I
29. Constans	cf. LRBC, I, 1308	dar exerga stricată

ALEXANDRIA

<i>Quadriga.</i> 337—341.	perioada III b. AE 3
30. Constantinus I	LRBC, I, 1454

Urmează o serie de piese la care nu se poate determina locul de emitere, exerga fiind complet stricată sau ștearsă;

Gloria exercitus. 335—337 sau 337—341. perioada III b

31. Constantinus I sau Constantinus II

337—341. perioada III b

32. Constans

Quadrīga. 337—341.

33—35. Constantinus I

Pax publica. 337—341

36. Iulia Helena (probabil la Treveri?)

VN—MR. 341—346

37—39. Constantinus I

Victoria Augusti. 341—346

40. Constantius II

Victoriaeddauggqnn. 341—346

41. Constantius II dar în câmp.

42. Constantius II dar în câmp palmetă și punct

43. Constans dar în câmp e

44. Constans dar în câmp.

45. Constans dar în câmp palmetă

46—48. Constantius II sau

Constans dar în câmp.

49—52. Constantius II sau

Constans dar în câmp palmetă

53—59. Constantius II

60—63. Constans

64—73. Constantius sau Constans

Urmează câteva piese la care imaginea reversului nu poate fi determinată:

74. Constantinus

75. Constantius II

În fine, lista monetelor se încheie cu piesele nedeterminabile înregistrate cu numerele 76—79.

Așa cum afirmam la începutul articolului nu vom face absolut nici un fel de discuții în jurul acestui fragment de tezaur. Se impun însă câteva observații, strict necesare, pentru a lega descoperirea de piesele cunoscute deja de la Răcășdia sau de cele care urmează a fi determinate.

Distribuția monetelor pe tipuri de revers se prezintă astfel:

<i>Gloria exercitus</i>	335—337	1
<i>Gloria exercitus</i>	337—341	1
<i>Pax Publica</i>	337—341	1
<i>Quadrīga</i>	337—341	4
<i>Victoriaeddauggqnn</i>	341—346	32
<i>Victoria Augusti</i>	341—346	1
Stea în cunună	341—346	1
Vot XX Mult XXX	341—346	23
VN—MR	341—346	9
		73 piese

Tabelul de mai sus, ca și lista pieselor, dealtfel, arată că din punct de vedere cronologic, al tipurilor de revers prezente și al atelierelor monetare reprezentate în fragmentul de tezaur, acesta se apropie de structura unui alt fragment de tezaur, numit de noi, Răcășdia I³. Aceeași structură îl deosebește de un al doilea fragment de tezaur, numit de noi Răcășdia II, în care au apărut monete de tipul FTR FH⁴. Deocamdată, prezența acestui tip de monetă este singurul criteriu care deosebește cele două grupuri. Rămîne un deziderat separarea descoperirilor de la Răcășdia pe locuri de descoperire sau pe tipuri monetare în funcție de aceste locuri. O asemenea acțiune ar permite pe de o parte explicații în legătură cu aglomerarea⁵ în această localitate a unei cantități mari de monetă de bronz din secolul IV e.n., iar pe de altă parte ar contribui la elucidarea fenomenului circulației monetare din Banatul secolului IV e.n.

DANA BĂLĂNESCU — NICOLAE GUDEA

THE COIN-HOARD FROM RĂCĂȘDIA (III)

(Summary)

In the neighbourhood of the Răcășdia village (Caraș-Severin district, Romania) several parts of Roman bronze coin hoards were discovered between 1960—1970. The coins dating from the 4th century were scattered in several places owing to the discoverers. Large groups of these coins are kept by now in the museums of Cluj-Napoca, Timișoara and Reșița (about 3000 pieces), other groups are in various private collections. Total number of the coins, their aspect, together with the data furnished by the discoverers seem to indicate the existence of two or three hoards.

The present paper deals with the 79 coins which have recently got in the History Museum of Reșița and which join the series of hoard parts published until now.

All are bronze coins dating from the 4th and 5th decades of the 4th century A.D. and were issued by mints East of Aquileia. The coins dealt with in this paper present similarities with the group of coins published under the title *Coin hoard from Răcășdia. I* (in *Acta Musei Napocensis*, XII, 1975, p. 183—190).

³ N. Gudea, in *ActaMN*, XII, 1975, p. 183—190.

⁴ N. Gudea, in *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 483—390.

⁵ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*. București, 1966, p. 183, anexa nr. 155, vorbește despre un tezaur mare de circa 200 piese; cf. E. Chirilă—N. Gudea—I. Stratan, *Drei Münzhorte aus 4. Jahrhundert aus dem Banat*, Lugoj, 1974, p. 74, nr. 17. Părerea noastră este că în hotarul localității au fost descoperite mai multe tezaure. Din păcate, în afara muzeelor de la Timișoara, Reșița și Cluj-Napoca, părți din aceste tezaure sau chiar tezaure întregi se află în posesia unor colecționari, necunoscute cercuitului științific.

NECROPOLA DE INHUMAȚIE DE SEC. VIII — IX E.N. DE LA TIMIȘOARA — PODUL MODOȘ

În data de 18 februarie 1976, Muzeul Banatului a fost informat că pe unul din șantierele de construcții ale orașului Timișoara, în apropiere de podul peste riul Bega, numit „Podul Modoș“, s-au descoperit urme dovedind existența unor morminte. În urma deplasării la fața locului¹, s-a recuperat material arheologic care provenea din trei morminte deranjate și a fost degajat un al patrulea mormint, tot materialul rezultat fiind adus la muzeu. Din cele relatate de muncitori, cele trei morminte aveau scheletele orientate cu capul spre vest. Din M1 și M2 provin: două scări de șa fragmentare, din fier; o sabie ruptă în două: o zăbală din fier; piese mărunte (accesorii de curea) din bronz; fragmentele unui vas de tip oală-borcan; două fragmente de garnituri de centură din bronz; două fragmente ale unui cuțit din fier; o monedă (denar roman imperial) din metal comun acoperit cu o peliculă de argint, din vremea lui Commodus².

Din mormintul nr. 3, deranjat de construirea unei conducte, s-au recuperat oase umane și de animal (cal), precum și fragmente dintr-un borcănaș de mici dimensiuni, nerestaurabil, din pastă de culoare roșu-cărămizie, decorat în partea sa superioară, de la umăr în jos, prin incizie, cu linii în val și linii paralele, orizontale. Și acest mormint a fost orientat cu capul spre vest.

Mormintul nr. 4. Mormint de bărbat, cu scheletul orientat cu capul spre vest. Adâncimea mormintului: 1,10—1,30 m. Groapa mormintului avea lungimea de 2 m. și lățimea de 0,85 m. Lungimea scheletului era de 1,73 m. Scheletul, întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, era lunecat puțin spre stînga.

Mormintul conținea următorul inventar:

- o cataramă din fier, plasată deasupra craniului, spre dreapta;
- cîte o cataramă dreptunghiulară din bronz, în dreptul coatelor;
- de o parte și de alta a bazinului, în dreptul centurii, alte două cataramae dreptunghiulare din bronz;
- sub cotul drept, o cataramă de bronz dreptunghiulară și agățătoare de la curea, cu cele două nituri de prindere;
- în dreptul femurului stîng, spre genunchi, o aplică de bronz de formă triunghiulară;
- de-a lungul femurului drept un pumnal de fier cu urmele tecii din lemn;

¹ Deplasarea a fost efectuată de arheologii Florin Medeț, Doina Benea și Bejan Adrian. Mulțumesc pe această cale colegilor pentru sprijinul acordat în recuperarea acestui material.

² Datarea monedei a fost efectuată de arheologul Doina Benea.

— lingă vârful ascuțit al pumnalului, spre exteriorul gropii, un pandantiv din bronz, cu decorație antropomorfă;

— la picioarele scheletului, plasat pe axa longitudinală a mormintului, resturile unui mic vas de lemn cu cercuri din fier, foarte corodate. Lemnul fiind putrezit, s-au putut recupera fragmente din cele două cercuri, restaurându-se în întregime cercul superior cu urechiușele de prindere. Vasul avea formă tronconică, cu fundul larg și gura mai îngustă (cofă) și era înalt de aproximativ 20 cm.

— un amnar întreg și un fragment de amnar, ambele lipite de pumnal;

În urma restaurării materialului din necropola de înhumatie de la Timișoara—Podul Modoș, s-au putut recupera următoarele piese:

1. Vas de tip oală-borcan, lucrat la roată înceată (fig. 2/7). De culoare cărămizie, neagră în spărtură, din pastă de bună calitate, cu nisip și pietricele în compoziție. Are formă zveltă, cu umărul ridicat deasupra mijlocului, cu buza răsfringându-se în exterior și terminându-se rotunjit și cu partea inferioară îngustându-se spre fund, care este drept. Pe umăr este decorat prin incizare cu mai multe linii în val. Dimensiuni: înălțime 21 cm., diametrul gurii 17 cm., diametrul maxim 22 cm., diametrul fundului 9 cm. Are la exterior puternice urme de ardere ulterioară.

2. Sabie. Din fier, corodată foarte puternic, ruptă în două fragmente probabil la descoperire. Lungimea totală 63 cm., lungimea lamei 57 cm., lungimea de miner păstrat 6 cm. Lățimea maximă a tăișului este de 4 cm.

3. Scară de sa, din fier (fig. 2/6). Executată din trei părți unite între ele: urechea, corpul bombat și bara de susținere a piciorului. Corpul și baza sint executate din bară de fier cilindrică, urechea este aplatizată prin ciocănire și dreptunghiulară în secțiune. Bara de susținere se prinde de corp puțin deasupra extremităților acestuia, prin străpungerea corpului scăriței și nituirea la exterior a extremităților barei. Dimensiuni: înălțime totală 17 cm., lățimea maximă a corpului 12 cm., lățimea corpului la extremități 10 cm., înălțimea urechiușei 2,5 cm., diametrul barei metalice din care este executat corpul scăriței și bara de susținere este de 1 cm.

4. Partea superioară a unei scări de sea, din fier, de același tip cu precedenta, probabil perechea primei piese. Păstrată fragmentar (urechea și jumătate din corp). Dimensiuni păstrate: înălțime 10 cm., din care 2,5 cm. urechea dreptunghiulară; diametrul barei de metal din care este executat corpul piesei este de 1 cm.

5. Zăbală. Din fier, de tipul zăbalelor compuse și cu două inele la capete. Lungimea piesei este de 12 cm.

6. Cuțit din fier (fig. 1/13). Se păstrează doar lama, puternic corodată și ruptă în două fragmente. Lungime 14,5 cm., lățime 1,3 cm.

7—11. Cinci verigi din bronz (fig. 1/1—5). Mici inele din bronz, cu diametrul cuprins între 1,8—2 cm., executate din sîrmă groasă de 1,4 cm., folosite la prinderea de curea a diferitelor accesorii vestimentare.

12. Plăcuță de la garnitura de centură (fig. 2/3). Păstrată fragmentar, doar partea sa finală. Conține și niturile mici cu care se fixa de curea. Corpul este decorat, pe lungimea sa, cu un decor vegetal (vrejuri)

ocupînd tot spațiul piesei, cu excepția chenarului marginal. Piesa este executată prin turnare. Dimensiuni păstrate: lungime 4,6 cm., lățime 2,3 cm.

13. Plăcuță de la garnitura de centură (fig. 1/8). De mici dimensiuni, îngustă, laturile lungi se curbează în interior, una din laturile scurte este dreaptă iar cealaltă formează un unghi ascuțit, cu virful pe axa longitudinală a piesei. Este găurită pentru a fi prinsă de curea cu un nit. Decorată cu un decor geometric, redînd linii ce se întretaie în zig-zag, formînd romburi opuse la vîrfuri. Piesa este executată prin turnare. Lungime: 2,5 cm.

Din mormîntul nr. 4:

14. Pumnal (fig. 1/14). Din fier, păstrează urmele tecii de lemn în care se afla. În partea superioară, lîngă buză, teaca avea un buton din fier cu ajutorul căruia se prindea de curea. Capătul mînerului pumnalului s-a rupt ulterior descoperirii, fiind restaurat. Dimensiuni: lungime 23 cm, lățime 2 cm, grosimea păstrată a tecii 0,8 cm. Butonul de fier are lungimea de 1 cm.

15. Agățătoare cu verigă de agățat (fig. 1/6, 7). Veriga este de același tip cu cele prezentate (fig. 1/1—5). Agățătoarea păstrează cele două nituri cu care se fixa pe curea. Piesa este din bronz și are lungimea de 3 cm.

16. Cataramă de fier dreptunghiulară (fig. 1/10). De formă aproximativ dreptunghiulară, latura pe care se așează virful acului este ușor curbată, iar extremitățile acesteia cu care se unește cu celelalte două laturi sînt rotunjite. Acul este rupt, păstrîndu-se, doar partea inferioară. Sîrma din care s-a executat piesa a fost trasă în secțiune dreptunghiulară. Dimensiuni: lungime 2,6 cm., lățime 2,4 cm.

17. Cataramă din bronz, dreptunghiulară (fig. 2/5). Păstrează o parte din tabla de bronz cu care se prindea de curea și două nituri de prindere. Catarama este executată din sîrmă cu diametrul între 2,5—3 mm., are lungimea de 3 cm., lățimea de 2,8 cm. Fragmentul de tablă păstrat este de 2 cm. lungime.

18. Cataramă din bronz, dreptunghiulară (fig. 1/9). Lungime 2,8 cm., lățime 2,8 cm. Diametrul sîrmei este de 0,25—0,3 cm.

19. Cataramă de bronz dreptunghiulară (fig. 1/11). Spre deosebire de precedenta, sîrma din care este executată este fațetată, triunghiulară în secțiune. Pe partea interioară, pe toată lungimea sa, sîrma are o șanțuire. Acul, spre vîrf, este decorat cu mici denivelări asemănătoare unor liniuțe, perpendiculare pe lungimea acului. Dimensiuni: lungime 2,8 cm., lățime 2,6 cm., grosimea sîrmei 0,3 cm.

20. Aplică de curea (fig. 1/12). Probabil un ornament fixat la un capăt de curea, format din două părți identice, care prindeau de ambele părți cureaua. Din baza dreptunghiulară se ridică o decorație triunghiulară. Centrul este gol, un vîrf ascuțit central pornind din bază. Piesa este realizată prin turnare și finisare ulterioară. Baza sa este decorată cu un chenar interior. Dimensiunile celor două părți: înălțime 3 cm., lungimea bazei 2 cm., grosimea 0,3 cm.

21. Pandantiv cu decorație antropomorfă (fig. 2/1). Piesă turnată din bronz. Executată în tehnica turnării în tipar, este goală în interior.

Exteriorul redă o figură umană cu sprincene foarte pronunțate, proeminente, nas cu nări puternic dilatate și gura deschisă. Deasupra capului, în spate, are un coronament ondulat, sugerind o coamă bogată de păr. Turnată probabil în tipar bivalv, prin metoda cerii pierdute, la finisare piesa a fost aurită, păstrând încă, pe alocuri, urme de aurire. Dimensiuni: înălțime 2,8 cm., lățime 1,4 cm., grosime 1,7 cm.

22. Amnar din fier. Realizat dintr-o singură bucată de metal, cu extremitățile subțiate și întoarse spre centrul piesei, unde se unesc cu acesta. Este puternic corodat. Dimensiuni: lungime 6,2 cm., lățime 1,5—2 cm., grosime 0,2 cm. (fig. 2/2).

23. Fragment de amnar, din fier, lung de 1,7 cm. Reprezintă curbura subțiată a unui amnar probabil de același tip ca și precedentul.

24. Cerc de fier de la vasul de lemn (fig. 2/4). Inițial de formă rotundă, acum oval datorită presării pământului. Restaurat în întregime, păstrează urechile de prindere (apucătorile). Format dintr-o bandă de fier lată de 2 cm și groasă de 0,2—0,3 cm. Axa lungă a ovalului este de 12,5 cm. Apucătoarea se compune din două părți: una circulară, care se prelungește și se prinde de cerc printr-o bucată dreptunghiulară de metal, lungă cât lățimea benzii. Înălțimea celor două apucători este de 5 cm. deasupra benzii cercului, iar diametrul lor de 3,4 cm. Urechile, cu nituri în centru și urme de lemn pe fața interioară a vasului, dovedesc că acesta nu avea mîner, fiind probabil un vas de tipul cofelor, de formă tronconică, cu diametrul fundului mare și diametrul gurii mai mic, avind deasupra buzei două apucători de lemn întărite cu fier, de care se prindea.

*

Prin materialul recuperat, necropola de la Timișoara — Podul Mодоș se încadrează în tipul necropolelor de inhumatie din secolele VII—IX e.n. de pe o întinsă arie geografică. Descoperirile de mare amploare din ultimii ani, realizate ca urmare a cercetării integrale a unor mari necropole de acest tip dovedesc, ca urmare a diversității și bogăției materialelor recuperate, existența în cadrul acestor complexe (atribuite inițial doar avarilor și slavilor) a unei numeroase populații romanice. Această populație caracterizată prin elemente ale culturii Keszthely (în cadrul necropolelor avare)³ și ale culturii Kótlach (în cazul necropolelor slave)⁴ conviețuiește în spațiul fostului imperiu roman alături sau împreună cu populațiile nou venite.

Ritul funerar al necropolei de la Timișoara—Podul Mодоș este inhumatia⁵, cu morții orientați vest-est și îngropați la o adincime cuprinsă între 1,10—1,30 m. Mormîntul nr. 4, recuperat integral, nu conținea oase de animale (cal etc.) care să ateste așezarea lor rituală în mormînt, iar atribuirea unor astfel de elemente de rit celorlalte trei morminte, deranjate, este incertă, bazîndu-se doar pe relatările muncitorilor care le-au descoperit. Inventarul necropolei prezintă analogii cu descoperiri de pe o vastă arie înconjurătoare, în necropolele de sec. VIII—

³ I. Bóna, în *ActaArchHung*, 1971, p. 294.

⁴ M. Rusu, în *Apulum*, IX, 1971, p. 724 și nota 48.

⁵ Toate mormintele descoperite aici sînt de inhumatie. Necropola nefiind săpată integral, nu putem preciza dacă conține sau nu morminte de incineratie.

IX e.n. din Oltenia⁶ și Transilvania⁷, cât și în necropolele de pe teritoriiul R. P. Ungare⁸, R. S. F. Iugoslavia⁹, R. P. Bulgaria¹⁰ și R. S. Cehoslovacia¹¹:

Arme

— Sabia cu lamă dreaptă își găsește analogie în sabia asemănătoare din mormintul avar de la Aiudul de Sus¹² (Transilvania), iar mai îndepărtat, în mormintele din movila de la Bernolakovo (Slovacia)¹³. La Timișoara nepăstrându-se decât lama, foarte puțin curbă, o încadrare tipologică mai precisă a acestei piese nu este posibilă.

— Pumnalul și cuțitul sînt piese foarte răspîndite în mormintele menționate. Dintre analogii, cităm pe cele din Transilvania¹⁴, din Cîmpia Munteană (Tirgșor)¹⁵, din necropolele de la Nitra¹⁶ și Aradač¹⁷ (Iugoslavia), Pobedin¹⁸ și Želovce¹⁹ (Slovacia).

Piese de harnașament

Deși scările de sa sînt de asemeni foarte răspîndite în epocă, piesele de tipul celor de la Timișoara sînt ceva mai rare. În tipologia scărilor de sa de sec. VII—IX realizată de Z. Čilinska îndeosebi pe baza pieselor din Slovacia, scările de sa de la Timișoara se încadrează în tipul nr. 4, executat din trei elemente constitutive, fiind cel mai evoluat ca tehnică de execuție din întreaga serie și datîndu-se în secolele VIII—IX e.n.²⁰. Printre analogii putem aminti piesele de la Nove-Zámky²¹, Žitavsky-Tôn²² (Slovacia) și Csóka (Ungaria)²³.

⁶ Necropola de la Obirșia Nouă, O. Toropu—O. Stoica, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 163—188; O. Toropu, *Romanitatea țirzie și străromânii în Dacia Traiană Sud-Carpatică*, Craiova, 1976, p. 159.

⁷ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 61—108.

⁸ E. Garan, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar Finds in the avar period (567—829) in Hungarian*, I, Budapesta, 1975.

⁹ *La Migration des peuples-travaux archéologiques dans les pays danubiennes yougoslaves*, Zemun, 1962; S. Nagy, în *SZAUSAV*, XVI, Nitra, 1968, p. 165—172.

¹⁰ J. N. Vîjarova, *Slaviani i prabilgari. (No danni na necropolite ot VI—XI v. na teritoriana na Bilgaria)*, Sofia, 1976; Idem, *Slawische und slawisch-bulgarische Siedlungen auf dem Territorium Bulgariens vom Ende des VI—IX Jahrhunderts*, Sofia, 1965.

¹¹ Z. Čilinska, în *Archaeologia Slovaca Fontes*, VII, Bratislava, 1966; Idem, în *Archaeologia Slovaca Catalogi*, V, Bratislava, 1973; Jan Eisner, *Devinska Nová ves*, Bratislava, 1952; Z. Čilinska, în *SlovArch*, XIII, 2, 1965; A. Točík, în *SlovArch*, XI, 1, 1963, etc.

¹² K. Horedt, *op. cit.*, p. 71, fig. 17/3.

¹³ L. Kraskovska, în *SlovArch*, X, 2, 1962, p. 472, pl. XI/5.

¹⁴ K. Horedt, *op. cit.*, p. 70.

¹⁵ Gh. Diaconu—P. Diaconu, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 165—173.

¹⁶ B. Chropovský, în *SlovArch*, X, 1, 1962, p. 240, pl. XVIII/5.

¹⁷ S. Nagy, *La nécropole de Mečka. Inventaria Archaeologica. Jugoslavia*, XVIII, Beograd, 1973, pl. Y 164/5, M. 85; Y 161/7, M. 112; Y 162/4, M. 50.

¹⁸ *SlovArch*, XVII, 1, 1969, p. 163, fig. 36/12 și p. 159, fig. 32/7, 10.

¹⁹ Z. Čilinska, în *Archaeologia Slovaca Catalogi*, p. 236, pl. XCV/14.

²⁰ *Ibidem*, p. 191, fig. 22/8, Tipul IV.

²¹ *Ibidem*, pl. LVI/10—11, p. 298.

²² Idem, în *SlovArch*, XIII, 2, 1965, p. 102, fig. 9/5.

²³ I. Kóvrig—I. Kőrek, în *ActaArchHung*, XII, 1—4, 1960, pl. CVI/3, 4, 5.

²⁴ K. Horedt, *op. cit.*, p. 76.

— Zăbala este răspîndită în epocă prin cele două variante ale sale: cu bare sau cu inele laterale²⁴. Printre tipurile cu bare, zăbala de la Timișoara se încadrează în varianta mai rară, la care barele sînt îndoită în formă de „S“.

Unelte și ustensile

Dintre numeroasele tipuri de amnare, cele mai răspîndite sînt cele ale căror extremități, coborînd spre mijlocul piesei, își răsucesc capetele spre exterior. Nu cunoaștem decît un singur exemplar²⁵ și acesta nesigur datorită păstrării sale fragmentare, la care extremitățile, răsucindu-se și întorcîndu-se spre corpul piesei, se unesc cu acesta.

— Vas de lemn cu cercuri de fier. Obiect întîlnit destul de frecvent în necropolele de înhumatie prefeudale, plasat uneori la capul, alteori la picioarele inhumatului. Majoritatea acestor vase au dimensiuni medii (aproximativ 20 cm. înălțime), prezentînd două variante: *găleată*, cilindrică sau tronconică, cu diametrul fundului mult mai mic decît cel al gurii și *cofa*, la care diametrul mare este la bază. De asemeni sistemul de prindere este diferit: a) vase cu apucătorile perforate, avînd atașat un mîner mobil, iar placa de prindere pe cercul vasului fiind dreptunghiulară sau despicîndu-se în două limbi ce se despart ridicîndu-se spre orizontală; apucători obținute prin îndoirea unei bare, rotunde sau dreptunghiulare în secțiune și fixarea părților inferioare ale barei de corpul vasului prin cuie sau nituri, astfel încît să se obțină o ureche pentru prinderea mînerului; c) vase fără mîner, cu apucătorile nituite în centru, unde ar trebui să se afle gaura pentru mîner și dublînd apucătorile din lemn ale vasului. În această variantă se încadrează vasul de la Timișoara²⁶.

Accesorii vestimentare

Garniturile de centură realizate prin turnare și decorate cu motive vegetale sau zoomorfe datează mormintele avare în perioada cuprinsă între mijlocul secolului VIII—sfîrșitul secolului IX. Dintre piesele foarte apropiate tipologic de cele de la Timișoara sînt cele de la Dulă²⁷, Szentes-Felsőcsándajáros²⁸, Szentes-Nagyhegy²⁹, Szebeny³⁰, Hömökmégy Hölöm³¹, Szób³² (Ungaria), Nove Zámky³³, Bernolakovo³⁴, Prša³⁵, Želovce³⁶ (Slovenia).

²⁵ Analogie într-o piesă la Zitavska-Tôn, în *SlovArch*, IV, 1, 1956, p. 126, pl. XXXIII/13.

²⁶ Pentru analogie, o cofă de lemn cu cercuri de fier de la Obîrșia Nouă, O. Toropu, *op. cit.*, p. 159; diferite tipuri de vase de lemn la B. Chropovský, *op. cit.*

²⁷ G. Török, în *Avar Finds*, p. 317, M. 3, fig. 2 și p. 318, fig. 3/1—2, M. 11.

²⁸ *SlovArch*, XX, 2, 1972, p. 328, fig. 7/14—16.

²⁹ *Idem*, p. 373, fig. 63/12.

³⁰ É. Garan, în *Avar Finds*, p. 53, pl. XI/4 și fig. 2, M. 4/15—17.

³¹ *Ibidem*, pl. VI/12.

³² I. Kovrig, în *Avar Finds*, pl. XXI/5.

³³ Z. Cilinska, în *Archaeologia Slovaca Fontes*, p. 166, fig. 15/6, p. 299, fig. 15/6, p. 299, fig. LVII/12—15, etc.

³⁴ *Idem*, în *Archaeologia Slovaca Catalogi*, V, 1973, pl. XCVII/23, M. 481, p. 228; p. 205, pl. XXXIII/30, M. 189; p. 238, pl. C/19, M. 644.

³⁵ A. Točík, *op. cit.*, p. 179, pl. I/5, M. 3.

³⁶ L. Kraskovskaia, *op. cit.*, p. 473, pl. XII/2.

Cataramele dreptunghiulare și agățătorile de centură avînd atașate verigi de prindere sînt poate cele mai numeroase și mai răspîndite piese de inventar din necropolele acestei perioade, prezentîndu-se aproape identice tipologic, dar cu numeroase variante, executate îndeosebi din bronz și fier, mai rar din alte metale³⁷.

Aplica ornamentală pentru curea (Fig. 1/12). Piesă de factură bizantină prin tehnica și decorația sa. Se întîlnește mai rar, prezentînd, de la caz la caz, variante asemănătoare în necropolele de la Ūlő³⁸, Őskü³⁹, Szentes Kajan⁴⁰, Cikó⁴¹ (Ungaria), Holiare⁴², Zitavsky Tón⁴³ și Nove Zámky⁴⁴ (Slovacia). Cea mai apropiată analogie pentru piesa de la Timișoara este cea de la Nove Zámky. Toate aceste piese au fost datate în funcție de datarea complexului în care au fost găsite, fiind plasate cronologic în secolele VII—VIII e.n.⁴⁵.

Pendantiv cu reprezentare antropomorfă. Nu cunoaștem pînă în prezent piese identice sau apropiate tipologic de cea de la Timișoara. Pendantivele, aplicele și garniturile de centură cu decorații antropomorfe aparținînd cimitirelor de sec. VII—IX diferă ca execuție și redare a figurii de piesa din Banat⁴⁶.

Ceramica

Fragmentele celor două vase aparțin tipului de oală-borcan lucrată la roata înceată, din pastă cărămizie sau roșietică, de bună calitate, arsă oxidant, decorate în partea superioară cu linii în val și linii paralele, drepte, executate prin incizie. Vasul de la Timișoara, ce s-a putut restaura, își găsește analogii, prin forme și tehnica sa de execuție în ceramica de sec. VIII—IX e.n.⁴⁷

³⁷ Z. Čilinska, în *SlovArch*, XIII, 2, 1965, p. 116, M. 15, pl. VI/18; L. Krasovska, *op. cit.*, p. 473, pl. XII/2, p. 468, pl. VIII/21; I. Kóvrig—I. Kórek, *op. cit.*, pl. CII/5, 5, 10.

³⁸ T. Horváth, în *ArchHung*, XIX, Budapesta, 1935, fig. VII/3.

³⁹ Rhé Gy.—Fettich N., în *Seminarium Kondakovianum*, 4, Praga, 1931, pl. IV/38.

⁴⁰ I. Korek, în *Dolg*, XIX, 1943, pl. IX/13.

⁴¹ Hampel J., *Alterthümer des Frühmittelalters in Ungarn*, I—III, Braunschweig, 1905, III, pl. 215, 8a-b.

⁴² I. Kovrig, în *ArchHung*, XI, 1963, p. 121, fig. 2/3—4, M. 12/42.

⁴³ *SlovArch*, IV, 1, 1956, p. 113, pl. XX/5, M. 14.

⁴⁴ Z. Čilinska, în *Archaeologia Slovaca Fontes*, VII, 1966, p. 71, M. 360 și pl. LVI/10, 11 (cea mai apropiată analogie de piesa de la Timișoara) și M. 369, pl. XXVII/18.

⁴⁵ Datată în sec. VII de I. Kovrig (I. Kovrig—I. Korek, *op. cit.*, p. 151) și în sec. VIII de N. Fettich (N. Fettich, în *ArchHung*, XXI, 1937, pl. C/9—10).

⁴⁶ Pendantive și aplice cu decorații antropomorfe, depărtate însă tipologic de piesa de la Timișoara la Budinský-Krička, în *SlovArch*, IV, 1, 1956, p. 50 și p. 111, pl. XVIII/2—3; Jan Dekan, în *SlovArch*, XX, 2, 1972, p. 317—452; Cs. Bálint, în *ActaArch*, XXX, 1978, 1—2, p. 179 și fig. 10/6—7.

⁴⁷ Z. Čilinska, în *Archaeologia Slovaca Fontes*, VII, 1966, p. 321, pl. LXXXIX/18, M. 497; Idem, *Archaeologia Slovaca Catalogi*, V, 1973, p. 228, pl. 228, pl. LXXX/20; J. Poulik, *Jizní Morava zeme Davniých s slovenu*, Brno 1948—1950, pl. 27 f; I. Kovrig, în *Avar Finds*, p. 168, pl. 8/17, M. 79.

Concluzii

Pe baza inventarului, se poate constata că necropola de inhumație de la Timișoara—Podul Madoș se poate data în secolul VIII (a doua jumătate a sa) — începutul secolului IX, tipurile de obiecte din aceste morminte fiind cu predilecție atribuite slavilor și avarilor tîrzii. Dar aceleași obiecte și arme au constituit în această perioadă echipamentul ostașilor din cavaleria romano-bizantină. Dacă în cimitirele de inhumație în care s-au cercetat un număr mare de morminte se constată prezența majoritară, în mediul avar sau slav a populației romanizate⁴⁸, în cazul necropolei de la Timișoara, ca de altfel și în cazul altor cimitire de inhumație din Banat unde s-au descoperit doar unul sau câteva morminte, uneori în condiții de descoperire fortuite⁴⁹, o apreciere etnică mai precisă este foarte greu de realizat, cel puțin în faza actuală de cercetare. Ipotetic, cele patru morminte descoperite la Timișoara—Podul Madoș ar putea fi atribuite unuia din grupurile avaro-slave prezente la sud-est de Tisa îndeosebi după marea înfringere din anul 796 e.n. și care s-au contopit cu masa populației autohtone⁵⁰.

ADRIAN BEJAN

DIE NEKROPOLE AUS DEM VIII.—IX. JAHRHUNDERT U.Z. BEI TEMESWAR — „MADOSCHER BRÜCKE“

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1976 wurden bei Temeswar Grabstätten entdeckt die einem Friedhof angehören. Es wurden die Reste von drei Grabstätten gefunden und eine Vierte wurde freigelegt. Der Friedhof ist eine Nekropole die anhand des gefundenen Materials dem Ende des VIII.-Anfang IX.-Jahrhunderts u.Z. angehören.

Die Art der Gegenstände lässt auf die späten Awaren schliessen. Die Grabstätte nr. 4 enthält auch Elemente die in slawischen Friedhöfen dieser Zeit zu finden sind.

Da nicht systematische Ausgrabungen stattgefunden haben, wäre die Zuteilung der Nekropole nur den Awaren zu fruch gesagt.

Die Grabstätten bei Temeswar Madoscher-Brücke könnten hypothetisch einer der avar-slawischen Gruppen angehören welche, nach dem sie 796 u.Z. unterworfen wurden, süd-östlich der Theiss gezogen sind und sich hier mit der einheimischen Bevölkerung vermischt haben.

⁴⁸ M. Rusu, în *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 186.

⁴⁹ Privitor la istoria politică a avarilor și prezența lor în Transilvania și Banat, M. Rusu, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations, on the territory of Romania*, București, 1975, p. 123—155; Idem, în *Banatica*, IV, Reșița, 1977, p. 169—214.

⁵⁰ Idem, în *Apulum*, IX, Alba Iulia, 1971, p. 720 și *Banatica*, IV, 1977, p. 188.

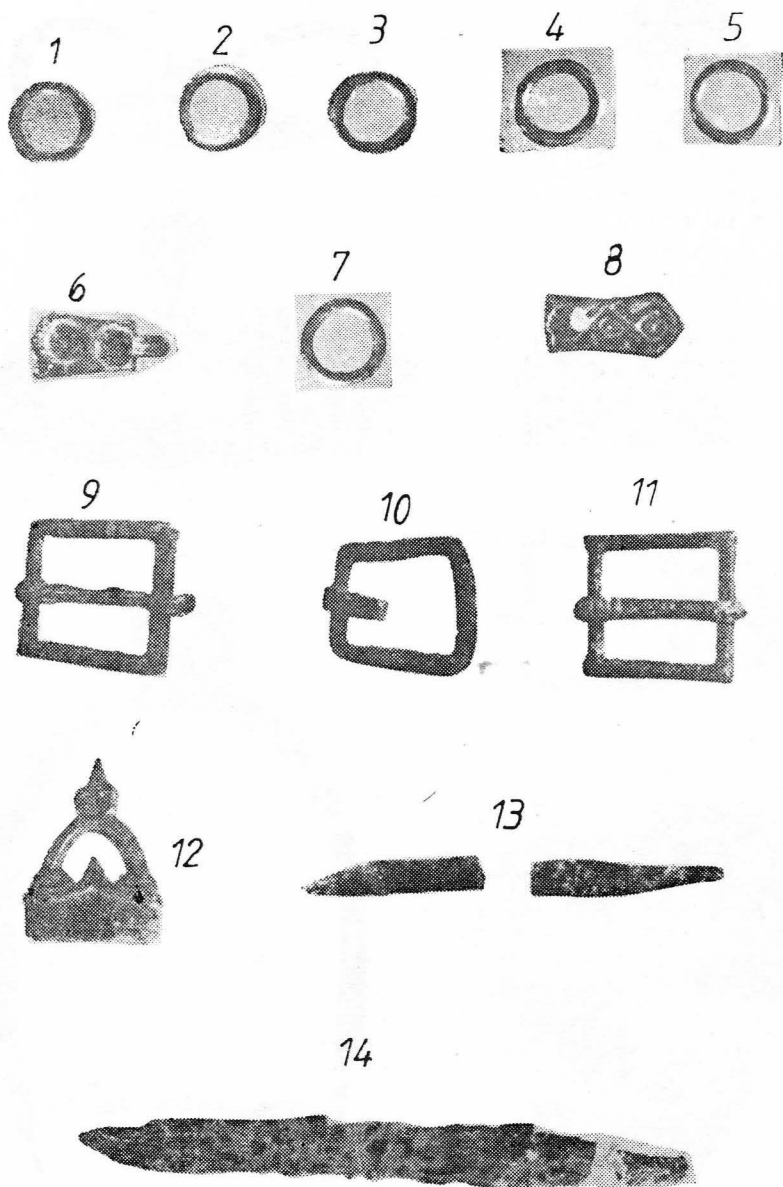

Fig. 1 — Timișoara — Podul Madoș". Piese din inventarul cimitirului.

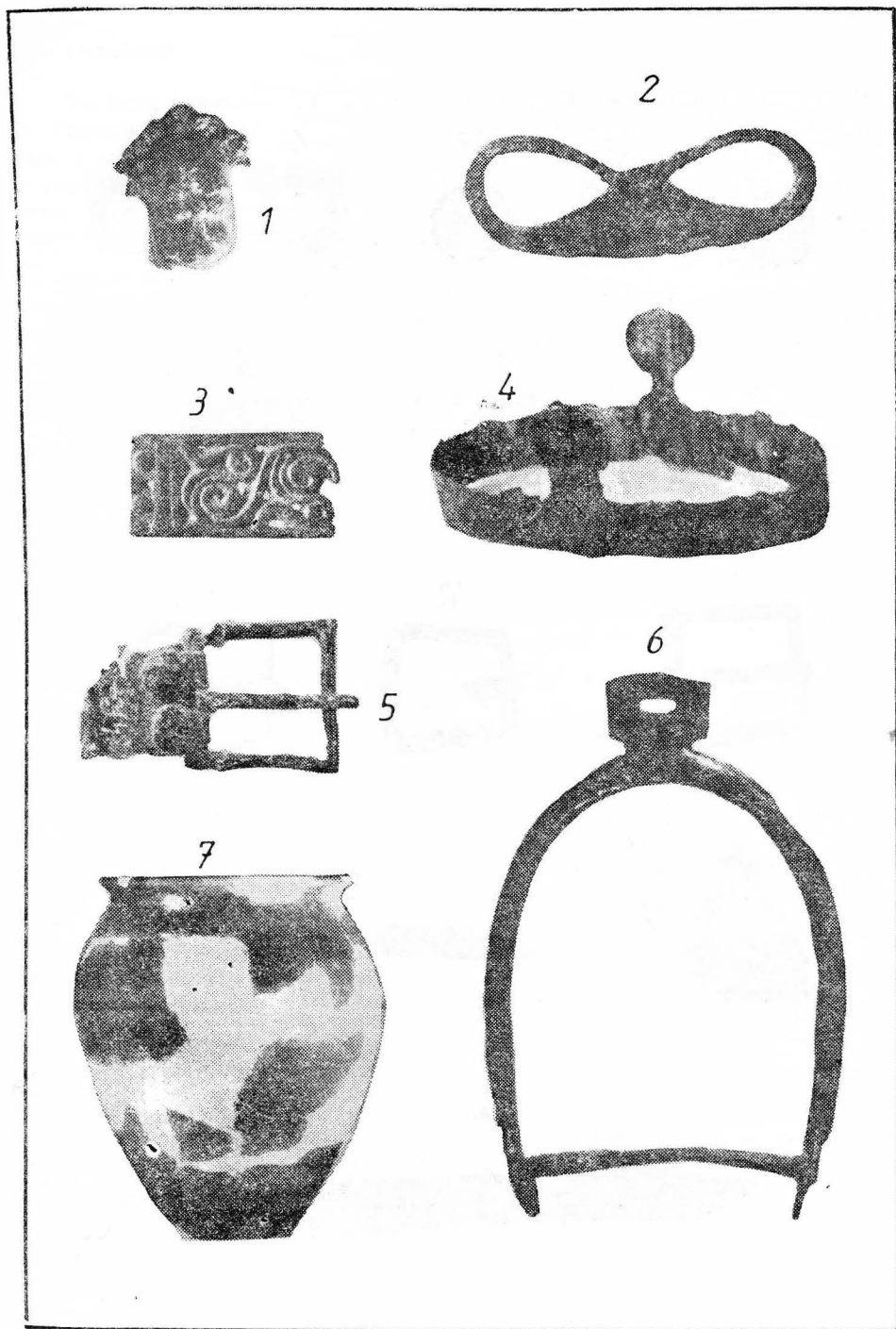

Fig. 2 — Timișoara — „Podul Madoș”. Piese din inventarul cimitirului.

CÎTEVA OBSERVAȚII PRIVIND CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A AȘEZĂRILOR RURALE DIN TRANSILVANIA DIN PERIOADA FEUDALISMULUI TIMPURIU

În momentul de față nu mai constituie o noutate care să surprindă pe cineva, ci o constatare mai veche — uneori luată în considerare de către istorici, alteori mai puțin — că fără cercetarea așezărilor rurale nu pot fi surprinse, înțelese și interpretate multiplele aspecte ale nașterii și evoluției societății feudale. Firește, nu pot fi ignorate importanțele cercetării, mai vechi și mai noi, ale istoricilor, sociologilor, etnografilor, juriștilor, care au adus și aduc contribuții serioase la problema cunoașterii din diferite unghiuri a habitatului rural. Satul a reprezentat pretutindeni celula de bază a desfășurării și organizării vieții economice și sociale, nucleul activităților productive promotoare ale culturii materiale și spirituale, locul de apariție a instituțiilor medievale, generind mereu alte fenomene socio-economice care au impulsionat evoluția orînduirii feudale, focarul permanent al refacerii și creșterii potențialului demografic. Și în definitiv ce sînt primele alcătuiuri statale incipient-feudale, dacă nu grupări mai mici sau mai mari de sate, dintr-un peisaj geografic bine conturat, dintre care unele, grupate mai tîrziu, în condiții istorice prielnice, au dat naștere statelor feudale românești. Cu alte cuvinte, așa cum a arătat Karl Marx, „satul este punctul de plecare al istoriei”¹.

Sursele scrise, chiar dacă ar exista din abundență, n-ar putea suplini întru totul aportul datelor furnizate de arheologie în urmărirea procesului evoluției forțelor de producție, a uneltelor, a ocupațiilor umane, a manifestărilor spiritual-culturale, al apariției vieții orășenești din momentul detașării unor așezări rurale a căror populație se specializează în diferite meșteșuguri, al păstrării tradițiilor și a legăturilor cu societatea anterioară (în esență moștenirea mileniului I).

În linii mari, arheologia medievală, ca ramură tînără, operînd cu obiective, metode și limbaj proprii, a înregistrat progrese remarcabile mai ales în ceea ce privește cunoașterea în linii mari a culturii materiale din ultimele veacuri ale mileniului I și de la începutul mileniului nostru, prin cercetarea multor așezări din întreg spațiul carpato-danubiano-pontic. Cum era și firesc, de la început au fost „atacate” obiective majore în cercetarea arheologică, multe dintre ele încă vizibile la suprafață, fortificații de pămînt și de piatră, așezăminte mănăstirești, orașe medievale, fără însă a fi ignorate așezările rurale, dacă acestea se iveau în raza de cuprindere a cercetărilor. Sînt bine cunoscute, pentru a mai insista asupra valorii lor, o seamă de studii și monografii, apărute în ultimele decenii, consacrate unei atari cercetări, care, în pofida persistenței multor păreri contradictorii privind încadrarea în diferite

¹ K. Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, București, 1956, p. 17.

culturi sau facies-uri, reprezintă ciștiguri realmente importante în cunoașterea sub diverse aspecte a civilizației vechi românești și a legăturilor ei cu lumea externă². Se cuvin remarcate îndeosebi cercetările arheologice din teritoriile extracarpătice, grupate într-o serie de microzone geografice sau pe văile unor riuri (Iași, Suceava, București, Botoșani, valea Moldovei, valea Argeșului etc.) precum și din Dobrogea, menite să surprindă dezvoltarea societății românești înaintea și în perioada imediat următoare formării statelor feudale³. Spre rezolvarea acelorasi probleme majore a fost antrenată cercetarea arheologică și în teritoriile intracarpătice, unde, cu toate că informațiile scrise sînt mai timpurii și relativ mai numeroase, nu se poate urmări progresul societății românești în curs de organizare la sfîrșitul mileniului I, decît pe baza cunoașterii culturii materiale și care atestă transformări de ordin social, care nu pot fi surprinse în izvoarele scrise destul de lacunare. Observațiile arheologice sînt legate tocmai de caracterul diferențiat al in-

² Amintim doar cele mai importante sinteze publicate în urma cercetărilor unor astfel de obiective: Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, I, București, 1958; R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966; R. Popa, *Cnezatul Marel*, Baia Mare, 1967; I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967; E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn*, București, 1972; P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972; P. Diaconu, S. Baraschi, *Păciul lui Soare. Așezarea medievală*, II, București, 1977; M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din sec. VIII—X de la Bucov—Ploiești)*, București, 1978; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1978; V. Spinei, *Moldova în sec. XI—XIV*, București, 1982. Cercetările arheologice din Dobrogea și Moldova pentru perioada prefeudală, feudal-timpurie și pentru geneza orașelor — pe departe mult mai intense decît în alte regiuni istorice ale țării — prin rezultatele de-a dreptul remarcabile, s-au impus cu toată probitatea în circuitul științific românesc și european. Ultima sinteză citată reprezintă un adevărat model de îmbinare a puținelor știri scrise păstrate, cu multele și serioasele dovezi arheologice, prin care se reconstituie evoluția societății românești de la est de Carpați pînă la încheierea statului feudal de sine stătător, Moldova.

³ Panait I. Panait, *Contribuții arheologice la cunoașterea satului medieval în sec. al XV-lea pe teritoriul de azi al Bucureștilor*, în *MIM*, 1964; idem, în *CAB*, 1965, 2, p. 190—222; idem, în *Istoria orașului București*, I, București, 1965 (așezarea de la Străulești — Măicănești); P. I. Panait, Mioara Turcu, Iulia Constantinescu, Paul Cernovodeanu, în *CAB*, 1965, 2, p. 239—296 (așezarea de la Tin-ganu); Aristide Ștefănescu, *Izvoare arheologice bucureștene*, București, 1978 (necropola așezării de la Mănești — Buftea); idem, *Cercetarea arheologică a satului din Țara Românească (sec. XIV—XV)*, în *SCIVA*, 31, 1980, 1, p. 131—141; V. Spinei, R. Popovici-Baltă, *Din trecutul județului Botoșani*, Iași, 1974; M. D. Matei, *Studii de istorie orășenească medievală (Moldova, secolele XIV—XVI)*, Suceava, 1970; M. D. Matei, E. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului (sec. XI—XVII)*, București, 1982. Cercetarea arheologică a satului medieval românesc a constituit tema unui simpozion desfășurat la Institutul de arheologie din București în 7—9 aprilie 1979, în cadrul căruia au fost prezentate sub formă sintetică cele mai importante rezultate, reieșind, mai ales, din dezbateri, sarcinile viitoare și oportunitatea cercetării satului medieval cu o mai mare concentrare de forțe (M. D. Matei, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 399—401. Vezi și articolele semnate de Emil I. Emandi, M. D. Matei și St. Olteanu, în același volum, p. 377—392, 403—409, 411—425, precum și Radu Popa, *Probleme de metodă a cercetării satului medieval românesc*, în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 555—562).

ventarului din așezări, locuințe, anexe gospodărești și necropole. Astfel sînt posibile unele constatări asupra transformărilor esențiale din cadrul structurilor obștești în plină evoluție și se pot surprinde unele diferențieri ce stau la baza apariției proprietății private de tip feudal asupra unor bunuri și a pămîntului, a claselor societății medievale și în ultimă instanță a statului. Într-o serie de așezări cercetate se detașează locuințe mai mari, cu inventar mai bogat, apar chiar unele curți nobiliare incipiente (Dăbica, Ilidia, Sînnicolaul de Beiuș, Voievozi, Cuhea etc.)⁴. Însăși apariția fortificațiilor de pămînt și lemn, a *așezărilor fortificate*, cum s-a încetățenit termenul, unele cercetate, foarte multe semnalate pe teren (cîteva zeci în Transilvania și Banat)⁵, nu poate fi asociată decît cu existența unor conducători.

Aceste fortificații nu au fost ridicate numai în scopuri militare, în locuri izolate și pe înălțimi inaccesibile, ca cele de mai tîrziu, din veacurile XIII—XV. Ele sînt așezate în locuri favorabile desfășurării ocupațiilor sedentare, a vieții agrare, în mijlocul unor zone populate, în cîmpie sau la contactul acesteia cu dealul, pe terasele superioare ale riurilor, soarta lor fiind strîns legată de cea a obștilor care le-au ridicat pentru propriii lor conducători (cnezi, jupani, voievozi). Pot fi enumerate o seamă de așezări din această categorie mai cunoscute și cercetate: Biharia, Arad-Vladimirescu, Pescari, Sînniclăuș, Bartolomeu, Morești, Moldovenesti, Șirioara, Medieșul Aurit, Dăbica, Cluj-Mănăstur, Ortelec, Moigrad, Crucișor, Satu Mare, Alba Iulia, Cenad⁶. Deși, după cum am mai arătat, nu numai teama de pericolul străin, aproape permanent în acele vremuri, a contribuit la ridicarea acestor fortificații, ci mai ales transformările din interiorul societății, ele putînd adăposti în incintele lor, uneori duble sau triple, timp mai scurt sau mai îndelungat, și populația din jur. În multe cazuri în interiorul fortificațiilor, pe lîngă locuințele oamenilor și alte clădiri, au fost descoperite și lăcașuri de cult și necropole.

Aceste așezări întărite constituie în primul rînd obiectul cercetării arheologice în teritoriile de la nord de Carpați, ele reprezentînd, în mijlocul numeroaselor așezări rurale deschise, nucleele populației româno-slave și românești în care s-au cristalizat relațiile feudale incipiente, în jurul unora dintre ele alcătuiindu-se formațiunile cu caracter statal binecunoscute. În jurul acestor fortificații exista o concentrare de sate, ceea ce presupune începutul unor raporturi sociale între cetate și populația din jur, în sensul că lucrările de ridicare și întreținere, precum și apărarea în caz de primejdie pot fi privite ca relații de dependență colectivă față de conducătorii politici ridicați din mijlocul acestei

⁴ Șt. Pascu, M. Rusu și colab., *Cetatea Dăbica*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 153—198; Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 555—559; R. Popa, *Cercetări arheologice din perioada feudalismului timpuriu în Crișana*, Comunicare la Sesiunea Muzeului Banatului, Timișoara, decembrie 1982; R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea*, Baia Mare, 1966.

⁵ M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 198 și urm.; idem, în *Ziridava*, XI, 1978, p. 159 și urm.; idem, în *RevRHist*, XXI, 1982, 3—4, p. 382.

⁶ Șt. Matei, P. Iambor, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 507 și urm., cu trimiteri bibliografice pentru obiectivele cercetate; P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 89—108.

populații. Dealtfel au fost înregistrate unele progrese în surprinderea citorva concentrări de sate și a unor nuclee cu caracter statal incipient, acest obiectiv însă trebuind să stea în continuare într-o măsură mai mare în atenția cercetării⁷.

Similitudinea culturii materiale în toate așezările cercetate, indiferent de distanțele geografice, din Carpații orientali pînă în Cîmpia de vest și din nordul Transilvaniei pînă în sudul Banatului, este revelatoare, infirmînd acele păreri care neagă dezvoltarea unitară a societății românești. Nu se produc schimbări esențiale sub acest aspect nici după impactul cu maghiarii în jurul anului 900. Se pot sesiza doar unele distrugerii, dar în același timp și refaceri imediate, așezările continuîndu-și viața pe același loc pînă la cucerirea arpadiană și în bună parte și după aceea. Unele așezări fortificate, cît și altele deschise evoluează spre urbanizare, după cum aflăm din cîteva izvoare scrise pentru veacul al XI-lea și după cum rezultă din descoperirile ce aduc dovezi în acest sens, dintre care cele privind sporul populației nu ocupă ultimul loc (Biharia, Cenad, Dăbica și mai ales Alba Iulia, unde cercetările mai vechi, dar mai ales cele în curs demonstrează pe lingă o continuitate de viață și caracterul urban incipient al acestui centru voievodal)⁸.

Descoperirea unor elemente specifice vieții urbane: ateliere meșteșugărești, produse locale de o factură mai bună sau de import, monede mai numeroase, unele edificii, o populație mai numeroasă în necropole, este un cîștig real al arheologiei noastre în cunoașterea genezei vieții orășenești sau un fenomen firesc și intern al societății ajunse la acest stadiu de dezvoltare. Din păcate, așa cum cunoaștem din izvoare scrise și după cum s-a constatat prin săpături arheologice, fenomenul a fost stopat pînă în veacul al XIII-lea, datorită distrugerilor pricinuite de ultimele valuri migratoare. Odată cu implantarea unor instituții feudale de tip apusean de către statul arpadian, în multe din centrele fortificate, refăcute în virtutea persistenței tradiției locale, au fost organizate comitate, episcopii, arhidiaconate, mănăstiri catolice, sau în jurul unora s-au dezvoltat cu timpul orașe și țirguri.

Începînd cu secolele XI—XII se realizează sinteza culturii materiale medievale și din punct de vedere arheologic devine aproape im-

⁷ Cu toate limitele cercetărilor de pînă acum, s-au conturat cîteva microzone în care se concentrează grupuri mai compacte de populație la cumpăna celor două milenii, adevărate structuri sociale de tipul uniunilor de obști, de întindere variabilă, cu particularități interne și cu legături socio-economice, culturale și politice. (K. Horedt, în *SCIV*, 1954, 3—4, p. 492—499; Z. Székely, în *Materiale*, VI, p. 188 și urm.; idem, în *Materiale*, IX, p. 297 și urm.; idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 89—94; R. Popa, *Cnezatul Marei*, București, 1970; M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania în sec. VI—XI*, în *Apulum*, IX, 1971; Șt. Olteanu, în *Studii*, 1975, p. 12 și urm.; idem, în *Revist.*, 1979, 2, p. 285—309; R. Popa, în *RevRHist*, XIV, 1975, 2, p. 291—314; *Studii privind istoria Aradului*, București, 1970, p. 70 și urm.; I. Uzum, Gh. Lazarovici, în *Crisia*, IV, 1974, p. 47—50; I. Uzum, M. Barbu, Al. Rădulescu, *Contribuții arheologice la definirea etnicului comunităților omenești din vestul României în sec. VIII—XIII*, Comunicare la Dezbaterile științifice de la Băile Herculane, noiembrie 1981.

⁸ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 66—92; M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice din punctul „Stația de salvare” Alba Iulia*, Comunicare la a XV-lea sesiune anuală de rapoarte arheologice, Brașov, martie 1981.

posibilă delimitarea atributelor culturale aparținând românilor și cele ale elementelor alogene. Desigur, pentru perioada de la sfârșitul mileniului I și de la începutul celui de al doilea, există elemente specifice, unele esențiale, care definesc cultura materială a slavilor timpurii, sau a celor colonizați mai târziu, ungarilor, chazarilor, pecenegilor, cumănilor, secuilor, sașilor, dar într-un interval mai scurt sau mai îndelungat de timp, acestea se pierd cu totul sau se transformă în procesul asimilării și al interpătrunderii cu cultura autohtonilor⁹. Pentru cea mai mare parte a complexelor și a materialului arheologic din așezările din sec. XI—XII, nu se pot stabili cu certitudine trăsături etnice, la fel cum tot mai dificilă devine aceeași chestiune și pentru etapa următoare (sec. XIII—XIV). Unele trăsături specific culturale pentru fiecare dintre etniile Transilvaniei vor persista și se vor perpetua până în epoca modernă (un anumit tip de așezări, un anumit stil în construcția caselor, a edificiilor de cult, produse meșteșugărești specifice etc.). Dar aproape toate categoriile de inventar arheologic vehiculate inițial de anumite etnii vor fi asimilate în măsura necesităților de viață de către toate celelalte. Altfel nu ne putem explica asemănarea izbitoare a multor produse de pe o arie largă de cuprindere, din Europa centrală, nord-estică și parțial sudică (fenomen similar de altfel și în vestul continentului), într-o vreme când știm cât de anevoioasă era circulația oamenilor și cât de limitat și de sporadic era schimbul de produse. Dacă la începutul conviețuirii lor cu autohtonii, slavii își confecționează ceramica cu mâna, practică incinerarea sau cunosc anumite procedee de reducere și prelucrare a metalelor, după câteva generații aceste elemente culturale nu mai pot fi sesizate pe cale arheologică. Răspindirea *cazanelor de lut*, atât în răsărit, cât și în toată Europa centrală, atribuite încă de mulți cercetători ungarilor și mai ales pecenegilor și descoperite în locuințe de tip bordei caracteristice autohtonilor, precum și în așezări din zone de deal, unde n-au locuit pecenegi, fiind utilizate până la asimilarea acestora de către populația autohtonă (sec. XIII—XIV), este o dovadă că aceste produse, foarte probabil inițial de proveniență orientală, au fost adoptate aproape de toate popoarele din jumătatea răsăriteană a continentului, fiind confecționate și decorate în tehnica tradițional-locală.

Se impune o mai mare prudență în apelarea la analogii cu teritoriile vecine și chiar între diferite regiuni ale țării noastre, avându-se în vedere persistența și conservatorismul unor elemente vechi și ritmul diferențiat de asimilare a altora noi într-o regiune sau alta, condițiile geografice, existența unor anumite materii prime în regiune etc.

Nu numai tipurile de locuințe și inventarul casnic din așezările cercetate în Transilvania și Banat prezintă o unitate, ci și inventarul mormintelor din sec. XI—XII și în bună parte din sec. al XIII-lea. În linii mari podoabele din necropolele de la Poian, Peteni, Zăbala, Dăbâca, Morești-Citfalău, Cluj-Mănăstur, Moldovenesti, Șirioara, Streisîn-georgiu, Alba Iulia, Biharia, Socodor, Arad-Vladimirescu, Ortelec, Hodoni și din unele necropole din sudul Banatului sînt la fel, predomi-

⁹ R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești* (sec. X—XIV), București, 1974, p. 31—44.

nind inelele de timplă din argint și bronz răsucite la un capăt în formă de S, asociate cu monede maghiare sau cu inele digitale cu chaton, cu inele digitale din sîrmă răsucită sau împletită, granulate sau simple cu mărgelile din pastă sau sticlă, cu brățări din bronz sau din sticlă, piese caracteristice epocii amintite, piese „la modă”¹⁰. Asemenea podobe au fost descoperite deopotrivă și în necropole din Ungaria, Polonia, sudul Dunării, Dobrogea, uneori asociate cu altele, precum și cu alt tip de monede.

Sudul Banatului, la fel ca și Dobrogea, în contact direct cu lumea bizantină, a adoptat de timpuriu o serie de produse specifice acelei ambianțe culturale (cercei granulați, inele, brățări din sticlă etc.), prin cele două culoare, arta bizantină iradiind spre regiunile din centrul și estul continentului, în Transilvania făcîndu-se simțită într-o măsură mai redusă și cu o oarecare întîrziere.

Pentru cunoașterea culturii materiale din veacurile XIII—XIV, din păcate, nu s-au întreprins decît cercetări modeste și sporadice, istoriografia bazîndu-se și apelînd în primul rînd la documentele scrise destul de numeroase, deși multe dintre așezările menționate au dispărut în cursul vremii, iar la majoritatea din cele care există pînă în zilele noastre se cunoaște componența etnică încă din vechime. Desigur, după cum am arătat, în ceea ce privește cultura materială nu s-ar putea semnala mari deosebiri față de ceea ce este îndeobște cunoscut pentru această parte a continentului, dar arheologia ar reuși — așa cum s-a remarcat în cîteva cazuri — să-și aducă contribuția la cunoașterea unui specific etno-cultural românesc, maghiar, secuiesc, săsesc etc. și la sesizarea antrenării mediului rural în producția meșteșugărească și în schimbul de produse cu orașele în plină dezvoltare. De cea mai mare importanță ar fi intensificarea cercetărilor în mediul românesc păstrat în regiunile de margine, în acele multe autonomii, unele privilegiate, în satele românești cunoscute ca atare din documente, precum și în fortificațiile ridicate de către nobilimea românească din aceste districte. Cetățile de la Mălăiești, Răchitova, Riu de Mori, Chioar, Valcău, Sarasău, Oncești, Breaza, Comana, Turnu Ruieni, Mehadia etc. sînt construite în tehnica epocii, iar inventarul descoperit nu se deosebește cu nimic de cel din alte cetăți și așezări, dar existența acestora în mijlocul populației românești constituie o mărturie elocventă a persistenței unor vechi instituții, recunoscute în parte și de către regalitate,

¹⁰ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei (sec. IV—XIII)*, București, 1958, p. 57—58, 138—140; M. Roska, în *Dolg*, V, 1914, p. 121—187; Șt. Dănilă, în *File de istorie*, III, 1974, p. 470—472; Székely Z., în *Aluta*, III, 1971, p. 150—152; VI—VII, 1974—1975, p. 60—61; P. Iambor, Șt. Matei, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 599—609; XVIII, 1981, p. 137—148; XX, 1983, p. 131—146; R. Popa, *Streisingeorgiu. Mărturii de istorie românească din sec. XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în *RevMuzMon*, seria MIA, 1978, 47, nr. 1, p. 9—32; M. Rusu, în *AIIC*, III, 1960, p. 18—22; S. Dumitrașcu, L. Borcea, în *Crisia*, IV, 1974, p. 61—62; Olga Necrasov, în *Annuaire Roumain d'Antropologie*, 1973, 10, p. 13; M. Barbu, M. Zdroba, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 53—54; VIII, 1977, p. 27—28; X, 1978, p. 109—111; XI, 1979, p. 190; I. Uzum, M. Barbu, Al. Rădulescu, *op. cit.*, Gyula Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budapest, 1962.

după suprapunerea feudalismului maghiar¹¹. În acest sens s-a dovedit utilă, cel puțin pentru stadiul actual al arheologiei medievale, cercetarea chiar și numai prin sondare a mai multor așezări rurale, fortificații, biserici și necropole de pe cuprinsul unor teritorii „închise“, din așa-numitele „țări“: Maramureș¹², Hațeg¹³, zona Beiușului¹⁴ și Făgăraș¹⁵, care au constituit la începutul evului mediu unități distincte nu numai geografic, dar și cu o viață proprie sub toate aspectele, cu autonomie politico-juridică menținută multă vreme. În aceste cazuri cercetarea satului propriu-zis s-a făcut pe plan secundar, în regiunile respective urmărindu-se geneza nobilimii românești, precum și dezvelirea unor monumente ridicate de către aceasta, care nu s-au dovedit a fi cu nimic mai prejos decât altele contemporane din statele vecine.

Cu toate progresele realizate și recunoscute, cercetarea satului medieval nu este de loc satisfăcătoare. În general, nu numai pentru perioada de început a feudalismului, dar și pentru epoca prefeudală, cercetările încă n-au ajuns la amploarea impusă de importanța majoră a problemelor la care trebuie să dea răspunsuri. Firește nu se poate nega faptul că într-o asemenea acțiune este nevoie de forțe serioase, de folosirea unor metode noi de investigare și de concursul unor vaste cunoștințe interdisciplinare. Imaginea satului de la începutul epocii feudale este departe de cea din zilele noastre. Chiar imaginea satului din veacurile XVIII—XIX, de dinaintea unor sistematizări întreprinse, diferă de imaginea actuală, după cum ne-o dovedesc schițele, hărțile și descrierile păstrate. Nu întotdeauna avem de a face cu sate *adunate*, ci de cele mai multe ori cu sate *răsfirate*, cu case rare, dispuse în *crânguri*, sau grupuri de case (de aici o serie de nume de sate legate de *casa cuiu*)¹⁶, cuprinzind uneori un hotar de câțiva kilometri, mutindu-și mereu vatra, nu numai din cauza pustiirilor, în urma năvălirilor sau a catastrofelor naturale, ci și sub imperiul practicării agriculturii intensive, al nevoii comunității de pământ fertil. Fenomenul amintit este deopotrivă valabil atît în zonele montane și de deal, cît și la cîmpie sau pe cursurile de apă. Această mobilitate de locuire împiedică de multe ori stabilirea cu exactitate, pentru o anumită perioadă, a numărului locuințelor unei așezări. Totuși, în cazuri fericite, cînd așezarea este mai compactă și săpată în întregime, s-a putut cunoaște întinderea ei (Comana de Jos cu 37 locuințe)¹⁷.

¹¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 203—217; R. Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *BMI*, 1972, 3, p. 54 și urm.; Th. Năgler, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări*, 1969, 14, p. 93—106; S. Iosipescu, T. Ursu, V. Ursu, *Cetatea medievală de la Chioar (jud. Maramureș)*, Comunicare la a XV-a sesiune de rapoarte arheologice, Brașov, martie 1981.

¹² Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

¹³ În ultimii ani au fost întreprinse cercetări la Răchitova, Streisîngeorgiu, Sălașul de Sus, Mălăiești, Rîu de Mori, cetatea Hațegului, Sîntămăria Orlea, Sîmpetru, de către R. Popa, A. A. Rusu, V. Eskenazy, Gh. Cantacuzino.

¹⁴ Ne referim în special la complexele civile și monastice de la Sînicolaul de Beiuș cercetate de către Radu Popa.

¹⁵ Pe lângă cercetările de la cetatea Făgărașului (Voica M. Pușcașu și N. Pușcașu, în *BMI*, XVII, 1973, p. 74 și urm.) au mai fost întreprinse altele la Breaza și Comăna de Sus.

¹⁶ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 479—494.

¹⁷ I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *Comana de Jos. Așezările din epoca dacică și prefeudală*, Cluj-Napoca, 1980, p. 69—97.

În afara vetrei sau vetrelor propriu-zise ale satului, acestuia îi aparține lăcașul de cult, necropola sau necropolele, eventual fortificația colectivă a obștei sau a feudalului ridicat din mijlocul acesteia, ori venit din afară. În hotarul comunei Gornea, de pildă, au fost cercetate și sondate mai multe complexe de locuire și necropole, pe care nu le putem socoti tot atâtea sate dispărute, ci părți ale aceleiași așezări, avînd în vedere distanțele dintre ele și similitudinea materialului, ele fiind contemporane sau eventual într-o sensibilă succesiune cronologică¹⁸. În cercetările întreprinse la Cladova și Zăbrani (jud. Arad), s-a constatat pînă în prezent o succesiune de așezări, fie în aceeași vatră, fie în mișcare, acoperind o perioadă de cîteva secole (în linii mari, între sec. IX—XVI)¹⁹.

Ideal ar fi ca toate obiectivele unui sat să fie cercetate pentru a avea tabloul de ansamblu asupra evoluției și caracterului unei așezări medievale. Deocamdată cercetările de la Ilidia²⁰ și Dăbica²¹, prin amploarea lor, pot furniza o serie de date privind existența și continuitatea așezărilor, potențialul economic și demografic, procesul de individualizare a unor bunuri și ca atare fenomenul stratificării sociale, tehnica de construcție a fortificațiilor, a edificiilor religioase, legăturile cu alte comunități mai apropiate sau mai îndepărtate.

Rezultatele parțiale de pînă acum ale cercetării unor așezări rurale nu pot întregi un tablou istoric complex și de aceea este absolut necesară intensificarea investigării exhaustive a unor complexe din regiuni diferite, pentru a avea cît mai multe eșantioane și publicarea nu selectivă și adeseori subiectivă, ci riguroasă a întregului material arheologic. Se impune ca o necesitate primordială repertoriizarea și cartarea tuturor descoperirilor, atît noi, cît mai ales a celor vechi, care mai zac în depozitele muzeelor, această operație constituind un punct de plecare pentru cercetări viitoare și pentru valorificarea monografică a unor regiuni sau așezări. Cu mai multă obiectivitate și fără supralicitarea unor factori care tind să disocieze unitatea culturală veche românească, sau să exagereze rolul unor etnii în detrimentul altora, s-ar putea introduce problematica evului mediu timpuriu românesc în circuitul

¹⁸ I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, în *Banatica*, II, 1973, p. 403; I. Uzum, în *Banatica*, IV, 1977, p. 215—221; idem, în *Banatica*, V, 1979, p. 216—220; idem, în *Crisia*, IV, 1974, p. 39—42.

¹⁹ V. Boroneanț, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 57—72; idem, în *Ziridava*, X, 1978, p. 139—159; idem, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 109—114.

²⁰ În mai multe puncte cercetate pe raza satului Ilidia au fost descoperite o așezare care își are începutul în sec. al IX-lea, o biserică fortificată cu șanț, val de pămînt și palisadă, o fortificație de piatră de dimensiuni relativ mari aparținînd unui cnez din veacul al XIII-lea, fundațiile unei rotonde cu un cimitir în jur (Șt. Matei, în *Banatica*, II, 1973, p. 317—318; Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 555—559).

²¹ La Dăbica au fost cercetate fortificațiile de pămînt (sec. IX—XI) și de piatră (sec. XII—XIII), așezările din sec. IX—XI și XII—XIV (Șt. Pascu, M. Rusu și colab., în *ActaMN*, V, 1968, p. 153—198), trei cimitire în trei puncte diferite din care au fost dezvelite peste o mie de schelete (majoritatea covârșitoare dateate în sec. XI—XII), grupate în jurul unor biserici (construite și refăcute în cursul sec. X—XIV) și mai recent donjonul cetății din sec. XIII—XIV.

problematicii medievale europene²². Considerăm că nu este de prisos să amintim că tocmai această perioadă din istoria noastră, cînd s-a încheiat procesul de formare a poporului și a limbii și cînd societatea, prin transformările interne prin care a trecut, pășea în noua orînduire, continuă să fie discutată și să mai constituie o „problemă” pentru o anumită istoriografie străină.

Prin aceste cîteva puncte de vedere, n-am dorit altceva decît să accentuăm încă odată, așa cum s-a mai stăruit și cu alte ocazii, asupra importanței cercetării așezărilor rurale din epoca de început a feudalismului. Sarcina aceasta și-o asumă întreaga arheologie europeană, chiar și în țările unde documentele scrise sînt mult mai numeroase decît la noi. Așa cum pentru perioada de formare și de existență a statului dac, cercetările arheologice nu se pot mărgini numai la dezvelirea fortificațiilor ci cuprind în aria lor și cercetarea satelor, sau, pentru epoca romană, răspunsurile privind sinteza culturală daco-romană și procesul romanizării nu sînt date numai de cercetarea castrelor, ci și a așezărilor rurale și urbane, tot așa pentru evul mediu timpuriu și chiar dezvoltat nu sînt suficiente numai documentele scrise și cercetarea complexelor fortificate, ci se impune și cercetarea migăloasă și de cele mai multe ori fără descoperiri spectaculoase a modestelor, dar permanentelor sate, celule de început ale istoriei noastre, generatoare de civilizație.

PETRE IAMBOR

²² Recent a apărut o lucrare de sinteză datorată istoricului și arheologului Ștefan Olteanu (*Societatea românească la cumpănă de milenii (sec. VIII—XI)*, București, 1983), care pune în discuție metodologia și rezultatele cercetărilor multidisciplinare privind această perioadă crucială din istoria noastră, insistînd, cum este și firesc, pe cele arheologice, încercînd să desprindă evoluția poporului român individualizat în spațiul carpato-danubiano-pontic într-o societate bine încheată și izbutind, în limitele cunoștințelor de care dispunem astăzi, să încadreze această evoluție în procesul firesc al feudalismului incipient european.

UN TEZAU DE PODOABE MEDIEVALE DESCOPERIT LA MACOVIȘTE (COMUNA CIUCHICI, JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN)

În primăvara anului 1979, patrimoniul Muzeului județean de istorie din Reșița a sporit cu câteva piese de podoabă. Acestea reprezintă numai o parte dintr-un tezaur găsit cu un an mai înainte la Macoviște (com. Ciuchici), pe lunca pîriului Vicinic¹. Se impune de la început precizarea că descoperirea tezaurului, remarcabil de altfel, prin semnificația sa istorică documentară ca și prin valoarea artistică, s-a produs cu totul întîmplător. După o perioadă de ploi torențiale, în vara lui 1978, cînd apele revărsate ale Vicinicului s-au întors în matcă, într-o surpătură a malului stîng a apărut un vas din ceramică, înfipt cu gura în jos în lutul încă umed. Meritul de a fi semnalat și predat Muzeului județean câteva dintre podoabele găsite în vasul scos astfel la lumină revine unui localnic din satul Macoviște².

Din informațiile obținute la fața locului, un an mai tîrziu, am reușit să reconstituim împrejurările acestei descoperiri, stabilind, printre altele, că vasul cu obiectele de podoabă a fost spart în timpul „descoperirii”, iar fragmentele rezultate din el au fost aruncate și s-au pierdut cu desăvîrșire³. A fost, de asemenea, stabilit că atunci cînd s-a găsit, tezaurul era compus dintr-un număr aproape dublu de piese, însă la Muzeul din Reșița au ajuns doar o parte⁴. Celelalte piese se află, foarte probabil, în posesia unui cetățean din Oravița de la care, cu toate demersurile întreprinse pînă în prezent, nu au fost recuperate⁵.

Astfel, au ajuns în patrimoniul statului: un cercel de timplă, cinci inele, din care două cu pietre semiprețioase în montură, două avînd chatonul ornamentat cu granule și filigran, în sfîrșit, un inel-pecete; mai erau patru plăcuțe de aceeași dimensiune și cu decor identic executat în tehnica „au repoussé”.

¹ După indicațiile celui care le-a găsit, locul descoperirii podoabelor se situează în lunca Vicinicului, la 500 m spre vest de la ultima casă din această parte a satului Macoviște.

² Autorul descoperirii și totodată cel care ne-a semnalat-o este Lucica Nicolae, domiciliat în satul Macoviște, nr. 35, în prezent muncitor la una din întreprinderile din centrul minier Anina, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru actul profund patriotic pe care l-a îndeplinit, rod al unei înaintate conștiințe cetățenești.

³ Perieghzele și sondajele întreprinse n-au dus la nici un rezultat, orice indicii fiind șterse sau acoperite de aluviunile aduse după încă două-trei revărsări ale Vicinicului, după data descoperirii.

⁴ După informațiile aceluiași Lucica Nicolae, tezaurul de podoabe era compus din peste 20 de piese, fiind împărțit cu un alt consătean care l-a însoțit în plimbarea pe luncă.

⁵ Este vorba despre Crețu Gheorghe, domiciliat în orașul Oravița, strada G. Coșbuc, nr. 26.

Precizăm că toate podoabele menționate au fost lucrate din argint, iar după formă și destinație se pot împărți în două mari categorii:
 A) podoabe pentru cap — cercelul de timplă și plăcuțele de diademă⁶;
 B) podoabe pentru mâini — inelele.

Cercel de timplă

Inițial, în tezaurul descoperit la Macoviște, după informațiile donatorului, se pare că au fost două podoabe din argint de acest tip. Piesa ajunsă în colecția muzeului, o bijuterie de origine sau tradiție bizantină, importată, foarte probabil, de la sudul Dunării, este cea mai valoroasă dintre obiectele recuperate⁷. Cercelul este compus dintr-o verigă torsionată avînd în partea inferioară trei mărgelile. Două mărgelile de formă cilindrică, mai mici, cu dimensiuni egale, sînt plasate în poziții laterale; mărgeaua centrală de formă biconică le depășește cu mult ca mărime (diametrul verigii cercelului este de 5 cm., în timp ce axele mărgelii centrale măsoară $3,9 \times 2,5$ cm.). Această mărgea este formată din două trunchiuri de con lipite la bază, goale pe dinăuntru. În partea mediană a mărgelii, deasupra locului unde au fost prinse bazele celor două conuri sînt lipite fire filigranate, iar peste ele, central, este fixat un alt fir răsucit, ceva mai gros. Brîul filigranat este flancat, pe ambele părți, de cite opt granule mari, dispuse circular. Patru granule de aceeași mărime sînt plasate circular și simetric la capetele mărgelii. Împrejurul granulelor, formînd adevărate lăcașuri, probabil cu rostul de a le fixa mai bine, a fost lipit un fir filigranat. Tot un fir de argint este înfășurat și pe partea inferioară a verigii, între mărgeaua centrală și cele două mărgelile cilindrice laterale. Starea de conservare bună a permis constatarea că și mărgelile dispuse lateral pe verigă sînt decorate cu cite două șiruri vizibile de granule mici, plasate la extremitățile capsulelor cilindrice. De asemenea, observăm două rînduri de lăcașuri goale, dispuse circular în partea mediană pe ambele mărgelile laterale, ceea ce ne determină să presupunem că inițial erau patru șiruri de granule mici care, parțial, probabil în timpul purtării sau ulterior în alte împrejurări necunoscute, s-au dezlipit, rămînînd orbitele goale.

Pentru această podoabă, care amintește cerceii de timplă aparținînd așa-numitului tip „Tokay“, se găsesc analogii în tezaurile medievale descoperite la Oțeleni (jud. Vaslui)⁸, Voinești⁹, Cotnari¹⁰, Cotul

⁶ Este dificil de precizat numărul total al plăcuțelor de argint, ca și forma diademei, însă avînd în vedere decorul identic, credem că este vorba despre o diademă ce reprezenta un semn al suveranității, o anumită autoritate sau funcție socială mai mult decît o simplă podoabă pentru cap.

⁷ Cercelul de timplă se păstrează în patrimoniul Muzeului județean de istorie din Reșița (în continuare MJIR) sub nr. inv. A45020.

⁸ Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 42—43, cat. 5; vezi și Dan Gh. Teodor, în *ArhMold*, II—III, 1964, fig. 2/6 și 3/6.

⁹ Răzvan Teodorescu, *Despre periodizarea și unele aspecte ale artei metalelor pe teritoriul României în secolele IV—XIV*, în *Pagini de veche artă românească*, 1970, p. 86—87, fig. 38/4; vezi și Marin M. Popescu, *op. cit.*, p. 43—44; 45, fig. 9.

¹⁰ Marin M. Popescu, în *RevMuz*, 1, 1967, p. 54—55, fig. (1) și (2); idem, *Podoabe...*, p. 44, cat. 12.

Morii¹¹ (toate în județul Iași), Cetățeni (jud. Argeș)¹², Păcuiul lui Soare (în Dobrogea)¹³. Cercei de tîmplă asemănători cu cel la care ne referim, avînd cîte trei mărgelile inegale sau egale pe verigă, sînt semnalati și în zone geografice mai apropiate, din sudul Dunării: Kladovo¹⁴, Zaječar¹⁵, la Brestovik, Negotin, Bela Crkva, Maskar, Dobrača, Poskurice și Stapari pe teritoriul R. S. F. Iugoslavia¹⁶, unde se datează din secolul al IX-lea pînă în secolul al XIII-lea¹⁷, uneori chiar și mai tîrziu, pînă în prima jumătate a secolului al XIV-lea¹⁸.

În general, este acceptată originea veche a cerceilor de tîmplă cu trei mărgelile, ca și faptul că în timp, aceștia s-au răspîndit într-un spațiu geografic foarte vast¹⁹. Pentru cerceul de la Macoviște, credem că cele mai bune analogii provin din descoperirile de la sudul Dunării, legînd originea lui de vechile și puternicele tradiții bizantine atestate în zonă. Patru piese asemănătoare se aflau și în expoziția de bază de la Muzeul Banatului din Timișoara, unde se pare că provin tot din zona Văii Dunării²⁰. Pe baza analogiilor semnalate pînă aici, considerăm că cerceul la care ne referim poate fi datat în secolele XIII—XIV, podoaba încadrîndu-se perfect în vechea familie a bijuteriilor de factură sau de tradiție bizantină.

Inelele

Cea mai importantă, din punct de vedere cantitativ, este grupa inelelor. În tezaurul de la Macoviște ea e reprezentată prin cinci piese de argint, din categoria inelelor cu montură²¹. Se pare că unul dintre ele se încadrează în grupa inelelor-sigiliu, pe cînd celelalte patru, de

¹¹ *Idem*, p. 44, cat. 10; vezi și Eugenia Neamțu, în *ArhMold*, vol. I, p. 285, 289—290, fig. 1/1—2, 2/1—2.

¹² Lucian Chițescu, în *Cercetări arheologice*, București, 4, 1976, p. 178—181, fig. 16/4—5.

¹³ Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, II, 1977, p. 124—125, fig. 98/1—2.

¹⁴ Slavenka Ercegović-Pavlović, în *Starinar*, XXI, 1970, p. 57, fig. 11.

¹⁵ *Idem*; vezi și M. Čonović-Lyubinković, în *Starinar*, IX—X, 1957, p. 187, fig. 1 (în necropola medievală Brestovik, localitatea Visoka Ravan).

¹⁶ Slavenka Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, p. 58, fig. 12.

¹⁷ *Idem*, p. 49—52.

¹⁸ M. Lyubinković, în *Starinar*, VII—VIII, 1965, p. 415—416; aceeași datare, aproximativ sec. XIII—XIV, se propune și pentru cerceii de tîmplă de la Cotnari, Cetățeni și Păcuiul lui Soare.

¹⁹ Vezi Dan Gh. Teodor, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 354 — mai puțin susținerea originii net slave a acestei categorii de podoabe care, indiferent de variantele cunoscute: de tip vechi rusesc; de tip cuman; sau de tip Tokaj; credem că nu pot avea decît o singură și străveche rădăcină comună în arta bizantină; cf. Corina Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în România*, 1971, p. 44—45 și nota 151 — această categorie a cerceilor de tîmplă constituie un tip larg răspîndit atît în nordul cît și în sudul Dunării, piesele fiind numeroase în colecțiile muzeelor din Belgrad, Zagreb, Split, ca și în muzeele din Bulgaria.

²⁰ Cei patru cercei de tîmplă de la Muzeul Banatului aparțin Colecției Pon-gratz și sînt foarte frumos executați, însă, din păcate, nu sînt datați și nu se cunoaște locul descoperirii.

²¹ Întîial, se pare că erau zece inele, însă n-a fost posibil să stabilim în ce măsură piesele ajunse la Muzeul județean din Reșița se aseamănă cu cele înstrăinate; pentru categorii, grupe, subgrupe și variantele de inele medievale vezi și Marin M. Popescu, *Podoabe medievale...*, p. 25—30; 57—65.

forme diferite, se înscriu în grupa foarte comună și larg răspândită de-a lungul evului mediu a podoabelor pentru mîini. Trecem în continuare la descrierea inelelor începînd cu cele patru inele de podoabă, în ordinea greutății pieselor.

Cel mai mare dintre acestea are greutatea de 8,673 g²². Veriga de secțiune semicirculară are diametrul de 21 mm. Pe verigă a fost sudată montura, compusă dintr-o plăcuță de formă stelată în 15 colțuri peste care s-a fixat un cilindru înalt de 0,6 cm, cu diametrul de 1,6 cm. La baza discului corespunzător fiecărui colț al plăcuței stelate au fost fixate 15 grupuri din cîte patru granule de mărime inegală. Deasupra grupurilor de granule, în partea mediană a discului, au fost lipite două fire răsucite în filigran, iar pe partea superioară au fost fixate și dispuse cruciform cinci grupuri compuse din cîte patru granule. Grupul central păstrează numai o singură granulă, restul par a fi căzute încă din vechime. Observăm aici și aceeași tehnică de fixare, ca la cercelul de timplă descris anterior. Astfel, în jurul granulelor și printre ele a fost lipit un fir filigranat formînd patru cimpuri asemănătoare petalelor unui trifoi. Pînă în prezent, pentru inelul descris nu putem semnala nici o analogie mai apropiată și nici din zonele învecinate cu care se puteau stabili contacte și relații de schimb. Din aceste motive considerăm că datarea inelului se poate face doar ținînd seama de întregul context al tezaurului de la Macoviște și numai avînd în vedere analogiile stabilite pentru celelalte podoabe cu care a fost găsit împreună.

Al doilea inel are greutatea de 5,12 g²³. Lucrat din argint, acesta are veriga circulară, ovală în secțiune și cu lățimea de 0,37 cm. Pe verigă este lipit un disc avînd în centru o „perlă” de argint în jurul căreia sînt dispuse alte șapte perle de aceeași mărime. Printre aceste perle-granule, a fost lipit un fir de argint răsucit în filigran avînd, se pare, același rost stabilit anterior, de a fixa granulele pe disc. O analogie foarte bună pentru al doilea inel se poate semnala în descoperirile, relativ apropiate, din necropola feudală timpurie cercetată la Ilidia — Cetate²⁴. Aici, cu ocazia campaniei din vara anului 1977, a fost găsit un inel de argint a cărui asemănare cu cel de la Macoviște merge pînă la identitate²⁵. Datarea inelului în secolele XIII—XIV este confirmată și prin analogia cu o piesă descoperită în cimitirul medieval de la Cetățeni (jud. Argeș)²⁶. Destul de asemănător ca tip pare a fi și inelul de aur împodobit cu perle, descoperit în necropola voievodală de la Curtea de Argeș²⁷.

²² În patrimoniul MJIR, cu nr. inv. A 45237.

²³ În patrimoniul MJIR, cu nr. inv. A 45021.

²⁴ Descoperire inedită din anul 1977, în timpul cercetării nivelului de înmormîntări datat în sec. XI—XII, situat spre est de altarul bisericii fortificate de la Ilidia — Cetate, s-a găsit un inel de argint decorat cu granule și filigran.

²⁵ Inelul se află în patrimoniul MJIR, nr. inv. A 45009, avînd 3,9 g și diametrul verigii de 1,5 cm.

²⁶ L. Chițescu, *op. cit.*, fig. 16/1.

²⁷ Ștefan Burda, *Tezaure de aur din România*, București, 1979, fig. 130; cf. M. M. Popescu, *Podoabe medievale...*, p. 60, cat. 103, fig. 64 — consideră că inelul de la Curtea de Argeș provine dintr-un atelier occidental; în acest sens vezi și Răzvan Teodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976, p. 269—271, fig. 275.

Al treilea inel de care ne ocupăm are o greutate de 4,85 g²⁸. Pe veriga lată de 0,4 cm, la mijloc, se poate observa o nervură circulară. Peste această verigă este lipit chatonul compus dintr-o plăcuță de argint, cu formă ușor dreptunghiulară, cu laturile de 1,5×1,3 cm ornamentate prin 20 de grupuri din câte două granule mici fixate, una peste alta, pe cele patru laturi. Deasupra plăcuței a fost prinsă o casetă de formă patrulateră cu latura de 1—1,1 cm, ornamentată în filigran și închisă cu o plăcuță transparentă de cuarț. Acest inel mai prezintă o particularitate prin faptul că în interiorul casetei pe o bucătică de cobalt a fost fixat un fir ondulat, foarte probabil, din aur²⁹.

Tot din grupul inelelor cu piatră în montură de formă circulară neregulată face parte o altă piesă în greutate de numai 3,94 g³⁰. Veriga din argint lucrată, se pare, prin ciocănire este îngustă de 0,2 cm. Pe ea a fost lipit chatonul, decorat cu granule și filigran. În montură este fixată o piatră semiprețioasă de culoare verzuie³¹.

Pentru inelul cu casetă de formă pătrată cele mai apropiate analogii se pot stabili cu două inele descoperite în cimitirul feudal suprapus termelor de la Drobeta-Turnu Severin (jud. Mehedinți)³². Datarea acestora este însă foarte tirzie și ne pare contradictorie în raport cu încadrarea cronologică a celorlalte obiecte funerare și mai ales cu materialul numismatic și cu ceramica bizantină găsite în timpul cercetării necropolei³³. Pentru o datare a inelului de la Macoviște, în orice caz mai timpurie decât secolele XV—XVI, considerăm că pledează foarte bine analogia existentă cu inelul găsit în mormintul M₃₄ din necropola feudală cercetată pe dealul Glasija, la sud-vest de cetatea Niș³⁴. Analiza materialului arheologic din necropola sîrbă de la Glasija a permis datarea acestuia din secolul al XI-lea pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea³⁵. Credem că această încadrare cronologică reprezintă un argument de care trebuie ținut seama, atît în cazul studierii tezaurului de la Macoviște, cît și pentru datarea mai exactă a unora dintre obiectele de podoabă ce provin din necropola menționată de la Drobeta-Turnu Severin.

Pentru al doilea inel, cu chaton circular avînd în montură o piatră semiprețioasă, semnalăm analogiile cu inelele găsite în necropolele medievale de la Cetățeni (jud. Argeș)³⁶ și Streisîngiorgiu³⁷, date din se-

²⁸ În patrimoniul MJIR, nr. inv. A 45011.

²⁹ Determinarea pietrelor semiprețioase aparține mineralogului Constantin Gruescu din Ocna de Fier, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³⁰ În patrimoniul MJIR, nr. inv. A 45019.

³¹ Este vorba despre un opal șlefuit — determinare C. Gruescu.

³² Al. Bărcăcilă, în *Materiale*, V, 1959, p. 778—779, fig. 2/15, 16.

³³ *Idem*, p. 769—792; majoritatea materialelor de epocă feudală sînt dateate în secolele XII—XIII. Firește, nu excludem nici posibilitatea unor înmormîntări mai tîrzii, dar nici nu putem fi de acord cu o datare atît de diferită a materialelor la care ne referim.

³⁴ Slavenka Ercegović-Pavlović, în *Starinar*, XXVII, 1977, p. 83—100; Pl. VIII/Fig. 3 — inventarul din M 34 și Pl. XV/Fig. 4.

³⁵ *Idem*, p. 99—100.

³⁶ L. Chițescu, *op. cit.*, fig. 16/2.

³⁷ *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 18, fig. 2 (după BMI, 1978, nr. 1, p. 54).

coalele XIII—XIV³⁸. Analogii, la fel de bune, ceva mai timpurii, din secolele XII—XIII ne oferă descoperirile de pe teritoriul iugoslav, unde e semnalat un inel de argint descoperit în mormîntul M₁₁₈ din necropola *Donji Milanovac* de lingă *Ribnica*³⁹, ca și inelul cu piatră și granule, găsit împreună cu brățări torsadate în necropola de la *Kurjače* lingă *Pojarevac*⁴⁰.

Inelul sigilar de care ne ocupăm la sfîrșitul prezentării acestei categorii de podoabe are greutatea de 4,515 g⁴¹. Diferit de celelalte inele ca tip, apoi prin destinația și prin semnificațiile sale, cel de al cincilea inel găsit la Macoviște — în ordinea enumerării noastre — este compus dintr-o verigă cu secțiunea ovală avînd pe mijlocul feței o șențuire. Pe veriga lată de 0,3 cm a fost lipită o plăcuță rotundă, ornamentată prin incizie cu motive geometrice alcătuite din volute și triunghiuri hașurate, flancate de două cruci incizate, foarte asemănătoare ca formă cu crucea de pe sarcofagul de piatră de la *Cenad*⁴² și cu unele cruci găsite pe pietrele de la *Murfatlar*⁴³. Întreg decorul cu cele două cruci ocupă partea centrală a plăcuței, fiind delimitat de două cercuri concentrice incizate. Cîteva inele sigilare de argint, asemănătoare ca formă și ornamentate cu motive geometrice incizate, însă fără crucile care apar pe inelul de la Macoviște, au fost descoperite cu ocazia cercetării necropolei nobiliare de la *Ilidia* — *Oblita*⁴⁴. O analogie foarte potrivită se poate stabili cu inelul sigilar de argint găsit în mormîntul M₈ din necropola de la *Manastir* — *Gospodin Vir*, datată în secolul al XIV-lea⁴⁵. Decorul acestui inel se aseamănă pînă la identitate cu cel de pe inelul de la Macoviște, dar, și în acest caz — la fel ca la inelele de la *Ilidia* — *Oblita* — lipsesc crucile incizate pe chaton⁴⁶. Credem că tocmai prezența acestor cruci pe inelul sigilar de la Macoviște conferă o importanță deosebită piesei de care ne ocupăm, venind să întregască informația cu privire la destinația sau chiar referitor la proveniența inelului. Bijuteria putea foarte bine să aparțină fie unui cleric, fie unui personaj cu atribuții ecleziastice într-o zonă apropiată de Macoviște, posibil de localizat pe Valea Vicinului, care în evul mediu făcea parte în întregime din hotarele fostului district românesc privilegiat al *Ilidiei*.

³⁸ Cf. L. Chițescu, *op. cit.*, p. 178—181 și fig. 16; cf. *Constituirea statelor*..., p. 18.

³⁹ Catalogul *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*, București, Drobeta-Turnu Severin, 1978, I, 278.

⁴⁰ Gordana Maryanović-Vujović, în *Starinar*, XXVII, Beograd, 1977, Pl. III/2.

⁴¹ În patrimoniul MJIR, nr. inv. A 45237.

⁴² I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, Pl. 1.

⁴³ Răzvan Teodorescu, *Un mileniu de artă*..., p. 123—126, fig. 125, 126, 127—128, 132.

⁴⁴ În anul 1973, cu ocazia cercetării necropolei, în sectorul situat la vest de biserica-rotundă, la defuncții din mormintele M 20, 23 au fost descoperite patru inele de argint, din categoria inelelor cu montură lipită pe o verigă lamelară — piese inedite.

⁴⁵ Catalogul *Comori arheologice*..., p. 272, I 296; *Stare kulture u Djerdapu*, Beograd, 1969, p. 183, Pl. L XVII.

⁴⁶ Inelul, din argint, este decorat prin incizie cu motive geometrice compuse din triunghiuri hașurate și volute.

Plăcuțele de diademă

A treia categorie a obiectelor de podoabă găsite la Macoviște este reprezentată prin patru plăcuțe lucrate din foiță de argint cu baza dreptunghiulară, avind partea superioară prelungită în formă de arc ușor rotunjit. Cele patru plăcuțe, cu același format și decor, au greutatea cuprinsă între 2,21—2,74 g⁴⁷. Se pare că pînă acum aceste plăcuțe reprezintă ca formă, gen și compoziție a ornamentelor exemplare unicat pe teritoriul țării noastre. Executat în tehnica „au repoussé”, decorul plăcuțelor este compus dintr-un cadru de granule fine care începe în dreptunghiul de la bază, încadrîndu-l pe margini și continuînd în partea superioară, unde se încheie la vîrf prin trei granule mai mari. Interiorul cîmpului astfel delimitat cuprinde în partea superioară o floare de crin stilizată care sugerează arborele vieții și a cărui tulpină pornește din dreptunghiul de la bază unde sînt adosate două păsări, cu certitudine doi păuni. Diademe sau fruntare au mai fost semnalate pe teritoriul țării noastre la Streja—Cîrțișoara, la Cotnari, Hlincea, Covei etc.⁴⁸, iar recent a fost descoperită o asemenea podoabă pentru cap în necropola feudală timpurie de la Cuptoare — *Sfogeia* (com. Cornea, jud. Caraș-Severin)⁴⁹. Precizăm, însă, că toate diademele semnalate la nordul Dunării, fie ca semne ale suveranității sau ale funcției și poziției sociale, fie ca simple podoabe pentru cap, reprezintă tipuri deosebite față de plăcuțele care fac parte din diadema de la Macoviște⁵⁰. Astfel, singura analogie pe care o semnalăm provine de pe teritoriul R. S. F. Iugoslavia. Este vorba despre plăcuțele de diademă descoperite sub forma unui depozit ascuns într-un vas de lut și găsit în hotarul localității *Sibnica* lingă *Petrovac* pe *Mlava*⁵¹. Bijuteriile de la *Sibnica*, foarte asemănătoare cu plăcuțele de la Macoviște, au fost datate, prin analogie cu inventarul funerar găsit în necropolele sirbe de la Brestovik, Mirijevo, Hajdučka Vodenica, Peć etc., din secolul al XIII-lea pînă la începutul secolului al XV-lea⁵². Tot pe baza analogiilor, mai ales a decorului asemănător pînă la identitate, credem că intervalul de timp menționat mai sus poate fi luat în considerare și pentru datarea plăcuțelor de la Macoviște. În acest din urmă caz ne referim însă mai ales la prima parte a intervalului, corespunzătoare secolelor al XIII-lea — al XIV-lea.

Datarea în această perioadă, pe lingă analogiile semnalate, este asigurată prin însăși unitatea tehnică și stilistică a celor zece podoabe de argint care se pot încadra perfect în marea familie a bijuteriilor bizan-

⁴⁷ Cele patru plăcuțe se păstrează în patrimoniul MJIR sub nr. inv. A 45012; A 45013; A 45015 și A 45017.

⁴⁸ M. M. Popescu, *Podoabe medievale...*, p. 20—21.

⁴⁹ În campania din anul 1981, cu ocazia cercetării necropolei a fost găsită o diademă-fruntar compusă din 16 plăcuțe de argint aurit. Piese se păstrează în patrimoniul MJIR sub două numere de inventar: A 52196 și A 52197.

⁵⁰ Nu s-au putut obține informații cu privire la numărul inițial al plăcuțelor de diademă, motiv pentru care este greu să precizăm dimensiunile reale și forma diademei de la Macoviște.

⁵¹ Dušica Minić — Mirjana Tomić, în *Starinar*, XXI, 1972, Pl. I, fig. 1/2.

⁵² *Idem*, p. 168.

tine ce cunosc între secolele X—XIV o largă difuziune pe vaste spații geografice, inclusiv pe teritoriile de la nordul Dunării⁵³. Coroborînd elementele subliniate anterior, considerăm că podoabele de la Macoviște sînt de factură bizantină, originea lor trebuînd să fie căutată într-unul din atelierele specializate ale lumii bizantino-balcanice de la sudul Dunării.

Chiar dacă descoperirea tezaurului de care ne-am ocupat pînă acum a fost rezultatul întîmplării, prezența sa în hotarul satului Macoviște pe Valea Vicinicului poate fi înțeleasă și explicată numai dacă avem în vedere întreg contextul istoric, condițiile specifice, economice și sociale existente pe teritoriul Banatului de sud la sfîrșitul perioadei feudalismului timpuriu. Remarcăm în acest sens expansiunea multiplă a Bizanțului, devenit încă de la sfîrșitul secolului al X-lea, din nou, principala forță politică și militară din partea sud-estică a Europei. Cercețările întreprinse în diferite țări au dovedit că între secolele X—XIV expansiunea economică și culturală a Bizanțului, sub toate aspectele caracteristice, a depășit cu mult granițele Imperiului. Urmele acestei expansiuni au fost puse în evidență de-a lungul întregii lumi mediteraneene, în țările Europei centrale și răsăritene, pînă departe, în Germania și Peninsula Scandinavică.

Revenirea Imperiului la fruntariile Dunării și, uneori, exercitarea unui control direct asupra anumitor regiuni de la nordul fluviului au contribuit în mod hotărîtor la reactivizarea legăturilor tradiționale dintre poporul român și lumea bizantino-balcanică de la sud. Desigur că în asemenea împrejurări intensificarea schimburilor comerciale pe calea Dunării reprezintă efectul firesc și necesar, urmat de adaptarea raporturilor economice și culturale la cerințele noului mod de viață al societății românești nord-dunărene, aflată într-un stadiu avansat de feudalizare.

Puținele izvoare scrise ale epocii, completate în ultimele decenii cu tot mai numeroase descoperiri arheologice și numismatice, atestă intensitatea acestor relații și schimburi, dovedind că teritoriul Banatului reprezenta o adevărată punte de legătură între lumea românească și lumea bizantină din Peninsula Balcanică, un teritoriu de interferențe culturale între Orient și Occident. Conjunctura externă favorabilă expansiunii Imperiului Bizantin pe multiple planuri nu credem însă că oferă toate argumentele necesare pentru a explica posibilitatea existenței unui tezaur de podoabe de argint la Macoviște. O explicație completă este dificil de formulat, avînd în vedere că mai sus numita localitate din Valea Vicinicului este atestată relativ tîrziu de documentele medievale, abia în anul 1531, iar în hotarul satului, cel puțin pînă în prezent, nu se cunosc urmele vreunei așezări anterioare acestei datări. De aceea, pornind de la o caracteristică a lumii românești medievale, după care se știe că „podoabele din metale prețioase erau folosite numai de clasa dominantă și orășenimea bogată”⁵⁴, considerăm că prezența bijuteriilor bizantine, la Macoviște, cu două-trei secole înaintea atestării documentare a satului, poate fi înțeleasă numai în relație directă

⁵³ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 30—33.

⁵⁴ *Idem.* p. 44.

cu existența foarte apropiată și mult mai timpurie a reședinței cneziale de la Ilidia — *Oblița*⁵⁵.

Mai multe izvoare scrise, datînd din secolele XIII—XV, documentează că spre est, pe Valea Vicinicului, la numai 2,5—3 km în amonte de Macoviște, exista, la date diferite, o moșie aparținătoare curții imperiale bizantine, un sat, un castru și un oppidum medieval, iar mai tirziu tot aici funcționa sediul unui district românesc privilegiat — toate cu același nume, Ilidia⁵⁶. Situația topografică și atestarea izvoarelor scrise au fost confirmate prin rezultatele mai multor campanii arheologice executate în hotarul localității Ilidia (com. Ciclova Română)⁵⁷, de astăzi. Cu acest prilej au fost identificate și cercetate o biserică-sală fortificată cu șanț, val de pămînt și palisadă, ca și o necropolă al cărei inventar funerar a fost datat între secolele XI—XIV⁵⁸; o așezare rurală care, începînd din secolele VII—VIII pînă în secolul al XIV-lea, își deplasează vatra de la vest spre est, pe lunca numită Săliște⁵⁹; în sfîrșit, pe dealul *Oblița*⁶⁰, au fost identificate ruinele unei reședințe cneziale — o adevărată curte nobiliară autohtonă, care datează din secolele XII—XV.

Confruntînd informațiile izvoarelor scrise cu rezultatele acestor cercetări arheologice — printre altele, în cele trei puncte semnalate menționăm și descoperirea unor podoabe din argint de factură bizantină, a unor fragmente de ceramică bizantină smălțuită ca și a monedelor din timpul Comnenilor⁶¹ — observăm că în apropiere de Macoviște, la Ilidia

⁵⁵ Prima atestare documentară a Ilidiei datează din 30 martie, anul 1223, cf. *Doc.Rom.*, C, I, p. 197, doc. nr. 142. Primele săpături arheologice executate în punctele „Cetate”, „Săliște”, „Funii” și „Oblița” au scos la lumină materiale dateate între secolele X—XIII și chiar anterioare, dovedind începuturi cu mult mai vechi; vezi și I. Uzum, Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, Reșița, 1971, p. 157—162; I. Uzum, *Așezarea de la Ilidia — Săliște*, comunicare-manuscris.

⁵⁶ Cf. I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 167—168, unde sînt menționate toate variantele maghiarizate ale toponimului în ordinea atestării cronologice, împreună cu toată bibliografia.

⁵⁷ Săpăturile arheologice pe teritoriul localității Ilidia (com. Ciclova Română) au fost inițiate în vara anului 1969 sub conducerea lui Ilie Uzum și Gheorghe Lazarovici, mai întîi pe Dealul Cetate, care formează ultima prelungire a dealurilor ce delimitează latura de nord-vest a satului, apoi pe Dealul Oblița, ce se înalță vis-à-vis de Cetate, pe latura de sud-vest a satului. În prezent toate cercetările se află în curs de desfășurare sub conducerea lui Ilie Uzum împreună cu un colectiv de colaboratori.

⁵⁸ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 159—160; vezi și Șt. Matei, I. Uzum, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 555—559.

⁵⁹ Săpăturile pe lunca de la Săliște, situată la vest de satul Ilidia, între pîrîul Vicinic și Valea Măscășeni, au fost inițiate abia din anul 1973 de către Șt. Matei și I. Uzum și reluate din anul 1977, fiind extinse și spre malul stîng al Vicinicului, în locul cunoscut sub toponimul *Funii*. Aceste lucrări sînt efectuate de un colectiv compus din I. Uzum și D. Teicu (MJIR), precum și Șt. Matei (Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca).

⁶⁰ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 161—162; complexul de arhitectură feudală timpurie de pe Dealul Oblița este compus din cinci monumente, dezvelite la nivelul fundațiilor: o biserică-rotundă înconjurată de o necropolă; o locuință fortificată; o locuință cu pivniță; o construcție auxiliară și o casă de la țară.

⁶¹ Monedele au fost găsite într-un bordei cercetat în anul 1979 la Săliște și aparțin împăraților bizantini Isaac II Angelos (1185—1195) și Alexios III Angelos (1195—1203), cf. Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare din sudul Banatului* (I), manuscris predat pentru tipar în SCN. VIII, 1982.

sînt întrunite toate condițiile care permit să presupunem stabilirea unor relații comerciale între reprezentanții feudalității locale și zonele mai îndepărtate, respectiv cu centrele de producție și cu piețele de desfacere de la sudul Dunării. La Ilidia au existat, fără îndoială, reprezentanții unei feudalități autohtone bine organizate, cu anumite atribuții de ordin politic, militar și administrativ și, firește, cu suficientă putere economică într-o regiune mai vastă, în hotarele căreia erau, cu siguranță, incluse și meleagurile de la Macoviște⁶². Ținînd seama de realitățile istorice numai schițate aici, credem că tezaurul descoperit la Macoviște putea să ajungă în împrejurimile actualului sat pe calea schimburilor prin intermediul acestei nobilimi autohtone de la Ilidia. Desigur, este foarte dificil de precizat, cînd și ce împrejurări au determinat depozitarea podoabelor într-un vas de lut și ascunderea sau îngroparea lor în apropiere de malul Vicinicului. Însă, aceasta reprezintă o altă problemă care nu afectează valoarea în sine și semnificația descoperirii pe care o facem cunoscută.

În final, considerăm că descoperirea unor bijuterii din metal prețios, cu o ridicată valoare artistică, provenite prin legăturile comerciale cu sudul Dunării, accesibil astfel aproape exclusiv și în primul rînd celor avuți, poate constitui, pe de-o parte, un nou indiciu despre existența unei pronunțate stratificări sociale corespunzătoare societății românești feudale timpurii din sudul Banatului. Pe de altă parte, semnarea acestui tezaur de podoabe bizantine la nordul Dunării se integrează în seria descoperirilor arheologice, tot mai numeroase în ultimele decenii, care probează strînsele și permanentele contacte stabilite de romanitatea carpato-dunăreană cu lumea și civilizația bizantină, natura acestor contacte, delimitînd în același timp spre vest marele spațiu geografic care face parte încă, efectiv și constant, din sfera de influențe și activitate a Imperiului Bizantin în toată perioada feudalismului timpuriu⁶³.

ILIE UZUM

UN TRÉSOR DE PARURES MÉDIÉVAUX DÉCOUVERT A MACOVIȘTE (COMM. CIUCHICI, DÉP. CARAȘ-SEVERIN)

(Résumé)

Dans cet article, l'auteur présente dix objets de parure d'argent, partie componente d'un trésor plus vaste découvert par hasard au début du printemps de l'année 1978 dans la frontière du village Macoviște, sur la vallée du ruisseau Vicinic. Les dix pièces, récupérées pendant l'année 1979, s'encadrent dans deux catégories distinctes: a) parures pour tête; b) parures pour mains.

⁶² Între anii 1378—1464 documentele epocii amintesc aproape toate localitățile situate în hotarul districtului sau dependente de cetatea Ilidiei, fără a face mențiuni despre Macoviște, care e atestată la jumătatea secolului al XVI-lea, cf. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967; vezi și I. Uzum, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 159.

⁶³ Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V—XI e.n.*, Iași, 1981, p. 77—87.

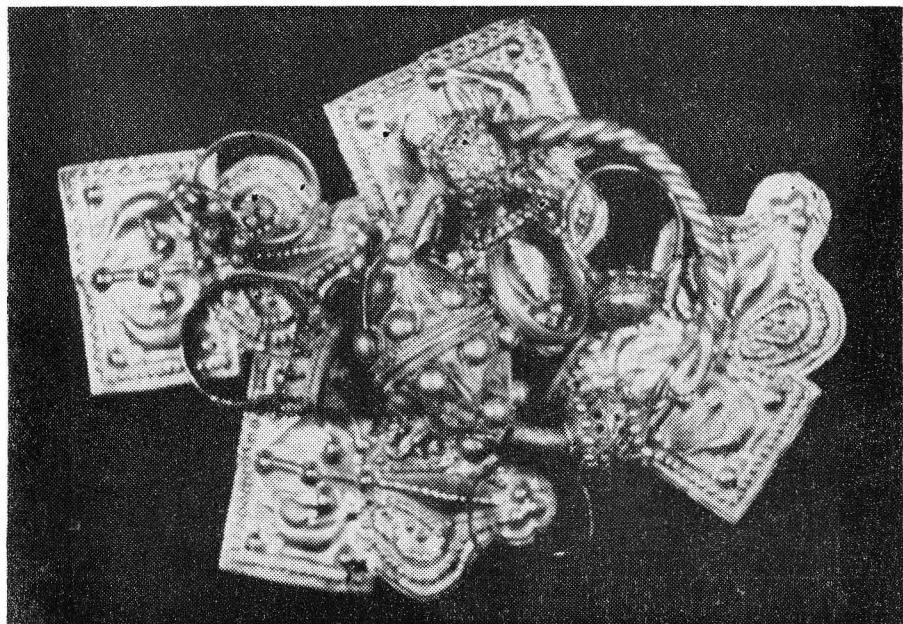

Fig. 1. Tezaurul de la Macoviște.

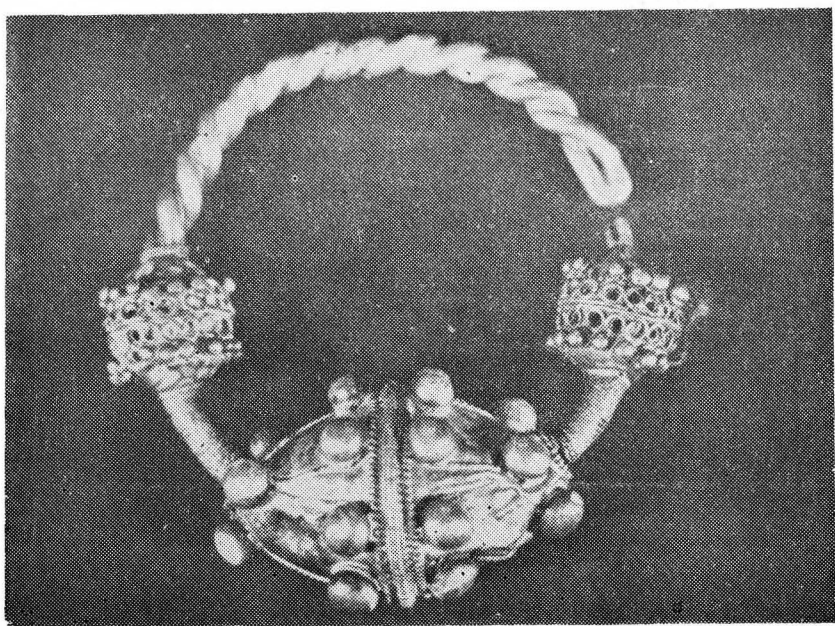
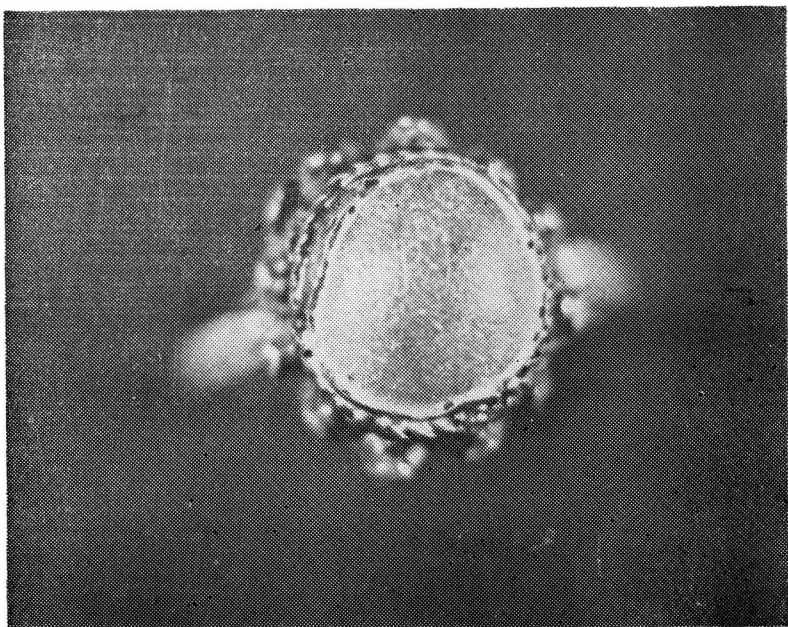

Fig. 2. Cercei de tîmplă de la Macoviște.

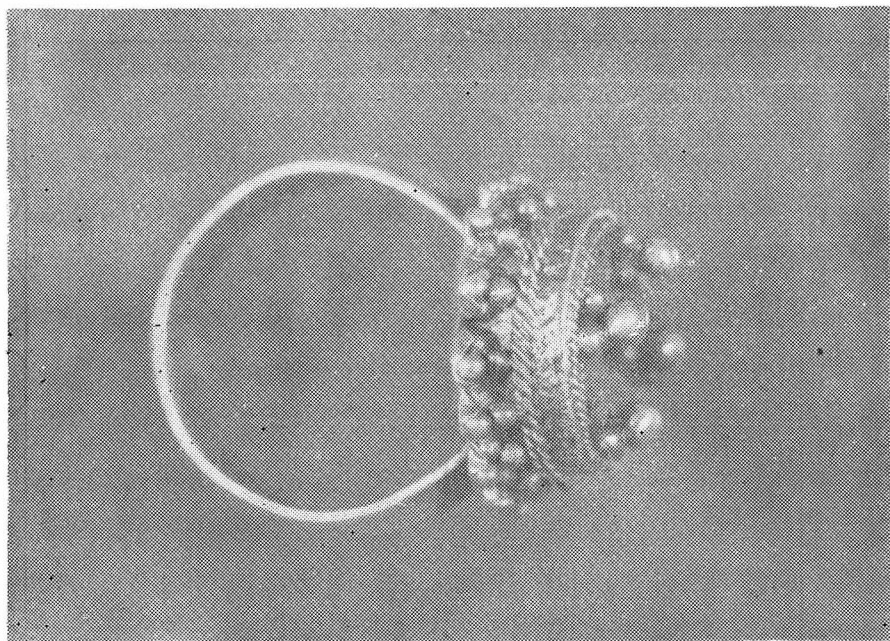

a

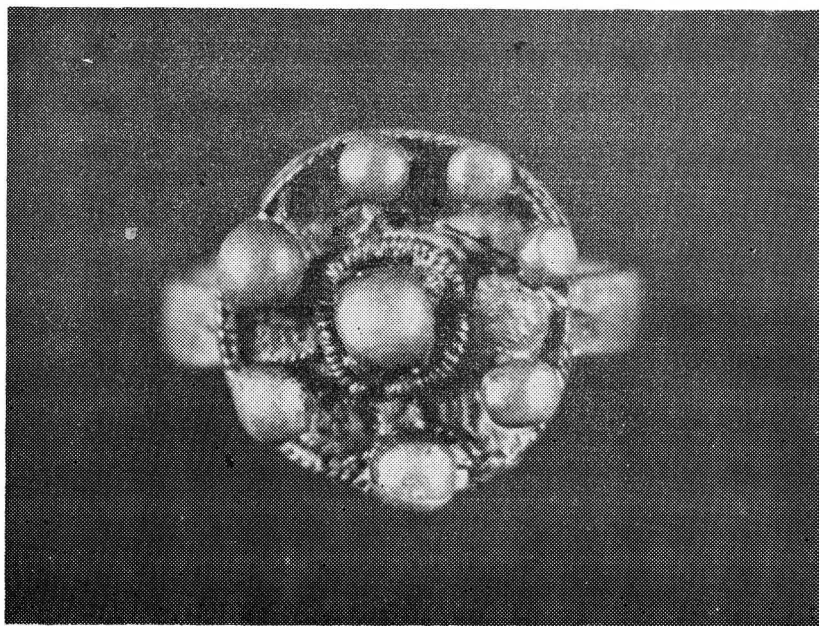

b

Fig. 3. Inele de argint descoperite la Macoviște :
 a) inel cu casetă închisă prin plăcuță de cristal ; b) inel cu opal în montură
 circulară ;

c

d

Fig. 3. Inele de argint descoperite la Macoviște:
c) inel ornamentat cu granule și filigran; d) inel cu perle de argint și
filigran.

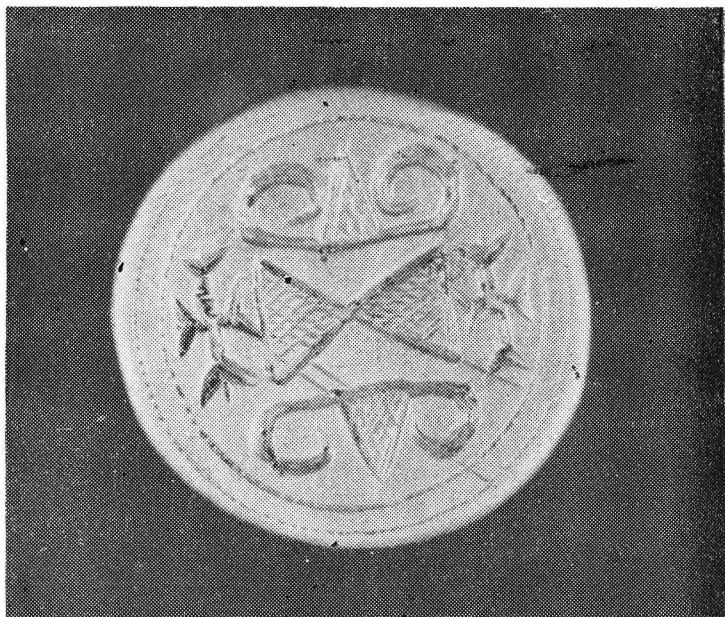

Fig. 4. Inelul sigilar descoperit la Macoviște.

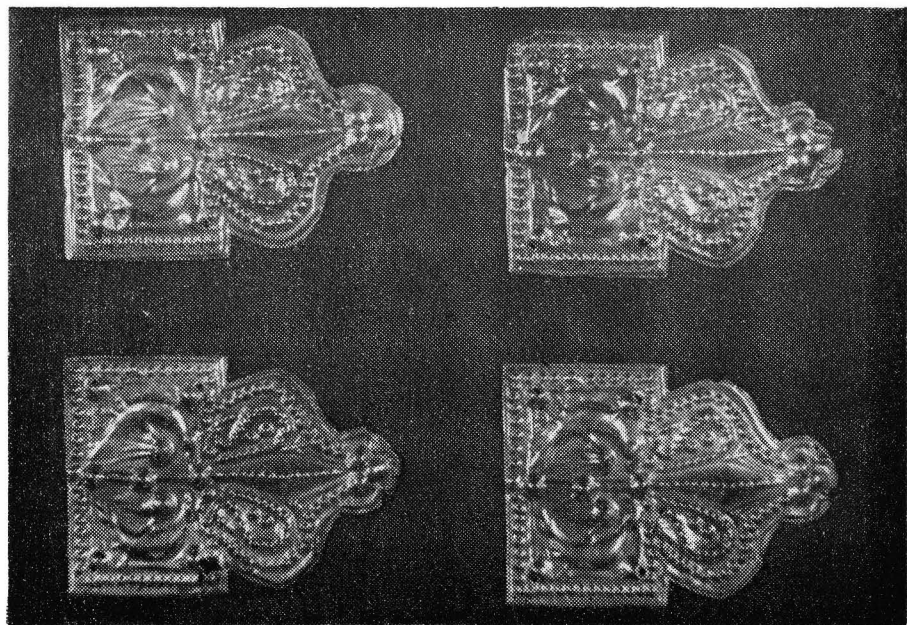

Fig. 5. Plăcuțe de diademă găsite la Macoviște.

De la première catégorie fait partie une boucle de tempe d'argent, le poids de 45,5 gr. La parure s'inscrit dans le groupe de boucles de tempe ayant trois rassades inégales, disposées dans la partie inférieure du maillon. A la partie supérieure, le maillon est torsioné. Le boucle est décoré avec de granules et de filigrane tant sur la rassade centrale plus grande, composée de deux troncs de cône collés à la base et creux en intérieur et aussi sur les deux rassades latérales de forme cylindrique. Cette parure a de nombreuses analogies dans les découvertes au territoire de la Roumanie (à Oțeleni, Voinesti, Cotnari, Cotul Morii, Cetățeni et Păcuil lui Soare) et aussi sur le territoire de R. S. F. Yougoslavie (Kladovo, Zaječar, Brestovsk, Negotin, Belo Crkvo, Maskar, Dobrača etc.) où on peut les dater entre les IX—XIV-e siècles.

Les petites plaques de diadème, en nombre de quatre, sont confectionnées en papier d'argent, ayant la base rectangulaire, à la partie supérieure prolongé en forme d'arc, un peu arrondi à pointe. Comme forme et comme technique les quatre petites plaques se ressemblent jusqu'à identité. Le décor exécuté dans la technique „au repoussé“ est composé dans la partie inférieure d'une fleur de lys stylisé, suggérant l'arbre de la vie dont le tige se prolonge dans le rectangle de la base où, d'une part et d'autre, sont ajoutés deux paons.

Les petites plaques découvertes à Macoviște appartenaient probablement à une diadème utilisée comme signe de la souveraineté, plus que parure pour tête. La seule analogie directe pour ces petites plaques est signalée sur le territoire yougoslave dans une découverte provenant de la frontière de la localité Sibnica près de Petrovac sur Mlava. Les petites plaques d'argent de Sibnica se ressemblent jusqu'à identité comme forme, dimensions et décor avec les petites plaques de Macoviște datées entre les XIII-e et XIV-e siècles.

De suite, l'auteur présente les cinq anneaux, dont deux avec des pierres demiprécieuses en monture et les autres deux sont ornés de perles d'argent disposés cruciforme, et l'un est un anneau-sceller avec le châton formé d'une petite plaque ornée par incision avec un décor géométrique — triangles hachurés et deux petits croix. Ce dernier anneau appartenait probablement soit d'une clerc, soit d'un personnage avec des attributions ecclésiastiques.

Chronologiquement, on peut encadrer, fondé sur les analogies, les parures de Macoviște entre les XII-e et XIV-e siècles. Comme technique et réalisation artistique, on peut encadrer parfaitement les dix pièces dans l'ancienne famille de bijoux de facture ou de tradition byzantine. L'on doit chercher leur origine dans un centre artisanal du monde byzantin au Sud du Danube.

La découverte d'un trésor de parures byzantines d'argent dans le Sud de Banat, à Macoviște, s'explique tant grâce à la puissante expansion de l'Empire byzantin, enregistré sur de multiples plans, pendant la période du début de l'époque féodale, et aussi grâce à l'existence de certaines conditions internes favorables. La présence d'une féodalité autochtone bien organisée dans le cadre d'une résidence princière est mise en évidence par les fouilles archéologiques à Iliđa—Oblița. Puis, l'existence à Iliđa de la résidence d'un district roumain privilégié, avec le même nom — dont les frontières comprenaient aussi les parages de Macoviște, sont, tous, d'éléments qui ont fait possible la présence dans la zone d'un trésor de parures, daté aux XII—XIV-e siècles, même que la localité Macoviște est attestée par de documents dans l'année 1531.

L'auteur conclut que la découverte présentée constitue une nouvelle preuve concernant les relations établies entre les Roumains nord-danubiens et la romanité du Sud du Danube. En même temps, elle constitue un indice de la stratification sociale existence dans la société roumaine au début de l'époque féodale dans le Sud du Banat.

ATELIER DE FALSURI MONETARE ÎN CETATEA LITA*

Cetatea Lita, aflată la cca 35 km sud-vest de municipiul Cluj-Napoca, constituie de mai mulți ani obiectivul unor săpături arheologice sistematice, desfășurate sub conducerea Muzeului de istorie al Transilvaniei. Până acum au fost comunicate, an de an, rezultatele săpăturilor, prezentate fiind diverse categorii de materiale arheologice scoase la suprafață succesiv, în campaniile anuale de săpături. Publicăm în cele ce urmează piese cu caracter numismatic descoperite în campaniile anilor 1980, 1981 și 1982.

Iată lista pieselor:

1. Obol ungar, Sigismund I de Luxemburg, C 125 A sau C¹.
2. Fragment de obol, probabil același emitent.
- 3—4. Pastile de oboli, din argint.
- 5—41. Pastile de oboli și denari, din cupru.
42. Denar, Matia I, sigla K—P, C 232.
43. Denar, Vladislav II, sigla n—G, C 272 B.
44. Idem, 1507, sigla K—H, C 278 A.
45. Fragment de denar, Vladislav II (lipsă partea cuprinzând și data emiterii), C 277.
46. Denar, Ludovic II, 1517, sigla K—G, C 306 A.
47. Idem, 1520, sigla K—A, C 306 A.
48. Idem, 1525, sigla K—P, C 306 A.
49. Idem, 1526, sigla A—V, C 306 A.
50. Idem, A—V, dar alt tip, C 307.
51. Idem, cupru, 1526 (?), sigla [K]—A, C 306 A.
- 52—53. Denari, Ioan I, 1538, sigla C—G, C 335.
54. Fragment de denar, Ferdinand I, an incert, sigla [K]—B, U, I, 55.
55. Denar, Ferdinand I, 1528, C — crin, U, I, 48.
56. Idem, 1529, K — B, U, I, 55.
57. Idem, 1531, C — crin, U, I, 48.
58. Idem, 1534, K—B, U, I, 55.
59. Idem, 1535, K—B, U, I, 55.
60. Idem, 1536, K—B, U, I, 55.
61. Idem, cupru, 1552—55 (?), K—B, U, I, 55.

* Comunicare prezentată la sesiunea științifică „Continuitate multimilenară” organizată de Muzeul de istorie al Transilvaniei în 27—29 mai 1983.

¹ În rapoartele preliminară pe anii 1981 și 1982, pe baza unei prime conservări, îl atribuiau — deși cu semnul întrebării — lui Coloman I. Lipsa de verosimilitate, însă, a prezenței unei monede a lui Coloman într-o asemenea cetate ne-a impus o nouă curățire însoțită de procedee tehnice de investigare, precum și consultarea reputatului specialist al problematicii, prof. dr. Huszár Lajos. În acest fel, am putut determina exact piesa. Exprimăm încă odată mulțumirile noastre prof. Huszár Lajos pentru lămuririle date cu amabilitate.

Piesele nr. 1—4 au fost descoperite în turnul pătrat, presupusul donjon, din apropierea construcției rectangulare de mari dimensiuni denumite de noi *Palat*. Denarii lui Matia I, Vladislav II, Ludovic II, Ioan I și Ferdinand I (20 piese) au fost descoperiți, cu excepția a două monede, în incinta inferioară, în apropierea porții de jos, nu prea dispersați, deci, după aparențe, constituind un mic ansamblu unitar. Pastilele ștanțate și tăiate, ca și resturile de materiale și ustensile ale atelierului, au fost găsite dispersate atît în partea de jos a cetății, denumită de descoperitori *Ateliere*, cit și în cetatea de sus, în *Palat*.

La o fugară examinare a listei pieselor remarcăm deja discontinuitatea perioadelor de emitere: între piesele nr. 1—2 ale lui Sigismund de Luxemburg (1387—1437) și acelea nr. 42—61 există un hiat de cîteva decenii.

Piesa nr. 1, obolul lui Sigismund, nu a putut fi determinată cu exactitate (tipul C 125 A sau varianta C 125 C) din cauza proastei stări de conservare a aversului. Tipul C 125 A a fost bătut începînd din primii ani de domnie a regelui și pînă în 1427, fiind cea mai uzuală monedă măruntă. Diametrul piesei noastre, de cca 10 mm, indică prezența procedurii frecvent uzitat de falsificare, se pare, oficială, practică chiar în oficinile regale, constînd în micșorarea circulară a monedei, diametrul ei inițial fiind de 12—13 mm². Dacă — așa cum o deducem din mărimea, materialul piesei nr. 2, precum și din foarte slabele contururi de pe avers, putînd fi ale unei acvile — fragmentul în cauză este de asemenea un obol emis de Sigismund I, același diametru de cca 10 mm constituie încă un argument pentru aplicarea amintitului procedeu de falsificare.

Falsificarea de monede se constată, pe teritoriul de dinaintea bătăliei de la Mohács al Ungariei, încă din vremea dinastiei arpadiene. Este un fenomen care însoțește întreaga istorie monetară a Ungariei medievale, accentuîndu-se în perioade de instabilitate politică și economică, favorizat fiind de frecvențele stabilizări monetare efectuate de toți regii. Operațiuni de falsificare se executau chiar în monetării oficiale, dar și pe domenii ale unor nobili prepotenți, care băteau monedă falsă mai ales spre a o lansa în arii mai restrînse de circulație, pe posesiunile lor sau în apropiere de ele³. Chiar în cuprinsul unor tezaure monetare cu emisiuni ale lui Sigismund, se găsesc numeroși oboli falsificați prin amintita mutilare, micșorare a diametrului⁴, în ciuda a repetate interdicții decretate de rege⁵.

Circulația de monede false sau, eventual, existența chiar a unui atelier de falsificare la Lita nu rămîne, se pare, în limitele domniei lui Sigismund. Dacă pastilele din argint (nr. 3—4) au diametrul de cca 10 mm, în schimb cele din cupru (5—41) au diametrul de cca 15 mm, identic cu cel al pieselor nr. 42—61. Împreună cu reziduurile de ștanțare găsite, piesele nr. 3—41 indică continuarea falsificării și în sec.

² Vezi Pohl Artúr, *Zsigmond király pénzverése (1387—1437)*, în *NumK*, 66—67 (1967—1968), p. 47.

³ Mai în detaliu în Bohdaneczky Imre, *A pénzhamisítás Magyarországon a középkorban*, în *NumK*, 34—35 (1935—1936), p. 48—57.

⁴ De exemplu, în ampla descoperire de la Szabadszállás; vezi Király Ferenc, *A szabadszállási Zsigmond korabeli érmelelet*, în *NumK*, 50—51 (1951—1952), p. 36.

⁵ În 1424, 1427; vezi Pohl, *op. cit.*, p. 47.

XVI. Cît privește piesele emise de regii Ungariei în sec. XV—XVI, dacă monedele nr. 42 a lui Matia I, nr. 45—48, 50, 52 ale regilor Vladislav II, Ludovic II și Ioan I pot fi considerate autentice, în schimb autenticitatea altor piese poate fi pusă la îndoială sau se infirmă chiar categoric. Vădit false sînt monedele: nr. 60 a lui Ferdinand I (de cupru, legenda confuz bătută, cifrele anului suprapuse încît nu se deslușește anul clar), nr. 55 (cu litera N inversată în legenda Av.), nr. 53 a lui Ioan I (cu ștanța greșit aplicată), dar și ale lui Ludovic II nr. 51 (cupru, anul incert) și 49 (cu ștanță greșit lucrată, în legenda Rv. PAONTRONA în loc de PATRONA); problematică este piesa nr. 43 a lui Vladislav II, cu ștanța greșit aplicată. Autenticitatea altora din piese se explică fie printr-o circulație monetară normală, fie prin utilizarea ca prototipuri a respectivelor piese. Puținătatea monedelor găsite nu trebuie să ne surprindă: monetarul ilicit nu căuta să teaurizeze, ci mai degrabă să scape cît mai curînd de falsurile emise, iar valoarea nominală mică nici nu este cea care să fie anume teaurizată.

Cercetările mai recente s-au oprit asupra activității unor ateliere monetare aflate în mîna unor monetari „specialiști în meserie“, sau sub jurisdicția unor nobili care căutau să exploateze în folosul lor propriu necesitățile financiare stringente mai ales în zone geografice apropiate de centrul în care funcționa oficina ilicită⁶. Evoluția situației politice în deceniile 2—5 ale secolului al XVI-lea duce, odată cu întărirea luptei pentru putere, la o deteriorare a situației economice care va alimenta apariția (sau, poate, accentuarea activității) unor monetării neautorizate de puterea centrală.

Amenințarea otomană și veleitățile crescînde ale imperiului romano-german de a se înstăpîni pe aceste meleaguri, după bătălia de la Mohács (1526), au dus la nașterea și evoluția competiției pentru putere între reprezentanții tendinței de neatîrnare față de ambele mari puteri, nobili autohtoni care-și aleseră ca purtător de drapel pe fostul voievod al Transilvaniei Ioan Zápolya, și reprezentanții orientării probabsburgice, atașați de persoana arhiducelui Ferdinand, fratele mai mic al împăratului Carol al V-lea. După mai bine de un deceniu de lupte cu rezultat variabil, prin pacea de la Oradea (24 februarie 1538) se ajunge la o împărțire teritorială între Ioan și Ferdinand, lui Ioan I Zápolya revenindu-i conducerea efectivă a Transilvaniei, iar Ferdinand rămînînd stăpîn peste partea de nord și nord-vest a fostei Ungarii.

Mare parte dintre susținătorii celor doi rivali s-au orientat, în întreg acest răstimp, după fluctuațiile de moment ale raportului de forțe; nobili nădăjduind demnități și pămînturi treceau cînd de partea lui Ioan, cînd de a lui Ferdinand. Situația se complica prin împrejurări economice dezastruoase, între care și o depreciere vertiginoasă a monedei autohtone. Această depreciere viza mai cu seamă teritoriile stăpînite de Ioan I, lipsit de resurse financiare și slab spre a-și putea crea o stabilitate politico-economică. Se ajunge, printre altele, la o emisiune monetară oficială atît de depreciată, încît — după cum arată cronicarul brașovean Johann Fux — populația și-a pierdut orice încredere în moneda regelui Ioan. Exploatarea situației de către emitenții de monedă

⁶ Vezi Huszár Lajos, *Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI században*, în *Műemlékvédelem*, XIII, 1969, nr. 2, p. 80—81.

falsă vine ca o consecință ineludabilă. Asemenea practici sînt pînă acum mai cunoscute în fosta Ungarie de nord (în prezent, Slovacia), unde descoperirile făcute au și dovedit activitatea monetară ilicită a unor Bebek, Perényi, Homonnay Drugeth — membri ai acestor familii de mari nobili fiind printre adepții vremelnici ai lui Ioan I⁷. Atelierele falsificatorilor erau instalate în puternicele cetăți ale amintirilor magnați. Personalul tehnic era format din meșteșugari excluși din activitatea breslășă normală, utilajul folosit fiind executat și bateriile falsurilor fiind efectuată de asemenea „cîrpaci”: orfevrari, lăcătuși, fierari, gravori. Documentele vremii au păstrat numele unor anume *Petrus doctor*, *Nicolae orfevrarul*, *Jano Chiorul* (devenit mai tirziu călău la Prešov, în Slovacia), *Toma Sturtzer*, *Andrei monetarul*, *Rézman orfevrarul*, *Mihail transilvăneanul*. Nu o dată, nobilii ajungeau să-și răpească reciproc acești „specialiști”, spre a-și asigura personalul din monetării. De tristă faimă era Nicolae orfevrarul, care a lucrat în mai multe ateliere existente în cetățile familiilor Bebek și Homonnay Drugeth. Prins de tricesimatorul Ioan din tirgul Homonna, el a fost executat în 1551, în urma unui proces de răsunet⁸. Cu această ocazie au ieșit la iveală cele mai multe detalii asupra locurilor, participanților și sprijinitorilor baterii de monedă falsă.

Pînă în prezent, în întreaga activitate a monetărilor particulare false era cunoscut un singur caz transilvănean autentic, și anume acela al monetării particulare de pe moșia nobilului Petky Gábor în comuna Petecu din ținutul Harghita⁹. Szilágyi Sándor menționează că în aceste mașinații ilicite un rol va fi avut și prepozitul de Alba Iulia Bebek Imre, fără însă a preciza, dacă activitatea a avut loc numai în cetatea sa de la Csorbakő (fostul comitat Borsod). Săpăturile din această cetate au scos la iveală material arheologic aparținător indubitabil unei oficine monetare particulare, remarcîndu-se din inventar pastilele ștanțate, resturi de ștanțare, creuzete pentru topit metal, precum și unele ustensile. Era și singurul loc unde, în cadrul atelierului, au fost descoperite, in situ, și monede false bătute: denari ai lui Ludovic II din 1524, Ferdinand I din 1534—39, precum și valori nominale mici cu efigie boemă, austriacă și de Salzburg. Printre pastile, s-au găsit aici și unele mai mici (pentru jumătăți de denari și oboli), care, neajungînd a fi ștanțate, erau vădit pregătite pentru finisaj, nefiind bătute. Monedele găsite nu purtau nici un indiciu (siglă etc.) care să ajute la precizarea caracteristicilor monedei false¹⁰. Totuși, semnificative sînt relatările unor contemporani. Astfel, cronicarul Spervogel arată că falsurile bătute în numele lui Ioan I de familia Bebek la cetatea Krásnohorské-Podhradie — fosta Krasznahorka —, în locul fineții de 8 lotoni (corespunzînd fineții de 500 în nomenclatura actuală), finețe prevăzută legal, erau lucrate din metal cu finețea de numai 1 loton, care, în esență, nu se poate deosebi de caracteristicile monedelor din cupru¹¹.

Cît privește utilajul atelierului din cetatea Lita, se cunoaște că creuzetele cu ștampila T în scut și cu dublă cruce în scut, din care

⁷ *Idem*, p. 82—87.

⁸ *Idem*, p. 81—86.

⁹ *Idem*, p. 81.

¹⁰ *Idem*, p. 84.

¹¹ *Idem*, p. 83.

s-au găsit la Lita câteva piese, sînt databile numai între sfîrșitul sec. XIII — a doua parte a sec. XV. Deși utilizate curent în oficine în această perioadă, aici, unde avem de-a face cu un atelier ilicit cu activitate continuă — sau, eventual, reluată —, este explicabilă prezența lor, căci nu putem pretinde ca un asemenea atelier să-și reînnoiască periodic utilajul. Metalul prețios topit și cementat în aceste creuzete va fi fost colectat în cetate din zona apropiată (valea Arieșului și a afluenților săi), cunoscută ca bogată în zăcămintele de aur și argint.

Considerentele de mai sus ridică problema persoanei — sau persoanelor — implicate în activitatea monetară ilicită din cetatea Lita.

Informația documentară concretă și amănunțită referitoare la stăpînirea cetății a fost pînă în prezent doar sărăcăcios cercetată. Ceea ce presupunem, este că în timpul regatului arpadian cetatea Lita făcea parte din dota reginei, iar mai tirziu, după reforma monetară a lui Carol Robert, funcționa ca cetate regală, aflată fiind în administrarea voievodului sau a vicevoievozilor Transilvaniei. Întrucît pentru perioada de maximă turbulență a competiției pentru putere între Ioan I și Ferdinand I nu dispunem deocamdată de date documentare referitoare la istoricul cetății Lita, putem opera, în sensul amintit, doar cu supoziții. Dintre ele, una relativ la îndemină ar fi următoarea: se menționează în documentele vremii că regele Ioan I îi răsplătea cu dărnicie pe susținători. Un asemenea partizan al său, om îmbogățit de el, era Tornallyay Jakab, pe care l-a numit tezaurar. Se știe că în una din cetățile acestuia, Murány (Muraň), un apropiat al său, Basó Mátyás, în bună înțelegere cu familia Bebek, se ocupa de baterea de monedă falsă¹². Nu este exclus ca cetatea Lita, centru de colectare a metalului prețios — monopol al statului — să fi ajuns pe mîna tezaurarului, care, prin omul său Basó Mátyás (ori prin vreo altă persoană) să-și fi exercitat aici funcțiunea oficială, dar și activitatea ilicită de falsificare monetară. Semnificativ este că numele de familie Basó (în prezent Bazsó), relativ rar în onomastica maghiară, a fost și este foarte frecvent în unele sate aparținătoare odinioară cetății Lita. Aceste supoziții mai necesită însă susținute investigații arhivale.

PAUL GYULAI — FRANCISC PAP — ATTILA PALKÓ

UN ATELIER DE FAUX-MONNAYAGE DANS LA FORTERESSE DE LITA

(Résumé)

Les fouilles de la forteresse de Lita (dép. Cluj) ont mis à jour un nombre de pièces monétaires datant de la 1e moitié du XVe siècle (*obulus* de Sigismond de Luxembourg, pastilles d'*obulus* et de deniers), aussi que de la 2e moitié du même siècle et de la 1e moitié du XVIe siècle (deniers de Mathias I, Vladislav II, Louis II et Ferdinand I, authentiques et faux). Ces pièces indiquent l'existence d'un atelier de faux-monnayage fonctionnant — continuellement ou bien dans deux reprises — dès le commencement du XVe siècle jusqu'au milieu du siècle suivant. On ajoute ainsi une nouvelle découverte au nombre très réduit connu de telles officines en Transylvanie (jusqu'ici, une seule officine) dans deux périodes de troubles politiques et de dévalorisation dans l'histoire monétaire de la Transylvanie.

¹² *Idem*, p. 84.

GRIGORIE ROȘCA. CONTRIBUȚII PRIVIND PARTICIPAREA SA LA REALIZAREA PROGRAMULUI DE CONSTRUCȚII DIN EPOCA DOMNIIILOR LUI PETRU RAREȘ ȘI ALEXANDRU LĂPUȘNEANU

Amplul program de ridicare a unor noi biserici aplicat chiar din primul an al domniei lui Petru Rareș și care a fost continuat în bună măsură de Alexandru Lăpușneanu a trezit interesul cercetătorilor cu privire la mobilul și factorii care au determinat apariția și definirea sa, știut fiind că după moartea lui Ștefan cel Mare urmează o perioadă de relativă stagnare în ceea ce privește planurile de ridicare a unor noi biserici moldovene.

În această analiză se impune în primul rând întrebarea, dacă acest program este rodul contribuției deosebite a domnitorului Petru Rareș, o urmare a pregătirii sale alese. O a doua întrebare se referă la posibilitatea existenței unui colaborator apropiat sau a unui grup de sfetnici inclinați spre inițierea și realizarea unui asemenea program.

Nu încercăm să lămurim aici această problemă, ci doar aducem în discuție câteva elemente noi, ivite pe parcursul unei cercetări privind arhitectura renașterii la Bistrița și legăturile sale cu programul de construcții pomenit mai sus. Vrem să includem aceste informații noi în șirul celor cunoscute, ca o dovadă în plus a complexității modului în care s-au desfășurat evenimentele.

Urmărind a răspunde la prima întrebare, constatăm că știrile cu privire la perioada anterioară instalării la domnie a lui Petru Rareș nu ne oferă informații sigure în legătură cu educația, cu formația sa¹. Domnitorul s-a manifestat însă chiar de la început, așa cum remarcă Nicolae Iorga, ca un om al renașterii, ambițios și cu gust rafinat². Având ca exemplu realizările mărețe ale tatălui său, Petru Rareș a căutat să le ducă mai departe, preocupat și desigur convins de nevoia introducerii noutăților epocii. Din acest motiv apariția în ctitoriile din timpul său a elementelor de decor arhitectonic în stil renaștere alături de picturile care împodobesc exteriorul lor — expresie a acelorași tendințe — nu este surprinzătoare.

La cea de a doua întrebare răspunsul poate fi mult mai detaliat și informațiile atestă faptul că sfetnicii de la curtea lui Petru Rareș au urmat îndeaproape planurile de ctitor ale domnitorului, având la rîndul lor inițiative asemănătoare și introducînd alături de elemente întîlnite la construcțiile lui Ștefan cel Mare și elemente noi, renaștere.

¹ L. Șimanschi, *Restituiri istoriografice*, în *Petru Rareș*, București, 1978, p. 38—41.

² N. Iorga, *Art et littératures des Roumains*, Paris, 1929, p. 54—55; G. Baltag, *Arhitectura bisericească din epoca lui Petru Rareș*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 5—6, 1964, p. 259—260.

Dintre sfetnici îl amintim aici pe vistiernicul Mateiaș, trimis adeseori cu misiuni în Transilvania, mai ales la Bistrița³ și care ridică în Moldova două biserici, una la Coșula⁴ și alta la Horodniceni⁵, preluând elemente ale renașterii transilvănene. Apoi pîrcălabul Nicoară Hirovici introduce de asemenea elemente noi, renaștere, preluate din motivele întâlnite la Bistrița transilvăneană, la ctitoria sa biserica Sf. Dumitru din Zăhărești⁶. Cunoscut este și logofătul Teodor Bubuiog, înrudit cu domnitorul Petru Rareș, în a cărui ctitorie, cunoscuta biserică cu pictură exterioară de la Humor⁷, apar și ancadramente renaștere datorate meșterilor transilvăneni, în speță bistrițeni⁸. Dar figura cea mai reprezentativă, asupra căreia ne-am propus să insistăm în rândurile ce urmează, este cea a lui Grigorie Roșca, fost egumen al mănăstirii Probota și mai apoi mitropolit al Moldovei. Informațiile pe care le avem pînă acum vin să confirme calitatea sa de prim colaborator al domnitorului Petru Rareș, implicat fiind în începerea și desăvîrșirea multora dintre ctitoriile sale. Nu este exclus însă ca rolul său, pornind tocmai de la importanta poziție pe care o deținea, să fi fost cu mult mai mare, chiar de inițiator al programului ridicării noilor construcții înglobînd soluții artistice deosebite⁹, program la a cărui realizare a veghiat în continuare și după dispariția domnitorului Petru Rareș. Pledează pentru acest rol și modul în care s-a format Grigorie Roșca, în adolescență și tinerețe, ca ucenic al lui Daniil Sihastrul, la mănăstirea Voroneț, și în umbra marelui mitropolit Teoctist, sfătuitorul lui Ștefan cel Mare¹⁰. În acești ani gustul pentru artă și cultură se dezvoltă în mănăstirile din Moldova, manifestîndu-se din plin și la Voroneț¹¹. Grigorie Roșca, văr

³ R. Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș*, București 1978, p. 59, 77, 99.

⁴ G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, în *BCMI*, 1928, p. 56; I. Crăciunaș-Suceveanul, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 3—6, 1970, p. 141; S. Porcescu, *Înfăptuiri culturale-artistice bisericesti pe vremea domnitorului Petru Rareș*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 10—12, 1977, p. 782; G. Măndrescu, *Elemente de renaștere în arhitectura moldovenească din secolul XVI*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 714.

⁵ S. Porcescu, *op. cit.*, p. 782; G. Măndrescu, *op. cit.*, p. 715.

⁶ G. Balș, *op. cit.*, p. 76; S. Porcescu, *op. cit.*, p. 782; G. Măndrescu, *op. cit.*, p. 715; G. Măndrescu, *Arhitectura renașterii la Bistrița*, teză de doctorat, manuscris, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1983.

⁷ D. Volosciuc, *Biserica Adormirii Maicii Domnului din mănăstirea Humorului*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 5—6, 1965, p. 311—312; I. Crăciunaș-Suceveanul, *op. cit.*, p. 511; V. Drăguț, *Arta gotică în România*, 1979, p. 327.

⁸ G. Măndrescu, *Elemente de renaștere în arhitectura moldovenească din secolul XVI*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 713; idem, *Arhitectura renașterii la Bistrița*, teză de doctorat, manuscris, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1983.

⁹ P. Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei*, Suceava, 1962, p. 163—165, susține că Grigorie Roșca și-a asumat acest rol din dorința de a întări educația religioasă în fața pericolului otoman ce amenința cu transformarea Moldovei în pašalic. Susține mai departe că acesta ar fi inițiat zgrăvirea pe dinafară a bisericilor lui Petru Rareș, așa cum a determinat și zidirea și înfrumusețarea Probotei. Vezi și N. Iorga, *Istoria bisericilor românești și a vieții religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 106; I. Crăciunaș-Suceveanul, *op. cit.*, p. 511.

¹⁰ C. Cojocar, *Mitropolitul Grigorie Roșca*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 1—2, 1978, p. 63.

¹¹ *Ibidem*.

după mamă cu Petru Rareș¹² și deci nepot al domnului Ștefan cel Mare, se maturizează în această atmosferă între zidurile Voronețului, vreme de 30 de ani¹³, după care în anul 1523 este numit egumen al mănăstirii Probota¹⁴. În această calitate, așa cum ne mărturisește într-o scrisoare din 19 septembrie 1563, adresată călugărilor de la mănăstirea Probota, „... a făcut ca Petru Voievod și doamna Elena să o înfrumusețeze [n.n. biserica mănăstirii Probota] și să se îngroape aici...”¹⁵. O dată cu decizia de a transforma mănăstirea Probota în necropolă domnească încep ample lucrări la biserică, care se desfășoară după prima incursiune a lui Petru Rareș în secuime, în anul 1528¹⁶, an în care biserica este ridicată doar pînă la jumătate¹⁷. În anul următor se continuă construcția și credem că meșterii pe care îi solicită Petru Rareș orașului Bistrița, printr-o scrisoare din 10 mai 1529¹⁸, au participat la lucrările de pietrărie, atunci în curs de desfășurare. Cu acest prim contact, la Probota, apreciem că s-a statornicit o colaborare strînsă între meșterii pietrari sași din Bistrița și egumenul mănăstirii prezent aici pînă în anul 1546. Cercetările noastre privind proveniența unor detalii de arhitectură de la biserică și mai apoi de la casa domnească terminată abia în anul 1550 de către doamna Elena și Iliăș Vodă¹⁹, vin să ateste o prezență constantă a pietrarilor bistrițeni pe tot parcursul desfășurării lucrărilor.

În intervalul primei domnii a lui Petru Rareș influența lui Grigorie Roșca asupra domnitorului se manifestă din plin. Ne alăturăm celor care susțin că pregătirea sa culturală i-a întărit autoritatea morală, influența în luarea deciziilor. Este posibil deci ca după pictarea cu frescă exterioară a Probotei, el să fi fost cel ce a îndrumat timp de aproape două decenii împodobirea cu asemenea fresce a bisericilor ridicate de domnitor sau de sfetnicii săi, veghiind și asupra respectării programului iconografic²⁰. Vine să ateste această calitate realizarea remarcabilă de la biserica Voroneț, ultima din această serie, unde pe banii și sub îndrumarea sa se execută fresca și se adaugă construcția exonartexului.

În cazul Voronețului avem însă și confirmarea deplină a gustului evoluat al proaspătului mitropolit²¹, a înclinației sale spre încurajarea introducerii noului, între care și exemplele renaștere vehiculate în Moldova de cunoscuții săi de la Probota și anume meșterii bistrițeni. Sintem

¹² N. Iorga, *op. cit.*, p. 106; G. Buzatu, *Mănăstirea Probota*, 1968, p. 9; I. Crăciunaș-Suceveanu, *op. cit.*, p. 511; S. Porcescu, *op. cit.*, p. 791—792.

¹³ C. Cojocaru, *op. cit.*, p. 63.

¹⁴ *Idem*, p. 69—70.

¹⁵ *Catalogul documentelor moldovenești din arhiva istorică centrală a statului*, I, 1387—1620, București, 1957, p. 145.

¹⁶ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1958, p. 148.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ A. Lapedatu, *Cercetări cu privire la meșterii bisericilor moldovene*, în *BCMI*, 1912, p. 24—25.

¹⁹ G. Buzatu, *op. cit.*, p. 10; G. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 409.

²⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 106; 110; P. Comarnescu, *op. cit.*, p. 163—165; I. Crăciunaș-Suceveanu, *op. cit.*, p. 511; S. Porcescu, *op. cit.*, p. 791—792; C. Cojocaru, *op. cit.*, p. 69—70.

²¹ C. Cojocaru, *op. cit.*, p. 66.

înclinați să credem că meșteri din gruparea care activa tocmai atunci la biserica Romanului²² au venit și la Voroneț pentru a executa cadrele renaștere de la exonartexul adăugat de către mitropolit²³. Nu este exclus ca acesta să fi fost meșterul Luca sau colaboratorii săi Adrian, Gheorghe și Andrei pe care cu siguranță Grigorie Roșca îi cunoștea²⁴.

Ridicat la tronul Moldovei la puțini ani după Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu a dus mai departe sub multe aspecte programul de construcții și intervenții inițiat de înaintașul său. El beneficiază în continuare de prezența la curte, în calitate de mitropolit, a aceluiași sfetnic prețios, cult și receptiv la înnoirile artistice, care s-a dovedit a fi Grigorie Roșca. Noul domn sfătuit probabil și de experimentatul său mitropolit va căuta să păstreze și să cultive în continuare — documentele o dovedesc — legătura cu meșterii pietrari de la Bistrița atât de necesari la lucrările de consolidare și pietrărie pe care le începe la mănăstirea Bistrița, la biserica Sf. Nicolae din Rădăuți și mai ales la ansamblul de la Slatina, cu biserica, casă egumenească, casa domniței Ruxandra și fintina în stil italian. Continuă aceste lucrări la complexa biserică de la Pîngărați și la biserica ortodoxă din Cotnari²⁵. La toate aceste construcții, dar mai ales la Slatina pătrund cu precădere elemente de arhitectură aparținând renașterii mature purtate de meșterii pietrari bistrițeni și pe care cu siguranță că Grigorie Roșca le-a cunoscut și acceptat, încurajând, ca și mai înainte, răspîndirea lor²⁶. El este cel care, dealtfel, va sfîrși zidirea Slatinei terminată la 1559²⁷.

În concluzie, îl socotim pe Grigorie Roșca ca fiind unul din catalizatorii principali ai pătrunderii, între altele, și a noilor elemente renaștere în arhitectura Moldovei. Subliniem doar că, încurajînd pe parcursul a aproape 30 de ani colaborarea cu meșterii pietrari bistrițeni, el a permis evoluția elementelor renaștere din arhitectura Moldovei de la formele de trecere la formele renașterii mature²⁸.

GHEORGHE MĂNDRESCU

GRIGORIE ROȘCA. SA CONTRIBUTION À LA RÉALISATION DU PROGRAMME DE CONSTRUCTIONS À L'ÉPOQUE DE PETRU RAREȘ ET ALEXANDRU LĂPUȘNEANU

(Résumé)

S'attachant à des problèmes concernant le programme de constructions du temps de Petru Rareș, Prince Regnant de Moldavie, l'ouvrage se propose de souligner la contribution de Grigorie Roșca, l'un des importants conseillers de la Cour, le Supérieur du Monastère de Probota et le futur Métropolit de la Moldavie. On lui attribue le mérite de favoriser la diffusion de la peinture extérieure aux églises de Moldavie et en même temps des nouveaux éléments d'architecture renaissance véhiculés par les tailleurs de pierres de Bistrița transylvaine.

²² G. Balș, *op. cit.*, p. 91; S. Porcescu, *Biserica episcopală din Roman*, București, 1970, p. 11.

²³ G. Măndrescu, *op. cit.*

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ Al. I. Ciurea, *Scurtă contribuție la istoria Mitropoliei Moldovei (1504—1632)*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 10—12, 1955, p. 713.

²⁸ G. Măndrescu, *op. cit.*

OBIECTE DE UZ CASNIC ȘI PERSONAL ÎN IMPORTUL CLUJEAN (PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII)

Dacă exteriorul orașului transilvănean, arhitectura civilă constituie azi un domeniu tot mai predilect al studiilor de civilizație urbană a epocii medievale, nu același lucru se poate afirma despre cercetările privitoare la interiorul casnic. Chiar și în cadrul lor, de mai mare atenție se bucură mobilierul, decorația de interior, în schimb relativ puțin s-a publicat despre aspecte mai cenușii ale cotidianului urban, ale civilizației locuirii și traiului la oraș, cum ar fi inventarul și funcționalitatea încăperilor de locuit cu diverse destinații, ale dependințelor, pregătirea și servirea meselor, ospetele, vestimentația (în variate medii ale populației), întreținerea curățeniei personale și a locuinței și atâtea altele. Izvoarele narative nu par a fi aici de prea mare ajutor. Călătorii străini ajunși prin meleagurile noastre pătrund rareori în interiorul clădirilor de locuit, nu cunosc diurnul vieții de familie, ei rămân oaspeți. Memorialiștii, la rîndul lor, sînt de regulă unilaterali și din cale afară de subiectivi: cunosc mai bine, și, deci, descriu, aspecte ale traiului păturii din care fac parte, iar ca adepți ai anumitor moravuri, scrierile lor au fie un ton apologetic, fie unul prea critic. Așa fiind, surse relativ autentice de informație pentru cunoașterea aspectelor de viață cotidiană și a inventarului de interior rămîn documentația arhivală și vestigiile concrete, obiectuale, păstrate azi mă' masiv și sistematic în muzee. Deocamdată, sînt destul de rare contribuțiile care să valorifice sursa documentară și cea muzeală în scopul de a reconstitui imaginea vieții cotidiene transilvănene în interiorul caselor populației orășenești¹ și chiar nobiliare. În ce privește documentele de arhivă, ele conțin informații în general accidentale despre piesele de interior casnic urban, doar unele materiale arhivale sînt mai substanțiale, mai compacte. Dintre ele, s-au valorificat pînă acum cu precădere inventare de interior, documente privind litigii de avere, prilejuite de procedura juridică de succesiune. O sursă informativă de alt gen o reprezintă registrele de percepție a taxei vamale de tricesimă la Cluj, păstrate pentru anii 1599—1637 (cu hiaturi în deceniile 1 și 3 ale sec. XVII). Aceste registre — aflate în posesia Filialei clujene a Arhivelor Statului, fondul Socotelile orașului Cluj — informează despre aducerea în oraș și scoaterea din oraș, de către cetățeni clujeni, a unor mărfuri ce fac parte dintr-o largă gamă sortimentală, mișcare consemnată curent de tricesimatori. Se specificau numele celor care se prezentau la taxare,

¹ Cea mai de seamă contribuție fiind amplul studiu al lui S. Jakó despre numeroase aspecte ale interiorului casnic clujean, *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*, în *EmiKel*, p. 361—393.

direcția din care veneau sau în care se îndreptau cu mărfurile lor, denumirea, cantitățile și, adeseori, prețul comercial al fiecărei mărfi în parte, precum și taxa tricesimală percepută. Pe lângă asemenea informații directe, putem beneficia și de altele mijlocite, cum ar fi și proveniența, respectiv destinația a foarte multe din mărfurile taxate; căci aceste mărfuri erau fie tranzitate (aduse din altă parte și îndreptate iarăși către alte piețe, cu care clujenii întrețineau contacte comerciale), fie desfăcute pe piața clujeană, fie — în mică măsură — utilizate în scop de consum sau uz personal (familiar sau profesional). Puține sînt cazurile în care avem informații directe despre desfacere pe piața locală cu scop de consum local sau cu scop de tranzit, ori despre aducere de mărfuri cu destinația de a se folosi personal și nu spre vânzare; de cele mai multe ori însă putem deduce acestea din context. Un exemplu: dacă impresionantele cantități de postav, sau țesături, ori coloniale ș.a., confruntate cu persoana negustorului, periodicitatea aducerii, proveniența mărfii și alte considerente, fac plauzibilă și foarte probabilă intenția de a tranzita cel puțin parțial aceste mărfuri, de a le valorifica pe alte meleaguri în condiții avantajoase, în schimb alte produse — cum sînt și cele, din metal, lemn sau alte materii prime, de uz casnic sau personal — vor fi fost aduse mai mult spre a fi valorificate pe piața locală. Exista, desigur, și o producție locală de piese de uz casnic din metal (fier, aramă, cositor)², dar, pe de o parte, nu avem știri despre confecționarea unora din asemenea produse pe plan local, iar pe de alta se știe că un număr de inventare clujene de avere ocazionate de succesiune conțin material din cel discutat de noi provenit din import³.

Registrelle de tricesimă informează despre un import — se poate afirma — continuu de piese folosite în felurite domenii ale vieții casnice. Informații destul de bogate se dau despre aducerea unor piese necesare la bucătărie. Începem — e drept — cu un sortiment de o destinație echivocă: *ciurul* sau *strecurătoarea* („rosta“), adeseori cu specificarea metalului din care e confecționată piesa, și anume fierul („vas rosta“). Această piesă poate fi folosită în bucătărie, dar ea își poate găsi întrebuințare și în gospodăria anexă a proprietarului ei, ca și în atelierul meșteșugăresc⁴. Ea apare deseori în înregistrări, adusă fiind de

² A se vedea S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 66—84.

³ S. Jakó, *op. cit.*, p. 385.

⁴ Există mențiuni de ciururi, e drept, în mediu rural, la casa bucatelor (bucătărie, cămară de alimente), D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II. București, 1968, p. 391, 424 (domeniul Satu Mare, 1569—70, resp. 1570—72); altele fac parte din inventarul unei mori, pe domeniul Băii-Mari, 1553—78, *idem*, p. 236; iarăși altele, poate la munci agricole, pe moșia din Apahida, *idem*, p. 732; în sfîrșit, ciur utilizat în topitorii de cupru (Poiana, pe domeniul Beiușului, 1600), *idem*, p. 856.

la Viena⁵, Cracovia⁶, Satu Mare⁷, precum și din direcții neprecizate de tricesimatori⁸.

Destul de frecvent întâlnim în înregistrări aducerea de *tigăi* („serpenyő”), cu variante desemnând materia primă din care sînt făcute: de fier („vas serpenyő”), sau forma: *tigăi* cu picior („lábás serpenyő”), *tigăi* de fier cu picior („vas lábás serpenyő”). Utilizarea lor curentă în bucătăria orășeanului este explicabilă, de vreme ce — se știe atît din surse narrative, cît și dintr-o bogată documentație arhivală — principala hrană în casele nobiliare, dar și ale orășenilor era carnea, de vită, porc, păsări, preparată în cele mai variate forme, fiartă și prăjită, cu sos și fără. Se importă „tigăi de fier” din Viena⁹, Polonia¹⁰, Prešov¹¹, „tigăi” fără alte specificații din direcții neprecizate¹², „tigăi cu picior”¹³ și „tigăi din fier cu picior”¹⁴ de la Prešov.

Importul de *căldări* („üst”) și *oale* („fazék”) este relativ bogat din Prešov, mai sporadic din „Polonia” (fără precizarea localității). De asemenea, se aduc oale din Carei. Căldările erau din fier și aramă, de diverse dimensiuni: simple¹⁵, mari („Eoregh wst”)¹⁶, mijlocii („keozepzereo ust”)¹⁷ și mici („roz üstecske”)¹⁸. La oale, se fac numai distincții privind materialul din care se confecționează: de fier, de aramă. La un trans-

⁵ De pildă, la 13 ianuarie 1599 se aduc ciururi de fier în valoare de 4 florini (ASC, SOC, 8, XIV, p. 2), iar dacă confruntăm suma cu prețul ciurului de pe moșia din Apahida (v. nota 4), de 5, resp. 8 denari în 1598, resp. 1599, vom găsi tricesimate cel puțin 30, dacă nu 48 de piese aduse. Dar asemenea coroborări de prețuri suferă din cauza necunoașterii variantei sortimentale în ambele cazuri comparate. Mai verosimile sînt rezultatele de prețuri calculate, de pildă, din înregistrarea pe 26 octombrie 1633, cînd se taxează o duzină de ciururi costînd, la cumpărare, 6 florini (ASC, SOC, 19, VII, p. 104—105); deci, un ciur ar costa, conform acestei situații, 50 denari. Alte înregistrări în anii 1610—12, 1614, 1616—19, 1632, 1634—1636.

⁶ La 23 martie 1633 (ASC, SOC, 19, VII, p. 68), Diosi Mihaly este taxat cu 0,43¹/₂ tricesimă pentru aducerea a 16 ciururi de fier, cu 60 denari bucata; probabil, alt sortiment, decît cele vieneze.

⁷ 3 martie 1611 (ASC, SOC, 12b, VIII, p. 3).

⁸ 24 august 1622 (ASC, SOC, 15b, XVIII, p. 39—40).

⁹ 5 duzine la 26 septembrie 1634 (ASC, SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 24).

¹⁰ Cu prețul de cumpărare 25 florini, deci cca 4 duzini, la 9 septembrie 1611 (ASC, SOC, 12b, VIII, p. 19).

¹¹ În valoare de 4 florini la 25 august 1617 (ASC, SOC, 14a, XXII, p. 32); de 25 florini, la 18 iunie 1618 (ASC, SOC, 14a, XXV, p. 28) și de 20 florini la numai 5 luni după aceea, în 27 octombrie 1618, de același negustor (ASC, SOC, 14a, XXV, p. 45); în valoare de 100 florini la 3 iunie 1633 (ASC, SOC, 19, VII, p. 81—82). Remarcabile sînt transporturile lui Wstgiartho Simon (= Simion Făurarul de căldări): în 1635—36, la răstimp de numai 5 luni, aduce 194 tigăi (10 decembrie 1635; ASC, SOC, 20, V, p. 3) și, apoi, 480 tigăi (26 mai 1636; ASC, SOC, 20, VI, p. 5).

¹² În valoare de 75 florini, la 3 februarie 1622 (ASC, SOC, 15b, XVIII, p. 6).

¹³ De 3 florini, la 5 februarie 1618 (ASC, SOC, 14a, XXV, p. 13).

¹⁴ Cu prețul de 20 florini, la 10 decembrie 1618 (ASC, SOC, 14a, XXV, p. 67).

¹⁵ De la Prešov, de pildă, se aduc la 5 februarie 1618 2 căldări cumpărate cu 5 florini bucata (ASC, SOC, 14a, XXV, p. 13), în același an încă de două ori (idem, p. 45, 67).

¹⁶ Aduse din „Polonia” în 6 iunie 1611 (ASC, SOC, 12b, VIII, p. 16).

¹⁷ Două piese aduse la 3 februarie 1622 din direcție neprecizată (ASC, SOC, 15b, XVIII, p. 6).

¹⁸ Mai ieftine, de numai 3 florini bucata (aduse 2 bucăți în 16 august 1632; ASC, SOC, 19, VII, p. 36).

port din Prešov se specifică și destinația oalelor de aramă, ele fiind pentru fiert vinars¹⁹. Prezența acestor piese documentează un aspect de viață casnică nu mai puțin important, decît al pregătirii hranei, și anume fiertul și prepararea băuturilor, nelipsite nu numai de la masa principală a zilei, ci și de la dejun, unde fiertura de cuișoare, vinarsul, „aqua-vita“ (ultimele două apar și în registrele tricesimale clujene) erau prețuiți stimulenți ai apetitului. Cronicarul Petru Apor, elogiind obiceiurile „de modă veche“, descrie savuros modul de etalare a acestor strămoși lăudabili ai cafelei și ceaiului, acestea din urmă fiind urmași nedemni care au pătruns prin filieră austriacă. „Ori — spune el — turnînd în castroane vinars, îl stropeau cu miere, introduceau o smochină-două sau citeva bucăți de struguri uscați [stafide], aprindeau vinarsul și-l amestecau așa în tavă cu lingura, iar apoi, stingînd focul, beau aceasta, consumînd după aceea smochinele. Bărbații — continuă Apor — beau, ca băutură de dejun, și un vin nou bun dulceag-întepător, și-l socoteau sănătos, căci nu aveau stomacuri atît de încorsetate, ca aceia de astăzi“²⁰.

Un transport de la Viena conține, printre altele, *sită*²¹, piesă indispensabilă și ea gospodăriei orășenești a vremii, în care coptul pîinii constituia o operațiune indispensabilă. Că, însă, mai probabil femeile casei sau soțiile oaspeților aveau predilecție și pentru cozonaci, pare să o indice aducerea unei *rișnițe de mac* („mákórló“) ²². Dar, de bună seamă, mai apreciate erau *rișnițele de piper* („borstörő“), acest condiment fiind într-adevăr nelipsit la mesele cu cărnuri variat preparate. Se înregistrează doar un singur caz de aducere²³, dar e de presupus că asemenea ustensile casnice vor fi fost produse și pe plan local.

Felurile de mîncare erau așezate pe masă, obișnuit, în vase mai mari din cositor, iar mesenii se serveau, singuri, în farfurii de cositor. Găsim înregistrări de tăvi aduse de la Viena²⁴, farfurii din loc neprecizat²⁵. Era, firește, nevoie la încheierea mesei și de scobitori: o înregistrare de import din „Turcia“ specifică aducerea a 50 bucăți²⁶. Și, pentru ca ai casei și oaspeții să se simtă bine în continuare, se puteau aprinde și lulelele după masă; legat de aceasta, se vor fi adus, de la Viena, acele „hamma wewe“ sau „hamma veveo“²⁷ care trebuie să fie scrumiere (mai puțin probabil, colectoare de cenușă după arderea lemnelor).

În afară de obiectele de uz casnic din metal, o largă întrebuințare își găseau și felurile piese din lemn. Amintim aici mai întîi, legat tot

¹⁹ În valoare de 33 florini, aduse la 2 iunie 1622 (ASC, SOC, 15b, XVIII, p. 28).

²⁰ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, ed. Kóczyány László, București, 1978, p. 32.

²¹ În valoare de 2 florini; adusă la 17 octombrie 1617 (ASC, SOC, 14a, XXII, p. 34).

²² La 31 decembrie 1621 (ASC, SOC, 15b, XII, p. 2).

²³ În valoare de 2 florini; la 20 iulie 1614 (ASC, SOC, 13a, XXIII, p. 33).

²⁴ De pildă, în 4 mai și 2 decembrie 1599 (ASC, SOC, 8, XIV, p. 16, 44).

²⁵ 27 iulie 1602, două transporturi deosebite (ASC, SOC, 9, XXXV, p. 13—14, 16—17).

²⁶ 18 mai 1615 (ASC, SOC, 13b, IX, p. 17).

²⁷ 11 noiembrie 1599 (ASC, SOC, 8, XIV, p. 42); 16 iulie 1618 (ASC, SOC 14a, XXV, p. 37—38).

de alimentația zilnică, obiectele numite *pincetok*, rezervoare-răcitoare pentru păstrarea băuturii și servirea ei la masă. Registrele tricesimale abundă în informații privind aducerea lor, mai ales de la Viena și din Polonia. Există însă și obiecte confecționate din lemn care slujesc altor operațiuni cotidiene. Astfel, de la Viena se aduc lădițe și cutii „pentru cusut”²⁸, adică pentru păstrarea aței, acului, a mătăsii de cusut. Utilitare și decorative în același timp sînt sfeșnicele din lemn, marfă importată tot din Viena²⁹. Se aduceau și păpuși, căluți pentru copii („fa alak”, „ló”) ³⁰.

În sfîrșit, trebuie menționate în rîndul obiectelor de uz casnic și spălătoarele („mosdo”) ³¹, indispensabile atît curăteniei corporale zilnice, cit și ritualului mesei, unde spălatul pe mîini preceda obligatoriu așezarea la masă.

De igiena corporală se leagă și importul de *briciuri* („borotwa”), aduse din direcții neprecizate³² și de la Viena³³. Bărbierii, constituiți la Cluj în breaslă încă înainte de 1568³⁴, se ocupau cu rasul, tunsul, spălatul capului, dar întreținerea zilnică a capilaturii, a mustăților și bărbii se făcea de preferință acasă (sau, și acasă).

Datele prezentate redau, de fapt, informațiile cele mai puțin abundente despre aducerea de piese de uz casnic la Cluj. Să nu amintim decît faptul că se înregistrează cantități impresionante de cuțite, în zeci de varietăți, servind aceluiași utilități. De asemenea, nu insistăm aici asupra sticlăriei de import, a paharelor, farfuriilor și altor piese din sticlă, a cristalurilor menționate în multe cazuri. La fel, nu am putut prezenta aici covoarele, carpetele care se aduceau la Cluj, tablourile, cărțile, hîrtia și instrumentele de scris, obiectele de podoabă (inele ș.a.), evantaiurile și atîtea alte piese care, împreună cu acelea înfățișate, ne atrag atenția asupra valențelor multiple din care se constituie viața particulară, viața de familie a orășeanului în prima jumătate a sec. XVII. O „istorie particulară” încă nici pe departe dezgropată și reînviată din latență, dar a cărei cercetare promite nuanțarea, colorarea, cunoașterea tot mai temeinică a vieții orășenești în Transilvania.

FRANCISC PAP

²⁸ De exemplu, la 2 decembrie 1599 (ASC, SOC, 8, XIV, p. 44), 18 aprilie 1611 (ASC, SOC, 12b, VIII, p. 9), 8 noiembrie 1617 (ASC, SOC, 14a, XXII, p. 42), ș.a.m.d.

²⁹ Astfel, la 16 iulie 1618 (ASC, SOC, 14a, XXV, p. 37—38), 6 iunie 1619 (ASC, SOC, 15a, III, p. 64).

³⁰ 14 mai 1623 (ASC, SOC, 13a, XVI, p. 33—34); 27 martie 1615 (ASC, SOC, 13b, IX, p. 11—12).

³¹ Două spălătoare aduse la 6 august 1632 (ASC, SOC, 19, VII, p. 33).

³² 27 iulie 1602, două transporturi (ASC, SOC, 9, XXXV, p. 15, 16—17).

³³ 17 octombrie 1617 (ASC, SOC, 14a, XXII, p. 35—36).

³⁴ An în care se confirmă statutele lor de breaslă; v. S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 162.

USTENSILES ET OBJETS D'UTILISATION PERSONNELLE DANS L'IMPORTATION À CLUJ (1e MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE)

(Résumé)

On présente l'information comprise dans les registres de trentième de Cluj concernant les ustensiles et les objets d'utilisation personnelle importés dans la première moitié du XVIIe siècle.

Parmi les ustensiles, on a apporté d'objets métalliques: de casseroles, de chaudrons, de pots, de tamis, d'ustensiles pour moudre le pavot et le poivre, de plats et d'assiettes, de cure-dents, de cendriers; d'objets confectionnés de bois: „pincetok“ (réservoirs-frigidaire pour la boisson), de cassettes pour coudre (contenant de fil, de l'aiguille, de la soie pour coudre), de chandeliers de bois, aussi que de jouets pour les enfants. On mentionne aussi les lavoirs et les rasoirs, nécessaires pour l'hygiène corporelle.

Les registres douaniers de trentième deviennent ainsi de sources documentaires précieuses pour l'investigation de la vie quotidienne des citoyens de Cluj, au XVIIe siècle.

BREASLA TÎMLARILOR DIN CLUJ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA (PARTEA A DOUA)

După ce într-un articol anterior am analizat structura breslei tîmlarilor din Cluj în secolul al XVII-lea, așa cum reiese ea din statutele breslei, articolul de față se oprește asupra altor aspecte ale vieții breslei.

Statutele de breaslă din Cluj oferă date prețioase privitoare la politica economică a breslelor, obiceiurile și tradițiile acestora apărînd în toată plenitudinea lor. Unele articole din statute s-au păstrat timp de decenii, sau, uneori, cu mici modificări, timp de secole, de aceea ele pot fi considerate o oglindă a structurii economice a întregului sistem breslaș.

Existența acestuia se baza pe principiul constrîngerii, scopul breslei, acela de a apăra interesele meșteșugarilor, putînd fi realizat numai prin încadrarea și supunerea tuturor meșterilor față de reglementările statutare.

Constrîngerea breslașă avea la bază principiul egalității membrilor în activitatea profesională: aprovizionarea cu materii prime se făcea în mod egal pentru toți membrii breslei, fiind prevăzută interdicția de cumpărare a acestora peste cantitățile fixate; de asemenea statutele stabileau numărul de calfe și ucenici ce revenea fiecărui meșter breslaș.

Constrîngerea breslașă devine o problemă de drept atunci cînd cei din afara breslei încearcă să „pătrundă” în meserie, adică să exercite un anume meșteșug, sau să vîndă anumite produse meșteșugărești.

Una din preocupările breslei era evitarea concurenței păgubitoare pentru meșterii ei, concurență venită mai ales din partea meșterilor clandestini, nebreslași, în care scop breasla uzita toate mijloacele pentru a împiedeca activitatea acestora, începînd cu dispozițiile severe ale statutelor, pînă la solicitarea ocrotirii puterii publice.

Punctul 15 din statutele breslei tîmlarilor² prevede ca nici un cirpaci, dulgher sau morar, nemembru al breslei, să nu poată lucra nici la școală, nici la casa preoților, nici în poarta orașului și nici chiar pe terenurile extravilane. În caz de nerespectare a acestei prevederi lucrarea respectivă trebuie dusă la casa starostelui, iar o treime din suma la care a fost evaluată va reveni consiliului municipal și două treimi breslei. Numai în cazul în care meșterul tîmlar refuză să efectueze lucrări la pod și la pridvor, aceste lucrări pot fi executate și de dulgheri cu scînduri rindeluite. Mai sînt și alte lucrări ordinare care le incumbă dulgherilor (cum sînt cele pentru care se folosesc cuie de fier),

¹ Șt. Pascu, *Meșteșugurile în Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 313.

² Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, Budapest, 1888, p. 349.

dar în cazul în care aceștia nu respectă specificul muncii lor, li se confiscă și lucrarea și uneltele.

Măsuri de limitare a concurenței se iau și pentru meșterii aceleiași bresle. Punctul 6 prevede pentru meșterul tâmplar care și-ar însuși comanda la care s-a angajat alt meșter „fără știrea lui și prin vicleșug”, o amendă de 4 florini, amendă care se aplică și în cazul în care un meșter ar ademeni calfa sau ucenicul din atelierul altui meșter. Iar aceștia din urmă nu numai că sînt restituiți stăpînului anterior, dar sînt pasibili și de pedepse corporale.

Breasla ca organizație a micii producții veghea la menținerea acesteia și împiedeca crearea unor întreprinderi mari. În acest scop breasla limita numărul ucenicilor și al calfelor pe care putea să-i întrebuințeze un meșter. Statutele breslei tâmplarilor prevăd pentru un meșter, un ucenic și o calfă. În cazul în care meșterul are ca asociată o calfă, poate să țină și o calfă cu leafă mică (20 denari) pentru munci auxiliare, dar cele două calfe nu aveau voie să locuiască în același atelier.

Constringerea breslășă nu neglijă nici problema desfacerii produselor. Astfel, la punctul 14 se prevede că în cazul în care s-ar aduce o lucrare de tâmplărie în afara tirgurilor și iarmaroacelor, breasla are dreptul s-o confişte cu ajutorul judei și al consiliului municipal. Ducînd lucrarea la casa breslei, aceasta să fie evaluată și o treime din valoarea ei să revină consiliului și două treimi breslei.

Chiar în cadrul tirgurilor marfa nu poate fi vîndută decît în cortul breslei care este desfăcut de tînărul meșter de breaslă la locul obișnuit, în caz contrar amenda este un florin.

Meșteșugurile, în loc să promoveze o politică de lărgire a schimburilor și desfacerii produselor, căutau salvarea în autolimitare, în orientarea tot mai mult spre piața locală, adică produceau la comandă nemijlocită, sau pentru o rezervă destinată aceleiași pieți. De aceea se iau măsuri protecționiste pentru unii și prohibiționiste pentru alții. Așa se explică de pildă dispozițiile din statutele tâmplarilor care prevăd ca lucrările de tâmplărie aduse din altă parte să fie „cu sîrg vămuite”, de fiecare căruță 48 denari și de fiecare dulap 2 denari, iar taxele de vamă percepute să fie cheltuite în cortul breslei în respectiva zi de tirg.

Breslele acordau o deosebită importanță problemei aprovizionării cu materie primă a membrilor lor. Cauzele acestei griji trebuiesc căutate atît în greutățile de aprovizionare, cît și în tendința breslelor de a-i împiedeca pe unii membri să realizeze venituri mai mari prin achiziționarea individuală de materie primă mai ieftină și de calitate mai bună.

Statutele breslei tâmplarilor prevăd la punctul 13 interdicția pentru meșterii tâmplari de a cumpăra, pentru necesități proprii, scînduri de tei „tăiate cu fierăstrăul sau desfăcute numai cu toporul”. Dacă interdicția nu este luată în considerare și meșterul în culpă este străin, scîndurile vor fi confiscate prin puterea judei și a consiliului, iar dacă este vorba de un meșter breslăș, breasla este împuternicită să ia marfa fără despăgubire, iar cantitatea de lemn confiscată să fie împărțită între meșteri în mod egal.

Dispozițiile statutare reglementează ca breasla să cumpere din banii ei lemnul de tei, iar împărțirea să se facă la casa breslei, toți membrii primind aceeași cantitate de lemn.

În același timp meșterilor breslași, ca și celor străini de breslă, le era interzisă cumpărarea de materii prime (scinduri de brad sau tei), de unelte sau chiar vopsele rămase de la un meșter mort. În caz contrar, unui străin bunurile procurate astfel îi erau luate fără despăgubire prin puterea judeului și a consiliului, iar ale unui meșter breslaș deveneau un bun al breslei.

Aceste măsuri urmăreau în ultimă instanță păzirea cu strictețe a egalității membrilor breslei. Strădania s-a dovedit zadarnică, deoarece meșterii au folosit numeroase subterfugii pentru încălcarea dispozițiilor statutare și astfel inegalitatea din sânul breslelor s-a manifestat destul de timpuriu.

Breasla se interesa îndeaproape și de calitatea produselor pentru a nu știrbi nu numai renumele meșterului, dar și al breslei și chiar al orașului în care-și desfășura activitatea breasla respectivă. Era deci o chestiune de onoare, dar în același timp și una de natură materială. Aceste interese conjugate explică dispozițiile cu privire la relațiile dintre meșter și cumpărător.

Punctul 9 din statut prevede ca meșterul care a luat o comandă de la un client și nu execută în mod cinstit lucrarea, să poată fi reclamat printr-o plîngere adresată breslei de către client. Breasla numește atunci doi meșteri examinatori pentru verificarea lucrării, iar dacă aceasta este considerată necorespunzătoare, meșterul respectiv plătește o amendă de 2 florini.

Dealtfel, de verificarea calității tuturor produselor se ocupau meșterii controlori sau inspectori, care-și exercitau obligațiile nu numai cu prilejul târgurilor și iarmaroacelor, ci interveneau și în litigiile legate de calitatea lor, fără a mai vorbi de rolul pe care-l aveau în aprecierea lucrărilor de măiestrie ale calfelor.

Dar breasla nu era numai o organizație cu rosturi economice, ci, datorită legăturilor foarte puternice dintre membrii breslei, ea avea și rosturi sociale.

Petrecerile din casele meșterilor, cele organizate fie cu ocazia primirii noilor membri în breslă, fie a primirii ucenicilor, erau prilejuri de veselie pentru toți membrii breslei. Aceasta avea grijă ca onoarea ei și a membrilor săi să se păstreze neîntinată. De aceea meșterilor li se pretindea cinste, modestie, viață morală. Meșterii ce știrbeau prin purtarea lor cinstea breslei erau pedepsiți. Cei ce pronunțau sudălmi sau încercau să creeze neînțelegeri în timpul unui festin al breslei erau obligați la plata a 2 florini. Tot cu 2 florini se pedepseau și cei care defăimau lucrarea unui meșter în afara și nu în cadrul breslei. De asemenea, dacă un meșter găsit vinovat dintr-o pricină oarecare nu se supunea breslei și amenința că va face plîngere la consiliul municipal, era amendat cu 2 florini, iar dacă punea în practică amenințarea, amenda creștea la 4 florini.

Grija breslei se manifesta și cu prilejul înmormintării unuia dintre membrii săi. Ceremonia avea loc pe cheltuiala breslei, mai mult, ea era aceea care se îngrijea și de înmormintarea altor membri din familia meșterului breslaș. Statutele breslei tâmplarilor prevedeau în mod amănunțit obligațiile meșterilor în asemenea împrejurări. Staroștii breslei înștiințau pe toți membrii despre ora și locul înmormintării, iar cei

care nu se prezentau la timp erau penalizați cu 12 florini. Meșterii care nu participau la înmormîntare și nu aveau motive serioase pentru justificarea absenței, erau amendați cu 50 denari, iar dacă după ceremonie nu însoțeau pe cei îndoliați la casa meșterului respectiv, plăteau 25 denari.

Chiar și după stingerea din viață a unui meșter, breasla nu uita de soarta familiei acestuia. Văduvele care continuau să poarte numele soțului și doreau să rămînă în breaslă pentru continuarea meseriei, se bucurau de aceleași servicii ca și meșterul, iar în caz de deces întreaga breaslă le însoțea la mormînt. Breasla era obligată să-i ofere văduvei o calfă, în schimb dacă meșterul decedat avea un ucenic, acesta nu putea rămîne la văduvă mai mult de două săptămîni, breasla avînd datoria să-l predea altui meșter.

Preocuparea breslei se extindea și asupra copiilor meșterilor breslași. Firește, această grijă nu avea un caracter caritabil ca în cazul precedent, ci izvora din spiritul de castă ce-și făcuse tot mai mult loc în sînul breslelor. Fiii de meșter erau scutiți de o parte a timpului de ucenicie (numai 2 ani față de 4 ani la cît erau obligați străinii), de o bună parte a taxelor de meșter la intrarea în breaslă, la fel ca și de cheltuielile ospățului.

În sfîrșit, un ultim aspect la care ne referim în treacăt este participarea cu rol tot mai important a breslelor în viața politică a orașelor, pe măsura creșterii puterii lor economice.

Chiar dacă breasla tîmplarilor era mai modestă comparativ cu cea a aurarilor sau blănarilor, faptul că întîlnim meșteri tîmplari între notabilitățile orașului (senatori, jurați, centumviri sau locotenenți ai gărzii civile) ne demonstrează că această breaslă a atins un nivel economic ridicat în secolul al XVII-lea, care i-a permis și accesul la funcții politice în conducerea orașului Cluj.

VIORICA POP

LA CORPORATION DES MENUISIERS DE CLUJ
AU XVII-ÈME SIÈCLE
(Deuxième partie)

(Résumé)

Le présent article est consacré aux aspects économiques et sociaux de la corporation des menuisiers de Cluj, ainsi comme elles ressortent des statuts de la corporation au XVII-ème siècle.

EPIDEMIA DE CIUMĂ ÎN SCAUNUL ORĂȘTIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Dintre epidemiile care au provocat cele mai multe suferințe și pierderi umane de-a lungul evului mediu, rolul primordial îl deține cu siguranță ciuma. Ea nu a rămas necunoscută nici locuitorilor lumii antice, cu toate că apăruse sub alte denumiri. În scrierile lui Herodot și Tacitus sau în cele ale lui Hipocrate, se fac referiri la simptomele bolii¹. Date certe există doar de la mijlocul secolului al XIV-lea, când în vestul Europei îi cad victimă 25 de milioane de oameni. Maladia se va extinde și asupra Transilvaniei², iar după toate probabilitățile nici Moldova și Țara Românească nu au fost scutite de flagel³. Între 1349 și 1526, izvoarele istorice consemnează alte 26 de cazuri de reizbucnire a contagiumii⁴. În veacurile XVI și XVII știrile se înmulțesc, cu toate că numărul celor care pier de ciumă nu este atât de mare ca în celelalte părți ale continentului. Fenomenul reapare cu o violență deosebită în Transilvania la începutul secolului al XVIII-lea, în epoca în care în alte țări se găsește în curs de dispariție⁵. Războiul austro-turc ca și mișcarea rákócziă vor contribui în mare măsură la extinderea infecției.

În primii ani de după 1700, ținutul Orăștiei cunoaște o istorie agitată. Instaurarea regimului habsburgic în Ardeal va întâmpina rezistență în rîndul populației din Orăștie și din scaun. Odată cu izbucnirea răscoalei curuților, orașul, ca și aproape toate așezările din sudul Transilvaniei, se vor alătura mișcării. Luptele purtate și pe teritoriul scaunului vor duce la depopularea și decăderea sa economică, la foamete. Toate aceste fapte au creat condiții propice pentru propagarea ciumei, care în 1702 pustia întreaga Polonie și Galiție orientală⁶, iar ceva mai târziu și Ungaria⁷. În interiorul arcului carpatic epidemia a pătruns dinspre Moldova, unde bîntuia deja din anul 1708⁸. La începutul anului următor se semnalează victime în Gheorgheni⁹, pentru ca apoi să se extindă cu rapiditate spre vest pînă în comitatele Tîrnava și Turda. În luna august face

¹ Rigler Gusztáv, *Közegészségstan és fertőző betegségek*, II, Cluj, 1910, p. 108.

² *Istoria medicinei românești*, București, 1972, p. 81.

³ N. Vătămanu, *Medicina veche românească*, București, 1970, p. 115.

⁴ *Istoria medicinei*..., p. 84.

⁵ Rigler G., *op. cit.*, p. 112.

⁶ Pompei Gh. Samarian, *Din epidemiologia trecutului românesc. Ciuma*. București, 1932, p. 65.

⁷ Franciscus Xav. Linzbauer, *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae*, I, Buda, 1852—1856, p. 382.

⁸ Nagyaajtai Cserei Mihály, *Historiája*, Pesta, 1852, p. 429.

⁹ Fekete L., *A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története*, Debrecen, 1874, p. 41.

ravagii în Brașov¹⁰, iar în septembrie se răspindește și la Sighișoara¹¹. În numai șase luni, în ultima așezare, mor 7000 de oameni¹². În toamna anului 1709, ciuma își face apariția la Mediaș¹³ și Sibiu, unde cauzează de asemenea mari pierderi de vieți omenești¹⁴. Pretutindeni în regiunile afectate, guvernul Transilvaniei ordonă, la 9 octombrie, instaurarea cordoanelor militare care să separe zonele contaminate de cele sănătoase¹⁵. Conducerea țării știa că un alt remediu eficace împotriva bolii nu există, de aceea recomandă să nu părăsească așezările și să consume usturoi, lămlie, miere, tutun, țuică, vin și muguri de brad¹⁶.

Din păcate, despre epidemia în Orăștie din primul deceniu al secolului al XVIII-lea, nu dispunem de nici un fel de mărturie documentară. Singurul registru păstrat al orașului, din anii 1709—1710, nu ne dezvăluie date privitoare la contagiune¹⁷. Viața economică și politică a centrului scăunat, potrivit materialului citat, se desfășoară normal; se păstrau contacte permanente cu scaunele Sebeș, Miercurea și Sibiu, care din 1709 erau în carantină. În timp ce conducerea Transilvaniei interzisese la 26 iunie 1710 organizarea de târguri în zonele afectate ale țării¹⁸, acestea continuau să funcționeze normal în Orăștie. Unicul element care ne duce cu gândul la prezența infecției din așezare ne este furnizat de o matricolă a școlii reformatе, care menționează că, între anii 1704—1711, așezământul nu a funcționat¹⁹. Or, în 1709, imperialii recuceresc Orăștia, iar școala ar fi putut să-și reia activitatea. Se știe însă că în vreme de epidemie, acestea se închideau²⁰. După toate probabilitățile, orașul și scaunul nu au suferit prea mult în anii cumei din 1709—1710.

În zona centrală a Transilvaniei, măsurile de prevedere continuă și după stingerea molimei. Abia în 1 noiembrie 1713, guvernul de la Sibiu ordonă să se procedeze la înlesniri privind trecerea frontierelor²¹, pentru scurt timp însă. La 27 ianuarie 1714, aceeași conducere cere secuilor să păzească sever hotarul din cauza maladiei, care a reizbucnit în Moldova²². Iată deci că locuitorii ținuturilor de graniță au o nouă obligație alături de cea a stăvilirii atacurilor turcești, și anume să apere teritoriul intercarpatic de pericolul cumei²³.

Cu toate măsurile adoptate de autorități, după trei ani, epidemia reapare într-un sat românesc din districtul Făgărașului²⁴. În luna iunie 1717, în alte patru

¹⁰ *Ex Rustici Prasmariensis manuscripto recentiora quedam (1688—1718)*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Brașov, VI, 1915, p. 362.

¹¹ *Cserei historiája*..., p. 429.

¹² *Ex Rustici*..., p. 362.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Cserei historiája*..., p. 430.

¹⁵ Caius T. Jiga, *Măsuri carantinele și epidemia de ciumă de la 1709—1710 din sudul Transilvaniei*, în *Din istoria luptei antiepidemice în România*, București, 1972, p. 72.

¹⁶ *Aus dem Diarium des Daniel Fronius (1701—1716)*, în *Quellen*, VII, p. 409—410; *Cserei historiája*..., p. 432.

¹⁷ Arhivele Statului Cluj. Fondul Orăștie. Nr. 106. *Ratio Clavigerorum Szász-varosiensium*.

¹⁸ *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, I, 1894, p. 188 (în continuare MGSZ).

¹⁹ Arhiva bisericii reformatе Cluj. Acte orăștiene.

²⁰ A. Lengyel, *Istoricul cumei din Cluj la 1738—39*, Cluj, 1930, p. 25—27.

²¹ C. Jiga, *Ciuma de la 1709—11 și de la 1717—1720 la Brașov în cronicile și documentele timpului*, în *Istoria medicinei. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 78.

²² MGSZ, p. 189.

²³ Erna Lesky, *Frontul austriac împotriva cumei la granița militară cezaro-crăiască*, în *Din istoria luptei antiepidemice*..., p. 98.

²⁴ *Ex Rustici*..., p. 366.

sate, pier țărani din cauza aceleiași boli²⁵. La începutul lunii următoare „toate tirgurile în întreaga Transilvanie sînt închise pe două luni”²⁶. Infecția se propagă cu rapiditate, ajungînd la Mediaș, iar în 20 iulie apar primele cazuri de ciumă la Sibiu²⁷. Printr-o hotărîre a guvernului din 9 august 1717, se dispune ca să se ia măsuri urgente împotriva contaminărilor și a bolii care se întindea deja spre est²⁸. Pînă în noiembrie sînt afectate multe alte localități din Transilvania²⁹, printre care desigur și Orăștie. Regiunea unde nu se înregistraseră încă victime, ca urmare a măsurilor luate, era Țara Birsei. Dar și aici, în scurt timp, la 8 decembrie, se semnalează primele îmbolnăviri³⁰.

În fața pericolului, cercurile conducătoare părăsesc Sibiul și se refugiază la Cluj în iarna anului 1717, de unde își exercită pe mai departe atribuțiunile. De aici vor fi expediate adrese orăștienilor, pentru ca să-și trimită reprezentanții pe data de 28 februarie la Cluj, spre a rezolva diferite probleme legate de contribuțiile militare, ca urmare a situației deosebite ivite (război, ciumă)³¹. Se interzice categoric prezența persoanelor din zonele aflate în carantină sau din acele ținuturi unde se bănuiește a exista numai pericolul infecției. Odată cu interzicerea circulației către localitățile calamitate, guvernul mai dispune și înconjurarea satelor contaminate de armată³², controlarea tuturor ce vin și pleacă din localități, dacă au actele în ordine³³ și izolarea bolnavilor în spitale speciale (Lazarete)³⁴.

În mediul rural, suferinzii sau chiar și cei suspecti a fi bolnavi erau duși în afara hotarului satului sau în păduri unde erau ținuți în carantină. Aceasta dura în jur de 40 de zile³⁵. De cele mai multe ori însă, cel atins de boală deceda în 3—5 zile³⁶, dar dacă depășea această perioadă, putea spera să se vindece.

Greutăți mari se întîmpinau în aprovizionarea cu cele necesare traiului localităților aflate în carantină sau al grupurilor de bolnavi din afara așezărilor. Această sarcină dificilă revenea armatei staționate în scaun; de cele mai multe ori însă, livrarea alimentelor lăsa mult de dorit, din cauza lipsei produselor agricole³⁷. Datorită foametei, ciumații își părăseau locurile special amenajate, în căutarea hranei. Nu puține sînt cazurile cînd aceștia se dedau la furturi³⁸. Dar pericolul mare consta în faptul că ei se amestecau cu locuitorii sănătoși, contri-

²⁵ *Aus dem Diarium des Lucas Seyberger und Simon Blasius 1688—1728*, în *Quellen*, VII, p. 465.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ex Rustici*..., p. 366.

²⁸ *MGSZ*, p. 189.

²⁹ *Ex Rustici*..., p. 367.

³⁰ Eduard Gusbeth, *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt*, Brașov, 1884, p. 28.

³¹ Arh. Stat. Cluj. Ordine guvernamentale. Nr. 3. Documentul din 13 februarie 1718 (în continuare: Ordine guvernamentale).

³² Ordine guvernamentale..., Doc. din 17 iunie 1718.

³³ *Ibidem*.

³⁴ În ordinele adresate Orăștiei, lazaretele sînt amintite abia în 1722, cu toate că ele trebuiau să existe și cu patru ani mai devreme, ca și în celelalte orașe din sudul Transilvaniei.

³⁵ *Cserei historiája*..., p. 431.

³⁶ *A pestis betegség mivoltának és terjedése módjának közérthető ismertetése*, Budapeșt, 1899.

³⁷ Ordine guvernamentale..., Doc. din 3 mai 1719.

³⁸ Ordine guvernamentale..., Doc. din 16 septembrie 1718.

buind la răspîndirea bolii³⁹. Guvernul ordonă oraștienilor ca în satele unde juzii nu vor pune capăt acestor stări de lucruri, aceștia să fie spînzurați⁴⁰.

Epidemia ridică în fața autorităților transilvane și alte sarcini, printre care menționăm perceperea impozitelor și încartiruirile militare⁴¹, în 1718 fiind încă război. Dar, dintre toate problemele, cea mai importantă o constituia foametea. Datorită flagelului și războiului, pămînturile rămîneau nelucrate, astfel satele nu au mai putut furniza Orăștiei alimentele necesare. La acestea se mai pot adăuga și condițiile meteorologice deosebite, cu vară excesiv de secetoasă și recolte sărace⁴². Locuitorii așezărilor rurale, ca și cei din oraș de altfel, din cauza cordo-nului militar, nu au putut folosi nici pădurile pentru procurarea lemnului de foc, suportînd cumplit frigul din iarna anului 1717—1718. Lucrările economice și comerciale⁴³ vor suferi mult în acești ani, încurajate și de acțiunea guvernului, care a solicitat reducerea la minimum posibil a circulației persoanelor și mărfurilor⁴⁴. Lipsurile de tot felul au contribuit la extinderea epidemiei. În momentul în care localitatea anunța răspîndirea maladiei în rîndurile locuitorilor săi, se dispunea imediat carantina, fapt care atrăgea după sine, mai întotdeauna, scumpirea produselor, decăderea economică, foametea⁴⁵. De aceea, așezările înștînău prezența bolii, atunci cînd suferințele și cazurile de deces se înmulțeau⁴⁶. În iarna anului 1718, în ținutul Orăștiei, găleata de grîu se vindea cu 15 florini⁴⁷, omîtîndu-se hotărîrea guvernului care o fixase la 4 florini găleata⁴⁸. Mulți locui-tori se plîngeau că cei care aveau grîu nu voiau să-l vîndă, deoarece se aflau în așteptarea creșterii continue a prețului; într-adevăr, în toamna anului 1719, găleata de grîu se vindea cu prețul de 20 de florini⁴⁹! Foametea va ajunge așa de gravă în Transilvania, încît actele vremii pomenesc fapte de canibalism în rîndul populației⁵⁰. Dar nici în scaunul Orăștiei, situația nu era mai bună, cu toate că nu se ajunsese atît de departe. Iată, în continuare, cum prezintă un document situația: „... în toate părțile ... sărăcirea populației de rînd a ajuns pînă într-acolo, încît memoria omului nu își mai aduce aminte [de așa ceva]; ca să se mențină în viață, [populația] este obligată [să consume] coji și rădăcini de papură, coceni și porumb fiert, rădăcini de prun și fag, două feluri de ghindă, muguri de alun, corbi, ciori, pisici și din cauza foametei și hoiturile vitelor”⁵¹. Or, chiar consu-marea acestora din urmă contribuia la propagarea flagelului⁵².

După un moment de moderare a epidemiei în 1718, vor urma alți doi ani grei cu multe victime. Perioada de răgaz oferă posibilitate guvernului să încu-

³⁹ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 3 mai 1719.

⁴⁰ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 16 septembrie 1718.

⁴¹ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 18 mai 1718.

⁴² Fr. Xav. Linzbauer, *op. cit.*, p. 570.

⁴³ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 20 octombrie 1719.

⁴⁴ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 17 iunie 1718.

⁴⁵ Magyar-Kossa Gyula, *A pestisörvos, în Orvosi Hetilap*, LIV, 1910, p. 4 și 11.

⁴⁶ Jancsó Béla, *Date nouă despre epidemia de ciumă din 1742—43 în Ardeal*. Cluj, 1933, p. 56.

⁴⁷ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 15 februarie 1719.

⁴⁸ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 3 mai 1719.

⁴⁹ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 20 octombrie 1719.

⁵⁰ Anton Cservényi, *Cronica calamităților și epidemiilor din Ardeal, Banat și teritoriile mărginașe de la 1007—1872*, Cluj, 1934, p. 15.

⁵¹ Ordine guvernamentale ..., Doc. din 15 februarie 1719.

⁵² *Jegyzések a pestisről*, Tîrgu-Mureș, 1829, p. 4.

vințeze deschiderea târgurilor din țară, inaugurarea făcându-se la Sibiu⁵³. Tot acum, se elaborează și primele bilanțuri ale mortalității, care, dacă în unele cazuri sînt exagerate, denotă totuși situația grea din țară; astfel, la Mediaș, între 1 iulie 1717 și 22 martie 1718, pier 770 de persoane⁵⁴. Într-o localitate vecină, Slimnic, se atestă 290 de victime⁵⁵. Pînă în anul 1718, în Țara Birsei sînt îngropați 17439 de oameni⁵⁶, iar din iulie 1718 și pînă în decembrie 1719, pe aceleași meleaguri, între 18088⁵⁷ și 18741⁵⁸ de persoane. Peste 1380 de gospodării sînt părăsite de locuitori⁵⁹. Numai în Brașov își găsesc moartea datorită teribilei boli 4034 de oameni⁶⁰. În secuime se înregistrează, în 1719, nu mai puțin de 100000 de cazuri de deces(?)⁶¹. Alte cifre vin să completeze tabloul ciumei din sudul Transilvaniei, în ținutul Sibiului. Aici, la 30 iulie 1719, numărul celor dispăruți atinsese totalul de 1337, în cele 28 de sate aparținătoare scaunului⁶². Numai în Sibiu pier 202 de oameni, iar în lazaretele din afara orașului alți 133.

Guvernul a cerut și scaunului Orăștiei să elaboreze o situație detaliată⁶³, act care s-a pierdut în secolul trecut. Dealtfel, s-au păstrat doar cîteva documente — puține la număr — care pot da o imagine a ravagiilor produse de maladie în Orăștie și Cugir.

Date statistice privitoare la numărul dispăruților din Orăștie nu posedăm. Economia orașului se afla confruntată de greutate mari. Acest fapt îl va determina pe judecătorul regal Johannes Czigler și pe cel scaunul Ștefan Boros să încheie un contract cu Györffy József din comitatul Hunedoara, prin care orașul primește pentru necesitățile sale curente suma de 1000 de florini renani⁶⁴. Actul folosește mai multe expresii ca „față de nerodnicia de acum”, „anul plin de lipsuri exemplare și foamete”, „pentru a înlocui [vremea] ciumei peste puterile noastre” etc.

Amănunte interesante ne furnizează și registrul morilor pe anii 1719—1720⁶⁵. Morarul din partea de sus a orașului, în ziua de 19 iunie 1719, neavînd cu ce să-și hrănească lucrătorii, le plătește suma de 36 de denari⁶⁶. Același, va cumpăra o piatră de moară din Pietriș (Petrény) contra sumei de 10 florini și va mai plăti 1 florin și 2 denari — „fiind scumpete mare” — la trei oameni ca să o aducă în oraș; se află însă în dubiu față de această posibilitate și va nota

⁵³ *Aus dem Diarium des L. Seyberger...*, p. 465.

⁵⁴ *Die Pest in Mediasch*, în KVSL, I, 1878, p. 126—127.

⁵⁵ H. Wittstock, *Zur Pest von 1719*, în KVSL, IX, 1886, p. 84—85.

⁵⁶ *Auszug aus „Besondere Nachricht vom Burzenland“ von Joseph Teutsch (1238—1867)*, în *Quellen*, IV, p. 58.

⁵⁷ *Beschreibung der großen Crostädter Pest vom Jahr 1718 und 19*, în *Siebenbürgische Quartalschrift*, III, 1793, p. 121 în note. În numai două luni (octombrie și noiembrie 1718) în Țara Birsei mor în total 1577 de persoane. (Arh. Stat. Sibiu. Fondul magistraturii orașului și scaunului Sibiu. Anul 1718).

⁵⁸ *Auszug aus der „Tarlaue Chronik“ von Thomas Tartler (1278—1825)*, în *Quellen*, IV, p. 70.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ E. Gusberth, *op. cit.*, p. 29.

⁶¹ Mikó Imre, *Bod Péter élete és munkái*, în *Budapesti Szemle*, XV, 1862, p. 238.

⁶² Arh. Stat. Sibiu. Fondul magistraturii orașului și scaunului Sibiu. Anul 1720.

⁶³ Ordine guvernamentale..., Doc. din 20 octombrie 1719.

⁶⁴ Arh. Stat. Cluj, Fondul Orăștie, Nr. 40.

⁶⁵ Arh. Stat. Cluj. Fd. Orăștie, Nr. 107. De proventu Superioris Mediocris et Inferioris Molendinorum ab Anno 1719 die Aprilis ad Annum 1720 die 20 Ianuaris conscripta.

⁶⁶ Idem, p. 4 „19 Juny a gatlo embereknek ebédre nem leven mit egjenek [dr.] 36“.

următoarele în registru: „mă tem că din cauza ciumei nu o să putem aduce”⁶⁷. În aceeași zi va cumpăra și „moara de jos”, tot o piatră de moară, cu 11 florini și 60 de denari, iar în paranteză, apare aceeași mențiune ca cea de mai sus. Peste trei zile, angajații morii reușesc totuși să o transporte, întrucât registrul menționează că aducătorilor li s-au plătit patru cupe de vin, în valoare de 60 de denari⁶⁸.

Pentru zona Cugirului, situat în partea de răsărit a scaunului Orăștie, se păstrează alte câteva mențiuni referitoare la epidemie, datorate generalului Steinville, care într-o scrisoare din Sebeș, datată 20 iulie 1720, prezintă situația din localitatea menționată⁶⁹. După ce se părea că infecția încetase peste tot, în luna iulie, un locuitor moare de ciumă în Cugir. Până în noiembrie, numărul celor decedați va urca la 144, dintre care 83 au fost copii⁷⁰. În luna decembrie, contagiunea slăbește din intensitate; în așezare nefiind semnalat nici un caz de îmbolnăvire⁷¹. Cam tot acum, ea va dispărea în întregime în tot sudul Transilvaniei. În scaunul Sibiului, de exemplu, la 15 decembrie se menționează, pentru ultima oară, 2123 de victime⁷². În unele localități din Țara Birsei, autoritățile permit populației deja în luna ianuarie 1720 să frecventeze bisericile, după ce acestea au fost închise din octombrie 1719⁷³.

Pentru o perioadă de aproape douăzeci de ani, teritoriul Orăștiei nu a mai cunoscut spectrul dezastrului cauzat de ciumă, cu toate că în anii 1729 și 1730 regiunile vecine Transilvaniei plăteau un tribut greu în vieți omenesti⁷⁴. În toți acești ani, medicina nu a făcut încă pași importanți în descifrarea bolii, această sarcină revenind medicilor secolului următor⁷⁵. Un deschizător de drum a fost brașoveanul Johann Albrich⁷⁶, care, datorită cunoștințelor sale deosebite în combaterea ciumei, a ajuns la gradul de director sanitar pe timpul epidemiei din 1718—1720⁷⁷. O contribuție de seamă a adus, la mijlocul secolului al XVIII-lea, și Adam Chenot⁷⁸. Deși medicii din veacul al XVIII-lea aveau o stare materială bună, cu un salariu cuprins între 210 și 600 de florini anual⁷⁹, numărul lor era redus⁸⁰. Din această cauză tratarea bolilor va reveni în mare măsură vracilor, bărbierilor și chirurgilor din așezările transilvănene.

⁶⁷ Idem, „5 Julij azon Malomkö elhozásáért (felem hogj a Pestis miatt el nem hozhattuk) Uti költésre 3mad magával minden igen draga lévően fl. 1 denar 2”.

⁶⁸ Idem, p. 8 „2 Julij egj Petrenyi Malomkövet fl. 11 den. 60. Azon Malomkönek el hozasáért (felve hogj pestistöl el ne hoz) 5 Julij aldomast a kö hozoknak 4 Kupa bort cum dr. 19... den. 60”.

⁶⁹ Arh. Stat. Cluj. Fd. Orăștie, Nr. 4. Doc. din 26 iulie 1720.

⁷⁰ Arh. Stat. Sibiu. Fd. magistraturii, 1720.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Idem, p. 20.

⁷³ *Ex Rustici...*, p. 368.

⁷⁴ P. Gh. Samarian, *op. cit.*, p. 74.

⁷⁵ A Cs. Királyi Austriai Tartományok számára valo pestis rendőrségi rendelet, 1838.

⁷⁶ *Beschreibung der großen Cronstädter Pest...*, p. 122—136.

⁷⁷ Valeriu Bologa, *Contribuțiuni la istoria medicinei din Ardeal*, Cluj, 1927, p. 48.

⁷⁸ *Tractatus de Peste*, 1766.

⁷⁹ Robert Koch, *Medicii sași din secolul al XVIII-lea în orașele săsești ale Ardealului*, Cluj, 1928, p. 10.

⁸⁰ A. Lengyel, *op. cit.*, p. 74.

Vracii vor efectua practica medicinei empirice⁸¹, iar bărbierii se mai indeletniceau și cu micile operații⁸². Cu pretenții mai mari erau chirurgii, datorită unor certificate elaborate de un meșter din altă țară⁸³.

Toți aceștia sînt consemnați și în registrele orașului Orăștie, încă de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, iar chirurgii și medicii în registrele militare ale deceniului patru din veacul al XVIII-lea⁸⁴.

Guvernul Transilvaniei dispune după 1720 ca în mai multe localități afectate de epidemie să se ridice lazarete. Astfel și în Orăștie, în anul 1722, exista un astfel de spital⁸⁵. Utilitatea lui se va dovedi în curînd, cu prilejul molimei din 1738—1739.

Boala va reizbucni în 1737, cu prilejul războiului austro-turc. În acest an, la Belgrad și în zona Dunării, va bîntui deja⁸⁶, ca odată cu mișcările de trupe să ajungă în Transilvania și Banat⁸⁷. La 21 noiembrie 1737, Țara Birsei va fi din nou infectată⁸⁸, iar în 16 ianuarie 1738, tîrgurile se vor închide⁸⁹. Zonele cele mai puternic afectate devin comitatele Hunedoara, Alba, precum și scaunele Sibiu și Orăștie⁹⁰. Văzînd gravitatea situației, guvernul dispune la 1 iulie 1738 interzicerea tînerii de tîrguri pe cursul Mureșului și Arieșului⁹¹. Peste numai două luni, conducerea țării se vede din nou pusă în situația de a muta sediul de la Sibiu la Mediaș⁹². Se dispun măsuri pentru stăvilirea bolii: satele infectate să fie evitate prin deschiderea de noi drumuri, iar staționarea în hotarul acestora să fie interzisă; cei ce se îndreaptă spre asemenea ținuturi să aibă asupra lor băutură din zonele neinfectate; guvernul oferă pentru prinderea celor ce fug din localitățile contaminate recompense de cîte 1 florin⁹³. Imaginea gravității situației din regiunea Orăștiei se poate deduce dintr-un raport al principelui Lobkovitz, din comitatul Hunedoara. Acesta va scrie că „...acolo autoritățile nu iau nici o măsură de precauție, cadavrele zac în aer liber și le mănîncă cîinii, iar epidemia se lățește fulgerător”⁹⁴. Groaza era așa de mare, încît nimeni nu a îndrăznit să îngroape corpurile neînsuflețite⁹⁵.

În această situație medicilor și personalului militar le revenea sarcina deosebită de a îngriji pe ciumați⁹⁶.

Primii suferinzi sînt izolați în Orăștie în data de 9 iunie, cînd acestora li se alocă suma de 9 creștări pentru plîne⁹⁷. Alte sume sînt date pentru stăvilirea

⁸¹ V. Bologa, *Contribuțiuni*..., p. 15.

⁸² *Istoria medicinei*..., p. 98.

⁸³ *Idem*, p. 99.

⁸⁴ Arh. Stat. Cluj, Fd. Orăștie, Nr. 110, p. 4—5.

⁸⁵ Ordine guvernamentale..., Doc. din 9 mai 1722.

⁸⁶ Rigler G., *op. cit.*, p. 112.

⁸⁷ Anton von Hammer, *Geschichte der Pest die von 1738 bis 1740 in Temeswarer Banate*...

⁸⁸ E. Gusbeth, *op. cit.*, p. 10.

⁸⁹ Zeidner Turmknopschrift, în *Quellen*, IV, p. 91.

⁹⁰ Fr. Xav. Linzbauer, *op. cit.*, p. 635.

⁹¹ A. Lengyel, *op. cit.*, p. 91.

⁹² *Idem*, p. 93.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ A. Lengyel, *op. cit.*, p. 15.

⁹⁵ A. Cservényi, *op. cit.*, p. 16.

⁹⁶ *Epidemia de ciumă din Timișoara (1738—1739) după descrierea lui Anton von Hammer*, în Samuil Izsák, *Studii și cercetări de istoria medicinei și farmaciei în R.P.R.*, București, 1962, p. 225.

⁹⁷ Arh. Stat. Cluj, Fd. Orăștie, Nr. 110.

epidemiei în lunile iulie și august⁹⁸. În 11 ianuarie se dispune plata sumei de 1 florin și 40 de creițari, contravaloare a înmormintării celor nevoiași din oraș⁹⁹. Curtea de la Viena trimite în iarna anului 1738 chirurghi și medici la Orăștie, pentru ajutorarea așezării. Retribuția unui „chirurg adjunct“, pe patru luni, este fixată la 7 florini și 58 de creițari¹⁰⁰. Pentru munca depusă la salvarea oamenilor, cei trei medici încasaseră cantități de vin în valoare de 12 florini, 3 florini și 18 creițari și respectiv 6 florini și 45 de creițari¹⁰¹. În mod surprinzător, cei trei chirurghi sînt plătiți cu o sumă mai mare decît medicii: 27 de florini și 48 de creițari, 11 florini 24 creițari și 22 de florini și 12 creițari¹⁰². Mulți dintre ei vor ajunge victimele ciumei. Registrul consemnează suma de 1 florin și 24 de creițari, dați sub formă de vin chirurgilor suferinzi¹⁰³.

Flagelul va continua și în anul următor în Orăștie, fără puterea din trecut. În urbe nu se mai amintesc medici, ci numai chirurghi; la 15 martie ei primesc pîine în valoare de 2 florini și 33 de creițari, iar în 5 mai o sumă mai mare, de 5 florini și 50 de creițari¹⁰⁴. Se pare că infecția încetează în vară. Ultima mențiune face referiri la timpul trecut și datează din decembrie, cînd Dumitru Muntyan primește 1 florin și 39½ creițari, pentru carnea livrată în timpul epidemiei¹⁰⁵.

Deși A. Cservényi afirmase că date precise despre numărul celor pieriți nu există¹⁰⁶, printre manuscrisele lui C. J. Kemény se păstrează o copie după un act din arhiva Sibiului, care prezintă numărul îmbolnăviților și morților din Transilvania în cei doi ani de ciumă¹⁰⁷. Pentru scaunul Orăștiei se consemnează următoarele date:

Scaunul Orăștie	Morți		Suma	Contaminați		Suma	Nr. total de îmbolnăviri
	1738	1739		1738	1739		
Orăștie	152	4	156	51	16	67	223
Alkenyer	40	7	47	9	2	11	58
Berekszász ¹⁰⁸	27	3	30	3	2	5	35
Cugir	30	12	42	—	4	4	46
Beriu	110	25	135	13	5	18	153
Căstău	82	7	89	6	4	10	99
Romoșel	41	11	52	9	2	11	63
Sibișel	127	13	140	14	2	16	156
Sereca	47	15	62	18	9	27	89
Turdaș	77	32	109	7	13	20	129
Sibot	116	6	122	5	2	7	129
Felkenyer	35	12	47	3	11	14	61
Balomir	40	5	45	7	4	11	56
Romos	—	3	3	—	—	—	3
Vinerea	10	10	20	—	2	2	22
Suma	934	165	1099	145	78	223	1322

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Idem, p. 3.

¹⁰⁰ Idem, p. 4.

¹⁰¹ Idem, p. 5.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Arh. Stat. Cluj, Fd. Orăștie, Nr. 41.

¹⁰⁵ Idem, p. 3.

¹⁰⁶ A. Cservényi, *op. cit.*, p. 52.

¹⁰⁷ J. Kemény, *Collectio major manuscriptorum historicarum*, XXII, Nr. 10, de la Biblioteca Academiei din Cluj-Napoca. Colecții Speciale.

¹⁰⁸ Localitatea nu face parte din unitatea administrativă a scaunului Orăștie.

Se constată, prin urmare, că cel mai mult a avut de suferit centrul de scaun și localitățile înconjurătoare, Beriu, Sibișel, Turdaș, Căstău. În afară de satul Vinerea, unde numărul decedaților din 1738 este egal cu cel din anul următor, în toate celelalte localități în 1739 cifra dispăruților este mai mică. Surprinde numărul extrem de redus al ciumaților din Romos, localitate vecină Orăștiei. Satul era mai izolat și salubru, fără o populație prea mare, ceea ce nu a dat posibilitate bolii să facă multe victime.

Infecțiile din prima jumătate a secolului al XVIII-lea au atras după sine mii de jertfe atât din scaunul Orăștiei, cât și din întreaga Transilvanie, secătând puterea de muncă a oamenilor, având totodată grave consecințe economice, sociale și culturale. Producția agricolă a scăzut, cauzând adesea foamete. În Orăștie, breslele își încetează activitatea pe timpul contagiunii, membrii lor fiind nevoiți să officieze înmormintările din urbe. Școala din oraș, ca și cele din scaun, rămân închise, construcțiile de interes public sînt părăsite sau amîinate. Locuitorii se închideau în casă. Sinistra liniște a străzilor era întreruptă doar de vocile celor bolnavi. Veselia orașului medieval pierdea. Această imagine va reveni din păcate pe meleagurile Orăștiei de mai multe ori în secolul al XVIII-lea.

ANTON E. DÖRNER

DIE PESTEPIDEMIE IM BROOSER STUHL AUS DER ERSTEN HÄLFTE DES XVIII. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Zu den Epidemien, die während des Mittelalters die meisten Opfer in unserem Lande forderten, zählt sicherlich die Pest. Die Krankheit verschonte auch den Brooser Stuhl nicht, wo ihr Tausende von Menschen erlagen. Die nicht veröffentlichten urkundlichen Quellen aus den Klausenburger und Hermannstädter Archiven zeigen uns ein düsteres Bild der Epidemie aus diesem Teil Siebenbürgens.

REFLECTAREA CONȘTIINȚEI NAȚIONALE A ROMÂNILOR ÎN PRESA DIN NORD-VESTUL ȚĂRII (1848—1918)

Trebuie să observăm de la început că presa românească din toate timpurile, acel seismograf excelent al evenimentelor economice, politice și sociale, acea cronică magnifică a faptului cotidian care informează, emoționează, critică, uneori entuziasmează masele de cititori, a constituit pentru cercetătorii de istorie, limbă și literatură, artă, de istorie a însăși presei, un excelent izvor de documentare și interpretare științifică a fenomenelor vieții¹. Ea a jucat întotdeauna un rol politic și cultural de mare importanță, mai ales înainte de 1918, slujind cu fidelitate marile deziderate ale vremii.

Această constatare este cu atât mai valabilă pentru Transilvania, cu cât aici condițiile social-politice au fost întotdeauna vitrege pentru populația românească. Presa de aici, sub condeiele unor figuri luminate, precum George Bariț, Iacob și Aurel Mureșianu, Timotei Cipariu, Iosif Vulcan, Ioan Slavici, Valeriu Braniște, Octavian Goga, Ion Russu-Șirianu ș.a., s-a simțit obligată să se pună în slujba idealului național, devenind o presă angajată, militantă. „Istoria ziaristicii ardelene — scria Nicolae Iorga — este cea mai frumoasă pagină din istoria Ardealului de o sută și mai bine de ani încoace. Filele ei cuprind gândirea și simțirea celor mai de seamă bărbați pe care i-a dat întregului neam românesc această provincie. Toți scriitorii, toți dascălii, în coloanele ei și-au depus tot ce-au avut mai curat în sufletele lor și le-au socotit mai de preț pentru vremea lor”².

Aprecierile de mai sus sînt valabile în totalitate și pentru presa românească din nord-vestul țării³. Constatăm însă că nici Iorga, nici Lupaș și nici alții dintre înaintași, în studiile lor, nu fac referiri și la această presă. Au apărut în schimb în ultimii ani, una chiar de dată recentă, lucrări scrise cu competență de autori ca V. Popeangă⁴ și M. Popa — V. Tașcu⁵, în care presa din nord-vestul României se face

¹ N. Iorga, *Istoria presei românești de la primele începuturi pînă la 1916*, Atelierele Societ. anonime „Adevărul”, Buc., 1922; I. Lupaș, *Contribuții la istoria ziaristicii românești ardelene*, Sibiu, Ed. „Asociațiunii”, 1926; G. E. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii românești ardelene din secolul al XIX-lea*, vol. I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978; V. Netea, *Pe drumul unității naționale*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1975; I. Hagiu, *Reviste și curente în evoluția literaturii române*, Ed. did. și pedagog., Buc., 1978 ș.a.

² N. Iorga, *Almanahul presei române*, Buc., 1926, p. 3.

³ Zona de nord-vest a țării cuprinde, în înțelesul prezentului studiu, teritoriul aflat azi în județele Maramureș, Satu Mare și Sălaj.

⁴ V. Popeangă, *Presa pedagogică din Transilvania 1860—1918*, Ed. did. și pedagog., Buc., 1966.

⁵ M. Popa, V. Tașcu, *Istoria presei literare românești din Transilvania*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980.

prezentă cu aprecieri critice demne de reținut. Primul a tratat problema din punct de vedere pedagogic-educational, ceilalți, din punct de vedere al istoricului literar. A rămas mai puțin relevat modul în care această presă a susținut, de-a lungul timpului, *dezvoltarea conștiinței naționale la români, a sentimentului unității naționale*. Este un teren nou, pe care ne propunem să-l reflectăm, succint, în cadrul paginilor care vor urma.

În nord-vestul României, în perioada 1848—1918, deci pe o întindere de 70 de ani, românii au reușit să editeze și să susțină de-abia patru organe de presă: o revistă, un ziar și două gazete, în general cu o durată scurtă din cauza greutăților materiale și mai ales a celor politice și administrative, a cenzurii care urmărea îndeaproape și sancționa orice încercare de a ieși din tiparele voit restrinse și dirijate de la centru ale regimului dualist⁶. Acestea erau:

— *Revista Catolică*, editor și redactor responsabil dr. Vasile Lucaciu; apare la Baia Mare, în șapte ani, cu întreruperi, între anii 1886—1905. Prima serie de patru ani (1886—1890) este imprimată la tipografia Michail Molnár, iar a doua, de trei ani (1903—1905), la tipografia Nánási Ștefan, ambele din Baia Mare.

— *Gutinel* este, așa cum se subintitulează, un „ziar social-literar și economic“, cu apariție săptăminală la Baia Mare. Primul număr (de probă) al publicației apare la 17 martie 1889, iar ultimul la 26 martie 1890, avînd ca editor pe Michail Molnár, iar ca „redactor răspunzător“ pe Gavril Szabó.

— *Gazeta de Duminecă* apare o dată pe săptămînă — duminica — la Șimleul Silvaniei, timp de 7 ani, din 1904 pînă în 1911, ca foaie „culturală“ și declarat apolitică printr-un *Cuvînt al nostru*.

Proprietar și editor al ziarului a fost Ioan P. Lazăr, iar redactor responsabil Ioan Pop Reteganul. De la moartea acestuia din urmă, survenită în aprilie 1905, ziarul este condus de editorul ei pînă în 1908, cînd redactor responsabil devine Victor Deleu, iar subredactor publicistul Dionisie Stoica. Începînd cu nr. 47 din 1905, „*Gazeta de Duminecă*“ părăsește terenul preponderent literar, pentru a deveni *politic* și a lupta pe această cale pentru emanciparea socială și națională a românilor transilvăneni⁷.

— *Gazeta Învățătorilor*, organ didactic-politic al învățătorilor români din Ungaria, apare trei ani la rînd — 1912, 1913, 1914 — în fiecare duminică, la Șimleul Silvaniei, redactor principal fiind Ioan P. Lazăr, secretar de redacție Simion Oros, vechi redactori ai „*Gazetei de Duminecă*“. Începînd cu 1 ianuarie 1914, „*Gazeta Învățătorilor*“ se transformă în societate pe acțiuni, „cu scopul ca să putem îmbogăți conținutul ziarului și, *unindu-ne cu toții sub un steag, să putem lupta cu mai multă putere în contra tuturor neajunsurilor ce le vom întâmpina*“⁸.

⁶ Vom menționa aici că în zona Sălajului au mai apărut revistele *Pastorul sufletesc*, periodic de predici, Șimleu, Ceheiu (Somlyócséhi), Gherla (Szamosújvár), 1906—1931, care n-a intrat în atenția noastră din cauza conținutului ecleziastic, și *Amicul învățătorului*, revistă metodică-didactică, editată (în manuscris) de „Cercul învățătorilor din Ip“, începînd din 1896, dar negăsită în arhivele din Zalău, și nici în Biblioteca Acad. R.S.R.

⁷ D. Stoica și I. P. Lazăr, *Schița monografică a Sălajului*, „Victoria“, Institutul tipografic de editură, Șimleul-Silvaniei, 1908.

⁸ *Gazeta Învățătorilor*, organ didactic-politic al învățătorilor români din Ungaria, anul III, nr. 1—2, Șimleu (Szilágysomlyó), 1914.

Am considerat necesară această sumară trecere în revistă a presei românești din nord-vestul țării, tocmai pentru a ne da seama, de la început, de importanța ei în epocă, de multiplele ei semnificații. Studiată cu atenție, ea se destăinuie cu obiectivitate, cu forța documentului devenit istorie. Ne vedem obligați să arătăm, în același timp, că în abordarea temei enunțate vom căuta să relevăm contribuția acestei prese la dezvoltarea conștiinței unității naționale a românilor nu reluând fiecare publicație în parte, ci sintetizând, descifrind direcții, tendințe, orientări, căi și mijloace în atingerea țelului suprem.

Formarea și dezvoltarea conștiinței naționale la românii transilvăneni, în mod special a celor din nord-vestul țării, au constituit obiective prioritare pentru toate manifestările politice și culturale desfășurate în acest teritoriu, aflat în acel timp sub stăpânirea habsburgică și austro-ungară, *dar și pentru presa locului*, care nu a pierdut nici o ocazie să intervină cu precizări, lămuriri, uneori cu poziții ferme, spre a sublinia originea noastră străveche și continuitatea pe aceste plaiuri, trecutul istoric de luptă, dreptul românilor la o existență demnă, la cultură prin școală și biserică, la întruniri și asocieri, acces la viața parlamentară, demascînd legiuirile școlare discriminatorii, tendințele vădite de deznaționalizare.

Nu de puține ori este invocată *originea* noastră străveche, dacă ori română mai ales, pentru a ne dovedi în fața inamicilor, care se dădeau drept prieteni, descendența noastră din popoarele civilizate ale Europei antice, vechimea noastră pe aceste meleaguri. „Noi, din veliștea noastră știm că suntem de origine *romană*, neam cu italienii, francezii, spaniolii și portughezii, dar dușmanii noștri seculari ziceau nu și nu!” — se scrie în afticolul „Un document prețios”. publicat în „Gazeta de Duminecă”⁹.

„Revista Catolică” publică în reproducere Columna lui Traian, pe o pagină întreagă cu imagini ale străbunilor daci și romani, iar pe următoarea poezia „Ad Columnam Traianam”, de Hildebrandus Frolo, al cărei final, în traducere românească, sună așa: „Și tu, Etern nevătămat să rămîi, O! Columnă a lui Traian, și să vestești tuturor popoarelor pămîntului originea latină a națiunii noastre române!”¹⁰.

Prin invitația la abonare a lucrării „Din trecutul Silvaniei”, de V. Rusu, redacția ziarului „Gazeta” arată că intenția autorului este aceea „să facă [...] pre tot natul român [...] să se ocupe și cu trecutul românilor [...], să vadă că cine au fost străbunii, prin cîte vicisitudini au trecut și cum s-au conservat subsecvenții [urmași — n.n.] lor actuali pre aceste plaiuri romantice ale strămoșilor”¹¹.

Păstrarea cu sfințenie a *limbii române*, cultivarea ei în sens literar, a însăși numelui de *român*, a constituit unul din obiectivele majore ale întregii mișcări naționale române din Transilvania, ale presei de aici. În publicațiile amintite au

⁹ *Gazeta de Duminecă*, Red. și adm. Șimleul Silvaniei (Szilágysomlyó), anul I, nr. 44, 1904, p. 4.

¹⁰ *Revista Catolică*, Editor și redactor responsabil Dr. Vasile Lucaciu, Baia Mare (Nagybánya), anul V, fasc. 6, 1903, p. 86.

¹¹ *Gutînul*, ziar social, literar și economic. Apare în fiecare miercuri, Baia Mare, anul I, nr. 2, 1889, p. 2.

apăruit sute de articole prin care aceste două componente ale ființei noastre naționale erau apărate cu demnitate și strălucire.

„Limba, lege și moșie“ este titlul unui articol semnat de Vasile Babi, publicat de „Gazeta de Duminecă“, în care se arată că ființa noastră ca popor se leagă de înțelesul acestor trei cuvinte. Apoi continuă: „*Limba, scump tezaur, rămas de la strămoșii noștri români. Ea este expresiunea sentimentelor noastre largi și a dorințelor noastre mari. Sîntem mîndri, că moșii și străbunii noștri ne-au hărăzit o limbă atît de curată și atît de mlădioasă, încît auzul ei farmecă. O avem de la tine, mamă scumpă, de cînd ne-ai strîns cu dragoste la sînul tău și desmierdîndu-ne ne-ai învățat a gîngăvi cele dintîi vorbe*“¹².

Emil Bran semnează în „Gutinel“ un amplu studiu despre graiul românesc din Sălaj, pe care-l aseamănă cu graiul moldovenesc, amintind cu legitimă mîndrie națională despre B. P. Hașdeu, T. Maiorescu, M. Pompiliu și alți membri ai Academiei Române, care „nu înceată a studia și analiza graiul românesc de pretutindeni“¹³. Este o adevărată incîntare să poți citi, în „Gutinel“ băimărean, din 1889, un text fără egal în jurnalistică vremii, cu privire la graiul străbun, munții Carpați și poporul român, păstrătorul de veacuri al acestora. Iată citatul: „Potop după potop trecuse peste poporul român, căci soarta l-a așezat în calea undelor, în calea valurilor de popoare. Undele s-au scurs, au rămas însă petrite. Perdut-au românii averi neprețuite, vieți singuratece nenumărate, *corabia Carpaților însă le-a apărut viața ca popor, și ca popor românesc trăiesc și astăzi, aici, unde și ieri, și alaltăieri, din moși strămoși, și ca popor prin limba sa dulce și frumoasă, se deosebește de alte neamuri. Iată bogăția lui, iată viața lui. Ie-i această bogăție și i-ai luat viața*“¹⁴.

Trecutul istoric al poporului român, al ardelenilor în cazul de față, a constituit pentru presa transilvăneană un excelent punct de referință spre a dovedi vechimea și continuitatea românilor pe aceste meleaguri, dreptul de a sta cu cinste în rîndul celorlalte naționalități la masa deciziilor politice, cel mai bun mijloc de a face educație în spirit național, pentru implantarea și dezvoltarea unei trainice *conștiințe naționale*.

Ziarul „Gutinel“ rezervă spații întinse analizei critice a lucrărilor sesiunii anuale de comunicări a istoricilor maghiari, ținută în Sighetu Marmatiei în 1889¹⁵, în cadrul căreia doi dintre „dizeranți“ căutau să „detragă“ din originea românilor maramureșeni. Redacția ziarului ia poziție susținînd, textual, că „este cu neputință a crede că în Maramureș, în veacurile X—XIII, ne-ar fi fost locuitori, căci — ziceau ei — dacă se află documente din veacul al XIII-lea, este semn cum că a locuit cineva pre aici și mai înainte“¹⁶.

Cel care vine însă cu argumente, la aceeași sesiune, este dr. Ioan Mihalȃi de Apșa, ulterior membru corespondent al Academiei Române, și căruia ziarul „Gutinel“ îi publică în întregime comunicarea, tradusă în limba română. Bazîndu-se pe vestigii arheologice, Mihalȃi concluzionează indubitabil: „Atît numai vedem că obiectele din veacul de bronz [tracice — n.n.] se află în număr mare [...], bani de-a împăraților romani, galbeni de-a împăraților bizantini, cei de

¹² *Gazeta de Duminecă*, anul IV, nr. 1, 1907, p. 3—4; *Idem*, anul II, nr. 53, 1905, p. 5.

¹³ *Gutinel*, anul I, nr. 6, 1889, p. 1.

¹⁴ *Idem*, anul I, nr. 17, 1889, p. 1.

¹⁵ *Gutinel*, anul I, nr. 23, 1889.

¹⁶ *Ibidem*.

mai înainte [dacici — n.n.] cu miile se află, și multe [alte] lucruri¹⁷. De aici concluzia trasă de Mihalyi: „*Ar fi o greșală* [a crede — n.n.] *că înainte de anii pomenirii comitatului nostru* [acesta — n.n.] *să fi fost un ținut nelocuit, ba din contră, putem zice și noi cu Horațiu: Vixere fortes ante Agamemnona / Multi, sed omnes illachrymabiles / Urgentur, ignotique longa / Nocte: earent quia vate sacro*“¹⁸.

Vor fi readuse, ades, în planul conștiinței cititorilor personalități de prin partea locului, de activitatea cărora sînt strîns legate evenimente istorice, momente semnificative din trecutul de luptă al românilor pentru libertate, emancipare națională, solidaritate și unitate națională. Eroului legendar *Pintea Viteazul* îi sînt dedicate cîteva articole, prin care autorii N. Nilvan și V. Vaida îl prezintă cititorilor în mod realist, ca pe un reprezentant de frunte al jobagilor din aceste părți ale țării în lupta împotriva nobilimii, a catolicismului din jurul anului 1700, arătînd că: „poporul român din jurul Băii Mari și din comitatele vecine pînă astăzi cu oarecare mîndrie povestesc despre *Pintea Viteazul* și, pentru susținerea memoriei lui, mai multe locuri frumoase le-au numit după numele lui „*Poiana Pintei*“, „*Piatra Pintii*“, „*Fintina Pintii*“ ș.a.“¹⁹.

Răscola țărănească din anul 1784, condusă de Horea, Cloșca și Crișan, a fost evocată periodic în presa locului, reproducînd pe prima pagină figura conducătorilor ei. În nr. 48 al „*Gazetei de Duminecă*“ din 1906 apare expresiv produsă figura lui *Cloșca*, cu un amplu comentariu²⁰. Apar numeroase articole aniversative despre anul revoluționar 1848²¹, despre figurile marilor înaintași Avram Iancu²², Timotei Cipariu²³, Simion Bărnuțiu²⁴. Mai ales despre Simion Bărnuțiu, presa locului scrie că „a fost cea mai luminată minte din acele timpuri cari veneau despre apus și aduceau pe aripile lor ideile mărețe despre: *libertate, egalitate și fraternitate*. În inima lui Bărnuțiu s-a plămădit planul mișcărilor naționale române din 1848—1849, cari au ridicat atît de mult cinstea și vaza neamului românesc, recunoscîndu-se de națiune“²⁵.

Scoala și biserica românilor transilvăneni au fost, de-a lungul anilor, ținta a numeroase „reglementări“, legi și dispoziții contradictorii — toate, absolut toate, însă fără a scăpa din vedere un principiu fundamental: *deznaționalizarea conaționalilor*.

Împotriva acestei tendințe fundamentale a opresorilor s-a plasat pe primul loc jurnalistica română. În ziarele și revistele apărute în nord-vestul țării au fost publicate extrase din legi și reglementări cu comentariu, demascînd conținutul lor reacționar, profund șovinist, extrase din cuvîntările unor personalități maghiare, cum de pildă ale contelui Tisza, din martie 1914²⁶, ale mitropo-

¹⁷ *Idem*, anul I, nr. 29 și 30, 1889; V. Achim, *Dr. Ioan Mihalyi de Apșa susținînd vechimea și continuitatea românilor maramureșeni*, în *Marmația*, IV, 1978, p. 57—63.

¹⁸ *Traducerea textului latin*: Au trăit mulți viteji și înaintea lui Agamemnon, dar toți s-au pierdut neplînși în noaptea lungă, nemărginită, neavînd cine să cînte amintirea lor.

¹⁹ *Gutinel*, anul I, nr. 32, 1889.

²⁰ *Gazeta de Duminecă*, anul III, nr. 48, 1906, p. 1.

²¹ *Gutinel*, nr. 46, p. 1.

²² *Gazeta de Duminecă*, anul IV, nr. 35, 1907, p. 2—4.

²³ *Idem*, anul II, nr. 25, 1905, p. 3.

²⁴ *Gutinel*, anul V, nr. 33, 1908, p. 1.

²⁵ *Gazeta Învățătorilor*, anul III, nr. 15, 1914, p. 2.

²⁶ *Idem*, anul III, nr. 7—8, 1914, p. 1.

liților²⁷ și unor deputați români din parlamentul budapestan cu poziții înaintate, ale reprezentanților Partidului Național Român.

Cu privire la politica de trecere la stat a școlilor române confesionale, având ca scop deznăționalizarea românilor începând de pe băncile școlii (era vorba de a se interveni la Ministerul Cultelor al Ungariei pentru a se aproba trecerea la stat a 140 de școli confesionale românești din Sălaj), „Gazeta de Duminecă” publică articolul „Să poate maghiariza Sălajul?“, prin care, luându-se poziție fermă împotriva acestei mașinații, în final se concluzionează astfel: „dar află știm să le spunem [deputaților comitatului care intervin pe lângă guvern și ministrul Apponyi pentru soluționare — n.n.] că, de vor înființa în toate satele românești școli de stat — *copiii de român tot români vor rămânea și maghiarizarea așa nu se va prinde de ei, cum nu prinde rugina aurul*”²⁸.

În anul 1909 între guvernul unguresc și forurile clericale românești a intervenit un mare incident, cauzat de ordonanțele ministerului Apponyi, de a impune catehizarea copiilor de școală în limba ungurească. Atât presa bisericească, cât și cea laică ia poziții energice pentru subminarea acestei ordonanțe, publicând o serie de articole de protest. Printre cele laice se află și „Gazeta de Duminecă“, care, în nr. 34, 35, 36 și următoarele, din 1909, publică articole precum: „Lupta pentru apărarea limbii românești — cu subtitluri „Ordonanțele ministerului Apponyi”²⁹, „Protestăm energic împotriva atentatului ministerului Apponyi”³⁰, „Lupta pentru dreptul limbei românești”³¹ ș.a.

În numeroase articole este subliniată importanța culturii naționale, a cunoașterii limbii și literaturii române, ca factori de primă importanță în educarea sentimentului național, a conștiinței că aparținem unei națiuni care nu numai că se poate mândri cu trecutul său eroic, dar că are și drept să privească cu încredere deplină viitorul. Și în astfel de articole nu este vorba de orice cultură, ci de „adevărată cultură, de adevăratul progres, care nu pot să fie decât naționale“, făcând trimitere la ceea ce spunea C. A. Rosetti, și anume: „pe cât timp ne mărginim a rumega idei de cultură străină, nu putem produce original pe terenul gândirii (...). Până ce un popor nu are cultură națională, nu poate forma un grup distins, e cel mult o expresiune geografică expusă fluctuațiunilor zilnice și amestecului cu cei din contact. Dar progres și cultură națională nu putem dobîndi decât pe baza obiceiurilor, credințelor și tradițiilor străbune”³².

Ziarul „Gutînul” publică numeroase articole care vizează limba și literatura română. În opoziție cu literatura străină — care, după V. Vaida, poate crea o cultură, dar nu pentru întregul popor —, numai „literatura națională” și „limba națională” sînt potrivite „pentru împărțirea sumelor de idei cu întreg poporul”. „Citește românului pe Eminescu — scrie V. Vaida — și i se lipește vorba de suflet, citește-i poeziile eroice ale lui Alecsandri și Bolintineanu și i se ridică — peptul de aramă”³³.

Se publicau și materiale care se preocupau de răspîndirea culturii în popor. În acest sens, ni se pare demn de reținut articolul publicat de „Revista Catolică“, în 1887, cu titlul „Ce avem de a face ca să ridicăm cultura poporului român la

²⁷ *Revista Catolică*, anul VI, fasc. 5, 1904, p. 67—75.

²⁸ *Gazeta de Duminecă*, anul III, nr. 50, 1906, p. 3—4.

²⁹ *Idem*, anul VI, nr. 34, 1909, p. 3—4.

³⁰ *Idem*, nr. 35, p. 1.

³¹ *Idem*, nr. 36, p. 4—5.

³² *Gutînul*, anul I, nr. 23, 1889, p. 2.

³³ *Idem*, nr. 24, p. 1.

înflorirea generală", semnat de învățătorul Florian Danciu, și în care sînt prezentate, pe rînd, căile de educație, printre care vorbește despre familie, școală, biserică, bibliotecă, corul vocal etc., motivîndu-și acțiunea prin dorința mărturisită deschis: „ca și noi românii să ne putem asemena în cultură cu toate popoarele culte", poporul român ajungînd astfel „conștiu de sine”³⁴.

În fața agresiunii morale și spirituale tot mai accentuate a regimului austro-ungar, mișcarea națională română din Transilvania a simțit nevoia stringentă a unor replici de pe poziții organizate, astfel încît în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, ideea fundamentală a luptei naționale era *organizarea, solidarizarea, unirea*. Nu este de mirare astfel că presa din nord-vestul țării, ca dealtfel din întreaga Transilvanie, publică nenumărate articole, studii, reportaje care îndeamnă românii transilvăneni, în cazul nostru pe cei din Maramureș, Sătmar, Sălaj, Solnoc-Dobica, la stringerea rîndurilor, la organizare. Nici o surpriză astfel, dacă vom citi, de pildă, un articol ca cel publicat de „Gazeta de Duminecă”, intitulat „Umăr la umăr”³⁵.

Aici se plasează și ideea *unității culturale*, care a avut un mare rol în stringerea rîndurilor celor „de-o limbă și de-o lege”, în speță a românilor, întrucît la căldura ei și-au luat sborul nenumăratele asociații și societăți culturale (despre activitatea cărora nu ne-am propus în mod special să scriem aici)³⁶, care au avut un rol extrem de important în conturarea ideilor de „națiune”, „spirit național”, „educație națională”, „conștiință națională” etc. Așa se explică și apariția unor articole, precum cel intitulat „Necesitatea unității noastre culturale”, semnat de dr. Dionisie Stoica, în care, pe la început, se scrie: „Înțelegem prea bine, că numai cu puteri unite se poate ajunge un ideal și simțim, că toți cei de un sînge, de-o lege și cu aceeași limbă, *trebuie să ne unim*, ca împreună să ne bucurăm de binele ajuns după umilințe, chinuri și efortări de veacuri”³⁷.

Aceste idei generoase și pline de înțelepciune au fost larg popularizate în presă. Gazetele din nord-vestul României, în perioada la care ne referim, au publicat nenumărate articole ce se refereau la activitatea ASTREI transilvane, a S.T.R., a reuniunilor învățătoreshti, a reuniunilor de femei, corale și teatrale, a băncilor de credit (avînd și rol cultural), ș.a. Spațiul limitat nu ne permite să facem referiri mai ample și la acest aspect al problemei.

În același timp, va trebui să reținem că ideea *unității culturale*, cu toate beneficiile pe care ea le-a adus în epocă, s-a dovedit a fi limitată. La drept vorbind, unitate de cultură, dacă ne referim la limbă, la tradiții, obiceiuri, românii aveau din cele mai vechi timpuri; ea s-a resimțit odată cu primii pași ai existenței noastre ca popor, s-a accentuat în perioadele următoare, a existenței noastre ca neam, și s-a manifestat plenar în perioada modernă a istoriei noastre naționale.

³⁴ *Revista Catolică*, anul II, vol. I, fasc. V, 1887, p. 102.

³⁵ *Gazeta de Duminecă*, anul II, nr. 1, 1905, p. 4.

³⁶ Cîteva societăți, asociații și reuniuni din zona de nord-vest a României: „Asociațiunea pentru cultura poporului român din Maramureș” (1861—1918), „Societatea de lectură a studenților [elevilor] români din Satu Mare” (1862—1876), „Societatea de bibliotecă a studenților [elevilor] români din Gimnaziul de Baia Mare (1869—1877); Despărțămîntul ASTREI — Șomcuta Mare (1869), Iza—Vișeu (1911), Baia Mare, Sighetu Marmatei (1914); „Reuniunea învățătorilor români sălăjeni” (1870), „Reuniunea învățătorilor români din Sătmar” (1881), „Reuniunea docenților gr. cat. români din Maramureș” (1883); „Reuniunea femeilor române sălăjene” (1881); numeroase formații corale, teatrale și bănci populare.

³⁷ *Gazeta de Duminecă*, anul III, nr. 46, p. 2—3.

Nouă, românilor, ca popor, la răscrucea ultimelor două secole, nu unitatea culturală ne lipsea, ci *unitatea politică*. Dar aceasta se putea obține numai printr-o viguroasă, și perfect coordonată *acțiune politică*.

Românii transilvăneni înțelegeau foarte bine acest lucru, însă împrejurările în care trăiau (situația internă), conjunctura politică externă (România avînd tratat de alianță cu Austro-Ungaria) i-au făcut o vreme să fie mai rezervați, să caute și să propună soluții „pașnice“, dar... nu la infinit! Dovada acestui fapt este însăși acțiunea viguroasă a dr. Vasile Lucaciu în România, din anul 1914, cînd, ajungînd în fruntea „Ligii culturale“, îi schimbă denumirea, transformînd-o din „Ligă pentru unitatea culturală a românilor“ în „*Liga pentru unitatea națională a tuturor românilor*“, adică pentru unitatea politică³⁸.

Se știe că încă din 1881, mișcarea națională a românilor din Transilvania avea în frunte un partid politic — *Partidul Național Român*, la conducerea căruia au stat personalități de mare prestigiu, ca Vincențiu Babeș, Ioan Rațiu, George Pop de Băsești, Vasile Lucaciu ș.a. O perioadă, după acțiunea memorandistică, activitatea acestuia a fost interzisă. Opinia publică românească însă, sprijinită de presă, a impus reluarea activității partidului, ca o necesitate istorică. Expresia acestei situații o constituie cele câteva articole apărute în „Gazeta de Duminecă“ sub titlul „Organizarea partidului nostru“. Într-unul din acestea se insistă pentru (re)organizarea partidului, văzînd în aceasta o necesitate atît de importantă, încît „o zi n-ar trebui amînată [...]“. Sunt convinși despre acest fapt toți bărbații noștri politici, și sunt mai convinși înșiși deputații naționaliști români³⁹.

Se cunosc de asemenea pozițiile politice atît de distincte dintre *activiști* și *pasiviști*. La începutul veacului nostru învinge „activismul“, strategie politică susținută și de „Gazeta de Duminecă“. În articolul „Ca să progresăm“ se serie fără înconjur: „Lupta parlamentară trezește și alimentează sentimentul național, îi dovedește țărânului că are și el *drepturi* pe pămîntul moș-strămoșilor săi, și-i împrumută o bună doză de nădejde pe vremea ce-o să vină“⁴⁰.

În drum spre organizare, spre unirea deplină, de mai tîrziu, un moment foarte semnificativ din lupta dăscălimii acestor meleaguri l-a constituit pregătirea și organizarea primului *Congres învățătoresc*, convocat la Cluj, pentru data de 24—25 august 1913. Promotorii acestei acțiuni politice, inițiată de lucrătorii redacției din Șimleul Silvaniei — *Gazeta Învățătorilor* — a eșuat, prin acțiunea potrivnică a oficialităților maghiare și a capilor bisericii române. Motivul de fond: poziția înaintată a inițiatorilor acestui Congres, care urma să unească într-un singur for pe toți învățătorii români din Transilvania, indiferent de apartenența religioasă; care avea să asigure învățămîntului confesional românesc o ierarhie specializată, un prestigiu mai mare învățătorilor, o relativă independență a școlii populare față de biserică. Căpeteniile clericale au fost lezate de aspectul laic al problemei, iar regimul de forță politică și profesională care ar fi unit într-o activitate coordonată peste 5.000 cadre didactice române⁴¹.

³⁸ V. Netea, C. Gh. Marinescu, *Liga culturală și unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 252.

³⁹ *Gazeta de Duminecă*, anul III, nr. 46, 1906, p. 2.

⁴⁰ *Idem*, nr. 30, p. 2.

⁴¹ *Gazeta Învățătorilor*, anul II (1913), nr. 26, p. 3—4; nr. 28, p. 1—3; nr. 29, p. 13; nr. 30, p. 1, 3—4; nr. 32, p. 1, 2—3; nr. 33, p. 1, 4—5; nr. 34, p. 1, 2, 3; nr. 35, p. 1, 2; anul III (1914), nr. 7—8, p. 6—7.

Vom consemna și faptul că mișcarea social-democratică, în general socialistă din Transilvania, lupta ei împotriva exploatării, a burgheziei, a avut influență asupra luptei dascălimii române pentru organizare, pentru o viață mai bună, mai demnă. „Gazeta Învățătorilor“ nu va ezita să popularizeze printre învățători greva, ca mijloc eficient de luptă împotriva regimului împilator.

În articolul „Cum trebuie luptat?“, cu subtitlul *Învățați de la socialiști!*, „Gazeta de Duminecă“, apreciind că „între învățătorii din țară sunt mulți cari aderază la principii socialiste“, dînd exemplu abnegația și lupta lor curajoasă, vine cu următoarele concluzii și îndemnuri: „Iată cum trebuie luptat pentru principiile de partid, dacă vorești ca să poți străbate printre multe piedici ce ți se pun din partea celor puternici [...]. Învățați deci, dascăli români, a lupta pentru drepturile voastre [de la socialiști — n.n.] și rezultatul nu va întîrzia!“⁴².

În final se impune concluzia că presa românească din nord-vestul țării, din perioada 1848—1918, insuficient studiată pînă în prezent, a avut un caracter progresist, preponderent național și politic, că prin profilul său diversificat se constituie într-o sursă documentară inestimabilă pentru reflectarea procesului de formare și dezvoltare a conștiinței naționale a românilor din aceste locuri.

VALERIU ACHIM

LA CONSCIENCE NATIONALE DES ROUMAINS DANS LA PRESSE DU NORD-OUEST DU PAYS (1848—1918)

(Résumé)

Au début on présente le cadre géographique de référence (le territoire du nord-ouest de la Roumanie, lequel, de nos jours, compte trois départements, Maramureș, Satu-Mare, Sălaj), la situation historique entre 1848—1918, ainsi que la presse étudiée (Revista Catolică, Gutinul, Gazeta de Duminecă et Gazeta Învățătorilor).

Ensuite on analyse la manière dont la presse roumaine du nord-ouest du pays s'occupe de la formation et du développement de la conscience nationale des Roumains, en publiant de nombreux articles qui soulignent l'origine daco-romaine du peuple roumain, l'ancienneté de sa langue, son passé historique, ainsi que l'activité de quelques personnalités de l'histoire et de la culture roumaine.

On attire l'attention sur l'importance documentaire de cette presse qui n'est pas encore suffisamment étudiée malgré le rôle qu'elle a joué dans la formation de la conscience nationale, ainsi que dans l'accomplissement de l'unité nationale du peuple roumain.

⁴² *Gazeta Învățătorilor*, nr. 5, p. 2—3.

DOCUMENTE PRIVIND ÎNTĂRIREA LEGĂTURILOR CULTURALE DINTRE ROMÂNII TRANSILVĂNENI ȘI BUCOVINENI ÎN ANII ABSOLUTISMULUI RESTAURAT

După înăbușirea revoluției burghezo-democratice în vara anului 1849 cu ajutorul trupelor intervenționiste țariste și ca urmare a abrogării în 1851 a constituției, reacțiunea habsburgică a introdus în toată monarhia austriacă un regim de dictatură militară, care a durat aproximativ un deceniu. El s-a caracterizat prin exercitarea unei cenzuri severe și a unei guvernări de mină forte, bazată pe starea de asediu, care vor lovi deopotrivă în insurgenții maghiari și în naționalitățile ce au luptat în perioada războiului civil alături de armatele austriece¹. În aceste condiții orice opoziție politică „ilegală”, orice încercare de formulare a unor revendicări naționale „legale” vor fi înăbușite în fașe. Diferitele naționalități vor fi nevoite să se retransfeze în domeniul culturii și să se străduiască să-și dezvolte învățămîntul confesional în limbile lor materne, tolerat de legile școlare în vigoare. Românii din monarhia habsburgică nu au făcut excepție de la regula generală. Dimpotrivă, au căutat să profite de aceste legi și de pătrunderea unor reprezentanți de-ai lor în aparatul de stat, pentru a-și consolida și moderniza puținele lor licee și gimnazii, dar mai ales, pentru a-și înmulți școlile elementare cu trei ani de studii. Progrese apreciabile în domeniul înființării de noi școli primare vor realiza mai ales românii ortodocși, care fuseseră dezavantajați înainte de 1848, în comparație cu cei greco-catolici².

Înmulțirea școlilor elementare cu limba de predare maternă a ridicat pe de o parte problema asigurării lor cu învățători calificați, iar pe de altă parte chestiunea înzestrării lor cu manuale corespunzătoare, atât pentru românii din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, cât și pentru cei din Bucovina. Cu întocmirea unor manuale pentru școlile confesionale românești din Bucovina a fost încredințat Vasile Ianovici, care funcționa ca profesor la seminarul teologic și la preparandia din Cernăuți. Autor al mai multor lucrări cu caracter teologic, Ianovici și-a luat în serios misiunea de a redacta manuale școlare. A și publicat la Viena, între 1851—1863: *Gramatica practică a limbii germane pentru clasele III—IV*, *Gramatica limbii românești pentru clasele I—IV* etc.³

Înainte de a da la tipar *Gramatica limbii românești*, Ianovici a trimis manualul în manuscris episcopului Alexandru Sterca-Șuluțiu de la Blaj, împreună cu un alt manual, pentru a le da subalternului său, ca-

¹ V. Cheresteșiu, C. Bodea, B. Surdu, C. Mureșan, C. Nuțu, A. Egyed, V. Curticăpeanu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, București, 1961, p. 133.

² N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971, p. 49.

³ C. Diaconovici, *Enciclopedia română*, tom. II, Sibiu, 1900, p. 760.

nonicul Timotei Cipariu, în vederea studierii și adnotării lor în mod critic. În felul acesta se recunoștea competența științifică a savantului de la Blaj, nu numai printre români, ci și de către forurile oficiale aflate la cirna Ministerului Învățămîntului de la Viena⁴.

La studiul critic al formei și conținutului celor două lucrări ale profesorului Ianovici de la Cernăuți se referă primele două documente pe care le publicăm mai jos⁵.

Primul document reprezintă un raport întocmit de Timotei Cipariu, pe care-l înaintează la 7/19 februarie 1852 episcopului Șuluțiu, în legătură cu „cele două opusculă” ale lui Ianovici. În partea introductivă își informează superiorul că a studiat cu atenție cele două lucrări încredințate din punct de vedere gramatical și metodic. Lucrările l-au satisfăcut „în mare parte”, dar conțin și o serie de greșeli atât de amănunt, cât și de fond, care contravin principiilor și regulilor gramaticii limbii române. Nepotrivite i se par inovațiile introduse în limbă de către autor. Ele pot crea confuzii în mintea micilor elevi, cărora le sînt adresate. De aceea propune autorului să elimine din lucrările lui tot ce este de prisos și insuficient de clar. Numai prin îndreptarea greșelilor și eliminarea deficiențelor, prin adaptarea manualelor necesităților procesului de învățămînt și posibilităților de înțelegere adecvate vârstei școlarilor, acestea vor putea deveni eficiente.

Valoare științifică prezintă însă al doilea document, intitulat: *Analiza critică a primelor 33 pagini din lucrarea mai mare*, care poartă aceeași dată de 7/19 februarie 1852. Analiza critică ilustrează competența lui Cipariu în evidențierea deficiențelor lingvistice ale gramaticii lui Ianovici. Merită să fie subliniat că, deși adept al scrierii etimologice și al exagerărilor latinizante, Cipariu a ținut cont că are în față un manual școlar care trebuia să fie cât mai accesibil și mai folositor școlarilor. De aceea insistă cu meticulozitate asupra tuturor inadvertențelor și exagerărilor lingvistice, propunînd eliminarea lor. De pildă, arată că sînt inadecvate spiritului limbii române o serie de cuvinte utilizate de autor ca: ajutoriu, simțuale, înțelesuale, azicămînt, binevorbînță, binesunanță, compunămînt, însușitivul, lăsativ, simțitiv, dechinabile, nemutabile, cerbice, sterin în loc de străin etc. De asemenea se pronunță pentru înlocuirea tuturor regionalismelor, proprii numai Moldovei, cu cuvinte care sînt în uz și au un înțeles identic sau asemănător în toate provinciile locuite de români. Ca exemple de moldovenisme improprii unor manuale dă: omnesc, dispărți, albineț, albineată, galbăn, gălbenel, zicămînt, pulvere, citate în loc de cetate și altec. Cipariu îi sugerează apoi lui Ianovici să analizeze și să explice mai atent cazurile de transformare a lui *ă* în *e* și în *a*. La fel să fie atent

⁴ Prestigiul dobîndit de T. Cipariu în domeniul studiilor de limba română va fi recunoscut de cercurile guvernante de la Viena și în 1861 cînd l-au numit în comisia care trebuia să se pronunțe asupra regulilor scrierii limbii române, alături de Vasici, Barițiu, Codru Drăgușanu etc.; în acest sens, vezi I. Botezan, *Documente cu privire la generalizarea alfabetului latin în scrisul românesc din Transilvania*, în *Studia, Historia*, XXV, 1, 1980, p. 25.

⁵ Documentele poartă cota 203 și 203a și se află la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală a lui Alex. Sterca-Șuluțiu. Ele sînt redactate în limba latină de mîna lui Cipariu, în continuare, formînd același corp de manuscris, însumînd 11 file.

cu schimbările consoanelor *g*, *s* și *d*, în cazul declinărilor, când ele sînt urmate de *e* și *i*. O atenție deosebită îi pretinde autorului în cazul folosirii articolului hotărît. În nici un caz limba română nu are trei feluri de articole masculine la singular. Împărțirea articolului în definitivum și demonstrativum i se pare discutabilă. Însăși definiția articolului o consideră de altfel falsă.

Referitor la pluralul a o serie de cuvinte, Cipariu dă cîteva exemple, care apar în gramatica lui Ianovici în mod greșit. De exemplu, pentru vițel, cal, vale, cale, moale arată că pluralul nu e vițeli, cali, vali etc., ci viței, cai, văi, căi, moi. În cazul cuvîntului cot îi pretinde să precizeze că dacă are sensul de unitate de măsură, forma pluralului este coți, iar dacă e parte a brațului pluralul trebuie citit coate.

În ceea ce privește exemplele din exerciții, consideră că nu au fost totdeauna alese în mod fericit. Cuvîntul umăr nu are pluralul umere sau umăruri, ci umeri. Autorul nu indică în schimb pluralul cuvintelor oțel, amnariu, dirlog, fărăgău etc. În mod greșit a dat și exemple de „substantive care nu au articole la cazuri”. Vocativul articulat al substantivului porc nu e poarcă, ci porcule, după cum al cuvîntului socru nu e soacre, ci socrulo. În mod greșit formează autorul femininul cuvintelor care au terminațiunea *el*. Cipariu arată pe bună dreptate că femininul cuvîntului vițel e vițea, al substantivului cățel e cățea ș.a.m.d. Inadecvați erau și termenii: păsăgătiv pentru posesiv sau însușitiv pentru adjectiv.

Desigur, Cipariu insistă în analiza lui și asupra altor amănunte și probleme de fond, care, toate, demonstrează erudiția lui în domeniul lingvisticii și gramaticii. Doar în cîteva cazuri evoluția ulterioară a limbii va ilustra că nu a avut dreptate. Așfel este cazul cu cuvintele sătean, muntean, moldovean care îmbracă astăzi mai frecvent forma săteancă, moldoveancă, munteancă decît săteană, munteană, moldoveană. Nu s-a dovedit viabil nici *u* scurt final, la care Cipariu și ceilalți latiniști țineau atît de mult, ca urmare a adoptării pînă la urmă a scrierii fonetice în locul celei etimologice.

Covîrșitoarea majoritate a sugestiilor și observațiilor critice, formulate de Cipariu în mod științific și temeinic, au fost însă juste. Ele i-au ajutat, fără îndoială, lui Ianovici să-și îmbunătățească gramatica, atît sub aspect metodic, cît și din punct de vedere lingvistic. Indirect au adus servicii școlarilor din Bucovina, cărora le era adresată gramatica, prin înlăturarea unor regionalisme și a unor cuvinte improvizate, ori redată în mod greșit. Totodată i-a ajutat și printr-o mai bună sistematizare și o mai adecvată explicare a diverselor noțiuni gramaticale cu care trebuiau să se familiarizeze.

Cel de al treilea document⁶ este constituit dintr-o scrisoare, pe care profesorul Vasile Ianovici i-o trimite direct lui Timotei Cipariu cu data de 10 decembrie 1858. Ea nu se referă la manuale pentru școlile primare, ci la o lucrare privind noul testament, dedicată seminarului teologic din Cernăuți. Autorul scrisorii îi mărturisește lui Cipariu că n-a îndrăznit să-i ceară concursul la redactarea acestei lucrări decît

⁶ Document nr. 1241 la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond Blaj. arhiva personală a lui Timotei Cipariu. Corespondență.

în urma îndemnului lui Aron Pumnul, care după revoluție a devenit profesor de limba și literatura română la gimnaziul din Cernăuți. Informațiile pe care i le cere se referă la istoricul traducerii noului testament în limba română. Îi cere, în consecință, să-i scrie, în cazul că dispune de documentația corespunzătoare, unde s-a tradus și s-a tipărit mai întâi noul testament în limba română și de către cine, avînd în vedere evidenta influență a limbii slavone asupra traducătorilor. Îi cere de asemenea informații și asupra traducerilor și traducătorilor mai noi, inclusiv asupra vieții și activității acestora din urmă.

În concluzie, se poate afirma că cele trei documente reflectă pe de o parte unele aspecte semnificative ale colaborării frățești a intelectualiilor români din Transilvania și Bucovina; pe de altă parte oglindesc legăturile fructuoase dintre Blaj și Cernăuți, cele două importante centre de cultură românească din monarhia habsburgică. Colaborarea privește redactarea manualelor școlare într-un moment istoric cînd școlile erau aproape singurele instituții în cadrul cărora se putea cultiva sentimentul mîndriei de neam, cu ajutorul limbii și literaturii naționale. Datorită importanței lor, cele trei documente, care se păstrează la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, merită să vadă lumina tiparului.

IOANA BOTEZAN — IOAN DANI

ANEXE

1

[Timotei Cipariu către episcopul Alexandru Sterca-Șuluțiu]

ILLUSTRISIME AC REVERENDISIME DOMINE EPISCOPE!⁷

Ex gratiosa Illustritatis Vestrae commissione recensionem duorum opusculorum lingua nostra materna romana in usum scholarum trivialium a *Basilio Ianovicu* conscriptorum suscipiens, quo huic meae obligationi exacte atque pro merito rei respondere valerem, non defui illico utrumque hoc opusculum ea qua par erat diligentia et attentione non semel tantum sed certis quibusdam in partibus repetitis etiam vicibus perlegere et examinare, duplici praecipue prae oculis habito respectu: in quantum scilicet ea ratione scientiae vera grammaticae principia regulasque accurato linguae romanae examini superstructas, — ratione vero methodi necessaria tantum vereque utilia atque aetati capacitatisque eorum, quibus destinata sunt, exclusis superfluis et minus claris, continerent.

Quibus etiamsi magnam partem satisfactum libenter concedam, diffiteri tamen non possum, opinione mea opuscula ea non modo in minutis sed ipsis plane fundamentalibus grammaticae linguae nostrae principiis et regulis saepissime peccare, otiosa item et superflua non pauca continere, in terminologia vero, ut

⁷ Traducerea românească a documentului poate fi consultată la secția de manuscrise a Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei R. S. România.

alia supersedeam, tam multa innovata esse, ut etiam ab eorum non semper recte fundata natura abstrahendo, non exiguum pro hac classe discentium parere debeant obscuritatem, prouti equidem haec facile adductis innumeris exemplis demonstrare possem, nisi ea longiorem exposcerent lucubrationem, quam ut eam hujus loci esse putarem, in alioquin praeter ea, quae notariae falsitatis sunt, cetera omnia multum ab individuali recensentis conceptione pendere existimantur.

Ea igitur, ut non satis maturos juvenis [corect maturi iuvenes n.n.], etiamsi sub boni magistri ductu constituti, auctoris fructus antequam severiori virorum, qui in hac studiorum parte cum laude versati sunt, lima expolirentur, ita uti modo sunt cum suis erroribus et defectibus, publica auctoritate in scholas introduci, non modo non proficuum, quin immo falsae, quam studiis literariis imprimerent, directionis causa damnosum potius fore censerem.

Qui in reliquo, erga reacclusionem **communicatorum**, in profundissimo venerationis cultu emorior.

Illustritatis Vestrae Episcopalis

humillimus servus
Timotheus Cipariu m.p.
Canonicus Scholasticus

Blasii, 7 febr. 1852.

2

SPECIMEN CRITICUM EX OPERA MAJORI IN 33 PRIORIBUS PAGINIS

Pagina 3, „Disunantă“, pro diphthongo. Male, non modo quia falsa est nova hae compositio ex *di* graeco ut in „diphthongus“ et „sonante“ latine, sed etiam quia confusionem *parit* ob similitudinem vocis „*dissonans*“.

ib. „Despărțibile — nedespărțibile“. Abusus talium nominum e voce vernacula et terminatione pure latina nobis inusitata, uti etiam p. 5, 10: *rădăcinal*; 7: *ajotorial*; 17: *simțuale*, *înelesuale* etc. excedit omnes limites.

5. *Ominesc*; 6: *dispărți*, sed mox p. 8: *despărțiți-ve*; p. 11: *albineț*, *albineață*; et contra p. 10: *galbăn*, *gălbănel* etc. sunt partim jotacismi moldavici, partim idiotismi, qui et rectae grammaticae et usui reliquarum provinciarum maximam partem repugnant.

6. „Zicământ“ et ita semper deinde per totum opus, pro *verbo*, uti et *azi-cămint* pro *adverbio*, sunt inutiles nullaue ratione probandae innovationes terminologicae.

9. „Pulvere“ pro usitato et unice vero: *pulbere*, ad normam: *cerb*, *cerbice*, *corb* etc., est genio linguae nostrae romanae contraria inutilisque latinizatio, quam ignorantia excusare nequit.

10. Regula II, de vocali *ă* in syllaba finali aut penultima sequente *e* vel *i* in *e* transeunte, uti et exceptio addita, eo quo posita est modo, falsa est, non enim de quolibet tali *ă* in genere sed de eo tantum modo valet, cujus originaria natura proprie est *e*, sed ob naturam quarundam consonantium certis in casibus in *ă* transire solet, uti in *văd* ex *a* *vedea* unde *vezi*, *veade* etc., e contra vero: *văzui*, *văzut* etc. ob naturam consonantis *b=v*, hinc etiam exempla sub regula posita ex natura consonantis *ș* similis indolis cum *v* explicanda sunt.

Pagina 10. Regula III, de conversione vocalis *ă* in *a*, si tonum recipiat, etsi vera pro iis casibus ubi *ă* ex *a* ortum est, falsa tamen pro reliquis, ubi illud *ă* ex *a* prodiit, etiamsi pronunciato vulgaris quandoque confundat; hinc plane exem-

pla vârs et vâd non ad hanc regulam pertinent. Exempla cum *ă* in syllabo finali accentuato omisa sunt.

11. l. 16. *gînă* videtur error esse typi pro *vină*=vena; — eodem modo etiam l. 4. ab inf. in reg. 3. l pro *a*.

12. nr. 7. Valet tantum de exoticis, exempla vero, praeter *viteaz*, *viteji*. non sunt ubique eo modo usitata.

ib. Nota finalis est omni respectu falsa, mutationes enim consonantium: *g*, *s*, *ă* etc. non tantum eo in casu fiunt, quando consonantes hac *vocabulorum inflexione* vocabulis *e* et *i* occurrunt, sed in ipsa etiam vocabulorum radice, nisi aliud quid obstat, semper, ut: *țem*, *ținere*, *știu*, *cer*, *cerc*, *zic*, *zi*, *țiu*, *ție*, *șerpe*, *șapte* etc. Quae vero adferuntur exempla alio nituntur fundamento. Caeterum exempla ad praecedentes regulas non semper feliciter selecta, uti et deinceps non modo exotica plurima cumulat, sed etiam saepisse quae forte praeter Bucovinam auctoris patriam alibi usitata non sunt, ut mox plura.

13. *Binevorbința* uti p. 10: *binesunanța*; p. 13: *compunămînt*=syntaxis; p. 14: *însușitivul*, *lăsătiv*, *simfitiv*=adjectivum, conjunctio, interjectio; item: *dekinabile*, *conjugabile*, *nemutabile* etc. formationes et termini dubiae valde probationis.

15, § 19. Definitio articuli quid sit prorsus falsa est, divisio vero in definitivum et demonstrativum saltem disputabilis; nobis vero potius definitio articuli definiti § 10 propria articuli in genere definitio videtur, eodem modo et definitio articuli demonstrativi vitiosa. Observandum item schema articuli definiti quoad dispositionem variare in opusculis; quod autem §. 10 in schemate illo in recto et quarto casu singulari articulus masculinus triplex ponatur; est tam ingens contra genium linguae nostrae romanae offendiculum, ut neque crassa ignorantia, quam in auctore supponere non possumus, excusari posset, quodque originem suam unice [correct unico n.n.] falso principio semivocalem *u* e fine vocum in scribendo eliminandi debet, licet enim haec scribendi ratio compendii causa admitti et tolerari queat, eam tamen etiam grammaticae veram et unice veram nemo linguae romanae peritus asserere ausit, eo minus alias indubitate veras grammaticae regulas uti haec de articulo ad falsum illud scribendi principium detorquere licebit; 8 enim in proposito *ul* articulo non est articuli vocalis sed praecedentis semper nominis cui connectitur, quae sine articulo, ut aliis etiam in casibus, non nisi raro integra, plerumque brevis ac dimidiata tantum auditur vel etiam prorsus omitti in vulgari sermone videtur, sed quae cum sequente articulo aut aliis encyclicis [correct enclyticis n.n.] suffixis in unam vocem conjuncta in dialecto nostra Cis=danubiana integrum suum sonum recuperat, ac proinde articulus ille masculinus duplex tantum est: *lu* et *le*, quorum prior nominibus in *u* seu pleno ut *socru*=socer, seu dimidiato ut *bărbatu* subjungitur, *u* vocali finali integrum sonum nisi jam habeat recuperante, e. gr. *socru-lu*, *bărbatu-lu*, — posterior vero tantum nominibus in *e* desinentibus, e. gr. *dinte*, *dintele*. Hanc unice veram esse horum articulorum regulam vel exinde patet, quod ipsa articuli vocalis se se ad finalem nominis cui subjungitur vocalem conformet, ita ut in *dintele*, *e* in *le* sit tantum propter *e* in *te*, consequenter etiam in *socrulu*, *u* in *lu* sit eodem modo tantum propter *u* in *cru*; usus quidem quotidianus tot saeculorum facilitatis gratia *u* illud finale et nominibus et alibi ubi aliae rationes non obstabant, uti et geminum ejusdem *i*, summopere debilitavit et poene abolevisse videtur, sed leges grammaticae fundamentales haud quaquam immutavit; has igitur indagare et statuere, apparentesque discrepantias examinare, ad leges normativas reducere et explicare, munus est boni grammatici, non vero et apparentiis novas fingere leges aut errores usu receptos aut commoditatis tantum ergo admissos auctoritate legis in per-

petuum consecrare, omitto reliqua quae adhuc hic loci de articulo dici possint, quorum quaequam mox infra.

Pagina 18, § 13, 1. Inter exempla foeminini generis etiam *satană* adfertur, quod nescio an etiam in Bucovina verum sit. Reliqua etiam exempla hujus puncti omnia exotica edeoque non ubique nota; ita etiam *ilău* pl. *ilăe* [?], p. 19 sub B. nr. 2; ib. nr. 1. An *clețe* in sing. masculini generis sit, dubium; *blidușel* saltem hac forma ibidem etiam non est generale; p. 21, *molid*, exoticum.

19, 1. 9 ab inf. *Sterin* pro strein vel *străin*, nescimus an errore typi an vero studio ita positum sit, quodsi vero postremum, tunc denuo infelicem innovandi libidinem non satis deplorare possumus, *străin* enim nostrum nihil aliud est quam italicum *straino* pro stranio ab extraneo latinorum derivatum.

ib. nr. ult. et seq. Exempla hic adlata rursus ut alibi saepius infelicissime et sine discretione inserta sunt; etenim, *bălătuc*, *pănuc* quid sint, forte necum plures ignorabunt; *cruciari* est novum; *cultun* pro *căltun* est non modo falsum etymologice sed etiam extra usum praeterquam forte in auctoris patria; *cot*, quod duplici significatione occurrit, distinguendum erat etiam pro determinatione generis, quum enim ulnam mensoriam significat masculini est generis in utroque numero, sed foemini in plurali quando membrum corporis humani designat nempe *cote*; ac, si recte impressum sit, quod dubitamus ob ordinem quo positum est, quantum mihi constat, ubique est foem. generis in pl. nempe *ace*; probabiliter tamen errore typi scriptum est pro: *nap*, quod utroque numero masculinum est. In genere vero hic loci observandum est, exempla tantum e vocabulis universali usu receptis deligenda esse, secus enim pro locis ubi usitata non sunt inintelligibilia sunt, quodsi praeterea etiam exotica sunt, introductione eorum in grammaticas et scholas publicas aliud gravissimum linguae infertur detrimentum, quod in eam publica auctoritate et latius quam desiderandum foret introducentur.

20. Regula II, de formatione pluralis masculinorum in vocali desinentium, erronea est, quia sub ea comprehensa sunt plura diversae naturae ut exempla adducta docent, e. gr. *l puîu*, sit plurale secundum pronunciationem non mutatione vocalis *u* in *i*, quod regula praecipit, sed abiectione aut si masiv mutatione tantum diphthongi *iu* in semivocalem *i* eodem enim reddit; ita etiam ex *cuseru* male formatur plurale *cuscii* cum *ii*, juxta positam enim regulam deberet esse tantum *i* nempe *cuseri*, quod quia falsum est, auctor scripsit per *i* quod stricte sumando aequae falsum est, indeque ob ignorantiam genuinae regulae quoquo versus se moveat in errorem incidit, proprie enim scribere debebat *cuscii* uno *i* sed integro, id enim solummodo verum est, quia vero istud regulae a se constitutae contradicabat adoptavit erroneam scriptionem per *i*, quod communiter ut unum *i* integrum legitur, ita putans se et genuinae pronunciationi et regulae suae satisfactorium, sed deceptus est, nomina enim hujus generis alia regulantur; — *tați* pl. a *tată* est rarum, communiter dicitur *tăți*.

Etiam nota huic regulae subjecta male posita est, atque non specialiter sed generalius saltem pro nominibus formulanda erat, et correctius ad hunc modum: Nomina, quae in plurali de regula in *li* terminari deberent, communi hodie sermonis et scriptionis usu, emollitione literae *l*, simpliciter per *i* scribuntur et pronunciantur. e. gr. *vișel*, pl. *vișeli*, lege et scribe: *vișei*; ita pro *cali* a *cal*: *cai*; a *vale*, *cale*, *moale* etc. *văi*, *căi*, *moi* etc. Cf. p. 21, nota 3.

Pagina 21, B. not. 3. Etsi nota sit vera, non tamen et exempla omnia sunt hujus loci; *pană* enim et *pară*. non tantum erronee pe [corect per n.n.] a scribuntur, sed plerumque et scribuntur et pronunciantur uti debent: *peană* et *peară*; alia vero uti *masă*, *fată* non habent *a* proprium sed conversum ob naturam con-

sonantium ș et f. Cf. quae supra diximus ad pag. 10, reg. III. Quod autem p. 188 nr. 3, rursus de *pană* et *masă* auctor scribit, non nisi de *masă* valet, usum vero tot saeculorum ad quem provocat, non explicat, exemplum autem est comicum, quod non modo seriositati disciplinae non convenit sed etiam plane ob diversum usum nonnullorum in exemplo risui expositorum vocabulorum non ubique locorum theatralis indubitati effectus.

Pagina 22. In exemplis ad not. 4. citate pro cetate est jotacismus moldavicus certo non praefendus, *pele* male pro *piele*; *cordea* ignotum vocabulum; *poprea* idioticon, alibi *proptea*, aequalis juris; *mănta* novum; *rață*, jam habuit adhuc semel. pag. praec. not. 2. Ibid. B. initio. Ad substantiva generis mixti addere debuisset: 3 *fe*; cf. reg. 3da mox sequentem. Ibid. Ad reg. I. *Cîmp* male ponitur pro exemplo pluralium in *uri*, plerumque dicitur et scribitur *cîmpi* uti debet. Ad reg. II. *friu* falso dicitur habere plurale in *ie*, quae enim in sing. in *iu* terminantur, plurale constanter habent in *ile*, e. gr. *frine*, *grîne*, *brîne*. An hoc aliter fiat in Bucovina, ignoro; quod si tamen fiat, certo malum et non modo etymologiae sed etiam reliquorum provinciarum usui contrarium est. Etiam exemplum *paiu* non bene quadrat ad regulam quae terminationem *iu*, pluraliter in *e* non in *ie* mutari jubet, vid. mox infra in *amnariu*. Ad reg. IV. Praeter exempla adducta memorari merentur etiam: *vas*, pl. *vasă*, et os pl. *oasă*. Ad exempla exercitii causa. Volendum est auctorem pro exercitio plerumque peregrina apponere nomina non raro etiam falsa, qualia hic in specie plura; sic certe ad genus mixtum non pertinet *umăr*, quod plurale habet *umeri* masc., non *unăruri*, quod enim hic illic scribitur et auditur *umere* foem. est vitiosum; *dîmb* exoticum, *dîrlog*, *fărgău* ejusdem farinae et alia qualiter pluralem numerum forment non indicatur, usus autem et analogia non semper juvant, sic a *dîmb* saepe audiivi plurale *dîmbi* masculinæ; *dărlog* etiam ad normam *dolog* pl. *doloți*, formare potest *dîrloți*; *oțâl* semper *oțele* audiivi in plurali, an ita et auctor formari velit, an vero *oțăluri*, vel vero plane *oțale* uti p. 19 ab *ilău*=*ilăe* (!), expositum non est; idem de *ovăs* dicendum. *Amnariu*, quod plurale habet *amnare* in *e* puro quadrabit quidem regulae II, si ibi de *e* puro intelligendum sit, sed non quadrabit exemplo ibidem adducto *paiu* cujus *e* plurale purum non est; aut igitur regula aut exemplum falsa sunt; denique *fărgău* etiam *fîrgae* in pl. auditur, quod in praecedentibus aequè non invenit explicationem.

Pagina 23. Tam regula generaliter posita: „substantiva sine articulo casibus carere“, quam ipsum etiam schema ejusmodi declinationis, falsa sunt; uti mox sibi ipsi inferius saepius et praecipue p. 33 § 19 expresse contradicit, in alium non minus gravam errorem incidens.

Quod in nota generaliter de formatione vocativi sing. masculinorum quorundam, in *e* puro asseritur, in hac saltem generalitatu [correct generalitate n.n.] usu non probatur, non enim dicimus *poarce* sed *porcule*, neque *soacre* ut *cusere* sed *socrule*.

24. Quoad declinationem substantivorum cum articulo definitivo §—o priore, parte postrema defectus est in quantum scilicet mutationem casualem substantivorum sine articulo hic quoque ignorat, quod ut mox infra confusionem pariet. §—o autem altera regula sistitur de conjunctione articuli definitivi cum substantivis masculinis in nominativo utriusque numeri falsa, ut ostendimus supra ad. pag. 15, § 9.

25. Quae de masculinis in *ă* dicuntur, de exoticis stantum valent; alias vero in perpaucis tantum uti: *tata*, *badea*, *tetea*, *nenea*, adinstar foemininorum: *mama*, *buna*, *lelea* etc., solummodo significatione: *meus-mea*, usurpatur pro: *tată-mieu*,

bună-mea etc., quo in casu ad terminationem tantum non ad genus respicitur. Caeterum quae in parte infima paginae de substantivis cognatorum dicuntur, exhausta non sunt; cf. etiam pag. 27 nota 2.

Pagina 26. Quod de mutatione vocalis *ă* in *a* asserit, falsum est et magistro suo infra in Orthographia p. 222, § 15 contradicit; — illud vero de formatione genitivi foemini singularis cum articulo definitivo a nominativo plurali eorumdem indefinito inaudita absurditatis est; cf. quae supra ad. pag. 23 et 24 hac in parte, observavimus.

27. Usus articuli ita dicti demonstrativi cum solo nomine substantivo sensu articuli, ut hic proponitur, nullibi existit neque extitisse unquam probari posse putamus, hodie enim tantum cum adjectivis et participiis connectitur, e. gr. *omul cel bun*, olim vero et substantivis praefigebatur si adjectivum immediate substantivum sequebatur, e. gr. *cel om bun*, et auctor etiam in parte Syntactica pag. 140 § 68 non nisi de tali usu moderno loquitur, hinc etiam declinationem hujus articuli, qui alioquin sensu absolute nihil differt ab ita dicto definitivo, ad caput sequens de adjectivis rejicere debebat, est enim re ipsa hic articulus adjectivorum, quum alter sit communis omnium nominum; reliquae differentiae inter utrumque essentiam significationis communis non tanguat. Quae de foemininis his etiam repetuntur, uti et schemata, erronea sunt.

29. Ad notam addi debebat: *Dumnezeul* cum art. etiam de vero Deo tunc tantum usitari, si quando cum adjectivo aut pronomine [correct praenomine n.n.] possessivo conjungitur, alias sine articulo.

30. Observatio de conjunctione nominis proprii cum possessivis dictis *posegătiv* (!) est otiosa. Ib. § 16. Cur adjectivum *însușitiv* translatum sit, perspicui saltem e definitione nequit, alioquin proprietates et qualitates etiam substantivis exprimi possunt e. gr. om de omenie = homo honestus. Neque etiam nota, qua adjectivum discerni queat, quidquam juvat, nam etiam participia utriusque sexus articulos recipiunt, quae tamen per *adjectivi* definitionem in censum adjectivorum venire non possunt; substantiva etiam quaeque, uti: *domnul, doamna*.

Pagina 31. § 17. Regula nr. 1, 2, 3 vitiis superius reprehensis laborant.

Quae vero infra sub rubrica: *Deosăbiri* hic et sequ. pagina in 3 nr. occurrunt, erronea omnia; 1° enim diminutiva in *el* regulariter formant foeminina in *ea* ut: *mișel, mișea, mititel, mititea, frumușel-frumușea*, uti docent et substantiva ejusdem terminationis, e. gr. *cățel, purcel, vițel* etc. foem. *cățea, purcea, vițea* etc., forma vero foeminina in *ică* respondet formae masculinae *ic*, cf. *mi-mică*; quodsi vero usus has formas quandoque confundat, ast scientia et ars eas distinguere tenetur. 2°. Eodem modo masculina in *an*, et *ean* proprie formant foeminina in *ană* et *eană*, non in *ancă* vel *eancă*; hinc *săteană, munteană, moldoveană* unice vere; forma vero in *ancă* et *eancă*, licet aequae bona, videtur enim e contractione syllabarum *anecă*, exorta, hic tamen non nisi adnexae formae *ană* censi debet; *pelivan, pelivancă* nisi sit persico-turcicum *pehlivan*, quid sit ignoro, et forte necum alii complures. 3°. foeminina a *greu, rău, nou*, erronee scripta sunt pro: *grea, rea, noauă*, aut saltem scribi debebant: *gră, ré, nouă*.

32. § 18. Regula III. male constituta, ita formulari debebat: „Adjectiva in e sine tono, alioquin utriusque sexus, formant pluralem nominativum communem, adinstar (!) similium substantivorum, in *i*, e. gr. *fierbinte, fierbinți*; eodem modo et alia, quae in sing. in *iu, m.* et *ie* pro *iă* f. terminantur, distinctionis causa, e. gr. *viu, viă, pl. vii*.

33. Ad. b) Regula falsa substructa simili regulae quam redarguimus supra ad p. 31, distinctionum nr. 1. Ad. v). Haec similitudo singularis et pluralis nu-

meri in oare est apparens tantum, quae exponenda erat; recensere enim diversitates tantum in usu communi observari solitas, et non explicare, — absolute nil juvat.

Plura adnotare non vaccat.

Blasii, 7/19 febr. [1]852.

T. Cipariu m.p.

3

[Profesorul Vasile Ianovici către Timotei Cipariu]

Cernăuți, 10 decembrie 1858

Prea onorate Domnule Canonic!

Mă cuprind cu alcătuirea introducerii în cărțile n.t.⁸ dară nu o pot aduce la capăt, pentru că-mi lipsesc știrile istorice despre traducerea cea românească a Bibliei.

Deși din multe părți am auzit laudele sfinției voastre mai ales în privința științei adînci a limbei, literaturii și a istoriei românești, totuși neavînd norocire de mai aproape cunoștință cu sfinția voastră nu am cutezat a vă propune pofta mea pentru împărtășirea acelor știri. Dară domnul Arone Pumnul profesorul limbei și literaturii românești la Gimnaziul de alce lăudînd bunătatea inimii a sfinției voastre m'au îndemnat spre aceea, făcîndu-mi nădejde de o încuviințare binevoitoare.

Deci dară îndrăznesc a mă îndrepta către sfinția voastră cu adîncă rugă-minte, ca să mă ajutorezi spre aducere la capăt a opului meu prin binevoitoare răspundere la alăturatele întrebări. Încuviințarea cererii mele îmi va fi o binefacere prețioasă și va aprinde în mine statornice simțiri de mulțămire și cinstire către sfinția voastră.

Întru veselă nădejde, cum că rugăminta mea va ave[a] urmarea cea dorită. am onoare a mă numi

al sfinției voastre
șerb umil

Cernăuți 10 decemvrie 1858

Basile Ianoviciu m.p.
r.p. profesor de teologie

Pentru critica și istoria textului îmi trebuiesc următoarele știri istorice:

1. Cine au fost cel întâiu, carele au tradus sf. scriptură în limba românească? De s'au lucrat această tălmăcire toată de unul și același autor sau de mai mulți.
2. Pe a cui îndemn sau orînduire, cînd, unde (locul sau măcar țara) și din care limbă s'au pus în lucrare acea tălmăcire?
3. Din care pricină prin atîte veacuri nu era[u] românii înzestrați cu tălmăcirea Bibliei în limba sa? în ce limbă se citea scriptura la dînșii din timpurile cele dintâi ale creștinătății până ce căpătără tălmăcirea în limba sa?
4. Care împrejurări au făptuit de au intrat în limba românească a Bibliei atîtea cuvinte slăvene?

⁸ Noului Testament.

Molt ar servi spre lămurire, dacă răspunderea acestor întrebări s'ar însoți cu momentele cele mai însemnătoare ale istoriei creștinătății între români și ale atingerii lor cu popoare slăvene.

5. Fiindcă tălmăcirea veche în turpătura sa și întru însușirea limbei ființelnic se desclină de tălmăcirile românești a Bibliei în tipăriturile mai târzii, se face întrebare, de sint ele nou lucrate și din care limbă? sau de sint ele numai prelucrate din cea veche? de cine? cînd? unde? pe a cui îndemn sau orînduire? din ce pricină se părăsi tălmăcirea cea veche?

6. Unde? pe a cui îndemn sau orînduire, de cătră cine s'au dat în tipariu întășidată tălmăcirea cea veche? de cîte ori și unde se poftoriră tipăriturile ei?

7. Aceeași doresc a ști și despre tălmăcirile românești cele mai noue ale Bibliei.

Adaug rugămintea, ca la împărtășirea acestor știri să se însămneze anume izvoarele, din care sint ele trase, fie aceste izvoare scripturi istorice tipărite sau netipărite, anale (litopise), urici publice sau private, precuvîntări la minuscritele vechi sau la tipăriturile tălmăcirii, înscrisuri sau subscrisuri deprinse în manuscrise vechi ale sf. scripturi, pre datină guratică, ce s'au însămnat mai târziu în scris. La izvoarele cele tipărite poftesc a însămna anul și locul tipăriturii, fila sau fața, la cele netipărite biblioteca sau locul unde se află împreună cu capul, tăctura, fila sau fața.

În sfârșit poftesc a'mi împărtăși ceva măcar despre vieța și împrejurările traducătorilor și a [a]celor persoane, cari prin îndemn sau orînduire au pus în lucrare acca tălmăcire, și cari o au dat în tipariu.

De nu va fi cu puțință a da răspuns la toate aceste întrebări, răspunderea unor din ele sau și a uneia sau și vro lămurire o voiu primi ca o binefacere prețioasă cu adincă mulțămire.

Așiu pofti, dacă ar fi cu puțință, de a'mi împărtăși din cuvînt în cuvînt știrile despre traducerea românească a Bibliei cuprinse în urice, cărți istorice tipărite sau numai scrise. Cheltuețele prescrierii voiui întoarce fără nici o prelegere cu multă mulțimită.

Cernăuți în 10 decembrie 1858

Basile Ianoviciu m.p.
c.r. profesor de teologie

DOCUMENTS CONCERNING THE STRENGTHENING OF CULTURAL TIES BETWEEN THE ROMANIANS IN TRANSYLVANIA AND IN BUKOVINA IN THE YEARS OF ABSOLUTIST RESTAURATION

(Abstract)

The three documents published here are preserved in the State Archives of Cluj-Napoca, the Blaj collections. Two of them, dated 7/19 February 1852, belong to the personal archives of Alexandru Sterca Șuluțiu (c. n. 203), the third, from the year 1858, to the personal archives of Timotei Cipariu (c. n. 1291). They come to illustrate the brotherly collaboration between the intellectuals of Transylvania and those of Bukovina and they reflect fruitful connections between Blaj and Cernăuți, the two important Romanian centres in the Habsburg Monarchy. The collaboration refers to the publishing of school textbooks at a historical moment when schools were among the few institution where the national sentiment could be cradled by the care for national language and literature.

LEGĂTURILE ASOCIAȚIEI „ASTRA” CU BANATUL ÎN PERIOADA 1861—1895

Mișcarea culturală românească din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea s-a desfășurat în condiții specifice deosebite, determinate de situația social-economică și politică. Politica de deznaționalizare promovată de stăpînirea habsburgică și apoi de cea austro-ungară a făcut ca românii din aceste provincii, lipsiți de posibilități de afirmare națională în viața politică, să-și creeze așezăminte culturale la temelia cărora să pună ideea păstrării ființei naționale, folosind ca armă de luptă cultura națională, purtătoare a ideii etnice românești. Aceste instituții culturale¹ au constituit, în special pentru poporul de rînd, adevărate școli de cultivare a dragostei pentru limba și literatura românească, pentru producțiile populare, pentru istoria și tradițiile de luptă pentru libertatea națională și socială.

Printre societățile culturale, care au desfășurat în mod sistematic o activitate pentru cultura poporului român în ținuturile ocupate de Imperiul habsburgic, un rol important l-a avut asociația „Astra”. Înființată în anul 1861 la Sibiu, „Astra” își propunea, așa cum se arăta în statute, să desfășoare o activitate pentru „înaintarea literaturii române și cultura poporului român în deosebitele ramuri prein studiu, elaborarea și edarea de opuri, prein premii și stipendii pentru diferitele specialități de știință și arte și alte asemenea”².

Intemeierea „Astrei” trezește ecou în inimile tuturor românilor aflați sub stăpînire străină, deși activitate organizată va desfășura în primele trei decenii doar pe teritoriile Ardealului istoric.

Legăturile asociației „Astra” cu Banatul în perioada anilor 1861—1895 se realizează prin membri, colectori, participări la expozițiile organizate de „Astra”, donații de cărți, documente, publicații de către bănățeni etc. La rîndul său, asociația „Astra” acordă stipendii și pentru tineri bănățeni, răspîndește publicațiile sale și în Banat și publică în revista „Transilvania” documente provenite de la bănățeni.

Printre cei 212 membri cîți avea asociația „Astra” la înființare, Banatul era reprezentat de Andrei Mocioni ca membru fondator și șase membri ordinari (Iova Popovici, Aloisiu Vlad, George Popovici, Alexandru Lebu, Grigorie Mun-

¹ Teritoriul acestor provincii a fost împînzit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea cu numeroase societăți românești de lectură, societăți de cultură ale elevilor, ale învățătorilor, de femei, reuniuni corale și teatrale, precum și de asociații cu o sferă mai largă de acțiune cum a fost „Asociația pentru cultura poporului român din Maramureș”, „Astra”, „Asociația națională arădănană pentru cultura și conservarea poporului român”, „Societatea pentru cultura și literatura poporului român din Bucovina”.

² *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunei Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*. Tip. diecezană, Sibiu, 1862, p. 25.

teanu, At. M. Marienescu)³. Pe lângă aceștia mai putem aminti și pe băănățeanul Pavel Vasici, care își desfășura activitatea la Sibiu în timpul acela și a fost ales ca membru în comitetul asociației⁴. În adunarea „Astrei” din 5 noiembrie 1861, președintele adunării comunica conținutul scrisorii lui Emanoil Gojdu, comite suprem al comitatului Caraș, prin care acesta salută înființarea asociației și promite a intra membru fondator⁵. Cu deosebită satisfacție este primită de către adunarea „Astrei” și citirea scrisorii lui Andrei Mocioni prin care acesta salută asociația și anunță trimiterea a 200 florini: „Adunarea aci și-a manifestatu cea mai cordială mulțamită prin strigăte «să trăiască!»”⁶. O seamă de oameni de cultură români sînt proclamați membri onorari ai asociației. Astfel alături de membri onorari ca Aron Florian, C. Hurmuzaki, Ioan Maiorescu, Al. Papiu-Illarian, Aron Pumnul, Simion Bărnuțiu, întîlnim și pe băănățeni Damaschin Bojincă, Ștefan Moldovan — prepozit capitular în Lugoj —, Liviu Andrei Popp — canonic în Lugoj —, Athanasie Șandor — profesor la Arad⁷.

Înființarea „Astrei” răspunde unor necesități stringente ce se puneau în fața intelectualității române din Transilvania, conștientă de faptul că în noile condiții politice de după revoluția de la 1848—1849 era necesară, mai mult ca oricînd, luminarea poporului prin cultură și făurirea unei conștiințe naționale care să adune într-un mănunchi pe toți românii. În acest sens este semnificativă aprecierea lui I. Agîrbiceanu, referitoare la importanța creării asociației, arătînd că românii transilvăneni „...și-au dat seama că legea, limba și moșia nu se mai pot apăra numai cu arma în mînă și cu traiul deschilînit, izolat, de toate popoarele înconjurătoare, ci mai ales cu arma cea nouă, a culturii”⁸.

Cu prilejul adunării generale a „Astrei” din anul 1862, la Brașov se organizează o expoziție cu obiecte și produse agricole, de manufactură, industriale, de artă, cusături și țesături, adunate din aproape toate ținuturile românești aflate în cadrul Imperiului habsburgic. Amănunte despre această expoziție și despre desfășurarea adunării generale a „Astrei” de la Brașov aflăm din lucrarea lui Al. I. Odobescu intitulată „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român — Sesiunea din iulie 1862 în Brașov”, datată București, 1862. Scriitorul român este profund impresionat de manifestările culturale la care participă și păstrează amintiri din cele mai frumoase despre „...acele zile memorabile, în care orașelul Brașov adunase în sînu-i români din toate unghiurile întregii patrii române”⁹.

Despre expoziția organizată de „Astra”, Al. I. Odobescu spune că ea cuprindea „...o mulțime de produse agricole și manufacturate, strînse din mai toate ținuturile românești ale Ardealului și Banatului. Era cea dintîi expozițiune curat românească”¹⁰. Printre exponatele care rețin atenția scriitorului român sînt și „preșuril” țesute cu fir alb sau galben, cu ornamente și cu ciucuri lungi de lînă colorată, care se lucrează în Banat¹¹. Faptul că „Toate aceste felurite obiecte

³ *Idem*, p. 53—55.

⁴ *Idem*, p. 63.

⁵ *Idem*, p. 53.

⁶ *Idem*, p. 51.

⁷ *Idem*, p. 73—74.

⁸ I. Agîrbiceanu, *Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura poporului român — „Astra”. Ce a fost? Ce este? Ce vrea să fie?*, Sibiu, 1936, p. 4.

⁹ Al. I. Odobescu, *Opere complete*, vol. II, București, 1908, p. 274.

¹⁰ *Idem*, p. 277.

¹¹ *Idem*, p. 285.

adunate la un loc, ca o expresiune a industriei românilor de peste munți, nu da însă cît de puțin prilej vizitatorului venit din Principatele române, să simtă că trecuse granița¹² constituie pentru Al. I. Odobescu un argument care pledează în favoarea organizării unui muzeu etnografic în Principate, muzeu care să cuprindă exponate reprezentative din toate ținuturile românești ca o expresie a unității economico-culturale a tuturor românilor.

Expoziția din 1862 de la Brașov prezintă pe lingă o importanță culturală și una politică, dovedind posibilitățile de care dispuneau românii la acea vreme, deși condițiile erau vitrege. Al. I. Odobescu evidențiază în continuare și acest aspect, arătînd că „...tuturor românilor din Ardeal, din Ungaria, din Banat, din Bucovina, trebuie neapărat să le recunoaștem un merit însemnat: acela de a lucra de sineși, fără cituși de puțin ajutor din partea guvernului local și chiar adesea în contra dorințelor aceluși guvern”¹³.

O altă expoziție organizată de „Astra” care s-a bucurat, la fel, de o largă participare din partea bănățenilor a fost cea din august 1881. Încă de la începutul anului se observă o intensă preocupare în acest sens, atît prin corespondența purtată de bănățeni cu comitetul central de la Sibiu, cît și prin deseale semnalări în presa bănățeană, privitoare la amănuntele organizării și popularizării expoziției. Cu data de 1 ianuarie 1881, Pavel Rotariu din Timișoara răspunde unei scrisori a comitetului de la Sibiu, cerînd 400 de exemplare din apelul lansat de „Astra” pentru a îndemna pe toți românii să contribuie la organizarea expoziției, menționînd totodată că „vom conlucra din răspuțeri întru realizarea și succedarea mărețului scop ce și l-a pus on. asociațiune transilvană, cu referinția la expusețiunea națională din 15/27 aug. a.c.”¹⁴. Apelul a fost răspîndit împreună cu oficiosul timișorean „Luminătorul”, al cărui redactor era P. Rotariu. În centrele mai importante din Banat s-au format subcomitete de organizare, care se ocupau cu probleme de popularizare a expoziției și dădeau indicațiile necesare publicului român pentru selectarea și expedierea exponatelor la Sibiu¹⁵. La Bocșa Montană se observă astfel de preocupări încă din luna ianuarie 1881. Aici cîțiva fruntași ai intelectualității locale convoacă pe toți intelectualii din cercurile administrative Bocșa și Reșița la o conferință lărgită pe data de 12 februarie 1881, pentru a alege un subcomitet în vederea organizării expoziției de la Sibiu¹⁶. La Timișoara se organizează un subcomitet din 15 persoane la începutul lunii iunie 1881¹⁷. În ședința subcomitetului din Timișoara din 3.15 iunie 1881 se expune tematica expoziției care cuprindea șase tipuri de exponate: 1) montanică (minerale și metale); 2) agricultură, silvicultură și horticultură (produse agricole, semințe, produse horticole, viticole, legume, flori etc.); 3) industrie (chimicale, conserve, vinuri, mobilă, sticlărie, țesături etc.); 4) mașini și unelte; 5) arte grafice și decorative; 6) literatură. Apoi subcomitetul lansează un apel către artiști, meseriași și în general către publicul larg pentru

¹² *Ibidem*.

¹³ *Idem*, p. 300.

¹⁴ Arhivele Statului, Sibiu, fond Astra, dos. 4/1881.

¹⁵ *Luminătorul*, 1881, nr. 8 și 46.

¹⁶ *Idem*, nr. 8, p. 4. (Organizatorii acestei conferințe lărgite sînt: Iuliu Petricu, Zaharia Botosiu, Ioan Budințianu, Mihai Panaiotu, Al. Costianu, I. Marcu, Ștefan Antonescu, Basiliu Nemoianu, Dem. Antonescu, Nicolae Avram, I. Bobora, A. Diaconu).

¹⁷ *Idem*, nr. 46, p. 3—4 (Președintele subcomitetului era P. Rotariu, vicepreședinte: George Trăilă, notari: M. Barbu și G. Gataianțiu, iar dintre membri amintim pe: P. Anca, G. Opreșiu, V. Ignea, I. Popescu, P. Iovin, C. Maniu.)

a da lucrări reprezentative: „Deci la lucru frați Români! — se spune în apel — Să cugetăm că străinii privesc cu ochii lui Argus la noi, să salvăm dară onoarea națiunii noastre, prin aceea, ce ea întreagă arată naintea lumii ce are, ce scie face, ce este ea astăzi, ca să ne mîngîiem de aceea ce poate fi mine”¹⁸.

Comitetul central al „Astrei” din Sibiu a purtat corespondență și cu Asociația națională arădană în vederea organizării în zona Arad a subcomitetelor pentru expoziție¹⁹.

Deoarece autoritățile austro-ungare nu aprobă organizarea expoziției de către „Astra” sub motiv că în statutele asociației nu se prevede organizarea de expoziții, comitetul central de la Sibiu dizolvă subcomitetele de expoziție. Activitatea de organizare a expoziției este continuată însă de intelectualitatea română ca inițiativă particulară, întocmai cum s-a hotărît de către „Astra”²⁰.

Expoziția se deschide la 15/27 august 1881. Bănățenii participă cu numeroase exponate în special de arhitectură, inginerie și etnografie. Astfel inginerul Aureliu Diaconu (Diaconovici) din Bocșa Montană trimite o serie de proiecte de construcții și arhitectură (fațada unui hotel clădit în Bocșa Montană, în stilul renașterii, cu balcoane și diverse ornamente; fațada și situația unui palat cu două etaje; planurile bisericilor de la Denta și Jupani, ale bisericii și școlii din Sudriașiu; detalii ale unei vile; proiectul unui monument; proiect și detalii de acoperișuri; proiectul unei căi ferate; proiecte de poduri din lemn, fier și piatră; proiecte de canalizare, irigații, drenări, mașini, sală de pompe). Pe lângă acestea inginerul bocșan mai trimite și acvarele, detalii arhitectonice modelate din lut și o statueta în ghips²¹. Deosebit de apreciate au fost exponatele de etnografie din comunele bănățene, precum și produsele de vinificație și cele meșteșugărești. Pentru exponatele lor, bănățenii au primit, după un calcul aproximativ, 35 de medalii de argint, de bronz și diplome de onoare și recunoștință. Printre cei premiați cu medalie de argint amintim pe I. Popovici Deseanu din Arad pentru vinuri, Jucu Constantin din Lugoj pentru o masă de salon și Maniu Costai din Timișoara, pentru săpun. Medalii de bronz se acordă lui Aureliu Diaconovici, unor meșteșugari olari, coșocari, pantofari din Lipova, Bocșa Montană, Arad și unor producători de fructe, vin și rachiu din Cacova și Oravița. Numeroase sînt diplomele de onoare și recunoștință primite de bănățeni pentru exponate etnografice (piese de îmbrăcăminte, cilimuri, covoare, lucruri de mină) și produse meșteșugărești. În acest sens se remarcă localitățile Belint, Giulvez, Boesig, Caransebeș, Lipova, Timișoara, Oravița, Cacova, Reșița, Arad, Sînmihailu Român, Vermeșiu, Bocșa²².

Expozițiile se înscriu alături de alte mijloace inițiate de „Astra” cu scopul modernizării vieții economice și în general a ridicării materiale și spirituale a poporului român²³.

Bănățenii au adus importante contribuții la realizările „Astrei” și prin cotizațiile bănești pe care le plăteau membrii asociației și prin numeroase donații în bani, cărți, documente, publicații. Taxele de la membri erau strînse de așa-

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Arhivele Statului Arad, fond Asociația pentru literatura română și cultura poporului român, Despărțămîntul Cultural al jud. Arad, dos. 136/1881, f. 2.

²⁰ *Luminătorul*, 1881, nr. 53, p. 1.

²¹ *Idem*, nr. 74, p. 2.

²² *Idem*, nr. 82, p. 3; nr. 83, p. 3—4; nr. 84, p. 4; nr. 89, p. 4; nr. 90, p. 4.

²³ Amănunte în acest sens în: Vasile Dobrescu, „Astra”, în *viața social-economică a românilor din Transilvania (1861—1918)*, în *Marisia*, 1978, nr. 8, p. 175—200.

numiții „colectorii”, care duceau și o muncă de lămurire pentru înrolarea în rândurile „Astrei”. Recrutarea de membri ai „Astrei” în Banat, mai ales în părțile arădane, se desfășura mai anevoios, avînd în vedere că la Arad ființa o asociație culturală similară cu cea de la Sibiu. Astfel Athanasie Șandor, prin scrisoarea datată Arad, 10/22 iulie 1862, adresată comitetului central al „Astrei”, arată că nu a putut „colecta” decît 1 florin de la Simeon Popovici, iar din partea sa trimite 10 florini²⁴. O mai mare participare se observă din partea lugojenilor, unde Iova Popovici „colectează” în 1863 — 68 florini de la Constantin Rădulescu, Ștefan Moldovan, Ioan Iovița, Aron Damaschin, Andrei Liviu, Mihăilă Nagy, Petru Petrușca, Aurel Maniu, Iulian Ianculescu și Constantin Wuia²⁵, iar în 1864 la aceștia se adaugă Constantin Udrea și Petru Catrnsia²⁶. Din Mehadia sînt menționați în 1864 doi membri, „colectorul” Dimitrie Iacobescu și Simeon Popovici²⁷. În anul 1869 revista „Transilvania” publică o listă a „colectorilor” „Astrei”. Pentru Banat sînt menționați următorii: Athanasie Șandor din Arad, Iova Popovici și Popa Vița din Lugoj, Alexandru Ciordanu și Ioan Țieranu din Lipova, Dimitrie Iacobescu din Mehadia, Ștefan Filip din Remetea și Petru Cernomăna din Timișoara²⁸. În decursul anilor 1862—1895 mai sînt menționați și alți membri ai „Astrei” din Banat. Parcurgînd registrele de evidență a corespondenței către „Astra”, precum și colecția revistei „Transilvania”, întîlnim mențiuni sporadice referitoare și la membrii asociației din diferite localități bănățene. Ilustrul om politic și de cultură Vincențiu Babeș, originar din Banat, poartă o intensă corespondență cu „Astra”, fiind încă din primii ani de existență a asociației și „colector”²⁹. Alți intelectuali bănățeni — care apar în listele membrilor societății — sînt: Lazăr Ionescu din Arad (menționat ca membru al asociației în anul 1863/1864)³⁰, Nicolae Tincu Velea din Secaș (1863—1864)³¹, Tătuclu Nicolae din Iablanița (1864)³², Silvani Matei din Bocșa Română (1869/70)³³, I. Popovici Descanu din Arad (1868/69)³⁴, David Ursu din Marginea (1869/70), Petru Rațiu din Lugoj (1869/70)³⁵, Dumitru Stoica și Ioan Popovici din Vaidei (1869/70), Andrei Danilă din Coștei (1869/70)³⁶, Pavel Popu, Nicolae Oncu, Ioan Berceanu și Francisc Hossu Longin din Arad, Gregoriu M. Marienescu și Iosif Botto din Lipova, Alexiu Popescu din Bocșa Română (consemnați ca membri la adunarea generală a „Astrei” de la Deva, la 10 august 1874)³⁷, Nicolae Proșteanu și Ioan Maier din Lugoj (1868—1872)³⁸, Mihai Besanu din Lugoj (1874/75)³⁹, episcopul Victor Mihaly și Petru Popu din Lugoj (1877)⁴⁰, Simeon Tamașiu din Lugoj (1877)⁴¹,

²⁴ Arhivele Statului Sibiu, fond Astra, dos. 183/1862.

²⁵ *Idem*, dos. 49/1863.

²⁶ *Idem*, dos. 177/1864.

²⁷ *Idem*, dos. 216/1864.

²⁸ *Transilvania*, 1869, nr. 11, p. 130—132.

²⁹ Arhivele Statului Sibiu, fond Astra, registru nr. 28/1861—1868, f. 3—4; nr. 29/1869—1874, f. 5.

³⁰ *Idem*, reg. 28, f. 20.

³¹ *Idem*, dos. 190/1863 și 180/1864.

³² *Idem*, dos. 216/1864.

³³ Biblioteca „Astra” Sibiu, fond Manuscrise, cota M. VIII/1/1.

³⁴ *Transilvania*, 1870, nr. 7, p. 87.

³⁵ *Idem*, nr. 18, p. 218.

³⁶ *Idem*, nr. 22, p. 277.

³⁷ *Idem*, 1874, nr. 19, p. 224.

³⁸ *Idem*, p. 232.

³⁹ Arhivele Statului Sibiu, fond Astra, dos. 102/1875.

⁴⁰ *Transilvania*, 1877, nr. 15, p. 180 și nr. 19, p. 228.

⁴¹ *Idem*, nr. 11, p. 132.

episcopul Ioan Popasu din Caransebeș (membru al secțiunii filologico-istorice, 1878)⁴², Teodor Filip din Lugojul de Sus și George Vuia din Arad (1877/78)⁴³, Alexandru Ternoveanu din Orșova (1876—1880)⁴⁴, biserica din Sînmihailu și Gabriel Popdanu din Sinandrei (1880/81)⁴⁵, George Dobrin din Lugoj (1880/81)⁴⁶, Fabiu Reziu, George Martinescu și Titu Hațiegu din Lugoj, Teodor Păcățianu, notar în Jadani și Andrei Ghidiu din Oravița (1883)⁴⁷, Petru Tisu din Panciova (1884)⁴⁸, Ioan Russu-Micu, Dimitrie Balanescu și Andrei Boboroni din Biserica Albă, Ludwig Mehes, medic în Mehadia (1885)⁴⁹, Emanuil Ungureanu din Timișoara (1887)⁵⁰, Ioan Pinciu din Caransebeș și George Sima din Cărpiniș (1889)⁵¹, Alexandru Lemenyi din Bocșa, Ianculescu Simeon și Moise Micu din Poiana Mărului (1890)⁵², Ioan Bunea din Cacova (1894)⁵³, Lazaru Petco din Arad (1894)⁵⁴, Ilie Trăilă din Oravița, Alexandru Crenian din Reșița, Ioan Lințiu din Caransebeș, Lazăr Roșculeț din Satu Nou și Lazăr Șimon din Ciacova (1895—1896)⁵⁵.

Cele mai importante contribuții în bani erau ale membrilor fondatori care plăteau o taxă de 200 florini. Din Banat sînt consemnați ca membri fondatori al „Astrei” membrii familiei Mocioni (Anton, George, Victor, Alexandru, Eugen și Zeno), episcopul Nicolae Popea din Caransebeș⁵⁶, colonelul David Ursu din Marginea, Petru Rațiu, canonic școlar în Lugoj⁵⁷ și Aurel Maniu, notar public în Oravița⁵⁸. Importante donații s-au făcut de către bănățeni pentru fondul inițiat de „Astra” în vederea înființării unei Academii de drept⁵⁹, pentru susținerea Școlii superioare de fete de la Sibiu, ale cărei cursuri au început în anul școlar 1886/1887, precum și pentru fondul general al asociației. Din Lugoj, canonicul Matei Kiss a lăsat prin testament în anul 1878 suma de 400 fl. pentru „Astra” și fondul său în vederea întemeierii unei Academii române de drept⁶⁰, iar Aurel

⁴² *Idem*, 1878, nr. 6, p. 72.

⁴³ *Idem*, nr. 19, p. 228.

⁴⁴ *Idem*, 1881, nr. 13—14, p. 111.

⁴⁵ *Idem*, nr. 23—24, p. 205.

⁴⁶ *Idem*, 1882, nr. 23—24, p. 202.

⁴⁷ *Idem*, 1883, nr. 17—18, p. 124—125.

⁴⁸ *Idem*, 1884, nr. 17—18, p. 139.

⁴⁹ *Idem*, 1886, nr. 15—16, p. 138.

⁵⁰ Arhivele Statului Sibiu, fond Astra, dos. 281/1887.

⁵¹ *Transilvania*, 1890, nr. 4, p. 127 și nr. 7, p. 220.

⁵² *Idem*, nr. 9, p. 292.

⁵³ *Idem*, 1894, nr. 9, p. 309.

⁵⁴ *Idem*, 1895, nr. 9, p. 294.

⁵⁵ *Transilvania* (Partea Oficială), 1896, p. XXVI, XXXVI și XXXVIII. Este posibil să fi fost mai mulți membri bănățeni ai „Astrei” în perioada de care ne ocupăm, însă pînă în prezent nu am depistat informațiile necesare pentru a-i putea menționa.

⁵⁶ *Transilvania*, 1885, nr. 17—18, p. 152 și 1895, nr. 2, p. 40.

⁵⁷ *Idem*, 1870, nr. 18, p. 218.

⁵⁸ *Idem*, 1891, nr. 5, p. 157.

⁵⁹ Deziderat al românilor transilvăneni încă din secolul al XVIII-lea, formulat în petiții către guvern în anii 1849, 1850, 1851, dar fără rezultat. Adunarea generală a „Astrei” din august 1870 de la Năsăud hotărăște să strîngă suma de 600.000 fl. pentru înființarea acesteia. Pînă în 1883 se adună doar 20.501 fl. Din acest an „Astra” sistează administrarea separată a fondului și hotărăște intrarea sumei în fondul general al asociației.

⁶⁰ *Transilvania*, 1878, nr. 23, p. 274. Mențiunea încasării sumei este făcută în ședința Comitetului asociației din 1 ianuarie 1887 sub forma a două acțiuni ale băncii „Albina” în valoare de 200 fl. fiecare și 60 fl. în bani (*Transilvania*, 1887, nr. 1, p. 12—13).

Fig. 1 — Diploma de membru onorar al „Astrei” acordată lui Ștefan Moldovan din Lugoj, noiembrie 1861 (original în Arhiva Mitropoliei Banatului din Timișoara).

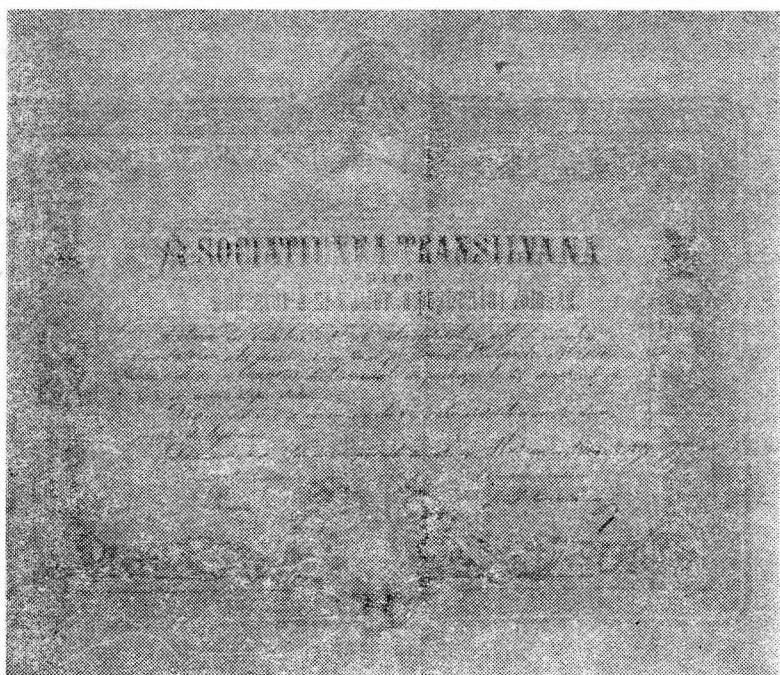

Fig. 2 — Diploma de membru fondator acordată lui Aurel Maniu din Oravița, 17 august 1891 (Biblioteca „Astra” Sibiu, cota CXII/39).

Maniu se oferea în 1891 să plătească în fiecare an 200 fl.v.a. care să fie distribuiți ca ajutoare pentru elevele școlii de fete din Sibiu⁶¹. Institutul de credit și economii „Victoria” din Arad a votat în adunarea generală din anul 1895 acordarea sumei de 1200 fl. pentru scopurile culturale ale „Astrei”⁶². Bănățenii au sprijinit inițiativele culturale ale „Astrei” atât prin contribuțiile în bani, cât și prin donații de cărți, obiecte, documente, publicații etc. Astfel, Cornelia Brădicianu din Lugoj donează cărți⁶³ și colectează modele de lucru de mână pentru Școala de fete din Sibiu⁶⁴. Revista „Transilvania” publică o serie de liste cu persoane care fac donații pentru Școala de fete, liste în care sînt amintiți și o mulțime de intelectuali bănățeni din Lugoj, Caransebeș, Arad, Curtici, Pecica Română, Sinmihai, Orșova, Panciova, Glimboca, Toracul Mic, Toracul Mare, Cenad, Bocșa Montană, Timiș-Slatina, Reșița Montană⁶⁵. Simion Manguica din Oravița donează „Astrei” în 1891 întreaga sa bibliotecă compusă din 486 lucrări în 728 volume referitoare îndeosebi la istorie și filologie⁶⁶, Ștefan Moldovan, canonic și prepozit în Lugoj, oferă „Astrei” în 1868 o importantă colecție de diplome⁶⁷, iar în 1875 trimite un manuscris de 83 pagini despre activitatea sa revoluționară din perioada 15 martie 1848—17 martie 1849, însoțit de cea mai mare parte a documentelor citate în original, materiale publicate în revista „Transilvania” din anul 1875⁶⁸. Prin adresa datată 14 iunie 1894, vicepreședintele „Astrei” Ilarion Pușcariu mulțumește Consistoriului diecezan gr. ort. din Caransebeș pentru stăruințele acestuia de a colecționa diplome istorice și a le comunica „Astrei”⁶⁹. În raportul de activitate al comitetului asociației pe anul 1885 se consemnează faptul că „Astra” a primit gratuit colecția ziarului „Luminătorul” din Timișoara, iar Biblioteca centrală a „Astrei” a donat Societății Române de lectură din Timișoara o colecție din revista „Transilvania” pe 1885⁷⁰. Preotul bibliofil Emilian Micu din Chișoda face schimburi de publicații și cărți cu „Astra”⁷¹.

La rîndul lor bănățenii beneficiază de sprijinul „Astrei” mai ales prin bursele acordate de asociație elevilor și studenților săraci⁷², prin răspîndirea de publicații și ajutor în tipărirea unor cărți⁷³.

Cu prilejul adunărilor generale ale „Astrei”, care se țineau în fiecare an în altă localitate din Transilvania și constituiau adevărate evenimente culturale cu un puternic răsunset politic, pledînd pentru o viață națională proprie, bănățenii nu pierd ocazia de a trimite reprezentanți și telegrame de salut⁷⁴. În anul

⁶¹ *Idem*, 1891, nr. 7, p. 209.

⁶² *Idem*, 1895, nr. 4, p. 122.

⁶³ *Luminătorul*, 1886, nr. 83, p. 4.

⁶⁴ *Transilvania*, 1889, nr. 5—6, p. 44.

⁶⁵ *Idem*, p. 44—47; nr. 15—16, p. 122—124; 1890, nr. 9, p. 338—340; 1891, nr. 11, p. 351; 1892, nr. 2, p. 64.

⁶⁶ *Idem*, 1892, nr. 3, p. 96; *Foaia ilustrată*, 1891, nr. 45, p. 359.

⁶⁷ *Transilvania*, 1868, nr. 14, p. 318—320 și 345—349; 1869, nr. 6, p. 61—63.

⁶⁸ *Idem*, 1875, nr. 6, p. 64 și nr. 7—24.

⁶⁹ Arhiva Mitropoliei Banatului, fond Caransebeș, dos. IV—235/1894. (Este vorba de două diplome medievale de la regele Ungariei Ludovic I, din anul 1376 și de la Ioan Leon din 1631, publicate în revista „Transilvania” din 1894, nr. 1, 6 și 7).

⁷⁰ *Transilvania*, 1886, nr. 15—16, p. 123.

⁷¹ *Idem*, 1892, nr. 5, p. 152.

⁷² Biblioteca „Astra” Sibiu, fond Manuscrise, cota M, VIII/2/17; *Transilvania*, 1874, nr. 17—18, p. 200; 1875, nr. 22, p. 254—256; 1889, nr. 13—14, p. 108; 1892, nr. 9, p. 317.

⁷³ *Transilvania*, 1894, nr. 9, p. 305; 1895, nr. 1, p. 22.

⁷⁴ *Idem*, 1883, nr. 17—18, p. 124; 1894, nr. 9, p. 305.

Fig. 3 — Corul plugarilor din Chizătău la Sibiu, în 1892.

1892 la adunarea generală a „Astrei” de la Sibiu este invitat și corul plugarilor de la Chizătău pentru a concerta la serbările organizate cu acest prilej. După răsunătoare succese repurtate în fața unui public pretențios din Arad, Timișoara, Lugoj, Lipova, Caransebeș și alte centre bănățene, corul din Chizătău se prezenta, în al 35-lea an al existenței sale, în fața reprezentanților românilor din toate ținuturile românești. Ziarul „Foaia de duminică” care apărea la Timișoara, doi ani mai târziu, consemna acest eveniment în primul său număr, arătând că: „La 1892 o mare cinste a ajuns acest cor. A fost chemat în Ardeal să concerteze la adunarea generală a «Asociațiunii transilvane». Acea a fost poate cea mai sărbătorească zi a corului de la Chizătău, când a cîntat înaintea unui public așa de numeros și ales, cum a fost cel de la adunarea «Asociațiunii» din Sibiu. Români din mai toate părțile erau acolo de față, din Banat, Ardeal, România; atunci dară s-a arătat corul de la Chizătău mai bine înaintea neamului românesc”⁷⁵.

Astfel de evenimente cultural-politice de amploare erau salutate cu entuziasm de bănățeni care își exprimau speranța ca în curînd „Cîntarea libertății naționale” să răsunе puternic „preste întreg pămîntul românesc”⁷⁶.

Antrenarea unor intelectuali români bănățeni în multitudinea preocupărilor culturale ale „Astrei” încă din anii cînd aceasta nu desfășura o activitate organizată în Banat înlesnește cunoașterea în acest ținut a scopului pentru care milita asociația, pregătind astfel terenul pentru cuprinderea întregului teritoriu românesc din cadrul monarhiei austro-ungare într-o organizare național-culturală

⁷⁵ *Foaia de duminică*, 1894, nr. 1, p. 1.

⁷⁶ *Ibidem*.

unitară. Acest fapt se realizează la sfârșitul secolului al XIX-lea cînd „Astra” își extinde activitatea organizată și asupra Banatului, Crișanei și Maramureșului. Lărgirea sferei de activitate a asociației în Banat este inaugurată de adunarea generală a „Astrei” de la Lugoj, din august 1896, după care încep să se constituie primele despărțăminte bănățene la Lugoj, Bocșa, Sînicolaul Mare, Oravița, Timișoara⁷⁷.

Prin activitatea sa culturală, „Astra” a contribuit foarte mult la opera de reînviere națională a românilor din cadrul monarhiei austro-ungare și la mobilizarea lor în lupta pentru libertate și unitate națională.

ELENA BORUGĂ

⁷⁷ Elena Borugă, *Prima adunare a „Astrei” în Banat*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 397—400; idem, *Activitatea despărțămîntului Bocșa al „Astrei” (1898—1918)*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 607—614; idem, *Activitatea despărțămîntului Timișoara al „Astrei” (1898—1918)*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 297—306.

DESPRE ÎNCEPUTURILE FANFAREI MUNCITOREȘTI DIN ANINA

Începînd cu a doua jumătate a secolului trecut în Caraș-Severin viața cultural-artistică se manifestă ca o mișcare cu largi dimensiuni de masă și cu un accentuat caracter angajat în sens național.

Reuniunile românești de lectură și cîntări, corurile și formațiunile teatrale, numeroasele biblioteci publice, tiparnițele, ca și publicațiile vremii de pe aceste meleaguri și-au adus o contribuție de seamă la propășirea culturii naționale, la făurirea osmozei spirituale a românilor de pe ambele versante ale Carpaților în deceniile care au precedat actul istoric al Unirii din 1918.

În același timp, pe plaiurile caraș-severinene — și nu numai aici —, unde alături de români s-au așezat de-a lungul timpului germani, sirbi, maghiari etc., se desfășoară un proces continuu de cultivare a limbii și tradițiilor naționalităților conlocuitoare. Colaborarea statornicită în domeniul creării valorilor materiale s-a extins, cum dealtfel era firesc, și pe tărîm spiritual, fapt care a generat condiții propice pentru afirmarea cultural-artistică a oamenilor muncii români cît și a celor de alte naționalități.

Vatră a trudei proletare și totodată bastion al marilor bătălii de clasă în anii regimului trecut, Caraș-Severinul participă la fertilizarea spiritualității noastre cu puternice tradiții ale artei și culturii muncitorești. Se știe astfel că fanfara din Reșița activează de mai bine de 150 de ani, biblioteca metalurgistilor din localitate datează din anul 1871, iar corul — cel dintîi cor muncitoresc — a ființat în 1872¹. Menționăm totodată că prima traducere într-o limbă străină (germană) a *Luceafărului* lui M. Eminescu a fost realizată de muncitorul reșițean L. V. Fischer, aceasta văzînd lumina tiparului în publicația *Romänische Revue* inițiată de Cornel Diaconovici². Pe de altă parte subliniem aportul substanțial al colectivelor de muncitori, mineri, meseriași caraș-severineni la ctitorirea teatrului din Oravița (1816—1817) — unul dintre cele dintîi teatre din țară și lăcașe de acest gen zidite din piatră în sud-estul Europei³.

În contextul realităților spirituale bănățene din veacul trecut — mai sus am consemnat doar cîteva exemple — se înscrie și activitatea fanfarei muncitorești din Anina. Locuitorii acestui important centru carbonifer al țării sărbătoreau, cu legitimă mîndrie, în anul 1970, centenarul fanfarei — eveniment marcat de desfășurarea unor ample festivități. Secolul de existență al fanfarei aninene reprezenta atunci, evident, o vîrstă venerabilă, dar începuturile acestei formații, așa cum reiese din unele documente, trebuie căutate într-o perioadă anterioară anului 1870. Stă mărturie în acest sens regulamentul de funcționare al unui grup muzical cunoscut sub denumirea de fanfară, care datează din anul 1865⁴. Acest

¹ *Caraș-Severin* (monografie), București, 1981, p. 271.

² *Idem*, p. 255—256.

³ I. Crișan, *Teatrul din Oravița (1818—1967)*, Reșița, 1968, p. 37—38.

⁴ Arhiva Muzeului județean de istorie Reșița (în continuare MJIR), dos. Activitatea fanfarei din Anina, f. 22—23.

grup, constituit la puțul Thinfeld, era format la data respectivă din 18 membri: 1 dirijor, 3 soliști suflători și 14 muzicanți. Regulamentul stabilește drepturile și obligațiile membrilor fanfarei, programul repetițiilor, modul de retribuire a instrumentiștilor etc.

Inchegarea timpurie a grupului muzical din Anina se află, fără îndoială, în strinsă legătură cu apariția formelor incipiente de organizare a clasei muncitoare (*case frățești, reuniuni de cîntări, asociații de ajutor reciproc ș.a.*) — fenomen care relevă conturarea conștiinței de clasă a proletariatului. Din acest punct de vedere mai sus menționatul regulament face câteva referiri nu lipsite de interes. Astfel, dacă instrumentele aparțin patronilor, membrii fanfarei nu pot fi decît muncitori înscrși în *asociația minerilor* din localitate.

Mai mult decît atît, această asociație asigură și fondurile destinate retribuirii lunare a „muzicanților”. Regulamentul precizează totodată că deoarece fanfara întrebuintează instrumentele patronilor, ea trebuie să cînte în mod gratuit la serbările oficiale, la unele sărbători religioase precum și în diverse ocazii excepționale, cînd serviciul general o cere. În finalul regulamentului este consemnată obligația membrilor fanfarei de a avea întotdeauna „o comportare model”.

În deceniul șapte al secolului trecut probabil că la Anina și-au desfășurat activitatea și alte grupuri muzicale de genul celui înființat la puțul Thinfeld. Despre o unificare a acestora și îndeosebi despre funcționarea lor legală, cu aprobarea forurilor administrative din Viena, nu putem vorbi însă decît începînd cu anul 1870.

După cum rezultă dintr-o adresă a *Asociației susținătorilor fanfarei* înaintată în 1871 Direcției Generale din Viena, fanfara muncitorilor din Anina funcționa în deplină legalitate conform ordinului nr. 28.885/3.104 H din 15 iunie 1870⁵. Această adresă, care atestă existența unei asociații de susținători a fanfarei muncitorilor anineni, subliniază criza acută de fonduri bănești și totodată necesitatea stringentă a funcționării fanfarei în continuare, cu atît mai mult „cu cît se știe că în acest loc de munte lipsește orice altă posibilitate de petrecere și distracție”.

În anexa adresei sînt prezentate statutele asociației care vor fi aprobate la începutul anului 1872⁶. Din preambulul acestor statute aflăm că la originea *Asociației susținătorilor fanfarei* din Anina a stat o asociație cu caracter muncitoresc numită *Prietenul muncitorului* (Arbeiterfreund) care pe parcurs și-a epuizat fondurile „pentru menținerea fanfarei”.

În continuare statutele precizează că scopul asociației constă în „susținerea unei fanfare bine organizate” care să cînte la diverse baluri, concerte publice, serbări religioase, înmormîntări, precum și cu prilejul „diferitelor serbări ale minerilor”. Comitetul de conducere al asociației era format din reprezentanți ai administrației minelor și uzinelor din Steierdorf-Anina, din muncitori și alți angajați ai diverselor ramuri industriale existente în localitate (minerit, siderurgie, construcții etc.).

Participarea reprezentanților administrației (patronilor) la conducerea asociației, chiar dacă a avut unele consecințe nedorite în ceea ce privește libertatea de acțiune a membrilor săi, în majoritate muncitori, nu a putut strivi spiritul de întrajutorare tovarășească, de solidaritate proletară. Astfel, membrii muncitori, deși aveau o situație materială precară, contribuiau benevol cu o cotă

⁵ Idem, f. 25.

⁶ Idem, f. 26—31.

lunară pentru susținerea asociației, iar în caz de dizolvare a acesteia banii adunați urmau să se repartizeze fondului pentru săraci din Steierdorf-Anina.

Statutele prevăd de asemenea că dacă la înmormintări obișnuite sau în alte ocazii fanfara va participa cu cel puțin 8 membri, după posibilități, la înmormintarea unor tovarăși accidentați la locul de muncă va cînta întreaga fanfară⁷. Această mențiune, de vreme ce a fost înscrisă în statutele *Asociației susținătorilor fanfarei*, nu lasă nici un semn de îndoială asupra frecvenței gravelor accidente de muncă din acea vreme — urmare directă a nepăsării patronilor pentru sănătatea și viața celor pe care îi exploatau, a ritmului infernal de lucru impus de aceștia muncitorilor anineni din subteran ca și celor de la suprafață.

În deceniile următoare fanfara din Anina a continuat să se afirme ca o formație muzical-instrumentală muncitorească, alcătuită din reprezentanți ai diferitelor naționalități înfrățite în muncă, luptă și cînt. Cu prilejul viguroaselor acțiuni proletare din 1897, cînd mai mulți muncitori anineni au fost uciși sau răniți, fanfara, în ciuda dispozițiilor emise de autorități, a participat la înmormintarea tuturor victimelor⁸. Este notabilă de asemenea prezența acestei fanfare la înmormintarea muncitorilor răpuși în catastrofa subterană din 1918, dar mai ales în cea din 7 iunie 1920 cînd și-au pierdut viața peste 180 de mineri⁹.

La începutul secolului nostru, ca și mai tîrziu, activitatea fanfarei din Anina se face tot mai cunoscută prin participarea activă la manifestațiile muncitorești prilejuite de sărbătorirea zilei de 1 Mai. În anii 1903 și 1904, de pildă, fanfara s-a aflat în fruntea coloanelor de demonstranți care scandau lozinci ca: „Trăiască 1 Mai!“, „Trăiască 8 ore de muncă!“ etc.¹⁰. Avînd în vedere caracterul revoluționar al manifestațiilor organizate cu ocazia zilei de 1 Mai, patronii în colaborare cu autoritățile locale interzic membrilor fanfarei să mai cînte la asemenea acțiuni sub amenințarea că vor fi concediați și chiar arestați. Așa se explică faptul că în 1909, la 1 Mai, fanfara nu a cîntat, dar — lucru demn de reținut — a fost prezentă la marea sărbătoare a muncitorilor¹¹.

În regulamentul din 1909 al Fondului de muzică Anina, constituit pentru a susține „o orchestră bine organizată și instruită“, este prevăzută interdicția de a se întrebuința această „muzică“ în scopuri care contravin intereselor patronilor, precizîndu-se textual: „Sub nici o condițiune nu se poate întrebuința muzica pentru scopuri, care stau în contradicție cu interesele Societății“¹², iar ceva mai departe: „Orchestra de muzică e cu totul interzisă a cînta piese sau a se purta în așa fel, ca să fie contrar intereselor Societății“¹³. Asemenea prevederi inserate sub presiunea patronilor în regulamentele și statutele de funcționare a unor grupuri muzicale din Anina sau din alte localități nu au fost în măsură să ridice bariere de netrecut între activitatea acestor formații și frămîntările, năzuințele, lupta muncitorimii pentru o viață mai bună.

O puternică afirmare a cunoscut fanfara din Anina în perioada dintre cele două războaie mondiale cînd și-a etalat potențele artistice, înaltul nivel inter-

⁷ Ibidem.

⁸ *Flamura* din 9 august 1970, p. 2; vezi și Petru Albu, *Referat privind activitatea fanfarei în perioada anilor 1870—1970* (manuscris).

⁹ Detalii în legătură cu cele două catastrofe vezi în V. Zaberca, I. Popa, *Despre unele catastrofe miniere din Banat*, în *Studii și comunicări de etnografie-istorie*, III, Caransebeș, 1979, p. 404—405.

¹⁰ *Flamura* din 9 august 1970, p. 2.

¹¹ Petru Albu, *Referat privind activitatea...*

¹² Arhiva MJIR, dos. cit., f. 41.

¹³ Idem. f. 47.

pretativ cu prilejul numeroaselor spectacole organizate de *Reuniunea de cîntări „Anina”, Reuniunea de cîntări și muzică din Anina, Reuniunea de cîntări și lectură a minerilor din Steierdorf-Sigismund, Casinoul muncitorilor din Anina* etc. Fanfara — în documentele epocii figurează mai ales cu denumirea de *Muzica minelor Anina* — activa sub patronajul *Fondului de muzică UDR Anina* în care alături de Societate erau reprezentați și muncitorii prin delegați (bărbați de încredere) aleși periodic. Consemnăm, în acești ani, prezența fanfarei la unele aniversări locale cum a fost jubileul de 50 de ani al *Casinoului muncitorilor din Anina*¹⁴, la spectacole destinate ajutorării șomerilor¹⁵, precum și la manifestațiile muncitorești din ziua de 1 Mai¹⁶.

Imediat după înfăptuirea actului istoric de la 23 August 1944, care a deschis o cră nouă în viața poporului nostru, activitatea fanfarei din Anina, ca și a altor formații muzicale ce gravitau în jurul ei, cunoaște în contextul noii revoluții spirituale o ascendență fără precedent¹⁷.

În anul 1970, la aniversarea centenarului, fanfara anineană înmănușea 43 de membri adulți și 36 copii și tineri, aceștia din urmă formînd de fapt o a doua fanfară¹⁸. Astăzi, această formație, laureată a Festivalului Național „Cîntarea României”, se bucură de un binemeritat prestigiu care își are izvorul în tradițiile frumoase, repertoriul variat și interpretarea expresivă.

I. POPA — V. ZABERCA

SUR LES COMMENCEMENTS DE LA FANFARE OUVRIÈRE D'ANINA

(Résumé)

La fanfare d'Anina est l'une des plus anciennes et prestigieuses formations instrumentales ouvrières du pays.

Les auteurs de l'article présentent quelques aspects inédits concernant la constitution de cette formation et son évolution à travers du temps, du milieu du siècle passé jusqu'aux nos jours.

¹⁴ Idem, f. 53.

¹⁵ Idem, f. 108.

¹⁶ Idem, f. 146.

¹⁷ În primii ani după Eliberare, fanfara din Anina a participat la manifestațiile prilejuite de primirea trupelor sovietice și întîmpinarea la Oravița a dr. Petru Groza, conducătorul primului guvern de largă concentrare democratică din țara noastră. Menționăm, de asemenea, solicitarea orchestrei din Anina de către organizația antifascistă *Apărarea Patriotică* în vederea organizării unor spectacole de binefacere (Arhiva MJIR, dos. cit., f. 233 și 293).

¹⁸ *Flamura* din 11 august 1970, p. 2.

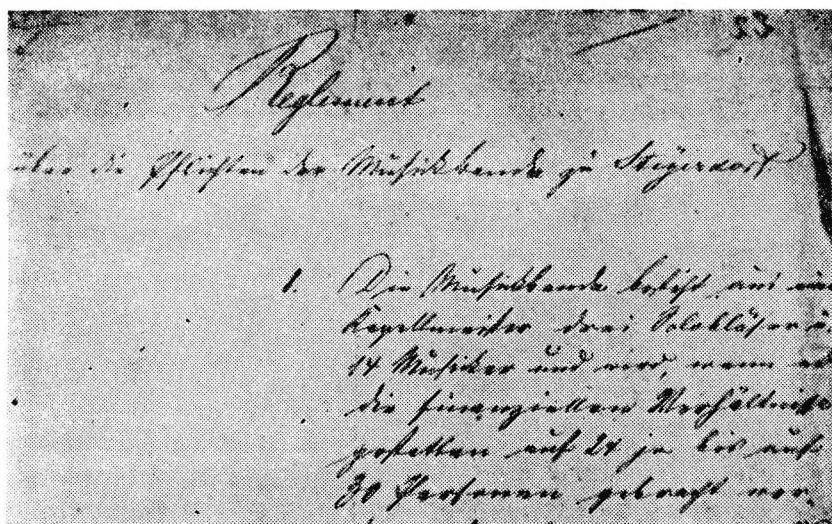

Fig. 1 — Regulamentul de funcționare al primului grup muzical din Anina (1865).

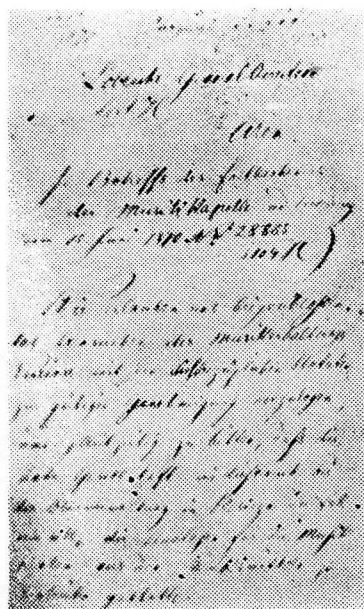

Fig. 2 — Adresă către Direcția Generală din Viena care atestă legalitatea funcționării fanfarei din Anina începînd cu 15 iunie 1870.

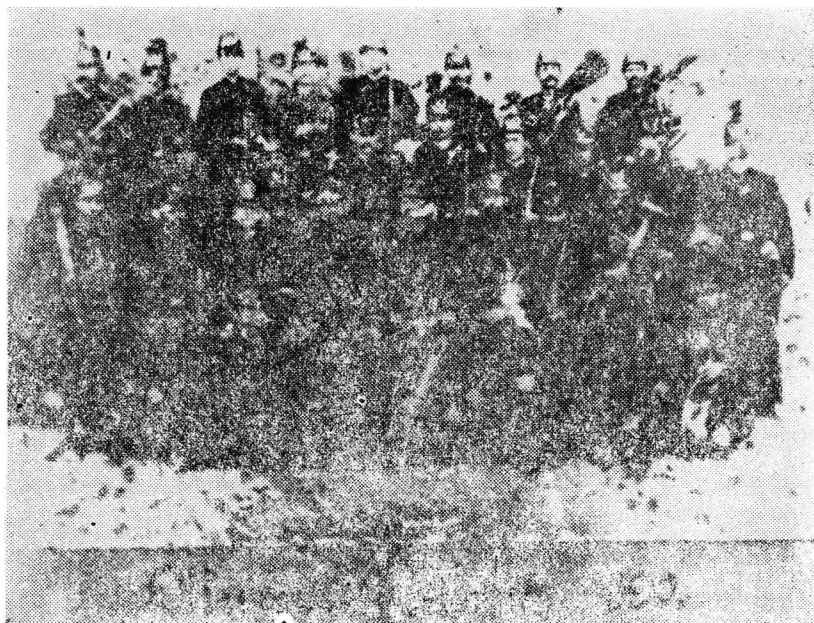

Fig. 3 — Fanfara din Anina. 1890.

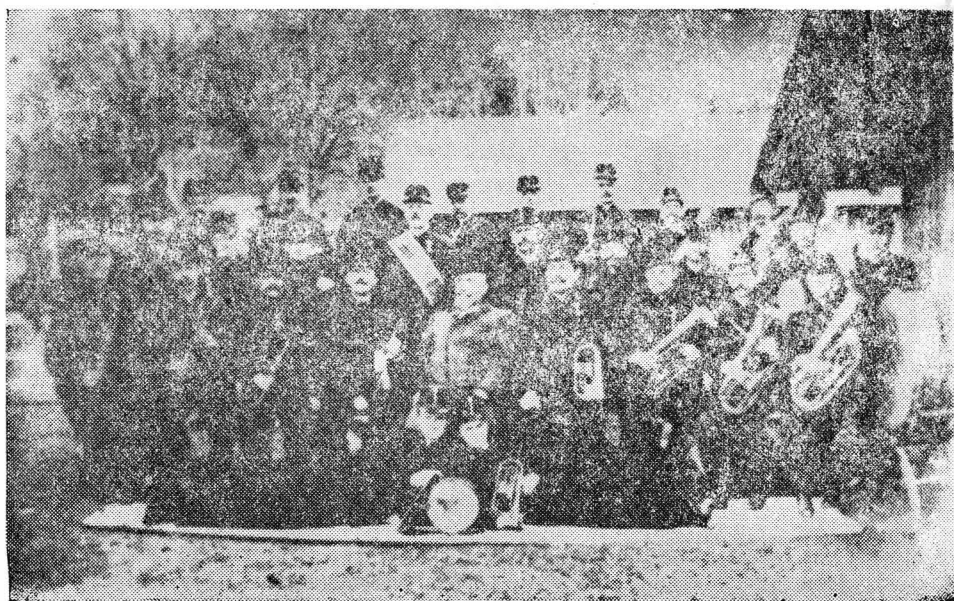

Fig. 4 — Fanfara din Anina. 1903.

Fig. 5 Jubileul Casino-ului muncitorilor din Anina (20 mai 1923).

Fig. 6 — Afişul unui spectacol organizat în vederea ajuto-
rării șomerilor din Anina.

MĂRTURII DOCUMENTARE PRIVIND COLABORAREA DINTRE GHEORGHE BARIȚIU ȘI GENERALUL MIHAIL TRAPȘA*

Separat despre cele două personalități s-a scris mult. Colaborarea dintre Gheorghe Barițiu și Mihail Trapșa a fost semnalată doar, ca apoi, în mod cu totul nejustificat, să fie dată uitării.

În cele ce urmează ne-am propus, în funcție de materialul care ne-a stat la dispoziție, să analizăm colaborarea lui Gheorghe Barițiu cu generalul Mihail Trapșa în perioada anilor 1883—1885, timp în care acesta din urmă a stat la Sibiu în calitate de comandant al brigăzii de artilerie.

În vechiul dar mereu tinărul Sibiu, Trapșa a luat parte, după posibilități, la mișcarea de eliberare națională și de afirmare a poporului român în fruntea căreia se afla Gheorghe Barițiu.

Casa lui Barițiu din Sibiu era în adevăratul sens al cuvîntului locul de întîlnire al cărturarilor români de pe aceste meleaguri, uniți, în acele vitrege vremuri, în dragostea nemărginită față de neamul românesc.

Barițiu devenise pentru Trapșa distinsul om politic de rară voință, de neseacă energie, de caracter tenace. Era sufletul marilor mișcări și lupte politice. Era pentru Trapșa modelul său moral, deoarece acesta vedea în el călăuza fermă care, cu mîna sa îmbătrînită, dar sigură, purta condeii condus de puterea minții sale, scriind rînduri ce urzeau dirza speranță națională.

Apropierea dintre Barițiu și Trapșa trebuie înțeleasă din mai multe puncte de vedere. În primul rînd aceasta s-a realizat deoarece atît Barițiu cît și Trapșa aveau aceleași idei și năzuințe pentru afirmarea poporului român. E drept că Trapșa, din prudență, nu-și dezvăluia întotdeauna gîndurile sale. Așa se explică și faptul că presa locală, în perioada cît a stat Trapșa la Sibiu, a fost mai rezervată atunci cînd trebuia să-i pomenească numele. În al doilea rînd, afinitatea dintre Barițiu și Trapșa trebuie înțeleasă și sub aspect politic și militar. Barițiu în nenumărate scrieri anterioare evidenția necesitatea de a se oglindi în presa din Transilvania și activitatea militară, deoarece puterea armată, afirma el, ar fi un indiciu de vigoare al unui popor. Într-un articol publicat în ziarul „Transilvania“, semnat de fondatorii săi, se arăta că: „în sistemul actual de înarmare a tinerilor, armatele confundîndu-se aproape cu națiunile, urmează neapărat ca, caracterul unei armate, instrucția și educația sa, să se resfrîngă asupra întregii națiuni. Se poate dar aprecia de oricine, cît de delicată este misiunea

* Mulțumim și pe această cale tov. Elena Dunăreanu și Mircea Avram de la Biblioteca ASTRA Sibiu pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție materialul necesar pentru studiu.

acelor ce sînt chemați a forma caracterul unei armate, a o înzestra cu instrucția și educația necesară pentru atingerea manierei sale¹.

Pentru eliberarea românilor Barițiu întrevedea necesitatea de a exista un corp de luptători pregătiți, a unui nucleu de armată națională. Era, și pe bună dreptate, o reflectare a ideilor exprimate și susținute de Bălcescu și Eftimie Murgu în perioada anilor 1848—1849.

Clarvăzător în ideile sale, Barițiu își îndreptase atenția în mod deosebit asupra tinerilor care nu și-au satisfăcut serviciul militar. „Am știut și știu foarte bine, spunea el, că limba și terminologia militară românească nu prea poate să pătrundă prin ziare, de-a dreptul, imediat în armata de linie unde nu se citesc, de aceea dară scopul nostru este de a prepara pe generațiile tinere de la școli, care se află în anii apropiati de asentațiune (recrutare n.n.)”².

Nu trebuie neglijat nici faptul că pentru îmbogățirea limbii române cu termeni militari Barițiu înlesnește, în ziarele pe care le conducea, publicarea unor articole cu subiect militar scrise de ofițeri din România.

Este bine conturată această tendință de apropiere față de armata română, chiar în ziarul „Transilvania” al cărui redactor era Gheorghe Barițiu: „De cînd armata română s-a afirmat, mai cu seamă în urma campaniei din 1877—1878, se vede cu plăcere o îngrijire a majorității ofițerilor pentru a răspîndi lumina în rîndurile armatei”³. În continuarea articolului se pune accent pe dorința redacției de a publica articole cu caracter militar: „nu ne îndoim că sarcina ce ne-am luat este dificilă și spinoasă ținînd cont mai cu seamă de puțina noastră experiență; știm că deși tot începutul este greu totuși lucrînd cineva cu perseverență poate izbuti. Coloanele revistei sînt dar deschise producțiunii oricărui ofițer, în interesul instituției generale a armatei. La apelul nostru unii camarazi au răspuns deja trimițîndu-ne articole foarte importante. Acestea se vor publica după rîndul sosirii, în partea corespunzătoare a ziarului”⁴.

Dacă acestea au fost ideile exprimate de Gheorghe Barițiu, să vedem care au fost părerile colaboratorului său.

Subliniem faptul că Trapșa a sosit la Sibiu cu o zestre publicistică destul de bogată în domeniul artei militare, avînd, pînă la acea dată, șase studii și articole tipărite separat sau în reviste militare austriece⁵.

Și în gîndirea militară Trapșa avea părerile sale, dobîndite atît în război cît și în funcțiile pe care le-a îndeplinit. Din însemnările lăsate ne vom opri la acelea pe care le-a intitulat „Gînduri mai vechi”, date 1 ianuarie 1878: „... Să moară în luptă pentru dreptate, libertate și independența patriei sale este în fond misiunea soldatului. Tristă, curioasă a_pare această menire pentru cetățeanul pașnic, însă bogată și glorioasă soldatului. Virtuțile ostășești înăscute și educate îl ajută să întîmpine cu sînge rece moartea și să suporte bucurios lovitura de

¹ *Transilvania* (Sibiu), anul XIV, 1883, nr. 11—12.

² *Observatorul* (Sibiu), anul VII, 1884, nr. 6.

³ Vezi nota 1.

⁴ *Ibidem*.

⁵ A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*. Caransebeș, 1941, p. 303.

moarte, dacă poate privi liniștit în urmă la ceea ce rămîne... Nu moartea este pentru soldat mai rea, ci uciderea morală... În loc să cadă pe cîmpul de bătaie pentru gloria și măreția patriei sale, cel ucis moral moare încet în întunec. Cu cît se extinde distrugerea sentimentului dreptății, cu atît mai ușor vor fi biruite armatele acestuia și cu înfrîngerea lor statul va fi distrus...⁴⁶.

Colaborarea dintre Barițiu și Trapșa s-a materializat și prin traducerea în limba română a „Instrucțiunii de artilerie pentru tunarii bateriilor de cîmp”. Dispunem de puține date care să ne precizeze a cui a fost inițiativa de a se traduce instrucțiunea, deoarece atît Barițiu, cît și Trapșa și-au manifestat deopotrivă interesul pentru a face ceva în vederea ușurării instruirii soldaților români din armata imperială. Credem însă că Barițiu, văzînd pregătirea temeinică de care dădea dovadă Trapșa, i-a propus să traducă împreună instrucțiunea, deoarece Barițiu avea nevoie de un specialist care să-i explice termenii specific militari.

Părerea noastră are în vedere faptul că în decembrie 1883 ziarul *Observatorul* din Sibiu anunța: „s-a mai tradus o instrucțiune pentru soldații din armata c. r.”⁴⁷. Este vorba de o altă instrucțiune care s-a tradus tot din inițiativa lui Barițiu, deoarece cei doi colaboratori nu puteau să traducă, din noiembrie de cînd a venit Trapșa la Sibiu, pînă la începutul lui decembrie 1883, instrucțiunea pentru pregătirea artileriștilor, care avea 74 de pagini.

Instrucțiunea tradusă de Barițiu și Trapșa vede lumina tiparului la sfîrșitul anului 1884. Ziarele sibiene, din luna mai 1885, fac referiri la ea. Astfel ziarul *Transilvania*⁴⁸ anunță traducerea și tipărirea instrucțiunii, enumerînd și capitolele ei, iar ziarul *Observatorul*⁴⁹ face și un rezumat al lucrării.

Trapșa, mulțumit de munca lui, trimite la Caransebeș, cumnatului său Ilie Moaca, o instrucțiune însoțită de o scrisoare din care rezultă atît colaborarea dintre el și Barițiu, cît și greutățile întîmpinate pentru tipărirea ei: „Îți trimit, scria Trapșa, o traducere de la Instrucțiunea pentru artilerie la care am lucrat împreună cu eruditul Bariț și care după multe și mari chinuri a ieșit din tipografia c. r. Un lucru principal de la care sper că va fi de folos pentru românii noștri”⁵⁰.

Dar colaborarea dintre Barițiu și Trapșa nu s-a limitat numai la traducerea instrucțiunii la care ne-am referit. Amintim că la Sibiu îl găsim pe Trapșa și pe soția lui, Aurelia, prezenți la manifestările culturale. Așa, de pildă, pentru crearea de fonduri necesare susținerii gimnaziului de fete, Reuniunea femeilor române din Sibiu organizează ne-numărate baluri și tombole la care familia Trapșa era prezentă subscrîind sume de bani, numele lor fiind alături de cel al lui Miron Romanul, Gheorghe Barițiu, Gheorghe Dima și alții⁵¹.

La acest exemplu se mai adaugă și faptul că în anul 1884 Aurelia Trapșa este aleasă membră de onoare a societății „România jună” din

⁴⁶ *Aforisme, cugetări și reflecțiuni*, Timișoara, 1896, p. 74—76.

⁴⁷ *Observatorul*, anul VI, 1883, nr. 96.

⁴⁸ *Transilvania*, anul XVI, 1885, nr. 9—10.

⁴⁹ *Observatorul*, anul VIII, 1885, nr. 3.

⁵⁰ Vezi anexa Nr. 1.

⁵¹ *Telegraful român*, anul XXXII, 1884, nr. 5; *Observatorul*, anul VII, 1884, nr. 86; *Tribuna*, anul II, 1885, nr. 27 și altele.

Viena, numele ei fiind scris alături de cel al lui Gheorghe Barițiu, Titu Maiorescu, Odobescu, Xenopol și alții¹².

Toate acestea ne duc la convingerea că Trapșa, atît timp cît a stat la Sibiu, a fost alături de Barițiu, fiind mult stimulat de acesta.

Sibiul a exercitat asupra lui Trapșa influențe nebănuite. Chiar dacă nu lua parte activă la toate manifestările social-politice și culturale, avea prilejul să se informeze din ziarele sibiene despre tot ce se petrecea pretutindeni.

Împlinirea unui secol de la răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan a fost sărbătorită pretutindeni. Autoritățile din Budapesta însă căutau, pe cît posibil, ca entuziasmul sărbătoririi să nu ia amploare. Acest lucru îl determină pe Barițiu să publice în ziarul *Observatorul* un articol intitulat „Frica guvernului unguresc de umbrele a trei morți vii”¹³, pe care l-a semnat cu pseudonimul „Camilio”. Din cauza acestui articol lui Barițiu i s-a intentat un proces de presă. La întrebarea pusă de viceprimarul Tobias, dacă articolul incriminat conține o agitare a naționalității române contra celei maghiare, Barițiu afirmă printre altele: „În tot articolul nici vorbă de națiunea maghiară. Poporul român cu cel maghiar nu se dușmănesc. Noi luptăm în contra unui sistem nemiștor, dar aceasta nu va să zică, că sintem dușmanii națiunii maghiare”¹⁴.

Era și firesc ca la un asemenea răspuns, curtea cu jurați să nege faptul că articolul din ziarul *Observatorul* a fost calomnios și scris cu scop de agitație.

Acest eveniment a avut asupra lui Trapșa o influență deosebită. Printre însemnările generalului, după moartea lui, nepotul său Aurel Moaca a găsit o poezie intitulată „H...., C..... și Cr...ne”, respectiv „Horeo, Cloșco și Crișane”, datată 24 octombrie 1884¹⁵. Era și aceasta o formă de manifestare a lui Trapșa, un răspuns tănuît la procesul de presă intentat de autorități lui Gheorghe Barițiu.

„Acum strănepoții voștri
Și-amintesc de ai lor martiri
Ș-adunați în rugi fierbinți
V-aduc vouă mulțumiri.”

Aceste versuri ale lui Trapșa scot în evidență un fapt edificator. Barițiu a fost acuzat, printre altele, și de faptul că i-a socotit pe Horea, Cloșca și Crișan martiri ai neamului românesc. Iată că și Trapșa, influențat de Barițiu, face același lucru în poezia sa.

Erau prea mari frământările românilor din Transilvania pentru ca autoritățile militare să-l mai poată ține pe Trapșa la Sibiu, mai ales în fruntea unui corp de armată. Ca măsură de prevedere se hotărăște

¹² *Raportul anual al Societății academice social-literare „România jună”, în Viena, 1884, p. 10—11.*

¹³ *Observatorul*, anul VII, 1884, nr. 83.

¹⁴ *Tribuna*, anul I, 1884, nr. 151.

¹⁵ *Foaia diecezană (Caransebeș)*, anul XLI, 1926, nr. 44—45.

mutarea lui într-o funcție similară, dar departe de centrele românești. Trapșa este mutat, în noiembrie 1885, la Lemberg, iar de aici la Graz.

S-ar părea că prin mutarea lui Trapșa, legăturile cu Barițiu ar fi încetat. Avem, însă, convingerea că acestea au continuat, deoarece în anul 1892, când Barițiu împlinea venerabila vîrstă de 80 de ani, Trapșa, din Graz, îi scrie o scrisoare de felicitare, în care prin cuvinte alese scoate în evidență meritele acestuia în lupta de decenii pentru luminarea poporului român.

„Cu bucurie și cu însuflețire, scria Trapșa, puteți privi pe urmele lăsate înapoi și către generația crescîndă puteți exclama: folosiți-vă de lumina zilei și păziți-vă de a mai cădea în întunec, că numai așa vă puteți asigura viitorul”¹⁶.

Sîntem convinși că mai există documente care, cercetate, ar putea să aducă mărturii noi cu privire la colaborarea dintre cărturarul Gheorghe Barițiu și generalul Mihail Trapșa, colaborare pusă în slujba neamului pentru a cărui libertate au luptat, fiecare cu armele lui.

LIVIU GROZA

ANEXE

1.

Sibiu 18 martie 1895.

Iubite Moaca,

Îți trimit o traducere de la Instrucțiunea pentru Artilerie la care am lucrat împreună cu eruditul Bariț și care după multe și mari chinuri a ieșit din tipografia c. r. Un lucru principal de la care sper că va fi de folos pentru românii noștri.

Pînă acum cît s-a[u] chinuit bieții soldați!

După veștile ce au venit din Viena se zice că noi în april să fim transferați la Lemberg.

Sper în Dumnezeu că aceasta nu va dura prea mulți ani. Adevărat că distanța pînă la Caransebeș e foarte mare. Să ne dea Dumnezeu sănătate, apoi toate merg bine.

Cu salutări de la noi și închinatului o(nor) g(eneralului) Doda.

sum

al vostru
Mihail.*

¹⁶ Vezi anexa Nr. 2.

* O copie după original se găsește în posesia autorului.

2.

Ilustre, venerabile Domnule Barițiu!

Numai, astăzi am luat la cunoștiință din „Luminătorul“ că în 24 mai ați împlinit 80 de ani.

Deși bolnav și depărtat nu vreau să lipsesc în rîndul acelor care cu inima crescîndă la sărbătoarea aceasta vă aduc felicitările mai bune și vă exprimă admirația despre neîntreputa luptă pentru binele națiunii noastre, totodată rugînd pe bunul Dumnezeu să vă dăruiască cu sănătate încă la mulți ani.

De sine sînt 80 ani o etate la care numai aleșii muritori ajung, dar într-o luptă continuă și între vijelii primejdioase fără a osteni ne constrînge la adevărata admirație și venerație.

Mult înainte de jumătate secol ați aprins lumina în întunerecul miezii nopți ca să arătați poporului cărarea pe care să purceadă ca să-i răsără steaua care să-l încălzia[scă] și să-l reînvie din somnul rece care căzuse după suferințe ne-maipomenite.

Valurile vieții nu v-au oboșit, cu răbdare ați așteptat murgitul; și iată după murgitul cu răcorile lui a răsărit steaua încălzitoare și pentru poporul român — Ziuă s-a făcut! Asta ați văzut, asta ați simțit, pentru asta ați lucrat!

Cu bucurie și cu însuflețire puteți privi pe urmele lăsate napoi și către generația crescîndă puteți esclama: Folosiți-vă de lumina zilei și păziți-vă de a nu cădea în întunecul că numai așa vă puteți asigura viitorul.

Ca întotdeauna cu adîncă venerație
al
domnului voastre
foarte plecat
Mihail cavalier de Trapșa**

Graz. 3 iunie 1892.

PREUVES DOCUMENTAIRES CONCERNANT LA COLLABORATION ENTRE GHEORGHE BARIȚIU ET LE GÉNÉRAL MIHAIL TRAPȘA

(Résumé)

L'auteur, se basant sur de documents inédits ainsi que sur d'informations tirées de la presse de l'époque, met en évidence la collaboration entre Gheorghe Barițiu et le général Mihail Trapșa pendant la période 1883—1885.

On analyse, en particulier, l'effort des deux personnalités en vue de la traduction en roumain d'une instruction pour la préparation des artilleurs.

** Originalul scrisorii se găsește la Biblioteca Astra Sibiu, CXI/39.

IMPORTANȚA ISTORICĂ A CREĂRII PARTIDULUI SOCIAL-DEMOCRAT AL MUNCITORILOR DIN ROMÂNIA, ACUM 90 DE ANI

În strălucita sa Expunere la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982, secretarul general al P.C.R., președintele Republicii Socialiste România, tovarășul Nicolae Ceaușescu, arăta următoarele: „... Va trebui să avem o istorie unitară care să redea corespunzător fiecare etapă de dezvoltare economică, socială, fiecare perioadă istorică și luptele sociale, activitatea politică, să caracterizeze, în lumina adevărului bazat pe fapte și documente, atit rolul claselor sociale, al poporului, cit și al diferiților conducători ai statului și personalități politice, științifice, culturale. În această concepție a unei istorii unice, istoria poporului român va trebui să cuprindă și istoria mișcării muncitorești revoluționare, a Partidului Muncitoresc Social-Democrat, precum și a Partidului Comunist Român. Nu pot exista două istorii, una a poporului și una a partidului. Poporul nostru are o singură istorie, iar activitatea Partidului Comunist Român, ca și a altor partide în diferite perioade, constituie o parte inseparabilă a istoriei patriei...¹”.

Pe acest fundal atotcuprinzător, procesul istoric românesc apare în întreaga sa complexitate ca un proces unitar al cărui fir roșu îl constituie de-a lungul veacurilor lupta pentru independență, unitate și suveranitate națională.

În atare context istoric, apariția clasei muncitoare și în special a mișcării muncitorești pe scena vieții social-politice în veacul al XIX-lea constituie faptul cel mai important din istoria modernă a popoarelor europene, printre care și poporul român.

Exprimînd gîndirea cea mai înaintată cu privire la perspectivele viitorului civilizației și progresului, mișcarea muncitorească a devenit astfel cheia studierii și înțelegerii istoriei popoarelor sud-estului european, printre care popoarele României, Bulgariei, Iugoslaviei. Așadar, în acest context istoric, se poate înțelege în adevărata sa lumină revoluția socialistă, declanșată și victorioasă în țările arătate, în împrejurările specifice, favorabile de la finele celui de al doilea război mondial, ca fiind astfel rezultatul unui proces istoric îndelungat, în care timp mișcarea muncitorească, partidele clasei muncitoare, prin întreaga lor activitate, au pregătit marile transformări sociale, politice și economice ale contemporaneității.

Socialiștii români s-au considerat „singurii și adevărații urmași ai revoluționarilor de la 1848”², precizînd că: „Sîntem, ca în toate concepțiile noastre, evoluționiști și ne considerăm ca moștenitori direcți și unici

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982*, în *Scînteia*, din 2 iunie 1982, p. 6.

² *Lumea nouă*, din 27 mai 1898.

ai spiritelor entuziaste care au dat naștere revoluției de acum cincizeci de ani³.

Așadar, reiese cu claritate în evidență faptul că socialiștii români nu au preluat mecanic tradițiile revoluției de la 1848. Ideile acestea au fost trecute prin filtrul analizei și creației științifice, în lumina puternică a condițiilor concret-istorice în care ei își desfășurau activitatea. Și nu trebuie să înălțurate sau minimalizate marile acte din istoria națională care au abundat în perioada ce a urmat revoluției de la 1848: Unirea Moldovei cu Țara Românească, în 1859; cîștigarea independenței deplină de stat în urma războiului victorios din 1877—1878; participarea la luptele de pe baricadele Comunei din Paris (1871) etc.

Prin urmare, socialiștii, așa cum arătau ei înșiși: „Noi, socialiștii, vom lupta a duce mai departe opera începută de Rosetti și ceilalți revoluționari pașoptiști, dîndu-le însă, în același timp, de bază ideile științifice moderne care constituie socialismul⁴”.

Deci, apare cu limpezime că reprezentanții partidului politic al clasei noastre muncitoare creat în 1893 au preluat și integrat într-o concepție unitară idealurile revoluției de la 1848, le-au ridicat pe plan superior, în vederea realizării României noi, socialiste. Dacă coroborăm aceste idei cu faptul că revoluția de la 1848 reprezenta un proces revoluționar care a dinamizat masele și le-a ridicat pînă la lupta armată împotriva ocupanților străini (Dealul Spirii, 13 septembrie 1848, epopeea Apusenilor, primăvara și vara 1849), principala forță motrice fiind țărănimea, de fapt și principala sursă a clasei muncitoare din România, avem în față tradiția revoluționară a acesteia. Se apreciază în ultimii ani de către istoriografia noastră rolul de majoră importanță jucat de Asociația generală a lucrătorilor din România (1 octombrie 1872), care marchează unirea, pentru prima oară, a proletariatului român la scară națională, constituind astfel una dintre cele mai vechi organizații politice muncitorești din lume. Dar scara națională realizată se referea numai la „România mică”, de după 1859. Se omite un fapt pe care îl considerăm demn de pus la punct, și anume, chiar dacă facem abstracție de asociația tipografilor brașoveni din 1843, care prin caracterul ei eterogen nu ne spune prea mult, totuși este astăzi clar faptul că prima asociație politică muncitorească cu caracter de clasă din peisajul românesc a fost Asociația muncitorilor timișoreni din 11 octombrie 1868. Fără a mai vorbi de faptul că conducerea ei, în frunte cu Carol Farkas, Gheorghe Ungureanu, Förk și Novotny, a ținut cu mîndrie sus steagul internaționalismului proletar, considerînd organizația timișoreană ca o Secție a Internaționalei I-a create în septembrie 1864 de K. Marx și Fr. Engels la Londra, moment la care au participat personal și timișorenii Carol Farkas și Gheorghe Ungureanu. Dacă alăturăm cele două asociații muncitorești, desigur mai sînt și altele incomplet cercetate (Oradea, Oravița, Reșița, Brașov, Arad, Sibiu, Cluj), începem să avem o imagine mai amplă, mai bine cristalizată asupra perioadei. Astfel, în legătură cu obiectivele Asociației generale a muncitorilor s-a relevat: „Cercul politicii noastre va fi strîns: este politica lucrătorului. Atît cît interesele sale sînt legate de politica țării, cît industria și comerțul

³ *Idem*, din 5 iunie 1898.

⁴ *Drepturile omului*, din 10 aprilie 1885.

sint în raport cu statul, vom face politică, politică care constă în organizarea intereselor statului cu interesele lucrătorilor"⁵. Iar în ce privește asociația timișoreană, statutul aprobat de autoritățile dublei monarhii la 10 mai 1870 avea în vedere un caracter profesional: întrajutorare și revendicări economice, constituind de fapt preludiul transformării proletariatului din clasă „în sine” în clasă „pentru sine”⁶.

Așadar, abordarea unitară a istoriei țărilor românești într-o viziune concentrată este obiectiv necesară la ora actuală a cercetării științifice. Numai astfel arealul românesc își va defini în profunzime coordonatele unei istorii unitare.

În toamna anului 1879, după consfăturile socialiste de la Ploiești (25 februarie 1879) și București (27 februarie 1879), precum și stabilirea așa-zisei Internaționale democratice din România⁷ la Iași, s-a convocat un Congres socialist, cu participanți din: Iași, București, Ploiești, Galați, Brăila⁸. Sofia Nădejde, cunoscuta militantă socialistă, unul dintre participanți, arată că la acest Congres: „s-au discutat teorii și controverse. S-a pus la cale un program. Cum să se dezvolte propaganda la noi? Unii opinau să se lucreze în școli, pentru a câștiga tineretul. Alții să fie luminați muncitorii, adevărați interesați în cauză. Trebuie și una și alta, ziceau alții. Nici armată fără stat major, nici acesta fără armată”⁹. Așadar, Congresul a pus în discuție principii de esență programatice și organizatorice.

Se desprinde cu claritate ideea centrală că, în perioada anilor 1879—1893, mișcarea socialistă avînd ca bază din 1887 cercurile muncitorești a acționat ca un veritabil partid, pe baza unor documente programatice provizorii, aflate continuu în dezbateri, cum dealtfel a fost și cunoscutul program redactat de marele militant socialist C. Dobrogeanu-Gherea „Ce vor socialiștii români?” apărut în publicația ieșeană „Revista socială” în primăvara anului 1886. Întreaga perioadă se caracterizează printr-o amplă discuție publică asupra ideilor și principiilor socialismului științific, fapt care a dus la afirmarea puternică în societatea românească a curentului socialist. Așadar, este epoca în care se cristalizează principiile și obiectivele fundamentale ale noului partid din România, partid al noii clase sociale — proletariatul. Cu toate acestea, pînă în 1890, partidul se adresează cu precădere intelectualității, tineretului studios, iar în atare condiții revista socialistă „Contemporanul” (1881—1891) devine una din cele mai populare publicații din România, asigurîndu-și prestigioase colaborări, ca spre exemplu: dr. N. Russel, Th. Speranția, frații Ioan și Gheorghe Nădejde, C. Dobrogeanu-Gherea, Jean Bart, C. Exarcu, C. I. Istrati, Em. Bacaloglu, Petre Poni, Vasile Conta etc. Așa cum arată o cunoscută publicație socialistă din epocă: „Toate neegalitățile, toate suferințele societății moderne nu pot să piară pînă ce nu va pieri organizația burgheză capitalistă mo-

⁵ *Lucrătorul român*, din 5 noiembrie 1872.

⁶ P. Bunta, G. Protopopescu, *Primele statute ale mișcării muncitorești din Transilvania*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 455—462.

⁷ *Simpozion de istorie româno-ceslovac din 27—28 XI 1981 de la București*, în *Anale de istorie* nr. 6/1981, p. 147—150.

⁸ *Mărturiile ale trecutului de luptă a partidului clasei muncitoare din România*, în *Anale de istorie*, nr. 3/1981, p. 38.

⁹ *Besarabia*, din 27 noiembrie 1879.

dernă, ea însăși. Scopul nu ne e tămăduirea, cîrpirea societății moderne, noi nu voim să facem societatea aceasta să poată dura mai mult, ci voim să sosească mai repede timpul cînd această organizare să fie înlocuită prin organizarea societății socialiste¹⁰. Fără comentarii!

Congresul din 1893 a fost anunțat înainte cu aproape un an, iar Proiectul de program al partidului a fost publicat în decembrie 1892, deci cu aproape patru luni înainte, spre a fi supus dezbaterii publice.

Congresul s-a desfășurat la București, între 31 martie — 3 aprilie 1893, cu participarea a 63 de delegați, aleși de către cluburile muncitorești și organizațiile sindicale din București, Iași, Ploiești, Galați, Roman, Craiova, Bacău, Botoșani, Tecuci, Tîrgu Frumos. Prezența la Congres a unui mare număr de delegați muncitori a imprimat discuțiilor un profund caracter de clasă, combativitate și vigoare. În principal, participanții au analizat și aprobat Programul și Statutul partidului. Programul partidului clasei muncitoare adoptat în 1893 a fost publicat în ziarul „Munca” din 16 aprilie 1893 și sub formă de broșură în 1894. Edificator în sensul celor stabilite prin programul noului partid ni se pare următorul text din program: „Proletariatul și mișcarea muncitorească sînt rezultate obiective ale dezvoltării societății românești: cînd clasele noastre dominante au introdus instituții politice burgheze, cînd ele introduc bănci, mașini, drumuri de fier, cînd principalele produse ale țării noastre, produsele agricole au ajuns mărfuri, țara noastră devine din ce în ce mai capitalistă și deci din ce în ce se creează în ea un teren favorabil socialismului... E dar mai mult decît evident că însăși dezvoltarea țării noastre dă un argument decisiv și justificativ pentru existența și dezvoltarea social-democrației române¹¹. Și, mai departe, programul arată: „Rolul istoric al proletariatului îl constituie lupta pentru prefacerea mijloacelor de producție, cum sînt pămîntul, fabricile, atelierele, minele etc. din proprietate privată a unei clase în proprietate socială a societății întregi și prefacerea producției de mărfuri în producție socialistă condusă pentru societate și prin societate: proletariatul e acea clasă a cărei menire istorică este distrugerea societății burgheze și întemeierea societății socialiste¹².”

De asemenea au fost alese organele de conducere ale noului partid în frunte cu Consiliul general al P.S.D.M.R. compus din I. Nădejde, Al. G. Radovici, V. G. Morțun, C. Mille, Al. Ionescu.

Printre marile probleme cu care este confruntată societatea românească a epocii și în care poziția partidului clasei muncitoare indică înaltele sale preocupări, menționăm:

a) Independența și unitatea națională, în care punctul de vedere al partidului este clar exprimat: „Nu voim ca un popor să robească pe altul, precum nici nu îndreptățim pe individul ce ar pune mîna pe libertatea semenului său; tot așa nu voim ca o clasă să fie roabă alteia. Voim o Dacie mare și unită. Dacia noastră va fi Dacia țaranului și a muncitorului atît cu munca cît cu capul¹³.”

¹⁰ *Manifestul electoral al Partidei Socialiste Române*, în *Munca* din 10 martie 1891.

¹¹ *Munca*, din 11 aprilie 1893.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Dacia viitoare*, nr. 3, 1893, p. 33—34.

b) Așezarea României pe temelii solide ale unei industrii proprii, puternice, a constituit o preocupare majoră a muncitorimii românești, a tuturor organizațiilor sale.

c) De asemenea, partidul proletariatului și-a consacrat o parte însemnată a preocupărilor sale problemei agrar-tărănești, antrenării milioanele de țărani în lupta generală a poporului muncitor, precum și problemelor sociale etc.

Una dintre problemele de esență ale activității partidului clasei muncitoare din România, în perioada de care ne ocupăm, este aceea a înscriserii sale ca un detașament activ al mișcării muncitorești internaționale, călăuzit de principiul solidarității internaționale proletare.

În peisajul istoric balcano-nord-dunărean, legături strânse s-au desinat între popoarele acestui areal încă din momentul constituirii lor în state independente. Un moment istoric, înscris cu litere de aur pe răbojul legăturilor popoarelor din acest spațiu, l-a constituit domnia lui Mihai Viteazul, care a acționat ca un adevărat exponent și conducător al luptei acestor popoare pentru eliberarea națională. Obiectiv, războaiele Rusiei și Austriei duse împotriva puterii otomane au slăbit-o în secolul al XVIII-lea, ceea ce indirect a servit cauzei luptei popoarelor de la sudul Dunării pentru eliberarea lor de sub dominația otomană. Cu toate imixtiunile frecvente din partea Turciei în treburile interne ale românilor, cărora li se adăugau cele ale Rusiei — devenită putere „protectoare” a Moldovei și Munteniei, după pacea de la Kuciuc-Kainargi (1774) — tratatele de pace dintre beligeranți consemnează constant statutul de state autonome ale celor două țări românești, clauză pe care o solicită în special Turcia, mai ales pentru a refuza pretențiile învingătorilor de a anexa teritoriul românești.

Prin diverse manevre, însă, în 1775 și 1812 o parte din aceste teritorii au intrat în perimetrul statal al Austriei și, respectiv, Rusiei țariste.

Slăbirea și retragerea puterii otomane din Peninsula Balcanică, ca și din alte teritorii europene, începută în 1699 (pacea de la Karlovitz), s-a prelungit pînă în ajunul primului război mondial.

Veacul al XIX-lea a cunoscut o intensificare fără precedent a luptei de eliberare națională a popoarelor bulgar, sîrb, grec, muntenegrean, albanez, macedonean, croat, luptă stimulat de greutățile pe care le cunoștea stăpînirea otomană prin repetatele războaie cu Rusia și Austria. Rînd pe rînd, înfruntînd multe greutăți, popoarele din Balcani și-au redobîndit libertatea națională, s-au constituit și și-au reconstituit statele lor naționale. Însuși poporul român, care își conservase existența statală, a parcurs în aceeași perioadă drumul luptei pentru înlăturarea suzeranității turcești, a tutelei altor puteri europene asupra destinilor sale, pentru unirea tuturor teritoriilor românești într-un singur stat.

În atare condiții este clar faptul că evoluția poporului român pe calea progresului social-politic a facilitat nemijlocit lupta popoarelor balcanice. „Grecii nu pot uita niciodată — spunea actualul președinte al Republicii Elene, Constantin Karamanlis, cu ocazia vizitei la București din 1975 — că își datorează libertatea și existența ca stat contemporan luptei care a început tocmai de pe acest teritoriu al României.

La Galați și Iași a fost proclamată, în 1821, revoluția elenă... Românii care și-au vărsat sîngele pentru a ajuta la creșterea arborelui libertății sînt numeroși¹⁴. Iar tov. Todor Jivkov, secretarul general al C.C. al P.C. Bulgar, președintele Consiliului de stat al R.P. Bulgaria, spunea la mitingul prieteniei româno-bulgare din 20 iunie 1975: „Nu există bulgar care să nu știe că nepieritoarea cauză a luptătorilor din aprilie (1876) a fost inițiată aici pe pămîntul României, de către titanii revoluției noastre de eliberare națională — Karavelov, Levski și Botev, de către discipolii și adepții lor¹⁵”.

Cu aceeași puternică simpatie și manifestările concrete de sprijin și solidaritate a privit poporul român lupta de eliberare a poporului sîrb. „Trenurile căilor ferate române — se nota în jurnalul domnitorului Carol în 1876 — transportă zilnic de la Ungheni la Vîrciorova numeroși voluntari ruși care trec apoi peste Dunăre, în Serbia. Arme se transportă, de asemenea¹⁶. În asemenea condiții, era evident că perioada dintre războiul din 1877 și primul război mondial să fie perioada genezei și afirmării puternice a noii clase sociale — proletariatul — și odată cu ea a mișcării muncitorești.

Mișcarea muncitorească din arealul carpato-danubiano-balcanic a preluat, la nivelul opțiunilor ei, tradițiile îndelungate, milenare, ale legăturilor dintre popoarele în mijlocul cărora se născuse, reprezentînd, în perioada la care ne referim, principala forță social-politică din fiecare țară care a militat pentru apărarea intereselor fundamentale ale popoarelor, pentru pace, bună înțelegere și colaborare între aceste popoare.

Misiunea istorică a mișcării muncitorești a ieșit cu atît mai mult în evidență, cu cît, prin amestecul marilor puteri, care căutau să antreneze în confruntarea lor de interese și clasele conducătoare ale acestor țări, Balcanii vor căpăta în epocă trista reputație de a fi „butoiul cu pulbere al Europei¹⁷”. Denumirea se născuse nu din realitățile istorice ale acestei zone a Europei, unde popoarele aveau o experiență istorică multimilenară de conviețuire pașnică, ci din interesele marilor puteri imperialiste, în special ale Rusiei țariste și Austro-Ungariei, care nu se împăcau cu ratarea expansiunii lor spre Constantinopol, din cauza apariției statelor naționale balcanice¹⁷, precum și a menținerii, parțiale, a statului turc, cu sprijinul unora dintre puterile occidentale. Pe acest fundal politic internațional, mișcarea muncitorească din România, Bulgaria și Serbia avea să joace un remarcabil rol istoric în afirmarea și menținerea sentimentelor de prietenie și colaborare tradițională între aceste popoare, rol pe care istoria trebuie să-l așeze la loc de frunte. E o mare distanță de aici și pînă la modul în care sînt tratate problemele de istorie a mișcării muncitorești în sud-estul european de către unele lucrări istoriografice mai recente, ca spre exemplu: lucrarea Pa-

¹⁴ *Scînteia*, din 27 mai 1975; Cf. N. Copoiu, în *Anale de istorie* nr. 1/1982, p. 68.

¹⁵ *Sub semnul prieteniei frățești româno-bulgare*, Ed. politică, București, 1977, p. 129; Cf. N. Copoiu, *op. cit.*, p. 69.

¹⁶ *Memoriile regelui Carol I*, vol. VIII, Editura Universul, București, f.a., p. 80, cf. N. Copoiu, *loc. cit.*

¹⁷ Vezi și N. Copoiu, *op. cit.*, p. 70.

tricii Van der Esch, apărută în 1957¹⁸, limitînd fenomenul numai la țările vest-europene cu o excepție răsăriteană — Rusia, ignorînd total mișcarea muncitorească din țările balcanice, sub motiv că ea nu ar fi existat înainte de primul război mondial (sic!). Sau și mai recent, cartea a două prestigioase instituții — fundația Hoover din S.U.A. și Universitatea din Oxford — editată în 1966, unde nu se scrie aproape nimic despre mișcarea socialistă din țările sud-estului Europei. Singura excepție, Cristian Racovski, cetățean român de origine bulgară, menționat în legătură cu înființarea Internaționalei a III-a. Nici chiar ampla monografie consacrată istoriei Internaționalei a II-a, apărută la Moscova, în 1965—1966, deși incomparabil mai bogată în informații, nu acordă mișcării socialiste din țările balcanice decît concluzia că aceasta este: „mult mai slabă în raport cu mișcarea socialistă din țările occidentale”¹⁹. Deși, la o primă vedere, teza ar putea fi confirmată de documentele epocii, totuși, din punct de vedere istoric, aprecierea judicioasă a momentului 1914 și poziția luată față de el de către partidele social-democrate indică cu pregnanță poziția acestora față de marile probleme cheie ale momentelor istorice din sud-estul Europei. De asemenea, scindarea partidelor social-democrate în „mari și mici” nu reflectă o realitate istorică și nici nu convine sau nu ar conveni imponderabilului „unitate în mișcarea muncitorească”. Lucrările amintite, după părerea noastră, au răspîndit în lumea istoricilor cel puțin o mare eroare, dacă nu o denaturare incalificabilă a adevărului istoric.

Istoria mișcării muncitorești din epoca anterioară primului război mondial dă un răspuns și celor care, necunoscînd-o, nu înțeleg forța partidelor muncitorești din aceste țări în perioada următoare. Tocmai datorită acesteia, partidele social-democrate^e din România, Bulgaria și Serbia au evoluat la finele primului război mondial spre transformarea lor în partide comuniste și, efectiv, erau mari partide (iată unitatea!) care luptau cu îndreptățit temei istoric pentru cucerirea puterii. Această forță a ieșit încă odată și în mod definitiv în evidență în anii dinaintea și din timpul celui de al II-lea război mondial, cînd partidele comuniste și muncitorești s-au aflat în fruntea luptei popoarelor acestor țări împotriva fascismului. În România, Bulgaria și Iugoslavia, mișcările de rezistență antihitleristă au reprezentat un proces istoric fundamental în timpul căruia lupta de decenii a forțelor progresiste, conduse de partidele comuniste, urmașe nemijlocite, directe, dar purtînd amprenta continuei evoluții, ale partidelor socialiste ale veacului al XIX-lea, s-au amplificat atît de mult, încît transformările revoluționare au devenit nu numai posibile, dar istoricește legitime, inevitabile.

Așadar, după cum subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al P.C.R., la Plenara din 1—2 iunie 1982: „Crearea, în 1893, a partidului social-democrat muncitor român a constituit un moment important în organizarea politică a clasei muncitoare, în creșterea rolului ei în viața socială și politică a României”²⁰.

¹⁸ Patricia Van der Esch, *La deuxième Internationale 1889—1923*, Paris, 1957.

¹⁹ *Istoriia Vtorovo Internaționala*, vol. II. Edit. Nauka, Moscova, 1965—1966, p. 272.

²⁰ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 5.

Afirmația secretarului general al P.C.R. este fundamentată temeinic pe realizările României socialiste, pe perspectivele largi ale dezvoltării ei stabilite definitiv de Congresul al XII-lea al P.C.R. (1979) și de Conferința Națională a partidului din decembrie 1982. Dealtfel, ritmul de dezvoltare socialistă a patriei noastre a marcat o temeinică intensificare după Congresul al IX-lea al P.C.R. (1965), moment crucial al istoriei noastre contemporane, deoarece el, prin alegerea ca secretar general al P.C.R. a tovarășului Nicolae Ceaușescu, constituie începutul marilor realizări românești, inaugurând „epoca de aur a istoriei românești”, care a propulsat România pe noi și importante culmi ale civilizației și progresului socialist.

În ianuarie 1983, națiunea noastră socialistă, în mod unanim, a aniversat cei 50 de ani de activitate revoluționară și 65 de ani de viață ai celui care de 18 ani conduce destinele României socialiste — tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al P.C.R., președintele Republicii Socialiste România —, făurarul societății socialiste multilateral dezvoltate în patria noastră, strălucitul fiu al poporului român, cheazășia cea mai temeinică a viitorului comunist al României.

GEORGE PROTOPOPESCU

L'IMPORTANCE HISTORIQUE DE LA CRÉATION DU PARTI SOCIAL-DÉMOCRATE DES OUVRIERS DE ROUMANIE, IL Y A 90 ANS

(Résumé)

En partant de la bien-knownue thèse que l'histoire du mouvement ouvrier est inséparable de l'histoire nationale, l'auteur présente, sur le fondal complexe des événements historiques roumaines de la deuxième moitié du XIXe siècle, le moment historique de la création du parti unique de la classe ouvrière de Roumanie, comme résultat organique du développement économique, social-politique et culturel de la société roumaine dans ladite période.

En même temps on met en évidence le rôle historique du parti de la classe ouvrière de Roumanie dans la lutte du peuple roumain pour indépendance, unité et souveraineté nationale. L'auteur fait l'extension de ce rôle dans toute l'aire balcanique, en le connexant avec les partis de la classe ouvrière de Bulgarie et de Serbie; on fait la critique de certaines théories qui réduissent au minimum ce rôle.

MANIFESTĂRILE ROMÂNILOR BIHORENI DIN ANUL 1905 — EXPRESIE A REVIRIMENTULUI LUPTEI LOR PENTRU DREPTURI ȘI LIBERTATE NAȚIONALĂ

Descifrarea sensurilor adânci ale frământărilor politice transilvănene de la începutul secolului al XX-lea, a direcțiilor de orientare a mișcării naționale și a momentelor ei mai semnificative constituie un demers științific de o acută actualitate, făcându-se necesare investigații documentare temeinice și cuprinzătoare, care să permită adunarea și punerea în circulație a unei informații cât mai complete despre această problematică istorică, pentru ca în final să devină posibilă reconstituirea integrală a tradițiilor politice progresiste care s-au configurat în epoca amintită și au culminat cu făurirea statului național unitar român. Din această perspectivă, ne apare ca fiind realmente utilă preocuparea pentru identificarea și reactualizarea acțiunilor de cert relief ale vieții politice a românilor bihoreni, ca elemente viabile ale peisajului politic transilvănean, aflat sub semnul unui militantism constructiv. Procedăm, deci, la restituirea unor asemenea realități, întemeindu-ne cu prioritate pe surse informative nevalorificate de cercetarea istoriografică anterioară.

Sînt binecunoscute împrejurările care au determinat revirimentul, în anul 1905, al luptei românilor din Impériul austro-ungar pentru drepturi și libertate națională. De aceea, nu vom stărui asupra lor, ci ne vom limita la consemnarea acelor fapte care facilitează stabilirea interdependenței dintre cursul general al evenimentelor și modul în care acestea s-au concretizat în planul vieții politice a românilor din Bihor. În ziua de 10 ianuarie 1905 au început lucrările Conferinței naționale de la Sibiu, la care au participat „fruntașii neamului, aleși din toate comitatele”¹, românii bihoreni fiind reprezentați de dr. Coriolan Pop. Cea mai importantă decizie luată cu acest prilej a constatat în modificarea conduitei politice caracterizate prin așa-zisul pasivism — în sensul că nu se acceptase, din 1881, nici o implicare a transilvănenilor în campaniile de alegeri —, ajungîndu-se la concluzia, practică și realistă, că trebuie să se apeleze la absolut toate formele de apărare a ființei naționale, inclusiv la combaterea — de la tribuna parlamentară, prin intermediul unor deputați români — a nedreptăților și măsurilor represive ale autorităților. În ziua următoare a fost lansat un *Apel către alegătorii români* — semnat și de orădeanul Aurel Lazăr, care a fost ales membru al Comitetului executiv al Partidului Național Român —, prin intermediul căruia li se dădeau indicații precise în legătură cu viitoarele alegeri, fiind totodată propuși, pentru unele

¹ Conferința de la Sibiu, în *Tribuna*, 1905, nr. 1, p. 4.

cercuri electorale, candidații de deputați dintre intelectualii români². Opțiunea conducătorilor populației românești pentru activismul politic, ori mai exact pentru punerea în valoare a posibilităților oferite de alegeri, a avut un efect mobilizator, trezind mari speranțe și contribuind la o mai decisă angajare în bătăliile politice care au urmat, ale tuturor categoriilor sociale.

Fruntașii politici bihoreni au fost receptivi la hotărîrea adoptată de conducerea centrală de la Sibiu, intrînd cu exemplară promptitudine în acțiune și dovedind, astfel, că au înțeles „duhul vremii“, că sînt conștienți de faptul că „poporul e dornic de luptă“³ pentru afirmarea drepturilor sale. Se impunea doar o pregătire a terenului, prin demersuri organizatorice eficiente, pentru canalizarea energiilor în direcția obținerii unor izbînzii în campaniile de alegeri. Realizarea acestui obiectiv presupunea o stăruitoare operă de educație politică a locuitorilor din sate și orașe, care se putea face mai ales cu ocazia campaniilor electorale, cînd luptătorii naționali veneau în mijlocul alegătorilor, avînd deci un contact nestîinjenit cu aceștia, cu excepția unor șicane și presiuni administrative, care n-au reușit însă anihilarea entuziasmului colectiv.

De o incontestabilă însemnătate au fost, desigur, adunările care s-au desfășurat în Bihor, autentice mărturii ale „redeșteptării“ naționale, despre care presa a inserat interesante note și comentarii⁴, revela-toare pentru cunoașterea exactă a rolului acestora în eforturile de conștientizare politică a celor rămași pînă-atunci în exteriorul frămîntărilor naționale. Seria adunărilor populare a fost inaugurată de sîtenii din comuna Sînicolaul Român⁵, care și-au demonstrat aderența la programul mișcării naționale și, cu deosebire, la ideea „introducerii votului universal“⁶. Au fost prezenți la adunare peste 2.000 de locuitori, printre care „toți fruntașii poporului din acele părți“⁷. Au rostit cuvîntări dr. Aurel Vlad (deputat în parlament), Lucian Bolcaș, dr. D. Lascu, Romulus Mangra, dr. Aurel Lazăr și George Blaga. S-a făcut propunerea — primită, dealtfel, cu „unanim entuziasm“⁸ — de a se „trimite la dietă [o] adresă“⁹ prin intermediul căreia să se pretindă dreptul de vot pentru toți locuitorii, fără deosebire de naționalitate, poziție economică și socială. Ziarul *Nagyvárad* (Oradea Mare) se dovedește a fi informat asupra celor întîmplate, după cum rezultă dintr-un material apărut în paginile sale, în care sînt relevate anumite aspecte, demne de atenție. Este

² *Apel către alegătorii români*, în *Tribuna*, 1905, nr. 1, p. 5.

³ *Cazul de la Beiuș*, în *Tribuna*, 1905, nr. 184, p. 1.

⁴ Viorel Faur, *Note și comentarii în presă despre acțiunile politice ale românilor bihoreni din anul 1905* (lucrare în mss.).

⁵ Teodor Neș, *Oameni din Bihor. 1848—1918*. Tip. Diecezană, Oradea, 1937, p. 389.

⁶ *Săptămîna*, în *Tribuna*, 1905, nr. 182, p. 4; *Adunare poporală în Bihor*, în *Familia*, 1905, nr. 40, p. 479.

⁷ *Familia*, 1905, nr. 40, p. 479.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

vorba de faptul că „și-au făcut apariția în număr mare — la această adunare — studenții [români — n.n.] Academiei de drept din Oradea“, precum și de împrejurarea că Lucian Bolcaș a „rostit o cuvîntare înflăcărată [oprit fiind de primpretorul Markovici Carol, care a intervenit și în alte cazuri, devenind instrumentul de represiune cel mai utilizat de autorități — n.n.] și ... a criticat aparatul administrativ“, care nu aloca fonduri „pentru îmbunătățirea situației materiale a poporului“¹⁰. De altfel, cei care vor susține discursuri în cadrul altor manifestări de factură similară nu s-au referit numai la chestiunea alegerii unor deputați naționali, ci au valorificat la maximum posibilitatea întîlnirii cu locuitorii așezărilor rurale, pentru a le expune — într-un limbaj accesibil și stimulat — o problemă politică diversă și de mare actualitate, stăruind asupra condiției reale a populației românești în monarhia bicefală, ca și în legătură cu concentrarea energiilor naționale în sensul vital al emancipării de sub dominația străină și, în ultimă instanță, al unirii cu frații de peste Carpați. Prin urmare, aceste experiențe politice — tolerate de guvernanți, în virtutea practicării unei false democrații, care se ilustra printr-un abil control asupra desfășurării acțiunilor politice românești — au declanșat o revigorare a luptei pentru drepturi naționale, o accentuare a caracterului ei ofensiv.

Scriind cu nedisimulată satisfacție despre *Deșteptarea Bihorului*, unul din redactorii ziarului *Tribuna* remarca „frumosul succes al adunării populare din comuna Sân-Miclăușul [adică Sinicolaul — n.n.] Românesc“, care i-a determinat pe „fruntașii poporului român din comunele Bihorului“ să organizeze și „în alte părți astfel de adunări“¹¹. De o certă valoare propagandistică, în acest context, au fost și articolele publicate în periodicul amintit, dintre care se detașează cel semnat de Octavian de pe Criș. El dezvăluie atitudinea unui intelectual român față de dezideratele momentului, intuiția precisă a acestuia în legătură cu semnificația activismului politic, pe care-l susține cu argumente convingătoare: „Binecuvîntat fie ceasul, cînd s-a decretat activitatea. Ea a răscolit sufletele tuturor românilor de bine și i-a îndrumat pe cărarea faptelor... Ți-e mai mare dragul, cînd auzi și vezi așa imposante manifestări naționale în toate colțurile moșioarei noastre, udate cu singele strămoșilor. Văile, colinele, dealurile și munții clocotesc. Se mișcă parcă din loc și gem sub ropotele picioarelor româniei întregi, care aleargă — dornică de libertate — spre a lua duh din duh, lumină din lumină de la făcliile neamului“¹². Firește, „glasul activist“ a avut „un răsunet adînc“ și pe văile celor trei Crișuri, după cum afirmă același autor: „Astăzi cu mîndrie putem privi cum sămînța aruncată a prins rădăcini. Și prinde mereu și printre frații din Bihor, cari se credeau amorțiți, dar aprigul singe dac cu cel de roman acum circulă aspru și acolo. Focul a fost sub spuză și a așteptat numai și așteaptă încă să fie descoperit, ca să dea în vopătae. Dragostea de neam să străbată și în cea

¹⁰ *Nagyvárad*, 1905, nr. 237, p. 2—3.

¹¹ *Familia*, 1905, nr. 44, p. 526.

¹² Octavian de pe Criș, *Redeșteptarea*, în *Tribuna*, 1905, nr. 196, p. 4.

din urmă colibă, ca să lumineze mințile¹³. În partea finală a intervenției este formulat un îndemn la solidaritate națională și la conjugarea eforturilor pentru atingerea scopului: „Acum, ori niciodată — bătrini, bărbați, juni, tineri — avînțați-vă în marea luptă constituțională, la care vă cheamă deputații noștri naționali. Jertfiți experiență, prudență și vloga tinereții. Să punem totul în serviciul națiunii. La cauză mare se cer jertfe mari. Și românul știe jertfi, numai cît trebuie învățat. Un lucru ne mai incumbă: să facem, ca și cel din urmă român să știe că e vlăstar al unui neam mare și că-și are obîrșia chiar de la vulturul roman¹⁴.

Presa, din ce în ce mai temerară, s-a constituit într-un mijloc deosebit de activ în ce privește stimularea elanului de luptă al locuitorilor, care se aflau în fața unei situații noi, aceea de a răspunde chemărilor propriiei conduceri politice, întărindu-se astfel coeziunea dintre mase și militanții de frunte ai mișcării pentru drepturi naționale, realizare de o extremă importanță pentru fortificarea conștiinței celor mulți și opri-mați. „În Bihor puterea noastră de viață națională trebuie să fie la Beiuș — se afirma în articolul intitulat *Reînviere în Bihor* —, oraș cu școli românești, oraș ce se mîndrește cu mulți cărturari români. Aceștia în ăst an au pus la cale multe lucruri frumoase. Unul, ce-i mai însemnat, și ce va folosi mai dinadins la deșteptarea românilor de aici, este punerea la cale a deșteptării noastre în cele politicești¹⁵ (subl. ns.). Astfel, a fost convocată o consfătuire în Beiuș, la care „au venit toți românii știutori de carte din loc și jur“, hotărîndu-se ca, în scurt timp, să se „țină adunări populare în părțile Beiușului și Vașcoului¹⁶. Interesantă era, desigur, și următoarea precizare: „pentru a avea aceste adunări un caracter cît mai național, o manifestare cît mai impozantă, fruntașii din Beiuș să se pună în legătură cu deputații naționali, ca și ei, dacă se poate, să ia parte cu toții¹⁷. Era, într-adevăr, o cerință care, odată împlinită, asigura o eficacitate sporită acțiunilor politice preconizate, deoarece prezența deputaților naționali conferea un mai pronunțat grad de responsabilitate politică, precum și un prestigiu sigur adunărilor populare, evident ca dovezi ale stării de spirit a românilor, care alerta autoritățile statului dualist.

În comuna Săcădat (din cercul Aleșd) s-a desfășurat, la 12 noiembrie 1905, o adunare populară, la care au luat parte, pe lîngă localnici, „românii din satele Chișineu, Săbolciu, Bălaia, Sărand, Tilecuș, Cheresig, Surduc, Serghiș, Husasău și Oșorhei¹⁸, precum și cîțiva studenți de la Academia de drept din Oradea. Au rostit discursuri deputatul Ioan Russu-Șirianu („despre starea politică a țării și despre votul obștesc“) și dr. Aurel Lazăr (care, „în cuvinte pătrunzătoare, a îndem-

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Radu, *Reînviere în Bihor*, în *Tribuna*. 1905, nr. 201, p. 2.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Adunări populare în Bihor*, în *Tribuna*. 1905, nr. 204, p. 2; *Românii pentru dreptul de vot universal*, în *Nagyvárad*, 1905, nr. 267, p. 2; *Deșteptarea Bihorului*, în *Familia*. 1905, nr. 45, p. 539.

nat poporul la înțelegere frățească¹⁹). Hotărîrea adunării, făcută publică prin intermediul ziarului *Tribuna*, este formulată în acești termeni: „Alegătorii comunei Săcădat și jur, după cuvîntările ascultate, cer cu toată puterea să se facă lege care să dea poporului drept de vot obșteșc (sufragiu universal) și anume fiecărui cetățean care a împlinit vîrsta de 24 de ani, fără deosebire dacă știe ori nu știe carte”²⁰. Se sublinia, de asemenea, faptul că acest drept nu trebuie „condiționat de cunoașterea limbii maghiare”²¹, eliminîndu-se discriminările naționale.

Locuitori „mulți, nu numai din Bratca, ci și din satele vecine” au arătat — prin adunarea lor din 19 noiembrie — că sînt capabili de inițiative politice identice cu a conaționaliilor din întreaga Transilvanie. La adunarea populară din Bratca au „vorbit” deputatul Ioan Russu-Șirjanu și dr. Aurel Lazăr, care au stăruit „asupra drepturilor și despre chipul cum s-ar mai putea ușura soarta poporului”²². S-a stabilit ca să fie înaintată parlamentului revendicarea de a se modifica radical legea electorală, în sensul de a fi introdus votul universal, care era considerat de fruntașii naționali ca o pirghie principală de îndreptare a lucrurilor, văzîndu-se în aplicarea acestui drept de esență democratică o modalitate sigură de acces a celor mai largi categorii sociale la viața politică, la luarea — prin propriii lor reprezentanți — a unor măsuri reformatoare, care să aducă o ameliorare a situației lor și o dinamizare a luptei pentru eliberare națională și unitate.

Manifestările la care ne-am referit au avut un puternic erou în presa timpului, dar mai ales în conștiința locuitorilor din Bihor, care s-au dovedit fervenți susținători ai noii orientări a mișcării naționale. „De cînd s-au pus la cale adunările populare — observa, cu îndreptățire, un cunoscător al realităților momentului —, alt vînt bate prin întreg Bihorul. Poporul aleargă cu drag, din mari depărtări și pe vreme grea, să asculte glasul apostolilor cari propovăduiesc dragostea de neam și îndeamnă la lupta bărbătească întru cucerirea drepturilor cetățenești. Poporul aleargă să învețe și nădejde avem că povețile ce i se dau sîună pentru el ca niște înalte porunci naționale de la cari nu se va abate în veci”²³.

În perioada dintre 23—27 noiembrie 1905 s-au desfășurat adunări populare — de o și mai mare amploare — în cîteva așezări bihorene.

¹⁹ Săcădătanul, *Impresii de la adunarea poporală din Săcădat*, în *Tribuna*, 1905, nr. 208, p. 4.

²⁰ *Tribuna*, 1905, nr. 204, p. 2.

²¹ *Nagyvárad*, 1905, nr. 267, p. 2.

²² *Adunări populare*, în *Tribuna*, 1905, nr. 210, p. 3; *Adunare poporală în Bihor*, în *Familia*, 1905, nr. 209, p. 2.

²³ *Deșteptarea Bihorului*, în *Tribuna*, 1905, nr. 210, p. 2.

O relatare amănunțită în legătură cu acestea a fost publicată în *Tribuna*. Comentariul începe cu o privire de ansamblu: „Toate s-au petrecut în bună rinduială și cu mare însuflețire și, deși vremea rea era grozav de rea iar drumurile și mai rele, la toate adunările au luat parte mii de români, cărturari și plugari. E un semn bun acesta, care ne întărește în nădejdea că de azi încolo și Bihorul va trimite în sfatul (dieta) țării deputați români cu dragoste pentru popor”²⁴. Cea dintii adunare din această serie „s-a ținut în piața satului” Husasău, fiind de față „popor în număr mare, venit și din satele vecine”. Au luat cuvântul deputații dr. T. Mihali și Ioan Russu-Șirianu, precum și candidatul de avocat dr. D. Lascu, tinăr și energic militant pentru drepturi naționale. S-a luat hotărârea, ca și în cazurile precedente, „de a se cere sufragiul universal, dreptul de vot pentru fiecare cetățean care a împlinit vârsta de 24 ani și a se arăta încredere deputaților români”²⁵.

La adunarea populară din satul Cociuba, care a avut loc în ziua de 24 noiembrie, au vorbit „despre dreptul de vot și despre starea de plîns a poporului”²⁶ dr. T. Mihali, I. Russu-Șirianu și dr. D. Lascu. „Poporul — se menționa în periodicul arădean din care ne informăm — i-a ascultat cu adevărată evlavie și nu se mai putea sătura de cuvintele pe cît de înțelepte, pe atît de însuflețitoare”²⁷. Decizia luată este identică cu cele anterioare.

În „piața mare” din Vașcău, la 25 noiembrie, a fost organizată o mare adunare populară, la care, de asemenea, au rostit discursuri dr. T. Mihali (care, printre altele, a „arătat ce trebuie să facem pentru a ușura cel puțin soarta poporului român”), I. Russu-Șirianu („despre dreptul de vot al poporului”) și dr. D. Lascu (care a precizat că „tinerii se ațură cu dragoste la lupta pentru ușurarea sorții poporului”²⁸). Seara, la „ospătăria cea mare” din localitate, s-a dat o „masă”, la care au luat parte „peste o sută de inși, preoți, învățători și economi fruntași”. Cu acest prilej, a susținut dr. Aurel Lazăr o „înlăcărată vorbire”, subliniind faptul că „azi cercul Beiușului are mare sărbătoare: se încredințează cu partidul național român. Leagă la suflet tuturora să lupte cu cinste pentru isbînda acestui steag”²⁹.

O impresionantă adunare populară a avut loc, în piața Beiușului, la 26 noiembrie, putînd fi apreciată ca un moment culminant al acțiunilor politice bihorene din anul 1905, atît în ce privește numărul participanților, cît și în modul cum au fost depășite incidentele create de autorități și sprijinatorii acestora. S-a produs o confruntare cu adversarii politici, care au uzat însă de toleranța funcționarilor administrativi și a jandarmilor, fapt ce le-a permis să încerce manevre care vizau provocarea și, în ultimă instanță, destrămarea adunării populare ro-

²⁴ *Adunările populare din Bihor*, în *Tribuna*, 1905, nr. 216, p. 3—5.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

mănești. Nu și-au putut atinge scopul, cu toată gesticulația violentă și naționalistă, fruntașii politici români sesizând finalitatea urmărită de asemenea elemente, astfel că au impus ordinea și disciplina adunării, protestînd totodată împotriva încălcării spiritului democratic, a tendințelor de excludere de la viața politică a populației românești. S-au remarcat, ca autentici conducători locali, dr. Ioan Ciordaș, Lucian Bolcaș și dr. D. Lascu. De o mare forță evocatoare și eficiență au fost intervențiile ferme și neconciliante ale deputaților naționali dr. T. Mihali și I. Russu-Șirianu. Adunarea populară din Beiuș a subscris la hotărîrea de „a se cere votul pentru popor și a se arăta încredere deputaților români”³⁰, realizîndu-se astfel principalul obiectiv al acestor manifestări, concomitent cu opera de consolidare a unității naționale, de întărire a colaborării dintre fruntașii politici și locuitori, aceștia din urmă fiind adevăratul fundament al mișcării naționale.

În 27 noiembrie „s-a ținut” o adunare populară în Ceica, centrul unui cerc administrativ în care majoritatea populației era cea românească. Au vorbit participanților I. Russu-Șirianu, dr. T. Mihali, dr. D. Lascu și Lucian Bolcaș³¹. Decizia luată a fost identică cu a celorlalte adunări populare.

De o campanie publicistică neobișnuită a beneficiat adunarea populară din Luncoșoara (cercul Aleșdului³²), care s-a desfășurat la 17 decembrie 1905, într-o atmosferă de exemplară aderență la cauza națională, la demersurile de împlinire a cerințelor imediate ale luptei pentru dreptate și libertate națională. Cuvîntările lui I. Russu-Șirianu și dr. Aurel Lazăr au avut un puternic efect asupra ascultătorilor, care au fost de acord cu „jurămîntul sfînt al(i) iubirii de neam”³³, exprimat — în acel context — de angajarea lor plenară în viitoarea campanie de alegeri, pentru a asigura izbînda candidaților naționali.

Reconstituirea acestor momente semnificative ale mișcării naționale atestă concludent faptul că și românii bihoreni au aderat, cu promptitudine, la activismul politic, care a facilitat afirmarea energică a unor opțiuni ale locuitorilor pentru drepturi democratice, dintre care introducerea votului universal — idee de inspirație socialistă — a fost reclamată cu o pilduitoare consecvență. Sfera mișcării politice s-a extins

³⁰ *Ibidem*; *Adunări populare românești pentru introducerea votului universal*, în *Nagyvárad*, 1905, nr. 278, p. 4.

³¹ *Tribuna*, 1905, nr. 216, p. 3—5.

³² *Adunări populare*, în *Tribuna*, 1905, nr. 222, p. 4; Petru Cipou, *Cătră românii bihoreni din Luncoșoara*, în *Tribuna*, 1905, nr. 223, p. 4; *Convocare*, în *Tribuna*, 1905, nr. 223, p. 4; Iosif Tărau, *Cu-n pas înainte...*, în *Tribuna*, 1905, nr. 227, p. 1—2; *De la adunări*, în *Tribuna*, 1905, nr. 227, p. 3.

³³ Săcădătanul, *Praznicul de la Luncoșoara*, în *Tribuna*, 1905, nr. 229, p. 2—3.

considerabil, fiind cuprinse în spațiul acesteia — prin adunările populare despre care am prezentat mărturii documentare — mai multe așezări bihorene, în jurul cărora s-au concentrat inițiativele locale. S-a realizat un contact mai strâns între populația rurală, nejustificat ignorată ca factor politic, și militanții pentru drepturile ei, realitate ce dezvăluie un progres sensibil al gândirii și acțiunii politice românești, dominate de perspectiva împlinirii idealului unității naționale.

VIOREL FAUR

ȚARA FĂGĂRAȘULUI ÎN TIMPUL CAMPANIEI ARMATEI ROMÂNE ÎN TRANSILVANIA, AUGUST — SEPTEMBRIE 1916

Entuziasmul general declanșat de hotărîrea adoptată de Consiliul de Coroană din 14/27 august 1916, prin care România a intrat în război împotriva Puterilor Centrale, reprezintă o convingătoare dovadă a impresionantei unități existente la scara întregii națiuni, pe deplin încredințată de faptul că sosise momentul, îndelung așteptat, al trecerii la îndeplinirea celui mai înalt ideal al românilor — unitatea națională.¹ Nenumărate sînt mărturiile care, fiecare în parte și mai multe împreună, evidențiază covîrșitorul sentiment patriotic de care au fost cuprinse milioanele de români din toate teritoriile locuite de ei, atît din țara liberă, cît și din provinciile aflate sub stăpînire străină. Românii din afara granițelor naționale "... au acționat în același consens general cu frații lor din statul român, realizînd în anii grelelor încercări ale războiului o *unitate morală care a precedat și a prefigurat Unirea din 1918*. Acest consens național se cuvine a fi relevat în toată plenitudinea lui atunci cînd se vorbește de *caracterul național și popular al participării României la primul război mondial*" (subl. n.).²

Ideile subliniate din citatul de mai sus, sînt confirmate de numeroase dovezi, pentru întreg teritoriul românesc și pe toată durata războiului, în cele ce urmează propunîndu-se a înfățișa date și fapte petrecute la nivelul unui ținut și al unei perioade limitate — Țara Făgărașului în toamna anului 1916 —, așa încît să se contribuie la îmbogățirea tabloului general dominat de ideile majore amintite mai sus.

Înainte de prezentarea datelor referitoare la tema enunțată, este necesar a fi schițat modul în care masele populare din Țara Făgărașului au reacționat la situația creată de izbucnirea și desfășurarea războiului pînă în momentul intrării trupelor române în Transilvania.

*

Izbucnirea primului război mondial a dus la crearea unei situații de-a dreptul dramatice pentru românii transilvăneni³, oprimarea cărora urmărită și îndeplinită printr-o politică sistematică și pînă la acea dată, căpătînd un caracter extrem de dur odată cu publicarea, în iulie

¹ M. Mușat, I. Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, p. 497—502.

² C. Căzănișteanu, *Caracterul popular al războiului de întregire națională*, în *AISISP*, XXIII, 3, 1977, p. 24.

³ V. Constantinescu, L. Bánay, V. Curticăpeanu, C. Gölner, C. Nuțu, *Cu privire la problema națională în Austro-Ungaria (1900—1918)*, în *Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900—1918*, București, 1964, p. 93—149; A. Deac, *Mîșcarea de eliberare națională în perioada primului război mondial*, în *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, București, 1972, p. 431—445; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 246—265.

1914, de către guvernul Tisza, în baza „Legii măsurilor excepționale în caz de război” din 1912, a seriei celor 33 de ordonanțe și, apoi, a altora. Aplicarea acestor ordonanțe a avut ca rezultate: militarizarea vieții economice, suprimarea integrală sau parțială a libertăților cetățenești fundamentale, controlul statului asupra gestiunii băncilor, nesocotirea autonomiei bisericești, scoaterea populației, de sub jurisdicția tribunalelor civile și trecerea ei sub aceea a curților marțiale etc.⁴ În anul 1915 a fost dată Legea XVIII, privitoare la răspunderea materială a trădătorilor de patrie, în baza căreia, în urma unui denunț și a unei cercetări sumare, mulți români au fost declarați trădători de patrie și întemnițați, averea fiindu-le sechestrată. În acest cadru legal, dar și în afara lui, urmărirea de către poliție, amenințările, brutalizările fizice și morale, procesele de agitație, de spionaj și de trădare, condamnările la închisoare și chiar la moarte erau cele mai frecvente manifestări ale autorităților civile sau militare care urmăreau, prin aceste mijloace, înăbușirea legitimelor aspirații naționale ale românilor transilvăneni. Imediat după începerea războiului, guvernării au fost cuprinși de teama unei ridicări generale a românilor împotriva acelor care îi trimiteau pe cîmpurile de luptă, în slujba unei cauze străine de interesele lor fundamentale. Dintre numeroasele mărturii privind epoca și situația respectivă ne oprim, numai pentru faptul că zbuciumatele evenimente din anii războiului l-au adus în directă legătură cu Făgărașul și făgărășenii, asupra aceleia aparținând lui Octavian Tăslăuanu. Fostul redactor al „Luceafărului” nota, cu privire la starea de spirit a cercurilor guvernamentale, că „În Budapesta țîțiau de spectrul unei revoluții în Ardeal”, precum și faptul că erau proferate amenințări după care ar fi urmat măsuri din cele mai drastice, din partea autorităților, în eventualitatea unei împotriviri a românilor din Transilvania⁵.

Ideea ridicării în masă a românilor din Transilvania ocupă un loc important în cartea lui Tăslăuanu, citeva pagini deosebit de interesante fiind consacrate prezentării unui veritabil „plan” al insurecției general românești, pe care autorul amintit o credea pe deplin posibilă. Începută de românii aflați sub arme în garnizoanele Transilvaniei și urmată de pătrunderea de trupe din România, „revoluția” românilor și a celorlalte naționalități oprite din monarhie ar fi dus la situația în care „Armata austro-ungară ar fi primit o lovitură mortală..., iar armata germană de pe frontul oriental ar fi ajuns într-o mare încurcătură”⁶. Semnalul declanșării acțiunii era așteptat, cu mare emoție, să vină din România: „În vremea aceasta atențiunea noastră era îndreptată spre România. Așteptam un semn de nădejde, cum așteaptă orbul o rază de lumină. A sosit vestea despre hotărîrea Consiliului de Co-roană, prin care s-a decretat neutralitatea României. Vestea ne-a izbit

⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 249—250; I. Clopoțel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 11—12.

⁵ O. Tăslăuanu, *Trei luni pe cîmpul de războiu. Ziarul unui român ofițer în armata austro-ungară, care a luat parte cu glotașii români din Ardeal la luptele din Galiția*, ed. III-a, București, 1916, p. 12. Cartea a fost tradusă și în limba franceză, apariția ei la Paris contribuind la o și mai largă cunoaștere a stărilor de lucruri din Transilvania, vezi V. Netea, *Prefață* la volumul O. C. Tăslăuanu, *Spovedanii*, București, 1976, p. XXVI.

⁶ *Idem*, p. 37.

ca un trăznit din senin. Ne simțeam ca o turmă fără păstor, care în fiecare zi poate fi pornită pe cimpul de măcel. Toate planurile noastre revoluționare s-au prăbușit ca cetățile clădite de copii, ni s-a întunecat sufletul și ne-a sîngerat inima⁷. Credința că sosise momentul trecerii, împreună cu frații lor de peste munți, la înfăptuirea idealului unității naționale era atît de puternică la românii transilvăneni, încît aflarea deciziei Consiliului de Coroană a creat, atunci cînd s-au văzut în fața ordinelor de mobilizare în armata austro-ungară, o stare de consternare, masele largi neavînd cum ști, de la început, că această hotărîre, precum și eforturile politico-diplomatice asidue care au urmat pînă la intrarea României în război, erau subordonate aceluiași țel, de a servi cauza unirii tuturor românilor. Oamenii satelor făgărășene și brănene, deveniți de cîteva zile soldați ai batalionului III din cadrul Regimentului 23 glotași, cu sediul la Sibiu, adresau lui Tăslăuanu, al cărui nume îl cunoșteau din publicațiile „Bibliotecii Asociațiunii“, chinuitoarea întrebare: „Ce face România? De ce nu vine România?“⁸. Demn de remarcat este faptul că ideile revoluționare ale ofițerului de rezervă Octavian Tăslăuanu, chemat de stăpînire la Făgăraș pentru a lua comanda unui pluton al batalionului de glotași format din oamenii locului, au putut fi regăsite și în gîndurile care frămîntau mințile și sufletele țăranilor în mijlocul cărora ajunsese: „Oltenii și brănenii, ..., aveau o conștiință națională vie. Cei mai mulți știau carte, citeau gazete și, oameni umblați prin România și America, își dădeau seama de rostul lor în lume ca neam. Mulți erau gospodari cu dare de mînă, cari aveau drept de alegători și luaseră parte la luptele politice din cercurile electorale ale Făgărașului și Arpașului. Ei credeau în idealul național propovăduit de conducătorii politici și de presa din Ardeal. Credeau și simțeau că a venit vremea întrupării lui. Așteptau intrarea oștirii românești în Ardeal și întrebau mereu cînd vin cei din Țară și cînd se pun domnii în fruntea lor, ca să se răfuiască cu asupritorii de veacuri.“⁹ Îi ispitea și gîndul de a trece cu întreg batalionul peste munți, la frații lor în Țară, dar treptat, treptat, crezîndu-se părăsiți de România, ascultînd îndemnurile capilor politici și bisericești de a-și face „datoria“ și timorați de amenințările stăpînirii, s-au resemnat: „Ne-am prezentat sub drapelul străin din *datorie*, am plecat pe cîmpul de luptă, scrișînd din dinți, din *datorie*, am răbdat foame, am fost decimați de epidemii, am îndurat cele mai cumplite mizerii, ne-am bătut cu rușii, am rămas schilozi și am îngrășat cu sînge românesc pămîntul Galiției, tot din *datorie*.“ (subl. în text). Au plecat pe front în starea de spirit creată de gîndul că eventuala victorie a armatelor Puterilor Centrale nu ar fi adus nici o schimbare în bine a situației românilor din monarhie: „Nu era român care să creadă sau să dorească învingerea [victoria] noastră. Ne dădeam cu toții seama că o înfrîngere a rușilor înseamnă robia noastră pe veci.“ La despărțire, un părinte îi spunea feciorului său, plecat spre front: „Să te întorci cu bine, dragul meu, numai de-ar da Dumnezeu să vă bată“⁹. Vorbele altuia dintre acești țărani — soldați făgărășeni: „dacă e vorba să ne batem, să ne vărsăm sîngele,

⁷ *Idem*, p. 34.

⁸ *Idem*, p. 26—27.

⁹ *Idem*, p. 40—41.

cel puțin să știm *pentru ce?*“ (subl. în text)¹⁰, pot fi socotite drept ale celor mai mulți dintre românii înrolați „sub flamurile habsburgice“, trimiși pe cîmpurile de luptă să-și facă „datoria“.

Numeroase au fost însă și cazurile celor care nu au acceptat soarta rezervată de înrolarea în armata austro-ungară. Mulți dintre aceștia se aflau în România încă dinaintea izbucnirii războiului, unii ajunși acolo în căutare de lucru sau plecați la studii, iar alții fugiți pentru a scăpa de serviciul militar în armata austro-ungară. După declanșarea războiului, numărul făgărășenilor aflați în Țară a sporit considerabil în urma dezertărilor din armata austro-ungară și a înmulțirii cazurilor celor fugiți de la concentrări sau de la mobilizare.

Un grup de tineri care fuseseră nevoiți a îmbrăca uniforma Regimentului 31 infanterie din Sibiu au plănuit și organizat plecarea în Țară în primele luni de la începerea războiului. Odată terminate pregătirile de plecare, după ce își luaseră armele procurate cu ajutorul altor soldați români, în noaptea de 30 noiembrie/13 decembrie 1914, au pornit peste munți, pe creasta cărora au cîntat în cor marșul „La arme!“ și „Deșteaptă-te române!“, și au ajuns la Rîmnicu Vilcea, unde au fost înrolați în Regimentul 2 infanterie. Din grup făceau parte și făgărășenii Leonte Comșa, Grigore Ludu și Octavian Bărbat, precum și ajutorul de contabil de la banca „Albina“, Victor Balea, care s-a alăturat celor ce părăsiseră armata austro-ungară. La Rîmnicu Vilcea au întîlnit alți ardeleni trecuți peste munte și înrolați voluntari în armata română, între aceștia aflîndu-se și Ieronim Popa (originar din Șinca) și Ioan Chiujea (Vaida Recea). Un alt grup, condus de învățătorul Ștefan Lupu (Porumbacu de Sus), din care făceau parte și Gheorghe Motoc (Săsciori), Ioan Drugă (Ludișor), I. Mețianu și Tiberiu Radeș (Făgăraș), a dezertat din Regimentul 23 honvezi, în timp ce unitatea lor se afla la Porumbacu de Jos¹¹. În toamna anului 1915, în timp ce se afla într-o permisie în satul său natal Berivoi, elevul școlii de ofițeri de rezervă din Brno, Alexandru Socol, a hotărît să treacă în România. Ajuns în Țară, avea să servească în calitate de ofițer al armatei române, ca și fratele său Samoilă¹². Tot așa a procedat și elevul în clasa a VIII-a a liceului „Andrei Șaguna“ din Brașov, Aurel Șenchea, fiul dr. Ioan Șenchea, conducătorul politic al românilor din comitatul Făgărașului. Sublocotenentul Aurel Șenchea avea să cadă eroic în luptele de la Turtucaia, exact în aceeași vreme în care, la Făgăraș, se petrecea martiriul tatălui său¹³.

Între voluntarii făgărășeni din armata română, ajunși în Țară înainte de intrarea României în război, se aflau și: Ioan Socaci (Mîndra), Ovidiu Iuliu Fulicea (Ohaba), Alexandru Blebea (Cuciulata), Băcilă Alexandru (Ucea de Jos), Bențea George (Hurez), Bogdan Filimon (Arpașu de Sus), Colceriu Nicolae (Cîrța), Dobrin Ioan (Voila), Derlogea

¹⁰ *Idem*, p. 27—28.

¹¹ P. Abrudan, *General de brigadă Leonte Comșa — Memorii de război (campaniile din anii 1916 și 1917)*, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 10, 1977, p. 198—200.

¹² *Idem*, p. 209. Un alt frate, Ghedeon, învățător în Copăcel, s-a refugiat în România în toamna anului 1916 odată cu retragerea trupelor române.

¹³ *Idem*, p. 201 și V. Cornea, *Țara Făgărașului în luptele politice din Ardeal, în Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul. 1918—1928*, vol. III, București, 1929; p. 1513.

Nicolae (Calbor), Langa Titus Livius (Șercaia), Mesaroș Ștefan (Sebeș), Isaicu Lazăr (Cîrța) și mulți alții¹⁴. Majoritatea celor amintiți mai sus au urmat școala de ofițeri de rezervă și au condus apoi subunități în cadrul armatei române în care se mai aflau înrolați ca gradați sau simpli soldați mulți alții. Lor li s-au adăugat ulterior numeroși alți făgărășeni care s-au retras, în toamna anului 1916, odată cu armata română, iar în anul următor, voluntarii veniți din prizonieratul din Rusia.

Dezertările din armata austro-ungară, precum și din rândul acelor care urmau a fi mobilizați au stîrnit îngrijorarea autorităților, care se străduiau să stăvilească trecerea lor peste munți, în România. După informațiile deținute, în octombrie 1914, la poliția de frontieră, numai din părțile Viștei ar fi dezertat vreo 60 de oameni¹⁵, iar după amintirile generalului de brigadă Leonte Comșa, originar din Mindra, din satul său natal au luptat vreo 30 de oameni în armata română, mulți fugiți ca și el înainte de intrarea României în război¹⁶.

Același raport al poliției de frontieră conține și o prețioasă mărturie privitoare la starea de spirit din rîndurile celor care refuzau să se supună ordinei stăpînirii: „Nu sînt nebuni, au spus ei, să-și verse singele pentru Ungaria. În România, dacă pun mîna pe arme, o fac pentru națiunea română”¹⁷.

Așa gîndea și simțeau mulți dintre oamenii locului în fața teribilelor evenimente și situații cu care au fost confrunțați odată cu începerea războiului. Cu toate acestea, cei mai mulți dintre ei au fost nevoiți să îmbrace uniforma „împărătească” și să plece, „scrișnind din dinți”, să-și facă „datoria”. Ajunși pe cîmpurile de luptă, unde și-au vărsat singele pentru o cauză care nu era a lor, sau în prizonierat, nu încetau a gîndi și a visa la ceea ce era dorința tuturor românilor — făurirea României Mari¹⁸. Au dovedit-o ulterior, înscriindu-se în batalioa-

¹⁴ Arhivele Statului București. Fond Președinția Consiliului de Miniștri. dosarele nr. 7/1917, 19/1917, 26/1917, 3/1917, 6/1917, passim.

¹⁵ A. Deac, *op. cit.*, p. 441, nota 62.

¹⁶ P. Abrudan, *op. cit.*, p. 202.

¹⁷ A. Deac, *op. cit.*, p. 441.

¹⁸ Între prizonierii români din Rusia se afla și fostul ofițer din armata austro-ungară Octavian Recean din Dejeni — Făgăraș, de la care au rămas două carnetele cu amintiri din timpul războiului. Carnetele se găsesc în posesia familiilor Petru Bălcăcean și Ștefan Panaitescu din Făgăraș, cărora le adresez mulțumiri și pe această cale pentru permisiunea de a le consulta. Unul dintr-eacestea este intitulat „Cîteva cîtece culese din gura soldaților prizonieri care au fost cu mine în satul Malo — Udalovo, Siberia, gubernia Tobolsk” și cuprinde „cîtece” culese de la Ion Raicu, Ion Cătană, Ion Borcan, George Roșianu, Petru Cotreant, Ioan Maier, Ioan Mănărițan, Nicolae Turian, Nicolae Plitea, Nicolae Glogovețan, originari din Transilvania și din Banat. Sub semnătura ultimului, datată „Pavlodar, 14 X v. 1915”, găsăm exprimată dorința mistuitoare de care erau cuprinși prizonierii români. Iată cîteva versuri din „cîntecul”. „Acum e ceasul”: „Ah, mult mă gîndesc / la tine Românie / De cînd am picat / la ruși în robie / Mă gîndesc la tine / vei trece Carpații?... / Oare bate ceasul / a fi uniți frații? / Oare dorul mare / din inimi de frați / Străluci-va astăzi / pe vîrf de Carpați?... / Oare, Carpații sta-va / la mijloc acum?... / România tată / Transilvania mumă / Iar copil Banatul / măiastra grădină / Și fata fecioară / Mindra Bucovină?... /... / Bine ți-ar umbla / frații risipiți toți i-ai aduna / Ai fi cu mîrire / pe pămînt regină / Mindro Românie / patrie română. / Toți prinși români / aceasta gîndesc / Ca să se reîntoarcă / pe loc românesc. / Optsprezece veacuri / ne-a mîncat năcazul / Dar acum credem / Că va bate ceasul!...”, în *op. cit.*, p. 100—101. În fotocopie la Muzeul de istorie al Transilvaniei.

nele de voluntari recrutate dintre prizonierii români din Rusia care au ajuns să lupte, după expresia lui Octavian Tăslăuanu, „sub flamurile naționale“. A exprimat-o și fostul student al Universității din București, medicinistul Matei Sofonea din Drăgușul Făgărașului, căzut prizonier, și care tocmai din Siberia saluta intrarea României în război: „Ura, Ura, Ura! Trăiască! Trăiască aliații! Trăiască Marea Românie! Ați făcut pasul necesar. Noi venim de asemenea să udăm pământul scumpei noastre Transilvanii cu sângele nostru. Ceasul a sunat și timpul revanșei noastre iată, vine. Să mergem înainte, numai înainte...“¹⁹.

Acestea erau, într-o sumară prezentare, sentimentele și atitudinile făgărășenilor, și nu numai ale lor ci ale tuturor românilor aflați sub stăpânire străină, în acei ani de răscruce pentru destinele României.

Cei rămași acasă aveau de suportat, pe lângă ceea ce era inerent anilor de război: groaza de a-i pierde pe cei plecați pe front, lipsurile și privațiunile de tot felul, regimul aspru al rechizițiilor etc., și un lanț întreg de vexațiuni rezervate românilor din monarhia austro-ungară: urmărirea polițienești, amenințările, anchetele, procesele, internările în lagăre și închisori și chiar execuții — un șir întreg de măsuri prin care se încerca înăbușirea aspirațiilor lor naționale.

A sosit însă și mult așteptata zi a intrării României în război. „După o penibilă așteptare, care nu era numai a noastră, a celor de azi, ci a generațiilor de multe veacuri înapoi, așa încît era mai mult un vis decît o așteptare, în sfîrșit în dimineața zilei de S.[fînta] Maria Mare, 15/28 august 1916, se răspindește și se confirmă în Făgăraș, că România a decretat război Austro-Ungariei. Noi românii, deja de la începutul războiului mondial, adevă din 1914, nădăjduiam și pîndeam sosirea zilei acesteia și în fantazia noastră legam de ea tot felul de evenimente, așa după cum ni le puteam închipui ca urmări logice ale situației noastre“ — nota vicarul Iacob Popa, unul dintre fruntașii românilor făgărășeni, autor al unor însemnări asupra zbuciumatelor evenimente din toamna anului 1916, petrecute în Țara Oltului, însemnări la care se vor face, în continuare, dese trimiteri²⁰.

Altă mărturie consemna: „Vestea intrării României în război a electrizat inimile tuturor românilor din Țara Oltului, „Vine România, Vine România!“ era cuvîntul care flutura pe toate buzele“²¹.

Aceste legitime sentimente ale românilor făgărășeni trebuiau însă a fi bine ascunse în condițiile asprei terori instaurate de autoritățile locale ale stăpînirii. La ordinul comitetului suprem József Széll, difuzat în seara zilei de 15/28 august 1916, oficialitățile orășenești și comitatense au părăsit localitatea și s-au îndreptat spre Sighișoara. Ordinul prevedea de asemenea ca să se retragă toți bărbații în vîrstă de la 17 la 55 de ani, precum și ducerea vitelor cornute mari pînă dincolo de linia Mureșului. Comitele suprem s-a instalat la Șoars, iar căpi-

¹⁹ A. Deac, *op. cit.*, p. 466, nota 123.

²⁰ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 942, f. 5; V. Cornea, și activității lui Iacob Popa vezi I. Botezan, *Introducere*, în *Catalog Iacob Popa*, Academia R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, Biblioteca. Cluj-Napoca, 1978, p. I—VI.

²¹ V. Cornea, *op. cit.*, p. 1513.

tanul de jandarmi — comandant militar al Făgărașului — Sikorski s-a stabilit la Galați, ambele sate aflate la nord de oraș²².

După plecarea autorităților, în ziua de 17/30 august, la „casa orașului”, a avut loc o consfătuire cu prilejul căreia a fost ales un „senat orășenesc interimar”, prezidat de dr. Nicolae Șerban, în mai multe rânduri deputat în parlamentul de la Budapesta. Din acest consiliu orășenesc mai făceau parte: Kovács János, vicepreședinte și notar, Balla Károly, Iacob Popa, dr. Liviu Pandrea și alții, ca membri. Consiliul și-a preluat imediat atribuțiile de autoritate orășenească și a trecut la constituirea de gărzi civile pentru asigurarea ordinii publice, luînd totodată o serie de măsuri pentru rezolvarea problemei alimentației orașului. În zilele care au urmat s-a împărțit gratuit săracilor griu, secară și slănină din magaziiile armatei și ale domeniului erarial, iar pentru restul populației s-au stabilit prețurile la care puteau fi cumpărate aceste produse. Din banii adunați din vânzarea alimentelor s-au plătit pensiile și salariile ofițanților rămași.

La puțină vreme după retragerea precipitată, la nord de Olt, a autorităților politice, administrative și militare ale comitatului, acestea au trecut la aplicarea unui evantai de măsuri prin care s-a urmărit înăsprirea atmosferei de teroare, menită să intimideze și să înfricoșeze populația Făgărașului și a satelor din împrejurimi. Cantonați în satul Galați, jandarmii făceau repetate incursiuni de patrulare în localitățile făgărășene pentru a sili bărbații să se retragă spre interiorul Transilvaniei și pentru a culege informații despre înaintarea trupelor române. Au fost instalate posturi de pază militară care controlau intrările și ieșirile din oraș. În ziua de 19 august/1 septembrie, jandarmii au aruncat în aer și au incendiat gara orașului, distrugînd instalațiile tehnice, o locomotivă și mai multe vagoane. În după amiaza aceleiași zile a fost aruncată în aer partea dinspre oraș a podului de fier de peste Olt. Aceeași soartă au avut-o și podurile de la Șercaia — Hălmeag, Mindra — Șona, Voila — Cincșor și altele.

În ciuda măsurilor represive luate de autoritățile comitatului, mulți dintre localnici au refuzat să dea curs ordinelor prin care li se cerea să-și părăsească satele de baștină și să se retragă, oameni și animale, spre nord. Avocatul Dănilă Vasu, simțindu-se amenințat de jandarmii stăpînirii, a fugit, în condiții deosebit de grele îndeosebi pentru soția sa, peste munți, în România²³. Mulți dintre oamenii ținutului s-au ascuns, cum au putut fiecare, prin satele lor, sau au fugit la munte, așteptînd acolo intrarea trupelor române în Țara Făgărașului. Într-un grup de 6—7 tineri se afla și Emil Brînzea din Hurez, care avea să devină apoi călăuza unui detașament al armatei române din timpul operațiunilor din zona Făgărașului²⁴. Dintr-un alt grup făceau parte învățătorii Vincențiu Fărcaș (Ileni), Moise Cîlția (Șona) și profesorul Mihai Novac (Șona) care, după ce au stat cîtva timp ascunși în șura gospo-

²² Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 925, *Însemnări zilnice a evenimentelor din Făgăraș cu prilejul intrării armatei române*, 1916.

²³ M. Sadoveanu, *Istoriiri din Ardeal*, București, 1972, p. 75—76. În condiții deosebit de dramatice a reușit să ajungă în „Țară” și preotul din Arpașu de Jos, Trandafir Dragomir, vezi *Universul*, nr. 263, din 22(4) septembrie 1916.

²⁴ MuzistTrans, nr. inv. M. 7890.

dăriei lui Vincențiu Fărcaș, au fugit la munte, unde au rămas pînă la intrarea trupelor române în satele făgărășene²⁵. Cîțiva țărani din Șinca, în frunte cu învățătorul Sidon Turcea, au refuzat și ei să se supună ordinului stăpînirii, difuzat în satul lor în seara zilei de 16/29 august, și, după ce au sustras o uniformă, o pușcă și cartușe din sediul jandarmeriei, au fugit în pădurile din jur. A doua zi, în timp ce trupe austro-ungare se retrăgeau din Țara Birsei distrugînd în urma lor podurile, au deschis focul asupra unei echipe de pionieri care pregăteau aruncarea în aer a podului „de peste Murișoara din capul satului”. După ce au salvat astfel podul, au pornit în întîmpinarea trupelor române, furnizîndu-le informații despre inamic și au cerut a fi înrolați ca voluntari. Expediați la Cîmpulung, tovarășii lui Sidon Turcea au fost repartizați direct la unități, iar acesta avea să urmeze cursurile școlii de ofițeri de rezervă din Botoșani și apoi să lupte în cadrul Regimentului nr. 1 Dolj²⁶.

În șirul acțiunilor de intimidare a populației se înscrie și luarea ca ostatec, de către comandantul militar Sikorski, a președintelui consiliului orășenesc, dr. Nicolae Șerban, „drept garanție că românii din Făgăraș nu vor face nici revoluție, nici spionaj în contra armatei austro-ungare”. Asupra acestuia plana învinuirea că „are de gînd să iee la sine puterea, ca apoi, venind armata română să-l facă prefect preste Țara Oltului”. O deputăție de patru, formată din membri ai consiliului orășenesc, ajunsă la comandantul militar în 24 august/6 septembrie, a încercat să obțină eliberarea ostatecului. Cererea lor a fost refuzată și, mai mult decît atît, au fost avertizați că „îndată ce în Făgăraș s-ar întîmpla ceva tulburare ori spionaj, pe dr. Șerban îl va împușca și va lua pe altul ca ostatec (făcînd aluziune la autorul acestor rînduri)” — nota Iacob Popa în jurnalul său. Deputăției i s-a adus la cunoștință că au fost deja împușcați cîțiva români „numai pentru faptul că spuneau că nu au văzut patrulă românească prin sat, deși jandarmii unguri știau că fuseseră prin comuna aceea”²⁷. De aceeași practică au uzat jandarmii stăpînirii și în satul „de pe Ardeal”, Seliștat, unde, pentru a-și asigura supunerea românilor, a fost luat ca ostatec preotul Ion Rădulet²⁸.

Acțiunile teroriste ale jandarmilor au culminat cu asasinarea, în noaptea de 23 spre 24 august/5—6 septembrie, a președintelui Partidului Național Român din comitatul Făgărașului, dr. Ioan Șenchea. Somat, cu puțin timp înainte, de a părăsi imediat orașul, dr. Ioan Șenchea s-a văzut nevoit să plece spre Sighișoara. S-a reîntors însă din drum și s-a îndreptat spre sud-vest, fiind prins, în apropiere de Cincu, de o patrulă de jandarmi care l-a escortat apoi la Galați. În urma unei cercetări sumare a fost acuzat de a fi avut intenția să ajungă în contact cu armata română care opera în zona Sibiului. Învinuit de spionaj și trădare a fost condamnat la moarte. Împreună cu dr. Ioan Șenchea a fost executat și Iacob Gabor, căruțașul din Voila, cu care fruntașul

²⁵ MuzIstTrans, nr. inv. M. 7891.

²⁶ S. Turcea, *De la Șinca la Mărăști*, în *Și-au făcut datoria (Amintiri din primul război mondial)*, [București, 1968], p. 110—111.

²⁷ Vezi nota 22.

²⁸ S. Stanca, *Contribuția preoției române din Ardeal la războiul pentru înfrîgirea neamului (1916—1919)*, Cluj, 1925, p. 116.

politic al românilor din comitatul Făgărașului a plecat spre Sighișoara și apoi spre Cincu²⁹. În aceeași noapte a fost ucis și Constantin Pop, proprietarul și redactorul gazetei „Olteanul“, apărută la Făgăraș între 1909—1914³⁰.

Aceste asasinate au produs o puternică impresie asupra românilor făgărășeni, ceilalți fruntași ai acestora așteptându-se ca oricând să aibă și ei aceeași soartă. Iacob Popa, vorbind despre teama care îi cuprinsese pe el, pe dr. Titu Ierbec, dr. Liviu Pandrea, dr. Victor Pralea și alții, nota: „... nu mai cutezam să ne dăm întâlnire și să stăm de vorbă numai noi de noi și ne așteptam, ca pe rînd să fim culeși cu toții“.

Urmărind același scop al intimidării și înfricoșării românilor, în toată perioada scursă de la declararea războiului de către România și pînă la intrarea trupelor române în Făgăraș, erau puse în circulație, de autoritățile civile și militare, tot felul de „știri“ care denaturau datele evoluției evenimentelor militare și politice și aveau un caracter denigrator la adresa statului român și a armatei sale.

În zilele de pînă la 1/14 septembrie, Făgărașul era străbătut frecvent de patrurile militare și ale jandarmilor aflați la nord de Olt care cercetau împrejurimile orașului, unde aveau loc dese ciocniri cu patrurile românești. Din ordinul comandantului de jandarmi au fost adunați oameni din oraș și duși să sape tranșee la intrările dinspre Beclean și Ileni, tranșee rămase neterminate datorită tot mai deselor schimburi de focuri dintre patrule. Ieșirile din oraș au fost interzise. Doi țărani din satul Riușor, fiind socotiți spioni, au fost împușcați în apropierea gării.

Cele de mai sus sînt doar cîteva din datele situației Făgărașului zilelor dinaintea intrării trupelor române. Asupra însemnărilor vica-rului Iacob Popa se va reveni după ce va fi făcută o prezentare generală a operațiunilor militare care au avut loc în sectorul făgărășan al frontului din sudul Transilvaniei.

*

Potrivit planului de campanie al armatei române din 1916 și dispozițiilor Marelui Cartier General (în continuare: M.C.G.), în zona Țării Făgărașului urmau să opereze trupele Corpului II Armată, din cadrul Armatei a II-a, în înaintarea lor pe direcția cursului mijlociu al Mureșului³¹. Corpul II Armată trebuia să înfringă rezistența Diviziei a 71-a austro-ungare din cadrul Armatei a I-a austro-ungare.

Lucrările consacrate acțiunilor armatei române din 1916 au apreciat, în general, ca judicios întocmit planul de campanie, fiind făcute însă critici la adresa modului concret în care s-au desfășurat operațiu-

²⁹ Arhivele tSatului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 942, f. 5; V. Cornea, *op. cit.*, p. 1513—1515. Asupra vieții și activității dr. Ioan Șenchea, vezi I. Hășfălean, *Luptă și jertfă în slujba poporului. Dr. Ioan Șenchea (1864—1916)*, în *ms.* la Muzeul Țării Făgărașului, Făgăraș.

³⁰ *Ibidem*. Aceeași soartă au avut-o și Zosim Dalea din Ucea de Jos, Octavian Bîrsan din Corbi, Boldan din Arpaș, vezi I. Mândrea, *1918 în Țara Făgărașului, în Cumidava*, XII—I, Brașov, 1979—1980, p. 288.

³¹ Ministerul Apărării Naționale. Marele Stat Major. Serviciul Istoric, *România în războiul mondial. 1916—1919.*, vol. I, București, 1934, p. 99—107, în continuare: Marele Stat Major. *Documente*...

nile militare. În privința frontului din Transilvania, aceste critici au vizat, în primul rând, încetineala cu care s-a făcut înaintarea în condițiile unei superiorități nete, la începutul campaniei, a efectivelor românești față de trupele inamice³². Referindu-ne, în cele ce urmează, numai la desfășurarea operațiunilor militare din Țara Făgărașului se constată o serie de aspecte care fac și ele întemeiate criticile amintite.

În baza planului de campanie, intrarea trupelor române în Transilvania s-a făcut prin forțarea simultană, în noaptea de 14—15/27—28 august 1916, a celor 17 puncte de trecere stabilite. Grupurile de acoperire erau urmate de grosul trupelor care se deplasau spre zonele de concentrare de la nordul și vestul lanțului carpatic. Din cadrul Diviziilor a 3-a și a 4-a au fost constituite grupurile de acoperire „Bran” și „Predeal”, care au ajuns să ocupe, până la data de 20 august/2 septembrie, localitățile Vulcan, Cristian, Rîșnov, Codlea, Ghimbav, Hălchiu, Vlădeni (grupul „Bran”) și Brașov, Sînpetru, Bod, Hărman (grupul „Predeal”). În înaintarea lor, aceste grupuri au înfrunt rezistențe ale unor detașamente ale inamicului, obligîndu-le să se retragă³³. În ziua de 20 august/2 septembrie, M.C.G. a hotărît ca grupurile de acoperire, întărite cu trupe de la gros, să înainteze pentru a ajunge pe linia Baraolt — Racoșul de Jos — Făgăraș și să trimită un detașament la Ucea de Jos, asigurînd astfel legătura cu Corpul de Olt, din cadrul Armatei a I-a române, care acționa în zona Sibiului. Înaintarea ordonată a început însă numai în după amiaza zilei de 24 august/6 septembrie, cînd trupe ale Diviziei a 3-a au străbătut defileul Vlădeni și au ajuns, spre seară, la Pîrșani, după ce au respins o rezistență inamică care s-a retras la Hălmeag. În ziua următoare, înaintarea a continuat, astfel că trupele române au ajuns în zona Vad — Ohaba — Șinca Veche. În noaptea de 25—26 august/7—8 septembrie au fost ocupate satele Șercaia și Părău³⁴, așa încît avanposturile ajung a fi plasate pe linia: nord-est Părău — gara Șercaia — sud Mîndra — Valea Iazului, poziții pe care au rămas apoi cîteva zile.

Sub puternica impresie a gravelor evenimente petrecute pe frontul de sud, M.C.G. a ordonat, în 26 august/8 septembrie, oprirea generală a ofensivei din Transilvania, întărirea pe pozițiile deținute și efectuarea de acțiuni de cercetare pînă dincolo de linia de siguranță³⁵. În zilele care au urmat ordinului de încetare a ofensivei nu s-au mai desfășurat decît misiuni de cercetare și de grupare în dispozitivele de apărare stabilite. În partea vestică a Țării Făgărașului aveau loc doar recunoaș-

³² V. Atanasiu, A. Iordache, M. Iosa, I. M. Oprea, P. Oprescu, *România în primul război mondial*, București, 1979, p. 155—157. O amplă discuție asupra campaniei din anul 1916 și a diferitelor puncte de vedere din bibliografia problemei la G. A. Protopopescu, *Arta militară românească în primul război mondial (1916—1917)*, Cluj, 1972, p. 19—52.

³³ Marele Stat Major, *Documente...*, vol. I, p. 216—221.

³⁴ *Idem*, p. 296—298. Asupra acțiunilor din zona satului Șercaia vezi și C. Calotescu, *În luptă cu Regimentul Muscel nr. 30*. București, f. a., p. 55—57. H. Georgescu, *Impresii și învățămînt din război. Acțiunea de artilerie de la Șercaia*, în *Buletinul Uniunea ofițerilor de rezervă*, XIV, nr. 11—12, nov.—dec. 1937, p. 19—23, Al. Rizeanu, *Reflexiuni asupra contra-bateriei*, în *Revista artileriei*, XXXVIII, nr. 10, octombrie 1925, p. 709—710.

³⁵ Marele Stat Major, *Documente...*, vol. I, p. 305.

terile de cavalerie trimise de Corpul de Olt, care ajungeau pînă către zona satelor Arpașu.

Ordinul de oprire a ofensivei din Transilvania a însemnat încheierea primei mari etape a acțiunilor militare ale României în interiorul arcului carpatic. Înaintarea a început cu frumoase succese, dar a fost încetinită apoi pe parcursul acestei etape, pierzîndu-se astfel cîteva zile foarte prețioase, care, dacă ar fi fost folosite din plin, ar fi permis trupelor române să atingă aliniamente mult mai avansate, ceea ce ar fi însemnat o apreciazabilă scurtare a frontului și deci o mai strînsă legătură între armate și o sporire a densității efectivelor. Oprirea ofensivei a oferit inamicului alte cîteva zile, care i-au facilitat acestuia o mai bună organizare a apărării, și care au contat enorm în acțiunea de transportare în Transilvania a unor mari unități de pe alte fronturi europene, aceasta în condițiile în care aliații României nu și-au respectat obligațiile asumate prin tratatele de dinaintea intrării țării noastre în război.

Privitor la acțiunile din sectorul făgărășan al frontului sînt cunoscute cîteva mărturii ale unor ofițeri, comandanți de subunități, din cadrul Diviziei a 3-a. În amintirile sale, unul dintre acești ofițeri aprecia că „tatonările” și inactivitatea din primele 10 zile de la începutul campaniei, precum și păstrarea, timp de cîteva zile, a pozițiilor aflate în bătaia artileriei inamice de la Hălmeag au avut un efect negativ asupra moralului trupelor³⁶. Altă mărturie, privitoare tot la o unitate cantonată la Șercaia, exprima faptul că nu putea fi înțeleasă încetinelă cu care s-a făcut înaintarea, cu toate că dorința generală era aceea de a se acționa energic, de a urmări cu toată vigoarea inamicul fără a-i da acestuia răgazul necesar pentru organizarea apărării. Era așteptat ordinul de continuare a înaintării, că se va trece peste Olt și se vor lichida pozițiile inamice de la Hălmeag, sub tirul cărora se aflau de mai multe zile. Vestea căderii Turtucaiei, pe care au primit-o într-una din aceste zile, a produs o puternică impresie asupra întregii trupe³⁷.

Această situație avea să ia sfîrșit odată cu decizia M.C.G. din 29 august/11 septembrie, cînd, menținîndu-se defensiva generală în Transilvania, s-a hotărît împingerea frontului Armatei a II-a și a stîngii Armatei de Nord pînă dîncolo de linia Oltului. Scopul acțiunilor ofensive izolate stabilite a fost acela al scurtării liniei frontului și asigurării unei mai bune legături între armate³⁸.

Informațiile despre inamic, deținute de Comandamentul Armatei a II-a, arătau că acesta, după ce fuseseră distruse podurile de la Hoghiz, Crihalma, Hălmeag și Făgăraș, era întărit în grupări de trupe la nivelul a 1—2 batalioane de infanterie, 1—2 baterii de artilerie și 1—2 plutoane de cavalerie, fiind evaluate în total la 6 batalioane, 4 escadroane și cca. 80 de guri de foc. Cele mai puternice erau grupările inamice de la Crihalma și de la Hălmeag³⁹.

³⁶ H. Georgescu, *Amintiri din război. Faza tatonărilor.*, în *op. cit.*, XIII, nr. 2, februarie 1936, p. 11—16.

³⁷ C. Calotescu, *op. cit.*, p. 64.

³⁸ Marele Stat Major, *Documente...*, vol. I, p. 340.

³⁹ *Idem*, p. 377.

În urma ordinelor Armatei a II-a și ale Corpului II Armată, privitoare la atacarea pozițiilor inamice de pe malul drept al Oltului, s-a trecut la gruparea forțelor și la apropierea unităților de pozițiile inițiale de luptă, astfel că trupele Diviziei a 3-a se găseau, la data de 1/14 septembrie, zi premergătoare atacului, grupate pe trei coloane, după cum urmează:

- Coloana din dreapta, în zona Venetia de Jos — Venetia de Sus — Comăna de Jos — Comăna de Sus,
- Coloana din centru, în zona Vad — Șercaia, iar
- Coloana din stînga, în zona Iași — Săvăstreni — Săsciori⁴⁰.

Atacul a fost ordonat pentru primele ore ale zilei de 2/15 septembrie, pe întreg frontul acțiunii, Oltul urmînd a fi trecut prin trei puncte principale: Crihalma, Hălmeag și Beclean, în apropierea cărora se făcuse gruparea forțelor românești, în cele trei coloane amintite.

Coloana din dreapta avea misiunea de a trece Oltul și a cuceri pozițiile inamice de la Crihalma, după care, în unire cu coloana din centru, urma să înainteze și să ocupe Dăișoara. Ordinul de atac a pus capăt stării de iritare de care fuseseră cuprinse trupele aflate, în zilele precedente, în raza de acțiune a artileriei inamice: „...eram foarte bucu-roși că se va termina odată cu nesfîrșitele frămîntări și vom porni la o acțiune serioasă de război. Trecerea unui obstacol de importanța Oltului — pe malul căruia se găseau trupele inamice la pîndă — ne indica măsura seriozității acestei acțiuni”⁴¹. Coloana și-a trecut trupele pe celălalt mal al Oltului prin două puncte, pe la Comăna de Jos și pe la Venetia de Jos, și, pînă la orele 8, poziția inamică de la Crihalma, puternic organizată pe mai multe linii, de tranșee și cu rețele de sîrmă, a fost cucerită prin lupte la baionetă. În urma atacului vijelios al trupelor române, inamicul a fost respins și urmărit pînă dincolo de Dăișoara, localitate ocupată pe la ora 12. Îndeplinindu-și misiunea, trupele au trecut în apărare cu avantposturi la nord de sat⁴². Detașamentul care a trecut pe la Venetia de Jos a fost călăuzit, spre și printr-un vad ușor practicabil, de tînăra țărancă din satul Părău, Maria Manciu-lea, „...o romîncă adevărată, plină de mult avînt patriotic și bărbăție și care a fost un adevărat exemplu de curaj și dispreț de moarte”⁴³. Autorul caracterizării de mai sus, participant la luptele de acolo, a notat și faptul că fiecare batalion avea cîte o călăuză⁴⁴, localnicii fiind cei mai buni cunoscători ai căilor de acces ferite de observarea inamică și a vadurilor de trecere peste Olt, iar puternica lor conștiință națională fiind imboldul care i-a determinat să se pună în slujba armatei române, trecută peste munți pentru a-i elibera și a înfăptui unitatea națională.

⁴⁰ *Idem*, p. 388.

⁴¹ *Idem*, p. 392—393 și H. Georgescu, *Amintiri din război. Faza frămîntărilor*, în *op. cit.*, XV, nr. 11—12, nov.—dec. 1938, p. 21—23.

⁴² Marele Stat Major, *Documente*... vol. I, p. 393, H. Georgescu, *Amintiri din război. Trecerea Oltului*, în *op. cit.*, XVI, nr. 5—6, mai-iunie 1939, p. 22.

⁴³ C. Calotescu, *op. cit.*, p. 71; *Universul*, nr. 265 din 24 septembrie/7 octombrie 1916; L. Ionescu-Tomșani, *Trecerea Oltului la 1—2 septembrie 1916 cu Maria Manciu-lea, în Cumidava*, XII—1, Brașov, 1979—1980, p. 271—276.

⁴⁴ C. Calotescu, *op. cit.*, p. 73.

Coloana din centru a primit ordinul de a forța Oltul pe la Hălmeag și de a cuceri înălțimile pe care se aflau întărituri inamice, urmînd a se îndrepta apoi spre Ticușul Vechi. După trecerea Oltului, prin lupte îndirjite au fost cucerite și ocupate pozițiile inamice, iar seara trupele coloanei s-au oprit și și-au organizat apărarea plasîndu-și avangposturile la sud de Ticușul Vechi.

Coloana din dreapta avea misiunea de a trece Oltul pe la Beclean și apoi, pentru a ușura sarcina coloanei din centru, urma să se îndrepte pe direcția Șona — Hălmeag și să ocupe zona Ticușul Vechi — Felmer. Forțele au fost împărțite în două detașamente, din care primul — cel mai puternic — călăuzit de „un român din Hurez”⁴⁵, a trecut Oltul pe la Beclean și a ocupat înălțimile de la sud-est de Calbor, îndreptîndu-se apoi spre Hălmeag. Al doilea detașament, avînd drept călăuză pe Emil Brînzca, despre care s-a amintit mai sus, după ce a respins o rezistență inamică în partea de sud a orașului (zona Gară — Parc) a trecut Oltul pe la Galați și s-a îndreptat apoi spre linia Calbor — dealul „La Cruce” (651 m), unde a purtat lupte pînă seara, asigurînd astfel spatele și stînga forțelor principale îndreptate spre Hălmeag. O altă încercare de trecere a Oltului s-a făcut pe la Voila, încercare eșuată datorită puternicului foc inamic de artilerie dinspre Cînceșor⁴⁶.

În urma aprigei înclătări de forțe din ziua de 2/15 septembrie 1916, în care trupele române au luptat eroic, pricinuind inamicului mari pierderi în oameni și materiale de război, în condițiile în care terenul și amenajările genistice ale inamicului au dezavantajat în mod evident pe ostașii români, Divizia a 3-a a ocupat o zonă a cărei linie de siguranță se afla între Dăișoara — sud Ticușul Vechi — dealul „La Cruce” (nord Făgăraș)⁴⁷.

În aceeași zi a desfășurării „Bătăliei de pe Olt”, M.C.G. a făcut cunoscut Armatei a II-a că are nevoie, pentru frontul de sud, de două divizii din componența acesteia, fapt care a determinat comandamentul armatei să ia măsuri în consecință. Pentru a asigura stăpînirea pozițiilor recent cucerite, trupele Diviziei a 3-a au fost dirijate spre zona Ticușul Nou — Rupea — Homorod, fiind înlocuite de cele ale Diviziei a 4-a, care, staționate în seara zilei de 1/14 septembrie în zona Perșani — Vlădeni, s-au pus în marș, a doua zi, și au ajuns în regiunea Toderița — Ileni — Rîușor — Mîndra. De aici s-au îndreptat spre Făgăraș și Beclean, de unde, datorită activității inamicului din zona Calbor — Boholt, în 3/16 septembrie au trecut Oltul și s-au angajat imediat în lupte. În 4/17 septembrie, după ocuparea satelor Calbor și Boholt, s-a reușit ca pe întreg frontul să fie atinse obiectivele fixate de M.C.G. Detașamentul care urma să asigure legătura cu Armata I-a a ajuns în 5/18 septembrie în zona Lisa — Pojorta, de unde trimitea zilnic spre vest patrulare de recunoaștere⁴⁸. După luptele din 2—4/15—17 septembrie elementele de siguranță ale inamicului erau dispuse pe liniile: Grînari — Bărcuț (Divizia 71-a austro-ungară) și Felmer — Cînceșor — Porumbacu (Divizia 1-a cavalerie austriacă)⁴⁹.

⁴⁵ Vezi nota 53.

⁴⁶ Marcel Stat Major, *Documente...*, vol. I, p. 393—394.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Idem*, p. 397—400.

Se va reveni asupra situației militare din sectorul făgărășan al frontului și a considerațiilor privitoare la desfășurarea operațiilor de pînă atunci după ce se va apela din nou la însemnările vicarului Iacob Popa și la alte mărturii care au darul de a contribui la cunoașterea celor petrecute în Țara Făgărașului și dintr-o altă perspectivă decît aceea schițată în rîndurile de mai sus.

*

După ce o parte a satelor făgărășene cunoscuseră bucuria primirii trupelor române încă din zilele de 24—25 august/6—7 septembrie, celelalte trăiau cu teama și speranța care le era transmisă de dese ciocniri ale patrulelor celor două armate. În zilele care au premers momentului atacului general pentru cucerirea înălțimilor de pe malul drept al Oltului, și celelalte sate din jumătatea de est a Țării Făgărașului au trăit marea bucurie a întîmpinării fraților de peste munți. Cei fugiți la munte și toți ceilalți care se ascuseseră de teama jandarmilor s-au întors la casele lor și, în frunte cu preoții satelor, au ieșit în calea trupelor române⁴⁹. „Armata română a fost primită pretutindeni cu o însuflețire indescritibilă. Numai cei cari au avut fericierea să vadă cu ochii lor și să trăiască aievea momentul întîlnirii fraților ar putea tălmăci în parte emoția sfîntă care i-a cuprins pe toți. Satele din valea Oltului au îmbrăcat din acea clipă haina de sărbătoare⁵⁰. Ziarul „Universul“ consemna relatările preotului făgărășan Trandafir Dragomir care „ne descrie în culori vii entuziasmul delirant ce domnește în localitățile unde au pătruns armatele noastre în Transilvania. Femei, fete, copii și bătrîni ies cu flori în întîmpinarea soldaților noștri, primindu-i cu drag, ca pe niște adevărați eroi și frați, ospătîndu-i și ținîndu-i într-o continuă sărbătoare... ei văd cu bucurie împlinindu-se acest vis urmărit de veacuri și salută din toată inima alipirea lor de mama patrie⁵².”

Mărturiile citate mai sus și altele care vor urma reprezintă o convingătoare imagine a modului de exprimare a puternicelor lor sentimente naționale de către masele populare din Țara Făgărașului alături de toți ceilalți români ardeleni, cărora le-a fost dat a întîmpina sărbătorește armata română pe pămîntul Transilvaniei, în momentele intrării trupelor românești în localitățile lor. În acest mod s-au manifestat țărani făgărășeni din fiecare din satele de sub munte în care, cu cel puțin o zi înainte de declanșarea operațiunilor de trecere a Oltului, fuseseră cantonate trupe românești. Din aceste sate, în primele ore ale zilei de 2/15 septembrie s-au îndreptat apoi către locurile de trecere a marelui rîu amintite deja.

Însemnările lui Iacob Popa ne oferă o descriere a modului „cum s-a întîmplat luarea Făgărașului, după cum am priceput-o din spusele celor ce au fost martori în diferitele puncte. Trupele române au plecat de la Săsciori (sud de Făgăraș) în noaptea aceea și au lovit orașul din toate părțile. Deja de la primele pușcături oamenii lui Sikorski, chemați

⁴⁹ *Idem*, p. 401.

⁵⁰ Vezi nota 25.

⁵¹ Vezi nota 21.

⁵² *Universul*, nr. 263 din 22(4) septembrie 1916.

să apere orașul, au luat-o la fugă — o trupă știu că s-a strecurat prin Tăbaci — și au trecut la Galați în tranșee, rumpind după sine puntea de scinduri ce o aveau peste Olt. Infanteria română, după ce a curățat jurul orașului de orice dușman s-a tras spre apus și, condusă de un român din Hurez, a trecut Oltul prin apă, pe din jos de oraș spre Beclean. În câteva minute a fost în virful dealului Calborului, de unde inamicul puțin la număr a fugit, iar coloana română s-a abătut spre răsărit gata să cadă în coastele și spatele tranșeeilor de la Galați cu un hurra! formidabil, care s-a auzit de la Spitalul Județean, de unde dr. Perțea privea aceasta în zorii zilei. Trupa lui Sikorski însă a observat primejdia și fără să tragă un foc s-a imbarcat în cele 80 de căruțe rechiziționate și gata de drum au fugit spre Sighișoara⁵³.

În timpul trecerii prin Făgăraș a detașamentului care se îndrepta spre Galați a avut loc ceremonia întâmpinării trupelor române și a predării orașului. La primărie, după ce au arborat „steagul mîndrului nostru tricolor“, membrii consiliului orășenesc au întâmpinat pe colonelul Nicolae Negulescu — comandantul Regimentului 28 infanterie — desprins dintre trupele care treceau în „ovațiile însuflețite ale românilor care ne adunaserăm acolo“. În numele consiliului orășenesc, vicarul Iacob Popa a „salutat armata română de bunăvenire“, după care a prezentat colonelului Negulescu condițiile în care a fost constituită această autoritate orășenească în urma retragerii oficialităților locale ale stăpînirii, iar apoi „l-am asigurat despre bunele și pașnicele sentimente ale locuitorilor de toate naționalitățile orașului și am terminat cu aclamarea armatei române“. În răspunsul său, colonelul Negulescu a arătat că „armata română nu e condusă de sentimente ostile față de nici una dintre naționalități“ precum și aceea că, neavînd răgaz de a se ocupa de afacerile orașului — detașamentul fiind în drum spre pozițiile ordonate la nord de Olt —, pînă la noi dispoziții, consiliul să rămînă organizat așa cum era și pînă atunci. După acestea colonelul Negulescu a revenit în coloana de trupe care se îndrepta spre punctul de trecere a Oltului.

Sînt ușor de înțeles sentimentele care stăpîneau pe românii făgărășeni în aceste prime ore ale zilei de 2/15 septembrie 1916, „zi memorabilă“ a intrării armatei române în Făgăraș. Cîțva timp după predarea orașului, Iacob Popa și ceilalți membri ai consiliului orășenesc se aflau în cercul din jurul generalului Grigore Crăiniceanu, comandantul Armatei a II-a, ascultînd cu mare bucurie știrile despre „înavintarea glorioasă a armatei române pe toată linia“. „Din momentul ce a intrat armata română în Făgăraș, românii ne-am simțit ușurați și foarte fericiți. Parcă nici nu ne puteam da seama de e realitate, ori numai vis. De multe ori alergam de colo pînă colo fără mare rost și întîlnindu-ne abia știam ce să ne spunem. Eram într-un adevărat extaz. Cu nespusă mîndrie și cu urale întâmpinam trupele ce soseau în urmă. Românii, am luat locul ce ni se cuvenea. Plini de mîndrie și demnitate, am ajuns și noi să umblăm cu fruntea înălțată“⁵⁴.

În această atmosferă de entuziasm general, în toată ziua următoare, 3/16 septembrie, Făgărașul și satele din jurul său au asistat la trecerea

⁵³ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 942, f. 11v.

lungilor convoaie ale trupelor Diviziei a 4-a, care au înlocuit pe acelea ale Diviziei a 3-a, dirijate spre est-nord-est.

Din dispoziția generalului de brigadă Grigore Simionescu, comandantul Diviziei a 4-a, a fost alcătuită o nouă listă a membrilor consiliului orășenesc. În componența noului consiliu intrau: dr. Liviu Pandrea — primar, dr. Victor Pralea — șef de poliție, Ioan Dejenariu — casier, Iacob Popa, dr. Titu Perțea, Derlogea, Poparad ș.a. — membri. În ziua de 4/17 septembrie a avut loc solemnitatea instalării noului consiliului orășenesc, desfășurată în prezența generalului Grigore Simionescu. În cuvîntul său generalul Simionescu a subliniat că scopul suprem al eforturilor întregii națiuni era acela „de a înfăptui unitatea politică a neamului românesc”. A declarat apoi, în numele regelui Ferdinand I al României, că „ia în posesiune orașul Făgăraș și îl pune sub stăpînire a mîi țară a armatei române” și că numește consiliul orășenesc, în componența propusă de localnici, invitîndu-l să treacă neîntîrziat la îndeplinirea atribuțiilor sale. A cerut tuturor cetățenilor să-și reia activitatea normală și a avertizat asupra unor eventuale acte ostile față de armata română. În numele tuturor localnicilor a luat cuvîntul vicarul Iacob Popa, care, după ce a mulțumit generalului Simionescu pentru participarea sa la solemnitatea instalării autorității orășenești, a dat glas profundului sentiment care stăpînea pe toți românii: „... în înaintarea glorioasă a armatei române, vedem împlinit visul cel mai frumos și mai îndrăzneț al neamului românesc”, exprimînd dorința generală de a contribui, prin toate mijloacele, la succesul operațiunilor armatei române⁵⁵.

Noul consiliu orășenesc a trecut imediat, în colaborare cu autoritățile militare, la luarea unor măsuri prin care să se împiedice prădările de case și prăvălii săvîrșite de unii orășeni și săteni. După 5/18 septembrie, în condițiile unei intense circulații de trupe, s-a acționat pentru asigurarea ordinii și siguranței publice, pentru desfășurarea muncilor cîmpului și a celorlalte activități. Pentru facilitarea schimburilor comerciale zilnic era stabilit cursul coroanei austro-ungare (în 6/19 septembrie, 1 coroană = 80 de bani românești, iar o zi mai tîrziu, 1 coroană = 70 bani)⁵⁶.

*

Acțiunile ofensive care au avut loc, în zilele de 2—4/15—17 septembrie, în sectorul făgărășan al frontului Armatei a II-a, precum și acelea de pe frontul Armatei de Nord sînt considerate ca reprezentînd încheierea primei etape a campaniei armatei române din Transilvania⁵⁷. Au fost acțiuni ofensive izolate care au avut loc după oprirea ofensivei generale din Transilvania prin ordinul M.C.G. din 26 august/8 septembrie 1916. Acestui ordin i-a urmat decizia, luată la Peris, în chiar ziua declanșării acțiunilor ofensive de pe linia Oltului făgărășan, de către M.C.G. prin care s-a modificat planul inițial de campanie, fiind mutat

⁵⁴ *Idem*, f. 12.

⁵⁵ *Idem*, doc. 925.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ V. Atanasiu, A. Iordache, M. Iosa, I. M. Oprea, P. Oprescu, *op. cit.*, p. 160.

centrul de greutate al operațiunilor militare pe frontul de sud⁵⁸. Această decizie modifica, în esență sa, planul de campanie inițial care prevedea ca efortul principal să fie îndreptat împotriva trupelor austro-ungare din Transilvania, provincie care, printr-o ofensivă susținută, urma să fie eliberată și unită cu România. Or, din desfășurarea evenimentelor militare, nu numai din zona în discuție, a fost pus în evidență faptul că, și înainte de luarea acestei hotărâri, s-au săvârșit abateri de la litera și spiritul planului de campanie inițial, îndeosebi prin încetinirea cu care a avut loc înaintarea trupelor⁵⁹ după deбуșarea vijelioasă a grupurilor de acoperire la vestul și la nordul trecătorilor carpatice. În locul exploatării la maximum a efectelor surprinderii inamicului a fost dat ordinul de oprire a ofensivei, care, dacă ar fi fost energic condusă, ar fi dus la realizarea, mai devreme și cu pierderi mai mici, a obiectivului ordonat de M.C.G. la 29 august/11 septembrie, scurtarea frontului și asigurarea unei mai bune legături între armate. Acest obiectiv, realizat, în parte, de trupele Corpului II de Armată prin luptele din 2—4/15—17 septembrie, ar fi putut fi atins cu mai bine de o săptămână mai devreme. Mai mult decât atât, prin acțiuni ofensive concertate ale Armatei a II-a, ale stîngii Armatei de Nord și ale dreptei Armatei a I-a, s-ar fi putut obține cu adevărat o importantă scurtare a liniei frontului, premisă esențială a realizării obiectivului prevăzut de planul de campanie, în prima etapă a operațiunilor militare în Transilvania — atingerea, către a 25-a zi de la mobilizare, a văii Mureșului.

Mărturiile participanților la luptele „Bătăliei de pe Olt” arată modul în care au fost înțelese și primite de către luptători, dornici de a se angaja într-o urmărire energică a inamicului, dispozițiile care opreau înaintarea trupelor și impuneau ocuparea de poziții de apărare: „Spre marea noastră surprindere vedem din nou sistemul organizărilor de poziții de rezistență — deci din nou ofensiva oprită — cînd noi ne așteptam la o înaintare fulgerătoare față de un inamic slab de forțe... În mod firesc urma ca inamicul să fie urmărit cu toată energia pentru a fi distrus și pentru a putea fi atins obiectivul ce se urmărea. Forțele inamicului erau slabe și nu aveau alt scop decât să ne întîrzie înaintarea, pînă ce vor sosi noi forțe”⁶⁰.

Urmînd deciziei M.C.G. din 2/15 septembrie, în 6/19 septembrie, s-a dat ordinul, completat ulterior cu noi dispoziții, de a se trece la întărirea cît mai puternică, pe trei eșaloane, a armatelor din Transilvania⁶¹.

În baza acestor ordine Armata a II-a dispus la rîndul ei liniile de rezistență pe care urmau a se organiza Diviziile a 3-a și a 4-a. Păstrînd avanposturi pe linia pe care s-a ajuns în 4/17 septembrie, Divizia a 4-a i s-a stabilit o zonă de adunare, în văile de la sud de Șinca Veche și Perșani, cu detașamente înaintate la Făgăraș și la Toderița și cu un detașament de legătură cu Armata a I-a, înspre Ucea de Jos. Divizia a 3-a urma să se adune în cîmpia de la sud-est de Bogata și să se acopere cu posturile înaintate de la Ungra și Crihalma. În caz de atac

⁵⁸ *Idem*, p. 161.

⁵⁹ *Idem*, p. 160—161.

⁶⁰ H. Georgescu, *Amintiri din război. Trecerea Oltului*, în *op. cit.*, p. 24.

⁶¹ Marele Stat Major, *Documente...*, vol. I, p. 401—403.

inamic, Divizia a 4-a ar fi urmat să se apere pe linia Șercăița—Șinca Veche — Perșani — Grid, iar Divizia a 3-a pe linia Fintina — Hoghiz, legătura dintre ele fiind asigurată de un detașament la Comăna de Sus. Începînd din 6/19 și pînă în 13/26 septembrie, pe frontul Armatei a II-a activitatea a constatat din regruparea unităților, organizarea și întărirea pozițiilor stabilite. În toată această perioadă s-au desfășurat recunoașteri continue și s-a realizat legătura cu flancul drept al Armatei a I-a. Detașamentul de legătură, ajuns cu grosul la Lisa, a trimis, în 7/20 septembrie, o patrulă de ofițeri la Avrig unde s-a luat contact cu Corpul de Olt, după care asemenea recunoașteri sînt făcute zilnic. În 9/22 septembrie au fost ocupate Ucea de Jos, Arpașu de Jos și Drăgușul⁶².

Intensa activitate legată de regruparea trupelor, aflate într-o continuă circulație, a stîrnit nedumerirea, atît a localnicilor⁶³, cît și a celor care au participat efectiv la evenimente⁶⁴. Unul dintre aceștia din urmă, referindu-se la perioada 4/17—14/27 septembrie, o aprecia astfel: „Perioadă de liniște fizică, dar de mare enervare. Perioadă de cadril pentru micile unități dar probabil de mari combinațiuni pentru marile comandamente. Perioadă de vești rele și bune; comentarii și pronosticuri, păreri și impresii, aprecieri și deprecieri. Nu vedeam nimic, nu știam nimic, decît să facem lucrări de sapă și ne mutăm din sat în sat”⁶⁵.

Acestei stări de lucruri avea să i se pună capăt odată cu angajarea celor două divizii în operațiunea de sprijinire a Corpului de Olt, ajuns într-o situație extrem de dificilă în urma unor masive concentrări de forțe inamice împotriva lui.

Intervalul de timp scurs de la intrarea României în război a fost folosit de inamic pentru transportarea unor însemnate forțe militare în Transilvania, acțiune facilitată de situația la care s-a ajuns pe fronturile europene și nerespectarea unor obligații pe care aliații țării noastre și le-au asumat. În aceste condiții a fost constituită Armata a IX-a germană, sub comanda generalului Erich von Falkenhayn, care în ziua de 13/26 septembrie a început ofensiva împotriva Corpului de Olt, pus astfel în situația de a desfășura acțiunile de apărare cunoscute sub numele de „Bătălia de la Sibiu”⁶⁶.

În bibliografia problemei au fost puse în evidență datele generale sau de detaliu ale aprigei înclăștări de forțe, despre care s-a emis aprecierea că ar fi putut avea o cu totul altă turnură dacă nu s-ar fi săvîrșit, la diferite eșaloane, o serie întreagă de greșeli⁶⁷. Una dintre aceste greșeli s-a considerat a fi fost întîrzierea cu care unitățile Armatei a II-a s-au pus în mișcare pentru a veni în ajutorul Corpului de Olt. Deși acest ajutor a fost cerut de Corpul de Olt încă din 10/23 sep-

⁶² *Ibidem*, p. 405.

⁶³ Vezi nota 55.

⁶⁴ H. Georgescu, *Amintiri din război. Faza dezorientărilor*, în *op. cit.*, XVI, nr. 11—12, nov.—dec. 1939, p. 17.

⁶⁵ C. Calotescu, *op. cit.*, p. 79.

⁶⁶ V. Atanasie, A. Iordache, M. Iosa, I. M. Oprea, P. Opreșcu, *op. cit.*, p. 168—178.

⁶⁷ *Idem*, p. 176—177.

temărie, deși comandantul Armatei a II-a, generalul Grigore Crăiniceanu, a propus, în 11/24 septembrie, deplasarea întregii armate spre vest, în concordanță cu o înaintare a Armatei de Nord⁶⁸, totuși M.C.G. a considerat necesare doar întărirea detașamentului de la Lisa și înaintarea spre vest a cavaleriei. Aceste forțe erau însă expuse focului inamic de pe dealurile de la nord de Olt, iar adversarul a interpus, în zona Porumbacu — Scorei — Sărata — vest Cîrțișoara, forțe care aveau ca obiectiv interzicerea accesului peste muntele Suru în „Țară”, precum și a contactului dintre detașamentul de legătură de la Lisa și a cavaleriei cu flancul drept al Corpului de Olt⁶⁹.

În momentul primirii ordinului de deplasare spre vest, Diviziile a 3-a și a 4-a erau dispuse, în urma regroupărilor efectuate în baza dispozițiilor M.C.G. de organizare a liniilor de rezistență, astfel:

— Divizia a 3-a în sectorul Hoghiz — Comăna, cu avanposturi pe malul drept al Oltului la Ungra, Ticușul Nou și Crihalma,

— Divizia a 4-a în sectorul Grid — Șinca Veche, cu detașamente înaintate la Hălmeag, Făgăraș (detașamentul „Făgăraș” cu posturi de supraveghere pe înălțimile de la nord de Olt) și Toderița (detașamentul „Măgura Voinii”). Sub ordinele Diviziei a 4-a se afla și detașamentul de legătură cu Corpul de Olt care avea grosul la Lisa și posturi înaintate la Viștea de Sus și Ucea de Sus⁷⁰.

În cursul zilei de 14/27 septembrie s-a primit ordinul de înaintare în sprijinul Corpului de Olt și s-a început deplasarea spre vest, așa încît, în seara zilei de 15/28 septembrie, Divizia a 3-a, care a efectuat marșul, pe o singură coloană, pe direcția Ticușul Vechi — Cobor — Felmer — Șoarș — Rodbav, a ajuns pînă la nord și la vest de Cincu. Divizia a 4-a, căreia îi revenea acțiunea principală, s-a grupat în două coloane, care au înaintat la nord și la sud de Olt. Coloana de nord a ajuns în seara zilei de 15/28 septembrie la Rucăr, după ce respinsese rezistențe inamice la Calbor și la Cîneșor, iar coloana de sud a ajuns pînă la Viștea de Jos, de unde, din cauza tirului artileriei inamice de pe dreapta Oltului, s-au deplasat spre Arpașul de Sus. Aici au ajuns, după un marș greu, abia în dimineața zilei de 16/29 septembrie⁷¹.

În noaptea de 15—16/28—29 septembrie Corpul de Olt s-a retras în defileul Oltului⁷². Retragerea acestui corp de armată nu a ajuns la timp la cunoștința comandamentului Armatei a II-a, așa încît în cursul zilei de 16/29 septembrie, Divizia a 3-a, respingînd rezistențe succesive, a înaintat pînă în zona Toarcă — Săsăuș — Șomartin, iar coloana de nord a Diviziei a 4-a, pînă la Feldioara. Coloana de sud a înaintat, în condițiile unor drumuri grele și ale unor repetate tiruri de artilerie inamice de la nord de Olt și dinspre Porumbacu, pînă la vest de Oprea Cîrțișoara⁷³. Analizîndu-se situația la care s-a ajuns pe frontul Armatei a II-a, în dimineața zilei de 17/30 septembrie s-au dat ordinele de

⁶⁸ G. A. Dabija, *Armata română în războiul mondial (1916—1918)*, vol. II. București, f. a., p. 173.

⁶⁹ Marele Stat Major, *Documente...*, vol. II, p. 354.

⁷⁰ *Idem.*, p. 395.

⁷¹ *Idem.*, p. 414—417.

⁷² *Idem.*, p. 422—423.

⁷³ *Idem.*, p. 432—438.

retragere a forțelor angajate în operațiunea de sprijinire a Corpului de Olt. Divizia a 3-a și coloana de nord a Diviziei a 4-a au început imediat retragerea. Coloana de la sud de Olt, care avansase cel mai mult spre vest, a angajat, înainte de a primi ordinul de retragere, luptele cu unitățile inamice din zona Sărata — Porumbacu. Acțiunile ofensive din ziua de 17/30 septembrie, purtate de regimentele 6 și 21 infanterie și 6 vânători, cunoscute sub numele de „Luptele de la Porumbacu”, au fost încununate de o frumoasă victorie ale cărei consecințe nu au putut fi exploatate, deoarece s-a primit, între timp, ordinul de retragere⁷⁴. În timpul acestor lupte au fost produse inamicului mari pierderi în oameni și tehnică de luptă. Și în luptele duse în zona Sărata — Porumbacu s-au înscris o serie de fapte de eroism românesc. Un fapt de o deosebită semnificație s-a petrecut în hotarul satului Sărata, unde a căzut grav rănit, în timp ce își conducea plutonul, un fiu al acestui sat, Victor Balea, fostul ajutor de contabil de la banca „Albina” care a trecut în 1914 în România și a urmat cursurile unei școli de ofițeri de rezervă devenind sublocotenent în armata română⁷⁵.

Luptele de la Porumbacu au însemnat ultima acțiune din cadrul operațiunilor Armatei a II-a în sprijinul Corpului de Olt, operațiuni care, începute mai devreme, ar fi putut avea rezultate importante, de natură chiar să schimbe situația generală a frontului din această parte a Transilvaniei⁷⁶. Aceasta este confirmată și de memoriile generalului Erich von Falkenhayn, care apreciau drept foarte critică situația armatei pe care o comanda. Despre momentele de răscruce ale „Bătăliei de la Sibiu”, vestitul general consemna: „Mai rar în viața mea, nu tocmai săracă în puncte dramatice, am așteptat cu încordare mai serioasă desfășurarea evenimentelor ca în ziua de 16 septembrie”⁷⁷.

După retragerea Corpului de Olt în interiorul defileului marelui riu, Armata a IX-a germană avea să-și îndrepte grosul forțelor împotriva Armatei a II-a române.

Urmărită de slabe forțe de cavalerie inamice, Divizia a 4-a s-a retras spre est și a ajuns pînă în seara zilei de 21 septembrie/4 octombrie pe linia Șinca Veche — Perșani, linie ale cărei poziții asigurau căile de comunicație spre Țara Birsei⁷⁸.

În ziua de 22 septembrie/5 octombrie s-au desfășurat luptele de la Șinca Veche — Perșani, lupte în care superioritatea numerică a inamicului și unele defecțiuni în organizarea dispozitivului de apărare au determinat respingerea și apoi retragerea trupelor române, prin defileurile Șinca și Vlădeni, spre Țara Birsei⁷⁹. Aceste ultime lupte desfășurate în zona fâgărășană a frontului armatei române din timpul cam-

⁷⁴ *Idem*, p. 539—540.

⁷⁵ P. Abrudan, *op. cit.*, p. 202.

⁷⁶ R. Băldescu, *Războiul național. Operațiunile din 1916*, vol. I, Sibiu, 1933, p. 202.

⁷⁷ E. v. Falkenhayn, *Campania Armatei a 9-a împotriva românilor și rușilor. 1916/1917.*, București, 1937, p. 61.

⁷⁸ Marele Stat Major, *Documente...*, vol. II, p. 553—585; R. Băldescu, *op. cit.*, 215—230.

⁷⁹ *Ibidem*.

paniei din toamna anului 1916 au încheiat un capitol din cele mai dramatice ale istoriei acestei părți a Transilvaniei. Cele câteva date și fapte prezentate aici se înscriu și ele în tabloul general al acestei etape a luptei general românești pentru înfăptuirea unității naționale.

*

Odată cu retragerea din Țara Făgărașului a trupelor armatei române, multora dintre oamenii locului le-a fost rezervată dureroasa condiție a refugiului, singura modalitate de a scăpa de rigorile măsurilor represive ale regimului care și-a reinstalat autoritățile în fruntea comitatului și a orașului. Manifestările de dragoste frățească pentru armata română, de la primirea sărbătorească, găzduirea ofițerilor și ostașilor și pînă la diferitele servicii făcute trupelor care au trecut Carpații pentru a-i elibera (furnizarea de informații, îndeplinirea rolului de călăuză, îngrijirea răniților sau chiar participarea la acțiuni îndreptate împotriva trupelor inamice), precum și exprimarea deschisă, în forme din cele mai diverse, a sentimentelor lor naționale, reprezentau, din motive ușor de știut, explicația alăturării multora dintre făgărășeni la convoaiele în retragere. Acum au trecut în Țară mulți dintre cei 605 făgărășeni pe care date ale vremii i-au consemnat printre refugiații în România⁸⁰. Nu puteau alege altă cale decît aceea a retragerii odată cu armata română nici dr. Liviu Pandrea, Iacob Popa, dr. Victor Pralea, dr. Titu Perțea și alți membri ai consiliului orășenesc instalat la Făgăraș în condițiile amintite mai sus, nici studentul în medicină la Buda-pesta Liviu Ursu (originar din Ohaba), care a lucrat în spitalul din Făgăraș alături de dr. Titu Perțea și de personalul sanitar din cadrul armatei române⁸¹, nici Emil Brinzea (Hurez) și alții ca el — foste călăuze ale unor detașamente românești —⁸², nici învățătorii Vincențiu Fărcaș (Ileni), Moise Cîlția sau profesorul Mihai Novac (Șona)⁸³ și mulți alții. Tot atunci au trecut peste munți în România și frații Valeriu, Octavian și Aurel Literat din Luța, ultimul în vîrstă de numai 13 ani⁸⁴. Surorile Victoria și Maria Manciulea și prietena lor Lucreția Canjea din Părău, după ce au ajuns în România, s-au încadrat în serviciul sanitar al armatei române⁸⁵. La îndemnul lui Iacob Popa, din Făgăraș, s-au refugiat tot atunci și tinerii: Cornel Pop, Tertulian Langa, Nicolae Stroia și alții⁸⁶. În mulțimea celor care se aflau în Moldova, în condițiile extrem de grele ale iernii anilor 1916—1917, se găsea de fapt marea majoritate a preoților și a învățătorilor satelor făgărășene, alături de mulți

⁸⁰ T. V. Păcățian, *Jertfele românilor din Ardeal, Bănat, Crișana, Sătmar și Maramurăș aduse în războiul mondial din anii 1914—1918*. Sibiu, 1923, p. 25.

⁸¹ P. Abrudan, *op. cit.*, p. 207—208.

⁸² Vezi nota 24.

⁸³ Vezi nota 25.

⁸⁴ MuzIstTrans, nr. inv. M. 7892.

⁸⁵ M. Manciulea, *Aduceri aminte, în Și-au făcut datoria (Amintiri din primul război mondial)*. [București, 1968], p. 27—28.

⁸⁶ Vezi nota 55.

alți frunțași sau oameni de rînd⁸⁷. Altfel, ar fi avut de suportat rigorile măsurilor represive ale regimului de teroare reinstaurat curînd după retragerea trupelor române. Mulți dintre preoții satelor făgărășene au fost închiși sau internați în închisori sau lagăre, fiindu-le sechestrate bunurile materiale de care dispuneau⁸⁸. Măsurile represive ale autorităților au fost îndreptate și împotriva țăranilor, așa cum s-a întîmplat în satul Săvăstreni, unde au fost deținuți un număr de zece localnici, între care: Simion Dobrin, Ioan Crăciun și Pavel Biliboacă⁸⁹. Au avut de suportat și sicanări de tot felul, brutalizări și internări mulți dintre membrii familiilor celor refugiați în România, așa cum s-au petrecut lucrurile cu părinții Mariei Manciuș⁹⁰ sau ai lui Sidon Turcea⁹¹. După aceleași date, publicate de T. V. Păcățian în 1923, numărul celor internați și arestați din județul Făgăraș s-ar fi ridicat la cifra de 205⁹².

Avînd sentimentul împlinirii unei duble datorii față de cauza general românească — unitatea națională —, atît din partea lor înșiși, cit și pentru cei rămași acasă sau aflați încă sub drapel străin, marea majoritate a refugiaților transilvăneni au servit statul român în moduri din cele mai diferite. Cererea lui Iacob Popa, din 4/17 ianuarie 1917, adresată ministerului de război al României, prin care solicita primirea în armată, era motivată de dorința „de a fi făcut cauzei românești folosul cel mai mare după împrejurările date”⁹³. Același Iacob Popa lansa, în coloanele „Neamului Românesc” al lui Nicolae Iorga, un patetic „Apel către românii transilvăneni, refugiați pe urma retragerii armatei ro-

⁸⁷ În afara celor deja amintiți se mai refugiaseră: preoții — Matei și Vasile Răduț (Berivoi), Constantin Grama (Rîușor), Dumitru Purice (Hurez), Pavel Borzea (Viștea de Jos), Pavel Monea (Streza Cîrțișoara), Nicolae Clonțea (Beclan), Bartolomeu Zaharia (Ludișor), George Vasu (Voila), Ion Comșa (Boholt), George Șolca (Calbor), Nicolae Aron și Traian Păcală (Galați), Alexandru Pop (Lisa), Ion și Vincențiu Pop (Sîmbăta de Sus), Nicolae Boer (Breaza), Valer Judele (Mărgineni), Ion Pop (Hirseni), Dumitru Bărbat (Șercaia), Ilarie Cocan (Mindra), Cornel Pop (Părau), David Chiujdea (Șinca Nouă); învățătorii — Ghedeon Socol (Căpăcel), Chirion Adămoiu și Vincențiu Ștefan (Sîmbăta de Sus), Ion Drugă (Ludișor), Matei Boamfă (Părau), George Renghea (Șinca Nouă), Lazăr Sbirneci și Vincențiu Monea (Toderița), Ioan și Nicolae Bărbat (Șercaia); vezi S. Stanca, *op. cit.* p. 167—171 și însemnările protopopului Nicolae Borzea aflate în arhiva Bisericii Sf. Treime din Făgăraș, f. 27. Într-un document din martie 1917 mai sînt amintite și alte nume: Dănilă și Alexandru Șerban (Voila), Ion Bica (Pojorta), George Boeriu (Viștea de Jos), Solomon Făgărășan (Drăguș), George Codrea, Maria dr. Șerban, Aldulea Mețianu și George Comănariu (Făgăraș), George și Alexandru Popa (Ludișor), Ion Șandru (Viștea de Jos), Victor Vlad (Șercaia), Laurian și Alexandru Gabor (Oprea Cîrțișoara), Aurel Popa (Arpașu de Sus), Petru Dobru (Toderița), frații Albu (Părau), Ștefan Halmaghi (Comăna de Jos); Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 271, f. 1—2.

⁸⁸ S-au aflat în această situație: Ion Capătă (Șona), Iosif Cațavei (Lisa), Petru Cațavei (Rodbav), George Conta (Cincu), Mihai Ganea (Veneția de Jos), Damaschin Ghircoiaș (Bucium), Dumitru Mandea (Porumbacu de Jos), Eftimie Maniu (Fîntina), Aurel Mușat (Ucea de Sus), Ion Popița (Comăna de Jos), Ion Răduț (Seliștat), Vasile Stoicanea (Șercaia), Popa Lazăr (Șinca Nouă), Nicolae Munteanu (Lisa), Ion David Pop (Scorei), Ion Bunea (Vad), Petru Langa (Șercaia), Andrei Radeș (Berivoi) și alții; vezi S. Stanca, *op. cit.*, *passim*.

⁸⁹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 288.

⁹⁰ M. Manciuș, *op. cit.*, p. 28.

⁹¹ S. Turcea, *op. cit.*, p. 110.

⁹² Vezi nota 80.

⁹³ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Iacob Popa, doc. 155.

mâne⁹⁴, din care răzbate cu putere adinca credință în victoria a ceea ce numea „marea cauză a neamului românesc“, aceasta în momentele extrem de grele prin care trecea România în iarna anului 1917. Apelul cerea tuturor celor aflați în aceeași situație ca și el a fi gata de orice sacrificiu, căci „E imposibil fraților, să nu ne dăm seama despre aceea că războiul acesta al nostru este menit să sfarme lanțurile sclaviei din toate veacurile ale neamului românesc și să ne deschidă epoca de fericire, care să ne compenseze pentru toate suferințele din trecut. E imposibil, să nu ne dăm seama că războiul acesta, în măsură destul de considerabilă, este rezultatul acțiunii de propagandă și reedșteptare națională a Școlii Ardelene, din care atâtea idei și atîția bărbați mari au trecut Carpații dincoace. E imposibil să nu ne dăm seama că războiul acesta este menit să realizeze idealul nostru național, fiind el astfel încoronarea cea mai desăvîrșită a luptelor noastre politice îndrumate prin luminatul discurs rostit de Simion Bărnuț la adunarea de la Blaj ținută la 1848. Se poate așadar, ca noi ardelenii de astăzi, să nu luăm toată partea cită ni se cuvine, în războiul acesta?... Nu noi vom fi trădători ai trecutului nostru; nu voim să dezertăm de la dorința noastră sfîntă, nu voim să ne tînguim, deoarece pentru o astfel de cauză nici o jertfă nu poate fi prea mare! Să ne amintim, fraților, cum noi am fost acea mică parte a poporului român de peste munți, care pe scurtă vreme, ce e drept, dar am gustat din farmecul și din fericirea realizării celui mai frumos vis al neamului românesc... și cel ce gustă o astfel de fericire nu se mai poate învoi să fie lipsit de ea“. Cea mai potrivită cale prin care românii din afara granițelor naționale își puteau aduce contribuția la susținerea uriașului efort militar în care România se afla angajată, cale recomandată și de autorul apelului amintit, era aceea a înrolării în armata română. Aceasta a fost calea pe care au urmat-o cei peste 20.000 de români transilvăneni cîți se aflau, în martie 1918, înrolați în armata română⁹⁵. Făgărășenii și-au adus și ei o importantă contribuție alături de fiii celorlalte părți ale pămîntului românesc la războiul României pentru unitatea națională. Încercînd o estimare a numărului făgărășenilor care au luptat ca voluntari, înrolați în armata română în diferite etape ale războiului, s-ar putea pleca de la indiciul reprezentat de listele membrilor „Uniunii foștilor voluntari din războiul pentru întregirea neamului“ decorați la începutul deceniului al 4-lea. În listele despărțămîntului Făgăraș al U.F.V.R. figurează numele a peste 750 de foști voluntari⁹⁶. Acestui număr trebuie să îi adăugăm cel puțin încă 200, reprezentînd pe cei căzuți în lupte sau decedați ulterior războiului și pe cei stabiliți în alte localități ale țării, așa încît ar rezulta o cifră de circa 1.000 de fii ai Țării Făgărașului care au luptat în armata română din timpul întregului război. Cea mai mare parte dintre aceștia provenea din rîndurile prizonierilor din Rusia recrutați ca voluntari în armata română, activitate în care s-au distins atît fostul membru al

⁹⁴ *Neamul românesc*, XII, nr. 11 din 14 ianuarie 1917, p. 2.

⁹⁵ D. Tuțu, *Voluntarii români împotriva Puterilor Centrale în lupta pentru eliberarea națională*, în *Studii*, 1968, nr. 6, p. 1133.

⁹⁶ *Gazeta Voluntarilor*, nr. 1 din 5 ianuarie 1932, nr. 9 din 15 mai 1932, nr. 9 din 8 iunie 1933, nr. 10 din 19 iunie 1933, nr. 3 din 30 mai 1935.

comisiei de redactare a Declarației de la Darnița, dr. Octavian Vasu⁹⁷, cit. și Iacob Popa⁹⁸. O altă pagină de înalt patriotism în cronica eroismului românesc din timpul acestui război au înscris-o cadrele serviciului sanitar. Dr. Titu Perțea, care, după conlucrarea de la Făgăraș cu corpul medical al Armatei a II-a, a ajuns și el medic militar în armata română, cu grad de maior, s-a numărat printre cei care și-au dat viața în lupta extraordinară dusă împotriva epidemiilor izbucnite în rindul trupelor și a populației civile⁹⁹. Alături de dr. Titu Perțea, au activat în serviciul sanitar al armatei române și alți făgărășeni: studenții mediciști Olimpiu Poparad (Streza Cîrțișoara), Matei Sofonea (Drăguș), Emil Țeposu (Comăna de Sus), Lazăr Isaicu (Cîrța), Liviu Ursu (Ohaba) și soldatul sanitar Daniel Sasu (Hurez)¹⁰⁰.

Datele privitoare la zbugiumatele evenimente petrecute la nivelul acestei părți a pământului românesc — Țara Făgărașului — și la modul în care oamenii locului s-au implicat în această etapă hotăritoare a procesului istoric încununat de Marea Unire din 1918 se înscriu și ele, prin ceea ce au mai semnificativ, în șirul dovezilor de netăgăduit ale caracterului popular și național al participării românilor, din toate teritoriile locuite de ei, la războiul în urma căruia avea să fie înlăptuit idealul unității naționale.

IOAN CIUPEA

⁹⁷ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 273.

⁹⁸ I. Botezan, *op. cit.*, p. II—V.

⁹⁹ *Neamul românesc*, XII, nr. 62 și 63 din 6, 7 martie 1917.

¹⁰⁰ Arhivele Statului București, Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosarele nr. 7/1917, f. 72, f. 18, nr. 19/1917, f. 8, nr. 3/1917, f. 22.

CONTRIBUȚII LA ISTORICUL ASIGURĂRILOR MUNCITOREȘTI DIN ROMÂNIA (1918—1920)*

În perioada avântului revoluționar, în contextul realizării unității de stat a României, proletariatul din România a militat cu abnegație și pentru obținerea unui cadru legislativ mai propice muncii și vieții sale. Acțiunile proletariatului din Transilvania, legate indisolubil de ale proletariatului din restul țării, au impus Consiliului Dirigent, Resortului de Ocrotiri Sociale, luarea unor măsuri absolut necesare. Consiliul Dirigent, avându-i printre membrii săi și pe socialiștii I. Flueraș, șeful Resortului mai sus amintit, și pe I. Jumanca, șeful Resortului de Industrie, prin tot ce a întreprins, a urmărit o detașare de trecut, nu numai prin așezarea activității instituțiilor de asigurare și ajutorare ale muncitorilor în cadrul politic al statului român, ci și prin înnoiri'e de ordin legislativ, reclamate cu insistență de muncitorimea conștientă.

Dispozițiile Consiliului Dirigent privind asigurările muncitorești și-au găsit expresia finală în Decretul Nr. XIX adoptat la 1 octombrie 1919.

Pînă la acea dată se cuvin a fi amintite cîteva din Ordonanțele sau Ordinele circulare emise de Resortul Ocrotirilor Sociale, prin care s-au modificat unele prevederi ale legislației în această materie, anterioară lui 1 decembrie 1918¹.

Inceputul a fost făcut prin Ordonanța nr. 318 din 1/14 martie 1919, prin care Casele de asigurare muncitorească și Casele întreprinderilor pentru ajutorarea bolnavilor aflate pe teritoriul Transilvaniei erau îndrumate să întrerupă orice legături cu fostele lor foruri centrale de la Budapesta. Atribuțiile acestora, pînă la constituirea în Transilvania a unor atari organisme, erau preluate de Resortul Ocrotirilor Sociale². În aceeași zi, printr-o Notă circulară, prefectii erau invitați să vegheze asupra respectării stricte de către autoritățile administrative a obligațiilor ce le reveneau privind funcționarea normală a Caselor de asigurare și ajutorare, „altcum Casele nu vor putea satisface îndatorirea de plată și mulțimea muncitorilor bolnavi și invalizi ar fi despoiată de

* Comunicare ținută la Sesiunea științifică organizată de Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca în anul 1982.

¹ Art. de lege XIX din 1907 privitor la asigurarea muncitorilor industriali și comerciali pentru caz de boală și accident, ordonanțe și regulamente pentru aplicarea acestei legi.

² *Gazeta oficială* publicată de Consiliul Dirigent, nr. 17—19, din 15—26 martie 1919, p. 12—13; Arh. St. Cluj-Napoca, fond Prefectura jud. Cojocna, mapa 2, act 776/1919.

acest sprijin minimal al existenței³. Hotărârile la care ne-am referit s-au adoptat după o prealabilă consfătuire — anchetă în terminologia epocii — organizată din inițiativa șefului Resortului de Ocrotiri Sociale, la care au participat reprezentanți ai Caselor cercuale și ai Caselor de întreprinderi⁴.

Printr-o altă Nouă circulară din 3/17 martie 1919 Casele cercuale de asigurare erau chemate să plătească ajutoarele pentru cei care suferiseră accidente, indicându-li-se și modalitățile concrete de efectuare a plăților⁵.

Resortul s-a preocupat și de întocmirea unui conspect al Caselor de asigurări muncitorești particulare ale întreprinderilor miniere și ale fabricilor de tutun aflate pe teritoriul Transilvaniei, de adunarea datelor necesare operațiunii de lichidare cu Centrala caselor de asigurări muncitorești din Budapesta.

Noi precizări sau completări ale conținutului Ordonanței nr. 518 s-au cuprins în Nota circulară din 23 aprilie 1919⁶. După ce se reamintea că prin Ordonanța amintită, Resortul a „luat asupra sa dreptul” de a supraveghea controlul și administrarea Caselor cercuale de asigurare muncitorească și ale Caselor întreprinderilor pentru ajutorarea bolnavilor din Transilvania, se dispunea ca problemele nerezolvate ale acestor instituții care ținuseră de forurile de la Budapesta să fie înaintate Resortului; hotărârile și rapoartele Caselor adresate organelor superioare, sau oficiilor de stat să fie redactate în limba română; se admitea ca registrele și conturile caselor să fie conduse și în limba maghiară; se considera oportună abonarea Caselor la „Gazeta Oficială” publicată de Consiliul Dirigent.

După instituirea autorității statului român și asupra județelor Bihor, Satu Mare și întregului județ Sălaj, Resortul Ocrotirilor Sociale printr-o Ordonanță din 16 mai 1919 a supus și activitatea Caselor de asigurare muncitorească de pe aceste teritorii normelor generale stabilite pînă în acel moment pentru restul Transilvaniei⁷.

Un moment de seamă din procesul reorganizării sistemului de asigurări muncitorești l-a constituit preluarea Caselor de asigurări, operațiune începută la 6 iunie și încheiată la 15 septembrie 1919, așa după cum rezultă din Darea de seamă întocmită la 8 aprilie 1920 de Secția asigurărilor muncitorești din cadrul Resortului Ocrotirilor Sociale⁸. Se găsiseră în total 25 Case cercuale pentru asigurările sociale, 20 Case ale întreprinderilor și 38 Case miniere, unele din ele fiind ajutate cu sume de bani de către Resort, pentru a-și putea continua activitatea cu bune rezultate.

³ Arh. St. Cluj-Napoca, fond. cit., act. cit.

⁴ *Revista economică*, nr. 10, din 8 martie 1919, p. 86.

⁵ *Gazeta oficială*, nr. 24—25, din 17. 26 martie 1919, p. 2. Completarea Ordonanței. Cf. Ordonanța nr. 1090 din 26 aprilie 1919, în *Gazeta oficială*, nr. 26—28, din 1919, p. 15.

⁶ *Idem*, p. 14—15.

⁷ *Gazeta oficială*, nr. 31—35, din 1919, p. 4.

⁸ Arh. St. Cluj-Napoca, fond, Iuliu Moldovan, d. 1.

Toate aceste măsuri și dispoziții, ca și acțiunile pregătitoare în vederea înființării Casei Centrale pentru asigurările muncitorești, hotărârile consfătuirii directorilor de Case cercuale organizate de Resort în iulie 1919, se vor reflecta în cuprinsul Decretului nr. XIX al Consiliului Dirigent, care a determinat schimbări însemnate în sfera asigurărilor muncitorești din Transilvania⁹.

În acest context vom prezenta succint conținutul Legii XIX din 1907, intrucît Decretul Consiliului Dirigent, scoțind din vigoare toate celelalte legi și ordonanțe cu privire la asigurarea unor categorii de muncitori industriali sau agricoli, i-a supus și pe aceștia prevederilor legii din 1907.

Principiile fundamentale ale Legii erau: statificarea; obligativitatea; uniformitatea cotizățiilor; uniformitatea organelor de conducere; organe comune de conducere; centralizarea; reprezentarea paritară în toate organele de directivă și de hotărîre a muncitorilor și a patronilor, statul avînd doar rolul de a le supraveghea; crearea de organe speciale pentru judecarea litigiilor privind asigurările sociale.

Instituțiile de asigurare muncitorească în caz de boală și accident erau atît la nivel central — Casa regnicolară pentru asigurările muncitorești — cit și la cel local — Casele cercuale —, organizații autonome ale asiguraților și patronilor, cu o individualitate financiară distinctă, care-și alegeau nu numai organele de conducere, ci și funcționarii. Contro-

⁹ Decret nr. XIX despre modificarea Art. de lege XIX: 1907 privitor la asigurarea muncitorilor industriali și comerciali pentru caz de boală și accident, în *Gazeta oficială*, nr. 57—60, din 4—13 octombrie 1919, p. 9—11; vezi pentru chestiunea asigurărilor muncitorești: M. Sanielevici, *Note asupra asigurărilor sociale din finiturile alipite*, în *Independența economică*, nr. 4, din 1919, p. 14—15; Vasile D. Viesescu, *Evoluția regimului muncii industriale în România*, București, 1929; D. Constantinescu, *Legislația socială anterioară înființării Ministerului Muncii*, în *Zece ani de politică socială în România*, București, [1931], p. 27—53; G. Brătescu, *Istoria ocrotirii sănătății muncitorilor din România*, București, 1957, p. 194—195; N. Ghiulea, *Chestiunea muncitorească în Ardeal și Banat*, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1919—1928*, vol. I, p. 707—738; Idem, *Observații [privind] Decretul Nr. XIX, în Prevederea* (București), nr. 4, din 1920, p. 97—104; M. Enescu, *Zece ani de activitate în cîmpul asigurărilor sociale*, în *Zece ani de politică...*, p. 113—157; N. Praporgescu, *Contribuția patronilor la Casa de asigurare contra boalei*, în *Buletinul muncii și al ocrotirilor sociale*, nr. 1—4, din 1920, p. 182—186; idem, *Cîteva observații asupra asigurărilor sociale în Transilvania și Banat (Raport)*, în *Buletinul muncii și al ocrotirilor sociale*, nr. 1—4, din 1920, p. 9—17; Ilie Stoinel, *Asigurările sociale*, București, 1938; *Dare de seamă asupra activității Casei centrale a asigurărilor sociale pe anii 1912—1934*, București, 1935; *Legislația de ocrotire muncitorească*, în *Inspeția muncii în 1924*, București, 1926, p. 3—10; Marco I. Barasch, *Legislația muncii în România. Mișcarea legislativă de după război*, București, 1927; Ilie Ceaușescu, *Din istoria contractului colectiv în România*, București, 1970; *Mișcarea muncitorească și legislația muncii în România 1864—1944*, Coordonatori: Nicolae Petreanu și Ilie Ceaușescu, București, 1972.

lul și supravegherea statului se exercitau prin Oficiul de Stat, care avea o secție pentru asigurare și una juridică. Cu toată autonomia administrativă pe care o aveau instituțiile de asigurare, statul putea interveni energic în activitatea lor, putându-le chiar suspenda autonomia.

Dintre modificările survenite în sistemul asigurărilor sociale din Transilvania, ca urmare a elaborării Decretului XIX, menționăm următoarele:

- se unificau instituțiile de asigurări muncitorești, abrogându-se regimurile speciale de asigurare ce existau pentru muncitorii din întreprinderile miniere, fabricile de tutun și muncitorii agricoli;

- se desființau Casele de ajutor pentru caz de boală ale întreprinderilor, incluzându-se toți salariații într-o singură instituție de asigurare și sub un singur regim, acel al Legii din 1907, organul central al asigurărilor muncitorești numindu-se *Casa Centrală pentru asigurările sociale*, iar cele locale, *Case cercuale pentru asigurările sociale*;

- s-a desființat Oficiul de Stat, atribuțiile lui trecând asupra Resortului Ocrotirilor Sociale;

- s-au menținut doar casele speciale de asigurare ale căilor ferate;

- se mențineau în vigoare drepturile la pensiile de invaliditate din boală, sau cele de bătrînețe de care beneficiau minerii și muncitorii agricoli.

E de remarcat că pînă în anul 1932 în Transilvania n-a existat asigurarea obligatorie pentru pensia de invaliditate din boală sau de bătrînețe decît pentru lucrătorii din întreprinderile miniere;

- se lărgea foarte mult numărul persoanelor asigurate, extinzîndu-se asigurarea la toți salariații fără nici o limită de salariu;

- se dispunea ca întreg excedentul anual al Caselor cercuale să fie transmis Casei centrale.

Perioada de pregătire a Decretului, adoptarea și conținutul său, iar mai apoi aplicarea lui au fost urmărite îndeaproape de proletariat, acțiunile în aceste domenii înscriindu-se în eforturile generale ale muncitorimii de a-și avea asigurate într-o măsură sporită munca și viața. Proletariatul transilvănean, detașament combativ al proletariatului român, condus de P.S.D. și de syndicate, a militat neabătut pentru aplicarea în practică a celor cuprinse în Rezoluția de Unire de la 1 decembrie 1918 și în Manifestul lansat de Consiliul Dirigent la scurt timp de la începutul activității sale, cu privire la drepturile și libertățile muncitorești. La Congresul P.S.D. din ianuarie 1919¹⁰, la conferințe ale Partidului Social-Democrat, la ședințe ale secțiilor partidului, la congre-

¹⁰ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1916—1921*, București, 1966, p. 151—160.

sele sindicale, în presa muncitorească, în memorii adresate conducerilor întreprinderilor, au fost mereu prezente chestiunile privind asigurările muncitorești. „Se lucrează pentru înființarea Caselor muncitorești de asigurare și pentru reformarea legii de asigurare în caz de boală și accident... În aceste case de asigurare se vor contopi toate instituțiile de asigurare particulare cit și bruderladele¹¹ de la societățile miniere. Aceste instituții medievale care legau pe muncitor de fabrică, pe mineri de ocna unde era rob, fără ca vreodată să le dea vreun ajutor, vor dispărea” — scria „Adevărul” din 20 aprilie 1919.

Anunțind apariția Decretului XIX, „Tribuna socialistă” din 23 octombrie 1919, în articolul *Se desființează „bruderladele”*, aprecia că aceasta constituie „...o reformă de cea mai mare însemnătate în viața muncitorească, care a fost așteptată de mult și pentru care muncitorimea din vechea Ungarie a luptat zeci de ani. Muncitorii mineri scapă prin aceasta de jugul nesuferit al Bruderladelor, care de fapt nu erau altceva decât o instituție de exploatare a muncitorilor”.

Prezentind conținutul Decretului, „Minerul” din 15 noiembrie 1919 considera că prin desființarea Caselor miniere, lucrătorii din mine „au scăpat de o pacoste uriașă”. În același articol se manifesta însă și regretul că Decretul n-a inclus și dispoziții cu privire la acordarea de pensii pentru bătrînețe.

Alte nemulțumiri a produs în rândurile muncitorilor dispoziția potrivit căreia întregul excedent anual al Caselor cercuale trebuia predat Casei Centrale, apreciindu-se că prin aceasta se aducea o știrbire principiului autonomiei Caselor cercuale.

Aplicarea dispozițiilor Decretului, cu toate că nu satisfăcea întru totul pretențiile muncitorilor, a determinat unele acțiuni de protest ale patronilor, fapt despre care „Minerul” din 1 decembrie 1919 îi informa pe mineri, chemându-i să dejoace asemenea acțiuni.

După adoptarea Decretului XIX, Resortul Ocrotirilor Sociale a și trecut la lichidarea Caselor miniere, astfel că pînă la 23 decembrie 1919 acțiunea era încheiată, cu excepția județului Caraș-Severin, unde se va înfăptui ulterior, înregistrîndu-se în total 38 de Case miniere și 17 Case de ajutor în caz de boală susținute de întreprinderi. Pînă la încetarea

¹¹ Potrivit Legii miniere promulgate prin decretul imperial din 23 mai 1854 se înființaseră pe lîngă principalele întreprinderi miniere din Transilvania așa-numitele „bruderlade” („Case frățești”), care aveau în vedere asigurarea minerilor în caz de boală, de accident de muncă și pentru pensie de invaliditate din boală și bătrînețe. Minerii plăteau pentru acestea cotizații. Nemulțumirile minerilor împotriva acestui sistem derivau din aceea că ei nu-și puteau schimba locul de muncă, deoarece într-un asemenea caz își pierdeau toate drepturile pe tărîmul asigurărilor. Vezi și *Al V-lea Congres al muncitorilor mineri organizați din România 28—29 iunie 1925. Cluj, în Minerul, nr. 7, din 31 iulie 1925.*

activității Consiliului Dirigent se contopiseră complet 42 Case, iar 13 erau în curs de lichidare¹².

În cursul lunii decembrie 1919 s-a înființat *Casa Centrală pentru asigurările sociale*, cu sediul la Cluj, ca organ central și for superior al tuturor Caselor cercuale de pe teritoriul administrat de Consiliul Dirigent și care și-a început efectiv activitatea la 1 ianuarie 1920. Din acest moment Resortul Ocrotirilor Sociale rămânea ca for superior și de ultimă instanță atât al Caselor Cercuale, cât și al Casei Centrale. Casa Centrală din Cluj a funcționat cu atribuțiile fixate prin Decretul XIX pînă la data de 9 aprilie 1921, cînd printr-o deciziune ministerială ea a fost desființată. Lucrările pentru lichidarea Casei Centrale din Cluj au durat pînă la 15 octombrie 1921, dată de la care întreaga ei gestiune a fost inclusă în gestiunea Casei Centrale din București.

Analiza detaliată a conținutului Decretului XIX, a ordonanțelor de aplicare, a modului de constituire a Casei Centrale au făcut obiectul unui cuprinzător Memorand al Comitetului Executiv al Partidului Socialist și al Comisiei Generale a Sindicatelor adresat președintelui Consiliului Dirigent și publicat în „Tribuna socialistă” din 22 februarie 1920.

Predarea întregului excedent anual al Caselor cercuale Casei Centrale, numirea de către Resort a membrilor Casei Centrale, dispoziția Ordonanței nr. 98/1920 cu privire la numirea de către Resort a funcționarilor Caselor cercuale, erau socotite ca măsuri menite a lovi puternic în autonomia Caselor cercuale, cerîndu-se în consecință dreptul pe seama membrilor Caselor de asigurări de a-și alege conducerele.

Alte revendicări expuse pe larg în Memoriu aveau în vedere necesitatea elaborării unor noi statute pe baza cărora să se facă ajutarea foștilor membri ai Caselor miniere, ridicarea sumei asigurării contra accidentelor; Casele cercuale să fie autorizate să întreprindă controale și să ia măsuri eficiente de prevenire a accidentelor; să se pedepsească împotrivirea patronilor față de dispozițiile Resortului; „ramurile încă neîntemeiate ale asigurărilor sociale (asigurările în caz de lipsă de lucru, bătrînețe și infirmitate) să se întemeieze cît mai curînd posibil”.

În lipsa președintelui, Memoriul muncitorimii a fost primit de secretarul general de la Președinția Consiliului Dirigent, Ioan Borcea, care a promis ținerea unei consfătuiri cu cei interesați în chestiunea asigurărilor muncitorești.

Memoriul muncitorilor organizați a fost trimis Casei Centrale pentru Asigurări Sociale, care la 5 martie 1920 a înaintat Resortului Ocrotirilor Sociale un amplu *Răspuns* pe marginea lui¹³.

¹² Activitatea Casei Centrale pentru asigurările sociale, Cluj, 8 aprilie 1920. Cf. Arh. St. Cluj-Napoca, fond. Iuliu Moldovan, d. 1, f. 51.

¹³ Idem, f. 1—45.

În esență, Răspunsul contesta dreptul Partidului Socialist și al sindicatelor de a se ridica în apărarea intereselor masei de muncitori, apreciind, în mod cu totul eronat, demersul făcut doar ca o acțiune cu substrat politic, de propagandă politică și justificind dispoziția privitoare la numirea conducătorilor Caselor cercuale.

Recunoscîndu-se justetea dezideratelor muncitorești cu privire la acordarea pensiilor de bătrînețe și de invaliditate, în actul întocmit de Casa Centrală se afirma că era în pregătire un proiect în acest sens. Dar așa după cum am relevat deja, doar din anul 1932 muncitorii au beneficiat de pensii de bătrînețe.

Revendicările incluse de muncitori în Memoriu au fost susținute, în afară de presă, și în adunări muncitorești, cum a fost de pildă cea ținută la Sibiu la 21 martie 1920. Cu acel prilej, unul dintre vorbitori, referindu-se nemijlocit la autonomia Caselor pentru asigurări sociale, la încercarea Consiliului Dirigent de a înlătura controlul muncitorilor asupra acestor instituții, a cerut „respectarea autonomiei, dîndu-se dreptul muncitorimii, ca singură să-și conducă o instituție care este a sa proprie”¹⁴.

În urma poziției ferme a proletariatului, Resortul Ocrotirilor Sociale a decis ținerea unei consfătuiri la Cluj pentru ziua de 23 aprilie 1920, la care urmau să participe reprezentanții muncitorilor, ai patronilor și ai Resortului.

Desființarea la începutul lunii aprilie 1920 a Consiliului Dirigent a făcut imposibilă ținerea întrunirii preconizate.

Din acest moment, problemele privind asigurările muncitorești din Transilvania au trecut în competența Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale, înființat în martie 1920¹⁵.

Existența mai multor legi de asigurare muncitorească la nivelul întregii țări crea reale dificultăți și inconveniente, de aceea se impunea o uniformizare cit mai grabnică și în planul asigurărilor sociale. Procesul s-a desfășurat însă lent, astfel că el s-a încheiat abia prin „Legea pentru unificarea asigurărilor sociale” din 1933.

GHEORGHE IANCU

¹⁴ *Tribuna socialistă*, nr. 15, din 11 aprilie 1920.

¹⁵ Em. Bold, *Înființarea Ministerului Muncii — martie 1920*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”*, Iași, Istorie, 1974, 20, fasc. 1, p. 71—81; Arh. St. București, fond. Președinția Consiliului de Miniștri, d. 85/1920, f. 135.

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DES ASSURANCES OUVRIÈRES DE ROUMANIE (1918—1920)

(Résumé)

On présente quelques changements dans la législation des assurances des ouvriers concernant la Transylvanie, qui ont été réalisées après le parachèvement de l'unité d'état de la Roumanie.

On présente aussi les actions du prolétariat qui poursuivait l'obtention de meilleurs conditions de travail et de vie.

SENATUL NAȚIONAL ROMÂN DIN ARDEAL (I)

În timpul revoluției burghezo-democratice din toamna anului 1918 care avea să ducă la desăvîrșirea unității statale a României, evenimintele au luat la Cluj o întorsătură particulară. Ele n-au reținut însă decît în mică măsură atenția istoriografiei¹, deși există o importantă bază documentară referitoare la acestea². Fără a ne propune tratarea exhaustivă a problematicii și cu atît mai puțin epuizarea ei, vom încerca, pe baza documentelor care ne-au fost accesibile³, să aducem cîteva precizări asupra desfășurării revoluției în capitala Transilvaniei.

Se poate afirma astăzi, pe temeinice baze documentare, că mișcarea românilor din părțile Clujului pentru libertate națională și pentru unirea cu țara luase în acele momente o amploare deosebită. Toată vara și toamna anului 1918 Clujul s-a aflat în plină efervescență politică. Promotorii agitației printre români erau avocatul Amos Frâncu și publicistul Horia Petra-Petrescu⁴. Degringolada monarhiei bicefale a dat semnalul unor acțiuni mai hotărîte pe calea propășirii naționale. Militarii din garnizoana Clujului, în majoritate români, se agitau: ofițerii români plănuiau chiar o răscoală⁵. Și tineretul studios se frămînta, în

¹ C. Kirilescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, București, 1923, vol. II, p. 519—520; I. Clopoțel, *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 64—65, 105—106; E. Dandea, *Mișcări studențești în anul 1918*, în *Almanahul societății academice „Petru Maior”*, Cluj, 1929, p. 88—94; V. Liveanu, 1918. *Din istoria luptelor revoluționare din România*, București, 1960, p. 519—520; V. Arimia, N. Petreanu, *Consiliile naționale române și rolul lor în pregătirea și înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România*, în *AIIP*, 1968, 14, nr. 6, p. 25—26; M. Constantinescu, Șt. Pascu, L. Bánya, *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, 1968, p. 309; Șt. Hurmuzache, I. Adam, *Consiliile Naționale Române în lupta pentru unirea Transilvaniei cu România*, în *RevArh*, 1968, 11, nr. 2, p. 138—139; Șt. Pascu, *Desăvîrșirea unității de stat a poporului român*, în *AIIC*, XI, 1968, p. 89—103; idem, *Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968, p. 332—333, 339—341; I. Popescu-Puțuri, Augustin Deac (sub redacția), *Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, București, 1972, ed. II, p. 577—578, 589—591; *Istoria Clujului*, sub redacția acad. prof. Ștefan Pascu, [Cluj], 1974, (în continuare se va cita *Ist. Clujului*), p. 377—380; N. Trifoiu, *Rolul institutului de credit „Economul” din Cluj în viața românilor din Transilvania pînă la 1918*, în *RevIst*, tomul 31, 9, 1978, p. 1593—1596.

² Informații valoroase se află în fondurile arhivistice „*Senatul Național Român din Ardeal*” și „*Consiliul Dirigent*”, în fondurile diferitelor consilii naționale române (toate la Arhivele Statului București); și o bogată memorialistică, parte edită, parte în manuscris (cf. Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 399, nota nr. 49).

³ Am utilizat îndeosebi fondurile *Gărzile naționale din 1918* și *Ilie Dăianu* aflate la Arhivele Statului Cluj-Napoca.

⁴ M. Constantinescu, Șt. Pascu, L. Bánya, *op. cit.*, p. 141; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 306.

⁵ E. Dandea, *op. cit.*, p. 89; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 332; *Ist. Clujului*, p. 378.

virtutea glorioasei tradiții revoluționare stabilite la 1848 de Avram Iancu și Simion Bărnuțiu. Se pare că în împrejurimi activa și o organizație revoluționară secretă a moșilor, „Frăția de cruce“, condusă de Amos Frâncu⁶; ea își propusese să lupte, chiar cu arma în mână, pentru eliberarea românilor transilvăneni și unirea cu România. Desigur că existența ei i-a dat curaj lui Frâncu, care se voia un nou tribun al poporului oprimat, să dea încă de la 28 octombrie 1918 îndrăznețul manifest „Moșilor, fraților!“⁷, prin care anunța că „nu mai este împărat“ și chema poporul la armă pentru eliberare socială și națională. Menționăm că la aceea dată împăratul Carol încă nu abdicase; nu se constituise încă nici Consiliul Național Român. Acesta a fost doar primul pas. Peste câteva zile s-a dezlănțuit revoluția la Budapesta⁸. Întreaga țară a fost cuprinsă de lupta maselor populare pentru libertate și dreptate⁹. Armata imperială, intrată mai demult în degringoladă, s-a descompus¹⁰. În timp ce evenimentele se desfășurau cu rapiditate, conducătorii români din Cluj așteptau cu înfrigurare îndrumări din partea Consiliului Național Român Central, dar acestea nu veneau¹¹.

Cum maghiarii își formau propriile organe revoluționare, cărora urmăreau să-i subordoneze și pe români, cițiva intelectuali clujeni, în frunte cu Amos Frâncu, s-au hotărât să acționeze singuri, în spiritul declarației Partidului Național Român citite în parlamentul de la Budapesta¹².

În ziua de 2 noiembrie s-a ținut o adunare a românilor din oraș; participau militari și civili. Îndeosebi Amos Frâncu a stăruit pentru independența națiunii române din Transilvania. S-a decis să se refuze supunerea față de Consiliul Național Maghiar și organele acestuia. Românii erau hotărâți să-și creeze organele revoluționare proprii, alese de ei înșiși și conforme cu aspirațiile lor naționale. În seara aceleiași zile a avut loc o altă adunare, la sediul băncii românești „Economul“. Cu acest prilej participanții au jurat credință Consiliului Național Român, au arborat tricolorul românesc și au decis înființarea unui organ politic propriu, Senatul Național Român din Ardeal¹³. În aceeași noapte, Amos Frâncu a comunicat autorităților maghiare decizia românilor. Senatul maghiar a recunoscut Senatul românesc și chiar i-a solicitat concursul la menținerea ordinii în comitat. Tot din inițiativa lui Frâncu s-a difuzat

⁶ Arh. St. Cluj-Napoca, col. *Gărzile Naționale din 1918* (în continuare se va cita G.N. 1918), 103. f. 3.

⁷ G.N. 1918, 113.

⁸ Șt. Pascu, *Desăvîrșirea unității de stat a poporului român*, în AIIC, XI, 1968, p. 69; idem, *Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968, p. 332—333; *Ist. Clujului*, p. 378—379.

⁹ A. Egyed, L. Vajda, *Miscări țărănești desfășurate în Transilvania în anul 1918 și rolul lor în destrămarea puterii locale de stat austro-ungare*, în AIIP, 1968, 14, nr. 6, p. 16—21; *Ist. Clujului*, p. 377—379.

¹⁰ C. Enea, *Aspecte ale descompunerii armatei austro-ungare (dezertări și răscoale ale soldaților din Transilvania 1914—1918)*, în ActaMN, V, 1968, p. 236; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 330—331.

¹¹ Arh. St. Cluj-Napoca, fond *Ilie Dăianu* (în continuare se va cita I.D.), 282, p. 23—24, 34—35, 39.

¹² O conferință secretă a avut loc în 31 octombrie 1918, convocată de Amos Frâncu (E. Dandea, *op. cit.*, p. 90).

¹³ *Ibidem*; Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 339—340; *Ist. Clujului*, p. 379—380.

un manifest către poporul român prin care se convoca a doua zi o adunare populară la Cluj¹⁴.

În ziua următoare, 3 noiembrie, a avut loc adunarea populară în piața centrală a Clujului. Au participat câteva sute de persoane, țărani, meseriași, militari și intelectuali din Cluj și împrejurimi. În numele Consiliului Național Român Central din Arad a vorbit căpitanul Valentin Poruțiu, care susținea că a fost însărcinat cu organizarea politică a românilor din comitat¹⁵. Prevalîndu-se de „mandatul” său, el a transmis această sarcină lui Amos Frâncu. Sub faldurile steagului național, într-un entuziasm înălțător, poporul adunat aici a confirmat toate măsurile luate în 2 noiembrie: înființarea Senatului Național Român și a gărzii naționale proprii, supunerea românilor numai față de autoritățile revoluționare românești și lansarea unui manifest către națiune¹⁶. În fruntea Senatului au fost aclamați Amos Frâncu, președinte și Emil Hațieganu, vicepreședinte. Ambii purtau titlul de „comisari ai poporului”, probabil sub influența revoluției din Rusia Sovietică¹⁷.

Deși curajoasă, acțiunea de făurire a Senatului Național Român se desfășurase cam în pripă¹⁸, sub presiunea evenimentelor care se precipitau la acel sfârșit de toamnă. Adunarea, care se proclamase „a poporului român din Ardeal”¹⁹, cuprinsese cel mult oameni din regiunile provinciei aflați la Cluj întâmplător, ca persoane particulare, fără a fi purtătorii vreunui mandat popular.

Manifestul constitutiv difuzat atunci făcea precizarea că adunarea a creat Senatul Național Român ca „organ al Consiliului Național Român din Arad”²⁰. El trebuia să cuprindă 100 de membri și să aibă 2 secții: politică și militară. Acționînd pe baza „principiilor naționale și democratice constitutive de stat”, adunarea proclamă dreptul națiunii române de a-și alege singură soarta și „rezervă exclusiv adunării naționale suverane hotărîrea asupra așezării viitoare de stat a întregului popor român”²¹. Românii recunoșteau altor națiuni tot ceea ce revendicau pentru ei înșiși. Adunarea decreta înființarea trupelor române, formate din gărzii naționale și gărzii civile²², subordonate numai comisarilor Senatului Național²³. Organele românești nu se supuneau forurilor politice ale altor naționalități, dar puteau colabora cu acestea.

¹⁴ *I.D.*, 282, p. 42—45; E. Dandea, *op. cit.*, p. 91; Șt. Pascu, *loc. cit.*; *Ist. Clujului*, *loc. cit.*

¹⁵ *G.N.* 1918, 103, f. 4. Este însă puțin probabil să fi avut într-adevăr mandat din partea C.N.R.C.

¹⁶ E. Dandea, *loc. cit.*; Șt. Pascu, *loc. cit.*; *Ist. Clujului*, *loc. cit.*

¹⁷ Șt. Pascu, *Desăvîrșirea unității de stat a poporului român*, în *AIIC*, XI, 1968, p. 94; cf. *G.N.* 1918, 32.

¹⁸ Chiar Ilie Dăianu, prieten și colaborator apropiat al lui Amos Frâncu, a aflat în mod întâmplător de evenimente (*I.D.*, 282, p. 41).

¹⁹ *G.N.* 1918, 32.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *G.N.* 1918, 63; vezi și Gh. Unc, Aug. Deac, *Gărzile naționale române din Transilvania*, București, 1979, p. 33—34.

²³ *G.N.* 1918, 4, 5, 9, 64.

În sfârșit, adunarea invita toate comitatele și localitățile din Transilvania să se organizeze „după norma de la Cluj”²⁴ și să-și trimită reprezentanții în Senatul Național Român. Totodată se fixa Comitetul Executiv, compus din 14 membri, avându-i în frunte pe cei doi „comisari ai poporului”²⁵.

Senatul din Cluj pretindea să exercite autoritatea asupra întregii Transilvanii pe considerentul că adunarea constitutivă a cuprins români din întreaga provincie, precum și din „considerațiuni geografice și de organizare” (faptul că tot în Cluj se afla Senatul Național Maghiar pentru Ardeal și Comandamentul Militar Ardelean)²⁶. Or, am văzut cum se constituise în grabă adunarea populară. Ea nu a putut să reprezinte întreaga provincie. Argumentele geografice și organizatorice sînt și ele discutabile. După constituirea Consiliului Național Român Central din Arad, existența unui al doilea centru politic românesc nu făcea altceva decît să primejduiască unitatea de acțiune a românilor transilvăneni într-un moment decisiv al luptei pentru eliberare. Desigur, acțiunile lui Frîncu și ale colaboratorilor săi se explică prin nevoile momentului și prin lipsa unor îndrumări clare din partea conducerii Partidului Național Român și a Consiliului Național Român Central (abia la 3 noiembrie va promulga C.N.R.C. directiva „Spre orientare”²⁷ și abia la 6 noiembrie va decreta înființarea gărzilor naționale române²⁸). Dar distingem în acțiunile clujenilor și o notă de opoziție față de conducerea P.N.R. Amos Frîncu și Ilie Dăianu perseverau de multă vreme într-o linie politică pasivistă²⁹, iar printre revendicările pasivismului figura la loc de frunte restabilirea autonomiei Transilvaniei față de Ungaria. Poate că în constituirea Senatului Național Român trebuie să vedem o încercare de înfăptuire a acestei vechi prevederi programatice. N-a lipsit desigur nici dorința de afirmare personală a unor conducători, îndeosebi a „tribunului” Amos Frîncu³⁰.

Constituit așa cum am văzut, Senatul Național Român din Ardeal nu avea suficientă forță și prestigiu pentru a conduce efectiv întreaga Transilvanie. De altminteri numai despre Comitetul său executiv avem certitudinea că a funcționat. Senatul nu cuprindea decît 60 de membri aleși la 2 noiembrie. El urma să se completeze pînă la 100 cu reprezentanții din comitate, dar cei propuși n-au mai venit niciodată³¹.

În stadiul actual al documentației este greu de precizat aria geografică asupra căreia Senatul Național Român a exercitat o autoritate efectivă. În părțile sătmărene și maramureșene nu pare să fi fost ascu-

²⁴ G.N. 1918, 32.

²⁵ *Ibidem*; cf. Al. Matei, *Documente despre Marea Unire — Glasul vremii*, în *Arhiva Someșană*. II, 1974, p. 86—88.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Arh. St. București, fond *Consiliul Dirigent*, dos. 70/1918, f. 4; cf. Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia*, Cluj, 1968, p. 337—338.

²⁸ Gh. Unc, Aug. Deac, *op. cit.*, p. 46.

²⁹ M. Constantinescu, Șt. Pascu, L. Bányai, *op. cit.*, p. 313; *Ist. Clujului*, p. 321—322.

³⁰ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 341.

³¹ G.N. 1918, 31; cf. Arh. St. Cluj-Napoca, col. *Anul 1918*, nr. 477—739.

tat³². Situația se prezintă la fel în comitatele Alba³³, Făgăraș³⁴ și Brașov³⁵. O cădere influență pare să fi avut Amos Frâncu la Sighișoara³⁶, dar consiliul comitatens se va subordona C.N.R.C.³⁷ Cu Consiliul Național Român din Blaj a întreținut relații mai strinse³⁸, dar, după scurtă vreme, nici Blajul n-a mai acceptat să se supună dispozițiilor venite de la Cluj³⁹. Țara Moților a urmat directivele Consiliului Național Român din Blaj și Alba Iulia⁴⁰. Chiar și consiliul comitatens din Turda se subordona C.N.R.C. de la Arad⁴¹. Asupra comitatului Soinco-Dăbica iarăși Senatul Național Român nu putea avea influență, căci la Dej rezidau în acele zile Teodor Mihali și Alexandru Vaida-Voievod, membri ai C.N.R.C.⁴² Numai cercul Jibou pare să-i fi dat temporar ascultare⁴³. În schimb, consiliile comitatului Bistrița-Năsăud i-au recunoscut deplin autoritatea. La Bistrița, Consiliul Național Român local purta numele de Senat și urma indicațiile venite de la Cluj⁴⁴. Aceeași atitudine a avut-o Năsăudul. Numai la 17 noiembrie, în urma clarificărilor survenite, acest consiliu național a aderat la C.N.R.C.⁴⁵ O evoluție similară a cunoscut și comitatul Mureș-Turda. Delegații trimiși de la Cluj

³² Viorica Ursu, *Lupta populației din județul Satu-Mare pentru Unire*, în *StCom Satu Mare*, I, 1969, p. 154; Tr. Hăgan, I. S. Mureșan, V. Achim, V. Căpîlneanu, *Maramureșul și Unirea*, 1918, Baia Mare, 1978, p. 62—63; I. Kovács, *Lupta țărănimii maramureșene pentru unirea cu România în toamna anului 1918*, în *RevArh*, 1968, XI, nr. 2, p. 172—173. Abia în 22 noiembrie C.N.R. din Cluj trimite un delegat la Sighet (G.N. 1918, 55).

³³ A. Decei, *Acte privind Blajul în lunile unirii, noiembrie și decembrie 1918*, în *Apulum*, VII/II, 1969, p. 236—238; I. Pleșa, *Formarea și activitatea consiliilor naționale din județul Alba, în luna noiembrie 1918*, în *Apulum*, VII/II, 1969, p. 389—390.

³⁴ N. Borzea de Viștea, *Organizarea românilor olteni în orașul Făgăraș din țara voievozilor români la 11 noiembrie 1918*, Făgăraș, 1925, p. 47. 53—55.

³⁵ I. Nicoară, *Aspecte privind contribuția brașovenilor la lupta pentru desăvîrșirea unității naționale a poporului român, (1918)*, în *Studii și articole de istorie*, XI, 1968, p. 208.

³⁶ Șt. Pascu, *Desăvîrșirea unității de stat a poporului român*, în *AIIC*, XI, 1968, p. 115; M. Constantinescu, Șt. Pascu, L. Bányai, *op. cit.*, p. 442—443.

³⁷ I. Clopoțel, *op. cit.*, p. 63; I. Popescu-Puțuri, Aug. Deac, *op. cit.*, p. 589.

³⁸ G.N. 1918, 4; I.D., 282, p. 55. 58; vezi și Viorica Lascu, Marcel Știrban, *Consiliul Național Român din Blaj (noiembrie 1918 — ianuarie 1919)*, vol. I, Cluj-Napoca, 1978, p. 34—35.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Idem, *op. cit.*, p. 11—12, 17; M. Știrban, *Documente privind lupta revoluționară a maselor populare din județul Bistrița-Năsăud pentru unirea Transilvaniei cu România* (din Arhivele Consiliului Național Român, 1918), în *Apulum*, X, 1972, p. 556—559.

⁴¹ L. Botezan, C. Enca, *Situația țărănimii din fostul județ Turda și lupta ei pentru eliberarea socială și națională între anii 1914—1918*, în *Apulum*, VII/II, 1969, p. 231—232.

⁴² Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 103; idem, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 531.

⁴³ G.N. 1918, 94, 100.

⁴⁴ Al. Matei, *op. cit.*, p. 86—91; vezi și G.N. 1918, 39; 103, f. 3; 46, f. 22.

⁴⁵ Al. Porțeanu, *Documente privind lupta revoluționară a maselor populare din județul Bistrița-Năsăud pentru unirea Transilvaniei cu România* (din Arhivele Consiliului Național Român, 1918), în *Arhiva Someșană*, II, 1974, p. 114—115, 118—122; Pompei Crăciun, *Aspecte din lupta maselor populare din județul Bistrița-Năsăud pentru unirea Transilvaniei cu România*, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 391—392.

au avut o contribuție mare la constituirea consiliilor și gărzilor naționale române din Tîrgu-Mureș și Reghin⁴⁶. Delegații acestor foruri nu au participat însă la ședințele Senatului Național Român⁴⁷.

Observăm însă că, odată ce Senatul Național Român se proclamase secție a C.N.R.C., nu totdeauna declarațiile de afiliere la acesta din urmă au fost urmate de contestarea directivelor venite de la Cluj. Singur Sibiul pare să le fi contestat în chip lămurit⁴⁸. În primele zile după 2 noiembrie consiliile naționale române ale unor localități din aproape toate comitatele Transilvaniei intramontane raportau la Cluj despre activitatea lor, solicitau dispoziții și îndrumări⁴⁹. „Comisarul poporului” Amos Frâncu s-a grăbit să trimită împuterniciți ai Senatului Național Român în toată Transilvania⁵⁰ (nu știm însă cum au fost primiți și efectiv ascultați). Competențele organelor revoluționare nu erau tocmai clar precizate, așa că oricînd erau posibile confuzii. Mai trebuie amintit că ofițeri ai legiunii I române (Garda națională din Cluj) au contribuit mult la organizarea gărzilor naționale din Munții Apuseni și de pe valea mijlocie a Mureșului⁵¹. Dar nici aceasta nu ne spune prea mult despre aria de influență a Senatului, deoarece organizarea gărzilor se făcea conform vechii structuri teritoriale a armatei imperiale, iar comandamentul militar al Transilvaniei se afla la Cluj. Prin urmare nu putem preciza limitele teritoriale ale autorității Senatului condus de Amos Frâncu. Ele n-au cuprins însă niciodată întreaga Transilvanie, nici măcar cea mai mare parte a ei⁵².

Lipsit de adeziunea consiliilor naționale române din majoritatea comitatelor, Senatul Național Român nu avea mijloacele să-și impună autoritatea în întreaga Transilvanie. În componența sa nu intrau conducători marcantî ai P.N.R. sau ai P.S.D. Afară de Amos Frâncu refuzul membrilor săi rămînea limitat la comitatul Cojocna. Însuși Amos Frâncu părăsise P.N.R. o vreme și revenise în cadrul partidului cu puțin timp înainte⁵³. El a încercat să-și asigure măcar pe plan local o colaborare cît mai largă și a reușit în bună parte. Contrar celor afirmate de unii⁵⁴, nu pare să fi acordat preferințe greco-catolicilor⁵⁵. N-a lipsit nici colaborarea socialiștilor români clujeni, reprezentați de Emil Isac⁵⁶ și Gheorghe Rusu⁵⁷.

⁴⁶ G.N. 1918, 103, f. 4—5; vezi și Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1981, p. 40, 44, 47, 48.

⁴⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, col. *Anul 1918*, 477, 739, 740; Al. Porțeanu, *op. cit.*, p. 127—128 (nr. 16—19).

⁴⁸ G.N. 1918, 39, 40.

⁴⁹ Citeva exemple în G.N. 1918, 39, 40.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ G.N. 1918, 103, f. 4—5.

⁵² Rolul Senatului Național Român a fost văzut întrucîtva exagerat, plecîndu-se de la declarațiile sale de intenții și nu de la realizări efective. Cf. I. Popescu-Puțuri, Aug. Deac, *op. cit.*, p. 589—591; *Ist. Clujului*, p. 380.

⁵³ G.N. 1918, 46, f. 2, 6—7.

⁵⁴ G.N. 1918, 43, f. 2.

⁵⁵ I.D., 282, p. 72—73. Sediul biroului de presă al S.N.R. se găsea la banca ortodoxă „Vatra” (I.D., 282, f. 52).

⁵⁶ I.D., 282, p. 42—45, 49 sq.

⁵⁷ Tiron Albani, *Unirea. Amintiri*, în *Apulum*, VII/II, 1969, p. 288.

Acestei prime părți a studiului nostru i-am atașat o serie de documente semnificative pentru evoluția și activitatea Senatului Național Român din Ardeal. Alături de manifestul constitutiv al acestui organism al puterii românești din Cluj publicăm și o serie de documente referitoare la activitatea de organizare a puterii armate românești în Transilvania, activitate urmărită cu precădere de membrii Senatului.

DANIELA COMȘA — RADU ARDEVAN

ANEXE

1.

Moșilor, Fraților!

„Nu mai este împărat! Și-a dezlegat supușii de jurămintele silnice! Robia străină trage de moarte! Ceasul izbăvirii a sunat! Noi, românii stăpîni sîntem pe soarta noastră. Ne vom croi, cu arma soarta!”

La arme!

La arme pentru unirea tuturor românilor! În 1848 moșii strigat-au la Blaj: Noi vrem să ne unim cu Țara! Unirea aduce în dar pămînt și libertate. De la voi vitejii de pe Arieș, Someș și Criș așteaptă obștea să încingeți întii armele!

Tot ce ne-au răpit regii Ungariei, stăpîinii Ardealului, păduri, pășuni ori băisaguri, ni le va da toate România și regele ei nebiruit! Ne vor da cu două mîini, tot ce a cerut Horia și Iancu.

Noi ofițerii și soldații români din Ardeal i-am jurat credință regelui României, de la voi, moșilor și fraților așteptăm să ne urmați cei dintii.

La arme, fără arme nu-i drept, nici pace, nici țară. Uniți cu frații de pretutindeni împingem hotarele la Tisa și Dunăre, unde se vor implînta moșii și crișenii ca să fiți străjerii României Mari una și nedespărțită ca Sfînta Treime. Porniți din toate satele cu arme și merinde, la Cluj și Bălgrad sub căpitani aleși. La Cluj așteaptă I-a legiune din Ardeal, la Bălgrad a II-a legiune.

Pentru toți care nu au arme, vor fi arme, bani, hrană! Am luat eu comanda Dr. Amos Frîncu, nepot de tribun, vechiul apărător al moșilor! Din încrederea ofițerilor și soldaților, eu poruncesc ca Tribunii de altă dată, pentru tot ce făgăduiesc, stau bun cu capul și cinstea.

Fraților, Moșilor!

Adunați-vă în Cîmpeni, Abrud, Zlatna, Gilău, Huedin și Hălmaș, acolo lăsați gărzi și porniți la Cluj și Bălgrad cum vă vine mai aproape. Desfaceți steagul românesc. Țineți rînduiala ostășească! Grijiți pădurile și băisagurile ca ochii din cap. Ale voastre vor fi prin lege românească. Păziți viața, avutul și pacea tuturor.

Ca mîine, frații izbăvitori, vor trece iarăși Carpații.

Să le netezim în arme drumul!

În arme ne vom îmbrățișa pe pământul Ardealului. Va fi al țărânului care-l muncește! Al României care-l păzește.

La arme! Se ridică din morminte Horia la Bălgrad, Iancu la Țebea, Axeate la Blaj. Vă cheamă în numele lui Christos.

La arme!

Cluj, 28 Octombrie 1918

ss. Dr. Amos Frâncu

președinte al organizației militare din Ardeal

G. N. 1918, 113

2.

Senatul (Sfatul) Național Român din Ardeal Secția Consiliului Național Român

Vestim întregii obști, că azi s-a întrunit la Cluj adunarea poporului român din Ardeal și a ales ca organ al Consiliului din Arad, Senatul Național Român din Ardeal cu dreptul de a ne întregi la o sută de membri cu delegații tuturor centrelor, și a pus în fruntea sa drept comisar al poporului pe Dr. AMOS FRÂNCU și pe Dr. EMIL HAȚIEGANU.

La adunare fiind de față români din toate părțile Ardealului, și din motivul, că comenduirea faptică peste întreaga Transilvanie este așezată în Cluj și tot aici s-a organizat pentru întreg Ardealul Consiliul Național Unguresc, și din considerațiuni geografice și de organizare a hotărât să centralizeze toată acțiunea. pentru întreagă Transilvania în capitala sa faptică de azi, în consecvență s-a decretat înființarea *SENATULUI NAȚIONAL ROMÂN DIN ARDEAL*, la Cluj.

Astfel adunarea poporului ținută la Cluj a luat cu glasul tuturor următoarele:

HOTĂRIRI

1. Adunarea poporului întrunită din toate părțile Ardealului în Cluj, credincioasă principiilor naționale și democratice constitutive de stat, stă neclintit pe temelul dreptului sfânt, că națiunea independentă română să-și croiască singură soarta și rezervă exclusiv adunării naționale suverane hotărîrea asupra așezării viitoare de stat a întregului popor român.

2. Români fiind oamenii libertății naționale, a egalității desăvîrșite și a frăției veșnice, recunoaștem pentru toate națiunile tot ceea ce revendicăm legitim pentru noi și întindem mîna frățească tuturor neamurilor ce mărturisesc crezul principiilor noastre imutabile.

3. Pentru a pregăti adunarea națională e „condiție sine qua non” pacea de obște pe care hotărîți suntem de a o apăra neatîrnător din toate puterile noastre.

4. În vederea problemelor veacului adunarea instituie cu sediul la Cluj, pentru tot Ardealul *SENATUL NAȚIONAL ROMÂN*, ca secție civilă și militară a Consiliului Național Român așezat în Ardeal.

5. Adunarea decretează organizarea trupelor române din Ardeal, din soldați și ofițeri români, sub tricolorul român și cu limba românească de comandă, la ordinele comisarilor militari ai poporului din Ardeal, numit la Cluj, ca singuri

îndreptățiți și puși în fruntea Senatului. Comisarii menținându-și neatîrnarea, vor intra pentru interesele obștești de ordine în contact cu alte autorități coordonate, chemate să dispună asupra altor forțe militare. Comisarii vor apela la toate senatele regionale din Ardeal, să se atașeze la Senatul național român din Cluj numindu-și cîte un delegat în senat și înfăptuind organizația civilă și militară după norma de la Cluj, în frunte cu subcomisari ai poporului.

6. Fiii și soldații națiunii jură credință și ascultare exclusiv consiliului român și organului său, Senatului național, la mîna trimișilor.

7. Adunarea trimite salutul său frățesc Românilor de pretutindeni, și mai ales fraților din Bucovina părtăși ai sorții noastre de față și viitoare.

Frați Români!

Ziua libertății se apropie. Zorile s-au ivit. Soarta națiunii române în mîna ei rămîne pentru toate veacurile dacă vom ști să ne impunem DREPTUL și voința poporului numai aleșilor săi: Consiliul național și organele sale o poate înfățișa lumii și țării. O veșnicie ne va binecuvînta sau ne va blestema după cum vom ști înfăptui organizația națiunii.

Organizația e însă cuvînt deșert dacă mai marii nu sînt ascultați și poruncile lor nu se îndeplinesc.

Însirați-vă deci fraților fără a pierde o clipă în jurul Consiliului Național și a Senatului.

Primiți ca sfînta cuminecătură poruncile comisarilor și subcomisarilor militari ai poporului. Ei vor fi prefecții și tribunii vremurilor noastre, ei ne vor duce la izbîndă.

TRĂIASCĂ LIBERTATEA NAȚIONALĂ ȘI PACEA TUTUROR!

Cluj, la 2 Noiembrie 1918

Comitetul Executiv

Ioan Pop protopop, vice-prezident	Dr. Amos Frăncu prezident — comisar al poporului
Dr. Elie Dăian protopop	Dr. Emil Hațieganu viceprezident — comisar al poporului
Dr. Valeriu Poruțiu căpitan — notar	Dr. Laurean Gherman director de bancă
Dr. Utalea locotenent	Dr. A. Pordea sublocotenent — notar
I. Cotuțiu căpitan	Dr. Emil Dandea locotenent
Dr. Toma Ienciu	Dr. Gheorghe Dănilă
Dr. Nicolae Cristea	locotenent
Dr. Iustin Pop locotenent	

3.

Ordin de zi
al comisarului general din Ardeal dat în Cluj
5 Noiembrie 1918

Punct 1. Vestesc că din Voința Adunării Poporului Român din Ardeal, eu Dr. Amos Frâncu în calitate de președinte al Senatului Național Român din Ardeal constituit ca organ al Consiliului Național Român din Arad și avînd ca secție un sfat militar român din ofițerii noștri și în calitate de comisar militar al Poporului Român asistat de colegul comisar militar Dr. Emil Hațiegan, am luat suprema comandă militară peste toată Națiunea Română din Ardeal și Trupele Române formate și în formațiuni cu limba de comandă românească sub steagul Tricolor Național Român jurată pentru cauza libertății Naționale.

Punct 2. Misiunea Trupelor Române în Ardeal este susținerea ordinii interne întru asigurarea manifestării libere a Națiunii Române pînă cînd Adunarea Națională suverană va hotărî asupra sorții venitoare a Poporului Românesc întreg.

Punct 3. Trupele Române depun jurămîntul sub Tricolorul Național în textul următor: „Jur credință și supunere în viață și la moarte, Consiliului Național Român, ca reprezentant al Națiunii Române și organul său Senatul Național Român din Ardeal. Așa să-mi ajute Dumnezeu!”

Punct 4. Toate Trupele Române din Ardeal sînt puse sub comanda militară a dlui căpitan Ioan Cotuțiu, stînd la ordinele primcomisarului Dr. Amos Frâncu. Comanda militară este în Cluj strada Magyar nr. 48 (cazarma auxiliară).

Punct 5. Organizarea Trupelor Române se face după fiecare cerc de întregire a forței armate comune, în frunte cu un subcomisar militar al poporului, care are comanda locală, punîndu-și jurămîntul în mîna unui trimis al Senatului.

Punct 6. Prima formațiune a Trupelor Române se face în legiunea din Cluj unde au să se prezinte soldați din comitatele: Cluj, Solnoc-Dăbica și Bistrița-Năsăud.

Punct 7. În sate se formează pe lingă un sfat sătesc și o gardă sătească din oameni mai bătrîni pentru susținerea păcii interne sub comanda unui comisar sătesc la ordinele comisarului general român din Cluj și a subcomisarilor din centre.

Punct 8. Toate autoritățile chemate, precum și Consiliul Național Maghiar și Săsesc au luat cu aprobare la cunoștință organizarea independentă a Trupelor Române din Ardeal.

Punct 9. Datoria și dorința fiecărui soldat și cetățean Român este de a face totul, ca soldații români să intre fără întîrziere în șirul trupelor române din Ardeal care vor fi înarmate și echipate militărește, supuse disciplinei militare și codului militar criminal. Deocamdată se susține în vigoare codul militar Austriac de pînă aici.

Punct 10. Orice forță armată a Trupelor Române intervine numai asistat de un delegat al comisarului Poporului Român. Din încredințarea acestuia delegatul numește subcomisar în deosebite centre.

Punct 11. Pentru asigurarea mai cu efect a ordinii publice, Senatul Național Român și Consiliile naționale maghiare și săsești din Ardeal au convenit de a institui un comandant comun peste toate trupele militare din Ardeal, exclusiv pentru susținerea ordinii publice în persoana generalului de infanterie Conrad

Siegler, care va exercita atribuțiunile sale în contact cu comisarii militari ai Poporului român și pe lângă contra semnarea ordinelor de zi din partea comisarilor noștri; contactul se va menține prin adjutantul atașat român Dr. Iulian Pop.

Punct 12. Proclamațiunile date de comisarul general și de Senat au să fie publicate și afișate în toate publicațiunile militare fără întârziere.

Din încredințarea Senatului Național Român din Ardeal

ss. Amos Frâncu — prezident comisar al Poporului

G. N. 1918, 79 f. 1—3

4.

Ordinul de zi Nr. 3

Cluj la 6 Nov. 1918

Organizația militară a poporului român din Ardeal cere a se face cunoscut pe baza manifestului alăturat de la 6 Nov. În consecință:

I. Formațiunile militare prealabile sunt: 1) *Garda națională*. Constă din soldați regulați și se împarte în batalioane (legiuni). Aceste se împart în companii (centurii) iar companiile se împart în detașamente. 2) *Garda civilă* (sătească) pentru fiecare sat, care se va înarma cu tot ce este în sat: puști și alte instrumente, dintre oamenii cei mai voinici de încredere din sat îndrumându-i ca să păzească siguranța vieții și a averii tuturor cetățenilor fără deosebire de naționalitate și confesie.

II. Armament are a-și cîștiga de la soldații care își părăsesc armele. Ne-reușind în fața locului sint a se cere arme de la comandamentul din Cluj.

III. Sint a se cîștiga arme de toate categoriile în particular: puști, mitraliere, tunuri și muniție.

IV. Sint a se ocupa toate mijloacele de comunicație de lipsă și a se asigura trenurile și gările prin legionarii proprii.

ss. Dr. Amos Frâncu m. p.

comisar general al poporului român înarmat din Ardeal

G. N. 1918, 79 f. 4

5.

Nr. 4

1. Introdusă fiind exclusiv limba de comandă românească sint a se înainta aici prin comandanții legiunilor pentru uniformitate proiecte pentru limba de comandă. Ordine mai precise vor urma ulterior.

2. Pînă la altă dispoziție rămîn în vigoare toate regulamentele militare foarte comune modificîndu-se pasagiile de drept public cu invocarea suveranității poporului român. Comandanții legiunei au să înainteze în 8 zile propunerea pentru eventualele schimbări ce le-ar crede indicate în urma raporturilor schimbate.

3. În fiecare zi comandanții legiunilor au să înainteze raport telefonic d. noul și spiritul legiunilor și despre stările de siguranță publică din raion (sic!)

4. Toate manifestările senatelor Consiliului Național din Arad precum și manifestele Senatului și comitetului general românesc din Ardeal sînt a se citi înaintea legionarilor și a li se distribui.

5. Ordinea și disciplina între trupe au să fie susținute cu toate mijloacele sugestiunei naționale relevînd misiunea elementului nostru de ordine de a înfățișa civilizațiunea apuseană latină în răsărit.

6. La instrucție trebuie date episoadele principale din istoria națională a românilor de pretutindenea, revocînd mai ales scene de vitejii, cînte și ordine disciplinară.

7. Sînt a se introduce de urgență cursuri pentru legionarii analfabeți aniîndu-i să iubească slova și cartea românească.

8. Spiritul religios a se cultiva sistematic la legiuni, temelul legii române una și nedespărțită.

G. N. 1918, 5

6.

Senatul Național Român din Ardeal, sediul Cluj

Comisarii generali militari ai poporului

Român din Ardeal

Cluj la 14 Nov. 1918

Ordin de zi extraordinar nr. 7

Noi comisarii militari ordonăm să se publice înaintea tuturor comandamentelor legiunilor din Ardeal că în numele națiunei Române din Ardeal și a întregului popor înarmat Dl. colonel Ioan Hidu... Col. Hidu Ioan va purta titlul de *comandant general al legiunilor române și a poporului român înarmat din Ardeal*.

Toate autoritățile militare și civile au să urmeze *necondiționat* ordincele comandantului general, care își exercită atribuțiile în contact organic cu comisarii generali militari din Cluj.

Acest ordin are să fie publicat în particular în adunările de ofițeri și în adunările legionarilor a tuturor legiunilor române din Ardeal.

ss. Dr. Emil Hațieganu m. p.

Comisarii generali militari ai poporului
român din Ardeal

7.

Organizarea gardei naționale și a gardei civile

Cu consimțămîntul Senatului național maghiar, român și săsesc din Ardeal și în înțelesul ordinațiunei ministerului de război nr. 28527/Pres. 1 a. c.

Va trebui să se organizeze pe bază națională pentru menținerea și restabilirea ordinii și siguranței publice:

- a) gardă națională
- b) gardă civilă după comune

Garda națională va substitui miliția de mai înainte, se va concentra în companii și în batalioane. Servește în special pentru trimiterea de asistență în afară. Pentru acest scop ea se concentrează în sedii cercuale și în orașe. Va fi așezată după sistem de cazarmă, alimentată și îmbrăcată de erar. Garda națională e subordonată comandantului suprem comun din Ardeal și se întrebuințează acolo unde cer interesele părților ardelen. Face serviciu în uniformă. Se compune din oameni trupeși apți pentru serviciu extern de asistență. La prezentare trebuie să conlucre ofițerii și subofițerii acelei națiuni, căreia după naționalitate aparțin aceia, care se prezintă. Din voluntarii care se prezintă după naționalitatea căreia aparțin se formează plutoane respectiv companii curat ungurești, curat românești și curat săsești. Contingentul unui pluton e 50 gardiști, o companie constă din 3 plutoane.

Plutoanele și companiile ungurești trebuie puse sub comanda ofițerilor unguri, cele române sub comanda ofițerilor români, cele săsești sub comanda ofițerilor sași. Plutoane ori companii care aparțin la națiuni deosebite în formațiuni comune mai înalte (în companii respectiv în batalioane) nu se pot contrage. Prin urmare pot fi batalioane din 3—5 companii și pot fi plutoane, respectiv companii de sine stătătoare — fiecare gardă națională trebuie comandată în limba sa națională.

Garda națională trebuie organizată astfel, ca în fiecare oraș, să se formeze 1 sau mai multe companii, corp batalioane. În stațiunea statului major sau a batalionului sînt a se organiza și secții de mitraliere.

2. Numirea se întîmplă după cerc ori oraș pronunțîndu-se caracterul național eventual prin formațiuni de exemplu compania Turda/1 a gardei naționale române (maghiare, săsești) ori compania Turda/2 a gardei naționale române (maghiare, săsești).

3. În Cluj la directă dispoziție a comandai supreme din Ardeal trebuie să se formeze cîte o rezervă a gardei naționale a fiecărei națiuni.

4. Contingentul în primul rînd trebuie completat din soldații care se anunță voluntari și în al doilea rînd din civilii pînă la ajungerea numărului acelor 3% (...) Soldații încă neîncadrați de la corpurile de întregire se pot folosi.

5. Armătura, muniția și îmbrăcămintea se reclamă în primul rînd din proviziile adunate, culese ori extrădate apoi din provizii ale fostelor corpuri întregitoare și mai în urmă în cazul cel mai extrem de la secția 1 a ministerului de război. În caz de lipsă se poartă haina civilă cu tricolor a națiunii respective la brațul stîng.

6. Alimentarea administrativ-economică trebuie efectuată prin oficiul economic a respectivului Batalion, respectiv în mod autonom prin organele sale. Aparatele defecte, eventual de lipsă se reclamă direct de la secția a 8-a a Ministerului de război.

Competințe: ofițerii gardei naționale primesc 30 K peste competențele regulate ori gardiste.

7. Așezarea după sistem de cazarmă se face în primul rând în edificii erariale, apoi civile.

8. Insignii: garda națională, maghiară poartă insigniile naționale maghiare, cea română cele românești, cea săsescă cele săsești.

9. Despre mersul și spiritul formațiunilor gardei naționale sînt stabilite rapoarte zilnice și telegrafice comandai militare supreme din Ardeal. Comanda supremă va împărtăși apoi acestea înștiințării comisarilor populari.

10. La acele corpuri întregitoare cursuri, școli de trupe, institute care în sensul acesta nu s-au încredințat cu organizarea gardei naționale pe lingă comandant trebuie să se înființeze un organ economic (cel mult 2 ofițeri), secție de dirijare. (...)

11. Întregindu-se ordinațiunile de pînă acum despre organizarea gardei naționale prin prezenta ordinațiune reorganizarea gardelor naționale deja formate trebuie continuată cu cea mai mare energie.

12. De la membrii gardei naționale iau jurămîntul comisarii populari maghiari, respectiv români, respectiv sași sau încredințatii acestuia despre formula stabilită de senatul național maghiar, român, respectiv săsesc.

Membrii gardei naționale se obligă la un serviciu de 6 luni.

II

Garda civilă

Gardele civile se formează în comune și orașe în proporție care să răspundă la necesitățile serviciului de poliție și siguranță publică în comună, dar mai mult pînă la procentul 2% a populațiunii române ori a orașului respectiv.

Pentru garda civilă sînt a se reclama atîtea arme, cite sînt de ajuns pentru aceia care fac serviciu de odată. Membrii gardei civile au diurna de 20 K la zi. Afară de aceasta nu au drept la nici un fel de competențe. Jurămînt și datorința de serviciu sînt la fel ca și garda națională.

La garda civilă din punct de vedere național sînt a se aplica tocmai aceleași principii care sînt în vigoare la formarea gardei naționale.

Corpul ofiteresc constă în prima linie din foștii ofițeri activi, apoi din ofițerii în rezervă, din cei care sînt în disponibilitate și globați, fără considerarea felului armelor.

Garda civilă se formează în fiecare comună din locuitorii comunei, reclamată numai pentru menținerea ordinei și siguranței în comună. Membrii ei rămîn civili, își continuă ocupația de toate zilele, de alimentație și îmbrăcăminte se îngrijesc ei înșiși. Armamentul necondiționat de lipsă îl dă erarul, fac serviciu în veșminte civile.

Întreaga putere a gardei naționale și civile nu poate întrece 5% a totalității populației a cercului respectiv de întregire, respectiv a cercului gardei naționale, din care 3% sînt a se socoti pentru garda națională și 2% pentru garda civilă.

I

Garda națională

1. Pe teritoriul comandei supreme din Ardeal se formează garda națională:
 - a) Cercul gardei naționale Cluj fostului batalion de întregire. Cercurile gardei naționale coincid cu fostele cercuri de întregire de honvezi respectiv comunale.
 - b) Cercul Aiud—Alba Iulia pînă la sosirea fostului batalion de întregire nr. 50, postul comandă de întregire honvezească din Aiud.
 - c) În cercul gardei naționale Tîrgu Mureș fostul batalion de întregire 22.
 - d) În cercul gardei naționale Odorheiul Secuiesc și Brașov fostul batalion de întregire 24.
 - e) În cercul gardei naționale Bistrița postul comandă de întregire honvez și cea comună.
 - f) În cercul gardei naționale Sibiu fostul batalion de întregire 23.
 - g) În cercul gardei naționale Deva—Orăștie fostul batalion de întregire 82.

G. N. 1918. 63

LE SÉNAT NATIONAL ROUMAIN DE TRANSYLVANIE (I)

(Résumé)

Pendant la révolution bourgeoise-démocratique de 1918 qui mena au parachèvement de l'unité statale de la Roumanie, les événements ont pris à Cluj une tournure tout particulière. C'est ici qu'on a constitué le *Sénat National Roumain de Transylvanie* conduit par l'avocat Amos Frâncu, militant laborieux pour les droits des Roumains transylvains.

Bien qu'il se déclara „organe du *Conseil National Roumain d'Arad*“, autorité dirigeante de la lutte des Roumains transylvains pour l'autodétermination, entre le Sénat de Cluj et le Conseil National Roumain d'Arad (C.N.R.C.) ont éclaté de divergences qui misent en péril l'unité d'action de la population roumaine dans ces moments décisifs pour l'union de la Transylvanie avec la Roumanie d'avant 1918. Finalement le Sénat fut réduit au rôle d'organe local du C.N.R.C., à lui se subordonnant seulement le dép. Cojocna et non pas la province intracarpatique entière, tel que furent les ambitions de ses fondateurs, spécialement celles d'Amos Frâncu.

L'étude, dont la présente partie est la première, poursuit l'évolution du Sénat National Roumain de Transylvanie dès sa constitution, à 2 Nov. 1918, jusqu'au moment final: l'union de la Transylvanie avec la Roumanie. Conformément aux documents concernant les départements du centre de la Transylvanie, les auteurs circonscrivent le territoire sur lequel le Sénat de Cluj a exercé son contrôle effectif. Il ressort que la plupart des localités importantes de la province sont restées fidèles au Conseil National Roumain Central d'Arad, la collaboration avec le Sénat de Cluj étant sporadique et de durée limitée.

La solution du conflit de compétence dans la direction de la lutte de libération des Roumains transylvains en faveur du C.N.R.C. d'Arad a représenté

un moment de revirement du mouvement national justement par la consolidation de l'unité de direction et d'action.

On annexe quelques documents révélateurs pour l'histoire de cet épisode de la lutte des Roumains transylvains: le courageux manifeste „Moților, Fraților!“ rédigé le 28 Oct. 1918 par Amos Frâncu; le manifeste constitutif du Sénat National Roumain de Transylvanie paru à Cluj, le 2 Nov. 1918, aussi que deux documents se référant à l'activité d'organisation des gardes nationales et civiles par le Sénat de Cluj, ces formations-ci constituant les organismes militaires du pouvoir révolutionnaire roumain.

FRĂMÎNTĂRI TĂRĂNEȘTI OGLINDITE ÎN PUBLICAȚIILE „HUEDINUL“ ȘI „REVISTA GLASUL MOȚILOR“ (1925—1927)

Munții Apuseni ne-au dat oameni care prin generațiile pământului au transmis sentimentul cutezanței. De câte ori a fost nevoie s-au ridicat la luptă pentru libertate și dreptate. După realizarea unirii Transilvaniei cu România, „rezultat al luptei hotărâte a celor mai largi mase populare, un act de profundă dreptate națională“¹, cînd s-au îndeplinit o bună parte din cererile moților, reprezentanții acestora au susținut necesitatea înzecirii eforturilor pentru ridicarea economică și social-culturală a populației din zonă.

În acest scop cîțiva inimoși intelectuali din Huedin și împrejurimi au inițiat în 1925 tipărirea gazetei „Huedinul“², iar în anul următor „Revista Glasul Moților“³, reluînd intențiile primei publicații a despărțămîntului Huedin—Hida al „Astrei“, „Sfătuitoarul“⁴, ce-și propunea să fie abecedarul culturii la vetrele țăranilor și să susțină frămîntările lor pentru o viață mai bună.

Articolul de fond din primul număr al gazetei „Huedinul“ preciza că foaia urmărește „să trezească dorul de învățătură în masele largi ale poporului nostru și să păstreze pentru posteritate o parte din suflul măreț al neamului nostru din părțile acestea“⁵. După două luni, publicația pune în dezbatere probleme mai complexe: „noi avem munți cu aur, fier, aramă, plumb, cărbune, păduri... pentru care aducem străini, pe care îi plătim cu aur, de ce să nu luăm și noi și fiii noștri acești bani grei și să fim stăpîni în țara noastră“⁶.

Dar problema cea mai arzătoare, ridicată aproape în toate numerele gazetei, a fost aceea a revendicărilor moțești, în primul rînd aplicarea corectă și completă a reformei agrare. Fiindcă moții nu pretind protecție, ci un regim de dreptate, cer să se înlătuiască hotărîrea Adunării Naționale de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, care suna răspicat: „Reforma agrară radicală... i se va face posibil țăranului să-și creeze o proprietate (arător, pășune, pădure) cel puțin atît, cît să o poată munci el și familia lui“⁷. Ei făceau apel și la proclamația Consiliului Dirigent din 11 decembrie 1918, care, referindu-se la necesitatea

¹ Programul P.C.R. de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, București, 1973, p. 37.

² Huedinul, cultural, economic și social. Organ al Despărțămîntului Astra. 1925—1926.

³ Revista Glasul Moților, nr. 1—6, Huedin, 1926.

⁴ Sfătuitoarul, Foaia poporală a Despărțămîntului Hida—Huedin al Astrei. Huedin, 1911.

⁵ Huedinul, nr. 1 din 25 oct. 1925.

⁶ Huedinul, nr. 9 din 15 dec. 1925.

⁷ Marea Unire, Ed. Astra, București, 1943, p. 110.

reformei agrare, spunea: „Pământul, care și pînă acum a fost muncit cu sudori de singe în decurs de veacuri de plugari, să ajungă în acea măsură în stăpînirea țăranului, cum hărnicia lui o cere, ca să fie fericit, iar prin munca celor mulți roada pămîntului nostru să fie înzecită”⁸.

Reforma fusese votată în Marele Sfat Național din Transilvania în 12 august 1919, dar legea s-a promulgat în 23 iulie 1921 și a fost modificată în 1922. Pentru comunele de munte, în care locuitorii se ocupau cu creșterea vitelor, legea prevedea posibilitatea de a se socoti pînă la 22 iugăre de pășune de cap de familie. Pentru pădurile comunale, în zona în care existența populației era asigurată prin creșterea vitelor, se mergea pînă la 5 iugăre, iar unde nu era pămînt de cultură și locuitorii se ocupau cu confecționarea diferitelor obiecte din lemn, pînă la 7 iugăre cadastrale.

În aplicarea lucrărilor de expropriere și improprietărire s-au săvîrșit numeroase greșeli. De aceea, o delegație de moți din zona Huedinului, în frunte cu Amos Frîncu, Aurel Munteanu din Huedin, Teodor Sușman din Răchițele, în ziua de 18 decembrie 1925 s-a deplasat la București și a înaintat regelui „Plîngerile moților la treptele tronului”⁹, referindu-se în mod special la păduri, pășuni și mine.

Memoriul, în partea introductivă, sublinia: „După zece seculi de urgie și dezmoșteniri, fără nume, ce s-au dezlănțuit, cînd moții mai ales au reacționat în zece revoluțiuni pentru restituția domniei românești și revendicațiilor agrar-miniere (1437—1918), moții... și-au îngrijit ca ochii din cap pămînturile și minele ce li s-au promis a li se restitui integral prin Senatul Național din Ardeal și cu armele au garantat libertatea hotărîrilor de la Alba Iulia și au determinat retragerea lui Mackensen, au primit mai ales cu efusiune ceasul eliberator”¹⁰.

Moți salută cu nespusă bucurie „făgăduielile guvernului că în cadrul legii agrare se va da maximum de păduri și pășuni din pădurile statului, din ale magnaților și societăților exploatare — toți uzurpatori — conform convențiilor încheiate și aprobate la fața locului la Huedin, Turda, Baia de Criș, Cîmpeni și Abrud... Nerăspunzînd în complet cuvîntului Maiestății Voastre au determinat pe procuratorul moților, în preajma centenarului lui Avram Iancu, să înainteze la președintele Consiliului memoriul anexat ce rezumă aproape integral doleanțele, revendicațiile și soluțiile în cauza de viață și de moarte, care mai ales este pădurea, pășunea și mina în Munții Apuseni. Chiar soluțiile reduse, date de legea agrară, întregită cu promisiunea de colonizare în stil mare a moților ajunși în preajma pieirii, au adus o mare ușurare în suflete, crezîndu-se că după 7 ani de unire, maximum de păduri și pășuneacompaniat de colonizare și reformă minieră pusă în vedere, vor deschide moțului un trai mai omenesc”¹¹.

Plîngerea prezintă în continuare nemulțumirile datorate nerezolvării situației lor. „Venim a ne proscerne astăzi, cu sufletul îndurerat și a ne plînge la treptele tronului românesc că nedreptățile împotriva moților — necum să fie înlăturate — ele au fost înăsprite și sub raport

⁸ E. Petrini, *Reforma agrară*, în revista *Transilvania*, nr. special, 1929, p. 291.

⁹ *Huedinul*, nr. 10 din 22 dec. 1925.

¹⁰ *Huedinul*, nr. 11 din 29 dec. 1925.

¹¹ *Ibidem*.

agrar și miner, călcându-se prin organele executive și mai ales prin comitetul agrar cuvîntul Maiestății Voastre și după ce chestiunea moșilor a avut un larg și penibil răsunet în presă și în parlament... pădurile și pășunile din Munții Apuseni încă nicăieri n-au fost predate în stăpînirea comunelor...¹². Reprezentanții moșilor demască abaterile de la reformă și încălcările arătînd că societățile n-au fost expropriate, că moșii au fost colonizați în condiții dezastruoase la frontiera de vest.

Delegația reamintește regelui că moșii au îndurat veacuri de asupriri, împotriva cărora au luptat și străbunii lor deoarece „revendicațiile lui Horea și Iancu concentrate în memoriile anexate sînt revendicațiile noastre de astăzi”¹³. Soluția o văd într-o lege care să exproprieze toate pădurile, pășunile, minele de la exploatatori și să le dea moșilor, ceea ce ar constitui „un picur de balsam peste rănile Munților Apuseni”. Pentru zona Huedin cea mai arzătoare problemă „ca ultimă instanță se înfățișează chestiunea de exproprie și improprietărire cu pășuni și păduri din masivul fostului conte Banffy, ale lui Urmanczy, Tischler, Buerger și fostului baron Albert Banffy din județul Cluj, plasa Huedin, sub piscurile Vlădeșei din Munții Apuseni”¹⁴.

Ei reamintesc faptul că la instanțele de apel comunele de moși au avut cîștig de cauză într-un singur masiv, Tischler și Buerger, unde s-a înfăptuit expropriea integrală și improprietărire conform convenției, dar toți foștii proprietari depun eforturi pentru recîștigarea proprietăților. În ceea ce privește masivul Urmanczy, „s-a recurs la Comitetul Agrar contra legii, scutindu-se societatea anonimă »Călățele« (baron Groedel) în condiții inadmisibile, după cum dovedesc memoriile și cererile de revizuire anexate, ca afirmativa contractantă cu Urmanczy, peste 700 de jugăre, pădure bătrînă de brad singura existentă în teren... după ce a devastat 11000 jugăre pădure seculară în chipul cel mai barbar”¹⁵.

Locuitorii de aici se plîng de faptul că sînt în decembrie 1925, dar încă se judecă la tribunalul din Cluj problemele legate de chestiunea masivului Bánffy, cunoscute sub numele de „afacerea de la Răchițele”, iar moșii sînt considerați rebeli pentru faptul că au protestat contra exploatării nelegiuite exercitate de societatea Biharszilágy, pseudointitulată „Regatul mare”.

Ei critică sever abaterile de la lege scutind societățile „Regatul mare” și „Rîul alb” (Tischler Mór și soții), condamînd prin aceasta moșii la mizerie și acordînd teren de pășune în loc de pădure, rezervată exploatatorilor. De aceea, moșii consideră astfel de situații „catastrofe adevărat naționale” și cer ca tuturor comunelor trecute în anexe să li se facă dreptate, „moșii rămîn neînfrînți în credința că dreptatea lor sfîntă va birui”. Delegații moșilor anexează memoriului 10 acte justi-

¹² *Huedinul*, nr. 12 din 5 ian. 1926.

¹³ Printre acestea se afla și memoriul lui Avram Iancu către împăratul Austriei din 1849.

¹⁴ Delegația anexează memoriului și următoarele acte: Contestația în cauza Tischler Mór către Comitetul Agrar, Contestația în cauza Răchițele, Cererea de revizuire în cauza Urmanczy sau Călățele contra scutirii, Cererea de revizuire împriuinată în cauza de la Răchițele.

¹⁵ *Huedinul*, nr. 10 din 22 dec. 1925.

ficative, crezind că vor convinge pe monarh. Ei sînt auziți, dar nu și ascultați. Totuși se întorc cu oarecari speranțe. Se gîndesc să convoace delegații satelor la o întrunire pentru a le prezenta rezultatele intervenției făcute la rege. În acest scop Aurel Munteanu și Emil Șiancu cer aprobarea corpului de armată pentru a organiza o întrunire națională la Huedin.

Prin adresa nr. 3430 din decembrie 1925 primesc rezultatul afirmativ, cu condiția ca întrunirea să se țină „în localul închis al gimnaziului din Huedin”¹⁶.

În urma aprobării, delegații întorși de la București publică în ziarul „Huedinul” următorul convocator:

Subsemnații, prin aceasta convocăm moții din partea nordică a munților Apuseni și din jurul Vlădeșei, la o mare întrunire națională (Meeting) pe marți, 29 decembrie, a.c. orele 12 în sala de gimnastică din Huedin pentru a li se comunica cuvîntarea M.S. Regele în cauza revendicărilor moțești, ca păduri, pășunat, mine și colonizări” (semnează A. Munteanu, E. Șiancu, T. Sușman)¹⁷.

La această dată se întrunesc moții din 27 sate, plus cei din Huedin și în prezența inspectorilor Floru și Guguianu, precum și a subprefectului Simu încep adunarea. În numele delegației, Aurel Munteanu ține o expunere cu privire la revendicările moților, arătînd cu indignare: „precum stăpînirea străină n-a satisfăcut doleanțele moțești, tot așa nici dominațiunea românească n-a înțeles să facă o clipă mai iute drepturile pentru moți... de aceea a trebuit ca delegația moților să alerge la treptele tronului, așa după cum pe vremuri au alergat Horea și Iancu, cu deosebire numai că acei martiri au alergat la străini”.

În continuare rezumă revendicările moțești în următoarele puncte:

a) Chestiunea pădurilor. Comunele moțești trebuie să fie împrîrietărite conform legii agrare cu cuantumul de păduri recenzat, restul să rămînă în proprietatea statului. Exploatarea lemnului să se facă în mod rațional prin cooperative. Societățile acaparatoare, mai ales cele străine, să fie înlăturate cu desăvîrșire din Munții Apuseni pentru că „lasă în urma lor sărăcie și stinci goale, dar exploatează și brațele moților pînă la măduvă”.

b) Pămîntul. „Să se deie comunelor pășunile de lipsă și să li se pună la dispoziție și vite de soi... înființîndu-se în aceste părți lăptării spre a putea face din Munții Apuseni o a doua Elveție”.

Celelalte puncte se referă la băieșit și la colonizări. Oratorul adaugă, acum, și alte obiective necuprinse în memoriul înaintat regelui. „Pe lîngă aceste revendicări ardente se ridică necesitatea îmbunătățirii și întăririi învățămîntului primar pentru delăturarea analfabetismului și a instituțiilor sanitare pentru stîrpirea morburilor”. Aurel Munteanu își încheie cuvîntarea cu cuvintele: „Numai în felul acesta înțeleasă și dezlegată problema moților, putem spune că ne-am făcut datoria deplină față de vrednicii urmași ai lui Horea și Iancu”¹⁸.

¹⁶ *Huedinul*, nr. 10 din 22 dec. 1925.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Huedinul*, nr. 11 din 29 dec. 1925.

În numele comunelor de moți iau cuvîntul Ioan Potra din Bologa, Ioan Nicoară din Călata, Virgil Pop din Morlaca, Ștefan Sărăcuțiu din Valea Drăganului, Gheorghe Giție din Mănăstireni, iar din partea instituțiilor Sabin Varna avocat în Huedin, I. Guguianu inspector silvic și inspectorul Floru.

Ioan Potra susține cauzele moțești prezentate de Aurel Munteanu, ridică însă și problema cooperativei din Bologa, ce și-a propus să exploateze granitul, dar n-o ajută nimeni. Ștefan Sărăcuțiu cere să se urgenceze rezolvarea problemelor acestor comune, atrăgînd atenția că „oamenii încep a nu mai avea răbdare“. Sabin Varna subliniază dezastrul provocat de comerțul cu lemne la Mărgău, iar inspectorul silvic Guguianu cere delegaților să-l ajute în păstrarea patrimoniului forestier.

Intrunirea se încheie prin cuvîntul de mulțumire adresat de Aurel Munteanu participanților și prin exprimarea speranței că problema moților va fi rezolvată.

Dar revendicările moților au rămas cereri în vînt. Ziarul „Huedinul“, în numărul 7 din 1926, în articolul „Reforma agrară“, cerea: „fie-cărui plugar să i se dea cinci jugăre de pămînt“ și „să se urgenceze definitivarea reformei agrare și să se pună plugarul român în proprietatea pămîntului arător“¹⁹.

În toamna aceluiași an „Revista Glasul Moților“, în articolul „Din durerile moților“, argumenta: „Prin reformă au fost improprietățiți cîțiva, dar masele compacte au rămas tot în munți“²⁰. Articolul „O mare nedreptate făcută moților de către Comitetul agrar din București“ acuză direct organele de stat. Este prezentată decizia Comisiei de ocol din Huedin și Comisiei II județene, care, după mai multe dezbateri și deplasări la fața locului, convingîndu-se de starea mizeră a satelor Răchite, Rogojel, Vișag, Traniș, Săcuiu, Bologa, Bociu, Sebeșul Mare²¹ și Ciucea, le-a improprietărit cu 16000 jugăre din complexul Mauriciu Tischler. Dar Tischler s-a declarat nemulțumit cu hotărîrea comisiei, deoarece aplicarea ei ar fi dus la eliberarea moților din mîinile lui și a insistat pînă cînd a obținut revizuirea ei de către Comitetul Agrar din București. „Înaltul Comitet Agrar a avut părinteasca grijă și a schimbat hotărîrea de mai sus lăsînd celor opt comune nenorocite numai 6000 jugăre, iar domnului Tischler îi restituie 10000 jugăre“²². Bieții moți au alergat degeaba la Cluj și la București.

Problema moților a fost ridicată cu ardoare și în anii următori. Revista „Societatea de mîine“, în octombrie 1927, a consacrat un număr special chestiunii Munților Apuseni. În articolul „Problemele sociale ale Munților Apuseni“ se arăta: „Revizuirea reformei agrare este de neînlăturat. Să se satisfacă un cît mai mare număr de îndreptățiți individual la arător pe loc și în colonii. Însă numărul îndreptățiților fiind excesiv de mare, improprietărirea viitoare nu poate fi decît colectivă...“²³ În același număr al revistei, articolul „Complexul probleme-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ *Revista Glasul Moților*, nr. 3 din 1926, p. 1.

²¹ Valea Drăganului.

²² *Revista Glasul Moților*, nr. 3 din 1926, p. 26.

²³ I. Clopoțel, *Problemele sociale ale Munților Apuseni*, în *Societatea de mîine*, nr. IV din 30 oct. 1927, p. 472.

lor regiunii Huedin" afirma: „Reforma agrară este un haos. Iată câteva din fărâdelegile acestui mare act social. Pământ arabil a fost puțin și el a fost lăsat în parte ca rezervă de stat. Toate pădurile frumoase au fost declarate pășuni pentru ca vechiul proprietar să poată exploata în fața legii materialul lemnos de mare valoare, rămânând solul gol fără pădure și fără iarbă pentru pășune“. În partea finală a articolului printre propuneri figura: „Reforma agrară să fie revizuită, nu pe hartă în birouri, ci la fața locului, să se repare nedreptățile făcute pînă acum poporului pe acest teren“²⁴.

Ansamblul revendicărilor cuprinse în articolul „În preajma unui congres al moșilor“ este sintetizat astfel: „Șosele și căi ferate bune și îndestulătoare, școli bune, mai ales profesionale, utilizarea energiilor naturale ale căderilor de apă pentru accelerarea industrializării, promovarea agriculturii în toate ramurile ei proprii acestor ținuturi, îmbunătățirea stării sanitare, ușurarea de nesfîrșite taxe și amenzi — urmări ale insuficienței pășunilor și pădurilor date pînă azi moșilor — iată un schelet pentru un program de acțiune vrednic de un guvern român cu înalte concepții“²⁵.

Un astfel de program a fost într-adevăr înfăptuit, dar nu în 1927, ci în anii socialismului.

NICOLAE ȘTEIU

²⁴ *Societatea de mîine*, nr. cit., p. 481.

²⁵ *Societatea de mîine*, nr. cit., p. 472.

PROCESELE ANTIFASCISTE DIN 1935 ȘI 1937 DE LA CLUJ ȘI OPINIA PUBLICĂ (ASPECTE DIN PRESA VREMII)

II

La procesul antifascist din 1935 de la Cluj supranumit de presa vremii și „procesul prof. Tudor Bugnariu“, alături de reprezentanți ai apărării, personalități de seamă ca Dem. I. Dobrescu, Petru Groza, Radu Olteanu, Valer Moldovan, Ion Gheorghe Maurer etc., au fost audiați numeroși martori, luînd apărarea profesorului antifascist Tudor Bugnariu și în general a mișcării antifasciste, împotriva fascismului. Avocații, luptători antifasciști cu vederi largi democratice, precum și cei peste 40 de martori au sesizat cu claritate scopul principal al procesului desfășurat în fața Consiliului de război al Corpului VI Armată din Cluj, conștiinți fiind că vor trebui să lupte din greu spre a clarifica esența întregii mișcări antifasciste, izvorită din dorința maselor largi populare de a apăra libertățile democratice, independența, integritatea și suveranitatea țării.

Întreaga opinie publică democrată din țară și de peste hotare s-a pus în stare de alertă: au apărut articole în paginile presei de orientare progresistă, iar la indicația P.C.R. în septembrie 1935 ia ființă Comitetul local (Cluj) de apărare a antifasciștilor. .

În legătură cu procesul de care ne ocupăm Comitetul amintit a lansat un apel în care se arăta:

„Ziare aduc zilnic la cunoștință procese și urmăriri din toate colțurile țării împotriva tuturor acelor care apărînd libertățile democratice și dezvoltarea culturii, duc fără încetare lupta împotriva fascismului și a războiului.

Convinși de pericolul pe care îl prezintă fascismul pentru libertate și civilizație, subsemnații intelectuali din capitala Ardealului am hotărît să ne constituim într-un comitet de acțiune pentru a uni lupta noastră cu lupta începută la București de Comitetul care are în frunte pe Dem. Dobrescu, fost primar al Capitalei și Mihai Ralea, profesor universitar.

Constituind acest comitet, facem apel la toți acei care mai au încă conștiința drepturilor și a libertăților cetățenești să vină în mijlocul nostru pentru a impune stingerea procesului intentat prof.-lui P. Constantinescu-Iași, Tudor Bugnariu și tuturor antifasciștilor din România. Semnează P. Groza, Emil Balint prof., Octavian Bellu avocat, Dr. K. Bogdan medic, dr. Ion Costin avocat, Ion Dimoftachi inginer, Gheorghe Dragoș prof. univ., Dr. V. Jinga prof. univ., Vladimir Nicoară publicist, dr. Virgil Nistor avocat, dr. Eduard Mezincescu¹.

Într-un alt apel al Comitetului de apărare a antifasciștilor, intitulat „De ce sînt judecați antifasciștii?“, masele sînt lămurite asupra faptului

¹ *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, Pitești. 1936, p. 3—4; *Dimineața*, 27 septembrie 1935, p. 13.

că activitatea antifasciștilor este dusă numai spre folosul țării: „au desfășurat la lumina zilei aici, la noi, stindardul falnic al războiului pentru pace, au scris gazete legale, au lansat către opinia publică manifeste prin care o invită să repudieze obscurantismul politic, au înființat organizații ca »Amicii U.R.S.S.« și »Liga antifascistă«, care aveau ca scop elucidarea problemelor dureroase, care agită astăzi actualitatea, au arătat că greva muncitorilor ceferiști din București din februarie 1933 era justificată și că, prin urmare, muncitorii condamnați nu sînt vinovați, și trebuie eliberați... Aceasta înseamnă crimă împotriva siguranței statului»².

La chemările Comitetului de apărare a antifasciștilor, în diverse părți ale țării iau ființă asemenea comitete: în Maramureș, la Tg. Mureș, Oradea, Tighina³, Mediaș⁴, Turnu Severin, Caracal, Brașov⁵, județul Dimbovița⁶. Aceste comitete au trimis proteste la diferite ziare, care astfel au îndreptat atenția opiniei publice spre procesele antifasciste. Comitetele au primit foarte multe proteste semnate de muncitori, țărani, intelectuali, prin care cer stingerea proceselor antifasciste.

Partidul Socialist Unitar, de asemenea, și-a trimis protestul împotriva condamnării lui Tudor Bugnariu⁷.

Un alt memoriu, publicat în 23 octombrie în ziarul „Adevărul” de Comitetul de apărare a antifasciștilor, atrage atenția asupra faptului că prin tragerea la răspundere a lui Tudor Bugnariu pentru faptele sale și condamnarea sa „sînt în primejdie nu numai acuzatul, ci și drepturile supreme ale omului, și libertatea de cugetare este unul dintre acestea. Prin urmare justiția românească va trebui să răspundă de actele sale în fața tribunalului inapelabil care este umanitatea, care este istoria»⁸.

Apărarea, reprezentată de Radu Olteanu din Brașov, Ion Gheorghe Maurer din Sighișoara, Petre Grozdea din București, Vladimir Nicoară, dr. Valer Moldovan și dr. Ioan Costin din Cluj, a fost de părere, în ansamblul ei, că Tudor Bugnariu nu poate fi condamnat.

Referitor la primul punct al acuzării, conform căruia el a cerut revizuirea sentinței date în procesul muncitorilor de la Grivița, aceasta nu constituie culpă, deoarece legea dă dreptul, în anumite circumstanțe, să fie revizuită chiar și sentința definitivă. Nu constituie culpă nici sprijinirea clasei muncitoare în luptele ei economice, pentru că muncitorimea poate lupta liniștit pentru o bucată mai mare de pîine, nu i se poate refuza acest drept.

Activitatea lui Tudor Bugnariu în Ligă și în Asociația „Amicii U.R.S.S.” era cu totul justificată, fiind vorba despre organizații a căror funcționare este autorizată de legi. Lupta antifascistă este necesară în România, deoarece există organizații fasciste, care vor să pună țara la

² Titu Georgescu, *Organizații de masă legale conduse de P.C.R. 1932—1934*, p. 140.

³ *Dimineața*, 28 octombrie 1935, p. 12.

⁴ *Új Szó*, 28 decembrie 1935, p. 7.

⁵ *Dimineața*, 5 noiembrie 1935, p. 5.

⁶ *Zorile*, 2 noiembrie 1935, p. 2.

⁷ *Dimineața*, 10 decembrie 1935, p. 11.

⁸ *Adevărul*, 23 octombrie 1935, p. 6.

cheremul marilor puteri fasciste, și astfel ea și-ar pierde independența politică și economică. Politica fascistă revanșardă ar putea tirî România în război, iar poporul român nu dorește altceva, decît pace și pîine, în cadrul frontierelor sale existente.

În ce privește acuzația că Tudor Bugnariu ar fi comunist, apărarea a arătat că el nu voia să destrame orînduirea socială existentă, ci, în cadrul orînduirii sociale existente, s-a ridicat împotriva introducerii dictaturii fasciste.

Poziția sa față de naționalități a urmărit doar scopul de a le antrena în mișcarea antifascistă și de a întări pacea în țară.

Apărătorul Radu Olteanu, în cuvîntul său, arăta că condamnarea lui Tudor Bugnariu „ar însemna să provocăm impresia că sîntem conduși de două politici. Una oficiază de apărare a păcii și a libertăților cetățenești, alta ocultă, de provocare la război, teroare”⁹. Ion Gheorghe Maurer sublinia: „Tudor Bugnariu a desfășurat activitatea sa în cadrul legilor în vigoare... nimeni nu poate fi urmărit și condamnat pentru ideile sale, și cu atît mai mult cu cît aceste idei și acțiuni au fost puse în serviciul umanității”¹⁰.

Petre Grozdea declara: „Din lipsă de dovezi acuzarea se servește de niște însemnări personale ale prof. Bugnariu, destinate a-i ușura studiile sociologice. La dosar nu se află nici o piesă din care să se poată conchide vinovăția de a fi agitat contra siguranței statului. Folosirea în proces de către acuzare a acelor notițe care fac parte din viața intimă a acuzatului este o indicație că se urmărește condamnarea sa, nu pentru vreo faptă, căci ea nu există, ci pentru opiniile și atitudinea sa de luptător antifascist... Acuzarea este încercarea de a stinge lumina care gonește întunericul, este încercarea aceluia care vrea să taie gîtul coșului pentru a împiedica ivirea zorilor”¹¹.

Martorul principal în procesul antifascist din 1935, P. Constantinescu-Iași, vicepreședinte al Comitetului Național Antifascist, membru în Comitetul Antifascist Mondial, după ce a dezvăluit esența fascismului, arăta esența mișcării antifasciste, accentuînd necesitatea acestei mișcări și în România, unde există organizații fasciste care vor să împingă țara în război. „Faptul este pe deplin dovedit prin vizitele oficiale ale șefilor fasciști la congresele hitleriste de la Nürnberg, unde s-au atacat tratatele azi în vigoare”¹². Așadar, arăta el, mișcarea antifascistă este necesară. „Mișcarea antifascistă se confundă — sublinia P. Constantinescu-Iași — cu lupta pentru libertate, ea se confundă cu apărarea păcii și a civilizației întregi”¹³.

Alexandru Mihăileanu, fost secretar al Comitetului Național împotriva războiului și membru în secretariatul Asociației „Amicii U.R.S.S.”, a declarat următoarele: „În România pericolul fascist este astăzi o realitate... se răpesc cele mai elementare drepturi și libertăți demo-

⁹ *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, p. 48.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Idem*, p. 49.

¹² *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, p. 33.

¹³ *Ibidem*.

cratice, în timp ce curentele fasciste și hitleriste își continuă, sub oblăduirea guvernanților, campania lor pentru dictatură¹⁴.

Martorul Ilie Cristea a declarat și el că „Fascismul din România e la fel ca cel din celelalte state. Tendințele generale sînt aceleași. Fascismul duce în mod inevitabil la război, fiindcă, neputînd rezolva problemele sociale și economice, e nevoit să caute o diversiune: războiul”¹⁵.

Profesorul Ion Nistor și studentul Gh. Neamțu au arătat și ei că, atît în școală, cit și la Universitate, mișcarea fascistă este dăunătoare științei.

Constantin L. Vâlceanu, redactor la ziarele „Adevărul” și „Dimineața”, la întrebarea comisarului regal — cum poate fi fascismul românesc revizionist? — dă următorul răspuns: „Ce sînt toate acele organizații de tineret (OERT, Străjerii, serviciul premilitar) decît mijloace militariste pentru dezvoltarea spiritului războinic. Acest spirit extins la maxim va declanșa războiul”¹⁶.

C. Murgulescu la întrebarea: — este în România fascism? — răspunde afirmativ: „Fascismul românesc în mare parte este o marfă importată, deoarece imită pe cel mussolinian, de ex., fascismul lui Goga, sau pe cel hitlerist — Cuza și Garda de fier”¹⁷.

La fel arăta în depoziția sa și dr. Petru Groza, care a mai subliniat că „fasciștii români sînt antinaționaliști deoarece stau alături de Germania și Ungaria, țări revizioniste care vor schimbarea granițelor țării noastre”¹⁸.

În legătură cu activitatea lui Tudor Bugnariu, P. Constantinescu-Iași declara: „Iată de ce tot atît de subredă este și cealaltă învinuire adusă profesorului Bugnariu de a fi încercat să stringă adeziuni pe un protest, oare cerea un verdict de achitare a ceferiștilor de la atelierele Grivița, condamnați la muncă silnică pe viață. Pentru că acești lucrători nu făcuseră altă crimă decît să apere interesele muncitorimii ceferiste în contra unor reduceri grave de salarii. Dacă Bugnariu a luat apărarea ceferiștilor în calitate de antifascist a fost logic, căci ceferiștii de la Grivița au luptat legal împotriva unei măsuri fasciste; bancheri străini voiau să-și primească plata cuponului din salariile trunchiate ale lucrătorilor români. Dacă ceferiștii nu s-ar fi mișcat ar fi urmat un val de reduceri pentru toți salariații și funcționarii statului, pauperizați încă și mai adînc decît pînă atunci”¹⁹.

Alexandru Sahia, care a luat parte la procesul muncitorilor ceferiști, justifica activitatea lui Tudor Bugnariu în favoarea muncitorilor de la Grivița, arătînd că foștii miniștri Periețeanu, Mirto și Manoilescu au depus mărturii la proces în favoarea muncitorilor de la Grivița, pledînd pentru nevinovăția lor. D. Periețeanu „a descris condițiile mizerabile în care este nevoită să muncească lumea ceferistă românească... D. Manoilescu a explicat cum d-sa prevedea greva cu urmările ei, aceasta

¹⁴ *Idem*, p. 36.

¹⁵ *Idem*, p. 40.

¹⁶ *Idem*, p. 41.

¹⁷ *Idem*, p. 42.

¹⁸ *Procesul mișcării antifasciste din Cluj. Apărarea*, p. 43.

¹⁹ *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, p. 34.

datorită stării precare în care se găsea muncitorimea²⁰. Al. Sahia a mai declarat că la proces, din 600 de martori numai trei s-au pronunțat împotriva muncitorilor²¹ și cu toate acestea ei au fost condamnați. Așa fiind situația, lupta lui Tudor Bugnariu pentru redeschiderea procesului și revizuirea sentinței era justificată. A fost demnă de reținut și depozitia lui Ioan Albuleț și a paracliserului bisericii, care au spus că urmele de gloanțe găsite în zidul bisericii și despre care se pretindea că ar fi provenit din împușcături trase de muncitori au apărut astfel: „4 agenți au venit cu motocicletă și au sfredelit vreo 20 de găuri în zidurile bisericii”²².

S-a dovedit astfel că lupta pe care Tudor Bugnariu a dus-o împotriva condamnării nedrepte a muncitorilor ceferiști a izvorit din convingerile sale antifasciste. În 1933, acești muncitori, prin lupta lor eroică, au apărut țara împotriva fascismului, întronarea căruia ar fi însemnat lichidarea libertăților democratice.

Referitor la cel de-al doilea punct al acuzării, P. Constantinescu-Iași spune următoarele cu ocazia audierii sale: „Mișcarea antifascistă nu este camuflaj comunist. Sînt deosebiri fundamentale între antifascism și comunism. Comunismul este exprimat prin partidul comunist care are un program bine determinat de guvernămint și schimbare a ordinei sociale, pe cînd mișcarea antifascistă folosea la noi toate mijloacele legale și purta caracterul defensiv și circumscris”. În continuare, el a explicat că mișcarea antifascistă a înmănușat persoane aparținînd tuturor claselor sociale; poate că printre ei sînt și comuniști. Dar — cita martorul cuvintele fostului ministru francez al aviației Pierre Cot — „Poți fi antifascist fără a fi comunist, nu orice antifascist este și comunist”²³.

Alexandru Mihăileanu declara, de asemenea, că toți comuniștii sînt antifasciști, dar nu toți antifasciștii sînt comuniști.

La fel a vorbit și martorul Ilie Cristea; cînd a fost întrebat la proces dacă toți antifasciștii sînt comuniști, el a răspuns: „Cunosc și antifasciști național-țărăniști”²⁴.

Tot Petre Constantinescu-Iași explică Consiliului de război că Asociația „Amicii U.R.S.S.” a fost înființată după reluarea relațiilor diplomatice cu Uniunea Sovietică. Ea era alcătuită din intelectuali reprezentanți ai diferitelor categorii sociale, indiferent de convingerile lor politice, cu scopul de a cerceta și cunoaște înfăptuirile din statul vecin cu care se rupseseră legăturile de 17 ani. Scopul adevărat deci era străin de politică, fiind motivat doar de apropierea acestor două popoare, ce trăiseră de veacuri în bună vecinătate. Mijloacele de împlinire a acestui scop erau cele legale: excursii și delegațiuni, schimb de reviste, publicații, cunoașterea filmului și teatrului sovietic, schimb de studenți și profesori, reuniuni sportive... După dizolvarea Asociației „Amicii U.R.S.S.” a apărut un manifest semnat de intelectuali români ca G. Enescu, Resetti-Bălănescu, directorul Fundațiilor Regale, Perlea, di-

²⁰ *Idem*, p. 42.

²¹ *Ibidem*.

²² *Idem*, p. 43.

²³ *Idem*, p. 32.

²⁴ *Idem*, p. 37.

rectorul Operei, prof. univ. Heroveanu etc., cerînd reluarea legăturilor culturale cu U.R.S.S. Acești intelectuali nu au fost urmăriți, fiindcă asta a fost politica externă a României.

Tudor Bugnariu nu a făcut nimic din ceea ce ar fi dăunat țării și poporului român.

Dr. Petru Groza, fost ministru, arăta în depozitia sa că a început o mișcare și în sinul țărănimii, grupată în Frontul Plugarilor spre a lupta împotriva exploatarei și a fascismului. Frontul Plugarilor este o organizație recunoscută de stat. Tudor Bugnariu voia și el să grupeze într-o asemenea tabără unică pe muncitori, intelectuali, și aceasta nu i se poate aduce ca o culpă. „O forță sincer antifascistă la noi o alcătuiește Frontul Plugarilor care s-a organizat în tradiția veche a lui Horea și Avram Iancu”²⁵.

Presa democratică s-a ridicat unanim împotriva proceselor antifasciste. Au apărut diferite articole demonstrînd nevinovăția lui Tudor Bugnariu și cerînd stingerea proceselor.

Comitetul pentru apărarea antifasciștilor a acționat cu cea mai mare intensitate în perioada scursă între cea de a doua amînare a procesului și data de 23 noiembrie, pentru care fuseseră amînate dezbaterile. El a căutat să intensifice acțiunea opiniei publice și să influențeze prin aceasta mersul dezbaterilor și darea sentinței. Se adoptă hotărîri prin care comitetul „ia act cu satisfacție de constituirea numeroaselor comitete în provincie, care au în fruntea lor cetățeni de seamă ai orașelor și satelor și îndeamnă să continue... acțiunea pentru salvarea lui P. Constantinescu-Iași, T. Bugnariu și a celorlalți antifasciști... în același timp cere numeroșilor aderenți din toate colțurile țării să urmeze pilda acestor începuturi de organizare... Comitetul cere să se urmeze toate formele legale pentru ca în adevăr judecata să se desfășoare într-o strictă obiectivitate... Comitetul face apel către întreaga opinie publică, cerîndu-i să ducă mai departe acțiunea pentru stingerea acestor procese”²⁶. Într-o altă hotărîre, Comitetul adresează un apel membrilor barourilor avocațiale, rugîndu-i să se înscrie ca apărători la procese, dovedind prin aceasta că înțeleg acțiunea de apărare a libertăților cetățenești²⁷.

Chiar în ziua dezbaterilor, 23 noiembrie, a apărut în ziarul „Dimineata” articolul „*Un memoriu adresat Consiliului de război din Cluj și opiniei publice de către un important grup de intelectuali ardeleni*”, în care, după ce se relatează motivele pentru care i s-a intentat proces lui Tudor Bugnariu, stabilindu-se că lupta antifascistă este o luptă dreaptă, se afirmă: „Așteptăm nu numai o sentință de achitare, ci una care să constate definitiv că în România lupta împotriva fascismului și a războiului este permisă, pentru că servește interesele și libertatea națională și drepturile democratice ale poporului român și celorlalte națiuni conlocuitoare”²⁸.

²⁵ *Idem*, p. 44.

²⁶ *Dimineata*, 24 octombrie 1935, p. 15.

²⁷ *Idem*, 23 noiembrie 1935, p. 10.

²⁸ *Idem*, 23 octombrie 1935, p. 7.

Protestul maselor a luat amploare în toată țara. Muncitori, țărani, intelectuali, meseriași, funcționari, tineri și vîrstnici se ridicau în apărarea lui Tudor Bugnariu, cerînd stingerea procesului. Tineretul democratic din Cluj a lansat un apel cerînd stingerea procesului și a oricărei persecuții împotriva antifasciștilor²⁹.

Din București au fost trimise la Cluj, pe adresa Consiliului de război, mai multe telegrame, cu textul: „în numele libertății de cugutare cerem respectuos Consiliului achitarea profesorului Bugnariu”³⁰.

Sentința Consiliului de război al Corpului VI Armată în procesul antifascist din Cluj împotriva profesorului Tudor Bugnariu prevedea: 10 luni închisoare, 10 ani interdicție de exercitare a drepturilor politice și amendă bănească de 10.000 lei.

După pronunțarea sentinței reprezentanții apărării au înaintat imediat recurs împotriva acestei sentințe, potrivit legii justiției militare³¹.

Sentința a produs vii nemulțumiri în rîndurile tuturor oamenilor de bună credință, antifasciști și cu convingeri democratice. După pronunțarea sentinței, Comitetul pentru apărarea antifasciștilor a trecut la o și mai intensă activitate. Ziarul „Patria” (Cluj) scria în numărul său din 26 noiembrie 1935: „dacă legea ne-ar fi cerut să împlinim demnitatea de jurat și împrejurările ar fi făcut să judecăm acest caz, am fi răspuns cu conștiința liniștită NU la întrebările de vinovăție”. În coloanele ziarului „Zorile”, Emil Socor arăta: „E o sentință care nu poate rămîne. E datoria tuturor oamenilor de treabă de a șterge din conda de hotărîri a tribunalului militar de la Cluj această stranie pedeapsă”³².

Apărătorii: dr. Radu Olteanu, dr. Vladimir Nicoară, dr. Ion Gheorghe Maurer, dr. Ion Costin, Petre Grozdea, Leo Peretz, acordînd un interviu colectiv ziarului „Dimineața”, au declarat: „Profesorul T. Bugnariu a fost și este un luptător pentru pace, pentru libertate. Dosarul său ilustrează în mod desăvîrșit această caracterizare... a apărât într-un moment grav mai mult decît orice reprezentanți oficiali interesele poporului român... Condamnarea lui înseamnă condamnarea păcii, condamnarea adevărului, naționalismul creator, progresist, pacifist și corespunzător momentului actual politic național și internațional”³³.

Ziarele și revistele cu orientare progresistă, ca: „Cuvîntul liber”, „Credința”, „Acțiunea maramureșeană”, „Omul liber”, „Dreptatea”, „Patria”, și-au ridicat glasul împotriva sentinței, accentuînd ideea că este vorba nu numai de condamnarea lui Tudor Bugnariu, ci că sentința însemna condamnarea la moarte a democrației și a libertăților democratice³⁴. Această idee este expusă în modul cel mai concret și

²⁹ Ion Babici, *Aspecte din lupta antifascistă a studențimii din Cluj în perioada 1933—1935*, în *AISISP*, 3/1956, p. 147—159.

³⁰ *Dimineața*, 27 septembrie 1935, p. 13.

³¹ Recursul procesului la tribunalul militar suprem București a fost fixat pentru ziua de 7 februarie 1936. Motivele de casare invocate de apărare în recursul lui Tudor Bugnariu au fost foarte bine pregătite, documentate de avocații Ion Gheorghe Maurer și Șraier; ei au dovedit că Tudor Bugnariu nu este vinovat. Totuși, recursul a fost respins.

³² *Zorile*, 28 noiembrie 1935, p. 1.

³³ *Dimineața*, 1 decembrie 1935, p. 10; *Brassói Lapok*, 2 decembrie 1935, p. 4.

³⁴ *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, p. 56.

în numărul din 1 decembrie 1935 al revistei „Lumea Nouă”: prin această sentință „Guvernul s-a demascat complet, dovedindu-și intențiile sale de a înăbuși orice mișcare de apărare a libertăților cetățenești... condamnarea lui Tudor Bugnariu trebuie să pună în gardă întreaga democrație românească față de pericolul fascist și dictatorial care ne amenință”³⁵.

Nici mișcarea antifascistă internațională nu a rămas impasibilă față de evenimentele din România. S-au manifestat proteste împotriva proceselor desfășurate în România. Primele voci de protest se fac auzite în Franța. La Paris, o largă mișcare printre intelectuali, ca și masele muncitoare, au protestat viu împotriva proceselor. Comitetul Antifascist de la Paris a prezentat zeci de moțiuni cu ocazia unor mari întruniri publice. Comitetul avea în frunte pe Pierre Cot, ca și pe alți antifasciști, ca A. Gide, Fr. Jourdain. Organizațiile franceze „Federația franceză P.T.T.”, în numele a mii de aderenți, „Liga Internațională a Luptătorilor Păcii”, „Liga contra imperialismului” au trimis proteste guvernului român, cerind eliberarea antifasciștilor³⁶. Profesorul Paul Langevin de la Sorbona, Renée Montblanc de la Universitatea din Paris, un grup parlamentar francez au adresat, de asemenea, proteste către guvernul român³⁷.

Comitetul Antifasciștilor din Londra a strâns peste 150 de adesiuni din partea unor profesori universitari în frunte cu savanții Abercrombie și Sodaly³⁸.

Din Madrid, Alvaro de Albarnoz, fost președinte al tribunalului garanțiilor constituționale din Madrid, s-a ridicat pentru stingerea proceselor antifasciste în România.

La Brno s-a alcătuit un comitet de apărare a profesorului Bugnariu, comitet care a trimis Consiliului de război din Cluj o adresă arătând: „Departe de noi gândul de a ne amesteca în chestiunile interne ale statului român. Ne este totuși aproape scumpa noastră aliată România, ca prietenă în lupta pentru apărarea păcii în Europa centrală”³⁹. După ce arată cât de actuală este lupta contra fascismului, scrisoarea continuă astfel: „În numele prieteniei noastre de ani, apelăm la dumnea-voastră d-lor judecători, să ridicați verdictul contra prof. Bugnariu, ca să-și poată continua activitatea sa în interesul păcii”. Adresa era semnată de dr. Arnost Blaha, profesor universitar la Brno, dr. ing. Hrubí, președintele partidului progresist, ing. Polansky, redactorul-șef al ziarului „Politica Independentă”⁴⁰.

Lumea intelectuală din Cehoslovacia, Universitatea din Praga și „Liga drepturilor Omului” au depus la ambasada română din Cehoslovacia o moțiune-protest, cerind casarea procesului T. Bugnariu⁴¹.

Procesul antifascist din 1935 de la Cluj denumit procesul lui Tudor Bugnariu, împreună cu celelalte procese antifasciste din România, a

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Dimineața*, 19 noiembrie 1935, p. 7.

³⁷ *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, p. 6-7.

³⁸ *Zorile*, 1 februarie 1936, p. 2.

³⁹ *Dimineața*, 31 ianuarie 1936, p. 4.

⁴⁰ *Adevărul*, 31 ianuarie 1936, p. 7; *Zorile*, 31 ianuarie 1936, p. 3; *Dimineața*, 31 ianuarie 1936, p. 4.

⁴¹ *Procesul mișcării antifasciste din România. Cazul T. Bugnariu*, p. 7.

fost organizat de guvernul liberal Tătăărăscu tocmai în perioada intensificării acțiunilor P.C.R. pentru încheierea Frontului popular antifascist. Aceste procese, precum și condamnarea acuzațiilor antifasciști urmăreau, după calculele burgheziei, să slăbească pozițiile partidului comunist în cadrul acțiunilor de creare a Frontului popular și să diminueze influența sa asupra opiniei maselor, care manifestau o crescândă stare de spirit antifascistă.

„Politica antinațională și măsurile antidemocratice promovate de cercurile guvernante — după cum arată *Programul Partidului Comunist Român* — aveau drept scop să înăbușe lupta forțelor progresiste, antifasciste, să întărească pozițiile forțelor celor mai reacționare”⁴².

Dar calculele burgheziei române nu se potriveau cu voința forțelor progresiste și a maselor populare, care, sub conducerea P.C.R., în anii următori și-au strâns rindurile, angajându-se într-o luptă acerbă pentru apărarea libertăților democratice și salvagardarea independenței naționale, luptă ce s-a soldat cu răsturnarea dictaturii militaro-fasciste și eliberarea țării de sub dominația fascistă.

P. BUNTA — A. M. ARDOS

ANEXE

Apărarea libertății de gândire

*Un memoriu adresat Consiliului de război din Cluj și
opinie publice de către un important grup de intelectuali ardeleni
— De la redacția noastră din Cluj —*

Pentru ziua de 23 octombrie a fost fixat procesul profesorului Tudor Bugnariu. Se va dezbate în fața Consiliului de război din Cluj unul din acele procese de opinii care preocupă în mod deosebit atât cercurile de intelectuali din Ardeal, cât și straturile largi muncitorești ale provinciei noastre. Profesorul Bugnariu se numără printre spiritele de elită ale generației tinere și face parte dintr-o familie distinsă de ardeleni, cu o eroică atitudine românească în timpul stăpînirii maghiare și cu un mare aport moral și spiritual în viața intelectuală de aici. Bine cunoscut și apreciat, dascălul de la Cluj a trezit o mare mișcare de solidaritate în jurul său, iar procesul ce i s-a intentat a căpătat în conștiința publică aceleași proporții de interes pe care le-a avut acum cîțiva ani procesul profesorului Ilie Cristea, achitat de toate instanțele justiției. Pînă acum s-au înscris pentru apărarea d-lui Bugnariu peste 30 avocați. Printre ei figurează d-nii Petru Groza, fost ministru, Dem. Dobrescu, fost primar al Capitalei, Aurel Socol, șeful organizației național-tărăniste din Cluj, dr. Aurel Buteanu, directorul ziarului „Patria”, Valer Moldovan, fost ministru, conducătorul tineretului național-tărănist, Adonis Popov, fost deputat, vicepreședintele comitetului provincial al Partidului național-tărănesc, dr. Aurel Neguș, deputat, șeful organizației georgiste din Brașov, dr. Ioan Popa, deputat, șeful argetoianștilor din Ardeal, dr. Radu Olteanu, conducătorul partidului Iunianist în Ardeal, dr. I. Maurer, fost procuror, dr.

⁴² *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Edit. politică, București, 1975, p. 43.

Nicolaie Precup, secretarul general al organizației național-țărănești din Brașov, și alți numeroși fruntași ai barourilor ardelence.

Procesul de la Cluj se anunță a fi extrem de interesant, atît sub aspect juridic, cît și politic. Se va ridica astfel întrebarea de fond, dacă antifascismul în România poate constitui un delict, și dacă lupta de idei împotriva aventurilor dictatoriale înseamnă acțiune subversivă contra statului. Căci, în afară de a fi un militant antifascist, folosind cele mai civilizate mijloace de persuasiune, nu i se mai poate imputa altceva nimic d-lui Tudor Bugnariu. De asemeni, tot atît de logic, se va ridica întrebarea, care este temelia morală a toleranței guvernamentale față de agresivitățile materiale ale dreptei și unde poate începe justificarea convingătoare a vigilenței excesive față de lumea antifascistă.

O asemenea problemă este astăzi de mare actualitate, deoarece trăim într-o situație atît de anormală, încît nu i se poate găsi calificativul.

Dar cum am spus mai sus cu profesorul Bugnariu, lumea intelectuală din Ardeal s-a solidarizat în chip impresionant. La Cluj un comitet de apărare, compus din numeroase personalități, din toate ierarhiile vieții spirituale, au întocmit următorul memoriu, adresat deopotrivă Consiliului de război, cît și opiniei publice. Iată textul lui:

În ce condițiuni se judecă procesul

„Profesorul Tudor Bugnariu a fost trimis în judecata Consiliului de război din Cluj pentru »culpa« de a fi luptat dezinteresat și pe față împotriva fascismului și a războiului, ca secretar regional al Comitetului Național Antifascist, legal constituit.

În ședința Consiliului din 27 septembrie a.crt. procesul a fost amînat, deoarece Cabinetul de instrucție al Consiliului de război n-a trimis foi de drum martorilor citați și majoritatea acestora nici n-au primit citațiile pînă la data procesului.

Cu surprindere constatăm că foile de drum n-au fost trimise nici pentru dezbaterile din 23 octombrie, creîndu-se, în acest fel, aceeași situație apărării prin neprezentarea martorilor, pentru care a trebuit să se amîne procesul ca și data trecută.

Socotim, că nu e just să se stînjenească prin astfel de mijloace rolul apărării, provocînd amînarea procesului, cînd chiar numai punerea sub acuzare în baza art. 11 din *Legea liniștei publice* este o condamnare — fără judecată — la suspendarea din învățămînt și la șomaj pentru-un întreg an școlar a tînărului profesor.

Socotim că nu e just să se știrbească drepturile apărării în favoarea acuzării, căci astfel de procedee pot trezi îndoieli în ce privește obiectivitatea judecății.

Și socotim că nu e just să se utilizeze astfel de mijloace, cînd unul din capetele de acuzare îl învinovățește pe profesorul Tudor Bugnariu că a criticat unele procedee nedemne ale acuzării într-un alt proces — în procesul muncitorilor de la atelierele »Grivița«.

A apărât pe muncitorii ceferiști.

La această critică se referă o parte din ordonanța definitivă, acuzînd pe profesorul Tudor Bugnariu că în calitate de secretar al Comitetului regional antifascist, a lansat un apel pentru stingerea procesului intentat muncitorilor ceferiști.

În acest apel, el arăta, după relatările ziarelor, că muncitorimea a recurs la grevă pentru că nu mai putea să suporte situația de mizerie în care au adus-o repetatele curbe de sacrificiu și că acuzarea a folosit mijloace nedemne (găurile sfredelite de agenții Siguranței în zidurile bisericii de la Grivița, ceea ce a mărturisit sub prestare de jurămint preotul Alexandru Ionescu), pentru a pune în sarcina muncitorimii răspunderea vărsărilor de sînge.

Ordonanța definitivă vorbește despre blamarea justiției și apologia crimei. Să fie într-adevăr așa? Noi credem că nu!

Exceptînd latura juridică a problemei — sentința Consiliului de război din București fusese anulată, iar sentința de la Craiova nu se pronunțase încă — să lăsăm să vorbească faptele:

Apelul apărut în mai 1934 a fost semnat de sute de intelectuali și muncitori din Cluj și a fost trimis Consiliului de război din Craiova și la București. Presa a comunicat textul apelului și semnăturile. Nici Consiliul de război de la Craiova, nici cel din București n-au găsit de cuviință să pornească vreo acțiune pentru urmărirea acestui fapt. În schimb, după un an aproape, și după ce Comitetul Național Antifascist a fost dizolvat, vine Consiliul de război din Cluj și trimite în judecată pe Tudor Bugnariu. De ce această întîrziere și de ce nu s-a făcut un proces de masă, împotriva tuturor semnatarilor acestui apel?

Răspunsul e clar. Apelul trimis la Craiova cu sute de semnături nu putea fi înghemuit în simple formule de acuză, ca blamarea justiției și apologia crimei. Acest apel constituia o parte din puternica manifestare a opiniei publice românești exprimată prin scrisori, liste de protest, sute de telegrame, mii de semnături, din țară și din străinătate, delegați și mulțime de martori, pentru a demonstra că ceferiștii au luptat împotriva salariilor de foame și că dezlănțuirea conflictului armat nu ei au provocat-o.

Poate oare judecătorul de instrucție să rezolve o astfel de manifestare printr-o simplă formulă: **blamarea justiției și apologia crimei?**

Sintem convinși că nu.

Această manifestare era o contribuție a opiniei publice la clarificarea unui eveniment istoric, care nu poate fi vîrît în cadrul strîmt al unor paragrafe.

O întrebare

Dosarul procesului de la Craiova s-a închis definitiv în zilele trecute. Nu vrem să blamăm justiția, nici să facem apologia crimei, sentința istoriei însă nu e dată încă și în conștiința culturii românești mai persistă două mari semne de întrebare:

S-ar fi putut întîmpla așa ceva în Apus? Democrația franceză a trebuit să renască din reviziunea unui astfel de proces, prin achitarea lui Dreyfuss, *definitiv condamnat* pentru spionaj. A fost și acolo o *judecată definitivă*. Istoria însă, și-a dat sentința ei definitivă mult mai tîrziu. Pana marelui Zola a deschis dosarul cauzei Dreyfuss și a dezvăluit opiniei publice franceze și mondiale misterele acestui proces.

Iubirea sa fanatică pentru dreptate și adevăr ar fi pentru Cabinetul de instrucție al Consiliului de război din Cluj blamarea justiției și apologia crimei?

Pe Dreyfuss l-a achitat nu numai istoria, dar și justiția, iar Zola este azi unul dintre nemuritorii Pantheonului francez. Recunoștința poporului francez, pentru că l-a salvat de înjosirea unui act nedrept, i-a așezat osemintele acolo, spre veșnică cinstire.

Se urmărește condamnarea lui Tudor Bugnariu.

„Cealaltă acuză vizează activitatea profesorului Bugnariu în cadrul mișcării antifasciste din România (taxată cu multă comoditate »comunism camuflat« din partea judecătorului de instrucție) și prietenia pentru U.R.S.S., activitate caracterizată arbitrar »subversivă«, agitațiuni din care ar fi putut rezulta un pericol pentru siguranța statului. Sînt obișnuitele etichete pe care autoritățile le aplică ori de cîte ori mișcările de masă provocate de dorința de libertate și de bunăstare nu le convin. Faptul că Uniunea Sovietică e dușmanul cel mai neîmpăcat al fascismului și al războiului, că la noi și peste tot, comuniștii sînt cei mai aprigi luptători împotriva acestor două mari flagele ale istoriei, este, în tot cazul, un merit al lor, dar acest lucru nu înseamnă că oricine e dușman al fascismului și apărător al păcii, trebuie să fie în același timp și comunist. Aceasta trebuie s-o precizeze o sentință judecătorească și acest lucru îl așteptăm de la Consiliul de război. Nu pot fi declarați „din oficiu“ drept comuniști și urmăriți ca atare, luptătorii antifasciști din România.

Așteptăm această declarație în numele opiniei publice românești potrivnică fascismului și războiului într-o astfel de situație istorică în care fascismul s-a dovedit că e generator de război, a cărui întindere periclitează însăși libertatea națională a poporului român și a naționalităților din România.

Așteptăm nu numai o sentință de achitare, ci una care să constate definitiv că în România lupta împotriva fascismului și a războiului este permisă, pentru că servește interesele și libertatea națională și drepturile democratice ale poporului român și a celorlalte naționalități conlocuitoare.

În adevăr, sub pretextul unei „misiuni civilizatoare“, Italia fascistă bombardează satele dezarmate ale Abisiniei și periclitează pacea indivizibilă a lumii, 16 state din Liga Națiunilor, care a devenit de curînd unul dintre cele mai importante instrumente ale păcii și-au dat mîna pentru a opri nebunia războinică din Africa. Germania hitleristă stă în afară de această acțiune. Ungaria fascistă și Austria fascistă au refuzat subscrierea sancțiunilor.

Germania fascistă, Ungaria fascistă... provoacă un nou război revizionist, făurind acel bloc care cerea să atace nu numai U.R.S.S., dar să și încercuiască România. Bărbați de stat cunoscuți pentru naționalismul lor ca d. N. Iorga, au ajuns să vadă acest pericol...

După acestea, mai poate fi o întrebare că lupta împotriva fascismului și a războiului, la noi și tocmai la noi, nu numai că nu constituie nici o vină, dar este de-a dreptul o datorie?

Mai poate fi o întrebare că acei beneficiari și vămuitoari ai patriotismului care cochetează cu Berlinul și se închină la Nürnberg sînt în realitate trădătorii libertății poporului român, pentru că ajută progresul reacțiunii și atîță focul distrugător al războiului?

Și după toate acestea întrebăm: Dacă toate acestea sînt așa, pentru ce trebuie să stea pe banca acuzării profesorul Tudor Bugnariu?

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10.355 din 23 octombrie 1935, p. 7, București.

Pentru apărarea prof. P. Constantinescu-Iași, T. Bugnariu și a celorlalți antifasciști
Hotărîrile comitetelor de apărare

Primum următoarele:

„Comitetul pentru apărarea antifasciștilor în frunte cu prof. P. Constantinescu-Iași, T. Bugnariu, Brașoveanu etc., întrunindu-se pentru a discuta atitudinea față de procesele fixate, a hotărît următoarele:

la act cu satisfacție de constituirea numeroaselor comitete în provincie (Ilotin, Brașov, Turnu Severin, Tîrgoviște, Sighet, Tighina etc.) care au în fruntea lor cetățeni de seamă ai orașelor și satelor și îndeamnă să continue cu aceeași hotărîre acțiunea pentru salvarea prof. P. Constantinescu-Iași, T. Bugnariu, Scarlat Calimachi și a celorlalți antifasciști și repunerea lor în toate drepturile legale.

În același timp cere numeroșilor aderenți din toate colțurile țării să urmeze pilda acestor începuturi de organizare. Față de fixarea procesului P. Constantinescu-Iași la 20 noiembrie și a procesului T. Bugnariu la 23 octombrie, procese strîns legate prin aceleași acuzațiuni, comitetul cere să se urmeze toate formele legale pentru ca în adevăr judecata să se desfășoare într-o strictă obiectivitate. Cazul din Cluj, unde citațiile au fost expediate fără foile de drum, a fost la timp semnalat de către apărare Onor. Consiliului de război.

Comitetul face apel la întreaga opinie publică, cerîndu-i să ducă mai departe acțiunea pentru stingerea acestor procese. În același timp se adresează membrilor barourilor, rugîndu-i să se înscrie ca apărători la procese, dovedind prin aceasta că înțeleg acțiunea, apărarea libertăților cetățenești.

Dem. I. Dobrescu, fost primar general al Capitalei; Prof. univ. I. Hudiță, deputat; dr. Petre Pandrea; Octav Livezeanu; Alexandru Mihăileanu; Victor Gherasim; I. Schreier; dr. Aurel Zaharescu; Stelian Nițulescu; Scarlat Calimachi.

Hotărîrile comitetului din Cluj

Comitetul pentru apărarea prof. Constantinescu-Iași, T. Bugnariu etc., întrunit la Cluj și luînd în discuție situația creată prin amînarea procesului d-lui prof. T. Bugnariu și fixarea noului termen de judecată pentru ziua de 23 octombrie a.c., constată că la precedentul termen de judecată procesul a trebuit să fie amînat din cauză că martorii în majoritate au lipsit datorită neexpedierii citațiilor și în special a foilor de drum în timp util;

Comitetul face apel la apărătorii constituiți ai d-lui Tudor Bugnariu, rugîndu-i să facă toate demersurile necesare în locurile de drept, în scopul ca procedura să fie îndeplinită și delegea cu această chestiune pe d-nii dr. Sabin Mayer și dr. I. Costin;

Comitetul ia act de multiplele adeziuni și de largul curent de simpatie manifestat în opinia publică cu ocazia procesului T. Bugnariu, P. Constantinescu-Iași, N. Brașoveanu și a tuturor antifasciștilor, exprimînd cu acest prilej simpatia și solidaritatea față de cauza pe care antifasciștii o apără;

Totodată comitetul repetă apelul său către opinia publică, adresîndu-se tuturor acelor care au conștiința libertăților și înțeleg să lupte pentru promovarea lor, invitîndu-i să se grupeze în jurul său pentru a desăvîrși opera de apărare a antifasciștilor.

Vladimir Nicoară publicist, prof. Poruțiu, ing. Dimoftache, dr. I. Costin, Mezincescu etc.

•

În legătură cu procedura față de procesul Bugnariu, d-nii P. Constantinescu-Iași, Scarlat Calimachi, Alex. Mihăileanu, Matei Socor și Victor Gherasim, martori în acest proces, au adresat domnului prim-comisar regal o întîmpinare prin care îi aduc la cunoștință că au refuzat citațiile, deoarece, conform legilor, n-au fost expediate odată cu ele și foile de drum. În același timp martorii se soli-

darizează cu profesorul Bugnariu și declară că mărturiile lor sînt necesare pentru clarificare.

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10.356 din 24 octombrie 1935, p. 15, București.

Pentru ștergerea proceselor profesorilor P. Constantinescu-Iași,

Tudor Bugnariu și a celorlalți antifasciști.

Comitetul de apărare a antifasciștilor a primit mai multe proteste de la intelectualii din Ardeal, prin care cer ștergerea proceselor îndreptate în contra luptătorilor antifasciști de la Chișinău și Cluj.

Din Maramureș semnează protestul următorii: dr. Simeon Bota, avocat, dr. Artur Anderco, avocat, dr. Tiberiu Szállasy, avocat, Ponoran Gheorghe, avocat, Tiberiu Almasi, avocat, dr. Nicolae David, avocat, Sulim Fichmann, avocat, Gheza Klein, avocat, Alexandru Negrea, avocat, dr. Bela Roszi, avocat, Oros Mihai, doctorand în drept, Mihai Pop, asistent universitar, Nicoară Pop, profesor, căp. în rezervă Simionescu Gh., Gheorghe Dancu, profesor, Anisie Pop, profesor, Grigore Holdiș, ziarist, Dumitru Mihai, învățător pensionar, Mihai Tăutu, ziarist, Ioan Rednic, învățător director, Dumitru Pop, student în litere, Ilie Roza, student în drept, Alexandru Pereny, student în drept, Schoenheim L., student universitar, Emil Pupeza, funcționar, Simicul Tudor, învățător român din Cehoslovacia, Ioan Barzu, învățător revizor școlar, Hristu Constantin Macri, învățător, fost revizor școlar, Vasile Florea, Victor Marina, student universitar, Mihai Calinic, învățător, Andrei Hodor, fost inspector de poliție, Ioan Coman, învățător, Ioan Chindriș, director învățător, Flaviu Barlea, student universitar.

Din Tg. Mureș semnează: dr. Ion Roman, dr. Kertesz, ing. Paneth, dr. Metz, ing. Gluck, dr. Weintraub-Henrich, dr. Orlik, ing. Fesch, dr. Farkas, dr. H. Simion, dr. Bretter, urmează alte 30 de semnături ale fruntașilor intelectualității.

Și-au mai dat adeziunea și mai mulți intelectuali din Oradea Mare, printre care avocații dr. M. Gellert și dr. Virgil Ciulea, ce s-au înscris ca apărători ai prof. P. Constantinescu-Iași.

Tighina 26. Eri s-a ținut la locuința d-lui C. Grosu, avocat, fost deputat, o ședință a consiliului pentru apărarea antifasciștilor din Chișinău și anume: P. Constantinescu-Iași și M. Brașoveanu, inspector general zootehnic. La această ședință au luat parte mai mulți avocați din localitate, care și-au dat adeziunea pentru apărarea celor dați judecății.

— S-a hotărît ca Tighina să fie reprezentată printr-un apărător la proces. — S-a mai primit adeziunea d-lor avocați F. Edlis, L. Creisin și Dora Doliner Mulman. 28 octombrie 1935.

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10.360 din 28 octombrie 1935, p. 12, București.

Organizarea comitetelor de apărare a antifasciștilor

La T. Severin și Caracal.

Pentru prof. Constantinescu-Iași, T. Bugnariu etc.

Subsemnații cetățeni, țărani, muncitori și intelectuali din orașul Caracal ne solidarizăm cu acțiunea dusă de d-nii prof. Constantinescu-Iași, Tudor Bugnariu, inspector Brașoveanu, student Preoteasa și ceilalți antifasciști și cerem stingera proceselor intentate. În același timp ne constituim într-un comitet de apărare a antifasciștilor pentru jud. Romanați și aderăm la Comitetul central

din București, în frunte cu d. Dem. Dobrescu, comitet care are împrejurul lui pe toți acei care vor cu adevărat să împiedice primejdia fascismului în România. — Titu Bădescu, avocat, fost prefect și primar; S. Mardaloescu, avocat, fost prefect; Victor Mihăilescu, avocat; C. Nicolaiescu, pensionar; Petre Mărculescu, avocat; I. Resteanu, pensionar; Alecu Gr. Jean, avocat; dr. P. Cetu, Nicolaie Glișcă, maestru timplar; N. D. Sora, licențiat în drept; A. Dumitrescu.

La acest comitet au aderat numeroși cetățeni, care în același timp protestează contra regimului din închisori și cer legiferarea unui regim pentru deținuții politici.

Subsemnații cetățeni din orașul T.-Severin, luînd cunoștință de activitatea comitetului pentru apărarea antifasciștilor, care are în frunte pe d. Dem. Dobrescu, am hotărît să ne constituim și noi într-un comitet care să aibe drept scop stingerea tuturor proceselor intentate antifasciștilor din România și împiedicarea oricăror atingeri aduse drepturilor și libertăților democratice.

În aceste momente, cînd prin dictaturile fasciste se amenință cuceririle civilizației și se distruge tot ceea ce este libertatea și cultura, necesitatea unei asemenea acțiuni apare mai mult decît o datorie a tuturor cetățenilor indiferent de convingere socială sau de partidele politice.

De aceea ne asociem cu o profundă convingere la acțiunea comitetului din București, în speranța că această acțiune va fi un prim pas hotărîtor împotriva dictaturilor fasciste care amenință țara noastră și pacea lumii.

Mihail Macavei, avocat; Liviu Bratoloveanu, ziarist; Ștefan Damianof, licențiat în drept; Haru Bacaru, student; D. Ghineiu, ziarist; V. Florea, funcționar-comerciant; Ioan Cristescu; C. Dumitrescu, meseriaș; Iliana Nicolaie, casnică; I. C. Pârvan, muncitor; M. Galfițescu, muncitor.

La acest comitet au trimis adeziunea 50 de muncitori și meseriași.

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10.359 din 5 noiembrie 1935, p. 5, București.

Străinătatea și procesul prof. P. Constantinescu-Iași.

Acțiunea „Federației franceze P.T.T.”.

„Federația poștelor, telegrafului și telefonului”, din Franța, în numele zecilor de mii de aderenți, protestează contra acțiunei deschise de Consiliul de război din Chișinău, împotriva prof. univ. P. Constantinescu-Iași, a inspectorului general Brașoveanu și a celorlalți intelectuali acuzați pentru ideile lor politice antifasciste.

Ea consideră că un asemenea procedeu este o atingere a drepturilor inprescriptibile de gîndire și o violare a principiilor fundamentale care cer ca nimeni să nu fie urmărit pentru intențiile și convingerile sale, ci numai pentru actele criminale. Federația cere guvernului român să renunțe la acest proces regretabil și Consiliul de război să respecte legea. Cere de asemenea amnistia politică și întronarea unui regim normal care să garanteze libertățile cetățenești.

Secretar R. Bontemps

Protestul „Ligii Internaționale a Luptătorilor Păcii”

Comitetul și toți membrii „Ligii internaționale a luptătorilor păcii” protestează cu energie contra procesului intentat prof. P. Constantinescu-Iași, a inspectorului general Brașoveanu și a celorlalți intelectuali acuzați.

Președinte George Pioch

Secretar Emil Banchet

O telegramă a „Ligii contra imperialismului“

„Liga franceză contra imperialismului“ protestează împotriva acțiunii deschise de Consiliul de război din Chișinău contra prof. P. Constantinescu-Iași și a celorlalți acuzați pentru ideile lor progresiste. Liga consideră că asemenea procedeu constituie o violare a libertăților și cere guvernului român să dispună stingerea acestui proces, iar Consiliul de război să păstreze toată legalitatea. În același timp, cere amnistia pentru deținuții antifasciști și un regim de apărare a libertăților elementare democratice.

Biroul Central Fr. Jourdain.

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10382 din 19 noiembrie 1935, p. 7, București.

Procesul prof. Tudor Bugnariu din Cluj începe azi

Astăzi începe în fața Consiliului de război din Cluj procesul profesorului Tudor Bugnariu acuzat pentru aceleași motive pentru care a fost dat în judecată prof. Constantinescu-Iași și cei 7 intelectuali antifasciști de la Chișinău. Procesul prezintă o deosebită însemnătate prin faptul că prof. Tudor Bugnariu a fost conducătorul Comitetului regional din Cluj și a activat în același timp alături de prof. Constantinescu-Iași împotriva fascismului și războiului. Ordonanța definitivă cuprinde 16 pagini și nu prezintă nici un fapt care să justifice acuzația, de „subversivitate“ îndreptată împotriva profesorului de la Cluj. — În această ordonanță găsim ca și în cea de la Chișinău o înșiruire de idei și acțiuni desfășurate în cadrul legal al organizațiilor antifasciste, dizolvate în noiembrie 1934. Sint chemați ca martori ca și la procesul de la Chișinău fruntașii partidelor politice: d-nii I. Mihalache, dr. N. Lupu, Grigore Iunian, M. Manolescu etc. Conducătorii antifasciști foști membri ai comitetelor dizolvate: d-nii Iorgu Iordan prof. universitar, Radu Cernătescu, prof. univ. Constantinescu-Iași, Alexandru Mihăileanu, Scarlat Calimachi, Alexandru Sahia, Victor Gherasim, Petre Pandrea, cum și numeroși muncitori, țărani, intelectuali, care vor trebui să lumineze în fața instanțelor militare rolul acestor organizațiuni și activitatea legală pe care au dezvoltat-o.

Pe banca apărării vor figura d-nii Dem. I. Dobrescu, fostul primar general al Capitalei, dr. Radu Olteanu, dr. Petru Groza, fost ministru, dr. Ioan Nistor, dr. I. Costin, Petre Grozdea, I. I. Sraier și alți fruntași ai baroului. Dat fiind simpatia de care se bucura profesorul Bugnariu în rîndurile opiniei publice cum și problemele care se vor discuta, acest proces va dura mai multă vreme, întrucît el nu este decît o continuare a procesului prof. Constantinescu-Iași.

Comitetul de apărare de sub prezidenția d-lui Dem. Dobrescu, Comitetul regional din Cluj, de sub președinția d-lui Vladimir Nîcoară, comitetul din Chișinău de sub președinția d-lui A. Măță fost deputat și toate comitetele de apărare din țară au expediat telegrame de protest prin care cer stingerea procesului.

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10386 din 23 noiembrie 1935, p. 10, București.

*Situația în Ardeal
Memoriul de la Cluj.*

Un impunător grup de intelectuali, oameni de știință, medici și publiciști intervin în favoarea profesorului Tudor Bugnariu.

— De la redacția noastră din Cluj —

Astăzi, vineri, se reia în fața Consiliului de război din Cluj dezbaterea procesului intentat profesorului Tudor Bugnariu. În ce constă fondul acestui proces de opinii, am lămurit altă dată. Aici vom menționa mișcarea de apărare a dis-tinsului reprezentant al generației tinere, trimis în judecata instanței excepțio-nale și caracterul acestei mișcări ce a luat forme impresionante de solidaritate intelectuală.

Procesul d-lui Tudor Bugnariu a pus în mișcare toată generația tânără din Ardeal și pe toți oamenii adepți ai libertății de gândire indiferent de culoarea politică. Convingerea că dascălul de la Cluj este nevinovat capătă tot mai mult temei în conștiința publică, iar obligația morală de a apăra un gânditor și pe un militant idealist în arena publică, a răscolit toată autenticitatea spirituală a provinciei de peste munți. Pentru apărarea d-lui Bugnariu, se înscriu zilnic cei mai străluciți reprezentanți ai barourilor, iar adeziunile de solidarizare se în-mulțesc vertiginos în tot cuprinsul Ardealului. În această ordine e destul să amintim că la baza apărării vor figura d-nii...

Toată această lume vine să apere, după cum am spus mai sus, libertatea de gândire. Procesul de la Cluj nu mai este al unui om, ci al ideii de libertate; nu mai este al unui intelectual, ci a întregului plan spiritual amenințat în libera lui manifestare în domeniul opiniilor politice și sociale; nu mai este cauza unui acuzat, ci a Ardealului întreg, care se concentrează pentru apărarea instituțiilor democratice. De aceea interesul este general pentru Tudor Bugnariu, iar miș-carea intelectuală pornită pentru triumful libertății de opinie și exprimare, tot mai vie și cu o autoritate morală tot mai covârșitoare.

Mai recent numerosul grup de intelectuali din Capitala Ardealului a adresat un nou memoriu către Consiliul de război din Cluj. Un memoriu care se adre-sează implicit opiniei publice și în cuprinsul căruia se exprimă gândirea demo-cratică a provinciei de peste munți.

Iată conținutul lui redactat cu o amplă documentare.

Ce sînt aventurile dictatoriale.

Subsemnații avocați, medici, profesori etc. din Cluj, constituiți în comitetul de apărare a tuturor antifasciștilor din țară, în frunte cu prof. univ. P. Constan-tinescu-Iași și Tudor Bugnariu, dați în judecata instanțelor militare pentru acti-vitatea și lupta lor antifascistă, luînd la cunoștință data proceselor, deschidem a doua scrisoare către opinia publică și forurile militare respective, invitîndu-le să țină seamă de următoarele:

O parte din presă întuneacă metodic mințile cu mistica fascismului, a urii de rasă și a războiului. Conflictul italo-abisinian a demonstrat lumii întregi odată și pentru totdeauna, caracterul fundamental al fascismului. El este dicta-tura teroristă a aventurierilor, el constituie un pericol permanent de masacru și nimicire. Prin barbaria și violența sa, dictatura sîngeroasă a lui Hitler și Mussolini a ridicat împotriva sa oprobiul întregii umanități civilizate. Cine igno-rează astăzi planurile agresive războinice și revizioniste ale fascismului? Nimeni!

Dacă național-socialismul actual n-a aprins încă incendiul, e pentru că este ocupat cu înarmările, e pentru că nu vrea să meargă la o înfrîngere sigură.

Ultima „soluționare“ a crizei economice, ultima aventură împotriva celor mulți, iată ce este războiul pentru fascism. Fără război fascismul este inimagi-nabil. Acesta este un adevăr pe care trebuie să-l înțeleagă orice om care n-a înnebunit încă. Fiind congenital incapabilă să realizeze interesele juste ale ma-

selor exasperate, dictatura fascistă caută să le îmbrîncească într-o „sacră” conflagrație, pentru „salvarea patriei și a culturii”, pentru noi cuceriri și deșeuiri.

Astfel stînd lucrurile, orice om demn de acest nume înțelege efectiv că a lupta împotriva fascismului și a războiului este o chestiune de viață, o chestiune de onoare umană. Ori dacă nu înțelegem datoria noastră, dacă continuăm să credem într-o filozofie fatalistă, mîine fascismul va reuși să-și ridice capul pe deplin, mîine cultura umană va fi pusă pe rug, umanitatea va fi în flăcări.

Lupta pentru pace.

În țara noastră este la ordinea zilei procesul mișcării antifasciste. În ziua de 20 noiembrie a.c. Consiliul de război din Chișinău va judeca un grup de intelectuali: avocați, medici etc. în frunte cu prof. univ. P. Constantinescu-Iași, iar în ziua de 22 noiembrie a.c. Consiliul de război din Cluj va judeca pe prof. Tudor Bugnariu.

Opinia publică de pretutindeni din țară și străinătate este stăpînită de o violentă emoție. În România anului 1935 libertatea de gîndire este crimă de înaltă trădare? Acum o vom ști! Și pentru ce acești intelectuali autentici, acești muncitori ai spiritului, trebuie să stea pe banca acuzaților? Pentru ce? Pentru antifascism! pentru așa-zis „Comunism camuflat”, pentru „crimă împotriva siguranței statului”. În definitiv, ce au făcut acuzații? Iată!

Au desfășurat la lumina zilei aici la noi stindardul falnic al luptei pentru Pace, au scris gazete legale, au lansat către opinia publică manifeste prin care o invită să repudieze obscurantismul politic, au înființat organizațiuni ca „Liga antifascistă”, care avea ca scop elucidarea problemelor dureroase care agită astăzi actualitatea, demascarea diversiunilor și fascismului; au arătat că greva muncitorilor C.F.R.-iști de la București din 1933 (februarie) era justificată și că, prin urmare, muncitorii deținuți nu sînt vinovați și trebuie eliberați. Asta înseamnă „crime împotriva siguranței statului”? Prin urmare nimic înfiorător, nici un complot politic, nici o conspirație, nici un atentat din acelea pe care le operează Pistolarii fascismului.

Procese sînt exclusiv procese de opinii. Ordonanțele definitive nu cuprind absolut nici un „fapt” concret, ele încearcă să condamne pe inculpați numai pentru intențiuni. Și încă în mod retroactiv! Ori nimeni nu poate fi urmărit pentru ideile sale. Acesta este un principiu fundamental, care stă la baza dreptului penal al tuturor statelor moderne. A pedepsi pe cineva în mod retroactiv? Acesta este un fapt pe care nu-l admite nici un cod penal din lume. Ideile asupra mișcării antifasciste sînt pur și simplu neîntemeiate. Noi cunoaștem subvențiunile revizionismului condus de Germania hitleristă, acordate fascismului român. Noi cunoaștem intențiunile acestui fascism de a înfrînge prietenia noastră cu politica de pace a poporului francez, care a făurit frontul popular de luptă împotriva fascismului, cu politica de pace a Uniunii Sovietice.

Noi credem însă că adevărata democrație este antifascistă, că ea trebuie să garanteze drepturile și libertățile cetățenești, că antifascismul reprezintă interesele permanente ale națiunii și că, în consecință, justiția militară trebuie să se conformeze acestor principii.

Adevăratul naționalism e contra fascismului.

Atunci ce vină pot avea aceia care servesc adevăratul naționalism, care militează cu demnitate împotriva fascismului și a războiului? Intelectualitatea lumii este extrem de alarmată că la noi în România se pot întîmpla asemenea

procese. Pentru că în aceste zile excepționale, cînd curențele reacționare asaltează conștiințele, cînd hidra fascismului încearcă să tragă în noroi cu tentaculele sale idealurile cele mai scumpe ale umanității, este inconceptibil ca adevărații intelectuali să nu ia poziție de atac împotriva fascismului, este inconceptibil ca ei să-și trădeze misiunea lor socială, este inconceptibil ca oameni clarvăzători să nu ia asupra lor responsabilitatea luptei antirăzboinice.

Într-adevăr procesul intelectualilor antifasciști din România a determinat o mișcare internațională. Zilnic masele populare protestează împotriva ilegalităților comise contra acestor luptători ai păcii. Zilnic presa publică protestele meetingurilor internaționale, adeviziunile scriitorilor, savanților cu renume mondial din străinătate. Iată la ce încercare penibilă este pus prestigiul „democrației noastre“! Lumea știe că noi aici la poalele Carpaților trăim sub un regim excepțional, care s-a convins pe sine că este etern. Și încă un lucru pe care îl subliniem și care vrem să fie auzit de Consiliile de război: mișcarea antifascistă nu înseamnă mișcare comunistă.

Dacă în mișcarea antifascistă din străinătate, unde partidele comuniste sînt legale, se integrează și comuniști, înseamnă oare că oricine este antifascist este concomitent și comunist?

Dacă se încearcă intenționat să se repete de către oficialități această confuzie, această identificare, faptul nu demască decît o ură nejustificată a clasei dominante împotriva adevărului social, împotriva revendicărilor populare. Galileo Galilei a fost ars pe rug de către jesuiți pentru că a susținut că pămîntul se învîrte. Papa Alexandru Borgia a ucis pe călugărul Savonarola, fiindcă acesta arăta la lumina zilei crimele sale. Horia, Cloșca și Crișan au fost trași pe roată, pentru că reacționarii timpului își vedeau paradisul în pericol. Jean Jaurès, această superbă figură a culturii umane, a fost asasinat pentru că a declarat război războiului, pentru că a declarat că: „noi nu cunoaștem decît un tratat, acel care ne leagă de umanitate“.

Ei bine, care Consiliu de război de sub soare ne poate dovedi că acești martiri sînt niște membri subversivi ai Partidului Comunist din România. Ori, lupta antifascistă este garanția libertăților umane, condiția sine qua non a culturii. Acțiunea pentru stingerea proceselor antifasciste, prin intensitatea și amploarea sa, ne reamintește faimoasa afacere Dreyfus din Franța. Această acțiune a depășit fulgerător, din prima clipă, frontierele țării, a luat proporții gigantice, a ridicat pretutindeni pe fiii cei mai buni ai oamenilor. Care este secretul? El este evident. În asemenea cazuri intervine cu forța sa elementară însuși instinctul de conservare al culturii, al umanului. În asemenea cazuri nu sînt în primejdie numai acuzații, sînt în primejdie drepturile supreme ale omului. Și libertatea de cugetare este unul dintre acestea.

Prin urmare justiția românească va trebui să răspundă de actele sale în fața tribunalului inapelabil care este umanitatea, care este istoria.

ADEVĂRUL; anul 49, nr. 15.906 din 23 noiembrie 1935, p. 6. București.

Sentința în procesul profesorului Bugnariu din Cluj.

El a fost condamnat la zece luni închisoare.

Cluj 23. — Azi au continuat dezbaterile procesului Tudor Bugnariu. Ședința a fost deschisă la ora 8 jumătate de d. colonel Constantinescu-Stancu. Sala era arhiplină.

Președintele dispune continuarea audierii martorilor.

E introdus asistentul universitar Valer Novac care declară că mișcarea anti-fascistă nu poate constitui un pericol pentru siguranța statului.

Martorul Ioan Nistor: profesor din Aiud, dă unele relații în legătură cu introducerea fascismului în rîndul corpului didactic. Arată că în Buletinul Oficial al asociației corpului didactic, se cere „*numerus nullus*” pentru profesori și „*numerus proportionalis*” pentru elevi! Se declară contra acestui sistem întrucît cultura nu poate avea stavile.

Urmează studentul Gh. Neamțu din Cluj, care arată că la universitate există o mișcare fascistă destul de pronunțată, dar și un puternic curent antifascist, care se bucură de largi simpatii.

Martorul Ilie Cristea spune că fascismul din România e la fel cu cel din celelalte state. Tendințele generale sînt aceleași. Ceva mai mult: se emit nu numai programe și ideologii, ci și semne exterioare: gesturi, uniforme, saluturi.

Fascismul duce în mod inevitabil la război, fiindcă, neputînd rezolva problemele sociale și economice, e nevoit să caute o diversiune: războiul.

Întrebat de președinte ce rost au mișcările antifasciste în țara noastră, martorul răspunde:

Sînt și la noi în țară tendințe agresive. Aceasta în special la partidele fasciste. Toate se orientează în politica externă spre Germania, care are o atitudine agresivă. Urmează că și partidele noastre de dreapta au aceeași atitudine.

Fascismul e negația libertății publice și deci o piedică în evoluția normală a societății. Știți că partidele au atacat și politica pacifică.

Apărarea: Toți antifasciștii sînt comuniști?

Martorul: Cunosc și antifasciști național-tărăniști.

Apărarea: Cum s-a purtat siguranța la percheziția ce s-a făcut acasă la dvs.?

D. Ilie Cristea: Au vrut să-mi confisce dicționarul Larousse — probabil pentru că avea coperta roșie și broșura „Revoluția în alimentație” a d-lui Emil Samoilă care de asemenea avea coperta roșie.

Depoziția d-lui P. Constantinescu-Iași

Urmează depoziția d-lui prof. universitar Petre Constantinescu-Iași. Se face o liniște desăvîrșită. Toate privirile sînt îndreptate către martor, care arată că învinuirile ce i se aduc d-lui prof. Bugnariu sînt aceleași ca și învinuirile aduse d-sale și contra mișcării manifestate în țară împotriva fascismului și în contra „Asociației amicilor U.R.S.S.” Greșit sînt considerate aceste organizațiuni ca subversive. Martorul, spre a demonstra că autoritățile atribuie greșit un caracter subversiv organizațiilor arătate mai sus, face un scurt istoric al mișcării antifasciste, a caracterului ei legal și internațional. Descrie activitatea acestor organisme.

Pentru întărirea afirmațiunii sale citește fragmente din declarațiile publice a diverse personalități și în special ale intelectualilor din apus: Pierre Cot, fost ministru al aviației franceze, Victor Bach, Paul Legraine, André Maurois, André Gide, Grenier de la Sorbonne etc.

Mișcarea antifascistă a apărut ca o reacțiune împotriva fascismului, care s-a introdus în Germania și în alte state și care amenință și România. E deci și o mișcare de apărare împotriva regimului de violență care amenință civilizația.

Antifascismul apără azi ultimele libertăți democratice și cere consolidarea lor. El reprezintă interesele tuturor păturilor producătoare: mica burghezie, inte-

lectuali, muncitori și țărani, împotriva unei restrinse categorii de exploataatori: capitalismul monopolist.

În țările mai înapoiate din punct de vedere industrial, ca România, criza a ajuns la același nivel.

Măsurile fasciste sînt luate numai în parte, întrucît la noi se mai păstrează unele urme democratice. Pe de altă parte există partide de dreapta, care amenință cu introducerea fascismului deschis. Din ambele motive rostul mișcării antifasciste e foarte natural și în țara noastră.

Rasismul o aberație științifică

Mișcarea antifascistă este contra războiului, deoarece fascismul este generator de război. Teoria rasismului și a unei națiuni dominante e o aberație științifică și în același timp ea excită șovinismul fiecărei națiuni, de unde urmează ura și incitarea la război. Războiul e provocat și ca o urmare a organizației economice, care reclamă cuceriri de piețe noi și mai ales diversiuni contra mișcărilor din interior. De ce atunci s-au dizolvat comitetele antifasciste, cînd toate prevederile lor s-au realizat întocmai.

„Asociația amicilor U.R.S.S.” a fost creată după reluarea legăturilor politice cu Rusia Sovietică pentru întărirea relațiilor culturale. Din ea fac parte intelectuali de toate convingerile politice și asociații similare există în toate țările. Ca o dovadă că existența asociației române era necesară, e faptul, că tot ce și-a propus ca activitate s-a realizat în cursul anului și la noi.

*

A urmat o pauză de cinci minute, după care, d. comisar regal maior Negulescu și-a dezvoltat rechizitoriul,

*

Rechizitoriul comisarului regal.

D. comisar regal face teoria antifascismului, căutînd să ajungă la concluzia că totul se reduce la o mișcare comunistă. Prezintă unele dosare ale siguranței și termină cerînd condamnarea exemplară a acuzatului Bugnariu, care erijîndu-se în ideolog antifascist periclitează siguranța statului.

S-a dat apoi cuvîntul apărării:

Primul a vorbit d. av. Radu Olteanu — Brașov, care într-o documentată pledoarie demonstrează inexistența delictelor.

A luat apoi cuvîntul d. Vladimir Nicoară.

Ședința de după amiază.

Cluj, 23. Azi d.a. la ora 4 d. colonel Stancu Constantinescu, președintele Consiliului de război a deschis ultima ședință a procesului.

Au luat cuvîntul d-nii av. Valer Moldovan și dr. Costin din Cluj și dr. Petre Grozdea din București. Aceștia au căutat să demonstreze Consiliului lipsa de temeinicie a acuzațiilor ce se aduc prof. Bugnariu.

D. Comisar regal Negulescu (maior), în replică a ținut să precizeze că textele de lege în care a fost încadrat prof. Bugnariu corespund realității.

A mai vorbit d. av. Maurer — Sighișoara, care după ce a făcut istoricul procesului, a încercat să convingă Consiliul că orice verdict de condamnare dat în acest proces ar determina societatea să piardă o reală valoare intelectuală de talia profesorului Bugnariu.

Ultimul cuvînt al acuzatului.

D. prof. Bugnariu luînd cuvîntul pentru ultima oară, a cerut Consiliului să studieze cît mai profund situația înainte de a pronunța verdictul, indiferent ce caracter va avea.

Consiliul declarîndu-se luminat, d. președinte col. Constantinescu-Stancu a declarat dezbaterile închise și consiliul s-a retras în deliberare.

Verdictul.

După două ore de deliberare, președintele consiliului a pronunțat verdictul prin care prof. Tudor Bugnariu este condamnat cu majoritatea de patru voturi contra unul la zece luni închisoare, zece mii de lei amendă și zece ani interdicție.

Contra acestei sentințe reprezentanții apărării au declarat imediat recurs, potrivit legii justiției militare.

În baza verdictului pronunțat astăzi seară d. prof. Bugnariu a fost imediat arestat și depus la penitenciarul militar din localitate.

N. Ionescu

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10388 din 25 noiembrie 1935, p. 8, București,

Condamnarea lui Tudor Bugnariu

Așa dar Consiliul de război a fost nemilos. A ordonat privarea de libertate pentru zece luni de zile, și interdicția pe zece ani a palidei figuri de bunătate și cuviință, de entuziasm pentru cei umili și de spirit de jertfă pentru cei mizeri, a profesorului Tudor Bugnariu. — Nu vrem să criticăm o sentință, dar nu ne putem opri scrisul să nu mărturisească opinia noastră despre acest proces. Am cunoscut „acuzatiile“, am auzit „pledoariile“ am luat cunoștință de „depozițiile“ martorilor. — Cu alte cuvinte ne-am putut și noi forma o opinie despre „cazul“ Bugnariu. Și s-o mărturisim sincer: dacă legea ne-ar fi cerut să împlinim demnitatea de jurat și împrejurările ar fi făcut să judecăm acest caz, am fi răspuns cu conștiința liniștită NU, la întrebările de vinovăție. — Legile militare au însă rigurile lor, care se potrivesc adeseori cu indivizii și împrejurările asupra cărora sînt aplicate, dar cîte odată crează cazuri pe care opinia publică le primește cu uimire. — Exemplu: cazul Tudor Bugnariu. — Un oraș întreg aștepta un verdict de achitare pentru tînărul profesor. Textele au vrut altfel. Tot ele l-au cerut imediat încarcerat pe nou noul condamnat. — Vox populi vox dei. Opinia publică așteaptă cu nerăbdare recursul, sperînd că experiența ei cotidiană că profesorul condamnat nu este un vinovat, ci cel mult un gînditor cu glas tare, va fi confirmată de instanța legală.

PATRIA; anul XVII, nr. 270 din 26 noiembrie 1935, p. 1, Cluj.

Verdictul Consiliului de război de la Cluj.

Înainte tribunalului militar Comisarul regal a făcut: Procesul rezistenței democrației la acțiunea sistematică de suprimare și a brumei de libertăți cetățenești [fotografia lui T.B.].

După cum se știe Consiliul de război al Corpului VI Armată, după două ore de deliberare a pronunțat verdictul în procesul prof. T. Bugnariu din Cluj, care este condamnat cu patru voturi contra unu, la zece luni închisoare, zece mii de lei amendă, și zece ani interdicție.

Dezbaterile acestui proces în care un profesor este învinuit pentru propagandă antifascistă au stîrnit interesul opiniei publice.

Deosebit de interesante și de revelatoare asupra stărilor sociale, economice și politice de la noi au fost depozițiile martorilor: Ilie Cristea și prof. P. Constantinescu-Iași.

Fascismul și dictatura.

D. Ilie Cristea, în mărturia depusă în fața judecății, s-a preocupat de rolul nefast al fascismului în țara românească.

D-sa arată că fascismul și dictatura sînt o plagă socială, care duc inevitabil la război. Sub regimul fascist lipsit de colaborarea elementelor democratice înfloresc abuzurile și se sapă nedreptățile sociale. Pentru problemele economice și sociale fascismul n-are soluții, dar are o diversiune bună pentru orice război.

Tendențele agresive ale organizațiilor de dreapta.

De asemeni d-sa se ocupă și de rolul mișcărilor antifasciste din țara noastră. Sînt și la noi în țară tendințe agresive. Aceasta în special la partidele fasciste. Toate se orientează în politica externă spre Germania, care are o atitudine agresivă. Urmează că și partidele de dreapta au aceeași atitudine.

Fascismul e negația libertăților publice și deci o piedică în evoluția normală a societății. Știți că partidele fasciste au atacat și politica pacifistă.

Antifascismul vrea să introducă democrația în drepturile sale cîștigate cu sacrificii de-a lungul istoriei.

Mișcarea antifascistă nu e subversivă.

Miezul dezbaterilor l-a format depoziția prof. P. Constantinescu-Iași.

D-sa a arătat că învinuirile ce se aduc d-lui prof. Bugnariu sînt aceleași ce i se aduc și d-sale în procesul pendinte la Consiliul de război din Chișinău. D. prof. Constantinescu-Iași dovedește cît de greșită este credința că organizațiile antifasciste și Asociația amicilor U.R.S.S. ar fi subversive. Face un scurt istoric al acestor organizații și descrie caracterul lor legal și internațional. Citește fragmente din declarațiile publice ale unor distinși intelectuali și mari scriitori străini cum sînt André Gide, André Malraux, Victor Bach, Langevin, Grenier — prof. la Sorbona, Pierre Cot, fost ministru al aviației franceze.

Împotriva regimului de violență

Mișcarea antifascistă a apărut ca o reacțiune împotriva fascismului care s-a introdus în Germania și în alte state și care amenință și România. E deci și o mișcare de apărare împotriva regimului de violență, care amenință civilizația.

Antifascismul apără azi ultimele libertăți democratice și cere consolidarea lor. El reprezintă interesele tuturor păturilor producătoare: mica burghezie, intelectuali, muncitori și țărani împotriva unei restrînse categorii de exploataatori: capitalismul monopolist.

Rasismul generator de ură între neamuri

D. prof. Constantinescu-Iași s-a preocupat și de rasism, care este de asemeni o diversiune politică, după cum este o aberație științifică. Teoria rasismului ațîță

șovinismul fiecărei națiuni, șovinismul este generator de ură între neamuri și are ca ultim rezultat tot războiul.

Toate aceste lucruri le-au prevăzut organizațiile antifasciste, care n-au urmărit decît menținerea în ordinea legală a democrației.

În continuarea ședinței s-a dat cuvîntul apărării reprezentată prin d. Radu Olteanu — Brașov, d. Vladimir Nicoară.

După pronunțarea sentinței care a avut loc în ședința de după amiază, reprezentanții apărării au declarat imediat recurs...

ZORILE; anul I, nr. 206 din 26 noiembrie 1935. p. 3, București.

Sentința de la Cluj

La Cluj a fost condamnat la zece luni închisoare, zece ani interdicție și zece mii lei amendă tînărul profesor secundar Tudor Bugnariu pentru... antifascism. Nu mă emoționează atît condamnarea unui om distins și a unui profesor harnic cum este d. Bugnariu, cît mă indignează leitmotivul acestor năprasnice condamnări — unele mai nedrepte ca altele — care curg de la un timp încoace la Consiliile de război.

Mă rog: ce se urmărește? Să se închidă în pușcării tot tineretul nostru intelectual, serios și idealist? Pentru că un fapt e sigur. Elemente tinere, cu pregătire științifică serioasă și cu suflet închinat unui frumos ideal social și politic, nu se amestecă în corul gălăgios al fascismului rasist proptit pe ignoranță și brutalitate.

Tudor Bugnariu este antifascist și pentru această vină a fost trimis la pușcărie de 5 ofițeri, care n-au de unde să știe ce e fascismul și antifascismul; care au pentru înțelegerea problemelor politice tot atîta pregătire cît am eu spre pildă pentru cele astronomice.

Dar ce e antifascismul? Nu e locul aici să intru în domeniul expunerilor doctrinare, care ar depăși rîstul și posibilitățile unui ziar. Pe scurt însă și pe înțelesul tuturor, antifascismul este curentul politic ce se opune tendințelor... de dreapta. Antifasciștii sînt militanții ideilor și așezămintelor democratice, așa cum sînt ele fixate în Constituția noastră. Antifascist sînt și eu și cred nu-i zi lăsată de Dumnezeu să nu-mi fac datoria în coloanele acestei gazete. Antifasciștii sînt toți membrii partidelor democratice de guvernămint, chiar dacă nu militază special sub stindardul antifascismului. Ce facem cu ei? Îi traducem în fața unui Consiliu de război și-i condamnăm la închisoare? Ar fi un proces nostim, în care am vedea alături pe banca acuzaților, în fața celor 5 judecători militari, pe d-nii Dinu Brătianu, Victor Iamandi, Ion Mihalache, Iuliu Maniu, Virgil Madgearu, Gr. Iunian, dr. N. Lupu, Gr. Filipescu, Const. Stere, Dem. Dobrescu și atîția alții, oameni care au guvernat, guvernează sau vor guverna țara aceasta monarhică și constituțională, în numele monarhiei și al Constituției.

Acesta e sensul procesului d-lui Bugnariu, indiferent dacă în activitatea lui, tînărul profesor ardelean a pus ceva din temperamentul vîrstei — ceea ce desigur, n-ar putea fi cazul oamenilor maturi și experimentați — pentru că nu temperamentul unui militant poate justifica înfierarea ideilor lui politice printr-o sentință judecătorească.

Iată, eu îmi permit să-mi exprim convingerea că, dacă profesorul Bugnariu ar fi venit în fața judecătorilor lui firești — bineînțeles în cazul că parchetul civil l-ar fi dat judecății —, ar fi fost achitat. În temeiul aceleiași legi, dar prin

interpretarea judicioasă a judecătorilor de meserie și pregătire și cu experiență profesională.

Nu știu la câte luni va fi condamnat Vasilescu — Cantalup. Nu știu dacă Tony Iliescu va fi condamnat măcar la o zi închisoare. Și cită vîlvă a făcut scandalul transferului de devize, cît rău a pricinuit el societății noastre și credi-tului țării, cît de înfiorate de groază au fost sufletele oamenilor cinstiți la izbuc-nirea acestei afaceri.

Ce a făcut profesorul Tudor Bugnariu? Unde e scandalul? Unde e groaza colectivității? Pentru ce această sinistră întreită condamnare la zece luni închi-soare, zece ani interdicție și zece mii lei amendă? Ce s-a clătinat în organizația statului român de pe urma activității tînărului profesor?

E o sentință care nu poate rămîne. E datoria tuturor oamenilor de treabă de a șterge din conдика de hotărîri a tribunalului militar de la Cluj această stranie pedeapsă.

Em. Socor

ZORILE; anul I, nr. 208 din 28 noiembrie 1935, p. 1, București.

*Un comunicat al comitetului pentru apărarea profesorilor
Constantinescu-Iași și Tudor Bugnariu.*

Cluj. 29. — Comitetul de apărare a profesorilor Constantinescu-Iași, Tudor Bugnariu și a tuturor antifasciștilor din România pentru Ardeal format din d. dr. Petru Groza, fost ministru, dr. Ioan Costin, avocat, ing. Dimoftache, prof. Iustin Poruțiu și Vladimir Nicoară, ziariști și alți numeroși avocați, studenți și mun-citori, au lansat un comunicat prin care protestează contra condamnării profe-sorului Tudor Bugnariu. — Comitetul face un apel călduros păturilor muncitoare, țărănești, mici burgheze și intelectuale să continue acțiunea lor pentru eliberarea lui Tudor Bugnariu, prin strîngere de iscălituri, proteste individuale și în grup, trimise Consiliului de revizuire din București, demonstrații pașnice cerînd ca-sarea sentinței și punerea pe picior de libertate a condamnatului. Comunicatul arată pericolul fascismului, care aduce mizeria, șomajul, războiul și distruge toate drepturile democratice.

PATRIA; anul XVII, nr. 274 din 30 noiembrie 1935, p. 3, Cluj.

*După condamnarea profesorului T. Bugnariu.
Un interviu colectiv al apărării.*

După sentința pronunțată în procesul profesorului Bugnariu, sentință care a provocat o mare emoție în opinia publică din Ardeal ca și în toate părțile țării, apărarea s-a întrunit într-o ședință, unde, după o amplă examinare a pro-cesului, a hotărît să dea următorul interviu colectiv reprezentanților presei:

— „Mai mult ca oricine, toți acei care am pledat în procesul prof. T. Bug-nariu simțim ca o datorie elementară cetățenească și ca o imperioasă necesitate juridică, de a lămuri în fața opiniei publice acest caz, care prezintă atît din punct de vedere juridic, cît și din cel al apărării libertăților democratice, o deo-sebită importanță pentru viața socială a țării, în mijlocul căreia avocații trebuie să reprezinte fără șovăire spiritul progresist al legii și libertatea.

Atît în instanță cît și în afară de ea, în frămîntarea de zi cu zi a vieții so-ciale, avocatul nu poate rămîne nepăsător, încremenit în falsa atribuție de cer-cetător rigid al legiuitorilor. El trebuie să fie cristalizatorul adevărului social... unit cu adevărul juridic. Mai mult, el trebuie ca pe această platformă să treacă

în instanță un apărător al realităților sociale, realități care-și au corespunzătorul în conceptul de libertate și dreptate. De aceea procesul prof. T. Bugnariu rămîne pentru noi o surpriză, chiar în cadrul unei interpretări rigide, iar pentru opinia publică un fapt care dovedește că libertatea, pacea și progresul sînt în funcție de atitudinea și de acțiunea acestei opinii publice.

Profesorul T. Bugnariu a fost și este un luptător pentru pace, pentru libertate. Nimic mai mult. Dosarul său ilustrează în mod desăvîrșit această caracterizare. Atitudinea lui în instanță pentru apărarea acestor bunuri ale omenirii rămîne un exemplu strălucit de conștiință cinstită. Prof. T. Bugnariu a apărut într-un mod grav, mai mult decît orice reprezentant oficial, interesele poporului românesc și ale tuturor cetățenilor, interesele supreme ale țării noastre, amenințate de fascismul și hitlerismul războinic agresiv și revizionist.

Condamnarea prof. Bugnariu însemnează condamnarea păcii, condamnarea adevăratului naționalism creator, progresist, pacifist și corespunzător momentului actual politic, național și internațional.

De aceea tot timpul, în instanță noi am ținut ca în calitate de apărători să ne solidarizăm cu ideile acuzatului, idei pe care sîntem siguri că le împărtășește enorma majoritate a țării. Făcînd recurs, apărarea este hotărîtă să întreprindă prin toate mijloacele care-i stau la îndemînă, și pe care le presupun atribuțiunile ei juridice și cetățenești, pentru a înlocui o sentință greșită prin eliberarea completă a intelectualului și luptătorului pentru pace, pentru poporul nostru — prof. T. Bugnariu.

D. Radu Olteanu, dr. Vladimir Nicoară, dr. Ioan Gheorghe Maurer, dr. Ioan Costin, Petre Grozdea, dr. Leo Peretz."

DIMINEAȚA; anul 31, nr. 10.394 din 1 decembrie 1935, p. 10, București.

Prin această sentință guvernul s-a demascat complet dovedindu-și intențiile sale de a înăbuși orice mișcare de apărare a libertăților cetățenești [...] Condamnarea lui T. Bugnariu trebuie să pună în gardă întreaga democrație românească față de pericolul fascist și dictatorial ce ne amenință.

LUMEA NOUĂ; 1 decembrie 1935, Organul partidului social-democrat din România.

DIN ACTIVITATEA PROGRESISTĂ, DEMOCRATĂ, ANTIFASCISTĂ A FEMEILOR UNIVERSITARE ÎN PERIOADA INTERBELICĂ. PREZENȚA ACTIVĂ A UNIVERSITARELOR CLUJENE

Prin marea forță socială pe care o reprezintă, prin locul determinat istoricește pe care-l ocupă în societate, femeile au adus întotdeauna o contribuție însemnată la progresul și civilizația omenirii.

Femeile din țara noastră, de-a lungul timpului, au luat parte activă la lupta pentru eliberare socială și națională, pentru drepturi și libertăți democratice, pentru o viață mai bună. Din rîndurile femeilor s-au afirmat figuri luminoase de luptătoare neînficcate pentru cauza progresului, proeminente personalități culturale, militante animate de patriotism înflăcărat, care și-au consacrat energia, puterea de muncă propășirii României.

Avînd la bază aceste considerații, pornind de la aprecierea formulată de secretarul general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 1—2 iunie 1982, cu privire la faptul că istoria noastră trebuie „să redea corespunzător fiecare etapă de dezvoltare economico-socială, fiecare perioadă istorică și luptele sociale, activitatea politică, să caracterizeze în lumina adevărului bazat pe fapte și documente atît rolul clase'or sociale, al poporului, cît și al diferiților conducători ai statului și personalități politice, științifice, culturale”¹, reținînd că trăim importante momente și evenimente aniversative din istoria poporului nostru, pentru omagierea cărora gîndurile și faptele noastre stau mărturie, mi-am propus să cinstesc prin rîndurile de față aportul feminin, încrustîndu-l mai adînc, binemeritat în istorie.

Dacă mișcarea de femei din țara noastră a început să-și scrie istoria încă din secolul trecut — pornind pe un drum cu asperități, dar și cu izbînzi —, în perioada dintre cele două războaie mondiale din acest veac, în care opinia publică s-a făcut tot mai mult auzită în ansamblul problemelor care interesau omenirea, ștacheta afirmării sale a fost considerabil ridicată de marea bogăție faptică și interpretativă. Activitatea pe care au desfășurat-o pe diverse planuri, cu toate greutățile pe care le-au întîmpinat, luările de poziție curajoase, pornite din căldura inimii și înțelepciunea gîndului, față de marile întrebări ale epocii, participarea la bătăliile de clasă care au marcat perioada, dîrza combativitate față

¹ Nicolae Ceaușescu, *Expunere cu privire la stadiul actual al edificării socialismului în țara noastră, la problemele teoretice, ideologice și activitatea politică, educativă a partidului*, prezentată la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R., 1—2 iunie 1982, Ed. politică, București, 1982, p. 62.

de pericolul pe care-l reprezenta fascismul generator de război, dragostea fierbinte de patrie ce a cimentat toate acțiunile pe care le-au desfășurat, toate au evidențiat faptul că femeile — de diferite profesii, fără deosebire de naționalitate — au reprezentat în acești ani nu numai din punct de vedere numeric, dar și ca atitudine, o importantă forță socială și politică.

În acest cadru, cunoscută a fost activitatea progresistă, democratică, antifascistă a femeilor universitare, și în rîndurile acestora contribuția deosebită a universităților clujene, care au înscris numeroase și însemnate pagini în istoria țării, ilustrînd participarea lor, de suflet și de acțiune, la strădania poporului nostru pentru consolidarea unității statului și propășirea națiunii române.

Grupate în cadrul Federației femeilor universitare din România, pe al cărui frontispiciu, din primul moment, s-a aflat dezideratul cuceririi de drepturi și pentru femeile titrate, acestea s-au dovedit a fi în frontul intelectualității române o prezență demnă și remarcabilă. Greutățile înțimpinate în trecerea timpului în exercitarea profesiunilor alese — consecințe ale unei atitudini discriminatorii manifestate de orînduirea socială în care trăiau, considerîndu-se că anumite funcții și ocupații nu erau de competența femeii și nici nu puteau fi îndeplinite de femei —, dorința de a participa și a contribui la dezvoltarea unei mișcări de emancipare feminină și totodată dorința de a contribui la progresul țării, iată cauzele esențiale care au determinat conturarea unei activități unite în rîndul femeilor licențiate.

Drumul femeii din România interbelică, în situația că era dornică să obțină o calificare superioară, era marcat de numeroase obstacole. Capabile de a exercita profesiunea pentru care s-au pregătit, dar numai prin insistență impunîndu-se! Licențiate, multe și-au perfecționat pregătirea, devenind doctori în științe. Cu toate acestea promovarea venea foarte greu. În învățămîntul superior, majoritatea erau asistente, preparatoare sau șefi de lucrări. Rar un lector, un conferențiar, nemaivorbind de titlul de profesor universitar. Acesta a fost fundamentul drumului pe care au pornit femeile universitare din România, de la cunoașterea și trăirea în mod direct de către femei a acestei stări de fapt. De aceea în rîndurile asociației, și mai ales în conducerea sa, s-au aflat figuri proeminente ale mișcării de femei din România acelor ani, femei titrate care, în diferite momente ale vieții și activității lor, au cunoscut destule greutăți, pentru depășirea cărora au depus un efort susținut. Astfel, Sarmiza Bilcescu-Alimănișteanu, care a fost și președinta federației, cunoscută ca fiind prima femeie din lume care a susținut teza de doctorat în Franța, la Sorbona, facultatea de drept; Elena Bacalbașa-Dimitrie, fiica lui Anton Bacalbașa; Margareta Ghelmegeanu, una dintre primele consiliere ale Municipiului București în anii 1930—1934; Alice Grințescu, care a pus bazele „Asociației pentru ocrotirea studentelor universitare” din Cluj; Vera Miller-Lebedef, profesor la Universitatea din Iași; Margareta Miler-Verghi, vicepreședintă a „Asociației scriitoarelor ro-

mâne“ Medeea Niculescu, docent în obstetrică, conferențiar la Facultatea de medicină din București, întemeietoarea „Asociației medicilor femei române“; Raluca Ripan, nume de prestigiu în frontul intelectualității feminine românești, doctor în chimie, profesor la catedra de chimie alimentară a Universității din Cluj, după 23 August 1944 prima femeie membră a Academiei Române și Rector al Universității din Cluj; Izabela Sadoveanu, cunoscută militantă socialistă, membră fondatoare a unor prestigioase reuniuni feminine din epoca respectivă, prezentă în frontul luptei forțelor patriotice din perioada interbelică, pentru apărarea idealurilor democratice pacifiste și antifasciste, activînd într-o serie de organizații create și îndrumate de partidul comunist. Și enumerarea altor femei de frunte ar putea continua.

Bazele organizației au fost puse la Cluj, cînd, în aprilie 1921, un mănunchi de femei inimoase au înființat „Asociația femeilor universitare române“, recunoscută ca persoană juridică în 1927 de Tribunalul din localitate, avînd membre din 34 de localități din toată țara. Caracterul bine intenționat, progresist este afirmat și în Statut, unde se precizează că își va desfășura activitatea în direcțiile școlară și educativă, cooperatie intelectuală internă și internațională, asistență socială pentru femeile universitare și studente. Printre frumoasele inițiative ale femeilor universitare clujene se înscrie și constituirea „Asociației pentru ocrotirea studentelor universitare“, avînd ca fondatoare pe Alice Grințescu, Nora Lemeni-Vasilie, Alexandrina Urechea, iar mai tîrziu din comitet făcînd parte și Raluca Ripan, care va deveni peste ani vicepreședintă și apoi președintă a Federației femeilor universitare din România.

„Asociația femeilor universitare din Cluj“, așa cum a fost construită și cum a activat, a marcat începutul unui drum pe care aveau să-l parcurgă femeile titrate din țara noastră în perioada interbelică. În largul curent burghezo-democratic ce caracteriza societatea românească în acei ani, îndeosebi în primul deceniu postbelic, femeile licențiate din ce în ce mai mult erau conștiente că trebuie să-și unească rîndurile într-o organizație care să cuprindă membre din toată țara — nu numai cu caracter regional cum era la Cluj. Reține atenția în acest sens un articol semnat în 1923 de Izabela Sadoveanu, care, pledînd pentru această cauză, apele la tinerele cadre menite a purta mai departe ștafeta înaintașelor. „Sîntem o mină de femei care de 20 de ani sîntem în toate mișcările și întreprinderile feminine. Așteptăm inițiative și forțe noi, opere noi de la tineretul venit în acest timp în Universitate și învățămînt. Noi vă putem da oricînd o mină de ajutor și ne putem prezenta în orice moment în fața voastră, tinere studente, medice, avocate, profesoare cu o operă socială și culturală care poate n-ar avea alt merit decît acela că ne-a cerut ani de muncă, de sacrificii și abnegațiune. Cu ce vă veți prezenta voi, generațiilor viitoare?“ — conchidea autoarea, lansînd apelul: „Universitare din România, uniți-vă pentru a forma o Uniune națională“². Astfel că, rezultat al strădaniilor, din 1925

² *Dimineața* din 13 iulie 1923.

constatăm existența Federației femeilor universitare din România. Că înființarea acestei asociații a fost bine primită — absolventele învățămîntului superior resimțind lipsa unei organizații proprii care să le reprezinte și să le apere interesele —, este dovedit de faptul că, în 1930, avea peste 260 de membre cu studii superioare făcute la București, Cluj și Cernăuți, precum și la o serie de universități din străinătate. Activitatea s-a desfășurat pe structura celor două mari secții: din București și din Cluj, în perioada următoare dezvoltându-se din ce în ce mai mult, ancorată fiind în problemele cele mai stringente care existau în societate și, în speță, care frământau mișcarea de femei. Erau anii deceniului al IV-lea, ani marcați de criza economică, ani marcați de nori din ce în ce mai negri ai pericolului fascist și ai războiului. Dar, în același timp, ani în care în țara noastră s-a luptat cu dîrzenie pentru apărarea dreptului uman la o viață mai bună, pentru apărarea libertăților democratice, s-a luptat — mărturisindu-se un larg simțămînt al dragostei de patrie, de dreptate — împotriva fascismului și războiului, pentru apărarea independenței și suveranității naționale, a integrității teritoriale a Patriei. Stegari ai acestei lupte în România — purtată într-un deceniu de tristă amintire pentru istoria omenirii —, comuniștii, declarau într-un manifest al partidului din noiembrie 1935: „Noi, comuniștii, sintem gata să apărăm cu arma în mînă independența României dacă țara noastră ar fi silită să ducă un război național de apărare contra imperialismului fascist”³. În acest context, femeile universitare, ca și toate femeile din țara noastră, își ancorează prezența într-o varietate de manifestări, de fapt, clare și dîrze luări de poziție.

Sub semnături feminine, în presă apar articole de atitudine: demonstrînd poziția militantă a femeilor licențiate, ca și a masei largi a femeilor din România, împletind lupta antifascistă cu cea pentru apărarea drepturilor democratice. Una dintre chestiunile care a cunoscut o hotărîtă reacție din partea unor membre ale asociației a fost situația precară a deținuților politici, antifasciști. Știut este, în această direcție, că avocata Ella Negruzzi, om cu vederi democrate, realiste, a desfășurat o susținută activitate pentru ajutorarea deținuților politici, inițiind un comitet în existența căruia un rol însemnat l-au avut comuniștii.

În condițiile în care fascismul își dezvăluia tot mai mult hîdele sale fațete — dintre care revizionismul și revanșismul erau ridicate la rangul de politică de stat de către țările fasciste — femeile din țara noastră, jumătate din populația țării, își manifestau cu hotărîre împotrivirea. „Femeia a fost și va trebui să fie întotdeauna lîngă marii noștri patrioți, ca o cheazășie de siguranță că pulsul țării e înțeles unanim de întreaga

³ Arhiva ISISP, cota A XII—23, 1935.

sufflare românească“, rosteau în 1936, într-o caldă și nestrămutată angajare de **PATRIOTISM FEMININ**. Înscriindu-se în șirul manifestărilor care au avut loc în acea perioadă — vehement protest împotriva discursului revizionist rostit de Mussolini la Milano, în noiembrie 1936, atentat direct la independența și integritatea teritorială a României și hotărît cuvînt al poporului nostru pentru apărarea fruntariilor sale — la 2 noiembrie 1936 în sala „Arta“ din București a avut loc o „mare întrunire antirevizionistă a femeilor române“. Bucurindu-se de o „mare afluență de public“⁴, printre cele care au luat cuvîntul au fost și reprezentante ale femeilor universitare, care, accentuînd „asupra drepturilor noastre imprescriptibile cucerite cu atîta jertfă“, au declarat că „vom sta alături de fiii neamului românesc, contra oricui ar cuteza să se atingă de integritatea pămîntului scump, unde zac străbunii noștri, fiindcă ori unde călcăm pe acest pămînt se găsește cenușa străbunilor noștri“⁵.

În evenimentele care s-au succedat, unele de grea și dureroasă amin-tire, femeile din țara noastră, deci și cele universitare, au fost trup din trupul țării, luptînd cu toată puterea ființei lor pentru apărarea patriei și sîngerindu-le sufletul, așa cum sîngera pămîntul românesc în urma sfîrtecării sale în 1940. În mărturiile pe care arhivele timpului le păstrează, în protestul fiilor acestui neam ridicat ca dintr-o singură inimă împotriva cruntei nedreptăți făcute poporului nostru, glasul lor s-a alăturat. Cînd la 1 septembrie 1940, la Cluj s-a întrunit Consiliul universitar format din profesorii Universității clujene, redactînd un vehement protest împotriva odiosului Dictat de la Viena, printre cei care și-au pus semnătura s-au aflat și cadrele didactice feminine.

În istoria anilor ce vor veni, scrisă de voința și hotărîrea poporului nostru — pe drumul nou pe care a pornit din August 23, femeile își vor găsi adevărata recunoaștere a rolului însemnat pe care-l au în societate, participînd activ și competent la progresul ei. Prezente în toate sectoarele, femeile ocupă un loc ce le onorează și în activitatea didactică și în cercetarea științifică — domeniu ce solicită înalte calități profesionale și o gîndire cutezătoare. Sîntem mîndre că în fruntea științei românești se află tovarășa academician doctor inginer Elena Ceaușescu, eminent om de știință, luptătoare înflăcărată pentru sporirea prestigiului României în întreaga lume. Excepționalele calități de savant și om politic ale tovarășei Elena Ceaușescu, elocvent confirmate și consacrate prin prestigioase titluri științifice decernate de cunoscute instituții din țară și din străinătate, se manifestă cu aceeași strălucire și în remarcabila activitate pe care o desfășoară în înaltele funcții de partid și de stat cu care a fost investită.

⁴ *Gazeta femeii* din 1—15 decembrie 1936.

⁵ *Ibidem*.

Astăzi, în România Socialistă, absolventele universitare, cadrele didactice feminine universitare, avînd în calea afirmării lor deschise porțile tuturor domeniilor, cinstesc strădaniile înaintașelor lor, printr-o prodigioasă activitate, aducîndu-și astfel în mod plener contribuția la ridicarea Patriei noastre pe cele mai înalte trepte de progres și civilizație.

ELISABETA IONIȚĂ

C. DAICOVICIU, BURSIER LA ROMA

Data fiind practica restituirii epistolare existentă frecvent, exersată asiduu și util pe tărîmul istoriei literare cu primordialitate, prin comunicarea prezentelor două scrisori personale ce nu au fost destinate inițial publicității, îndrăznim să tindem a considera că nu impietăm cu nimic personalitatea savantului istoric Constantin Daicoviciu, încălcînd dreptul la intimitate prin dezvăluirea efectuată și ajungerea astfel la notorietate în paginile revistei științifice sorgimentate de strădania fondatorului în anul 1964.

Legătura mentală realizată în asemenea situații — precum cea pe care o vom supune analizei — înlătură ideea preconcepută a necesității existenței unui anume imperiu de stări momentan-conjuncturale în elaborarea mesajului scris, care să faciliteze tranziția (in)vizibilă între gîndul sincer și cel travestit. În cazuri numeroase, epistolele își asumă menirea să minimalizeze ori anuleze distanțe de naturi și intensități diferite: umane, temporale, geografico-istorice, între emitent și adresant, atunci cînd motivul unic, concretizat temeinic își atinge scopul. Acum și astfel se relevă și permanentizează lipsa unui cadru obișnuit mesajului dintotdeauna: abandonarea introducerii de rigoare, debutul brusc în probleme, fără formulări protocolare care să împovăreze nararea sau să distragă atenția. În majoritatea exemplelor unor relații particulare de durată pre- sau postfațatoare a episodului epistolar, divagațiile se exclud reciproc, ca și timpul trecut ori prezentul imaginar, pecetea realului marcînd rindurile expediate în timp.

Chestiunea frustrărilor de ordin intim, determinate pregnant de slăbiciuni interioare ori de altele produse prin reacția unor împrejurări externe răzbat acut în situația bursierilor aflați la specializare într-un mediu străin. Izolați temporar pentru faza de început, conflictul latent cu modul de viață și gîndire modificat va favoriza ori defavoriza acomodarea treptată și integrarea necesară dobîndirii randamentului psihic vital derulării activității de cercetare științifică în condiții propice.

Correspondența funcțională purtată în această manieră bidirecțională elev-profesor și invers denotă în analiză atentă o decență minimă impusă dialogului și, totodată, subliniază un spirit mental dezinvolt din partea aceleiași tinerimi studentești, rareori conformistă ori dispusă să accepte compromisuri dictate pe căi oneroase. Criza de adaptare survine și care va potența intensitatea nevoii de comunicare, exacerbată deseori de neputința suportării singurătății, se va stabiliza în final ori va dispăre total, în concordanță directă cu funcționarea mecanismului declanșator al cultului camaraderiei. Corolarul acceptării stoice a stării de penitență existențială și spirituală pe meleaguri străine, dat, asumat

sau impus de context, se va definitiva prin includerea în mesaje a mărturiilor despre obsesia muncii și a operei de cercetare, a sentimentului de responsabilitate față de sine și rostul încredințat conștient, precum și încrederea deplină în menirea umanizatoare a culturii autohtone și implicit a celei extins planetare.

Unor asemenea aserțiuni circumscriem și judecățile desprinse în urma disecării scrisorilor inedite C. Daicoviciu—Ioan Lupaș, depistate în fondul personal al întemeietorului și directorului Institutului de istorie națională clujean din perioada interbelică, păstrat în arhiva Mitropoliei ortodoxe române din Sibiu¹.

Mulți dintre cei care reconstituie traseul vieții și activității cărturarului arheolog C. Daicoviciu² fac referiri ample și necesare la anii de studii universitare clujene 1918—1922, absolvirea filologiei clasice cu licența „Magna cum Laude”, epoca practicanturii începută la 1 martie 1921 în cadrul Institutului de Arheologie și Numismatică al Universității locale, conjugată ulterior cu secretariatul la Comisiunea Monumentelor Istorice și conducerea săpăturilor arheologice de la Sarmizegetusa (1924).

Perioada dintre 1925—1927 se nominalizează rezumativ prin studiile de specializare în istorie antică și arheologie clasică de la Școala Română din Roma, de sub conducerea lui Vasile Pârvan, călătoriile și periegezele arheologice din zonă, precum și elaborarea celor două lucrări cunoscute din bibliografia operei. Dialogul epistolar minim C. Daicoviciu—I. Lupaș depistat recent, coroborat cu date editate, îngăduie conturarea unui moment esențial din devenirea profesională a cercetătorului tinăr român în capitala arheologiei mondiale.

Constituind inițial avanposturi veridice ale culturii și civilizației românești în Franța și Italia, precum ulterior centre de acumulare spirituală pentru cei mai dotați reprezentanți trimiși la specializare în domenii diverse, școlile respective posedând directorate conduse magistral de N. Iorga și V. Pârvan înregistrau anual propunerile privind câte doi bursieri desemnați pentru doi ani de studii de către cele patru facultăți de litere din țară³. Subvenția materială necesară se suporta de către Ministerul Instrucției Publice, bursierii plătind numai prețul pensiunii și avînd obligația unică de a se perfecționa continuu și a redacta două lucrări obligatorii.

Intenția concretizării trimeriei lui C. Daicoviciu, învățăcelul lui V. Bogrea în cadrul Seminarului de filologie clasică din Cluj, datează în primă fază din anul 1924. Schimbul de mesaje dintre cei doi, din vara aceluiași an, consemna nominalizarea eventuală pentru Roma, în tandem cu N. Buta, fapt rămas nerealizat⁴. Într-un raport adresat de V. Pârvan ministerului de resort cu privire la recomandarea de noi membri pentru Școala Română din Roma, datat în 12 septembrie 1925, se remarcă despre C. Daicoviciu, că: „...recomandarea era anticipat agreată de mine,

¹ Arhiva Bibliotecii Mitropoliei ortodoxe române din Sibiu: mulțumiri părintelui V. Bunea pentru înțelegerea denotată și sprijinul acordat.

² M. Macrea, în *OmD*, p. XI; E. Condurachi, în *In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 5—8.

³ Al. Marcu, în *Boabe de grâu*, I, 1930, p. 147—151.

⁴ Gh. Cardaș, în *Orizont*, XXVI, nr. 30, 25 iulie 1975, p. 3.

dată fiind frumoasa activitate a dlui D. pe terenul arheologiei române...⁵. Tabelul realizat pentru anii 1925/1926 îi va include pe N. Grămadă, C. Daicoviciu și C. Balmuș. Existau deja predecesori iluștri, propuși tot de Universitatea din Cluj: Gh. Mateescu, între 1923—1924, Șt. Bezdechi, 1924, N. Buta care îi va deveni coleg și bun prieten.

Bursa dobândită constituia sursa minimă de asigurare a existenței în condițiile traiului ridicat din Peninsula și agravat, în special, în capitala Italiei⁶. Propunind lista definitivă a membrilor pentru 1926/27, același neobosit director V. Pârvan solicita în raportul adresat ministrului de resort, suma de 1000 lire, drept „valută de favoare”⁷. În atari condiții apare deosebit de explicită rugămintea adresată de C. Daicoviciu lui I. Lupaș, ministrul Ocrotirilor Sociale dintre 1925/1926 și împlinirea finală a acesteia. În adiacența doleanței exprimate, autorul epistolarului menționează relația de amicitie cu N. Buta, dezvoltă chestiuni referitoare la specializarea sa, enumeră intenția pregătirii unei lucrări de topografie clasică din Latium⁸ și relevă, totodată, preocuparea nutrită față de problema modului de organizare a monumentelor istorice italiene.

La terminalul încercării realizate în paginile prezente, tindem să subliniem, fără a omite totuși un caracter poate accidental al prezumțiilor exprimate, câteva filiații sugerate de lectura materialului epistolar desemnat mai sus. Întîi de toate, legătura dintre V. Bogrea și C. Daicoviciu, cel care alături de Bezdechi, Lapedatu și Naum a dăltuit formația tinărului dotat în cercetarea antichităților clasice greco-romane. Mai apoi, cea dintre V. Pârvan și C. Daicoviciu, în calitate de organizator și conducător de Universitate, de fondator și diriguitor al Institutului de antichități clasice din Cluj — cu demn succesor mai tirziu în persoana învățăcelului de la Roma — și nu în final, de director al așezămîntului de cultură și civilizație din inima Italiei, unde generații și serii de tineri cercetători și specialiști români au deprins, sub îndrumarea sa directă și competența urmașilor pe care îi pregătise pentru menirea sacră de dirijare și control a competențelor profesionale, necesarul extensiunii potențelor intelectuale la cota valorică supremă indicată de stadiul civilizației și spiritualității Italiei și implicit Europei. Am lăsat în mod simbolic aspectul comuniunii dintre I. Lupaș și C. Daicoviciu drept încheiere a considerațiilor noastre, fiindcă reverberațiile ulterioare, cu reciprocități deplin umane în anii refugiului la Sibiu sau în cei ai „deceniului obsedant” — cînd un istoric de talia lui I. Lupaș sau S. Dragomir au suferit recluziuni forțate, găsind sprijin și ocrotire în persoana omului și savantului C. Daicoviciu — vor face obiectul străduințelor noastre viitoare în vederea restituirii integrale a corespondenței istoricilor clujeni din perioada interbelică și pînă în zilele de astăzi.

STELIAN MÎNDRUȚ

⁵ V. Pârvan, *Correspondență și acte*, București, 1973, p. 272.

⁶ Vezi raportul prezentat de I. Bianu la Academie despre situația Școlii Române din Roma, în *Analele Academiei. Dezbatere*, tom 48, 1927—1928, București, 1928, p. 21—29.

⁷ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 291.

⁸ *Castrimoenium e la cosi detta „Via Castrimenesi”*, în *EDR*, IV, 1926, p. 29—71; I. Bianu menționează, în raportul citat, și un alt studiu, despre stilul lui Tacit, pregătit în al doilea an de specializare, vezi I. Bianu, *op. cit.*, p. 26.

ANEXE

I

Roma, 1 Sept. 1926

Mult Onorate Domnule Ministru,

Trebuie să Vă cer iertare că cele dintâi vești directe ce Vi le trimit despre mine, sînt întovărășite și de o cerere prin care fac apel la bunătatea Domniei Voastre. După cum știți și de la prietenul meu Buta, viața de studios în Roma, oricît ar fi el de modest, nu e deloc răscumpărată cu schimbul de 600 lire ce ni-l acordă Statul.

Este adevărat aceasta mai ales pentru noi arheologii, cari de n'am văzut, obiectul preocupărilor noastre, sau cele mai însemnate din ele, s'ar putea zice că acești doi ani de „studii la Roma“, sînt în mare parte, timp zădarnic pierdut. Asta numai între cărți — gășibile și la noi în țară — cred că nu e de loc folositor, deaceia, Vă rog cu toată încrederea de a-mi face posibil să profit de această imensă comoară științifică-culturală ce o oferă clasicul pămînt al Italiei.

Anul acesta pregătesc o lucrare de topografie clasică din Latium.

Cred că n'ar fi superfluu să studiez — în mod particular — felul de organizație al supraveghierii monumentelor istorice de aici, spre a putea aplica eventual unele lucruri și la noi.

Rugându-Vă din nou să nu mă părăsiți, sînt cu profund respect, al DVoastre devotat, C. Daicovici

Roma, 36, Via Emilio Cavaliere 11

/ABM. Sibiu, fond I. Lupaș, nr. 699/

II

Roma, 29 Oct. 1926

Mult Onorate Domnule Ministru,

Din o scrisoare a colegului meu Buta știu că cererea mea ați binevoit a o rezolva favorabil, dispunându-se a mi se trimite suma de 10.000 lei. Cred că ci nu vor întârzia și vor cădea în zilele acestea.

Țin a Vă arăta, Domnule Ministru, cu acest prilej, nețărmurita mea mulțumire pentru sprijinul ce-mi acordați, asigurîndu-Vă că Vă voi păstra o recunoștință sinceră și că mă voi sili ca acest ajutor să nu fie dat în zadar.

Primiți, Vă rog, Mult Onorate Domnule Ministru, expresia viilor mele sentimente de mulțumire și recunoștință. Al. DVoastră devotat,

C. Daicovici

/ABM. Sibiu, fond I. Lupaș, nr. 670/

C. DAICOVICIU, ALLO STUDIO A ROMA

(Riassunto)

Il presente restituire epistolare, composto di due lettere indirizzate di C. Daicoviciu a Ioan Lupaș nell'autunno dell'anno 1926, permette schizzare un'importante aspetto della specializzazione professionale dell'erudito archeologo di Cluj: gli anni passati a l'Accademia di Romania su Via Emilio del Cavaliere 11, sotto la direzione di Vasile Pârvan, la vita lì vicino, le ricerche effettuate ed i problemi apparsi su tratto.

UN MANUSCRIS INEDIT AL LUI CONSTANTIN DAICOVICIU

Intr-unul din dosarele rămase de la Constantin Daicoviciu am dat, în primăvara anului 1983, peste un manuscris în cea mai mare parte dactilografiat, purtînd titlul „Așezările dacice din Munții Orăștiei. O prezentare de popularizare a istoriei și culturii dacice din epoca lui Burebista și Decebal, pe baza săpăturilor arheologice în sud-estul regiunii Hunedoara“.

Manuscrisul cuprinde, din punct de vedere formal, trei părți. Cea dintîi constă din 29 de pagini dactilografiate, numerotate de la 1 la 29; cea de-a doua are 4 pagini și un sfert scrise de mîna savantului (sînt, de altminteri, singurele pagini scrise de mîna din întregul text), numerotate de la 7 la 9 (nepotrivirea numerotării cu numărul real al acestor pagini manuscrise se explică prin faptul că p. 7 este complet scrisă și pe verso, iar p. 9 este scrisă pe verso în proporție de 25%). Este însă de notat că o parte din textul de pe p. 7 (recto și verso) se regăsește în p. 29 (dactilografiată). În sfîrșit, partea a treia cuprinde 8 pagini și jumătate dactilografiate, numerotate de la 1 la 9.

Așadar, manuscrisul are aproape 42 de pagini (41,75 pagini). El este neterminat.

Din punctul de vedere al conținutului textul este împărțit în două capitole (ultimul neterminat), acestea cuprinzînd, la rîndul lor, mai multe subcapitole.

Capitolul I numără 24 de pagini și se intitulează „Introducere istorică. Ce se știa despre daci înainte de dezvelirea așezărilor din Munții Orăștiei?“. El cuprinde următoarele subcapitole: „Cine sînt dacii?“, „Cele mai vechi știri literare despre daci“, „Vechimea dacilor“, „Societatea dacică în epoca comunei primitive“, „Societatea dacică în perioada de trecere de la comuna primitivă la orînduirea de stat“, „Sclavajul în societatea dacică“, „Primele organizații prestatale la daci (uniunile de triburi). Democrația militară“, „Statul sclavagist dac“, „Sfîrșitul statului dac. Căderea Daciei sub romani“.

Capitolul al II-lea, care cuprinde tot restul manuscrisului, poartă titlul „Rezultatele obținute prin săpăturile arheologice. Contribuția lor la adîncirea și lărgirea cunoștințelor noastre asupra istoriei dacilor“. Subcapitolele care-l compun sînt: „Un scurt istoric al săpăturilor“, „Situația geografică a așezărilor. Categoriile acestora“ și „Descrierea principalelor așezări“.

Menționez că ultimele 8 pagini și jumătate ale manuscrisului (cele pe care le-am numit mai sus „partea a treia“) reprezintă textul prescurtat de la p. 9—34 ale lucrării lui Constantin Daicoviciu „Așezările

dacice din Munții Orăștiei. Partea I: Studiul topografic al așezărilor“, București, 1951.

Data elaborării manuscrisului prezentat aici poate fi stabilită cu destulă exactitate. În adevăr, la p. 25 autorul vorbește despre campaniile arheologice din Munții Orăștiei organizate în anii 1949—1954, ceea ce ar situa, cu o primă aproximație, redactarea textului la sfârșitul anului 1954 sau în prima jumătate a anului 1955. Remarc însă faptul că la p. 22, unde se vorbește despre urmașii lui Burebista la tronul statului dac și unde regele Coryllus menționat de Iordanes (*Getica*, 73) este considerat identic cu Scorylo, *dux Dacorum*, de la Frontinus (*Strategemata*, I, 10, 4), nu se spune absolut nimic despre vasul de cult cu stampilele DECEBALVS și PER SCORILO, descoperit în așezarea civilă de pe Dealul Grădiștii, publicat în raportul de săpături pe anul 1954 (*SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 201—204) și discutat, în același număr al revistei respective (p. 57), de Constantin Daicoviciu în articolul „Noi contribuții la problema statului dac“.

Mi se pare firesc să conchid că manuscrisul inedit a fost elaborat înainte de descoperirea vasului cu stampile. Potrivit jurnalului de săpături al șantierului Grădiștea Muncelului, fragmentele vasului, cu stampilele ușor lizibile, au ieșit la iveală în ziua de 19 august 1954. Se poate, deci, deduce că manuscrisul a fost redactat înainte de această dată, mai probabil între 1 iulie (momentul deschiderii șantierului) și 19 august. Evident, această concluzie este valabilă, în primul rînd, pentru capitolul I al manuscrisului; nu este exclus ca al doilea capitol care, după cum s-a văzut, cuprinde și rezumatul unei părți dintr-o altă lucrare a lui Constantin Daicoviciu, să fi fost elaborat mai devreme sau mai târziu.

Un manuscris elaborat în 1954 nu putea să nu reflecte stadiul de atunci al cunoștințelor despre antichitatea dacică, după cum nu putea să nu fie, măcar într-o anumită măsură, tributar concepțiilor dominante în acea vreme în istoriografia noastră. Aș ilustra, *exempli gratia*, prima din cele două afirmații de mai sus cu faptul că, în momentul elaborării manuscrisului, Constantin Daicoviciu mai credea că la începutul decretului dionysopolitan în cinstea lui Acornion este menționat tatăl lui Burebista, că Argedava se afla fie în Banat, fie pe Argeș, și că acolo va fi fost, inițial, reședința lui Burebista (p. 13). Cît despre cea de-a doua afirmație, ea este adevărată de supraaprecierea rolului muncii servile în statul dac (p. 7: „Uriasele construcții descoperite în Munții Orăștiei prin săpături depun... o mărturie sigură despre întrebuintarea în proporții mari a muncii sclavilor“) și de exprimarea unui punct de vedere astăzi substanțial revizuit și corectat cu privire la caracterul epocii romane și la etnogeneza românească. În adevăr, iată ce se spune în manuscris la p. 3—4: „... Provincia Dacia e intens colonizată cu elemente aduse aici din tot cuprinsul imperiului roman și supusă unei crunte exploatare. Cu toate acestea, deși romanizat ca limbă, poporul dac continua să existe, luptînd prin răscoale împotriva cutropitorului, pînă ce, scuturînd jugul roman, pe la 271 e.n., din amestecul populației daco-romane cu slavii, în cursul celor cîteva veacuri din mileniul I e.n., ia naștere poporul român de astăzi“.

Asemenea afirmații erau, practic vorbind, obligatorii și chiar inevitabile în 1954. Totuși, nu ele caracterizează, în primul rând, manuscrisul prezentat aici. Constantin Daicoviciu a exprimat și în această parte nepublicată a operei sale științifice o seamă de idei care au rezistat timpului și au fost confirmate de cercetările ulterioare.

Aș remarca, printre ele, ideea că teritoriul României a constituit în antichitate vatra permanentă de locuire a daco-geților și că geții au fost, inițial (adică înainte ca numele lor să se fi extins asupra unei părți însemnate a etnosului nord-trac), un trib din Dobrogea sau din nord-estul Peninsulei Balcanice (p. 1 și nota 1). Aș adăuga, tot aici, teza că orașele grecești vest-pontice își datorează, în mare parte, înflorirea autohtonilor (p. 3). Dar principalele idei a căror valoare trebuie subliniată se referă mai cu seamă la problematica statului dac.

Constantin Daicoviciu demonstrează că își dădea foarte bine seama de etapele procesului evolutiv care avea să ducă la încheierea statului dac atunci când scria (p. 10): „Ceea ce este de netăgăduit... e că în formațiuni de felul celor conduse de Dromichete, Rhemaxos și Oroles și ceilalți trebuie să vedem o *tendință* reală spre organizația de stat primitiv, dar care nu depășește cadrul unei *democrații militare*“. Plasind primii pași ai domniei lui Burebista, pe care nici o clipă nu înțelege să-l identifice cu Rubobostes (p. 12), la începutul secolului I î.e.n. (p. 13), Constantin Daicoviciu ajungea la concluzia că trecerea la organizarea de tip statal trebuie să fi avut loc sub marele rege: „O asemenea organizație prestatală trebuie să fi fost, în regiunile din sud-vestul Daciei, cuprinzând sudul Transilvaniei, Banatul și poate și o parte din Oltenia, uniunea de triburi condusă de tatăl lui Burebista pe care o moștenise Burebista, mărinind-o prin cuceriri succesive de noi teritorii, dacice și streine. Dintr-însa ia naștere statul sclavagist primitiv dac în frunte cu Burebista, cu centrul în sudul Transilvaniei“ (p. 14).

Dacă statul s-a încheiat în această zonă a Daciei, nu înseamnă că în ținuturile extracarpatiche asemenea tendințe nu s-au manifestat; ele au fost însă în bună măsură împiedicate de politica Romei (p. 11). Împotriva acestei politici dacii au fost nevoiți să acționeze permanent și incursiunile lor la sud de Dunăre și în Pannonia au fost o formă de apărare față de expansiunea romană (p. 20).

Înțelegând caracterul incipient al statului dac de sub conducerea lui Burebista, Constantin Daicoviciu sublinia că acesta n-a fost un imperiu (p. 13). El n-a fost însă nici un fenomen conjunctural, trecător, căci sub Decebal „aici, în regiunea sud-vestică a Ardealului, asistăm la o renaștere a statului lui Burebista, care, deși redus ca întindere și dezorganizat în urma revoltelor cărora le-a căzut victimă și primul rege, nu va fi încetat să existe, în condiții minore, niciodată“ (p. 22).

Deși concepțiile dominante în istoriografia marxistă a timpului îl obligau să vorbească despre caracterul sclavagist al societății dacice și al statului dac, Constantin Daicoviciu se străduia să nuanțeze afirmațiile în această privință. El spunea răspicat că sclavajul din Dacia nu putea fi considerat încă un sclavaj de tipul celui din Grecia sau din statul roman (p. 7) și lăsa limpede să se înțeleagă că pe primul plan se situa munca oamenilor liberi: „Apare minoritatea exploatare a nobililor deținători de întinse latifundii, vite și bogății în obiecte de metal pre-

țios, și majoritatea exploatată de cea dintîi în diferite chipuri. Aceștia, cei exploatați, deși liberi, ajung din ce în ce mai mult la o situație de dependență față de nobilimea exploatatoare..." (*ibid.*).

Motivele pentru care Constantin Daicoviciu nu și-a publicat (ba, după cît se pare, nici nu și-a încheiat) manuscrisul rămin necunoscute. Se poate presupune însă că, pe de-o parte, el simțea nevoia unei completări a documentării prin săpături și, pe de altă parte, prefera să nu popularizeze în rîndurile publicului larg și cu precădere ale tineretului opinii prea categorice în anumite privințe, cu care el însuși nu putea fi de acord. Situația în istoriografia noastră evoluînd, savantul n-a mai ezitat, în 1960, să publice capitolul închinat statului dac în primul volum al Tratatului de istorie a României și, în același an, să ofere publicului larg o prezentare a rezultatelor săpăturilor (C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*, Ed. Meridiane, București, 1960).

Manuscrisul „Așezările dacice din Munții Orăștiei. O prezentare de popularizare a istoriei și culturii dacice din epoca lui Burebista și Decébal, pe baza săpăturilor arheologice în sud-estul regiunii Hunedoara“ nu poate fi considerat ca făcînd parte din opera majoră a lui Constantin Daicoviciu. El reprezintă ilustrarea unei etape relativ timpurii a gîndirii savantului despre istoria și civilizația dacilor, o etapă pe care Constantin Daicoviciu însuși a depășit-o prin cercetările și studiile sale ulterioare.

HADRIAN DAICOVICIU

UN MANUSCRIT INÉDIT DE CONSTANTIN DAICOVICIU

(Résumé)

L'auteur présente un manuscrit inédit et inachevé de Constantin Daicoviciu, intitulé „Les habitats daces des Monts d'Orăștie. Une présentation de vulgarisation de l'histoire et de la culture daces à l'époque de Burebista et de Décébale, fondée sur les fouilles archéologiques dans le Sud-Est de la région de Hunedoara“. Le manuscrit a 42 pages (la plupart dactilographiées) et comprend deux chapitres: „Introduction historique. Qu'est-ce qu'on savait sur les Daces avant la découverte des habitats des Monts d'Orăștie?“ et „Les résultats obtenus grâce aux fouilles archéologiques. Leur contribution à l'approfondissement et à l'extension de nos connaissances sur l'histoire des Daces“.

Le manuscrit paraît avoir été rédigé entre le 1er juillet et le 19 août 1954; le second chapitre, inachevé, a pu être rédigé un peu plus tôt ou plus tard.

Le texte reflète le niveau des connaissances et les conceptions dominant à l'époque dans l'historiographie roumaine marxiste.

Ce manuscrit ne peut guère être considéré comme une partie de l'œuvre majeure de Constantin Daicoviciu. Probablement son auteur n'en a pas été satisfait, ce qui explique l'abandon de l'ouvrage.

Le manuscrit illustre une étape relativement ancienne de la pensée de Constantin Daicoviciu, dépassée par le savant lui-même dans ses recherches et ses études ultérieures.

MUZELOGIE

RESTAURARE—CONSERVARE
OCROTIREA PATRIMONIULUI
MUZEAL

ÎNCERCĂRI DE ÎNFIINȚARE A UNUI MUZEU LOCAL LA ODORHEIU SECUIESC

Începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ca urmare a dezvoltării forțelor de producție, se accentuează criza orînduirii feudale în Transilvania. Germanii capitalismului în diversele ramuri ale vieții economice au lărgit breșele deja apărute; ascuțirea contradicțiilor de clasă a adîncit și mai mult criza societății feudale transilvănene și a accelerat destrămarea ei.

Dezvoltarea forțelor de producție și transformările care au urmat se constată peste tot. Măsurile luate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de Habsburgi au afectat în oarecare măsură interesele aristocrației și ale clerului înalt, în schimb au găsit — în general — înțelegere în rîndurile burgheziei în curs de formare, care se simțea interesată în sprijinirea lor.

Transformările care au urmat necesitau dezvoltarea diferitelor ramuri ale științelor, nu numai lărgirea învățămîntului și răspîndirea cunoștințelor, ci și punerea lor pe baze noi.

Intellectualitatea însuflețită de ideile iluminismului, în interesul desfășurării activității ei, a înființat diferite asociații și s-a străduit să creeze chiar biblioteci și muzee, cu dorința de a fi deschise publicului larg.

Ideea de a se înființa muzee a apărut cu mai multe secole în urmă, ba chiar încă în antichitate, găsindu-i-se și modalități de realizare. Unii conducători, persoane privilegiate au și fondat muzee sau colecții muzeale particulare, care însă nu serveau interesul comunităților, nefiind puse la dispoziția oamenilor de rînd, ci urmărind doar satisfacerea necesităților culturale restrinse personale și ale familiilor lor. În decursul secolelor, aceste muzee s-au destrămat, materialul lor — de multe ori valoros sau chiar foarte valoros — a dispărut, s-a împrăștiat, iar existența lor de odinioară, în general, a fost dată uitării.

Înființarea muzeelor, dar de această dată cu caracter public, s-a arătat necesară abia multe secole mai tîrziu, cînd spiritul progresist al burgheziei în ascensiune, pe de o parte, iar pe de altă parte învățămîntul în plină dezvoltare au reclamat asemenea inițiativă. Principiile pedagogice cereau chiar ca învățămîntul să educe pe elevi, pe cît posibil, intuitiv, spre a fi cît mai temeinic.

Deși dezvoltarea economico-socială și politică a Transilvaniei în această perioadă rămăsese mult în urmă în comparație cu alte ținuturi aparținînd imperiului habsburgic, ideile noii orînduirii sociale, ce-i drept mai încet și cu întîrziere, pătruseseră și în Transilvania. Către mijlocul secolului al XVIII-lea, situația internă a pregătit deja terenul, iar pedagogii progresiști revendicau întemeierea unor colecții muzeale pe lîngă școlile unde, cu devotament, își desfășurau activitatea. Rodul strădaniilor unor asemenea profesori s-a concretizat în apariția a mai multe colecții muzeale școlare.

Procesul schițat a dus, printre altele, încă în a doua jumătate a secolului, la încercările de înființare a unei colecții muzeale și în cadrul fostului Liceu Reformat din Odorheiu Secuiesc. Există mărturii documentare despre punerea ba-

zelor unei astfel de colecții muzeale care, în terminologie modernă, avea un caracter mixt, cuprinzând piese aparținând mai multor domenii științifice.

Data precisă a înființării acestei colecții muzeale, fapt regretabil, nu ne este deocamdată cunoscută. Primele informații referitoare la existența unei colecții sînt furnizate de inventarul bibliotecii și al diferitelor categorii de piese ale colegiului reformat de odinioară, inventar care se găsește astăzi în fondul Bibliotecii Documentare din localitate. Însemnările inventarului încep în anul 1797. Primele două capitole cuprind lista cărților (în majoritate existente și astăzi, alcătuind fondul integral al Bibliotecii Documentare), al treilea piesele de fizică, iar al patrulea și al cincilea prezintă materialul de numismatică și istorie (de ex. unelte antice și medievale, documente etc.), la fel și obiectele de științele naturii (cum sînt diferite mostre de minereuri, material zoologic — între care și fosile de animale).

Deși, după cum am arătat, deocamdată nu se poate preciza data înființării, totuși, pe baza anumitor considerente putem emite ipoteza plauzibilă că cel puțin cu 2—3 decenii înainte de anul 1797, adică în jurul anilor 1750—1760, au apărut germeii „muzeului” școlar. O parte a materialului colecției a intrat în proprietatea școlii, alcătuind astfel fondul de bază al colecției școlare și care, cu timpul, s-a îmbogățit considerabil. Cert este însă că în anul 1772 exista deja o mică colecție.

Conform inventarului de mai sus, colecția numismatică luată în evidență era compusă din monede de aur, argint, respectiv de cupru [recte (?) din bronz]. Autorul inventarului, înainte de a începe lista monedelor de aur, a notat următoarele: „10 buc. monede de aur, 5 buc. de argint și 57 buc. de cositor și cupru, care toate au fost trimise liceului nostru de către nobila doamnă contesă Suzana Toroczka de Colțești, văduva răposatului domn conte cămăraș László Székely de Ineu, obiecte despre care în lada liceului se găsesc două scrisori ale stimatei contese, dar nu se precizează, care erau ele. Dat fiind faptul că în afara acestor monede, în proprietatea liceului se mai află tot atîtea monede, astăzi nu se mai poate distinge una de alta, la fel nu se mai poate ști de cine au fost colectate sau donate celelalte” (sublinierea autorului).

În inventarul amintit figurează, înmănușiate la 11 poziții, 13 buc. monede de aur, la alte 66 poziții 187 monede de argint, iar la 48 poziții 127 buc. monede de „cositor” și cupru. Acest material a format fondul numismatic de atunci al liceului reformat de odinioară, monede antice (grecești și romane), precum și medievale. La capătul acestor trei grupuri se citește mențiunea următoare: „La data de 20 iulie 1850 camera din vecinătatea arhivei fiind rechiziționată în scopul unui magazin militar, în fiecare noapte stătea cîte o santinelă atît în fața acestui local, cît și în fața arhivei; la data de 20 iulie, cu ocazia controlului, am găsit intact lacătul arhivei și cînd, în ziua de 20 august, am vrut să intru în arhivă, lacătul l-am găsit desfăcut. Intrînd în arhivă în prezența [reprezentanților — n.n.] judecătoriei penale provizorii, am constatat că toate monedele erau furate. Am fost interogată de către judecătorie atît eu, cît și seniorul Ferenc Illés, dar pe soldați nu i-au anchetat. Rector György Sabó [sic!]. Aceasta fu prima pierdere sensibilă din punct de vedere material (eventual și științific!) a acestei mici colecții numismatice.

Paragraful 1 al capitolului 5 conține lista mobilierului. Ultimul obiect de inventar este o ladă prevăzută cu 2 chei și care servea drept casă a bibliotecii li-

ceului. Această ladă există și astăzi și se află în posesia Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

În cel de-al 2-lea paragraf al aceluiași capitol sînt înșirate odăjdiiile, la 9 poziții de inventar figurînd în total 13 obiecte. La primul punct este pomenită „O tablă de argint, așezată în perete, cu o ramă de marmoră, în care este ștanțat blazonul răposatului domn baron István Daniel senior, care s-a născut în anul 1684 și a murit în 1774, una buc.” Această tablă, fără ramă însă, se găsește tot în proprietatea muzeului de mai sus.

Paragraful nr. 3 al capitolului al 5-lea se referă la „*insignia*”. 30 poziții de inventar înșiră 30 astfel de insigne (blazoane) aparținînd diferitelor familii nobiliare și aristocratice (pictate pe textile și pe mătase). Dintre aceste insigne, prin intermediul colecției fondate de Endre Solymossy, despre care vom vorbi mai jos, astăzi mai există 2 buc., de asemenea, tot în posesia Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

În sfîrșit, paragraful al 4-lea al acestui capitol, după cum reiese din titlu, conține, cuprinse în 114 poziții de inventar, „miracolele naturii și ale artei, respectiv mineralele, în total 858 buc.” Această parte a colecției liceului cuprindea deci materialul mineralogic, zoologic (mamifere, păsări și fosile de animale). Dintre acestea ultimele sînt demne de amintit: o zale, precum și un scut confecționat din lemn și învelit în piele. Cu toată probabilitatea, acestea pot fi identificate cu obiectele asemănătoare care figurează și în inventarul colecției lui Endre Solymossy, dar, totodată, și cu cele care se găsesc între obiectele medievale ale Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

Amintim aici următorul obiect, trecut la nr. 20 al acestei părți a inventarului: „un fier plat din timpul lui Basta și al Voievodului Mihai, accesoriul unui plug care a fost tras de oameni din cauza lipsei de bovine și care a fost descoperit în cetatea ciuntă de la Hoghiz, fiind donat bibliotecii de către stimatul domn Gábor Huszár în anul 1797 1 [buc.]”.

Din aceste date statistice, trecute în revistă doar fugitiv, reiese, deci, că în anul 1797 colecția muzeală a fostului Liceu reformat se compunea din 327 buc. monede și 901 buc. diferite obiecte, adică în total 1228 obiecte, de aceea, fie și sub acest aspect numeric, trebuie considerată o colecție de certă valoare.

În decursul deceniilor următoare colecția s-a îmbogățit, dar, regretabil, evenimentele din anii 1848—49 — ca și în cazul colecției numismatice — i-au cauzat pierderi grave, majoritatea materialului a dispărut, respectiv a fost împrăștiată. De acum înainte, pînă în anul 1881 nu dispunem de nici un fel de informație referitoare la materialul muzeal, deși păstrarea pînă în zilele noastre a unor obiecte clar identificabile atestă prezența și existența și pe mai departe a unei colecții, fie ea oricît de mică. Apar doar informații sporadice începînd cu anul 1872, dovedind și reînnoirea dorinței de a înființa un muzeu local. Profesorul de istorie al școlii proaspăt numit, Endre Solymossy, începe în acest an întocmirea unui inventar nou. Lui îi aparține, deci, meritul reînnoirii acestei munci laborioase. Începerea și continuarea adunării de material, și din săpături arheologice (de ex. „Cetatea Bud” din hotarul orașului Odorheiu Secuiesc), s-a soldat cu frumoase rezultate și mica colecție s-a îmbogățit din ce în ce mai mult, proces care se poate urmări prin înregistrările operate în inventarul nou. Colecția avea deja o secție de numismatică, una de istorie (obiecte din epoca străveche, din antichitate și din evul mediu) și de artă plastică (cuprinzînd portretele profesorilor și ale camenilor de seamă ai liceului, pictate de renumitul artist Miklos Barabás și preluate la data de 20 martie 1886). Munca de colecționare a conti-

nuat și după plecarea, în 1896, la o altă școală a lui Endre Solymossy. Inventarul început de el va fi continuat până la sfârșitul anului 1924. Cu ocazia inventarierii efectuate la data de 31 decembrie 1924, numărul obiectelor înregistrate se ridica la 1758 buc.

În baza celor expuse mai sus se poate constata deci că această colecție cu caracter istoric se compunea în majoritate din monede, ridicându-se de asemenea la o certă valoare.

Intrucât această colecție ne este mai apropiată în timp, este firesc ca aici să putem identifica mult mai numeroase obiecte înscrise în inventar, ca aflându-se și în prezent în fondul Muzeului din Odorheiu Secuiesc. Astfel amintim o mică parte a tezaurului aflat pe „Dealul Firtușu“ (jud. Harghita), monedele antice grecești și romane din colecția particulară Zathureczky, ca și aceea donată de Sámuel Nagykedei Fekete, care — după cum reiese din motivarea donației, a fost donată nu numai liceului. „Monedele și medaliile înșirate în această listă, așezate în două lăzi mici frumos executate, învelite cu catifea și prevăzute cu zăvoare, le donez tinerimii secuiești, în general, și Colegiului reformat din Odorheiu Secuiesc în special, cu bucurie și pe veci, cu acordul scumpei mele soacre, văduva lui Ferencz Kendi, și al soției mele Kándida Kendi, care m-au ajutat contribuind cu mai multe piese de certă însemnătate, cu scopul de a păstra, a delecta și a educa pe tărîmul istoriei. De-ar da Dumnezeu ca și alții să se însuflețească la asemenea donații și astfel prezenta colecție să devină cu timpul un Muzeu Secuiesc, Cluj la 2 decembrie 1868, Sámuel Fekete de Nagykede, consilier pensionar al curții regale, membru activ al societății maghiare de științele naturii și membru fondator al societății maghiare de istorie“.

Se mai pot înșira o serie întreagă de obiecte identificabile cu cele aflate azi în proprietatea Muzeului din Odorheiu Secuiesc, de ex. diferite unelte șlefuite, un topor de cupru de la Jimbor (azi jud. Brașov), o seceră de bronz ruptă în două la mijloc, scoasă din hotarul localităților Mújna (jud. Harghita) și Jimbor, o statueta din fier a zeiței Venus, descoperită, afirmativ, în cetatea de la Bădeni (jud. Harghita) etc.

După anul 1872, vești sporadice și indirecte ne informează despre faptul că obiectele arheologice descoperite cu ocazia construirii liniei de cale ferată Vinători — Odorheiu Secuiesc au fost donate în favoarea fondării unui muzeu la Odorheiu Secuiesc.

O astfel de informație indirectă datează din anul 1897, cînd Gábor Téglás, în textul lucrării referitoare la rezultatele săpăturilor arheologice executate de el în interiorul orașului, menționează că o parte a materialului arheologic ieșit la lumină a fost adunată de Márton Szöcs, procuror regal, „a cărei văduvă, răspunzînd chemării vicecomitelui János Ugron, a oferit și a donat muzeului județean [este vorba de județul Odorhei, n.n.] în curs de fondare toate obiectele de valoare muzeistică aflate în posesia sa“. Din păcate însă nu dispunem de nici o informație în privința depozitării și păstrării acestui material, precum și nici despre soarta lui.

Materialul care s-a adunat în cursul anilor, pe de o parte, precum și înființarea a o serie de muzee în întreagă Transilvania, muzee independente de școli, pe de alta, au accelerat, desigur, transpunerea în practică a ideii de a se întemeia un muzeu județean în orașul de reședință al județului Odorhei. La data de 16 iunie 1900 a avut loc ședința comitetului executiv al județului, care a dat poziție viceprefectului dr. Andor Damokos să studieze posibilitățile de înființare

a unui muzeu județean. Dr. Damokos a convocat o ședință în ziua de 15 noiembrie. „Cei prezenți la această ședință au hotărât că vor lansa manifestul întocmit în legătură cu această problemă de către Dénes Balázsy, și pe care viceprefectul îl va trimite la fiecare comună ca anexă a dispozițiilor, pentru ca preotul și notarul din localitate să-l explice poporului, îndemnându-l la stringerea obiectelor. Comisia pregătitoare, completată cu noi membri, a hotărât ca să-i încredințeze, respectiv să-l invite pe viceprefectul Dr. Damokos și pe Adolf Csehely, profesor la Liceu/ real din localitate, să elaboreze statutul. „Obiectele valoroase existente deja în număr mare vor fi depozitate în camera din dreapta sălii mari de ședințe a prefecturii județului [sublinierea noastră], și comitetul executiv va fi solicitat în vederea asigurării unui fond bănesc, pentru a se putea procura primele vitrine“. Menționăm că un exemplar al manifestului amintit se găsește în arhiva Muzeului din localitate.

Proiectul statutului elaborat urma să fie pus în discuție în ziua de 23 ianuarie 1901. Ziarele locale ne informează despre desfășurarea lucrărilor. În acest statut citim, între altele: „Denumirea societății va fi »Asociația muzeală a județului Odorhei«, cu reședința în orașul Odorheiu Secuiesc. Scopul asociației este înființarea și menținerea unui muzeu care să fie oglinda reală a dezvoltării orașului, păstrătorul vestigiilor sale istorice, colecatorul obiectelor de științele naturii și etnografice și să devină o bibliotecă a produselor literare referitoare la națiunea secuiască, dar în special la județ; în legătură cu aceasta, trezirea interesului publicului față de dezvoltarea culturală a județului, față de frumusețile naturii și față de viața poporului...“

Proiectul de statut a fost aprobat de participanți, fiind apoi înaintat ministerului de resort spre aprobare. Aprobarea ministerială a fost dată publicității în ziarele locale la data de 29 septembrie 1901. După aceasta, la data de 25 ianuarie 1902, a avut loc ședința preliminară de constituire. Concomitent, a început și subscrierea membrilor susținători ai muzeului. Adunarea constitutivă a „Asociației muzeale a județului Odorhei“ a fost ținută în ziua de 10 septembrie 1902, precedată fiind de o îndelungată activitate de pregătire. În acest timp, numărul membrilor se ridica la aproximativ 100. La ședință a fost aleasă conducerea asociației, în frunte cu un director, în persoana lui Adolf Csehely, cel care era suficient de înțelegător față de mișcările muzeistice. În comitetul asociației, compus din 30 membri, erau prezenți atât localnici cât și din alte localități, dar care aveau relații cu județul Odorhei (de ex. renumitul etnograf Béla Vikár, cunoscutul arhivist József Pálmay și alții).

Aceste evenimente, cu ani în urmă, explică, de bună seamă, plângerea conducerii „Muzeului Național Secuiesc“ din Sf. Gheorghe: „cu ocazia înființării Muzeului Național Secuiesc [...] județul Odorhei a votat o indemnizație de susținere rotunjită la 45 florini“. Și, mai departe, se arată că, începând din anul 1882 „județul Odorhei nu mai plătea însă suma oferită. [...] În scopul reglementării problemelor bănești [...] comitetul de direcție s-a adresat în primul rând comitetului executiv al județului [...] Odorhei în vederea mandatării indemnizației de susținere oferite prin comitetul inspectorilor, dar, în ciuda a repetate reclamații, nu s-a obținut nici un rezultat“.

Asociația, la data de 5 octombrie 1902, a organizat deja o serată cu expuneri științifice, dintre care se detașează mult cea a lui Béla Vikár, remarcabilă prin metodă — o noutate chiar pe plan mondial, abordând culegerile sale de folclor în împrejurimile Odorheului Secuiesc. Expunerea era ilustrată prin interpretarea muzicală a cântecelor populare culese de el, fixate pe cilindru fonografic,

care era pe atunci abia la începuturi și în acest domeniu științific în lume. Etnograful a utilizat și interpretarea unor sătence, care au fost invitate personal pentru a cînta în fața publicului. Această activitate rodnică a asociației a continuat și mai tîrziu. Presa locală ne informează despre organizarea a mai multe seri de lectură sau a unor sesiuni științifice. O parte a comunicărilor susținute a apărut în ziarele locale, dar au văzut lumina tiparului și ca extrase de sine stătătoare.

Ca urmare a emiterii manifestului referitor la strîngerea de obiecte și organizarea muncii de colecționare, fondul asociației muzeale s-a îmbogățit considerabil în scurt timp. Donațiile și ofertele erau publicate în presa locală; se poate urmări prin prisma celor apărute în presă și desfășurarea procesului inițiat în scopul fondării unui muzeu județean. La început aceste vești apar mai rar, dar la foarte scurt timp ajung frecvente: zilnic citim confirmarea donațiilor sau scriori de mulțumire. Deși numărul pieselor creștea repede, colecția ajungînd să poată fi organizată ca expoziție muzeală, totuși ea nu a ajuns încă la nivelul de a deveni un patrimoniu muzeal pus în ordine și, deci, nici la organizarea, respectiv deschiderea expoziției muzeale atît de mult dorite, spre a-și putea îndeplini măcar unele dintre sarcini, prin urmare, să se poată vorbi despre un muzeu propriu-zis fondat; rămase doar în stadiul de simplă mișcare muzeală, este drept, generoasă. La data de 19 august a încetat din viață directorul muzeului, Adolf Csehély. Ca urmare, a și început declinul mișcării, care pornise cu atîta însuflețire.

Materialul colecționat sub conducerea lui Adolf Csehély, depozitat într-o cameră a clădirii Prefecturii, a fost preluat de o comisie condusă de Mózes Sándor la data de 16 octombrie 1904. La adunarea publică din 18 decembrie a aceluiași an, ținută după ce a fost amînată de două ori din cauza dezinteresului membrilor, fu aleasă noua conducere. Noul director al muzeului ajunge Károly Molnár, profesor tot la Liceul real din localitate. La această adunare se mai nutreau speranțe: „Asociația are doi ani, munca grea de pregătire a fost efectuată. Cei doi ani nu au trecut în van, în scurt timp ideea s-a transformat în fapt, muzeul județului poate fi deschis. Asociația are trei membri fondatori și 34 membri activi și dispune și de un fond bănesc: 400 coroane din cotizații și donații, sumă care — fie ea chiar mică — ajunge pentru mobilier și înzestrări. Publicul devotat al județului a colecționat aproape 1.000 obiecte care pînă acum zăceau ascunse, în mare parte nefolosite, și între care se găsesc mai multe cărți extrem de valoroase, piese de bază de mare valoare ale bibliotecii muzeului [...] Iată, temeliile au fost așezate, de noi depinde ca pe aceste temelii să ridicăm un palat frumos, pentru ca orașul-mamă secuiască să se îmbogățească cu un tezaur apreciabil. Este regretabil că asociația, chiar în clipa înfăptuirii, a suferit o pierdere considerabilă: decesul directorului entuziast și zelos, al omului cu vederi largi și de înaltă cultură, al lui Adolf Csehély. Cei care l-au cunoscut știu foarte bine că această pierdere este aproape de neînlocuit. Sîrguința sa infatigabilă, râvna de cercetare [...] ar fi făcut această instituție să înflorească în scurtă vreme“.

Cu acest cuvînt de adio, activitatea asociației abia înființate a și fost, de fapt, încheiată. A murit organizatorul și conducătorul mișcării — s-a stins și făclia ce a aprins-o. Entuziasmul succesorilor săi a lincezit și, încetul cu încetul, a și dispărut. Presa locală, e drept, ne mai oferă cîteva vești despre încercări noi, dar numărul donațiilor scade simțitor, pentru ca, în sfîrșit, pe la finele anului 1905 să se aplaneze total valurile stîrnite de această nobilă inițiativă...

În cursul lunii mai a anului 1908 secretarul asociației, József Pálmay, s-a mutat la Tîrgu-Mureș. În locul lui adunarea generală l-a ales pe Aladár Pálffy de Tarcsafalva. Ca urmare, în decembrie a aceluiași an el convoca o adunare generală menită să hotărască soarta materialului muzeal strîns. Conducerea muzeului din Sf. Gheorghe, care se găsea în fața unor mari transformări, referindu-se la statutele inițiale, a cerut conducerii muzeului din Odorheiu Secuiesc predarea obiectelor colecționate pînă atunci. Pálffy scrie cu îngrijorare: „Oare Odorheiu Secuiesc nu va pierde totalmente temeiul de a înființa vreodată un muzeu județean? Și persoanele care și-au donat obiectele exclusiv muzeului județului Odorhei, mai bine zis le-au predat în speranța înființării acestui muzeu, dorind să fie păstrate exclusiv aici, oare vor fi de acord ca donațiile lor să fie predate unei instituții dintr-un alt oraș? Unui alt muzeu, care e drept că reprezintă interesele întregii secuimi, dar nu se află în orașul-mamă“. La data de 8 decembrie s-au întrunit cei invitați. „Károly Molnár a făcut cunoscut memorandumul primit de la muzeul din Sf. Gheorghe, citind datele mai importante referitoare la județul Odorhei“, și propunînd predarea materialului. Marea majoritate a membrilor în primul rînd Dániel Becsek, s-au împotrivit, însă Gáspár Soó împreună cu Endre Solymossy, ținînd seamă de împrejurările de forță majoră — e drept, cu inima îndurerată — sînt pentru predarea colecției. Adunarea generală a hotărît că asociația își menține însă dreptul de proprietate.

Pentru preluarea materialului, din partea muzeului din Sf. Gheorghe a fost delegat muzeograful Vilmos Csutak. În ziua de 27 septembrie 1909, „Károly Molnár, profesor în pensie al Liceului real, director de muzeu și Jakab Dózsa, profesor la aceeași școală, bibliotecar, au predat întregul material muzeal și de bibliotecă, verificat și găsit în ordine, delegaților județului Odorhei, Gábor Szabó, notar principal și Aladár Pálffy, funcționar la finanțe, membri ai comitetului. — Vilmos Csutak pe baza inventarelor originale a pîrluat în întregime acest material muzeal, împachetat imediat cu cea mai mare grijă în lăzi, transportîndu-l pe calca ferată la Sf. Gheorghe“.

După informația cuprinsă în adresa muzeului din Sf. Gheorghe „materialul cedat din partea oficialităților județului Odorhei se compune dintr-un album, 64 volume de cărți, 144 fascicule și 160 exemplare de ziar, adică în total 569 buc. și din 895 obiecte arheologico-istorice, din 21 buc. obiecte de etnografie, din 14 obiecte de științele naturii, astfel totalul general ridicîndu-se la 1499 buc. Este un număr care, în sine, atestă clar și deslușit patriotismul devotat al județului Odorhei“.

„Și dacă, pe lângă acestea, mai luăm în considerare și faptul că, dintre cele 1499 obiecte, mai ales dintre cele arheologice, foarte multe reprezintă o valoare deosebită nu numai pentru trecutul istoric al județului Odorhei, ci și pentru întreaga Țară Secuiescă, de fapt trebuie să simțim multă recunoștință atît față de autoritățile municipale ale județului Odorhei, cit și față de fiecare membru al asociației muzeale a județului Odorhei în privința contribuției lor atît de eficiente la muzeul întregii națiuni secuiești“.

Ultima adunare generală a asociației muzeale din localitate a avut loc la 10 octombrie 1909, într-o atmosferă apăsătoare, încărcată de regrete. „La această adunare a fost trecută în revistă predarea obiectelor [...] transportate deja la Sf. Gheorghe, au fost prezentate statutele modificate restituite de minister și, în fine, se hotărăște în privința menținerii sau dizolvării Muzeului [...]. Probabil din cauză că, pe vremuri, ideea înființării acestui muzeu a fost lansată în coloa-

nele ziarului Székely-Udvarhely regretăm foarte mult stingerea sa" — citim în ziarul menționat.

Asociația în sine, deocamdată, totuși, nu a fost dizolvată, deși nu putem vorbi și pe mai departe despre o activitate normală. Afirmatia noastră o bazăm pe articolul [de fapt, un editorial] intitulat „Muzeul județului Odorhei“, apărut în nr. 11 din 1913 în ziarul „Udvarhelyi Híradó“, și purtînd semnătura „Dr.“ Între altele citim următoarele: „Județul Odorhei a strîns laolaltă de două ori [sublinierea noastră] obiectele muzeale găsite în județ, dar în ambele cazuri, le-a cedat — greșit, după modesta noastră părere —, muzeului din Sf. Gheorghe. De aici urmează situația că, în timp ce fiecare oraș are o specialitate de vizitat, Odorheii se poate mîndri doar cu edificii publice mai mult sau mai puțin ratate și cu străzi a căror axă se intersectează oblic“. În continuare, autorul articolului trasează oarecum un fir conducător pentru activitatea membrilor asociației. După aceea, face următoarea observație: „Atare muncă de colecționare, efectuată în toate direcțiile, ar aduce cu sine necesitatea din partea asociației a ridicării unui cămin separat. Ultima oară, tot lipsa căminului, în primul rînd, a dus la faptul că roadele muncii noastre de colecționare de pînă acum au trebuit strămutate la muzeul din Sf. Gheorghe. În caz dacă Asociația muzeală își va desfășura activitatea sa intens și sistematic, după cum am schițat; consecința va fi obținerea unui cămin propriu. [...] Un astfel de cămin poate să obțină asociația atît pentru sine, cît și pentru județ, dacă va depune eforturi sporite în munca sa, în colecționarea de obiecte și în activitatea de educare a populației. Așa vom avea căminul nostru cultural și astfel vom fi și noi în cultură ca la noi acasă. Acest scop încurajator și însuflețitor va conferi Asociației muzeale rosturile ei“.

Este demnă de amintit, apoi, încercarea organizării unui „Muzeu de rechizite școlare al județului Odorhei“. Organizatorul era Rezső Chalupka, care, în numărul din 25 noiembrie 1906 al ziarului „Udvarhelyi Híradó“, a schițat sarcinile acestui muzeu. Referindu-se la statutele aprobate în februarie 1903 ale „Asociației învățătorilor din județul Odorhei“, scrie următoarele: „Scopul acestui articol al meu, bine intenționat, este de a lansa ideea unui muzeu propriu de rechizite școlare și de material ilustrativ, trezind interesul și dorința de activitate în acest sens, interes și dorință de activitate fără îndoială doar aparent nemîșcate [...], și care vor fi îndreptate spre realizarea muzeului prin activitatea îndîrjită și neobosită a asociației învățătorilor“.

Din știrile publicate în ziarele locale reiese că apelul lui Rezső Chalupka s-a soldat cu un rezultat cu totul neșteptat: în scurt timp avu de exprimat mulțumirile sale pentru numeroasele donații. Dar, între donatori, alături de cei din județ, găsim și alte persoane și chiar instituții din alte zone, ba chiar și din străinătate (de ex. din Elveția, Germania etc.).

Nr. din 24 mai 1908 al ziarului „Udvarhelyi Híradó“ publica aprobarea de către minister a statutului muzeului de rechizite școlare, dar acesta fu ultimul indiciu al existenței și activității sale... Soarta materialului colecționat este deocamdată necunoscută.

În acest timp, în întreaga lume s-au întesit mișcările sociale. Din cauza transformărilor rapide, în sens capitalist, diferite popoare ale lumii care erau afectate de această dezvoltare rapidă, își pierdeau, unul după altul, valorile etnografice, caracteristicile lor. Secuimea de atunci era încă în bună măsură izolată de asemenea influențe, pe de o parte din cauza lipsei mijloacelor de comunicație, iar pe de alta deoarece comunitățile se cramponau de tradiții, fapt care a dus la

păstrarea valorilor specifice. Din această cauză, meleagurile locuite de secui le putem considera ca o adevărată mină de aur, a comorilor folclorice-etnografice.

În vederea salvării valorilor etnografice din belșug existente, primii pași importanți au fost făcuți în anii 1911—1912, de doi profesori ai fostului Liceu reformat din Odorheiu Secuiesc, și anume dr. András Hoffer, membru al Asociației de Geologi din Budapesta, fost profesor la Liceul reformat de odinioară din Aiud, unde a reorganizat renumita colecție mineralogică a școlii, numit pe urmă la școala pomenită din Odorheiu Secuiesc în anul 1911, și, alături de el, Ferenc Rezső Haáz, tânăr profesor de desen originar din nordul Slovaciei (RSCS), numit la această școală în anul 1906. Rezultatul osîrdiei lor, sprijinită cu multă înțelegere de direcțiunea școlii prin contribuții bănești, a fost crearea colecției etnografice în cadrul liceului. Anuarul acestei școli pe anii 1907—1908, redactat de renumitul director Lajos Gönczi, ne informează numai despre existența colecției de artă, numismatică și arheologie: „Îmbogățirea colecțiilor [...]: [...] g) Artă plastică, numismatică și arheologia [...] s-au îmbogățit, prin achiziții, cu 1 buc. altar vechi roman și 1 buc. vas roman de jertfă, ambele descoperite la săpăturile arheologice de la Sînpaul“ (jud. Harghita); prin urmare, școala nu avea încă o colecție etnografică! În anuarul liceului pe anii 1911—1912, art. al XIII-lea ne informează despre sporirea diferitelor colecții, apreciindu-se activitatea celor doi profesori pe tărîmul etnografiei: „i) Colecția etnografică. Scopul: stringerea obiectelor secuiești cu caracter etnografic în general și a aceloră din județul Odorhei în special. Numărul obiectelor colecționate este de 1.000. Cheltuielile efective au fost de 100 coroane, sumă pe care am acoperit-o din fondul de științele naturii. Obiectele au fost colecționate de dr. András Hoffer și Rezső Haáz, prin urmare ei sînt cei care au pus bazele acestei colecții [sublinierea autorului]. Munca domnilor profesori, de stringere, a fost efectuată pe de o parte prin elevi, iar pe de alta prin excursii făcute în satele din vecinătatea orașului Odorheiu Secuiesc“.

În urma strădaniei de colecționare continuate și în anul următor, anuarul școlar pe anii 1912—1913 aduce la cunoștință următoarele: „Sporul colecției etnografice în anul curent este de 450 de obiecte; majoritatea lor a intrat și anul acesta prin donații în patrimoniul colecției. Iar pentru obiectele achiziționate au fost plătite 99 coroane. Fondul colecției se compune în total din 1.450 obiecte. Am avut posibilitatea să și expunem aceste obiecte într-o cameră destul de potrivită din clădirea veche, în vechile vitrine ale cabinetului de științele naturii“. Această dată, care este imposibil de a fi determinată mai precis, adică ziua sau cel puțin luna deschiderii, marchează deci transformarea în colecție publică a colecției etnografice a școlii, asigurîndu-se accesibilitatea pentru public a valorilor populare ale județului Odorhei. Ca urmare, această colecție a depășit „stadiul de izolare“, ajungînd cu timpul o colecție muzeală școlară renumită și peste hotare.

Această frumoasă activitate a fost întreruptă de izbucnirea primului război mondial. Cei doi profesori entuziaști care au pus piatra de temelie a micului, dar semnificativului muzeu școlar, au fost duși pe front. Dintre ei doar Rezső Haáz s-a întors la școala sa de origine, dr. András Hoffer rămînînd în locurile sale natale. În cursul războiului, cum, din păcate, este și „fîrească“, colecția a suferit pierderi sensibile: majoritatea textilelor a dispărut. În scopul compensării pierderilor și al îmbogățirii în continuare, după anul 1920 a fost reluată munca de colecționare. Această activitate era condusă de Ferenc Rezső Haáz. Sub îndrumarea sa, elevii săi entuziaști colecționau noi și noi obiecte. Ca rezultat, într-un timp relativ scurt s-a ajuns la compensarea pierderilor (dacă se poate vorbi des-

pre o asemenea compensare în cazul pieselor individuale!) și începînd cu anul 1921 (din nou, fără a se putea preciza mai exact data) expoziția de etnografie a fost redeschisă publicului, de această dată însă lărgită cu încă două camere, fapt care atestă din nou înțelegerea și sprijinul conducerii liceului. Mărirea localului de expunere, e drept, numai temporar, s-a dovedit a fi suficientă atît pentru depozitarea, cît și pentru aranjarea și organizarea expunerii celor circa 2.500 de obiecte.

Expoziția, deschisă în fiecare duminică, era vizitată cu plăcere de vizitatori în primul rînd din localitate, dar și de pe alte meleaguri și chiar din străinătate. Expoziția, respectiv această colecție școlară și-a cîștigat renume și peste hotare: între cele două războaie mondiale erau organizate expoziții itinerante și temporare în străinătate, fiind prezentate cele mai frumoase și valoroase obiecte. Organizatorul acestor expoziții itinerante a fost responsabilul colecției: același Ferenc Rezső Haáz. Acestei munci reîncepute și continuate în perioada interbelică i-a pus capăt izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Anuarul școlii pe anii 1943—1944, de astă dată redactat de Ferenc Rezső Haáz, ne furnizează următoarele date: „6. Colecția etnografică. Fondul inventariat constă din 2.080 de obiecte [...] Sporul anului curent se ridică la 17 buc. În cursul anului colecția a fost vizitată de 101 străini“.

Războiul a adus prejudicii ireparabile colecției. Cum era și de așteptat, din nou textilele și obiectele confecționate din piele au suferit cele mai mari pierderi (s-au păstrat doar vreo trei textile și numai două obiecte din piele, dintre care unul fragmentar). Nu numai că recuperarea necesita un fond bănesc considerabil, dar în general achiziționarea era chiar imposibilă, căci, pe de o parte, s-au distrus cu timpul chiar obiectele vechi ale proprietarilor lor particulari, prin urmare asemenea piese sînt mult mai rare (nemaivorbind de faptul că aproape fiecare obiect își are specificul său individual), iar pe de altă parte obiecte de acest gen se confecționează curent într-un număr foarte restrîns, nici acestea, în general, nu continuă tradițiile vechi păstrate decenii sau secole de-a rîndul.

În anul 1949, această colecție muzeală școlară a fost naționalizată, dobîndind statutul de Muzeu Raional. Directorul a rămas pînă în anul 1952 Ferenc Rezső Haáz, fiind asigurate totodată fonduri bănești, e drept, destul de modeste.

Colectivul de muncă era format la început dintr-un director, un muzeograf și un om de serviciu, cu timpul însă s-a lărgit, primind încă 1½ posturi.

În vederea asigurării spațiului necesar, în 1953 colecția a fost mutată din localurile școlii în jumătatea (parterul) unei clădiri de la sfîrșitul secolului trecut, iar mai tîrziu, măsură dovedită ca greșită, în subsolul Casei de cultură nou ridicate. După ce s-a constatat această greșeală, și anume că în asemenea condiții muzeul nu se poate dezvolta, întregul material a fost mutat în clădirea anterioară, de astă dată fiind însă asigurată întreaga clădire. În urma dezvoltării sale accelerate, ulterior a primit mai multe localuri la un etaj al unei alte clădiri din apropiere, în vederea organizării pinacotecii.

În cursul anului 1968, în scopul asigurării dezvoltării ritmice de perspectivă a muzeului, la solicitarea forurilor competente locale a fost întocmit un plan de perspectivă referitor la amplasarea muzeului într-o altă clădire mai potrivită. Au fost prezentate și propuse trei variante, dintre care pe locul al doilea figura darea în folosință a cetății medievale cu întregul complex din centrul orașului, numit „Székely támadt“, varianta care, se pare, este în curs de îndeplinire.

În cursul deceniilor de după naționalizare s-a intensificat munca în instituție și în afara ei și, ca urmare, fondul muzeal s-a îmbogățit sensibil.

A crescut materialul de științele naturii prin donații. Prin colecția mineralogică a răposatului dr. János Bányaï, renumit geolog, muzeul a intrat în posesia prin donație a unei părți a colecției profesorului și cercetătorului dr. Sámuel Pap. Prin achiziții repetate, în conformitate cu înțelegerile încheiate între muzeu și profesorul Lajos Kovács (care, la solicitările dintotdeauna ale muzeului, îi vindea animale împăiate) colecția s-a îmbogățit în primul rând cu păsări care reprezentau aproape în întregime speciile aflate în zona apropiată. La fel, a intrat în posesia unei astfel de colecții tot prin achiziții cu sprijinul învățătorului János Sándor.

Au fost continuate cercetările și colecționarea cu caracter etnografic, în primul rând cu sprijinul membrilor colaboratori, reușindu-se să se completeze materialul etnografic, care a suferit mari pierderi în timpul războiului.

Din punct de vedere arheologic, zona de activitate a muzeului era pur și simplu o „*terra incognita*”. Înainte de anul 1954 fuseseră efectuate doar câteva cercetări și săpături de recunoaștere sporadice de acest gen. După primii ani, în care, din cauze de forță majoră, s-au efectuat numai săpături de salvare, începând cu anul 1957 muzeul, având un plan de săpături pentru un interval de timp mai îndelungat, a trecut la realizarea lui, executând săpături sistematice de scurtă durată sau chiar mai îndelungate, în fiecare an, până în anul 1974 inclusiv, în colaborare cu Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor și recunoașterilor efectuate simultan sau independent de ele au modificat în mare măsură harta arheologică a zonei (descoperite fiind peste 120 de puncte arheologice necunoscute până acum în literatura de specialitate, iar datarea unora cunoscute s-a dovedit a fi greșită, respectiv altele ținute în evidență au trebuit radiate). Unele descoperiri s-au dovedit de o importanță națională, ba chiar și internațională.

Între timp, cu sprijinul în primul rând a doi pictori entuziaști locali: răposatul Károly Rösler și János Maszelka, în baza materialului deja existent, s-a lărgit simțitor fondul de arte plastice, mai ales de pictură, dar și prin oferta făcută de urmașii fostului profesor de desen al Liceului romano-catolic de odinioară din localitate Pál Spanyol, decedați și ei între timp, prin care ofertă, respectiv donație, muzeul a reușit să intre în posesia unui bogat material de arte plastice.

Având în vedere că în localitate și-au efectuat activitatea foarte fructuoasă și valoroasă oameni de seamă, muzeul a înființat 4 săli memoriale, și anume a geologului dr. János Bányaï la sediul muzeului (deschisă în anul 1969), a renumitului poet László Tompa (deschisă în anul 1972), a scriitorului Sándor Tomcsa, critic al societății burgheze (sală deschisă în anul 1973), și a luptătorului comunist Béla Józsa chinuit și omorât în lagărul de concentrare de la Someșeni (sală deschisă în anul 1974 în satul său natal Hoghia, com. suburb. Feliceni), cu scopul de a păstra cu pietate amintirea luptei sale și a suferințelor sufletești și chiar fizice, suportate în interesul clădirii unei societăți noi, drepte.

În acest răstimp, conducerea muzeului nu a pierdut din vedere niciodată că pentru asigurarea muncii științifice, instituția trebuie să dispună și de o bibliotecă adecvată. Pentru atingerea acestui țel, au fost colecționate cărți vechi prin achiziții și donații de la particulari, dintre care cea mai mare importanță o are obținerea, pe de o parte prin achiziție, iar pe de altă parte, în mai mare număr, prin donație a valoroasei biblioteci a dr. János Bányaï.

Conform concepției conducerii muzeului, s-a reușit să se asigure cărți de specialitate pentru toate disciplinele științifice. Astfel, la dispoziția cercetătorilor se află o bibliotecă diversificată, fiind reprezentate cele mai variate domenii ale diferitelor științe.

Dacă în anul 1954 numărul obiectelor era de 1950, la sfârșitul anului 1973 depășea deja cifra de 11.000 (fără materialul arheologic scos la iveală din abundență în cursul săpăturilor și investigațiilor executate anual), iar astăzi depășește cifra de 54.000 (inclusiv materialul arheologic). O astfel de îmbogățire se constată și în cazul bibliotecii muzeului. În anul 1954 în inventarul ei au figurat circa 150 volume, în 1973 se depășea deja cifra de 12.000 volume, iar astăzi s-a ajuns la cifra de 14.000 volume.

Colectivul de muncă al muzeului, alături de această muncă cu caracter muzeal, sub conducerea organelor de partid și de stat, a contribuit în mare măsură la educarea maselor largi populare, prin organizarea și prezentarea de expoziții temporare și itinerante, de simpozioane, prin prezentarea unor expuneri științifice de popularizare, iar angajarea elevilor mai mari la efectuarea săpăturilor arheologice servea scopul educării lor în spiritul patriotismului.

Muzeul din Odorheiu Secuiesc, în vîrstă deci de peste 200 de ani, prin expozițiile sale și prin celelalte manifestări a reușit să-și asigure din nou un renume nu numai pe plan național, ci și peste hotare. Sperăm că, cu sprijinul și înțelegerea binevoitoare a organelor locale competente, această instituție de cel puțin 210 ani, după atâtea încercări și greutăți, va putea nu numai îndeplini în continuare sarcinile sale specifice, păstrate prin secole și visate de cele mai entuziaste personalități, ci, dezvoltînd tradițiile, va putea urca pe o treaptă și mai înaltă, devenind o instituție puternică, cu care poate să se mîndrească nu numai municipiul, ci și întreaga zonă pe care o reprezintă acest muzeu, care merită, în baza celor trecute sumar în revistă, o rememorare a existenței sale seculare.

GÉZA FERENCZI

IZVOARELE ȘI BIBLIOGRAFIA FOLOSITĂ

¹ *Rectorale protocollum Bibliothecae Gymnasii Reform. Sz. Udvarhelyiensis*. Ms. de János Sebes de Zilah și Gyula Mihály Szigeti, început în anul 1797.

² Nagykedei Fekete Sámuel, *Régi római és görög pénzek s érmek* (Monede și medalii vechi romane și grecești) [Cluj], 1868.

³ *Feljegyzési Napló a székelyudvarhelyi evang. reform. Kollegium Kép-, érem- és régiségtárának gyarapodásáról*, 1881-ik év szeptember havától kezdve. Székelyudvarhelyt 1881. szept. 20. Solymossy Endre. (Jurnal privind creșterea colecției de pictură, numismatică și antichități a Colegiului reformat din Odorheiu Secuiesc. Începînd din luna septembrie 1881. Odorheiu Secuiesc, 20 sept. 1881).

⁴ (Primul) *Udvarhelyi Híradó*, (Jurnal Odorheian), anul I, 1877.

⁵ (Cel de-al doilea) *Udvarhelyi Híradó*, anii I—XIV, 1893—1913.

⁶ Gábor Téglás, *A székely-udvarhelyi római castrum és annak katonai fűrdője* (Castrul roman de la Odorheiu Secuiesc și băile militare ale acestuia), în *ErdMúz*, XIV, 1897, p. 257—268.

⁷ *Székely-Udvarhely* (Odorheiu Secuiesc), anii X—XV, 1904—1909.

⁸ *A székelyudvarhelyi evang. reform. Kollegium Értesítője az 1894/1895—1943/1944 iskolai évekről* (Anuarul Colegiului reformat din Odorheiu Secuiesc pentru anii școlari 1894/1895—1943/1944).

⁹ *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. a II-a, București, 1961.

¹⁰ *Din istoria pedagogiei românești*, vol. II red. de Ilie Popescu Teiușan, București, 1966.

¹¹ Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774—1805*, București, 1966.

¹² Samu Benkő, *Emlékezés az Erdélyi Múzeumegyesület megalapítására* (Rememorări la înființarea Societății muzeale din Transilvania), in *Korunk*. XXVIII, 11, 1969.

¹³ Arhiva Muzeului din Odorheiu Secuiesc.

VERSUCHE IN BEZUG AUF DIE GRÜNDUNG EINES MUSEUMS IN ODORHEIU SECUIESC

(Zusammenfassung)

Der Verfasser macht die Geschichte des Museums in Odorheiu Secuiesc bekannt, indem er sich auf zeitgenössische handgeschriebene Bestandslisten, auf gedrucktes Quellenmaterial stützt. Das Erscheinen des vorläufig schriftlich nicht bestätigten Keines der wissenschaftlichen Sammlung läßt sich um die Jahre 1750 setzen. Sie existierte den Angaben gemäß, bereits 1772 im Bestand des ehemaligen reformierten Kollegiums. Der größte Teil des über 1200 Stücke zählenden Materials wurde 1848—49 vernichtet. (4 identifizierte Stücke der Sammlung befinden sich im Besitz des heutigen Museums.) Solymossy Endre, der Geschichtelehrer der Schule öffnete 1872 eine neue, sich Ende des Jahres 1924 schließende Bestandsliste, die damals 1758 Gegenstände faßte. Aus dieser Sammlung gingen schon, versteht sich, mehrere Gegenstände in den Bestand des heutigen Museums hinüber. Die Leitung des Komitates rief 1900 auf einem Flugblatt, das Adolf Csehely, gewesener Hauptrealschullehrer zusammengestellt hat, die Bevölkerung auf, historische, naturwissenschaftliche, ethnographische Gegenstände zu sammeln. Um die Angelegenheiten des begründeten Museums zu regeln, wurde „Das Museum-Verein des Komitats Odorhei“ ins Leben gerufen. Es entfaltete sich eine rege Sammlungsarbeit, populärwissenschaftliche und wissenschaftliche Tätigkeit. Die sich verbreitende Aktivität blieb wegen dem Tod des Organisators stecken. Die gesammelte, 1499 Gegenstände umfassende Sammlung geriet in den Bestand des gewesenen „Szekler Nationalmuseums“ (heute Kreismuseums) in Sf. Gheorghe. Erwähnenswert ist noch das Zustandebringen des „Lehrbehelf-Museums im Komitat Odorhei“ in 1906. Sein Anwachsen kann bis 1908 verfolgt werden. Sein weiteres Schicksal ist unbekannt. Dr. András Hoffer und Ferenc Rezső Haáz, Lehrer des reformierten Kollegiums begannen im Schuljahr 1911—12 das Sammeln des ethnographischen Stoffes der Gegend, in dem sie die Schüler in die Sammlerarbeit miteinbezogen haben. Es gerieten 1000 Gegenstände in die Sammlung der Schule. Dazu kamen in nächsten Jahr weitere 450 Stücke, und so wurde 1913 die ethnographische Sammlung der Schule eröffnet. Sie überstand mit wiederholten Verlusten die beiden Weltkriege. Der vernichtete Bestand wurde in beiden Fällen zahlgemäß ersetzt. Die Sammlung wurde 1949 zu einem staatlichen Institut.

PREOCUPĂRI ALE MUZEULUI ARDELEAN, PENTRU CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA BUNURILOR MUZEALE

Preocupările pentru conservarea patrimoniului cultural sînt contemporane cu începuturile strădaniilor pentru înființarea primelor muzee, constituind însăși o latură și în același timp una din principalele motivații ale organizării acestor instituții.

Conceptiile în acest domeniu nu erau încă prea clare și cu atît mai puțin exact exprimate; ele vizau un principiu, o necesitate, un ansamblu de condiții și măsuri în vederea salvării și păstrării în bune condiții și într-un cadru organizat a valorilor culturale ale trecutului pentru generațiile viitoare. Firește, aceste preocupări erau încă departe de ceea ce înțelegem astăzi prin conceptul complex de restaurare și conservare, ele fiind limitate la început la un deziderat și, evident, la nivelul epocii în privința cunoștințelor științifice și a metodelor de lucru. Putem susține că s-a pornit de la o necesitate, pentru realizarea căreia au fost căutate apoi căile și metodele concrete care au fost perfecționate pe parcurs, aplicîndu-se treptat și în funcție de posibilități cuceririle științifice și mijloacele tehnice apărute în toate domeniile în secolul XIX, atît de bogat în descoperiri științifice și tehnice.

Cele dintîi proiecte privind înființarea Muzeului ardelean din prima jumătate a secolului XIX aveau în vedere, în principiu, păstrarea adecvată a colecțiilor de bunuri culturale, salvarea lor de la degradare și distrugere, fără a concretiza însă căile și mijloacele pentru aceasta¹. Aceste idei au fost preluate și sprijinite și de presa transilvăneană din prima jumătate a secolului XIX. Unele foi din Cluj atrăgeau astfel în repetate rînduri atenția asupra vestigiilor culturale expuse degradării și pieirii, susținînd interesul publicului pentru salvarea lor².

Evenimentele din 1848—49 și anii represiunii absolutiste au înmormîntat pentru un timp ideile salvagardării patrimoniului cultural transilvănean și ale înființării Muzeului ardelean. Dar proiectele sînt reluate treptat, în fruntea tuturor strădaniilor situîndu-se cu energie și perseverență Mikó Imre. În pofida unor noi tergiversări ale forurilor de la Viena, dar bucurîndu-se de sprijinul entuziast al unor largi cercuri și a numeroșilor donatori, în 1859 se înființează la Cluj Muzeul ardelean.

¹ Amintim în acest sens, pe lîngă activitatea lui Samuel Brukenthal, încercările și proiectele lui Bod Péter, Aranka György, Bölöni Farkas Sándor și ale episcopului Batthyány. Vezi în *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület felszázados ünnepére, 1859—1909*, Cluj, 1909—1942, p. 5—9. (În continuare: *Emlékkönyv*.)

² *Emlékkönyv*, p. 9.

Statutele sale prevedeau de la început ca scop al existenței și totodată ca principale sarcini strângerea, conservarea, păstrarea și valorificarea bunurilor culturale transilvănene³.

Într-adevăr, obiectivul pe care și-l propunea Muzeul ardelean după înființare era, pe lângă sporirea continuă a colecțiilor, conservarea și prelucrarea lor științifică. Aceste sarcini se loveau însă de mari greutăți, atât din cauza lipsei de personal calificat, cât și din cauza insuficienței de spațiu care se făcea simțită încă de la început și care se repercuta grav asupra posibilităților de restaurare și conservare, deși starea colecțiilor ar fi necesitat intervenții. Clădirea muzeului, vila donată de contele Mikó, a putut găzdui numai o parte a colecțiilor și anume cele de Științele Naturii. Materialele colecției de Numismatică și antichități — nucleul inițial al patrimoniului muzeului nostru de istorie — au ajuns la început împreună cu biblioteca în casa Bethlen de pe strada Kogălniceanu⁴. Organizarea secțiilor științifice și apariția publicațiilor Asociației Muzeului Ardelean reclamau intensificarea muncii științifice, dar cu partea cea mai mare a colecțiilor nu se putea încă lucra. Ajutoarele publicului erau epuizate, iar statul nu acorda subvenții. În această situație, Asociația Muzeului Ardelean a văzut, ca soluție, apropierea organică și încheierea unei înțelegeri cu universitatea de stat înființată la Cluj în 1872.

În baza contractului încheiat cu universitatea, aceasta primea dreptul folosirii colecțiilor Muzeului ardelean în schimbul unei sume de 10.000 florini anual. Tot universitatea avea obligația de a asigura cadrele științifice de specialitate, localurile corespunzătoare păstrării colecțiilor și mijloacele financiare pentru întreținerea și dezvoltarea acestora⁵.

Speranțele mari puse în acest aranjament s-au realizat însă numai în parte și principalele greutăți pe care le avea de înfruntat Muzeul ardelean au împietat și pe mai departe asupra activității sale. Asociația Muzeului Ardelean a luat măsuri pentru recondiționarea și legarea unei mari părți a valoroasei sale biblioteci, a pus în ordine și a inventariat colecțiile de mineralogie și de zoologie, punându-le, toate, la dispoziția universității⁶. O parte a colecției de Numismatică și antichități fu adăpostită acum în vechea clădire a universității, dar acest spațiu era insuficient, pe lângă el se închiriau depozite unde obiectele stăteau în condiții cu totul neadecvate. Munca științifică a noilor cadre de la universitate a avut un caracter pur teoretic, academic, rupt de bogatul material al colecțiilor, ceea ce, la rândul său, a avut o influență negativă asupra acestora și a stării lor de conservare⁷, care era complet neglijată.

Mai ales obiectele de la secția de Numismatică și antichități au avut mult de suferit. În 1880 s-a întocmit un inventar exact și descriptiv al colecției de monede, dar colecția „de antichități“, care avea de

³ Statutele Asociației Muzeului Ardelean: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Alapszabályai*, Cluj. 1859.

⁴ *Emlékkönyv*, p. 40.

⁵ *Idem*, p. 50.

⁶ *Idem*, p. 54.

⁷ *Idem*, p. 70.

fapt o componentă eterogenă, cuprinzând și arme, costume, obiecte de artă decorativă și de etnografie, era într-o situație destul de neclară. Despre majoritatea obiectelor exista un simplu inventar numeric, deși se simțea necesitatea unui catalog sistematic, — iar despre obiectele arheologice propriu-zise, majoritatea provenite din săpături, conducătorul secției, Finály Henrik, nu putea da nici măcar o situație numerică, deoarece obiectele și mai ales ceramica nu erau restaurate. Această muncă înainta foarte anevoios, fiind executată de el singur, personal⁸. Aproape un deceniu mai târziu, în 1889, s-a putut efectua restaurarea picturilor din colecția de tablouri, lucrare executată de data aceasta de pictorul Moretti⁹. Dată fiind necesitatea conservării urgente a obiectelor provenite din săpături, se recurge acum, în afară de personalul secției, și la persoane mai competente din exterior, și anume la chimistul Dr. Orient Gyula, neobosit colecționar de obiecte privind istoria farmaciei, și la Dr. Pfeiffer Gyula¹⁰. Deoarece nu exista un laborator, aceste lucrări aveau loc în încăperile existente, folosite la toate, sau la domiciliul colaboratorilor sus-amintiți.

În general, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, din cauza lipsei de spațiu, a mijloacelor bănești și a unui personal specializat, activitatea de conservare-restaurare era modestă și lacunară, executată cu mijloace rudimentare, în condiții improprii. Ea se rezuma, în mare, la curățirea obiectelor, mai ales spălarea celor provenite din săpături și la unele lucrări de întregire a materialului ceramic.

În ultimii ani de viață, plini de boală, ai conducătorului secției de Numismatică și antichități, Finály Henrik, expoziția a fost închisă și modestele activități de restaurare-conservare aproape complet sistate. Cînd au început lucrările de demolare a vechii universități în vederea construirii celei noi, materialul muzeistic a trebuit evacuat și depozitat într-un spațiu neadecvat la Liceul piarist¹¹ (actualul Liceu de matematică-fizică nr. 3).

Care a fost aici soarta valoroaselor colecții muzeale și situația în privința stării lor de conservare, s-a văzut după doi ani, în 1898, cînd în fruntea secției — și implicit a colecțiilor — de Numismatică și antichități a Muzeului ardelean este numit profesorul universitar Pósta Béla. Acesta, la preluare, nu a putut intra în depozitul cu materialul muzeului, lacătul nefolositor de doi ani fiind complet ruginit, încăperile mult prea mici erau umede pînă în tavan, iar toate dulapurile degradate și mucegăite¹². Noul director, un om de știință remarcabil, a cuprins de la început întreaga complexitate a activității muzeistice, acordînd atenție atît laturii pur științifice, cit și celei muzeistice, tehnice, atît de neglijată pînă la acea dată.

Procedînd imediat după preluare la verificarea colecțiilor, Pósta Béla și-a dat seama de gravitatea situației și a trecut la întocmirea unor rapoarte amănunțite și documentate despre toate laturile și problemele

⁸ *ErdMúz*, VII, 1880, nr. 4—5, p. 137.

⁹ *Idem*, p. 298.

¹⁰ *Idem*, p. 302—303.

¹¹ *ErdMúz*, IV, 1894.

¹² Buday Árpád, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának utolsó tíz éve*, în *ErdMúz*, Új folyam, XXVI, nr. 1, 1909, p. 197—200.

muzeului, cerînd totodată ajutorul forurilor tutelare pentru remedierea gravelor lipsuri și pentru punerea bazelor și crearea condițiilor în vederea desfășurării unei activități normale.

Astfel, în raportul său către conducerea Asociației Muzeului Ardelean¹³, noul director se ocupă pe larg de starea de conservare a colecțiilor preluate. El arată că din cauza umidității spațiului de depozitare, colecția de numismatică a suferit pagube mari. Monedele de argint au un strat de patină de aproape 1 mm grosime, iar cele de bronz sînt afectate în așa măsură, încît nici măcar cu un personal mai numeros nu se pot curăța bine. În ce privește monedele „fleur de coin“, acestea pot fi considerate pierdute, deoarece s-au distrus tocmai caracteristicile determinante. Ceramica de la secția de arheologie zace în cioburi; obiectele de fier sînt în parte complet pierdute și distruse, în parte ar mai putea fi salvate prin conservare, dacă ar exista posibilități pentru aceasta, dar și în acest caz ar pierde din forma originală. La secția antică, cca 300 de piese se află pe calea deteriorării complete. La materialul feudal-timpuriu, daunele sînt foarte mari, mai ales la obiectele de fier, la fel și la colecția de arme, unde tocmai caracteristicile determinante au avut de suferit, uneori pînă la distrugerea completă: ornamentele și marca, semnul de meșter. La obiectele de lemn, cariile, iar la cele textile, moliile și-au executat nestingherit opera lor distrugătoare. În ce privește monumentele de piatră romane și piesele de arhitectură medievală, ele zac îngrămădite în spații necorespunzătoare și o parte în curte, sub un acoperămint provizoriu de scinduri. Dar fiind într-o curte unde se circulă și unde există locatari, s-a acționat nu odată în mod barbar asupra inscripțiilor și ornamentelor, deci tocmai asupra elementelor științifice principale. Pînă acum piesele de piatră au fost mutate de trei ori și cu aceste ocazii s-au întimplat multe spărături. De fapt, conchide noul director, se pare că nu există nici o piesă a colecției muzeale care să nu fi suferit, iar altele s-au deteriorat complet. Din cauza lipsei de spațiu, obiectele au fost înghesuite unul peste altul, în grămezi, căci în dulapurile pline nu mai încăpeau. S-au amestecat metal cu sticlărie, piatră, covoare, obiecte de lemn, și între ele și peste ele trebuia umblat, deoarece obiectele îngrămădite ocupau întregul spațiu de acces între dulapuri. Umezeala pe pereții depozitului este de 2 m înălțime și nu scade¹⁴.

Față de acest tablou al distrugerii pe care-l prezentau colecțiile Muzeului ardelean la sfîrșitul secolului XIX, sarcina conducerii muzeului este aceea de a crea toate condițiile pentru salvarea și conservarea obiectelor. Colecțiile sînt valoroase, bogate, cu piese reprezentative. Pe lîngă alte probleme de urgență, directorul expune și motivează necesitatea, în primul rînd, a unui spațiu corespunzător. El relevă necesitatea unui laborator de restaurare, a unui laborator foto și a unui atelier de turnare a mulajelor de ipsos, pentru a înzestra muzeul cu copiile capodoperelor antice, necesare și în procesul de învățămînt, pentru studenții universității. Totodată, noul director cere numirea imediată a cuiva în postul prevăzut de om de serviciu, și anume în așa fel

¹³ Fond Istoricul Muzeului de Istorie (în continuare: Fond Ist.Muz.), doc nr. C. 42/1899.

¹⁴ Ibidem.

incît acest post să poată fi transformat în unul de laborant, de care era cea mai mare nevoie din cauza stării colecțiilor¹⁵.

Un raport asemănător este înaintat imediat și Ministerului învățămîntului și cultelor¹⁶, for direct competent în urma contractului încheiat între Muzeul ardelean și Universitatea clujeană. Directorul descrie starea colecțiilor, exact ca în memoriul adresat conducerii Asociației Muzeului Ardelean, după natura materialelor și gravitatea pagubelor produse. În încheiere arată că muzeul are nevoie, înainte de toate, de un specialist care să fie capabil să conserve obiectele, în primul rînd cele de metal, de fier, să confecționeze mlaaje și să prelucraze plăcile fotografice. O asemenea persoană nu poate fi însă găsită sub un salariu de 500 florini anual cu completări, cum ar fi bani de locuință, bani pentru îmbrăcăminte de protecție¹⁷.

Acest prim raport către minister este întărit în curînd de altul, redactat în termeni mai energici, în care, în baza motivației anterior expuse, se insistă pentru cumpărarea sau închirierea unui local adecvat, mobilier corespunzător, ajutor bugetar și personal competent, între care să figureze un laborant, remunerat în condițiile sus-arătate¹⁸.

Dacă unele din aceste deziderate au putut fi realizate, punîndu-se acum bazele unei adevărate activități de restaurare-conservare, aceasta se datorește nu atît acordării ajutoarelor cerute, cît mai ales energiei și perseverenței noului director, Pósta Béla. Este adevărat, încă în primii ani ai secolului XX, în rîndurile conducerii Asociației Muzeului Ardelean începe să cîștige teren orientarea care vedea tocmai în colecțiile muzeale baza cercetării științifice a secțiilor muzeului și le acorda, ca atare, o 'mai mare atenție'¹⁹. O altă împrejurare favorabilă care a permis începutul organizării unui laborator de restaurare era terminarea noii clădiri centrale a universității, unde avea să-și găsească adăpost o parte din colecțiile secției de numismatică și antichități. Dar și spațiul afectat aici era insuficient: 2 încăperi la demisol și două la parterul noii universități, accesibile pentru public. Restul — adică, de fapt majoritatea — materialelor au rămas înghesuite în 6 depozite dispersate și total neadecvate²⁰. Totuși, în modestul spațiu primit, directorul Pósta Béla a reușit să pună bazele primului laborator de restaurare al Muzeului ardelean.

Este interesant ce ne spune un document din arhiva muzeului despre modul ingenios cum s-a putut realiza aceasta: în spațiul redus care era la dispoziție. În primul rînd, din locuința destinată laborantului s-a luat o cămară care a fost transformată în cameră obscură foto, laborantul primind un spațiu nefolosit, sub scări, drept cămară. Această cameră obscură avea să fie legată de încăperea principală a laboratorului care, a trebuit amenajat, nepotrivit, într-o cameră de la demisol, destinată inițial expoziției. Aici urmau să se efectueze lucrările de conservare-restaurare și turnarea mlaajelor²¹.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Idem, doc. nr. C₁ 44/1899.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Idem, doc. nr. C₁ 47/1899.

¹⁹ *Emlékkönyv*, p. 73—74 și *ErdMúz.* XXII, 1905, p. 339.

²⁰ *Emlékkönyv*, p. 75.

²¹ Fond Ist.Muz., doc. nr. C₁ 113/b din 1900.

În același timp, noul director trece energic la înzestrarea laboratorului creat. În aceeași cerere în care a solicitat repartizarea de spațiu pentru laborator, prezintă și lista documentată a inventarului de bază necesar începerii activității. Astfel, pentru laboratorul propriu-zis se solicită o instalație mobilă de iluminat, o masă de lucru de 3,5 m cu tablă metalică, un raft mare, 20 de tăvi de lemn de diferite mărimi, un bazin emailat de 1,20×0,20 m pentru tratarea obiectelor de fier, un alt bazin mai mic și un bazin cu țevă de apă, 6 bazine mici de sticlă pentru curățirea monedelor, toate cu dimensiunile indicate, 12 sticle de diferite mărimi pentru păstrarea substanțelor și soluțiilor chimice. La aceasta se adaugă vreo 10 tipuri de unelte destul de simple, dar indispensabile (ciocane, clești, ferestraie, pile, perii etc.) și un mobilier foarte simplu (scaune, cuiere)²². Deși simplu și modest, acest inventar era astfel ales, încît permitea începerea și executarea celor mai urgente lucrări de restaurare-conservare, mai ales a obiectelor de metal, grav atacate. Ceva mai sofisticată este aparatura pentru laboratorul foto, deși și aceasta se limitează la strictul necesar pentru începerea lucrărilor. Aici sînt prevăzute instalații electrice, de gaz, de apă, cu bazin, mese, stative și dulapuri, vasele și sticlăria necesară operațiunilor fotochimice, precum și instrumentele și aparatele fotografice propriu-zise²³.

Din documentele arhivei noastre nu rezultă exact în ce măsură au fost satisfăcute aceste necesități, dar se pare că acest lucru nu s-a întâmplat chiar prompt și complet, deoarece există și numeroase cereri ulterioare. Astfel în 1900 directorul înaintează forurilor tutelare un referat de necesitate, insistînd pentru executarea modificărilor la clădire, cerute pentru organizarea laboratorului și pentru înzestrarea cu mobilier²⁴, și un alt referat pentru achiziționarea unor substanțe chimice de primă urgență și a unui cîntar sensibil²⁵.

În 1902, Ministerul învățămîntului și cultelor alocă suma de 2160 de coroane pentru mobilierul noului local al muzeului din clădirea universității și 1500 coroane pentru articole foto și o instalație pentru îndepărtarea ruginii de pe obiectele de metal²⁶. La aceasta directorul Pósta Béla înaintează un memoriu în care arată că nici suma pentru mobilier nu este suficientă, dar diferența nu este prea mare, însă suma pentru articolele foto este mai mică decît jumătate din necesarul efectiv, care este de 3326 coroane numai pentru laboratorul fotografic. Presate de urgența lucrărilor, cadrele muzeului au găsit o nouă metodă pentru îndepărtarea la rece a ruginii de pe obiectele de metal și astfel s-ar putea renunța la instalația de deruginare, iar cele 500 de coroane, cît ar costa aceasta, ar putea fi destinate tot pentru laboratorul fotografic. Dar nici așa nu se acoperă nici jumătate din necesar. Cu 1500 de coroane nici nu se poate începe, căci trebuie aparat de fotografiat, obiectiv și instalațiile de bază pentru dezvoltare și copiere. La nici una din acestea nu se poate renunța. Numai aparatul de fotografiat, un obiectiv „Voigtländer“ și o mașină de prelucrat hîrtie fotografică costă 1660 de

²² Idem, doc. nr. C₁ 113/c din 1900.

²³ Ibidem.

²⁴ Idem, doc. nr. C₁ 145/1900.

²⁵ Idem, doc. nr. C₁ 67/1900.

²⁶ Idem, doc. nr. C₁ 320/1902.

coroane, fără aparatura de dezvoltat și de multiplicat. Pentru muzeu mai este necesar și un aparat portativ, pentru teren. Directorul propune eșalonarea sumei în două rate, prima constituind-o cele 1500 de coroane alocate. La acest memoriu este anexat devizul pentru aparatura necesară atelierului foto, care cuprinde 63 de poziții, în valoare de 3326 de coroane²⁷.

Nu cunoaștem rezultatul acestui demers, dar cert este că în această perioadă munca de restaurare începuse și se desfășura destul de intens și concomitent cu aranjarea expoziției în noua clădire a universității, obiectele etalate în expoziție fiind restaurate în prealabil în noul laborator²⁸. Munca aceasta era executată, în afara laborantului — care nu dispunea încă de cunoștințe teoretice și practice suficiente și nici nu putea răzbi singur cu uriașul volum de obiecte deteriorate — și de cei trei colaboratori științifici²⁹. În acel an, 1902, s-au cheltuit pentru întreținerea și conservarea colecțiilor muzeale 379 coroane³⁰.

Munca continuă în măsura posibilităților într-un ritm intens, prioritatea acordându-se curățirii și conservării obiectelor de metal, grav atacate. Astfel în 1903 au fost preparate și astfel salvate de la distrugerea completă 512 obiecte de fier³¹ care erau cele mai periclitate. În afară de aceasta au fost curățate și în parte restaurate de pictori locali 25 de tablouri, au fost întregite o serie de obiecte de ceramică și restaurate câteva piese muzeistice mai de preț³².

Dar și în noua clădire a universității se face simțită în curând lipsa de spațiu pentru colecțiile mereu crescînde, care s-a repercutat nefavorabil asupra activităților complexe, promovate de noua conducere a muzeului, cit și asupra condițiilor de păstrare și conservare a obiectelor. Încă în 1904, Pósta Béla scrie în raportul său: „... Sala a patra este mult mai degrabă magazie decît expoziție; și coridorul este plin cu obiecte. Piese de lapidar zac, expuse intemperiilor, în curte. Pentru despachetarea materialelor rezultate din săpături trebuie închisă expoziția, alt loc neexistînd pentru aceasta”³³.

Și mijloacele financiare erau insuficiente pentru desfășurarea unei activități de nivel în domeniul restaurării-conservării. Nu putem înșira toate greutățile și memoriile redactate în această problemă, dar putem susține fără exagerare că întreaga existență a Muzeului ardelean în această perioadă era o luptă permanentă cu greutățile materiale și cu forurile competente care nu alocuau suficiente mijloace financiare³⁴. Lipsa lor se resimțea deosebit de dureros, ca în toate compartimentele de activitate de altfel, și în cel de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal. Ajutorul anual de stat era însoțit întotdeauna de adrese care atrăgeau atenția că el trebuie folosit numai pentru sporirea colecțiilor

²⁷ Idem, doc. nr. C₁ 321/1902.

²⁸ ErdMúz, XIX, fasc. 6, 1902, p. 307—308.

²⁹ Idem, p. 308.

³⁰ Idem, p. 303.

³¹ Idem, XXI, fasc. 4, 1904, p. 230.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, p. 231.

³⁴ Vezi și M. Mirel, A. Ardos, *Documente privitoare la situația materială a Muzeului de istorie al Transilvaniei la începutul sec. XIX*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 667—671.

și pentru întreținerea și conservarea lor³⁵. Dar niciodată acest ajutor nu ajungea pentru nici unul din obiectivele indicate.

Anevoioasă era și procurarea aparatajelor și substanțelor necesare. Multe din ele nu se găseau în țară sau erau scumpe. Ministerul învățămîntului difuza anual o listă cu articolele ce puteau fi comandate din străinătate, printre ele figurau și unele ustensile și substanțe de laborator, dar insuficiente, iar pentru cele necuprinse în sumara listă, era necesară aprobarea expresă a Ministerului pentru fiecare caz în parte³⁶.

Uneori complexitatea lucrărilor reclama efectuarea unor amenajări speciale, pe care însă muzeul nu le putea executa. Astfel pentru prepararea și conservarea colțului de mamut de la Gălățeni era nevoie de un vas sau bazin special pentru parafină, cerut de laborant. Deoarece în acest scop s-a putut alocă însă numai o sumă foarte mică, problema se tergiversa, generînd amînări și conflicte³⁷.

Un alt neajuns de bază în activitatea de conservare-restaurare a muzeului era insuficiența personalului specializat. Singurul laborant, Lehoczky András, nu avea de fapt o calificare de specialitate la bază. El nu putea face față adesea volumului mare de lucrări, din care cauză acestea se amînau sau erau executate în parte și de personalul științific, puțin la număr și el. Dealtfel și laborantul trebuia să efectueze, pe lîngă lucrările de conservare-restaurare propriu-zise, și turnarea mușajelor de ipsos, la fel și lucrările de fotograf și de desenator, legate uneori de deplasări în provincie³⁸. Volumul lucrărilor foto genera, la fel, dificultăți și întîrzieri³⁹.

În aceste condiții era firesc că muzeul trebuia să recurgă de multe ori, mai ales în cazul unor lucrări mai complexe, la ajutoare din afară. Uneori acestea se puteau rezolva pe plan local și chiar în mod gratuit, cum era cazul pinacotecii la care pictorul clujean Merész Gyula s-a angajat voluntar pe o perioadă mai lungă, în mod gratuit, restaurînd picturile⁴⁰.

Alteori însă, muzeul era nevoit să trimită obiecte de valoare la Budapesta pentru restaurare. Amintim în acest sens faptul că restauratorul I. K. Beer de la Muzeul de artă din Budapesta a efectuat ample lucrări de conservare la mai multe obiecte vechi de lemn, care astfel trebuiau să suporte și transportul și al căror cost se ridica la sume considerabile⁴¹.

O împrejurare favorabilă a constituit-o mutarea în 1912 a Colecției de numismatică și antichități a Muzeului ardelean în clădirea de pe strada Bastionului (sediul actual al Muzeului de istorie al Transilvaniei. Aici conducerea a reușit să organizeze un laborator pentru restaurarea monumentelor sculpturale în piatră. Acestea, transportate în repetate rînduri dintr-un loc într-altul, supuse ani de-a rîndul intemperiilor și

³⁵ Fond Ist.Muz., doc. nr. C₁ 1495/1910.

³⁶ Idem, doc. nr. C₁ 1256/1910.

³⁷ Idem, doc. nr. C₁ 2395/1915.

³⁸ Idem, doc. nr. C₁ 1683/1911.

³⁹ Idem, doc. nr. C₁ 2395/1915.

⁴⁰ *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve*, 1913, Cluj, 1914, p. 35. (În continuare: *Évkönyv*).

⁴¹ Fond Ist.Muz., doc. nr. C₁ 1595/1911.

stricăciunilor, au fost restaurate, găsindu-și apoi locul în lapidarul care începu să se contureze la noul sediu. La aceste lucrări activa gratuit sculptorul Szeszák Ferencz⁴².

Deși muzeul a întâmpinat mari greutăți în restaurarea și conservarea propriului său patrimoniu, a cărui mare parte era într-o stare deplorabilă la sfârșitul secolului XIX, el a căutat să salveze de la pieire și să întrețină și alte bunuri culturale de pe teritoriul Transilvaniei. Muzeul trimitea, ori de câte ori era nevoie, specialiștii săi la monumentele periclitate prin degradare lentă sau prin lucrări de renovare și transformare, întocmea rapoarte și cerea ajutoare pentru salvarea și întreținerea lor. De la început acorda ajutor noilor muzee și colecții provinciale, aducând obiectele lor spre restaurare — de multe ori gratuită — la Cluj. Muzeul căuta să achiziționeze de la particulari mai ales obiectele expuse degradării sau înstrăinării, ori păstrate în condiții neadecvate. Totodată ducea o permanentă corespondență cu bisericile sătești, pentru a primi de la ele — contra cost sau în schimbul unor obiecte noi, special comandate pe cheltuiala muzeului — vechi obiecte bisericesti de orice natură, pentru a le salva de la pieire, a le restaura și conserva. Nu putem enunța toate strădaniile și măsurile întreprinse în acest sens, care, pe lângă piesele de orfevrărie, vizau cel mai des obiecte de lemn și textile, ce prezentau caracterul cel mai perisabil. Amintim în acest sens numai corespondența muzeului cu diferite biserici sătești, pentru aducerea la muzeu, în schimb sau contra cost, a unor piese vechi de mobilier bisericesc și chiar a unor tavane pictate spre a fi conservate și păstrate la muzeu⁴³. *Aceeși atenție se acorda și broderiilor și covoarelor vechi transilvănene și în corespondența cu parohiile provinciale se arată că locul acestor piese este în muzeu, este o necesitate ca ele să fie restaurate și conservate, căci pagubele produse de timp și de diferiți dăunători sînt și așa considerabile⁴⁴.

Din cele enunțate se desprinde concluzia că, în pofida marilor greutăți cauzate de lipsa dotărilor materiale (spațiu corespunzător, instalații și aparatură, substanțe, mijloace financiare) și a unui personal de specialitate insuficient, conducerea și întregul personal al secției de Numismatică și antichități a Muzeului ardelean a desfășurat o activitate neobosită și nu a precupețit nimic pentru a salva bunurile patrimoniului cultural transilvănean și în primul rînd colecțiile muzeului, pe care a reușit, în pofida greutăților și a condițiilor precare, să le conserve și să ni le transmită într-o stare relativ bună.

ANNA MĂRIA ARDOS — MARIA MIREL

⁴² *Évkönyv* 1913, p. 35.

⁴³ Fond Ist.Muz., doc. nr. C₁ 861—862/1904.

⁴⁴ Idem, doc. nr. C₁ 1601/1910.

BESTREBUNGEN DES SIEBENBÜRGER MUSEUMS FÜR DIE KONSERVIERUNG UND RESTAURIERUNG DER MUSEUMSGÜTER

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Artikel beschreiben die Verfasser auf Grund von Archivstoffen die Bestrebungen des Siebenbürger Museums aus Cluj am Ende des XIX-ten und Beginn des XX-ten Jh. zwecks Konservierung der Museumsgüter der Numismatischen und Antikensammlung des Museums. Es handelt sich um dringende Massnahmen für die Rettung bedeutender Sammlungen deren grösster Teil durch unzweckmässige Lagerungsbedingungen schwere Schäden erlitten haben. Es werden die Bemühungen für die Gründung, Einrichtung und Instandsetzung eines Laboratoriums beschrieben. Trotz grosser Schwierigkeiten, wie ständiger Raum-mangel, unzulängliche Geldmittel, das Fehlen von entsprechender Apparatur und geschulten Fachkräften, gelang es, eine grosse Menge Kulturgüter instand zu setzen und konservieren, welche den Kern der Sammlungen des heutigen Historischen Museums Transsylvaniens bilden.

DEZBATERI PE MARGINEA UNEI LEGI A MUZEELOR (1931—1943)

Reglementată numai tangențial prin dispoziții și acte juridice care se destinau, de regulă, ca subiect monumentelor istorice¹, activitatea muzeelor a resimțit nevoia unei legi speciale. Pe măsură ce muzeele din țara noastră și-au conturat și stabilit, mai ales în urma desăvârșirii unității naționale, profilul tematic, structura și atribuțiile, deci putînd vorbi despre o politică în acest domeniu, o jurisdicție specială se impunea. Ea era cerută de oamenii care se străduiau în diverse colțuri din țară să constituie instituții muzeale, era vizibilă, în același timp, pentru cei ce conduceau destinele culturale naționale.

Din însărcinarea lui N. Iorga, la 26 mai 1931, Marius Bunescu prezenta un Raport privind organizarea muzeelor. În acest document, sublinia că „Muzeul Național este cel pentru fondarea căruia trebuie să mai întîi și în modul cel mai urgent îndreptate eforturile noastre. El s-ar construi în centrul orașului sau la începutul Șos. Kiseleff. Construcția ar trebui să fie cît se poate de modernă așa ca în sistemul de iluminat, de încălzit, în proporțiile sălilor de expoziție să se țină seamă de toate cerințele muzeografice moderne”. Apoi — afirmă raportorul — un muzeu al artelor decorative și aplicate, realizat cu concursul industriei, altele ca cel făcut de R. Vuia la Cluj, ar da un contur mai clar, tematic și ca profil, muzeografiei românești². Ca urmare a unui asemenea curent de idei, la 23 noiembrie 1931, are loc o consfătuire la care participă Em. Bucuța, director la arte, Ion Minulescu și I. Teodorescu-Sion, inspectori generali, A. Maniu, inspector și I. Pașa, secretarul inspectoratului, în care se analizează o serie de aspecte ale activității muzeale — o statistică a muzeelor și colecțiilor, studierea legislației muzeelor străine, realizarea unor inventare ale unităților, mijloace optime de atingere a scopului educativ, revizuirea statutelor muzeale — toate avînd drept obiectiv un viitor proiect de lege pentru muzeu³.

Așa și într-un astfel de context s-a născut, în asociație cu bibliotecile, și ele rămase în afara unei reglementări, *Legea pentru organizarea bibliotecilor și muzeelor publice comunale*⁴. Legea din 1932, datorată în primul rînd lui Nicolae Iorga, aduce progrese în stabili-

¹ În acest sens vezi legile pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice (1892, 1913, 1919) și singura expresă pentru activitate muzeală, respectiv Decretul 1648, 23 XI/1864 privind înființarea Muzeului Național de Antichități.

² Referat M. Bunescu, în Arhiva Ministerului Instrucțiunii Publice și Cultelor, Direcția Artelor, Dos. 14/1931, Arh. Stat. Buc.

³ Vezi Proces-verbal nr. 1, în Arh. Min. I.P., Dir. Art., Dos. 8/1931, Arh. Stat. Buc.

⁴ Legea votată de senat la 29 martie 1932 și publicată în Monitorul oficial nr. 89 din 14 aprilie 1932.

rea unei gândiri unitare, impune muzeul în fața națiunii. În expunerea de motive, semnată de savant, se spune: „Învățămintul nu se capătă numai prin cărți, care în fond nu sunt decît surogate, ci prin vederea de-a dreptul a lucrurilor. De aici nevoia muzeelor și de lăcașuri ale muzeelor inspiratoare... Dacă voi fi înțeles și urmat, votarea lui pe de o parte va împiedeca pierderea ireparabilă a comorilor rămase după atîta pricepere și atîta vandalism și va adăugi esențial la adevărata cultură a poporului românesc.

Dar să ne grăbim să adăugăm că acest proiect are și un alt sprijinitor: Ștefan Metes, în calitatea sa de subsecretar de stat la Ministerul Cultelor și Artelor și, în primul rînd, un autor, Ion Andrieșescu, cunoscutul arheolog. Acesta, într-o scrisoare din 10 august 1940, îi scrie ministrului Educației Naționale, Cultelor și Artelor: „La nr. 35696 din 31.VII.1940 — dată la care ministerul lansase invitația de colaborare la un nou proiect de lege — am onoarea a vă aduce la cunoștință că cu toate silințele depuse, n-am putut găsi printre hîrțile mele, anteproiectul ce am întocmit acum 8 ani, la legea de organizare a muzeelor de la noi, în calitatea ce aveam atunci de director al Muzeului Național de antichități, special invitat a face acest lucru, anteproiect ce rezuma și în mare parte cuprinde și astăzi, toate părerile mele în ce privește această mult însemnată chestiune, a cărei rezolvare se așteaptă de atîta vreme. Anteproiectul a fost prezentat Părintelui St. Metes, pe atunci subsecretar de stat la culte și arte, la 23 febr. 1932. Adoptat, cu foarte mici modificări, a fost unit cu un alt proiect, asupra Bibliotecilor. Consiliul Legislativ și-a dat avizul la 15 martie același an, cu nr. 65. Proiectul a trecut, tipărit, la senat, cu o expunere de motive a domnului N. Iorga, atunci ministru al Instrucțiunii etc., raportor fiind dl. [Al.] Lascarov-Moldovanu. La Senat însă, Comisiunea VI a Învățămintului și Artelor a suprimat o bună parte a dispozițiilor formulate de mine, așa zice chiar pe cele mai principale, dînd o înfățișare cu totul trunchiată și deosebită părerilor mele de atunci, și, în mare parte și de acum... Mulțumind foarte mult pentru atențiunea ce mi s-a dat consultîndu-mă, vă rog să primiți... I. Andrieșescu”⁵.

Ce aducea nou, pentru muzee, această lege, doar pe jumătate destinată lor? În primul rînd subordonarea tuturor instituțiilor muzeale Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor (art. 11); apoi controlul de stat asupra tuturor obiectelor muzeale ca și asupra comerțului cu antichități, a colecționarilor, chiar dreptul de preempțiune în caz de vînzare (art. 12). Legea prevedea aprobarea oricărei înființări de instituție muzeală de către Consiliul Superior al Muzeelor (art. 22) și că muzeele se consideră instituții de cercetări științifice, avînd personal cu pregătire academică (art. 16). Aceeași lege definește obiectul de muzeu ca „tot ceea ce poate lămuri și ilustra trecutul și progresele civilizației noastre de la preistorie și pînă în vremea de față: obiecte preistorice de tot felul, obiecte și inscripțiuni greco-romane sau barbare medievale, manuscripte și tipărituri, monete de tot felul, icoane și tot felul de obiecte și podoabe bisericești, tablouri de zugrăvi și pictori, precum și orice obiecte și relicvii de artă în legătură cu evoluția vieții istorice și artistice”⁶. Încă 3 elemente se cer a fi relevate la legea din 1932, și anume: conducerea muzeelor trebuie pusă în legătură cu CMI (ex-

⁵ Scrisoare, cu antetul Universitatea București, Facultatea de filosofie și litere, Seminarul de arheologie și preistorie, 10 august 1940, în Arhiva Ministerului Cultelor și Artelor, Direcția Artelor, Dos. 116, 1940, f. 54, Arh. Stat. Buc.

⁶ Din definiție (art. 4) sînt excluse bunurile din clasa științei și tehnicii, cele etnografice și de artă populară, din a științelor naturii.

cepție făcînd muzeele de științe naturale) (art. 23), dovadă a unor reglementări anterioare și, desigur, a subiectivității președintelui acelui organism, respectiv N. Iorga; cercetările din Dobrogea se puneau sub conducerea unui profesor universitar de specialitate (art. 17)⁷; posibilitatea organizării de cursuri speciale de muzeografie pentru specialiștii din muzee (art. 25), element ce va deschide porțile Școlii de arhivistică și muzeografie.

Din scrisoarea lui I. Andrieșescu reiese părerea de rău privitor la respingerea unor elemente pe care le susținea. Care sînt acestea? Consultînd Proiectul de lege, al cărui autor l-am citat deja, remarcăm că art. 18 propune înființarea a 5 direcțiuni regionale pentru muzee (în genul Inspectoratelor regionale ale teatrelor) la Iași, Cluj, Cernăuți, Chișinău și Constanța. Măsura sugerată — aidoma legii pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice din 1919 — ținea cont de noua situație teritorială a țării, descentralizînd excesiv încărcata și birocratică administrație. O altă, cînd discută compoziția Consiliului Muzeelor⁸, I. Andrieșescu propune ca din acesta să facă parte și directorii muzeelor etnografice din Cluj și București, un profesor de istoria artei de la Universitatea din București, doi reprezentanți ai muzeelor minoritare, propunere substanțial modificată. În Proiectul amintit mai figura și un alt deziderat: înființarea unui buletin al muzeelor (art. 34), care de asemenea n-a fost cuprins în textul de lege aprobat.

Cum era privită această lege, care, neîndoielnic, constituie un pas important în reglementarea și direcționarea activității muzeale, ne arată unii din cei mai activi muzeografi români din epocă.

Încă în anul următor, la 18 oct. 1933, fiind condusă direct de Dim. Gusti, ministru la culte și arte, are loc o conferință a directorilor de muzee⁹, în cadrul căreia se dezbate probleme legate de profilul muzeelor, nevoia realizării unui catalog, o redistribuire a pieselor conform profilului fiecărei unități, urmată de o altă, la 23 oct., cînd se definitivează diversele probleme legate de activitatea muzeală¹⁰. Ambele consfătuiri — care nu vor fi ultimele — au în vedere și pregătirea unei noi legi pentru muzee¹¹.

Al. Tzigara-Samurçaș, într-o scrisoare determinată de inițiativa de legiferare din 1940, scrie: „Situația muzeelor din țară este, astăzi, din cele mai confuze, căci legea pentru organizarea bibliotecilor și muzeelor publice comunale din 14.IV.1932 n-a rezolvat chestiunea, rămîinînd inoperantă. Astfel în București avem după lista oficială, publicată în română și franceză, nu mai puțin de 18 (optsprezece) așa-zise muzee, fără ca în realitate să avem unul singur, care să merite acest nume [...] Lăsînd cu totul la o parte muzeele științifice și pe cele militare, ne vom ocupa deocamdată de muzeele de artă. Muzeele de artă sunt

⁷ Măsura avea sorgintea în Legea conservării și restaurării monumentelor publice (1892) și cea pentru descoperirea monumentelor și obiectelor antice (1892), inspirate, ambele, de Gr. Tocilescu, G. Murnu, V. Pârvan și I. Andrieșescu vor urma întru totul aceste prevederi. Ea a avut repercusiuni asupra dezvoltării normale, autonome, a Muzeului Regional din Constanța.

⁸ Compoziția Consiliului Muzeelor, aprobată prin Legea din 1932 (art. 28), este următoarea: președintele CMI, rectorul Academiei de arte frumoase, Rectorul Academiei de arhitectură, un delegat al Ministerului numit pe 5 ani, un membru ales dintre ei de directorii muzeelor de stat, tot pe 5 ani.

⁹ Participă Em. Bucuța, I. Andrieșescu, G. Oprescu, M. Bunescu, Mr. Al. Popa Lisseanu, G. Severeanu, Al. Tzigara Samurçaș, I. Pașa.

¹⁰ Participă I. Teodorescu-Sion, gen. Constandache, M. Bunescu, G. Oprescu, G. Petrașcu, Al. Popa Lisseanu, Al. Tzigara Samurçaș, I. Pașa.

¹¹ Detalii în procesele verbale nr. 2—3/18 și 23 oct. în Arh. Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, Dir. Artelor, Dos. 44/1933.

instituții de stat, în folosul obștesc și spre vaza națională, în care se adună, se păstrează, se expun și se publică obiecte de artă, adică produsele minii omenestii, din vremurile preistorice și pînă azi,, cari, în afară de vîrsta și proveniența lor, prezintă mai ales interes din punct de vedere al culturii și artei neamului sau epocii cărora aparțin. Ținta muzeelor de artă este astăzi, de a forma gustul artistic al vizitatorilor, a ne pătrunde de frumusețea artei și a resimți binefăcătoarele-i influențe și a întări sentimentul patriotic. Pentru revederea tristei stări în care se află mai toate colecțiile de artă din țară se impune, în primul rînd, elaborarea unei legi în care să se prevadă: 1. Stabilirea înțelesului muzeelor de artă și a celor istorice, împiedecîndu-se abuzul de a se numi astfel orice colecție particulară, cum de pildă s-a întîmplat de curînd cu donația făcută primăriei București intitulată »Muzeul de artă națională Dr. N. Minovici«, care se află la o mică distanță de »Muzeul de artă națională Carol I« cu care totuși nu are nici un punct de asemănare. Denumirea de muzeu nu o vor purta decît instituțiile cărora va fi acordată prin Decret Regal. II. Gruparea la Ministerul Artelor a tuturor muzeelor de artă și a colecțiilor de interes istoric sau regional din întreaga țară. Într-acest scop numai la București ar trebui să treacă la Ministerul Artelor: Muzeul Toma Stelian, testat Casei Școalelor, înainte de înființarea noului Minister al Artelor; 2. Muzeele așa-zise universitare azi dependente de Ministerul Educației Naționale, cum e, de pildă, Muzeul național de antichități din București, ale cărui colecții sînt chiar într-un local înafară de Universitate, acestui muzeu trebuie să-i revie și obiectele din săpături, cari, fără garanțiile de siguranță cuvenite se păstrează la seminarii în loc de a fi expuse, spre vederea tuturor, în muzeul căruia, de drept, îi aparțin; 3. Colecțiile aflate, fără rost, la CMI, de unde trebuie să treacă la secțiile respective ale Muzeului Național; 4) Toate muzeele de artă din țară și colecțiile mănăstirești, care nefiind consemnate, se sustrag oricărui control oficial. Fiînd grupate la Ministerul Artelor, colecțiile vor putea fi concentrate, după specialități și expuse cum se cuvine. Specialistul mai cerea un control asupra organizării muzeale, a spațiilor în care acestea sînt adăpostite¹².

La elaborarea unei noi legi își spunea cuvîntul și George Oprescu, care din 1931 era directorul Muzeului Toma Stelian. Acesta afirma că „Răul cel mare la noi, în capitala țării, în materie de artă plastică, este lipsa unui local demn de acest nume, în care să se strîngă operele ce sunt azi răspîndite, cu multă risipă de bani, pentru numeroasele administrații, în diverse muzee mici, improprii, unde nu se pot expune convenabil tablourile și statuile, și unde nici nu poate fi vorba de instituirea numeroaselor anexe, azi indispensabile activității oricărui muzeu care se respectă... Din punct de vedere al nivelului artistic, muzeul e condus de un Comitet artistic, compus din nouă persoane, numite în virtutea competenței lor în materie de artă și numărînd în sînul lor pictori, sculptori, critici și colecționari... Această organizare care a dat bune rezultate, este echivalentă celei a așa-numitelor »Trustees« (Comitete) din America, din Anglia și din multe țări europene... în materie de organizare și de răspundere, într-un domeniu așa de delicat cum este cel artistic este nevoie de vederi, care clarifică atmosfera și facilitează răspunderile...“¹³.

¹² Adresa Muzeului de Artă Națională Carol I. Referat nr. 46, 5 aug. 1940, în Arh. Min. Cultelor și Artelor. Dir. Artelor, Dos. 116/1940, f. 88—89, Arh. St. Buc.

¹³ Adresa Muzeului Toma Stelian. nr. 63/13 iulie 1940, în Arh. Min. Cultelor și Artelor, Dir. Artelor, Dos. 116/1940, f. 1—4, Arh. Stat. Buc.

Neîntrind în fondul problemei, G. Oprescu se oprea cu insistență — pledind pro domo, dar justificat — asupra rolului conducătorului instituției, excluzând artiștii dintre cei de ales în asemenea funcții. Pentru că — ne spune istoricul — „artistul dacă are talent are rolul să creeze, ceea ce este cu totul altceva decât să administreze ori să aleagă opere de artă. Iar dacă n-are talent, are și mai slabă justificare pentru a cere să fie director de muzeu. Apoi, prin însuși temperamentul lui, un artist se supune mai greu muncii ordonate și migăloase ce se cere de la un director de muzeu. Iar în ce privește competența artistică, un istoric de artă se presupune că o are și încă mai liberă de pasiune decât la un om, pe care necesitatea profesiei lui principale — producția artistică — îl obligă la o atitudine dirză și intransigentă”¹⁴.

Pentru o nouă reglementare juridică, într-un mod clar, își expune părerea Marius Bunescu, director al Muzeului Atanasie Simu. Astfel, el consideră că „pentru ridicarea prestigiului muzeelor naționale, aceste înalte școale de știință și artă, trebuie să li se dea mai întâi o conducere unitară, atât științifică cât și administrativă.

Dacă din punct de vedere al conducerii, toate muzeele ar trece la Ministerul Cultelor și Artelor, formînd în cadrul Ministerului o unitate specială, cu birourile și serviciile de specialitate necesare, viața acestor instituții ar crește imediat în intensitate, luînd cu totul altă formă și altă importanță în viața culturală a Țărei”¹⁵.

Pentru a fi explicit, M. Bunescu întocmește și un proiect de lege pentru organizarea muzeelor din țară, din care desprindem câteva propuneri inedite.

Astfel proiectul prevede: un inventar general al muzeelor și un anuar general al personalului științific (art. 4—5); instituirea unei evidente a bunurilor de valoare istorică, artistică sau arheologică din posesia cultelor, care „vor putea fi strînse de stat într-un Muzeu al trecutului și civilizației românești”; oprirea oricărei forme de înstrăinare a bunurilor muzeale și autorizarea și controlul colecționării și comerțului cu astfel de bunuri (art. 16—17); obligativitatea spațiilor destinate depozitelor, laboratoarelor și atelierelor (art. 22). Acest artist atât de legat de viața muzeală este și cel ce propune o definiție: „muzeele naționale sunt instituții de colecționare și cercetări științifice, cu personal pregătit academic” (art. 6), care, evident, păstrează bunuri ce „formează patrimoniul statului român în mîinile ori-cui s-ar afla, și vor putea fi inventariate și fotografiate ori unde s-ar găsi” (art. 16); și o clasificare a acestor muzee: în *naționale* — „muzeele generale în care sunt cuprinse toate caracteristicile și epocile unei categorii de obiecte, sau ale unei idei complete de artă ori de știință” —; *de stat*; *recunoscute de stat* (regionale, județene, municipale ori comunale, particulare); *colecții private*¹⁶ (art. 34).

O comisie a Muzeelor Naționale, condusă de o mare personalitate, profesor universitar, în cadrul căreia urma să funcționeze un Secretariat General și un Inspectorat al muzeelor, comisie cu atribuții pe linia aprobării funcționării, înființării și construirii de unități muzeale, a numirii personalului, a controlului achizițiilor și cererilor la export (art. 25, 26, 33), completează propunerile amintite, făcînd din acest proiect cu 40 de articole¹⁷ unul din cele mai bune din istoria muzeografiei noastre.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Referat Muzeul At. Simu, nr. 218/25 iulie 1940, în Arh. Min. Cultelor și Artelor, Fond Dir. Artelor, dos. 116/1940, f. 5, Arh. Stat. Buc.

¹⁶ Anteproiectul la fond citat supra, f. 6—10, loc. cit.

¹⁷ Ibidem.

Între cei consultați pentru competența lor muzeografică recunoscută, la orice inițiativă de legiferare în domeniul muzeal, se numără și directorul *Muzeului etnografic din Cluj*. În proiectul său, publicat recent¹⁸, etnograful clujean aduce în discuție o serie de elemente, fără îndoială de o utilitate deosebită și cu o viziune ce a făcut ca această calitate să li se păstreze. Ne grăbim să le relevăm pe câteva: în expunerea sa de motive numind muzeul „tresorerie“, R. Vuia îl consideră „o carte deschisă, din care poate citi oricine și la orice vîrstă, de la analfabet și pînă la cărturarul cel mai învățat, căci el vorbește direct și te duce de-a dreptul la izvoarele cunoștinței“. În această „tresorerie“ — obiectele muzeale formează „un bun colectiv național“¹⁹, iar pentru a le proteja pot fi luate măsuri de expropriere sau, în cazul siturilor arheologice, și de constituire a unor rezervații (art. 6). Clasificarea muzeelor în: naționale²⁰, ținutale, regionale (generale și de specialitate) și județene, la care se adaugă cele locale — cu caracter memorial, municipale — apoi în clase de valoare: muzee de rangul I, II și III (art. 14), toate înscriu demersul de gîndire muzeografică al autorului la cea mai de sus cotă.

Cîteva aspecte care fac din acest proiect cel mai complet document juridic cunoscut pînă acum de noi²¹ reies și din scrisoarea pe care R. Vuia o destina Secretarului general al Ministerului Educației, Cultelor și Artelor în 24 aug. 1940 (nr. 359), scrisoare ce însoțea proiectul și care ne explică unele aspecte: „Acest proiect de lege a fost alcătuit încă în anul 1932, din însărcinarea Dlui prof. N. Iorga, pe atunci ministrul Instrucțiunii Publice. În vechea lege a muzeelor nu au fost luate din acest proiect numai cîteva părți. Ea este incompletă și în multe privințe nepotrivită cu interesul și dezvoltarea actuală a muzeelor. Se impune deci, neapărat, alcătuirea unei mai noi și mai complete legi a muzeelor. Anteproiectul alăturat a fost alcătuit cu multă grijă și cu cercetarea atentă a mai multor legi și regulamente din diferite țări ale Europei. Credem că el poate servi ca bază a unei noi legi a muzeelor din țară. Proiectul a fost revăzut de noi și modificat pentru împrejurările actuale. De asemenea a fost dat spre a fi văzut și de către un naturalist (dl. Prof. Al. Borza) și de un arheolog (dl. prof. Ctin Daicoviciu). Ambii s-au declarat de acord și mulțumiți cu prezentul proiect de lege, iar îndreptările cerute de Domniile lor au fost introduse la locul cuvenit.

¹⁸ Ioan Toșa, *Contribuția Muzeului Etnografic al Transilvaniei la dezvoltarea muzeografiei etnografice românești, 1922—1951*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, X, 1978, p. 48—61.

¹⁹ Articolul 1 din Anteproiect definește ca bun național „toate clădirile și obiectele de o reală valoare muzeală aflate sau ce se vor afla în sol sau la suprafață, fără considerare în a cui proprietate sunt, astfel: clădiri și relicvii istorice, hărți, cărți vechi și rare, documente, monede, inscripțiuni, arme, unelte, ustensile, sau orice obiect cuprins sub numirea de antichități, obiecte vechi de artă savantă, populară sau de artă industrială, obiecte etnografice, oseminte minerale, plante și animale rare, întrucît sunt obiecte muzeale, precum și orice alt obiect mai rar, ce prezintă un deosebit interes din punct de vedere științific și muzeal“.

²⁰ În rîndul muzeelor naționale R. Vuia considera că sînt cuprinse: Muzeul Gr. Antipa, Muzeul Național de Antichități, Muzeul Național de arte frumoase, Muzeul de artă religioasă, Muzeul de artă industrială, Muzeul Economiei Naționale, Muzeul Tehnologic Național și Muzeul Turistic Național.

²¹ Vezi la Mircea Dumitrescu, *Din tradiția muzeografiei românești. Un proiect de organizare a Muzeului Național din București*, în *Studii și comunicări, Etnografie-istorie*, Caransebeș, 1982, p. 301—311, prezintă Proiectul maiorului Dimitrie Papazoglu, din luna iunie 1859, cel dintîi și cu importante viziuni în ce privește organizarea activității muzeografice și a celei de protecție a bunurilor culturale.

Ar fi de dorit ca prezentul proiect să fie dat și altor specialiști spre a-și da avizul, pentru aceasta îl trimit în două exemplare... ar fi de dorit că proiectul să fie revăzut, îndeosebi în ce privește partea juridică, și de un specialist de la Contenciosul Ministerului.

Având în vedere că muzeele trebuiesc considerate institute de cercetări științifice, ținem de absolut necesar ca personalul muzeelor să fie asimilat în ce privește recrutarea, încadrarea și salarizarea, cu personalul institutelor universitare. Aceasta ar permite o legătură mai strinsă între muzee și Universitățile noastre și o trecere a personalului de la muzee la Universități și invers. ... Considerăm asimilarea personalului de la muzee cu cel al institutelor universitare ca un punct cardinal al prezentului proiect, care ar asigura muzeelor o normă precisă în privința salarizării și ar asigura dezvoltarea lor ca institute de cercetări științifice. Un alt punct cardinal este și instituirea Consiliului Superior al Muzeelor și a Inspectoratelor Regionale, de care avem absolută nevoie. Muzeele nu mai pot fi lăsate în starea haotică actuală, lipsite de orice organizație și conducere unitară... Director R. Vuia, Secretar T. Onișor²².

Cu formulările și propunerile pe care am ținut să le subliniem, proiectul de lege a muzeelor propus de R. Vuia se înscrie ca cel mai complet dintre toate cele cunoscute, multe din acestea având și azi valabilitate și, ca atare, meritând să fie mai amănunțit studiate.

Între încercările de reglementare a legislației muzeelor, deseori s-a considerat că aceasta se poate realiza prin prisma situației unei singure instituții muzeale, respectiv a Muzeului Național de Antichități²³. De aceea, o ultimă încercare de acest tip, de care ne vom ocupa, cea din anul 1943, este însă viu criticată de unii din cei consultați²⁴. Astfel, față de prevederea (art. 24) care făcea din Muzeul Național de Antichități organul responsabil în ce privea cercetarea și ocrotirea siturilor arheologice și a bunurilor mobile descoperite, C. Daicoviciu, adresându-se președintelui Comisiunii Monumentelor Istorice, afirma: „Anteproiectul fiind absolut imposibil de acceptat, el neîndreptățind grav institutele universitare și muzeele regionale, periclitând în mod serios progresul cercetărilor arheologice și al muzeelor din țară, am propus Onor. Minister, categorica respingere a acestui Anteproiect monstruos și convocarea la minister a tuturor celor interesați, pentru ca, împreună cu D-voastră ca președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice, să se pună bazele unui proiect de lege menit să asigure în mod normal și serios problema muzeelor și a cercetărilor de la noi, potrivit cu tradiția creată și ținând seama de interesele tuturor și mai ales de interesele generale ale arheologiei românești...”²⁵ În același timp Ctin Daicoviciu îi scria Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor, afirmând despre proiect că „în forma în care este redactat acest Anteproiect nu se ține seamă și nu se respectă vechi și încercate instituții muzeale și de cercetări arheologice, cum sunt insti-

²² Adresa Muzeului Etnografic și a Parcului Național Cluj, nr. 359/24 aug. 1940, în Arh. Min. Cultelor și Artelor, Fond Dir. Artelor, Dos. 116/1940, f. 61, Arh. Stat. Buc.

²³ Situația ni se pare legată direct de funcțiile publice deținute în cadrul Ministerului de profil de diverse personalități — Gh. Tocilescu, V. Pârvan, I. Andrieșescu și Vladimir Dumitrescu — din rîndul universitarilor, istorici și arheologi, care au condus totodată ca directori respectivul muzeu și care astfel încereau o reglementare prin substituirea și subordonarea celorlalte muzee și a activității lor acestuia, și respectiv, a cercetării arheologice.

²⁴ Sub nr. 95—1943 anteproiectul se află și în arhiva ISC, supra, loc. cit.

²⁵ Adresa nr. 105/1943 a Institutului de Studii Clasice, din 1 dec. 1943, în Arhiva CMIT — MuzIstTrans.

tutele arheologice universitare, muzeele universitare, muzeele regionale și comunale, centralizându-se în mod cu totul ilogic, antiștiințific și potrivit intereselor dezvoltării normale a arheologiei românești, totul în jurul Muzeului Național din București. De aceea, propun ca în vederea alcătuirii unui proiect de lege care să constituie un real pas înainte spre organizarea normală și serioasă a arheologiei românești, să fie convocați la Minister profesorii titulari ai catedrelor de arheologie și istorie antică, directorii muzeelor regionale (Deva, Alba Iulia, Timișoara etc.) ca împreună cu directorul Muzeului Național de Antichități și cu Președintele Comisiunii Monumentelor Istorice, să alcătuiască anteproiectul pe care îl dorește Onor. Minister..."²⁶

Prezentind ideile și formulele juridice propuse ca reglementări pentru activitatea instituțiilor muzeale în perioada 1931—1943, nu facem altceva decât să reliefăm dificultățile prin care au trecut acestea pînă la clarificarea structurii și profilului lor, a atribuțiilor și sarcinilor specifice, a definitivării unor concepte — multe valabile încă. Simțind nevoia unei legiferări aparte, pentru care au militat mari personalități, nu se făcea altceva decât să se acționeze în virtutea noii poziții, a rolului vizibil pe care muzeele îl jucau în viața culturală și științifică românească. Atunci, ca și astăzi, prin precizarea atribuțiilor, a structurilor organizatorice, a normelor de funcționare, muzeele doreau să li se recunoască, pe drept, locul cîștigat. Punînd de acord toate acestea, într-un sistem de interrelații juridice, se stabileau posibilități pentru o politică de stat, coordonată și controlată central, desfășurată pe baza unor norme științifice; o politică reală, de ocrotire a patrimoniului cultural-național.

Vor trece după 1944 încă 3 decenii pînă cînd legea ocrotirii patrimoniului cultural-național [legea 63/1974] va aduce o nouă linie strategică și o viziune unitară în politica muzeală, fără ca să fi epuizat formele de individualizare ca și formulele organizatorice, care se cer pentru o bună activitate a muzeelor.

IOAN OPRÎȘ

DEBATES ON A LAW OF THE MUSEUMS

(Abstract)

The activity of the museums in Romania, partially regulated by juridical arrangements already since 1892, but based on a decree of 1874, benefitted from a special law only in 1932.

The improve the juridical system underlying the museum activity, considerable efforts were made in the course of time. A number of personalities who carried on their activity in direct connection with the museums — R. Vuia, G. Oprescu, M. Bunesco, I. Andriesescu, Al. Tzigara Samurcaș, C. Daicoviciu etc. — endeavoured to find the best ways to solve their activity.

The article presents some of these proposals seeking better juridical provisions, advanced between 1932—1944, all aimed at finding a precise place for museums among the cultural institutions.

After passing through several phases, the museum jurisdiction gradually managed to regulate the activity of this institution, depending on its place in the Romanian society, its role and means at its disposal. Thus, more adequate juridical forms were successively worked out, from which museums were to benefit later on.

²⁶ Adresa ISC. nr. 104/1943, 1 dec. 1943, ibidem.

CERCETAREA ȘTIINȚIFICĂ ÎN MUZEU

În practica muzeologică, atât națională, cât și mondială, cercetarea științifică ocupă un loc important, atât ca volum de activitate, cât și ca inserție în ansamblul funcțiilor specifice ale muzeului. În adevăr, ea intervine cu ponderi variabile în toate acestea; constituie calea cea mai importantă de dezvoltare a patrimoniului muzeal; constituie baza evidenței științifice a acestuia; fundamentează rațional acțiunea de conservare-restaurare a acestui patrimoniu; orientează, în raport de structură și opțiunile publicului, activitatea de valorificare a patrimoniului muzeal.

În contextul raționalizării și optimizării activității culturale, al folosirii eficiente și economicoase a mijloacelor și forțelor specializate, se pun întrebările: în ce măsură această diseminare și proliferare a cercetării științifice în muzeu este justificată sau nu? care sînt specialitățile care reclamă o cercetare de muzeu? pînă la ce nivel se poate ridica această cercetare? ce modalități poate cuprinde și, în consecință, ce mijloace și dotări trebuie să i se asigure.

Această întrebare poate fi, în esență, reșusă la o dilemă și anume: 1. există o cercetare specifică muzeului, care este efectuată cu precădere în cadrul și cu mijloacele specific muzeale sau 2. cercetarea de pe urma căreia beneficiază muzeul poate și trebuie să fie făcută de instituții centralizate, concentrînd forțe și mijloace specializate, rezultatele acestei cercetări urmînd a fi preluate, numai pentru difuzare, de către muzee.

Fără îndoială, pe de o parte, între termenii extremi ai acestei dileme poate fi cuprinsă o gamă întreagă de variații, pe de altă parte, dacă luăm ca bază de discuție aspectele enumerate în primul paragraf al acestui material, trebuie remarcat că toate, indiferent în ce disciplină se încadrează, prezintă un grad mai mare sau mai mic de specificitate muzeală.

Așadar indiferent de caracterul cercetării de muzeu — arheologie, etnologie, istorie, de istoria artei, de istoria naturii, biologie, chimie, fizică, psiho-sociologie — toate aceste variante posibile au un aspect, mai mult sau mai puțin accentuat, de muzeu. Acceptînd această premisă, apare cu evidență absurdă propoziția care afirmă că „cercetarea psiho-sociologică — de exemplu — poate și trebuie să fie făcută în muzeu” și aceasta încă mai evident dacă nu încercăm nici un fel de discriminare și ne limităm la această formulare foarte generală.

Totuși, în același cadru problematic, apare cu mult mai puțin absurdă o propoziție omoloagă și paralelă conform căreia „cercetarea arheologică poate și trebuie să fie făcută în muzeu”.

Această clară diferență calitativă între două propoziții logice formal asemănătoare relevă, la o reflexie mai adâncă, o deosebire esențială, în cadrul specificității muzeale a cercetării științifice între *discipline specifice muzeului* și *aspecte specific muzeale* ale unor discipline comune.

Separînd, mai întîi empiric, disciplinele specifice — arheologie, etnologie, istoria culturii, istoria artei, istoria tehnicii cu arheologie industrială, istoria naturală, ecologia —, apare clar că toate au cel puțin o trăsătură majoră asemănătoare: toate operează cu mărturii materiale, cu alte cuvinte toate au drept obiect patrimoniul muzeal — ca atare și în specificitatea lui.

Această trăsătură însă apare cel puțin în parte asemănătoare cu alta proprie aspectelor muzeale ale disciplinelor comune — chimie anorganică și organică, fizică, microbiologie, micologie, entomologie, botanică, rezistența materialelor, climatologie —, care studiază obiectele lor specifice sub aspectul patrimoniului muzeal. Fără îndoială, o reflexie atentă reușește să surprindă discriminarea dintre patrimoniul muzeal ca obiect de studiu și, de exemplu, transformările chimice ale materialelor din care sînt făcute bunurile muzeale. La o examinare superficială, însă, confuzia este oricînd posibilă.

Mai tranșantă este deosebirea dintre obiectivele celor două serii de discipline. În adevăr, în timp ce disciplinele specifice au ca obiectiv cunoașterea tipologică și valorificarea educațională a patrimoniului muzeal, cele comune au ca obiectiv cunoașterea proceselor transformazionale ale materialelor din care sînt făcute bunurile muzeale, în scopul asigurării conservării lor.

Dar o diferență încă mai profundă separă disciplinele specifice de cele comune, chiar în cadrul dezvoltării lor în muzeu: disciplinele specifice cuprind în organizarea procedurii lor conservarea faptelor observate, în timp ce acelea comune nu cunosc o asemenea etapă necesară în dezvoltarea cercetării, fie ea individualizată sau considerată pe ansamblul disciplinei. Necesitatea conservării faptelor în disciplinele specifice derivă din una dintre condițiile determinante ale caracterului acestora; toate aceste discipline au ca obiect fapte și procese nerepetabile, foarte greu repetabile sau numai în mică parte repetabile, așa încît experimentul-control este practic imposibil. Aceste abateri de la metodologia normală a cercetării, care, într-o măsură extrem de mare, îngreunează generalizarea, vin să fie paliatate de două proceduri ad-hoc: conservarea faptelor, sau, cel puțin, a unei mari mulțimi dintre ele și acumularea continuă a acestor fapte conservate — analoge întru totul așa-numitelor conserve de cultură ale lui Abraham Moles — pînă la nivelul la care permit generalizări statistice.

S-ar putea considera că este surprinsă aci o a doua cale de generă a muzeelor, care, prin cele două funcții ale lor — constituirea și dezvoltarea patrimoniului și conservarea acestuia — nu fac decît să aplice cele două proceduri paliative amintite mai sus.

Pe de altă parte o reconsiderare a organigramei procedurii științifice atît în ansamblu, cît și în detaliul ei arată că însăși funcția de constituire și dezvoltare a patrimoniului, la cele două etape specifice ale sale — selecția faptelor și repertorierea lor analitică — este in-

fluentată în formele ei de manifestare, în procedurile ei metodice specifice, prin interacțiune inversă, de informație nouă obținută la nivelele succesive începînd chiar cu conservarea. Două observații se impun de la sine la o examinare atentă a acestei propoziții:

— constituirea și dezvoltarea patrimoniului muzeal nu poate avea loc, în mod sistematic și eficient, decît integrată într-un proces de cercetare specifică. Reciproc, cercetarea specifică nu se poate dezvolta pînă la nivelele superioare ale reconstituirii (remodelării) și generalizării (exegezei), decît în corelație cu procesul de constituire și dezvoltare a unui patrimoniu adecvat;

— întrucît informația nouă la nivelul conservării se obține mai ales prin aportul disciplinelor comune, urmează că cel puțin prin rezultatele lor, acestea se integrează cercetării specifice, dîndu-i aspect interdisciplinar. Reciproc, disciplinele specifice contribuie, prin informația pe care o oferă, ca și prin întrebările pe care le pun disciplinelor comune, la dezvoltarea unui aspect particular al acestora, respectiv la diversificarea ansamblului, contribuind la specializare în cadrul științelor de bază.

Organigrama demonstrată anterior constituie un aport relativ recent, datorat aplicării unor noi forme de analiză — teoria sistemelor, semiotica, analiza structurală — la corpul central al disciplinelor specifice amintite mai sus, adică la ansamblul premiselor teoretice — explicite sau implicite — și al instrumentelor metodice de care aceste discipline dispun.

Această organigramă implică unele detalieri analitice semnificative:

— este analogă, dar nu identică celor aplicabile în general cercetării din disciplinele fizice, biologice, sociale; *

— prezintă particularitatea de a constitui atît un model general valabil pentru istoria fiecărei discipline specifice în parte, dar considerată în ansamblul ei, cît și pentru fiecare acțiune de cercetare în parte, considerată individual în cadrul disciplinei. Cu alte cuvinte, este un model reiterabil;

— este caracterizată prin numărul mare și frecvența ridicată a interacțiunilor inverse, generînd o sistematică remodelare a tuturor tiparelor procedurale sau exegetice.

Acest aspect mozaicat al cercetării specifice, precum și deseale recurențe, reiterări și readecvări ale modelelor constituite în etapele anterioare a avut drept consecință o diminuare accentuată a interesului pentru aspectele teoretice ale acestor discipline, pe de alta o ștergere sau cel puțin o estompere a granițelor aparente între cercetarea fundamentală și cea aplicativă în cadrul acestor discipline.

Lăsînd la o parte pentru moment importanța corpului central teoretic al acestor discipline, precum și interesul dezvoltării lui, ca o temă de reflexie mai aspră și mai complexă totodată, analiza aspectelor fundamentale și aplicative ale disciplinelor specifice muzeului — arheologie, etnologie, istorie de artă, istoria tehnicii cu arheologia industrială, istoria culturii, istorie naturală cu ecologie — apare atît posibilă cît și necesară.

Dacă se acceptă ca permise definițiile curente ale cercetării fundamentale și aplicative, în general, se pot ușor discerne cele două as-

pecte în toate disciplinele specifice muzeului, dar, în același timp, apare cu claritate o trăsătură particulară a acestora: faptul că cele două aspecte amintite se interpenetrează în grade diferite, la toate nivelele procedurale ale cercetării.

În adevăr, prin cercetare fundamentală se înțelege, în cazul acestor discipline, ansamblul preocupărilor care stabilesc principiile și criteriile de selecție, analiză, reconstituire și interpretare a faptelor specifice, care construiesc, detaliază și clarifică postulatele de bază, sistemele de referință, metoda de cercetare, în sfârșit care organizează și coordonează întocmirea instrumentelor colective de cercetare.

Prin cercetare aplicativă se înțelege activitatea concretă de selecție, analiză, conservare și reconstituire a faptelor specifice — sau a ansamblurilor de asemenea fapte. În mod evident, această activitate implică raportarea la principiile și criteriile amintite în definirea cercetării fundamentale, raportare caracterizată de interacțiunea inversă (feed-back) și de adecvarea modelelor generale la cazurile particulare. Cu alte cuvinte această raportare nu se face pe baza unei constrângeri logice imanente principiilor, ci prin reducții, pe cale de comparație reiterată.

Este suficientă analiza oricărui caz concret de cercetare încheiată pentru a demonstra cu evidență acest adevăr. După cum, pe de altă parte, analiza oricăruia dintre instrumentele colective de cercetare — corpora, repertorii — evidențiază faptul că acestea cuprind, în afară de un sistem de organizare rațională și de regăsire a informației specifice, care se înscriu în limitele aspectului de cercetare fundamentală, și foarte multe date analitice care aparțin aspectului de cercetare aplicativă.

Altă problemă pe care o ridică această încercare de discriminare între aspectul fundamental și cel aplicativ al cercetării în disciplinele specifice muzeului, este și proprietatea termenului de *aplicativ*, folosit pentru ansamblul de proceduri de cercetare aplicate la obținerea de informații cu caracter concret-empiric. În realitate, dacă ținem seama că principalul domeniu de aplicație al cercetării științifice de acest fel este cel formativ-instructiv-educativ, apare clar că tocmai informația concretă este aceea care dă aplicativitate, care, cu alte cuvinte, poate fi mai ușor și mai larg comunicabilă.

Această trăsătură diferențială, de altfel, constituie și temeiul comunicării specifice de muzeu, prin expoziții de obiecte, adică prin ansambluri de elemente de o concretețe materială.

Ca un pendant — corolar — al acestei trăsături apare o caracteristică opusă: corpul teoretic prezintă un nivel înalt de abstracție, așa încât chiar concepte de un grad de complexitate, abstracțiune și specificitate nu foarte înalt — cum este acela de cultură arheologică — sînt greu înțelese de publicul nespecializat și chiar de specialiști din discipline înrudite.

Analizînd caracteristicile fiecărei ramuri ale cercetării fundamentale: enunțarea postulatelor de bază, construirea sistemelor de referință, elaborarea și dezvoltarea metodologiei, precum și organizarea și coordonarea elaborării instrumentelor colective de cercetare, în raport

cu specificul instituțiilor centrale și locale active în domeniu, ar rezulta următoarea repartiție de sarcini:

— enunțarea (precizarea și dezvoltarea) postulatelor de bază precum și construirea sistemelor de referință ar reveni, ca preocupare primordială, institutelor de specialitate. Tot pe lângă acestea ar urma să activeze laboratoarele naționale, comportând instalații de mare randament și cu valori de investiție mari. În sfârșit, tot institutele ar trebui să centralizeze informația comparativă — parte cu caracter concret a sistemelor de referință — după cum tot lor le-ar reveni sarcina de coordonare a cercetării și elaborare a programelor și planurilor privind acest domeniu. Este evident că în această viziune planurile nu ar mai putea apărea ca o simplă înșirare de formule tematice foarte generale și atotacoperitoare, sub care s-ar subsuma un număr de mărunte obiective de cercetare individuală, ci ar îmbrăca aspectul unui material complex fundamentat pe o apreciere critică a stadiului cunoașterii, periodic reiterată, care să localizeze lacunele, dubiile și controversale și pe baza acestor criterii să formuleze teme la obiect. Cît despre alegerea obiectivelor de teren în cadrul fiecărei teme, aceasta ar trebui să fie rezultatul aplicării criteriului eșantionului reprezentativ îmbinat cu urgențele generate de transformările teritoriale și demografice proprii societății noastre.

Metodologia ar fi, în mod firesc, preocuparea predilectă a subunităților de profil ale universităților. Fără îndoială nu se poate elabora și dezvolta o metodologie științifică în afara sistemelor de referință ale disciplinei în discuție și reciprocă. Această interferență constituie mai degrabă un avantaj, decît o servitute în măsura în care promovează aspecte interdisciplinare și obligă la o depășire a specializării înguste a operatorilor.

În măsura în care instrumentele colective de cercetare sînt rezultatul centralizării evidenței științifice a patrimoniului cultural, acestea revin ca sarcină, în mod firesc, muzeelor naționale — eventual zonale — pe specifice de profil. Desigur, organizarea și coordonarea unor asemenea lucrări nu poate fi concepută fără implicarea metodologiei și a sistemelor de referință și reciprocă, dar aceasta constituie încă una dintre interferențele benefice, împiedecînd transformarea ierarhiei de nivele logice și metodologice într-o ierarhie de instanțe, birocratică și, de aci pe cale de consecință, instituirea unor monopoli de informație.

De asemenea, în măsura în care patrimoniul se găsește dispersat teritorial — prin natura și funcția lui — nu se poate concepe elaborarea instrumentelor colective de cercetare fără colaborarea directă și substanțială a muzeelor locale (judetene, de localitate, de monument). La rîndul ei această contribuție a muzeelor este de natură să genereze, prin informația nouă pe care o aduce, modificări în metodologie și în sistemele de referință.

În sfârșit, muzeelor locale le revine, în afară de contribuția specifică la elaborarea instrumentelor colective de cercetare, investigația aplicativă în teren, precum și valorificarea imediată, pe plan educațional, a rezultatelor acesteia.

Fără îndoială, în cercetarea de teren care, pe cale de interacțiune inversă, poate genera modificări metodologice sau în sistemele de refe-

rință, sînt interesate și unitățile centrale: institute, universități și muzee naționale.

Din aprecierea sumară a tuturor acestor interferențe rezultă că nu se pot distinge domenii exclusive de activitate pe instituții și că ierarhia de nivele a cercetării are un caracter logic, nu organizatoric. Pe de altă parte, dacă ținem seama de multiplicitatea și complexitatea interferențelor, pe de o parte, iar pe de alta, de marea varietate a obiectului cercetării, rezultă că personalitatea operatorului devine determinantă în dezvoltarea cercetării. Așadar nu atît determinarea riguroasă a domeniilor și nivelelor cercetării este esențială, cît mai ales gradul de libertate a sistemului, condiție indispensabilă pentru promovarea personalității creatoare a cercetătorului.

Pe de altă parte, o comparație critică a modelului descris mai sus cu starea actuală a rețelei de cercetare arată evident inadecvarea acesteia, mai ales prin ineficiența rezultatelor.

După 31 de ani de la reorganizarea rețelei de cercetare încă nu sînt elaborate, în ansamblul lor, instrumentele colective de cercetare — repertoriile teritoriale (ex.: cel arheologic, cel de monumente), corpusurile de izvoare (ex.: cel de inscripții care a așteptat editarea aproape 20 de ani) —, ci cel mult fragmentar, incomplet și nu totdeauna în cea mai adecvată formă. Preocupările metodologice sînt cel mult episodice, metodologia nu se transmite pe canalul învățămîntului și în forme raționalizate, ci mai mult întîmplător și empiric. Sistemele de referință nu constituie o preocupare decît atunci cînd înmulțirea informației face să explodeze formele tradiționale de ordonare, evidență și control. Problema periodizării — arheologice, istorice, de istoria artei — nu a constituit niciodată obiectul unei dezbateri largi, în scris, cu confruntări de opinii și poziții —, ci cel mult acela al unor conciliabule obscure cu rezultate hibride, datorate unor extrapolări și combinații eclectice.

În acest context, devine necesară nu atît o reorganizare, cît mai ales o nouă departajare de sarcini și funcții, urmărind dezvoltarea armonioasă și corelată a tuturor direcțiilor de cercetare, atît fundamentală cît și aplicativă, care să concentreze forțele și mijloacele după un program rațional și eficient, lăsînd latitudinea necesară promovării și dezvoltării personalităților și ocolind sistematic posibilitățile de constituire a unor monopoliuri de informație și patrimoniu.

În această perspectivă, își vor găsi locul și funcția adecvată atît numeroasa armată a muzeelor, care va izbuti să stăpînească terenul, cît și statele majore specializate ale instituțiilor centrale, care, din concurențe dezavantajoase, s-ar transforma în funcționalități coordonatoare și centralizatoare utile și necesare.

RADU FLORESCU

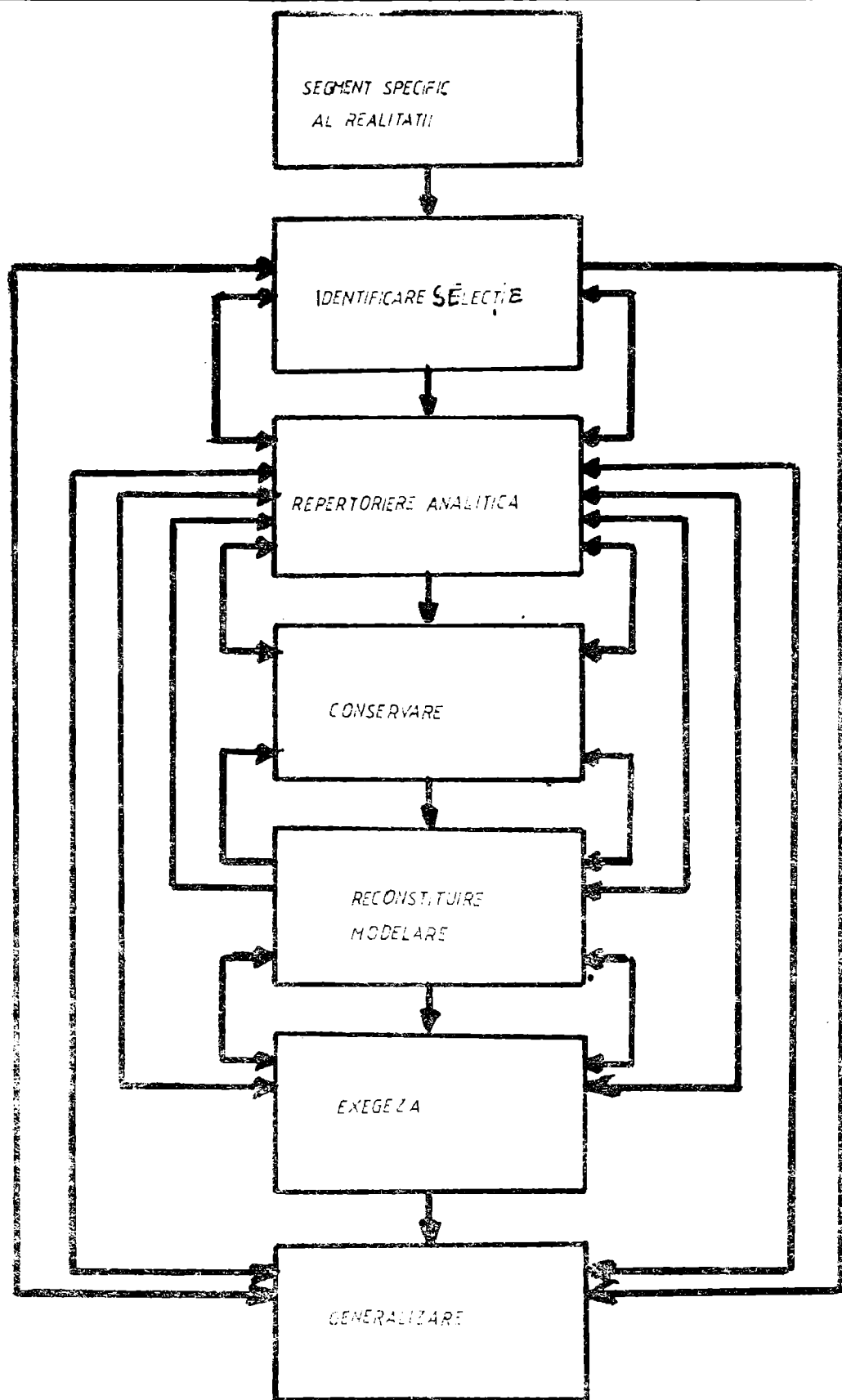

Fig. 1

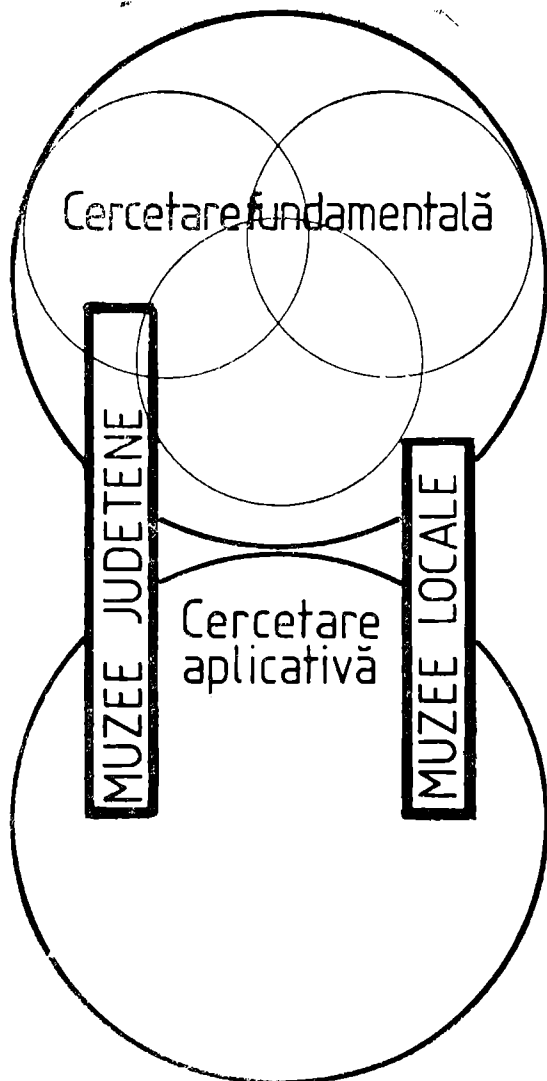

Fig. 2

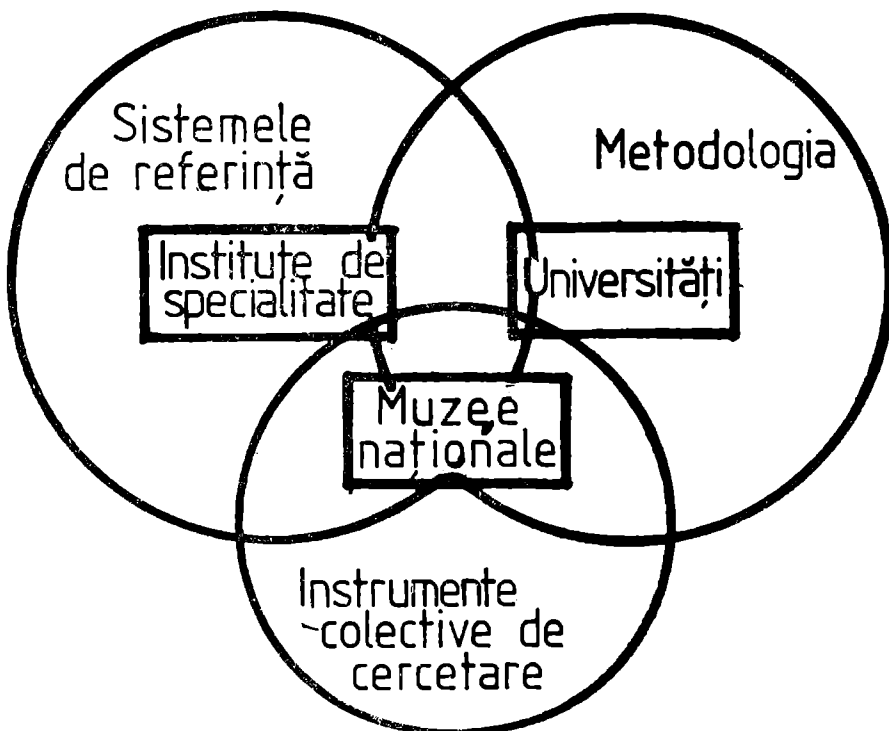

Fig. 3

ASPECTE ALE EFICIENȚEI TURISMULUI AXAT PE VALORIFICAREA MONUMENTELOR ISTORICE

Înțelegem, în genere, prin eficiență, raportul — cît mai favorabil — între rezultatele (efectele) unei acțiuni sau activități anumite, și efortul depus. Reducînd, în cadrul analizelor noastre, efortul, de obicei, la componenta economică, încercăm în aprecierea efectelor să ținem cont de aspecte economice și sociale. De regulă, dăm prioritate celor economice la activitățile (și investițiile) productive, iar celor sociale în celelalte cazuri, fără a da acestor priorități un caracter exclusivist.

Față de acest enunț, cu caracter de generalitate, domeniul turismului (și mai ales al celui legat de monumente istorice) prezintă cîteva caracteristici distinctive. Dintre acestea aș sublinia următoarele:

1. Chiar dacă turismul nu produce bunuri materiale, el poate contribui cu o pondere însemnată la constituirea venitului național, la sporirea lui, fapt dovedit de unele țări ca Austria, Elveția, Italia, Spania sau altele.

2. Baza obiectivă a amploarei turismului extern o constituie atît cadrul natural moștenit (peisajul, clima, apele minerale etc.) cît și creația oamenilor (monumentele și operele de artă create sau achiziționate de predecesorii noștri și de urmașii lor). Contribuția noastră la valorificarea acestei baze obiective constă nu numai în asigurarea accesibilității ei, nu numai în realizarea unor investiții în unități de cazare, șosele ș.a., cît, mai ales, într-o activitate organizatorică și de propagandă corespunzătoare.

3. Cultul monumentelor trecutului, care face ca istoria, viața și truda predecesorilor noștri să fie evidențiate și prețuite sub forme palpabile, vizibile în întreaga lor splendoare, face ca turismul legat de ele să aibă o însemnătate deosebită sub aspectul educației patriotice. Astfel, efectul social al acestui turism nu este de loc neglijabil, cu toată însemnătatea efectelor economice posibile.

Limitîndu-ne la problematica turismului axat pe valorificarea monumentelor istorice, este cazul să pornim de la specificul lui, ținînd cont totodată de faptul că însăși țara noastră prezintă un patrimoniu deosebit. Într-adevăr, situată în centrul Europei, la zona de contact a culturii vest-europene cu cea est-europeană, ea se bucură de o zestre de monumente de o varietate neobișnuită și totodată de o personalitate, un specific pronunțat, care-i conferă o valoare, o atractivitate mare, cu tot caracterul modest al fiecărui monument.

Acest caracter relativ modest al monumentelor noastre, dar mai ales amp'asarea lor, în general dispersată în teritoriu, face ca în condițiile noastre turismul generat de ele să aibă un preponderent caracter de tranzit, de drumeție, și nu staționar.

Acest fapt trebuie să influențeze concepția investițiilor pe care le realizăm în acest scop. Într-adevăr, în cazul drumeției, al turismului de tranzit, turistul nu „se așează” de regulă, nici nu-și desface bagajul decât parțial. În consecință, camera necesară poate fi mai modestă, dulapul mai redus, dotarea sanitară mai puțin amplă, decât prevedem în general la noile noastre unități hoteliere. Pentru susținerea acestei afirmații, dăm mai jos situația din Elveția, după datele Anuarului statistic al Elveției pe anul 1971 — ultimul în care apar date referitoare la dotarea sanitară a camerelor.

Dotarea sanitară a camerelor în Elveția

Dotarea camerelor	Întreprinderi hoteliere	Stabilimente de cură
Fără apă curentă	7%	8%
Cu apă curentă	93%	92%
din care :		
— fără cadă sau duș	61%	85%
— cu cadă sau duș	32%	7%

Aceste date ne permit două observații mai însemnate. În primul rând este de subliniat faptul că nu caracteristicile clădirii sînt cele care determină în primul rând nivelul, calitatea serviciului prestat, ci modul în care acesta este organizat, măsura în care poate satisface în mod operativ diversitatea cerințelor solicitanților.

În al doilea rând ar fi de remarcat faptul că așa-numitul „nivel mondial” pe care dorim să-l atingem nu se caracterizează în domeniul clădirilor social-culturale în primul rând prin cele mai recente realizări ale țărilor celor mai avansate, ci prin nivelul general existent acolo, unde aceste realizări de vîrf coexistă în mod firesc cu altele mai vechi.

O a doua caracteristică a turismului axat pe valorificarea monumentelor istorice, după caracterul lui de tranzit, o constituie deosebita lui însemnătate în educarea patriotică a tineretului, mereu dornic să-și cunoască țara.

Dar turismul tineretului are și el niște condiții specifice, legate nu numai de dorința lui, mai frecventă, de a se manifesta în grup, ci mai ales de condițiile materiale mai modeste.

Acest fapt merită reactualizarea temei unor dormitoare comune, ieftine (poate chiar cu prieduri). În acest sens și unele internate școlare ar putea funcționa în timpul vacanțelor, oferind — să zicem: uteciștilor cu cotizația la zi și cadrelor didactice — o cazare ieftină și un ceai cu o felie de pîine, dimineața.

Cea de a treia caracteristică a turismului la care ne limităm pentru moment analiza este localizarea unităților de cazare necesare; amplasarea lor trebuie să permită și o vizitare a monumentelor respective de către drumeții care utilizează (cel mult) mijloace de transport în comun.

Dacă confruntăm cele de mai sus — sau mai precis, ceea ce se poate deduce lesne din cele de mai sus — cu concluziile unui studiu efectuat

în cadrul Ministerului turismului și care a arătat că în 1975 veniturile, numai din turismul spre mănăstirile din nordul Moldovei, se ridicau, în cifre rotunde, la un milion de dolari și o sută de milioane de lei, ne putem da seama de amploarea posibilităților.

Pentru a le valorifica, este însă necesară nu numai o organizare exemplară a serviciilor turistice, dar și o propagandă susținută, care să aibă în vedere nu numai „reclama“, ci mai ales aspectul educativ, de popularizare a cunoștințelor. În consecință, oricât de importante ar fi „amintirile“ legate de monumente, de tipul sacsoșelor sau cutiilor de chibrituri, pe care pot figura vederi ale lor, ca și pe scrumiere, cești, farfurii sau alte produse meșteșugărești, ar trebui să precumpănească jucăriile pentru copii (ca de exemplu cele de tipul decupajelor din carton), articolelor filatelice, diapozitivelor, pliantelor și ghidurilor pentru maturi.

Înainte de acestea este însă nevoie să se înfrângă două piedici de natură subiectivă, existente încă uneori.

Prima este o oarecare rețineră, care se manifestă pe alocuri, față de arta bisericească. Ea a fost generată de propaganda religioasă care se făcea adesea în jurul arhitecturii bisericilor sau altor opere de artă. Dar bisericile, de regulă, nu au fost nici concepute, nici construite de preoți, ci de arhitecți, de meșteri zidari, de pietrari, de lucrători de diverse calificări și de necalificați, deseori iobagi. În ceea ce privește utilizarea bisericilor, este îndeobște cunoscut faptul că cele catolice din orașe, ca și cele protestante, erau un fel de săli polivalente, în care se desfășurau și adunări. Astfel, mai toate ședințele dietei principatului Transilvaniei s-au desfășurat în biserici, fără ca prin asta să dobândească vreun caracter religios sau mistic. O lucrare recentă a Eugeniei Greceanu, vorbind de biserici de bresle la Botoșani, ridică implicit aceeași problemă a funcționării polivalente și la bisericile ortodoxe orășenești, unde nu existau case ale breslelor. Cred, în consecință, că această piedică existentă poate fi depășită prin punerea corectă a problemei, în urma adâncirii cercetărilor istorice.

A doua piedică subiectivă o constituie împărțirea arhitecturii (mai recent și a picturii) în „românească“ și „neromânească“. Analiza științifică a problemei scoate în evidență însă cu totul altceva, după cum a arătat Nicolae Iorga cu privire la argintăria brîncovenească sau Alexandru Avram la constructorii cetății Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea, care erau italieni, maghiari, germani și români.

Ca o concluzie la această amintire a unor piedici existente, nu pot decât să subscriu la cele spuse de secretarul general al partidului nostru, că: „Trăind și muncind, de secole, laolaltă cu poporul român, pe meleagurile acestei țări, naționalitățile conlocuitoare și-au adus contribuția atât la crearea bunurilor care au asigurat progresul material al României, cât și la realizarea valorilor noastre culturale“ și că „Trebuie să preluăm ceea ce s-a creat bun în trecut, în toate domeniile de activitate, inclusiv în domeniul artei, literaturii, al concepțiilor filozofice“.

GH. SEBESTYÉN

SOME ASPECTS OF THE EFFICIENCY OF THE TURISM BASED ON HISTORICAL MONUMENTS

(Abstract)

Our monuments, their large variety, their character and specific personality, wide-spreaded all around this country, impose to organize a turistic system with a strong characteristic of transit. The turism in common means very developed here arises the problem of public education in order to understand and respect the monuments and historical sites, with scientific, good quality methods and materials, as to surpass the ordinary advertisings. Also, it has to surpass the subjective positions on understanding the architecture of the churches as well as the role of the producer of objects of art.

DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

— DONAȚIA TORMA KÁROLY —

O MASCA DE LUT DIN ZONA ILIȘUA—CRISTEȘTII CICEULUI

Cercetarea bogatului material ce alcătuiește donația lui Torma Károly, păstrat inițial în colecțiile fostului Muzeu Ardelean, astăzi Muzeul de istorie al Transilvaniei¹, a oferit surpriza identificării unei piese arheologice care, deocamdată, reprezintă o raritate, atât printre descoperirile epocii romane din Transilvania, cât și din restul teritoriului țării noastre. Este vorba despre o mască fragmentară de lut, turnată în tipar, având inițial dimensiunile și forma corespunzătoare unui chip uman.

Examinarea măștii pe ambele fețe indică faptul că ea s-a găsit inițial spartă, recuperându-se în total șase fragmente ceramice din care s-a reconstituit în bună parte² o figură bărbătească cu barba tăiată scurt, buzele ușor schițate, întredeschise și urechi subdimensionate (fig. 1). Două șanțuri modelate de-a lungul pomeților separă oarecum partea văzută frontal, de cea din profil. Lipsesc din păcate bucățile care ar fi format fruntea, nasul și ar fi marcat în întregime spațiul lăsat liber în dreptul ochilor. Ar mai fi de adăugat că lipsește un fragment din maxilarul inferior stâng.

Pentru a fi utilizată, masca era fixată pe față cu ajutorul unor sfori sau curelușe de piele trecute prin cele opt orificii executate simetric, înainte de ardere, de o parte și de alta a marginii piesei (fig. 3).

La confecționare s-a folosit o pastă de bună calitate, bine arsă, cu nuanțe roșiatice sau brun-cărămizii, întru totul asemănătoare cu cea a ceramicii comune din epoca romană. Dimensiunile piesei în forma actuală sînt: lungimea de 198 mm, lățimea de 196 mm și grosimea peretelui de 10—12 mm.

În general, execuția tehnică și artistică este simplistă, schematică. Dacă proportionalitatea detaliilor este respectată, cu excepția urechilor prea mici, finisajul mai ales pe dosul concav care se aplica pe figură este atât de neglijat (fig. 2), încît este de presupus că se adăuga o căptușeală textilă pentru a nu-l jena pe purtătorul măștii. Acestui neajuns adăugîndu-i-se grosimea mare a stratului de lut și implicit greutatea sa, e ușor de dedus faptul că folosirea ei oricît de scurt timp, trebuie să fi

¹ Primele două studii referitoare la cîteva obiecte arheologice din colecția Torma Károly au fost publicate în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 653—665 și *ActaMN*, XIX, 1982, p. 593—605.

² Fragmentele din care se compunea masca purtau fiecare cîte un număr de inventar de la 3167—3172, restaurarea făcîndu-se, probabil, la o dată apropiată de cea a descoperirii, deci, în urmă cu mai mult de un secol, într-o manieră pe cît de grosolană, pe atît de durabilă.

fost incomodă, nemaivorbind de dificultatea realizării respirației printr-un spațiu liber de dimensiuni reduse, lăsat la baza nărilor măștii.

În privința condițiilor de descoperire n-avem nici un fel de informații, în schimb cunoaștem cu certitudine proveniența piesei din zona Ilișua—Cristeștii Ciceului, datorită înregistrării ei alături și printre celelalte obiecte arheologice din același loc³.

Încheind aici descrierea măștii în discuție ar rămâne de răspuns unor întrebări esențiale: dacă ea reprezintă vreo divinitate sau personaj cu trăsături binecunoscute și cu ce ocazie a fost purtată. Din păcate, nu observăm nici un atribut cu ajutorul căruia s-ar putea identifica figura înfățișată, masca nu are trăsături grotești sau caricaturizate, dimpotrivă este total lipsită de expresie. Această principală caracteristică ne îndreptățește să presupunem că este vorba, mai degrabă, despre o mască de cult, decît despre una scenică. De fapt, nu e mai puțin adevărat că sferile celor două tipuri se întrepătrund, în sensul că la originea măștii de teatru stau manifestările religioase, dintre care în Grecia antică un rol important îl aveau serbările dionysiace. La ceremonii preotul purta o mască cu trăsăturile divinității pe care o servea⁴.

Masca (*persona*) reprezintă o perfecționare a machiajului, completat cu accesorii vegetale în cadrul serbărilor de cult. Măștile clasice grecești erau lucrate din pinză ghipsată, presată într-un tipar, apoi finisate tot cu ghips pe care erau pictate detaliile feței. O calotă de stofă proteja capul, masca îmbrăcîndu-l ca o cască cu vizieră prinsă în șireturi. Se adăuga peruca și barba, de dimensiunile și culorile adecvate vârstei personajului simbolizat.

De la primele măști care surind impersonal, asemenea statuilor de pe Acropole, gustul evoluează spre expresia realistă și patetică, ajungîndu-se apoi la măștile de caracter, cu reprezentarea unui „tip“, nu a unui individ. Spațiul lăsat liber pentru deschiderea gurii, de cele mai multe ori supradimensionat făcea oficiul de porta-voce⁵.

La Roma, masca scenică se leagă la origini tot de religie. În cadrul serbărilor de toamnă consacrate lui Tellus și Silvanus, țărani își vopseau fețele în culorii vii sau purtau măști din scoarță de copac.

Pînă la introducerea dramei grecești la Roma de către Livius Andronicus prin anul 240 î.e.n., nu existau actori profesioniști. Tineretul la adăpostul măștii juca improvizații uneori de un gust îndoielnic, numite *saturae*, în care se imbinau cîntul și dansul inspirate din versurile și muzica etruscă. Odată cu apariția actorilor profesioniști, amatorii au lăsat pe seama acestora reprezentarea pieselor grecești, continuînd să-și joace acele *saturae*, mai tîrziu numite *exodia*. Necesitatea de a concura teatrul grec a creat un gen nou de improvizații teatrale — *Atellanae fabulae*, care abordau evenimente politice satirizîndu-le, abia în vremea

³ Am mai amintit cu alt prilej că inventarierea celor mai multe piese donate de Torma Károly din zona Ilișua—Cristeștii Ciceului s-a făcut global, fără o descriere amănunțită și diferențiată a fiecărui obiect în parte.

⁴ În afară de masca propriu-zisă, la anumite serbări rituale se mai folosea uneori o alta — *oscillum* —, care era suspendată lîngă grupul oficianț (cf. DA, II, 1, art. *Dionysia*, p. 236).

⁵ DA, IV, 1, p. 406, art. *Persona*, p. 406—416.

lui Sylla, trecindu-se de la improvizația proprie comediilor populare la profesionalism. De acum înainte, piesele vor fi scrise, iar intriga combinată cu grijă⁶. *Atellanae*-le s-au bucurat de popularitate în toate ținuturile romanizate, dovadă și numeroasele statuete reprezentând diferite personaje mascate, datate la începutul epocii imperiale⁷.

Adoptarea măștii în tragedia și comedia latină s-a făcut relativ târziu și nu fără dificultăți. Referitor la cauzele rezistenței întâmpinate în folosirea măștii, majoritatea autorilor antici consideră că este vorba despre un substrat social. La început, romanii spre deosebire de greci, considerau profesiunea de actor — *histrion* dezonorantă, legea lovind prin degradare civilă — *infamia* pe toți cei ce o practicau. În consecință, histrionilor le era interzis să-și ascundă chipul, sau chiar mai târziu după generalizarea folosirii măștii, deseori trebuiau să renunțe la ea, conform capriciilor spectatorilor (Festus, *Personata*). Dimpotrivă, se considera că cetățenii romani care jucau ca amatori se expuneau anumitor inconveniente, de aceea masca în afara funcției de-a susține și sprijini interpretarea unui personaj, mai avea menirea de-a păstra anonimatul celui privilegiat⁸.

După Diomede, confirmat de Cicero, primul tragedian latin purtător de mască a fost marele Roscius, care cu ajutorul ei a încercat să-și ascundă strabismul de care suferea. Inovația sa, după același Cicero, a fost primită destul de ostil, publicul până atunci fiind obișnuit să savureze nuanțele delicate de mimică ale personajelor interpretate. Se pare că de fapt Cicero exprimă părerea spectatorilor bogați așezați în *orchestra* sau aproape de scenă, publicului larg aflat la distanță destul de mare, scăpându-i aceste subtilități⁹.

⁶ DA, I, 1, p. 513—515, art. *Atellanae fabulae*. Un pasaj din Velleius Paterculus îi atribuie lui Pomponius din Bologna peste 60 de piese, iar de la un alt autor, Novius, s-au păstrat fragmente din 42 de piese. Textele păstrate parțial înfățișează introducerea în desfășurarea acțiunii a unor oameni simpli, cu limbajul lor deseori echivoc sau indecent, totodată, creindu-se niște personaje tipice, mereu cu aceleași trăsături fizionomice împrumutate din observația populară, cu asocieri mai mult sau mai puțin justificate între fizic și moral, majoritatea fiind apropiieri între om și regnul animal, totul ridicat la rangul de lege.

Astfel s-au creat personajele cunoscute sub numele de: Maccus, Bucco, Pappus, Dossenus, trecute mai târziu aproape fără transformări în *commedia dell'arte* (Polichinel, Pantalone, Doctorul, etc.). În competiție cu mima și pantomima preferate la Roma, *Atellanae*-le au fost agreate mai mult în orașele mici. Macrobius (sec. IV e.n.) amintește un scriitor din vremea lui Tiberius pe nume Memmius sau Mummius, care a dat un nou impuls *atellanae*-lor. Se presupune că ele s-au menținut nu numai în ultimele secole ale Imperiului, ci ar fi persistat și în evul mediu.

⁷ Paulette Ghiron-Bistagne, în *Revue archéologique*, 1970, 2, p. 278, 257, fig. 5, p. 275, fig. 28—29; p. 277, fig. 30; Z. Oroszlán, în *ArchErt*, 52, 1939, p. 84—100, numeroase statuete reprezentând actori costumați în diferite roluri din *Atellanae*; E. Paul, *Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Institutes in Leipzig*, Leipzig, (f.a.), p. 90—91, statuetele nr. 245—248. Numeroase statuete miniaturale de actori lucrate în atelierelor de la Callatis-Mangalia se află în diferite colecții particulare. Cf. V. Canarache, *Măști și figurine Tanagra din atelierelor de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969, p. 168—173, nr. 244—253.

⁸ DA, III, 1, p. 229; cf. P. Ghiron-Bistagne, *op. cit.*, p. 274.

⁹ DA, III, 1, p. 227; DA, IV, 1, p. 415.

Sub influența moravurilor grecești condiția histrionilor a evoluat, statutul lor juridic rămânând însă neschimbat¹⁰.

Confecționarea măștilor era o artă în felul ei. Cu ajutorul acestui accesoriu folosit obligatoriu în comedia latină, *atellanae* și pantomimă, publicul era imediat lămurit asupra vârstei, condiției sociale și pînă la un punct chiar asupra stării sufletești a personajului. Singurul gen dramatic în care actorii jucau cu fața descoperită este mima. Din contră, masca era constant utilizată în pantomimă, diferind de cea tragică prin regularitatea trăsăturilor, ajungîndu-se uneori la o frumusețe idealizată, precum și prin faptul că buzele erau închise sau întredeschise. Pantomima, definită drept interpretare a unei mișcări tragice adaptată unui ritm a fost jucată în primele secole ale Imperiului exclusiv de către bărbați, abia spre sfîrșitul secolului al IV-lea e.n. avînd acces pe scenă și femeile¹¹.

Trecerea de la măștile lucrate din textile impregnate cu ghips la producerea celor de lut a permis fabricarea lor în serie, prin turnarea în tipare, cu toate că materialul avea dezavantajul de-a fi mai fragil și mai greu. Măștile de lut aveau dimensiuni diferite de la cele miniaturale la cele simbolice, acestea din urmă cu dimensiuni mai mari decît ale unei fețe umane, și, în general fără spații libere lăsate în dreptul ochilor și gurii, asemănător antifexelor. Măștile neperforate nu erau destinate purtării pe față, ci fixării sau atîrnării în case sau temple. Se citează o mască de lut descoperită în 1879 la Vulci și o alta foarte expresivă din Beoția, păstrată la Muzeul Louvre, datată la sfîrșitul secolului I î.e.n.¹² De asemenea, la Muzeul de artă din Budapesta se află un grup de trei măști arhaice grecești¹³. Dintre exemplarele amintite, cea din Beoția avea destinația de a fi purtată pe față, avînd și gura larg deschisă pentru a facilita emiterea sunetelor.

Prin utilizarea măștii, spectacolul avea mult de cîștigat. Față de singurul inconvenient constituit de absoluta rigiditate a feței, șocant mai ales în momentele cînd personajul trecea brusc, sub ochii spectatorilor de la o stare sufletească la alta¹⁴, avantajele sînt multiple. Am amintit

¹⁰ Începînd cu Roscius, atît de apreciat pentru talentul său încît este grațificat de către Sylla cu inelul de cavalier, actorii dobîndesc o influență considerabilă asupra membrilor aristocrației imperiale. Cei mai talentați obțin favoruri rezervate uneori doar cetățenilor de rang înalt, sînt răsplătiți cu sume importante, provoacă manifestații populare prin aluzii politice lansate de pe scenă, sprijină diverse grupări pro sau contra împăratului, fac parte din anturajul familiilor nobiliare, uzînd sau abuzînd de puterea dobîndită. Începînd cu domnia lui Iulius Caesar personaje marcante din rîndul aristocrației se produc în public, iar sub Imperiu pasiunea pentru histrioni (*histrionalis favor*) devenise, conform spuselor lui Tacitus, „unul dintre viciile pe care Romanul le contracta în sînul mamei sale” (Tacitus, *Dial. orat.*, 29).

O serie de hotărîri luate de senat (cea mai veche din anul 38 î.e.n. interzice apariția membrilor aristocrației pe scenă), fac apel la demnitate, încercînd să stăvilască rolul crescînd al histrionilor în viața politică a Romei (cf. DA, III, 1, p. 229—230).

¹¹ DA, IV, 1, art. *Pantomimus*, p. 316—318; P. Ghiron-Bistagne, *op. cit.*, p. 226.

¹² DA, IV, 1, p. 414; P. Ghiron-Bistagne, *op. cit.*, p. 270—271, fig. 26.

¹³ Cf. Z. Oroszlán, în *ArchÉrt.*, 50, 1937, p. 64—68. Una dintre cele trei măști îl reprezintă cel mai probabil pe Dionysos.

¹⁴ Se pare însă că anticii se obișnuiseră și tolerau acest dezacord, așa cum el persistă și astăzi în teatrul de marionete (cf. DA, IV, 1, p. 413).

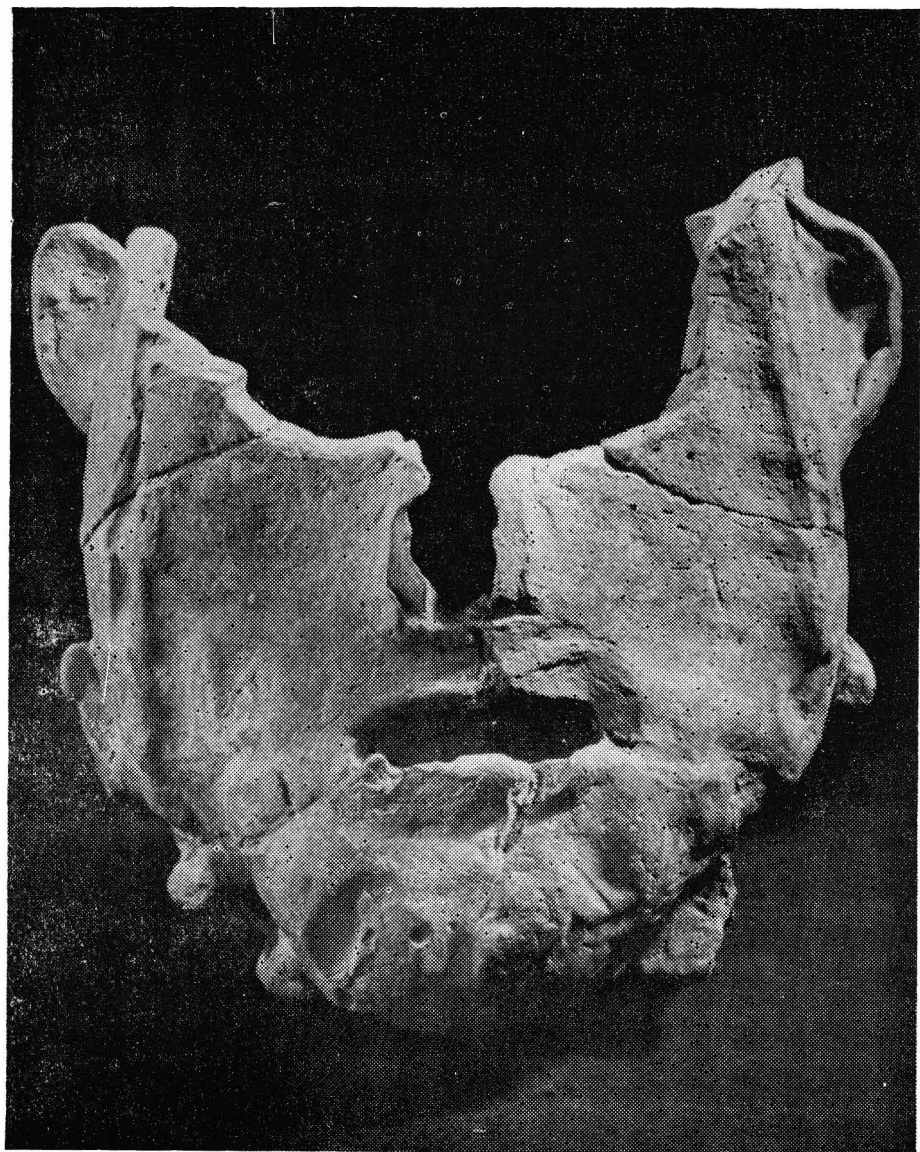

Fig. 1 — Ilișua—Criștești Ciceului (donația Torma K.) : Masca de lut (avers).

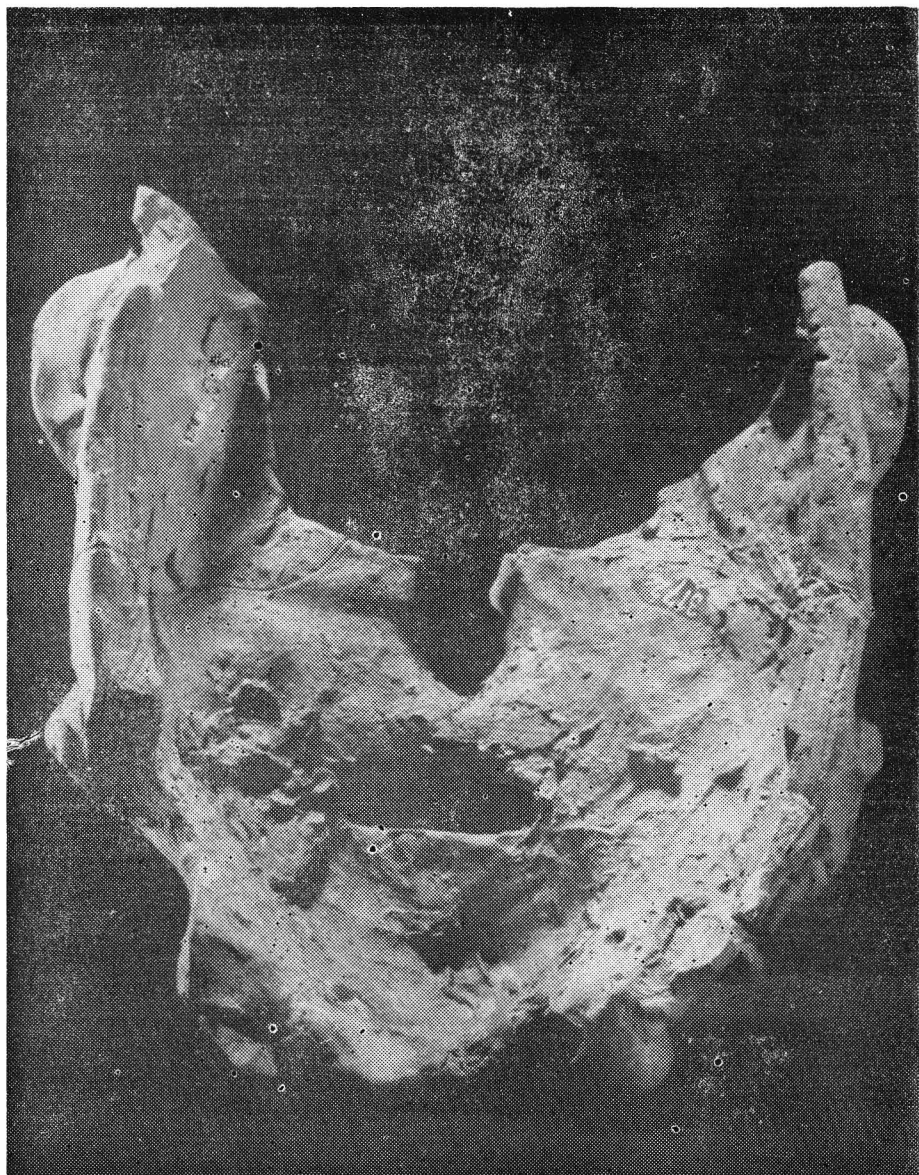

Fig. 2 — Ilisua—Cristeştii Ciceului (donaţia Torma K.): Masca de lut (revers).

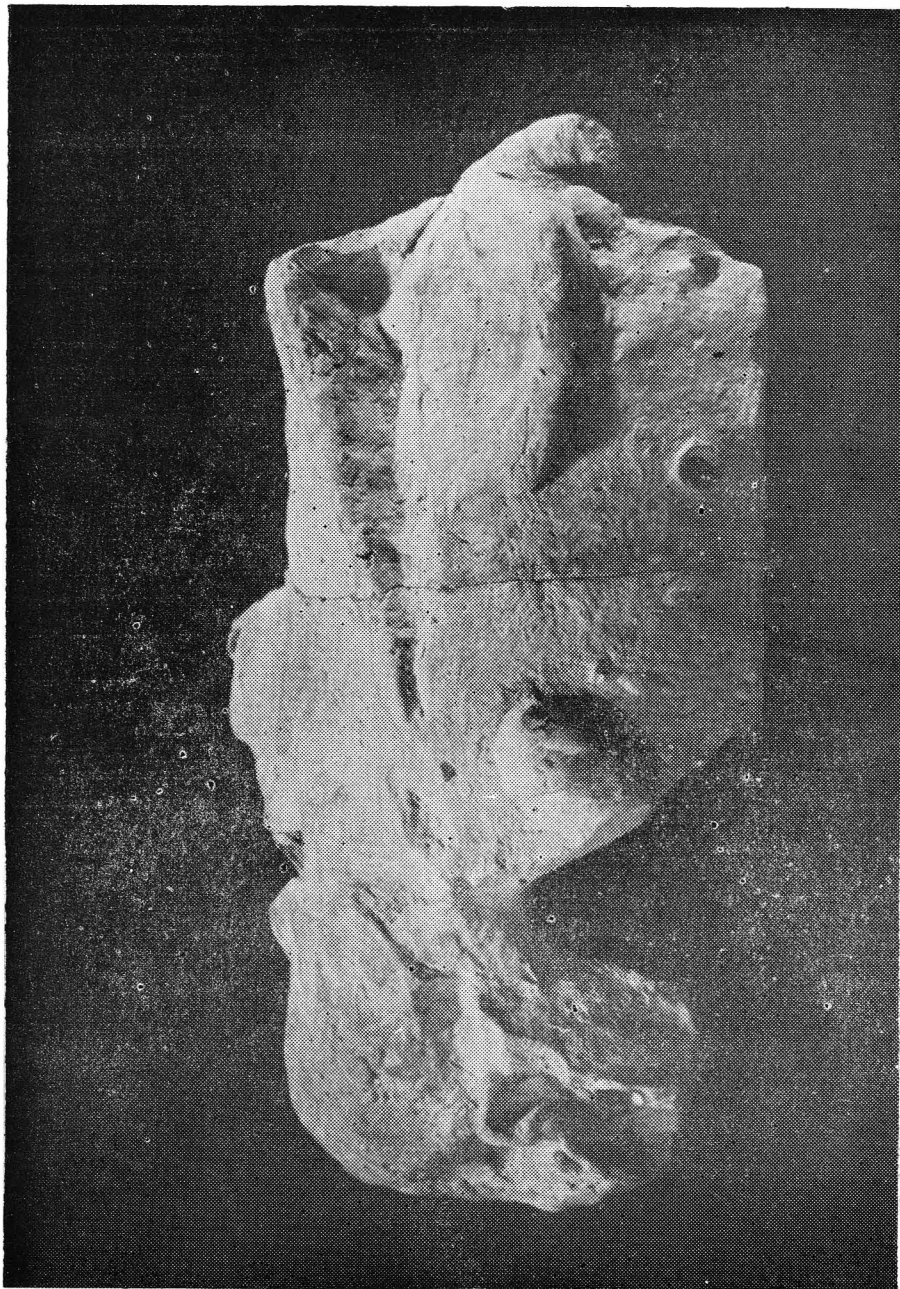

Fig. 3 — Ilișua—Cristeștii Ciceului (donația Torma K.): Masca de lut (profil).

deja faptul că publicul putea identifica grație măștii personajele clasice cunoscute. Apoi, unele măști fiind lucrate special pentru a amplifica vocea reduceau apreciabilul efort vocal depus de actor pînă acum. În plus, aceeași persoană putea juca mai multe roluri schimbîndu-și masca, iar în vremea cînd femeilor le era interzis accesul la scenă, bărbații jucau „în travesti” rolurile acestora. În sfîrșit, folosirea măștii oferea spectatorilor avantajul unei vizibilități mai bune prin sublinierea trăsăturilor, într-o vreme cînd în teatru nu se utiliza lumina artificială¹⁵.

Revenind la masca de la Ilișua—Cristeștii Ciceului, care ar fi totuși principalele descoperiri ce pot constitui pentru noi puncte de referință?

Cele mai vechi măști găsite pe teritoriul țării noastre provin de la Callatis—Mangalia. Este vorba despre 15 piese miniaturale înfățișînd fie divinități, fie capete de expresie tragice sau comice, desigur, personaje din legende sau piese antice grecești¹⁶, care, probabil, serveau ca și statuetele sau busturile miniaturale la reprezentarea unor spectacole asemănătoare astăzi teatrului de marionete. Alte exemplare similare se cunosc în muzeele din Leipzig, Carnuntum și Oxford¹⁷.

În cursul săpăturilor arheologice întreprinse la noi au mai ieșit la iveală două piese în formă de mască: o aplică de bronz înfățișînd, probabil, bustul zeiței Diana-Bendis din cetatea dacică Piatra Roșie și masca de bronz de la Ocnița—Buridava reprezentînd un bust, probabil, al lui Ares-Marte. Ambele sînt datate în secolul I î.e.n.¹⁸. Atît aplica de la Piatra Roșie, cît și masca de la Ocnița datorită dimensiunilor destul de reduse și aspectului lor general nu pot constitui analogii pentru masca de la Ilișua. Ele nu au putut fi purtate pe față, ci au servit drept obiecte de cult în diferite practici magico-rituale, a căror desfășurare rămîne pentru noi obscură.

O altă categorie de măști o formează cele de paradă, mai frecvent descoperite în alte provincii romane decît în Dacia. Purtate de luptători în cadrul unor ceremonii militare erau turnate din bronz și acopereau fața în întregime lăsînd un mic spațiu liber pentru ochi. În Transilvania s-a găsit un frumos exemplar în castrul de la Gilău (jud. Cluj), încă nepublicat, iar un altul cunoaștem din Dobrogea la Hirșova (Carsium), datat în secolul II e.n.¹⁹. Bineînțeles, nici una dintre cele două măști de paradă nu le putem socoti analogii acceptabile pentru piesa de la Ilișua.

¹⁵ DA, III, 1, p. 215; 223; DA, IV, 1, p. 414—415; P. Ghiron-Bistagne, *op. cit.*, p. 253—254.

¹⁶ V. Canarache, *op. cit.*, p. 36, 173—186, nr. 254, 257, 259—260, 262—270, 277, 279.

¹⁷ E. Paul, *op. cit.*, p. 91—92, nr. 249—250, 258; *Die Römer an der Donau*, Petronell, 1973, p. 317, nr. 902; J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1963, p. 192, nr. 163, pl. 166—168.

¹⁸ Cf. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 117—119, fig. 37—38; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 100—101, pl. 114, fig. 21/10.

¹⁹ Masca de la Gilău a fost prezentată și expusă într-o expoziție temporară, alături de alte materiale rezultate din cercetările colegului Dan Isac. Pentru masca de coif de paradă, cf. V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 106—107.

În schimb, o mască inedită foarte asemănătoare s-a descoperit în cursul săpăturilor din importanta așezare romană de la Micăsasa (jud. Sibiu). Aceasta, incomplet păstrată, seamănă cu un perete de vas lucrat în tipar, avînd spațiul pentru ochi și gură tăiate inițial în lutul moale, iar nasul, judecînd după fragmentele ce-l mărginesc, probabil, fusese modelat cu mîna. Dimensiunile măștii, precum și orificiile vizibile pe margine dovedesc că ea a fost fixată pe față cu ajutorul unor sfori sau cureluse²⁰.

Dacă exemplarul de la Micăsasa constituie cea mai bună analogie pe care o cunoaștem din țară pentru masca de la Ilișua, subliniem că în alte provincii romane măștile de lut constituie descoperiri mai frecvente.

Cercetări mai vechi au scos la iveală exemplare a căror execuție pune în evidență, după părerea noastră, niște diferențe care impun clasificarea lor în două categorii: măști fără spațiu liber prevăzut pentru ochi și gură, adică pline, sau eventual cu orificii reduse în dreptul ochilor la dimensiunile unei pupile și a doua categorie măști, cu spațiu corespunzător ochilor și gurii, deci cu posibilitatea de a fi purtate pe față.

Din primul grup se cunosc mai multe fragmente păstrate la Muzeul din Bonn, provenite dintr-un centru de olărie de la Köln. Din păcate, nu se fac referiri exacte la dimensiunile fragmentelor, ele nefiind nici ilustrate. Discutînd utilitatea acestor măști, impropriei purtării pe față în cadrul unei ceremonii indiferent de natura ei, J. Klein opina pentru rolul lor de măști funerare sau de cult, în acest din urmă caz, orificiile de pe margine servind ținuturii în cuie pe un suport sau agățării undeva la vedere. Aceeași utilitate o avea, probabil, și o mască de lut cu reprezentarea unui luptător germanic, păstrată la Muzeul Britanic²¹.

Se mai cunosc o serie de măști fragmentare, în cazul cărora este greu de precizat dacă erau purtate sau nu pe față. Este cazul unui sfert dintr-o piesă descoperită în castrul de la Mautern (Austria), considerată de autori mască pentru față²², precum și al unui fragment din coafura unei măști feminine de la Xanten, datată pe la mijlocul secolului al II-lea e.n.²³.

O mască cu expresie tragică, de proveniență arhaică greacă, probabil, din Attica se păstrează în colecția Muzeului din Leipzig. Este lucrată din ceramică glazurată, cu o execuție artistică de mare finețe, mai ales prin perfecțiunea impresiei de teamă ce o degajă, cu sprincele accentuate și gura larg deschisă. Autorul, care o publică, consideră că este vorba despre o mască de tragedie antică, deși dimensiunile ei sînt ceva mai reduse decît ale unei fețe umane obișnuite²⁴.

²⁰ Mulțumim și pe această cale tov. Ioan Mitrofan, care ne-a permis referirea la această piesă inedită.

²¹ Cf. I. Klein, în *BJ*, 79, 1885, p. 178—182; P. Jacobsthal, în *Germania*, 16, 1932, p. 207—208.

²² Cf. *Die Römer an der Donau*. Petronell, 1973, p. 346, nr. 1044, fig. 50. Tot de la Mautern se mai cunosc cîteva măști cu reprezentări de animale datate în sec. II e.n. (cf. *op. cit.*, p. 346—347, nr. 1042 și 1045).

²³ U. Heimberg, în *BJ*, 176, 1976, p. 420—422, fig. 25/1—3.

²⁴ E. Paul, *op. cit.*, p. 19—20, 63, nr. 9, pl. 3.

Față de piesele discutate mai sus, din a doua categorie de măști care serveau efectiv rolului lor de bază, și anume, reprezentarea unui personaj și păstrarea anonimatului în cadrul serbărilor de cult rituale sau scenice, se cunosc câteva măști destul de asemănătoare cu exemplarul din colecția Torma. Astfel două măști, dintre care una foarte expresiv ilustrată, s-au descoperit la Worms și Köln, datate în secolul II e.n. Ambele sînt considerate de cercetătorii germani măști de cult, ca și alte exemplare citate, provenite din zona amfiteatrului de la Trier, unde se presupune că aveau loc spectacole în onoarea zeităților autohtone. După W. Binsfeld, aria de răspîndire a cultului *Matronae*-lor s-ar suprapune în mare parte celei a măștilor de lut²⁵.

În sfîrșit, de pe teritoriul Pannoniei, lângă Intercisa (Dunaujváros) a ieșit la lumină o mască de formă circulară, destul de plată ca aspect, avînd spațiile prevăzute pentru ochi și gură, precum și orificiile de fixare. În legătură cu aceasta se mai citează o mască descoperită în așezarea de olari de la Aquincum (Obuda), aceasta însă fără spațiu lăsat liber ochilor. La data descoperirii acestor piese în urmă cu aproximativ 50 de ani, probabil, datorită stadiului limitat al cercetărilor, se considera lipsa perforației pentru ochi, drept o caracteristică a măștilor provinciale. Astfel, masca de la Intercisa constituia o excepție de la regula generală²⁶. Credem că, înmulțindu-se între timp numărul descoperirilor unor astfel de piese, astăzi observația nu mai e valabilă, absența perforației pentru ochi indicînd, mai degrabă, faptul că masca era folosită cu rol simbolic, iar invers, prezența spațiilor necesare vederii dovedind că era purtată pe faț.

Apariția majorității măștilor de lut în Renania a adus după sine părerea exprimată de o serie de reputați specialiști germani și maghiari, potrivit căreia ar exista o legătură cauzală între folosirea măștilor de lut și cultele germanice²⁷.

Dacă într-adevăr practicile rituale din cadrul cultelor germanice utilizează, mai mult decît altele, măști de acest fel și nu e vorba doar de o coincidență datorată cercetărilor arheologice inegale ca intensitate pe diferite teritorii ale Imperiului roman, ar însemna ca aceste piese să apară în continuare în castre sau așezări unde este documentată staționarea unor trupe de neam germanic. Pe baza bibliografiei insuficiente ce ne-a stat la dispoziție, nu putem să ne exprimăm în această privință, deși trebuie să reamintim că în castrul de la Ilișua, deci, în zona descoperirii măștii în discuție, a staționat *Ala I Tungrorum Frontoniana*, în timp ce la Micăsasa nu este vorba de o populație germanică.

Rămîne să observăm că pînă acum aceste măști apar mai frecvent în castre sau în centre importante de olărie (Köln, Aquincum, Micăsasa).

Considerăm masca de la Ilișua—Cristeștii Ciceului un produs local, analog celui de la Micăsasa, databil între secolele II—III, prin analogie cu datarea celorlalte măști, mai degrabă, în secolul al II-lea e.n. Da-

²⁵ Cf. *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 300—301, E 134, pl. XV.

²⁶ Klara Sz. Póczy, în *ArchHung*, 36, 1957, p. 91—92, fig. 51, pl. 25/3.

²⁷ Cf. M. Bieber, *The history of the Greek and Roman Theatre*, London, 1939, cit și H. Kenner, în *JÖAI*, 38, 1950, p. 117 și W. Binsfeld, în *Landeskundliche Vierteljahrsblätter*, 12, 2, [1966], p. 47; Klara Sz. Póczy, *op. cit.*, p. 91—92, cu bibliografia citată.

torită dimensiunilor și caracteristicilor sale de prelucrare, masca a servit scopului pentru care a fost creată, fiind mai probabil purtată pe față în cadrul unor serbări de cult și nu doar arborată în mod simbolic. Comparînd ca realizare detaliile gurii cu ale altor măști similare folosite în spectacole sîntem tentați să considerăm piesa de la Ilișua mai potrivită pentru pantomimă, dar ar însemna să intrăm poate prea adînc în domeniul speculațiilor abstracte.

Este de așteptat ca în cursul cercetărilor arheologice viitoare să se descopere și alte obiecte de acest gen în caștre și centre importante de olărit, sau și mai firesc, din preajma zonei amfiteatrelor de la Ulpia Traiana, Micia și Porolissum.

IOANA HICA-CÎMPEANU

UN MASQUE EN ARGILE DÉCOUVERT DANS LA RÉGION D'ILIȘUA — CRISTEȘTII CICEULUI (DÉP. BISTRIȚA-NĂSAUD)

(Résumé)

La recherche sur le riche matériel qui constitue la donation faite par Torma Károly (v. *ActaMN*, XVII, 1980, p. 653—665 et *ActaMN*, XIX, 1982, p. 593—605), nous a offert la surprise d'identifier parmi les objets de l'époque romaine une pièce archéologique assez rare, non seulement en Transylvanie, mais aussi dans le reste du territoire de notre pays. Il s'agit d'un masque incomplète moulé en argile, ayant les dimensions et les traits du visage d'un homme barbu (fig. 1). Il était fixé sur la figure à l'aide de ficelles ou cordes en cuir qui passaient par les orifices pratiqués sur les bords de la pièce (fig. 3). Bien que les lèvres soient entrouvertes, le masque manque d'expressivité.

En énumérant d'autres types de masques découverts au cours des fouilles archéologiques, à partir de ceux en miniature trouvés dans les environs de *Cal-latis* — *Mangalia*, jusqu'aux appliques en bronze des *Piatra Roșie* et *Ocnîța* — *Buridava*, ou bien les masques de parade découvertes à *Gilău* (dép. Cluj) et à *Hirșova* — *Carsium*, on peut conclure qu'aucun d'entre eux ne peut être semblable à celui d'Ilișua — *Cristeștii Ciceului*, du point de vue de la technique de travail et de celui de l'emploi.

En échange la meilleure analogie pour la pièce dont nous parlons a été découverte dans un établissement de poterie romaine, à *Micăsasa* (dép. Sibiu). Ce masque n'est pas encore publié.

En parlant de l'utilité des masques de ce type trouvés dans d'autres régions de l'Empire Romain (*Germania*, *Pannonia*), plusieurs chercheurs, les considèrent masques rituels liés probablement aux cultes germaniques. L'exemplaire d'Ilișua — *Cristeștii Ciceului* appartient à la même catégorie et peut être incadré chronologiquement entre le II-ème et le III-ème siècle de notre ère.

VECHI INSCRIȚII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

Transilvania, pe întregul său cuprins, conservă un patrimoniu artistic și cultural românesc de o inestimabilă valoare, un adevărat tezaur pentru istoria noastră națională. Din Maramureș și Bihor pînă-n Țara Birsei ori Secuime, din Cîmpia transilvană și Valea Someșului în Hunedoara ori Mărginimea Sibiului, din țara Făgărașului în Munții Apuseni, întâlnești în cale, la tot pasul, monumentele istorice și de artă românească, unele de o apreciabilă vechime. Cunoașterea aprofundată a începuturilor și evoluției în timp a acestor monumente ridicate de românii transilvăneni, precum și a istoriei locale, este întregită, nu o dată, de inscripțiile săpate în piatră, dăltuite în lemn ori metale prețioase, pictate sau incizate în tencuiala zidurilor, fiecare din ele constituind importante izvoare documentare. Cu alte prilejuri am subliniat importanța deosebită a culegerii, publicării și interpretării inscripțiilor medievale, după criterii riguroși științifice¹.

Importanța pe care o au asemenea inscripții ne-a determinat cercetarea și transcrierea lor în vederea publicării, cu atât mai mult cu cît unele se deteriorează de la an la an. Cele mai multe din inscripțiile ce le publicăm, în rîndurile ce urmează, sînt inedite.

În satul Boița (jud. Sibiu), localitate așezată la intrarea în defileul Oltului, în care se afla în evul mediu vama dintre Țara Românească și Transilvania, alături de cetatea ce păzea trecătoarea², importante vestigii ne vorbesc de permanențele legături cu provincia de la sudul Carpaților.

Așezată în centrul satului Boița, pe o ridicătură împrejmuită de un zid de piatră, actuala biserică ortodoxă a fost ridicată între anii 1813—1822. Dovezi concludente ne vorbesc de existența unui edificiu de cult românesc mult mai vechi, dintre care amintim inscripția grecească pe piatră, încastrată în zidul nordic al pridvorului de sub turn, datînd din 15 iunie 1638.

Pătrunzînd în curtea bisericii din Boița pe sub o frumoasă poartă

¹ Marius Porumb, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *AIIA*, XXI, 1978, p. 307—318; M. Porumb, N. Sabău, *Vechi inscripții românești din județul Mureș (sec. XV—XVIII)*, în *Marisia*, VIII, 1978, p. 107—117; Marius Porumb, *Inscripții românești din Transilvania (sec. XIV—XVIII)*, în *AIIA*, XXII, 1979, p. 265—277.

² Privind cetatea Turnu Roșu, vezi V. Roth, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Sibiu, 1934, p. 12; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I. București, 1959, p. 267, 607—608; Ion Albescu, *Turnu Roșu*, București, 1966.

de zid, pictată în 1806 de Ioan Zugravul din Poplaca³, în fața intrării din partea de sud a edificiului se află o troiță de piatră, adusă aici din centrul satului. Starea de conservare este precară, datorată materialului perisabil, brațul stîng al crucii fiind în prezent rupt, iar inscripțiile în relief foarte tocite, ceea ce a îngreunat lectura lor. Înălțimea troiței monolite este de 234 cm, fără bază, iar lățimea brațelor de 30 cm. În zona centrală crucea este decorată cu un frumos relief reprezentînd o rozetă, realizată din arcuri și linii ce se întretaie, iar în spațiile libere au fost înscrise crini stilizate. Pe fața crucii se află o inscripție slavonă avînd următoarea traducere în limba română: „I(OA)N; L(U)CA; / IS(US) / M(A)T(EI); M(A)R(CU) / H(RISTO)S / + CU VOIA / TĂTĂLUI ȘI CU AJUTORUL / FIULUI / ȘI CU SĂVÎRȘIREA SFÎNTULUI / DUH AMIN / / VOLEAT 714 (8 ?)” (vezi fig. 1).

Pe latura stîngă a crucii, în partea de sus, se află o inscripție scrisă cu litere latine, în deceniul al cincilea al veacului al XVII-lea în care se vorbește de un oarecare Stoica Grecu (Stoika Gorog), probabil ctitorul troiței, ce fusese așezată pe drumul spre Țara Românească, în timpul principelui Gheorghe Rákóczi I. Inscripția este desigur ulterioară celei de pe fața troiței, fiind incizată, iar cel ce a scris-o nu cunoștea limba germană.

Pe aceeași latură stîngă a troiței de la Boița, se află în partea de jos o inscripție slavonă în relief, scrisă cu aceleași caractere ca inscripția de pe față. Traducerea inscripției este următoarea „*Pomenește Doamne întreg satul de la Boița*”.

Troița de la Boița, ridicată în deceniul al cincilea al secolului al XVII-lea, aparține stilistic și tipologic sculpturii din Țara Românească din epoca lui Matei Basarab (1632—1654). Motivul decorativ central, respectiv rozeta, ca și forma generală a monumentului, precum și inscripția scrisă cu litere frumos caligrafiate, presupun executarea monumentului de un meșter cioplitor de la sudul Carpaților, care a lucrat în satul transilvănean la cererea comunității românești, după cum arată ultima inscripție, cea din partea de jos⁴.

Epoca domniei lui Matei Basarab este cunoscută pentru importanța pe care domnitorul muntean o acordă întetirii relațiilor sale cu românii transilvăneni. Sînt cunoscute daniile făcute Mitropoliei bălgrădane, darurile acordate bisericii din Comana de Jos, precum și faptul că domnul

³ Păstrată în bune condiții, pictura porții de intrare în curtea bisericii din Boița înfățișează în partea superioară pe cei doisprezece apostoli, avînd în centru Sfînta Troiță la Mamvri. Pe o filacteră ținută de doi îngeri se află următoarea inscripție în limba română, cu litere chirilice: „*Cu ajutorul lui D(um)nezeu s-au zugrăvit această S(fin)ță poartă cu cheltuiala robilor lui D(um)nezeu Crăciun Marie deîmpreună cu părintele erei Ioan, ereița Stana și cu fiii lor. Anul 1806 iulie 12 și fiind purtător de grijă Ioan Rotar gociman. Ioan Zugrav ot Poplaca*”. Pentru acest zugrav activ la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului XIX vezi Ștefan Meteu, *Zugravii bisericilor române*, în ACMIT, 1926—1928, p. 129, 130.

⁴ Pentru analogii privind elementele decorative, dar și textul și caracterul literelor, vezi *Inscripțiile medievale ale României*, I. Orașul București, București, 1965, p. 470 și urm.; Tereza Sinigalia, *Trei pisanii din epoca lui Matei Basarab*, în BMI, 1974, nr. 2, p. 73—75.

Fig. 1 — Troița de la Boița.

Țării Românești este ctitorul bisericii Sfintul Nicolae din Porcești (Turnu Roșu)⁵.

Biserica din Porcești (Turnu Roșu), unde pisană din 1653 arată că monumentul a fost făcut „din temelie (de) creștinul Domnul Țării Rumânești, Io Matei Basaraba Voievod”⁶ primește ca podoabă a fațadelor exterioare un decor pictural, realizat la 1750 de zugravii Oprea, Mihail și Crăciun. Pe perețele de nord al bisericii în panoul înfățișând pe Maica Domnului cu pruncul în brațe apare semnătura celor trei zugravi și anul 1750:

ΩΡΤ
ΜΗΧΥΝΗ
ΚΡΥΓΗΝ
ΥΥΝ
Ι75

Fig. 2 — Inscricția din 1750 cu numele zugravilor de la Turnu Roșu.

La aproape un secol de la zidirea bisericii din Turnu Roșu, zugravii din 1750 au pictat pe vechii ctitori ai lăcașului, pe Matei Basarab și Doamna Elina, prezentând macheta monumentului. Acest neobișnuit tablou votiv, amplasat la exterior, într-un loc cu cea mai bună vizibilitate, își va fi avut o anumită menire într-o epocă în care luptele confesionale erau în toi, imaginea atestând ca un document, împreună cu pisană scrisă la 1753 și stema Țării Românești din firida de deasupra intrării, că biserica din satul de la intrarea în trecătoarea Oltului este ctitoria principelui muntean. Pe de altă parte putem presupune că tabloul votiv, ce înfățișează portrețele simbolice ale perechii princiare,

⁵ Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*. Sibiu, 1968, p. 141, 155. Despre o cruce de argint ce se află la Galda de Jos, dăruită unei biserici transilvănene de Matei Basarab, vezi E. Greceanu, I. Cristache-Panait, *Biserici românești din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, XI, 1966, nr. 4—6, p. 324; Carmen Petrișor, *Crucea de argint din Galda de Jos, donație a lui Matei Basarab*, în *Îndrumător pastoral*. Alba Iulia, II, 1978, p. 103—104.

⁶ Pisană de la Porcești (Turnu Roșu), scrisă pe o placă de piatră, a fost mutată pe fațada vestică a pridvorului închis. A fost publicată pentru prima oară de Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene*, II, București, 1906, p. 152.

avea menirea să cinstească memoria luminatului voievod român, ce sprijinise la vremea sa pe românii transilvăneni.

În general datele referitoare la împodobirea cu decor mural a unor monumente românești din Transilvania, ori cu privire la activitatea unor pictori, sînt relativ bogate, datorită numeroaselor inscripții păstrate pe stratul de pictură din interiorul bisericilor. Mai puține sînt inscripțiile referitoare la constructorii monumentelor românești transilvănene⁷. O asemenea inscripție de excepție se păstrează la biserica ortodoxă Adormirea Maicii Domnului din Sadu. Pe o cărămidă, încastrată ca o placă în zidul nordic al turnului clopotniță, se află următoarea inscripție scrisă cu litere chirilice⁸: „Zida(r) Oprea de la Făgăra(ș), 1757“.

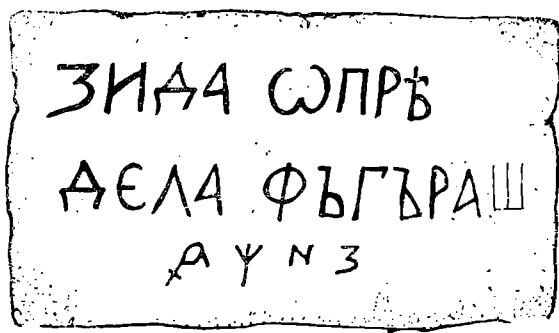

Fig. 3 — Inscripția de la Sadu din 1757.

Oprea zidarul este constructorul turnului clopotniță adăugat în 1757 mai vechii biserici din Sadu. Decorul turnului amintește de motive

⁷ La vechea biserică românească din Deva se păstra, pînă nu demult, o pisanie din 1727 care amintește pe constructorul monumentului — Todor Zidarul. Vezi Marius Porumb, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *AIIA*, XXI, 1978, p. 313. La bisericile de lemn inscripțiile ce cuprind numele constructorilor sînt mult mai numeroase. Vezi la I. Godea, I. Cristache-Panait, *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei. Bisericile de lemn*, Oradea, 1978; Ecaterina Cincheza-Buculei, *Cîteva date noi despre meșterii bisericilor de lemn din Maramureș, secolul al XVIII-lea*, în *SCIA*, tom. 27, 1980, p. 23 și urm.; *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, Cluj-Napoca, 1982.

⁸ Virgil Vătășianu, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea pînă în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 176 publică textul inscripției astfel: „zidar Ioan de la Făgăraș, 1757“; în schimb I. Cristache-Panait, *Considerații privind arhitectura românească de zid din Transilvania, secolul XVIII*, în *BMI*, 1973, nr. 2, p. 40, publică corect numele constructorului și greșit anul: „zidar Oprea de la Făgăraș 1756“.

asemănătoare întâlnite la clopotnița Mănăstirii Brincoveni, ori la fațada bisericii de la Mogoșoaia, meșterul realizând la Sadu „o fațadă excepțional de festivă”⁹. Este o dovadă cât se poate de elocventă că Oprea zidarul de la Făgăraș a cunoscut arhitectura românească de la sudul Carpaților, de unde s-a inspirat, preluând și adaptând motive decorative pentru edificiile pe care le-a ridicat. Avem, astfel, un exemplu concret al modului în care arhitectura brîncovenească s-a răspîndit în ambianța românească a Transilvaniei¹⁰.

MARIUS PORUMB

⁹ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 176.

¹⁰ Ioana Cristache-Panait, *Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului în lumina relațiilor cu Țara Românească*, în BMI, XXXIX, 1970, nr. 2, p. 30—32; Eugenia Greceanu, *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în BMI, XXXIX, 1970, nr. 2, p. 33—50.

Fig. 4 — Tabloul votiv din 1750 reprezentînd pe Matei Basarab și Doamna Elina la biserica din Turnu Roșu.

Fig. 5 — Turnul bisericii din Sadu, construit în 1757 de Oprea Zidarul.

CIRCULAȚIA CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI ÎN JUDEȚUL CLUJ (VI)

Această parte a lucrării noastre va cuprinde cărțile vechi românești de la bisericile ortodoxe din: Ardeova, Așchileu Mare, Belîșu Nou, Bogata de Sus, Buteni, Deleni, Dretea, Geaca, Gîrbou Dejului, Igriția, Muntele Filii, Osoi, Ploscoș, Șomcutu Mic, Târbuiu și Vinători.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Ardeova

358. *Evanghelie*, București, 1723.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu motive florale imprimate prin presare, iar în mijloc, o cruce; două închizători din metal și piele.

Conservată satisfăcător.

in—2° (28,5×19,8 cm); f. titlu + [3] f. + 180 f.

BRV, II, nr. 182; [4] f. + 180 f.

f. lr. — 28 r.: însemnare cu caractere chirilice: *M(es)eața fe[br]uarie, 24 de zi(le), văleat 1723. // Acea(s)tă sfîntă ca(r)te, anume Ev(anghe)lie // o a(u) cu(m)păra(t) jupînu(l) Stu(rz) di(n) Mănăștu(r) // pe 18 flori(n)ți și u(n) mărie(ș) și o a(u) da(t) pomană // în besereca di(n) A(r)deo[v]a pi(n)tru sufletu(l) dumisale // ... Scris-a(m) eu, popa Toade(r) // di(n) Mănăștu(r) de lo(c), ci(nd) a(u) trei(t) în popo(r) în Dretea // ...*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Așchileu Mare

359. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale și geometrice imprimate; urme de închizători.

Pielea ruptă la cotor și la colțuri, file pătate cu ceară.

in—2° (36×21,5 cm); f. titlu + 187 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

360. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale și geometrice imprimate; urme de închizători.

Pielea ruptă la cotor și la colțuri, ușoară deformare liniară.

in—2° (36×21,5 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

361. *Octoih*, Blaj, 1825.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o închizătoare și urmele celeilalte, chenar cu ornamente geometrice imprimate, în colțuri — motive florale, iar în mijloc — scena răstîgnirii.

Cotorul rupt, distrusă unitatea blocului de carte, file deteriorate mecanic.

in—4° (21,6×17,1 cm); f. titlu + 338 p. + p. 343—370 + p. 375—386 + p. 391—434 + 238 p.

BRV, III, nr. 1242; [1] f. + 434 p. + 239 p. + [2] p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Belişu Nou

362. *Liturghii*, Blaj, 1756.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente florale imprimate.

Distrusă unitatea cărții, file cu colțurile deteriorate.

in—4° (20,1×15 cm); f. titlu + 238 p. (numerotate greșit 230).

BRV, II, nr. 300; [1] f. + 230 p.

p. 4—23: însemnare cu caractere chirilice, datată 1782, *dechemvrie*, prin care se arată că *Urs Cirste* și soția au cumpărat cartea.

363. *Strastnic*, Blaj, 1773.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, aurite, iar în mijloc, o cruce; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (33,6×21,4 cm); f. titlu + 187 p.

BRV, II, nr. 382; [1] f. + 187 p.

p. 1—61: însemnare cu caractere chirilice, datată *luna lui aprilie, 4 zile, 1778*, autor *popa Nistoru Tomoșu // de la Vălcău Călățele*, arătând că *Marcu Dumitru* a cumpărat cartea cu 8 florini și a donat-o bisericii din *Vălcău Călățele*.

364. *Catavasier*, Blaj, 1793.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente vegetale imprimate, iar în mijloc, o cruce; două închizători din metal și piele. Conservată satisfăcător.

in—8° (16×9,5 cm); f. titlu + [2] f. + + 432 p.

BRV, IV, nr. 559; [3] f. + 426 p. + [3] f.

forțat lr.: însemnare cu caractere latine: *Această carte este a lui/*

Simeon Manu, /învățătoriu/ și jecte din /Mănăsturul Român.../

365. *Triodion*, Blaj, 1800.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente geometrice imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Conservată satisfăcător.

in—2° (35×22 cm); f. titlu + 630 p.

BRV, II, nr. 629; [1] f. + 630 p.

coperta întâi: însemnare cu caractere latine, datată *anul 1890 la 21/2 febr.*, autor *Ioan Dobra, învățători*, care spune că *Triodul* este al bisericii din *Giurcuța*.

366. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate, aurite; fragmente de închizători.

Lipsă în mare parte pielea de pe coperta a doua, distrusă unitatea cărții, primele file sînt desprinse și deteriorate mecanic, ultimele file sînt fragmentare și au urme de arsură.

in—2° (35,8×21 cm); f. titlu + 358 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

p. 40—62: însemnare cu caractere chirilice, datată 1806, autor popa Gaeriil, care arată că Buta Gherman a cumpărat cartea cu 12...? și a dat-o bisericii din Călățul Valcău.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Bogata de Sus*367. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente florale imprimate.

Legătura ruptă la cotor și colțuri, file cu pete de ceară.

in—2° (31,5×20,5 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

forțat: însemnare cu caractere latine, datată 1912, martie, 30, autor Michail Cherebețiu, arătînd că văduva Paladia Toderean din Bogata Română a cumpărat cartea cu 11 coroane pentru biserica din Bogata de Sus în locul Straj-nicului ars împreună cu s./biserica în anul lui 1911, maiu/16.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Buteni*368. *Antologhion*, Căldărușani, 1766.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate, aurite; urme de închizători.

Cotorul deteriorat, cîteva file restaurate.

in—2° (29,8×9,5 cm); f. titlu + [1] f. + 545 f. (numerotate greșit 546).

BRV, IV, nr. 133; [2] f. + peste 540.

f. 238 r.—262 r: însemnare cu caractere chirilice, datată 1839, în luna lui dechemvrie, 25 zile, autor Toma Galea, diac și notariu la...? în Butene, menționînd că aceste // cărți, adecă Minei, și Apostoler și Oŧtoih și // [P]saltire... și alte cărți deodată s-au legat... // și au // plătit pentru dinsele // 11 unsprezece zloți, bani // de argint dintr-a // eclesii... f. 317 v.—334 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1767, luna lui // innuarei 18 //, autor popa Ghiorgghi, arată că această... carte // anume Mineiu o [a]u luat // satul Butenari // ...anume de la diacu Toma / din Răstorțu // anume dreptu 27 de flori(nți) // și o [a]u pus în besere-că // ...

369. *Penticostarion*, Blaj, 1768.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Lipsă cotorul și prima copertă, file perforate de cari.

in—2° (34,8×21 cm); f. titlu + [1] f. + 202 f.

BRV, IV, nr. 143; [2] f. + 202 f.

f. 47 v.—61 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată *mesița mai, 29 de zile, 1789*, autor *Mărian diacu din Butene*, atestînd că această carte au cumpărat-o feciorii lui *Stanciu Ștefan... și au dat drept nouă florinți pe carte în Blaj // și o au pus în beserica Butenarilor // ...*

f. 174 r.—186 r.: însemnare cu caractere latine, datată *Butene, 1870, septembrie 20*, autor *Thoma Galea*, amintind despre construirea bisericii în anul 1851:

370. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Lipsă cotorul, cîteva file desprinse.

în—2° (34×21,5 cm); f. titlu + 247 f. (numerotate greșit 236).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 70 v.—84 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată *mesița iunie, 26 de zile // văleat 1791*, autor *Mărian diacu din Butene*, arată că Triodul l-au cu[m]părat satul *Butenari // cu zece florinți din Blaj și l-au pus // în beserica din Butene... // și au cummpărat // o dată Triodul și Eva(n)ghelie și Pinteocostariu // și au dat pe ele trizeci și unul de florinți.*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Deleni

371. *Biblia*, Blaj, 1795.

Lipsă legătura, filele de la sfîrșit desprinse, filele perforate de cari. în—2° (39×24,2 cm); f. titlu + [9] f. + 894 p. + 248 p. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 595; [10] f. + 894 + 246 p.

372. *Liturghii*, Blaj, 1807.

Legătura în carton.

File deteriorate mecanic.

în—4° (21,5×16,7 cm); f. titlu + [1] f. + 204 p.

BRV, II, nr. 721; [2] f + 204 p.

373. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura cu pînză neagră aplicată pe carton, o cruce imprimată, aurită. Cotorul desprins.

în—2° (34×21 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Dretea

374. *Evangelie*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente geometrice și florale imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

Ușoară deformare liniară, cîteva file pătate.

în—2° (33×21 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. + [1] p.

BRV, III, nr. 940; [4] f. + 346 p. + [1] p.

Înainte de f. titlu este atașată ulterior o filă pe care sînt menționați donatorii *Kerekes Dávid* și *Szigethi Susana*.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Geaca

375. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, Isus și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate; o închizătoare și fragmente ale celeilalte.

File zdrențuite, file fragmentare, file pătate.

în—2° (31,7×21,5 cm); f. titlu (legată invers) + 156 p. + [6] f. + p. 157—1136 (numerotate greșit) + 63 p.

BRV, IV, nr. 448; [1] f. + 1149 + 63 f.

p. 1—81: însemnare cu caractere chirilice, fragmentar lizibilă, datată 1785, *deche(m)orie în 4*, atestînd cumpărarea cărții cu douăzeci de florinți și donarea ei bisericii din Geaca.

376. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, aurite; urme de închizători.

File pătate, file desprinse și deteriorate mecanic, file restaurate defectuos. în—2° (34,5×21 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

forzat: însemnare cu caractere latine, datată *Geaca, 10 april 1902*, referitoare la legarea cărții.

p. 182—193: însemnare cu caractere chirilice, datată 23 ap. [1]826, prin care se arată că *Șimon Lina* a dat cartea bisericii din Geaca.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Gîrboul Dejului

377. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente geometrice imprimate; două închizători din metal și piele. Conservată satisfăcător.

în—4° (19×15,7 cm); f. titlu + 123 f. + f. 125—211 + 104 f.

BRV, II, nr. 371; [2] f. + 211 f. + 104 f.

378. *Evanghelie*, București, 1742.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Legătura restaurată și deteriorată, file deteriorate mecanic.

în—2° (31,2×20,8 cm); f. titlu + [3] f. + 180 f.

BRV, II, nr. 224; [4] f. + 180 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice: *Să să știe cum că am dat această / Evanghelie la Igrîție zălog pe / zece zloți pe chizășia lui / Petrișan Vasilică și pe a lui / Muntean Tulică / și am da[t] eu, Velea Niculae de la / Budușu anu[l] 1813 luna / lui mai 24. / Alții nime să nu o poată scoate / numai eu. //*

379. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate; fragmente de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—2° (30,8×20,5 cm); f. titlu + 30 p. + p. 75—84 + p. 91—108 + p. 127—150 (numerotate greșit).

BRV, IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

380. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn; închizători fragmentare.

Legătura restaurată defectuos și pielea parțial lipsă, file perforate de cari.

in—2° (36,8×21,5 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

381. *Penticostarion*, Sibiu, 1805.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate; închizători fragmentare.

Conservată satisfăcător.

in—2° (35,3×22,3 cm); f. titlu + 362 p.

BRV, II, nr. 685; [1] f. + 362 p.

p. 1—11: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Penticostariu s-au cum-părat cu cheltuiala a tot satului din banii // bisericii, cu 14 florinți vonaș(i) // pă sama bisericii din Igriția //* ...

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă Muntele Filii*382. *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente tipografice imprimate; închizători fragmentare.

Multe file pătate.

in—4° (26,2×17,6 cm); f. titlu lipsă; 414 f. + [1] f. + f. 415.

BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 62 v.—82 r.: însemnare cu caractere chirilice: *Aceasta // sfântă carte //* o au // plătitu Bitca Lupu // cu Bitca Simion // cu 14 // florinți // ... anume Poucenie de la Muntele // Filii // ... și aceasta // să rămie // la beserecă // la Muntele // Filii de Susu //

383. *Strastnic*, Blaj, 1753.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente geometrice; închizători fragmentare.

Filele de la sfârșit restaurate defectuos.

in—2° (31,3×19,7 cm); f. titlu + [1] f. + 187 p. (numerotate greșit).

BRV, IV, nr. 290; [2] f. + 179 f.

p. 28—40: însemnare cu caractere chirilice: *Această... carte, anume Strast(nic) // l-a(u) cu(m)părat Toadere Mărian... //* și cine s-ar afla să o mute di(n) bișe)reca // Săcelului ... //

384. *Octoih*, Blaj, 1770.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente tipografice imprimate; două închizători din metal și piele.

Citeva file pătate și deteriorate mecanic.

in—4° (20×16,4 cm); f. titlu + 211 f. + 104 f.

BRV, II, nr. 371; [2] f. + 211 + 104 f.

p. 202—213: însemnare cu caractere chirilice: *Această... // carte, anume // Oftaiu // o au plătitu // Crișan // Veselie // de la Muntele // Filii de Susu // cu 2 zloți // și o au datu // la besereca // la Muntele // Filii de Susu //*

385. *Triodion*, Blaj, 1771.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente tipografice imprimate; două închizători din metal și piele.

Ultimele file pătate.

in—2° (32,3×20,4 cm); f. titlu + [1] f. + 247 f. (numerotate greșit).

BRV, IV, nr. 151; [2] f. + 237 f. sau [1] f. + 236 f. + [1] f.

f. 113 r.—144 r.: însemnare cu caractere chirilice: *În anu(l) o mie șapte sute o-/ptzeci noo, în luna lui se(p)te[m]vrie // în 30 de zile // această carte // anume Triod o au cumpărat // Vi(n)că Găvrilă, fecioru(l) lui // Vi(n)că Simio(n) // și o au datu la beserecă // la Mu(n)tele Bă(i)șorii și o au da(t) // într-acesta chip // că Vi(n)că Gavril au tăetu pă Șo(l)ca // Todoru înt(r)-o picioru cu săcure și // Șolca Todoru au muri(t) într-aceea zi di(n) // tăietura aceea ... și o au da(t) ca să le fie poma(n)ă ... // și cine s-ar întâmpla să-(l) // fure sau să-(l) înstreineze // de la besereca no(as)tră de la Mu(n)tele // Băișorii ... // în anu(l) 1789 // în luna lui se(p)te[m]vrie în 30 de zile // Scris-am eu, po(p)a Ursu //*

386. *Evangelie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, o cruce, cei patru evangheliști și chenar cu ornamente florale imprimate, aurite; două închizători din metal și piele.

Ultimele file pătate.

in—2° (33,5×21,5 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

387. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente florale imprimate, aurite; închizători fragmentare.

Lemnul copertei a doua rupt pe verticală, deformare liniară, marginea de jos a filelor deteriorată.

in—2° (35×21,8 cm); f. titlu + 264 p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Osoi*388. *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, lipsă prima copertă, câteva file de la început desprinse și fragmentare, mai multe file deteriorate mecanic.

în—4° (25,5×17 cm); f. titlu lipsă; [2] f. + f. 8—296 + f. 300—415. BRV, I, nr. 115; [3] f. + 415 f.

f. 9 r.—21 r.: însemnare cu caractere chirilice, lizibilă fragmentar, cerneala fiind stinsă, care menționează cartea la biserica din Osoi în 1782.

389. *Penticostarion*, Rimnic, 1743.

Legătura în piele roșie aplicată pe lemn, în colțuri este câte un cerc având imprimată câte o figură zoomorfă; o închizătoare fragmentară și urmele celeilalte.

Două file desprinse.

în—2° (30,8×20,2 cm); f. titlu + [2] f. + 250 f. (numerotate greșit)

BRV, II, nr. 233; [3] f. + 257 f.

f. 81 r.—85 r.: însemnare cu caractere chirilice, nedată, autor *Pop Gligor*, atestând cumpărarea cărții de la *Gheorghe din ...*?

390. *Triodion*, București, 1747.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente florale imprimate; o închizătoare și urmele celeilalte.

Conservată satisfăcător.

în—2° (30,5×20,8 cm); f. titlu + [1] f. + 353 f. + f. 355.

BRV, IV, nr. 93; [2] f. + 355 f.

coperta întâi: însemnare cu caractere chirilice: *Acest Triod îi a satului / Osoiu, 1834. //*

forzat: însemnare cu caractere chirilice: *Acest / Triod îi prin / cheltuiala / satului. / Scris-am eu, / popa Gligor.*

391. *Evangelhie*, Blaj, 1765.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente geometrice imprimate; două închizători din metal și piele. Conservată satisfăcător.

în—2° (31×20 cm); f. titlu + [3] f. + 346 p. (numerotate greșit) + [1] p.

BRV, II, nr. 342; [4] f. + 363 p.

p. 1—53: însemnare cu caractere chirilice, dată *anul 1841, luna / lui martie 23*, autor *Pop Gligor*, / *parohul Osoiului neunit*, care amintește cumpărarea cărții de la *Ungur Todor din Panticeu* și donarea ei bisericii din Osoi.

392. *Evangelhie*, Blaj, 1776.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii, cei patru evangheliști și chenar cu ornamente florale imprimate; închizători fragmentare.

Cotorul lipsă, prima copertă desprinsă.

în—2° (33×21 cm); f. titlu + [3] f. + 344 p.

BRV, II, nr. 394; [4] f. + 344 p.

p. 1—17: însemnare cu caractere chirilice, nedată, autor *popa Mate(i) din Codor, notarș sobornicesc*, prin care se arată că *Evangelhia* a fost cumpărată de cițiva săteni pentru biserică.

coperta întâi: însemnare cu caractere latine, dată *5 iuliu 1901*, autor *Alexandru Pop*, arătând că *Evangelhia* a fost dată bisericii greco-cato-lice din Osoiu, *filială nou convertită aparținătoare parochii Hușmezeu.*

393. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Lipsă cotorul, distrusă unitatea blocului de carte.

in—2° (33,6×21,5 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

394. *Apostol*, Blaj, 1814.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate; o închizătoare din metal și piele și urmele celeilalte.

Cîteva file desprinse și deteriorate mecanic.

in—2° (36×22 cm); f. titlu + 264 p.

BRV, III, nr. 845; [1] f. + 264 p.

p. 1—51: însemnare cu caractere chirilice, lizibilă fragmentar, referitoare la donarea cărții bisericii din Osoiu.

395. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente geometrice imprimate, aurite; două închizători din metal și piele.

Cotorul fragmentar, distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—2° (35,4×22,4 cm), f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

forzat: însemnare cu caractere latine: *S-au cumpărat în anul 1883 prin fiul subscrisului, / Roman Pop fiind student în Blasiu prin spesele lui / Ioan Pop... și donată bisericii gr. or. / din parochia Osoiu. Tot în anul acesta în ianuar / am fost introdus și subscrisul de paroch. / Ion Filimon Pop. //*

*Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Ploscoș*396. *Evanghelie*, Rîmnic, 1746.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și chenar cu ornamente fitomorfe imprimate, urme de închizători.

Legătura ruptă la cotor, file deteriorate mecanic, file pătate.

in—2° (30,5×21 cm); f. titlu + [3] f. + 159 f. (numerotate greșit)

BRV, II, nr. 246; [4] f. + 164 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice, amintind răscumpărarea cărții cu 10 Rf. și patru merțe de cucuruz.

f. 1 r.—11 r.: însemnare cu caractere chirilice, datată 1779, iunie, 14 zile, arătînd că *Faur Filip* a cumpărat *Evanghelia cu zece florinți vonași și patru merță de // cucuruz, umblînd cucuruzul cu opt potori / mierța //* pentru biserica din Cristiș.

397. *Minologhion*, Blaj, 1781.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții, filele de la început desprinse și deteriorate mecanic, file fragmentare.

in—2° (33,5×22,5 cm); f. titlu lipsă; 73 p. + p. 77—156 + [6] f. + p. 157—1136 (numerotate greșit) + 63 p.

coperta a doua: însemnare cu caractere chirilice, datată 1823, *dechem-vrie, 20 de zile: Această carte, adevă Mi-/nei este a sfintei și cinstitei biserici a / Torzii de Jos neuni-/tei.*

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Șomcutu Mic

398. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele roșie aplicată pe carton, o cruce și chenar cu ornamente tipografice imprimate.

Ușoară deformare liniară, file cu pete de ceară.

in—2° (34,7×21,8 cm); f. titlu + 316 p. + p. 319—630.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Târbpiu

399. *Euhologhion*, București, 1722.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate; urme de închizători.

Pielea deteriorată și roasă, câteva file desprinse.

in—4° (18,6×12 cm); f. titlu + [6] f. + p. 3—12 + [2] f. albe + p. 15—212 + p. 221—228 + p. 237—310 + p. 315—555 + [4] p. manuscris + [3] p. albe

BRV, IV, nr. 57; [7] f. + 555 p.

400. *Molitvenic*, Rîmnic, 1782.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, două închizători din metal și piele.

Pielea legăturii roasă, cotorul rupt, file desprinse, file deteriorate.

in—4° (19×14,5 cm); f. titlu + [3] f. + 77 f. + f. 81—142 + f. 144—206 + f. 223—279 + [1] f. albă + f. 281—360.

BRV, II, nr. 453; [4] f. + peste 358 p.

401. *Octoih*, Blaj, 1792.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, iar în colțuri, ornamente florale; două închizători din metal și piele.

in—4° (19,1×15,5 cm); f. titlu + 224 p. + [6] f. manuscris + p. 233—424 + 196 p.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 + 196 p.

402. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice, în colțuri, ornamente florale; două închizători din metal și piele. Trei file desprinse.

in—2° (31,5×21,5 cm); f. titlu + 258 p.

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

403. *Strastnic*, Blaj, 1804.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Lipsă cotorul, distrusă unitatea blocului de carte, file pătate cu ceară.

in—2° (33,5×22 cm); f. titlu + 98 p. (numerotate greșit) + p. 105, 106 + p. 111—146 + p. 151—154 + p. 159—217 (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 674; [1] f. + 218 p.

p. 206—217: însemnare cu caractere chirilice, autor *protopop Petru*, amintește cumpărarea cărții în anul 1806, 14 febr. de către *Cubleșan Ghiran*, care a donat-o bisericii din Jichișu de Jos.

404. *Liturghii*, Blaj, 1807.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente geometrice imprimate, iar în colțuri, motive florale.

Mai multe file sînt desprinse.

in—4° (20,4×16 cm); f. titlu + [1] f. + 199 p. + p. 200 albă + p. 201—204.

BRV, II, nr. 721; [2] f. + 204 p.

405. *Catavasier*, Sibiu, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, o cruce și ornamente florale imprimate, aurite; urme de închizători.

Legătura perforată de cari.

in—8° (17,5×10,3 cm); 270 p. cu f. titlu + [1] f.

BRV, III, nr. 935; 270 p. + [1] f.

406. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, scena răstignirii și chenar cu ornamente geometrice imprimate.

Conservată satisfăcător.

in—2° (23,3×20,7 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

Cartea veche românească la biserica ortodoxă română Vinători

407. *Chiriadodromion*, București, 1732.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și un frumos chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Cotorul deteriorat, coperta a doua și ultimele două file desprinse.

in—2° (28,8×19,7 cm); f. titlu + [3] f. + 411 f.

BRV, II, nr. 205; [4] f. + 414 f.

408. *Octoih*, Blaj, 1792.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate; urme de închizători.

Distrusă unitatea cărții și a blocului de carte.

in—4° (21,5×17,5 cm); f. titlu + 406 p. + p. 409—424 + 196 p. + [1] p.

BRV, II, nr. 556; [2] f. + 424 + 196 p.

409. *Liturghii*, Sibiu, 1798.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate, iar în colțuri, ornamente florale; o închizătoare din metal și piele și urmele celeilalte.

Legătura și filele perforate de anobiide.

in—4° (22,3×18 cm); f. titlu + [1] f. + 54 p. + p. 57—336.

BRV, II, nr. 615; [2] f. + 336 p.

410. *Apostol*, Blaj, 1802.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente florale imprimate; o închizătoare din metal și piele și urmele celeilalte.

Cotorul deteriorat, primele file perforate de cari.

in-2° (34,9×22,8 cm); f. titlu + 258 p. (numerotate greșit)

BRV, II, nr. 644; [1] f. + 258 p.

411. *Evanghelie*, Sibiu, 1806.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente tipografice imprimate, aurite și cei patru evangheliști; o închizătoare din metal și piele și fragmente ale celeilalte.

Legătura perforată de anobiide.

in-2° (36×21,5 cm); f. titlu + [2] f. + 276 p. (numerotate greșit).

BRV, II, nr. 699; 178 f.

412. *Penticostarion*, Blaj, 1808.

Legătura în piele maron aplicată pe lemn, chenar cu ornamente geometrice imprimate prin presare, iar în colțuri ornamente florale; urme de închizători.

Legătura roasă.

in-2° (34×21 cm); f. titlu + 212 f.

BRV, III, nr. 746; [1] f. + 212 f.

forzat: însemnare cu caractere chirilice: *In anu[l] 1817 au fost foamete mare/cît au murit oamin[i] mulți de foame,/ că au mîncat coceni de cucuruzi și ...? de tufă/și au fost vica de cucuruzi/cu 20 de sloți. Și au esit atuncea/împăratul în țară să vază ade-/vărata-i au ba și au șezut în Cluj/12 zile și s-au adunat la el/oamini mulți săraci și au/cunpărat 300 de coți de/pînză și i-au înbrăcat pre (toți).//*

413. *Triodion*, Blaj, 1813.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, scena răstignirii și chenar cu ornamente florale imprimate, aurite.

Conservată satisfăcător.

in-2° (33×21 cm); f. titlu + 624 p. + p. 629, 630.

BRV, III, nr. 836; [1] f. + 630 p.

414. *Strastnic*, Blaj, 1817.

Legătura în piele maron aplicată pe carton, chenar cu ornamente tipografice imprimate, aurite, iar în mijloc, un ornament de compoziție tipografică.

Cîteva file pătate cu ceară.

in-2° (32,7×20,6 cm); f. titlu + 217 p.

BRV, III, nr. 947; [1] f. + 217 p.

DATE DESPRE CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHĂ DIN MARAMUREȘ

Cartea tipărită și manuscrisă din bisericile Maramureșului a atras atenția istoricilor culturii noastre vechi încă de la începutul secolului, cînd Nicolae Iorga valorifica o parte însemnată din zestrea transilvăneană de cărți românești vechi în ale sale *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene* (1906). Datorită îndemnurilor marelui istoric, preocupările maramureșanului Ioan Birlea s-au materializat în lucrarea rămasă clasică despre *Însemnările din bisericile Maramureșului* (1909). Cu timpul, acestor preocupări se vor asocia altele, e adevărat de valoare mai redusă, legate de numele lui Gh. Bran¹, Aurel Socolan² și Sofron Vlad³, la care s-ar cuveni adăugate diversele contribuții privind aspecte dispare din trecutul culturii Maramureșului.

Bogatulor date oferite de lucrările menționate dorim să le alăturăm altele noi, în mare parte inedite, datorate valorificării unui număr de 94 de inventare bisericesti, întocmite, între 1857—1942, pentru 78 de localități maramureșene și 81 de biserici existente în acestea.

Considerații asupra valorii acestor inventare și precizări asupra modalităților adoptate pentru prelucrarea lor, am prezentat cu alt prilej⁴, în continuare mărginindu-ne la prelucrarea celor 94 de inventare.

I. APȘA DE JOS, azi în U.R.S.S., beneficiul de jos, 4 octombrie 1912: *Apostol*, *Catavasier*, *Minei*, *Molitvelnic*, *Octoih mic*, *Penticostar*, *Strastnic* și *Triod*, toate tipărite la Blaj și Sibiu¹; *Evanghelie*, Blaj, 1776; *Evanghelie*, Blaj, 1861 și *Liturgier*, Sibiu, 1798 (Arhivele Statului Cluj, Fond Episcopia gr. cat. Cluj—Gherla, Doc. nr. 9773/1912. În continuare, deoarece întreg materialul provine din același fond arhivistic, precizăm în paranteze doar numărul și anul documentului).

1. Ioan Birlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 1—2 consemnează la biserica din Josani a Apșei de Jos următoarele tipăriri: *Antologhion*, Rimnic, 1737; *Apostol*, Blaj, 1802; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Evanghelie*, Blaj, 1776; *Evanghelie*, Blaj, 1817; *Liturgier*, Sibiu, 1798; *Octoih*, Blaj, 1792; *Penticostar*, Sibiu, 1805 și *Triod*, Blaj, 1800. Mai târziu, Gh. Bran (*Rarități bibliografice în bisericile maramureșene*, în *Graiul Maramureșului*, IV, 1935, nr. 94, p. 3) semnală existența a două noi cărți: *Minologhion*, Blaj, 1781 și *Penticostar*, Blaj, 1768.

¹ *Rarități bibliografice în bisericile maramureșene*, în *Graiul Maramureșului*, IV(1935), nr. 94, p. 3.

² *Circulația cărții vechi românești în nord-vestul Transilvaniei*, în *Marmația*, I(1969), p. 29—32 și *Circulația în Maramureș a cărților românești tipărite în Moldova pînă la 1850*, în *Marmația*, II(1971), p. 144—152.

³ *Prezența cărții rimnicene din secolul al XVIII-lea în Transilvania și Banat*, în *Mitropolia Ardealului*, XXIV(1979), nr. 4—6, p. 319—346.

⁴ Avram Andea, Susana Andea, *Date despre cartea românească veche din județul Satu Mare*, în *StCom Satu Mare*, V—VI(1981—1982), p. 211—222.

II. ARIEȘU DE PĂDURE, 31 ianuarie 1859: *Apostol*, Blaj, 1814; *Catavasier*, Buda, 1818; *Cazanie*, „bătrână, veche, necetivere”, scrisă cu mîna în românește: *Evangelhie*, Blaj, 1765; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Liturghier*, București, 1729; *Minologhion*, Blaj, 1838; *Molitvelnic*, vechi, rău; *Molitvelnic*, Sibiu, 1833; *Octoih*, vechi, rău; *Octoih*, Tîrgoviște, 1712; *Penticostar*, Sibiu, 1841; *Strastnic*, Buda, 1816 legat împreună cu *Triodul*, Buda, 1816 (3328/1859).

III. ASUAJU DE JOS, 23 martie 1917: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Evangelhie*, Blaj, chirilice; *Evangelhie*, Blaj, 1900; *Evhologhion*; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (1597/1917).

IV. BĂSEȘTI, 28 februarie 1916: *Evangelhie*, în șapte limbi; *Evangelhie*, latine; *Evhologhion*, chirilice; *Penticostar* (2907/1916)¹.

1. N. Iorga, în *Scrisori și inscripții ardelen și maramureșene*, II, București, 1906, p. 44—46 consemnează cărțile: *Apostol*, 1784; *Evangelhie* 1776; *Liturghier*, 1775; *Minei*; *Molitvelnic*, 1741; *Octoih*; *Octoih mic* de sec. 18; *Penticostar*, 1808; *Strastnic* de sec. 18 și *Triod*, 1771. În anul 1910 cantorul avea un exemplar din *Cazania* lui Varlaam (cf. Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor*. Sec. XVI—XVII, Oradea, 1977, p. 52—53).

V. BERCHEZOAIA, 24 decembrie 1858: *Apostol*, București, 1747¹; *Carte de învățături creștinești*, Blaj, 1806²; *Catavasier*, București, fără an; *Cazanie*, București, 1748¹; *Evangelhie*, Blaj, 1776; *Evangelhie*, Blaj, 1776, „dată la poporu din Gaura” (Valea Chioarului); *Liturghier*, Blaj, 1756; *Minologhion*, Blaj, 175...³; *Molitvelnic*, București, 1729; *Octoih*, București, 1742¹; *Orologhion* (Ceaslov), Blaj, 1850; *Prasnicar*, scris cu mîna; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, 1771 (Diverse 2/1858).

1. Lipsă în *Bibliografia românească veche* (BRV) și la Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche* (CBRV). Existența, la anii menționați, a unor ediții de Rimnic ne face să credem că preotul a trecut greșit în inventar Bucureștiul drept loc de tipărire.

2. De Ioan Bob.

3. Dacă aceste prime trei slove-cifre sînt corect citite de preot, înseamnă că avem ediția din 1751 (BRV, IV/71).

VI. BERINȚA, 9 mai 1915: *Apostol*, Blaj, 1802; *Evangelhie*, veche, legată în piele galbenă; *Evhologhion*, vechi; *Evhologhion*, Blaj; *Liturghier*, vechi; *Minei*, vechi; *Octoih mare*, stricat; *Octoih mic*, Blaj; *Psaltire*, Sibiu, 1857; *Strastnic*, Blaj, 1771¹ (6043/1916).

1. Lipsă în BRV și CBRV. Probabil este ediția din 1773, preotul citind greșit cifra unităților.

VII. BISERICA ALBĂ, azi în U.R.S.S., 30 ianuarie 1867: *Apostol*; *Catavasier*; *Evangelhie*; *Evangelhie*, învelită în argint de Demetriu Kökenyesdi; *Evhologhion*; *Liturghier*; *Minei*; *Octoih*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Psaltire*; *S. Scriptură. Testamentul Nou și Vechi*; *Strastnic*; *Triod* și un „antemis cu inscripție rusească” (392/1867)¹.

1. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 27—28 dă următoarele cărți: *Apostol*, Blaj, 1766; *Ceaslov*, Tîrgoviște, 1715; *Catavasier*, Rădăuți, 1744; *Evangelhie*, Blaj, 1776; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, Blaj, 1783; *Penticostar*, fără foaia de titlu; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, fără foaia de titlu.

VIII. BOGDAN VODĂ (Cuhea), 13 mai 1917: *Apostol*, chirilice; *Evanghelie*, chirilice; *Evanghelie*, latine; *Evhologhion*, chirilice; *Evhologhion*, latine; *Minei*, chirilice; *Octoih*, chirilice; *Strastnic*, chirilice și *Triod*, chirilice (2520/1917)¹.

1. N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 83 înregistrează, după o notiță de la I. Mihály din Sighet, existența unei copii a *Evangheliei* lui Șerban Cantacuzino. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 82—85 consemnează un *Antologhion*, fără titlu; *Antologhion* slavon, fără titlu; *Apostol*, fără titlu (însemnare 1791); *Catavasier*, Blaj, 1762; *Ceaslov*, Blaj, 1766; *Evanghelie*, București, 1760; *Evanghelie* rusească, fără titlu; *Evanghelie* rusească, 1636; *Evhologhion*, fără titlu (însemnare 1774); *Liturghier*, Iași, 1759; *Octoih*, Rîmnic, 1750; *Octoih* rusec, manuscris; *Octoih* slavon, manuscris; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Polustav*, Blaj, 1793; *Psaltire*, Sibiu, 1847; *Strastnic*, Blaj, 1773; *Triod* 1664 și *Triod*, Blaj, 1771. Atanasie Popa, în *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal* (în ACMIT, 1930—1931, p. 227) consemnează: *Apostol*, 1710—1720; *Catavasier* mic, 1762; *Ceaslov*, 1802; *Ceaslov*, Blaj, 1766; *Minei* mare, Blaj, de pe la 1780; *Octoih*, 1746; *Octoih*, Rîmnic, 1742; *Penticostar*, Blaj, 1768 și *Triod*, Blaj, 1771. Deosebit de aceștia, Gh. Bran, *op. cit.*, reține existența la Cuhea a unui *Apostol* de Blaj (1767).

IX. BORȘA DE JOS, 24 ianuarie 1860: *Catavasier*, *Epistolație*, 1683¹; *Evanghelie*, București, 1742; *Liturghier*, nou; *Liturghier*, vechi; *Minologhion*; *Minologhion*, 1781²; *Octoih*; *Orologhion*, Rădăuți, 1745; *Noul Testament*³; *Penticostar*, Iași, 1783⁴; *Propovedaniile clainiene*; *Strastnic*; *Triod* și *Ucitelnă*⁵ (Diverse 1860)⁶.

1. *Apostol*.

2. Blaj.

3. Posibil ediția de la Bălgrad (1648). Exemplar neînregistrat atât de Ioan Bîrlea, cât și de Aurel Socolan.

4. Lipsă în BRV și CBRV. Ediții de Iași, pînă la 1831, ale *Penticostarului* se cunosc din anii 1753 (BRV, II/123—120) și 1800 (BRV, II/420). Dacă anul este greșit, prin confuzia posibilă în lectura slovei-cifre a zecilor, exemplarul de față poate data din 1753.

5. Adică *Cazanie*, probabil a lui Varlaam (vezi Ioan Bîrlea).

6. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 28—34 consemnează: *Apostol*, 1683; *Apostol*, Blaj, 1878; *Apostol* manuscris; *Catavasier*, Blaj, 1793; *Cazania* lui Varlaam; *Ceaslov*, Rădăuți, 1745; *Evanghelie*, București, 1742; *Evanghelie* manuscrisă; *Evhologhion*, fără titlu (însemnare 1771); *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, București, 1746; *Octoih*, Buda, 1846; *Octoih* slavon, manuscris; *Penticostar*, fără titlu (însemnare 1769); *Penticostar*, Blaj, 1808; *Penticostar* slavo-român, Buzău, 7272 (de fapt 1701); *Strastnic*, fără titlu; *Triod*, București, 1747 și *Triod* slavon, manuscris.

X. BORȘA DE SUS, 24 ianuarie 1860. În biserica zidită la 1723 sînt inventariate: *Biblia*, Blaj, 1795; *Carte de învățătură* de Petru Maior¹; *Catavasier*; *Epistolar*, Blaj, 1767²; *Evanghelie*, Blaj, 1776; 2 *Liturghiere*, vechi; *Liturghier*, Sibiu, 1849; *Minei*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*, Iași, 1749; *Molitvelnic*, Rîmnic, 1783³; *Molitvelnic*, Sibiu, 1849; *Octoih*, Blaj, 1760; *Octoih* mare, Buda, 1846; *Octoih* mare, Rîmnic, 1750; *Penticostar*, București, 1743; *Polostav* mare, Rădăuți, 1745; *Pravila* (în canonicum...); *Psaltire*, Iași, 1743; *Strastnic* cu cartea patimilor; *Ucitelnă*, 1643⁴ și *Triod*, Iași, 1747 (Diverse 1860)⁵.

1. *Didahii* adecă *învățăture* pentru creșterea fiilor, Buda, 1809.

2. *Apostol*, Blaj, 1766 (BRV, II/172).

3. Lipsă în BRV și CBRV. Dacă anul este greșit, prin confuzia posibilă în

lectura slovei-cifre a zecilor, exemplarul de față poate data din 1793, de când avem o ediție de Rîmnic (BRV, II/355).

4. *Cazania* lui Varlaam.

5. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 35—45 dă pentru biserica din sus (de piatră) următoarele cărți: *Antologhion slavon*, 1638; *Apostol*, Blaj, 1766; *Biblia* lui Bob, 1795; *Cazanie*, Iași, 1643; *Cazanie slavonă*, manuscrisă; *Ceaslov Rădăuți*, 1745; *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699; *Evanghelie slavonă* din Galiția, 1622; *Evhologhion*, Blaj, 1789; *Liturghier*, fără titlu; *Liturghier slavon*, fără titlu; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Minologhion*, Blaj, 1838; *Minei slavon*, manuscris; *Octoih*, Blaj, 1760; *Octoih*, Rîmnic, 1750; *Octoih mare*, Buda, 1846; *Penticostar*, București, 1743; *Psaltire*, Iași, 1743; *Triod*, Iași, 1747 și *Triod ruses*, 1699.

Inventarul din 19 decembrie 1909 consemnează: *Apostol*, Blaj, 1767; *Biblia*, Blaj, 1795; *Catavasier*, 1287¹; *Cazanie*, Bălgrad, 1790²; 3 *Liturghiere*, Sibiu, 1798³; *Minei*, Blaj, 1781; *Minei*, Blaj, 1838; 2 *Molitvelnice*, Iași, 1759⁴; *Molitvelnic*, Iași, 1789⁵; *Octoih*, Blaj, 1760; *Octoih*, Blaj, 1750⁶; *Octoih*, Buda, 1746⁷; *Orologhion*, Rădăuți, 1745; *Penticostar*, Rădăuți, 1757⁸; *Pravilă*; *Psaltire* și *Triod*, Iași, 1747 (3379/1910).

1. Anul este evident greșit, lectura sa fiind dificilă și în 1860, dovadă că preotul s-a mulțumit cu simpla consemnare a cărții. Aceasta pare să fie datată exclusiv prin stilul bizantin. Ediții românești ale *Catavasierului*, dateate numai prin anul de la facerea lumii, se cunosc de la: București, 1742 (BRV, II/56—57); Rădăuți, 1744 (BRV, II/79); Rîmnic, 1747 (BRV, II/96—98) și tot Rîmnic, 1750 (BRV, II/112). Dintre slovele-cifre privitoare la zecile și unitățile celor patru ani posibilitatea cea mai probabilă a lecturii greșite drept an 1287 este raportabilă la ediția de la Rădăuți. Astfel identificarea ar fi concordantă cu prezența la aceeași biserică a *Ceaslovului* (1745). ambele cărți posibil achiziționate la aceeași dată. Evident, nu sînt excluse nici celelalte posibilități de identificare.

2. Corect 1699.

3. Preotul se pare că a trecut și alte *Liturghiere* incomplete sub datele acestuia, posibil cele două consemnate de Ioan Birlea.

4. Corect 1749, după cum apare și în inventarul din 1860. Probabil preotul a trecut sub această poziție din inventar și exemplarul de Sibiu.

5. Corect Blajul ca loc de tipărire, preotul, inventariind cartea după cea de Iași, a scris greșit aceeași localitate.

6. Corect Rîmnic, conform inventarului din 1860.

7. 1846, conform inventarului din 1860.

8. Lipsă în BRV și CBRV. Inventarul din 1860 și Ioan Birlea înregistrează un *Penticostar* de București (1743). Inexactitățile de localizare și datare provin din neatenția preotului, care, inventariind cartea după *Ceaslovul* de Rădăuți, a trecut aceeași localitate și totodată a citit greșit slovele-cifre ale zecilor și unităților.

XI. BOTIZA, 5 februarie 1913: *Apostol*; *Evanghelie*, Blaj, 1765; *Evanghelie*, Blaj, latine; *Evanghelie*, 1797¹; 2 *Evhologhioane*; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Penticostar*; *Psaltire*; *Scriptură*² și 2 *Strastnice* (9043/1913)³.

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. Posibilă de Blaj, cf. Avram Andea, *Cîteva date despre răspîndirea operii lui Samuil Micu și Petru Maior în Transilvania*, în *Studia*, Series historia, XXVII (1982), p. 32—46.

3. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 45—48 consemnează cărțile: *Antologhion*, București, 1782; *Apostol*, Blaj, 1766; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Ceaslov*, Iași, 1777; *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699; *Evangelhie*, Blaj, 1766; *Liturghier*, fără titlu (însemnare 1750); *Octoih*, Blaj, 1760; *Penticostar*, București, 1747; *Polustav*, Blaj, 1793; *Psaltire*, Blaj, 1780; *Strastnic*, Blaj, 1817; *Strastnic*, fără titlu (însemnare 1789) și *Triod*, Blaj, 1771.

XII. BREBENI, 17 mai 1857: *Apostol*, Blaj, 1767; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Cazanie*, București, 1732; *Ceaslov*, Blaj, 1793; *Evangelhie*, Snagov, 1697; *Liturghier*, Blaj, 1804¹; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Minei*, Blaj, 1781; 2 *Molitvelnice*, București, 1729²; *Octoih mare*, Rîmnic, 1750; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Propovedanie*, Blaj, 1784³; *Psaltire*, București, 1757⁴; *Strastnic*, Blaj, 1753 și *Triod*, Blaj, 1771 (1253/1857).

1. Probabil 1807.

2. Posibil ca unul din exemplare să fie diferit, de obicei incomplet, dar comasat de preot cu cel ale cărui date îi sînt cunoscute.

3. A lui Samuil Micu.

4. Lipsă în BRV și CBRV. Dacă preotul a citit greșit slova-cifră a unităților, atunci putem avea una din edițiile de București apărute în anii 1754 (BRV, II 126), 1756 (BRV, II/135) sau 1758 (BRV, II/143).

Inventarul din 28 decembrie 1907: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*, chirilice; *Cazanie*, chirilice; *Ceaslov*, chirilice; *Evangelhie*, 1844; *Liturghier*, 1870; *Liturghier*, Blaj, latine; *Minei*; *Molitvelnic*, chirilice; *Octoih mare*, chirilice; *Penticostar*; *Psaltire*, chirilice; *Strastnic*, chirilice și *Triod*, chirilice (1691/1908).

Inventarul din 18 martie 1915: *Apostol*, chirilice; *Catavasier*; *Cazanie*; *Ceaslov*, chirilice; *Evangelhie*; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Minei*, chirilice; *Octoih*, chirilice; *Penticostar*, chirilice; *Psaltire*; *Strastnic*, chirilice și *Triod*, chirilice (6174/1915).

XIII. BUCIUMI, 31 decembrie 1858: *Apostol*, Blaj, 1802; *Catavasier*, Blaj, 1777; *Cazanie*, București, 1768; *Evangelhie*, București, 1723; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minei*, 2 vol., f.a.; *Molitvelnic*, „de Brașov de Nikulaj Gliki la 1791”¹; *Octoih*, Blaj, 1770; *Penticostar*, Sibiu, 1805; *Strastnic*, 7234, Mitropolia Ungrovlahiei² și *Triod*, Blaj, 1771 (Diverse 2 1858).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. București, 1726 (CBRV/17).

XIV. BUTEASA, 25 decembrie 1858: *Apostol*, Blaj, 1783¹; *Catavasier*, Blaj, 1752¹; *Cazanie*, Bălgrad, 1813²; *Evangelhie*, Blaj, 1783¹; *Liturghier*, fără an; *Margeritu*, București, 1758³; *Minologhion*, Rîmnic, 1712¹; *Molitvelnic*, Blaj, 1775¹; *Molitvelnic*, Sibiu, 1835; *Octoih*, fără an; *Orologhion* sau *Ceaslov*, Blaj, 1715¹; *Penticostar*, București, 1700¹; *Psaltire*, Sibiu, 1722¹; *Strastnic*, București, 1713¹ și *Triod*, Blaj, 1780¹ (Diverse 2/1858).

1. Elementele bibliografice ale acestor tipărituri sînt evident greșite, preotul Matheu Pop, cu toată străduința de a consemna anii de apariție ai cărților, dovădindu-se un necunosător al slovelor-cifre.

2. Corect 1699.

3. Probabil *Mărgăritare*, București, 1746 (BRV, II/93).

XV. CAVNIC, 1 decembrie 1915: *Apostol*, chirilice, vechi; *Apostol*, Blaj, 1913; *Cazanie*, chirilice, veche; *Evangelhie*, Blaj, 1817; *Evangelhie*, București, 1895; *Erhologhion*, Blaj, chirilice; *Erhologhion*, Blaj, 1893; *Evhologhion*, Sibiu, 1849;

Liturghier, Blaj, 1872; *Liturghier*, chirilice, vechi; *Minei*, 2 vol., chirilice, vechi; *Minei*, Blaj, 1912; 2 *Octoihuri*, Blaj, 1792; *Orologhion*, chirilice, vechi; *Penticostar*, chirilice, vechi; *Strastnic*, chirilice, vechi și *Triod*, chirilice vechi (6174/1915).

XVI. CERNEȘTI, 26 aprilie 1857: *Acatistiar*, Blaj, 1753¹; *Apostol*, Blaj, 1814; *Biblia*, tipărită, fără titlu²; *Catavasier*, Blaj, 1753³; *Catavasier*, Blaj, 1759⁴; *Concionariu*, Bălgrad, 1659⁵; *Concionariu la morți*, Blaj, 1784⁶; *Evanghelie*, București, 1760; *Liturghier*, București, 1729; *Liturghier*, Sibiu, 1752⁷; *Minei*, Blaj, 1751; *Molitvelnic*, Blaj, 1784; *Octoih*, Blaj, 1780⁸; *Orologhion mare*, Blaj, 1722⁹; *Penticostar*, Blaj, 1768¹⁰; *Psaltire*, tipărită, fără titlu; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, 1771 (1253/1857).

1. Posibil ediția din 1763 (BRV, II/160), preotul citind greșit slova-cifra a zecilor.

2. Probabilă de Blaj, cf. Avram Andea, *op. cit.*

3. Lipsă în BRV și CBRV. Cum în inventarul din 1907 este consemnat un *Catavasier* de Blaj din 1793, nu este exclus ca acestea două să fie identice.

4. Din acest an se cunoaște o ediție de Rîmnice (BRV, IV/75). Întrucât exemplarul în cauză este inventariat după cel de Blaj, este foarte probabil că preotul, din neatenție, a trecut același loc de tipărire.

5. Corect *Chiriocodromionul* de Bălgrad (1699).

6. Samuil Micu, *Propovedanie sau învățăături la îngropăciunea oamenilor morți*.

7. Lipsă în BRV și CBRV. Dată evident greșită, prima ediție de Sibiu fiind cunoscută din 1798 (BRV, II/403).

8. Probabil una din edițiile din 1760 sau 1770.

9. Dată evident greșită.

10. Prezența în inventarul din 1907 a unui *Penticostar* de Blaj din 1768 permite, credem, ipoteza unei identități.

Inventarul din 16 decembrie 1907: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Catavasier*, 1793¹; *Evanghelie*, 1765, sub Maria Tereza cu binecuvîntarea lui Atanasie Rednic¹; *Evanghelie*, 1817, cu binecuvîntarea lui Ioan Bob¹; 2 *Evhologhioane*, chirilice; *Evhologhion*, latine; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Minei*, 1773, chirilice, vechi²; *Orologhion*, chirilice; *Orologhion*, latine; *Penticostar*, 1768¹; *Psaltire*, 1773¹; *Strastnic*, 1773¹ și *Triod*, 1771¹. Inventarul consemnează că biserica de piatră a fost zidită în 1867, cînd s-a făcut și iconostasul, pereții fiind pictați ulterior de „artistul francez Kárpáty“, „în tinda bisericii la muieri“ aflîndu-se două icoane vechi din lemn ale Mîntuitorului și Fecioarei, aduse din biserica veche (1013/1908).

1. Tipărite la Blaj.

2. Lipsă în BRV și CBRV.

XVII. CETĂȚELE, 12 iulie 1857: *Apostol*, Blaj, 1767; *Carte de predici*, Viena, 1793¹; *Catavasier*, Blaj, 1777; *Ceaslov*, București, 1777; *Evanghelie*, București, 1742; *Liturghier*, vechi, fără titlu; *Liturghier*, Sibiu, 1835; *Minei*, Rîmnice, 1745; *Molitvelnic*, Blaj, 1784; *Octoih*, București, 1709²; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Psaltire mică*, cu titlul ruptă; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, 1771. Inventarul consemnează și un antemis sfințit de episcopul Muncaciului Gheorghe Ghenadie Bizánczy iar în despărțămîntul femeilor „un steag mieru, roșiu, albu la pămînt, cu care s-a dus poporul în întîmpinarea împăratului Austriei Francisc Iosif, 1852 august“ (2389/1857).

2. Adică 1744, ediție de Rădăuți, dar preotul, înregistrând succesiv cele două *Catavasiere*, a trecut la ambele Bucureștiul ca loc de tipărire.

3. Corect 1768, dar cartea fiind inventariată după *Triod* se pare că preotul a inversat anii de tipărire a celor două cărți.

4. Corect 1771.

XXXIX. IEUD, biserica „din Deal“, 28 ianuarie 1917; *Apostol*, Iași, 1786¹; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Evanghelie*, București, chirilice; *Evhologhion*, Blaj, 1868; *Evhologhion*, Sibiu, 1849; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, Iași, 1736²; *Octoih mic*, Blaj, 1770; *Penticostar*, Iași³; *Strastnic*, Blaj, 1860 și *Triod*, Blaj, 1781⁴ (4861/1917)⁵.

1. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 120 consemnează un *Apostol* de Iași din 1736, preotul citind probabil greșit slova-cifră a zecilor.

2. Ioan Birlea, *op. cit.* înregistrează un *Antologhion* de Rîmnic (1736).

3. *Penticostarul* a înregistrat la Iași, pînă în 1831, două ediții: una din 1753 (BRV, II/123—126) și alta din 1800 (BRV, II/420).

4. Probabil 1771, an sub care este consemnată o asemenea carte de Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 121.

5. După Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 120—122 biserica avea tipăriturile: *Antologhion*, Rîmnic, 1736; *Apostol*, Iași, 1736; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Ceaslov*, Rădăuți, 1745; *Liturghier*, Iași 1759; *Octoih*, Blaj, 1760; *Penticostar*, Iași; *Strastnic*, cu însemnarea cumpărării din 1743 și *Triod*, Blaj, 1771.

Biserica „din Șes“, 22 aprilie 1917: *Apostol*, Iași, 1686¹; *Evanghelie*, Blaj, 1900; 3 *Evhologhioane*, Iași, 1749; 2 *Evhologhioane*, Blaj, 1868; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Minei*, București, 1782; *Penticostar*, București²; *Strastnic*, Blaj, 1867 și *Triod*³ (4861/1917)⁴.

1. Probabil 1736, cf. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 124.

2. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 126 înregistrează un exemplar din 1743.

3. Probabil de București din 1747, dacă luăm în considerare tipăritura consemnată de Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 126.

4. Zestrea de cărți a bisericii se prezenta astfel după Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 123—126: *Antologhion*, Rîmnic, 1752; *Apostol*, Iași, 1736; *Apostol* rusc. Lemberg, 1686; *Catavasier*, cu însemnări din 1759 și 1796; *Evanghelie*, București, 1742; *Evanghelie* slavonă, cu însemnare din 1718; *Evanghelie* slavonă, manuscrisă, cu însemnare 1695—1696; *Evhologhion*, Iași, 1749; *Liturghier* slavon, fără titlu; *Liturghier* slavon, manuscris; *Octoih*, Blaj, 1760; *Octoih* slavon, fără titlu; *Penticostar*, București, 1743; *Psaltire*, Sibiu, 1847; *Strastnic*, Blaj, 1753; *Strastnic*, fără titlu, cu însemnare din 1742 și *Triod*, București, 1747.

XL. LĂPUȘ, Parohia I, 1942: *Apostol*, Blaj, 1767; *Apostol*, București; *Biblia*, Blaj¹; *Cazanii și Predice*²; *Evanghelie*, 1765³; 2 *Evhologhioane*, Blaj, unul nou; *Evhologhion*, București; *Evhologhion*, Sibiu; *Liturghier*, Blaj, chirilice; *Liturghier*, Blaj, latine; *Minei*, nou; *Minei*, vechi; *Octoih* mare, București; *Octoih mic*, Sibiu; *Orologhion*, Blaj, latine; *Orologhion*, Sibiu, chirilice; 2 *Psaltiri* chirilice; *Psaltire*, Sibiu, latine; *Strastnic*, Blaj, 1750, chirilice⁴; *Tipic* de București și *Triod*, Blaj, 1791⁵ (3554/1942).

1. 1795.

2. Octavian Șchiau, *op. cit.*, anexă a cartografiat *Cazania* lui Varlaam.

3. Blaj.

4. Ediții la Blaj, din secolul XVIII-lea, ale *Strastnicului* se cunosc din anii 1753 (BRV, II/126) și 1773 (BRV, II/203).

5. Probabil preotul a citit greșit slova-cifră a zecilor, exemplarul de față fiind din 1771.

Lăpuș, Parohia II, 1942: *Apostol*, chirilice, vechi; *Apostol*, latine; *Biblia mare*, veche¹, *Cazanie*, Alba Iulia 1699; *Evanghelie*, București, 1769²; *Evanghelie*, Blaj, 1871; *Evanghelie*, Blaj, 1900; 3 *Evhologhioane*, chirilice; 4 *Evhologhioane*, latine; *Minei mare*, vechi; *Minei*, Rîmnic, 1766, 300 lei; *Octoih mare*, Blaj, 1825; *Octoih mic*, Blaj; *Octoih mic*, Sibiu; *Orologhion*, Blaj, 1890; *Penticostar mare*, Blaj, 1778³ și *Triod*, vechi (3554/1942).

1. Posibil ediția de Blaj.

2. Lipsă în BRV și CBRV, preotul citind probabil greșit anul.

3. Posibil ediția din 1768.

XLII. LEORDINA, 1909: *Apostol*, Blaj, 1773¹; *Catavasier*, stare foarte slabă; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Evanghelie*, Sibiu, 1798, stare slabă²; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Minologhion*, București, 1776; *Orologhion*, Blaj, 1900; *Penticostar*, 1743³; *Psaltire*, stare foarte slabă; *Strastnic*, 1771⁴; *Testamentul Nou*, stare foarte slabă⁵ și *Triod*, 1771⁶ (9997/1909)⁷.

1. Lipsă în BRV și CBRV. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 127 consemnează un *Apostol* de Blaj din 1767.

2. Dată greșită. Se cunoaște, până la 1831, o singură ediție de Sibiu a *Evangheliei* din anul 1806 (BRV, II/485). Posibil să fie o ediție de Blaj.

3. Rîmnic. Exemplar consemnat și de Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 340.

4. Cartea fiind înregistrată după *Triod*, preotul a trecut din greșeală același an, probabil în loc de 1773.

5. Posibil ediția de Bălgrad din 1648.

6. Blaj.

7. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 127—129 reține următoarele cărți vechi: *Antologhion*, București, 1766; *Apostol*, Blaj, 1767; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Cazanie*, Iași, 1643; *Ceaslov*, Iași 1777; *Evanghelie*, Blaj, 1776; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Molitvelnic*, Rîmnic, 1747; *Octoih*, fără titlu; *Penticostar*, Rîmnic, 1742; *Psaltire*, 1857 și *Triod*, Rîmnic, 1761.

XLIII. LUCĂCEȘTI, 8 septembrie 1872: *Apostol*, Blaj, 1814; *Catavasier*, stare slabă; *Cazanie*, București, 1732; *Evanghelie*, Blaj, 1765; *Evhologhion*, Sibiu, 1849; *Evhologhion*, vechi; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minei*; *Octoih mare*, fără titlu; *Orologhion*, vechi; *Penticostar*, Blaj, 1808; *Strastnic*, Blaj, 1753 și *Triod*, Blaj, 1813 (2292/1872).

XLIII. MĂGURENI, 26 decembrie 1907: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Cazanie*, stare bună; *Evanghelie*, 1844; *Evhologhion*; *Liturghier*, 1870; *Minei*; *Octoih mic*; *Orologhion*; *Penticostar* și *Triod* (1691/1908).

Inventarul din 22 martie 1915: *Apostol*, 1878; *Catavasier*; *Evanghelie*, 1844; *Evhologhion*; *Liturghier*, 1870; *Minei*; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (6174/1915).

XLIV. MIREȘU MARE, 1907: *Apostol*; *Biblie*¹; *Evanghelie*, Blaj, sub Bob², *Liturghier*, Blaj; *Minei*; *Octoih mare*; *Penticostar*; *Strastnic*; *Triod* și un antemis: sfântit de episcopul Ioan Bob (2387/1907)².

1. Din vremea episcopului Bob se cunoaște o singură ediție din 1817.
2. Aurel Socolan, *op. cit.*, p. 148 înregistrează un *Catavasier* de Rădăuți din 1774 (recte 1744).

XLV. MOCIRA, 30 decembrie 1857: *Apostol*, București, 1784¹ *Catavasier*, Blaj, 1769; *Catavasier*, Rîmnic, 7258² *Evanghelie*, București, 1760; *Cartea patimilor*, Belgrad, 1753³; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Liturghier*, cu titlul sfirtecată; *Minologhion*, Rîmnic, 1752; *Ocitelnă*; *Octoih*, Buda, 1811; *Octoih*, Rîmnic, 1750; *Orologhion*, Blaj, 1786; *Penticostar*, Sibiu 1805; *Psaltire*, fără titlă; *Rugăciuneri*, Blaj, 1757⁴; *Triod*, fără titlă și un antemis rusesc din 1799 (1394/1858).

1. Preotul a trecut inițial Blaj ca loc de tipărire, dar a anulat.
2. Adică 1750.
3. Este de fapt *Strastnicul* de Blaj (1753).
4. *Molitvelnic* (BRV, II/141).

Inventarul din 1908: *Apostol*; *Evanghelie*, chirilice; *Evanghelie*, latine; 4 *Evologhioane*; *Liturghier*, vechi; *Liturghier*, nou; *Minei*; *Octoih mare*; *Orologhion*; 2 *Penticostare mari*; *Psaltire*; *Strastnic* și *Triod* (3259/1908).

XLVI. MOISEI, Parohia de Jos, 27 ianuarie 1860: *Biblie*, Blaj, 1795; *Carte de învățătură* *Ucitelnă*; *Catavasier*, București, 1624¹; *Epistolar*, Blaj, 1667²; *Evanghelie*, București, 7258³; *Liturghier*, București, 7255⁴; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Minologhion*, Blaj, 1681⁵; *Octoih*, București, 7255⁶; 2 *Orologhioane*; *Pătimariu* (*Strajnic*), Blaj, 1773; *Penticostar*, București, 7251⁷; *Psaltire*; 2 *Rituale*⁸; *Testamentul Nou*, Bălgrad, 1640⁹ și *Triod*, 7255¹⁰ (Diverse 2/1860).

1. De fapt 1724 (BRV, II/22), preotul Andrei Coman citind, ca și în alte cazuri, greșit slova-cifra a sutelor.
2. *Apostol*, Blaj, 1767.
3. 1750.
4. 1747.
5. De fapt 1781.
6. 1747. Lipsă în BRV și CBRV.
7. 1743.
8. Adică *Molitvelnice*.
9. Corect 1648.
10. București, 1747 (BRV, II/102).

Parohia de Sus, 27 ianuarie 1860: *Biblia*, Blaj, 1795; *Carte de învățătură*; 2 *Catavasiere*¹; *Epistolar*, Blaj, 1667²; *Evanghelie*, București, 7258³; *Liturghier*, București, 7255⁴; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Minologhion*, Blaj, 1681⁵; *Octoih*, București, 7255⁶; *Orologhion*; *Pătimariu*, Blaj, 1773; *Penticostar*, București, 7251⁷; *Psaltire*; 2 *Rituale*⁸; *Testamentul Nou*, Bălgrad, 1640⁹; *Triod*, București, 7255¹⁰ și cărți rusești care nu se mai folosesc (Diverse 2/1860)¹¹.

1. Probabil ca un exemplar să fie de București, din 1724, dată fiind marea similitudine de titluri din zestrea bisericilor celor două parohii.
2. Notele de sub nr. 2—10, corespunzătoare diverselor titluri, sînt la fel cu notele titlurilor similare din inventarul anterior, ambele inventare fiind întocmite de același preot Andrei Coman.

11. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 136—137 dă în general pentru biserica din Moisei următoarele cărți: *Antologhion*, Iași, 1726; *Apostol*, Iași, 1756; *Biblia* lui Bob; *Evanghelie*, Blaj, 1765; *Evanghelie*, București, 1750; *Evanghelie*, fără titlu, cu în-

semnare din 1662; *Evanghelie slavonă*, fără titlu; *Liturghier*, Lemberg, 1691; *Minei*, fără titlu și *Minologhion*, Blaj, 1781.

XLVII. NĂNEȘTI, 16 ianuarie 1867: *Alfabeta sufletească*, 2 fl.¹; *Apostol*, legat în piele roșie, 5 fl.; *Apostol*, scris, 2 fl.; *Catavasier*, 80 cr.; *Cazanie pentru sărbători și duminici*, 3 fl.; *Evanghelie*, legată în piele roșie, 6 fl.; *Evhologhion*, 2 fl.; *Liturghier*, vechi, 1 fl.; *Minei*, legat, 6 fl.; 2 *Octoihuri*, 2 fl.; *Orologhion*, vechi, 1 fl.; *Penticostar*, 4 fl.; *Strastnic* și *Triod*, 10 fl. (266/1867)².

1. *Alfavită sufletească* a cunoscut în cultura noastră, până la 1831, două ediții: una la Iași în 1755 (BRV, IV/73 și 264) și alta la Sibiu în 1803 (BRV, II/443).

2. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 138—141 consemnează cărțile: *Antologhion*, Rîmnic, 1745; *Apostol*, Blaj, 1766; *Apostol*, 1700, manuscris; *Evanghelie*, București, 1742; *Liturghier*, București, 1759; *Octoih*, București, 1709 (1732); *Paraclitichi (Octoih)*, Iași, 1748; *Penticostar*, București, 1743; *Strastnic*, cu însemnare din 1748 și *Triod*, Blaj, 1800.

XLVIII. NEGREIA, 5 iulie 1857: *Apostol*, Iași, 1756; *Evanghelie*, Rîmnic, 1746; *Liturghier*, Iași, 1726¹; *Minei*, Rîmnic, 1752; *Molitvelnic*, Rîmnic, 1725²; *Octoih*, București, 1709³; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Psaltire*, Rîmnic, 1759⁴ și *Triod*, Buda. 1815⁵ (2389/1857).

1. 1759.

2. 1747.

3. Corect 1732 (BRV, IV/35—37).

4. Lipsă în BRV și CBRV. Probabil este ediția din 1779 (BRV, II/244—245).

5. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie ediția din 1816 (BRV, III/157).

XLIX. POSTA, 24 decembrie 1858: *Apostol*, Buzău, 1734¹; *Catavasier*, Blaj, 1777; *Evanghelie*, București, 1746²; *Liturghier*, Blaj, fără an; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*, Blaj, 1787³; *Molitvelnic cu propovedanii*, Blaj, 1815; *Octoih*, Blaj, 1760; *Orologhion mare*, București, 1746; *Penticostar*, Rîmnic 1747⁴; *Strastnic*, Blaj, 1804 și *Triod*, Blaj, 1771 (Diverse 2/1858).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. Lipsă în BRV și CBRV.

3. Posibil să fie ediția din 1757 sau alta.

4. Lipsă în BRV și CBRV.

L. PRELUCA VECHE, 1913: *Apostol*, Blaj, chirilice; *Apostol*, Blaj, 1911; *Cazanie*, Rîmnic, chirilice; *Evanghelie*, Blaj, 1906; *Evhologhion*, latine; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, Sibiu, 1835; *Minei*, Blaj, chirilice; *Octoih mare*, Blaj, chirilice; *Penticostar*, Blaj, chirilice, stare slabă; *Scriptură*, chirilice, lipsă primele foi¹; *Strastnic*, lipsă primele foi și *Triod*, Blaj, stricat (6642/1913).

1. Posibil ediția de la Blaj din 1795.

LI. PRISLOP, 8 noiembrie 1858: *Apostol*, Blaj, 1767; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Catavasier*, București, 1744¹; *Cazanie*, Bălgard, 1699; *Ceaslov*, Blaj, 1778; *Ceaslov*, București, 1745¹; *Evanghelie*, București, 1784²; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Liturghier*, București, 1733; *Minei*, București, 1745³; *Molitvelnic*, Blaj, 1747⁴; *Molitvelnic*, București, 1747; *Octoih*, București, 1746; *Octoih*, Sibiu, 1709⁵; *Penticostar*, București, 1743; *Predica lui Sigismund Pap*, Pesta, 1847; *Propovedanie*, Blaj, 1784⁶; *Psaltire*, Blaj, fără an; *Psaltire mică*, București, 1736⁷; *Strastnic*, Blaj, fără an și *Triod*, București, 1746 (Diverse 2/1858).

1. Din acești ani avem ediții de Rădăuți (BRV, II/79 și 85—86) sau de Rîmnic (BRV, II/84—85).
2. Dacă anul este corect, avem o ediție de Rîmnic (BRV, II/289—290).
3. Din acest an avem *Antologhionul* de Rîmnic și de Rădăuți.
4. Probabil ediția din 1757.
5. Ediții de Sibiu se cunosc numai din anii 1808, 1826 și 1830.
6. De Samuil Micu.
7. Din acest an se cunoaște o ediție de Rîmnic (CBRV/20).

LII. ROMÂNEȘTI, 10 noiembrie 1858: *Cazanie*, Bălgrad, 1699; *Evanghelie*, București, 1742; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minei*, Rîmnic, 1745; *Molitvelnic*, București, 1729; *Octoih*, Blaj, 1825; *Penticostar*, Blaj; *Predica* lui Sigismund Pap, Pesta, 1847 și *Triod*, Blaj, 1781¹ (Diverse 2/1858).

1. Probabil ediția din 1771.

LIII. RONA DE JOS, 19 mai 1918: *Apostol*, Blaj; *Catavasier*, Buda, 1818; *Ceaslov*, Sibiu; *Evanghelie*, Sibiu, 1844; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Minei*, Blaj, *Noul Testament*, Bălgrad¹; *Penticostar*, Blaj; *Psalmii* lui David, Sibiu, 1857 și *Viața Sfinților*, Gherla, 1877 (958/1918)².

1. 1648.

2. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 154—157 consemnează cărțile: *Antologhion*, Blaj, 1766; *Apostol*, Blaj, 1766; *Apostol*, Kiev, 1639 în slavonă; *Evanghelie*, Blaj, 1776; *Evanghelie*, Rîmnic, 1746; *Evanghelie slavonă*, fără titlu; *Evhologhion*, fără titlu; *Liturghier slavon*, 1629; *Molitvelnic slavon*, fără titlu, cu însemnare din 1755; *Noul Testament*, Bălgrad, 1648; *Penticostar*, Blaj, 1768 și *Triod*, Blaj, 1771.

LIV. RUȘOR, 13 februarie 1910; *Apostol*, chirilice; 2 *Cazanii*, chirilice; *Evanghelie*, chirilice; *Evhologhion*, chirilice; *Liturghier*, sub Bob¹; *Minei*, chirilice; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Orologhion*, chirilice; *Penticostar*, chirilice; *Strastnic*, chirilice și *Triod*, chirilice (3896/1910).

1. Ediție de Blaj din 1807 sau 1817.

LV SARASĂU, 2 octombrie 1915: *Cărticele de rugăciuni*, chirilice; *Evanghelie*, București, 1895; *Evanghelie*, chirilice; *Evhologhion*; *Evhologhion*, chirilice; *Liturghier*; *Octoih mare*, chirilice; *Octoih mic*, latine; *Orologhion*, nou; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (6195/1916).

LVI. SATULUNG, 27 ianuarie 1859: *Apostol*, Rîmnic, 1747; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Ceaslov*, Rădăuți, 1745; *Evanghelie*, București, 1760; *Liturghier*, București, 1729; *Minei*, manuscris; *Minologhion*, Blaj, 1838; *Molitvelnic*, Blaj, 1757; *Octoih*, manuscris; *Octoih*, Blaj, 1770; *Penticostar*, Rîmnic, 1743 și *Strastnic*, Blaj, 1804 (Diverse 2/1858)¹.

1. Ulterior la biserică a ajuns un *Apostol* de Iași (1756), cf. Aurel Socolan, *Circulația cărții vechi românești în nord-vestul Transilvaniei*, în *Marmația*, I(1969), p. 31.

LVII. SACĂLĂȘENI, 27 decembrie 1858: *Apostol*, Rîmnic, 1737¹; *Biblia*, Blaj, 1795; *Catavasier*, București, 1724; *Cazanie*, București, 1799²; *Evanghelie*, București, 1723; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Minologhion*, Rîmnic, 1747¹; *Molitvelnic*, București, fără an; *Molitvelnic*, Rîmnic, 1783³; *Octoih mare*, București, fără an; *Orologhion*, Blaj, 1766; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Propovedanie*, Blaj, 1784; *Psaltire*; *Strastnic* legat cu *Triod* de Rîmnic, 1731 (Diverse 2/1858).

1. Lipsă în BRV și CBRV. *Apostolul* și *Minologhionul* fiind inventariate succesiv, e posibil ca preotul să fi inversat anii. Avem „*Apostolieriu*, Rîmnic, 1737; *Minologhion*, Rîmnic, 1747“, cînd, în realitate, *Apostolul* este din 1747 și *Minologhionul* (*Antologhionul*) din 1737.

2. Lipsă în BRV și CBRV.

3. Dacă locul tipăririi este corect, probabil avem ediția din 1793.

LVIII. SĂLIȘTEA DE SUS, beneficiul inferior, 1 februarie 1907: *Apostol*, Blaj, 1768, sub Maria Tereza¹; *Catavasier*, Blaj, 1762; *Evanghelie*; *S. Scriptură*; *Minei*, Blaj, 1751, sub Iosif II²; *Molitvelnic*, Sibiu, 1849; *Octoih mare*, Blaj, 1776³; *Penticostar*, 1768, sub Maria Tereza⁴; *Strastnic*, Blaj, 1773; *Triod*, Blaj, 1890 și *Triod*, București, 1656⁵ (2385/1907)⁶.

1. Posibil ediția din 1767.

2. Corect 1781.

3. Probabil din 1770, cf. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 166.

4. Blaj.

5. Anul evident greșit, cunoscîndu-se ediții de București numai din secolul al XVIII-lea. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 166 dă un exemplar din 1747.

6. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 165—166 consemnează: *Apostol*, Blaj, 1766; *Biblia*, Blaj, 1795; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Evanghelie*, București, 1743; *Evhologhion*, Sibiu, 1849; *Liturghier*, Blaj, 1775; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, Blaj, 1770; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Penticostar*, București, 1743; *Strastnic*, fără titlu; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, București, 1747.

LIX. SĂLNIȚA, 30 decembrie 1858: *Cazanie*; *Ceaslov*, 1758¹; *Evanghelie*, București, 1742; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Molitvelnic*, Blaj, 1798²; *Octoih*; *Penticostar*, Blaj, 1638³; *Psaltire* și *Triod*, Buda, 1812⁴ (Diverse 2/1858).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. Lipsă în BRV și CBRV.

3. Posibil să fie ediția din 1768.

4. Ediție de Buda, pînă la 1831, a *Triodului* se cunoaște doar din 1816 (BRV, III/157).

Inventarul din 26 iulie 1908: *Apostol*, Blaj, 1790¹; *Ceaslov*, fără an; *Evanghelie*, Blaj, 1817; *Liturghier*, Blaj, 1785¹; *Minei*, fără an; *Molitvelnic*, București, 1761¹; *Octoih mare*; *Octoih mic*, Sibiu, 1860; *Penticostar mare*, Blaj, 1794¹; *Strastnic*, Buda, 1856 și *Triod*, Buda, 1856². Mai este consemnată o cruce de argint de China și două antemise, unul sfințit la 1811 de episcopul Ioan Bob, altul la 1858 de Ioan Alexi (7737/1908).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. Probabil din 1816.

LX. SĂPIIA, 24 decembrie 1858: *Apostol*, manuscris; *Evanghelie*, București, 1750; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Molitvelnic*, Bălgrad, 1689 și *Octoih*, Blaj, 1783 (Diverse 2/1858).

LXI. SIGHETU MARMAȚIEI, 10 iulie 1857: *Apostol*, 1774, Țara Românească¹; *Catavasier*, 1750²; *Cazanie*, Alba Iulia, 1679³; *Evanghelie*, București, 1760; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Minei*, Rîmnic, 1707⁴; *Molitvelnic*, București, 1729; *Octoih*, Rîmnic, 1763; *Orologhion*, Tîrgoviște, 1723⁵; *Penticostar*, București, 1776⁶; *Propovedanie*, Blaj, 1784 și *Triod*, București, 1775⁷ (1377/1857)⁸.

1. București.
2. Rîmnic.
3. Corect 1699.
4. Lipsă în BRV și CBRV.
5. Posibil să fie ediția din 1715.
6. Lipsă în BRV și CBRV.
7. Lipsă în BRV și CBRV.

8. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 180 consemnează: *Acatist*, Buda, 1845; *Apostol*, Blaj, 1814; *Evanghelie*, Blaj, 1817; *Liturghier*, Blaj, 1807; *Liturghier*, Sibiu, 1814 și un *Minci*, Blaj, 1838, cărți la care s-a adăugat donația episcopului Vancea: *Octoih*, Blaj, 1825; *Polunoștință*, fără titlu; *Strastnic*, Blaj, 1817 și *Triod*, Blaj, 1813.

LXII. SLĂTIOARA, 1913: *Antologhion (Minei)*, Iași, 1755; *Apostol*, Iași, 1756; *Ceaslov*, vechi; *Ceaslov*, Sibiu, 1900; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Evanghelie*, București, 1749¹; *Evhologhion*, Blaj, 1784; *Evhologhion*, Iași, 1749; *Evhologhion*, Blaj, 1893; *Liturghier*, Blaj, 1756; *Liturghier*, Blaj, 1905; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Octoih mic*, Blaj, 1907; *Octoih mic*, Sibiu, 1866; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1733² și *Triod*, Blaj, 1700³ (4194/1913)⁴.

1. Lipsă în BRV și CBRV.
2. Din 1753, după datele lui Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 192.
3. Din 1800, după Ioan Bîrlea, *op. cit.*

4. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 187—192 dă cărțile: *Antologhion*, Iași, 1755; *Apostol*, Iași, 1756; *Evanghelie*, București, 1761; *Evhologhion*, Blaj, 1784; *Evhologhion*, Iași, 1744; *Liturghier*, Blaj, 1756; *Octoih*, fără titlu, cu însemnare din 1761; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1753 și *Triod*, Blaj, 1800.

LXIII. SUCIU DE SUS, 19 iunie 1870: *Apostol*, Blaj, 1802; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Chiriadromion*, București, 1732; *Evanghelie*, București, 1760; *Liturghier*, Blaj, 1775; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*, Blaj, 1784; *Molitvelnic*, București, 1786¹; *Orologhion*, fără titlu; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1753; *Triod*, Blaj, 1800 și un iconostas făcut în 1798 (490/1872).

1. Lipsă în BRV și CBRV.

LXIV. ȘOMCUTA MARE, 15 februarie 1859: *Apostol*, Blaj, 1782¹; *Biblia*, Blaj, 1793²; *Catavasier*, Blaj, 1769; *Cazanie*, 1643, Moldova; *Evanghelie*, Blaj, 1765; *Liturghier*, Blaj, 1785³; *Liturghier*, vechi; 2 *Minologhioane*, Blaj, 1781; *Molitvelnic cu propovedanie*, Blaj, fără an; *Octoih mare*; *Octoih mic*, Blaj, 1770; *Orologhion*, Blaj, 1786; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, București, fără an; *Strastnic*, București, 1726; *Triod*, Blaj, 1746⁴ și *Triod*, Blaj, 1800 (Diverse 2/1858)⁵.

1. Lipsă în BRV și CBRV.
2. Corect 1795.
3. Posibil din 1775.

4. Dacă anul este corect, avem o ediție de București.

5. Darius Pop, *op. cit.*, p. 84—85 reține dintre cărțile cu însemnări ale bisericii un *Octoih mare*, neidentificat, cu însemnare din 13 august 1777; *Penticostar*, Blaj, 1768 și *Minologhionul*, Blaj, 1781. N. Iorga în *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene*, București, 1906, p. 189—190 consemnează un *Apostol*, 1802; *Catavasier*, 1769; *Ceaslov*, 1786 legat la 1840; *Evanghelie*, 1765; *Evhologhion*, Blaj, 1784; *Minologhion*, 1781 și *Octoih*, sec. 17.

LXV. ȘURDEȘTI, 11 iulie 1857: *Apostol*, Rîmnic, 1747; *Carte de predici*, Bălgrad, 1699; *Carte de predici*, Țara Românească, sub Mihai Racoviță și mitropolitul Neofit, 7250¹; *Catavasier*, București, 1724; *Ceaslov*, Rădăuți, 1745; *Evanghelie*, București, 1742; *Liturghier*, Sibiu, 1798; *Liturghier*, fără titlu; *Minei*, Blaj, 1781; *Molitvelnic*, București, 1722; *Octoih*, Blaj, 1783; *Octoih*, București, 1701²; *Penticostar*, Rîmnic, 1743; *Psaltire*, fără titlu; *Triod*, Iași, 1747 și un antemis sfînțit de episcopul Muncaciului (2389/1857).

1. *Cazaniile* lui Ilie Miniș, București, 1742.

2. Lipsă în BRV și CBRV.

În arhiva parohială sînt consemnate: *Biblia*, Blaj, 1795; *Compendium medicinae pastoralis* de dr. Hakkel; *Margaritariu—Predicile S. Ioan Gură de Aur*, București, 1746; *Matrica cetățenilor*, 1798 și *Pravila*, Tîrgoviște, 1650¹ (2389/1857).

1. *Îndreptarea legii*, 1652.

LXVI. TĂUȚII DE JOS, 18 ianuarie 1908: *Apostol*, vechi; *Catavasier*; *Evanghelie*, nouă; *Evanghelie*, veche; *Evhologhion*, nou; *Evhologhion* vechi; *Liturghier*, nou; *Liturghier*, vechi; *Minei*, vechi; *Octoih mare*; *Penticostar mare*, vechi; *Psaltire*, nouă; *Psaltire*, veche; *Strastnic*; *Triod*, nou și *Triod*, vechi, toate legate (1693/1908)¹.

1. Dariu Pop, *op. cit.*, p. 90 dă un *Ceaslov*, neidentificat, cu însemnare din 1757 și un *Penticostar* de București din 1743.

LXVII. UNGURENI, 1911: *Apostol*, *Cazanie pe sărbători și duminici*, *Evanghelie*, *Minei*, 2 *Molitvelnice*, *Octoih mic*, *Penticostar*, 2 *Psaltiri*, *Strastnic* și *Triod* (5496/1911)¹.

1. Sofron Vlad, *op. cit.*, p. 340 și 344 înregistrează un *Penticostar* din 1743 și un *Triod* din 1731, ambele de Rîmnic.

LXVIII. VAD, com. Copalnic-Mănăstur, 20 februarie 1910: *Apostol*, chirilice; *Apostol*, latine; *Cazanie*, veche; *Cazanie*, nouă; *Evanghelie*, Blaj, 1900; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Evhologhion*; *Octoih mare*, vechi; *Penticostar*, chirilice; *Penticostar*, latine; *Strastnic* și *Triod* (3896/1918)¹.

1. Atanasie Popa, *Biserica de lemn din Vad (jud. Satu Mare)*, în ACMIT, I(1930), p. 397—398 dă următoarele cărți: *Catavasier*, București, 1724; *Cazania* lui Varlaam; *Evanghelie*, Blaj, prima ediție de prin 1750 (recte 1765); *Octoih*, Blaj, 1770; *Penticostar*, București, 1743; *Triod*, Blaj, 1771 și *Triodul mic*, București, 1726, plus alte tipărituri de Sibiu și Blaj din sec. al XIX-lea.

LXIX. VAD, com. Vadu Izei, 26 noiembrie 1866: biserica de lemn construită la 1710 avea un *Apostol*, nou, 6 fl.; *Catavasier*, foarte vechi, 80 cr.; *Evanghelie*, cumpărată cu 12 fl.; *Liturghier*, vechi, 1 fl. 20 cr.; *Minei*, vechi; 2 fl.; *Octoih*, învechit, 1 fl.; *Orologhion*, vechi, 1 fl. 50 cr.; *Penticostar*, nou, 7 fl. 60 cr.; *Strastnic* și *Triod*, legate împreună, 14 fl. (133/1867)¹.

1. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 199—200 consemnează: *Antologhion*, Blaj, 1838; *Apostol*, Sibiu, 1851; *Catavasier*, Blaj, 1776 (cumpărat la 1782); *Octoih*, Blaj, 1752; *Penticostar*, fără titlu; *Polustav*, Buda, 1807 și *Psaltire*, Sibiu, 1791.

LXX. VALEA CHIOARULUI, septembrie 1857: *Alfavită suflătoare*, Sibiu, 1803; *Apostol*, București, 7251 (1743); *Biblie*, Blaj, 1795; *Carte despre deșertăciuni*,

Blaj, 1805¹; *Liturghier*, Blaj, 1756; *Minologhion*, manuscris; *Molitvelnic mic*, Blaj, 1757; *Molitvelnic*, Sibiu, 1849; *Octoih*, Blaj, 1770; *Octoih*, București; *Orologhion*, Blaj; *Predica lui P. Maior*, Pesta, 1810; *Psaltire*, Blaj, 1770² și *Tilcul Evangheliilor sau Cazania*, București (Diverse 2/1858).

1. Ioan Bob, *Carte de învățăături creștinești despre deșertăciunea...*
2. Lipsă în BRV și CBRV. Posibil să fie ediția din 1780.

Inventarul din februarie 1859 este identic cu cel din 1857, consemnându-se în plus *Evanghelia* de Blaj din 1776 împrumutată de la Bercheșoia (Diverse 2/1858).

Inventarul din 17 mai 1912 cuprinde: 2 *Apostoliere*; *Evanghelie*, chirilice; *Evhologhion*; *Liturghier*, latine; *Minei*; *Octoih mare*; *Octoih mic*; *Orologhion*; *Penticostar*; *Psaltire*, veche și *Triod* (6429/1912).

LXXI. VALEA PORCULUI, 1867: *Apostol*, vechi, 4 fl. 70 cr.; *Catavasier*, vechi, 1 fl. 60 cr.; *Evanghelie*, veche, 5 fl.; *Liturghier*, vechi, 3 fl.; *Minei*, vechi, 8 fl.; *Minei*, scris, defectuos, 1 fl.; *Negotianu*, vechi, 4 fl. (?); *Octoih*, vechi, 1 fl. 50 cr.; *Orologhion*, vechi, 1 fl. 20 cr.; *Penticostar*, vechi, 6 fl.; *Psaltire*, veche, 80 cr.; *Strastnic*, vechi, 5 fl. 50 cr.; *Triod*, vechi, 7 fl. și 25 icoane de Nicula (133/1867)¹.

1. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 200—201 consemnează: *Apostol*, Blaj, 1767; *Ceaslov*, Blaj, 1678; *Evanghelie*, București, 1750; *Liturghier*, București, 1747; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, București, 1746; *Penticostar*, Sibiu, 1805; *Strastnic*, Blaj, 1773 și *Triod*, Blaj, 1771.

LXXII. VĂLENI, com. Călinești, 30 octombrie 1913. Biserica de lemn adusă din Cuhea înainte de 1807 avea: *Apostol*, *Catavasier*, *Evanghelie*, *Evhologhion*, *Liturghier*, *Minei*, 2 *Octoihuri*, *Orologhion*, *Penticostar*, *Psaltire*, *Strastnic* și *Triod* (11861/1913)¹.

1. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 201—204 consemnează: *Antologhion*, Rîmnic, 1745; *Catavasier*, Blaj, 1793; *Catavasier*, București, 1742; *Evhologhion*, București, 1722; *Liturghier*, Blaj, 1756; *Molitvelnic*, Bălgrad, 1684; *Octoih*, București, 1720; *Penticostar*, Rîmnic, 1743; *Psaltire*, Rîmnic, 1764 și *Triod*, București, 1747.

LXXIII. VĂRAI, 3 iunie 1913: *Apostol*, chirilice; *Cazanie*; *Evanghelie*, 1900; *Evhologhion*, chirilice; *Evhologhion*, latine; *Liturghier*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Minei*, slab; *Octoih*; *Penticostar*; *Strastnic* și *Triod* (6644/1913)¹.

1. Darius Pop, *op. cit.*, p. 100—101 reține *Cazania* de Bălgrad (1699) și un *Ceaslov* de Blaj (1766).

LXXIV. VIMA MARE, 28 mai 1913: *Evanghelie*, chirilice; *Liturghier*, latine; *Minei*, slab; *Molitvelnic*; *Octoih mare*; *Penticostar* și *Triod* (6654/1913).

LXXV. VIMA MICĂ, 31 decembrie 1858: *Apostol*, *Evanghelie*, *Liturghier*, *Minologhion*, *Molitvelnic*, *Octoih*, *Penticostar* și *Strastnic* (Diverse 2/1858).

LXXVI. VIȘEU DE JOS, 29 ianuarie 1860: *Biblia*, 2 *Catavasiere*, 2 *Ceasloave*, *Epistolarium* (*Apostol*), *Evanghelie*, *Liturghier*, *Minei*, 2 *Octoihuri*, *Penticostar*, *Psaltire*. *Strastnic* cu *Triod* și *Testamentul Nou*¹ (Diverse 1860)².

1. Probabil ediția de Bălgrad (1648).

2. Ioan Birlea, *op. cit.*, p. 205—207 înregistrează: *Antologhion*, Rîmnic, 1745; *Apostol*, Buzău, 1743; *Biblia*, Blaj, 1795; *Catavasier*, 1768; *Ceaslov*, Rădăuți, 1745; *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699; *Evanghelie*, București, 1742; *Evhologhion*, Iași,

1744; *Liturghier*, Blaj, 1817; *Liturghier*, Iași, 1759; *Octoih*, cu însemnări din 1757 și 1768; *Penticostar*, Rîmnic, 1743 și *Triod*, Iași, 1747.

LXXVII. VIȘEU DE MIJLOC, 20 august 1909: *Apostol*, Blaj, 1763¹; *Catavasier*, Blaj, 1824; *Evangelhie*, București, 1760; 2 *Evhologioane*, Blaj, 1784; *Evhologhion*, latine; *Liturghier*, Blaj, 1812¹; *Minei*, București, 1753¹; *Octoih mare*, București, 1753¹; *Octoih mare*, Buda, 1811 și *Orologhion*, București, 1753² (8385/1909)³.

1. Lipsă în BRV și CBRV.

2. CBRV/35—37 înregistrează o ediție posibilă dintre 1750—1775, după un exemplar al lui Gh. Lazăr. Dacă anul *Ceaslovului* de față este corect, atunci avem o precizare utilă pentru BRV.

3. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 207—212 consemnează: *Antologhion*, Rîmnic, 1745; *Apostol*, Blaj, 1766; *Biblia*, Blaj, 1795; *Catavasier*, Blaj, 1768; *Ceaslov*; *Evangelhie*, 1645; *Evangelhie*, București, 1760; *Evhologhion*, Blaj, 1782; *Noul Testament*, Bălgrad, 1648; *Penticostar*, Blaj, 1768; *Strastnic*, Blaj, 1753; *Strastnic*, Blaj, 1773 și 2 *Trioduri*, Blaj, 1771.

LXXVIII. VIȘEU DE SUS, 1 martie 1911: *Apostol*, Blaj, 1767; *Evangelhie*, Blaj, 1776; *Evangelhie*, Blaj, 1817; 2 *Evhologhioane*, foarte vechi; *Evhologhion*, Blaj, 1868; *Liturghier*, Blaj, 1870; *Liturghier*, Sibiu, 1862; *Minei* și *Strastnic*, legate împreună, București, 1745¹; *Octoih*, vechi; *Orologhion*, Neamț, 1874; *Penticostar*, Blaj, 1778²; *Psaltire* și *Triod*, București, 1756³ (4441/1911)⁴.

1. Probabil *Mineiul* este de Rîmnic din 1745, iar *Strastnicului* de București nu-i este dat anul, fiind legate împreună.

2. Corect 1768, cf. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 214.

3. Lipsă în BRV și CBRV.

4. Ioan Bîrlea, *op. cit.*, p. 213—214 consemnează: *Antologhion*, Rîmnic, 1745; *Apostol*, Blaj, 1757; *Ceaslov*, Neamț, 1874; *Ceaslov*, Rădăuți, 1745; *Evhologhion*, *Liturghier*, Blaj, 1776; *Liturghier*, Sibiu, 1862; *Octoih*; *Penticostar*, Blaj, 1768 și *Triod*, București, 1747.

AVRAM ANDEA — SUSANA ANDEA

DONNÉES CONCERNANT LE LIVRE ROUMAIN ANCIEN DU DÉPARTEMENT DE MARAMUREȘ

(Résumé)

Les auteurs présentent le résultat partiel de la recherche portant sur la diffusion du livre roumain ancien du département de Maramureș, du Nord de la Transylvanie. Dans ce but on a utilisé les données de 94 inventaires d'église de 78 localités.

Les données de ces inventaires démontrent que le livre roumain ancien, imprimé dans les Principautés Roumaines jusqu'en 1830, est répandu dans toutes les provinces habitées par les Roumains, les frontières politiques ne pouvant pas empêcher sa circulation. Pour les besoins de l'église, le livre nécessaire au culte religieux a été procuré des imprimeries de Jassy, de Rădăuți et du Monastère de Neamț (Moldavie), de Bucarest, de Snagov, de Rîmnic, de Buzău et de Tîrgoviste (Valachie), de Bălgrad (Alba Iulia), de Blaj et de Sibiu (Transylvanie), de Buda et de Pesta (Hongrie) et de Vienne de la monarchie autrichienne.

L'interprétation complexe des matériaux présentés analytiquement, sous forme de registre alphabétique des localités inventariées, va être réalisée dans une prochaine étude concernant le livre roumain ancien du Nord-Ouest de la Transylvanie.

TIPĂRITURI TIMIȘORENE. I. (1762—1830). CONTRIBUȚII LA BIBLIOGRAFIA NAȚIONALĂ VECHĂ

Omagiu eruditului
istoric al culturii,
Prof. Dan Simonescu

Literatura bibliologică¹ plasează începuturile tiparului timișorean² în anul 1771, consemnând ca prim imprimat un periodic german³.

Cercetarea mai atentă a unor instrumente științifice (bibliografii⁴ și cataloage bibliotecare⁵) și a unor exemplare de tipărituri vechi, existente în biblioteca județeană Timișoara, ne-a permis să facem câteva reconsiderări bibliologice, privind istoria primei tipărituri și a repertoriului imprimatelor apărute la Timișoara, indiferent de redacția lingvistică și de oficina tipografică care le-a editat.

Studiul nostru, în prima parte, încearcă să reconstituie — pe cât a fost posibil —, cadrul istoric cultural al activității imprimeriilor timi-

¹ Berkeszi István, *A temesvári könyvnyomdászat és lapirodalom története*, în *Ertesítő*, Timișoara, 1878, I, II; Alexandru Rusu, *Cîteva date din istoricul tipografiei în Banat (1591—1848)*, în *Mitropolia Banatului*, an. XVI, nr. 4—6, 1966, p. 242 și urm.; I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. II, București, 1910, poz. 343, p. 164—166 (citată în continuare: B.R.V.); Iosif Pervain, Ana Ciurdariu, Aurel Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania (1778—1840)*. Bibliografie analitică, Edit. șt. și encicl., București, 1977, passim.

² Considerăm tipăritura româno-slavo-sîrbă: Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor /Ispravlenije grižešnika duhom crotosti, În Timișoara Banatului, Iași, Tipografia Sf. Mitropolii, 1765. Vezi B.R.V. II—343, p. 164—166; Gh. Mihailović, *Srpska bibliografija XVIII veka*, p. 164—166, Beograd, 1964, p. 71—73, poz. 67, ca fiind doar o lucrare comandată, cu destinație cultural-religioasă pentru Banat.

³ *Temeswarer Nachrichten*, Temeswar, 1771, Tip. Josef Matthäus Heimerl (vezi descriere în Anexă, poz. 4).

⁴ Vezi referințe bibliografice privind tipăriturile timișorene, în: G. Petrik, *Magyarország bibliografiája (1712—1860)*, I, Budapest, 1888 (citată Mag.bibl.); II, 1890; III, 1891; IV, 1892; *Magyarország bibliografiája*, V, Additamenta, Budapest, 1971; *Ephemerides Hungaricae*; *Magyarország bibliografiája*, VI (1712—1800), Budapest, 1972, p. 476—478; I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*

⁵ Melania Caragioiu, în *Catalogul cărții de patrimoniu tipărită la Timișoara, înainte de 1830*, în revista *În sprijinul bibliotecarului*, vol. III, Asociația bibliotecarilor din județul Timiș, Biblioteca județeană Timișoara, Timișoara, 1980, p. 50—56, întocmește merituos, pentru prima dată la noi, un catalog al tipăriturilor timișorene.

şorene între anii 1762—1830⁶, constituind, de asemenea, o *addenda* la Bibliografia naţională veche⁷.

*

I. ELENCHUS SEU ORDINATA METHODUS TRADENDI IN SCHOLIS THEOLOGICAS DIFFICULTATES A REVERENDISSIMO P. CLEMENTE A. PA-NORMO TOTIUS ORDINIS SANCTI PATRIS FRANCISCI SERAPHICI MINISTRO GENERALI PRAESCRIPTA ET QUOD TRACTATUM POLEMICUM DE STATU NEMPE MORTUORUM RESURGENTIUM DE PARADISO, DEQUE INFERNO ET PURGATORIO, TRADITIA IN CONVENTU TEMESVARIENSI AD S. IOANNEM NEPOMUCENUM à R. P. STANISLAO LOSGOTT a BRUNA SS. THEOL. LECTORE ORDINARIO EJUSDEM ORDINIS, & PROV. S. JOANNIS À CAPISTRANO ALUMNO & ACTUALI EXCELLENT. ILLUSTR. AC. REVERENDIS. DOMINI EPISCOPI CSANADIENSIS FRANC. ANTONII S.R.I. COMITIS ENGEL DE VAGRAIN CONSISTORIALI CONSILIARIO, [Temesvarini], Anno 1762, latină

in-8° mic, [1] f. titlu + [11] f. + 247 p. + 5 p. nenum.; signaturi A—Q; 17×9,8 cm.;

Cuprins: f. [1r] — titlul, f. [1v] — albă, f. [2r—v] — f. [3r]: „Typis dedit Reverendissimus Dominus Jacobus Sorgenfrey, Cathedralis Ecclesiae Csanadiensis et Evcellentissimi illustrissimi, ac Reverendissimi Domini Episcopi S.R. Imperii Comitiss Engel de Vagrain Canonicus à Latere, ejusdemque consiliarius Consistorialis. Temesvarini die 12 Febr. 1762.“; f. [3v] — (ornamentică): O stemă ecle-siastică a episcopului Engel de Vagrain al Cenadului; f. [4r—8v]: „Dedicatio Illustrissime Domine Comes Mecaenas Gratosissime“; f. [9r—v]: „Permisso et Approbatio Ordinarii. (Datum Temesiae die 8 Februarii Annô Christi 1762: (L.S.) Joannes Preining Cathedralis Ecclesiae Csanadiensis Canonicus Lector et Excellen-tissimi Domini ordinarii nostri Consistorialis ad hunc Censurae actum specialiter denominatus; f. [10r—11r]: „Introductio ad methodicam traditionem; p. 1—247: „Tractatus polemicus de statu mortuorum et resurgentium et Paradiso deque Inferno et Purgatorio“; p. [1—5], de la sfârşit: „Index quaestionum in hoc Trac-tatu polemico contentarum. Disputatio I—V“.

Ex. descris: Bibl. Jud. Timişoara, cota D. II—14.889 (exemplar cu legătură în piele şi carton, avînd cotorul cu motive aurite). Semnalare şi descriere biblio-grafică (incompletă), în Melania Caragioiu, *op. cit.*, p. 50—51.

II. INSTRUCTION, wie sich ein Officir bey Führung eines Transports, in Geld und Rechnungssachen zu verhalten hat, Temesvár, 1769, Gedruckt bey Matthäus Jos. Heimerl, germană.

in-8°, 13 p.

G. Petrik, *op. cit.*, II, Budapest, 1890, p. 228.

⁶ Vezi Catalogul tipăriturilor, în Anexă, care relevă conţinutul tematic va-riat (carte de cult propriu-zisă, literatură teologică, periodice, diverse publicaţii şi acte administrative şi clericale, carte medicală etc.) şi multilingvismul redac-tional al imprimatelor apărute la Timişoara.

⁷ Vezi discuţia în D. Răpă-Buicliu, *Addimenta bibliographica*, I, în *Danubius*, vol. X, Muzeul judeţean de istorie Galaţi, Galaţi, 1981, p. 115—116; D. Răpă-Buicliu, N. Oprea, *Criteriile de elaborare a Bibliografiei naţionale vechi. Un punct de vedere asupra aplicării lor*, în volumul Sesiunii ştiinţifice Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional. Valorificare-cercetare (Rm. Vilcea, 9—10 mai 1980), D.E.P.C.N., Bucureşti, 1982, p. 73—78 (sub tipar).

III. *FRAGMENTE UNBEKANNTER SCHRIFTSTELLER aus dem Alterthume, Temesvár, 1771, Druck M. Jos. Heimerl, germană. [14] f. + 175 p.*

Magyarország bibliographiája, V, Additamenta, Budapest, 1971, p. 158.

IV. *TEMESWARER NACHRICHTEN, Temeswar, 1771, tipograf Josef Matthäus Heimerl, nr. 1—13, germană.*

Text pe două coloane, tipar negru, redacție germană, caractere gotice, o jumătate de coală editorială, 4—8 p.

Periodicul Temeswarer Nachrichten (= Știri din Timișoara / = Informația Timișoarei), a apărut în format de jumătate de coală editorială, în 4 p., la care, bilunar, se atașa un supliment ca „Anexă la Vestii din Transilvania”, cu o paginație de 2—4 p., dînd periodicului o paginație totală de 93/8 p. A fost redactat și tipărit de tipograful Josef Matthäus Heimerl. Exemplare cunoscute: nr. 1, joi, 18 aprilie 1771, și nr. 4, 9 mai 1771.

Ornamentică: (vezi nr. 1): inițiale gotice de două mărimi; (f. 1^r) — motiv fitomorf sub formă de coloană centrală, în x-uri, mărginită de cîte două coloane, terminate cu o vază cu flori.

Periodicul Temeswarer Nachrichten, cu apariție de hebdomadă, reprezintă primul ziar german din Banat, publicat de șvabi, respectiv constituie primul ziar de pe teritoriul României, devansînd apariția jurnalului: Cour(r)ier de Moldavie, Iași, 1790, franceză (subl.ns.)

De menționat totodată că cele 13 exemplare ale acestei gazete au fost descoperite de către dr. Josef Wüst, în Arhivele Administrației Curții Imperiale din Viena; în fotocopie la publicistul Nicolaus Berwanger.

Precizăm, de asemenea, că în paginile gazetei aflăm prima descriere a Banatului, sub anonimatul autorului.

Fișier bibliografic: N. Berwanger, *Inceputurile presei de limbă germană în Banat*, în *Orizont*, Timișoara, 1972, nr. 3, p. 3.: (I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania (1778—1840)*. Bibliografie analitică, Edit. șt. și enciclopedică, București, 1977, p. VIII; N. Berwanger, *Temeswarer Nachrichten. Erste deutsche Zeitung des Banats — erste Zeitung auf dem Gebiet des heutigen Rumäniens*, în E. Eisenburger, M. Kroner, *Die Zeit in der Zeitung. Beiträge zur rumänien-deutschen politischen Publizistik*, Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1977, p. 13—24; Idem, *Prima descriere a Banatului*, în *Flacăra*, an. XXVII, nr. 47 (1224), 23 noiembrie 1978, p. 9.

V. *VILÁGOS BERKES HEGY, avagy Máriának az isteni maloszt-annyának. Képpelmes Képe. Melly nemes Magyar-országban, Arad-vármegyében a radnai hegyeken... világoskodik. És a Krisztus annya szeretőitől különös ajánlásokkal tiszteltetik, [1 képpel], Temesvárott, 1773, Typ. Heimerl J.M., ed. a II-a, maghiară in-12°, [4] f. + 92 + 67 p.*

Tipăritura constituie o reeditare după cea princeps, provenind de la: Buda, 1762, Tipografia Ferentz Landerer, (in-12°, 5 f. + 226 p.). Alte ediții: a III-a, Buda, 1805, Tip. Univ. Pesta, (in-12°, 167 p.); a IV-a — Pesta, 1824, Tip. Trattner János Tamás, (in-12°, 168 p.).

G. Petrik, *op. cit.*, I, Budapest, 1888, p. 249.

VI. *GRABACHER [ALAJOS] ALOIS, THEORESES IN UNIVERSAM LOGICAM, Temesiac, 1773, M. Jos., M. Heimerl, germană.*

in-3°, 4 f.

Mag.bibl., V, Additamenta, p. 175.

VII. GRABACHER, [ALAJOS] ALOYSIUS, *Sub gratiosissimo ac faventissimo patrocinio... domini Caroli Emerici Ghillány de Lázy... theoreses in universam logicam Aristotelico-Scotisticam quas ex praelectionibus... publice propugnandas susceperunt Vetero-Aradini... Claudius Novák, Nicephorus Sax. etc., Temesiae, 1773, Typ. Matthäus Jos. Heimerl, germană.*

in-4°, [4] f.

Mag.bibl., V. Additamenta, p. 175.

VIII. KERSNERICS LUDOVICUS, *Assertiones ex logica et metaphisica... quas ex praelectionibus... publice defendendas susceperunt... Josephus Kisföves [József], Thomas Posoni [Tamás] etc., Temesiae, 1774, Typ. M. Jos. Heimerl, germană.*

[6] f.

Notă: Coligat cu: „Lillietum, sive novena Sancti Antonii de Padua... c. mûhöz“, Cassovia, 1773, P.V.297.

Mag.bibl., V. Additamenta, p. 253.

IX. ALLGEMEINES JUBELJAHR, *verliehen von... Clemens XIV, worinne nebst einem... Unterricht von dem Ablass, der Busse und von der Wirkung der Ablässe, die... aus der Heil. Schrift gezogenen Gebether enthalten sind., Temeswar, 1775, Druck M. Jos. Heimerl, germană.*

[22] f.

Mag.bibl., V. Additamenta, p. 24.

X. JUDENORDNUNG, *welche nach Vorhergegangen allernädigst Kaiserlich. Königlichen Bestätigung von der Kais. Königl. Temeswarer banatischen Judenschaft... gegeben wird., Temeswar, 1776, Druck. M. Jos. Heimerl, germană.*

[27] f.

Mag.bibl., V. Additamenta, p. 235.

XI. HAND- UND TASCHENBUCH FÜR DIE OFFICIERS DER INFANTERIE, *Temeswar, 1779, Gedruckt bey Matthäus Jos. Heimerl, germană.*

in-8°, 102 p.

G. Petrik, op. cit., II, p. 60.

XII. LASCY, MORIZ von, *SAMMENTLICHE REMARQUEN über die in Jahre 1768—1769, und 1770 in Mähren und Böhme gehaltenen Exercierlagern, Temeswar, 1779, Gedr. bey Matthäus Jos. Heimerl, germană.*

in-8°, 72 p.

G. Petrik, op. cit., II, p. 552, Idem. op. cit., III, p. 202.

XIII. NICZKY, CRISTOPH, comes, *Rede welche bey Errichtung des Temeswarer Comitats den 22 Brachmonat 1779. Se. Exc. der Hochgeb. Graf. L.v.W. in lateinischer Sprache gehalten. Übersetzt durch H.G. v. Bretschneider, Temeswar, 1779, Gedruckt bey M.J. Heimerl, germană.*

in-4°, 32 p.

G. Petrik, Mag.Bibl., II, p. 881.

XIV. NICZKY, Cristoph., comes, *Sermo, quem occasione instaurati comitatus Temesiensis habuit die 22. Junii anno 1779, Temesiae, Typ. Matth. Jos. Heimerl, germană, ed. I.*

in-4°, 18 p.

G. Petrik, Mag.bibl., II, p. 881.

XV. SCUPULI, LÖRINCZ, *Lelki viadalom, melylő ollaszúl T.P. Scupulus Lőrincz szerzetes által irattatott; most pedig déakbúl hazánk nyelvére istennek tett fogadásbúl fordittatott 167-dik szám alatt. Első Könyv., Tömösvárrott, 1780, Nyomt. Heymerl Mátyás Jóséf, maghiarâ.*

in-16°, 3 f. + [7] f. + 270 p.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 357; *Mag.bibl.*, V, Additamenta, p. 357.

XVI. SOMODY, [Ince] *Innocentius, Assertiones ex universa logica quas... propugnandas suscepunt... Joannes Egyed [János], Paschalis Till [Pascal] etc...., Temesiae, 1780, Typ. Heimerl, J.M., latinâ.*

[3] f.

Coligat cu lucrarea: „Vectigal metricum Carolo a Szalbek... C. mûhöz“, *Leutschoviae, 1779, P. II—755.*

Mag.bibl., V, Additamenta, p. 469.

XVII. Ockhl, *Coecilianus, Tentamen publicum ex mathesi, et geometria nec non propositiones ex universa philosophia... publicae disputationi expositae... defendentibus Fortunato Friedrich, Emerico Folk [Imre], Josepho Tureczek [József]... sub praesidio... Temesiae, 1781, Typ. M. Jos. Heimerl, germanâ.*

[7] f.

Mag.bibl., V, Additamenta, p. 357.

XVIII. Pulkeria és Amália két ismerős leányzónak, minek utánna férjhez mentek volna, egy más között folytatott beszélgetések. Mellyet fársángi mulatság helyet, egy némelly nemzetének kedvezni kívánó, az olvasóknak nem kevés mulatságokra, sőt hasznokra is déakból magyarra fordított, s ugyan maga költségén ki is nyomtattatott, Temesvárbán, 1782, Typ. J.M. Heimerl, maghiarâ.

in-8°, 93 p.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 156.

XIX. *Ordo officii divini... pro anno 1782... in usum Dioecesis Csanadiensis... Temessiae, 1782, Typ. M. Jos. Heimerl, germanâ.*

in-8°, 116 p.

Mag.bibl., V, Additamenta, p. 365.

XX. HEIDENREICH, JOAN. LUD., *MEDICINA ARADIENSIS, TRACTATUS DE MORBIS IN DACIA FREQUENTIORIBUS ET DE SINGULARI EOS TRACTANDI METHODO*, Temesini, 1783, Typ. M. Jos. Heimerl, germanâ.

in-8°, [2] f. + 86 p.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 45.

XXI. *TEMESVARER ZEITUNG*, Temesvár, 1784.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

XXII. *LESEBUCH FÜR SCHÜLER DER DEUTSCHEN SCHULEN IN DEN K. K. STAATEN. ZWEITER THEIL. BESTEHEND IN DER ANLEITUNG ZUR RECHTSCHAFFENHEIT*, Temeswar, 1784, Im Verlage der deutschen Schulanstalt, [Gedruckt bey M.J. Heimerl], germanâ.

in-8°, 144 p.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 582—583.

XXIII. *Ordo officii divini... pro anno 1785... in usum Dioecesis Csanadiensis... Temessiae, 1785, Typ. Joseph Anton Slovatzek, latinâ.*

in-8°, 106 p.

Mag.bibl., V, Additamenta, p. 365.

XXIV. *ORDO OFFICII divini pro anno 1787... in usum dioecesis Csanadiensis...*, Temessiac, 1787, Typ. Slovatzek J.A., latină.

87 p. + [7] p.

Mag.bibl., V, Additamenta, p. 365.

XXV. *BOSSUET, JACOBUS BENIGNUS, IACOBI BENIGNI BOSSUETI EPISCOPI CONDOMENSIS. SERENISSIMI GALLIARUM DELPHINI PRAECEPTORIS NEC NON SERENISSIME DELPHINAE BAVARICAE PRIMI ELEMOSYNARIU & DOCTRINAE CATHOLICAE DE IIS ARGUMENTIS DE QUIBUS CONTROVERSIAE SUNT, EXPOSITIO. E GALLICO LATINA, EX RECENSIONE ABBATIS FLORIDI AB AUTHORE REVISA, PROBATIQUE, TEMESIAE, Typis Antonii Slovatzek, S.C.R. Privil. Typographi, 1787, latină.*

in-16°, [4] f. + 116 p.; 17,3×10,4 cm.; signaturi A—H₂.

Ornamentică: p. 1 — frontispiciu floral. Pe verso-ul foi de titlu: „Ad modum Reverendi Domine Henrici Peszley District militarium, Vice-archidiaconi & Parochi Albo-Ecclesiensis“.

Cuprins: f. [2r—3r]: „Praefatio ad Clerum Csanadiensem“, semnată de „Emericus, Episcopus Csanadiensis, m.p.“; f. [3v]: Aprobatio; f. [4r]: Cuvînt dedicat Papei Inocențiu al XI-lea, semnat de „Marius Spinula“; p. 1—116: „Doctrinae catholicae (caput. I—XXII);

Exemplar descris: *Bibl. jud. Timișoara*, cota D.I—18.675.

Descriere bibliografică incompletă, în *Melania Caragioiu, op. cit.*, p. 51.

XXVI. *TEMESVARER BANATS CAMBIATUR. REGULAMENT PRO ANNO 1737, Temesvarini, Typis Josephi Ant. Slovatzek S.C.R. Privil. typographi, 1787, germană și latină.*

[1] f. (titlul) + [6] f. (= 11 p. text); signaturi: a—c₂ (—d₁); filigran: „E.M.“; 29,6×20,2 cm; redacție lingvistică în germană (caractere gotice) și latină.

Ornamentică: pe F. de titlu, sub rîndurile titlului: stema imperială habsburgică.

Cuprins: f. [1r] — titlu; f. [1v] — albă; f. 1r—6r (textul propriu-zis, pe capitole, — în germană: „Von der Römisch—Kayserl. Catholischen Majestät u. in diesem Temeswarer Banat angeordneten Administrations — wegen dem Cambiatur — Beförderer hiemit anzudeuten“, semnat pe f. [6r], de „Samilton, m.p.“.

Notă: Textul, respectiv tipărirea au ca autor ipotetic: Samilton.

Referințe: *Mag. bibl.*, V, Additamenta, p. 514.

Descriere bibliografică, dar cu datare cronată, 1737 în loc de 1787, în *Melania Caragioiu, op. cit.*, p. 50.

Exemplar descris: *Bibl. jud. Timișoara*, cota D. IV — 5.692, (exemplar legat în pînză și imitație de piele).

XXVII. *DER TEMESWARER MERKUR, Timișoara, 1787, Tip. Eisenführer Josef, germană.*

Heinrich Rész, *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*, München, 1935, p. 11—16; *Mag. bibl.*, (1712—1800), vol. VI, p. 478; I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

XXVIII. *SIMONCHICH, INNOC., Belgrado a Laudone suis reddito die 8 Oct. 1789, lusus poeticus plaudente gymnasio regio Temesiensi schol. piar., Temesvarini, 1789, Typ. J. A. Slovatzek, latină.*

in—8°, 7 f.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 386 (Notă: Altă ediție, fără indicarea locului și datei imprimării, in—2°, 8 p).

XXIX. SCHMIDFELD, FREIHERR, ANREDE DES KÖNIGL. KOMMISSAIRS... BEY ERÖFNUNG DES ILLYRISCHEN NAZIONALKONGRESSES, zu Temeswar, am 1 September 1790, [1790], [Typ. J. A. Slowatzek], germană.

in—8°, 14 p.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 317 (fără indicarea locului și datei imprimării).

XXX. *Sermo statuum comitatus Temesicnsis occasione installationis... Josephi Splényi... Temesvarini...*, 1790 habitus, Temesvarini, 1790, Typ. J. A. Slowatzek, latină.

in—4°, [3] f.

Mag. bibl., V, Additamenta, p. 463; *Mag. bibl.*, VI, (1712—1800), p. 477, este indicată ca aparținând tipografiei: Lechner, Anna, vidua.

XXXI. SZECSUJACZ, REDE VOR ERÖFNUNG DER ILLYRISCHEN NAZIONALVERSAMMLUNG. GEHALTEN ZU TEMESWAR IN EINEM ZIRKEL DER EINGEWEIHTEN (Temeswar), In August 1790, [Typ. J. A. Slowatzek], germană.

[1. Auflage];

in—4°, 6 f.

[2. Auflage], Temeswar, In August 1790, [Typ. Slowatzek],

in—4°, 6 f. [Omis din titlu:] „In einem Zirkel der Eingeweihten“;

[3. Auflage], Kostet gefalzt, 7 Kr., Temeswar, In September 1790, [Typ. Slowatzek].

in—4°, 6 f.

[4. Auflage], Temeswar, [Typ. Slowatzek],

in—8°, 23 p.

[5. Auflage], Temeswar, Typ. Slowatzek,

in—8°, 16 p.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 189.

Mag. bibl., VI (1712—1800), p. 477 (se indică tipografia lui Slowatzek (subl. ns).

XXXII. ORDO OFFICII DIVINI... PRO ANNO 1790... IN USUM DIOECESIS CSANADIENSIS..., TEMESVARINI, 1790, Typ. Lechner, Anna vidua, latină.

in—8°, 107 p. + [18] p.

Mag. bibl., V, Additamenta, p. 365.

XXXIII. SCHMIDFELD, J., BEKANNTMACHUNG DER DURCH SE MAJESTÄT UNSERN ALLERGNÄDIGSTEN LANDES-FÜRSTEN DEM BESTEHENDEN ILLYRISCHEN NAZIONAL-CONGRESSE NEUERLICH ERÖFNETEN VÄTERLICHEN GESINNUNGEN ALS EIN VON DEN VERSAMMELTEN STÄNDEN DER GANZEN ÜBRIGEN MAZION GEWIDMETES DENKMAL., Temesvár, 1790, [Typ. J. A. Slowatzek], germană.

in—4°, 4 f.

G. Petrik, *op. cit.*, I, p. 210.

XXXIV. WOPPERER, JOH., NÜTZLICHER UNTERRICHT FÜR DEN LANDMANN ZUR ERZÜGLUNG EINER GUTEN GATTUNG PFERDE. [Temesvár, 1790], Typ. J. A. Slowatzek, germană.

in—8°, 61 p.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 859.

Notă: *Mag. bibl.* (1712—1800), p. 477, titlul este redat: WOPPERER, J., NATÜRLICHER UNTERRICHT.

XXXV. TÖMÖS-VÁROSSA DEPUTATUSÁINAK. A FELSÉGES MAGYAR HAZÁHOZ ALÁZATOS INSTÁNTIAJOK AZ ERANT HOGY A FELS. HAZA ÁLTALIS A TÖBB KIRÁLYI VÁROSOK KÖZZÉ SZÁMLÁLTASSÉK, és INARTIKULÁLTASSÉK, Temesvár, 1791, [Tip. J. A. Slovatzek], maghiară.

in—2°, 2 f.

G. Petrik, *op. cit.*, III, p. 669.

XXXVI. HÖDL, Joach., *Belgradum turcis denuo traditum honoribus Francisci regii principis et archiducis Austriae dld.* Temesvarini. 1791, [Typ. J. A. Slovatzek], latină.

in—4°, 12 f.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 176.

XXXVII. HÖDL, Joach. *Belgradum expugnatum. Honoribus Alexandri, regii principis, et archiducis Austriae dum regni Hungariae palatinus eligeretur, Temesiae*, [1792], [Typ. Jac. Jos. Jonas], latină.

in—4°, 10 f.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 176.

XXXVIII. MALI KATECHISMUS, TEMISSVAR, [Tip. Jonas Jácob Josef], 1792, slavo-sîrbă.

26 p.

Mag. bibl., V, Additamenta, p. 309; *Mag. bibl.*, VI (1712—1800), p. 478.

XXXIX. ABC illi uprava za potribu skularske dalmatinske mladexi... iz Nimacskogo u Dalmatinski prinessena po Grozdics..., Temisvár, 1792, Stamperia Jonas, Jacob Josef, slavo-sîrbă.

61 p.

Mag. bibl., V, Additamenta, p. 17.

XL. CATALOGUS VENERABILIS CLERI DIOECESIS CSANADIENSIS, [Temessiae], [Typ. Jonas, Jacob Josef], 1793, latină.

in—8°, [15] f.

Mag. bibl., V, Additamenta, p. 91; *Mag. bibl.*, VI (1712—1800), p. 478.

XLI. HÖDL, JOACH, CARMEN PASTORITIUM AD CUNAS NEO NATI REGII PRINCIPIS FERDINANDI A RURALI WERSCHETZENSI MUSA FESTIVE DECANTATUM Anno 1793, [Typ. Jacob Josef Jonas], latină.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 176; *Mag. bibl.* (1712—1800), VI, p. 478.

XLII. HÖDL, JOACH, CARMEN funebre musae Werschetcensis necem Ludovici XVI, regis Galliarum die 21 Ianuarii 1793, a nationali Parisiensi conventu crudeliter peractam describens, [Temesvarini], [1793]. [Typ. Jakob Josef Jonas], latină.

in—8°, 22 p.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 176.

XLIII. ROEDER, UEBER DEN NATÜRLICHEN, Temesvár, [Typ. Jonas Jakob Josef], 1795, germană.

G. Petrik, *op. cit.*, IV., p. 82; *Mag. bibl.*, VI (1712—1800), p. 478 (indică tipografia J. J. Jonas).

XLIV. KÁSZONYI, ANDREAS. *ITER venetum ex Hungaria susceptum quod vulgare fecit idem editor, qui viator, Temesvarini*, 1796, Typ. Jac. Jos. Jonas, latină.

in—8°, 100 p. + 1 f.

G. Petrik, *op. cit.*, II. p. 336.

XLV. KÖSZEGHY, LADISLAUS, *Oratio funebris ad solennes exequias... Emerici Christovics episcopi Csanadiensis... in cathedrali ecclesia Csanadiensi celebratas die 21 Januarii anno 1799, Temesvarini*, Typ. Jac. Jos. Jonas, latină.

in—2°, 19 p.

G. Petrik, *op. cit.*, II. p. 490.

XLVI. KÖSZEGHY, LADISLAUS, abbas B.M.V. de Monte Szöbégény... *ecclesiae Csanadiensis... canonicus... Ordinamus... tres missas exequialis decantare... pro refrigerio animae Pii VI... datum Temesvarini 1 Octobris... millesimo septingentesimo nonagesimo nono, [Temesiae], 1799, [Typ. Jakob Josef Jonas], latină.*

in—2°, [2] f.

Mag. bibl., V, Additamenta, p. 273; Mag. bibl., VI (1712—1800), p. 478.

XLVII. HANNULIK, JOAN. CHRYS., *CARMEN ad Illustr. Dnum Ladislaum Köszeghy dum Csanadiensis dioecesis episcopus renunciatus est, quod devotissimo animo obtulit anno 1800, Temesvarini*, Typ. Jac. Jos. Jonas, latină.

in—4°, 2 f.

G. Petrik, *op. cit.*, II, p. 66.

XLVIII. HEIDENREICH, JOAN. LUDOVICUS, *HISTORIA ASTHEMIAE SCORBUTICAE IN MULTIS GREMIALIBUS LOCIS INCLYTI COMITATUS ARADIENSIS*, Anno 1803, graviter savientis Jussu Ejusdem Inclyti comitatus Conscripta et congesta per Ludovicum Aradiensem, Temesvarini, Typis Jakobi Josepn Jonas, [1803], latină.

in—8° mic, 76 p., 16×10 cm.

Lucrare dedicată lui „Michael Molnar, Joannes Csernak in processu Aradiensis, Adamus Foltin, Michael Besserskrant (in Processu Zurandiensi), Philipp Szeth, Emeric Blaskovics (in processu Világosiensi), Michael Piér (in processu Boros Jenoviensi)“.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D.I. — 14.191.

Referințe bibliografice: Géza Petrik, *Mag. bibl.* (1712—1860), Budapest, 1890, p. 45; Melania Caragioiu, *op. cit.*, p. 51—52 (descriere inexactă).

XLIX. TEMESWARER WOCHENBLATT, *Temeswár, 1805, germană*.
E. Filtsch, *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Sachsen*, in *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XXI, nr. 3, 1887, p. 542—552.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

L. PIETAS CHRISTIANA COMMUNES DEVOTIONES STUDIOSAE JUVENUTIS, CUJUSVIS STATUS HOMINIS USUI ACCOMMODATAS CONTINENS, TEMESVARINI, Typis et sumtibus Josephi Klapka privilegiati Typographi, 1809, latină.

in—16°, XIII p. + 166 p. + [1] f. Errata: signaturi A—L; filigrane: „Schios“, o cruce, „F“ etc.

Ornamentică: pe verso-ul foi de titlu (p. II): o gravură, reprezentînd Table-le legii.

Cuprins: p. I — titlul; p. II — versete biblice într-o gravură; p. III—VII — „Ad lectorem christianum“, semnat de Emericus Végh (o Scholis Pils Gimnasii Temesvariensis Localis Director); p. VIII — albă; p. IX—XIII; „Conspectus Pietatis Christianae; p. 1—166 (textul propriu-zis); pe ultima filă (1 p): „Errata“.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D.I.—14.963 (exemplar cu text manuscris: două poezii, latină și germană).

Descriere bibliografică incompletă, în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 52.

LI. TAGESBERICHTE, Timișoara, 1809, germană.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

LII. NORMA PUBLICAE REI IN COMITATU TEMESIENSI ADMINISTRANDAE, IN GENERALI SS. ET OO. EJUSDEM COMITATUS CONVENTU. PRAESIDE EXCELLENTISSIMO, AC ILLUSTRISSIMO DOMINO IGNATIO ALMÁSI ZSADANY ET TÖRÖK SZENTMIKLOS, INS. ORD. S. STEPHANI R. H. COMMENDATORE, S.C.R.A. MAJESTATIS CAMERARIO, ACTUALI INTIMO STATUS CONSILIARIO, EXCELSAE CAMERAE, CAESAREO-REGIAE AULICAE PROPRAESIDE COMITE TEMESIENSI ET SUPREMO COMITE; DIE 21 MENSIS JUNII ANNI 1813 CELEBRATO SANCITA (sic), TEMESVARINI, Typis Josephi Caroli Klapka, 1814, latină și germană.

in—2°, [1] f. titlu + 20 f. + 1 tab. + 39 f. + [2] f. pl. topogr. + [41] f. formulare + [5] f. formulare.

Ornamentică: frontispiciu, vignete, hîrtie cu filigrane: cifra: „3“. „STOCKAU“ etc.

Cuprins: f. [1r] — titlul; f. [1v] — albă; f. 1 — 20v (numerotarea se află tot pe a 2-a filă): „Norma publicae rei in Comitatu Temesiensi administrandae“ (Obs. Textul latin al instrucțiunilor se află imprimat pe a doua coloană a paginii, prima jumătate fiind, în general, albă, servind probabil pentru adnotări); urmează un tabel rubricat recto-verso, notat cu litera „H“ (Obs. Hîrtia are filigrane: „Stockau“ și un desen heraldic), intitulat: „Status praeliminaris Cassae Contributionalis & Domesticae Impositae Inclyto Comitatu dependae, nec non communium Expensarum Communitatis N. pro Anno Militari 18... deserviens“; urmează 39 file notate literal (a—tt₂) cu text paralel, german-latin, al unei Instrucțiuni imperiale emise de Iosif al II-lea, privind sistemul de percepere a impozitelor, semnată imprimat de împăratul „Josephus“ și contrasemnat de „Comes Carolus Pálffy“ și „Antonius Hadrovich m.p.“; urmează 2 f. planșe tabele topografice; tabele rubricate, cu text paralel german și latin, numerotate de la nr. 5; urmează 41 f. care cuprind tabele și „Formula Juramentis... nr I—II“ (text german-latin); urmează [5] f. (=9 pagini text imprimat cu text german-latin, conținînd formulare): „Erklärung des verstehenden. Fasyeniformular“.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D. IV — 5635 (exemplar coligat legătură cu lucrarea: Alexandrus Császár de Pacsér, *Instructio pro notariis...*, Temesvarini, 1817).

Semnalare și descriere bibliografică (incompletă) în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 52—53.

LIII. [CSÁSZÁR, Alexandrus de Pacsér], INSTRUCTIO PRO NOTARIIS JUDICIBUSQUE COMMUNITATUM COMITATUS TEMESIENSIS IN GENERALI MENSE SEPTEMBRI ANNI 1817 CELEBRATA CONGREGATIONE APROBATA, TEMESVARINI, TYPIS JOSEPHI KLAPKA, 1817, latină.

[1] f. + 9 f. + 10 f. formulare fiscale; 31,5×20 cm; signaturi: A — E (I); filigrane: „L D C”.

Cuprins: f. [1] — titlul; f. [2r—9v]: „Instructio pro Judicibus. Notariisque Communitatum Comitatus Temesiensis [Sectio I—XIV (Sectio I — „In effectuatione datorum a publico Magistratu mandatorum”; Sectio II — „In manipulatione contributionis”; Sectio III — „In manipulatione communitatis Expensarum”; Sectio IV — „In manipulatione Naturalium a Contribuentibus praestandorum”; Sectio V — „Vecturatum Operarumque intuitu”; Sectio VI — „In conficiendis Rationibus”; Sectio VII — „In cura orphanorum”; Sectio VIII — „In conservanda publica securitate”; Sectio IX — „In tractandis vagis pecoribus”; Sectio X: „In re aedili”; Sectio XI — „In re Sericea”; Sectio XII — „In re sanitatis publicae”; Sectio XIII — „In re terrestres Domini”; Sectio XIV — „In re Politiae; Conclusio/Per Alexandrum Császár de Pacsér, m.p. vice-notarium]; urmează alte 10 [f], conținând diverse formulare notate alfabetic (A. B. C. D. E. F. G. H. K. L. M. N. O. P. Q. R. S. T. U. V. W. AA. BB. CC. DD).

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D. IV — 5.635 (exemplar coligat legătură cu „Norma publicae rei...”, Temesvarini, 1814).

Semnalare și descriere bibliografică, incompletă, în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 53.

LIV. *CATALOGUS VENERABILIS CLERI DIOECESIS CSANADIENSIS PRO ANNO MDCCCXVIII, TEMESVARINI, TYPIS JOSEPHI KLAPKA, PRIV. TYPOGR., [1818], latină.*

in—8° mic, [1] f. + 79 p.; signaturi A—E; 17,6×10 cm.

De menționat că tipăritura are fila 1 nenumărată drept copertă, titlul aflându-se într-o poartă stilizată, stema Diecezei Cenad, înconjurată de două ramuri înflorite.

Alte elemente ornamentale: la p. 3 frontispiciu; la p. 5. — un porumbel aflat într-un medalion fitomorf.

Cuprins: p. 1 (titlul); p. 2 — albă, p. 3: „Sub gubernio Excellentissimi illustrissimi ac Reverendissimi Domini Domini Ladislai Kőszeghy de Remete, Miseratione divine Episcopi Csanadiensis Sacratissimae, Caesarae, et Regio Apostolicae Majestatis actualis intimi status consilarii”; p. 4 — albă; p. 5—72 „Venerabile Capitulum Csanadiense”; p. 73—75; „Index parochiarum”; p. 76—79: „Index personarum”.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D.I—40.616.

Descriere bibliografică incompletă, în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 54.

Notă: Cataloagele clerului din (dieceza) episcopia Cenad, publicate în anii 1818, 1819 și 1820, reprezintă, în general, niște anuare administrativ-statistice clericale.

LV. *CATALOGUS VENERABILIS CLERI DIOECESIS CSANADIENSIS PRO ANNO MDCCCXIX. TEMESVARINI, TYPIS JOSEPHI KLAPKA, PRIVIL. TYPOGR., 1819, latină.*

IN—8°, [1] f. + 83 p., signaturi A—I₄; 17,6×10,8 cm.

Coperta cu titlul pe f. 1 nenum. (vezi ediția din 1818).

Pe p. 3. același text, respectiv același cuprins, ca cel al ediției din 1818.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D.I—40.569 (exemplar cu foaia de titlu ruptă). Semnalare și descriere bibliografică, în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 54.

LVI. *CATALOGUS VENERABILIS CLERI DIOECESIS CSANADIENSIS PRO ANNO 1820, TEMESVARINI*, TYPIS JOSEPHI KLAPKA, PRIVIL. TYPOGR., [1820], latină.

in—8° mic, [1] f. + 83 p., signaturi A—I, 18,3×11,3 cm.

Coperta cu titlul pe f. 1 nenum., respectiv același cuprins ca cel al ediției din 1819.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D. II—60.699.

Semnalare și descriere bibliografică, în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 54.

LVII. *PIETATIS EXERCITIA IN USUM IUVENTUTIS SCHOLASTICAE. EDITIA TERTIA AUCTIONIOR, TEMESVARINI, APUD JOSEPHUM KLAPKA*, 1821, latină-maghiară.

in—12°, 224 p. + [2] f. Index; signaturi Aa—T₄; 13,2×8 cm.

Text latin: p. 1—201; text maghiar p. 202—224.

Exemplar descris: Bibl. jud. Timișoara, cota D.I.—14.928.

Vezi descriere bibliografică incompletă, în M. Caragioiu, *op. cit.*, p. 56.

LVIII. *BANATER ZEITSCHRIFT FÜR LANDWIRTSCHAFT, HANDEL, KÜNSTE UND GEWERBE*, Temeswar, 1 iulie 1827, germană.

Prezentarea periodicului, care urma să apară la Timișoara, de la 1 iulie 1827, în „Siebenbürgische Bothe“, Hermannstadt, XLI (1827) nr. 25 (23 iunie): „Empfehlung/Recomandatie“.

În cuprinsul periodicului: date istorice, statistice, geografice și beletristică.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, poz. 1359, p. 151.

LIX. *BANATER ZEITSCHRIFT*, Temeswar, 1828, germană.

Nici un exemplar din periodic nu se află în țară.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

LX. *NOTIZEN THEATER-ZEITSCHRIFT*, Temeswar, 1828—1829, germană.

Nici un exemplar din periodic nu se află în țară.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

LXI. *THALIA*, Temeswar, 1830, germană.

Nici un exemplar din periodic nu se află în țară.

I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *op. cit.*, p. VIII.

DAN RĂPĂ-BUICLIU

DOUĂ TIPĂRITURI ÎN LIMBA GERMANĂ DESPRE EVENIMENTELE DIN 1784—1785 DIN TRANSILVANIA

(Contribuții la *Bibliografia românească veche*)

Tipăriturile asupra cărora ne oprim atenția au făcut obiectul unor comunicări, prima ținută la Abrud¹, a doua la Cluj-Napoca². Am propus analiza istoriografică a tipăriturilor, în vederea includerii lor în *Bibliografia românească veche*. Dorim, aici, să subliniem câteva aspecte istoriografice care pot oferi celor interesați date ce alcătuiesc premisele unei atari retrospective atunci când vor redacta noua ediție a monumentalei lucrări a lui Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu³.

1. Prima tipăritură este *Horja und Klotska. Oberhaupt und Rathgeber der Auführer in Siebenbürgen*, în—8° imprimată cu litere gotice la „Karlsburg und Hermannstadt, 1785“, (vezi pl. 1)⁴.

Alexandru Roman (1826—1897), în 1863, a publicat sub titlul „Horea și Cloșca, Căpetenii și sfătuitoari ai răsculaților din Transilvania“ traducerea în românește a textului broșurii, în revista „Concordia“ de la Pesta.

A doua traducere în limba română a realizat-o Alexandru Papiu-Ilarian, publicând-o în *Tesauru de monumente istorice* în 1864.

A treia versiune românească aparține lui Eugeniu Predescu. Andrei Veress a menționat-o în *Bibliografia româno-ungară* în 1936⁵. Părți din această broșură, traduse în românește, se găsesc reproduse și în articolul lui Ion Lupas, publicat în ziarul bucureștean „Universul“ din 3 noiembrie 1934, p. 1, dar cel căruia îi datorăm o amplă și erudită analiză critică a acestei broșuri este istoricul clujean Nicolae

¹ Titus Furdul, *O tipăritură din 1785 intitulată Horja und Klotska necuprinsă în Bibliografia românească veche*. (O virtuală contribuție la *Bibliografia românească veche*). Comunicare ținută la Sesiunea științifică organizată în 1980 la Abrud de către Societatea de istorie Filiala Alba, Subfiliala Abrud-Cîmpeni, cu prilejul împlinirii a 15 ani de activitate.

² Titus Furdul, *Încă o tipăritură în limba germană referitoare la răscoala lui Horea imprimată în 1785 susceptibilă de a fi considerată tipăritură românească veche*. (Contribuție la *Bibliografia românească veche*). Comunicare ținută la Sesiunea științifică organizată la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca în 1982.

³ Dan Simonescu, *Principii și propuneri de reeditare a Bibliografiei românești vechi concepută monumental de Ioan Bianu*, în volumul *Țirgoviște — cetate a culturii românești*, (I), Studii și cercetări de bibliofilie, București, 1974, p. 39—45; Ludovic Denény, *Mijloace și metode de deplasare și identificare a tipăriturilor în vederea completării Bibliografiei românești vechi*, în volumul *Țirgoviște — cetate a culturii românești*, (I), p. 47—53.

⁴ [Gleiser, Adam Friederich], *Horja und Klotska. Oberhaupt und Rathgeber der Auführer in Siebenbürgen. Eine physiognomische Skizze, historisch und charakteristisch behandelt; Nebst der Geschichte dieses Aufruhrs. Ein Beitrag zur Menschankunde und Geschichte der Unmenschheit im 18-ten Jahrhundert des Jahres 1784. Mit beider ähnlichen Schattenrissen, nebst Wappen und Insiegeln*, Karlsburg und Hermannstadt, 1785. O altă ediție la Dessau în 1786.

⁵ Andrei Veress, *Bibliografia româno-ungară*, II, București, 1932, p. 33.

Edroiu în lucrarea *Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784—1785)*, apărută în 1976⁶.

Tipăritura *Horja und Klotska* a apărut la Hermannstadt, adică la Sibiu, ceea ce ne îndreptățește s-o apreciem ca tipăritură românească veche. În sprijinul tezei noastre, vin și știrile publicate în această broșură, redactate de martorii oculari sau după relatările unor persoane care au avut legături directe și secrete cu juriștii care au audiat mărturiile lui Horea, Cloșca și o parte din învinuții acuzați că au participat la insurecției în 1784. De menționat, broșura a fost tradusă și în limba suedeză⁷, iar în germană a cunoscut și reeditări ulterioare. Un exemplar din ediția princeps se află și la arhiva Secției de manuscrise și carte rară a Bibliotecii Academiei R.S. România — Filiala Cluj-Napoca⁸.

2. A doua tipăritură (vezi pl. 2) este intitulată *Kurze Geschichte der Rebellion in Siebenbürgen*, în—8°, imprimată cu litere gotice, tipărită în Strassburg la 1785⁹. „Ea este — scrie Nicolae Edroiu — destul de dezvoltată asupra subiectului propus, bazată pe informație de presă mai ales“. „Broșura... își propunea ca... prin asamblarea unor asemenea informații (culese din revistele germane din Sibiu, Viena, Bratislava n.n.)... să dea o scurtă istorie a răscoalei din Transilvania pentru a împlini cererea de știri a numeroșilor cititori de limbă germană asupra răscoalei...“, „În Precuvîntare se fac aprecieri asupra intensificării procesului revoluționar în Europa: »Wir leben in einem Zeitalter, in welchem die Goehrungen in den Staaten nicht seltenes sind... Europa sieht grossen Veraenderung entgegen die jetzt noch in der Asche glimmen... Doch ist immer der Mühewert, dem Ursprunge dieser Gührungen nachzuspuren, und ihren Gang zu Goebachten, immer aber bleibt das Resultat aller unserer Nachforschungen die Ueberzeugung dass Sittenverderbnis. Weichlichkeit und Luxus nach und nach wie ein unterirdischer Strom die gährungen erzeugen und endlich den Einsturz des Ganzen besonderer«. Autorul acestei broșuri — subliniază Nicolae Edroiu — expune și alte aprecieri personale“ cu privire la aceste tragice evenimente. „Faptul este explicabil — scrie același istoric — odată pătruns în medii sociale și stări de lucruri ca cele din Austria... răsunetul răscoalei determină atitudini conforme de justificare a cauzelor răscoalei, văzute în abuzurile nobilimii transilvănene, în starea de grea aservire în care aceasta adusese țărănimea“¹⁰. Asupra lor a insistat și Aurel Țintă

⁶ Nicolae Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea (1784—1785)*, Cluj-Napoca, 1976, p. 124—130.

⁷ *Horja und Klotska. Hufvudman och Radgifvare for De uproriske i Siebenbürgen; Physionomiskt Fragment pa et Historiskt och karakteriserande Satt afhandladt Jámte Historiem ofver detta Uppror; Et Bilägg Till människanskannedom och omänaklighetens Hystoria uti 18 de Arhundradet 1784. Mod Personernas Silhouletter, Wappen och Insegl, Ufversälting fran Tyskan, Lund, Pa Mag. Doc. Jon. Lundsblada bekostand 1785, in—8°, 48 p. tipăritură care va trebui să aibă același regim ca și originalul în germană, în ce privește calitatea de tipăritură românească veche.*

⁸ A se vedea fișa descriptivă întocmită la Secția de manuscrise și carte românească veche, Serviciul Colecții speciale a Bibliotecii Academiei R. S. România. Filiala Cluj-Napoca.

⁹ *Kurze Geschichte der Rebellion in Siebenbürgen, Nebst historische-geographische Erläuterungen. Mit den Schattenrissen der beyden Rebellen, Horia und Gloczka, Strassburg. In der Bartholomäischen Buchhandlung, auf dem Paradeplatz, 1785, 47 p., in—8°. Vezi și exemplarul Bibliotecii Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca. Exemplar nepreluat.*

¹⁰ Nicolae Edroiu, *op. cit.*, p. 131. Vezi și Gheorghe Bartoș, *Horea. Cloșca și Crișan în iconografia vremii*, în *ActaMN*, VIII/1971, p. 269; Michael Kroner, *Gravuri despre răscoala țărănească din 1784 într-o expediție din Austria*, în *Magazin istoric*, 11 (164), 1980, p. 12.

în articolul „Răsunsetul răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan în Banat” (Studii, 4/1960). „Prezentarea presei — scrie acad. Ștefan Pascu în prefața lucrării lui Nicolae Edroiu — e urmată de aceea a broșurilor, pamfletelor și a altor tipărituri de epocă”. „Prețioase sînt considerațiile cu privire la condițiile sociologice ale presei, la factorul tehnic în difuzarea știrilor despre răscoală...”¹¹. Broșura interceptează „structurile de opinie” complexă a evenimentelor direct sau indirect de la sursă, iar sursa își avea nucleul în orașele Alba Iulia și Sibiu. Din conținutul textului se desprind trăsăturile specifice ale psihologiei maselor populare, pe de o parte, și ale stăpînirii habsburgice anacronice, pe de altă parte. Izvoarele istorice care se încrucișează și se interferează explică epicentrul seismic al știrilor în spontaneitatea și deruta care le implică multilateralitatea unghiurilor de vedere, dar sorgintea lor rămîne unică. Ea reflectă zbuciumul răzvrătiților țărănimii românești, în jurul cărora se comentează și se dau tot felul de „lămuriri” care de care mai contradictorii, vulnerabile. David Prodan, în a sa *Răscoala lui Horea*¹², relatează că presa vremii consemna că în Transilvania s-a declanșat „un război în toată legea”, iar broșura la care ne referim — pe baza unor „corespondențe din Sibiu” — confirma această știre. „Kurze Geschichte reține și ea pornirea unor sate de coloniști germani (din Transilvania, n.n.) de a se alătura răsculaților, crezînd drept poruncă a împăratului un *Calendar* cu litere roșii din Cracovia din 1782”.

Aceste restrinse și laconice spicuiuri din literatura istorică de specialitate duc la susceptibilitatea — e drept neconfirmată încă — de a decanta și valorifica particularitățile editoriale ale acestor două tipărituri, care pot intra în categoria tipăriturilor numite de noi „cărți românești vechi”, după aceleași criterii pe care Virgil Cîndea le-a subliniat în legătură cu cartea lui Jean-Pierre Carra *Histoire de la Moldavie et de la Vallachie*, Paris, 1777¹³.

Dar acesta este numai un preludiv la literatura vremii imprimată în alte limbi — în primul rînd în germană — referitoare la răscoala țăranilor iobași români din Transilvania între 1782—1785, asupra cărora va trebui să se revină în altă lucrare pentru a se aduce noi contribuții la Bibliografia românească veche¹⁴.

TITUS FURDUI

¹¹ Nicolae Edroiu, *op. cit.*, p. 6.

¹² David Prodan, *Răscoala lui Horea*, I—II, București, 1979, p. 763—764.

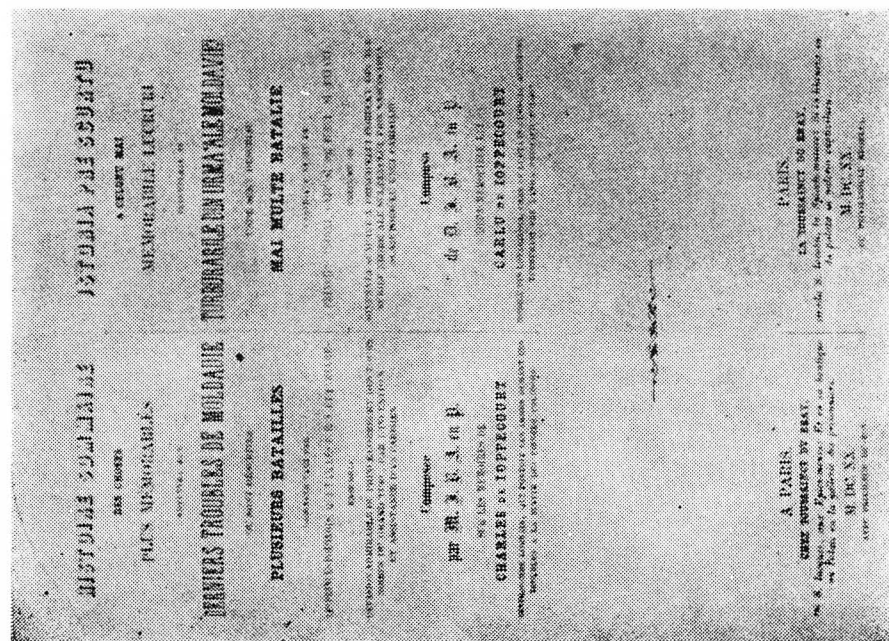
¹³ Virgil Cîndea, *Poate fi inclusă cartea lui Carra — Histoire de la Moldavie et de la Vallachie — în Bibliografia românească veche?*, în *Studii și cercetări bibliografice*, București, 1/1955, p. 243. Și această carte a cunoscut numeroase ediții. Vezi Titus Furdul, *Reeditările de texte românești vechi mărturii ale continuității bimilenare ale poporului român în patria noastră*, Cluj-Napoca, 1978, în *Biblioteca și cercetarea*, IV, Cluj-Napoca, 1979. Comunicare ținută la Sesiunea „Zilele Bibliotecii Academice Clujene”, Cluj-Napoca, 1978.

¹⁴ Considerăm binevenită o listă nominală a celor care au adus contribuții deosebite la *Bibliografia românească veche* după apariția volumului IV în 1944.

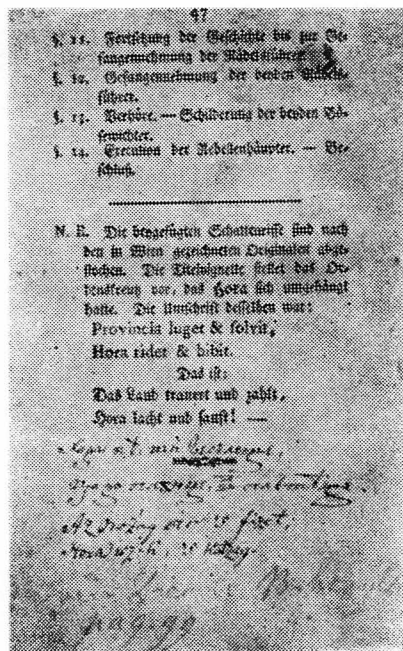
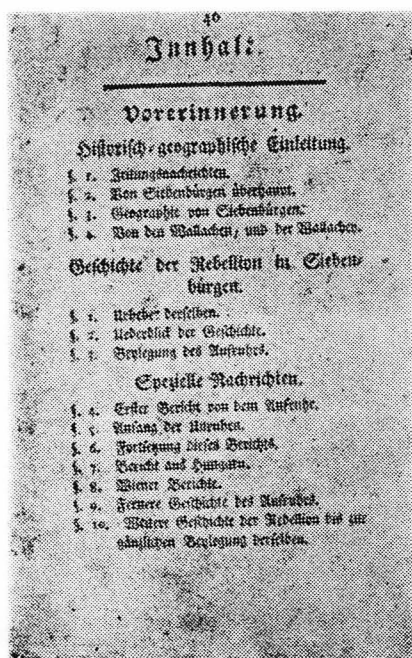
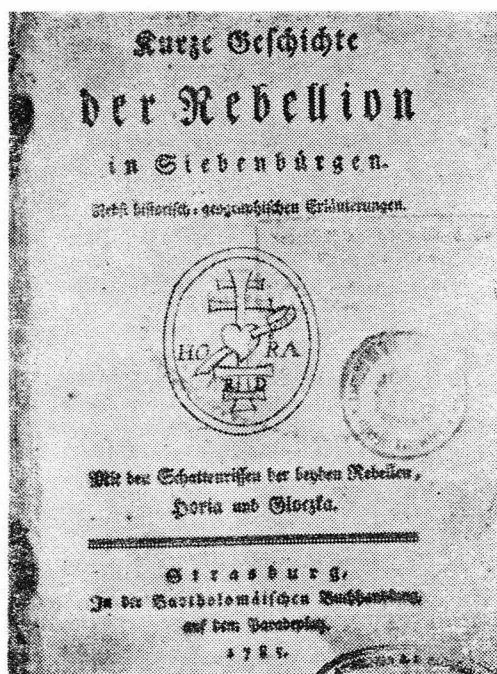
DEUX PUBLICATIONS EN LANGUE ALLEMANDE SUR LES
ÉVÉNEMENTS DE 1784—1785 EN TRANSYLVANIE, IMPRIMÉES
EN 1785. (Contributions à l'Ancienne Bibliographie Roumaine —
Bibliografia românească veche).

(Résumé)

Il s'agit de deux publications sur la révolte des serfs roumains de Transylvanie, en 1784, imprimées en langue allemande, ayant le titre *Horja und Klotscka. Oberhaupt und Rathgeber der Aufrührer in Siebenbürgen* imprimée à Sibiu, et *Kurze Geschichte der Rebellion in Siebenbürgen. Nebst historische — geographysche Erläuterungen. Mit den Schattenrissen der beyden Rebellen, Horia und Gloczka*, imprimée à Strasbourg, en 1785. L'auteur propose ces deux ouvrages pour être considérés comme d'anciennes impressions roumaines. Toutes les deux ont été déjà présentées aux sessions scientifiques (à Abrud et à Cluj-Napoca). On fait mention des titres de quelques ouvrages — les unes des réimpressions de celui-là, les autres ne faisant partie de l'Ancienne Bibliographie Roumaine (*Bibliografia românească veche*) — mais tous en se référant aux événements de 1784 et 1785, et qui seront interprétés à une prochaine occasion.

Planşa I.

XILOGRAVURILE LUI VLAICU DE LA BLAJ (1751—1752)

Dintre gravorii în lemn care au lucrat în cadrul tipografiei de la Blaj în vederea ilustrării cărților bisericești, Vlaicu este cel dintii, după cunoștințele noastre¹. Pentru prima dată numele său figurează în *Ceaslovul* datat în anul 1751 de Ioan Bianu și Dan Simonescu în monumentală lucrare *Bibliografia românească veche*, tomul IV. Autorii prezintă *Ceaslovul* bazându-se pe datele trimise din Cluj de Elie Dăianu, care poseda un exemplar „mai complet”, spre deosebire de cele păstrate la Academie. *Ceaslovul* cuprinde 11 ilustrații xilografate: **Mănăstirea de la Blaj, Iisus în grădina Ghetsimani** (1751), **Iisus înaintea lui Pilat, Batjcorirea, Țintuirea pe cruce, Sfinta împărtașanie, Răstignirea, Coborirea de pe cruce, Punerea în mormint** (1752), **Învierea, Maica Domnului cu pruneul** (1751). Aceste gravuri au dimensiuni aproximativ egale și modeste (circa 9 × 6 cm.). Autorul le semnează cu numele de Vlaicu sau Vlaicul, cu o singură excepție: **Iisus înaintea lui Pilat**. După cum am văzut, două din gravuri sint date în anul 1751 (cu cifre arabe sau cu litere chirilice cu valoare de cifre), iar a treia poartă data de 1752 (în chirilice).

În prezent la Biblioteca Academiei R.S.R. București, cota C.V.R. 280 A, se află cîteva exemplare din *Ceaslovul* tipărit la Blaj în anul 1751. Precizăm că la toate exemplarele lipsește foaia de titlu pe versoul căreia trebuia să se afle xilogravura **Mănăstirea de la Blaj**. Existența însă în cuprinsul cărții a gravurii date în 1752 ne face să credem că tipărirea *Ceaslovului* ar fi început în anul 1751, dar datorită anumitor greutăți care puteau surveni, definitivarea textului s-a făcut probabil abia în anul 1752².

¹ Referiri recente la xilogravorii de la Blaj vezi la: Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750—1830)*, I—III, în *Apulum*, XII, 1974; XIII, 1975; XV, 1977; XX, 1982 (sub tipar); idem, *Incursiune în xilogravura românească (sec. XVI—XIX)*, în *Apulum*, XVII, 1979; Viorica Guy Marica — Cornel Tatai-Baltă, *Surse iconografice și stilistice ale unor teme figurative din xilogravura românească (secolele XVI—XIX)*, în *ActaMN*, XVI, 1979; Cornel Tatai-Baltă, *Considerații referitoare la xilogravura românească din secolul al XVIII-lea*, în *Biblioteca și cercetarea*, IV, 1980; Cornel Tatai-Baltă — Teodor Smericinski, *Din activitatea tipografiei de la Blaj (1787—1821) reflectată de un material arhivistic*, în *Apulum*, XIX, 1981.

² Cercetînd un exemplar incomplet al *Ceaslovului*, Aurel Filimon, *Nouă contribuțiuni la bibliografia veche românească*, în *Dacoromania*, VI, 1929—30, p. 379—380 îl datează în anul 1752. Ulterior, după cum am văzut, Ioan Bianu și Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, tom. IV, București, 1944, p. 70—71 îl datează în 1751. Totuși sint și alți cercetători care consideră că *Ceaslovul* a apărut în 1752: Ion Muslea, *Xilogravurile țărănilor români din Ardeal, în Artă și tehnică grafică* (Buletinul imprimeriilor statului), Caietul 8, iunie-septembrie, 1939, p. 37; Ion Apostol Popescu, *Artă icoanelor pe sticlă de la Nicula*, București, 1969, p. 34; Iuliana Danco et Dumitru Danco, *La peinture populaire sur verre de Roumanie*, București, 1982, p. 54.

În ceea ce privește calitatea și valoarea artistică a xilografurilor executate de Vlaicu, părerile cercetătorilor sint împărțite, unii conștientându-le, alții apreciindu-le.

Marele istoric Nicolae Iorga, în lucrarea sa *Tipografia la români*³, afirmă: „Vlaicu, primul ilustrator al imprimeriei de la Blaj, copie stângaci icoane latine, capabil doar de a reda liniile noii catedrale din acel Blaj (este vorba de gravura *Mănăstirea de la Blaj*, n.n.), obiect de mândrie, deși tipograful venea din Rîmnic; bizară dovadă a schimbului de literați și meseriași între țările românești“, iar reputatul istoric de artă George Oprescu, în cartea sa *Grafica românească în secolul al XIX-lea*⁴, scrie în legătură cu *Catavasierul* apărut la Blaj în anul 1824: „... este o carte de mici proporții (...) cu câteva foarte naive ilustrații. Prima, frontispiciul este o vedere a Mănăstirii din Blaj, deasupra căreia plutesc în nori, protectoare imaginile Sfintei Treimi, a Fecioarei și a lui Ioan Botezătorul, printre îngeri (...). Este un bloc vechiu, din secolul al XVIII-lea iscălit de Vlaicu, repus în circulație, însemnat atît fiindcă ne îndrează nevoia tipografului de a schimba temele ilustrațiilor sale, cît și ca document, cu toate naivitățile și insuficiențele realizării. Sfîrșiturile de capitol pe care le vedem ici și colo, nu sint mai bune“.

Nu ne îndoim de loc de faptul că N. Iorga și G. Oprescu au făcut afirmațiile de mai sus cunoscînd și studiînd doar într-o proporție restrînsă activitatea gravorului de la Blaj.

Profesorul blăjean Alexandru Lupeanu-Melin, al cărui merit este de a fi prezentat pentru prima dată, deși într-un mod sumar (după propria-i mărturisire), pe gravorii și tipografiile de la Blaj, simțea „o adîncă pietate“ față de „numele lui Vlaicu“, remarcînd „liniatura pronunțată“ și „o mare duioșie în atitudinea figurilor“ din lucrările acestuia⁵.

Mai recent, Mircea Tomescu, în interesantul și documentatul său articol intitulat *Artă tiparului românesc în secolul al XVIII-lea*⁶, relevă o cunoaștere mai temeinică a activității desfășurate de gravorul blăjean: „Paralel cu săparea de noi gravuri după modelul celor din vechile tipărituri, se execută gravuri aducătoare de noi elemente în ilustrarea și ornamentarea cărții românești și uneori de o nouă factură. Astfel, gravorul Vlaicu de la Blaj, spirit inovator și independent, a lucrat cîteva gravuri în lemn în maniera gravurii în aramă. El a săpat însă și gravuri în spiritul tradiției. Vlaicu s-a inspirat uneori din realitate. El a gravat de pildă, imaginea mănăstirii Blajului (în Strastnic, 1753) ...“⁷.

Am înfățișat anumite păreri contradictorii, exprimate de acei care s-au ocupat într-o mai mică măsură, în contextul unor scrieri, de gravorul Vlaicu, urmînd să expunem propria noastră opinie, bazată pe o cercetare minuțioasă pe care am întreprins-o asupra ilustrației de carte din tipăriturile bisericești apărute la Blaj.

³ Traducere din limba franceză de Liliana Iorga, în *Almanahul graficii române*, 1931, p. 47.

⁴ Volumul 1, București, 1942, p. 191.

⁵ Alexandru Lupeanu-Melin, *Xilografii de la Blaj, 1750—1800*, Blaj, 1929, p. 11, 13.

⁶ În *Poligrafia*, nr. 3 (10), 1966, p. 30, 31.

⁷ Vezi și Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968, p. 102.

De la bun început trebuie să precizăm că lucrările lui Vlaicu vădesc o anumită înfriurire a artei occidentale. Gravurile sale ni-l arată preocupat nu numai de expresia liniară, ci și de valorile plastice. El încearcă să nuanțeze, să redea cât mai liber scenele pe care le tratează, dar fără a ajunge în întregime la rezultatul dorit. Vlaicu nu utilizează așa cum ar trebui efectele specifice gravurii în lemn, redând atît liniile cît și spațiile dintre ele în mod egal, uniform. În mod normal ar fi trebuit să folosească de pildă la conturarea unei figuri, a unei clădiri, a unui obiect oarecare o linie mai groasă și mai pronunțată decît în tratarea detaliilor și în exprimarea jocului de umbră-lumină; or, el nu face această diferențiere. Aceeași diferențiere ar fi putut să o facă în trecerea de la ton deschis la pată neagră prin distanțarea sau îngustarea spațiului alb dintre linii. El încarcă imaginea cu linii paralele, uniforme ca grosime și cu aceeași intensitate de ton. Menționăm că folosirea liniilor paralele este una din caracteristicile gravurii în lemn, dar nu în felul în care o practică gravorul blăjean, ci într-unul mult mai nuanțat. Pe de altă parte abundența liniilor, economia spațiilor albe (nu ne referim la spațiile albe dintre linii) relevă un spirit confuz. Uneori însă în compozițiile sale suprafețele albe sînt evidente, dar la acestea se trece brusc.

Trebuie să-i acordăm totuși lui Vlaicu o anumită însușire artistică înăscută de care dă dovadă în înfățișarea scenelor religioase pe care le tratează cu un fel de căldură și cu o gingășie naivă uneori. Participarea sa afectivă în interpretarea scenelor biblice le conferă adesea pecetea trăirii autentice. Scenele sînt lapidar concepute, numărul personajelor fiind redus în vederea înțelegerii cît mai depline a conținutului. Adîncimea spațială este de asemenea limitată, iar cadrul arhitectonic și peisagistic este doar schițat. Inscripțiile explicative pe ilustrații apar doar sporadic. Fiecare însă dintre cele 11 imagini este însoțită de cite o scurtă notă lămuritoare, culeasă și tipărită separat, majoritatea dintre ele constituind pasaje din Evanghelie.

Este de remarcat îndeosebi felul în care Vlaicu, inspirîndu-se din modele mai vechi, imprimă fiecărei teme înfățișate o atmosferă oarecum proprie. Uneori recurge la compoziții mai echilibrate, sugerînd un moment solemn, o anumită gravitate (**Răstignirea, Coborîrea de pe cruce, Punerea în mormînt**), alteori utilizează compoziții dinamice, cu axe multiple, dînd diversitate atitudinilor și obținînd o stare de frămîntare (**Batjocorirea, Tîntuirea pe cruce, Învierea**). Modul în care soluționează compoziția în gravurile sale ne arată că s-a inspirat din gravurile apăsene din epoca Renașterii.

Toate cele de mai sus se observă la o privire generală. Cercetarea mai atentă însă reliefează particularități sesizabile de la caz la caz.

De la început trebuie să subliniem că lucrarea **Mănăstirea de la Blaj** (fig. 1) ocupă un loc singular în ansamblul operei lui Vlaicu. Înfățișarea unei astfel de teme luate din realitate (vezi incricția gravurii și legenda alăturată)⁸ este un fapt remarcabil pentru mijlocul secolului al XVIII-lea în grafica de carte românească, în ciuda deficiențelor, evidente în

⁸ Legenda se poate citi la Ioan Bianu și Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 70. De notat că în *Străstnicul* tipărit la Blaj în anul 1753, xilogravura *Mănăstirea de la Blaj* este însoțită de o altă legendă, care a fost publicată de Alexandru Lupeanu-Melin, *op. cit.*, p. 12.

ceea ce privește încadrarea în spațiu a volumelor arhitectonice, redată într-un stil liniar destul de naiv. Nu cunoaștem dacă această imagine a vechii catedrale episcopale din Blaj, care era deopotrivă și biserica mănăstirii „Sfinta Treime“, edificată în stil baroc și prevăzută cu un singur turn pe fațadă și cu un turnuleț deasupra cupolei, corespunde în totmai autenticității.

În scrisoarea expediată din Blaj la data de 10 aprilie 1899, cărturarul Ioan Micu Moldovan îi scrie lui Ioan Bianu, pe atunci bibliotecar la Academia Română din București, următoarele: „Mulțămesc pentru tipul mănăstirii de la Blaj, — deși trebuie să-ți spun că Vlaicu l-a făcut de rost. Mănăstirea de aici niciodată n-a avut forma arătată în tip. Cupola și-a avut-o de la început. Tipul nu știe de ea. Intrarea și cele 2 turnuri din front sunt de la 1837. Ce intrare a fost mai înainte nu știu; dară e invederat că cea din tip nu a putut fi: pentru că situația nu suferă. Domnia ta știi bine că școalele ce formează un □ în jurul mănăstirii sunt zidite înainte de 1750, prin urmare portalul de tip în realitate n-a putut avea loc. Mai însemn și aceea că clopotnița era făcută (până la 1837) în piață, unde era pre la 1870 o fîntînă cu roată. Deci, ca să termin o dată, zic pe scurt: tipul lui Vlaicu e făcut de rost“⁹.

Fațada cu turn a bisericii din xilogravura lui Vlaicu ce împodobește *Ceaslovul* din 1751, *Strastnicul* din 1753 etc. își află însă corespondența, e adevărat doar în liniile componente generale, în xilogravura anonimă din cartea *Votiva apprecatio* tipărită la Blaj în anul 1760 ce reprezintă în registrul inferior o panoramă naivă a Blajului (fig. 13). Pare curios ca autorii celor două xilogravuri să-și fi imaginat într-un mod similar elevația catedralei blăjene.

Temeinic cunoscător al istoriei Blajului medieval, Augustin Bunăa afirmă că în vara anului 1747 clădirea mănăstirii unde urmau a se așeza călugării era terminată, dar partea de miazănoapte în care trebuiau să se deschidă școlile nu era încă începută. „În 1749 tot edificiul bisericii era gata, precum arată inscripția de pe frontonul ei. Dar fiindcă tîmpla nu a fost zugrăvită deplin pînă în 1765, numai în anul acesta a început a se ține în biserică cultul divin. Școalele din mănăstire s-au deschis numai sub episcopul Aron la 1754“¹⁰. Același istoric mai spune: „Stăruințelor neobosite ale episcopului Inocențiu Klein avem de a mulțumi clădirea mănăstirii pentru călugări, seminar și școale și a bisericii din mijlocul ei“¹¹. Precizăm că în contractul de la Viena din 30 martie 1738 încheiat între episcopia unită și arhitectul curții imperiale Ioan Martinnelli, biserica catedrală de la Blaj urma a se edifica „fără ajustare internă, clopot, orologiu și fără cele 3 porți mari de la intrare“¹².

În norii ce plutesc deasupra catedralei redată de Vlaicu apare Sfînta Treime, de tip iconografic apusean (Dumnezeu-Tatăl cu nimb triunghiular, Fiul și porumbelul simbol al Sfîntului Duh), hramul bisericii, Fecioara Maria în stînga și Ioan Botezătorul în dreapta rugîndu-se în genunchi, iar mai sus, de o parte și de alta, îngerași.

⁹ *Scrisori către Ioan Bianu*, Ediție și note de Marieta Croicu și Petre Croicu, volumul II (Documente literare), București, 1975, p. 303.

¹⁰ Augustin Bunăa, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 24, 25.

¹¹ Idem, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici*, Blaj, 1902, p. 277.

¹² Augustin Bunăa, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, p. 17.

Reprezentarea unor clădiri semnificative din variate puncte de vedere sau a unor panorame de localități se practica în arta apuseană, germană ori italiană, bunăoară, de secole. Așadar atât Vlaicu cit și autorul anonim al panoramei Blajului au primit sugestii venite din Occident.

În ilustrația **Iisus în grădina Ghetsimani** (fig. 2), **Omul Iisus**, îngenucheat, pare lipsit de puterea de a înfrunta Patimile sugerate de potirul susținut de doi îngeri în partea superioară, în colțul din stînga. Este de remarcat că paharul suferințelor devine element component al acestei teme în Occident doar din secolul al XV-lea¹³. Îngerul plasat în preajma lui Iisus îl întărește în ascultarea Tatălui. Dacă cei cîțiva apostoli lipsesc din imagine, în schimb, pe alocuri, plutesc îngerași, dintre care unul sărută cu pioșenie mîna dreaptă a Mintuitorului. Vegetația minusculă, evidențiată cu pregnanță pe suprafața albă, pare să împărtaşească deopotrivă această neliniste sufletească, unduindu-se. În ultimul plan se zărește gardul și poarta, pe care au pătruns apoi soldații, fariseii și oamenii din popor călăuziți de Iuda, pentru a-l aresta pe Iisus.

Iisus înaintea lui Pilat (fig. 3) constituie o compoziție statică. Este transparentă aici totuși o anumită tensiune interioară la care concură diverși factori. Legat la mîini, Iisus degajă un aer calm și liniștit. În fața lui tronează sub un baldachin Pilat din Pont, guvernatorul roman al Iudeii, manifestînd o atitudine oscilantă, ce s-a dovedit a nu fi de bun augur. Urmează grupul compact și amenințător al soldaților. Aceștia poartă coifuri pe cap și sînt înarmați cu lănci. Unul dintre ei este împlătoșat, iar altul poartă o halebardă, armă de proveniență medievală. Pe pardoseala desenată sub forma tablei de șah se distinge un animal, foarte probabil un ciine, prezent și la Albrecht Dürer în xilogravura cu același titlu, realizată în anul 1509 pentru *Micul ciclu al Patimilor* (*Die Kleine Holzschnittpassion*)¹⁴.

Destul de confuză, xilogravura **Batjocorirea** (fig. 4) se evidențiază totuși printr-o notă dinamică.

Potrivit relatării *Evangelieiilor*, **Batjocorirea lui Hristos** are loc în două situații diferite. Prima se desfășoară în timpul interogatoriului acestuia înaintea sinedriului, iar a doua după condamnarea lui de către Pilat și se corelează cu **Încoronarea cu spini**¹⁵. Cele mai vechi reprezentări ale **Batjocoririi** le întîlnim în miniatura manuscriselor bizantine din jurul anului 600. Pentru miniaturile germane din secolul al XI-lea tipice sînt brațele ridicate, de soldații romani asupra lui Hristos. Artă germană din secolele XV—XVI cunoaște o diversificare și amplificare a temeii.

¹³ Hannelore Sachs, Ernst Badstübner, Helga Neumann, *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig, 1980, p. 271—273; Gheorghe David — Doina Năgler, *Breviarul Brukenthal*, București, 1981, p. explicativă la fig. XXVIII.

¹⁴ *Das Albrecht Dürer Hausbuch*. Auswahl aus dem graphischen Werk. Einleitung von Wolfgang Hütt. zusammengestellt von Gabriele Forberg, München, 1975, fig. p. 475.

¹⁵ Hannelore Sachs, Ernst Badstübner, Helga Neumann, *op. cit.*, p. 358—359; 99—100.

Cu timpul **Încoronarea cu spini** se transformă într-un adevărat act de tortură (Lucas Cranach cel Bătrîn)¹⁶.

Este semnificativ faptul că dispunerea unora dintre personajele care se agită în jurul lui Hristos, lovindu-l și batjocorindu-l, din xilogravura lui Vlaicu este întrucâtva asemănătoare cu aceea din xilogravura lui Albrecht Dürer, **Încoronarea cu spini** (1509) din *Micul ciclu al Patimilor*¹⁷ (fig. 14). Numărul personajelor este de asemenea aproape egal. Îndeosebi soldatul îngenunchiat ce se schimonosește și-i întinde lui Hristos trestia în semn de sceptru și cel din mijloc cu brațul drept ridicat sînt oarecum ușor de recunoscut. Apoi fundalul pe care se profilează scena pare un alt indiciu în sprijinul înrîuririi invocate. La Dürer acesta este constituit de un portic cu arcadă compusă din trei arcuri ce se sprijină pe coloane cu capiteli compozite (ionice și corintice). La Vlaicu fundalul este abstractizat, reducîndu-se la trei benzi verticale — ce amintesc parcă tripla delimitare a porticului — cele din flancuri fiind alcătuite din linii negre, paralele și uniforme dispuse pe orizontală, iar cea din mijloc rămînînd albă, dar brăzdată în partea superioară de linii negre mai pronunțate. Prin urmare, fie direct, dar mai degrabă indirect, prin mijlocirea altor gravuri, influența lui Albrecht Dürer pare plauzibilă. Mai semnalăm că procedeul lovirii lui Hristos cu frînghia l-am întîlnit în lucrarea **Batjocorirea** pictată în ulei (1504—1505) de Matthias Grünewald, ce face parte din patrimoniul Vechii pinacotece din München¹⁸.

Personajele cu atitudini variate și mobile se întîlnesc deopotrivă în xilogravura **Țintuirea pe cruce** (fig. 5). Întins pe crucea aflată pe sol, Iisus este ținut la mîini și la picioare de soldați, care se dovedesc a fi veritabile brute ce degajă cinism și cruzime. Așezarea crucii pe diagonală accentuează aspectul dinamic al compoziției. Crispată, vegetația pare și aici a fi părtaşă la desfășurarea acțiunii. Cu acestea se asociază coșul de nuiele cu cuie din imediata apropiere, norii involburați care plutesc deasupra amenințător cît și dealul din stînga ce crează impresia că ar fi pe punctul de a se surpa. Clădirile cu turnuri ascuțite, sugerînd Ierusalimul, își aduc și ele contribuția la crearea atmosferei. În mijlocul acestui vacarm, doar Iisus își menține o comportare demnă, liniștită și resemnată.

Cele dintîi reprezentări ale **Țintuirii pe cruce** își fac apariția în ilustrațiile miniaturate ale *Psaltirilor* bizantine din secolul al XI-lea, sub forma a două variante: în prima Hristos este ținut pe crucea culcată încă pe pămînt, iar în a doua Mîntuitorul este ținut pe crucea deja ridicată¹⁹. Arta italiană din secolul al XIII-lea adoptă și cultivă cea de a doua variantă. În Germania și în Țările de Jos însă adeseori se recurge la prima variantă, căreia i se adaugă noi elemente.

Din arta germană ne mărginim a cita doar xilogravura din cartea intitulată *Schatzbehälter* (*Tezaurul*), editată de Anton Koberg la Nürn-

¹⁶ Heinrich Höhn, *Deutsche Holzschnitte bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Leipzig, 1925, fig. p. 92.

¹⁷ *Das Albrecht Dürer Hausbuch*, fig. p. 478.

¹⁸ Marcel Petrișor, *Grünewald*, București, 1972, fig. p. 9; Viorica Guy Marica, *Pictura germană între Gotic și Renastere*, București, 1981, fig. 38.

¹⁹ Hannelore Sachs, Ernst Badstübner, Helga Neumann, *op. cit.*, p. 222.

berg în anul 1491²⁰, ale cărui ilustrații sînt atribuite lui Michael Wolgemut și Wilhelm Pleydenwurff și două lucrări de Albrecht Dürer: prima fiind un desen în peniță și pensulă pe hîrtie grunduită în verde, reliefat cu alb, laviu negru (*Grüne Passion*, 1504) aflat în Colecția Albertina din Viena, iar a doua făcînd parte din *Micul ciclu al Patimilor* (1509)²¹. Precizăm că punerea în pagină la respectivele exemple diferă. Fără îndoială marele maestru german a contribuit intens și la difuzarea acestei teme pe o vastă arie geografică și care prin realizările succesive ale diverșilor autori a putut ajunge la cunoștința xilografurului Vlaicu de la Blaj.

Un viu interes din punct de vedere iconografic suscită ilustrația **Sfînta împărtășanie** (fig. 6). Indiscutabil sursa de inspirație este occidentală.

Se știe că în pictura țărilor în care se desfășoară cultul ortodox, împărtășania (euharistia, cuminecătura, grijanian) se reprezintă sub forma **Împărtășirii apostolilor de către Hristos**. De cele mai multe ori Hristos apare de două ori în fața altarului, o dată oferind unui grup de apostoli „pîinea” și celuilalt „vinul”, care reprezintă trupul și sîngele său²². La catolici euharistia este adeseori înfățișată prin potir deasupra căruia se află hostia (pîine nedospită) de formă circulară. Alteori hostia este în monstranță. De asemenea, în arta plastică vest-europeană, euharistia este înfățișată prin spic și prin vița de vie sau strugure.

Xilogravura lui Vlaicu prezintă în centru potirul, iar deasupra lui agnețul (bucățica de pîine dospită) de formă pătrată pe care se distinge monograma lui Hristos. Acestea emană raze de lumină în toate direcțiile, umplînd întreg spațiul cartușului decorativ în care se circumscriu. Deasupra se află pelicanul care și-a sfișiat pîreptul pentru a-și hrăni puii cu propriul sînge. Pelicanul simbolizează deopotrivă pe Iisus Hristos sacrificîndu-se pentru mîntuirea umanității. Pelicanul apare în iconografia apuseană în diferite ipostaze²³: în legătură cu reprezentarea **Răstîgnirii**, izolat, ori împreună cu alte simboluri ale lui Hristos (cum este în cazul de față).

Mai jos și lateral se disting instrumentele Patimilor: biciul și nuielele, cana cu apă și vasul deasupra căruia s-a spălat Pilat pe mîini zicînd: „Nevinovat sînt de sîngele Dreptului acestuia. Voi veți vedea”. Alături se află ciocanul și cleștele și probabil punga cu cei 30 de arginți cu care l-a vîndut Iuda pe Iisus. La stînga se remarcă Veronica, purtînd năframa sfîntă pe care s-a imprimat chipul lui Hristos cu coroana de spini pe cap, scara și crucea cu filacteria pe care Pilat a dispus să se scrie: „Iisus Nazarineanul Regele Iudeilor”; la dreapta pare a fi un

²⁰ Horst Kunze, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert*, Leipzig, 1975, fig. p. 365.

²¹ *Das Albrecht Dürer Hausbuch*, fig. p. 126, 483.

²² I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 70—71; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 138; Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, 1979, p. 162; Hannelore Sachs, Ernst Badstübner, Helga Neumann, *op. cit.*, p. 124—125.

²³ Hannelore Sachs, Ernst Badstübner, Helga Neumann, *op. cit.*, p. 279, 85. Vezi și Elie Miron Cristea, *Iconografia și întocmirile din interiorul Bisericii Răsăritene*, Sibiu, 1905, p. 294.

ostaș într-o atitudine grotescă și sulița, trestia cu buretele înmuiat în oțet, cocoșul, amintind lepădarea lui Petru și altele.

Compoziția închisă, echilibrată se află în deplină concordanță cu subiectul considerat magnific și plin de taină al euharistiei. Ideea de-a dispune instrumentele Patimilor în jurul unui motiv central o întâlnim încă în grafica timpurie, dar și la Albrecht Dürer (**Sfinta Treime**, xilogravură, 1511) sau la Lucas Cranach cel Bătrîn (**Iisus copil**, xilogravură, 1515), a căror operă s-a bucurat de un binemeritat răsunet atât în epocă cât și ulterior²⁴.

O compoziție cu un număr restrins de personaje în care se încearcă a se sugera o atmosferă realistă conform uzanței occidentale este vizibilă și în xilogravura **Răstignirea** (fig. 7). Răstignit pe cruce, Iisus este reprezentat cu ochii închiși. Poartă pe cap coroana de spini, iar în jurul coapselor o pînătură, ale cărei falduri ample și agitate frappează. Expresia sa nobilă și demnă a rămas însă neschimbată. Pe cruce, deasupra capului lui Hristos, este așezată filacteria cu inițialele I(isus) N(azarineanul) Ț(arul) I(udeilor). Pe sol, la baza crucii, se zărește un craniu și un os (ale lui Adam), simbolizînd moartea învinsă de Hristos pe cruce. La stînga Maria, Maica sa, de data aceasta fără aureolă deasupra capului, se prăbușește îndurerată în brațele lui Ioan, ucenicul preferat ce manifestă o afecțiune fără margini, așa precum adeseori se întîmplă în scenele similare ce provin din goticul tîrziu. La dreapta soldații trag la sorți cămașa Mîntuitorului, aruncînd zarurile absorbiți și totodată deconectați de evenimentul de un cumplit dramatism la care au luat parte. Îndărătul lor se distîng două siluete, una aparținînd sutașului Longinus ce ține strîns sulița îndreptată spre coastele lui Hristos. Soarele și luna întunecate precum și stratul gros de nori învolburăți, la care se adaugă densitatea liniilor negre din fundal, sugerînd noaptea, întăresc caracterul dramatic al imaginii.

Pe cît de grosolane și diabolice sînt figurile din scena **Țintuirea pe cruce** (exceptînd figura lui Hristos), pe atît de delicate și afectuoase sînt cele din ilustrația **Coborîrea de pe cruce** (fig. 8), autorul exprimîndu-și antipatia, respectiv simpatia față de ele. Coborît deja de pe crucea relativ înaltă, Hristos este așezat pe giulgiu în brațele Maicii sale care exprimă o durere resemnată, izvorită dintr-o dragoste pură și profundă. Maria Magdalena îngenunchează cu pioșenie pentru a-i săruta mîna dreaptă. Mai sînt prezenți evanghelistul Ioan, îmberb, cu o fizionomie tinărară și duioasă, Iosif din Arimateia, una dintre sfintele femei și Nicodim, de asemenea preocupați și emoționați. Sub un braț al crucii plutesc doi îngerăși.

Atmosfera oarecum echilibrată, calmă și solemnă, în care totuși se simte o mișcare molatică, este subliniată de verticala pronunțată a crucii ce se profilează pe fundalul alcătuit din linii paralele dispuse pe orizontală. Acestea din urmă sugerează lăsarea serii. Cadrul aproape nud în care se desfășoară scena captează în mod sugestiv atenția privitorului.

²⁴ Hannelore Sachs, Ernst Badstübner, Helga Neumann, *op. cit.*, p. 239, fig. p. 238; *Das Albrecht Dürer Hausbuch*, fig. p. 528; Instrumentele Patimilor figurează și pe antimisele folosite în bisericile ortodoxe și greco-catolice. Vezi Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 21. Vezi și antimisele păstrate în colecțiile Muzeului de istorie Blaj.

Sinceritatea și emoția cu care gravorul a tratat tema îi conferă o putere de convingere și un farmec aparte.

Punerea în mormint (fig. 9) atestă din nou înrîurirea graficii germane din epoca Renașterii. Gravitatea situației este limpede redată.

Trupul lui Iisus este pus într-un mormint de piatră de Iosif din Arimateia, de Nicodim și de un alt personaj masculin aflat în semi-profil dorsal. Fecioara Maria, cu mâinile împreunate în semn de rugăciune, are alături de ea pe bunul și blindul evanghelist Ioan. După cum se vede, toate personajele din jurul lui Hristos mărturisesc o dragoste puternică și o durere stăpinită. Naturaletă și diversitatea atitudinilor este concludentă. De data aceasta exteriorizarea patetică a pasiunilor, specifică artei gotice, lipsește. Doar cerul apăsător și frământat, aflat parcă pe punctul de a se despica, amintește modul de interpretare gotic. Dar la dreapta, deasupra unor clădiri prevăzute cu turnuri ce sugerează Ierusalimul, mijește un licăr de lumină, vagă aluzie, poate, la Înviere.

În sprijinul demonstrării influenței renașcentiste, socotim util a menționa xilogravura lui Albrecht Dürer din 1509, aparținînd *Micului Ciclu al Patimilor*²⁵. E posibil ca la rîndul ei ilustrația lui Vlaicu să-i fi folosit ca sursă de inspirație lui Mihail Strilbițki, care semnează în *Viețile sfinților din luna martie*, 1813 și în *Evanghelie*, 1821, ambele tipărite la Mănăstirea Neamț, o xilogravură (fig. 15) în anumite privințe asemănătoare. Desfășurînd o prestigioasă activitate de tipograf și xilograf la Iași, Dubăsari și Movilău în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, M. Strilbițki a recurs, după cît se pare, și cu alte prilejuri la ilustrațiile ce împodobesc cărțile apărute în orașelul de la îngeminarea Tirnavelor. Plăci de lemn gravate de el au fost folosite și la Mănăstirea Neamț, în decursul secolului al XIX-lea.

Xilogravura înfățișînd **Învierea** (fig. 10) se remarcă prin accentele dinamice. Într-un nimb de lumină în formă de mandorlă și împresurat de nori, Iisus țîșnește triumfător din mormint, ținînd în mînă stindardul Învierii pe care se zărește crucea. Soldații de pază, înarmați cu săbii și scuturi, sînt uluiți de spaimă. Conduita personajelor, veșmintul fluturînd al lui Iisus,acompaniate de freamătul vegetației, redau sugestiv mișcarea.

Influența artei germane, care oscilează îndelung între gotic și Renaștere, este neîndoielnică. Starea de imponderabilitate sugerată de poziția lui Hristos în spațiu ne duce inevitabil cu gîndul la ilustra **Înviere** pictată de Matthias Grünewald între anii 1512—1515 pe altarul din Isenheim, actualmente expus la muzeul din Colmar²⁶. Mai semnalăm faptul că soldatul de pază pe jumătate întins la sol și locul pe care-l ocupă în spațiul gravurii lui Vlaicu amintește puțin de cel reprezentat de Albrecht Dürer în xilogravura cu aceeași temă, executată în anul 1510 pentru *Marele ciclu al Patimilor* (*Die Grosse Passion*)²⁷.

²⁵ *Das Albrecht Dürer Hausbuch*, fig. p. 488.

²⁶ Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene. Artă din perioada Renașterii*, București, 1972, p. 164, fig. 334; Marcel Petrișor, *op. cit.*, p. 69—70, fig. p. 45; Victoria Guy Marica, *op. cit.*, p. 199, fig. 62.

²⁷ *Das Albrecht Dürer Hausbuch*, fig. p. 439.

Vlaicu a lucrat și în „spiritul tradiției“, adică al înfriurii bizantine, după cum bine a sesizat Mircea Tomescu. Astfel, în ilustrația **Maica Domnului cu pruncul** (fig. 11) este evidentă influența artei bizantine care constă în reluarea unei vechi scheme iconografice, de un hieratism atenuat prin ușoara notă sentimentală, prezentă în expresia Mariei care se pleacă duios spre prunc. De fapt Vlaicu gravează în lemn și elemente inspirate din icoanele pictate pe lemn, pe care le putea întâlni cu ușurință în jurul său.

Trebuie să precizăm că în *Ceaslovul* din 1751 xilogravura lui Vlaicu, datată 1751, este însoțită de următoarea legendă: „Icoana Prea Sfinței Născătoare de Dumnezeu care au lăcrămat în Ardeal în Sfânta Mănăstire de la Nicula, 1694, februarie 4“. Ilustrația mai apare și în tipăritura latinească de la Blaj: *Doctrina Christiana* din 1757. De data aceasta textul explicativ, redactat în aceeași limbă clasică, este mai concis: „Icon Beatae Virginis ad Claudiopolim lacrymantis“.

Destul de recent At. Popa a prezentat icoana de la Nicula împreună cu o serie de nouă copii, mai mult sau mai puțin fidele, efectuate după ca în diferite tehnici, printre ele aflându-se și xilogravura semnată de Vlaicu în *Ceaslovul* de la Blaj din 1751²⁸. At. Popa nu a specificat însă că xilogravura din cartea blăjeană nu este realizată direct după icoana originală de la Nicula, ci după una dintre copiile ei. Analogia cea mai apropiată o întrezărim la icoana păstrată într-o colecție particulară din Cluj-Napoca (fig. 16). Probabil ca odinioară să fi aparținut vestitei familii nobile de origine română, Korniss. Potrivit afirmației autorului citat, icoana este „identică“ ca înfățișare cu aceea din biserică — capelă din localitatea Mănăstirea situată în județul Cluj. Reliefarea figurilor pe fondul ornamentat, cât și motivele decorative ale cadrului, inclusiv cel al frîngheii răsucite, sînt existente și în xilogravura lui Vlaicu. Dar imaginea **Maicii Domnului cu pruncul** de la Nicula a fost răspîndită și prin intermediul xilogravurii executate la Viena în anul 1700 și pe care e posibil ca Vlaicu să o fi cunoscut. Aici însă cadrul a fost amplificat, dobîndind un aspect baroc.

Icoana originală a **Maicii Domnului cu pruncul**, Hodighitria, de la Nicula de lîngă Gherla, aflată astăzi în paraclisul Arhiepiscopiei ortodoxe din Cluj-Napoca, a fost zugrăvită de preotul Luca din Iclodul Mare în anul 1681²⁹ (fig. 17). Comparînd icoana cu cele nouă copii ale ei, se remarcă poziția extrem de puțin înclinată a capului Maicii Domnului. Icoana de la Nicula, spre deosebire de copiile ei, mai redă în colțurile de sus pe arhanghelii Mihail și Gavril. Cadrul ornamental este de asemenea diferit.

Ilustrația gravată de Vlaicu înfățișează, ca și icoana de la Nicula, același tip iconografic al **Maicii Domnului cu pruncul**, Hodighitria (= În drumătoreea, care cu mîna stîngă susține pruncul, iar cu dreapta arată

²⁸ At. Popa, *Monumente istorice dispărute. Bisericile de lemn din Nicula și Libotin*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 251—252, fig. 6—15. Icoana de la Nicula a inspirat deopotrivă pe creatorii icoanelor pictate pe sticlă și pe xilogravorii populari. Vezi Ion Apostol Popescu, *op. cit.*, p. 32—35.

²⁹ Referiri recente la icoană și reproducerea ei în culori la: Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1981, p. 92, fig. 116; Iuliana Danco et Dumitru Danco, *op. cit.*, p. 52—55, fig. p. 62.

spre el), foarte răspândit în arta bizantină și în pictura de icoane românești. Se manifestă același interes pentru trăsăturile fine ale figurilor cu ochi mari și expresivi, cit și pentru modul de realizare al drapajului.

Conform fanteziei populare, icoana **Maicii Domnului cu pruncul** de la Nicula ar fi lăcrimat spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, ceea ce a declanșat un viu și prelung răsunset mai cu seamă în rîndul românilor din Transilvania, Moldova și Țara Românească. Ca atare nu ne surprinde de ce Vlaicu o redă pe Fecioara Maria, lăcrimînd.

Alte ilustrații aparținînd cu certitudine gravorului Vlaicu, în afară de cele 11 apărute în *Ceaslovul* din 1751, nu am mai întîlnit în cărțile tipărite la Blaj pînă în anul 1830. Excepție face o vinieta (fig. 12) semnată Vlaicu și datată 1751, în chirilice, lipsită de însemnătate artistică și care constituie partea inferioară a cadrului foi de titlu și a chenarului xilografurii **Mănăstirea de la Blaj** din *Strastnicul* de la 1753. Absența de noi lucrări ne duce la concluzia că acest gravor a activat la Blaj o vreme scurtă, probabil numai doi ani. Apelînd în repetate rînduri la modelele apusene, ne face să presupunem că a sosit în orașelul de pe Tîrnave, mai degrabă, de undeva din Transilvania, și nu de la Rîmnice sau din Țara Românească cum s-a afirmat de către unii cercetători.

Ilustrațiile *Ceaslovului* din 1751 se repetă în *Ceaslovul* din 1753³⁰. O parte a plăcilor de lemn gravate de Vlaicu au mai fost refolosite pentru ilustrarea diferitelor cărți: *Strastnic* (1753), *Învățătură creștinească* (1755, 1756), *Molitvenic* (1757), *Doctrina Christiana* (1757), *Orologhion* (=Ceaslov) (1766) și *Catavasier* (1824).

Certele calități artistice asociate cu unele naivități și deficiențe ce persistă în lucrările lui Vlaicu imprimă acelorora un stil specific, îngăduindu-ne să-l deosebim cu ușurință de ceilalți gravori de la Blaj și poate chiar de majoritatea confrăților de breaslă care au împodobit atîtea cărți românești.

Părăsind modelele tradiționale de largă circulație în ambianța bizantino-balcanică, Vlaicu a apelat cu precădere la surse occidentale, aducînd astfel o contribuție la schimbarea orientării ilustrației de carte românească, cu alte cuvinte la reînnoirea acesteia, la îndreptarea ei pe o pistă mai realistă.

După cît a fost posibil a se constata și demonstra, Vlaicu s-a aflat sub înrîurirea xilografurii germane din epoca Renașterii — îndelung impregnată de reminiscențele goticului tîrziu, ca și pictura de altfel — la prestigiul și difuzarea căreia Albrecht Dürer și-a adus un aport co-virșitor³¹.

CORNEL TATAI-BALTĂ

³⁰ Pentru datarea acestei cărți vezi Aurel Filimon, *op. cit.*, p. 380; Ioan Bianu și Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 72. Am cercetat *Ceaslovul* la Biblioteca Academiei R.S.R. București. Deși lipsesc o serie de pagini, credem totuși că și în acest caz pe versoul foi de titlu a figurat xilografura **Mănăstirea de la Blaj**.

³¹ Noi contribuții privitoare la influența artei germane în Transilvania aduce Viorica Guy Marica, *op. cit.*, p. 260—278.

LES GRAVURES SUR BOIS DE VLAICU DE BLAJ (1751—1752)

(Résumé)

Les qualités artistiques certaines, associées à quelques naïvetés et déficiences qui persistent dans les ouvrages de Vlaicu, leur impriment un style spécifique, nous permettant de le distinguer aisément des autres graveurs qui ont travaillé à l'imprimerie de Blaj et peut-être même de la plupart des confrères de corporation qui ont embelli tant de livres roumains.

Abandonnant les modèles traditionnels de large circulation dans l'ambiance byzantine des Balkans, Vlaicu a fait recours aux sources occidentales surtout, contribuant ainsi au changement de l'orientation de l'illustration de livre roumain, autrement dire, à son renouvellement, à une orientation plus réaliste.

Autant qu'il a été possible de constater et de démontrer, Vlaicu a été influencé par la gravure sur bois allemande de la Renaissance — longuement imprégnée des réminiscences du Gothique tard, tout comme la peinture d'ailleurs — au prestige et à la diffusion de laquelle Albrecht Dürer a apporté une contribution exceptionnelle.

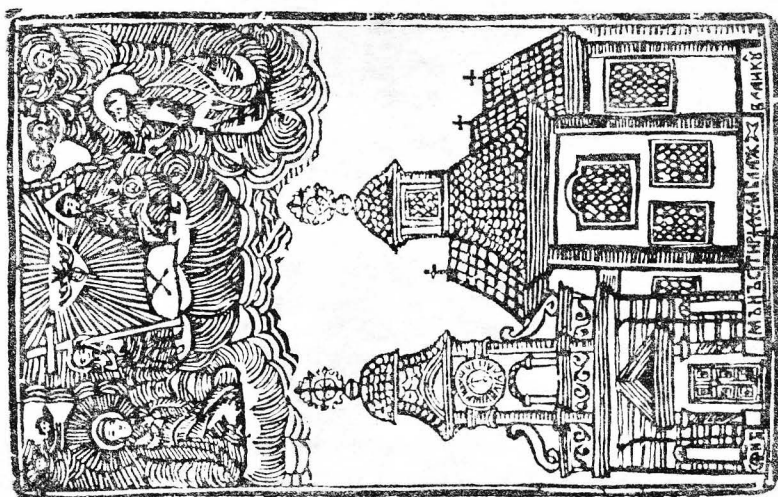

Fig. 1 — Mănăstirea de la Blaj.

Fig. 2 — Iisus în grădina Ghetsimani.

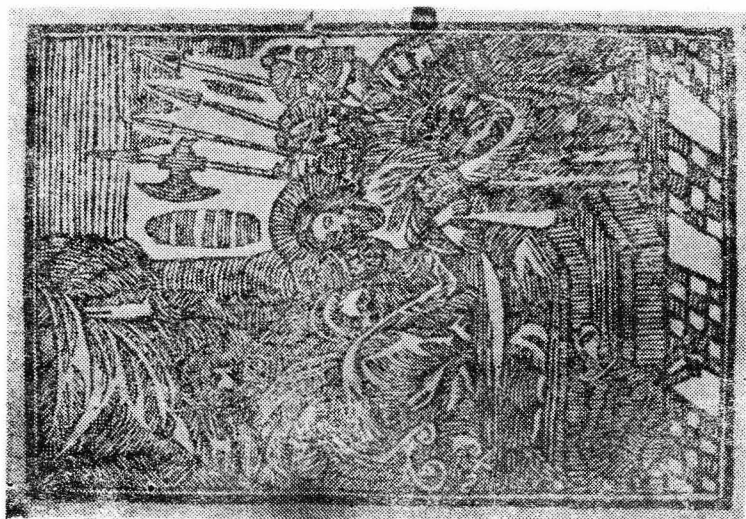

Fig. 3 — Iisus înaintea lui Pilat.

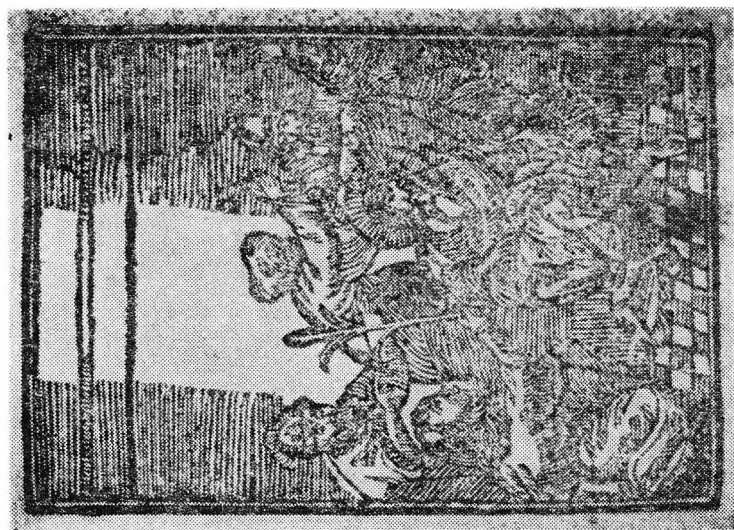

Fig. 4 — Batjocorirea.

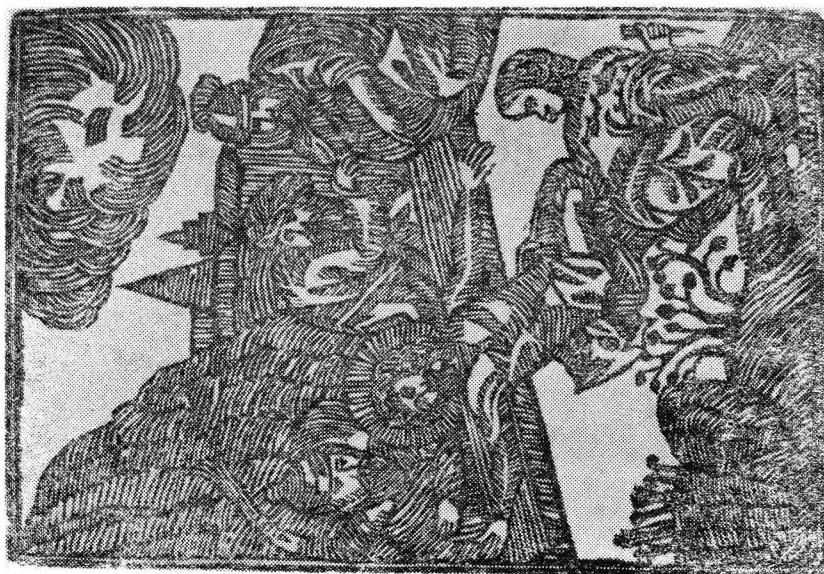

Fig. 5 — Țintuirea pe cruce.

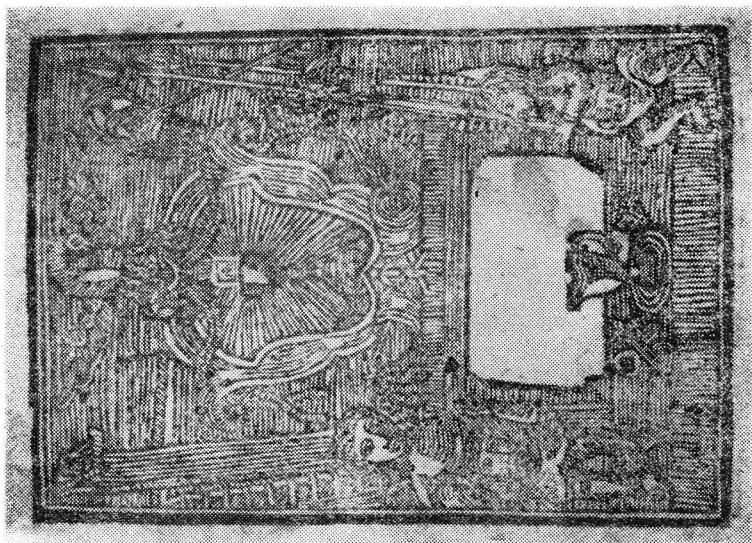

Fig. 6 — Sfânta împărțășanie.

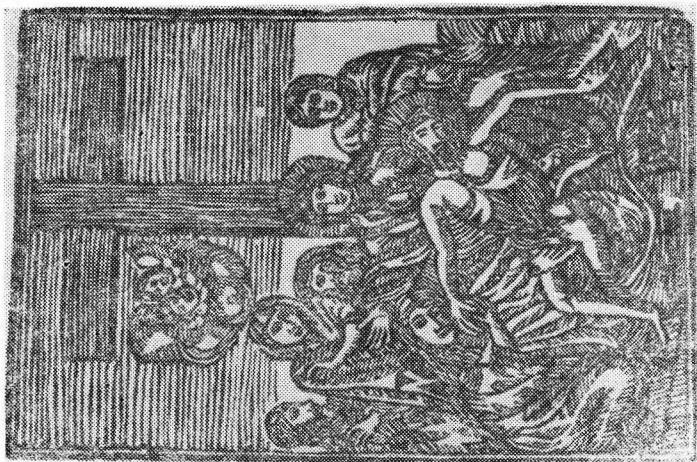

Fig. 8 — Coborirea de pe cruce.

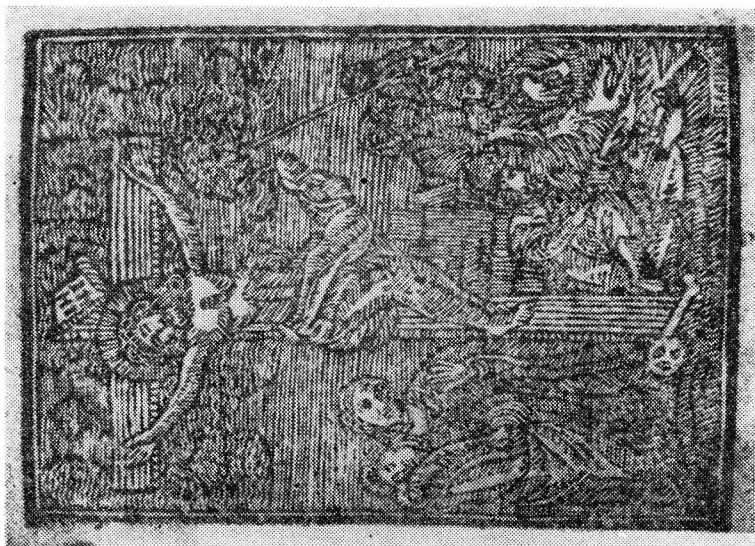

Fig. 7 — Răstignirea.

Fig. 9 — Punerea în mormint.

Fig. 10 — Învierea.

Fig. 11 — Maica Domnului cu pruncul.

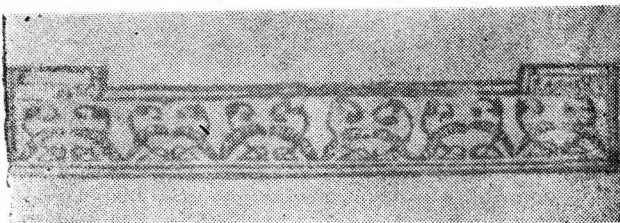

Fig. 12 — Vinieta.

Fig. 13 — Xilogravură, *Votiva apprecatio*, Blaj, 1760. În registrul inferior este reprezentată panorama Blajului.

Fig. 15 — Mihail Strilbițchi, *Punerea în mormint*.

Fig. 14 — Albrecht Dürer, *Încoronarea cu spini*.

Fig. 17 — Luca din Iclodul Mare, *Maica Domnului cu pruncul.*

Fig. 16 — *Maica Domnului cu pruncul.*

SIGILII SĂTEȘTI DIN COMITATUL CLUJ (SEC.XIX)

Sigilarea constituie, în legătură cu mărturia documentelor, o condiție indispensabilă pentru puterea probatorie a unui document în fața instanțelor de drept. Sigilarea și iscălitura sînt mijloace de autentificare a unui document și, în general, a oricărui act, ele sînt o dovadă de autenticitate și perfectare a unui act scris¹.

Sigiliul sătesc a fost creat din necesități juridico-administrative, pentru autentificarea actelor emise de comunitatea satească. Bibliografia de specialitate, ca și cercetările întreprinse de noi nu ne-au putut edifica pe deplin în privința unei reglementări juridice referitoare la introducerea și folosirea sigiliului sătesc în administrația satelor din Transilvania. Atribuțiile comunității satești au fost reglementate prin Ordonanța nr. 40 din 7 decembrie 1849 a guvernatorului Transilvaniei, fără a preciza existența sigiliului. Creșterea autonomiei comunității satești a avut drept consecință sporirea atribuțiilor juridico-administrative ale acestora în rezolvarea problemelor ivite în viața satului transilvănean, ceea ce a reclamat existența sigiliului în autentificarea actelor emise de autoritatea comunală².

Dacă în Bucovina sigiliul sătesc a apărut între anii 1777—1785, în Bihor între 1774—1775, în Banat înainte de 1848, în Transilvania el a apărut după 1848, cînd satul devine oficial unitate administrativă³.

Cercetînd Fondul „Prefectura județului Cluj“, acte administrative, am constatat existența sigiliilor satești, care validează acte emise de comunitatea satească în perioada 1850—1852, 1865. Pe actele emise anterior acestei perioade sigiliul nu apare, ele fiind întărite prin semnătura judeului și juraților.

Din cele 13 sigilii prezentate, 9 conțin în legendă anul 1850 (fig. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14), restul nu consemnează anul, dar validează acte din anii 1850, 1852.

Sigiliile în discuție apar pe diverse tipuri de acte: adevărîțe, extrase de carte funciară sau tabele statistice⁴. Parohul din Apahida eliberează

¹ N. Grămadă, *Vechile peceți satești bucovinene (1783—1900)*, în *Codrul Cosminului*, vol. X. 1936—1939. Cernăuți, 1940, p. 217.

² M. M. Jude — N. Cordoș, *Sigilii satești transilvănene din secolul al XIX-lea*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 467—468, cu bibliografie.

³ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 221; Gh. Mudura, *Sigiliile localităților bihorene — izvoare ctnografice. Zona Vașcău, I*, în *Biharea*, IX, Oradea, 1981, p. 195—209; M. M. Jude, *Sigilii satești bănățene pe un document din 1826*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 509—513.

⁴ Pentru identificarea vechilor denumiri de localități ne-am folosit de C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I—II, București, 1967—1968; I. Iordan, P. Giștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974.

în luna iunie 1850 o adeverință privind unele evenimente petrecute în 14 ianuarie 1849. Alături de sigiliul bisericesc apare și cel al localității Apahida (fig. 1)⁵.

Extrasele de carte funciară se referă la situația pădurilor comunale și bisericești în cazul comunei Călățele (fig. 4), sau a pădurilor bisericii ortodoxe reunite din Călata (fig. 3)⁶.

La cererea comisarului subcercului Baciú sînt comunicate distanțele în stînjeni între localitățile Chinteni (fig. 9), Lăpău (fig. 14), Suceag (fig. 12), Macău (fig. 8), Viștea (fig. 6) și Baciú (fig. 5). Tabelele au fost emise în cursul lunii iulie 1852 și poartă sigiliul localităților amintite⁷.

Alt gen de acte validate de sigiliul sătesc îl formează și tabelele privind situația vitelor de tracțiune și a zilerilor pâlmași, consemnînd și distanța localităților Dîncu (fig. 7), Suceag (fig. 12), Cornești (fig. 13), Ticu (fig. 11), Cubleș (fig. 10) față de drumul principal, datate în perioada aprilie, mai 1852⁸.

Sigilarea s-a realizat în ceară roșie, cu excepția celor două extrase de carte funciară unde s-a executat în fum, procedeu rar întîlnit pe teritoriul Transilvaniei.

Din cele 13 sigilii, 7 cuprind în legendă formularea de SIGILLU COMMUNITĂȚII și denumirea în limba maghiară a localității (fig. 3, 4, 7, 10, 11, 13, 14). Alte 4 au legenda în întregime în limba maghiară (fig. 6, 8, 9, 12), iar 1 dă numai denumirea localității (fig. 5). Legenda este scrisă cu majuscule și nu respectă întocmai scrierea corectă. Ea este dispusă circular, înconjurînd cîmpul sigilar.

Cu excepția sigiliului localității Baciú, care este de formă octogonală, celelalte sigilii sînt de formă rotundă și au diametrul cuprins între 2,5—3 cm.

Cea mai însemnată și interesantă componentă a sigiliului este desigur simbolul, care nu era ales în mod arbitrar, el avînd legătură cu ocupațiile locuitorilor, cu flora sau fauna localităților respective. Practicarea agriculturii și creșterea animalelor atrag după sine alegerea ca simbol a uneltelor agricole sau bovinelor cum este cazul localităților: Baciú (fig. 5), Călata (fig. 3), Călățele (fig. 4), Dîncu (fig. 7), Viștea (fig. 6).

Practicarea vînației și bogăția faunei dă ca simbol pentru localitățile Ticu (fig. 11) și Cubleș (fig. 10) țapul și cerbul. Barza apare și ea ca simbol în cazul localității Chinteni (fig. 9), și nu întîmplător, lacul de aici și zona mlăștinoasă desigur au influențat alegerea acestuia.

Un simbol răspîdit pe sigiliile sătești transilvănene este ostașul, ales și de localitatea Suceag (fig. 11). În cîmpul sigilar apare un pedestru cu sabia curbată și ridicată în mîna dreaptă cu teaca pe șoldul stîng.

Muntele cu cascada este prezent ca simbol pe sigiliul localității Lăpău (fig. 14). Vulturul pe un monument de piatră este simbolul locali-

⁵ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura județului Cluj — Administrative, Comandamentul militar al districtului Cluj, mapa 26/1850.

⁶ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura județului Cluj — Administrative, nr. 724/1865.

⁷ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura județului Cluj — Administrative, 1852. Situația privind distanțele între localitățile subcercului Baciú.

⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Prefectura județului Cluj — Administrative, 1852. Tabele privind situația vitelor de tracțiune și a zilerilor pâlmași.

tății Cornești (fig. 13). Simbolul celorlalte sigilii nu a putut fi identificat din cauza deteriorării.

Urmărind simbolistica sigililor prezentate, observăm că se aseamănă și se încadrează în cea de pe cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Bucovinei, Crișanei, Maramureșului și chiar a Țării Românești și Moldovei.

M. M. JUDE

SCEAUX COMMUNALES DU COMITAT DE CLUJ (XIXe SIÈCLE)

(Résumé)

Par leur symbolistique, les sceaux du comitat de Cluj, qu'on publie dans la présente étude, peuvent être associés, en leur ressemblant, à ceux qu'on connaît, à cette date-là, sur l'ensemble du territoire de notre pays.

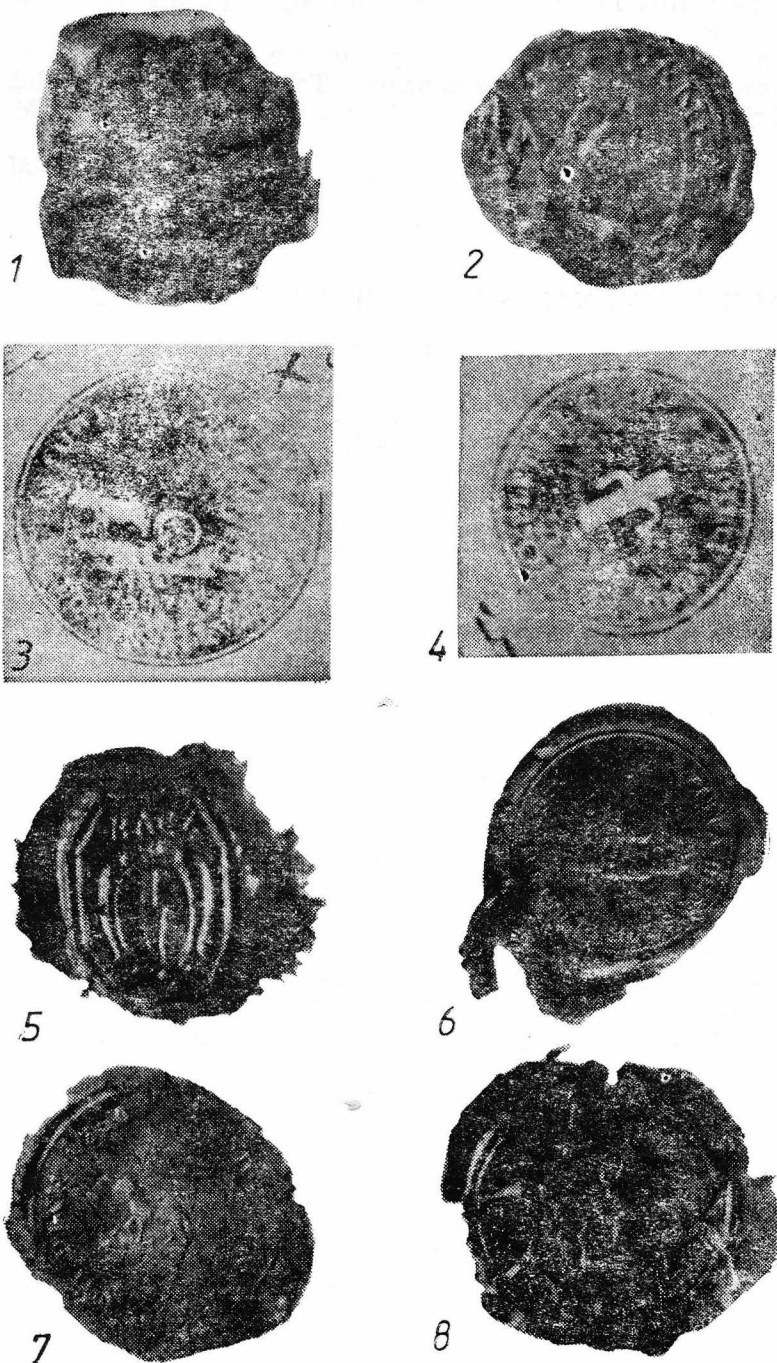

Fig. 1-8

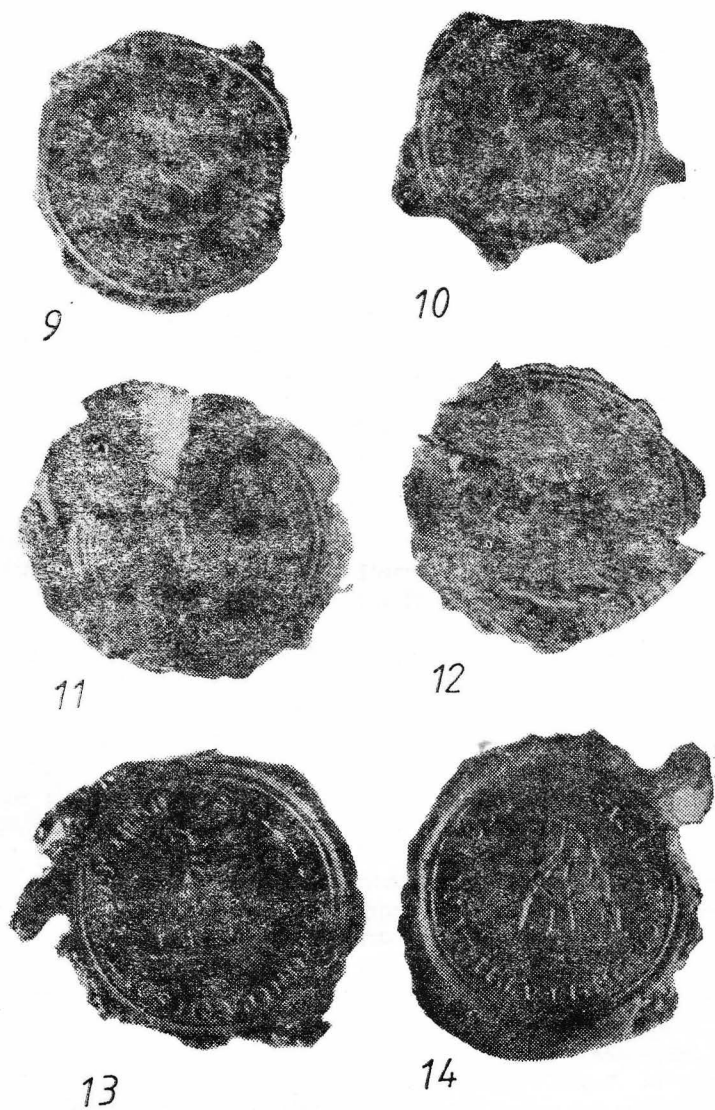

Fig. 9-14

UN VECHI INSTRUMENT DE CALCUL

Cu ocazia prelucrării colecției didactice Brassai din Cluj-Napoca, de la Liceul cu același nume — materialul fiind deja publicat de noi în *ActaMN*, vol. XVI și XVII, sub formă de catalog — în categoria instrumentelor de măsurat și de orientare s-a găsit o trusă veche cu instrumente de măsurat și de calcul, din păcate incompletă. Trusa conține un liniar gradat cu scara Nonius dată în toli, un etalon cu unități de lungime — „Demipied Roy“ (jumătate de pas regal = 32,4 cm.) și „Demipied du Rhin“ (jumătate de pas renan = 31,3 cm.) — și în sfârșit un compas referitor la care dorim în cele ce urmează să aducem câteva precizări.

Trusa a fost confecționată la Paris de către meșterul Butterfield la sfârșitul secolului al XVIII-lea și s-a folosit în cartografie și în măsurătorile de teren.

Compasul amintit, la prima vedere, se deosebește foarte mult de compasurile tradiționale cunoscute de noi, pentru că nu are virf și este gradat pe ambele părți. În urma cercetărilor efectuate de noi am reușit să aflăm că compasul pe care-l prezentăm este o variantă a compasului proporțional (*Proportional Zirkel*) sau mai este cunoscut și sub denumirea de *Pantometron* în literatura de specialitate¹. Compasul proporțional este un instrument cu ajutorul căruia, cu avantaje mari și repede, se pot efectua aproape toate problemele din domeniul științelor matematice și mecanice. Instrumentul a fost inventat probabil la sfârșitul secolului al XVI-lea sau la începutul secolului al XVII-lea, deoarece la 10 mai 1603 Levinus Hulsius editează un tratat în care dă descrierea și folosirea instrumentului. Titlul tratatului este „*Beschreibung und Unterricht des Jobst Bürgi Proportional Zirkels*“ — adică „Descrierea, inițierea și folosirea compasului proporțional Jobst Bürgi“². Hulsius în subtitlu în continuare ne mai spune că se pot descompune, modifica și mări toate liniile drepte, rotunde și suprafețele plane. Mai menționează că pînă la data cînd i se editează lucrarea, instrumentul nu a fost încă publicat. Hulsius pretinde că este primul care dă descrierea instrumentului descoperit — după părerea lui — de Bürgi. Compasul lui Bürgi a fost imitat relativ repede în mai multe orașe, dar împărțirea nefiind corectă, s-a dovedit că instrumentele care-l imitau nu sînt corespunzătoare. Hulsius amintește un astfel de instrument pe care-l văzuse la Regensburg la consilierul Brömser originar din Mainz, instrument identic cu cel prezentat de el. Compasul lui Bürgi se deosebește de cel văzut la Brömser, avînd șarnieră și patru virfuri³.

¹ *Lexiconul tehnic român*, București, 1952, p. 345.

² Jacob Leupold, *Theatrum Arithmetico-Geometricum*, Leipzig, 1762, p. 86.

³ *Ibidem*.

Față de lucrarea lui Hulsius — în care se spune mai mult doar la ce se întrebuințează instrumentul — o nouă contribuție aduce lucrarea medicului Philippus Horchner, în trei volume, apărută în 1605⁴. Horchner dă o descriere mai minuțioasă a instrumentului și ne mărturisește că nu de mult i-a fost arătat un astfel de instrument, ale cărui avantaje pentru calcul l-au frapat. Horchner nu se dă drept inventator al instrumentului, dar afirmă că după indicațiile lui s-au confecționat mai multe compasuri și că afirmația despre instrumentele declarate false de Hulsius nu corespunde adevărului, că el nu ar fi văzut instrumentele executate după indicațiile lui. Horchner consideră că ideea își are originea în teoria euclidiană.

În descrierea și confecționarea compasului proporțional o contribuție deosebită aduce vestitul matematician și astronom din Padua Galileus Galilei, care, în lucrarea sa „La operazione del compasso geometrico et militare“, afirmă că el este inventatorul instrumentului, cu toate că mai târziu mulți au ridicat pretenții asupra paternității instrumentului⁵. Compasul lui Galilei, descoperit în jurul anului 1597, nu se aseamănă cu cel al lui Būrgi nici ca înfățișare și nici ca mod de funcționare. Se compune din două liniare gradate ca și astăzi, fără virfuri, cu care se pot efectua mai multe operațiuni și se pot trage mult mai multe linii. De asemenea, se poate confecționa mai ușor și cu mai puțină cheltuială, iar dreptul de inventator i-a fost atribuit lui Galilei. Compasul publicat de Hulsius cu patru virfuri se poate minui mai greu și confecționarea lui este mai complicată, existînd pericolul că dacă unul dintre cele patru virfuri se deteriorează, compasul nu se mai poate întrebuința. Descoperirea lui Galilei a fost publicată destul de târziu, abia în 1606, ceea ce a permis să izbucnească o polemică în jurul paternității instrumentului. Astfel apar pretendenții, care revendicau dreptul de a fi descoperitori ai compasului proporțional, dar cu un temei științific nu prea convingător. Dintre pretendenți putem aminti pe Balthasar Capra, pe ieziuitul Cristoph Scheiner, pe Brāmer, sau pe ieziuitul Kircherus, care avea patru ani în 1607, cînd instrumentul este deja publicat și de Leonard Zūblern la Basel.

În „Anuarul“ Muzeului tehnic din Viena, nr. 34 din 1972, cînd s-au sărbătorit 100 de ani de la introducerea sistemului metric în Austria, cercetătorul austriac Karl Ulbrich descrie etaloane vechi și un compas descoperit de către Habermel, care se află în colecția muzeului amintit⁶. Deci iată că cercul așa-zisilor descoperitori se lărgeste și probabil încă am mai putea aminti și pe alții. Totuși, se pare că majoritatea cercetătorilor optează pentru Galilei ca descoperitor al compasului proporțional — în forma sa clasică, cum îl cunoaștem noi astăzi —, dar nu este exclus că și compasul lui Būrgi cu patru virfuri a adus o contribuție utilă în cristalizarea ideii. Perioada cînd instrumentul este folosit pe scară largă și trăiește o adevărată înflorire este secolul al XVIII-lea, cînd apar și o serie de variante ale compasului proporțional.

⁴ *Idem*, p. 87.

⁵ Pierfranco Blesio-Giovita Zani, *Il Settecento bresciano tra scienza e tecnica*, Brescia, 1981, p. 4.

⁶ *Blätter für Technikgeschichte*, 34, Viena, 1972, p. 70—71.

Compasul proporțional prezentat de noi este o variantă a compasului amintit, confecționat fiind la sfîrșitul secolului al XVIII-lea la Paris de către meșterul Butterfield. Este din aramă, deschis are o lungime de 33 cm., lățimea 3,1 cm., iar grosimea 0,48 cm. Din inscripția de pe instrument rezultă că a fost executat la comanda primarului din Paris, avînd inițiala P. (P. le Maire Paris) (fig. 1). Tot pe această parte a instrumentului mai apar gravate însemnele unor metale și planete folosite de alchimisti (fig. 2). Astfel apar: Soarele — simbolizînd aurul, simbolul plumbului echivalent cu planeta Saturn, Luna simbolizînd argintul, simbolul cuprului echivalent cu planeta Venus, simbolul fierului echivalent cu planeta Marte și în sfîrșit simbolul cositorului (staniu) simbolizînd planeta Jupiter⁷. De prima dată, aceste simboluri ne îndemneau să credem că ele reprezintă compoziția metalului din care este confecționat compasul, dar făcînd analiza metalului în laborator, s-a constatat că nu poate fi vorba despre așa ceva. Compasul este confecționat din aramă obișnuită, însemnele gravate avînd probabil un caracter de decor, sau fiind o corelare astrologică — alchimistă. Partea compasului discutat de noi s-a folosit pentru calcularea lungimii coardei cercului.

În partea cealaltă a compasului (fig. 3) apare gravat: „Les parties egales polygones“. Această parte a compasului s-a folosit pentru împărțirea în părți egale a poligoanelor. Compasul prezentat de noi s-a folosit în cartografie și în măsurătorile de teren.

Cred că nu exagerăm, dacă afirmăm că compasul proporțional este un strămoș al riglei de calcul, care la rîndul ei în zilele noastre aproape că a dispărut, cedînd locul calculatoarelor electronice.

Considerăm actuală prezentarea instrumentului — important din punct de vedere al istoriei științei și tehnicii universale — întrucît în 1983, adică în acest an, se împlinesc 350 de ani de la faimosul proces intentat lui Galilei, închiziția obligîndu-l pe vestitul savant să-și renege rezultatele muncii științifice.

ALEXANDRU ARDOS

EIN ALTES RECHENGERÄT

(Zusammenfassung)

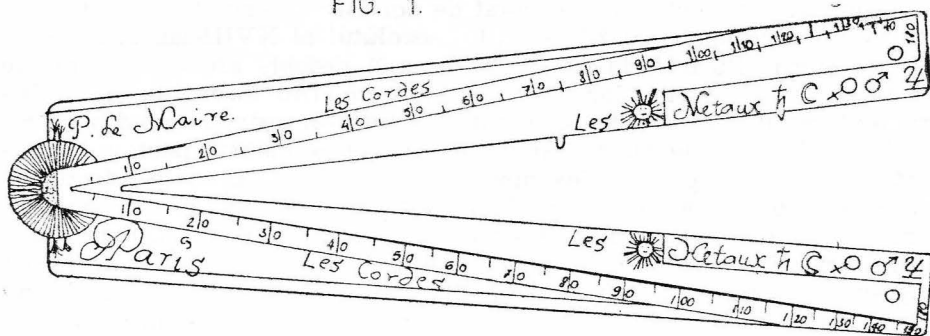
Gelegentlich der wissenschaftlichen Bearbeitung der Sammlung von Lehrmitteln die der Brassai Schule gehören, durch den Verfasser, fand man unter den Orientierungsinstrumenten eine Reihe von alten Mess- und Rechengegeräten. Darunter befanden sich ein Lineal dessen Gradierungen dem Nonius-Maßstab entsprachen, eine Maßeinheit für Längenmaße (Demypied Roy und Demypied du Rhin) und ein Zirkel, über welchen wir anschließend einiges erleutern möchten.

Es handelt sich um einen Proportionalzirkel der Ende des XVIII. Jahrhunderts von Butterfield in Paris hergestellt wurde. Die Ausführungsart des Kompasses ermöglicht sämtliche mathematischen oder mechanischen Vorführungen in kürzester Zeit. Diese Art von Rechengegerät wurde vom bekannten Mathematiker und Astrolog gebürtig aus Padua, Galileus Galilei, um das Jahr 1597 entdeckt.

Dieses Gerät ist der Vorfahre des Rechenschiebers, der heute auch schon so zu sagen verschwunden ist, indem er vor den elektronischen Rechenmaschinen weichen mußte.

⁷ Jean Marquès Rivière, *Amulettes, talismans et pantacles*, Paris, 1938, p. 321—323.

FIG. 1.

LES MÉTAUX

☀ AUR (SOARE)

♄ PLUMB (SATURN)

FIG. 2. ☾ ARGINT (LUNA)

♀ CUPRU (VENUS)

♂ FIER (MARTE)

♃ STANIU (JUPITER)

FIG. 3.

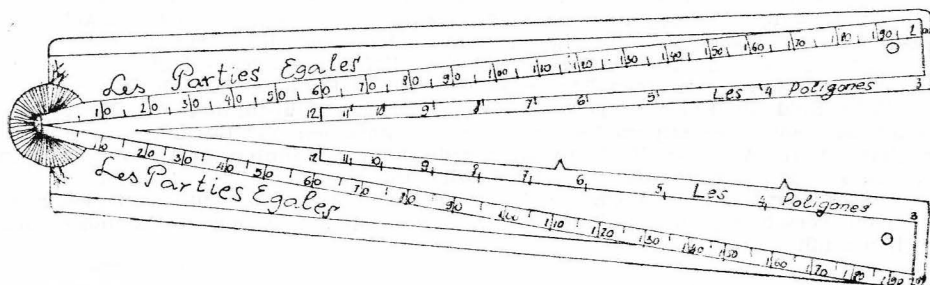

Fig. 1 - 3.

INVESTIGAȚIILE BIOLOGICE ÎN SERVICIUL CERCETĂRII ARHEOLOGICE (IV)

1. Introducere

Cercetarea arheologică modernă presupune — la fel ca în alte ramuri și discipline științifice — colaborarea unor specialiști din diverse domenii, printre care rolul biologilor și chimiștilor este de prim ordin. Importanța acestora din urmă a fost întărită de rezultatele obținute în-deosebi în ultimele două-trei decenii, când analizele biologice și fizico-chimice au pus cu mai multă tărie în evidență sau au confirmat (științific) supozițiile, deducțiile sau datele obținute empiric (ori furnizate de tradiție) ale arheologilor, au contribuit într-un mod hotărîtor la cunoașterea tehnologiei de prelucrare și finisare a materialelor. Înființarea laboratoarelor zonale de restaurare și conservare a patrimoniului cultural național (în cadrul cărora, cum se știe, lucrează și specialiști din domeniul biologiei, chimiei și fizicii) și-a găsit, printre altele, rațiunea și în această nevoie de abordare interdisciplinară a studiului obiectelor ce fac sau sînt susceptibile să facă parte din patrimoniul cultural național.

Rostul celor de față este de a da o imagine succintă, dar pe cît se poate revelatoare, a importanței pe care o are (și, mai ales, pe care trebuie să o aibă) investigația biologică în fundamentarea științifică a cercetării arheologice.

2. Investigații fizico-chimice și biologice în serviciul cercetării biologice

a) *Investigații fizico-chimice*

Investigațiile fizico-chimice ce se pot efectua în sprijinul cercetării arheologice le menționăm doar ca făcînd parte din preocupările secției de investigații a laboratoarelor zonale. O parte din aceste cercetări se efectuează și în laboratoarele din țara noastră, altele însă, din cauza lipsei de aparatură tehnică specifică, nu se pot, deocamdată, efectua în aceste laboratoare. Dintre cele ce se pot face de laboratoarele zonale amintim: studiul mediului geografic în care urmează să se execute săpătura („în situ” sau în laborator, prin probele prelevate); determinarea întinderii zonei arheologice cu ajutorul parametrilor fizico-chimici (ex. cea efectuată pentru așezările neolitice de la Parța-Timiș — de către Octavian Dogariu și Iosif I. Gergen); determinarea magnetismului și a rezistivității; determinarea elementelor indicatoare geochimice prin analize stratigrafice (idem, cercetarea de la Parța-Timiș).

Cercetările fizico-chimice de laborator ce se pot efectua la noi se înscriu în grupa studiilor fotografice și radiologice (cum ar fi macro- și microfotografia, spectrografia etc.) și studiile analitice pe substraturi — metale, ceramică, pigmenți, materii de natură organică, cromatografia etc.

b) *Investigații biologice*

Analizele biologice ce pot fi puse în slujba cercetării arheologice sînt următoarele: studiile palinologice, determinările bacteriologice și micologice, studiile macroscopice și microscopice ale resturilor de natură organică (lemn, textile, os, piele, fructe, semințe, amprente sau resturi foliare etc.). Ca și în cazul analizelor fizico-chimice, și investigațiile biologice pot fi efectuate „în situ” sau în laborator.

Studiile palinologice, de exemplu, contribuie într-o măsură hotărîtoare la determinarea vîrstelor relative ale formațiunilor, la aprecierile paleoclimatice ale diverselor perioade geologice. Indiferent, însă, de locul unde se efectuează investigația (pe teren sau în laborator), se impune o subliniere cu caracter de îndreptar general pentru investigator: prezența specialistului pe șantierul arheologic. Această conduită, în aparență neesențială, are, cum se va vedea, o importanță capitală, din cel puțin două motive: a) specialistul investigator știe cel mai bine de unde, cum și cînd să-și preleveze probele în vederea cercetării de laborator; b) specialistul investigator este cel mai în măsură ca, la fața locului, să execute acea conservare primară sau pretratament care facilitează ridicarea probei, transportul ei în laborator sau conservarea ei ulterioară. Un exemplu în acest sens va fi, credem, edificator: pielea descoperită în urma săpăturilor arheologice trebuie pulverizată *imediat* cu polivinil butiral pentru a-i facilita conservarea ulterioară. În lipsa acestui tratament, conservarea ei este fie compromisă, fie extrem de dificilă.

3. Rezultate proprii

Determinările se efectuează în laborator printr-o serie de analize și examinări microscopice și ele presupun, după cum arătăm, nu numai cunoștințe de strictă specialitate, ci și de conservare a materialelor. Din nefericire, cazurile în care biologul, în afara analizelor de identificare și determinare, execută și lucrările de conservare a fragmentelor sau obiectelor cu substrat organic sînt rare. În ceea ce ne privește, noi am executat și conservarea materialului lemnos, a fragmentelor textile sau din piele și os, a grăunțelor carbonizate sau pseudofosilizate, rezultatele acestei activități specifice fiind publicate sau comunicate cu prilejul diferitelor sesiuni științifice la care am participat.

În cele ce urmează, ne vom mărgini să numerăm cîteva rezultate personale în direcția investigării biologice propriu-zise a obiectelor scoase la lumină de cercetările arheologice:

- a — determinarea speciei animalului de blană utilizat pentru confecționarea unui ilic din piele cu borduri de blană (jder și verită) — de la Tismana;

- b — determinarea speciei lemnoase din resturile unui prag de la Cella Vinaria din Potaissa (Turda) și a unui butoi dacic de la Grădiștea Muncelului;
- c — determinarea unor graminee de la Grădiștea Muncelului și Parța-Timiș; (fig. 1)
- d — determinarea unor grăunțe din pandantive romane de la Potaissa (Turda) și Apulum (Alba-Iulia); (fig. 2)
- e — determinarea unor fibre textile dintr-un sigiliu roman de la Potaissa (Turda); (fig. 3)
- f — determinarea unor oase și dinți de insectivore recoltate de la sanctuarul neolitic de la Parța-Timiș;
- g — întocmirea unor etaloane pentru identificarea microscopică a pielii și pergamentului, a diferitelor specii de conifere, întocmirea unei colecții de graminee și resturi lemnoase (fig. 4).

4. Concluzii

Concluziile reieșite din activitatea personală de investigare în sprijinul cercetării arheologice, apreciem că au o aplicabilitate generală și ele se referă, în principal, la următoarele aspecte esențiale:

a) Cunoașterea de către arheologi a modului de prelevare a resturilor cu substrat organic, ținând seama că, în cele mai multe cazuri, ei sînt cei ce aduc de pe șantier probele la analiză. În acest sens propunem întocmirea și difuzarea în rîndul arheologilor a unor instrucțiuni de ridicare a probelor cu substrat organic și de cercetare „in situ”.

b) Popularizarea în rîndul arheologilor a laboratoarelor care își pot oferi serviciile în vederea efectuării unor radiografii, microanalize, datări etc.

c) Necesitatea alcătuirii unor colecții de testeri sau etaloni pentru determinarea microscopică. Întrucît etaloanele de factură nouă nu corespund cu cele vechi, propunem organizarea, prin colaborarea tuturor laboratoarelor, a unei *bănci de etaloane* pentru fiecare categorie de materiale sau substrate organice.

În acest sens, merită subliniat faptul că asemenea *bănci* sau *colecții* de etaloane există organizate deja în multe țări ale lumii (în Franța, de pildă, există o colecție de etaloane pentru identificarea microscopică a pielii și pergamentului, pe epoci istorice; în Anglia și Republica Federală a Germaniei există, organizate pe ere geologice și epoci istorice, colecții de etaloane cu semințe, frunze, resturi de plante, oase, secțiuni microscopice etc.).

d) Necesitatea însușirii tehnicilor de lucru și a metodelor de identificare prin cursuri intensive de specializare în țară sau străinătate.

AURELIA IGNA

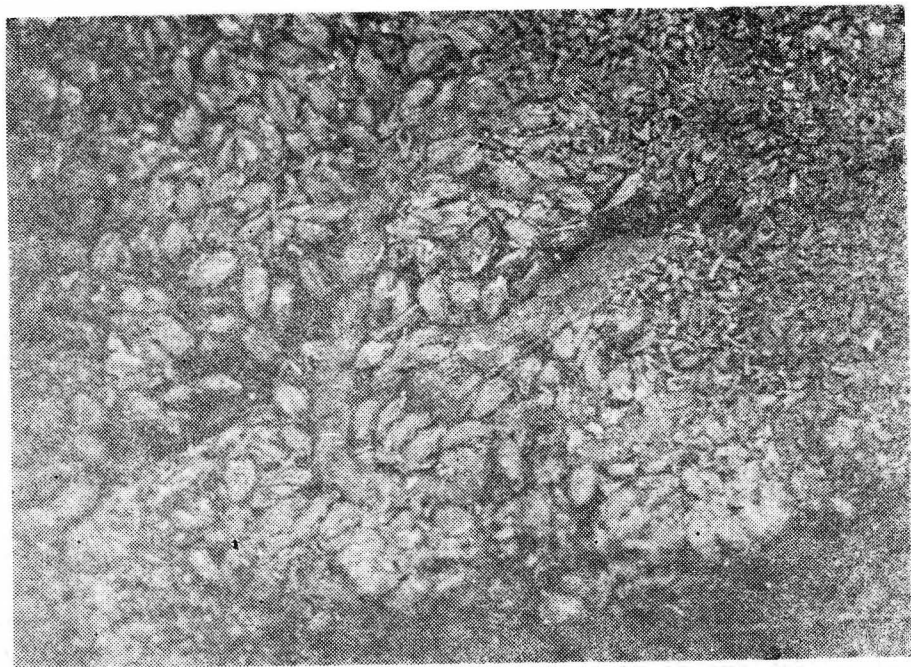

Fig. 1. Determinarea unor graminee (*Triticum dicoccum* Sch.).

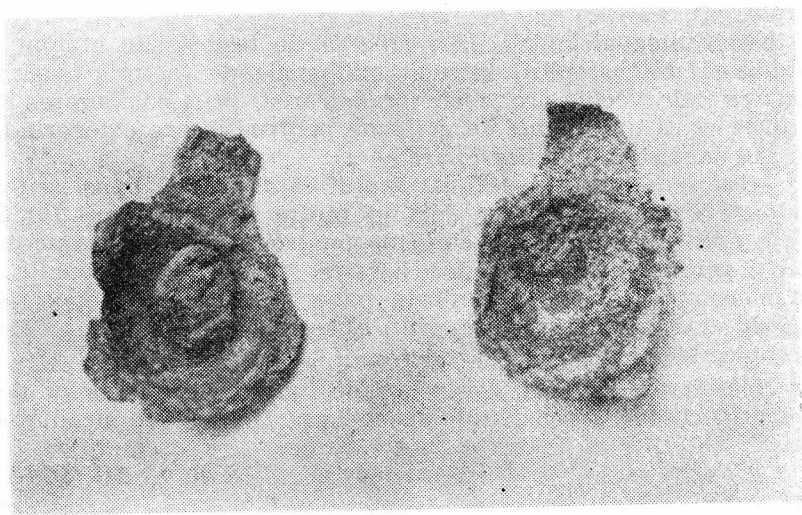

Fig. 2. Pandativ roman de la Apulum.

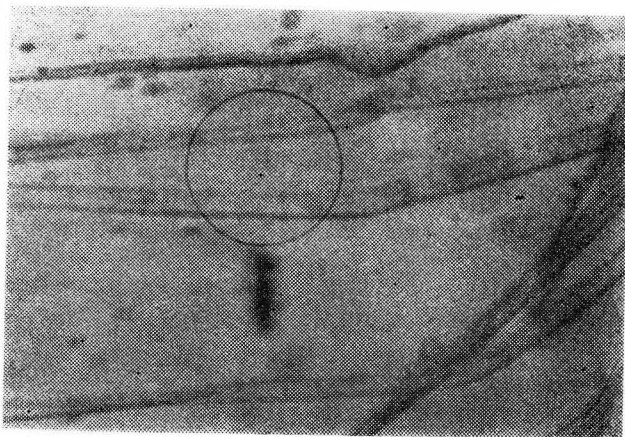

Fig. 3. Sigiliu roman de la Potaissa. Fibre din caseta sigiliului (mărire de 100 ori).

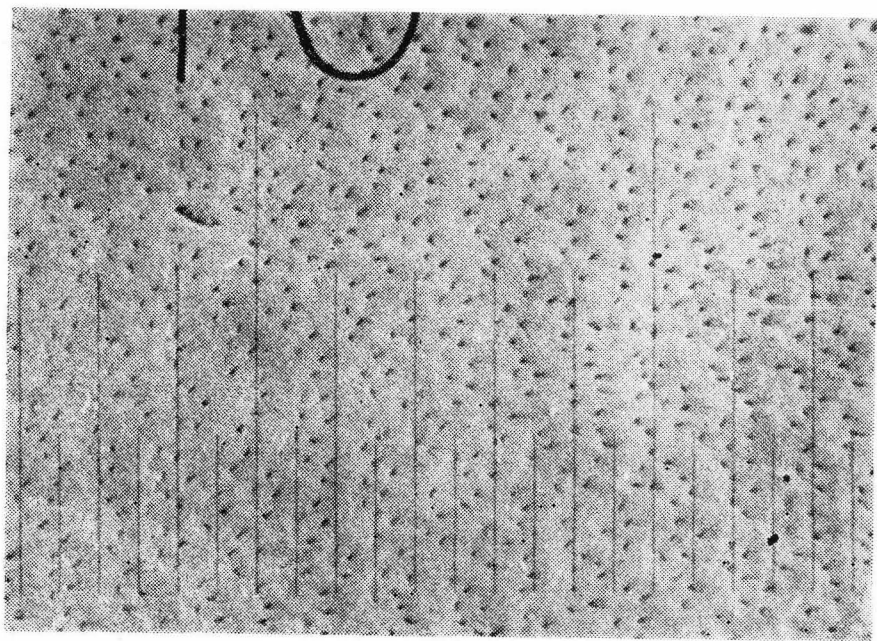

Fig. 4. Folliculi pilosi ai pieilor de bovină la o mărire de 10 ori.

ANALIZA FAUNISTICĂ A MATERIALULUI DIN AȘEZAREA COȚOFENI DE LA BOCȘA — „COLȚAN“ (JUDEȚUL CARAȘ — SEVERIN)

Stațiunea, aparținind culturii Coțofeni — faza III c¹, este amplasată pe dealul *Colțan*, pe malul stîng al riului Bîrzava, în vecinătatea localității Bocșa.

Între localitățile Reșița și Bocșa, riul taie transversal Munții Dognecei, adîncindu-se în șisturi cristaline, într-o vale îngustă cu caracter de chei. Prezența calcarelor în zonă (dealul *Colțan* fiind și el de aceeași natură) este pusă pe seama geosinclinalului de calcare și gresii, dezvoltat de la Ezeriș, pe direcția NE—SV².

În zonă predomină pădurile de foioase ce cuprind specii de cer (*Quercus cerris*), girniță (*Q. frainetto*), stejar pufos (*Q. pubescens*), asociate cu elemente termofile: laurușcă (*Vitis silvestris*), ghimpe (*Ruscus aculeatus*), cornișor (*R. hypoglossum*)³.

Legată de aceste asociații vegetale, există o faună specifică, ilustrată de specii ca: cerb, mistreț, căprior, jder de pădure, viezure, viperă.

Materialul osteologic analizat provine din colecția particulară a lui Czunya Gheorghe, cit și din cercetările efectuate în perimetrul dealului *Colțan*.

Deși lotul faunistic este nesatisfăcător sub raport numeric (totalizează 527 fragmente), am considerat necesară prezentarea lui întrucît, așezarea în prezent este distrusă de exploatările de calcar, fiind redusă posibilitatea completării sale.

Înainte de a trece la prezentarea propriu-zisă a datelor, sînt necesare cîteva observații:

— numărul de specii depistat este relativ mic, rezumîndu-se la bovine, ovicaprine, suine, cervide;

— există o diferență netă, de ordin numeric, între oasele bovinelor și ale celorlalte specii, ele reprezentînd cam 1/3 din material;

— se remarcă prezența în cantitate sporită a scoicii de rîu, resturile ei avînd o pondere de 20%;

— materialul faunistic provine aproape în totalitate din activitatea gospodărească a locuitorilor, cu excepția resturilor de ciine și cal, a căror fragmentare se datorează condițiilor de fosilizare. Un număr însemnat de resturi prezintă pete de arsură, urme de tăiere, de prelucrare.

¹ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 43—49.

² *Caras-Severin*, monografie, București, 1981, p. 15, 26.

³ V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caras-Severin*, București, 1976, p. 82—83.

Tabelul 1

Repartiția pe specii a mamiferelor

Grupa	Fragmente	%
<i>Bos taurus</i>	129	38,73
Ovicaprine	57	17,11
S.s. dom.	29	8,7
<i>Equus caballus</i>	2	0,6
<i>Canis familiaris</i>	2	0,6
Specii domestice, total	219	65,76
<i>Cervus elaphus</i>	65	19,41
S.s. ferrus	27	8,1
<i>Bos primigenius</i>	19	5,7
<i>Capreolus c.</i>	3	0,9
Specii sălbatice, total	114	34,24
TOTAL	333	

Populația de bovine. Vitele domestice prezintă cantitatea cea mai mare de resturi, lipsesc totuși procesele cornulare, fragmentele de neurocraniu. Se constată în schimb abundența de astragale, calcaneae, falange. Un singur metacarp întreg, cu lungimea de 185 mm., a permis calcularea înălțimii la greabăn, care este de 111,5 cm. Măsurătorile efectuate au furnizat date ce se înscriu în limitele de variabilitate ale bovinelor cucuteniene⁴, gumelnițene⁵, ale celor din așezările de tranziție de la Foltești⁶, Stoicani⁷, Horodiștea⁸, Erbiceni⁹. Față de cele din eneoliticul final de la Goljamo Delčevo¹⁰, par mai mici. Dacă luăm în considerare faptul că majoritatea animalelor sacrificate erau femelele, atunci par explicabile valorile mai mici înregistrate.

În privința vârstei de sacrificiu sînt de remarcat cîteva aspecte. Pe baza prezenței în material a nouă extremități distale de humerus drept, NMI¹¹ apreciat este tot de nouă. Dintre aceștia, pe baza seriilor dentare, doar pentru cinci animale s-a putut stabili cu aproximație momentul sacrificării. Astfel un animal a fost ucis între 1½—2 ani, celelalte patru între 2—3 ani. Pentru un animal mort puțin peste 3—3½ s-a avut în

⁴ O. Necrasov, M. Bulai-Știrbu, *Unele aspecte ale vieții triburilor neolitice din regiunile Subcarpaților orientali*, în SCA, 1, 1965, p. 19—31.

⁵ O. Necrasov, S. Haimovici, *Studiul resturilor de faună neolitică descoperite în stațiunea Gumelnița*, în SCIV, 17, 1, 1966, p. 101—109.

⁶ S. Haimovici, *Studiul resturilor faunistice provenite din așezarea aparținînd perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului de la Foltești*, în ArhMold, 1972, p. 97—103; S. Haimovici, *Caracteristicile paleofaunei din așezările perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului din Moldova*, în SCIVA, 30, 1, 1979, p. 11—21.

⁷ S. Haimovici, în SCIVA, 30, 1, 1979, p. 11—21.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ S. Ivanov, V. Vasiliev, *Proučvanja na životniskija kosten material ot praeistoričeskata seliščina mogila pri Goljamo Delčevo*, în Seliščinata mogila pri Goljamo Delčevo, Sofia, 1975, p. 245—302.

¹¹ Prescurtare pentru numărul minim de indivizi.

vedere prezența unui calcanu cu tuber calcis proaspăt sudat. Posibil ca restul animalelor prezente să fi fost omorite la o vîrstă înaintată, întrucît în lot există destule oase cu grosimi apreciabile, bine compactizate. Cu toate acestea nu se pot stabili limitele de exploatare ale vitelor.

Unele piese se apropie prin dimensiunile lor de limitele dintre bour-vită domestică. Posibil ca acestea să fi aparținut fie unor hibrizi, fie unor femele de *Bos primigenius*.

Alături de materialul faunistic aparținînd populației domestice, s-au găsit și resturi cu aspect masiv, de dimensiuni mari, pe care le-am atribuit bourului. Limitele sale de variabilitate par să nu le depășească pe cele ale animalelor din eneoliticul unguresc¹², pe cele ale bourilor din zona așezării de la Obre II, faza C¹³.

Din cei 4 indivizi estimați, doar unul era femele, restul erau masculi, uciși la o vîrstă matură.

Populația de ovicaprine. Ponderele oaselor acestui grup de mamifere este de 17,11%, ceea ce le situează pe locul secund. Deși numărul de resturi este sporit în comparație cu alte specii, prea multe informații asupra taliei, conformației corporale nu s-au putut culege din mai multe considerente: materialul, fiind mai puțin rezistent, s-a fragmentat; el provine în cea mai mare parte de la subadultii, predominînd resturile de maxilare, dinți izolați, coaste.

Doar un metatars, întreg, de 123 cm. lungime, a furnizat o înălțime la greabăn de 57,56 cm. Piesa prezintă un aspect gracil, cu o compactizare slabă a osului; probabil a aparținut unei femele, ce nu depășise 1½—2 ani.

În privința vîrstei sacrificării, dintre cei 7 indivizi, mai mult de jumătate nu depășiseră un an, cealaltă parte cuprinzînd animale omorite între 1½—2 ani.

Populația de suine. Numărul lor de resturi a fost împărțit în două categorii, din prima făcînd parte oase de dimensiuni mai mici, mai gracile, în cea de a doua, grupîndu-se altele mai masive, groase, de dimensiuni mult mai mari. Pornind de la această constatare, am considerat oasele primei categorii ca provenind de la o populație domestică, iar pe cea de-a doua aparținînd unei populații de mistreți. Această delimitare nu se pretinde a fi exactă, astfel încît pot exista de exemplu: oase de mistreț tînr în prima categorie ori invers. În orice caz se apreciază că ambele specii dețin ponderi asemănătoare (tab. 1).

De la porcul domestic s-au păstrat în cea mai mare parte resturi de maxilare, dinți izolați, fragmente de schelet postcranian, puțin dimensionabile. Pe baza materialului s-au estimat 4 indivizi, dintre care unul a fost sacrificat la 8—12 luni, restul între 1—2 ani.

Oasele mistrețului, deși la fel de numeroase ca cele ale speciei sus-amintite, au permis mai multe observații. Astfel pe baza unor astragale

¹² S. Bökönyi, *Zur Naturgeschichte des Ures in Ungarn und das Problem der Domestikation des Hausrindes*, în *ActaArchBp*, XIV, 1—2. 1962, p. 175—214.

¹³ S. Bökönyi, *The vertebrate fauna*, în *Wissenschaftliche Mitteilungen der Bosnisch-Herzegovinisches Landesmuseum*, Sarajevo, IV, A. 1974, p. 55—154.

și calcanee bine conservate s-au calculat înălțimi la greabăn ce variază între 91,29 cm. și 98,07 cm.

ASTRAGAL

lg. mx. 98—91,53 cm.
105—98,07 cm.

CALCANEU

lg. mx. 52 —93,08 cm.
51 —91,29 cm.
51,5—93,18 cm.

Observațiile somatoscopice, precum și prelucrarea metrică indică o populație de mistreți de dimensiuni moderate, variabilitatea datelor înălțimii datorindu-se faptului că animalele vinate aveau diferite vârste, începînd cu 4—6 ani, existînd exemplare și de 8—10 ani. Prezența în material a citorva colți — ascuțitori a dat posibilitatea aprecierii sexului, cit și a vîrstelor de sacrificiu, ca în tabelul 2.

Tabelul 2

Vîrsta de sacrificiu la *S.s. ferrus*

Dimensiunea	1	2	3	4
Ø baza colț.	29 mm.	26	13	11,5
Ø supraf. tocită	32 mm.	31	13,5	11,5
Coefficient	0,9	0,84	0,96	1
Vîrsta și sexul	8—9 ani(♂)	10—12(♂)	4—6-♂)	4—6 (♀?)

Cervideele: resturile lor dețin o pondere însemnată, reprezentînd aproximativ 20%. În acest procentaj nu a fost inclusă și cantitatea însemnată de așchii rezultate din activitatea de prelucrare a coarnelor. Cuprinderea lor ar fi însemnat o încărcare a valorii, ceea ce ar fi alterat frecvențele de specii. Numărul resturilor de coarne este mai mare în raport cu cantitatea ce ar fi putut fi furnizată de animalele depistate pe baza lotului. O parte dintre ele au fost procurate desigur prin culegerea celor lepădate.

Măsurătorile executate arată că cerbul de la *Colțan* apare de talie medie, asemănătoare celui din epoca bronzului de la *Pecica—Arad*¹⁴.

Cele 4 animale prezumate au fost sacrificate la o vîrstă matură, cînd deja atinseseră o anumită conformație corporală, iar coarnele lor erau mult mai solide, cu multe ramificații, putînd astfel mai bine fi utilizate. Ocazional erau ucise animale tinere, în materialul nostru fiind depistat doar unul singur, de 1—1½ ani.

¹⁴ S. Haimovici, *Studiul resturilor de faună*, în I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 263—290.

Tabelul 3

Variabilitatea dimensională a falangei proximale și medii la cerb.

Dimensiuni	Falanga I						Falanga II					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
Ig.mx.	65	64,5	60,5	61	62,5	50	50	48	46	51,5	45	44
It.px.	26	23,5	23	25	24	30	25	23	24,5	25	21	22,5
Gros. px.	29,5	30,5	28	29	28	20	30	30	31	32	27	27,5
Lt. diaf.	20	19	20	19,5	19	—	23	17	19,5	18	16	17,5
Gros. diaf.	18	17,5	19	17,5	17,5	13,5	19	22	20,5	23	18	20
Lt. dist.	23	22	23	22	—	—	20,5	20	20	20,5	18	19,5
Gros. dist.	22	19	19	21,5	21	12,5	31,5	28	27,5	31	25,5	23

De la câprior ne-au provenit doar 3 resturi, ce provin de la minimum un individ de 6—7 luni.

Canidele: sînt ilustrate prin specia *Canis familiaris*, de la care s-au conservat doar două porțiuni din două mandibule. Prima a aparținut unui animal mort sub 6—7 luni (M_3 neerupt), iar cea de a doua a aparținut altuia mort în jurul vârstei de $1\frac{1}{2}$ —2 ani. Somatoscopic se apreciază că piesele au aparținut unor indivizi de talie mică.

Equideele: sînt reprezentate printr-un singur fragment de mandibulă dreaptă, cu regiunea simfizei și cea condilară rupte, ce a furnizat următoarele dimensiuni:

$P_2 - M_3$	172 mm.
$P_2 - P_4$	89 mm.
$M_1 - M_3$	83 mm.
Lg. M_1	25 mm.
Lg. M_2	26 mm.
Lg. M_3	34,5 mm.
Înălțimea ant. lui P_2	59,5 mm.
Înălțimea post. lui M_3	110 mm.

Aceasta prezintă un profil inferior aproape drept, liniile inserțiilor musculare sînt evidente. Plierea smalțului este moderată, molarii prezintă un grad de uzură medie, momentul decesului fiind cu aproximație stabilit în jurul vârstei de 6—8 ani.

Pe lângă resturile faunistice aparținînd mamiferelor — gruparea predominantă —, a fost supus observației și un bogat material provenit de la moluște. Acesta însumează cam 80 de cochilii, exceptîndu-le pe cele sparte, ce reprezintă cam 20%. Frecvențe asemănătoare au fost înregistrate și în unele așezări de tranziție din Moldova: Foltești 21%; Stoicani 14,07%, deci acolo unde condițiile naturale au permis exploatarea acestor resurse alimentare.

Ponderea însemnată a scoicii se datorează nu numai rolului ei alimentar, ci și faptului că locuitorii comunității de la Colțan o utilizau ca degresant pentru ceramică¹⁵.

¹⁵ M. Gumă, C. Săcărin, *Descoperiri Coțofeni inedite de la Bocșa-Montană — „Colțan” (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VI, 1983, p. 59—96.

Vinătoarea apare ca o ocupație bine conturată, oasele speciilor vinate (cerb, mistreț, bour) reprezentând cam 1/3 din eșantion. Specia cea mai intens exploatată era cerbul, sub raport alimentar, cit și ca materie de bază pentru confecționarea uneltelor de corn.

Creșterea animalelor reprezenta o îndeletnicire de bază; bovinele, ovicaprinele, mai puțin suinele erau speciile intens gospodărite. În cadrul grupelor sus-amintite, vitele dețin ponderea cea mai mare, principala lor utilizare fiind ca sursă alimentară. Deși materialul nostru nu le relevă, nu credem că celelalte scopuri utilitare ar fi fost neglijate, întrucât vînatul existent din abundență putea să asigure așezarea respectivă cu o însemnată cantitate de carne.

Accidental au fost întîlnite cîinele și calul fără vreo importanță economică directă.

*

Alături de unelte confecționate din corn de cerb ori os, de care s-au ocupat colegii arheologi¹⁶, printre resturile menajere au fost depistate și alte piese cu urme de prelucrare și folosire.

1. Săpăligă (fig. I/1). Este confecționată dintr-un fragment de corn lepădat, din porțiunea de la bază. Una din ramificații a fost secționată, cealaltă fiind ascuțită, pentru a se preta mai bine scopului urmărit. Cu această parte probabil că se săpa, iar baza de desprindere a cornului era folosită la spartul bulgărilor de pămînt. Piesa a fost și găurită înspre baza sa, pentru introducerea unei cozi. Dimensiuni: lg. 16 cm., lț. 7,8 cm.

2. Fragment de săpăligă? (I/2). Porțiunea păstrată ilustrează doar partea bazală a cornului cuprinzînd pedunculul, rozeta și un fragment de ram ce a fost secționat. Se văd bine urmele orificiilor executate. Spre deosebire de prima, aceasta provine de la un animal mai masiv, ce nu-și lepădase încă coarnele. Dimensiuni: lg. 11,5 cm., lț. 7,8 cm.

3. Fragment de săpăligă? (I/3). S-a păstrat doar un fragment cu urmele orificiului. Dimensiuni: lg. 8,1 cm., lț. 5,1 cm.

4. Fragment de corn cu vîrf șlefuit, așchiat în prealabil (I/5), utilizat probabil ca împungător ori ca instrument pentru ornamentat ceramică.

5. Spatulă (I/4). Confecționată dintr-o diafiză a unui os lung, posibil bovidu, ori cervideu. Marginile piesei, precum și una din extremități au fost frumos fasonate. Se pot observa și cu ochiul liber striurile transversale, rezultate prin prelucrare. De remarcat că unealta a fost confecționată dintr-un os de animal adult, avînd în vedere grosimea compactei. Dimensiuni: lg. 10,6 cm., lț. 2 cm.

6. Perforator (I/6). Obținut dintr-un os de animal adult (după grosimea lui), probabil un cervideu sau un bovidu, ce a fost șlefuit spre unul din capete. La binocular sînt evidente striatii fine ce sînt paralele cu lungimea piesei, rezultate probabil din prelucrarea ei. Dimensiuni: lg. 11,7 cm., lț. 2,3 cm.

GEORGETA TRINCA

¹⁶ *Ibidem*.

L'ANALYSE FAUNIQUE DU MATÉRIAU DE L'ÉTABLISSEMENT COTOFENI DE BOCȘA — „COLȚAN“ (DÉP. CARAȘ-SEVERIN)

(Résumé)

L'article présente les données de l'analyse du matériel faunique de l'établissement Cotofeni de Bocșa — „Colțan“.

Le matériel comprend un nombre de 527 restes déterminables, appartenant aux mollusques (80) et aux mammifères (447).

Dans le groupe des mammifères prédominent les espèces domestiques, représentées par des bovins, des ovicaprins, des porcins.

Les animaux sauvages sont illustrés par de fragments de cerf, sanglier, etc., qui représentent 1/3 de l'échantillon.

Accidentellement on a trouvé de restes de cheval et de chien.

Un chapitre spécial s'occupe de la présentation des os façonnés (fig. 1).

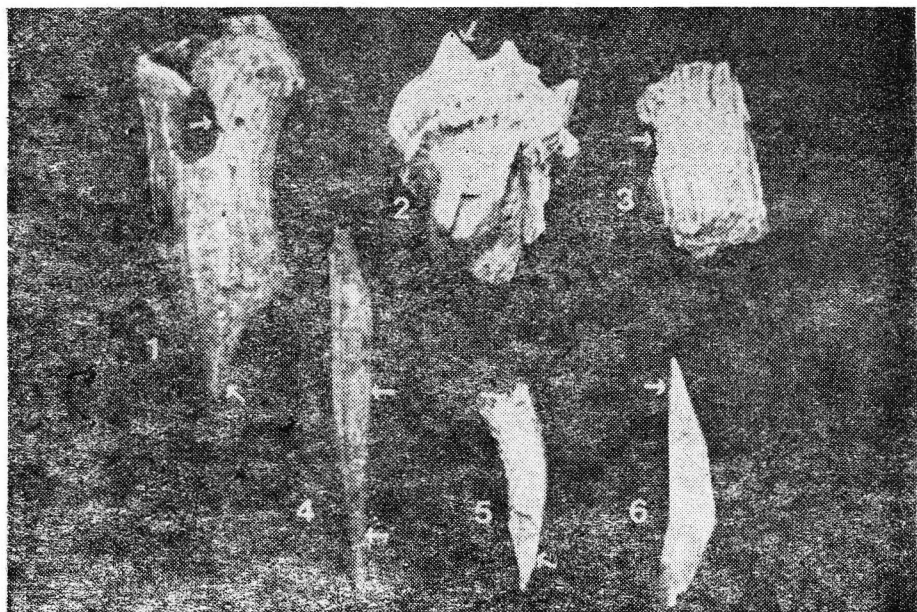

Fig. 1 — Resturi de corn și os prelucrate.

RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA UNEI TECI DE SABIE CELTICĂ DE LA APAHIDA (JUDEȚUL CLUJ)

Între obiectele din colecțiile vechi ale Muzeului de istorie al Transilvaniei se găseau, așezate într-o cutie, resturile de fier ale unei teci de sabie celtică (*pl. I/1*). Aceste resturi au fost inventariate sub numărul II. 4227 a—d=P. 76673. Piesa provine din săpăturile arheologice executate de Ștefan Kovács, care a cercetat în anul 1910 la Apahida un cimitir de incinerare aparținând unei populații celtice¹.

Piesa ne-a fost încredințată spre restaurare în vederea realizării unei teme practice de atestare². Lucrarea a fost executată în laboratorul de restaurare-conservare al Complexului muzeistic Iași³.

Din mormintele cimitirului de incinerare celtic au apărut mai multe obiecte din fier. Unele dintre ele au fost restaurate încă mai demult⁴. Altele, datorită lipsei de capacitate a laboratorului din Cluj-Napoca, nu au fost încă restaurate.

Restaurarea tecii a devenit necesară și a impus o atenție deosebită, dat fiind conținutul ridicat de oxid și starea extrem de fragmentară. Restaurarea era necesară și pentru punerea în circuitul muzeistic a unei asemenea piese care constituie un bun de patrimoniu cultural.

Obiectul încredințat spre restaurare consta din 87 de fragmente, diferite ca mărime, puternic corodate, stare în care au fost predate la laborator (*pl. I/2*). Aceste fragmente nu prezentau urme de curățire sau restaurare. Mai mult, întârzierea unor asemenea lucrări și depozitarea îndelungată au contribuit la accelerarea oxidărilor.

Înainte de începerea operațiilor propriu-zise de restaurare s-au făcut câteva analize în vederea întocmirii fișei de sănătate a piesei și a documentației necesare în vederea lucrărilor de restaurare.

În primul rând am efectuat o analiză cu lupa binoculară și la microscop a tuturor fragmentelor. Am constatat un puternic proces de coroziune pe întreaga suprafață a pieselor.

Fragmentele au fost predate apoi spre a fi supuse unei analize chimice de laborator⁵. S-a analizat compoziția chimică, structura mate-

¹ *ErdRep*, Cluj, 1942, p. 24 și urm., fig. 17—18.

² Mulțumesc și pe această cale tovarășilor dr. Nicolae Vlăsa și dr. Gheorghe Lazarovici pentru bunăvoința arătată, explicațiile în legătură cu piesa și informațiile științifice necesare.

³ Îndrumătorul științific al lucrării a fost restauratorul principal Mihai Croitoru. Folosesc prilejul spre a-i aduce mulțumiri pentru sfaturile și ajutorul dat.

⁴ *MuzIstTrans*, inv. II. 3428 = P. 7832; II. 4264 = P. 7858; II. 4266 = P. 7859; II. 4267 a—b = P. 7860 și altele.

⁵ Analizele chimice au fost executate de către inginerul chimist Maria Geba, șefa laboratorului de restaurare al Complexului muzeistic din Iași. Tot sub îndrumarea dinsei s-au executat și microfotografiile la stereomicroscop. Îi mulțumesc și pe această cale pentru ajutorul dat.

rialului, care au fost completate prin executarea de micro- și microfotografii la stereomicroscop (pl. I/3). Analizele au confirmat procesul avansat de coroziune constat la microscop. Din ele rezulta prezența oxizilor de fier în proporție de 93%, la care se adăuga 5% siliciu, precum și alte impurități sau elemente rămase de la prelucrarea inițială prin forjarea manuală a piesei (carbon, fosfor, mangan).

Diagnosticul stabilit în laborator indica o coroziune activă, în profunzime, și lipsa aproape totală a miezului metalic. Fotografiile executate la stereomicroscop au arătat prezența sporadică a metalului în cazul unor fragmente mai mari ale tecii.

Constatările cu caracter tehnic, chimic și microfotografic au impus o metodă specială de lucru și un flux tehnologic de restaurare care să țină cont de toate datele constatate, dar în același timp și de aspectul final care trebuia dat piesei.

*Metoda de restaurare*⁶. Pentru realizarea scopului propus s-au executat următoarele operațiuni succesive: a) curățirea mecanică a fragmentelor; b) neutralizarea lor; c) stabilirea forme și dimensiunilor piesei pe bază de analogii⁷; d) completarea părților care lipseau cu rășină epoxidică colorată cu pigment adecvat cu starea metalului, aceasta pentru a se da o tentă și o formă cât mai apropiată de starea originală; e) protejarea față de mediul înconjurător s-a realizat printr-un strat de nylon solubil; f) conservarea în ulei siliconic (Bay silon) pulverizat pentru închiderea porilor la fiecare fragment în parte.

Fluxul tehnologic al acestor operațiuni a fost următorul:

- a) curățirea mecanică a fiecărui fragment în parte;
- b) neutralizarea prin eliminarea sărurilor solubile;
- c) uscarea și impregnarea;
- d) formarea tiparelor, în funcție de forma și dimensiunile piesei;
- e) încadrarea fragmentelor în forma stabilită grafic;
- f) lipirea fragmentelor care se potriveau și efectuarea întregirilor;
- g) finisarea mecanică a piesei;
- h) conservarea ei.

Prima operație a fost precedată de lucrări preliminare necesare. Au fost îndepărtate mecanic depunerile de pământ și parțial oxizii, constatându-se că fragmentele astfel curățate aveau o greutate de 745 g, iar dimensiunile piesei erau de 60 cm în lungime și 4,5—6 cm în lățime.

a. În prima etapă s-a procedat la curățirea mecanică a fragmentelor cu MTS-ul (motor-tehnic-suspendat), cu freze de carborund și freze diamantate. S-au folosit și o serie de unelte (dălți, ace, unelte de detartraj etc.) confecționate sau adaptate anume în laborator.

⁶ Pentru informare teoretică am folosit următoarele lucrări: H. J. Plenderleith, *The conservation of antiquities and works of art*, Oxford, 1957; H. J. Ersfeld, *Funde der Vorzeit*, Weimar, 1955; I. Koródi, *Restaurarea și conservarea obiectelor de metal la Muzeul de istorie din Cluj*, în *RevMuz*, 1, 1966, p. 50—59; J. Koródi, *Conservarea obiectelor de muzeu cu ajutorul tehnicii vidului*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 641—645; I. Koródi, *Noi rezultate ale utilizării materialelor plastice în restaurarea unor piese metalice*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 659—676; I. Istudor, *Restaurarea și conservarea unor obiecte metalice descoperite la Basarabi*, în *RevMuz*, 4, 1964, p. 739.

⁷ J. Hunyadi, *Die Kelten im Karpatenbecken*, în *DissPann*, II, 18, Budapesta, 1942, pl. XLII/7.

b. În vederea îndepărtării clorurilor piesele au fost supuse fierberii în recipiente din metal inoxidabil. Fierberea s-a efectuat de 10 ori, schimbându-se de fiecare dată apa distilată și limpezindu-se mereu piesele cu apă distilată rece. Această operație s-a terminat după obținerea unui pH neutru.

c. Înainte de uscare fragmentele au fost imersate în alcool etilic P.A., timp de 10 ore. Alcoolul a fost pus într-un pahar Berzelius de 500 ml, iar acesta a fost așezat sub un clopot de sticlă ermetic închis.

d. Fragmentele au fost apoi uscate sub raze infraroșii.

e. După uscare am supus fragmentele unui test în camera Hoffmann pentru a verifica dispariția clorurilor. Am constatat că prin fierberile succesive clorurile au fost îndepărtate.

f. Pentru eliminarea completă a apei din pori fragmentele au fost uscate încă o dată sub raze infraroșii.

g. Conservarea finală s-a realizat în vid într-o etuvă cu soluție de polimetacrilat de metil. Procesul a durat 10 minute.

Completarea și întregirea piesei. După operațiile de curățire, neutralizare și conservare s-a trecut la întregirea piesei. În primul rînd s-au pus unul lîngă altul fragmentele care se mai puteau lipi. Am purtat discuții cu arheologii specialiști ai epocii, referitoare la tipul de sabie, tipul de teacă, bibliografie etc. După acestea am trecut la operațiile de completare și întregire, care au constat din următoarele lucrări:

a. În funcție de dimensiunile dinainte stabilite ale piesei am confecționat două suporturi din șipci de brad, perfect plane, late de 10 cm, cu ceva mai lungi decît dimensiunile păstrate ale piesei.

b. Pe aceste suporturi s-a executat desenul piesei în forma ei, întregită după analogie.

c. Pe acest cadru desenat s-a aplicat pe fiecare suport un strat de plastilină cu grosimea de 0,8 cm. Acestui strat i s-a dat o curbura identică cu curbura tecii (pl. I/6).

d. Pe suportul de plastilină au fost așezate fragmentele mari, care se lipeau între ele. Lipirea a fost realizată cu rășină marca Araldite CY 219-HY 951 (pl. I/4).

e. Fragmentele rămase și care nu se potriveau (pl. I/5) au fost așezate dispersat în spațiile rămase libere (pl. II/7).

f. Pe fiecare suport de brad, înconjurînd cadrul de plastilină, au fost montate șipci care aveau menirea să împiedice scurgerea rășinei de pe suport. Aceste șipci au fost acoperite cu hîrtie cerată.

g. Întreg suportul de plastilină a fost stropit cu pulbere de ulei siliconic pentru a împiedeca lipirea rășinei de suport.

h. După așezarea definitivă a fragmentelor pe suportul de plastilină s-a efectuat turnarea rășinei. Turnarea s-a făcut în patru straturi succesive. Între straturile de rășină s-a pus cîte un strat de pinză de sticlă (pl. II/8—9).

i. După polimerizarea rășinei a urmat scoaterea tecii de pe suport.

j. S-a executat apoi șlefuirea suprafețelor de contact pentru asamblarea celor două părți ale tecii (pl. II/10), care s-a efectuat cu rășină Araldite CY 219-HY 951.

k. După asamblare a urmat finisarea. Analogiile cunoscute arătau, ca și resturile rămase pe unele din fragmentele piesei noastre, că linia

de asamblare a jumătăților era însoțită pe ambele părți de cite o nervură lată de circa 1,5 mm. Am realizat aceste nervuri lipind cu același tip de rășină două fire de sîrmă pe fiecare parte din jumătățile piesei.

l. Finisarea propriu-zisă s-a executat cu hîrtie de șmirghel cu granulații diferite și cu lîină de oțel. Operațiile de finisare s-au executat pînă la contactul cu suprafețele fragmentelor originale. Pe suprafața restaurată și întregită se disting clar diferențele dintre fragmentele originale și părțile completate.

m. Ultimele operații au fost lucrări de conservare care s-au realizat prin acoperirea întregii piese cu emulsie siliconică.

AUGUSTIN PETRUȘAN

DIE RESTAURIERUNG UND KONSERVIERUNG EINER KELTISCHEN SCHWERTSCHEIDE AUS APAHIDA (KREIS CLUJ)

(Zusammenfassung)

Bei den von St. Kovács am Anfang dieses Jahrhunderts in Apahida (Kreis Cluj) durchgeführten Ausgrabungen wurde unter anderem eine keltische Schwertscheide entdeckt. Sie wurde restauriert und konserviert. Der fragmentarische Zustand des Stückes, die ungünstigen Umstände seiner Erhaltung, erforderten ein ausserordentliches Verfahren und eine minutiöse Arbeit.

Die vorläufigen Untersuchungen ergaben das Vorhandensein einer starken Korrosion an der ganzen Oberfläche der Fragmente. Durch die (chemischen und mikrophotographischen) im Laboratorium von Iași durchgeführten Untersuchungen — wo auch die Restaurierung des Stückes stattfand — wurde die Korrosion festgestellt, zusammengesetzt aus: 93% Eisenoxyd — Kohlenstoff, 5% Sylicium, andere Verunreinigungen sowie Spuren von Mangan und Phosphor. Die Diagnose erweis eine aktive Korrosion in der Tiefe und das Fehlen des metallischen Kerns.

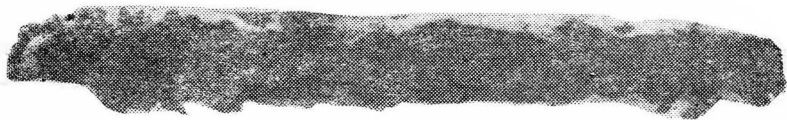
Der technologische Ablauf der Prozedur (ausgearbeitet nach einem sorgfältigen Studium und Konsultierung der Fachliteratur, nach Analyse der erhaltenen Teile und deren Verbindungen) wurde derart festgestellt, dass das Restaurierte möglichst dem Originale gleiche. Die Fragmente wurden mechanisch mit Feilen sowie mit anderen im Laboratorium zu diesem Zwecke hergestellten Werkzeugen gereinigt. Die Chlore wurden durch sukzessives Kochen und Waschen in destillierten Wasser entfernt. Nach dem Trocknen unter infraroten Strahlen wurden in der Hoffmann-Kammer Tests über das Vorhandensein der Chlore durchgeführt. Zur Entfernung des Wassers aus den Poren wurden die Fragmente 10 Stunden in Äthylalkohol PA gehalten und hierauf unter ultraroten Strahlen getrocknet. Die Konservierung wurde im Vakuum durch Imprägnierung in einer Methylpolymetracrilat-Lösung zustandegebracht.

Die Fragmente wurden hierauf nach ihrer Form und ihrem Platz zusammengestellt und auf einer aus Holz und Plastilin verfertigten Unterlage aufgesetzt. Gelebt wurde mit Araldite CY 219-HY 951 -Harz. Darauf wurde ein Abguss hergestellt, auf dem die Fragmente angeordnet wurden. Über die vervollständigte Form des Stückes wurden vier Sukzessive Schichten von mit Glasleinwand armiertem Harz gegossen.

Die beiden Teile wurden zusammengestellt und -gelebt und der Rand wurde mit einem nach der Originalscheide geformten Eisendraht befestigt.

Der letzte Schliff wurde mit Schmiergelpapier von verschiedener Granulation und die Politur mit Stahlwolle durchgeführt.

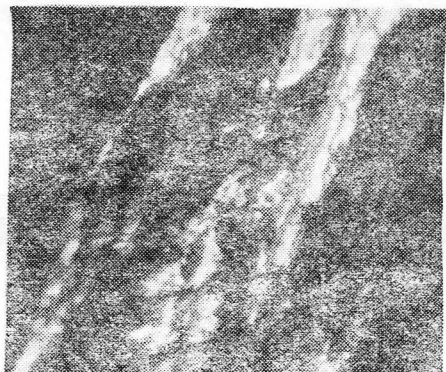
Die Endkonservierung erfolgte mit einer Siliziumemulsion.

1

2

4

5

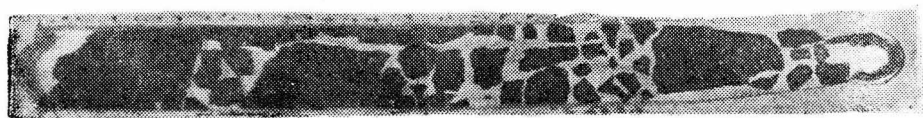

6

Plasa I. — 1. Imaginea tecii la descoperire. 2. Fragmentele tecii așa cum arătau ele la pre-darea în laborator. 3. Fotografia structurii fragmentelor la stereomicroscop. 4. Părțile tecii asamblate pentru a fi așezate pe suporturile de plastilină. 5. Fragmentele de teacă care nu se potriveau. 6. Suporturile de plastilină pe care urmau să fie așezate fragmentele de teacă.

7

8

9

10

Planşa II. — 7. Părţile de teacă înainte de restaurare, plasate pe suporturile de plastilină. 8. O parte (jumătate) de teacă după turnarea răşinilor. 9. A doua turnare de răşină înaintea de finisare pe aceeaşi jumătate de teacă. 10. Imagine a celor două părţi ale tecii finisate.

CURĂȚIREA PODOABELOR DE ARGINT DIN TEZAURUL DE LA MACOVIȘTE (JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN)

În primăvara anului 1979, laboratorului de restaurare din cadrul Muzeului de Istorie din Reșița i-a fost încredințat pentru curățire un tezaur de podoabe medievale, compus din opt piese la care apoi s-au adăugat alte două¹.

Obiectele la preluare prezentau depuneri de coroziune a cuprului și argintului (cloruri) dispuse pe întreaga suprafață a obiectelor, fără a fi pătruns însă în adâncime decât în cazuri rare (fig. 1 a-d; fig. 2 a-d). Resturi de pământ se aflau înglobate în depunerile de coroziune, partea mare fiind înlăturată de descoperitori. Din această cauză o spălare prealabilă cu apă distilată și adaus de detergent neionic „Romopal OF“ 1% nu mai erau necesare.

Curățirea propriu-zisă s-a făcut cu o soluție de complexon III („Titrplex“) căreia i s-a adăugat o soluție tampon (54 g clorură de amoniu solvit în 200 ml apă, amoniac 25%, completat apoi la 1 l. apă) până ce pH-ul a devenit 10². Adăugarea soluției tampon era necesară, deoarece prin solvirea a 40 g. de „Titrplex“ într-un litru de apă distilată obținem un pH de 5,5, deci acid.

Temperatura de lucru era în jur de 20—25°C. Soluția a fost schimbată de fiecare dată cind „obosea“ (saturare). Procesul de curățire a fost grăbit prin periere cu o pensulă fină ce avea ca scop și agitarea soluției. La terminarea fiecărei zile de lucru, obiectele erau spălate cu apă distilată și imersate în alcool etilic 96% până a doua zi. După circa 6 zile obiectele au fost scoase și spălate cu apă distilată până ce testul cu azotat de argint 10% a dat rezultat negativ. Piesele au fost lăsate apoi să se usuce la temperatura camerei. Părțile de unde producții de coroziune nu s-au desprins (adâncituri) au fost curățate mecanic cu ajutorul unor ace.

Oarecare dificultate la curățirea mecanică au ridicat cele 4 plăcuțe de diademă (fig. 2 a-d) din cauza fragilității lor (1—1,3 mm). În acest scop ele au fost încălzite și așezate pe o placă de parafină³. După curățirea feței, prin același procedeu s-a curățat și spatele plăcuțelor. Înlăturate fiind urmele de coroziune s-a reîncălzit blocul de parafină, scoțându-se piesele din el. Urmele de parafină au fost înlăturate prin spălare cu toluen.

¹ Pentru încadrarea cronologică, analogii, descrierea detaliată a pieselor, vezi I. Uzun, *Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviște (comuna Ciuchici, județul Caraș-Severin)*, în prezentul volum.

² J. Emmerling, *Komplexon III-seine Verwendungsmöglichkeiten in der Präparationswerkstatt*, în *Neue Museumskunde*, 1, 1965, p. 56.

³ I. Koródi, *Restaurarea și conservarea unui scut dacic*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 515.

Două inele (fig. 1 b și d) ale căror monturi se mișcau în caboșon au fost desfăcute. A fost necesară o nouă curățire chimică cu complexon III, cu adăus de soluție tampon.

Inelul pătrat (fig. 1 b) avea sub montura de cuarț o plăcuță de sticlă de culoare albastră, probabil cobalt, pe care artistul așezase o foiță de argint aurit. Pentru fixarea monturii a recurs la un „resort“ original, confecționat din pinză, care prin presare permitea închiderea caboșonului iar prin înlăturarea presiunii apăsa placa și cuarțul de marginile caboșonului. În mod identic a rezolvat și problema inelului rotund (fig. 1 b).

În urma observațiilor rezultate din cercetarea la microscop s-a dovedit că materia primă folosită la confecționarea țesăturilor din interiorul inelelor este inul și mătasea. Fragmentele de textile au fost curățate cu „Titriplex“ pH 5,5.

Piesele au fost introduse în alcool etilic 96% pentru uscare finală și apoi așezate în rumeguș unde au stat pînă a doua zi. Obiectele au fost apoi introduse într-un exicator pentru 16 ore. Neapărînd urme de clor, caboșoanele au fost umplute cu bucățele de tifon, țesăturile originale fiind păstrate pentru studiu.

Conservarea s-a făcut cu un strat de polimetacrilat de metil solvit în cloroform.

Confecționate dintr-un argint de bună calitate⁴, obiectele executate de orfevieri denotă o îmbinare de tehnici multiple: turnare (în cazul caboșoanelor), lipituri (bobițele, filigranele), torsionarea firelor groase (cercel de tîmplă) sau subțiri (filigranele în toate cazurile).

Cele 4 plăcuțe de diademă lucrate în tehnica „au repoussée“ (fig. 2 a-d) provin, dacă nu din mîna aceluiași meșter, cu siguranță din același atelier. Nu același lucru îl putem spune despre celelalte podoabe.

Studiul textilelor

Resturile textile din cele 2 inele (fig. 1 b și d) au fost supuse unor analize de determinare a naturii lor. În acest scop probele au fost curățate prin spălare cu „Titriplex“ pH 4—5,5 fiind pregătite preparate cu fibre din fiecare tip de țesătură descoperite, folosind ca mediu de incluziune, glicerina⁵.

În inelul rotund (fig. 1 b) s-au găsit două materiale textile diferite așezate unul peste celălalt. Primul este format dintr-o îngrămădire de fibre fine de mătase naturală colorate intens în roșu-marou, cu dimensiunile de 0,9×0,8 cm, după scoaterea din inel și curățirea lui. Al doilea, mult mai gros, cu dimensiunile de 0,9×0,5×0,2 cm, este format dintr-o țesătură a cărei structură nu se mai poate determina exact deoarece este distrusă.

În acest context, după cum arată și fig. 3, punctele de legătură pinză se întîlnesc alături de o înșiruire de fire simple cu un grad de torsionare mic, sau fire puternic răsucite în sens „Z“, dînd un aspect

⁴ 800‰, conform determinării făcute de B.N.R., filiala Reșița.

⁵ H. Höhne, *Präparation und Bestimmung vorgeschichtlicher Textilreste (I)*, în *Neue Museumskunde*, 3, 1964, p. 216.

dezordonat materialului. Laturile par secționate din care cauză se presupune o stabilire a dimensiunilor ei înainte de a fi întrebuințată.

Revenind la primul material din inel, la microscop, se observă niște fibre fine cu aspect cilindric, lucioase, cu marginile bine conturate, cu diametrul aproape uniform pe toată lungimea lor precum și între ele, de culoare roșie-maronie. Deși colorate sînt destul de transparente astfel încît se pot vedea bine suprapunerile de fibre. Capetele fibrelor se termină mai toate brusc (fig. 6) ca și cum acestea ar fi fost tăiate.

Tratînd fibrele cu o soluție de hidroxid de sodiu (NaOH) concentrat, acestea s-au dizolvat complet, astfel că, ținînd cont și de aspectul lor am tras concluzia că avem de-a face cu fibre de mătase naturală⁶.

Analiza microscopică a celui de-al doilea material din inel a arătat că avem de-a face cu fibre striate fin longitudinal și cu mici nodozități din loc în loc (fig. 7). Culoarea lor de bază este alb-gălbuie cu tente roșietice pe anumite porțiuni, ceea ce ne sugerează că a fost folosit un colorant ce s-a imprimat pe stratul materialului inferior, fibrele acestuia avînd o afinitate mare față de coloranți. Diametrul fibrelor este foarte variabil pe lungimea lor, virfurile sînt ascuțite, capetele se termină brusc, ceea ce dovedește că au fost rupte sau tăiate. În porțiunile mai late se observă lumenul fibrei, fapt ce duce la presupunerea că este vorba de in.

În inelul pătrat (fig. 1 d), la curățire, s-a descoperit un material textil cu dimensiunile de $0,6 \times 0,5 \times 0,3$ cm, format din aproximativ 5 straturi de țesătură cu structură tip pînză (fig. 4 a). Firele sînt torsionate în sens „Z” (fig. 5 b)⁷ prezentînd un diametru mai mare decît cele din țesătura anterioară. Analizînd la microscop proba pregătită din acest material se observă fibre cilindrice de culoare gălbuie puternic lignificate cu striuri longitudinale bine reliefate (fig. 8)⁸. Diametrul fibrelor este neuniform cu variații destul de mari iar pe anumite porțiuni cu îngroșări evidente. Mai toate prezintă un canal central, capetele fiind ușor rotunjite multe fiind tăiate. După majoritatea caracteristicilor prezentate sînt fibre de in cu un grad avansat de maturitate.

ȘTEFAN CĂDARIU — FLORICA CĂDARIU

REINIGUNG DES SILBERSCHMUCKS AUS DEM SCHATZ VON MACOVIȘTE (KREIS CARAȘ-SEVERIN)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser behandeln die Problematik der Reinigung der Schmuckstücke aus einem Silberschatz aus dem Mittelalter, der ihnen im Frühjahr 1979 zu diesem Zweck anvertraut wurde. Bei der Übernahme waren die Gegenstände mit einer

⁶ G. Bembea-Răspod, V. Ciordas, *Merceologia produselor textile-încălțăminte*, București, 1965, p. 57.

⁷ H. Höhne, *Präparation und Bestimmung vorgeschichtlichen Textilienreste* (II), în *Neue Museumskunde*, 4, 1964, p. 310; H. J. Hundt, *Die Textilienreste aus dem Reihengräberfriedhof von Donzdorf*, în *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Band 22, 1972, p. 97.

⁸ Mulțumim și pe această cale pentru ilustrarea articolului, colegilor I. Voina și R. Heidenreich (microfotografii).

Erdschicht bedeckt, die durch Korrosionsprodukte des Kupfers und des Silbers (Chloride) an ihnen haftete. Die Reinigung geschah mittels einer Lösung von Titriplex, der eine Pufferlösung hinzugefügt wurde (54 g. Ammoniumchlorid in 200 ml Wasser, 25% Ammoniak, das Ganze aufgefüllt auf 1 Liter Wasser).

Während der Reinigung kamen in zwei der Ringe (siehe auch Abb. bei I. Uzum, *Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviste*, in vorliegenden Band), Textilienreste zum Vorschein, die aus Lein- und Seidengewebe bestanden. Die Gegenstände sind aus Silber von guter Qualität gearbeitet und die Diademplättchen scheinen, wenn nicht von derselben Hand gearbeitet, so doch aus der selben Werkstatt zu stammen.

Die Verfasser sprechen ihren Dank aus für die Aufnahmen, mit denen ihre Arbeit illustriert wurde und die von I. Voina und R. Heidenreich (Mikrofotos) stammen.

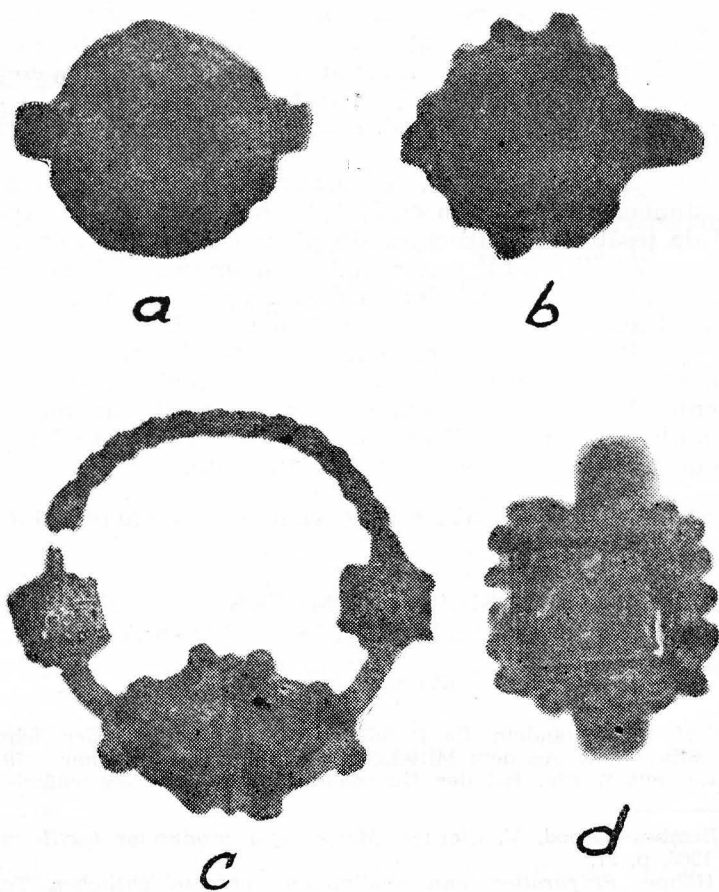

Fig. 1 — Podoabele înainte de curățire

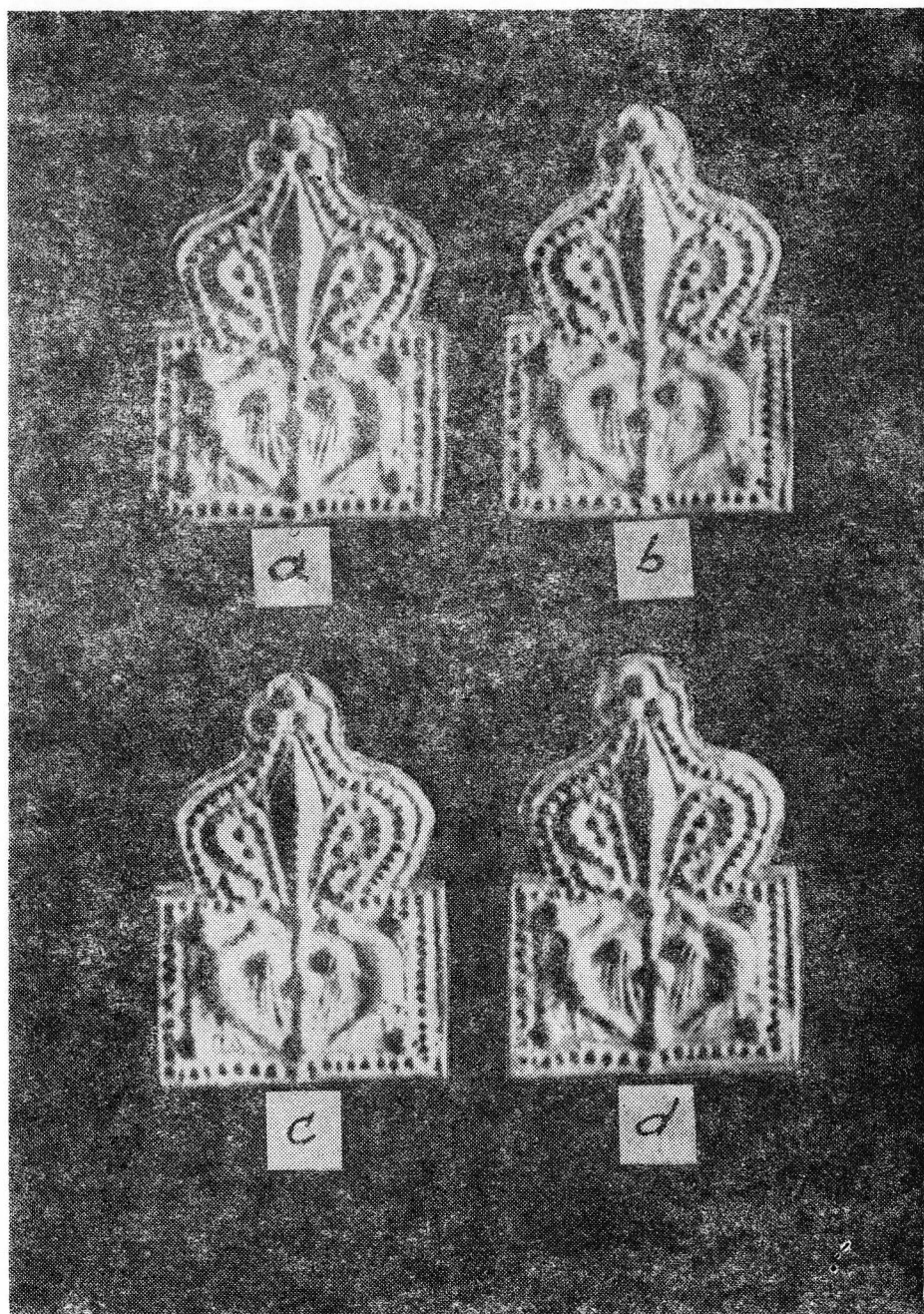

Fig. 2 — Plăcuțele înainte de curățire

Fig. 3 — Suport de in

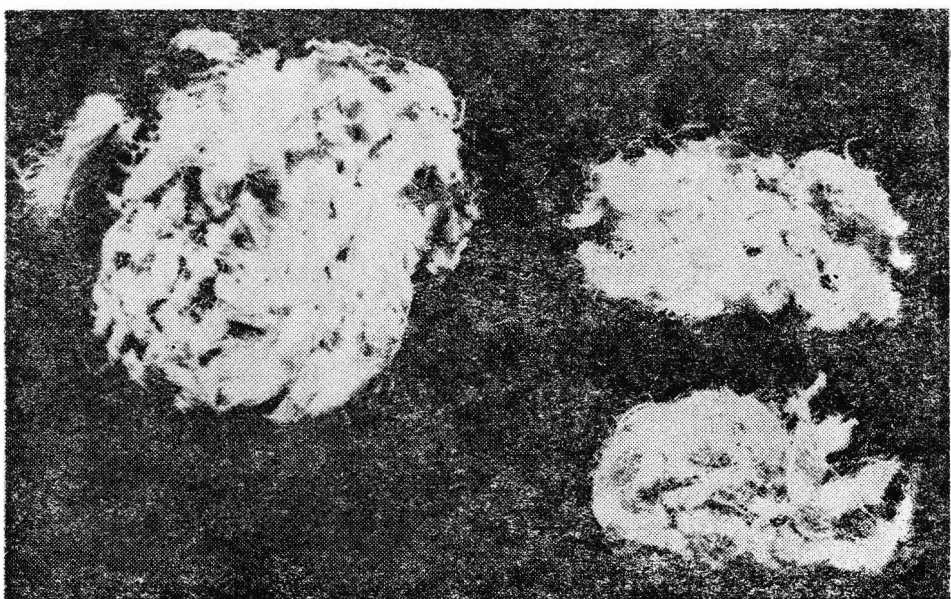

Fig. 4 — Suporturi de in

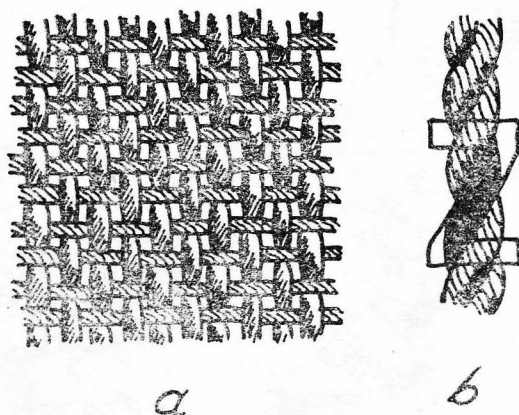

Fig. 5 — a) Legătură pînză; b) Răsucirea firului (redare grafică)

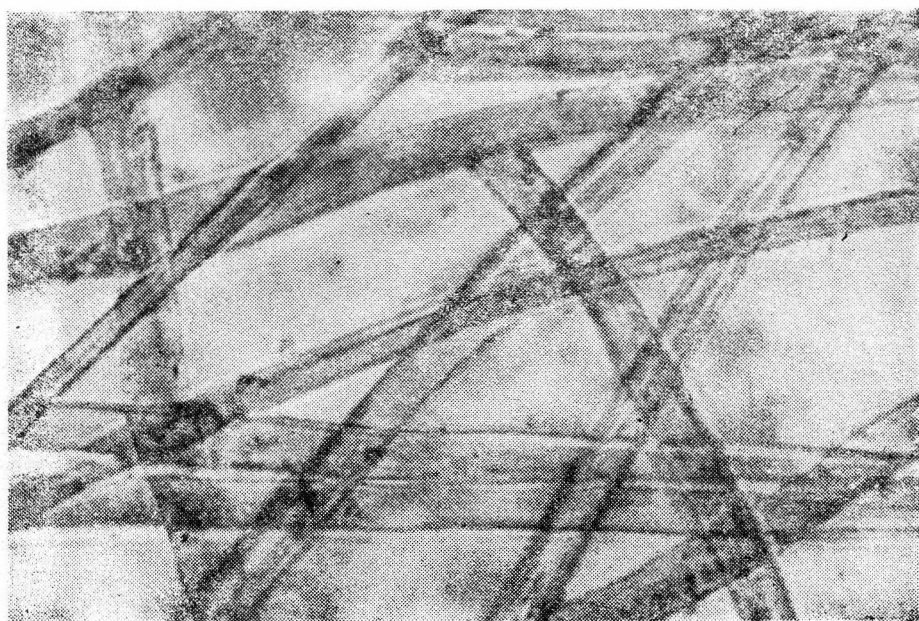

Fig. 6 — Fibre de mătase (mărire 300 ×)

Fig. 7 — Încrengătură de fibre de in (mărire 60 $\times$)

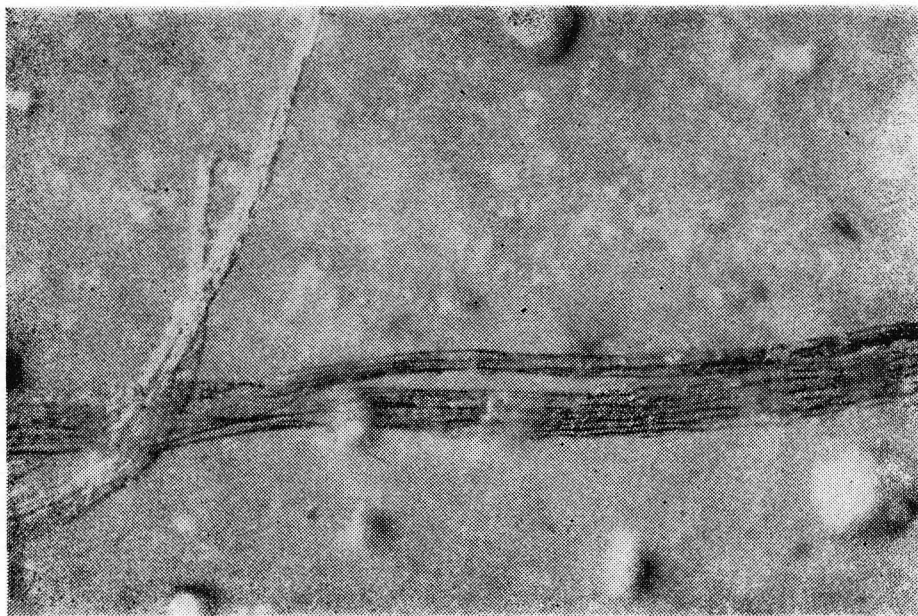

Fig. 8 — Fibră de in (mărire 60 $\times$)

INFLUENȚA UNOR PRODUSE CHIMICE ASUPRA INSECTELOR IMPLICATE ÎN DETERIORAREA TEXTILELOR DE MUZEU

1. Introducere

În literatura de specialitate întrebuintarea produselor chimice este considerată ca fiind cel mai bun mijloc pentru protejarea textilelor de muzeu împotriva atacului insectelor. Eficacitatea protecției depinde de mai mulți factori, dintre care cei mai importanți sînt: durata acțiunii toxice a produselor chimice asupra insectelor și modul de difuziune a insecticidului pe întreaga suprafață a textilei ce urmează a fi protejată (insecticidul trebuie astfel folosit, încît nici o fibră să nu scape tratamentului).

Spectrul insecticidelor folosite este larg. În cele ce urmează ne-am propus să demonstrăm influența unor produse chimice autohtone și străine, produse experimentale ale I.C.C.F. Cluj-Napoca, asupra insectelor implicate în deteriorarea unor textile de muzeu. Totodată am încercat să demonstrăm că alături de imersia în soluții de insecticid recomandată în general ca fiind cea mai satisfăcătoare, aplicarea insecticidului sub formă de aerosol dă rezultate excelente în privința acoperirii integrale a fibrelor, metoda fiind totodată ușor de aplicat și necostisitoare.

2. Material și metode

2.1. Material. S-a încercat toxicitatea unui număr de trei insecticide produse experimentale ale Institutului de cercetări chimico-farmaceutice, asupra insectelor ce atacă cu predilecție mătasea naturală și lina.

Ca material biologic de încercare s-au folosit epruveta de mătase naturală, lînă, in, cînepă și bumbac, provenind din obiecte de muzeu cu o vechime mai mare de 50 de ani, sau din materiale noi provenite din comerț.

În ultimii ani sînt foarte mult folosite insecticidele de proveniență naturală, cum ar fi piretrinele, rotenonele, deoarece au toxicitate redusă față de om și au caracter nepoluant, atît substanțele active cit și produșii de descompunere, reprezentînd fenomenul de cumulare, cum este cazul unor insecticide organo-clorurate.

Extractul de piretru decolorat, cu 25—30% substanță activă, este unul din substanțele insecticide de proveniență naturală cel mai adesea folosite.

Dintre piretroidele de sinteză s-a folosit în SCM-3 Neo-Pynaminul, produs de Sumitomo Chemical Co.

Substanța se mai cunoaște și sub denumirea de tetramethrin, numele ei științific fiind 3,4,5,6 tetrahydrophtalimidomethyl chrysantemat. Este o substanță solidă, cristalină, albă, cu miros slab de piretru și o puritate de peste 90%. Substanța are toxicitate redusă (pentru mamifere are stabilitate bună la lumină și umiditate și are putere insecticidă mare).

Dintre insecticidele cu piretrine s-au experimentat *insecticidul universal* cu piretrine și SCM-3.

Insecticidul universal cu piretrine are următoarea compoziție:

1,2% Extract de piretru 25%

2,01% Piperonil butoxid (Anglia)

26,8% Diclorometan (indigen)

70,0% Freon 12

Acest insecticid se recomandă pentru dezinsectarea încăperilor, avînd o remanență de maximum 14 zile.

SCM-3 are următoarea compoziție:

0,2% Neo-Pynamin (Sumitomo Chemical Co)

1,0% DDT izomer pur (U.Ch. Turda)

2,0% Piperonil butoxid (Anglia)

16,8% White spirit

80,0% Freon 12

Acest insecticid are putere mai mare decît insecticidul universal cu piretrine și are o remanență mare (aproximativ 6 luni).

Cel de al treilea insecticid este un insecticid de inhalație și contact și se recomandă pentru combaterea insectelor zburătoare. El are o remanență de 2—3 zile și are următoarea compoziție chimică:

31,83% Diclorometan

0,5% DDVP (producție indigenă „Farmec“)

0,67% Piperonil butoxid

0,33% Compoziție brad

66,67% Freon 12

2.2. Metoda de lucru

Produsele experimentate s-au folosit sub formă de spray. Pentru a determina cantitatea în grame de produs rezidual activ, insecticidul s-a pulverizat în cutii Petri sterile, de la distanța de 15 cm timp de 2 secunde, s-a lăsat să se usuce și s-au cîntărit. Au fost făcute cîte 6 repetări. În tabelul de mai jos dăm greutatea cutiilor Petri pulverizate cu insecticidul SCM-3.

Nr. cutiei Petri	I	II	III	IV	V	VI
Reziduu în grame	0,068	0,036	0,033	0,047	0,058	0,048

Cantitatea medie de produs activ rezidual pentru insecticidul SCM-3 a fost de 0,048 g, iar pentru insecticidul universal cu piretrine și pentru muscadid de 0,048 și respectiv, 0,075 g.

În cîte 5 cutii Petri conținînd produsul activ rezidual al insecticidelor încercate, s-au introdus cîte 10 indivizi (larve sau adulți), iar eficacitatea insecticidelor s-a apreciat după numărul de indivizi morți în unitatea de timp, făcîndu-se citiri la 3, 5, 15, 30 minute și respectiv, 1, 3, 6, 12 ore. Rezultatele testării sînt sintetic concretizate în tabelele nr. 1, 2 și 3.

Tabelul 1

Efectul insecticidului universal cu piretrine

Nr. probei	Denumirea speciei	Denumirea insecticidului	Numărul indivizilor morți în unitatea de timp							
			3 min.	5 min.	15 min.	30 min.	1 h	3 h	6 h	12 h
1	TINEIDE-larve	Ins. univ. cu piretrine	—	—	2	4	8	10	—	—
2	TINEIDE-larve	„	—	—	3	8	9	10	—	—
3	TINEIDE-larve	„	—	—	4	7	9	10	—	—
4	TINEIDE-larve	„	—	2	4	8	9	10	—	—
5	TINEIDE-larve	„	—	2	3	7	8	10	—	—
1	ANTHRENUS larve sb.	„	—	—	4	7	9	10	—	—
2	„	„	—	—	5	8	10	10	—	—
3	„	„	—	—	6	9	10	10	—	—
4	„	„	—	—	7	9	10	10	—	—
5	„	„	—	—	5	8	9	10	—	—
1	ATTAGENUS sb. larve	„	—	—	7	8	10	—	—	—
2	„	„	—	—	7	9	10	—	—	—
3	„	„	—	—	8	9	10	—	—	—
4	„	„	—	—	6	8	10	—	—	—
5	„	„	—	—	8	9	10	—	—	—
1	TINEIDE-adulți	„	—	8	10	—	—	—	—	—
2	„	„	—	9	10	—	—	—	—	—
3	„	„	—	7	10	—	—	—	—	—
4	„	„	—	9	10	—	—	—	—	—
5	„	„	—	8	10	—	—	—	—	—
1	PTINIDE-adulți	„	—	5	9	10	—	—	—	—
2	„	„	—	8	10	10	—	—	—	—
3	„	„	—	9	10	10	—	—	—	—
4	„	„	—	8	9	10	—	—	—	—
5	„	„	—	6	8	10	—	—	—	—

2.3. Metoda îmbătrînirilor artificiale.

Această metodă este standardizată. Încercările s-au făcut conform STAS—7617 din 1966 *Protecția climatică. Încercarea la acțiunea radiațiilor solare cu surse artificiale* și STAS—6745 din 1971 *Protecția climatică. Încercarea la acțiunea căldurii umede*.

Epruvetele din material au fost pulverizate pînă la umectarea completă cu insecticidul SCM-3, s-au lăsat să se usuce lent, apoi au fost

supuse îmbătrînirilor artificiale conform prevederilor standardelor amintite mai sus. Rezultatele acestor încercări sînt prezentate în tabelele nr. 4 și 5.

3. Rezultate și discuții

Rezultatele ce ilustrează influența produselor chimice asupra insectelor ce distrug textilele sînt prezentate sintetic în tabelele 1, 2 și 3, iar rezultatele încercărilor la îmbătrîniri artificiale a textilelor tratate cu SCM-3 în tabelele nr. 4 și 5.

Din tabelul nr. 1 se poate constata că insecticidul universal cu piretride provoacă moartea tuturor larvelor de tineide și *Anthrenus* în 3 ore, iar a larvelor de *Athagenus* într-o oră. Adulții de tineide mor în totalitate în 15 minute, iar adulții de ptinide în 30 minute.

Din tabelul nr. 2 reiese că insecticidul SCM-3 provoacă mortalitate de 100% la larvele de tineide și *Attagenus* sp. după 3 ore, la larvele de *Anthrenus* sp. după 1 oră, iar adulții de tineide în 30 minute și cei de ptinide într-o oră.

Tabel 2

Efectul insecticidului SCM-3

Nr. ut.	Denumirea speciei	Denumirea insecticidului	Numărul indivizilor morți în unitatea de timp							
			3 min.	5 min.	15 min.	30 min.	1 h	3 h	6 h	12 h
1	TINEIDE-larve	SCM-3	—	3	7	8	9	10	—	—
2	"	"	—	2	8	8	10	10	—	—
3	"	"	—	2	5	9	9	10	—	—
4	"	"	—	3	7	9	10	10	—	—
5	"	"	—	4	5	8	9	10	—	—
1	ANTHRENUS sb. adulți	"	—	3	4	8	10	—	—	—
2	"	"	—	4	5	9	10	—	—	—
3	"	"	—	4	5	9	10	—	—	—
4	"	"	—	3	4	7	10	—	—	—
5	"	"	—	4	4	8	10	—	—	—
1	ATTAGENUS sp. larve	"	—	3	4	8	9	10	—	—
2	"	"	—	4	6	8	8	10	—	—
3	"	"	—	3	6	9	9	10	—	—
4	"	"	—	4	7	9	10	10	—	—
5	"	"	—	2	4	7	9	10	—	—
1	TINEIDE-adulți	"	—	8	10	10	—	—	—	—
2	"	"	—	5	9	10	—	—	—	—
3	"	"	—	5	9	10	—	—	—	—
4	"	"	—	8	10	10	—	—	—	—
5	"	"	—	8	10	10	—	—	—	—
1	PTINIDE-adulți	"	—	5	8	8	10	—	—	—
2	"	"	—	5	7	8	10	—	—	—
3	"	"	—	7	7	9	10	—	—	—
4	"	"	—	5	8	8	10	—	—	—
5	"	"	—	8	8	10	10	—	—	—

Din tabelul nr. 3 rezultă că muscacidul provoacă moartea insectelor luate în studiu într-un timp mai scurt decât insecticidele SCM-3 și universal cu piretrine, astfel că după 30 minute 87% din insecte sînt moarte. Cu toate acestea se constată că mortalitatea de 100% survine la larvele de *Anthrenus* sp. după 1 oră, la larvele de tineide și *Attagenus* după 3 ore, iar la adulții de tineide și ptinide după 30 minute.

Efectul Muscacidului

Tabel 3

Nr. crt.	Denumirea speciei	Denumirea insecticidului	Numărul indivizilor morți în unitatea de timp							
			3 min.	5 min	15 min.	30 min.	1 h	3 h	6 h	12 h
1	TINEIDE-larve	Muscacid	—	—	7	8	9	10	—	—
2	"	"	—	—	5	7	8	10	—	—
3	"	"	—	—	5	8	9	10	—	—
4	"	"	—	—	7	8	9	10	—	—
5	"	"	—	—	6	7	10	10	—	—
1	ANTHRENUS sb. larve	"	—	4	8	9	10	—	—	—
2	"	"	—	4	7	8	10	—	—	—
3	"	"	—	4	7	9	10	—	—	—
4	"	"	—	3	6	8	10	—	—	—
5	"	"	—	3	6	8	10	—	—	—
1	ATTAGENUS sb. larve	"	—	3	6	8	9	10	—	—
2	"	"	—	4	7	8	9	10	—	—
3	"	"	—	2	5	7	8	10	—	—
4	"	"	—	2	7	8	9	10	—	—
5	"	"	—	3	6	8	8	10	—	—
1	TINEIDE-adulți	"	—	8	10	10	—	—	—	—
2	"	"	—	8	9	10	—	—	—	—
3	"	"	—	7	9	10	—	—	—	—
4	"	"	—	7	9	10	—	—	—	—
5	"	"	—	8	10	10	—	—	—	—
1	PTINIDE-adulți	"	—	8	9	10	—	—	—	—
2	"	"	—	9	10	10	—	—	—	—
3	"	"	—	8	9	10	—	—	—	—
4	"	"	—	8	10	10	—	—	—	—
5	"	"	—	7	8	10	—	—	—	—

În urma experimentărilor efectuate s-a putut constata că larvele de vîrstă mică au o rezistență mai mică și mor primele, pe cînd cele de vîrstă mare mor mai tîrziu. Dintre larvele folosite s-a constatat că cele ale genului *Attagenus* sînt mai rezistente față de insecticidele testate pe cînd larvele de Tineide mor imediat ce-și părăsesc coconul. Comparînd rezistența adulților cu a larvelor față de insecticidele testate se poate constata că adulții de tineide mor mai repede decît cei de ptinide, respectiv în 15—20 minute, pe cînd ptinidele, deși simulează moartea, mor doar după 20—30 minute.

Comparînd rezistența larvelor și adulților față de insecticidele testate, se poate observa că adulții au o rezistență mai mică decît larvele.

Din tabelele 4 și 5 se constată că textilele tratate cu insecticidul SCM-3 și supuse îmbătrînirilor artificiale au avut o comportare bună, modificările de culoare (decolorări, îngălbeniri) se datorează în cea mai mare parte îmbătrînirilor.

Tabel 4

Nr. crt.	Denumirea materialului	Cicluri căldură umedă			
		3	4	5	6
1	Mătase naturală nou				+
2	Mătase naturală vechi				+
3	În nou				+
4	În vechi				+
5	Ținută nou				+
6	Ținută vechi				+
7	Ținută catrință vechi				+
8	Ținută nouă imprimeu				+
9	Ținută nouă vopsită				+
10	Bumbac șifon nou				+
11	Bumbac șifon vechi				+
12	Bumbac șifon vopsit nou				+
13	Bumbac șifon nou vopsit				+
14	Bumbac vechi țesut etnografic				+

Tabel 5

Nr. crt.	Denumirea materialului	Cicluri radiații solare artificiale			
		2	3	4	5
1	Mătase naturală nou		+		
2	Mătase naturală vechi		+		
3	În nou		+		
4	În vechi		+		
5	Ținută nou		+		
6	Ținută vechi		+		
7	Ținută catrință vechi		+		
8	Ținută nouă imprimeu		+		
9	Ținută nouă vopsită		+		
10	Bumbac șifon nou		+		
11	Bumbac șifon vechi		+		
12	Bumbac șifon nou vopsit galben		+		
13	Bumbac șifon nou vopsit roz		+		
14	Bumbac vechi țesut etnografic		+		

După 21 cicluri căldură umedă nu se observă nici o modificare a culorii, dar după 3 cicluri de radiații solare artificiale se observă o ușoară decolorare la probele 7, 8, 9, 13 din tabelul nr. 4 și o îngălbenire a probelor 1 și 2 din tabelul nr. 5.

Comparind aceste probe însă cu probele martor, se poate constata că aceste modificări ale culorilor se datoresc calității necorespunzătoare a coloranților.

Concluzii

1. Dintre insecticidele testate s-a găsit ca fiind cel mai bun din punct de vedere al toxicității și remanenței, insecticidul SCM-3. În comparație cu muscacidul și insecticidul universal cu piretrine, SCM-3 prezintă cea mai mare remanență și cel mai bun efect insecticid însumat atât asupra larvelor, cât și asupra adulților. Cea mai redusă remanență este prezentată de către muscacid, componentele sale prezentând o volatilitate ridicată și o remanență de cca. 2 zile. Insecticidul universal cu piretrine se situează pe o poziție mediană în privința remanenței datorită degradării sub acțiunea luminii și umidității a piretrinelor naturale. În cazul acestui produs se poate conta pe o remanență de 2 săptămâni.

2. Argumentele în vederea utilizării SCM-3 sînt întărite și prin rezultatele probelor de îmbătrînire artificiale a materialelor textile tratate cu cele 3 produse experimentate. În timp ce insecticidul universal cu piretrine produce o ușoară colorare a suportului textil, chiar din momentul aplicării, datorită conținutului de carotenoide și clorofile existente chiar în extractul decolorat, insecticidul SCM-3 nu produce colorare sesizabilă pe suportul textil în comparație cu martorul, nici după probele de îmbătrîniri. De asemenea, se observă o ușoară decolorare a suportului textil după aplicarea procedurii de îmbătrîniri artificiale și în cazul muscacidului. Aceasta se datorează produșilor de degradare.

Aceste considerente ne-au condus la alegerea produsului insecticid SCM-3.

3. Autorii și-au propus continuarea cercetărilor în vederea completării rezultatelor obținute pînă acum, urmărindu-se și variația parametrilor fizico-mecanici, precum și testarea unor noi produse insecticide de concepție românească.

AURELIA IGNA — ROLAND TĂMAȘ — ELENA STĂNESCU

THE EFFICACY OF SOME INSECTICIDES USED FOR MUSEUM OBJECTS TREATMENT

(Abstract)

In this paper are presented the results of laboratory tests regarding the toxic properties of three romanian chemical products used as insecticides for museum objects (textiles).

The applicability ranges, the disadvantageous effects of chemical treatment on works of art and the precautions to exclude them, are presented too.

RECENZII

Eugen Cizek, *Néron*, Fayard, [Paris, 1982]. 474 p.

La zece ani după *L'époque de Néron et ses controverses idéologiques*, Eugen Cizek, specialist recunoscut și reputat al studiilor neroniene, revine cu o nouă carte închinată personalității unuia din cei mai controversați împărați din istoria Romei. Interesul pe care-l prezintă recenta operă a latinistului român, sugerat — de altminteri — de numele prestigioasei edituri în care aceasta a apărut, este real și legitim, căci *Néron* este departe de a reprezenta o simplă ediție nouă, fie ea și revăzută și îmbunătățită, a lucrării anterioare. După cum însuși autorul atrăgea luarea aminte a cititorului, cartea publicată la Fayard este, din multe puncte de vedere, altceva: dincolo de modificările care se impun firesc atunci când studiului unei epoci i se substituie studiul unui personaj istoric, există în lucrarea lui Eugen Cizek două părți importante și noi: problema reformei axiologice a lui Nero și analiza codului social-cultural pe care împăratul a încercat să-l impună.

Autorul face cu adevărat operă de istoric: el nu laudă și nu condamnă, ci explică și cartea lui nu poate fi, în nici un caz, considerată ca o încercare de a-l reabilita pe Nero. Ea este, în fond, o tentativă de a-l situa pe împărat în propria sa epocă și de a dezvălui contradicțiile dintre ceea ce Nero voia să impună societății romane (și, în primul rând, aristocrației romane) și ceea ce aceasta era pregătită să primească. Caracterul ireconciliabil al acestor contradicții explică eșecul lui Nero și căderea sa.

În primul capitol, „Nero și imaginea sa“, E. Cizek schițează programul întregii sale lucrări. Pronunțându-se împotriva reabilitării împăratului în fața istoriei, el ia, în același timp, poziție împotriva atitudinii contrare, care domină în chip absolut în operele autorilor antici: „că a fost un monstru sau un vizionar, Nero alesese o cale originală“ (p. 15) într-un secol plin de frământări, comparabil cu Renașterea, când temelile regimului imperial nu fuseseră încă pe deplin așezate și când regimul însuși nu-și definise fără echivoc fizionomia. Dacă regimul republican, dominat de o aristocrație senatorială relativ obtuză și de o competență discutabilă, nu mai putea fi reînviat, dacă autoritatea împăratului ajunsese — datorită caracterului său necesar — să fie acceptată, de voie sau de nevoie, de către întreaga societate romană, nu este mai puțin adevărat că Principatul putea să îmbrace aspecte formale extrem de diferite, mergînd de la respectarea aparentă cu scrupulozitate a tradițiilor și instituțiilor republicane pînă la transformarea sa într-o monarhie de tip elenistico-oriental. Și dacă facem abstracție de scurtă domnie a lui Caligula, al cărei program politic a fost în bună parte denaturat de dezechilibrul psihic extrem al împăratului, trebuie să recunoaștem, împreună cu E. Cizek, că Nero a fost cel dintîi dintre împărații Romei care s-a orientat fără șovăire spre modelul elenistic. Caracteristica fundamentală a acestui împărat constă în faptul că el „s-a străduit să facă să fie acceptată de romani o nouă *Weltanschauung*: o mentalitate și o scară de valori foarte diferite de cele pe care le cunoșteau pînă atunci. Cu toate că acestea din urmă erau de multă vreme în criză, acest nou cod social-cultural presupunea o profundă reformă morală și educativă. Tocmai acest efort urmărind să-i elibereze pe romani de tabuurile strămoșilor lor, tocmai această reformă axiologică reprezintă ceea ce uneori se numește neronism“ (p. 21—22). Monarhia pe care Nero voia s-o impună era foarte departe de concepția lui Augustus și se inspira din politica lui Marcus Antonius.

Capitolul al II-lea, consacrat personalității lui Nero, urmărește copilăria și adolescența viitorului împărat, analizează educația pe care a primit-o, îi studiază caracterul (în care se exprimă adesea o teamă aproape viscerală ce explică multe din actele lui Nero), analizează critic și obiectiv mărturiile antice despre crimele pe care împăratul le-a ordonat într-adevăr sau care i-au fost fără temei atribuite. Odată cu capitolul al III-lea, „Inspirația politică și ideologică”, autorul trece la problemele esențiale ale cărții, dezvoltând argumentat câteva din afirmațiile formulate în primul capitol. Într-o societate preocupată de calitățile și de defectele morale ale împăraților, în care regele era opus tiranului pe baze exclusiv morale, în care idealul de conducător rămânea cel augustean (reprezentat chiar de Claudius, tatăl adoptiv și predecesorul imediat al lui Nero), noul împărat se adresează brusc altui model: celui antonian. În această ordine de idei, cred că nu este deloc lipsit de semnificație faptul că tocmai în Egipt urcarea pe tron a lui Nero este salută oficial în termenii cei mai entuziaști, tinărul împărat fiind considerat drept „izvor a tot ce este bun” și drept „geniu bun al universului”. Treptat, noul cod social-cultural se precizează și se instalează, chiar dacă manifestările lui continuă, din prudență, să fie deosebite în funcție de tradițiile regionale din Imperiu: în timp ce în Orient împăratul este divinizat în mod fățiș, în Occidentul de limbă latină și de tradiții republicane el este numai asociat diferitelor divinități: Mars, Iuppiter, Apollo.

Megalomania lui Nero n-a fost simpla expresie a unui anumit dezechilibru psihic, de altminteri real; ea a fost mai degrabă expresia hotărârii împăratului de a-și impune cu orice preț autoritatea și politica. Urcat pe tron la nici 17 ani împliniți, el nu putea însă să se dispenseze de la început de cei doi principali consilieri ai săi, Seneca și Burrus, cu atât mai mult cu cât aceștia erau aliații săi firești în lupta surdă dusă împotriva mamei sale Agrippina, avidă de putere. Relativa moderație a principelui în primii cinci ani ai domniei sale a făcut ca această perioadă să fie apreciată pozitiv de contemporani. Situația politică i-a putut insufla și lui Seneca iluzia că monarhia teocratică inspirată din teologia solară și din concepția antoniană ar putea fi conciliată cu tradițiile romane: *Apokolokintosis* și *De clementia* stau mărturie în această privință. Scăpat, printr-o crimă odioasă, de amenințarea politică pe care o reprezenta propria sa mamă, Nero nu întîrzie însă să-și dea seama că dorințele și concepțiile sale despre puterea imperială nu se pot împăca multă vreme cu ideile filozofului stoic. Aceasta a dus la o cotitură în politica și în ideologia împăratului, căreia Seneca însuși i-a căzut, pînă la urmă, victimă.

Datînd această cotitură în anul 61 e.n. (deși este legitimă întrebarea dacă ea poate fi, în genere, precis situată cronologic), E. Cizek trece, în capitolul al IV-lea al cărții, la analiza noii politici, adică a fenomenului neronismului. El trece, rînd pe rînd, în revistă atracția pe care miturile, simbolurile și idealurile lumii elenistico-orientale au exercitat-o asupra lui Nero și care l-a dus pe împărat la ridicarea concursurilor artistice la rang de simbol politico-ideologic, la crearea corpului de *Augustiani*, la construirea celebrei, deși niciodată terminatei, *domus aurea*, la îndepărtarea lui Seneca, la o politică de represii severe față de aristocrația senatorială care nu accepta încălcarea fățișă și deliberată a tradițiilor etc.; diferitele evenimente politice interne și externe (de exemplu, eșecul proiectului de reformă fiscală în anul 58, vizita lui Tiridates, regele Armeniei, în anul 66, călătoria lui Nero în Grecia în 66—67), pregătindu-și cu minuțiozitate concluzia: prin toate actele sale, mai ales după cotitura din anul 61 e.n., Nero urmărea să impună societății romane o reformă axiologică, un nou cod social-cultural, în care temeliile moralei romane — *pietas* și *fides* — să fie înlocuite de alte două noțiuni: *agôn* și *luxus*.

Inevitabilitatea eșecului acestei reforme apare limpede celui care citește următoarele două capitole („Curtea și microunitățile sociale”, „Politica internă și societatea romană”) ale cărții lui Eugen Cizek, în care autorul supune unei analize temeinice felul în care politica neroniană putea fi și a fost receptată de diversele categorii sociale. Fără îndoială, au existat partizani ai acestei politici: *aula Neroniana* despre care vorbește Tacitus, corpul de *Augustiani*, diverse personaje care-și legaseră soarta de aceea a împăratului au fost realități ale epocii, dar mult mai largi erau cercurile care nu înțelegeau să rupă cu tradiția și care, în orice caz, nu erau cîștigi de puțin dispuse să lupte pentru politica neroniană. Nero n-a avut, cu alte cuvinte, o veritabilă bază socială.

Autorul acordă, pe bună dreptate, o mare atenție cercurilor culturale și politice, căci din acestea făceau parte personaje influente dintre care unele au organizat comploturi împotriva împăratului. Mecanismul unei „escalade a terorii” (complot — represiiune — complot) este foarte bine pus în evidență.

Apus la acest punct, mă întreb dacă nu s-ar fi putut examina mai îndea-proape în carte problema raportului dintre atitudinea aristocrației senatoriale și evoluția politicii neroniene. S-ar putea pune întrebarea în ce măsură orientarea lui Nero spre o reformă axiologică a fost o concepție *ab initio*, a cărei aplicare împăratul a amînat-o sau a frînat-o conștient o vreme pentru a o impune după aceea (după 61 e.n.). Nu cumva noile valori s-au cristalizat în mintea lui Nero tocmai pentru că politica lui inițială, care nu ruptese cu valorile vechi, nu fusese, totuși, acceptată loial de senat? În acest sens, eșecul reformei fiscale ar putea oferi, eventual, o explicație.

Capitolele VII—IX ale cărții sînt consacrate politicii externe, religiei și culturii și căderii lui Nero, iar capitolul al X-lea constituie concluziile întregii lucrări, din care citez ultima frază: „Strategia politică absolutistă adoptată după 61 și idealul unei monarhii teocratice de inspirație elenistică nu puteau încă triumfa la Roma. Va trebui să se mai aștepte încă două secole”.

Textul propriu-zis al lucrării este însoțit de cîteva foarte utile anexe: „Repere cronologice”, „Izvoare” și „Orientare bibliografică”.

Cartea lui Eugen Cizek este o reușită în toate privințele. Ea se caracterizează printr-o înaltă ținută științifică, o impecabilă documentare, prin analize riguroase și judecăți pertinente, printr-un stil alert și atractiv. Într-un cuvînt, ea reprezintă o excelentă contribuție românească la înțelegerea unui important capitol din istoria Imperiului roman.

HADRIAN DAICOVICIU

François Wibl , *Forum Claudii Vallensium. La ville romaine de Martigny*, (Martigny), Fondation Pro Octoduro, Société Suisse de Préhistoire et d'Arch ologie, 1981, 40 p.

Bro ura prezentată acum constituie numărul 17 al colecției „Guides Archéologiques de la Suisse”. Obiectul ei este un sit arheologic de mare importan  pentru istoria antică a Elve iei  i a intregii zone alpine, a ezarea romană de la Martigny (cantonul Valais), iar autorul este chiar șeful șantierului arheologic deschis aici. Specificul genului — ghid pentru uzul nespeciali ilor,  ndesebi pentru turi ti —  i al colecției nu trebuie să ne  n ele; fiind vorba despre un șantier în lucru, cu foarte puțin material publicat, această lucrare c ig   i un însemnat interes stiin ific, căci expune corect  i riguros principalele rezultate ale cercetărilor, în condiții grafice excelente. Dacă nu are aparat critic (doar o bibliografie generală), lucrarea beneficia  în schimb de bogat material ilustrativ, menit să faciliteze consultarea  i să trezească interesul vizitatorului.

Se începe cu indicarea căilor de acces  i a obiectivelor vizitabile. Paginile următoare cuprind un istoric destul de amplu al cercetării (p. 2—10). După interesul mai mult sau mai puțin pasager al diferi ilor cărturari  i după numeroase descoperiri fortuite, primele săpături arheologice sistematice (finan ate de canton) au avut loc în 1883—1885, cu rezultate spectaculoase. Este semnificativ că cercetările desfășurate înainte de 1914 au fost conduse de oameni de artă (arheologia fiind considerată o ramură a istoriei artelor).  nc  din 1901, toate săpăturile de la Martigny au devenit —  i au rămas — săpături de salvare¹. Perioada interbelică a marcat mai pu ine eforturi (1936  i 1938—1939). Abia din 1972, odată cu înființarea funda iei „Pro Octoduro”, s-au reluat săpăturile sistematice. Biroul arheologic permanent datează din 1974, iar din 1978 este sprijinit de muzeul funda iei „Pierre Gianadda”... Capitolul acesta permite cititorului mai pu in avizat o trecere în revistă a dezvoltării arheologiei ca știință într-un canton elve ian oarecare, lipsit de tradiții proprii în acest domeniu  i de o universitate — caz cu at t mai semnificativ.

Istoricul localit ii antice este prezentat mai succint (p. 11—14). A ezat  aproape de pasul Grand Saint-Bernard, ea avea o mare importan  comercială  i strategică. Deși atestat în izvoare literare,  rgul galic *Octodurum*² nu poate fi localizat pe teren. Prezența romană stabilă datează abia din anul 15 i.e.n., iar a ezarea romană de tip urban este întemeiată de Claudius, sub numele de *Forum Claudii Vallensium*; ea va înflori în secolele I—III e.n. Avea în frunte *duumviri*  i era centrul administrativ al provinciei *Alpes Graiae et Poeninae*. Vechiul toponim reapare în secolul IV³. Deși cru at de invazii, orașul va fi părăsit pe la începutul secolului V.

Un spațiu amplu este consacrat prezentării am nun ite a orașului roman (p. 15—28): re eaua stradală cunoscută, cele zece *insulae* detectate p n  în prezent, partea occidentală a forului (singura cercet t ). Sînt men ionate sumar c teva

¹ Ritmul înalt al activit ii economice moderne, care af eteaz  puternic vestigiile arheologice, face ca arheologii elve ieni să nu mai efectueze dec t săpături de salvare.

² Autorul oscilează între formele *Octodurum*  i *Octodurus*,  clin nd spre cea de a doua.  n izvoarele antice, numele apare în forma adjectivală (*Octodurensis*) sau la alt caz dec t nominativul. Considerăm însă că forma corectă trebuie să fi fost *Octodurum*, a a cum ar t  numeroasele analogii din toponimia celtică.

³ Spre deosebire de autor (p. 14), credem că reapari ia toponimului autohton se încadrează într-un proces general al ariei galo-romane (J. Madaule, *Istoria Fran ei*, București, 1973, vol. I, p. 24).

monumente cunoscute din cercelările mai vechi (două temple, termele, apeductul, fântina publică). Clădirile din cadrul fiecărei *insula* beneficiază de prezentări mai detaliate, insistându-se asupra materialelor descoperite. Necropole au fost surprinse în mai multe puncte⁴. Cîteva cuvinte despre distrugerea și exploatarea ruinelor antice în epocile mai recente încheie capitolul.

„Promenada arheologică” se bucură de un loc aparte, sub forma unui ghid de vizitare (p. 29—32). Remarcăm reconstituirea și conservarea specială efectuate pentru canalul cu boltă și latrinele antice.

O soartă deosebită a revenit sanctuarului indigen transformat într-un măreț templu galo-roman. Cercetat integral, el a fost conservat în centrul modernului muzeu al fundației „Pierre Gianadda”, ridicat pe acest loc. Muzeul, care mai adăpostește și diferite activități culturale, are parte de un ghid separat (p. 33—38). Ultimul capitol se referă pe scurt la amfiteatrul roman, recent identificat și încă insuficient cercetat.

În lipsa unei publicații științifice, broșura lui François Wibl   izbutește s   ofere o prim   imagine de ansamblu asupra acestui important sit arheologic și contribuie la formarea unei viziuni asupra vieții romane în lumea alpin  . Nu trebuie minimalizată valoarea cultural-educativ   a unei asemenea scrieri de prezentare, conceput   atractiv și accesibil de un specialist pentru uzul nespecialiștilor. Pe acest plan, lectura ei poate oferi sugestii tuturor arheologilor   ntru mai buna prezentare a rezultatelor muncii lor   n fața marelui public.

RADU ARDEVAN

⁴ Credem c   și aici, ca pretutindeni, ele se   ntindeau de fapt de-a lungul principalelor c  i de comunicație.

Gerold Walser, *Römische Inschriften in der Schweiz*, Bern, Verlag Paul Haupt; I. Teil: Westschweiz, 1979, 257 p.; II. Teil: Nordwest- und Nordschweiz, 1980, 295 p.; III. Teil: Wallis, Tessin, Graubünden, Meilensteine aus der ganzen Schweiz, 1980, 200 p.

Profesorul elvețian Gerold Walser este astăzi un cunoscut veteran al studiilor romane. Un timp arheolog al orașului Berna, el a acordat o atenție specială epigrafiei latine și drumurilor alpine din antichitate¹. Culegerea de inscripții prezentată acum se înscrie ca o contribuție importantă la promovarea studiilor clasice și îndeosebi a epigrafiei, dar o contribuție de o factură specială.

Cartea a fost concepută spre a folosi *tineretului*, spre a-i înlesni apropierea de acest domeniu dificil al istoriei antice²; „o ediție de studiu“, cum o definește autorul, pentru elevi și studenți. Ca atare, ea nu cuprinde totalitatea inscripțiilor antice din Elveția, cunoscute până în prezent; au fost omise deliberat numeroasele fragmente „nesemnificative“, prea distruse, ilizibile sau stereotipe, precum și toate inscripțiile astăzi dispărute. Rămân însă toate piesele semnificative, importante prin conținut, formă, grafie etc. Este tocmai materialul adecvat demersului enunțat — cu totul, 322 de texte. Dar finalitatea didactică nu înseamnă deloc o diminuare a rigorii științifice specifice domeniului, chiar dimpotrivă. Condițiile grafice excelente se cer remarcate și ele constituie un element prețios pentru asemenea publicații.

Gruparea materialului în trei volume s-a făcut în funcție de numărul epigrafelor luate în considerare³ și nu după împărțirea teritoriului de astăzi al Elveției între diferitele provincii romane de odinioară⁴. Fiecărei inscripții îi sînt acordate două pagini. Pe pagina din stînga apar toate datele necesare: numărul curent, tipul inscripției, descrierea și istoricul ei, locul de descoperire, locul de păstrare, dimensiunile (piatra, cîmpul inscripției, literele). Urmează textul latin, traducerea în limba germană, comentariul epigrafico-istoric și, în sfîrșit, bibliografia piesei. Pe pagina din dreapta, o fotografie de foarte bună calitate a inscripției respective. În aceste condiții, s-a renunțat la desenele epigrafelor prezentate. Excepție fac miliariile: cuprinse într-un capitol aparte al volumului III (p. 151—172), ele au necesitat desene deoarece fotografierea lor ridică probleme tehnice dificile (fotografiile înfățișate surprind numai parțial textul lor, dispus pe suprafețele curbe). Numerotarea inscripțiilor s-a făcut în continuare, așa că ele pot fi citate fără indicarea volumului.

Fiecare volum are la sfîrșit o listă bibliografică și indici organizați pe categorii (volumul III cuprinde și indici pentru întreaga carte). În sfîrșit, un tabel detaliat de concordanțe menționează la fiecare număr curent: poziția din alte culegeri de inscripții, locul de descoperire, locul de păstrare și caracterul inscripției (și aici, volumul III cuprinde un tabel general). Pentru miliarii s-a alcătuit un tabel de concordanțe aparte, care mai indică împărțatul care a ridicat miliarul și punctul de la care se face măsurătoarea cuprinsă în text.

Subliniem faptul că tot aparatul critic este redus la minimum și prezentat în forma cea mai abreviată cu putință. El dă lămuriri, nu interpretări. Astfel, cititorul se poate orienta rapid și primește toate informațiile științifice necesare, fără a fi încărcat însă cu amănunte de strictă specialitate. Pentru comentarii detaliate se trimite la publicațiile anterioare. Paleografia inscripțiilor nu este deloc

¹ G. Walser, *Die römischen Strassen in der Schweiz*, 1: *Die Meilensteine*, Bern, 1967.

² Lămuriri cuprinse în prefața la vol. I.

³ 113 în volumul I, 135 în volumul II și numai 75 în volumul III (care cuprind de însăși indici generali).

⁴ Pentru această problemă, vezi *Führer durch die römische Schweiz*, Zürich-München, 1973, p. 9.

discutată. Nu trebuie neglijat nici formatul de buzunar al cărții, ales deliberat pentru a servi comod și vizitatorilor de muzee. Alături de scopul didactic, lucrarea răspunde și unei rațiuni turistice.

Totuși, cartea lui Gerold Walser capătă și o importanță științifică imposibil de neglijat. Și nu numai datorită formei riguroase de prezentare. Ea constituie chiar pentru specialiști un instrument de lucru accesibil și bine întocmit pentru cea mai semnificativă și valoroasă parte din patrimoniul epigrafic elvețian, astăzi când vechile culegeri sînt greu de găsit sau depășite⁵, iar publicarea unui nou *corpus* nu a demarat încă.

Textele alese se înșiruie de-a lungul întregii epoci romane în Elveția de astăzi (sec. I-IV e.n.). Bogăția informației cuprinse este impresionantă. Culegerea oferă și un tablou complex al civilizației locale în antichitatea clasică surprinzînd toate aspectele ei (organizarea administrativă și militară, evenimente politice, viață economică, activitatea corporațiilor, administrația locală, cultele etc.). Își găsesc cuvenita oglindire activități constructive, instituții și obiceiuri locale sau aduse de diferiți coloniști, nivelul cultural al societății, aspecte sociale cotidiane. Dintre aparițiile mai insolite se remarcă o fabrică (nr. 273) și un *sphaeristerium* (nr. 111), un colegiu de *medici et professores* la Aventicum (nr. 77), un *causidicus* în două orașe, decedat la abia 19 ani (nr. 45) sau funcția de *praefectus arcendis latrocinii* (nr. 47), atestată numai la Noviodunum (azi Nyon). Surprinde prezența masivă a indigenilor celti: toponimia și antroponimia autohtonă reprezintă un procentaj important, de asemenea este vizibil fenomenul de *interpretatio Romana*. Numeroși autohtoni necetățeni utilizează — chiar defectuos — onomastica latină și primesc modul de viață roman. Toate dovedesc romanizarea profundă a acestor ținuturi în antichitate. Din inscripții se întrevește și aportul diferitelor grupuri de coloniști la constituirea romanității alpine. Lipsesc cu desăvîrșire inscripțiile în limba greacă.

Ne îngăduim doar cîteva mici observații de amănunt asupra unor texte care permit și alte posibilități de lectură sau interpretare. Astfel, în inscripția nr. 18 credem că este vorba de două magistraturi diferite (*aedilis* și *duumvir*). De asemenea, la nr. 184 formula de încheiere este *v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)*⁶. Dedicantul inscripției nr. 215 pare a se numi mai curînd Avilius decît Aulius, așa cum sugerează și forma literei L⁷. Întregirea piesei nr. 54 ni se pare discutabilă, spațiul disponibil nu îngăduie o reconstrucție grafică adecvată. Stela funerară de la nr. 37 este dublă — amănunt ce poate sugera (împreună cu numele Billica) o relație cu coloniști din Mauretania⁸. Dacă în textul nr. 51 se poate citi *primus curator*, atunci piesa cîștigă un element prețios de datare⁹. Despre inscripția nr. 83 din Aventicum credem că poate fi datată înainte de ridicarea așezării la rang de colonie, deci pe la mijlocul sec. I e.n., căci *incolae Aventicensis* își aleg patron un senator, iar negocierea tranzacției o face nu magistratul superior, ci un *sevir Augustalis*. În sfîrșit, despre formula în *honorem domus divinae* (nr. 70, 129, 141) nu se mai poate afirma că datează abia din epoca Severilor, odată ce este întîlnită în Dacia încă din vremea lui Traian¹⁰.

Apărută într-un moment dificil pentru studiile clasice din lume, merituosă *prolegomena epigraphica* datorată lui Gerold Walser vine să faciliteze accesul tineretului studios la cercetarea inscripțiilor romane. Un asemenea demers, susținut de erudiția și rigoarea specialistului, este necesar și binevenit pentru oricare cultură modernă.

RADU ARDEVAN

⁵ Afară de binecunoscutele volume CIL V, CIL XII și ILS, cităm: Th. Mommsen, *Inscriptiones Confoederationis Helveticae Latinae*, 1854; E. Egli, *Die cristlichen Inschriften in der Schweiz*, 1895; E. Howald, E. Meyer, *Die römische Schweiz*, 1941; F. Staehlin, *Die Schweiz in römischer Zeit*, 1948. Mai există numeroase lucrări speciale.

⁶ În ultimul rînd se disting clar cei doi L.

⁷ Pentru Avilius, cf. H. Daicoviciu, I. Piso, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 96.

⁸ Cf. IDR III 1, 172.

⁹ Pentru semnificația cronologică a termenului *primus*, vezi: *AnnEp.* 1960, 158; H.—G. Pflaum, *Les fastes de la province de Narbonnaise*, Paris, 1978, p. 195. Statutul localității confirmă această presupunere (*conventus Helveticum*).

¹⁰ H. Daicoviciu, în *Tibiscus*, III, 1976, p. 89—94.

Felipe Arias Vilas, Patrick Le Roux, Alain Tranoy, *Inscriptions romaines de la province de Lugo*, Paris, Diffusion de Boccard, 1979, 158 p. + XXXIII pl. (Publications du Centre Pierre Paris, 3).

Abundența inscripțiilor antice în Peninsula Iberică este impresionantă¹. Descoperiri recente tot mai numeroase și progresele în studierea și interpretarea acestor izvoare impun astăzi o republicare a întregului material. Acțiunea se desfășoară pe regiuni. Un exemplu de reușită științifică în acest sens este și volumul pe care îl discutăm acum.

Rezultat al unei fructuoase colaborări franco-spaniole, cartea de față cuprinde inscripțiile de epocă romană descoperite în provincia spaniolă Lugo de astăzi. Numărul lor se ridică la 101. Însă studierea lor prezintă o mare importanță, dată fiind remarcabila unitate geografică și istorico-administrativă a zonei în cauză (înglobată integral în epoca romană în *conventus Lucensis*)². Au fost cuprinse numai inscripțiile lapidare — excluzându-se tot ceea ce constituie *instrumentum domesticum*³ — dar acestea sînt studiate exhaustiv, conform celui mai înalt nivel contemporan al epigrafiei romane. Volumul beneficiază de condiții grafice excelente, cu care de altfel prestigiosul centru „Pierre Paris” din Bordeaux ne-a obișnuit în ultima vreme. Prefața, călduroasă, este semnată de Robert Étienne, încontestabilă autoritate a domeniului.

Primele pagini sînt consacrate prezentării geografice a zonei investigate (p. 1—4). Urmează un scurt istoric al provinciei (p. 4—10), însoțit de subtile considerații etnografice (p. 12—22). Se acordă atenție și criticii izvoarelor istorice disponibile (p. 10—12). Apoi autorii stabilesc proveniența inscripțiilor cuprinse în acest *corpus*, indică locurile de conservare a monumentelor și expun metoda de lucru (p. 22—26).

Materialul epigrafic este împărțit în două categorii: inscripțiile provenite din așezarea *Lucus Augusti* (astăzi Lugo), în număr de 54, și cele din restul provinciei, mediu rural — 47 de piese. Numerotarea se face în continuare. Pentru fiecare inscripție se indică: numărul curent, numărul ilustrației corespunzătoare, condițiile de descoperire și conservare, dimensiunile, descrierea, textul latin, traducerea în limba franceză, bibliografia inscripției și, în sfîrșit, un amplu comentariu epigrafic și istoric (de fapt, un studiu monografic al fiecărei piese). Ilustrațiile — fotografii de foarte bună calitate — sînt cuprinse la sfîrșitul volumului, în cele XXXIII planșe.

Autorii subliniază deosebiri calitative între epigrafele găsite în orașul *Lucus Augusti* (alături de inscripții votive și funerare, numai aici apar și dedicații imperiale), și cele din mediul rural. Printre acestea din urmă predomină cele votive și funerare, însă apar și miliarii (nr. 78—91), un *chrismon* din sec. V (nr. 92) și o *tessera hospitalis* (nr. 55). Chiar o privire fugară asupra materialelor înserate pune în evidență caracterul periferic al civilizației romane din această zonă depărtată, mai tîrziu cucerită și slab colonizată; prezența indigenă este remarcabilă și biruința definitivă a limbii latine se va produce abia odată cu creștinarea⁴. Semnul epigrafic $\supset$ este interpretat, pe bună dreptate, ca notînd o unitate suprafamilială indigenă, convențional denumită *centuria* (p. 14—16). „Compoziția”, plasarea textului în cîmpul inscripției, dovedește în general neglijență și un nivel scăzut de cultură. Cum era de așteptat, prezența autohtonilor se face puternic simțită, în antroponimie, culte, chiar și particularități de limbă. Dar nu se poate pune în

¹ Cităm cîteva culegeri mai bine cunoscute: CIL II, Berlin, 1869 (E. Hübner); ILS, Berlin, I—III, 1892—1916 (H. Dessau); G. Alföldy, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin, 1975; J. Vives, *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona, 1971—1972.

² Pag. 8.

³ Pag. 24—26.

⁴ Vezi pag. 9—14.

evidență o „renaștere“ indigenă în sec. III (p. 121), căci onomastica preromană este prezentă tot timpul alături de cea romană. Deși mai încet, provincia cunoaște totuși o romanizare profundă, care se va dovedi ireversibilă. Însăși ridicarea de inscripții de către autohtoni și alți peregrini denotă un mod de viață roman. Toate inscripțiile sînt redactate în latină. Alături de numele autohtone (multe trădînd procesul de romanizare) nu apar decît nume romane; doar cîteva *cognomina* grecești (nr. 9, 27, 32, 37, 49, 59, 73) mărturisesc, mai degrabă decît o „modă“ greacă a vremii, o mărunță prezență greco-orientală efectivă⁵. Lipsesc dedicațiile pentru divinități orientale, în schimb teonimele indigene abundă și chiar predomină numeric.

Majoritatea zdrobitoare a inscripțiilor se grupează între domnia dinastiei Flaviene și mijlocul secolului III; este semnificativ că nu s-au găsit materiale sigur databile după 250 e.n. — cu excepția inscripției creștine de la nr. 92 (p. 112). Este o observație foarte importantă și pentru istoria Daciei romane; căci avem un exemplu clar de lipsă a inscripțiilor într-o provincie unde viața romană continuă cu certitudine pînă în zorii evului mediu. Se adevărește faptul că sărăcia epigrafică de după mijlocul secolului III nu este decît consecința crizei profunde a societății romane și nu poate semnifica nicăieri o încetare a locuirii.

Doar în cîteva cazuri apreciem că textele publicate pot sugera o interpretare mai nuanțată. Astfel, inscripția nr. 24 cuprinde formula de încheiere D D, citită ca *d(ecreto) d(ecurionum)*. Desigur, o localitate ca Lucus Augusti putea avea *decuriones*, dar pînă acum nici un izvor nu atestă o organizare de tip municipal în această așezare; așa că lectura mai probabilă ar putea fi *d(onum) d(edit)*. *Discipula* de la nr. 33 ar putea însemna și „adeptă de idei“, nu numai „elevă“ în sens instituțional. Placa de granit cu două cîmpuri epigrafice paralele de la nr. 48 credem că trădează o prezență sau măcar o influență mauretană; faptul că defuncta poartă un nume autohton nu se opune acestei ipoteze, căci soțul ei (cu nume roman) putea fi un maur romanizat. În inscripția nr. 59 apare un dedicant cu gentiliciul marcat doar prin literele PV; mai curînd decît Publius, ar putea fi o abreviere incorectă pentru Publius (*nomen* cunoscut în în regiune — cf. nr. 44, 45). Numele propriu *Parraquus* de pe epigrafa nr. 79 a fost interpretat ca un patronimic; s-ar putea să fie și un *domus* incorect plasat⁷. În sfîrșit, cîteva altare cu triplu *focus* par să indice anumite divinități locale cu atribuții multiple, supuse procesului de *interpretatio Romana* (p. 114—115); cum însă cîteva sînt ridicate *Laribus vialibus* (nr. 61—66), se ridică întrebarea dacă triplul *focus* nu semnifică reprezentarea unei trifurcații.

Autorii nu se mărginesc însă la simpla publicare a materialului. Urmează un întreg capitol consacrat tipologiei monumentelor studiate, pe categorii (p. 112—122). Se încearcă stabilirea unor serii tipologice și (cu ajutorul textelor) a unei cronologii a lor. Rămîne un deziderat pentru viitor diferențierea monumentelor „fruste“ de epocă clasică (sec. I—II e.n.) de cele tîrzii, confecționate într-o perioadă cu alte gusturi și criterii estetice (p. 120). Apare ca dovedită existența unui atelier lapidar la Lucus Augusti (p. 118).

Trebuie subliniată o observație metodologică importantă, anume că atît criteriile folosite cît și concluziile formulate nu trebuie aplicate mecanic altor zone geografice din Imperiul Roman (p. 121). Se impune ca cercetarea fiecărei provincii sau regiuni să țină seama de realitățile locale, fără generalizări pripite sau păreri preconcepute.

Încercarea de încadrare cronologică a inscripțiilor (p. 122—123) este meritorie, chiar dacă trebuie primită cu prudență. Repartizarea inscripțiilor databile pe secole (14 în secolul I, 30 în secolul II și doar 23 în cel de-al III-lea) mai poate fi discutată, dar este verosimilă.

Volumul dispune de un copios aparat auxiliar: bibliografie vastă și indici pe categorii. Indicii epigrafici (p. 137—141) au fost separați de cei generali (p. 145—157), iar între aceștia se încadrează tabelul de concordanțe pentru principalele publicații anterioare (culegeri și reviste de specialitate).

⁵ Pag. 120.

⁶ IDR III/1, 172.

⁷ Se face o apropiere între Parraquus și localitatea modernă Parga din apropiere, cunoscută în evul mediu sub numele Parraga sau Parrega (p. 98). Cu atît mai mult ne gîndim la un *domus*.

Lucrarea lui F. Arias Vilas, P. Le Roux și A. Tranoy constituie așadar un model de publicare modernă a inscripțiilor antice și un valoros instrument de lucru pentru toți cei interesați în istoria și epigrafia romană. Ea se impune atât prin interesul istoric al izvoarelor studiate cât și prin metoda exhaustivă aplicată. Chiar dacă utilizarea ei devine problematică la un volum mult mai mare de informație, acest tip de studiere a epigrafelor antice rămâne indispensabil pentru progresul cercetării.

RADU ARDEVAN

CÎTEVA OBSERVAȚII ȘI NOTE CRITICE CU SPECIALĂ PRIVIRE LA PARTEA ISTORICĂ A MONOGRAFIEI ETNOGENEZA ROMÂNILOR DE I. I. RUSSU

În anul 1981 a apărut, sub egida Editurii Științifice și Enciclopedice din București, cartea *Etnogeneza românilor. Fondul autohton și componenta latino-romanică*.

Lucrarea are 466 pagini, o structură complexă, chiar sofisticată, cuprinzînd, de fapt, trei compartimente mari: unul de comentariu istoric (partea I, cap. III/1, 2, 4; VI/4; VII 1—4; VIII 1—6), un capitol de comentariu lingvistic (partea I, cap. I, II, III/3; VI/1—6; V/1—5) și un repertoriu al „materialului lexical autohton” (partea II, p. 241—446). Acesta constituie baza pentru comentariul lingvistic și ocupă aproape jumătate din economia cărții. Bineînțeles, textul este însoțit de un aparat critic amplu, abrevieri și bibliografie (p. 13—24), indici (p. 427—448) și două rezumate: unul în limba franceză (p. 449—458) și altul în limba germană (p. 459—466).

Lucrarea este, fără îndoială, o realizare de valoare din punct de vedere lingvistic, dar și istoric, fiind prima care încearcă să îmbine la o scară amplă, monografică chiar, realizările istoriei vechi (pentru epoca etnogenezei) cu cuceririle cele mai noi ale lingvisticii. I. I. Russu (de acum prescurtat în text I.I.R.) afirmă că (p. 11) „monografia... [este] fundamentată deopotrivă pe materialul lingvistic... și pe cel general istoric-arheologic”. Dar de fapt autorul a încercat să explice procesul etnogenezei românești numai, sau aproape numai, prin resturile thraco-dace din limba română. Domnia sa a vrut să realizeze de fapt o demonstrație în sens invers celei istorice privind etnogeneza prin prisma evoluției limbii, (p. 27) ... „se pune accentul principal pe factorul considerat ca cel mai edificator, limba populară românească. În jurul limbii, considerată ca document istoric de prim rang pentru problema noastră, se impune gruparea celorlalte mărturii literar-istorice, arheologice, epigrafice, numismatice...” Mai precis vorbind, cei 160 de termeni — acceptați de I.I.R. ca thraco-daci — îi oferă prilejul ca, după o rerevizuire, rerediscutare și chiar rereulare, să facă un excurs asupra procesului etnogenezei românești. De aici constatarea că, departe de a corespunde titlului, cartea operează de fapt numai cu un segment din aspectul lingvistic al procesului etnogenezei românești. De aceea cred că un alt titlu ar fi fost mai potrivit.

Încercarea lui I.I.R. este numai un aspect al multiplelor tentative din istoriografia noastră de a găsi un drum mai clar, mai veridic, în complicatul, îndelung studiatul și — de ce să nu o spunem — în încă mult discutatul proces al etnogenezei românești.

Pentru noi, cei care am crescut aproape de I.I.R. și ne obișnuisem cu acribia sa științifică, cu tehnica informării complete și cu o corectitudine exemplară a cității, cartea de față constituie o surpriză neplăcută. Pe de o parte metoda de lucru a lui I.I.R. și mai ales concepția sa istorică (dar poate și cea lingvistică) nu ni s-au părut de această dată convingătoare. Pe de altă parte lucrarea are numeroase lacune de informare, greșeli de fond, de interpretare și dă dovadă chiar de o anumită lipsă de orientare. Aceste lipsuri vin în discordanță cu vastitatea documentării și erudiția autorului și se datorează, poate, tocmai faptului că autorul însuși a considerat cartea sa ca „o schiță cu caracter preliminar” (p. 35). Oricum trebuie privită ca atare.

Trei sînt motivele care m-au îndemnat să afirm cele de mai sus:

1. Explicația clară a cauzelor care au dus la păstrarea în limbă a unor termeni autohtoni, la adoptarea latinei populare și modificarea ei de către autohtoni ar fi cerut o demonstrație istorică mult mai clară și mai documentată (mai ales din partea unui lingvist care a lucrat mult în domeniul istoriei vechi — caz aproape unic în istoriografia noastră). În fond această demonstrație istorică ar fi trebuit să reprezinte coloana vertebrală a comentariului unei astfel de lucrări, explicînd

și procesele care s-au petrecut în limbă. Din păcate, partea de demonstrație istorică a cărții este mult sub așteptări (*tezi mai jos*).

2. Lipsesc aproape în întregime explicațiile (anunțate de altfel în titlu) în legătură cu latina populară adoptată de autohtoni „componenta latino-romanică”. Nu se discută aproape nimic în legătură cu diversificarea latinei pe zone etnice din Imperiu, în legătură cu fonetica, morfologia, sintaxa și lexicul; nu se face un raport statistic pe domenii de activitate socială între fondul latin acceptat și cel autohton pe care l-a înglobat. Un asemenea raport ar fi explicat poate într-o mai bună măsură cauzele persistenței anumitor cuvinte autohtone. Probabil, — ca un fel de reacție la faptul că lucrările privind istoria limbii române au acordat și acordă încă un spațiu relativ limitat substratului thraco-dacic — I.I.R. a căutat să forțeze tocmai acest domeniu, neglijându-l pe celălalt și manifestându-se vehement contra tendințelor latiniste și latinizante (indiferent de data lor). Dar această ultimă lacună a cărții lui I.I.R. — într-un fel de metodă și concepție lingvistică — face să apară încă o disonanță între titlul (important și pretențios) și conținutul propriu-zis al lucrării. Adoptarea unei asemenea poziții constituie, poate, una din multe exagerări, de care chiar I.I.R. menționează că nu a fost scutită cartea sa (p. 36).

3. Trebuie, de asemenea, subliniat că cele 160 de cuvinte autohtone, ce constituie fondul de lucru al cărții, sînt numai, sau mai ales, crezul său personal. Mai sînt și alte păreri și la noi în țară și aiurea în lumea lingviștilor, iar metoda de lucru a autorului (I.I.R.) nu este întotdeauna și de toți acceptată. *Modul închisat, chiar aistoric în care concepe I.I.R. contribuția fondului autohton de cuvinte (de fapt a populației autohtone) la procesul etnogenezei, constituie încă o exagerare și — din cauza lipsei de legătură cu istoria — lasă deschisă ipoteza că formarea limbii și poporului român s-a putut face oriunde în Balcani.* Căci dacă acest fond autohton de cuvinte nu apare susținut de o bază etnică cu o civilizație proprie, bine delimitată, avînd dezvoltate toate domeniile vieții sociale, pe un teritoriu bine delimitat, elementul esențial al demonstrației lipsește.

O recenzie constructivă (istorică și lingvistică) la această carte ar fi cerut un spațiu foarte mare de tipar. Din acest motiv ne-am limitat în chip deliberat, numai la cîteva observații și note în legătură cu aspectele deficitare ale părților istorice ale cărții.

Chiar și partea de comentariu lingvistic apare, și pentru un neinițiat într-ale lingvisticii, foarte complicat și confuz explicată. *Ea este marcată de extrem de multe repetări și reluări de texte întregi.* Este adevărat că I.I.R. scrie în „Cuvîntul înainte” că lucrarea „a preluat... foarte mult din rezultatele noastre precedente, mai ales din *Elemente autohtone în limba română*, cap. I—III, părți din capitolul IV și întreg lotul lexical „româno-albanez”; iar la p. 37 scrie: „Acest capitol (capitolul II) este în linii generale identic cu capitolul I din monografia *Elemente autohtone în limba română...*, p. 13—47 avînd modificări mai ample în bibliografia și cercetările din ultimul deceniu asupra substratului”. Urmărind însă textul cărții de care ne ocupăm, pas cu pas, se poate spune că este vorba de o identitate de 100% a textelor trecute aici din *Elemente autohtone...* Textul a fost pur și simplu copiat din prima carte, astfel că paragrafe întregi, însumînd zeci de pagini, au trecut de fapt dintr-o carte în alta. Uneori (doar în cîteva cazuri) I.I.R. a modificat cîteva cuvinte sau ordinea cuvintelor la început de rînd, dar apoi textul curge neschimbat. De văzut: ER, II, p. 37=50=EA, partea I, p. 13=46; ER, III, p. 71=96=EA, partea I, p. 48=76; ER, IV, p. 97=117=EA, partea I, cap. III, p. 78=102; ER, V, p. 118=128=EA, partea II, III, p. 217=225; ER, V, p. 134=138=EA, partea I, IV, p. 104=108; ER, VI, p. 141=155=EA, partea I, IV, p. 108=124. *Se poate spune, deci, fără teama de a exagera, că „Elemente autohtone”... a fost turnată nemodificat, aproape cuvînt de cuvînt în „Etnogeneza românilor”, doar capitolele au fost împrăștiate după nevoile sumarului nou.* Forme identice de repetări sau nemodificate întîlnim însă pe tot parcursul lucrării. Sînt și subtitluri care nu corespund cu conținutul textului (ex.: p. 114 populațiile preromane: traco-dacii; etc.). Dacă ne gîdim că la rîndul ei „*Elemente autohtone*” a luat părți întregi din „*Limba traco-dacilor*” și apoi din „*Ilirii*” (pentru curiozitate vezi p. 26—28, 28—30, 31, 34, 128 din *Ilirii* și respectiv 71—72, 72, 73, 83, 88 din *Elemente autohtone...*) situația devine de-a dreptul delicată, supărătoare chiar, pentru editori și aproape jenantă pentru un savant de talia lui I. I. Russu.

Partea aceasta din carte cuprinde aprecieri extrem de critice la adresa unor contribuții din trecut, autori cărora I.I.R. aproape că le impută că nu au gândit așa cum gîndea dînsul în anul 1980. Școala Ardeleană și Petru Maior cel puțin sînt criticați tot timpul pentru poziția lor „puristă”. I.I. Russu nu s-a gîndit măcar să facă deosebirea între poziția intransigentă a lui P. Maior și cunoștințele sale reale privind limba. Aș vrea să citez doar o frază din „*Istoria, lucrurile și întîmplările românilor*” (p. 25) care arată că P. Maior era conștient de fenomenele petrecute în limbă: „precum limba cea românească fu supusă acestor nenorociri, așa și surorile ei limbi, adică cea italienească, cea frîncească și spaniolească, din însoțirea cu năvălitoarele ghinte varvare nu mai puțin schimbare avură a suferi, care într-un chip după osebirea ghintelor de care fură năpădite”. Și aș mai vrea să amintesc lui I.I.R. cîteva cuvinte ale lui P. Maior scrise tocmai pentru acei dintre „urmași” care ar avea de obiectat la lucrarea sa: „Pentru aceea, oricarele binevoitoriu cetitoriu de va face pînă cîndu nu se va da timpu pe îndelete toate a le proceti, acé bunătate cu mine să-mi arate vre-o aminteală de o va afla în Istoria aceasta, cu mulțumitoare inimă sînt gata a o îndrepta... nu pot să mă lîngșescu mie că doară nici o greșală nu s-au viritu aici...” (citată după M. Protase, *Petru Maior*...). Nu mai vorbesc despre aprecierile lui I.I.R. în legătură cu contribuțiile unor autori mai apropiați de zilele noastre sau chiar contemporani, aprecieri care de multe ori sînt inutile și prea aspre. *În schimb, aspectul autocritic sau prudența științifică lipsesc aproape cu totul în propria sa carte.*

Să ne întoarcem însă la scopul pe care ni l-am propus. Deci, I.I.R. a preluat și a expus în forme absolut proprii anumite părți ale procesului istoric legate de etnogenză. Minat însă de un fel de substratomanie lingvistică (există și un fel de substratomanie arheologică pe care I.I.R. o critică vehement, vezi p. 34) el a neglijat, ba chiar a negat rezultatele cercetărilor istorice și mai ales arheologice. *I.I.R. nu și-a dat seama că a periclitat soarta tuturor realităților lingvistice, care pot apare și apar la fel de singulare și pot fi privile exact prin aceeași prismă prin care o priveau și o mai privesc încă tocmai cei pe care atît de viguros și neiertător îi critica de-a lungul textului său.* Mai concret spus: procesul istoric nu este clar și temeinic expus, chiar la nivelul primitiv (după părerea domniei sale!) în care se află realizările de acum ale arheologiei. Mecanismul și condițiile de desfășurare ale procesului istoric nu au fost suficient argumentate pentru a lămurii posibilitatea și realitatea aculturației (sau interculturației). Faptul de limbă nu-și găsește, deci, explicație în cadrul acestui proces istoric astfel expus și apare străin pe locul dat.

Deși afirmă că și-a fundamentat tezele „deopotrivă” pe documentația lingvistică și arheologică (istorică) I.I.R. scrie: (p. 155) „Factorul documentar nou nu poate să fie decît elementul lexical autohton anteroman care — cum s-a spus — aduce o contribuție substanțială în problema etnogenezei românilor, pentru care mijloacele documentare ale istoriei vechi și medievale a românilor (scrise, literare) sînt cam aceleași ca în vremea lui Roesler, Hașdeu sau Hunfalvi — cam aceleași și posibilitățile de interpretare. Un progres mai mare au făcut epigrafia și descoperirile de caracter roman în legătură cu ținuturile noastre, în sensul că avem mai multe achiziții materiale (mai ales arheologice), fără a putea spune însă că rezultatele și concluziile lor ar fi adus prea multă lumină pentru clarificarea problemelor luate în discuție”. *Propozițiile de mai sus exprimă fără echivoc atît metoda de lucru cit și modul de a gîndi a lui I.I. Russu și, în același timp, indică limitele lucrării sale.*

Partea istorică a demonstrației — alcătuită chiar și la I.I.R. numai din rezultatele cercetărilor arheologice(!), ar fi trebuit să fie (așa cum spuncam mai sus) baza argumentației și pentru procesul de prelucrare și sinteză lingvistică. Ea ar fi trebuit să reflecte locul, momentul, modul și chiar cauzele acceptării limbii latine și păstrării unor cuvinte autohtone. Această parte este, cum arătam mai sus, insuficient documentată, primitiv expusă, cuprinzînd inexactități, lacune și confuzii, dar mai ales greșeli de interpretare care pot duce (și duc parțial) la rezultate opuse dorinței lui I.I.R. Afirmatia mai sus citată a lui I.I.R. conține în același timp o exagerare și un neadevăr. Exagerarea se referă la creditul prea mare acordat de autor fondului autohton de cuvinte. *Din punct de vedere strict istoric acesta nu reprezintă decît confirmarea în limbă a continuității etnice a dacilor în epoca romană și partea lor de contribuție (lingvistică) la romanizare.* Atît! Deci, a explica numai prin acest aspect etnogeneză — mai ales în felul cum a încercat I.I.R. — constituie o exagerare. Neadevărul se referă la epigrafie —

domeniu în care I.I.R. este încă cel mai avizat cercetător de la noi —. *Epigrafia a făcut într-adevăr progrese, dar contribuția ei la problema discutată în carte este aproape nulă!* Insuși I.I.R. scrie la p. 186: „elementele geto-dace în inscripții sînt puține, de caracter echivoc”; formularea aceasta se mai repetă. În schimb, zicem noi, epigrafia a contribuit mult la lămurirea unor aspecte ale istoriei economice, administrative și militare a provinciei. Ea a adus contribuții importante la un domeniu cu totul ocolit de cartea lui I.I.R.: romanizarea, materializarea lingvistică a contactului cultural daco-roman, specificul, caracteristicile și inovațiile limbii latine provinciale din Dacia, transformările prin care a trecut această limbă, *fonetismul etc. etc.*

În ce privește arheologia, această știință auxiliară este cu totul nedreptățită de formularea mai sus citată și, după modul cum au fost înțelese și folosite rezultatele ei, se pare că a rămas o enigmă pentru I.I.R. Începînd de la a lui C. Daicoviciu *La Transylvanie dans l'antiquité* (1945) arheologia românească a căpătat o metodă, o concepție de lucru. Ea s-a orientat spre căutarea și adunarea dovezilor privind continuitatea (în general), spre alcătuirea unui fond documentar amplu și serios pentru demonstrarea etapelor etnogenezei (civilizația dacilor, romanizarea Daciei, continuitatea dacică în provincia romană, contribuția dacilor la aspectul general al civilizației daco-romane, continuitatea daco-romană după 271 e.n. etc.). *Contribuțiile arheologiei — așa puține cum sînt încă — constituie singurele elemente palpabile ale procesului istoric al etnogenezei.* Nimeni nu mai așteaptă izvorul minune care să explice în scris acest proces. Datele arheologice de care dispunem astăzi s-ar fi cerut plasate, într-o carte ca a lui I.I.R., cu explicații detaliate, cu interpretări pertinente pentru fiecare din cele trei etape ale procesului la care se referă și I.I.R. în amintita carte. Se vede însă că realizările arheologiei i-au scăpat lui I.I.R. care nefiind arheolog și neînțelegînd metodele de lucru ale acestei științe, nu a înțeles nici schema demonstrației arheologice nici pînă acum. Cel puțin ceea ce a afirmat în legătură cu arheologia și modul cum apar folosite în cartea sa datele arheologice nu lasă loc unei alte interpretări.

Lucrarea lui I.I.R. include pentru această parte istorică (ca, de altfel, și pentru cea lingvistică) și unele trăsături care nu-i erau caracteristice autorului sau mai precis pînă în ultimii ani nu s-au făcut vizibile. *Ne referim la neglijarea citării complete, corecte și cronologice, la inițierea unui sistem de citare preferențială și chiar sentimentală (după simpatia sau antipatia față de autor) la lacunele de transformare numeroase și curioase.* Prezența acestor trăsături ne face să ne întrebăm dacă ele sînt de atribuit autorului în întregime, sau, măcar în parte, trebuie să le punem pe seama manierei cu care redactorii comprimă sau restrîng, după situație, unele texte științifice.

Pentru ca cele afirmate de noi să nu rămînă simple formulări nejustificate vom expune mai jos lacunele lucrării, împărțite în mai multe grupe: I. lacune de informare și lipsuri la citare; II. afirmații contradictorii; III. greșeli de concepție istorică; IV. greșeli de exprimare.

I. Lacune de informare și lipsuri la citare

a) Lipsuri la citare

1. Una din cele mai vizibile și mai simțite lipsuri în partea lingvistică a cărții lui I.I.R. constă în eludarea și nefolosirea literaturii privind lingvistica romanică. Am aminti mai întîi cartea lui C. Tagliavini „*Originile limbilor neolatine*” (București, 1977) unde s-a prezentat o sinteză amplă și de principiu a schemei generale de formare a limbilor neolatine. Cartea include și problemele privind substratul (în principiu și pentru fiecare limbă în parte) (p. 65—120) explicînd chiar și exagerările pe această linie. C. Tagliavini (ca și mulți alții) nu are încredere în metoda de lucru a lui I.I.R., iar rezultatele obținute prin această metodă le consideră nesigure (op. cit., p. 113, nota 174; 120) din cauza sistemului bazat pe reconstrucții indoeuropene. Probabil, că acesta este motivul pentru care I.I.R. s-a supărat pe el (C. Tagliavini) și îl menționează o singură dată nesemnificativ ca „italianul Tagliavini” (p. 282). Faptul că nu a citat cartea lui C. Tagliavini, face ca de multe ori idei, păreri explicate deja bine acolo să reapară în cartea sa destul de confuz. Aș menționa doar cîteva din observațiile lui C. Tagliavini referitoare la substrat, mult mai bine și mai clar formulate decît la I.I.R.: (p. 70—71) „venind în contact cu idiomuri diverse [limba latină] exercita și

în același timp suferea o influență mai mult sau mai puțin însemnată"; „latina, deși era relativ unitară în mica sa patrie primitivă de origine, trebuia să se diferențieze treptat în diversele regiuni"; (p. 71) „Atita vreme cit legătura politică cu centrul era strînsă, aceste diferențe au trebuit să fie limitate; cînd în urma evenimentelor politice această legătură s-a slăbit și s-a rupt cu totul, diferențele s-au accentuat"; „că latina însăși a suferit o influență considerabilă din partea idiomurilor popoarelor supuse este un fapt confirmat". Analiza făcută de C. Tagliavini problemelor legate de substrat, chiar dacă e succint expusă și poate simplist prezentată — față cu vederile lui I.I.R. — reprezintă o teorie acceptată și aplicată de mai toată lumea lingvistică.

2. (p. 143—144): vorbind despre limba latină adoptată în provincii ar fi trebuit citate și comentate informațiile din cartea lui H. Mihăescu „*Limba latină din provinciile dunărene ale Imperiului Roman*" (București, 1960) și varianta ei mai recentă în limba franceză „*La langue latine dans le sud-est de l'Europe*" (București—Paris, 1978). Trebuiau redat aici constatările autorului în legătură cu inovațiile, trăsăturile specifice, formele fonetice noi sau cele lexicale ale limbii latine din Dacia (sau zona mai largă din care face parte). H. Mihăescu este citat la p. 68, la cap. IV/3 și în alte locuri numai pentru cuvintele romanice comune cu albaneza. Niciodată însă nu a fost citat pentru fondul adevărat al cărților sale. Nici nu mai vorbesc de faptul că aici trebuia citat și S. Stati (*Limba latină în inscripțiile din Dacia și Schytia Minor*, București, 1961) pentru observații similare asupra limbii provinciale. Comentariul asupra specificului limbii latine provinciale, fonezismul ei, etc. i-ar fi dat soluții mai bune pentru problema etnogenezei.

3. (p. 68): nu este deloc citată lucrarea lui A. Vraciu (*Limba daco-geților*, Timișoara, 1980). Cu toate lipsurile ei — referitoare mai ales la fondul lexical propriu-zis — ea cuprinde un istoric al cercetărilor și un comentariu asupra valorii cuvintelor autohtone, ce nu puteau fi neglijate.

4. În legătură cu etnogeneza ar fi fost de citat sinteza scrisă de C. Daicoviciu, E. Petrovici și Gh. Ștefan „*La formation du peuple roumain et de sa langue*" (București 1963), mai ales p. 34—38 sau Al. Graur cu lucrarea *Formation of the romanian language* (în *Footnotes to the romanian history*, I, București, 1975, p. 24—31).

5. În general i se poate reproșa faptul că nu a folosit sau citat nici o lucrare teoretică generală de lingvistică romanică și foarte puține lucrări de filologie romanică. Aș menționa aici pe cea mai la îndemînă I. Jordan—M. Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965, unde se analizează raportul dintre latină și „autohtonă"; nu este citată nici cea mai recentă ediție a „*Istoriei limbii române*" (1978) de Al. Rosetti, deși în aceasta sînt explicate mai pe larg schimbările suferite de limba latină pe teritoriul de formare a limbii române, inovațiile ei fonetice la contact cu limba dacică. Numărul de cuvinte acceptat de Al. Rosetti ca autohtone a crescut considerabil (în ciuda afirmației lui I.I.R. de la p. 59—60).

6. (p. 146): vorbind despre „o analogie din Romania apuseană" I.I.R. nu citează nimic din literatura care i-a oferit date pentru analogie. În schimb scrie că A. Philippide a fost singurul care s-a gîndit să compare elementele autohtone din română cu cele din alte limbi romanice. Afirmația este nejustificată și incompletă. Chiar și I. Jordan și M. Manoliu (*op. cit.*, p. 265—266) fac o astfel de comparație.

b. Lipsuri de informare

1. (p. 7): afirmă despre D. Cantemir că pare a fi primul care a semnalat existența unor cuvinte dace în limba română. Trebuie menționat și faptul curios la D. Cantemir care în cap. I din *Descrierea Moldovei* și în *Hronicul vechimii moldovlahilor* (ediția Gr. Tocilescu, 1901, p. 104) este de acord cu exterminarea geto-dacilor, iar la p. 217 (din prima carte) vorbește chiar de o retragere totală, dar vremelnică la 270 e.n.?

2. În schimb ar fi trebuit menționat istoricul sas Georg Soterius (mort la 1728), se pare într-adevăr primul care a susținut că poporul român s-a născut din contopirea dacilor cu romanii și care a subliniat existența unor resturi de limbă dacică în limba română (cf. A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 226; idem, *Daco-romano saxonica*, București, 1980, p. 123—129). Tot aici era de amintit și un alt istoric sas Andreas Wolf (1780) care, vorbind despre fondul roman al limbii române, arăta că în cursul etnogenezei sale

s-au păstrat și adăugat substraturi tracice și slave (cf. A. Armbruster, *Daco-romano saxonica*, p. 145).

3. Dacă pe cei de mai sus i-a uitat sau i-a neglijat, în schimb face o mare nedreptate lui Naum Rîmniceanu. Citez după St. Bezdechi (*Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Rîmniceanu*, Cluj—Sibiu, 1944, partea I, p. 51): „din cele 10 părți în care s-ar împarte elementele componente ale graiului nostru...” „patru părți ale limbei sunt latine, două părți sunt italiene deși corupte și acestea ca cele mai de sus, o parte și jumătate din limba bulgarilor și a sîrbilor dintr-o continuă învățare a cărților și a contactului, coruptă și aceasta, iar jumătate de parte constind din diferite limbi mai ales din numirile străine ale comerțului”. Este o formulare frumoasă, care dovedește o apreciere dreaptă și chiar reușită, ca și cunoștințe relativ întinse de lexic. Sigur că astăzi ea poate fi emendată. Cu această formulare Naum Rîmniceanu nu poate lipsi dintr-un istoric al substratului limbii noastre.

4. (p. 33): nici chiar stolnicul C. Cantacuzino nu trebuie uitat, fiind și el printre primii care au sugerat o componentă dacică a poporului român (cf. *Cronicari munieni*, I, București, 1961).

5. (p. 39): I. Budai-Deleanu nu admitea numai posibilitatea unor simple relații între daci și romani. El a susținut existența unor astfel de relații. Pentru a demonstra această ipoteză el cita în sprijinul său afirmațiile altor istorici, printre care sasul Michael Lebrecht (cf. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 143; după I. Pervain, *I. Budai-Deleanu. Scrieri inedite*, Cluj, 1970; ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de... p. 187—188): „măcar că dațienii erau potrivnici și îi ura, totuși mulți dintr-înșii prin căsătorii se înfrăținesc cu romanii și cu prilejul de obște al ieșirii Romanilor din Dacia au rămas pe loc”.

6. (p. 184): în legătură cu ceramica dacică nu trebuia ocolită citarea lucrărilor lui C. Daicoviciu (cf. *AISC*, 3, 1936—1940; *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 120) primele care au menționat și interpretat prezența ceramicii romane în castrele, orașele și așezările provinciei. D. Protase a completat documentația pînă la nivelul anului 1966. După această dată descoperirile au fost strînse de N. Gudea (pînă în anul 1974) care le-a comentat (cf. *Limes 10 Xanten*, 1974, p. 325—329). Curioasă mi se pare în acest sens afirmația de la p. 184 unde I.I.R. susține că populația dacică a fost supusă unor deplasări limitate („din punctele ori zonele evacuate unde s-au ridicat și orașe romane”). Această afirmație contrazice tot ce a afirmat I.I.R. în legătură cu ceramica dacică. Trebuie să subliniem că arheologii susțin tocmai inversul situației. Căci ceramica dacică de epocă romană a apărut și acolo unde înainte nu avem urme dacice. Este cazul majorității castror (dacă nu chiar a tuturor), cea mai mare parte din orașe etc. Vorbind însă despre ceramica dacică nu trebuie să cădem în extrema cealaltă. S-au păstrat, e adevărat, materiale dacice, dar proporția lor este mică (2—5%) și este vorba numai de anumite forme de vase, relativ bine definite. Chiar și în mediul rural — despre care I.I.R. afirmă că este dacic! — cantitatea de ceramică lucrată cu mîna în manieră dacică este mult mai puțină în comparație cu ceramica provincială (cf. D. Protase, *Cimitirul de la Soporul de Cîmpie*, București, 1980). Mai trebuie subliniat că, vorbind despre unitățile auxiliare formate din daci, trebuia citat C. Daicoviciu (*La Transylvanie*, 1938; etc.).

7. (p. 199, nota 70): în legătură cu fișa de teren reocupată de Imperiul roman la nordul Dunării în secolul IV e.n., în afară de literatura citată care se referă numai la Oltenia (!!) trebuiau citați M. Macrea (*Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 464—468) și, mai ales, E. Chirilă și colab. (*Drei Münzhorte aus dem Banat 4 Jh.*, Timișoara, 1974, p. 94), care au încercat demonstrarea cu argumente (la fel de tari ca pentru Oltenia) posibilitatea reocupării Banatului sau a unei bune părți din el la Imperiu în secolul IV e.n.

8. (p. 203, nota 2): „K. Horedt comunicare verbală 1958”. Dar între timp K. Horedt a scris: „*Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958 (plus o variantă în limba germană a acestei lucrări), și cîteva articole mai mici în legătură cu același subiect. Toate analizează și explicau mai bine decît comunicarea verbală dovezile continuității pentru Dacia intracarpatică. Aș sublinia că bibliografia referitoare la această temă nu depășește — cu excepția unei singure lucrări — anul 1968. Excepția însă este citată prin alipire lîngă titlurile vechi, fără ca datele ei să fie folosite.

9. (p. 203): vorbind despre cercetările arheologice din castrele Daciei menționează numai săpăturile pînă în anul 1961 ca și cum după această dată nu s-ar

mai fi cercetat castre. Oare așa să fie? Nu cumva abia după 1961 au început cercetări mai sistematice și mai numeroase în castre? Nu cumva abia după această dată avem planuri sistematice de castre, cu organizarea interioarelor, probleme de faze, arhitectură etc. etc.? Eu afirm că abia după 1961 (ca să luăm data la care s-a oprit I.I.R.) se poate opera cu datele despre castre din punct de vedere arheologic și mai ales după această dată au apărut evidente o serie de aspecte cronologice, istorice și tehnice care nici măcar nu erau întrevăzute în 1961.

Aș sublinia aici că afirmația lui I.I.R. referitoare la faptul că în castre nu sînt urme concludente postaureliene (p. 203) este falsă! Descoperirile de la Moigrad (monede, inscripție creștină), Comalău (fibule), Mehadia (monede), Bologa (inel), Sărățeni (inmormintări), Veșel (obiecte, fibule și monede), Jupa (construcții și monede), Turda (monede, fibule), Cristești (monede), Cincșor (monede) etc., arată cu totul altceva. Ba mai mult, în castrul de la Jupa a apărut și un tezaur cu piese din secolul IV e.n. (vezi E.Chirilă și colab., *op. cit.*).

10. (p. 205): în legătură cu materialul monetar datat după 271 e.n. explicațiile și datele sînt expuse aproape amatoricește. Sigur că nu se poate pretinde unui nespecialist în numismatică cunoașterea întregii literaturi numismatice și, mai ales, o viziune de sinteză asupra circulației monetare postaureliene în Dacia. Dar a susține că monete postaureliene s-au găsit doar la „Ulpia Traiana, Alba Iulia, Turda, Cluj, Cristești etc.” ... „Iernut pe valea Mureșului” și a limita comentariul istoric la simpla lor prezență este astăzi inadmisibil. *De fapt nici aici limita de informare nu depășește anul 1967!* Pentru această parte trebuia prezentată o listă (un tabel) al localităților cu descoperiri, împărțite în două grupe: localități romane provinciale unde circulația monetară a continuat și localități unde apar numai descoperiri monetare post 271 e.n. Localitățile din ambele grupe sînt cu zecile (cf. Protase, 1966, pp. 158—184; E. Chirilă și colab., *op. cit.*, E. Chirilă și colab., *Tezaure și descoperiri monetare în Muzeul orașului Sighișoara*, Sibiu, 1972; O. Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia traiană subcarpatică*, Craiova, 1976; vezi, mai recent și E. Chirilă și colab., *Tezaure și descoperiri monetare în Muzeul județean Mureș, Tg. Mureș*, 1981). În afara descoperirilor monetare izolate și a tezaurilor mai demult cunoscute trebuiau semnalate o serie de depozite și tezaure nou descoperite: Bistrița, Laslea, Gherla (E. Chirilă și colab., în *ActaMP*, III, 1979, p. 525). Nici nu mai vorbesc de faptul că I.I.R. nu a sesizat tocmai acele caracteristici ale circulației monetare postaureliene care sînt legate și explică o fază importantă a etnogenezei: continuitatea etnică postaureliană (continuitatea neîntreruptă aproape a circulației monetare, continuitatea folosirii monetei romane ca instrument de schimb tocmai pe vechile vetre de locuire provincială, mutațiile economice și sociale survenite în epoca post 271 e.n., structura tipică provincială a circulației din fosta Dacie în raport cu teritoriile locuite de barbari etc. etc.). Toate acestea sînt caracteristici importante pentru continuitatea vieții în forme romane, atestînd, deci, tocmai forța și mecanismul romanizării și, deci, cristalizarea formelor proprii ale romanității carpatice. Era de ajuns să compare situația circulației monetare din fosta Dacie cu situația similară din teritoriile locuite de barbarii sarmați (cf. D. Gabler, în *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, 1975, p. 98) pentru a demonstra etnicul populației din fosta provincie și caracteristicile vieții ei.

11. (p. 204, nota 3): în legătură cu creștinismul daco-roman I.I.R. se citează pe sine (cu repertoriul din anul 1958) și *Istoria României* (editată în anul 1960). Lista obiectelor creștine apare incompletă, neorganizată (aproape numai piesele din anul 1958 la care se adaugă, disparat, câteva din descoperirile noi cu bibliografia respectivă). Piesele nu sînt clasificate, nu sînt așezate cronologic, iar comentariul asupra lor (istoric sau lingvistic) lipsește cu desăvîrșire. Numărul descoperirilor, grupele de piese, proveniența lor permiteau în anul 1980 o analiză mai profundă, exploatîndu-se aspecte economice, sociale și spirituale mult mai semnificative. Datele oferite de I.I.R. sînt depășite cu mult nu numai prin numărul mărit al descoperirilor (aproape dublu) cît și, mai ales, prin posibilitățile de interpretare. Un simplu repertoriu și enunțarea faptului de continuitate nu mai sînt astăzi soluții. Bibliografia în legătură cu creștinismul daco-roman este lacunară. Nu sînt citați: C. Daicoviciu, M. Macrea, D. Protase (*op. cit.*, p. 141—153), iar I. Barnea cu cele trei repertorii recente ilustrate ale sale nici nu este amintit (cf. *Corsi di cultura ravennate e bizantine*, Ravenna, 1971; *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977; *Arta creștină în România*, I, București, 1979).

12. (p. 204): „descoperiri mărunte care (deși nu pot fi considerate în aceeași măsură creștine) se datează în intervalul de timp amintit. De la Alba Iulia și Cluj se cunosc multe exemplare din așa-zisele fibule „cu capete de ceapă”. Să fie oare aceste fibule „într-o oarecare măsură” creștine? Poate, dar ar trebui ca I.I.R. să ne spună de unde deține această prețioasă informație. *Căci dacă ar fi așa cum afirmă dînsul, problema creștinismului daco-roman ar fi rezolvată definitiv.* Astfel de fibule avem în fosta Dacie în numeroase localități (dar pe care I.I.R. nu le cunoaște) și în cantități relativ mari: orașe (Sarmizegetusa, Alba Iulia, Cluj, Moigrad, Turda), castele (Comalău, Turda, Moigrad), așezări (Ațel, Făgăraș, Hălmeag, Sopor, Obreja etc., cf. I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 275—320).

13. (p. 203—204): vorbind despre locuirea orașelor în epoca postaureliană pomenesc numai Ulpia, Apulum, Potaissa și Napoca. Această listă este incompletă. În afara acestora mai trebuiau amintite Moigrad, Jupa, Ampelum, Romula dar și o serie de „țirguri” (localități mai ridicate): Vețel, Slăveni, Cristești etc. (cf. D. Protase, în *Dacoromania*, I, 1975, p. 51). În al doilea rînd, situația locuirii postaureliene este mult mai complexă decît apare la I.I.R. La Napoca, de pildă, apar post 271 e.n. trei centre diferite de locuire daco-romană: în fostul oraș roman (înmormîntări, reconstrucții monede, cf. I. Hica, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 221), în Mănăstur (așezare, cuptor, monede, cf. E. Chirilă, *ActaMP*, II, 1977, p. 53), în Becăș (bordeie, monede). La Potaissa situația se prezintă cam tot așa; în afară de monede mai sînt înmormîntări și mai multe grupe de obiecte romane tîrzii provenind din Imperiu (cf. M. Bărbulescu, în *Potaissa*, II, 1981, p. 161—167).

În general, istoria postaureliană este tratată simplist, menționîndu-se diversele dovezi de continuitate. Istiografia nu poate însă rămîne la infinit în acest stadiu al interpretării. Problema nu se mai pune acum la a face dovada continuității. Astăzi s-a trecut deja la studierea aspectelor detaliate ale vieții fie economice, fie sociale din fosta provincie.

14. (p. 208, nota 12): pentru datele oferite de Priscus Panites trebuia citat nu I.I.R., ci *FHDR*, II, p. 215 sq. sau în cel mai rău caz G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, VIII, București, 1936 — Ambasaderele lui Priscus.

15. (p. 189): vorbește despre dacii liberi fără a aminti studii de bază pentru acest subiect, ca M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 171—200; cf. și o variantă în l. franceză a acestui studiu (Praga, 1966); E. Dörner, *Die freien Daker zwischen den Flüssen Mureș und Criș*, în *VII Internationales Kongres für Vor- und Frühgeschichte*, Praga, 1966; S. Dumitrescu—T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit, Satu Mare, 1967*; Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes II—III-e siècles à la lumière des fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 177; Gh. Bichir—Eug. Popescu, *Cercetările de la Mătăsaru și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale a dacilor liberi*, în *StComPitești*, I, 1968, p. 85 sq.; idem, *Cultura carpică*, București, 1973; S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974, p. 23—62 etc.; Gh. Bichir, *Dacii liberi în secolele II—IV e.n.*, în *Revista de istorie*, III, 1980, p. 443—469. În general, pentru epoca postaureliană informațiile lui I.I.R. s-au limitat la lucrarea lui D. Protase (*Problema continuității în Dacia...*, București, 1966). Dar și datele acestei lucrări au fost preluate trunchiat. Adaosurile sînt foarte puține. Lipsesc lucrări ca: C. Preda, *Circulația monetelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în *SCIV*, 23, 3, 1972, p. 375—415; L. Bărbu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V e.n. Cimitirul de la Bratei*, București, 1973; L. Bărbu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979; M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în *Potaissa*, II, 1980, p. 161—187; E. Chirilă—N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea Daciei (275—380 e.n.)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 123—154, ș.a.

Se poate spune deci că și în acest caz informația este în întîrziere cu 10—15 ani.

II. Contradicții

1. (p. 143): „Ar fi absurd a ne imagina că latina ar fi adus din afară, luate de la alte populații provinciale, vocabule de factură indoeuropeană neromana (sa-tem)”. Afirmatia aceasta mi se pare... absurdă și contrazice chiar propria-i „teorie” în legătură cu romanizarea. În Dacia s-a practicat o colonizare oficială cu

elemente romanizate din tot Imperiul roman. Avem atestate în provincie grupuri mai mari sau mai mici de dalmăți, pannoni, dardani, sirieni, illiri etc. Tocmai de aceea li se acordă un rol de factor în romanizarea dacilor pentru că ei veneau în Dacia deja romanizați (vezi și I.I.R., p. 89). Aceasta înseamnă teoretic că și ei au putut păstra în limba latină pe care o vorbeau vocabulele autohtone (dalmate, illire, pannonice etc.) pe care le-au adus cu ei în Dacia. Ceea ce susținem noi aici nu e chiar nou. C. Tagliavini (op. cit., p. 73) scria: „coloniștii romani nu aduceau în provincii latina pură”... (p. 90) „sînt cuvinte celtice atestate pe întreg teritoriul romanizat din Imperiu (din Portugalia pînă în România)”. Afirmatia de mai sus a lui I.I.R. vine în contradicție chiar și cu ce a afirmat dînsul la p. 153: „nu este posibil ca factorul ilir să fie străin de procesul sintezei etnolingvistice”.

2. În legătură cu cele de mai sus intervine o contradicție. La p. 234, reproducînd un text după E. Petrovici, I.I.R. scrie că „romanii au contribuit cu foarte puține elemente etnice propriu-zise la formarea deosebitelor popoare de limbă romanică”. Nu știu dacă acest citat trebuia preluat cu atîta siguranță. La p. 144 scrie, dealtfel, că „romanii erau desigur o minoritate”. Pentru provincia Dacia, cel puțin, socotim că aceste afirmații nu se prea potrivesc. Nu se potrivesc, de altfel, nici cu ceea ce I.I.R. scrisese deja la p. 172 „populația Daciei (n.n. preromane) suferise grave pierderi”. Un calcul simplu ne arată o altă situație. Dacă admitem pentru Dacia preromană o populație de circa 500.000 locuitori (cf. C. Dai-coviciu, *Istoria României*, I, București, 1960, p. 267) și apreciem pierderile de război la cel puțin 150.000 locuitori, rămîne o populație de 350.000 daci. Dacă la această populație (care este pentru întreaga Dacie preromană, deci, pentru teritoriul provinciei este mai mică) se aduc cel puțin 65.000 soldați (cifră aproape dublată de sotiile și copiii lor) și cel puțin 150.000 de coloniști — pentru un teritoriu mult mai mic decît Dacia preromană — ajungem la o cifră sensibil apropiată, care arată că și aportul etnic roman trebuie luat în considerare.

Dar I.I.R. putea face o comparație și mai simplă, care îl ducea la același rezultat. O simplă privire aruncată peste cea mai completă hartă a Daciei preromane arată un număr de circa 80 localități. În același timp harta provinciei Dacia arată peste 400 (cf. D. Protase, în *RRH*, VIII, 1, 1969, p. 3—14). Nu trebuie uitată nici rularea prin lăsare la vatră a militarilor, adică faptul că tot la 20 de ani întreg efectivul armatei din provincie se elibera. Chiar dacă numai jumătate din acest efectiv (veterani) rămînea în Dacia, tot s-au mai adăugat în cîteva prime generații zeci de mii de străini la populația autohtonă.

3. (p. 236): „Pentru întreaga Romania orientală rămîne parțial valabilă constatarea făcută la 1881 cu privire la populația din Dacia carpatică: în aceste ră-mășițe ale populației romane sau romanizate nu trebuie să-ți imaginezi purtători de cultură din partea cărora să fi putut pleca vreo influență culturală asupra popoarelor care după evacuarea oficială a țării de către romani s-au așezat aici”. Afirmatia este gravă. Ea vine în contradicție cu toată istoria romanizării și cu datele obținute pe cale arheologică (cf. D. Protase, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 182). Ea contrazice chiar ceea ce a încercat să refacă dînsul (I.I.R.) mai jos (pe aceeași pagină 236) „după o regrupare și cristalizare social-politică (acea populație rustică) a exercitat o influență largă în cultura materială și spirituală a popoarelor emigrate”.

4. (p. 144): „cum au putut ele [cuvintele autohtone] pătrunde în limba „romanilor” stabiliți aici?” se întreabă I.I.R. „Firese ar fi fost ca aceștia să le fi împrumutat de la localnici, ceea ce însă este greu de imaginat”. Afirmatia aceasta apare de neînțeles. Și, de fapt, tot ceea ce urmează pe această pagină după ea este tot atît de confuz și înflecit. De unde să fi luat „romanii” cuvintele autohtone dacă nu de la localnici? Ori le-au adus cumva cu ei din sud, de la tracii din Balcani? Reapare iar faptul că I.I.R. nu a înțeles ce înseamnă romanizarea și drept urmare complică în așa fel interpretarea acestui proces încît el însuși nu mai poate explica anumite părți ale acestuia.

5. (p. 145): „substratul lexical preroman este (în română) mai puternic ca oriunde”. Oare așa să fie? C. Tagliavini scria (op. cit., p. 100): „influența substratului celtic, care este cea mai serioasă din domeniul romanic, nu se limitează doar la urme lexicale, ci se extinde la tendințe fonetice, la elemente formative și la compunerea cuvintelor”. S-ar putea ca I.I.R. să fi avut în vedere lexicul (p. 148) și nu aspectul cantitativ, unde apropierea cu fondul celtic sînt evidente. Dar I.I.R. nu menționează astfel de lucruri pentru substratul autohton din limba noastră (p. 244—245), deci, nu poate fi chiar așa.

6. (p. 191): „viața agrară și în special cea păstorească, desfășurându-se peste tot [în Dacia romană] și întotdeauna în forme arhaice, conservatoare mereu aceleași (cu foarte puține adausuri...)”; (p. 194): „unde [Dacia romană] formele economice și cultura materială... au continuat să rămână aproape aceleași, pe bazele și cu îndeletnicirile arhaice [...] cu unelte vechi și practici ancestrale...”; (p. 185): „ceramica dacică rudimentară lucrată cu mîna, se menține în provincie începînd din Latène-ul dacic tîrziu”. Astfel de formulări apar cu totul opuse celei de la p. 204 „lucrarea pămîntului și exploatarea bogățiilor naturale se făcuse în forme specific romane” (vezi și p. 188, unde a preluat de la D. Protase alte formulări opuse celor de mai sus). Mai mult, astfel de formulări sînt exagerate și neadevărate. Nu se poate concepe menținerea unor forme arhaice de viață, predominante, de vreme ce ai acceptat romanizarea, care înseamnă pătrunderea transformărilor, a inovațiilor peste tot, în toate domeniile vieții, chiar și în cele mai elementare. Dacă ar fi fost așa cum scrie I.I.R. ar fi însemnat păstrarea în întregime a terminologiei dacice în aceste domenii. Or se știe că lucrurile stau cu totul altfel (cf. I. Jordan—M. Manoliu, *op. cit.*, p. 260). Dealtfel, chiar și I.I.R. (p. 244—245) dă pentru aceste domenii de activitate numai cîțiva termeni autohtoni. *Situația din limbă nu înseamnă oare că latina a pătruns în aceste domenii de activitate ca urmare a unor transformări economice de fond, de organizare, care au distrus vechile „structuri ancestrale”?* Cercetările arheologice efectuate în așezările rurale din provincie au arătat clar modificările produse post cucerire: schimbarea în parte a modului de locuire, modificări de organizare, apariția unui sistem nou de construcție, pătrunderea unor unelte mai moderne, modificarea aproape în întregime a ceramicii utilizate etc. (cf. D. Protase, în *RRH*, VIII, 1, 1969, p. 9; idem, în *Banatica*, I, 1971, p. 93—104). În orice așezare dacică din epoca romană raportul între ceramica romană provincială și cea dacică este de cel puțin 90%—10%. ba poate chiar mai mare. Chiar și în viața pastorală s-au petrecut modificări de fond, de structură. Am să dau un exemplu la întîmplare: analizele osteologice efectuate pentru castrul de la Bologa (jud. Cluj) de P. Georgescu și colectivul său de lucru (Institutul Agronomic din Cluj-Napoca) au arătat clar că după cucerire s-a petrecut înlocuirea rasei primitive de bovine autohtone cu rasa superioară adusă de romani. De asemenea, a fost constatată apariția unor metisi, dovadă clară a sistemului de ameliorare al raselor practicat de coloniști” (cf. *ActaMP*, III, 1979, p. 427—447). Un asemenea proces (căci cazuri similare au mai fost identificate) explică în bună parte și latinizarea terminologiei pastorale, mai ales dacă ne gîndim că procese similare s-au putut petrece și cu alte specii de animale.

7. (p. 200): afirmația că „sub stăpînirea triburilor barbare în migrație a rămas numai pătura rustică” și nota 72 „după dezagregarea organizării municipale, a decăderii și dispariției orașelor [...] acestea nu mai puteau juca nici un rol în viața fostei provincii”, apar opuse celei de la p. 203 „centrelor urbane continuă să fie locuite în forme modeste și în secolul următor (după anul 271) cel puțin pînă la invazia hunilor”. Primele două citate nu constituie numai exagerări evidente ci și greșeli. Nu trebuia uitat nici o clipă că mai ales la orase sau foarte aproape de ele au apărut toate urmele creștine (pînă în secolul VI e.n.); acolo au fost qasite cele mai multe din produsele romane tîrzii (fibule, opaițe, cercei, pandantive etc.); acolo se concentrează cele mai multe monede romane. Sîntem de acord că viața municipală s-a „dezagregat”, că orașele au început să decadă; însă în raport cu epoca precedentă; ele au continuat să concentreze mult timp încă elementele principale ale vieții economice: producția de ceramică, ateliere, circulația monetară, spre ele s-a orientat fluxul comercial, etc.

8. (p. 199): „încît și după 271, populația romanizată din zona Daciei carpatice avea legături continuu sau intermitente, dar destul de intense, cu romanitatea sud-dunăreană [...] și pe cale „oficială”. Cred că formularea poate fi emendată astfel: după 271 legăturile cu Imperiul roman au fost continue pînă la sfîrșitul secolului IV e.n., cînd — după dezastrul de la Adrianopole — Imperiul roman a pierdut pentru bună bucată de timp controlul graniței nordice. Legăturile au fost apoi reluate, dar din nou întrerupte de năvălirile hunice... etc. Ce poate să însemne „legături oficiale” sau „pe cale oficială” e greu de spus. Poate numai faptul că Imperiul a avut mereu tendința de a reveni.

9. (p. 91): „dar latina populară nu putea fi limitată la cercurile acestor elemente mai „răsărite” cu raporturi și rosturi de seamă în aparatul militar [...];

(p. 144): „ar fi greu de admis o influență atât de puternică din partea „barbarilor“ provinciali încât pătura cultă suprapusă a romanilor să fi primit numeroase și foarte importante cuvinte în limbă“. Afirmațiile mi se par cel puțin curioase. Este evident pentru toată lumea că limba populară nu este a cercurilor mai „răsărite“ sau „a păturii culte suprapuse“, deci, nu la acest nivel au intrat cuvintele dacice în limba latină și nu aici trebuie căutate.

10. (p. 199): „Dar oare „barbarii“ (goți, carpi sau alții, sarmați etc.) luând în stăpânire provincia printr-un aranjament cu comandamentul roman acceptau ușor să li se cedeze un teritoriu desertat complet de populația muncitoare?“; (p. 200): „schimbarea de regim de la 272—273“. În primul rând, teoria cedării provinciei prin „aranjament“ este de mult desuetă în istoriografia noastră (vezi Gh. Diaconu, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 195.; K. Horedt, în *SCIV*, 18, 1967, p. 575, 577—578, 579, 581). S-a precizat pe baze arheologice sigure faptul că goții nu au ajuns în Dacia decât în a doua parte a secolului IV e.n. și s-a contestat posibilitatea cedării prin aranjament a Daciei. Teoria unei cedări prin aranjament apare nouă la I.I.R. și pare preluată direct de la A. Alföldi (cf. *Siebenbürgen in Altertum*, Budapesta, 1940, p. 91; idem, în *CAH*, XII, 1939, p. 150—153). În al doilea rând, această teorie este contrazisă de I.I.R. la p. 205 unde scrie „numai după dislocarea carpilor în jurul anului 300 goții înaintază spre apus în fostele teritorii ale acestora“.

11. (p. 234): „românii nu au din latinitatea antică altă moștenire decât structura gramaticală a limbii, unica legătură cu lumea romanică“. Mi se pare, de asemenea, o afirmație curioasă și chiar periculoasă și tot atât de exagerat antilatinistă ca și multe alintite mai sus. Dealtfel, se pare că I.I.R. a împrumutat-o direct de la „italianul“ Olschki (cf. *Dacoromania*, VIII, p. 279—280), criticat la vremea lui vehement de S. Pușcariu; vezi și C. Tagliavini (*op. cit.*, p. 453, nota 464). Se pare însă că am moștenit mai mult limba decât structura gramaticală, limbă pe care am particularizat-o. La fondul principal de cuvinte, la fonetică se mai adaugă și religia, anumite tradiții, sărbători, terminologie juridică de bază etc. etc. (vez. P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 172—173).

III. Greșeli de metodă și de concepție istorică

1. Demonstrația istorică a unei cărți cu un asemenea titlu (chiar dacă s-ar fi limitat numai și numai la fondul autohton de cuvinte) trebuia să dezvolte trei părți esențiale, de care au fost și rămân legate dovezile privind procesele de limbă și etapele de formare a limbii și poporului român.

a. O primă parte trebuia să se refere la Dacia (teritoriile locuite de daci) înainte de cucerirea romană. Această parte lipsește din cartea lui I.I.R., căci ceea ce există la p. 76—77 nu are ponderea și organizarea cerută pentru problemele pe care le discută. Nu se poate concepe astăzi o evaluare și o explicare a persistenței fondului autohton de cuvinte fără să se prezinte (chiar schematic) istoria dacilor cu toate compartimentele ei: teritoriu, viață economică (producție, comerț, consum, circulație), viața și organizarea socială, cultura materială și spirituală. Numai o astfel de prezentare poate explica și justifica o anumită bogăție de cuvinte (lexic), existența unui idiom comun, dacă nu unitar, și poate justifica capacitatea de rezistență în fața latinei, deci, posibilitatea de a lăsa urme în limba nouă. A expune istoria Daciei preromane după bibliografia de la p. 76, nota 11, adăugând câteva lucrări la p. 79 nota 26, fără a le folosi de fapt, mi se pare un lucru curios, ca să nu zic străniu. Aici trebuiau neapărat citate și folosite — în afară de cele menționate în sus-numitele note — o serie de lucrări importante ca: I. H. Crișan, *Ceramica geto-dacilor*, București, 1969; C. Preda, *Monetele geto-dacilor*, București, 1978; acum mai nou I. Glodariu—E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979 și chiar alte lucrări de mai mică întindere (R. Vulpe, R. Tantău, M. Babeș etc.), dar care acoperă domenii diverse de activitate. Ceea ce ar fi trebuit să scoată I.I.R. din aceste lucrări, eliminând astfel o greșală de metodă, ar fi fost: a. precizarea ariei de locuire a geto-dacilor; b. densitatea și intensitatea acestei locuiri (aspecte demografice); c. caracteristicile locuirii; aspecte arhitectonice, legătura cu forme de relief etc.; d. precizarea principalelor elemente de cultură materială și spirituală cu caracterul lor unitar și specific; e. nivelul de dezvoltare al civilizației dacice în raport cu cea a tracilor sud-

dunăreni și apoi în raport cu civilizația elenistică și romană. Raportarea la aceste elemente i-ar fi permis precizarea unor trăsături ale limbii, care au stat la baza unității lingvistice și etnice a lumii traco-dace. Sublinierea unor astfel de trăsături era aproape obligatorie pentru a dovedi posibilitatea teoretică de a lăsa urme lingvistice pe tot teritoriul locuit astăzi de români.

b. O a doua parte a demonstrației istorice ar fi trebuit să explice situația dacilor din provincie, transformările care s-au petrecut în viața lor, modul și ritmul în care au fost pătrunși de civilizația romană cu toate aspectele ei, pe scurt: procesul romanizării în Dacia. Această parte pare prezentată mai pe larg (p. 168—194) dar cam la nivelul lăsat de D. Protase în anul 1966. Partea cu izvoarele, reliefurile columnei, unități militare formate din daci, toponimele sînt repetări arhicunoscute. Comentariul de la p. 187, privitor la relațiile directe între daci și romani aduce a romantism curat. Elementele de arheologie și numismatică (p. 183—184) sînt prezentate și interpretate deformat și simplist.

c. Cea de a treia parte a demonstrației ar fi trebuit să prezinte situația daco-romanilor pînă la contactul cu slavii. Este o parte atît de slab expusă încît putem spune că aproape că lipsește (cf. p. 203). Nu se prezintă nimic sistematic și cronologic, nici aria pe care se desfășoară evenimentele, nici diferențierile între diversele zone ale teritoriului de formare, nici etapele. Nu apar aspectele speciale ale vieții economice, sociale, aspecte din viața spirituală, date în legătură cu limba. Sînt pur și simplu enumerate o parte din dovezile arheologice (cu lipșuri, confuzii și erori). Semnificația lor istorică și mecanismul proceselor economice, sociale în epoca postaureliană a scăpat autorului.

2. Dar eroarea fundamentală care apare în mai multe locuri în lucrare constă în neînțelegerea procesului de romanizare. Acest fapt nu numai că nu i-a permis o explicare bună a procesului istoric, deci, și a modificărilor, mutațiilor din limbă, dar l-a dus pe I.I.R. — așa cum s-a văzut — la formulări confuze, greșite chiar, care amenință și puținul cîștig de pînă acum. În primul rînd, nu există la I.I.R. o definire clară: ce este romanizarea? Aceasta apare cînd ca proces social-istoric, cînd ca fenomen social-istoric (p. 88—89), fără a se remarca deosebirea fundamentală între cei doi termeni (cf. *Materialism dialectic și istoric*, București, 1964, p. 126). Voi cita cîteva formulări înainte de a comenta: (p. 88—89): „romanizarea este un proces social-istoric în primul rînd de natură lingvistică și culturală, mai puțin propriu-zis etnic”; (p. 88): „limba autohtonilor nu a fost integral înlăturată din latina populară”; (p. 95): „romanizîndu-se în bună măsură (în primul rînd limba și etnonimul „romanus”; (p. 198): „dacii își păstrează vechile așezări... romanizîndu-se numai prin limbă”; (p. 194): „pierzînd (populația autohtonă) în primul rînd factorul care era și este mai specific: limba”; (p. 194): „împunîndu-i în primul rînd limba”; (p. 194): „dacii își păstrează vechile așezări... romanizîndu-se numai mijlocul de expresie și comunicare: limba”; (p. 235): „(populațiile rurale autohtone) romanizate prin grai (limba cotidiană substituită) dar prea puțin prin forme de viață economică socială, culturală și politică”. La comentariul în legătură cu aceste formulări trebuie să subliniez mai întîi că definiția citată de la p. 88—89 a fost enunțată mai întîi de R. Vulpe (în prefața la cartea lui V. Pârvan, *Dacia*, București, p. 17) și apoi de C. Daicoviciu—H. Daicoviciu (în *Buletin informativ A.S.S.P.*, 1, București, 1977, p. 31). Bineînțeles, nici una din lucrările mai sus amintite nu au fost citate. În al doilea rînd, în legătură cu politica Imperiului roman față de popoarele cucerite există o axiomă asupra căreia toți istoricii au căzut de acord: „Roma nu-și impunea propria limbă; în general popoarele supuse erau cele care doreau să se ridice din punct de vedere cultural folosind latina” (C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 70—71). Ba mai mult, la paragraful 32. 1, 2 din *Digestele* lui Ulpianus, ne putem da seama chiar de aplicarea juridică a acestei axiome.

În al treilea rînd, o parte dintre formulările lui I.I.R. sînt total nepotrivite, ba mai mult, unele dintre ele (p. 235) pot fi luate chiar drept dovezi ale romanizării.

Deși m-am mai pronunțat în legătură cu conceptul de romanizare (vezi *Apulum*, XIII, 1975, p. 95—109) mi se pare util să repet aici cîteva lucruri. Le voi repeta mai ales pentru cei care au zîmbit atunci cînd am încercat să teoretizez romanizarea pentru Dacia, cei care nu au observat că acolo s-a folosit cea mai recentă bibliografie, ce aducea și integra teoretizările de la noi într-un circuit european.

Romanizarea trebuie privită ca un aspect cronologic al procesului numit aculturație sau interculturație (cf. R. Bastide, în *Encyclopedia Universalis*, I. Paris, 1971), proces care înseamnă și designează contactul între două civilizații. Romanizarea nu poate fi un fenomen pentru că este mult mai complexă. Ea este un proces istoric petrecut într-o perioadă bine determinată de timp, pe un teritoriu bine delimitat (statul roman), cu intensități diferite de la loc la loc în cadrul acestui teritoriu, definind contactul între civilizația romană și o puzderie de culturi sau așa-zise civilizații aflate în jurul ei, dar pe o treaptă mult inferioară de dezvoltare. Ea a însemnat înlocuirea, în primul rînd, a formelor de viață economică, socială, schimbarea în întregime sau aproape în întregime a ceea ce se numește cultură materială, a structurilor spirituale. Dar romanizarea nu a fost un proces unisens. S-a cedat dintr-o parte, dar s-a cedat și din cealaltă parte. Procentul cedărilor a fost direct proporțional cu forța civilizației respective. Procesul înlocuirii cuvintelor a fost evident ulterior începutului transformărilor din economie și viața socială și apoi s-a dezvoltat paralel cu aceasta. Înlocuirea limbii și apoi inovațiile noii limbi (tocmai datorită sintezei) reprezintă înclinarea practică a acestor transformări în fiecare compartiment în parte al vieții. Deci, înlocuirea limbii respective este doar materializarea acțiunii procesului, dar nu și procesul în sine. Cînd două limbi ajung în contact este firesc ca una să încerce să o înlocuiască pe cealaltă. Dar procesul de înlocuire este direct proporțional cu diferența dintre dezvoltarea economică, socială, cultura materială și cea spirituală a comunităților care vin în contact. Numai privită printr-o astfel de prismă poate fi înțeleasă și explicată romanizarea.

În cazul Daciei (ca și aproape peste tot, de altfel, în Imperiul roman) a cîștigat civilizația romană, cea mai puternică, cea care era susținută de o viață economică bine structurată, administrație organizată, o structură socială, o organizare bună a justiției. *Nimeni dintre cei care s-au oprit asupra romanizării nu a afirmat încă posibilitatea unei înlocuiri integrate, totale.* Persistența — nu rezistența — fondului autohton a fost o realitate peste tot acolo unde a acționat procesul de romanizare. Este, deci, normal ca persistența etnicului, a formelor sale de cultură materială și spirituală — oricît de mic ar fi fost procentul lor — să fi lăsat urme și în limbă. Deci, tracii, dacii sau alți autohtoni cucerți de romani, nu au pierdut în primul rînd limba, ci abia în ultimul rînd, după ce le-au fost modificate structurile economice, viața socială, cultura materială etc. Dacă — așa cum scrie I.I.R. — dacii și-ar fi păstrat nealterate formele arhaice de viață, așezările, uneltele ancestrale, ceramica etc. nu ar fi putut învăța limba cea nouă decît în cadrul unor cursuri de limba latină organizate intensiv!

3. (p. 195): „În primul rînd s-au dezorganizat viața urbană și producția meșteșugărească“. Eu nu cred să fi fost chiar așa. În primul rînd s-a dezorganizat viața și organizarea municipală. Viața urbană a continuat. S-au dezorganizat sigur administrația, finanțele, apărarea provinciei. Dar meșteșugurile au continuat. Dovezile aduse de arheologie în legătură cu continuarea funcționării unor centre de fabricat ceramică, ateliere, saline (?), continuitatea circulației monetare și a fluxului monetar spre anumite centre, contrazic prompt cele afirmate de I.I.R. Tocmai continuitatea producției meșteșugărești a permis păstrarea fațetelor roman provincial și culturii materiale din fosta provincie încă cel puțin 100 de ani după 271 e.n. A nega aceste dovezi arheologice înseamnă a te situa direct pe poziții neoroesleriene.

4. (p. 172): „spre a umple asemenea goluri... remediind depopularea parțială... a trebuit să fie aduși coloniști“. I.I.R. a uitat că la romani colonizarea avea cu totul alt scop decît simpla populare (cf. Fr. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Viena, 1951; vezi și A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1973). Aș zice că la romani colonizarea avea mai mult un scop politic, militar chiar, în nici un caz acela de a popula niște locuri nepopulate!

5. (p. 187): „localnicii [dacii] reduși la șerbie în cea mai mare parte“. Oare să fi existat șerbia și instituția ei în provincia Dacia?

6. (p. 185): vorbind despre ceramica fabricată în provincia Dacia I.I.R. face o împărțire interesantă și foarte curioasă: a. olărie daco-getică lucrată cu mîna...; b. olărie de factură romană... în a cărei compoziție o parte însemnată era ocupată de produse indigene mai vechi. *Reiese din această împărțire că aproape nu avem ceramică romană în provincia Dacia!!!* Este aici necesară o corecție radicală, de principiu: da, există aproape peste tot „olărie geto-dacică“, există și produse

ceramice hibride (rezultat al influenței reciproce dintre ceramica romană și cea dacică); procentul lor în totalul ceramicii cunoscute nu depășește 5—7% restul de 93—95% este ceramică provincială romană!

IV. Expresii nepotrivite

(p. 195—196): „și s-au surpat castrele, fortificațiile și alte construcții publice”; castrele și fortificațiile nu au fost construcții publice; (p. 196): „acțiunea corosivă și distructivă a intemperiilor vremii, a ploilor și frigului”; ploile și frigul sînt ele însele intemperii; (p. 179): „un specialist de azi în istoria militară J. Szilágyi”, dar cunoscutul specialist „de azi” a cam părăsit activitatea de prin 1960; (p. 304): „buton de garnitură” este de fapt cataramă; (p. 209): „barbarii la geți” etc.

Notele de mai sus, fie critice, fie încercînd să completeze anumite aspecte din cartea recenzată, au fost făcute mai mult pentru autor decît pentru cititorii cărții sale. Aspectele semnalate, deși uneori ar putea apare minore în raport cu importanța temei cărții, impietează prin suma lor asupra valorii ei. Dar dacă I.I.R. a văzut într-adevăr această carte ca o schiță preliminară pe care dorește să o îmbunătățească, punînd la contribuție toată erudiția sa, cred că va trebui măcar în parte, să preia sugestiile, observațiile și chiar criticile noastre.

NICOLAE GUDEA

Binder Pál, *Közös multunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről* (Trecutul nostru comun. Despre conviețuirea rurală și urbană a românilor, maghiarilor, germanilor și slavilor de sud în feudalism). Kriterion Könyvkiadó, București, 1982, 396 p.

Cercetarea conviețuirii diferitelor grupuri etnice în feudalism este o problemă destul de rar abordată în istoriografia noastră, deși, mai ales în ce privește istoria feudalismului transilvănean, este indispensabilă cunoașterea legăturilor ce s-au stabilit între poporul român și alte popoare așezate de-a lungul veacurilor pe pământul țării noastre. Cartea lui Binder Pál, apărută în limba maghiară la Editura Kriterion, caută să surprindă aspectele concrete ale conviețuirii românilor, maghiarilor, sașilor și slavilor de sud în satele și orașele din cele trei țări române în cursul secolelor XV—XVIII.

În prefața cărții sale autorul subliniază că cercetarea conviețuirii diferitelor grupuri etnice este o problemă a istoriei locale și că această conviețuire s-a realizat în feudalism la nivelul localităților rurale, al orașelor, al regiunilor și la nivelul unor state. Scopul cărții este de a prezenta conviețuirea românilor cu alte grupuri etnice, precum și conviețuirea între membrii acestor grupuri așezate pe teritoriul țării noastre, această conviețuire fiind urmărită doar la nivelul satelor și orașelor.

În „Introducere” (p. 8—56), se prezintă istoricul problematicei abordate, iar apoi se înfățișează multitudinea formelor de conviețuire ce s-au realizat în așezările de pe teritoriul țării noastre în cursul feudalismului. Conviețuirea diferitelor etnii pe teritoriul țării noastre este prezentată în cadrul modalităților conviețuirii etnice din Europa medievală, fiind prezentate aspecte ale conviețuirii diferitelor grupuri etnice, din localitățile cu populație mixtă din Slovacia, Ungaria și Croația feudală. După prezentarea analogiilor din Europa centrală și estică, autorul înfățișează problematica conviețuirii rurale și urbane din țara noastră, precum și problemele metodologice ce s-au ivit în studierea tematicii alese.

Pe baza coordonatelor stabilite în introducere, asupra cărora ne vom opri mai jos, autorul prezintă istoria acelor sate și orașe din Transilvania, Țara Românească și Moldova în care au conviețuit mai mult grupuri etnice, fiind surprinse aspecte ale apariției și dispariției, mecanismul funcționării acestei conviețuirii, precum și numeroase particularități locale. Într-un capitol aparte (p. 57—92) se relevă aspectele concrete ale conviețuirii etnice la nivelul satelor libere de pe Pământul Crăiesc și la nivelul satelor iobăgești de pe teritoriul comitatelor transilvane. Se prezintă conviețuirea româno-maghiară la Săcădate (jud. Sibiu), Budila, Teliu (jud. Brașov), cea româno-săsească la Avrig, Retiș (jud. Sibiu), Daneș (jud. Mureș), cea a românilor cu slavii de sud (bulgari) la Bungard (jud. Sibiu), conviețuirea maghiaro-săsească la Ticușu Vechi, Ungra, Jimbor, Satul Nou (Hălchiu) (jud. Brașov) și conviețuirea sașilor su slavii de sud la Rusciori (jud. Sibiu).

Un alt capitol (p. 93—248) tratează aspectele conviețuirii în orașele și târgurile din Țara Românească, Moldova, Transilvania și orașele miniere din Partium. Este urmărită conviețuirea româno-săsească la Cîmpulung-Muscel, Tîrgoviște, Rîmnicu-Vîlcea, Baia și Beclean, conviețuirea româno-maghiară la Tîrgu Trotuș, Adjud, Tecuci, Bacău, Huși, Hîrlău, Bîrlad, Vaslui, Hateg, Hunedoara, cea româno-săsească-maghiară la Suceava, Cotnari, Roman, Făgăraș, Cluj-Mănăstur, precum și conviețuirea maghiaro-săsească la Orăștie, Ocna Sibiului, Aiud, Șercaia, Reteag, Florești (jud. Cluj), Cluj-Napoca, Baia Mare, Baia Sprie.

Pentru o mai bună ilustrare și argumentare a problematicei abordate, autorul întocmește o destul de bogată „Anexă documentară” (p. 249—309), cuprinzând fragmente de documente, statute ale locuitorilor din așezările amintite, precum și numeroase liste de demnitari din aceste așezări, întocmite de autor pe baza unui material documentar în mare parte inedit.

Notele bibliografice (p. 310—372) ilustrează bogatul material documentar parcurs de autor, numeroasele lucrări de specialitate consultate, fiind făcute trimiteri la cele mai recente lucrări apărute în diferitele domenii ale istoriei.

La sfârșit cartea cuprinde un indice de localități cu denumirea română, maghiară și germană a așezării, indicarea unității administrativ-teritoriale de care a aparținut în evul mediu (comitat, scaun, ținut, județ), precum și apartenența administrativ-teritorială actuală.

Considerăm oportună abordarea unei asemenea teme, mai ales că această problemă a fost tratată doar tangențial în literatura de specialitate, deși, așa cum reiese și din această carte, epoca feudală a cunoscut numeroase aspecte ale conviețuirii și colaborării diferitelor grupuri etnice, ceea ce a atras bineînțeles și numeroase influențe exercitate reciproc atât în ce privește sfera culturii materiale, cât și a celei spirituale. Binder Pál a căutat să sintetizeze rezultatele obținute de cercetările de istorie locală, cartea sa cuprinzând însă multe aspecte noi ale istoriei așezărilor studiate, aceste noi aspecte fiind rezultatul unor cercetări efectuate în arhivele din țară și străinătate.

Cartea se axează în general pe prezentarea aspectelor concrete, ilustrate cu un bogat material documentar, ale conviețuirii diferitelor grupuri etnice, însă credem că prezentarea criteriilor pe care le-a stabilit autorul în introducerea cărții sale și pe care le-a avut în vedere în tratarea problematicii alese este importantă prin faptul că pot sluji ca exemple pentru o eventuală lărgire a ariei geografice unde s-au realizat legături între diferite grupuri etnice în cursul feudalismului. Un prim criteriu s-a impus în stabilirea acelor localități din timpul feudalismului în care s-a realizat conviețuirea mai multor etnii. Autorul s-a oprit la acele sate în care în întreaga epocă feudală, sau o anumită perioadă din această epocă, două sau trei etnii au trăit împreună în vatra satului și nu separat în cartiere, reprezentanții fiecărei etnii luând parte la conducerea localității, în consiliul local, chiar dacă numărul lor nu permitea o reprezentare întotdeauna proporțională și judele era ales din membrii doar ai unei etnii. Aceleași criterii au fost urmărite în mare parte și în ce privește orașele.

Un alt criteriu îl reprezintă urmărirea împrejurărilor în care și când s-au format satele și orașele cu etnii eterogene și cu o conducere exercitată alternativ de către una din etniile care au trăit în localitatea respectivă. Sint relevate cauzele interne și externe care au dus de-a lungul veacurilor la formarea unor asemenea așezări eterogene din punct de vedere etnic, subliniindu-se că transformările sociale interne, interesele puterii centrale, pericolul turcesc au fost de cele mai multe ori hotărâtoare în ce privește apariția acestor localități.

Pentru evitarea confuziilor și pentru o mai bună înțelegere a problemei, autorul scoate în evidență necesitatea cercetării denumirii diferitelor etnii în epoca studiată, deoarece noțiunile folosite azi pentru indicarea apartenenței la un anumit grup etnic nu acoperă realitățile din feudalism. Este clarificată noțiunea de „natio”, noțiune prin care se indica de obicei apartenența unui individ la un anumit grup etnic, această apartenență fiind socotită pe baza originii și legăturilor stabilite cu grupul respectiv. Totodată termenul de „natio” a indicat alternativ și apartenența la una din stările sociale ale societății feudale.

După prezentarea acestor criterii, autorul analizează mecanismul funcționării conducerii alternative în localitățile eterogene din punct de vedere etnic, arătând care au fost instituțiile locale, cum s-au constituit ele și cum s-au numit reprezentanții lor în Moldova, Țara Românească și Transilvania. Conviețuirea mai multor etnii sau „nații”, în sens medieval, a ridicat și probleme referitoare la folosirea limbii, acest lucru mai ales după reforma religioasă din secolul al XVI-lea, când folosirea limbii materne în slujbele religioase și învățămînt a devenit aproape generală. Modul cum a fost rezolvată această problemă la nivel local constituie o altă coordonată pe care o urmărește autorul în analiza sa. Problema substratului ideologic care a stat la baza polemicilor și contradicțiilor neantagonice ce s-au ivit între membrii diferitelor grupuri etnice, dintr-o anumită localitate, constituie un alt criteriu al analizei conviețuirii în feudalism.

Binder Pál arată că modul de conducere bazat pe ocuparea alternativă a principalelor funcții din conducerea satelor și orașelor de către membrii unor „nații” diferite din comunitatea respectivă a fost caracteristic doar pentru secolele XV—XVIII și că apariția și înflorirea acestui mod de conducere se datorează în primul rînd transformărilor sociale din cadrul societății feudale. Apariția rela-

tiilor capitaliste, formarea națiunilor moderne a marcat și sfârșitul acestui mod de conducere.

Pe baza acestor criterii autorul analizează aspectele concrete ale conviețuirii în localitățile mai sus amintite, aspecte care au fost în mare parte ignorate de monografiile de istorie locală. Multitudinea momentelor concrete ale conviețuirii este ilustrată cu numeroase documente citate în extenso, cartea fiind o sursă de documentare și în alte domenii ale vieții oamenilor din aceste localități. Alături de aceste documente, în anexa documentară de la sfârșitul cărții ni se prezintă o serie de documente inedite, cum ar fi statutul din 1582 al locuitorilor din Săcădate (jud. Sibiu), cel din 1599 al celor din Rusciiori (jud. Sibiu), procesul sașilor și maghiarilor din 1641 din Ticușu Vechi (jud. Brașov), fragmente din procesele-verbale ale consiliului celor o sută din Cluj. Considerăm deosebit de importante listele de demnitari (juzi, jurați, preoți, membrii sfaturilor diferitelor sate și orașe) care au fost întocmite pe baza unor documente în mare parte inedite.

În ce privește listele de demnitari din anexa documentară, pe care, așa cum am arătat, le considerăm foarte utile, se impun câteva observații cu privire la conținutul lor. Deși autorul subliniază că aceste liste cuprind doar parțial numele demnitarilor dintr-o anumită localitate, considerăm că această redare incompletă se datorează îndeosebi insuficienței materialului documentar avut la dispoziție, mai ales pentru secolul XV pentru care publicațiile de documente sînt destul de reduse, iar multe documente se găsesc în arhivele din străinătate. Probabil parcurgerea în grabă a documentelor a făcut ca la întocmirea unor liste să apară câteva scăpări care cu puțină atenție ar fi putut fi evitate. Fiind vorba îndeosebi de evenimente din secolul XV, deficitar în ce privește materialul documentar, câteva completări le considerăm necesare. La anexa nr. 15, unde sînt înșirați juzii și jurații tirgului Ocna Sibiului pe perioada 1440—1678, pentru anul 1469 sînt enumerați judele (judex), fânogiu (villicus) și cinci jurați, deși în documentul citat de autor (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, București, 1981, vol. VI, p. 433—435, nr. 3767) mai apar ca jurați „Andrea Crudner, Martino Carnifice iuratis de Salisfodio”. În anexa nr. 16 se dă lista parohilor catolici și a preoților calvini și luterani din Ocna Sibiului pe perioada cca. 1453—cca. 1750. Pentru perioada cca. 1453—1479 este amintit ca paroh la Ocna Sibiului și decan al prepoziturii din Sibiu „Sigismundus de Salisfodio”, însă considerăm că funcția de paroh la Ocna Sibiului s-a fost exercitată de Sigismund pe întreaga perioadă menționată, el de prin 1469 apare cu titlul de decan al prepoziturii din Sibiu, funcție pe care credem că a și îndeplinit-o, păstrîndu-și doar titlul de paroh de Ocna Sibiului (*op. cit.*, p. 433, nr. 3767; p. 455, nr. 3801; p. 495, nr. 3865). Funcția de paroh la Ocna Sibiului a fost de fapt exercitată de alții, cum este acel „Dominico plebano... de Wyzakna” (*op. cit.*, p. 313, nr. 3573) pomenit la 9 decembrie 1467 și care nu apare citat de Binder Pál, deși documentul a fost publicat în colecția consultată de autor.

De asemenea, considerăm ca o scăpare faptul că în anexa 20, lista parțială a juraților orașului medieval Cluj pe perioada 1458—1720, pentru anul 1460 nu s-a citat exact documentul folosit, putînd da naștere la confuzii. Astfel „Stephani Berthrem” apare amintit la Binder Pál ca jude, „Stephani Berthrem iudicis”, însă în document (*op. cit.*, p. 71, nr. 3204) este „Stephani Berthrem condam iudicis”, deci în anul 1460 acesta a fost unul din jurații orașului Cluj și nu judele lui, această funcție îndeplinind-o cîndva înainte de 1460. Pentru anul 1465 Binder Pál amintește doar șase jurați ai orașului Cluj, deși documentul citat (*op. cit.*, p. 211, nr. 3420) mai amintește încă trei: „Mártino Kermiszar, Nicolao Jacob et Michaele Nemes iuratis civibus”.

Cu toate aceste mici scăpări, care nu au însă influență asupra concluziilor trase de autor, considerăm cartea lui Binder Pál ca o lucrare deosebit de importantă, deschizătoare de drumuri în cercetarea conviețuirii diferitelor etnii pe teritoriul patriei noastre în cursul feudalismului.

RUDOLF WOLF

Petru Bunta, *Gabriel Bethlen (1613—1629)*, Editura Militară, București, 1981, 247 p., 8 fig.

Apărută în colecția „Domnitori și voievozi ai țărilor române”, cartea istoricului clujean Dr. Petru Bunta este prima monografie cuprinzătoare, din istoriografia română, închinată epocii și personalității lui Gabriel Bethlen.

După un „Cuvînt înainte” (p. 7—14) scris de Dr. George Protopopescu, cartea începe cu o introducere (p. 15—28) în care autorul jalonează principalele momente ale istoriei Transilvaniei pînă în preajma domniei lui G. Bethlen.

În primul din cele șase capitole ale cărții, autorul prezintă originea, tînerețea și activitatea politică a lui Gabriel Bethlen pînă în 1613, anul urcării pe tronul principatului, precum și eforturile politice interne și diplomatice externe, în primii ani ai domniei proaspătului principe, pentru menținerea și consolidarea tronului său. Bethlen, ajuns pe tron cu ajutor turcesc, pe plan extern a reluat vechea politică de acceptare a suzeranității otomane, în felul acesta echilibrînd tendințele expansioniste ale Habsburgilor. În politica internă a trecut la înfăptuirea unor reforme ce aveau menirea să întărească prestigiul puterii centrale.

Înainte de a trece la analiza acțiunilor reformatoare interne ale lui G. Bethlen, dr. P. Bunta, în capitolul al doilea al monografiei sale (p. 53—101), ne face cunoscută situația economică, socială și politică a Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, precum și legăturile politice ce au existat în această perioadă între țările române. O primă parte a capitolului ne înfățișează cadrul general european în care s-a dezvoltat principatul transilvănean, scoțîndu-se în evidență caracteristicile principale ale situației internaționale de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, raportul de forțe existent între marile puteri și raportul țărilor române față de acestea. În continuare se prezintă gradul de dezvoltare atins de principalele ramuri economice ale societății feudale transilvane, nivelul atins fiind exemplificat cu date concrete. Prefacerile economice au atras după sine transformări în structura socială a populației Transilvaniei, transformări ce au dus la întărirea clasei feudale și la aservirea unor categorii de țărani pînă atunci liberi (de exemplu secuii), ceea ce a atras după sine accentuarea polarizării societății și implicit intensificarea luptei de clasă sub diferitele ei forme. Prezentarea situației demografice și etnice este urmată de analiza raportului de forțe din cadrul vieții politice interne și ca o consecință a evoluției acestui raport, care a fost statutul politico-juridic al principatului, prerogativele principelui și ale principalelor instituții feudale. Pericolul otoman a impus, pe lîngă legăturile economice, culturale și etnice, stringerea și a legăturilor politice dintre cele trei țări române. Pentru secolele XV—XVII aceste legături sînt exemplificate de autor în ultima parte a capitolului, scoțîndu-se în evidență importanța politică a primei uniri din timpul lui Mihai Viteazul și politica lui G. Bethlen de a crea „o bază solidă pentru realizarea proiectului său: crearea unui regat al Daciei, de confesiune protestantă, prin unirea celor trei țări sub sceptrul său” (p. 101).

Politica internă a lui Bethlen (capitolul trei, p. 102—146) prefigurează „absolutismul monarhic care începea să se manifeste pe atunci în Europa de apus”, politică ce se caracterizează prin măsuri de îngrădire a puterii nobiliare și de lichidare a anarhiei feudale, domnia lui constituind „o formă specifică a absolutismului luminat în faza sa timpurie” (p. 103). „Politica sa economică — o variantă specific transilvăneană a mercantilismului aflat încă în fază, în prima jumătate a secolului al XVII-lea — urmărea să intensifice cît mai mult cu putință producția internă, pentru a obține venituri cît mai mari” (p. 103). Aceste aprecieri sînt urmate de o analiză a măsurilor adoptate de Bethlen, în toate domeniile de activitate economică, măsuri ce izvorau dintr-o cunoaștere profundă a realităților și din tendința de a exploata la maximum toate resursele societății transilvănene. Politica economică mercantilistă a lui Bethlen nu se putea realiza decît cu ajutorul unor elemente cu o anumită pregătire intelectuală. În această direcție principele acordă o atenție deosebită creării unei pătri de intelectuali, trimițînd tineri la studii la universitățile europene și asigurînd o bază materială serioasă învățămîntului transilvănean.

După consolidarea domniei sale și reorganizarea principatului, Gabriel Bethlen a trecut la o politică externă antihabsburgică menită să consolideze auto-

nomia principatului. În această politică Bethlen s-a sprijinit pe o diplomatie iscusită și pe o armată bine organizată. Următoarele capitole (patru și cinci) ale cărții sînt consacrate prezentării structurii sociale și organizării oastei lui Bethlen, precum și acțiunilor și artei militare transilvănene din această perioadă.

Gabriel Bethlen, ca și în domeniul economic, și pe tărîm militar a exploatat toate resursele ce i le oferea structura socială transilvăneană, reintegrînd capacitățile militare tradiționale în concepția militară și metodele de luptă caracteristice primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Autorul, în capitolul patru (p. 147—171), scoate în evidență care a fost structura organizatorică a armatei lui Bethlen, componența sa socială și numerică, comparînd-o, ca potențial militar, componență și înzestrare, cu armatele din apusul Europei și cu cea a Habsburgilor, cu care s-a înfruntat în cursul Războiului de 30 de ani.

După o trecere în revistă a tacticii militare a domnitorilor țărilor române în secolele XV—XVI, relieffîndu-se principiile artei militare transilvănene tradiționale, capitolul cinci (p. 172—212) înfățișează campaniile militare ale lui Bethlen, scopul lor, modul de desfășurare și rezultatele obținute. Dr. P. Bunta scoate în evidență că „ceea ce atrage atenția la principele Bethlen, este unitatea strînsă între gîndirea sa politică și strategia militară, acțiunile sale pe plan ostășesc desfășurîndu-se, de regulă, concomitent cu cele mai combinate acțiuni diplomatice.” (p. 180). Din analiza planurilor strategice, a tacticii de luptă, se reliefează faptul că armata lui Bethlen „nu era condusă în spiritul unor scheme rigide, dinainte elaborate, ci se aplicau diferite procedee de luptă dictate de cerințele situațiilor concrete” (p. 210). „Combinarea cu succes a acțiunilor diplomatice cu cele militare, folosirea judicioasă a terenului, executarea unei manevre ingenioase, conducerea formă și suplă a trupelor, iată unele elemente caracteristice ale artei militare a armatei transilvănene conduse de Gabriel Bethlen” (p. 212) — concluzionează autorul.

Ultimul capitol (p. 213—242) este închinat analizei planurilor politice de perspectivă ale lui Gabriel Bethlen de refacere a regatului Daciei și stabilirii locului istoric al principelui Transilvaniei. Se subliniază faptul că planul politic de creare a regatului Daciei, prin unirea Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei, pentru contracararea amenințărilor celor două mari puteri, Imperiul otoman și Imperiul habsburgic, este rezultatul acțiunilor de colaborare ale celor trei țări române din cursul secolelor XV—XVI, scoțîndu-se în evidență că pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea în cele trei țări române s-a format „o puternică și activă conștiință de unitate politică și militară”, în raport cu tendințele expansioniste ale celor două mari puteri. Tendințele de realizare a acestei unități au culminat cu acțiunea lui Mihai Viteazul, acțiune ce a slujit drept model, ce a stat în fața lui Bethlen, cînd spre sfîrșitul domniei și-a elaborat planul de realizare a unui regat al Daciei. „Adevărata valoare a personalității principelui Gabriel Bethlen rezidă tocmai în faptul că întotdeauna a avut în vedere perspectiva istorică, chiar atunci cînd o acțiune încă nu era încheiată.” (p. 242).

O bibliografie selectivă, cuprinzînd principalele lucrări generale, teoretice și de specialitate, încheie această primă monografie, scrisă în limba română, despre personalitatea unuia dintre cei mai importanți principii ai Transilvaniei, care, „prin calitățile sale de om politic și conducător de oști, se înscrie în marea galerie a domnilor eroi care au luptat pentru independența și unitatea țării.”

RUDOLF WOLF

Rétyi Péter naplója. Előszóval és magyarázó jegyzetekkel közléteszi MARIA URSUȚIU. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, 140 p.

Cititorii lucrărilor de istorie de astăzi sînt de acum obișnuiți să parcurgă memoriile unor personalități politice implicate în complexe evenimente contemporane lumii lor. Prestigioasa editură „Kriterion” ne oferă în acest sens, în cadrul colecției devenite tradiționale prin înglobarea unor restituiri documentare de varietăți tematice diverse cantitativ și calitativ, simbolic denumită „Téka”, lecturarea jurnalului unui transilvănean din secolul al XVII-lea, atent și receptiv martor la faptele vremii, acțiunile principilor, intrigile nobilimii epocii respective, fără să permită implicarea sa totală, care ar fi denaturat din veridicitatea expunerii săvîrșite. Deși viața politică nu îl atrăsese în întregime, personajul nostru a slujit deopotrivă cauza conducătorilor Transilvaniei între anii 1645—1674. Poate că și în virtutea acestui fapt notat, opera sa a trecut neobservată în timp, rămînînd în uitare chiar și pentru autorii repertoriului manuscriselor privind istoria României.

Drept preambul al încercării de recenzare sumară a ediției critice realizate competent și cu acribia științifică necesară de M. Ursuțiu, considerăm utilă evocarea cîtorva notițe biografice despre Rétyi Péter, urmînd fidel analiza întreprinsă de alcătuitoarea volumului în paginile introductive. Autorul jurnalului de față s-a născut în 1621, în scaunul Sepsi, dintr-o familie înstărită. După cei cîțiva ani de învățătură în satul natal, urmează între 1636—1641 școlile din Tîrgu-Mureș, Baia Mare, Făgăraș, Brașov și colegiul reformat din Alba Iulia. Aceste momente sînt descrise cu nostalgie deosebită, evocîndu-se dascălii de atunci și făcîndu-se totodată anumite mențiuni privitoare la activitatea unora dintre aceștia.

După terminarea studiilor, în 1645 va deveni funcționar în Făgăraș, unde se va căsătorii cu fata unui nobil localnic. Începînd din anul 1650 ocupă diferite funcții în cadrul administrației orașului.

În jurnalul său, care se întinde pe o durată de 30 de ani, sînt cuprinse principalele evenimente din Transilvania mijlocului de veac XVII. O mențiune aparte trebuie făcută descrierii faptelor din anii 1657—1662, probabil fiind unele dintre cele mai importante consemnări de momente din întreg secolul respectiv. Autorul face în continuare referiri dese și la acțiunile politice întreprinse de principii transilvăneni peste linia Carpaților, episoade cunoscute în mod direct cu ocazia călătoriei întreprinse în 1642 la curtea lui Matei Basarab de la Tîrgoviște. În paginile aceluiași jurnal se mai evocă și figura lui Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan al Moldovei precum și cea a domnitorului Radu Mihnea din Țara Românească.

Rétyi Péter consemnează de asemenea și pe solii turci, cu diferite misiuni de îndeplinit, în trecerea lor prin Transilvania, precum și anumite acte oficiale — căsătorii ori decese — ale unor rude apropiate ori personalități ale epocii sale, proiectînd astfel imagini despre evoluția faptului de mentalitate în adiacența celui politic primordial vizibil. În aceeași direcție de istorie totală ni se par deosebit de interesante informațiile referitoare la calamitățile care s-au abătut asupra unor regiuni, precum invazia de lăcuste (1645), ciuma din 1646, fenomenele cerești înregistrate în anii 1652, 1664, 1665, sau seceta din 1670.

Cartea de față, care apare datorită osîrdiei și priceperii unei bune cunoștințe și cercetătoare a manuscriselor aflate în bibliotecile clujene, beneficiază și de un glosar de termeni și expresii ce ușurează substanțial lectura jurnalului, interpretarea și înțelegerea evenimentelor și faptelor conținute. La fel de binevenite sînt și notele explicative, ample și consistente științific. Editarea realizată în atare condiții o considerăm extrem de utilă atât pentru specialiștii secolului XVII, cît mai ales pentru publicul larg, avid de cunoașterea permanentă a trecutului patriei, căruia volumul recenzat de noi îi va trezi sau spori interesul pentru citirea și implicit apariția unor alte asemenea realizări, de un real folos științific.

ANTON E. DÖRNER

Corina Popa, *Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei*, în *Pagini de veche artă românească*, București, 1981, 82 p. + 4 planșe cu planuri, profile de console și ogive și tipuri de portaluri.

Prezenta lucrare a dr.-ului Corina Popa continuă studiile cu referire la arhitectura gotică din zona Bistriței, începute de autoare cu mulți ani în urmă și care s-au concretizat prin publicarea lucrărilor: *Biserici gotice tirzii din jurul Bistriței*, în *Pagini de veche artă românească*, 1, 1973 și *Tabernacole gotice tirzii din zona Bistriței*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, 1, 1970. De data aceasta cercetarea s-a extins și la regiunile învecinate, rezultând o prezentare predominant analitică, dar și cu încercări de sinteză a unui ansamblu de monumente care, chiar dacă erau cunoscute din unele referiri bibliografice, nu au beneficiat de urmărirea variatelor aspecte ale evoluției lor stilistice. Ne aflăm astfel în fața unui material extrem de valoros, foarte necesar pentru completarea unor lacune din tabloul pe care-l cunoaștem cu referire la evoluția artistică a cvului mediu transilvănean.

Studiul subliniază de la început rolul regiunilor nordice din jurul Dejului și mai ales al Bistriței, care, prin ponderea cunoscută a vieții lor economice, comerciale și politice, au favorizat în secolul al XV-lea și în secolul al XVI-lea o campanie de construcții de mare amploare.

Stilul lapidar al lucrării urmărește analiza monografică a unui material bogat, divers în ce privește elementele de profilare și detaliile planimetrice. Uzind de un aparat critic extins, folosit cu exactitate, autoarea aduce și utile informații documentare care în unele cazuri sînt de un real folos pentru datarea monumentelor. Investigația se bazează pe un plan ce cuprinde analiza materialelor de construcție, a formelor de plan, a sistemelor de boltire, a evoluției ogivelor, consolelor, contraforturilor, portalurilor, ancadramentelor de ferestre, a mobilierului. Corina Popa ajunge astfel pe baza analogiilor sau a concluziilor rezultînd din noua cercetare să conteste sau să pună în discuție numeroase din datările lui Entz Géza, în special cele plasate în perioada romanică. În plus, încadrările exacte și atenta urmărire stilistică evidențiază numeroase analogii care duc spre includerea acestor monumente în grupuri distincte ce pot fi cuprinse într-o arie mai largă transilvăneană și uneori, semnificativ, această arie depășește lanțul Carpaților pînă în Moldova.

În încercarea de grupare a bisericilor sală din nordul Transilvaniei se subliniază dificultatea închegării unei sinteze și relativitatea soluțiilor. Se rămîne în final la trei variante reunite pe zone geografice: zona Gherlei, zona Becleanului și zona Dejului și a Bistriței. Autoarea propune și o legătură ipotetică cu zona construcțiilor sătești din Ciuc, subliniind însă în permanență nevoia unor studii atente ale arhitecturii de sat, gotice, din întreaga Transilvanie pentru a putea avea cu adevărat o privire de ansamblu în care aceste elemente valoroase să poată fi plasate.

Legăturile cu marile șantiere orășenești sînt de asemenea foarte importante și în acest sens am vrea să atragem atenția asupra cîtorva aspecte cuprinse în analiza construcțiilor din regiunea învecinată Bistriței. Prin prezentarea acestui grup de monumente sînt puse în lumină elemente necunoscute, de mare valoare artistică și fără a încerca să minimalizăm posibilul rol pe care Corina Popa îl atribuie șantierului de la Dej în răspîndirea unor soluții de detaliu în zona construcțiilor gotice bistrițene, credem că ar trebui urmărită cu aceeași atenție și mai amănunțit prezentată activitatea centrului de pietrari din orașul Bistrița. Acest centru care domina prin așezare zona din jur se afla într-o perioadă de maximă dezvoltare în a doua jumătate a secolului al XV-lea, atunci cînd Matia Corvin încuraja dezvoltarea orașului, construcția zidurilor de incintă și trecerea la ridicarea de clădiri din materiale durabile. Este totodată epoca în care se termină majoritatea construcțiilor bisericesti sătești din jur, cu biserici care se apropie de dimensiunile celor orășenești. Corina Popa subliniază dealtfel parti-

cularitățile șantierului bistrițean care și-a extins influența asupra regiunilor învecinate și credem că nucleul acestui șantier s-a format în cadrul lucrărilor orașului. De aici s-au recrutat meșteri și tot de aici credem că au plecat sugestiile de ansamblu și detalii realizate în lucrări ca cele de la: Târpiu, Dipșa, Singiorzu Nou, Vermeș, Petriș, Dumitra, Jelna, Vișoara, Lechința ș.a. În același interval posibilitățile șantierului deșean erau concentrate la ridicarea bisericii din oraș, Sf. Ștefan, biserică aflată în plină construcție la 1480—1490. Lipsa unui studiu asupra elementelor gotice datate sau databile în a doua jumătate a secolului al XV-lea aflate în construcțiile orașului Bistrița credem că a privat-o pe autoare de a face referiri sigure la exemple din arhitectura orașului. Am pomeni doar ancadramentele cu baghete încrucișate, de tipul celui cunoscut la ușa din casa Petermann și datat în inscripție 1480, ancadramente aflate și în numeroase alte construcții civile sau cele pomenite, aflate la biserica evanghelică din centrul orașului. De asemenea sînt exemple de ogive și console ce pot fi datate tot în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Informații cuprinse în volumele de documente sau în arhivele Bistriței vin să ne vorbească foarte precis despre importanța centrului de pietrari din oraș. Ecourile activității sale sînt căutate tot mai adesea în ultimele cercetări, așa cum remarcă și autoarea, chiar în Moldova. Tot în acest sens, semnalarea înțilnită în lucrare a unor detalii ce resimt influența renașterii și care au pătruns în zona Bistriței în ultima fază a goticului sînt o dovadă în plus a receptivității, creativității și continuității în activitatea acestui centru. Cercetările noastre privind arhitectura renașterii la Bistrița vin să confirme priceperea și experiența cîștigată de meșterii pietrari bistrițeni, activi pe toată durata secolului al XVI-lea și care sînt purtători ai unor asemenea elemente renaștere atît în zona învecinată orașului, cît și în Moldova.

Dincolo de aceste posibile noi direcții de cercetare, elementele pe care lucrarea Corinei Popa le-a pus în valoare vin să dovedească că intervalul din a doua jumătate a secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost pentru regiunea din nord-estul Transilvaniei „...perioada cea mai importantă de activitate artistică din evul mediu atît prin cantitatea monumentelor înălțate cît și prin calitatea lor.”

Credem că exemplul acestui studiu va stimula noi cercetări și ne alăturăm gîndurilor exprimate de autoare în speranța că investigațiile din arhitectura gotică de sat din alte zone ale Transilvaniei vor oferi noi sugestii pentru o mai bună cunoaștere a întregului ansamblu de arhitectură medievală transilvăneană.

GHEORGHE MĂNDRESCU

Anca Pop-Bratu, *Pictura murală maramureșeană. Meșteri zugravi și interferențe stilistice*, Editura Meridiane, București, 1982, 135 p. + 93 fotografii alb-negru și color, 31 desene în text, 1 hartă.

Apărută în seria *Comori de artă din România*, editată de Editura Meridiane, spre deosebire de multe alte volume din această serie, lucrarea Ancăi Pop-Bratu este mai mult decât un album frumos și bogat ilustrat. Volumul este de fapt o documentată carte despre pictura parietală a bisericilor de lemn maramureșene, cercetare făcută cu înțelegere și profunzime și care a dus la rezultate remarcabile.

Maramureșul, această vatră de străveche cultură, artă și istorie românească, a atras, prin bogăția și varietatea sa, numeroși cercetători care au studiat fenomenul istoric, artistic ori etnografic, încă din secolul trecut. Între lucrările anterioare, ce se ocupă în mod special cu fenomenul artistic, ce merită a fi menționate, sînt cele datorate lui Victor Brătulescu, *Biserici din Maramureș*, o monografie a bisericilor de lemn din această parte de țară, apărută în vol. XXXIV al Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice din 1941, fiind de fapt prima prezentare a picturilor ce decorează monumentele, apoi lucrarea lui I. D. Ștefănescu, *Arta veche a Maramureșului*, editată în 1968, bazată pe cercetări proprii, dar și pe lucrarea autorului anterior. În privința picturilor maramureșene, I. D. Ștefănescu subliniază elemente iconografice și stilistice de îndepărtată origine, ansamblurile murale fiind „considerate alterări în timp ale unei gândiri odinioară coerente, exprimată printr-un program a cărei consecvență este tulburată de uitare și neînțelegere”. Contribuții importante la cunoașterea picturilor parietale maramureșene au fost aduse de asemenea prin studiile publicate de către Aurel Bongiu, Ecaterina Cincheza-Buculei (cel publicat în SCIA, 1980, cuprinzînd date importante despre activitatea lui Radu Munteanu din Ungureni), ori chiar de autoarea volumului, Anca Pop-Bratu (*Technique des peintures des églises en bois de Maramureș*, în vol. „Colloque sur la conservation et la restauration des peintures murales”, Suceava, 1977; *Precizări în legătură cu activitatea unor zugravi de tradiție postbizantină în Maramureșul istoric*, în „Pagini de veche artă românească”, IV, București, 1981, p. 89—126).

Autoarea volumului își propune „reconsiderarea picturilor murale maramureșene dintr-o perspectivă modificată”, deoarece acestea sînt „mult mai variate stilistic și mai profunde în înțelesuri decât se crede în general”, ele făcînd parte dintr-o „amplă mișcare de înflorire produsă la nivel rural în toate ținuturile românești în secolul al XVIII-lea”, epocă în care se produce înmulțirea centrelor artistice populare, ce continuă marea tradiție a artei postbizantine, concomitent aceste centre fiind receptive la noile „curente stilistice internaționale”.

Lucrarea își propune relevarea coexistenței în pictura maramureșeană a mai multor tipuri de structuri stilistice, ce erau tributare unor arii de cultură diferite intersectate pe teritoriul Maramureșului. Meritorie este dorința manifestă a lucrării de subliniere a „disocierilor și interferențelor stilistice”, precum și „schitașrea răspunsului nuanțat al societății locale față de un nou contact cultural”, pictura maramureșeană „departe de a fi un simplu fenomen de decadentă prin rusticizare, ea ne vorbește despre capacitatea receptivă a colectivității locale care dorește să se afirme” (p. 10).

După pertinentul *Cuvînt înainte* al profesorului Vasile Drăguț, în „Preliminarii” autoarea trece în revistă studiile înaintașilor, apoi face precizarea privind cadrul geografic și istoric al fenomenului artistic abordat, importantă și necesară pentru toți cei ce nu cunosc extensiunea exactă a Maramureșului (din păcate uneori fiind incluse și zone ca Oașul, Lăpușul și chiar Țara Năsăudului), după care o binevenită prezentare a rădăcinilor istorice și a coordonatelor culturale.

Un scurt capitol dedicat bisericii de lemn maramureșene din secolul XVIII prezintă succint relația arhitecturii cu decorul interior, subliniind apartenența

programelor iconografice la tradiția postbizantină, peste care pătrunde o concepție înnoitoare.

Capitolul „Mestieri zugravi și interferențe stilistice. Filonul postbizantin” începe prin prezentarea celor mai vechi picturi murale maramureșene, conservate în bisericile de la Mănăstirea Giulești și Breb, ce datează din prima jumătate a sec. XVII, fragmente inedite scoase la lumină, datorită investigațiilor făcute de Anca Pop-Bratu. Tradiției postbizantine din veacul XVIII îi este tributar Alexandru Ponehalschi, pictor deosebit de activ ce-și desfășoară activitatea pe văile Coșăului, Marei, Izei și Vișeuului, între 1754—1782, opera căruia este analizată, descrierile ansamblurilor fiind însoțite de scheme iconografice, la fel ca și în cazul altor pictori prezentați în carte.

Radu Munteanu din Ungureni Lăpușului aparține și el aceluiași filon postbizantin, prin opera sa pictura maramureșeană atingând „faza de rusticizare care o înrudește stilistic cu icoanele pe sticlă”. În legătură cu Radu Munteanu facem precizarea că el a pictat și la biserica Bilenilor din Săliștea de Sus, unde semnează pomelnicul din 1775 (citit greșit de I. Birlea, ca Ștefan Radu Zugravu), cîteva din icoanele prăznicare dateate 1775 și care îi aparțin neîndoiește se păstrează în biserică, iar alte două în Colecția Arhiepiscopiei Clujului (vezi una reprodusă de Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, București, 1971, fig. 68). În aceeași ambianță artistică se înscriu și ansamblurile murale, aparținînd unor pictori anonimi, din bisericile de la Oncești sau Cuhea.

Pictura de factură barocă și postbarocă își face apariția în Maramureșul istoric destul de tîrziu, abia în primii ani ai secolului al XIX-lea, fapt ce are o explicație în condițiile istorice ale regiunii. Acceptarea tîrzie și rezervată, în special a rococoului s-a făcut formal, preluîndu-se mai ales repertoriul decorativ.

Influențelor artistice ale barocului le este dedicat de asemenea un capitol. Stilul baroc a fost introdus în pictura maramureșeană de către Toader Hodor din Vișeu de Mijloc, activ în primul deceniu al secolului XIX, ce este urmat de Ianoș Opreș, precum și de mai mulți pictori anonimi.

Aproape concomitent cu barocul, în Maramureș se practică și o pictură eclectică, compusă din elemente eteroclite, marcată de influențe ale artei occidentale, între reprezentanții acestui curent fiind Ioan Plohod din Dragomirești și autorii cunoscuți sau necunoscuți ai picturilor de la Borsă, Poienile Izei, Dragomirești, Sat-Șugatag, ori Strîmtura.

Analiza aprofundată și competentă făcută de Anca-Pop Bratu ansamblurilor murale și unor personalități artistice a dus la concluzii ce pun într-o nouă lumină fenomenul artistic maramureșean, subliniind procesul de unificare cultural-artistică a întregului pămînt românesc. Ni se oferă prilejul să cunoaștem și să prețuim virtuți și calități artistice ale unor opere de certă valoare, precum și activitatea plină de personalitate a unor pictori maramureșeni.

Textul volumului este însoțit de note dense și valoroase prin materialul documentar comunicat (numeroase inscripții inedite sau edite cărora li se aduc corecturi), indice iconografic și pe localități, la care se adaugă bogatul material ilustrativ (desene Adriana Mihai și Mihai Pop); fotografiile și diapozitive color Doina Răduț).

Volumul publicat de Anca Pop-Bratu la Editura Meridiane, caracterizat prin ampla și bogata informație, obiectivitate, buna organizare și prezentare a materialului, reprezintă una din reușitele editoriale și un succes al cercetării în domeniul istoriei artei românești.

MARIUS PORUMB

Mihai D. Drecin, *Banca „Albina“ din Sibiu. Instituție națională a românilor transilvăneni (1871—1918)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, 234 p. + 4 pl. și fig.

În adiacența celor trei încercări monografice anterioare vizînd trasarea istoricului băncii „Albina“, pe durate și intensități diferite, reclamate și în concordanță cu imperativul epocii care favorizase concepțiile respective, experimentul prezent realizat de universitarul orădean se dovedește a fi o premieră imediat exhaustivă pentru intervalul anilor 1871—1918. Cercetările îndelung și sirguincios întreprinse de autor, sorgimentate de ideea valorificării cumulate a unor aspecte de istorie bancară autohtonă transilvană ca și a celor de gîndire, mentalitate social-economică proprii unor personalități ale vremii, facilitate de existența și depistarea unui material edit și inedit, de arhivă și presă, analizat într-o abordare critică temeinică — cu canalizare preliminar-temporară în cadrul restrîns al celor 200 pagini dictate de teza de doctorat — își vizualizează și definitivează corolarul în paginile lucrării prezente, tratînd despre cea dintîi bancă cu capital românesc din Monarhie, un model și sprijin totodată pentru cele peste 150 de instituții similare înregistrate pînă în preajma primei conflagrații mondiale. Analiza efectuată de către M. Drecin se oprește în final la data edificării depline a unității naționale, prin motivarea transformării edificiului „național“ primordial în cel pur bancar și industrial-comercial, părăsindu-se deci sfera de interes și analiză inițial propuse și circumscrise titlului stabilit.

Capitolele de debut cuprind și creionează cîteva repere privind evoluția sistemului bancar la scară general europeană și apoi restrîns națională. Contextul extern menționat și premisele social-economice politice din a doua jumătate a veacului XIX, analizate în conexiune reciprocă, permit încadrarea în epocă a înființării și a primilor ani de activitate ai ctitorului Visarion Roman (1868—1872). Istoricul subliniază în mod just etapele din devenirea băncii românești, odată cu relevarea modalităților de angrenare a totalității factorilor autohtoni, precum și evidențierea unui rezultat prim decisiv în evoluția capitalistă română transilvană, prin ponderea sporită acum în industrie, comerț, finanțe și agricultură.

În timpul directoratului V. Roman (1872—1885), se afirmă începutul procesului consolidării depline sub raport statutar și decizionar, cu efecte imediate și realizări ulterioare, manifestate prin înființarea și activitatea reuniunilor de credit, introducerea și dezvoltarea unei palete de tipuri operaționale financiar-bancare, elemente hotărîtoare pentru identificarea ascensiunii și consolidării propice vremii date, în potrîvnicia totuși a seismelor economice din anii 1873 sau 1884—1885.

Durata evidențiată ca fiind a consolidării se va permanentiza și pentru intervalul 1866—1899, fiind indisolubil legată de diriguirea exercitată de Partenie Cosma (1886—1915), om politic, militant patriot, avocat vestit care se va dedica în exclusivitate conducerii destinelor băncii „Albina“. Dificultățile temporare și inerente surmontate, disciplina și corectitudinea în muncă întronate, lărgirea registrului financiar și prosperarea acestuia, politica de credit facilă, revelația filialei brașovene, minuită ingenios de V. P. Bologa în antiteză cu falimentul societății comerciale pe acțiuni „Concordia“, drept exemplu de antrenare a elementelor românești în sfera comercială și de lărgire a relației financiar-bancare cu cercurile din România, apariția celui dintîi periodic de specialitate, de caracter economic și enciclopedic — reușită dobîndită de un C. Diaconovich în bătălie cu rutina și inerția — atestă la unison maturitatea și competența profesională a institutului în cauză, fapte dezvăluite cu parcimonie de M. Drecin.

Paginile lecturate facil încetățenesc și măresc opinia lectorului, care percepe cu satisfacție că lucrarea aparține unui istoric profund, care reușește pe deplin să depășească impactul firesc al posibilei minime familiarizări cu universul complex al operațiunilor rigide financiar-bancare din perioada dualismului austro-ungar.

Cele două decenii ale secolului XX din istoria băncii „Albina“ se caracterizează, pe fundalul crizei politice și financiar-economice care premerge dezastrul din 1914, cu fluctuații și sinuozități la scara Imperiului, apoi a Ungariei, prin influențarea inevitabilă a operațiunilor financiare române transilvane, cu tentă de afaceri sporită pe tărîm agrar, în convența utilizării reescontului, prin organizarea tehnică, modernă și rapidă — a se vedea aici conexiunea ilustrată judicios de către autor între demersul politic activist din 1905 și necesitățile bancare ale constituirii „Solidarității“ (1907) — precum și prin existența filialelor de la Brașov, Lugoj, ca și de secțiile din străinătate cu misiunea de a face față chestiunilor ridicate de fenomenul emigrării.

Ultimele părți ale monografiei recenzate cuprind referiri la contribuția băncii „Albina“ la emergența social-economică și culturală a românilor din Transilvania pentru segmentul de timp menționat, prin cele două modalități cercetate în literatura de specialitate: a) sprijinirea transferului de proprietate funciară, b) acordarea de subvenții bănești. Legăturile intense cu România, incluzînd paleta unor intenții, inițiative nu totdeauna finalizabile, îngăduie totuși sublinierea colaborării fructuoase la nivelul sistemelor financiar-bancare, cu pivot esențial inculcat filialei brașovene, unor directori precum V. P. Bologa și N. Vecerdea, mandatarii recunoscuți ai validării unor interese materiale și morale la scară națională. Existența băncii între 1914—1918, activitatea depusă în slujba Consiliului Dirigent, favorizează autorului impunerea unor concluzii în ce privește rolul și menirea primei bănci cu capital național autohton transilvan: dacă V. Roman întruchi-pează germenul generației care pune bazele și inițiază deci acțiunea de pionierat, P. Cosma impune și desăvîrșește, prin întreaga activitate întreprinsă, rolul de model, demn de urmat în demersul național colectiv pentru emancipare social-economică și statală.

Ne stă în putîntă deci și avem datoria notabilă de a sublinia strădania autorului în realizarea excelenței monografii prezentate sumar mai sus, care înglobează mărturii arhivistice sugestive coroborate lucid cu date editate despre cîștigul economic financiar înregistrat de românii transilvani în anii dualismului și ilustrat prin existența și activitatea băncii „Albina“ din Sibiu. Ținem să relevăm totodată apetitul deosebit manifestat față de realizările monografice valoroase științifice, al prestigioasei edituri clujene „Dacia“, ca și preocuparea continuă de a încuraja și a edita studii aparținînd unor istorici în plină afirmare.

ST. MINDRUȚ

Teodor Pavel, Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale (1894—1914). Editura Facla, Timișoara, 1982, 306 p.

La numai cîțiva ani distanță de la publicarea tomului dintîi vizînd interdependența dintre evoluția mișcării naționale române din Transilvania și dezvoltarea relației de politică externă între regatul României și Puterile Centrale pentru intervalul de timp delimitat de războiul de independență din 1877 și apogeul mișcării memorandiste — volum receptat extrem de favorabil în critica de specialitate —, editura timișană, aflată în ascensiune evidentă calitativ-cantitativă, ne surprinde plăcut, în conexiune cu restituirea unor valori istorice locale, prin permanența și continuitatea unor realizări meritorii față de tentativa situării trecutului național în constelație diplomatică europeană.

Volumul doi întocmit de universitarul sibian și prezentat acum în rezumat se constituie într-o strădanie notabilă care tindem să credem că își va încetățeni caracterul de referință în istoriografia demersului politic național al românilor transilvăneni, aflați sub impactul și la incidența liniilor de forță dictate de interferența politicii externe realizate de guvernele de la București, cît și a manevrelor diplomatice lansate către Europa de est de cabinetele de la Berlin, Viena și Budapesta. Lucrarea menționată păstrează și urmează fidel structura opului anterior nominalizat, conținînd deci un amplu studiu introductiv care permite lectorului deslușirea atmosferei politice dintre anii 1894—1914, dar și ca suport informațional pentru facilitarea înțelegerii interpretării anexei documentare formate din cele mai reprezentative 124 de piese, originale sau copii după cores-

pondența diplomatică secretă germană și austro-ungară, depistată în străinătate, transcrisă cu miză și acribie de către autor, în ordonare strict cronologică îmbinată cu selectarea tematică. Tot aici mai întâlnim un registru detaliat însoțit de note explicative cuprinzătoare și edificatoare, relevând importanța conținutului și caracterul inedit al documentării, precum și o listă cronologică, un indice de nume în final pentru înlesnirea utilizării părții respective și facilitarea consultării, ca și un rezumat în limbile engleză și germană.

Considerațiile interpretative ce frapază încă din debut prin forma deosebită a expunerii, conținutul analizei și concluziile remarcabil formulate, conferind o valoare de netăgăduit celor 126 de pagini, sînt divizate în cinci capitole. Pertinenta și solida bază documentară uzitată îngăduie istoricului T. Pavel să reliefeze în preambul cadrul internațional și trăsăturile relațiilor diplomatice ale României cu țările din cadrul alianței Puterilor Centrale, caracterizînd mișcările naționale din zona geografică și istorică a centrului și estului european în dialogul frecvent impus de politica marilor puteri, a căror diplomatie este cercetată sub aspect structural și funcțional. Consecințele mișcării memorandiste asupra relațiilor dintre România, Monarhie și implicit Germania, coroborate cu tentativele celor două imperii de stopare a aspirațiilor nutrite de românii de pretutindeni, sînt expuse veridic de autor prin tocmai investigarea comentată a corespondenței diplomatice enunțate, în convența altor surse interne sau externe, care subliniază eficient implicațiile europene ale impactului politic român transilvănean: în cadrul Ungariei, extins al Imperiului, precum și al ingerinței asupra popoarelor și națiunilor asuprite vecine, ca și al deteriorării relației de politică externă din cadrul Triplei Alianțe care înglobase România din 1883, cu mutații sensibile totuși asupra statutului îndeplinit de Puterile Centrale în regiunea descrisă și supusă cercetării.

Pe marginea ideii expuse deja, și anume de a favoriza conexiunea analizării factorului intern cu investigarea situației internaționale, demarcată într-o dinamică sinuoasă și contradictorie, cu interferențe vădite pentru segmentul cronologic implicat în lucrare, specialistul sibian revine asupra anului crucial 1894, chiar dacă exegeza din volumul prim atinsese vara lui 1895, deoarece se insistă acum asupra rolului și menirii Ligii Culturale, aflată în centrul preocupărilor diplomatice ale Puterilor Centrale, care prin acțiunile de stăvilire și intențiile de minimalizare dintre mai 1894 și septembrie 1895 tinde să anuleze caracterul de masă al acestei organizații și prestigiul extern, factor utilizat permanent în acțiunile de contracarare ale Ligii Culturale, prin tocmai informarea și influențarea opiniei publice germane, cu primordialitate, despre existența și scopul propus de mișcarea națională română din Transilvania.

Capitolul trei denumit sugestiv „Controverse și compromisuri în pragul secolului XX”, înregistrează pentru durata decembrie 1895—1905 totalitatea unor demersuri oficiale pentru eliminarea unor surse de tensiune în ansamblul balcanic și particular românesc, vizîndu-se în principal accelerarea apropierii, chiar temporare, a României de Tripla Alianță și întronarea astfel a politicii de concesi, compromisuri și concilieri reciproce pe seama cîștigării sau temperării zelului mișcării naționale române transilvănene. Acestor comandamente li se cadrează modificările operate la nivelul conducerii diplomației austro-ungare, schimbările în componența guvernelor de la București și Budapesta, grațierea memorandiștilor, inițierea tratatelor referitoare la soarta școlilor brașovene, acțiunile pentru temperarea activității Ligii cît și amenajarea terenului propice pentru intrarea în activitate parlamentară a reprezentanților desemnați ai Partidului național român din Transilvania.

Cele două decenii esențiale din debutul veacului nostru care preced și preîntîmpină, prin aglomerarea de evenimente istorice, actul desăvîșirii unității naționale românești din 1918 încorporează contradicția ireconciliabilă, antagonică, pe fundalul agravării crizei interne cu repercusiuni evidente asupra evoluției mișcărilor naționale din Monarhie și în special Ungaria — cea română transilvănească fiind impulsionată evident, conferindu-i-se o doză socială de masă după 1905 — dintre politica retrogradă manifestată față de naționalități, dialogul factorului extern și rolul diplomației, care prin conciliatorisme diverse strînge tentaculele și șantajază România întru permanentizarea unui soi de „modus vivendi” care să nu dăuneze relației directe dintre guvernele de la București și Budapesta pe tema existenței și acțiunii mișcării naționale românești.

Capitolele următoare ale lucrării recenzate însumează, pe baza informațiilor furnizate de documentele publicate și comentate, uneori prea deschis, alteori puțin

explicit — metodă anexată latitudinii opțiunii autorului — analize interesante ale trecerii în bloc la politica activă în direcționarea mișcării naționale române din Transilvania, cit și interferarea cu interesele mesajate de Puterile Centrale prin intermediul Bucureștiului. T. Pavel reia și concretizează explicit rolul diplomației austro-ungare în acțiunea de inițiere și desfășurare a tratativelor de împăcare româno-maghiare din preajma primului război mondial — considerăm minimă și regretabilă greșeala, desigur tipografică, de la p. 115 cu privire la cei 57 (sic!) deputați români în parlamentul de la Budapesta —, începute în anul 1910, întrerupte deseori și reluate datorită unor determinări și motivații interne mișcării naționale române transilvane, dar și presiunii și influenței survenite de la Berlin sau Viena, prin medierea capitalei Ungariei. Finalul volumului ilustrează declanșarea primei conflagrații mondiale în care participarea României de partea Antantei se va face în adiacența recunoașterii legitimității actului desăvârșirii unificării depline. Momentul politic în sine cu toate dificultățile inerente dictate de situația existentă va favoriza derularea terminală și în extensiune maximă a mișcării naționale române din Transilvania în contextul tot mai lărgit al procesului obiectiv și pregnant al eliberării sociale și naționale a popoarelor din Imperiul austro-ungar, fenomen asupra căruia pentru intervalul 1914—1918 intuim să afirmăm că T. Pavel va zăbovi cu altă ocazie, într-un al treilea volum posibil, încorporând alte mărturii diplomatice edificatorii din arhivele de peste hotare. Concluzia logică a recenzentului la capătul unui excurs minim asupra unei lucrări de o asemenea amploare și respirație metodologică nu poate decât să releve efortul exemplar depus în depistare și prelucrare, analiza justă efectuată, cit și spiritul comparat desăvârșit care însoțește permanent cercetarea exgetică, având viabilități de veridic corpus documentar, întreprinsă de distinsul istoric sibian.

ST. MINDRUȚ

Ádám Magda, *A Kisantant (1920—1938)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981, 266 p.

Opinia vehiculată și concretizată tot mai frecvent de către istoriografia marxistă maghiară cu privire la abandonarea concepției provincialiste, a poziției de izolare falsă aparținând în exclusivitate științei istorice burgheze respective, cu centrare primară relativă pe relațiile cu țările occidentale, și de abordare a posibilității deschiderii necesare, a dialogului pertinent și științific cu istoria și istoriografia țărilor vecine — în spirit larg comparatist, viziunea respectivă încetățenită facilitând includerea trecutului autohton în procesul dezvoltării la scară europeană¹ — se validează cu pregnanță îndeosebi pe tărîmul cercetării relațiilor politice externe din epoca interbelică.

Făcînd parte din generația de istorici tineri care au contribuit meritoriu în anii socialismului la efortul de reaşezare a analizei diplomației ungare dintre 1918 și 1945 pe baze noi, conforme legităților materialismului dialectic creator, prin tocmai elaborarea unor corpururi documentare primordiale și a unor monografii temeinice², Ádám M. reunește în volumul de față — considerat de noi, să ne fie permisă constatarea apriorică aici, în debutul rezumării preconizate, drept o lucrare de popularizare științifică în genul celor răspîndite pe linie istorică în

¹ *Lucrările Comisiei mixte de istorie româno-ungară*, București, 1977, p. 35; *Hungary and Eastern Europe*, în *Études historiques hongroises*, II, Budapesta, 1980, p. 754—755, 757.

² *Lucrările „Magyarország és a második világháború” (Ungaria și cel de-al doilea război mondial)*, Budapesta, 1959; *„Allianz Horthy, Hitler, Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944)”*, Budapesta, 1966; Ádám M., *Magyarország és a Kisantant a második világháború előtti években (1936—1937)*, în *Századok*, 1962, nr. 3—4, p. 502—552; *Magyarország és a Kisantant a harmincas években*, Budapesta, 1968; *Confédération Danubienne ou Petite Entente*, în *Acta Historica*, 1979, nr. 1—2, p. 61—113; *A kielit találkozó és a bledi egyezmény értékeléséről*, în *Századok*, 1977, nr. 3, p. 561—586.

țara vecină — materiale de arhivă franceze, italiene, austriece și cehoslovace inedite, coroborate cu studii și cărți publicate și de referință în istoriografia problemei, întru reușita tentativei zugrăvirii istoricului Miciei Înțelegeri pentru anii cunoscuți 1920—1938, precum și a relației sale continue cu Ungaria. Scopul propus se motivează în cuvîntul introductiv: înlăturarea anumitor tendințe „idealizante“, opinii emanînd „îngustime națională“ sau elogiînd factorul „determinant“ francez, cumul existent în scrierile istorice autohtone sau în cele provenind din străinătate (p. 6).

Dată fiind exprimarea sintetică a lucrării prezente ca și multitudinea unor contribuții istorice române și străine la studiul fenomenului formării și evoluției organismului în cauză, nu tindem să repetăm restrîns nararea executată de specialistul maghiar, ci vom urmări doar modalitatea abordării unor realități românești, intervenind prin explicarea punctului de vedere al istoriografiei noastre marxiste în situația depistării unor neconcordanțe, omisiuni regretabile sau păreri contradictorii.

La partea preliminară despre premisele înființării Miciei Înțelegeri, nu credem că se poate opinia atît de tranșant în privința politicii „negative“ a României față de mișcarea națională transilvană în timpul primului război mondial, fără analiza unor detalii strict necesare și a modalităților concrete de soluționare specifice vremii respective, la fel ca și în cazul stipulațiilor tratatului de la București, care afecta teritorii aparținînd Imperiului, dar populate în majoritate de români (p. 15). Pacea nefastă amintită, din apr.-mai 1918, nu a fost nicidecum semnată de Brătianu „reprobat de români“, ci de primul ministru A. Marghiloman (p. 18). Confuzie produce și incertitudinea exprimată față de participarea ori nu a reprezentanților români la Congresul naționalităților de la Roma. În continuarea analizei întreprinse, se remarcă în mod corect și just îngustimea de vederi a guvernului maghiar față de naționalități în ultimele zile ale Monarhiei (p. 22), autoarea conchizînd totuși că actele plebiscitare din toamna anului 1918 — printre care și expresia celor peste 100.000 de participanți la Marea adunare națională de la Alba Iulia — au fost realizate prin forța armelor, nesocotînd astfel adevărul istoric și concluziile pe baze documentare înregistrate de cercetarea istorică marxistă cehoslovacă, iugoslavă și română (p. 23).

Panorama Europei după terminarea celei dintîi conflagrații conține modificări structurale, dar și surse noi de conflict potențial între învingători, învinși, învingători și învinși, care toți contribuie, la unison, la accelerarea proiectelor și încercărilor de cooperare temporară pe zone geografice și istorice variate. În discutarea fazelor închegării Miciei Înțelegeri, specialistul recenzată procedează la enunțuri curioase atunci cînd exacerbează dincolo de limitele cunoscute disensiunile dintre componenți — fapt vizualizat în permanență — datorită unor probleme teritoriale rămase în suspensie. Înclinăm să credem că anumite propoziții exprimate simplist în contextul unei asemenea lucrări de adresabilitate extinsă, lipsite de argumentările de rigoare, dăunează adevărului științific și formării cunoștințelor istorice adecvate la cititorul neavizat. Cîteva „mostre“ în acest sens: se discută statutul „modificat“ al României la Conferința de pace de la Paris (p. 30—31), se afirmă că „statele succesorale“ se grăbiseră ca prin intervenția armată forțată să influențeze și urgenteze rezultatul favorabil numai lor în capitala Franței! (p. 32), se etichetează Cehoslovacia și România drept „jandarmii“ marilor puteri în acțiunea de contrare a revoluției Sfaturilor Ungare (p. 33), fără să se explice nimic în privința atacului silit întreprins de armatele române peste Tisza în iunie 1919 (p. 39).

Tratatul de pace de la Trianon, încercările de apropiere franco-maghiară, tentativele de restaurare habsburgică se reliefează în legătură directă și vizînd primordial atitudinea „statelor succesorale“ interesate să bareze planul integraționist propus de contele Apponyi, proiectul confederației dunărene sau instaurarea ex-împăratului Carol IV la Budapesta. Jocul opțiunilor puterilor europene a determinat stringent componența și structura Miciei Înțelegeri, dar oare numai simpla legătură de rudenie dintre monarhii României și pretendentul habsburg să fi contribuit la sprijinul tacit subliniat de Adam M. (p. 66), ori interferența unor factori interni și externi, implicînd deopotrivă statele din zonă, dar și diriguitorii aplicării tratatelor de la Paris, să fi condus la eșecurile succesive din anii 1920, 1921 și la întărirea morală a alianței definitive dintre Cehoslovacia, Iugoslavia și România?

Țelul Miciei Înțelegeri este definit de autoare în menținerea statu-quo-uiui parafat la Trianon și Neuilly, abolirea oricăror tentative restauratorii habsburgice, în raportare imediată cu alte probleme minime deocamdată: cea balcanică și cea germană, pendinte totuși de cele majore politico-economice, conținând germele decadenței vizibile în deceniul patru interbelic (p. 75). Analiza structurii economice realizată permite cercetătoarei încriminarea unui soi de „naționalism” descoperit ca fiind caracteristic comerțului exterior, politicii vamale, intervenției protecționiste statale ca și nerespectării drepturilor minorităților naționale stipulate de constituțiile țărilor respective (p. 78—79, 81, 83). Concluzia exprimată la p. 84, de exemplu, constă în anularea totală a bazei economice unitare pentru ansamblul politic al Miciei Înțelegeri.

La capitolul relației dintre organismul prezentat și Ungaria în anii '30, se enumeră și eșecul tentativelor de colaborare cu România: uniunea personală cu regele Ferdinand, planul cu prințul Nicolae, strădania de cooperare economică — care vor potența totuși tensiunea permanentă existentă pe durata întregului deceniu amintit (p. 90). Adam M. observă totuși modificarea treptată a opțiunii Miciei Înțelegeri față de Ungaria, în legătură cu semnarea tratatului de împrumut din partea Ligii Națiunilor în condițiile concluse la Geneva în martie 1924. Normalizarea relației dintre România și Ungaria va surveni în urma tratatelor cu guvernul Bethlen din nov. 1923, a convenției din 16 apr. 1924, mai puțin procesul opțiunilor finalizat în 1929, după examinări bilaterale îndelungate.

Riposta țărilor Miciei Înțelegeri față de „pericolul comun” prefigurată, atitudinea manifestată față de convenția de la Rapallo permite autoarei afirmații de categorică unilateralitate în ce privește debutul și cursul tratatelor româno-sovietice. Reclamăm aici și acum revizuirea necesară în concepție și intenție, conform rezultatelor atinse de frontul istoric românesc contemporan (p. 118—120). Considerăm că și în tratarea unui moment de cotitură din existența organismului Miciei Înțelegeri precum conferința din mai 1929, găzduită de Belgrad, se exagerează continuu dificultățile de structură și de componență intervenite inevitabil totuși în decursul vremii, preponderența acordată factorilor negativi tinzând la un moment dat să anuleze „sine die” chiar rostul real mandatat de pactul regional dezbătut (p. 142). „Iluzia” unei identități economice a fost marcată totuși de criza de suprastructură din 1929—1933, cu caracter global, cuprinzând deci și țările alcătuitoare ale Miciei Înțelegeri! Urmările pe țărim politic imediate se evidențiază cu promptitudine: proiectele de integrare ale bazinului dunărean eșuate, impedimentele externe reprezentate de taberele politice potențatoare de diferenduri multiple, imixtiunea mediatorului german, contraatacul concepției integraționiste franceze și cehoslovace, planul de uniune vamală britanic și preferențialitatea comercială asumată de Tardieu.

„Europa de la Versailles se clatină”, titlul sugestiv ales și care desemnează capitolul opt al cărții, însumează relatări succinte despre relația dintre marile puteri, îndeosebi Germania hitleristă, cu țările Miciei Înțelegeri, pe teren economic, agrar prioritar, dar și cu urmări politice mascate, prin specularea și întărirea disensiunilor interstatale din regiunea istorico-geografică respectivă. Minima principialitate necesară revine ca leitmotiv în cercetarea și argumentarea descrierii strădaniei române, prin ministrul de externe N. Titulescu, de a intra în „Locarno-ul oriental”, datorită chestiunilor nesoluționate în problema Basarabiei (p. 173). Pentru ca în imediată apropiere spațial-temporală, cu privire la contextul internațional din primăvara anului 1934, dialogul dintre confederația dunăreană și Mica Înțelegere, să se remarcă activitatea aceluiași personaj întru statuarea tratatelor fructuoase cu M. Litvinov (p. 185).

Un alt capitol, semnificativ intitulat „Europa de după război se modifică în Europa de dinainte” relevă influența primilor germeni de conflict asupra situației organismului cercetat, cu referire directă la demisia lui Titulescu în aug. 1936 (p. 188—189, 198), planul Hodža, criza sistemului de alianțe francez în Europa de est în adiacența ocupării Ruhrului, ca și conferințele de la București și Bratislava pentru întărirea Miciei Înțelegeri. Dezbătând aspecte legate de tentativele de apropiere dintre țările pactului regional și Ungaria, în a doua jumătate a deceniului patru, autoarea recunoaște faptul că Budapesta nu abandonase nicidecum ideea revizuirii totale, că utiliza influența crescândă germano-italiană pentru dizolvarea Miciei Înțelegeri, scop condamnat și dezlăuit în conferința de la Belgrad din apr. 1939 (p. 205, 208). Anexarea Austriei cu impact decisiv asupra Cehoslovaciei, consfătuirile precipitate de la București și Sinaia, intervenția tardivă anglo-fran-

ceză pentru resurecționarea blocului Micii Înțelegeri întru stoparea primejdiei germane, acordurile de la Salonic și Bled, pactul parafat la München marchează „agonia” Micii Înțelegeri. Conflictul agravat româno-ungar de după ocuparea Cehoslovaciei se rezumă la p. 244 pe tema neparticipării Bucureștiului la cesiunile teritoriale eventuale din teritoriul Ucrainei de sud. Credem că și acest ultim episod tensionat ar fi trebuit puțin dezvoltat pentru a i se oferi cititorului puțința înțelegerii reale a gestului neutral manifestat de România la adresa Cehoslovaciei prietene ciopîrțite (p. 256).

Concluziile din finalul lucrării de vulgarizare științifică converg către generalizări relative vizînd rolul și menirea Micii Înțelegeri pe plan regional și extins european. Se repedalează pe ineficiența puterii sale economice, ca factor al decesului: subit (p. 259), se relevă fisurile evidente de după anii 1929—1933, România fiind incriminată pentru „otrăvirea” situației internaționale datorită procesului optanților (p. 261), la fel cum stîrnește binevenite nedumeriri afirmația neargumentată după care Iugoslavia și România ar fi acceptat fără zăbavă acordul de la München și primul dictat de la Viena (p. 262). Părerea recenzentului vizează și partea bibliografică, extrem de sumară, chiar labilă relativ la sursele arhivistice românești, ca și studiile contemporane redactării cărții de față.

ST. MÎNDRUȚ

AL VIII-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

În zilele de 3—9 octombrie 1982 a avut loc la Atena cel de-al VIII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină. Manifestare științifică de universal prestigiu, a fost organizat sub auspiciile ministerului grec al culturii și științelor, ocupându-se efectiv de aceasta un comitet al cărui suflet a fost prof. dr. Dina Peppas-Delmousou, directoarea Muzeului Epigrafic din Atena. Un rol important i-a revenit Comitetului epigrafic internațional, forul conducător al „Asociației internaționale de epigrafie greacă și latină” (AIEGL).

În orașul lui Pericle, epigrafia antică nu se putea simți decât ca la ea acasă. Organizarea a fost excelentă. Participanții erau transportați zilnic cu autocarul la modernul local al fundației culturale „Evghenios Evghenidis”, foarte bine utilat, unde au avut loc lucrările. Încă de la sosire, congresiștii au primit programul detaliat al lucrărilor și al manifestărilor culturale anexe, lista participanților, hărți și prospecte, precum și un volum multigrafiat cu rezumatele comunicărilor ce urmau a fi prezentate (afară de marile rapoarte susținute în ședințele plenare). Alături de limbile de lucru consacrate (engleză, franceză, germană, italiană) a fost utilizată și limba greacă.

Aria participărilor a fost foarte vastă. Alături de numeroși specialiști greci au sosit epigrafiști și studenți din aproape toate țările europene¹, precum și din câteva țări neeuropene (Canada, S.U.A., Israel, Algeria, Tunisia, Japonia, Zimbabwe, Australia). Simpla privire a listei participanților oferă o imagine sintetică a universalității studiilor clasice în lumea contemporană, a interesului legitim acordat epigrafiei antice mediteraniene. Ponderea participărilor a fost, firește, foarte variată. Cei mai mulți au fost reprezentanții țărilor unde asemenea preocupări se bucură de o îndelungată tradiție și beneficiază de atenție susținută (Anglia, Franța, Germania, Italia, S.U.A.). Un număr însemnat au sosit însă și din alte țări, a căror „afirmare” în domeniul epigrafiei antice este mai recentă (Spania, Belgia, Iugoslavia, Bulgaria, România, Canada etc.). Cu opt specialiști prezenți, țara noastră înscrina o participare bună, deși sub nivelul real al posibilităților. Alte participări, deși de înaltă calitate, au fost mai puțin numeroase. Cum se vede, au lipsit însă arii geografice întregi (America Latină, Orientul Mijlociu, Africa) unde studiile clasice sînt cultivate, căci epigrafia constituie doar un sector al acestor discipline și practicarea ei rămîne condiționată în primul rînd de accesul la inscripții antice². Numărul participanților s-a ridicat la circa 300.

Programul de lucru prevedea patru ședințe plenare dimineata, urmate în fiecare după-amiază de lucrări pe cinci secții (4—7 octombrie). Deși programul stabilea exact momentul fiecărei comunicări, numărul mare de subiecte atractive și prezentate cu înaltă competență făcea orice alegere dificilă. Fiecare zi a fost consacrată unei teme majore, căreia îi corespundeau în primul rînd marile studii susținute în plen, dar și cele mai multe comunicări incluse în secții.

Deschiderea festivă a fost onorată de prezența lui Louis Robert; ca de obicei, marele epigrafist francez a prezentat pertinent un subiect de interes cît mai larg. De data aceasta a vorbit despre concursurile grecești antice, evidențiind caracterul lor grav și sacru, foarte depărtat de noțiunea modernă de „joc”. Pre-

¹ Au lipsit doar cei din Albania, Portugalia, Turcia și U.R.S.S. Dar specialiștii sovietici și-au trimis comunicările, al căror rezumat a fost cuprins în volumul multigrafiat.

² Amintim cu această ocazie că în prezent funcționează la Atena școli de arheologie a opt țări (Anglia, Franța, Italia, R.F.G., S.U.A., Canada, Elveția, Suedia). Ponderea acordată epigrafiei antice este însă diferită.

zența lor poate fi urmărită în toată antichitatea clasică, inclusiv în epoca stăpînirii romane, fiind un indiciu sigur de elenizare³. Ele mai constituie însă și un semn de supraviețuire a autonomiei municipale. Această idee merită a fi reținută, căci lucrările congresului n-au făcut decât s-o aprofundeze și s-o confirme.

Subiectul primei zile s-a intitulat „Epigrafie și Atena în lumea greacă”; de fapt, subiectele discutate au îmbrățișat epigrafia greacă din cele mai vechi timpuri și pînă în epoca elenistică, unele comunicări depășind chiar aceste limite⁴. Epigrafiei arhaice i s-a acordat mult mai puțină atenție decît la alte congrese similare. Lucrările secției a II-a au fost axate pe probleme de drept antic⁵.

Deosebit de interesante au fost chestiunile tratate în cea de-a doua zi, a cărei temă majoră („Epigrafie și cetate din sec. IV î.e.n. pînă în sec. III e.n.”) a prilejuit de fapt o dezbatere de esență asupra autonomiei orășenești în epocile elenistică și romană. S-a evidențiat continuitatea acestei trăsături definitoria a lumii antice mediteraniene sub „firma” regatelor elenistice sau a statului roman⁶. Realitate pusă și mai mult în lumină de comunicările prezentate în secții; dintre acestea remarcăm grupul de studii dedicate orașului Canusium⁷ și cercetarea asupra puținelor inscripții grecești ale auxiliilor romane din Orient⁸.

Cea de-a treia zi a fost consacrată aproape în exclusivitate epocii romane (tema oficială: „Epigrafie și religie în Occident”). Rapoartele prezentate au ilustrat importanța studiului religiilor antice pentru istoria romană provincială⁹; deosebi s-a accentuat nevoia de a se înțelege mai bine așa-numitele „religii populare”¹⁰. Varietatea deconcertantă a ipostazelor unor divinități pare să exprime nu aîlt haosul din panteonul epocii romane, cît starea precară a cunoștințelor noastre în acest domeniu¹¹. Comunicările susținute în secții au fost numeroase și foarte variate; în general, secția a II-a a înmănușat preocupările relative la Hispania romană, în timp ce secțiile III și V s-au ocupat de Peninsula Balcanică.

În sfîrșit, ziua de joi 7 octombrie a avut drept temă „Epigrafia și regiunile grecești septentrionale”. Dezbaterile generale au fost dominate de contribuțiile specialiștilor greci. Tematica lucrărilor pe secții a fost însă mult mai variată. În cadrul secției a III-a s-au dezbătut și chestiuni legate de activitatea atelierelor lapidare (problemă mai puțin abordată decît altădată), în timp ce în secția a V-a un loc important au ocupat propunerile și opiniile privitoare la transcrierea și

³ S-a arătat că aceste concursuri se instituționalizează numai în așezările temelnic elenizate. Simpla influență greacă nu ajunge spre a le impune. Astfel de pildă, Palmyra cunoaște o puternică influență elenică și se găsec acolo multe inscripții grecești, dar orașul nu este grec — și nu apare între zidurile lui nici o atestare a concursurilor aîtf de populare în Ellada.

⁴ Ca raportul amplu al lui D. J. Geagan *Imperial Visits: the Inscribed Monuments* și comunicarea cercetătoarei Ginette Di Vita-Evrard, *De la date du procès d'Hérode Atticus à l'ère du voyage d'Hadrien et l'association au pouvoir de L. Septimius Geta*.

⁵ Din cele mai vechi timpuri pînă în secolele V—VI e.n.

⁶ Idee argumentată strălucit de toate studiile susținute în plen: Ph. Gauthier, *Les cités hellénistiques: permanence et évolution des institutions et des régimes*; P. Herrmann, *Die Selbstdarstellung der hellenistischen Stadt in den Inschriften: Ideal und Wirklichkeit*; St. Mitchell, *The Greek City in the Roman Empire — The Case of Pontus and Bithynia*; H. W. Pleket, *City-Elites and Economic Activities in the Greek Cities of the Roman Empire*.

⁷ M. Silvestrini, *Raccolta delle iscrizioni latine di Canusium*. Alcune osservazioni sulla cronologia delle epigrafi; V. Morizio, *Evidenza epigrafica sulla ristrutturazione edilizia di Canusium*; M. Chelotti, *Nota sull'officina epigrafica canosina*; F. Grelle, *Transformazioni produttive e governo municipale nelle epigrafi canosine*.

⁸ D. B. Saddington, *Roman Auxiliary Inscriptions in Greek and Some Special Features of the Auxiliary Regiments in the East*.

⁹ L. Vidman, *Brauchbarkeit der epigraphischen Quellen für das Studium der orientalischen Kulte*; G. Sanders, *L'épigraphie latine païenne et chrétienne: la synchronie des discours sur la mort*; R. C. Knapp, *The Epigraphic Evidence for Native and Roman Religion in Spain*.

¹⁰ M. Le Glay, *Les religions populaires dans l'Occident romain*.

¹¹ *Ibidem*.

editarea inscripțiilor. Tot în această zi au fost prezentate principalele *corpora* de inscripții antice aflate în lucru¹².

În ziua următoare a avut loc adunarea generală a AIEGL. Au fost alese noile organe conducătoare, comitetul internațional și biroul, pe o perioadă de cinci ani¹³. În locul regretatului Hans-Georg Pflaum, secretar general a fost desemnat profesorul Marcel Le Glay; sediul AIEGL rămâne așadar tot la Paris. Au fost reconfirmați în funcții Gheorghe Mihailov — președinte și Pierre Ducrey — trezorier. Noul birou a decis ca următorul congres să aibă loc în 1987 la Sofia, a stabilit calendarul principalelor colocvii și simpozioane internaționale în acest răstimp și a trecut în revistă stadiul elaborării culegerilor de inscripții și altor lucrări de interes comun. În aceeași ședință a fost fixată modalitatea publicării lucrărilor congresului de la Atena (sarcină asumată de colegii din țara gazdă)¹⁴. Deosebit de importante apar deciziile menite să faciliteze înscrierea specialiștilor de pretutindeni în AIEGL¹⁵.

În aceeași seară s-a desfășurat, într-o atmosferă emoționantă, ședința de închidere. Despre studiarea complexă a lumii clasice cu ajutorul inscripțiilor a vorbit Margherita Guarducci. Deosebit de impresionantă a fost însă scurta cuvîntare a lui sir Ronald Syme; venerabilul savant octogenar a sintetizat stadiul actual al epigrafiei antice, progresele făcute în ultimii ani și cîteva noi probleme și direcții de investigație ce se oferă cercetărilor viitoare.

Programul congresului a mai cuprins un spectacol de sunet și lumină pe Acropole, vizitarea unei expoziții de schițe și desene (făcute în secolul XIX de artiști francezi în principalele așezări antice ale Greciei) și o vizită la modernul Muzeu Epigrafic din Atena. În ziua de 9 octombrie, în chip de potrivită încheiere a lucrărilor, congresiștii au făcut o excursie de studiu în Attica; s-au vizitat Amphiareion-ul de la Oropos și templul din Rhamnous (ambele, șantiere în lucru cu cîte un muzeu aferent). Nu putem să nu menționăm frumoasa expoziție de publicații de specialitate deschisă la sediu pe tot timpul lucrărilor; poate cea mai neașteptată (și îmbucurătoare) apariție a constituit-o revista Asociației Clasice Africane, editată în Zimbabwe. Este cu atît mai regretabil că publicațiile românești de specialitate nu au fost incluse în expoziție, desigur din cauza unor lipsuri în publicitate și difuzare.

Dincolo de numărul mare al participărilor și de calitatea înaltă a lucrărilor prezentate, recentul congres de epigrafie a evidențiat marile progrese făcute în ultimii ani de această știință auxiliară, atît de necesară pentru cunoașterea istoriei antice. Metode moderne, însoțite de o acribie sporită, îngăduie interpretări mult mai nuanțate, mai apropiate de adevărul istoric. Poate mai mult decît alte domenii de cercetare istorică, epigrafia clasică reclamă imperios colaborare internațională cît mai largă. Progresele viitoare vor depinde și de perfecționarea acesteia. Coordonatoare și mijlocitoare a atîtor contacte utile între specialiști, AIEGL își dovedește plener utilitatea și justifică speranțele care au prezidat nu demult constituirea ei.

RADU ARDEVAN

¹² Au fost prezentate lucrările pentru: Epir (P. Cabanes), Egipt (A. Bernard), Macedonia centrală (P. Ducrey și F. Mottas), Macedonia occidentală (A. Rizakis și I. Touratsoglou), Macedonia secunda — provincie romană (A. Samsaris), Bulgaria (G. Mihailov) și Italia (S. Panciera).

¹³ România este reprezentată de lector dr. Ioan Piso de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

¹⁴ Volumul cu rezumatele ample ale studiilor și comunicărilor prezentate este în curs de apariție, prin grija colectivului de epigrafiști atenieni condus de dr. Dina Peppas-Delmousou.

¹⁵ Biroul poate acum decide, la cerere, scutirea de achitarea cotizației în valută.

BOGDAN SOULTOV
(1930—1982)

Moartea a răpit fulgerător din mijlocul obștii arheologilor bulgari pe unul din cei mai perseverenți, talentați și pasionați cercetători ai arheologiei clasice, Bogdan Soultov din Veliko Tîrnovo.

Absolvent al Facultății de Filologie Clasică și Arheologie a Universității „Kiril și Metodiu“ în anul 1955, B. Soultov și-a desfășurat activitatea în Muzeul de istorie din Veliko Tîrnovo.

Cercetările sale arheologice întreprinse la Novae și mai apoi la Hotnița, Butovo și Pavlikenie s-au concentrat asupra unui domeniu mai puțin cercetat, acela al ceramicii romane.

Bogdan Soultov s-a aplecat cu grijă și pasiune abordând cele mai diverse aspecte privind realizarea ceramicii. Grație cercetărilor arheologice întreprinse, B. Soultov a dezvelit adevărate centre ceramice romane în teritoriul Coloniei Nicopolis ad Istrum.

Muzeul din Pavlikenie, ca de altfel și reconstituirea unui atelier antic de olărie reprezintă idei pe care B. Soultov le-a materializat magistral, printr-o muncă neobosită, oferind publicului și specialiștilor din toată lumea un muzeu unic și o posibilitate inedită de înțelegere a culturii și civilizației romane.

Remarcat pe plan internațional prin lucrările sale publicate (cea mai importantă: *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia, 1976) sau prezentate la diferite congrese și simpozioane, candidatul în științe istorice B. Soultov (titlu obținut în 1981 cu lucrarea *Producția ceramică în teritoriul Coloniei Nicopolis ad Istrum sec. I—IV*) a reușit pe deplin să impună atenției specialiștilor din întreaga lume descoperirile sale de pe teritoriul Bulgariei.

Membru al Asociației Internaționale *Rei Cretariae Romane Fautores*, de studierea ceramicii antice, B. Soultov a participat în Comitetul de organizare al congreselor acestei asociații din Ungaria și Franța.

Militînd mereu pentru a atrage cît mai mulți specialiști în cercetarea ceramicii romane, B. Soultov a fost inițiatorul și mai apoi unul din organizatorii, de fapt sufletul, simpozionului internațional *Terra Antiqua Balcanica* menit a reuni toți cercetătorii din această parte a Europei.

Perseverent și pasionat, talentat, tenace și modest, neobositul cercetător bulgar a fost un OM minunat și un mare prieten al arheologilor români.

Cuvintele sînt prea sărace pentru a reda imaginea OMULUI care și-a dedicat toată viața meseriei pe care o făcea, neluînd în seamă greutatea, piedicile, necruțîndu-se pe sine!

Acesta a fost B. Soultov, arheologul pe care toți l-am iubit, stimat și admirat, care prin realizările sale rămîne viu în amintirea celor care l-au cunoscut!

Sit tibi terra levis!

DOINA BENEA

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAR (MSSt)	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice. București, Ser. III, Tom. I (1923) — XIX (1944).
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AIHA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (= AIIC; AIICN).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie al Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Analele Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949)
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939 — 1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm.
AR	= Archeologické rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest. 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
AUB	= Anuarul Universității din București. București.
Banatica	= Banatica. Reșița, I (1971) și urm.
BAR	= British Archaeological Reports. Oxford.
B.A.R.S.R.	= Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România. București.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
B.C.S.	= Biblioteca Centrală de Stat. București.
BerRGK	= Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.
BIAB	= Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique bulgare. Sofia, I (1921) și urm.
BJ	= Bonner Jahrbücher. Bonn.
BKL	= Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1874—1944.
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.

- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- Civiltă = Civiltă romania in Romania. Roma, 1970.
- CMO = Centenar muzeal orădean. Oradea, 1972.
- Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (=DolgCluj).
- EDR = Ephemeris Daco—Romana. Roma, I (1923) — X (1943).
- EmiKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945) (=ErdMúz).
- ErdMúzÉvk = Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.
- ErdRep = Erdély régészeti repertoriuma. I Óskor (Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- GazTrans = Gazeta Transilvaniei. Brașov.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. M., I (1917) și urm.
- HTRTE = Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest — Déva, I (1880) — XXIII (1913).
- IDR = I.I. Russu, Inscriptiile Daciei romane. București.
- IMCD = In memoriam Constantini Daicovicu. Cluj, 1974.
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (=KözlCluj).
- KVSL = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu, I (1878) — LIII (1930).
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm.
- MuzIstTrans = Muzeul de istorie al Transilvaniei (=MAC, MIC, MuzIstCluj).
- NumK = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicovicu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- PZ = Praehistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- Reinach, *RépStat* = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RevArh = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă, I (1958) și urm.
- RevIst = Revista de istorie. București.
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevMuzMon = Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
- RevRHist = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.

- RömRum** = *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.*
- Sargetia** = *Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.*
- SCA** = *Studii și cercetări de antropologie. București, I (1956) și urm.*
- SCIA** = *Studii și cercetări de istoria artei. București.*
- SCIV** = *Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.*
- SCIVA** = *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.*
- SCN** = *Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.*
- SlovArch** = *Slovenská Archeologia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.*
- SMIM** = *Studii și materiale de istorie medie. București, I (1956) și urm.*
- SMIS** = *Studii și materiale — istorie. Suceava.*
- StCl** = *Studii clasice. București, I (1959) și urm.*
- StCom** = *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.*
- StComSatu Mare** = *Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.*
- Studia** = *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.*
- ŠZ AÚSAV** = *Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.*
- Tibiscus** = *Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.*
- T.I.R.** = *Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969,*
- TransAut** = *C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938) ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).*

Lei 80,—

Index 40565